[illegible]63

IOAN SLAVICI

OPERE
Sub îngrijirea
unui Colectiv
IX

MEMORIALISTICĂ
VARIA

Inv. 7860.

Biblioteca Fac. de lb. și lit. Română
SECȚIA
[illegible]
București

SCRIITORI ROMÂNI

EDITURA MINERVA
București, 1978

TEXT ALES ŞI STABILIT LA VOLUMUL IX:
C. MOHANU
NOTE ŞI INDICI:
D. VATAMANIUC

DIN VOLUME

AMINTIRI

EMINESCU ● CREANGĂ
CARAGIALE ● COŞBUC
MAIORESCU

PREFAȚĂ

Cele cuprinse-n cartea aceasta au fost scrise și publicate în deosebite timpuri, la deosebite ocaziuni și-n urma unor deosebite îndemnuri, sunt deci în ele, pe ici, pe colo, fie repetițiuni, fie complectări, care vor fi supărînd pe unii dintre cetitori. Le cer acestora iertare; am socotit însă că buna-credință literară îmi impune să le reproduc toate așa cum au fost publicate, fără de nici o scădere și fără de nici un adaos.

S-a-ntîmplat însă că tocmai în timpul cînd se tipărea cartea, d-l Panait Istrati a publicat — în numărul de la 21 septemvrie al Adevărului literar *— pentru tinerimea română nişte lămuriri, în care zice:*

„Eminescu s-a condamnat pe sine însuși, și-a mărginit propria sa operă la o meschină notorietate națională cînd, ca ideal de progres uman, s-a mulțumit să dorească doar binele țării sale.

Sărmane Mihail Eminescu — mai zice — minte străfulgerată de geniale gîndiri, cît ți-a fost de greu să pricepi pe uriaşii descoperitori și propovăduitori ai ideei de dezrobire internațională, *cu care ai fost doar contemporan.“*

E pentru mine cestiune de pietate să nu dau publicității cartea aceasta fără ca să fi făcut mai nainte încercarea *de a produce în tinerimea română convingerea că mie dealtminteri cu deosebire simpaticul d[om]n Panait Istrati a făcut o mare greșeală publicîndu-le aceste.*

Dacă e adecă vorba de iubirea de oameni, Eminescu și noi cei de un gînd cu dînsul avem să fim puși chiar mai presus de „uriașii" la care se închină d-l Istrati.

Mai e apoi și că Eminescu mi-a fost, ce-i drept, îndrumător în multe privințe, dar într-ale naționalismului i-am fost eu lui îndrumător și astfel nimeni nu poate să știe mai bine decît mine dacă el și-a mărginit ori nu opera la o „meschină notorietate națională".

Fiind bine dumiriți asupra istoriei popoarelor ce au trăit ori mai trăiesc pe fața pămîntului, noi ne-am pătruns — înainte de toate — de gîndul că nici în trecut, nici în zilele noastre statele nu din oameni răzleți, ci din familii sunt alcătuite.

Familia e cheagul social, și simțimîntul familial e obîrșia celui patriotic.

De cînd trăiesc oameni pe fața pămîntului, totdeauna și pretutindeni s-au bucurat de obșteasca iubire și de încredere cei ce ca fii, ca soți, ca părinți și ca frați au fost oameni cumsecade, și desprețuiți, urgisiți, osîndiți cu toată asprimea au fost cei ce și-au nedreptățit părinții, soția, copiii ori frații, i-au mințit, i-au amăgit, i-au înșelat ori i-au asuprit în orișice fel. Drept om cumsecade e socotit numai cel ce-n toate împrejurările-și dă silința să le facă cît se poate de plăcută viața celor ce trăiesc împreună cu dînsul în aceeași familie, și nici unul dintre uriașii la care se închină d-l Istrati nu se va încumeta să spună că e vrednic de laudă cel ce îi face părintelui său, soției sale, fiului ori fratelui său nesuferită viața. Nu ți se iartă aceasta nici față cu cei ce ți-o fac ție nesuferită.

Tot atît de puțin se va-ncumeta vreunul să spună că e vrednic de laudă cel lipsit de pietate către răposații săi părinți, buni și străbuni, ori cel ce prin faptele sale, prin felul său de a viețui își face familia fie de rușine, fie urgisită. E-n firea lucrurilor ca fiecare să-și dea silința de a ridica vaza și buna stare a familiei sale, și cel lipsit de silința aceasta e deopotrivă cu ramura uscată a arborelui.

Cultul vetrei familiale e condițiune neapărată pentru sănătoasa viețuire împreună a oamenilor, și tinerii, pe care îi are în vedere d-l Istrati, trebuie să se pătrundă de convingerea că nu poate să fie nici bun cetățean, nici om bun cel ce nu e bun fiu, bun soț, bun părinte și bun frate. Fiind înzestrat cu mari destoinicii, el poate să-i fie de mare folos societății în mijlocul căreia-și petrece viața, dar vrednic de încredere nu e, căci nu putem niciodată să știm dacă nu cumva mîne ori poimîne, împins de egoism, de amor propriu, de vanitate ori de ambițiune, va abuza de destoiniciile sale și dacă nu cumva binele purces din lucrarea lui e mai prejos de răul ce-l face îndrumînd societatea prin felul lui de a viețui.

Rabindranat Tagore, cînd cu plimbarea lui prin Europa, fiind întrebat de cineva asupra impresiunilor pe care le-a avut, a răspuns că a trecut prin o societate pornită spre dizolvare.

Aceasta pentru că-n civilizațiunea noastră se pierde din ce în ce mai mult simțămîntul familial și dinpreună cu el iubirea de oameni.

Sunt fără-ndoială în Europa state puternice și înfloritoare, dar oamenii trăiesc mîncîndu-se între dînșii mai rău decît fiarele. Nu numai că asuprim și despuiem lumi întregi pentru ca să ne putem îmbuiba, ci mai ieri-alaltăieri am adus din Asia, din Africa, din America și din Oceania mii și mii de oameni nevinovați, ca să-și pună-n joc viața ajutîndu-ne să ne măcelărim între noi.

Aceasta pentru că nu ne mai dăm seama că una și aceeași ființă suntem cu toții.

Trupul omenesc nu e alcătuit din celule, ci din organe, care au fiecare rostul său în desfășurarea vieții, și dacă vreunul dintre aceste organe s-a îmbolnăvit, tînjește întregul organism. Tot astfel omenirea nu din oameni, ci din popoare firește închegate e alcătuită, și dacă viața vreunuia dintre popoare e zdruncinată, se zbate întreaga omenire.

Dîndu-se deci pe sine însuși jertfă pentru ca să ridice nivelul moral și intelectual al poporului român, Eminescu cauza omenirii o servea.

Nu-i adevărat că el se „mărginea“ *la o* „meschină“ *notorietate dorind* „numai binele țării sale“. *El punea în* *gîndul lui sus pe toţi cei ce ostăneau şi aduceau jertfe ca să scadă durerile omeneşti, ridicînd nivelul moral şi intelectual fiecare în ţara sa şi la poporul din care face parte. Lupta lui era îndreptată împrotiva celor ce prin faptele lor sporeau durerile omeneşti şi coborau nivelul moral şi intelectual în mijlocul multîncercatului popor român.*

Sus punea el în gîndul lui şi pe domnii ori pe boierii care au întemeiat aşezăminte culturale, au zidit biserici şi au înfiinţat mănăstiri, spitaluri ori alte aşezăminte de binefacere, dar biciuia cu toată asprimea apucăturile boierilor lipsiţi de pietate familială, care prin felul lor de a vieţui făceau boierimea fie de ruşine, fie urgisită.

D-l Panait Istrati s-a pripit vorbind despre „grecotei cu nas suţire“ *şi despre* „bulgăroi cu ceafa groasă“.

Vorba nu e de greci, care, fie-n Grecia, fie aiurea, ostenesc şi aduc jertfe spre a ridica nivelul moral şi intelectual al poporului grecesc, nici de bulgari, care aduc jertfe în interesul poporului bulgar, nici măcar de greci şi de bulgari, care pe pămîntul României îşi agonisesc averi prin muncă cinstită, ci de nişte oameni ca Dandanache, care s-au lepădat de neamul lor, de părinţi şi de fraţi, şi strigă-n gura mare că sunt chiar mai români decît românii de obîrşie, iar aceasta pentru ca, prostind lumea, să-şi asigure poziţiuni în statul român, să-ngrămădească bogăţii şi să poată trăi pe nemuncite în răsfăţare.

În rînd cu aceştia a pus el şi pe mulţi care nu erau nici greci, nici bulgari, ci fie poeţi, care prin „protecţie de fuste“ *voiau să devie cumularzi, fie oameni ca „Dolihodactilul“, care-a adunat milioane şi-a fost înmormîntat pe cheltuiala ţării.*

Cînd vorba e de aceştia, poate d-l Istrati să stea fără de supărare alăturea cu „sărmanul Eminescu“.

Nu e în practica vieţii vorba de simţăminte, ci de fapte, şi naţionalismul nostru ne-ndruma să avem faţă cu „fraţii“ noştri români aceleaşi purtări ca faţă de membrii familiei din care face fiecare parte, iar faţă cu cei ce nu sunt români aceleaşi purtări ca faţă cu fraţii noştri români.

Nu cred, deci, că e-n lumea aceasta om care poate dovedi că Eminescu n-a luat parte atît la bucuriile, cît şi la durerile altor popoare, ori că el, fie în scrisa lui, fie *prin grai viu, a mințit, a amăgit, a înșelat ori a ispitit pe cineva să asuprească și să nedreptățească în orișice fel pe alții, fie ei chiar dușmani ai poporului român ori ai săi personal. Pentru dînsul oamenii toți erau deopotrivă, și-n toate clipele vieții lui a ținut să nu-și facă neamul nici de rușine, nici urgisit, ci să-[ș]i cîștige prin faptele sale simpatii și încredere.*

De curînd răposatul Anatole France a zis undeva că oamenii superiori au inima deschisă. Noi am stăruit totdeauna în gîndul că oamenii toți ar trebui să aibă în toate împrejurările inima deschisă. Cel mai mare dintre toate darurile firești e graiul omenesc; imbecil, ori mișel odios trebuie dar să fie cel ce e-n stare să abuzeze de darul acesta pentru ca să mintă ori să amăgească pe alții, să-i ispitească și să-i înduplece a săvîrși fapte care sunt contra firii omenești.

N-au să pună tinerii români nici pe Eminescu, nici pe Caragiale ori pe Coșbuc în rînd cu cei ce propagă ura între oameni și stăruie ca românii să le facă altora ceea ce maghiarii, nemții, rușii, sîrbii ori grecii li-au făcut ori le mai fac unora dintre români. Pentru asmuțătorii aceștia, România, fie mică, fie mare, e un fel de vacă lăptoasă, la ugerul căreia numai dînșii au să sugă, dacă se poate fiecare la mai multe țîțe. Strigă și ei în gura mare ca „grecoteii“ *și* „bulgăroii“ *— tot pentru ca, prostind pe cei lipsiți de judecată, să poată trăi pe nemuncite — tolănindu-se pe divanuri și-n automobile, îmbuibîndu-se la banchete, răsfățîndu-se prin palaturi și prin casteluri ori făcînd dese și lungi călătorii de plăcere.*

Poporul român n-a asuprit niciodată pe nimeni, ci a crescut, s-a întărit și s-a ridicat deasupra, cu toate că mereu a fost asuprit de alții. El are deci fireasca menire de a-i aduce omenirii un mare serviciu stabilind forma rațională pentru pașnica și rodnica lucrare împreună a oamenilor ce fac parte din deosebite popoare. Menirea aceasta n-o va împlini făcîndu-le altora nesuferită viața, nici risipindu-și puterile în zadarnice silințe de a desființa alte popoare, ci ducînd mai departe lucrarea pornită de înaintașii săi și dezvoltîndu-se potrivit cu firea sa.

Așa au tinerii români să-și înțeleagă rostul în viața poporului român.

Popoare au existat de cînd e lumea și vor exista cîtă vreme vor trăi oameni pe fața pămîntului, prin ele s-a ridicat și se va mai ridica neamul omenesc: idealul firesc e înfrățirea *—nu a oamenilor, ci a* popoarelor *—și avem să ne ferim de cei ce rup legăturile între oameni, dîndu-și silința să slăbească simțămîntul familial, cel religios ori cel național.*

Zeci de ani de-a rîndul am dat dovezi despre sincera noastră iubire de oameni spuindu-le mereu maghiarilor că cei mai primejdioși dușmani ai lor sunt cei ce-i îndeamnă să-i prigonească pe români pe care mîne ori poimîne vor fi nevoiți să-i caute și nu vor mai putea să-i găsească. E peste putință ca azi să nu le spunem și fraților noștri români că numai dușmanii poporului românesc pot stărui ca românii să facă și ei ceea ce au făcut maghiarii și mai fac grecii și sîrbii.

Nu? Oamenii ca Eminescu nu pot să fie „xenofobi".

Vorbind despre „străinătate" *și despre* „cei ce au îndrăgit străinii", *Eminescu avea-n vedere numai pe cei ce într-un fel ori într-altul ne-mpiedecau în dezvoltarea potrivită cu firea poporului român și cu tradițiunile lui culturale ori prin felul lor de a viețui coborau nivelul moral și cel intelectual în mijlocul poporului român.*

De asemenea oameni se va fi depărtînd și d-l Panait Istrati și au să se ferească și tinerii români, de dragul cărora public cartea aceasta.

IOAN SLAVICI

EMINESCU-OMUL

I

Eram în multe privințe foarte deosebiți unul de altul și am fost cu toate aceste buni, în mai multe rînduri chiar nedespărțiți prieteni; de aceea mi-a fost totdeauna greu să vorbesc despre dînsul, căci nu puteam s-o fac aceasta fără ca să vorbesc și despre mine însumi. Am tăcut chiar și atunci cînd alții, care-l știu numai din auzite și din puțina lui scrisă, au spus despre dînsul și ceea ce nu-i adevărat, și n-am să vorbesc nici acum despre Eminescu poetul, care trăiește, ci despre omul care a murit, sunt acum douăzeci de ani.

Mie nu mi-a fost Mihail Eminescu poet, nici, în genere, scriitor, ci om sufletește apropiat, pe urma căruia am avut multe zile de mulțumire senină, și povățuitor în cele literare. Ani de zile de-a rîndul nu am publicat nimic mai nainte de a-i fi citit și lui ceea ce am scris, căci mulțumirea mea era să-l văd pe el citind cu mulțumire cele scrise de mine. Numai de tot rar se întîmpla însă ca să-mi citească și el ceea ce scria, căci de cele mai multe ori era mîhnit cînd se uita în fața mea. Îmi plăcea scrisa lui, dar țineam la el și mă atingea dureros asprimea cu care îi judeca pe oameni, încît aș fi voit ca altul să spună ceea ce spunea el.

Nu se putea împăca felul de a scrie al lui cu viața pe care o avusem eu mai nainte de a mă fi împrietenit cu dînsul.

Biblioteca Fac. de lb. și lit. Române
SECȚIA LITERATURĂ
București

Eminescu și eu ne-am împrietenit în iarna anului 1869 la Viena, unde ne urmam studiile universitare.

Deși tînăr de-abia douăzeci de ani, el avuse pînă atunci o viață zbuciumată, umblase ani de zile de-a rîndul răzleț ca un copil pierdut, se zbătuse pe la Sibiu, pe la Blaj, pe la Beiuș și ca suflor la trupe călătoare, în fel de fel de mizerii, cunoștea în toate amănuntele ei partea urîtă a vieții omenești și era oarecum copt înainte de vreme. Nu-și urmase în mod regulat studiile secundare, dar citise mult, și nu numai își făcuse reputațiunea literară, ci știa totodată multă carte și judeca cu capul lui. Cu deosebire largi îi erau cunoștințele în ceea ce privește literatura tuturor popoarelor, istoria universală și cea română îndeosebi, filosofia tuturor timpurilor și limbile clasice și cea română.

Iară eu trăisem în o lume strîmtă și nu știam nimic.

Avusem o copilărie care acum, la vîrsta la care mi-a fost dat să ajung, după dezamăgirile prin care am trecut și-n împrejurările în care-mi petrec viața, mi se pare înspăimîntător de fericită.

Eram, alăturea cu o soră mai mare, singurul băiat la părinți, oameni cu stare, fruntași știuți de bine în lumea lor și legați fie prin înrudire, fie prin prietenie, cum se zice, cu toată lumea. Orișiunde mă duceam, dedeam peste o mătușă, colo peste o verișoară, iar în altă parte peste o fină ori peste o prietenă a casei și eram întîmpinat cu dragoste și purtat oarecum în palme.

Acasă ochii tuturora erau îndreptați asupra bunicului meu adoptiv din partea tatei, un cărbunar rămas din timpul lui Bonaparte, care și după 1860, om trecut de șaptezeci de ani, păstra cu sfințenie portul din tinerețele sale, păr lung împletit în coadă și prins în pepten de baga, pălărie cam înaltă și cu borduri late, gheroc de postav măsliniu cu pulpanele pînă la genunchi, băț lung cu mînerul de argint și pantofi cu cataramă mare. Îndată ce am ajuns să umblu, mă lua de mînă și mă ducea la biserică, unde-și avea locul în cea dîntîi strană de la dreapta, și ținea să rostească în timpul slujbei *Crezul* și *Tatăl nostru*. Mîngîierea bătrînețelor lui era gîndul că o să iasă din mine cărturar de frunte, și-mi spunea serile povești, mă învăța mai tîrziu să citesc

Apostolul, mă punea să citesc *Alexandria*, *Isopia* și alte cărți de pe timpul acela, iar în urmă, cînd eram de zece ani, a stăruit să fiu hirotonit citeț.

Tatăl meu, om de o rară duioșie, mă avea numai pe mine și-mi făcea toate voile, iară soră-mea, fiica lui, îmi era ocrotitoare și mă păzea ca ochii din capul ei.

Era în lume o singură ființă care n-avea slăbiciune pentru mine, mă ținea de scurt și nu era niciodată mulțumită cu felul meu de a fi, o femeie vioaie și aspră, care toate le vedea și le înțelegea și pe care pînă chiar și „tata-bătrîn" o știa de frică, dar aceasta îmi era mamă. Avea însă și dînsa o slăbiciune: ținea să aibă casa plină de copii, și afară de soră-mea și de mine, a mai crescut încă șase copii, orfani de ai rudelor noastre. Își făcuse deci gîndurile ei în ceea ce privește educațiunea, și unul din aceste era că ceea ce-l face pe om în adevăr om nu e știința, ci deprinderea cu buna rînduială în toate și îndrumarea spre lucrare necurmată. După părerea ei, cartea nu prețuia nimic și numai ceea ce învățam să fac putea să-mi fie de folos. Cînd dar alții se bucurau că învăț bine la școală, ea îi lua în rîs și-mi scotea la iveală păcatele, mai că nu-mi țin lucrurile în bună rînduială, mai că nu păstrez curățenia, mai că sunt pripit ca un ied, mai că umblu de ici pînă colo fără de nici un rost, mai că îmi petrec timpul în trîndăvie. Și tot trîndăvie era pentru dînsa și cînd mă vedea înfundat în vreo carte. Ținea să mă vadă alergînd ori făcînd ceva, croind vreun plan, puind la cale vreun lucru, încordîndu-mi puterile, ca să scot ceva la capăt.

Era dar de tot puțină cartea pe care o știam. Lasă că la școlile unde am umblat prea mult nu se putea învăța, dar tot aș fi învățat ceva dacă nu aș fi știut că prin aceasta nu-i făceam nici o bucurie și mamei, care-mi era mai presus de ceilalți. După ce am terminat a șaptea clasă de liceu, am rămas acasă. Lasă că părinții mei scăpătaseră, dar mama și eu eram de părere că pot să mai învăț și fără ca să umblu la școală. În urma stăruințelor celorlalți, am trecut, ce-i drept, la sfîrșitul anului, examenul și am luat și diploma de maturitate, apoi m-am înscris la Facultatea de drept a Universității din Pesta.

La Pesta am stat vreo patru luni mai mult prin cafenele, apoi m-am întors iar acasă și nici nu mi-aș mai fi urmat studiile dacă n-aș fi fost nevoit să-mi fac anul de voluntariat.

Aveam, ca voluntar, dreptul de a alege localitatea în care-mi fac anul, și am ales Viena, unde m-am înscris la Universitate pe anul al doilea.

Așa am ajuns eu la Viena: am făcut călătoria pîn-acolo pe cheltuiala împăratului, care m-a îmbrăcat, mi-a dat adăpost în o cazarmă, mă hrănea și-mi dedea voie să-mi urmez înainte de ameazăzi studiile la Universitate și să fac numai după-ameazăzi exerciții militare.

Cazarma în care stăteam se afla la o depărtare de vreo opt kilometri de la palatul de atunci al Universității. Într-una din zile, căpitanul meu, om bun ca toți oamenii, m-a întrebat dacă nu mi-e prea lung drumul pe care am să-l fac în fiecare zi, ducîndu-mă la Universitate și întorcîndu-mă la cazarmă. I-am răspuns că sunt obicinuit a mă scula de dimineață, tot o slăbiciune a mamei, și am destul timp să fac cei opt kilometri.

„Dar cursurile țin pînă la douăsprezece — a-ntîmpinat el — și n-ai timp să te întorci la masă."

Peste cîteva zile am fost dar transferat la alt regiment, care se afla în cazarma „Franz Iosef", a treia casă de la Universitate.

Aceste erau împrejurările în care mă aflam cînd l-am cunoscut pe Eminescu. După ce trăisem timp de aproape doi ani la țară și mă socoteam cel mai fericit om în mijlocul marelui oraș, unde vedeam atît de multe lucruri frumoase și nu mă simțeam deloc străin, căci, deși nu prea puteam să vorbesc cu nimeni în nemțeasca mea de tot pocită, eram întîmpinat pretutindeni cu multă bunăvoință.

Eminescu era înscris la Facultatea de filosofie, dar îl vedeam regulat la interesantul curs de economie națională a lui Lorenz Stein, precum și la cel de drept roman al lui Ihering. Un tînăr oacheș, cu fața curată și rasă peste tot, cu un lung „clăbăț" bănățănesc peste pletele negre, cu ochi mărunți și visători și totdeauna cu un zîmbet oarecum batjocoritor pe buze; un albanez — îmi ziceam — poate chiar un persian.

Cîteodată se plimba, printre lecțiuni, pe coridor cu alți tineri atunci mie necunoscuți. Erau Toader Nica și Ioan Bechnitz, Ioniță Bumbac ori vreun alt bucovinean.

Deși trecuseră vreo două luni de cînd mă aflam la Viena, singurul român de acolo pe care-l știam era Ioan Hosanu, care studia medicina. El venea cîteodată să mă ia cu dînsul la masă. Prin el am făcut cunoștință cu Eminescu și cu Ioniță Bumbac, care scria și el versuri, și am luat masa împreună.

Mi-a rămas viu întipărită bucuria de a mă fi încredințat că albanezul meu nu e persian, ci român de ai noștri, și-n timpul mesei am avut toți trei și mai ales eu o vie discuțiune cu Eminescu, încît aș fi stat pînă seara dacă n-aș fi fost nevoit să mă prezent înainte de două la cazarmă.

La cazarmă ne aflam în aceeași sală treizeci și cinci de voluntari, studenți adunați de pe la toate școlile, din toate țările și de toate neamurile, cei mai mulți băieți voioși, care le făceau toate valvîrtej. Fiindcă-mi făcusem reputațiunea de om ordonat și iubitor de curățenie, am fost însărcinat de căpitanul nostru să port grijă de curățenie și de buna rînduială în dormitorul nostru, unde ni se făceau și lecțiunile de teorie. O vie îngrijare mă cuprindea cînd mă gîndeam că se întorc băieții, căci în fiecare clipă putea să-mi vie inspecțiune. Aflînd lucrul acesta, Eminescu se uita mereu la ceasornic și-mi dedea zor să plec, apoi m-a însoțit pînă la cazarmă, pentru ca, pe drum, să urmăm discuțiunea.

Se izbeau în noi amîndoi una de alta două lumi pornite din aceeași obîrșie, dar desfășurate fiecare în felul ei: și una largă și luminoasă, iar ceealaltă strîmtă și neguroasă.

Îl văd, parcă, și acum uitîndu-se din cînd în cînd speriat și scos din răbdare la mine.

Om de o veselie copilăroasă, el rîdea cu toată inima, încît ochii tuturora se-ndreptau asupra lui. În clipa următoare se-ncrunta însă, se strîmba ori își întorcea capul cu despreț. Cea mai mică contrazicere-l irita; muzica de cele mai multe ori îl supăra; șuierătura-l făcea să se cutremure; orișice scîrțîitură-l scotea din sărite.

Și adeseori el îmi zicea: „Taci, nu mai scîrțîi!"

El crescuse în Moldova, în Bucovina, la Sibiu, la Blaj, la București, și, în multele lui cutreierări mereu în mijlocul poporului român, citise cronicarii și multe cărți bisericești, cunoștea literatura română în toate fazele ei, și în acum destul de lunga mea viață n-am cunoscut om stăpînit deopotrivă cu dînsul de gîndul unității naționale și de pornirea de a se da întreg pentru ridicarea neamului românesc. Încîntat de trecutul românilor și de marile lor destoinicii, el era scîrbit de prezentul, după părerea lui, urît, admira pe bătrîni și se uita cu însuflețire în viitorul luminos. Ceea ce noi numim sentimentalitate nu exista pentru dînsul. El n-avea slăbiciuni pentru nimic. Toate porneau la dînsul din convingere, și ceea ce noi ceilalți facem din iubire, el făcea din hotărîre nestrămutată, iar ura se dedea la dînsul ca dispreț pe față. Niciodată nu l-am văzut plîngînd și nu cred că era în stare să plîngă, iar cu înduioșare numai despre muma lui l-am auzit vorbind.

Eu îmi petrecusem în mijlocul românilor de la Șiria mea numai copilăria, iară mai tîrziu, atît la școală, cît și afară de școală, am trăit în societatea maghiară, în care m-am simțit totdeauna bine, ba-n cele din urmă mai bine decît în cea românească, de care mă înstrăinasem. Nu cunoșteam nici trecutul poporului român, nici literatura română și vorbeam românească pe care o știam din copilăria mea. Trecut ca o pasăre voioasă prin lume, aveam de pretutindeni reamintiri plăcute și vorbeam cu înduioșare despre toți și despre toate, pînă chiar și despre căpitanul care mă transferase la cazarma „Franz Iosef" ori despre caporalul care la împărțirea bucatelor îmi dedea voie să-mi aleg după plac bucata de carne. Nu puteam dar nici să înțeleg, nici mai ales să admit deosebirea pe care o făcea el între români și alți oameni. În gîndul meu oamenii toți erau buni și vrednici de a fi iubiți, și dacă el ținea să mă convingă că judec greșit, eu țineam să-l conving că puținii oameni care sunt răi sunt numai stricați.

Aceasta o admitea și el. Cel mai hotărîtor gînd al lui era că omul e din fire bun, că odată oamenii toți au fost buni și că idealul social e ca iar să se facă buni cum au fost, dar acum în zilele noastre cei mai mulți sunt stricați și că stricăciunea s-a întins și se va-ntinde mereu cîtă vreme nu va fi băgat cineva cu un bici cu pleasna de foc spaima-n oameni.

Era peste putință să ajungem la înțelegere, și-n vreme ce eu îmi făceam exercițiile în curtea cea largă, el se plimba prin fața cazărmii.

Pe la cinci apoi, după ce scăpam, iar urmam discuțiunea, fie plimbîndu-ne prin apropiatul parc orășenesc, fie stînd la o masă din colțul vreunei cafenele mai dosnice.

Așa mi-l aduc aminte din timpul acesta și mă cuprinde și acum, după patruzeci de ani, înduioșarea cînd serile aud sunîndu-se de retragere, căci tot mă mai văd[1] întorcîndu-mă cu dînsul la cazarmă. Eu voi fi fost atunci pentru dînsul un interesant obiect de studiu, dar el pentru mine era un nesecat izvor de știință, de înțelegere și de îndrumări bune.

Orișicît de multe și de mari ar fi fost deosebirile dintre noi, erau cîteva lucruri care ne legau pentru toată viața.

Deși el, naționalist în cel mai aspru înțeles al cuvîntului și foarte pornit spre intoleranță, iară eu mai mult ori mai puțin cosmopolit, cunoșteam amîndoi și îndeosebi eu chiar mai mult decît dînsul viața poporului român în toate amănuntele ei pline de farmec și eram deopotrivă încîntați de ea. Ziceam eu că nu fac nici o deosebire între români și alți oameni, dar știam că între popoarele pe care le cunoșteam din propria mea intuițiune, nu e nici unul care se poate asemăna cu românii în ceea ce privește bogăția vieții sufletești și destoiniciile de tot felul. Îmi rămăsese aceasta din timpul copilăriei petrecute într-o lume în care „om“

---

[1] În textul de bază: „căci mă mai văd“; întregit după *Omagiu lui Eminescu...*, 1909.

era numai românul, iar ceilalți, fie unguri, șvabi, sîrbi, șoacăți ori jidovi, erau socotiți dacă nu spurcați, cam așa ceva.

Din această convingere despre superioritatea poporului român purcedea nestrămutata noastră credință în viitorul neamului românesc și năzuința de a lua parte la lucrarea urmată în vederea lui.

Alt lucru care ne lega era cultul trecutului, același la amîndoi, deși gîndul lui zbura la Mircea, la Țepeș, la Alexandru cel Bun și la Ștefan cel Mare, la Mihai-Vodă și la Matei Basarab, iară eu, care nu-i știam pe aceștia, îmi reaminteam pe Corvin, pe Zápolya, pe Bátory, pe Bethlen, pe Rákóczi și pe Thökölyi, și ne întîlneam numai în trecutul mai apropiat, cînd vorba era de Horia și de Iancu, pe care îi știam atît de bine din timpul copilăriei mele.

De același spirit conservator eram pătrunși amîndoi, și amîndoi eram dinastici, el prin convingere, iară eu prin tradițiune familială.

Eu crescusem apoi în biserică, iară el cunoștea la vîrsta de douăzeci de ani nu numai învățăturile cuprinse în *Evanghelii*, ci și pe ale lui Platon, pe ale lui Confuciu, Zoroastru și Buddha, și punea religiozitatea, orișicare ar fi ea, mai presus de toate.

Dacă aș fi cunoscut dar și eu lumea în care se zbătuse dînsul, n-am mai fi avut de ce să discutăm. Abia însă tîrziu și numai încetul cu încetul am ajuns să mă încredințez că el avea dreptate cînd îmi spunea că e multă răutate în lume și că stricăciunea se întinde mereu. Zadarnice îi erau silințele de a mă convinge că e lipsit de judecată cel ce pune temei pe bunele porniri ale oamenilor și că, vorba lui statornică, buni sunt numai cei proști: trebuia să mă izbesc cum se izbise dînsul de toate și să simt durerile prin care trecuse el, pentru ca să-l înțeleg. El îmi spunea însă că sunt prea lipsit de cultură pentru ca să-l pot înțelege și-și dădea silința să mă lumineze.

El lucra pe timpul acela la traducerea operei lui Kant asupra rațiunii pure, era plin de Spinoza, pe care-l citise de curînd, și citea pe Fichte.

— Tu — îmi zise el într-una din zile — să nu-ți perzi timpul cu aceștia. Să-ncepi cu Schopenhauer, să treci apoi la Confuciu și la Buddha, să mai citești în urmă și ceva din *Dialoagele* lui Platon și știi destul.

— Dar — i-am răspuns ca om cuminte — eu am să mă prepar pentru primul examen de stat. Știi că anul întîi n-am învățat nimic, iar acum îmi fac și serviciul militar: cum voi putea trece examenul dacă-mi pierd timpul citind lucruri care nu-mi sunt de nici un folos?

— Ascultă-mă pe mine — a stăruit el — o să te prepari mai ușor și o să fii mai bine pregătit dacă faci cum îți spun eu.

Fiindcă nu știam destul de bine nici nemțește, nici franțuzește, am citit împreună mai întîi *Despre rădăcina pătrată a principiului rațiunii suficiente*, apoi, în franțuzește, traducerea *Dialoagelor* lui Platon și din *L'Orient pittoresque* dări de seamă despre budism și confucianism. Abia-n urmă am citit eu singur celelalte scrieri ale lui Schopenhauer, discutam mereu cu Eminescu, care nici atunci, nici mai tîrziu nu admitea vederile marelui filosof german decît în ceea ce privește principiile generale, că lumea cea adevărată nu e cum o vedem noi, că sufletul e o ființă neatîrnătoare de trup și că fundamentul moralei e simțămîntul de compătimire, tot adevăruri vechi și de-a pururea nouă.

Așa a trecut iarna și primăvara. Nu era zi fără ca să ne-ntîlnim și toate oarele libere ni le petreceam împreună. În urma stăruințelor lui am început să citesc românește, m-am deprins încetul cu încetul cu rostirea literară a vorbelor și am scris, cum zicea el, în șirieneasca mea, mai întîi comedioara *Fata de birău*, apoi povestea *Zîna Zorilor* și în cele din urmă studiul *Noi și maghiarii*. Deoarece eu nu eram în stare să scriu corect, el îmi copia manuscrisele, făcînd în ele corecturi cu multă discrețiune, și le trimetea la *Convorbiri literare*, cu care avea legături. Tot în urma stăruințelor lui audiam amîndoi regulat la cursul de anatomie al lui Hyrtl și la cel de fiziologie, al lui Brücke.

Pe la sfîrșitul lunei mai, mi-am cerut termin pentru examenul de stat, apoi am plecat cu regimentul în tabăra de la *Bruck a.d.L.* [1], ca să iau parte la manevrele de acolo.

Eminescu a plecat şi el acasă, şi abia la începutul viitorului an şcolar ne-am revăzut în împrejurări cu totul schimbate.

În tabără suna *Tagwache* în crepetul zorilor şi exerciţiile se urmau pînă la ameazăzi. Aveam dar după-prînz timp liber ca să mă prepar pentru examen. Ni se mai dedea apoi după manevrele mai obositoare şi cîte o zi de repaus. Mai erau duminecile şi zilele de sărbători împărăteşti. Eminescu avea dreptate: vreo două săptămîni după întoarcerea mea din tabără, m-am prezentat la examen şi l-am trecut cu laudă, încît mi-a rămas timp să mă prepar şi pentru examenul de ofiţer, pe care l-am trecut în septemvrie. Eram foarte fericit, dar în ziua cînd am dezbrăcat uniforma şi am fost nevoit să părăsesc cazarma, n-aveam nici cu ce să mă îmbrac, nici unde să stau, nici ce să mănînc. Am plecat dar acasă, unde mama mea, care era de părerea că am învăţat destul, pusese la cale alegerea mea de notar.

Peste puţin m-am întors însă iar la Viena. În vreme ce Eminescu-şi dedea silinţa să-mi găsească un fel de bursă, ceilalţi prieteni din Viena mi-au găsit ocupaţiune într-un institut particular din Viena, unde, pentru 40 fl. pe lună, aveam să prepar doi băieţi maghiari care nu ştiau nemţeşte. În urmă luam 50 fl. ca să prepar trei băieţi români, fraţii Feraru din Craiova. Le dedeam lecţiuni şi-i scoteam duminicile şi zilele de sărbători la plimbare prin oraş [2] ori prin împrejurimi.

Ne-ntîlneam deci mai rar Eminescu şi eu, dar tot lucram împreună, şi nu o dată am petrecut zile-ntregi plimbînd băieţii prin împrejurimile Vienei.

II

Pornind din gîndul transcendental al stăpînirii de sine, Schopenhauer deosebeşte în om caracter inteligibil și caracter empiric. Mie mi se pare deosebirea mai luminoasă dacă vom pune întrebarea așa: Cum vrea omul el însuși să fie și cum este el în adevăr sub stăpînirea împrejurărilor în care trăiește?

---

[1] Prescurtare a denumirii taberei militare *Bruck an der Leita* din nordul Austriei.

[2] În textul de bază: „de sărbători prin oraş"; întregit după *Omagiu lui Eminescu...*, 1909.

E mai presus de toată îndoiala că omul cel adevărat e așa cum el însuși vrea să fie și că, răpusă de nevoi, firea se strică și se falsifică.

Voi cerceta deci și eu, înainte de toate, cum voia Eminescu el însuși să fie, și numai apoi voi constata cum l-au stricat și falsificat grelele nevoi cu care a avut să se lupte în scurta lui viață.

În timpul pe care l-a petrecut la Viena, el ținea mult să aibă locuință comodă, largă, curată, liniștită și luminoasă, să se îmbrace curat și bine, să-și aleagă mîncările după plac, să fumeze țigări fine, să-și gătească el însuși cafeaua de Mocca și bea numai vinuri de calitate superioară ori apă curată. Așa l-am cunoscut eu, și tot așa și-l vor fi aducînd aminte și cei încă-n viață, care au trăit atunci în legături mai apropiate cu dînsul.

Era om cu trebuințe puține, dar cu apucături boierești, care știa să sufere și să rabde fără ca să se plîngă și respingea cu un fel de oroare tot ceea ce i se părea vulgar, mijloacele pe care tatăl său i le punea la dispozițiune erau îndestulătoare pentru traiul pe care și-l dorea, căci primea regulat cîte 18—20 galbeni pe lună, deseori și mai mult.

Pornirile lui erau însă atît de vii, încît îi covîrșeau puterea stăpînirii de sine.

El citea, înainte de toate, mult și cu o repeziciune uimitoare, nu vorbă cu vorbă, ci cuprinzînd cu privirea fraze întregi. Era deci în curent și cu publicațiunile nouă și cu cărțile vechi ce se găseau pe la anticari. În același timp ținea să citească-n tignă și nu se ducea pe la bibliotecile publice. Îndată dar ce primea banii de acasă, își cumpăra cărți și timp de cîteva zile nu-l mai vedea nimeni. O ducea-n cafele gătite de dînsul la mașina de spirt și-n mezeluri cumpărate-n pripă. Deși ținea foarte mult la biblioteca lui, nevoia-l silea să înceapă a vinde dintre cărțile citite pe la anticari și ajungea în cele din urmă de nu mai avea nici cafea, petrecea zile întregi fără ca să mănînce și cerea cîte o „pițulă" mai de la unul, mai de la altul. Niciodată nu lua notițe, dar cînd primea banii de acasă, cel dintîi gînd îi era să-și achite datoriile, și era peste putință să uite pe cineva. Eu profitam de ocaziune și mă împrumutam de la dînsul pentru ca să mă achit apoi dîndu-i în fiecare zi cîte 40—50 creițari.

Poate orișicine să-și închipuiască ce harababura se producea în locuința lui în timpul zilelor pe care le petrecea închis în casă. Pentru el nu exista deosebirea pe care o facem noi ceilalți între ziuă și noapte, ba una din slăbiciunile lui era să profite de liniștea nopților, și sunt foarte multe nopțile pe care eu, om altfel prozaic, le-am petrecut cu dînsul fie plimbîndu-ne pe străzile liniștite, fie stînd la „masa de brad" și luînd cîte o sorbitură din cafeaua scursă de la mașina lui.

Nu mai ajungea nimeni să-i dereticească și să-i mături prin casă, nici să-i perie hainele ori să-i curățe ghetele. Răpus de oboseală, el dormea adeseori îmbrăcat și hainele i se jerpeleau, iar albitura, rar premenită și neläută, i se făcea cocoloș. Barba și-o uita nerasă, și fiindcă-l supărau țepii ei, lua briceagul și, perdut în gînduri ori adîncit în lectură, și-o scotea fir cu fir, încît îi rămîneau pete-pete-n față. Cînd nu mai putea s-o ducă așa, schimba locuința, își cumpăra haine și albituri noi, se rădea și iar se simțea bine.

În iarna anului 1874, cînd am venit la Iași, el era bibliotecar și am locuit cîteva săptămîni împreună la Trei Sfetite, unde Samson Bodnărescu, atunci director al Școlii normale, îi pusese la dispozițiune o odaie spațioasă.

Deoarece el mă considera ca fiind în gazdă la dînsul și mă știa că dezordinea și necurățenia mă înăbușe, avea multă purtare de grijă pentru păstrarea bunei rînduieli și pentru curățenie. Aerisea mereu și era-n stare să mături și să scuture praful.

Serile le petreceam adeseori cu Miron Pompiliu și cu Samson Bodnărescu făcînd lectură ori discuțiuni literare la doamna Burlă, azi doamna Poni, cîteodată, de tot rar, la doamna Micle, pe care Eminescu o știa încă din timpul petrecut la Viena. El ținea dar să fie totdeauna „spelcuit".

În urmă, după ce s-a mutat la București, își aducea cu multă plăcere aminte de cele cîteva săptămîni pe care le-am petrecut sub același acoperămînt și i-a fost viuă mulțumirea cînd i-am oferit în cele din urmă o odaie cu chirie în locuința mea.

Prima lui locuință la București a fost în strada Speranței. Luase cu chirie o odaie spațioasă, cu antreu larg. Casa, care azi nu mai există, era bătrînească, în mijlocul unei curți pline de verdeață, și avea un frumos cerdac așezat pe stîlpi ciopliți, făcută parcă anume pentru dînsul. Tocmai pentru că stetea însă acasă mai bucuros decît orișiunde, în curînd a ajuns de nu mai era chip să te miști și să răsufli în locuința lui.

În urmă s-a mutat în apropiere, la Caimata, unde a găsit în niște ruine vechi o odaie boltită, un fel de chilie călugărească, în care steteau aruncate una peste alta lăzi, cărți, manuscripte, ziare și haine vechi.

După ce n-a mai putut s-o ducă aici, și-a luat două odăi în piața Sf. Constantin, una cu iatac de dormit, în care n-avea să intre peste zi, iar alta un fel de birou, în care-și avea biblioteca și-și petrecea ziua. În curînd însă au ajuns la fel cele două odăi, și el lucra în iatac și dormea pe canapeaua din birou.

Eminescu era foarte iubit nu numai de junimiști, ci de toți cei ce-l cunoșteau personal, îndeosebi de Lascar Catargiu, de prințul Știrbei, de Mihail Kogălniceanu, de Manolache Costachi și de alți oameni însemnați, care-l prețuiau pentru știința lui, pentru judecata lui limpede, pentru firea lui deschisă și pentru purtările lui totdeauna corecte. Între fruntașii „Junimii" și între amicii mai apropiați era deci constantă preocuparea de a-l îndruma spre o viețuire regulată și potrivită cu firea lui distinsă. Părerea generală era că trebuie să fie pus sub purtarea de grijă a cuiva care are autoritate față cu dînsul.

Unul dintre oamenii la care ținea mult era dr. Kremnitz, pe care-l admira pentru devotamentul lui profesional și pentru buna lui credință. Dr. Kremnitz, o inimă de aur, îl rugase să-i deie doamnei Mite Kremnitz lecţiuni de limba română şi stăruia să-l înduplec a primi o odaie frumoasă şi izolată în locuinţa lui.

— Da — îmi zicea Eminescu — foarte bucuros, dacă n-ar fi la mijloc şi Mite, care s-ar speria de dezordinea pe care i-o fac în casă.

A primit însă peste cîtva timp oferta d-lui T. Maiorescu, care i-a pus la dispoziţiune o odaie luminoasă şi retrasă şi ţinea să-l aibă în rîndul membrilor familiei sale. Peste vreo două săptămîni a fugit însă.

— Ei ! nu pot, mi-a zis el. Mă înăbuşe bunăvoinţa de care nu sunt în stare să mă fac vrednic. Sunt destul de supărator şi pentru mine însumi, de ce să mai supăr şi pe alţii ? !

Adevărul era că prea îi era greu să se deprindă stăpînindu-se pe sine cu buna rînduială pe care o găsise în casa d-lui Maiorescu.

Şi cu toate aceste, în timpul celor cîteva săptămîni pe care le-am petrecut împreună la Trei Sfetite, viaţa ne era foarte regulată.

— De ! asta era alta, îmi zicea el. Le făceam toate din propriul nostru îndemn şi pentru mulţumirea noastră.

De Sf. Gheorghe mi-am căutat deci o locuinţă în care puteam să-i închiriez o odaie, şi pînă la îmbolnăvirea lui, timp de cîţiva ani, am stat sub acelaşi acoperămînt.

Nu mi-a făcut niciodată nici un fel de supărare, deşi-l ţineam de scurt.

Om de o rară disciplină intelectuală, el ţinea să fie disciplinat şi în practica vieţii lui, se ferea de excese şi mă fericea pentru destoinicia mea de a face de regulă numai ceea ce eu însumi voiesc. Se bucura dar cînd îi veneam prin stăruinţele mele prieteneşti într-ajutor şi nu se-mpotrivea. Boala îi era însă, precum se vede, legată de o anumită vîrstă şi nu i-a venit deodată, ci încetul cu încetul, şi astfel îi era din ce în ce mai greu să se stăpînească.

El fuma puţin, dar bea multe cafele. Ştia că ele nu-i fac bine, dar le lua de cele mai multe ori fără ca să-şi dea seama despre ceea ce face. Era dar destul să ridic degetul pentru ca să stingă focul aprins la maşină.

Băutor n-a fost Eminescu. Bea numai ademenit de prietenii cu care stătea de vorbă, puţin cîte puţin, şi numai vinuri uşoare, curate şi bune. Vinul îl făcea vioi, vesel, comunicativ şi doritor de a îmbrăţişa şi de a ferici pe toată lumea.

În ceea ce priveşte viaţa sexuală, el era de o sobrietate extraordinară. El niciodată nu vorbea despre femei decît avînd în vedere partea ideală a fiinţei lor şi dispreţuia pe oamenii care aleargă după „fuste" ori vorbesc despre afaceri scandaloase. Slăbiciunile lui erau cu desăvîrşire platonice, lucruri despre care se vorbeşte numai cu un fel de religiozitate, şi numai ademenit şi răpus putea el să aibă şi legături care nu sunt curate, cum erau în cele din urmă cele cu Veronica Micle, despre care mi-a vorbit numai în ziua cînd a putut să-mi zică: „În sfîrşit, am scăpat!"

Păcatul lui cel mare şi hotărîtor era lipsa de rînduială în traiul zilnic: cînd se aşeza la masa de lucru, fie că scria, fie că citea, nu mînca zile întregi şi petrecea nopţile în nedormire. Nu suferea de insomnie şi avea multă poftă de mîncare, căci era apoi în stare să doarmă timp de douăzeci şi patru de ceasuri întruna şi mînca o dată pentru trei inşi. Uita însă să mănînce şi nu se-ndura să doarmă, deşi părerea lui statornică era că cea mai plăcută parte a vieţii e cea petrecută în somn, cînd eşti fără ca să fii şi să simţi dureri.

Dădeam lecţiuni la Şcoala normală a Societăţii, la Azilul „Elena Doamna" şi la Institutul „Manliu". Sîmbetele dar şi-n ajunul zilelor de sărbători, cînd nu aveam să fiu la opt dimineaţa pe catedră, steteam şi eu adeseori cu el şi discutam cestiuni de gramatică, de pedagogie, de filosofie ori de istorie, întregi nopţi senine, care nu se pot uita.

De obicei însă nu-l lăsam să stea, şi era destul să bat în perete pentru ca să-şi stîngă lumînarea, ori să-l întreb, cînd mă întorceam acasă, dacă şi-a luat ori nu masa, pentru ca să se ducă şi s-o ia.

În primăvara anului 1883, însă, el a început să se îndărătnicească şi nu mai eram nici eu tot cel de mai nainte. Sufeream de cîţiva ani acum de o hiperclorhidrie, ale cărei simptome interpretate de medici drept manifestațiuni ale unei alte boli mă chinuiau, mă umpluseră de îngrijare și mă făcuseră nerăbdător. Nu mai aveam dar măsura de mai nainte nici în relațiunile mele cu Eminescu și mă supăram cîteodată pe el. Obiceiul lui era că citea cu glas tare ceea ce îi plăcea, mai ales poeziile, și făcea multă gălăgie cînd scria, se plimba, declama, bătea cu pumnul în masă, era oarecum în harță cu lumea, la care se adresa.

Îi băteam în perete; el stîngea lumînarea și se liniștea, dar era de rea-credință și nu se culca. Peste cîtva timp, cînd credea c-am adormit, aprindea din nou lampa și iar începea să bodogănească. Mă sculam atunci, mă duceam la el și-l rugam să mă lase să dorm. Aceasta-l răpunea, dar relațiunile dintre noi erau din ce în ce mai încordate. Eu eram din ce în ce mai stăruitor, iară el se făcea tot mai îndărătnic și zicea în cele din urmă că abuzez de afecțiunile lui și-l terorizez.

Aceasta a fost pentru mine primul semn al bolii de nervi care-l cuprinsese.

Doi dintre frații lui periseră de aceeași boală, iar al treilea, cel ce trăise la Sibiu și la Temișoara, căzuse acum bolnav și se afla acasă. „Mi s-a urît viața, îi scrisese bătrînul; fă ce faci și vino de-l ia, ca să-l duci în vreo casă de sănătate."

Eminescu a-nceput să caute bani de cheltuială și s-a împrumutat fără de știrea mea, ceea ce mai înainte nu era în stare să facă, mai de la unul, mai de la altul. A adunat, precum mi s-a spus mai tîrziu, vreo două mii de lei, dar n-a plecat.

În timpul acesta a scris *Doina*, anume pentru inaugurarea statuei lui Ștefan cel Mare, la care a și asistat în o stare sufletească prin care a pus pe mulți pe gînduri.

După examene, eu trebuia să plec fără de întîrziere la Viena, ca să consult medici, iar de acolo la băile ce-mi vor fi recomandat, și vorba era ca Eminescu să plece și el în Moldova, ca să-și aducă fratele bolnav.

Cînd era însă să-mi iau rămas bun de la dînsul, el a început să-mi facă imputări pline de amărîciune, că profit de ocaziune ca să-l părăsesc în niște împrejurări atît de grele pentru el. În zadar îi spuneam că sunt alții care țin la el și pot să-i fie de mai mare ajutor decît mine: el nu mă lăsa să plec.

Un singur mijloc îmi rămînea ca să-l liniștesc: să-i cer un serviciu prietenesc, o dovadă de dragoste.

— Uite — i-am zis — am să-l rog pe d-l T. Maiorescu ceva și nu pot să mă duc acum pe la dînsul: te rog să-i duci un bilet din partea mea. Rugam în bilet pe d-l T. Maiorescu să-l observe bine pe Eminescu, căci mie mi se pare greu bolnav.

Era prea tîrziu.

La d-l T. Maiorescu el s-a stăpînit, dar s-a dus apoi să ieie o baie, ca să-și potolească nervii, și de la baie a fost dus la casa de sănătate.

III

Eminescu era de o vigoare trupească extraordinară, fiu adevărat al tatălui său, care era munte de om și ca fire grădină de frumusețe, și ar fi putut să ajungă cu puteri întregi la adînci bătrînețe dacă ar fi avut oarecare purtare de grije pentru sine însuși și-ar fi fost încă [de] copil îndrumat a-și stăpîni pornirile spre exces.

El era însă lipsit cu desăvîrșire de ceea ce în viața de toate zilele se numește egosim, nu trăia prin sine și pentru sine, ci prin lumea în care-și petrecea viața și pentru ea. Trebuințele, suferințele și durerile, întocmai ca și mulțumirile lui individuale, erau pentru dînsul lucruri nebăgate-n seamă. Ceea ce-l atingea pe el erau trebuințele, suferințele, durerile și totdeauna rarele bucurii ale altora. De aceea zicea el că sunt multe dureri și puține plăceri — nu pentru el, ci pentru lumea oglindită-n sufletul lui.

Nu l-au înțeles și nu sunt în stare să-i pătrundă firea cei ce iau scrierile lui drept manifestare a ființei lui individuale.

El niciodată nu s-a plîns de neajunsurile propriei sale vieți și niciodată nu a dat pe față bucuria izvorîtă din propriile sale mulțumiri. Flămînd, zdrențuit, lipsit de adăpost și răbdînd la ger, el era același om senin și vecinic voios, pe care-l ating numai mizeriile mai mici ale altora. Întreaga lui purtare de grijă era deci numai pentru alții, care, după părerea lui, nu puteau să găsească în sine înșiși mîngîierea pe care o găsea el pierzîndu-se în privirea lumii ce-l înconjura. „Nenorocirea cea mare a vieții e — zicea el — să fii mărginit, să nu vezi cu ochii tăi, să știi puține, să înțelegi rău, să judeci strîmb, să umbli orbecînd prin o lume pentru tine pustie și să fii nevoit a căuta afară din tine compensațiuni pentru munca grea a viețuirii.“ Lui nu-i trebuiau nici bogății, nici pozițiune, nici trecere-n societate, căci se simțea fericit și fără de ele, și din acest simțimînt de fericire individuală pornea mila lui către cei mulți și nemărginitul lui dispreț față cu cei ce-și petrec viața în flecării ori sporesc durerile omenești. În întreaga lui scrisă nu este o singură notă de ură, și noi, care-l știm în toate amănuntele vieții lui, am rămas adeseori uimiți de firea lui îngăduitoare față cu cei ce se făceau vrednici de a fi urîți. Disprețul lui se dedea însă pe față fără de nici o teamă și adeseori și fără de milă și mai ales aceasta făcea pe mulți să se ferească de dînsul.

Dacă n-a fost egoist în înțelesul comun al cuvîntului, încă mai puțin a fost vanitos ori stăpînit de ambițiune: pornirea lui covîrșitoare era amorul propriu, și nimic nu era în el mai presus de simțămîntul de dignitate. „Ceea ce li se putea ierta altora — zicea el adeseori — nu pot să-mi permit eu.“

Eminescu nu era în stare să mintă, să treacă cu vederea reaua-credință a altora, să tacă și, atunci cînd era dator, să vorbească, să măgulească ori chiar să lingușească pe cineva, și-n gîndul lui cea mai învederată dovadă de iubire și de stimă era să-i spui omului și-n bine, și-n rău adevărul verde-n față. El era în stare să se umilească, să stăruie, să cerșească pentru vreun nevoiaș: pentru sine însuși, însă, cu nici un preț. Vorba lui era vorbă și angajamentul luat de dînsul era sfînt. Niciodată el nu lua asupra sa sarcini pentru care nu se socotea îndeajuns pregătit ori pe care nu era gata să le poarte cu toată inima.

Orișicît de pornit ar fi fost și orișicît de des s-ar fi pierdut în gînduri, el nu uita niciodată să-și facă datoria, era totdeauna la locul lui și alerga după creditorii săi,

săi, dar contra propriei sale convingeri nu lucra cu nici un preț.

În mijlocul societății în care i-a fost dat să-și petreacă viața, un asemenea om nu putea să facă carieră, nici să-și creeze pozițiune.

„Cînd oamenii au trebuință de tine — zicea el adeseori — aleargă să te caute, sunt însă foarte mulțumiți cînd pot iar să scape de privirea ta pătrunzătoare și de gura ta cea rea.“

Dac-ar mai fi putut să trăiască, el fără îndoială s-ar fi impus în cele din urmă. E puțin ceea ce a făcut el în timpul scurtei și mereu zbuciumatei lui vieți, și numai puțini își vor fi putînd da seamă despre ceea ce am pierdut noi prin stingerea vieții lui sufletești.

Stăpînit de o neastîmpărată sete de știință, el studia mereu, și nu era nici o ramură de știință omenească pe care nu ținea s-o aprofundeze. Mereu se simțea om încă neisprăvit, mereu își dădea silința de a se desăvîrși sufletește, și boala l-a cuprins încă în formațiune.

Știm azi că boalele de felul celei ce i-a întunecat lui sufletul sunt trupești și în cele mai multe cazuri curabile. Își dedea și el însuși seamă despre aceasta, și, sunt acum douăzeci și cinci de ani, în ajunul plecării mele la Sibiu, vorbeam adeseori cu inginerul Simtion, care-i dăduse adăpost în locuința sa, despre măsurile de precauțiune pe care prietenul nostru comun are să le ieie în viitor.

După ce a stat cîtva timp într-o casă de sănătate din Viena, unde, mai ales în urma unei abstinențe stăruitoare, și-a venit în fire, a petrecut cîteva săptămîni cu prietenul nostru Chibici-Rîvneanu la Florența, apoi s-a întors om cu mintea limpede și cu deosebire chibzuit. Ne spunea că numai în urma lipsei de cumpătare s-a îmbolnăvit și era încredințat că n-are decît să se ferească de excese pentru ca să-și păstreze sănătatea. Nu i-a intrat lui niciodată și nu-i intră niciodată în minte gîndul că mizeria, amărăciunile ori emoțiunile vii pot să turbure mintea unui om trupește sănătos.

Amicii mei din Sibiu, care-l știau din Viena și țineau mult la el nu numai ca scriitor, ci și ca om lor totdeauna simpatic, stăruiau să-l iau cu mine, căci nicăiri nu putea să găsească o viață atît de regulată ca-n mijlocul lor.

Îl ademenea și pe dînsul gîndul acesta; el însă totdeauna a fost lipsit de voință și cu atît mai mult s-a lăsat acum în voia întîmplării.

„Es ist nicht der Mühe wert!“ mi-a zis el într-un rînd. Om din mine tot n-o să mai iasă! Prea sunt mulți aceia pe care i-am jignit spuind adevărul și, după cele petrecute, nu-mi rămîne decît să stau sfiicios într-un colț. Dacă mai nainte, voind să se apere, ziceau că sunt răutăcios și că exagerez, acum nu le va fi greu să mă prezinte drept un descreierat.“

Nefiind în stare să ieie o hotărîre, el a rămas și, încetul cu încetul, iar și-a pierdut bunul cumpăt.

Dîndu-mi azi seamă ce eram eu, sunt acum patruzeci de ani, cînd l-am întîlnit la Viena, ce mă făcusem, sunt acum douăzeci și cinci de ani, cînd ne-am despărțit, și ce-am ajuns azi, după o lucrare sufletească stăruitoare, sunt cuprins de adîncă jale cînd mă gîndesc ce-ar fi ajuns pînă azi el, care le vedea toate cu ochi ageri, trăia numai sufletește și mereu gîndea, mereu studia, mereu se înălța prin sine însuși.

Pe acest om ajuns la desăvîrșire l-am perdut într-însul, și convingerea mea e că din vina noastră l-am perdut.

Pornit chiar din naștere spre excese, el avea mai mult decît alții nevoie de stăpînire de sine, căci nu se poate cere, nici nu era cu putință, ca alții să aibă pentru el purtarea de grijă, dacă el însuși nu ținea să-și pună frîu. Așa numai, din sîmțămînt de datorie, însă și din iubire către sine însuși, el nu putea să-și încordeze puterile: ar fi trebuit s-o facă de dragul cuiva, fiindcă ținea să trăiască și să-și păstreze toate puterile. El era însă chiar și la 1869, cînd l-am întîlnit la Viena, dezgustat de viață și „plictisit“, cum zicea adeseori, de sine însuși. Vedea ori își reamintea în fiecare clipă atîtea lucruri, care-l răzvrăteau ori îl umpleau de adîncă durere, încît cea mai mare ușurare pentru dînsul era să doarmă ori să se peardă-n gînduri, ca să nu-și mai deie seamă despre cele ce se petrec împrejurul lui. Ar fi voit adeseori să se potrivească cu lumea, din care se socotea osîndit a face parte, dar firea lui se-mpotrivea, și de aceea își era sie însuși nesuferit, o sarcină pentru prietenii săi și-o pacoste pentru toți.

„Nu merită să fie trăită viața pe care pot s-o am eu!" era cel mai covîrșitor dintre gîndurile lui, și aceasta se dă pe față cînd într-un fel, cînd într-altul și-n scrierile lui. Aceasta îi face pe mulți să creadă că-și spun gîndul adevărat cei ce-și dau silința de a-l prezenta drept pesimist, care le vedea toate în negru și exagerează păcatele altfel mici ale oamenilor.

Nu e însă aceasta decît un neadevăr convențional născocit de cei ce se simt atinși de scrierile lui. Pesimist în înțelesul cinstit al cuvîntului nu putea să fie omul care era cuprins de pietate față cu „bătrînii", totdeauna înțelepți și buni, nici omul care se însuflețea pentru poporul despuiat și batjocorit de străini și de înstrăinați, nici mai ales omul care se lupta în toate clipele pentru biruința binelui, despre care nu se îndoia niciodată. Urîtă afară din cale și nesuferit i se părea numai faza trecătoare din viața poporului român în care i-a fost rînduit să trăiască.

Toate i se păreau spoială și minciună și mișelie și nemernicie, și întreaga ființă i se răzvrătea cînd vedea furioasa goană după averi și după pozițiuni, în care cei mai obraznici dedeau la o parte pe cei mai vrednici, cei slabi profitau de slăbiciunile celor tari, cei tari abuzau de nevoile celor slabi și se treceau cu vederea toate păcatele, iară vîrtutea era luată drept nebunie.

Așa vedea el lumea în mijlocul căreia își petrecea viața: ce oare ar fi putut să-l îndemne a-și încorda puterile ca s-o păstreze? !

Nu voi cerceta dacă și era în adevăr lumea așa cum el o vedea și dacă azi, după douăzeci și cinci de ani, ea e mai bună ori mai rea. Țiu numai să fie știut de toți oamenii de bună-credință că el a fost foarte crutător în scrierile lui și a ridicat numai un colțișor al vălului, dealtminteri foarte subțire, care acoperea urîciunile societății în care-și petrecea viața.

Au zis alții lucruri și mai multe și mai grele, și nu s-a ținut seamă de spusele lor. Își dădeau însă cei atinși seama că ceea ce Eminescu zice are să rămîie și că, citind scrisa lui, fii și nepoți vor judeca și vor fi cuprinși de disprețul care i-a întunecat lui viața. De aceea a fost prezentat drept un fel de dușman al neamului omenesc, pe care atît de mult îl iubea.

Știe fiecare din noi oamenii care s-au făcut urgisiți și au avut să sufere prigoniri grele pentru că și-au făcut datoria dînd pe față mișeliile pe care le fac alții.

Un caz concret și foarte luminos.

Într-una din zile intendentul unui internat a tăiat o vită bolnavă și a luat dispozițiunea ca să fie distribuită carnea. S-a constatat însă că vita suferise de dalac și astfel carnea nu a fost distribuită. Medicul internatului însă, ținînd să-și facă datoria, nu s-a mulțumit cu atît, ci a făcut raport autorității superioare, cerînd să ia măsurile de dezinfectare pe care le cere legea.

E o lege pozitivă, care croiește pedepse aspre pentru cei ce pun în consumațiune asemenea carne, ori nu fac dezinfectarea prescrisă. N-a fost însă nimeni pedepsit, ci i s-a cerut medicului conștiincios demisiunea, pentru că a scris negru pe alb adevărul, ca să-l afle și cei ce vin după noi.

Tot astfel și Eminescu a fost prezentat de cei atinși de adevărurile spuse de el drept un pesimist cu inima neagră, drept un smintit, care, în loc de a profita de bunăvoința oamenilor cu mare trecere, care-l îmbrățișaseră, lovea orbește cînd într-unul, cînd într-altul și li se făcea tuturora nesuferit.

Nu, așa nu a fost Eminescu nici ca om, nici ca scriitor. Disprețul lui față cu unii era manifestarea iubirii lui către toți.

Dacă e deci adevărat că ne aducem cu pietate aminte de el și că ținem să-i ridicăm un monument, nu pentru el ridicăm monumentul acesta, ci pentru noi înșine și pentru cei ce urmează după noi, să ni-l amintim în fiecare luptă pentru biruința binelui, în care el a sîngerat, și să urmăm cu puteri unite lupta aceasta, spre care el a voit să ne îndrumeze.

Multe dintre cele mai frumoase poezii ale lui Eminescu sunt în genul poporal nu numai ca limbă, ca ritm, ca rimă și ca temperament, ci și după felul de a gîndi și de a simți ce se dă în ele pe față.

La dînsul această potrivire cu felul poporal era voită dinadins.

Pe cînd alții, cum erau Creangă, Ispirescu, ori Sima al lui Ioan, au scris în genul poporal fiindcă, ieșiți din mijlocul poporului, rămăseseră țărani cu oarecare cultură și nu erau în stare să scrie altfel, Eminescu, care nu era ieșit din mijlocul poporului, ținea să se potrivească întru toate cu poporul pentru că numai așa putea să străbată și să rămîie.

„Pătura superpusă“, din care ieșise el, era în gîndul lui ceva întîmplător, stricat și efemer; tot stricat și efemer trebuia să fie deci și tot ceea ce se potrivea numai cu felul ei de a fi. Nu avem să scriem pentru ea, „apa, care curge“, ci pentru întregul popor, „petrele, care rămîn“, și rostul întregei noastre lucrări intelectuale era să asimilăm „pătura superpusă“, făcînd-o deopotrivă cu masele mari ale poporului.

Erau atunci, ba sunt chiar și azi oameni închipuiți, dar superficiali, care nu sunt în stare să înțeleagă rostul acestui fel de poporanism. Ei nu înțeleg nici rostul în viața noastră intelectuală al scriitorilor ca C. Negruzzi, Ion Ghica, Nicolae Bălcescu, V. Alecsandri, A. Odobescu și al întregei lucrări pornite din „Junimea“.

Eminescu nu era însă *„poporanist“* numai pentru că voia să străbată și să rămîie.

E în firea omenească pornirea de a împărtăși dureri și bucurii, și nu e nimic mai trist în viață decît să nu ai cui să te plîngi și să nu ia nimeni parte la bucuriile tale. Eminescu avea multe dureri și puține bucurii, dar și unele și altele erau mari. Cui să le împărtășească? Acelora pe care îi iubea și care puteau să-l înțeleagă, iar aceștia nu erau *„pătura superpusă“* căreia îi era prin întreaga lui fire străin și mai mult ori mai puțin nesuferit, ci poporul românesc cel adevărat și neprefăcut sub fel de fel de înrîuriri străine.

Pentru ca să-i poată însă vorbi acestui popor, nu era destul s-o voiască aceasta, ci trebuia să-și dea silința de a-i cunoaște limba, apucăturile și obiceiurile, credințele și felul de a gîndi și de a simți, întreaga fire specială, ca să se potrivească cu ea.

Sunt oameni cu pretențiuni mari și cu destoinicii mici, care nu vreau să scrie pentru marea mulțime a „proștilor“ fiindcă, petrecîndu-și viața într-un cerc restrîns, numai pentru acesta sunt în stare să creeze efemeride, ca să se recomande în atențiunea publicului „ales“ prin opere de diletant și să-și facă în timpul tinerețelor reputațiunea de care au nevoie spre a-și crea și pozițiune.

Sunt iar oameni cu mari destoinicii care țin să se adreseze la întreaga lume românească, dar n-au în goana vieții lor nici timp, nici tigna cuvenită, ca să se dumirească asupra vieții sufletești a poporului român, și astfel dau adeseori greș, creînd opere neisprăvite.

Eminescu și-a dat cea mai mare parte din viața și cea mai bună parte din sufletul lui ca să cunoască pînă în cele mai mici amănunte viața poporului român și rostul neamului românesc în lumea aceasta, iar silințele lui n-au rămas zadarnice.

De aceea a pătruns scrisa lui în cercuri din ce în ce mai largi și stăpînește din ce în ce mai mult inimile și mințile; de aceea crește el și se înalță din zi în zi mai mult în gîndul tuturora.

El nu ni-a fost în timpul vieții lui ceea ce era în ziua morții sale și ni-e azi neasemănat mai mult decît ceea ce ne era, sunt acum douăzeci de ani, cînd a murit. Cu cît mai mult ne apropiem sufletește noi, clasa cultă, de popor și cu cît mai mult ne deprindem a lua inspirațiune din nesecatul izvor al vieții lui sufletești, cu atît mai mult ne pătrundem de sîmțămîntul că era în ființa lui Eminescu ceva profetic și providențial, că drumul pe care a umblat el e acela care duce spre mărirea culturală a neamului românesc.

Sunt oameni cu mintea strîmtă, care se văd în toate împrejurările pe sine și numai pe sine, trăiesc numai în prezent și numai pentru prezent și nu sunt în stare să-și arunce privirea nici în trecut, nici în viitor și să se socotească pe sine numai veriguță nebăgată în seamă din lanțul cel mare al vieții naționale: aceștia n-au înțeles și nici că vor înțelege vreodată rostul *„poporanismului“* lui Eminescu. Au însă să-l înțeleagă și să se pătrundă de el tinerii ce iau cu inima caldă și cu puteri încă proaspete parte la lucrarea noastră culturală. Ei trebuie să se pătrundă de gîndul că țesem cu toți pînza pe care au urzit-o părinții, bunii și străbunii și la care vor avea să lucreze și fiii, nepoții și strănepoții noștri.

EMINESCU ȘI LIMBA ROMÂNEASCĂ

Sunt acum patruzeci de ani, cînd Eminescu și-a început studiile universitare, lupta pentru puritatea limbii românești era în toiul ei și tot naționalistul cu oarecare știință de carte ținea să sporească limba maicii sale cu cîteva vorbe.

După ce se hotărîse odată că au să fie scoase din limba noastră toate vorbele care nu pot să fie derivate din limba latinească, rămăseseră de tot puține vorbele de care puteam să ne folosim și foarte adeseori eram nevoiți să ne ajutăm cu vorbe împrumutate, fie din limba latinească, fie din vreuna din limbile neolatine.

Erau însă și oameni de o fire mai îndărătnică, pe care numai cu anevoia îi puteai îndupleca să se lepede de vorbele cu care erau deprinși. Eminescu era și el dintre aceștia.

El avea multă slăbiciune pentru muzica limbii românești și zicea că neologismele pocesc muzica aceasta, fiindcă ele nu pot să fie rostite ca vorbele românești cele adevărate.

Ceea ce-i atingea plăcut urechea erau mai ales sunetele „ea“, „oa“, „ie“, „ă“ și „î“, care lipsesc în neologisme, adeseori se pierd. El se folosea deci numai la nevoie de neologisme, îndeosebi[1] în versuri, cînd, fie ritmul, fie rima, îl silea s-o facă aceasta.

Pornit odată în felul acesta, a ajuns „puritan" în înțelesul că limba e cu atît mai curată, cu cît mai puține sunt în ea neologismele. Bucovinenii, elevi ai lui Aron Pumnul, ținînd și ei la vorbele vechi, erau neobosiți născocitori de vorbe derivate din ele, ca „sciemînt" în loc de „filosofie" ori „întîmplămînt" în loc de „istorie". Blăjenii, elevi ai lui Cipariu, își băteau mereu capul să derive din limba latină vorbe pe care în adevăr le-am împrumutat de la slavi, de la greci ori de la maghiari, ca „Slatina" din „Stellatina". Eminescu lua în bătaie de joc pe acești sporitori ai comorii de vorbe. După părerea lui, vorbele nu se născocesc, ci răsar ca firele de iarbă pe cîmp, limba românească nu e, cum se zicea, „fiica" celei latine, ci mai veche decît aceasta, și românească e orișicare vorbă de care se folosesc toți românii fiindcă o rostesc ușor, le sună bine la ureche și are pentru dînșii un înțeles bine hotărît. El nu mai cerceta dar originea vorbei, ci o prețuia după valoarea ce i-o dă întrebuințarea. Neologismele i se păreau vorbe de puțină valoare nu numai pentru că sunt puțini cei ce le înțeleg, ci și pentru că înțelesul lor e oarecum sec, ca al tuturor termenilor tehnici. Era deci cuprins de o vie bucurie cînd putea să „dezgroape" o vorbă, adecă să întroducă în limba literară o vorbă răspîndită în popor, de care alți scriitori nu se folosesc, fie chiar și un provincialism, și era neobosit scrutător al limbii vorbite.

Între manuscriptele lui s-a găsit un început de dicționar de rime. El a ținut să facă acest dicționar mai ales ca să găsească vorbe „dezgropate", care rimează cu altele, pe care scriitorii le întrebuințează mai des. „De dragul rimei, pe care i-o dau «mură-n gură» — zicea el — se va folosi și de vorba pe care i-o recomand."

Această constantă preocupare a lui în ceea ce privește limba era una din cauzele firii lui comunicative. El își petrecea viața în lucrare necurmată: ori citea, ori scria, ori stătea de vorbă cu orișicine — totdeauna cu gîndul de a prinde cîte ceva și de a se folosi. „Nu e — zicea el adeseori — nimeni nici atît de mărginit, nici atît de stricat, ca să nu poți învăța prin el ceva“, și astfel avea un fel de slăbiciune pentru oameni care nu erau de seama lui, și nesuferiți îi păreau numai cei seci și prefăcuți, care își dădeau silința să pară ceea ce nu sunt. Cu deosebire stăruitor era Eminescu în ceea ce privește corectitudinea gramaticală, și după puțina mea știință, nu e la noi nimeni atît de dumerit, cum era dînsul, asupra etimologiei române. În ceea ce privește însă sintactica, el recunoștea superioritatea lui Caragiali.

---

[1] În textul de bază lipsește textul: „adeseori se pierd. El se folosea deci numai la nevoie de neologisme"; întregit conform textului tipărit în *Convorbiri literare*, 1909.

Încă pe timpul cînd ne aflam la Viena, făceam un fel de vînătoare de vorbe „rebele“, care nu se supun la regulele generale, și mai nainte de a fi început dicționarul de rime, el avea liste de vorbe „dezgropate“ și de vorbe „rebele“.

Erau atunci, ba mai sunt chiar și azi, nu numai oameni cu știință de carte, ci și scriitori celebri, care nu țin seamă că în românește substantivele au în declinare două, numai două și totdeauna două terminațiuni. Astfel cetim în fiecare zi „școalei“ și „școalele“, cu toate că zicem „acestei școli“, cum zicem „mori“, „morii“ și „morile“.

Eminescu ținea să nu se abată de la regula aceasta, pe care n-au stabilit-o gramaticii iscusiți, ci o păstrează cu sfințenie poporul.

După ce s-a încredințat că sunt și substantive ca „învățătoare“, care au o singură terminațiune, precum și substantive ca „zamă“, care au trei terminațiuni, îi făcea orișicine o mare plăcere dacă putea să-i dea asemenea vorbe care se abat de la regulă în ceea ce privește declinațiunea.

Altă grupă de vorbe rebele sunt cele terminate în „ie“, ca „veselie“, care, deși la genetivul nearticulat face „veselii“, ca toate cele terminate în „e“, nu are genetivul articulat în limba literară „veseliii“, ca în cea poporală, ci „veseliei“.

Mai mult îi dedeau însă de lucru substantivele terminate în „ă“, între care sunt foarte multe care nu-și fac a doua terminațiune în „e“, cum cere regula, ci în „i“, ca „limbă“, „acestei limbi“, limbi [1] și „limbile“.

Admițînd abaterile de la graiul viu numai ca licențe poetice strecurate de dragul eufoniei, a rimei ori a ritmului, el ținea să fie dumerit care anume dintre substantivele terminate în „ă“ au a doua terminațiune în „i“, și am intrat într-un labirint din care nu mai putem să ne descurcăm.

Se simțea scăpat de o mare greutate cînd a constatat că neologismele toate au a doua terminațiune regulată, deci în „e“. Într-una din zile însă căutîndu-mă la „cazarmă“, o cătană, moț de la Cărpiniș, i-a spus că mă aflu în dosul „căzărmii“. Asimilase omul neologismul întrebuințat în fiecare zi, nemaizicînd „cazarmă“, ci „căzarmă“ zicea și „căzărmi“, „căzărmii“ și „cazărmile“, cum zicea „vamă“, „vămi“, „vămile“. Cu toate aceste, zicem „mamă“, „mamele“, dar nu numai „mamei“, ci și „mamii“.

Nu rămînea deci decît să adunăm la un loc neologismele asimilate care se potrivesc cu „vamă“ și să le deosebim de cele potrivite cu „mamă“.

Sîmțămîntul lui Eminescu era la început că deosebirile atîrnă de la eufonie și că românul face a doua terminațiune cum rostește mai ușor vorba și cum îi sună mai bine la ureche. În curînd s-a încredințat însă că sunt la mijloc și considerațiuni de preciziune. Astfel, românul vorbește despre „cozile“ cailor și despre „coadele“ femeilor, și nu are numai „roți“, ci și „roate“. În același timp, adjectivele nu se potrivesc cu substantivele. „Ladă“ face „lăzi“, „cadă“ face „căzi“, dar „blîndă“ face „blînde“, ca să se deosibească de pluralul masculinului „blînzi“.

Se sporeau deci în fiecare zi grupele de vorbe rebele, căci fără de ele alcătuirea dicționarului de rime era peste putință.

Nu mai puțină bătaie de cap îi făceau verbele bogate în forme, pronumele și mai ales adverbele, care în limba românească sunt un neprețuit mijloc de precizare.

---

[1] Cuvînt lipsă în textul de bază; corectat conform textului tipărit în *Convorbiri literare*, 1909.

Stăpînit de aceste preocupațiuni gramaticale, el nu era în stare să citească, nici mai ales să scrie, fără ca să facă în gîndul lui analiza etimologică și sintactică, și în timpul celei mai animate discuțiuni, îți tăia vorba dacă te abăteai de la regulele lui în ceea ce privește alegerea, întrebuințarea ori așezarea vorbelor.

Maniac ca cei mai mulți dintre etimologiștii de pe atunci nu era însă Eminescu.

Eu rosteam la început vorbele cum se obicinuiește prin Podgoria de la Arad. Eminescu se enerva adeseori și zicea că-i sfarăm timpanul pocind vorbele, dar nu se supăra și nu-și pierdea sărita ca mulți dintre gramaticii de atunci. După părerea lui, cea mai dulce și mai bogată în sunete era rostirea moldovenească. Ea însă nu poate să fie reprodusă prin literele pe care le avem. El stăruia dar pentru rostirea bucureșteană și îndeosebi pentru cea din mahalaua Lucacilor, care e mai simplă și poate să fie fixată cu destulă preciziune. Îi plăcea însă tot ceea ce avea un caracter particular nu numai în rostire, ci și în genere în felul de a vorbi, și trăgea cu urechea cînd catanele adunate la Viena din deosebitele părți ale împărăției stăteau de vorbă între ele. Adeseori întreba apoi: „Unde se zice așa?"

Așa ajunseserăm să ne formăm convingerea că cea mai bogată e limba vorbită de românii de la miazănoapte, începînd din județul Sucevei peste Cîmpulungul-Moldovenesc și peste Năsăud pînă la Sălagiu, unde se întrebuințează multe vorbe de origină romană care aiurea s-au pierdut. E lumea în care a trăit multjălitul nostru prieten Simeon Marian Florea și din care a ieșit Gheorghe Coșbuc. Interesant și astfel și frumos într-un fel oarecare i se părea lui Eminescu tot ceea ce era neobicinuit în materie de limbă, și el întreba mereu: „Unde se zice așa?" Dar tocmai de aceea lua în bătaie de joc pe cei ce vorbeau cum nu „se zice" nicăiri. El vorbește adeseori despre o limbă „păsărească", și „păsăresc"e pentru dînsul cum nicăiri nu vorbește poporul, tot ceea ce în materie de limbă e născocit, rezultat din impulsiuni momentane ori alcătuit, fie în pripă, fie fără destulă pricepere. Erau atunci și sunt și azi oameni care zic, ba chiar și scriu, „un pahar cu apă", „cu pălăria pe cap" ori „mă duc în București“. Eminescu îi întreba: „Unde se zice așa?“ și-i lua în bătaie de joc.

Nu avem însă să ne facem limba, ci să ne-o iubim și să cinstim pe cei ce ni-au plăsmuit-o atît de frumoasă și de înțeleaptă cum o avem.

Sunt și azi între scriitorii noștri mulți care n-o simt aceasta și „aruncă vorbele cu furca“. Unii dintre aceștia cunosc felul de a vorbi al poporului din vreo parte a pămîntului românesc, dar n-au citit nici cronicarii, nici cărțile bisericești; alții sunt mai cărturari, dar n-au trăit niciodată în mijlocul poporului și n-au nici o slăbiciune pentru limba românească; iar alții s-au dezvoltat sub înrîuriri străine ori trăiesc în cercul strîmt al vreunei mahalale ori prin încă mai strîmtele „saloane“, cu ale cărora atmosferă s-au deprins; sunt de tot puțini cei ce umblă pe drumul deschis de „Junimea“ și cuprind în gîndul lor, ca Eminescu, întreaga viață sufletească a poporului român!

Încă mai puțini sunt însă cei ce, scriind, cumpănesc, ca dînsul, orișicare vorbă și își dau silința să se desăvîrșească pe sine înșiși.

Eminescu și-a petrecut toate clipele vieții lui lucrînd, fiindcă nu se socotea îndeajuns pregătit pentru ceea ce voia să facă, și e foarte puțin ceea ce ne-a rămas de la dînsul, iar din puținul acesta partea cea mare sunt lucrări după părerea lui încă neisprăvite, pe care le-a publicat cu inima îndoită, cedînd stăruințelor puse de alții.

Numai rar de tot se întîmplă ca să fie mulțumit și el însuși de ceea ce a scris, și nemulțumit era nu de cea ce a zis, ci de forma în care îi era reprodusă gîndirea. „Nu e asta“, zicea el cuprins de neastîmpăr, și era în stare să țină manuscriptul ani de-a rîndul în săltarul „mesei de brad“, să revadă mereu ceea ce a scris ori să scrie în mai multe rînduri același lucru, căci cea mai frumoasă icoană e stricată și ea dacă a rămas într-însa o pată ori un colț neisprăvit.

Exigențele lui în ceea ce privește forma erau atît de mari, încît nu se mulțumea ca limba, ritmul și rimele să-i fie de o corectitate desăvîrșită și să se potrivească cu sîmțămîntul reprodus, ci ținea ca muzica limbii să fie și ea astfel alcătuită, încît să simtă ceea ce voiește el și cel ce nu înțelege vorbele.

Astfel în:

„O mamă, dulce mamă, prin negură de vremi[1]
Pe freamătul de frunze la tine tu mă chemi."

sunetele sunt sombre și aspre, iar în:

„Somnoroase păsărele
Pe la cuiburi se adună".

sunetele sunt senine și clare, pe cînd în:

„S-a stins viața falnicei Veneții"

ele sunt de bronz.

Pentru ca să poată ajunge la această desăvîrșire a formei, de care numai în puține dintre poeziile sale s-a apropiat, el trebuia să-și cîștige deplină stăpînire asupra limbii în toate privințele.

Aceasta și era una din cele mai constante preocupări ale lui pînă în ziua în care i s-a curmat lucrarea.

SERBAREA DE LA PUTNA

D-l Ion A. Rădulescu-Pogoneanu a publicat în numărul de la 1 aprilie al *Convorbirilor literare* începutul unui articol scris de M. Eminescu în noiemvrie 1871, cînd adunarea societății „România jună" din Viena dezaprobase purtarea noastră ca organizatori ai serbării de la Putna.

Eminescu terminase acel articol pe care voia să-l publice în *Românul*, dar, în urma stăruințelor noastre, l-a nimicit. El avea însă obiceiul de a-și face dispozițiunea articolelor pe care voia să le scrie, și ceea ce d-l Rădulescu a găsit între manuscriptele rămase de la Eminescu nu e în adevăr articolul, ci numai dispozițiunea concretizată, dar încă neredactată.

---

[1] În versul eminescian: „din negură de vremi".

Chiar așa, scrise din fuga condeiului, cele cîteva pagini aruncă o viuă lumină asupra fazei în care se afla atunci dezvoltarea noastră culturală; ele însă prezentă pe autorul lor cum el în adevăr nu era.

Citind aceste pagini, ni-e parcă Eminescu se simțea în mare strîmtorare și-și dedea silința să se apere. Adevărul este că el n-avea nevoie de a se apăra.

Mai trăiesc încă mulți dintre cei ce i-au fost colegi la Viena și toți știu că el se bucura de iubirea tuturora și că nimeni nu punea la îndoială sinceritatea lui. Chiar și acel Ioniță Bumbac, care „scuipa" în „Junimea", îi era lui Eminescu, personal, bun prieten.

Dacă n-ar fi fost așa, Eminescu n-ar fi intervenit. Noi cei ce l-am cunoscut de aproape știm cu toții că el era om căruia puțin îi pasă dacă alții îl socotesc bun ori rău, prost ori deștept și care niciodată nu simțea nevoia de a se apăra. El a intervenit dar numai ca să acopere pe alții, care aveau nevoie de apărare, cu simpatiile de care se bucura.

De aceea zice el: Repet că asta a fost numai pretextul, cauza adevărată a declarațiunii d-sale (a lui Bumbac) nu merită a fi adusă înaintea publicului.

Nu merita atunci și nu merită nici azi, după treizeci și doi de ani. Tocmai de aceea am stăruit să nu fie adus înaintea publicului nici pretextul, căci s-ar fi produs discuțiuni care ar fi scos la iveală acea cauză adevărată.

Azi acele discuțiuni nu se mai pot produce. Vor mai fi trăind, ce-i drept, unii dintre cei ce-și ridicaseră atunci glasul alăturea cu Ioniță Bumbac, ei sunt însă oameni neștiuți, care nu mai au ambițiunea de a salva națiunea și care vor fi uitat de mult cele petrecute, sunt acum treizeci și doi de ani.

Am fost dar viu emoționat cînd am citit paginile publicate de d-l Rădulescu, căci eram și eu între aceia pe care Eminescu voia să-i acopere, și mai ales că eu [1] am stăruit ca articolul să nu fie publicat.

Discuțiunile din cele două ședințe ale societății „România jună" și articolul scris de Eminescu în urma acestor discuțiuni sunt încheierea unei lungi frămîntări, care încetul cu încetul coprinsese întreaga tinerime universitară română și care a culminat în congresul de la Putna.

---

[1] În textul de bază: „mai ales eu"; întregit după *Convorbiri literare*, 1903.

Eminescu n-a fost între inițiatorii serbării, dar ideea congresului de la el a pornit și serbarea nu s-ar fi făcut dacă el n-ar fi stăruit ca ea să se facă cu orice preț, pentru ca congresul să fie cu putință.

Știindu-l poet, chiar și mulți dintre cei ce l-au cunoscut personal s-au deprins a-l lua drept un visător inaccesibil pentru preocupările zilnice. Așa însă el era numai în ceea ce privește propria lui existență; cînd vorba era de durerile neamului românesc, el ardea în foc nestins și devenea om de inițiativă și de acțiune, stăruitor neînduplecat, care nu ne dedea răgaz, ci ne mîna mereu înainte. Patriot nu era Eminescu, dar era naționalist, pentru care România numai ca centru firesc al vieții naționale românești merita să existe.

În frunte nu-i plăcea să iasă, dar împingea pe alții înainte, și era gata să meargă și singur cînd alții nu voiau să-l însoțească.

Așa-l vedem cu ocazia serbării de la Putna.

Serbarea am pus-o la cale mai ales noi amîndoi. Socotindu-l însă cum nu era și cum un om ca dînsul nici nu poate să fie, Ioniță Bumbac și soții lui mă luaseră pe mine drept cap al tuturor răutăților, căci eram președinte atît al societății „România jună“, cît și al comitetului care aranjase serbarea. Eminescu nu era în gîndul lor decît un biet de băiat naiv, care să lăsase să fie amăgit de mine. Mi s-a făcut dar în prima ședință un strașnic rechizitoriu, în care s-a dat pe față „cauza adevărată“, care nu merita să fie adusă înaintea publicului și-n urma căreia noi ne-am retras.

Prin retragerea noastră s-a dezorganizat și biroul central al congresului, care avea să ducă mai departe lucrarea începută la Putna. Nemîngăiat din cauza aceasta, Eminescu a intervenit ca să salveze biroul și a propus o listă în care luase pe Ioniță Bumbac ca președinte, iară noi eram trecuți ca membri în comitet.

Ioniță Bumbac însă și soții săi se temeau ca nu cumva această îngăduință să fie o cursă pe care le-o puneam ca să-i ducem la peire.

Avînd puternice cuvinte de a presupune că eu sunt vîndut „străinilor“ și plătit de „Junimea“, ca să întrețin pentru prostirea tinerimii române legăturile stabilite la Putna, ei se simțeau chemați a salva națiunea și au făcut pregătirile de care vorbește Eminescu, ca să ne silească din nou a ne retrage, ceea ce am și făcut, spre marea durere a lui Eminescu.

Nu e dar în gîndul meu să fac descrierea serbării de la Putna în toate amănuntele ei. Trebuie să se facă lucrul acesta, dar eu nu pot să-l fac și e destul ceea ce s-a publicat atunci prin ziare și mai ales în coloanele *Românului*. Mă mărginesc la punerea în evidență a amănuntelor privitoare la partea pe care a avut-o Eminescu în punerea la cale a serbării.

I LA VIENA

Se înființase după multe frămîntări Societatea Academică „România jună“, și noi, fericiții ei întemeietori, așteptam cu viuă nerăbdare sîmbetele, cînd ne întruneam ca să petrecem cîteva ceasuri împreună, lucru pentru toți plăcut și pentru cei mai mulți totodată și folositor, căci ne adunaserăm din toate țările în care soarta i-a risipit pe români, și numai puțini dintre noi știam bine, ba unii abia aici aveau să învețe românește.

Eminescu era unul dintre cei mai zeloși membri ai societății și secretarul ei.[1]

Copilărise în Moldova, își făcuse studiile secundare la Cernăuți, la Sibiu, la Blaj și la Beiuș, stătuse la Timișoara, unde avea un frate mai mare; petrecuse timp îndelungat la București, cutreierase tot pămîntul românesc și ne considera pe toți compatrioți, ne era tuturora apropiat. Era însă un cerc mai restrîns, în care îl vedeam în fiecare zi, oameni mai potoliți, ca Vasile Bumbac și Grigoroviță din Bucovina, Stamati din Basarabia, T. Nica de la Brașov, dr. Maier, D. Barcianu și cîtva timp I. Bechnitz de la Sibiu, Tancu și Ciccan de la Năsăud, V. Lucaciu din părțile Satmarului, N. Oncu din Zarand, I. Hosanu de pe Mureș, I. Neagoie de la Blaj și Caragiani din Macedonia, tinerii bătrîni, care aveau pentru el o afecțiune mai mult decît colegială și pe care el nu-i punea în rînd cu ceilalți.

---

[1] Bibliotecar se zicea (*n.a.*).

Deși tînăr, știa din propria lui experiență cît de mult se deosebesc românii unii de alții în ceea ce privește felul de a gîndi, de a simți și de a vorbi, cît de anevoia se înțeleg între dînșii și cît de greu e a-i face să lucreze împreună.

„Nu există poporul român — ne zicea el adeseori în felul lui paradoxal — ci numai putința de a-l închega."

Noi ceilalți am recunoscut acest adevăr numai în timpul frămîntărilor prin care a trebuit să trecem ca să putem înființa „România jună". De aceea am ales drept deviză a societății versul lui A. Mureșanu:

„Uniți-vă în cuget, uniți-vă-n simțiri!"

Aceeași convingere comună a noastră am exprimat-o și în apelul pe care în ajunul serbării de la Putna l-am adresat publicului român.

„Nu junimea română academică a produs ideea serbării — ziceam noi în apel — ea purcede din conștiința națională română. Națiunea română voiește cultură, și *cultura ei trebuie să fie una,* omogenă la Prut și la Someș, omogenă în sînul Carpaților cărunți și pe malurile Dunării bătrîne."

În gîndul nostru dar serbarea de la Putna era începutul unei conștiente lucrări pentru restabilirea unității în viața culturală a românilor.

De aceea, în apelul pe care la 12 iunie 1871 l-am adresat colegilor noștri de la alte universități ziceam: „Pierdem un an din viața noastră comună dacă mai amînăm serbarea".

Nu tot așa înțelegeau însă lucrurile și cei ce luaseră inițiativa pentru punerea la cale a serbării.

La 1870 se împlineau — așa se zicea — patru sute de ani de la urzirea mănăstirii Putna, și dr. Aronovici din Botoșani făcuse propunerea ca să profităm de ocaziunea aceasta spre a pune la cale o serbare națională la mormîntul lui Ștefan cel Mare. La 15/27 august, în ziua de Sf. Mărie, cînd se serbează hramul bisericii, se adună în toți anii multă lume la Putna; n-aveam dar decît să stăruim ca de astă dată să vie deputațiuni din toate țările locuite de români și să facem astfel o mare manifestațiune națională.

Ideea era frumoasă și ademenitoare. Noi însă ne țineam ședințele în prezența unui comisar de poliție, de cele mai multe ori un oarecare domn Toma, român din Munții Apuseni, care se stabilise la Viena. Dădăcirea aceasta ne era cu atît mai nesuferită cu cît mai vii erau în noi pornirile de a face lucruri mari, ca lumea să vorbească despre noi, căci d. Toma, om tăcut și potolit, își dădea silința să ne ție în limitele trase de statutele societății și astfel[1] era adeseori nevoit a ne sfătui să ridicăm ședința și să continuăm discuțiunile în vreo cafenea, unde el nu era însărcinat a ne însoți.

Cînd cestiunea serbării a fost pusă în discuțiune, d. Toma era foarte strîmtorat, și eu, președintele societății „România jună", ținînd seamă de strîmtorarea aceasta, am declarat că statutele nu permit ca asemenea cestiuni să fie discutate în ședințele societății.

Era în interesul societății de curînd înființate ca să o fac aceasta, și cei mai mulți dintre membrii societății au aprobat hotărîrea pe care o luasem în înțelegere cu Eminescu și cu alți membri din comitet. Unii însă trăgeau din buna noastră chibzuință concluziunea că suntem contra serbării.

Adevărul era numai că ne temeam ca nu cumva prin manifestațiunile proiectate să fie compromisă societatea, și astfel ne țineam în rezervă.

Nu am luat dar parte nici la „adunarea generală" a studenților români din Viena care a ales comitetul de acțiune.

Puindu-se comitetul acesta în înțelegere cu ceilalți studenți români, s-au format comitete la București, la Iași, la Graz, la Pesta, la Paris, la Berlin, la Lipsca, la Liège și s-au pornit agitațiunile prin presă și prin întruniri. Publicul a primit ideea cu însuflețire și, în timp scurt, comitetul central din Viena a primit peste cinci mii de florini pentru cheltuielile serbării.

---

[1] În textul de bază: „de statute și astfel"; corectat conform textului din *Convorbiri literare*, 1903.

Timp de cîteva luni de zile preocuparea noastră constantă a fost viitoarea serbare națională și la discuțiunile urmate în colțul știut al cafenelei luam și noi parte. În urma acestor discuțiuni a stabilit comitetul central, în înțelegere cu celelalte comitete, programul serbării. S-a hotărît ca o urnă de argint să fie așezată drept prinos pe mormîntul marelui erou național. Femeile din București și cele din Cernăuți aveau să trimită la Putna cîte un epitaf lucrat în fir pe catifea, iar deputațiunile aduceau fiecare cîte un steag cu inscripțiuni votive. D-na general Haralambie, născută Magheru, comandase pentru Oltenia un prețios prapor, în care pictorul Bucescu pictase portretul marelui erou. Se mai plănuiseră un portic festiv, arcuri de triumf și multe lucruri frumoase mai aveau să fie născocite. Pe noi însă ne încînta mai ales hotărîrea de a pune cu ocaziunea aceasta la cale un „congres general al studenților români de pretutindeni".

Eminescu era om de o neistovită energie intelectuală. Căzut odată sub stăpînirea vreunui gînd, el nu mai dormea și nu mai mînca zile întregi de-a rîndul și știa să transmită și asupra altora neastîmpărul din sufletul lui.

Îmi făceam anul de serviciu militar la un regiment de infanterie, care se afla peste drum de la palatul de atunci al Universității, în cazarma „Francisc Iosif". Diminețele, Eminescu asista dimpreună cu mine la lecțiunile lui Rudolf Ihering și la ale lui Lorenz Stein, pentru ca între lecțiuni să putem discuta chestiunile ce urma să fie rezolvate în congres. După-amiazăzi îmi făceam exercițiile în largul din fața cazărmii. El știa că abia pe la cinci o să scap; cu toate acestea, adeseori pe la două se ivea pe cheiul canalului, plimbîndu-se în sus și în jos. Călca rar, își ținea capul plecat și dat puțin la stînga, ridica din cînd în cînd mîna la gură și se juca cu buza de din jos, strîngînd-o între degete, și eu știam că iar e dus cu gîndul la congres. Nu o dată am fost, pentru lipsă de atenţiune, chemat la „raport“, căci d-nul locotenent, un sîrb cu inima neagră, nu putea să înţeleagă de ce fac eu *Halb links*, cînd el comandase *Halb rechts*.

Pe la cinci, cînd scăpam de tortura militară, ieşeam din cazarmă ca sticletele din colivie şi ne plimbam apoi, mereu ne plimbam pînă înspre nouă, cînd se suna de retragere şi eu trebuia să mă întorc în cazarmă. Ne plîngeam de răutatea oamenilor, care nu pot să trăiască în pace, afuriseam toate regulamentele militare, dar ne întorceam amîndoi pînă la poarta cazărmii. Dacă caporalul de gardă era un om de înţelegere, mă prezentam, îl rugam să nu mă noteze în raport şi ne plimbam mai departe prin faţa cazărmii pînă la schimbarea gardei, cînd ieşea la poartă alt caporal. Dacă acesta era om de o fire mai aspră, ne despărţeam cu vorba ruptă în gură. Se întîmpla însă adeseori că ne strecuram toată noaptea printre caporali şi zorile de zi ne prindeau plimbîndu-ne pe stradele tăcute, în care paşii noştri răsunau a pustiu prin liniştea nopţii.

Cînd primea bani de acasă, 12—15 şi mai mulţi galbeni pe lună, Eminescu îşi plătea datoriile şi-şi cumpăra cărţi, apoi se retrăgea în cortul lui. Sta închis şi citea pînă ce i se sfîrşeau banii. Nu-l mai vedeam acum nici la Universitate, nici la cazarmă, nu mai făceam *Halb links*, petreceam serile citind la masa de brad şi nu-mi mai băteam capul cu cestiunile pe care urma să le rezolvăm în congres.

Peste vreo opt zile iar se ivea însă Eminescu, şi azi, om mai mult bătrîn decît tînăr, adeseori mi-l aduc aminte cînd îmi reîncep lecţiunile după vacanţele de serbători prin recapitularea celor învăţate în trimestrul trecut. Aşa făcea şi el: o lua de unde o lăsasem şi recapitula întreaga discuţiune mai nainte de a merge mai departe.

Multe erau preocupările lui şi felurite; aceasta era însă constantă, de la care se abătea numai precum pămîntul sub înrîurirea celorlalţi planeţi se abate din cînd în cînd din drumul ce de veci i s-a croit împrejurul soarelui. Voiam la început să ne dumirim care sunt propunerile ce avem să facem în congres şi cum avem să susținem aceste propuneri. Am căutat dar să ne dăm seamă care sunt neajunsurile prezentului, care sunt cauzele acestor neajunsuri și ce ar trebui să se facă pentru înlăturarea lor. Discutînd astfel, am ajuns în cele din urmă la convingerea, îndeosebi pentru mine fatală, că desfășurarea vieții sociale se urmează cu necesitate organică, că timpurile viitoare sunt cuprinse în prezent ca pădurea de stejar în ghindă și că sunt zadarnice silințele individului care voiește ceea ce nu este în natura lucrurilor să se întîmple. „Nu ne ducem, nu ne ducem, ci suntem duși", ziceam noi, și de aci înainte ne frămîntam spre a ne dumiri cum au să urmeze, cum trebuie neapărat să urmeze lucrurile în viața poporului român, și e lucru firesc că toate nopțile erau scurte pentru o asemenea discuțiune.

E de mult de atunci, mi-e însă parcă-ar fi fost numai ieri, căci viața mea întreagă a fost croită în discuțiuni. Pierduți în iluziunile pe care ni le făceam despre viitorul neamului nostru, ne iubiserăm amîndoi pe noi înșine, și azi, după treizeci și doi de ani, cînd îmi dau seama despre cele ce s-au petrecut, îmi reamintesc iluziunile ce ne făceam atunci și mi se impune gîndul că era ceva profetic în acel neastîmpăr al lui Eminescu. El vedea în adevăr cum au să vie lucrurile și de aceea era așa de violent față de cei ce nu vedeau ca dînsul și se puneau împrotiva desfășurării firești a vieții noastre naționale.

În timpul cînd noi ne pierdeam astfel în discuțiuni a izbucnit războiul franco-german, și comitetul central a fost nevoit să amîne serbarea. „Iată cum se pierde un an din viața noastră comună !" a exclamat Eminescu.

Președintele comitetului central, d-l Nicolae Teclu, a achitat prețul urnei votive, un frumos obiect de artă în argint, care a costat 1 468 fl., 61 cr., iar restul banilor adunați pentru serbare l-a depus la casa de păstrare. Pentru deplina siguranță, libretul de la casa de păstrare a fost încredințat unei case de bancă ca să-l ție în casa de fer. Jucînd la bursă pe hîrtii franceze, această casă și-a perdut întregul avut și a riscat în cele din urmă și libretul ce i se încredințase.

Silințele ce a depus comitetul spre a determina pe această casă să se reabiliteze restituind banii au rămas zadarnice, și astfel comitetul a fost nevoit să mărturisească tristul adevăr.

Socotindu-se compromis în urma acestui abuz de încredere și neîndrăznind să facă un nou apel la public, comitetul a convocat în martie 1871 „adunarea generală“ și i-a făcut propunerea ca să renunțăm la executarea hotărîrii ori, cel puțin, să amînăm din nou serbarea.

În fața acestei propuneri a rostit Eminescu vorbele pe care le-am trecut în apelul adresat colegilor noștri.

Nu ne puteam împăca cu gîndul ca să pierdem încă un an din viața noastră comună.

Erau oameni serioși cei ce făcuseră propunerea și-și dădeau bine seamă despre greutățile pe care aveau să le învingă spre a-și putea împlini însărcinarea.

Situațiunea era pretutindenea schimbată. În România luaseră conservatorii puterea și se înăspriseră luptele dintre junimiști și fracțiunea independentă. În regatul ungar pasiviștii porniseră o nouă luptă contra șaguniștilor, care stăruiau pentru activitate. În Austria, Hohenwarth stîrnise o viuă agitațiune, în fața căreia fruntașii românilor din Bucovina se simțeau în grea strîmtorare. Simțămîntul general era că guvernul va opri serbarea.

Stăpîniți de dorința ca legăturile odată stabilite să nu fie rupte și ca congresul să se întrunească cu orice preț, noi nu voiam să țineam seamă de nici una din aceste considerațiuni de oportunitate. Timp de un an se făcuseră agitațiuni ca să producem iluziuni în inimile românilor, și ne era nesuferit gîndul că lumea va rămînea dezamăgită cînd va vedea că nu mai îndrăznim să mergem înainte. Oameni ca Kogălniceanu și V. Alecsandri, ca frații Brătieni, ca Goleștii, ca generalul Adrian și ca C. A. Rosetti ne încuragiau și era lucru neiertat să nu mergem înainte.

Am stăruit deci ca serbarea să se facă cu mijloacele de care vom putea să dispunem.

Deși, fiind dintre cei mai tineri, nu aveam autoritate, ne rezemam pe cercul mai restrîns al colegilor noștri cu trecere şi ne aflam în faţa unui auditoriu care uşor se încălzeşte şi se avîntă. Le-am vorbit colegilor noştri despre mama Roma şi despre divul Traian, despre Mucius Scaevola şi despre neînduplecatul Decebal, despre Rovine, despre Războieni şi despre Călugăreni, despre Ştefan, eroul sfînt, şi despre mama lui: uşor se înflăcărează tinerimea cînd are străbuni ca ai noştri.

„Nu va îndrăzni guvernul — ziceam noi — să oprească serbarea. Chiar însă dacă am fi siguri c-o va opri, noi trebuie să mergem înainte cîtă vreme n-a oprit-o." Ne-am bătut în cele din urmă în piept, am declarat că vom face ca fraţii noştri de la 1848 pe Cîmpul Libertăţii, că vom merge cu dăsagii în spinare la mormîntul lui Ştefan cel Mare, şi adunarea a luat cu însufleţite aclamaţiuni hotărîrea că, da, serbarea are să se facă, neapărat, cu orice preţ.

Comitetul central a declarat că ia şi el parte la însufleţirea obştească, dar sarcina de a executa această hotărîre şi onoarea de a face pregătirile serbării ni-o lasă nouă, care atît de bine am ştiut să susţinem cauza.

Această hotărîre nu ne-a turburat cîtuşi de puţin. Eram oameni cu inima curată şi n-am fi stăruit dacă n-am fi fost pătrunşi cu desăvîrşire de convingerea că sarcina aceasta e uşoară, că lucrurile se fac ele de ele, că n-avem decît să mergem înainte pentru ca toţi să vie după noi şi că comitetul îşi va schimba şi el gîndul îndată ce va fi văzut că e încurajat şi că iar se adună bani.

„E greu să porneşti o mişcare — zicea Eminescu — dar după ce s-a pornit odată, ea merge de sine înainte."

Ne-am învoit dar să punem la cale un nou apel către public, să adunăm bani, apoi să constituim prin adopţiune comitetul în care deocamdată nimeni nu mai voia să intre.

Am făcut două apeluri deosebite, unul către public, iar altul către tinerimea română universitară îndeosebi. Timpul trecea însă şi publicarea acestor apeluri nu se putea face, fiindcă noi, fiind membri în comitetul societăţii „România jună", nu îndrăzneam să le subscriem. În cele din urmă, V. Bumbac s-a învoit să le subscrie ca preşedinte, eu le-am subscris ca secretar şi publicarea s-a făcut.

Ni s-a imputat că publicarea astfel făcută e un act de rea-credință, fiindcă V. Bumbac nu fusese ales preşedinte, iar eu eram preşedintele societății „România jună“. Imputarea nu era însă întemeiată, căci noi fuseserăm atorizați să facem tot ceea ce vom crede de cuviință ca serbarea să se facă.

Nu am mai subscris cu toate aceste nimic, ci am rugat pe E. Luță să subscrie ca secretar.

Efectul apelurilor publicate au întrecut toate aşteptările noastre.

Publicul nu mai cerceta cine e V. Bumbac, cine I. Slavici și cine e E. Luță, nici dacă au ori nu calitatea în care i se prezentă, și curgeau adresele de aderență și de încuragiare și răspunsurile la numeroasele scrisori pe care Eminescu și eu le adresaserăm persoanelor ce, după toate actele primite de la comitetul central, țineau să ia parte la serbare. În toate aceste scrisori eram vestiți că se adună bani prin subscripțiune.

În același timp consiliile comunale din cele mai multe orașe din România votaseră pentru serbare sume mai mult sau mai puţin însemnate, de la 200 pînă la 2 000 lei. În timp de vreo două săptămîni am ajuns să avem peste 2 000 florini și aproape 14 000 lei, bani încă neprimiți, dar pe deplini asigurați, și listele circulau înainte.

Am stăruit dar pe lîngă membrii comitetului central să primească iar sarcina de a aranja serbarea, ceea ce noi nu eram în stare să facem tot atît de bine ca dînșii. Le-am arătat adresele și scrisorile, dar nu puteam nici să le numărăm bani, nici să-i asigurăm că guvernul nu va opri serbarea, și silințele noastre au rămas zadarnice, unii dintre colegii noştri plecaseră, alţii se pregăteau de plecare, mulți promiteau că vor veni la Putna ca să ne dea ajutor, dar nici unul nu era dispus să pună umărul chiar de pe acum.

Abia acum a sosit pentru mine timpul de strîmtorare. Eram băiat sărac. Venisem la Viena ca voluntar pe cheltuiala statului, iar după ieşirea mea din cazarmă, mă susțineam dînd lecțiuni la un institut privat. Fiind anul școlar pe sfîrșite, se sfîrșeau și lecțiunile mele și nu-mi rămînea decît să mă duc acasă, unde eram așteptat cu multă nerăbdare. N-aveam bani ca să mai fac și călătoria de la Viena la Putna, n-aveam haine în care m-aș fi putut prezenta la o serbare națională, nu eram de felul meu om făcut pentru reprezentațiune.

Eminescu, însă, îmbărbătat de însuflețirea generală ce se dedea pe față în coloanele ziarelor și în adresele ce primeam, plutea în regiuni înalte, privea încîntat în viitor și nu voia să știe de asemenea nimicuri, nici să înțeleagă cum eu mă simțeam din ce în ce mai strivit de conștiința răspunderii ce primisem în o clipă de avînt asupra mea și cum întreaga ființă mi se zguduia cînd mă cuprindea temerea ca nu cumva această însuflețire generală să ducă la o și mai generală dezamăgire.

Trebuia neapărat să merg înainte!

Văzînd că nimeni nu voiește să primească sarcina de casier și că comitetul numai în Bucovina se va constitui, am luat dispozițiunea ca toate sumele să se trimeată la Cernăuți pe adresa lui Pamfilie Dan, un om de diamant, care ne promisese că va intra în comitet și nu putea să nu să ție de vorbă.

Am rugat apoi pe Vasile Alecsandri să ne dea un imn ocazional, iar pe Flechtenmacher și pe Caudella să ne facă cîte o compozițiune pentru acest imn.

Comitetul central hotărîse ca discursul festiv să fie ținut de un student și ca manuscriptele acestui discurs să-i fie trimise. Noi ne-am sfiit să ne facem judecătorii colegilor noștri și am rugat mai întîi pe V. Alecsandri, apoi, după sfatul lui, pe d-nii T. Maiorescu, I. Negruzzi și V. Pogor să examineze împreună manuscriptele și să facă alegerea.

În coloanele mai multor ziare se ivise știrea că guvernul a oprit serbarea și se ridicau voci contra serbării. Adevărul era numai că un necunoscut, pe care-l socoteam agent secret al poliției, ne urmărea cu multă stăruință. Eram cu toate acestea tari în credința că serbarea nu va fi oprită și am invitat pe celelalte comitete să-și trimită la Putna delegații pentru întregirea comitetului central, apoi Eminescu a plecat în țară ca să conducă „campania“ în presă.

Peste cîteva zile am fost poftit la poliție. Eminescu și eu, deși unul moldovean, iar altul ungurean, eram în toată sinceritatea „șaguniști", deci aderenți ai pajurei cu două capete, și nu admiteam că cineva în lumea aceasta ar putea să pună la îndoială lucrul acesta. Pe noi guvernul austriac nu putea să ne oprească de a face serbarea; m-am dus dar cu inima voioasă la poliția cezaro-regească.

Și în adevăr m-am încredințat că eram cunoscut la poliție și nu rău notat ca președinte al societății „România jună".

Mi-ar fi fost foarte greu să arăt care anume e calitatea în care mă prezent. Cînd mi s-a cerut însă socoteala despre corespondența pe care o port cu întreaga Europă, am spus că nu port corespondența aceasta ca președinte al societății „România jună", și am mărturisit cu inima deschisă ceea ce știam că este adevărat.

Domnului cu care vorbeam îi era, așa se vedea, indiferent dacă sunt ori nu președinte. El ținea seamă numai de ceea ce îi spuneam.

— Bine, tinere — mi-a zis el zîmbind — toate cele ce spui d-ta sunt foarte frumoase, dar d-voastră v-ați avîntat la lucruri pe care n-o să fiți în stare să le faceți. Crezi d-ta că guvernul Bucovinei vă va da voie să faceți la Putna manifestațiunile pe care le-ați plănuit?

Privind lucrurile din punctul de vedere al intențiunilor noastre sincere, obiecțiunea aceasta îmi părea nemotivată, și-a urmat o discuțiune mai lungă, în care mi-am dat silința să arăt că guvernul austriac e interesat să cultive simpatiile românilor și nu are nici un cuvînt de a-i jigni pe români oprind serbarea.

Am fost poftit să vin peste două zile ca să mi se deie un răspuns mai lămurit.

Răspunsul a fost că guvernul nu va opri pe românii din Ungaria, nici pe cei din România ori din Basarabia de a veni la Putna, dar numai autoritățile locale vor putea să se pronunțe dacă pot sau nu să fie permise manifestațiunile proiectate de noi. Probabil e — mi s-a adăogat — că, în sensul expunerilor făcute de mine și pe răspunderea personală a mea ori a vreunei alte persoane care inspiră încredere, serbarea se va putea face dacă vom şti să conducem lucrurile astfel ca să nu ne punem în conflict cu autoritățile locale.

Mi-am dat în urmă seamă că răspunsul acesta era nu numai chibzuit, ci totodată și binevoitor. Atunci eram însă indignat și nu puteam să înțeleg cum unui om ca mine i se poate da un răspuns atît de-n doi peri. Nu mai eram acum sigur că serbarea nu va fi oprită, ba mă cuprindea din cînd în cînd temerea că în Bucovina voi fi arestat ca agitator primejdios, ceea ce pentru mama, o femeie plăpîndă, ar fi fost o grea lovitură.

Astfel, cu inima îndoită şi cuprinsă de temeri, am plecat la Cernăuți.

II ÎN BUCOVINA

Sosit la Cernăuți, am înțeles mai bine cuvintele pentru care comitetul central stăruise ca serbarea să nu se mai facă.

Pamfilie Dan nu ridicase de la poştă banii ce sosiseră și nu credea că vom putea să punem la cale serbarea. Fruntașii românilor din Bucovina, oameni cumpăniți și preocupați de interesele locale și actuale, nu erau accesibili pentru vederile noastre, se temeau că-i vom compromite prin agitațiunile pornite în vederea serbării şi erau hotărîți să nu ia parte la serbare. Îndeosebi Alecu Hurmuzaki[1] cel mai cu trecere dintre dînșii, stăruia să renunțăm la executarea hotărîrii, luate în o clipă de avînt juvenil, ori, cel puțin, să ne mărginim a depune urna pe mormînt, fără de steaguri naționale, fără de discursuri, fără de portic și arcuri de triumf. Ce puteam să fac eu? Ce trebuia să fac?!

Eram convins că tocmai pentru românii din Bucovina serbarea are să fie punctul de plecare al unei nouă epoci culturale; fără de bucovineni, însă, ba chiar contra voinței lor, nu se putea face serbarea, și colegii noştri din Bucovina nu îndrăzneau să intre în comitet.

Dacă ar fi existat dar un comitet, l-aş fi convocat, aş fi obținut de la el hotărîrea de amînare și aş fi scăpat și de răspunderea grea ce mă apăsa și de munca incalculabilă ce mă aștepta; eram însă eu singur și nu puteam decît să fac tot ceea ce e cu putință ca programul stabilit de comitetul central să fie executat în toate amănuntele lui.

---

[1] În realitate George Hurmuzaki.

Am vestit deci atît pe public, cît și pe celelalte comitete că comitetul s-a stabilit la Cernăuți, și nu mi-a rămas de astă dată decît să subscriu ca președinte, luînd pe I. Luță ca secretar.

Mi s-a cerut acum să nu fac nici o pregătire mai nainte de a mă fi încredințat că guvernul provincial nu va opri serbarea.

Voiam și eu s-o fac aceasta, dar mai multe zile de-a rîndul m-am plimbat zbătîndu-mă pe ulițele Cernăuților și discutînd cu Pamfilie Dan, care mă primise în gazdă, și în cele din urmă m-am dumirit și am luat hotărîrea de a pleca și singur la Putna, dacă nu va fi voind nimeni să mă însoțească.

Știam prea bine că întrunirea nu se va putea face decît cu voia autorității locale și în prezența unui comisar; n-aveam însă să fac arătare decît în termin de trei zile, iar pînă la 15/27 august mai erau cîteva săptămîni, și pentru facerea pregătirilor n-aveam nevoie decît de învoirea egumenului, care mă aștepta cu nerăbdare. Ar fi fost o indirectă mărturisire că stau la îndoială asupra dreptului nostru de a face serbarea dacă aș fi cerut voie chiar de pe acum.

N-aveam nici o daravere cu guvernul Bucovinei; nu eu aveam să mă duc să-i dau, ci el avea să vie să-mi ceară explicațiuni, dacă avea nevoie de ele. Acest fel de a vedea era neobicinuit în Bucovina și a încălzit pe mulți dintre bucovineni și mai ales pe întru fericire pomenitul S. Andreevici-Moraru, atunci preot și membru în consistoriu, suspendat în urma conflictelor pe care le avuse cu metropolitul Hacman. Sub ocrotirea lui am ajuns în cele din urmă să constituim comitetul, în care au intrat mai mulți dintre colegii noștri din Bucovina, întru care cei mai zeloși Pamfilie Dan, Vasile Moraru, fiul mentorului nostru, I. Luță, Gribovschi și Cocinschi. De aici înainte am răsuflat și eu mai ușor, căci acum nu mai vorbeam în numele unui comitet care nu exista și nu mai purtam eu singur răspunderea.

Primul act emis de acest comitet a fost subscris de mine ca președinte, de Dan ca casier și de Moraru ca secretar, și n-am mai plecat la Putna, cum fusese vorba, cu desagii în spinare, ci în căruța părintelui Dan, tatăl lui Pamfilie, care, primind sarcina de casier, tremura cînd punea mîna pe bani și a devenit torturatorul nostru.

Voind să profităm de ocaziune ca să ne punem în legătură cu fruntașii de la țară și mai ales cu preoții, am făcut călătoria cu mare înconjur și ne-am oprit pretutindeni unde speram să ne putem găsi agenți. Toți se bucurau că serbarea se va face, și mai ales la Siret, unde Teodor Stefanelli făcuse o viuă propagandă, am ținut chiar o mică întrunire.

III LA PUTNA

Părintele arhimandrit Arcadie Ciupercovici, egumenul mînăstirii Putna, era unul dintre cei mai călduroși spirijinitori ai noștri și astfel și povățuitorul nostru firesc în executarea lucrărilor de pregătire.

În situațiunea în care ne aflam, nu ne rămînea decît să executăm în toate amănuntele lui programul stabilit de comitetul central la Viena, deci fără ca să-și fi putut da seamă despre greutățile ce se vor fi ivind la fața locului.

Mînăstirea Putna se află în fundul unei văi, din sus de Vicov, la depărtare de cîteva ceasuri de la Rădăuți, cel mai apropiat orășel, și încă mai departe de Hadikfalva, atunci cea mai apropiată stațiune a liniei ferate Cernăuți-Ițcani. Deoarece prin ziare se menținea știrea că serbarea va fi oprită și noi nu puteam s-o dezmințim, mulți steteau la îndoială și numai de la puțini primiserăm înștiințarea că vor veni la serbare. Ne așteptam la vreo 2 000 de persoane.

Aveam deci să facem pregătiri ca să transportăm lumea aceasta de la Hadikfalva la Putna, s-o adăpostim în sat și în mînăstire și s-o hrănim timp de două zile.

Nefiind în mînăstire încăpere, trebuia să clădim porticul festiv pe un tăpșan din fața mînăstirii, și el trebuia să fie bine acoperit și destul de mare, ca să se poată întinde în el mese pentru două mii de tacîmuri.

După planurile făcute de pictorul Bucescu pentru portic, pentru arcurile de triumf și pentru decorațiunile din curtea mînăstirii ne trebuiau vreo 200 de steaguri, iar pentru iluminațiune, cel puțin 500 lampioane de hîrtie, 5 000 de candele și 100 știubeie de rășină, care aveau să fie aprinse pe culmile dealurilor de dimprejur.

Pentru ca serbarea să fie mai impozantă, trebuia să adunăm cît de multe treascuri, ca să descărcăm salve în seara sosirii oaspeților și în timpul ceremoniei religioase.

Deoarece numărul oaspeților era incalculabil, ni se putea întîmpla să nu avem în ziua serbării destulă hrană ori să adunăm prea multe proviziuni. Nu ni-a rămas dar decît să zidim la Putna cîteva cuptoare, pentru ca pînea să ni se poată coace după trebuință. Tot astfel măcelarul era învoit să aducă la Putna 20 de vite și să taie din ele după cum va fi cerînd trebuința.

Pentru gătirea bucatelor se zideau în apropierea porticului festiv mai multe vetre, la care aveau să lucreze bucătăresele sub conducerea unei gospodine.

Pentru popor îndeosebi prevăzuserăm două cazane de tocană și un bou fript întreg la o frigare de cinci metri.

Toate aceste se plănuiesc ușor, dar nu se pot executa fără de încurcături.

Comitetul a mobilizat atît pe seminariștii din Cernăuți, cît și pe băieții de la cele două gimnazii din Bucovina, și zece vieți dac-aș trăi, tot n-aș uita niciodată zelul neobosit, îndelunga răbdare și spiritul de disciplină al acestor muncitori, care adeseori se mulțumeau cu mămăligă goală, căci pîne eram nevoiți să cumpărăm de la Rădăuți și adeseori ne lipseau banii.

Avuserăm Eminescu și eu dreptate cînd am zis că totul se face de la sine.

Pe cînd unii purtau socotelile ori scriau în biroul comitetului, alții făceau muncă de salahori, iar alții cutrierau satele, ca să angajeze căruțe pentru ziua de 14/26 august, ori să adune velințe, cearșafuri și perini pentru așternuturi, farfurii, tacîmuri și fețe de masă pentru banchetul festiv, și pînă în ziua de astăzi mi-a rămas inexplicabilă încrederea cu care românii din Bucovina ni-au încredințat avutul lor.

Grija noastră a tuturora era să nu ne punem în conflict cu autoritățile locale, și nici nu ne-am pus.

Bucovina e însă plină de evrei, iară noi luaserăm hotărîrea ca nici în timpul pregătirilor, nici mai ales în ziua serbării să nu calce picior de evreu la Putna. Evreii dădeau însă navală ca să le facă concurență antreprenorilor noștri, și astfel băieții îi luaseră în mai multe rînduri la goană, ceea ce era lucru plin de haz, dar nu tocmai potrivit cu silințele noastre de a nu ne pune în conflict cu stăpînirea locală. Prostiți de evreii furioși, sătenii de la Putna au început să creadă că noi am venit ca acum, după o sută de ani, să luăm iar Bucovina și să o alipim de Moldova și că mari vărsări de sînge se vor face. În ziua cînd ni-au sosit dar steagurile, mulți dintre dînșii au fugit din sat și s-au ascuns prin pădurile de brad ce se întind pînă la hotare.

Nu ne-a fost greu să-i liniștim și să-i aducem iar la vetrele lor, dar vestea acestei spaime trecătoare s-a lățit și ne-a adus o întrerupere de două zile în lucrările de pregătire.

Se adunase la Putna multă lume și pădurile dimprejur răsunau de zgomotul ce se făcea la mînăstire. Pe cînd dulgherii lucrau ciocănind la porticul festiv și la arcurile de triumf, iar zidarii se certau cu salahorii la cuptoarele de pîne și la vetre, oamenii plătiți cu ziua cărau cetină pentru decorațiuni și știubeie pline de rășină pentru iluminațiune, unii dintre băieți lucrau la ghirlande și la lampioane, alții turnau seul topit în paharele de candelă și așezau fitilurile în paharele pline, iar alții descărcau proviziuni și fel de fel de lucruri adunate mai ales de pe la preoți.

În mijlocul acestei lucrări febrile ne-am pomenit cu o ceată de jandarmi, al căreia comandant ne-a invitat să încetăm lucrările.

Acum era rîndul băieților să se risipească prin pădurile de dimprejur.

Deoarece jandarmii primiseră ordinul de a sta în permanență la Putna și de a aresta pe orișicine care ar fi voind să lucreze mai departe, nu ne-a rămas decît să întrerupem lucrările, și eu am plecat la Rădăuți, ca să rog pe căpitanul districtului să dea ordin pentru retragerea jandarmilor, căci ziua de serbare se apropie și trebuia să grăbim cu pregătirile.

Căpitanul, d-l Renei, român și el, ținea în toată sinceritatea să nu ne facă greutăți, dar avea ordine și se plîngea că-i facem noi greutăți prin împrotivirea noastră.

Nu mi-a fost greu să-l liniștesc. I-am declarat că primesc răspunderea pentru cele ce se vor mai face, am luat angajamentul că voi înceta cu lucrările și-i voi trimete pe băieți acasă îndată ce voi fi primit o nouă invitațiune în acest sens, și jandarmii au fost retrași, iar noi am urmat lucrările cu zel îndoit, dar și cu inima îndoită.

Peste cîteva zile a apărut în *Czernowiczer Zeitung*, organul oficios al guvernului, o notiță binevoitoare despre pregătirile ce se făceau pentru serbare, notiță care a fost reprodusă în coloanele celor mai multe dintre ziarele române, între care și *Românul*.

Nu voi face încercarea de a descrie manifestațiunile de bucurie cu care băieții au primit notița aceasta. Plîngeau unii, chiuiau alții, iar alții se adunaseră ca să cînte în cor *Gott erhalte* și nimeni nu mai era în stare să lucreze.

Era acum mai presus de toată îndoiala că vom putea să ne adunăm la mormîntul lui Ștefan cel Mare și să ne manifestăm în toată libertatea simțămintele de pietate, și eu mă simțeam nemîngîiat că unii dintre fruntașii fraților mei din Bucovina stăruiau și acum în hotărîrea lor de a nu lua parte la serbare.

Nu are hotar lipsa de încredere a omului. Pe cînd noi luam bunăvoința aceasta drept dovadă de înțelepciune politică, ei ziceau că guvernul ne dă voie să aranjăm serbarea numai pentru ca să-i pună pe dînșii la încercare.

Dar noi, tinerii, nu mai scrutam intențiunile, ci ne bucuram de faptele neîndoioase.

Frumoase zile am petrecut la Putna și nu pot să mi le reamintesc fără ca să fiu cuprins de viuă înduioșare. Văzînd multele și marile mizerii ale vieții noastre comune, stau adeseori și eu cum stetea Eminescu la îndoială și mi-e parcă nu mai poate să meargă înainte viața noastră națională, în care mișeii și neputincioșii atît de ușor pot să-și deschidă drum larg; mi-e însă destul să-mi aduc aminte de băieții aceia, ca să mă rușinez de propria-mi slăbiciune și să mă pătrund iar de încrederea cu care atunci priveam în viitor.

Nu era greutate din fața căreia se dedeau îndărăt, nu osteneală care-i obosea, nu sarcină pe care n-o purtau cu mulțumire, și toate le făceau cu voie bună, mereu glumind și cîntînd mereu. Aceia dintre dînșii care mai trăiesc încă își vor fi aducînd și ei cu mulțumire aminte de acele zile pline, cînd lucrau ziua și noaptea, dormind cu rîndul, mîncînd pe apucate și adăpostindu-se claie peste grămadă în casa derăpănată ce se afla în fața mînăstirii.

Fericiți noi care avem parte de asemenea amintiri din tinerețele noastre, și încă mai fericiți am fi dac-am ști că li-e dat copiilor noștri să le aibă.

Eminescu, venit cu vreo opt zile înainte de serbare, a luat și el parte la mulțumirile noastre. Tot atunci a sosit și delegațiunea colegilor noștri din București, G. D. Teodorescu, Ioan Brătescu și Gr. Tocilescu, toți trei băieți inimoși și plini de focul sacru al tinereților.

Unul dintre dînșii, Gr. Tocilescu, nu ne-a fost de mare ajutor. Prea erau multe la Putna inscripțiunile și antichitățile, pentru ca tînărul arheolog să poată avea destulă inimă și pentru steaguri și lampioane ori pentru cazanele de tocană.

Neprețuit ne-a fost însă ajutorul pe care ni-l dedea I. Brătescu, care știa să conducă lucrările și să pună mîna cînd era nevoie. Mai ales în seara de 14/26 august, cînd publicul a dat năvală asupra mănăstirii, cel mai activ dintre membrii comitetului de primire era el.

Răposatul G. D. Teodorescu, atunci tînăr foarte simpatic, vioi și zelos, alerga iute ca piperul de ici pînă colo, observa cu ochi ager toate neajunsurile, nu trecea cu vederea nici un amănunt și astfel se făcuse în curînd indispensabil. Tocmai de aceea însă ne supăram pe el cînd ne pomeneam c-a dispărut și stă ascuns în vreun colț retras, ca să-și scrie dările de seamă pentru *Ro-*

mânul. Abia azi am ajuns să-i dau dreptate, căci, fără dările de seamă făcute de dînsul, multe din cele petrecute atunci ar fi fost date uitării, și avea Gr. Tocilescu dreptate cînd zicea că abia peste o sută de ani va putea să ne spună dacă au ori nu vreo valoare steagurile noastre.

Ieșenii au sosit mai tîrziu, dar la timp și mai numeroși. N-au luat parte la lucrările de pregătire, dar au ostenit cu atît mai vîrtos în seara primirilor și în ziua serbării. Stîlpii lor erau Maroneanu, unul dintre cei mai buni prieteni ai lui Eminescu, și C. Istrati, tînăr înalt nu numai la făptură, ci totodată și la fire, și om pe care timpul îl lasă neschimbat în trecerea lui.

Deasupra tuturora se ridicau doi oameni scurți și îndesați, pe care toți îi socoteam mai chibzuiți decît noi, T. Nica și A. Xenopol, atunci cu treizeci și doi de ani mai tînăr decît astăzi.

Împrejurul nostru steteau în sfîrșit adunați vreo cincizeci de „băieți" împărțiți în secțiuni, fiecare cu rostul lui.

D-l căpitan Renei fusese însărcinat să asiste el însuși ca comisar la serbare și s-a învoit să oprească pe geandarmi la Vicov, iar poliția să fie ținută de studenți în timpul serbării. La Putna au venit numai șase dintre geandarmi, români și aceștia; ei au fost puși la dispozițiunea noastră.

Eu încă de mult eram de prisos. Munceau ceilalți, mai ales Dan, casierul tuturora nesuferit pentru zgîrcenia lui, și V. Moraru, care primise sarcina purtării de grijă pentru hrană. După ce au sosit dar bucureștenii, profitam de ocaziune ca să mă plimb cu tînărul arheolog pe la icoane și pe la ruinele de prin împrejurimi. Acum, în sfîrșit, cînd erau toți la Putna, nu-mi mai făceam nici o mustrare cînd îi lăsam pe ceilalți să facă ceea ce vor.

Oaspeții — așa le ziceam noi — au sosit în ziua de 14/26 august, mulți în trăsuri, chiar și unii din Moldova; cei mai mulți au venit însă pe calea ferată pînă la Hadikfalva, iar de acolo în căruțele adunate de I. Luță de prin împrejurime.

Începutul serbării a fost în amurgul serii, cînd căruțele aceste au sosit la mînăstire. Cîțiva dintre membrii comitetului plecaseră la vale, ca să primească pe oaspeți la arcul de triumf pe care-l ridicaserăm la hotarul satului Putna și să le ureze „bun venit!“

Restul comitetului și băieții, vreo patruzeci de inși, așteptau la poarta mănăstirii, ca să-i primească pe oaspeți și să-i ducă pe la adăposturile pregătite pentru dînșii.

Arhondăria era rezervată pentru deputațiunea din Moldova, în fruntea căreia se aflau M. Kogălniceanu, V. Alecsandri și Chr. Cerchez, primarul Iașilor; celelalte încăperi din mînăstire erau pline de paturi rustice pentru cocoane, iar restul publicului avea să fie adăpostit parte pe la săteni, parte într-un mare pătul, pe care băieții îl prefăcuseră într-un vast și foarte frumos dormitor.

Deoarece oaspeții nu soseau deodată, ci într-un lung șir de căruțe, despre o primire în toată regula nu putea să fie vorba.

IV MASA FESTIVĂ

Întîia oară românii din cele patru unghiuri s-au adunat la un loc, ca să preamărească împreună numele unuia dintre marii susțiitori ai neamului românesc, să se îmbărbăteze unii pe alții și să-și întărească credința în viitor, și mulți ochi s-au umplut de lacrămi cînd corul a intonat imnul:

„Etern, atotputernic, o creator sublime,
Tu dai lumii viață și omului cuvînt,
În tine crede, speră întrega românime:
Glorie ție-n ceruri, glorie pe pămînt.“

Urna votivă a fost așezată la căpătîiul mormîntului pe un piedestal de marmură neagră; cele două epitafe au fost întinse pe mormînt; steagurile aduse de deputațiuni au fost lăsate ca decorațiune la mormînt, asistenții au îngenuncheat în fața mormîntului.

În acest moment suprem al serbării, un ofițer român, maiorul Boteanu, care se întorcea din Franța, unde luase parte la război, a rostit plin de viuă emoţiune cîteva vorbe, apoi şi-a descins centurionul de la brîu şi l-a lăsat drept prinos din partea tinerei oştiri române pe mormîntul marelui căpitan.

Acest act de spontaneitate a dat nota întregei serbări; oricine a putut să-şi manifeste în toată libertatea sîmţămintele.

Acolo însă unde sunt mulţi oameni e şi multă lipsă de pricepere şi astfel se ivesc şi multe nemulţumiri. Nu toţi înţelegeau că libertatea de care ne bucuram ne obliga să ne stăpînim noi înşine pe noi şi să păstrăm buna rînduială.

Cînd bubuitul treascurilor ne-a vestit că primele căruţe au sosit la arcul de triumf, Eminescu şi eu am plecat de la poarta mînăstirii şi ne-am urcat pe deal, ca să vedem în toată liniştea desfăşurarea acestei prime faze a serbării.

Rămăseseră acolo alţii, care ştiau să facă lucrurile mai bine decît noi.

Treascurile bubuiau, steagurile fîlfîiau, vestitul taraf de la Suceava, vreo treizeci de lăutari îmbrăcaţi în antirie, cînta *Marşul lui Mihai Viteazul*, transparentele erau luminate, lampioanele şi miile de candele ardeau, mulţimea izbucnea la sosirea fiecărei trăsuri în urale, şi ni se cuvenea lui Eminescu şi mie să ne bucurăm în toată liniştea de priveliştea aceasta, pe care n-ar fi putut nici ceilalţi s-o aibă dacă noi am fi fost tot atît de slabi în credinţă şi tot atît de puţin stăruitori ca dînşii.

Peste puţin ne-am încredinţat că a venit prea multă lume şi nu o să putem găsi adăposturi destule. La poarta mănăstirii învălmăşeala era din ce în ce mai mare, căci toţi dedeau navală asupra mănăstirii, toţi protestau contra dispoziţiunilor luate de comitet. Adevăraţii vinovaţi erau însă — cum G. D. Teodorescu zice în darea sa de seamă — numai cei ce veniseră fără ca să se fi anunţat.

În mijlocul acestei gălăgii a sosit şi deputaţiunea din Moldova.

Pe drum membrii deputaţiunii aflaseră că unii dintre fruntaşii bucovinenilor stăruie şi acum în hotărîrea lor de a nu lua parte la serbare, şi V. Alecsandri s-a despărţit la Hadikfalva de deputaţiune şi a urmat drumul spre Cernăuţi, ca să se întîlnească cu Hurmuzaki. Sosind dar la Putna, Kogălniceanu era neliniştit şi dorea să vorbească cu mine, ca să afle cum stăm cu stăpînirea şi dacă poate ori nu să ieie parte la serbare.

Alergau dar băieţii în toate părţile ca să mă găsească, şi alergătura aceasta a produs un fel de panică în mulţimea şi altfel agitată. N-are prostia omenească margini, şi de mintea multora era apropiat gîndul că, văzînd primejdia, Eminescu şi eu am fugit.

Iar noi făceam filosofie la marginea pădurii de brad.

Îl ştim cu toţii pe M. Kogălniceanu, omul totdeauna scurt şi clar, vioi şi tînăr pînă la adînci bătrîneţe. Nu-l mai văzusem, dar îl ştia Eminescu şi-l aveam sus în gîndul meu.

I-am spus cu inima deschisă că amicii săi din Bucovina văd lucrurile rău, că guvernul nu face nici o greutate şi că căpitanul districtului va asista şi el la serbare şi va închina la masă pentru poporul român. A rămas.

Tot atunci s-a ivit altă greutate.

Din Moldova veniseră doi arhierei cu mare suită, Bobulescu şi Filaret Scriban. Ţineau să celebreze la sfinţirea urnei şi a steagurilor şi era lucru firesc că aşa să fie. Egumenul însă nu putea să le dea voie, iar nouă, comitetului, nu ni se cuvenea nici un amestec în cestiunea aceasta. S-a cerut pe cale telegrafică voie de la metropolitul Hacman, şi noi nu eram de vină dacă rusneacul a zis: „Nu!"

Greutatea cea mare s-a ivit însă în ziua următoare.

După alegerea făcută de d-nii T. Maiorescu, I. Negruzzi şi V. Pogor, cuvîntarea festivă a fost rostită de A. D. Xenopol, atunci student la Universitatea din Berlin. O avem cuvîntarea aceasta, şi nu tăgăduia atunci, cum nu tăgăduieşte nici astăzi nimeni că ea este o lucrare de valoare şi una din cele mai frumoase opere ale unui scriitor care atunci ne era tuturora simpatic şi pe care azi toţi îl socotim între cei de frunte. Alegerea fusese însă făcută de nişte „francmasoni", de cei mai primejdioşi complotişti, şi asta era o vină pe care adevăraţii naţionalişti nu ne-o puteau ierta.

A urmat apoi masa festivă.

Aceeaşi îmbulzeală ca la poarta mănăstirii. Deşi puseserăm peste 1 600 tacîmuri, o parte din public trebuia să mai aştepte. Toţi voiau însă să ocupe loc la primul rînd şi numai cu anevoia şi după multe supărări s-a putut începe servirea bucatelor.

Proclamaserăm preşedinte pe M. Kogălniceanu. D-l Renei, comisarul, a declarat însă că numai la o masă prezidată de mine poate să asiste. Îmi era afară din cale greu să mai primesc şi sarcina aceasta, dar e învederat că nu puteam s-o refuz. Kogălniceanu el însuşi mi-a fost povăţuitor în purtarea ei şi a stăruit să limitez numărul toasturilor şi să cer textul de la cei ce voiau să vorbească.

Primul pahar l-am închinat eu pentru împăratul şi pentru prosperitatea monarhiei. Nu are însă G. D. Teodorescu dreptate, cînd zice c-am făcut-o aceasta de nevoie, numai pentru că aşa trebuia să fie. N-aş fi fost atît de stăruitor dacă n-aş fi fost pătruns de convingerea că pot românii să se bucure sub stăpînirea împăratului meu de toată libertatea dacă ştiu să-l ajute în silinţele lui de a înăbuşi pornirile celor ce vor să-l siluiască, iar acum, cînd îmi vedeam gîndul împlinit, îmi era plină şi inima de o sinceră recunoştinţă. Aceasta am simţit-o cu toţii, şi G. D. Teodorescu, prietenul afectuos, care o ştia şi el, a pus-o la îndoială numai ca să mă scuze în faţa celor ce nu admiteau felul nostru de a vedea.

Tot atît de sincer a fost şi comisarul cînd a ridicat paharul pentru prosperitatea poporului român şi ne-a mulţumit pentru silinţele noastre de a păstra buna rînduială la această serbare.

Sinceri au fost şi ceilalţi vorbitori, ba unii chiar de tot sinceri, ceea ce m-a silit să-i rog a fi mai scurţi la vorbă. E învederat că nu ne întruniserăm să vorbim despre partea răpită din Moldova ori despre făşia ruptă din trupul sîngerînd al României, şi azi toată lumea îmi va da dreptate şi va recunoaşte că bine am făcut dacă nu am lăsat să vorbească pe cei ce nu voiau să se supună cenzurei ori spuneau, vorbind, și ceea ce nu era scris în textul pe care mi-l prezentaseră.

Atunci se supăraseră mulți, dar a trecut și supărarea aceasta după-masă, cînd s-a întins hora mare pe iarba din fața porticului festiv.

V CONGRESUL

Seara s-a întrunit, în sfîrșit, multdoritul congres.

Cînd ne-am adunat însă în sufrageria mănăstirii, dispozițiunile nu erau deloc potrivite pentru o discuțiune chibzuită.

Oameni tineri cu toții, eram oarecum amețiți de viile emoțiuni prin care trecuserăm în timpul zilei, porniți mai mult spre ceartă decît spre sfat și cu desăvîrșire indisciplinabili. Ținea fiecare să-și spună în toată libertatea părerea și să-și dea pe față sîmțămintele și iluziunile, mai ales iluziunile.

Ne-ndesuiam în sufrageria prea strîmtă pentru noi, băjbăind ca roiul de albini în stup, și era parcă peste putință ca cineva în lumea aceasta să ne mai poată potoli.

Ca prin farmec ne-am astîmpărat însă cînd s-a ivit în mijlocul nostru comisarul, pe care trebuia neapărat să-l invităm la congres, deși țineam mult ca discuțiunile să se urmeze ca-n colțul știut al cafenelei.

D-l Renei înțelegea și el lucrul acesta. Și-a exprimat dar mulțumirea pentru silințele ce ne-am dat în timpul zilei să-i ușurăm sarcina, ne-a sfătuit să păstrăm și acum buna rînduială, apoi a încheiat: „Deși nu sunt preot, binecuvintez lucrările d-voastre și vă las să discutați în toată libertatea!“

Aceasta a fost răspunsul pe care reprezentantul guvernului austriac l-a dat celor ce se plîngeau că li se înăbușe glasul.

Rămași noi între noi, ne-am constituit sub conducerea unui birou ales ad-hoc, apoi am început discuțiunile.

Noi, vienezii, eram încă de mult dumiriți asupra celor ce urmau să se stabilească în congres. Gîndul nostru era să se aleagă un biurou permanent, care îi convoacă pe studenţi cînd ici, cînd colo şi-i ţine strînşi la un loc, ca să facă o întinsă şi stăruitoare propagandă pentru restabilirea unităţii în viaţa culturală a poporului român, un gînd pe care l-am exprimat cu toată claritatea şi în apelul adresat publicului. Mijloacele de propagandă aveau să fie o bibliotecă poporală ieftină şi bine aleasă, o foaie literară ilustrată, un ziar naţional, concerte date de celebrităţi române, reprezentaţiuni teatrale date de cei mai buni actori români, întruniri şi serbări naţionale ca cea de la Putna, toate aceste fără de nici o tendinţă politică.

Cestiunile aceste nu puteau să fie discutate într-un congres care trebuia să se mărginească la cel mult trei şedinţe. Aveam deci să stabilim o ordine de zi mai scurtă şi să alegem, înainte de toate, biroul permanent.

După ce publicul deduse navală asupra mănăstirii, noi, membrii comitetului, ne-am retras în clopotniţă. Aduseserăm, ce-i drept, cîteva braţe de fîn, pe care le-am aşternut pe jos, ca să dormim pe ele aşa gătiţi de sărbătoare cum eram; era însă peste putinţă ca-n nişte momente atît de solemne să ne pierdem timpul dormind, şi am petrecut noaptea parte făcînd inspecţiune prin mănăstire, unde unele cocoane începuseră să fumeze, parte discutînd şi puind lumea la cale.

Aici s-a stabilit ordinea de zi a congresului în cele patru puncte publicate de G. D. Teodorescu în darea lui de seamă.

După ce s-a deschis şedinţa, ne-am încredinţat că va mai fi încă mult pînă la intrarea în această ordine de zi. Toţi aveau dreptul de a vorbi şi puţini erau care nu ţineau să se folosească de dreptul acesta.

S-a pus o cestiune de principiu şi s-au rostit cuvîntări multe, lungi şi des întrerupte, care ne-au trecut peste miezul nopţii fără ca să ajungem la rezolvarea chestiunii prealabile.

Luînd drept punct de plecare apelul adresat de noi publicului, un sfătos a pus întrebarea dacă unitatea culturală asupra căreia stăruiam noi e cauza celei politice ori efectul ei.

Unii susţineau că unitatea culturală nu se va putea realiza decît după ce se va fi făcut unitatea politică, alții voiau să ne convingă că numai unitatea culturală poate să ne ducă la cea politică, iară noi ziceam că ne e indiferent care e cauza și care efectul și considerăm unitatea culturală ca scop, ceea ce multora le părea foarte abstract.

Pe la două după miezul nopții am hotărît că vom continua discuțiunea mîne și ne-am risipit la noroc.

Eminescu iar era dus cu gîndul. Ascultase retras într-un colț întreaga discuțiune, adunase mereu în el și acum trebuia neapărat să răsufle.

— Măi —mi-a zis el —acela care vrea să facă ceva nu discută, ci lucrează. Să vezi că n-o să ajungem la alegerea biroului central permanent. O să rămînem tot noi și e mai bine așa. Mergem înainte, îi lăsăm să discute, facem ce știm și lumea vine după noi.

— Dar dacă alții ți se pun în cale?

— Dai fără de milă în ei!

Cu cîteva săptămîni de zile mai nainte eram și eu de părerea aceasta; încetul cu încetul, însă, am fost stăpînit de simțămîntul că participarea la viața comună e o jertvă grea, și-mi părea lucru cu desăvîrșire învederat că e o prostie să aduci jertva aceasta cînd nimeni nu ți-o cere.

Toate prin oameni se fac, iar oamenii sunt mulți și de multe feluri, cei mai mulți tîrzii la minte și nu puțini porniți spre răutate. Adevărul dar numai încetul cu încetul și numai după multe frămîntări poate să străbată, și multe din acele pe care noi le vedem nu numai sigure, ci totodată și apropiate, abia după moartea noastră vor putea să intre prin lucrarea comună în ființă. Zadarnic ne-am zbuciuma dac-am voi să le facem mai nainte, și lucru cuminte e să așteptăm petrecîndu-ne viața în o lucrare pe care putem s-o săvîrșim și singuri.

Nu mă încînta dar cîtuși de puțin gîndul că voi avea să port mai departe sarcina pe care o luasem asupra mea. Vedeam deslușit că atunci și cu oamenii care discutaseră asupra cestiunii prealabile nu se poate face ceea ce noi voiam, și firea mă împingea spre alte treburi.

Eminescu însă, mai ales în momentele lui de neastîmpăr, privea toate lucrurile din punctul de vedere al omului care nu moare niciodată și vedea în fiecare clipă întreaga desfășurare a vieții noastre naționale ca actualitate. În gîndul lui toate curgeau repede una dintr-alta, și de aceea el își perdea bunul cumpăt cînd îi ziceam:

— Stai pe pace, c-o să vie, dar mai tîrziu !

Nu ne-am mai întors dar în clopotniță, și zorile de zi ne-au prins iar plimbîndu-ne ca niște lunatici de-a lungul văii umede.

Lucrurile au venit precum le prevăzuse el.

A doua zi au plecat unii dintre studenți, cei rămași însă, deși mai puțini, tot n-au ajuns să rezolve cestiunea prealabilă.

S-a hotărît numai că naționalismul are să fie propagat fără de nici o restricțiune și a rămas ca noi cei din Viena să conducem mai departe mișcarea.

Noi, membrii comitetului, eram stăpîniți de sîmțămîntul că am făcut destul și că nu vom putea să mai facem nimic. Spre a ne îmbărbăta, s-a dat „în saloanele" părintelui egumen o serată în onoarea noastră, și nota caracteristică a stării sufletești în care ne aflam n-o pot da mai bine decît mărturisind că eu, persoană atunci importantă, am adormit în jețul ce mi se destinase alăturea cu stăpînul casei.

VI DESCURCAREA

Vasilică Moraru, om totdeauna vesel și glumeț, îi scosese lui Dan, casierul nostru, vorba: „Ce va să zică casier? Casier va să zică un om care n-are casă."

Această glumă nu era o figură poetică, ci un adevăr foarte prozaic.

Pentru ca să executăm programul stabilit de comitetul central, care se retrăsese, a trebuit să facem cheltuieli mari pe cît îmi aduc aminte, peste 35 000 de florini. Aveam această sumă în catastifele noastre; pe cînd însă noi trebuia să grăbim cu lucrările, banii soseau numai încetul, picătură cu picătură. „De ! — zicea Vasilică — suntem sub stăpînirea nemțească și avem să plătim după călindarul nemțesc, dar banii ne vin din țară unde socoteala se face după călindarul românesc."

În urma acestei deosebiri de călindar ne aflam în strîmtorare necurmată.

Cu antreprenorii, cu măcelarul și cu brutarul încheiaserăm contracte, în care erau hotărîte terminele de plată, pe căruțași îi arvuniserăm și urma să-i achităm după serbare, iar celelalte cheltuieli se făceau plătind de la mînă la mînă. Îndată dar ce primeam bani, îi și dădeam, și casierul n-ajungea niciodată să se poată ține de terminele hotărîte în contracte.

După serbare abia am putut să achităm pe căruțașii veniți de la depărtări mai mari și mai rămăseserăm datori cu peste 8 000 de florini, pe care aveau să-i primească antreprenorii, măcelarul și brutarul în vîrtutea contractelor subscrise de Dan și de mine, „oameni solvabili pușcă", cum zicea Vasilică.

— Ce facem acum, Mihalache?

— Să mai aștepte și ei, ne răspundea Eminescu.

— Eu sunt de părere că pot să plece — întîmpina Vasilică — și să nu se mai întoarcă niciodată, căci nu mai avem nevoie de dînșii!

Nu plecau însă și nu ne lăsau nici pe noi să plecăm. Nu ne-am fi avîntat dacă nu ne-am fi răzămat cu toată încrederea pe cei ce ne încuragiaseră. Nu ne îndoiam dar nici acum că vom putea să achităm în cele din urmă suma, care ne părea neînsemnată. Creditorii se căiau însă de a fi pus temei pe subscrierile unor oameni care nu pot să dea nici o garanție materială și steteau în permanență la Putna, iar casierul, un prototip de om scrupulos, umbla nemîngîiat de ici pînă colo și se căia de a fi intrat în o încurcătură din care nu știa cum va putea să iasă. Eminescu își da silința să-l încredințeze că mulți au întîrziat cu trimiterea sumelor încasate fiindcă steteau la îndoială dacă nu cumva serbarea va fi oprită, dar acum, după ce serbarea a reușit atît de bine, ei vor grăbi să trimeată banii; Dan însă era convins că tocmai acum, *post festa,* toți vor socoti că e de prisos să mai trimită banii.

Am făcut deci lista „restanțierilor" și Eminescu a plecat în țară, ca să facă „execuțiunile", cum zicea Vasilică.

Aceasta a fost o mare uşurare atît pentru noi, cît şi pentru creditori, căci efectele intervenirii lui Eminescu nu puteau să urmeze decît după cîteva zile.

În timpul acestor zile de aşteptare liniştită banii ne sosesc întruna, şi peste vreo săptămînă, cînd am primit scrisoare de la Eminescu, scăzuserăm datoriile la mai puţin decît jumătate şi Dan îşi bătea joc de Vasilică repetîndu-i mereu vorbele: „Casier va să zică un om care are casa plină".

Nu mă mai oprea acum nimeni la Putna şi puteam să mă întorc la Viena şi să plec de acolo acasă.

Banii au intrat mereu pînă pe la sfîrşitul lunei octomvrie, şi casierul nu numai a achitat toate datoriile, dar a mai şi despărţit mormîntul de restul bisericii printr-un geamlîc aşezat în cercevele de fer ciocănit, un fel de cutie pentru conservarea urnei şi a celorlalte prinoase.

Socotelile trebuie să se afle în arhiva societăţii „România jună", care a oprit pentru sporirea fondului ei şi excedentul rămas la încheierea definitivă.

Mai rămînea însă să ne descurcăm şi cu colegii noştri de la Viena.

Încă în ajunul serbării se iviseră semne de furtună. Aflînd că am rugat pe d-nii T. Maiorescu, I. Negruzzi şi V. Pogor să se pronunţe în cestiunea cuvîntării festive, naţionaliştii sinceri stăruiseră ca tinerimea română să spele prin o protestare publicată în toate ziarele ruşinea aceasta. Se credea însă că serbarea va fi oprită. Cînd a apărut dar notiţa din *Czernowitzer Zeitung*, s-a învederat că pe noi guvernul ne sprijineşte.

Dovada vinovăţiei noastre era dată cu prisos şi am fost păscuţi de aci înainte cu toată străjnicia.

Controlorii noştri luaseră notiţe despre toate.

Ştiau cum am luat înţelegere cu poliţaiul de la Viena şi cu cel de la Rădăuţi, ba le ştiau toate chiar mai bine decît mine; ştiau cum mi-am dat silinţa să amăgesc pe fruntaşii românilor din Bucovina, ştiau cum ne ascunseserăm Eminescu şi eu în ajunul serbării, cum am oprit pe arhiereii din Moldova de a celebra şi cum, după serbare, am umblat cu minciuni, ca să dosim de la Putna fără de a fi achitat datoriile; toate le ştiau şi le pătrundeau cu agera lor minte de apărători ai marilor interese naționale.

Vacanțele erau pe sfîrșite cînd m-am întors la Viena; eram însă nevoit să plec acasă, căci nu se deschisese încă institutul privat unde dedeam lecțiuni. De acasă nu am putut să mă întorc la timp și astfel lecțiunile pe care le avusem au fost luate de alții. Petreceam dar pe la culesul viilor fără ca să-mi pot da seamă cum și cînd voi putea să mă întorc la Viena, ca să-mi urmez studiile, iar cei de la Viena erau convinși că conștiința vinovăției nu mă lasă să mai dau față cu dînșii.

În timpul acesta Eminescu trecuse pe la Iași și luase parte la seratele „Junimii". În urma stăruințelor lui, mai mulți dintre membrii „Junimii" au luat între dînșii înțelegere să-mi deie un ajutor ca să-mi pot termina studiile. Cu primii 15 galbeni primiți prin mijlocirea lui Eminescu m-am întors apoi la Viena.

Acum era chiar și pentru cei mai naivi lucru învederat că sunt vîndut și că am abuzat de prostia lui Eminescu ca să mijlocească tîrgul infernal.

Încă de mult se remarcase intimitatea suspectă în care mă aflam cu compatriotul meu Toma, infamul spion al poliției din Viena. Erau cu mult mai deștepți naționaliștii sinceri decît să nu pătrundă întreaga țesătură de intrigi în care voiam să-i încurcăm pe nevinovații noștri colegi. Clar ca lumina zilei era că guvernul austriac ne-a dat voie să aranjăm serbarea fiindcă eram agentul lui secret și avea încredere în mine. De aceea Renei, zbirul austriac, nici n-a asistat la congres, ci m-a lăsat pe mine să fac poliția și să denunț pe cei ce nu se sfiesc a spune adevărul.

Fiind dat pe față întreg complotul pînă în cele mai mici amănunte, s-au stabilit cu toată preciziunea punctele de vinovăție și eu am trebuit, îndată după întoarcerea mea, să convoc adunarea, ca să dăm seamă despre faptele noastre.

Casierul nostru muncise din greu ca să-și facă socotelile și să justifice cu acte în regulă toate cheltuielile pînă la cea din urmă mămăligă cu brînză. Nici că i s-a făcut vreo critică. Pentru banii pe care mi-i deduse însă mie, vreo 150 florini, nu avea acte justificative. Erau cheltuielile mele personale, pe care nu puteam să le justific nici eu decît mărturisind că le-am făcut călătorind la Putna și înapoi și procurîndu-mi obligata îmbrăcăminte de sărbătoare.

A urmat apoi rechizitoriul:

Cum ai îndrăznit d-ta, domnule, să abuzezi de încrederea noastră și să pui în primejdie existența societății „România jună", subscriind ca secretar un apel către public, cînd știai că societatea n-a luat niciodată hotărîrea de a face un asemenea apel?

Cine te-a autorizat, mă rog, să te faci președinte al unui comitet pe care nimeni nu l-a ales, să faci agitațiuni în numele nostru și să emoționezi întreaga națiune pentru satisfacerea ambițiunii d-tale nesățioase?

Cum ai îndrăznit să te pui în conflict cu fruntașii Bucovinei, să compromiți prin atitudinea d-tale interesele acestei mici țărișoare și să insulți astfel memoria marelui erou? N-ai văzut că V. Alecsandri el însuși te-a dezarmat lipsind de la serbare? [1]

De unde ai luat tupeul de a da în timpul mesei festive la o parte pe M. Kogălniceanu, marele om de stat, ca să prezidezi d-ta și să te poți insinua prin toastul pe care l-ai rostit și prin serviciile de polițist pe care le-ai făcut cenzurînd pe oamenii sinceri?

Cine ți-a votat cheltuielile de zeci de mii pe care le-ai făcut și cum ai ajuns să faci călătorii de plăcere și să te înțolești din bani adunați pentru scopuri naționale?

Unde e, mă rog, procesul-verbal încheiat în toată regula și subscris de toți cei ce au luat parte la congres, actul fundamental în vîrtutea căruia d-ta și cei prostiți de d-ta vă pretindeți birou permanent al congresului?

Cam astfel erau formulate întrebările la care trebuia să răspund.

Ce puteam să fac? Am recunoscut că toate sunt adevărate, că n-am fost ales de nimeni nici președinte, nici secretar, că am constituit comitetul după nevoile momentului și am făcut ceea ce am putut să fac, mi-am mărturisit păcatele și căința și am declarat că voi vărsa, cînd voi putea, în casa societății suma ce cheltuisem pe drumuri și în timpul petrecerii mele la Putna.

---

[1] În textul de bază această frază lipsește; a fost transcrisă din *Convorbiri literare*, 1904.

Prin această capitulare necondiționată națiunea ar fi fost salvată dacă vorba ar fi fost numai de mine singur și dacă amicii noștri, aproape unanimitatea societății, n-ar fi ținut să ne dea satisfacțiune proclamînd lista care atît de demult l-a supărat pe Ioniță Bumbac.

Pentru ședința viitoare s-au făcut dar pregătirile, despre care vorbește Eminescu în articolul său, și la ședința aceasta Ioniță Bumbac s-a prezentat însoțit de o mulțime de tovarăși de luptă, care s-au înscris ad-hoc în societate.

Văzîndu-se puși în minoritate, mulți dintre amicii noștri s-au retras prin colțuri, și noi am fost nevoiți să ne retragem și să renunțăm de a duce mai departe lucrarea începută la Putna.

Aceasta era situațiunea în care Eminescu și-a scris articolul.

Ceea ce-l durea era că continuarea lucrării nu mai era cu putință și că oamenii care munciseră cu toată inima, ca Dan, ca V. Moraru, ca Luță și ceilalți, se aleseseră cu rușinea de a fi luați drept niște nemernici.

„Cine oare — zicea el — să se mai avînte, să ostenească și să se expună pentru cauza noastră dacă asemenea mișelii sunt cu putință?“

El voia să mîngîie și să îmbărbăteze pe cei ce perduseră pofta de a mai lua parte la mișcările naționale.

Azi îi dăm cu toții dreptate; atunci însă cel mai cuminte lucru era tăcerea.

VII ÎNCHEIERE

Reamintindu-mi azi, după treizeci și doi de ani, preocupările noastre de atunci și dîndu-mi seamă despre faptele petrecute în urmă, sunt cuprins de simțămîntul că rău am făcut de am stăruit ca Eminescu să nu-și publice articolul.

Mulțimea a rămas, ce-i drept, și e și azi tot cum era atunci, parte tîrzie la minte, parte pornită spre răutate, și de rușinea care am pățit-o noi n-ar scăpa nici azi cei ce ar voi s-o ieie prea repede înainte, dar ceea ce noi voiam s-a și făcut încetul cu încetul, și deplina restabilire a unității în viața noastră culturală e numai cestiune de timp. Restabilirea se făcea însă și mai curînd și mai bine dacă, organizîndu-ne, noi, tinerimea de atunci, ne-am fi deprins a lucra împreună și a ne mărgini la urmărirea scopului pe care-l precizaserăm atît de bine în apelul adresat publicului, și organizarea s-ar fi făcut dacă noi am fi fost atît de stăruitori ca Eminescu.

Constataserăm un adevăr cînd am zis că ideea serbării nu de la noi a pornit și că românii vor ca cultura lor să fie națională și pretutindeni aceeași. Nu am fi fost încurajați și sprijiniți dacă dorul de unitate culturală nu s-ar fi ivit în toate inimile; nicăiri însă dorul acesta nu se deduse pe față cu atîta energie și în o formulare atît de rațională și de clară ca în „Junimea" de la Iași.

În toamna anului 1869, cînd am fost trimis pe neașteptate la Viena, eram lipsit de cunoștințe literare și nu știam dacă sunt ori nu în lumea aceasta „junimiști" și „bărnuțieni", „șaguniști" și „barițieni".

Răposatul meu tată, om cu slăbiciuni de cărturar, era, ce-i drept, abonat la *Gazeta* și în urmă la *Albina*, avea o mică bibliotecă și ținea să citesc ca să mă luminez. Am și citit, cînd eram mai mic, cu plăcere *Alexandria*, *Isopia*, cartea lui Leonat din Lombardia și alte cărți vechi, pe care ni le aduceau goștinarii de la Sibiu. Cînd a venit însă rîndul la publicațiile lui Papiu Ilarian, la ale lui Moise Bota, la *Mugurul* din Arad și la alte opere mai moderne, nu eram în stare să urmez lectura și ascultam de mama, care zicea că aceste sunt cărți păpistășești, care smintesc mintea celor ce le citesc. Cu mult mai frumoase erau poeziile lui Petőfi, ale lui Eötvös ori ale lui Vörösmarty, romanele lui Jókay ori novelele lui Kisfaludy. Am ajuns dar la universitate fără ca să fiu în stare a gusta productele literare române, care-mi păreau afectate, lipsite de avînt și scrise în o limbă pocită. Și tot cam astfel eram toți cei ce știam românește, dar nu ne făcuserăm studiile gimnaziale la Blaj, la Brașov, la Beiuș, la Năsăud ori sub dăscălia lui Pumnul. Bună și frumoasă era pentru noi numai limba, pe care o învățaserăm fiecare în satul său: trebuia dar să ne simțim ademeniți de „Junimea", care stabilise principiul că limba cea bună viețuiește în graiul poporului și că unitatea culturală nu se poate restabili decît exprimînd în limba aceasta adevărul, care e pretutindeni același.

Pe cînd dar Eminescu, care le știa toate și judeca în cunoștință de cauză, susținea noua direcțiune din convingere, noi ne orientam potrivit cu neputințele noastre.

În curînd s-au format la Sibiu, la Brașov, la Arad și la Năsăud cercuri junimiste și erau și în Bucovina susțiitori ai noii direcțiuni. Aveam la Sibiu *Telegraful român*, pe care-l redacta Nicolae Cristea, iar la Arad s-a înființat mai întîi *Speranța*, apoi *Biserica și școala*, sub redacțiunea părintelui C. Gurban mai întîi, apoi sub a d-lui Gherasim Serb și, în cele din urmă, sub a părintelui V. Mangra, unul din cei mai zeloși propagatori.

În fața noastră se afla însă Blajul, care ținea la tradițiunile sale și avea multe legături în România.

Eminescu, care trecuse pe la Blaj, își dăduse seama că pentru uniți susținerea direcțiunii date din Blaj e cestiune de conservare. Fruntașii bisericii greco-catolice voiau să aibă conducerea în viața noastră intelectuală și în cea politică, pentru că numai astfel puteau să se susțină în mijlocul poporului român și să se întărească făcînd prozeliți. Din gîndul acesta pornise lupta contra lui Șaguna, și cestiunea culturală se perdea în dosul celei politice, care era complicată și ea cu cea religionară.

Pe cînd apoi blăjenii și cei de o seamă cu dînșii, crescuți anume pentru luptă, erau stăruitori, neobosiți și fără de crutare în alegerea mijloacelor, noi ceilalți, nefiind mînați de convingeri puternice înainte, ne dedeam sfiicioși la o parte îndată ce adversarii ni se puneau cu oarecare îndrăzneală în cale, și îndrăzneala nu le lipsea niciodată.

Eminescu nu și-a scris dar articolul ca să combată prin el lipsa de scrupule a celor ce ne siliseră să ne retragem și să renunțăm la continuarea lucrării începute, ci ca să ne convingă pe noi că e bună calea ce apucaserăm, să ne deie un fel de satisfacțiune și să ne îmbărbăteze a merge înainte.

Dacă vorba ar fi fost numai de literatură, lucrul acesta ar fi fost de prisos.

Eminescu publicase în *Convorbiri literare* o poveste frumoasă. Noi eram însă de părere că el n-o scrisese bine.

— Scrie tu alta mai bine, ca la voi la Șiria, mi-a zis el.

Am scris *Zîna zorilor* și am trimis-o la redacțiunea *Convorbirilor,* deși mă îndoiam că ea va fi publicată. D-l I. Negruzzi însă nu numai mi-a publicat-o, ci a ținut totdeodată să-mi facă împărtășirea că îndeosebi lui V. Alecsandri i-a plăcut mult limba și felul meu de a povesti. Nu se putea să nu iubesc și să nu pun sus în gîndul meu pe oamenii mie necunoscuți, care, deși trăiau la Iași, găseau că e frumoasă șirieneasca noastră și bun felul de a povesti pe care-l învățasem de la bunicul meu.

Și așa ca mine simțeau toți. Simpatiile noastre erau firești și sincere. Eminescu nu se mulțumea însă cu atît numai, ci stăruia să lucrăm și să luptăm.

Acesta e rostul articolului scris de Eminescu în noiembrie 1871, și d-l I. Rădulescu a judecat bine lucrurile cînd a luat hotărîrea de a publica azi, după treizeci și doi de ani, acele fragmente găsite în manuscriptele rămase de la Eminescu.

Publicațiunea aceasta aruncă o viuă lumină nu numai asupra tinereților lui Eminescu, ci și asupra unei întregi și foarte întinse lucrări, care se urmează și astăzi. Toți noi cei ce stăteam atunci în legătură, fie directă, fie indirectă, cu dînsul am rămas ceea ce eram atunci, n-am încetat niciodată a lucra pentru realizarea programului stabilit după impulsiunile primite de la dînsul și am profitat fiecare, potrivit cu putințele sale și cu temperamentul său, ca să facem ceea ce la Putna hotărîsem a face.

Mulți au lucrat pentru restabilirea unității în viața culturală a poporului român, noi însă am lucrat numai pentru aceasta, și dacă unii dintre noi au luat ori iau încă parte la viața politică, au făcut-o ori o fac aceasta numai pentru că în lumea în care trăim succesele culturale atîrnă de la cele politice. Totdeauna și pretutindeni preocupările noastre au fost culturale și numai culturale, căci în tinerețele noastre ne-am deprins a privi toate cestiunile din punctul de vedere cultural.

Am avut în timpul celor treizeci și doi de ani care au trecut de cînd cu serbarea de la Putna adeseori ocaziunea de a mă convinge că nimeni dintre contimporanii mei nu a ajuns, în ceea ce privește ideea națională, la o concepțiune atît de clară ca Eminescu, iar clarificarea aceasta s-a făcut în timpul frămîntărilor sufletești prin care am trecut în timpul petrecerii noastre la Viena.

Adunați din toate țările în care soarta i-a risipit pe români, noi ne-am deprins a privi toate lucrările din punctul de vedere al întregului popor român și a căuta pretutindeni numai ceea ce se potrivește cu interesele tuturora. Pe cînd Eminescu repeta mereu în coloanele *Timpului* că România nu e o expresiune geografică, ci centrul vieții naționale românești, noi repetam mereu în *Tribuna* și în *Gazeta Bucovinei* că soarele pentru toți românii la București răsare.

Adeseori a mai trebuit dar să pățim rușinea pe care o pățiserăm după întoarcerea noastră de la Putna, căci trebuia neapărat să întrăm în conflict cu interese particulare ori cu susceptibilități individuale. Mișcarea pentru restabilirea unității în viața culturală a românilor nu însă de noi fusese pornită, și astfel a mers și merge înainte și fără ca noi să luăm parte la ea, căci e, cum prevăzuserăm noi, în natura lucrurilor ca prin cultură să ne apropiem unii de alții.

ALECSANDRI ȘI EMINESCU

Alecsandri era chiar mai mult decît poet: om născut în ceas bun, pe care nimeni nu putea să-l vadă fără ca să prindă slăbiciune de el și care, după întreaga lui înfățișare, era și el însuși în toate clipele vieții lui mulţumit atît de felul său de a fi, cît şi de împrejurările în care i-a fost dat să-şi petreacă viaţa.

Se apropia de şasezeci de ani cînd am avut parte de mulţumirea de a-l cunoaşte personal, şi cu toate aceste nici pînă în ziua de azi nu pot să citesc, să aud ori să scriu vorba *„flăcău“* fără ca să-l văd stînd în faţa mea — om plin de viaţă şi totdeauna voios, care se ţine drept, îşi poartă capul ridicat, calcă uşor şi păstrează în gesturi, în căutătură şi în felul de a rosti vorbele toate semnele tinereţelor neistovite.

Mai avea pe lîngă aceste şi distincţiunea omului crescut şi trăit în mijlocul unei lumi deprinse a păstra pînă în cele mai mici amănunte formele bunei-cuviinţe. Înzestrat cu o cultură întinsă, umblat mult prin lume, fost ministru şi în mai multe rînduri reprezentant la Paris al ţării, prieten bun al celor mai de seamă dintre contimporanii săi, precum şi al Elenei-doamnei şi al Elisabetei-reginei, el era om în adevăr superior şi fără ca să mai fie şi poet, şi te încînta şi prin rara bogăţie a personalităţii sale.

Pentru viaţa noastră îndeosebi el n-a fost numai poet, care dă din prisos, ci totodată şi îndrumător spre cele bune.

Deşi om cu educaţiune franceză, el este cel dintîi care şi-a dat cu tot dinadinsul seamă că noi din viaţa sufletească a poporului român avem să ne luăm în lucrarea noastră literară inspiraţiunea. După întoarcerea sa din străinătate, a făcut deci călătorii prin munţii Moldovei şi a adunat balade, legende, doine şi chiote, pe care le-a luat drept modele şi în urmă le-a publicat drept contribuţiune pentru azilul înfiinţat de Elena-doamna, muma copiilor „găsiţi“.

De aceea aproape toate poeziile lui sunt scrise fie în versul poporal ori în versul baladei, simplu ori îndoit, mai rar în alexandrini. Îndeosebi în ceea ce priveşte forma el a fost însă pînă la sfîrşitul vieţii sale în continuă dezvoltare, şi cele mai desăvîrşite în formă sunt fără îndoială cele din urmă dintre poeziile lui.

Una din cele mai caracteristice poezii ale lui Alecsandri este *Sentinela romană*, un poem epic plin de avînt şi de hiperbole îndrăzneţe. Citindu-l, şi mai ales recitîndu-l, rămîi încîntat și cuprins de un fel de beție, încît nu-ți mai dai seama de neajunsurile formei.

Poemul începe cu versurile:

„Din vîrful Carpaților,
Din desimea brazilor
Răpezit-am ochii mei
Ca doi vulturi sprintenei."

Chiar primul vers nu e în adevăr vers, căci ritmul e siluit: silaba a doua, care ar trebui să n-aibă, are, iar silaba a treia, care ar trebui să aibă, n-are accent.

De asemenea, prima rimă (Carpaț*ilor*-braz*ilor*) e comună, iar a doua (*mei*-sprint*enei*) e siluită.

Imaginea e cu desăvîrșire confuză. Acela care se uită din „vîrful" Carpaților vede, ce-i drept, departe, dar acela care se află în „desimea" brazilor nu vede decît cei mai apropiați dintre brazi.

Nu putem apoi să ne dăm seamă dacă ochii sunt „răpăziți" cum se repezesc doi vulturi ori cum doi vulturi îi răpezesc pe ai lor.

Mai e, în sfîrșit, lucru greu să-i dăm vulturului atributul sprinten, ba chiar „sprintenel", ca să iasă la plural rima pentru *„mei"*.

Poemul e cu toate acestea nu numai adevărată, ci și frumoasă poezie.

Tot așa frumoase și din ce în ce mai desăvîrșite în formă sunt *Dumbrava roșie, Dan căpitan de plai, Balcanul și Carpatul, Sergentul, Pohod na Sybir* și altele, însă nu deopotrivă cu pastelurile, cum sunt între altele:

„Vine de la munte
Iarna la cîmpie
Scuturînd din poale
Zile de urgie.
Vie!
Eu la foc îmi fac
Zile după plac
Și cu al meu oaspe,
Dulcea primăvară,
Rîdem de furtuna
Care urlă-afară."

Eminescu, admirator al lui V. Alecsandri, scrisese *Epigonii* după ce citise *Sentinela romană* și s-a întîmplat un lucru care multora le va fi părînd nefiresc. Vasile Alecsandri era adecă de treizeci de ani cînd s-a născut Eminescu și cu toate acestea nu-l socotea pe acesta drept „epigon“ și s-ar putea zice că înrîurirea lui Alecsandri asupra lui Eminescu a fost mai puțin hotărîtoare decît a lui Eminescu asupra lui Alecsandri.

Una din cele mai frumoase însușiri ale lui Alecsandri era slăbiciunea pe care o avea pentru scriitorii mai tineri și mai ales pentru Eminescu, pe care-l socotea mai presus de sine în ceea ce privește cultura generală și pregătirea tehnică. Cînd cu serbarea de la Putna (1870), noi am stăruit ca Eminescu să scrie un imn, care urma să fie cîntat de corpul seminariștilor la mormîntul lui Ștefan cel Mare. Eminescu n-a voit. A rugat pe Alecsandri să ne scrie imnul, iar acesta nu numai că ni-a trimis două imnuri, ci ne-a mai scris, îmbărbătîndu-ne în lucrarea noastră.

Mare mi-a fost deci bucuria cînd am primit la Putna vestea că în delegațiunea trimisă de la Iași să ia parte la serbare se află și Alecsandri.

Și de astă dată a ieșit la iveală o însușire caracteristică a lui Alecsandri.

Deși poet plin de avînt, el în viața practică era om foarte cumpănit, care niciodată nu se avînta. A plecat, ce-i drept, la Putna dimpreună cu ceilalți delegați, dar pe drum i s-a spus că tinerii de la Iași și cei de la București au să facă în timpul serbării manifestațiuni, pe care el le socotea compromițătoare; s-a despărțit deci la Hadikfalva de delegațiune și a urmat drumul spre Cernăuți.

Abia după ce s-a întors din străinătate (1874), la seratele literare ale „Junimii“, mai întîi la Iași, apoi la București, a ajuns Eminescu să se apropie de Alecsandri.

„Junimea“ își stabilise axioma că *intră cine vrea și rămîne cine poate*. Erau mulți cei ce intrau, dar puțini erau în stare să țină pept cu puhoiul criticei.

Cînd vorba era de Alecsandri, lucrurile se petreceau altfel. El avea pe lîngă vaza omului politic și autoritatea scriitorului care săvîrşise o lucrare de patruzeci de ani, şi ziua cînd el lua parte la serată era sărbătoare. Asupra lui nu se revărsa deci puhoiul criticei, şi cît pentru el se putea zice că nu numai intră, ci şi rămîne dacă vrea. Operele lui erau frumoase fiecare în felul ei şi nu prea li se făcea nici critica ce ar fi putut să li se facă. Şi-o făcea însă de obicei el însuşi. Dacă mai nainte nu-şi dăduse şi nici nu avea nevoie să-şi deie, îşi dădea acum silinţa să-şi desăvîrşească şi forma, şi în lucrarea literară a lui seratele „Junimii" au fost hotărîtoare.

Aceasta mai ales după ce Eminescu şi Caragiale luau şi ei parte la serate.

Citind, Alecsandri se uita din cînd în cînd mai la unul, mai la altul, de cele mai multe ori la Eminescu — parc-ar fi voit să zică: „Dar tu ce zici?"

— De! — zicea fie Eminescu, fie Caragiale — prea e frumoasă! Păcat ar fi să nu i se facă şi puţinele corecturi de care e nevoie pentru ca să fie deplin frumoasă. Nu era nici acum vorba de o critică, ci de discuţiuni pentru toţi plăcute, prin care se dumirea fiecare în felul lui, un fel de colaborare pentru desăvîrşirea operelor viitoare.

Altă dată discuţiunea se urma asupra celor citite de Eminescu ori de vreun altul, şi totdeauna părerea de rău era nu numai obştească, ci totodată şi viuă cînd ceasornicul din perete îi vestea pe cei de faţă că miezul nopţii a trecut.

Mai avea apoi „Junimea" şi axioma că *anecdota primează*. Orişicît de aprinse şi de interesante ar fi fost discuţiunile, ele erau întrerupte îndată ce vreunul dintre cei de faţă aveau vreo anecdotă de spus. Toate se puteau ierta, dar anecdota nu putea să fie amînată nici de azi pe mîine, nici de acum pe mai tîrziu. Iar între junimişti erau cîţiva care aveau sacul cu minciuni totdeauna plin şi erau mari maeştri în ale povestirii. Între aceştia era şi Alecsandri şi Caragiali, Eminescu mai puţin, dar era o adevărată plăcere să-l vezi rîzînd.

Cînd era deci vorba de plecare, se porneau anecdotele, unul una, altul alta, şi cellalt iar alta, încît se întîmpla cîteodată că zorile zilei îi prindeau cu pălăriile în mînă, gata de plecare.

Erau tot oameni care se despărțeau cu anevoia, căci țineau unii la alții și țineau unii la alții pentru că lucrau cu toată inima în vederea aceluiași scop, tuturora scump, luminarea neamului românesc și îndrumarea lui spre toate cele bune.

Așa era atunci.

Azi, cînd se împlinesc o sută de ani de la nașterea lui Vasile Alecsandri, o fi mai bine, o fi mai rău, dar ne dă mereu brînci gîndul că oameni cum a fost el numai rar de tot se nasc și că avea Eminescu cuvinte de a scrie *Epigonii.*

Ori se vede că nu nașterea e hotărîtoare în ceea ce privește rostul omului în trecerea lui prin lumea aceasta, ci societatea își scoate din cei născuți oamenii de care în împrejurările date are trebuință. A scos odată oameni ca Vasile Alecsandri și ca Mihail Kogălniceanu, ca A. Odobescu și ca T. Maiorescu, ca M. Eminescu și ca I. L. Caragiali, mai tîrziu a scos oamenii de care are nevoie în zilele de astăzi. O fi scos și oameni cari duc mai departe lucrarea lui Vasile Alecsandri și a lui Eminescu; dacă i-a scos însă, se vede că n-au ieșit încă la iveală.

LA „BALAMUC“

În toamna anului 1874, cînd am venit întîia oară în Țară, am tras la Samson Bodnărescu, directorul Școlii normale de la Iași, care atunci se afla în curtea bisericii Trei Sfetite.

Tot la Bodnărescu stăteau Miron Pompiliu și Eminescu, care se întorsese mai demult din Germania. Luam din cînd în cînd ceaiul la Matilda Cugler, atunci încă soția bunului nostru prieten Burlă, și petreceam totdeauna ceasuri plăcute împreună. Deoarece toți patru eram „burlaci“, cum se zice la Iași, tînăra doamnă Burlă ne socotea oameni necăpătuiți, care își petrec viața aruncîndu-le toate claie peste grămadă, și nu mai zicea nici „la Școala normală“, nici „la Trei Sfetite“, ci la „Balamuc“, ceea ce greu mi-ar fi să zic că nu se potrivea.

Eram, ce-i drept, toți patru oameni foarte cuminte, dar nu ni se potriveau ceasornicele și nu puteai niciodată să știi cînd se culcă unul și cînd se scoală celălalt, cînd să-i găsești pe toți îmbrăcați și care cînd e gata să stea la masă.

Bodnărescu, biet de el, cel mai potolit dintre noi, era nevoit să ție seamă atît de clopoțelul școlii, care-l chema la treabă, cît și de apucăturile totdeauna neașteptate ale prietenilor pe care-i găzduia.

Îndeosebi pe Eminescu îl știam bine din timpul pe care l-am petrecut împreună la Viena, dar acum întîia oară steteam sub același acoperiș și mîncam, cum se zice, din același blid cu el, încît puteam să-l cunosc în toate amănuntele vieții lui.

Văzînd cum își petrece el viața, îmi aduceam mereu aminte de Schopenhauer, care zice că pentru o lucrare intelectuală mai însemnată nu e de ajuns o bună desfășurare a sistemului nervos, ci e nevoie și de viguroase organe de nutrițiune, mai ales de un bun stomac și de plămîni buni.

Eminescu le avea toate din belșug. Petrecîndu-și viața ca dinsul, cei mai mulți oameni s-ar fi prăpădit în timp scurt. Pe el nu-mi aduc aminte să-l fi văzut vreo dată bolnav, nici posomorît.

El, mai nainte de toate, nu ținea seamă de împărțirea pe care noi ceilalți o făceam în ziuă și noapte. Pe noi ne înveselește lumina zilei; pe el îl încîntau mai mult umbrele nopții, mai ales cînd luna-și revărsa razele asupra pămîntului. Mă purta pe la Copou și mai la deal pînă la grădina lui Pester, pe la Socola, printre vii, prin valea Bahluiului. Cînd ne întorceam de obicei tîrziu după miezul nopții, eu eram frînt de oboseală și cădeam răpus de somn, iar el se așeza la masă și începea să scrie ori să-și revadă și să-și corecteze cele scrise.

Se întîmpla cu toate aceste că nu-l mai găseam acasă cînd mă deșteptam din somn. Era dus în treburile lui.

Iar altă dată dormea și nu mai eram în stare să-l sculăm ca să ieie masa cu noi.

„Fiecare lucru la timpul lui!" zicea dînsul, dar o-nțelegea aceasta așa, că doarme cînd îl picnește somnul, mănîncă numai cînd e lihnit de foame și bea cînd nu-și mai poate stăpîni setea.

S-au găsit și oameni care au scos vorba că Eminescu era băutor. Da! E foarte adevărat că-i plăcea să bea vin. Îmi place și mie să beau vin bun. Trec, cu toate aceste, luni de zile fără ca să fi gustat vinul, căci nu găsesc vin bun, ori, dacă-l voi fi găsind, mi-e prea scump și mai bucuros beau apă proaspătă decît vin prost. Tot așa era și Eminescu. Niciodată la masa noastră nu era vin. Beam cîteodată aiurea, dar nu-mi aduc aminte să-l fi văzut vreodată beat, ceea ce s-a întîmplat numai după ce s-a îmbolnăvit.

După ce bea, el se înduioșa și era răpus de dorința de a lua asupra sa durerile tuturor oamenilor și a da tot ceea ce avea ca să fericească pe toată lumea. El însuși se simțea fericit, dar îl podideau lacrămile cînd se gîndea la suferințele în care se zbat alții.

Mergeau toate de-a valma în casele din curtea bisericii Trei Sfetite, își trăia zilele fiecare potrivit cu impulsiunile momentane, azi așa și mîne altfel, nu era nepotrivită vorba tinerei noastre prietene, dară sterpe n-au fost zilele pe care le-am petrecut împreună. Citea azi unul, mîne altul cîte ceva fie acolo la noi, fie la d-na Burlă, ba într-un rînd am fost și la d-na și d-l Miclea.

Îndeosebi eu m-am ales din timpul acesta cu două din scrierile mele, *Popa Tanda* și comedia în trei acte *Toane sau vorba de clacă*, amîndouă lucrate sub înrîurirea discretă, dar hotărîtoare a lui Eminescu și publicate apoi în *Convorbiri literare.*

Nuvela *Popa Tanda* o scrisesem, ce-i drept, încă pe cînd mă aflam ca arhivar consistorial la Oradea-Mare. Am refăcut-o însă după ce o citisem cu Eminescu și cu ceilalți doi.

Vinerile ne duceam la seratele literare ale „Junimii", unde nouă, celor mai tineri, ni se zicea „Caracudă", și tot „Caracudă" am rămas pînă la zilele de bătrînețe.

Iar cînd vorba era de „Junimea“, Eminescu se lepăda, așa-zicînd, de toate ale lui.

În timpul pe care l-a petrecut la Viena nu ar fi lipsit, Doamne ferește, de la vreo ședință a societății „România jună“ și lua cu toată inima parte la lucrările de orișice fel ale ei.

Tot astfel atît acum, cît și mai tîrziu, după ce s-a mutat la București, nu lipsea de la seratele literare ale „Junimii“, la care, deși era unul dintre cei mai tineri, avea multă autoritate.

Am luat parte la una din vestitele aniversări, pentru care Titu Maiorescu, atunci ministru de Culte și Instrucțiune Publică, a venit de la București la Iași.

Au fost zile frumoase, de care mai tîrziu ne aduceam adeseori aminte și la care nu pot nici astăzi să mă gîndesc fără ca să fiu cuprins de înduioșare.

EMINESCU ȘI CONSERVATORII

Eminescu și Caragiale au scris în redacțiunea ziarului *Timpul* pentru istoria zilelor în care au trăit o pagină pe care numai puțini dintre cei de astăzi vor fi știind s-o citească.

Timpul a fost înființat sub direcțiunea lui T. Maiorescu, deci mai ales din îndemnul junimiștilor, care erau nu numai oameni cu pregătire literară, ci totodată și singurii conservatori care aveau o idee bine stabilită în ceea ce privește rostul Partidului Conservator în viața de atunci a poporului român.

Mai curînd ori mai tîrziu va trebui să se ivească cineva care va lua asupra sa sarcina de a lămuri această parte din istoria noastră. Eu îndeosebi nu am căderea de a o face, căci sunt unul dintre cei ce cu ajutorul „Junimii“ și-a croit drum în lumea aceasta și timp îndelungat am luat parte la lucrarea culturală a „Junimii“. E însă una pe care trebuie s-o spun dacă e vorba să-i dumiresc pe cititorii de astăzi asupra lucrării lui Eminescu în redacțiunea ziarului *Timpul*.

Revista *Convorbiri literare,* susținută cu mari jertfe de d-l Iacob Negruzzi, directorul ei, și de amicii săi literari de atunci, era organ cultural al românilor de pretutindeni. Coloanele ei erau deschise pentru scriitorii români din toate țările cu poporațiune românească, și în Ardeal, în Banat, în Bucovina și în Macedonia ea era nu mai scumpă, ci mai ieftină decît în România. S-au și înșghebat cercuri junimiste la Brașov, la Sibiu, la Caransebeș, la Năsăud, la Arad, la Cernăuți și la Suceava, iară cauza culturală a românilor de peste Dunăre în coloanele *Convorbiri[lor] literare* a fost atîta timp susținută de către Apostol Mărgărit.

Din acestea se învederează că pentru junimiști statul român nu era, vorba lui Eminescu, o expresiune geografică, ci focarul cultural al întregului neam românesc. Aci trebuia să se concentreze cele mai bune puteri vii ale neamului românesc pentru ca, lucrînd împreună, să consolideze poporul român prin restabilirea în viața lui culturală a unității, fără de care o rodnică viață națională românească e peste putință. Partidul Conservator nu putea să-și păstreze pozițiunea tradițională decît puindu-se în fruntea celor însoțiți în vederea unei asemenea lucrări.

Erau însă în Partidul Conservator de atunci și oameni dealtminteri foarte cumsecade, care nu vorbeau cu copiii lor românește, și aceștia nu prea erau în stare să-și dea seamă despre o asemenea menire *conservatoare* a partidului din care făceau parte. *Timpul* nu era deci sprijinit cum ar fi trebuit să fie. Abonamentele nu erau destule. Vînzarea cu numărul era neînsemnată. Anunțurile erau puține. Ceea ce lipsea trebuia să se acopere din cotizațiuni, care erau pentru fiecare cu atît mai mari cu cît mai puțini luau parte la ele.

Mai bine nu era nici după ce Titu Maiorescu, în urma unei neînțelegeri cu Alexandru Lahovary, s-a retras de la *Timpul.*

Eminescu a intrat în redacțiune după ce se retrăsese T. Maiorescu, iar Caragiali a fost adus de Eminescu, care-l știa de mai nainte.

Scriau articole pentru *Timpul* membrii partidului cînd erau inspirați, și comitetul partidului însărcina cînd pe unul, cînd pe altul dintre membrii săi cu supravegherea. Am avut rînd pe rînd pe generalul Florescu, pe Mavrogheni, pe generalul Manu, pe Manolache Costachi, pe dr. Keresztényi, pe Grig. Păucescu, pe maiorul Alecu Catargiu, cel mai statornic și mai zelos dintre toți. „Băieții" făceau așa-zisa bucătărie a ziarului și scriau articole cînd boierilor le lipsea inspirațiunea, iar eu mai eram și un fel de administrator, mîna dreaptă a casierului, timp îndelungat coconul Petre Millo, cumnatul lui Alexandru Lahovary.

Deoarece boierii numai rar de tot aveau timp pentru *Timpul* și inspirațiunile erau și ele rare, „băieții" rămîneau de capul lor, ceea ce pe ei nu-i supăra deloc, dar supăra adeseori pe alții, căci mai ales Eminescu nu era crutător nici fată cu membrii partidului cînd se nimerea ca ei să cadă în vreun păcat, ba era în stare să laude faptele bune și dacă ele erau săvîrșite de adversari politici. Mult n-a trecut dar și a intrat și el în conflict cu Alexandru Lahovary.

Simțindu-se adînc jicnit în demnitatea lui, Alexandru Lahovary a pus cestiunea în discuțiunea comitetului.

Bătrînul Lascar Catargiu, care avea o deosebită slăbiciune pentru Eminescu, a fost de părerea că cel mai cuminte lucru e să-i lase pe băieți să scrie cum îi taie capul, iar Lahovary ori vreun alt membru al partidului, care e nemulțumit, îi face partidului un prețios serviciu scriind articole în care își arată părerile.

Simțindu-se prin aceasta încă mai jignit, Lahovary n-a mai dat pe la redacțiune, ceea ce băieții au luat drept un mare succes. Ar fi și fost dacă de acum înainte n-ar fi scăzut abonamentele, și altfel puține, și nu s-ar fi sporit membrii partidului care se codeau cînd li se cereau cotizațiuni pentru acoperirea deficitului. Eminescu era mare și tare la *Timpul*, stăpîn pe *„baracă"*, dar pe o baracă foarte șubredă, zicea Caragiali.

Intrase într-un rînd și Ronetti Roman în redacțiune, dar, văzînd cum merg lucrurile, numai puțin a stat.

Era în prima parte a celor doisprezece ani de stăpînire liberală, cei însetați de căpătuială aveau puțină nădejde ca conservatorii să vie la putere, și mereu se punea întrebarea dacă va mai putea ori nu să se susție *Timpul*, de care azi se interesau mai puțin decît ieri. Mai era apoi la mijloc și răutatea lui Caragiali, care-i cînta lui Eminescu mereu la ureche că e păcat de munca pe care o pune pentru o cauză perdută. După părerea lui, era adecă „pe dric" Partidul Conservator, care nu mai putea să-și susțină cum se cade organul de publicitate.

Timpul, cu toate acestea, se susținea. Vorba era însă *cum*?

La început ziarul se tipărea în tipografia „Thiel și Wiess", care se afla instalată în casele societății „Dacia", str. Lipscăniei, colț cu Calea Victoriei. În fundul curții, la primul etagiu, se afla localul redacțiunii, trei saloane mari și luminoase, cel din fund elegant mobilat, biuroul direcțiunii, unde se întîlneau unii dintre cei mai însemnați fruntași ai țării, ca să pună lumea la cale și să le deie redactorilor îndrumări, de care, ce-i drept, aceștia nu prea țineau seamă.

După ce fruntașii au încetat a mai veni, au început redactorii a se duce cînd pe la unul, cînd pe la altul, care-i primea de obicei fie cu ceai, fie cu dulceață și cu cafeluță, și acum vorba nu mai era de îndrumări, ci de îmbărbătări.

Cît pentru Eminescu, el nu avea nevoie de-mbărbătare. N-avea, ce-i drept, decît trei sute de lei pe lună, și fiindcă și pe aceștia numai cu chiu, cu vai putea să-i scoată, se mulțumea cu atît, ba ar fi fost în stare să dea de la dînsul, dacă ar fi avut de unde. Nu tot așa și Caragiali, pe care mulți dintre cei ce nu-l cunoșteau îndeajuns îl vor fi socotit om ușuratec, care cheltuiește totdeauna peste puterile sale. El și era în adevăr cheltuitor, dar nu din ușurință, ci din convingere. După părerea lui, aveau nu redactorii să se jertfească, ci boierii să aducă jertfe pentru ca redactorii să se poată îmbrăca, adăposti și hrăni cum se cuvine. Deoarece de părerea aceasta mai erau și alții, am ieșit din locuința de la „Dacia" și ne-am mutat în strada Regală, cam unde se află azi biroul „Burdin".

Aci era mai ieftin, dar tot prea scump, căci mai erau și multe altele. Cînd se întîmpla ca d-l casier să dea

Ioan Slavici în epoca în care începe să scrie amintirile despre contemporanii săi;

Eleonora Slavici (n. Tănăsescu), soția scriitorului.

Familia scriitorului;

Titus Slavici la 5 ani.

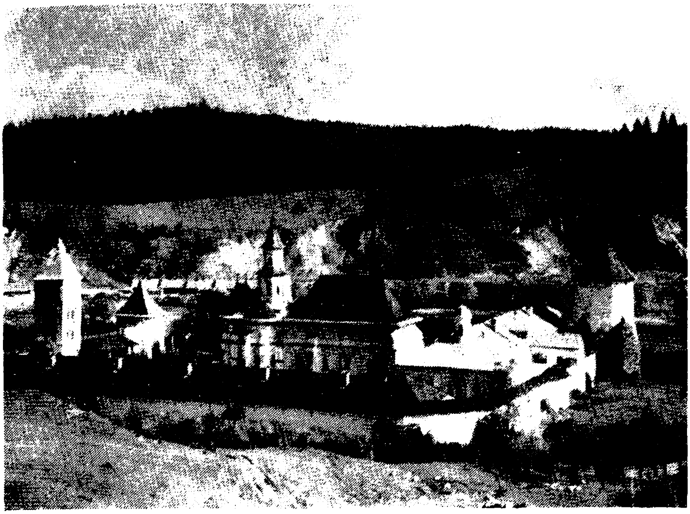

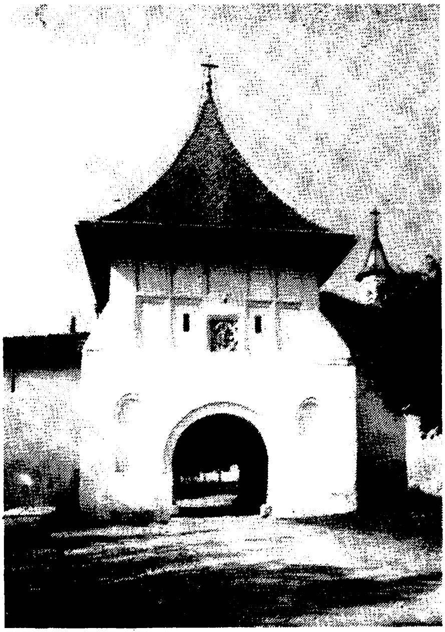

Mănăstirea Putna unde se ţin în 1871 serbarea şi congresul studenţesc; Clopotniţa mănăstirii Putna.

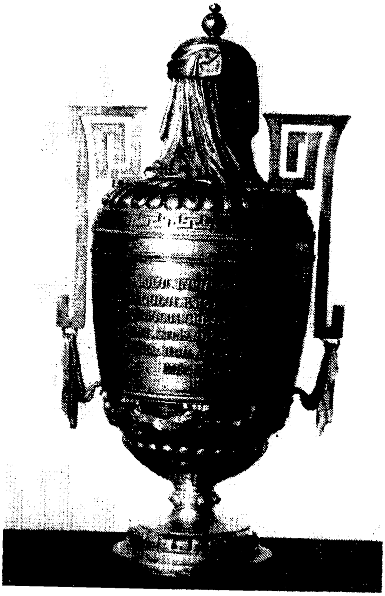

Urna cu pămînt funerar adus din toate provinciile româneşti, depusă în 1871 pe mormîntul lui Ştefan cel Mare de către organizatorii serbării de la Putna;

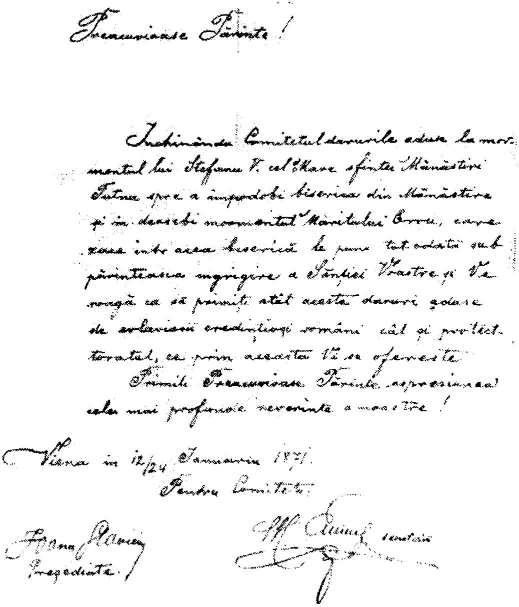

Preacuvioase Părinte!

Închinând Comitetul darurile aduse la mormentul lui Stefanu V. cel Mare sfintei Mănăstiri Putna spre a împodobi biserica din Mănăstire şi în deosebi mormentul Măritului Erou, care zace într'acea biserică le pune totodată sub părinteasca îngrijire a Sânţiei Vostre şi Vă roagă ca să primiţi atât aceste daruri [illegible] de [illegible] credincioşi români cât şi protectoratul, ce prin aceasta Vi se oferește.

Primiţi Preacuvioase Părinte espresiunea celei mai profunde reverinţe a noastre!

Viena în 12/24 Januariu 1871.
Pentru Comitetu:

Ioan Slavici
presedinte.

M. Eminescu
secretariu

Scrisoarea lui Ioan Slavici şi M. Eminescu din 12/24 ianuarie 1871 către Arcadie Ciupercovici, arhimandritul mănăstirii Putna, prin care îi încredinţează păstrarea darurilor oferite de studenţii români.

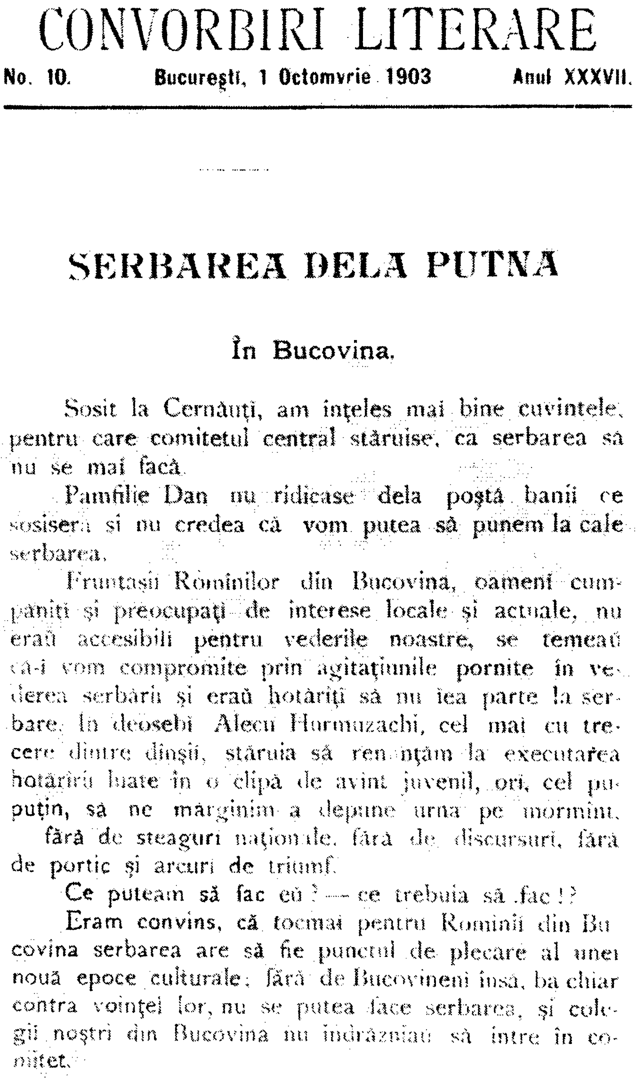

CONVORBIRI LITERARE

No. 10. Bucureşti, 1 Octomvrie 1903 Anul XXXVII.

SERBAREA DELA PUTNA

În Bucovina.

Sosit la Cernăuţi, am înţeles mai bine cuvintele, pentru care comitetul central stăruise, ca serbarea să nu se mai facă.

Pamfilie Dan nu ridicase dela poştă banii ce sosiseră şi nu credea că vom putea să punem la cale serbarea.

Fruntaşii Rominilor din Bucovina, oameni cumpăniţi şi preocupaţi de interese locale şi actuale, nu eraŭ accesibili pentru vederile noastre, se temeaŭ că-i vom compromite prin agitaţiunile pornite în vederea serbării şi eraŭ hotărîţi să nu iea parte la serbare. În deosebi Alecu Hormuzachi, cel mai cu trecere dintre dînşii, stăruia să renunţăm la executarea hotărîrii luate în o clipă de avînt juvenil, ori, cel pupuţin, să ne mărginim a depune urna pe mormînt,

fără de steaguri naţionale, fără de discursuri, fără de portic şi arcuri de triumf.

Ce puteam să fac eŭ ? — ce trebuia să fac !?

Eram convins, că tocmai pentru Rominii din Bucovina serbarea are să fie punctul de plecare al unei nouă epoce culturale; fără de Bucovineni însă, ba chiar contra voinţei lor, nu se putea face serbarea, şi colegii noştri din Bucovina nu îndrăzniaŭ să intre în comitet.

Pagină din *Convorbiri literare* (nr. 10 din 1 octombrie 1903), cu începutul capitolului *Serbarea de la Putna*.

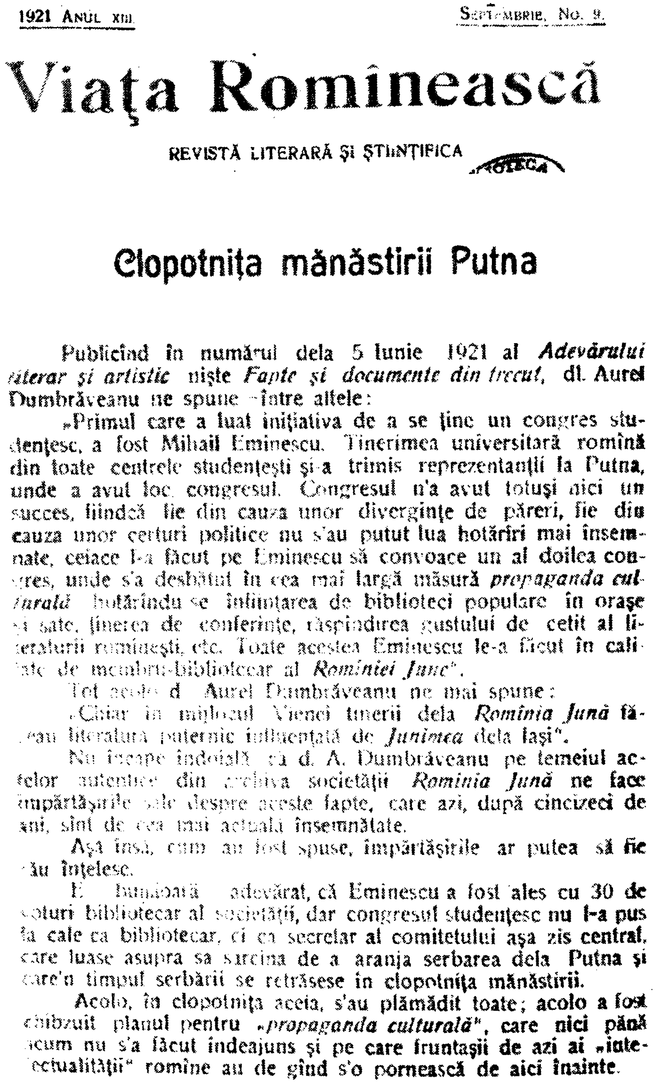

1921 Anul XIII
Septembrie, No. 9.

Viața Romînească

REVISTĂ LITERARĂ ŞI ŞTIINȚIFICA

Clopotnița mănăstirii Putna

Publicînd în numărul dela 5 Iunie 1921 al *Adevărului literar și artistic* niște *Fapte și documente din trecut*, dl. Aurel Dumbrăveanu ne spune între altele:

„Primul care a luat inițiativa de a se ține un congres studențesc, a fost Mihail Eminescu. Tinerimea universitară romînă din toate centrele studențești și-a trimis reprezentanții la Putna, unde a avut loc congresul. Congresul n'a avut totuși nici un succes, fiindcă fie din cauza unor divergințe de păreri, fie din cauza unor certuri politice nu s'au putut lua hotărîri mai însemnate, ceiace l-a făcut pe Eminescu să convoace un al doilea congres, unde s'a desbătut în cea mai largă măsură *propaganda culturală* hotărîndu-se înființarea de biblioteci populare în orașe și sate, ținerea de conferințe, răspîndirea gustului de cetit al literaturii romînești, etc. Toate acestea Eminescu le-a făcut în calitate de membru-bibliotecar al *Romîniei June*".

Tot acolo d. Aurel Dumbrăveanu ne mai spune:

„Chiar în mijlocul Vienei tinerii dela *Romînia Jună* făceau literatură puternic influențată de *Junimea* dela Iași".

Nu încape îndoială că d. A. Dumbrăveanu pe temeiul actelor autentice din arhiva societății *Romînia Jună* ne face împărtășirile sale despre aceste fapte, care azi, după cincizeci de ani, sînt de cea mai actuală însemnătate.

Așa însă, cum au fost spuse, împărtășirile ar putea să fie rău înțelese.

E bunăoară adevărat, că Eminescu a fost ales cu 30 de voturi bibliotecar al societății, dar congresul studențesc nu l-a pus la cale ca bibliotecar, ci ca secretar al comitetului așa zis central, care luase asupra sa sarcina de a aranja serbarea dela Putna și care'n timpul serbării se retrăsese în clopotnița mănăstirii.

Acolo, în clopotnița aceia, s'au plămădit toate; acolo a fost chibzuit planul pentru *„propaganda culturală"*, care nici până acum nu s'a făcut îndeajuns și pe care fruntașii de azi ai „intelectualității" romîne au de gînd s'o pornească de aici înainte.

Pagină din *Viața românească* (nr. 9, septembrie 1921), cu începutul articolului *Clopotnița mănăstirii Putna*.

A. D. Xenopol, evocator al personalității lui Ștefan cel Mare în discursul comemorativ pe care îl rostește la Putna;

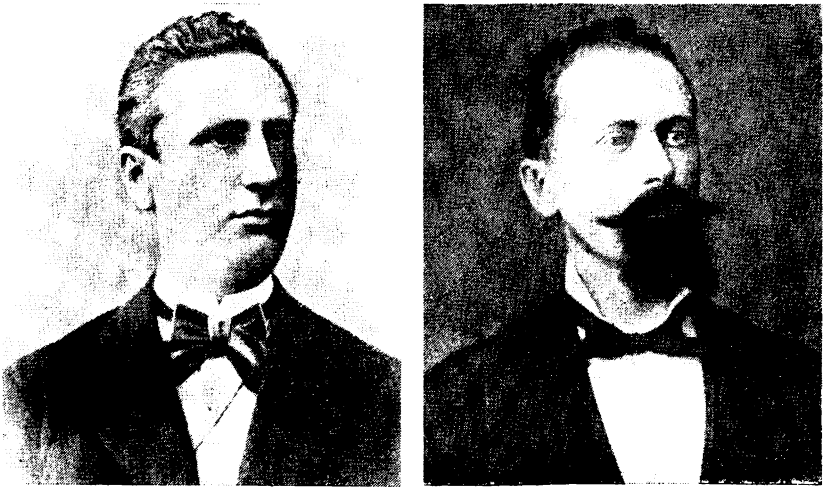

Pamfil Dan și Elie Luția, membrii în Comitetul de organizare al serbării de la Putna.

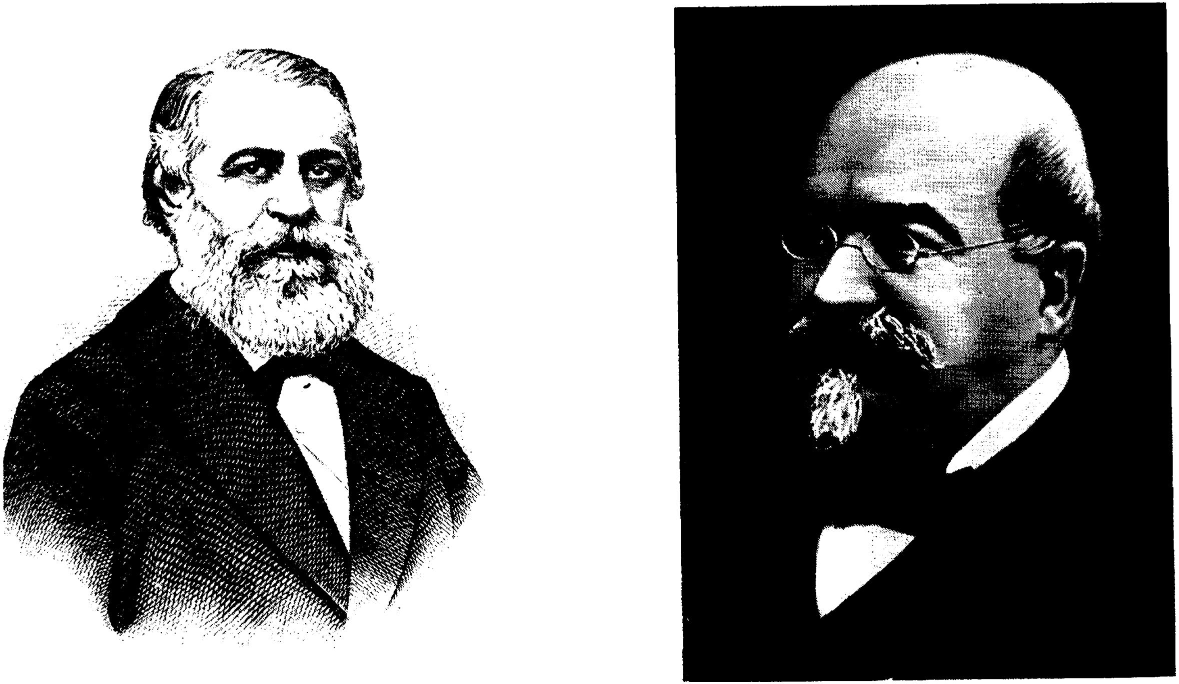

Contemporani ai lui Ioan Slavici evocați în memorialistică (Eudoxiu Hurmuzaki, M. Kogălniceanu).

pe acolo, vai era de capul lui, căci dădeau năvală asupra lui toți din toate părțile cu conturile ce urmau să fie achitate, una pentru tipograf, alta pentru hîrtie, iar alta pentru un rest din chiria localului, iară și iară, și alta pentru lefurile servitorilor, pentru onorariile personalului de redacțiune, pentru mărci poștale, pentru luminat și încălzit. Om care știa să-și păzească treaba, casierul nu se mai avînta pe la redacțiune, și toate se spărgeau în capul meu, care trebuia să-i duc din cînd în cînd chitanțele, dintre care multe rămîneau deocamdată neachitate.

Lui Caragiali nu putea să i se întîmple așa ceva : el trebuia neapărat să stoarcă ceva din banii ce treceau prin mînile mele.

La sfîrșitul lunei ianuarie, el avea de luat pe luna februarie cel puțin 50 de lei. Avea deci luați la sfîrșitul lunei februarie cel puțin o sută de lei pe martie, iar la sfîrșitul lunei martie începea să ceară anticipațiune pe luna mai. El știa să mă ia totdeauna așa ca să-mi fie greu a-l refuza. În cele din urmă tot trebuia însă să-mi pun piciorul în prag pentru ca să începem a scădea din anticipațiune.

El se oprea în fața mea și mă măsura cu ochii o dată de sus în jos și încă o dată de jos în sus.

— Bine, omule — îmi zise — aceasta le întrece toate! Mă știi că sunt om cheltuitor și abuzezi de această slăbiciune a mea dîndu-mi azi un pol și mîne altul, ca să mă ții legat și să mă ai rob la ocna aceasta, unde se pisează sare amară. După ce m-ai deprins să cheltuiesc mai mult decît mi se cuvine, mă sîcîi voind să mă scazi la mai puțin. Nu se poate, domnule! Ai răbdare, căci de mult mi s-a făcut lehamite de a mă lupta pentru o cauză pierdută și umblu mereu să fac un împrumut pentru ca să mă răscumpăr și să scap de aici.

A și găsit apoi pe cineva, care l-a ajutat să scape pentru ca să publice *Moftul român.*

Azi, după patruzeci și mai bine de ani, puțini vor mai fi stînd la îndoială dacă avea ori nu Caragiali dreptate cînd zicea că e perdută cauza pentru care se lupta Eminescu.

Pentru puținii aceștia mai reproduc aici următoarea chitanță, din care rezultă că în ajunul zilei de Sf. Dumitru pentru „patronii“ ziarului *Timpul* era lucru greu să dea redacțiunii un acont de 350 lei.

CHITANȚĂ

Pr. 350, adecă trei sute cincizeci lei ce am primit prin d-l Slavici de la d-l casier, un acont asupra lefilor redacțiunii *Timpului* pe curenta octomvrie.

București. 23 octomvrie 1879

M. Eminescu

Mai am să adaug că cei 350 lei erau scăzuți din banii ce primisem pentru chiria pînă atunci încă neachitată a localului. Eminescu a mai lucrat cu toate acestea încă patru ani aproape în redacțiunea ziarului *Timpul,* căci multe a avut să sufere, dar niciodată jicnit în demnitatea lui de om n-a fost ca redactor al acestui ziar.

EMINESCU LA VIENA

Am mai vorbit în două rînduri despre viața lui Eminescu în timpul celor trei ani pe care i-am petrecut împreună la Viena, și-n amîndouă rîndurile am spus numai ceea ce mi s-a părut potrivit cu ocaziunea pentru care scriam.

În numărul de la 1 aprilie al *Convorbirilor literare* (anul XXXVII), d-l I. A. Rădulescu-Pogoneanu a publicat începutul unui articol scris de M. Eminescu în noiembrie 1871, cînd adunarea societății „România jună“ dezaprobase purtarea noastră ca organizatori ai serbării de la Putna.

În numărul de la 1 octombrie al aceleiași reviste (tot anul XXXVII), am început publicarea unor amănunte asupra serbării de la Putna și am spus ceea ce trebuiau să știe cetitorii pentru ca să fie încredințați că Eminescu *nu avea nevoie să se apere* și a scris articolul din noiembrie 1871 pentru ca să apere pe alţii, pe care îi ştia năpăstuiţi.

Am mai publicat apoi alte amănunte sub titlul *Eminescu-omul* în cartea editată de comitetul de la Galaţi subt titlul *Omagiu lui Mihai Eminescu*, cînd cu împlinirea celor dintăi douăzeci de ani de la moartea lui Eminescu.

De data aceasta gîndul meu era mai ales să arăt că la 1869, cînd a venit la Viena, Eminescu, deşi nu împlinise încă vîrsta de douăzeci de ani, era om nu numai cu multă ştiinţă de carte, ci totodată şi sufleteşte matur şi că îndeosebi mie, care eram cu doi ani mai în vîrstă, mi-a fost în multe privinţe bun îndrumător, ceea ce le-a mai fost dealtminteri şi altora dintre colegii lui români din Viena.

Am acum să mai spun ori să lămuresc şi altele ce mi se par de oarecare însemnătate pentru înţelegerea fie a felului său de a fi, fie a timpului în care a trăit.

Nu fac studiu adîncit, ci mă mărginesc a le spune toate cum le ştiu, cum le-nţeleg şi cum mi le aduc aminte după cincizeci de ani trecuţi.

Îl ştim cu toţii om care trăia mai mult cu sufletul decît cu trupul. Cetind poeziile lui şi cele ce s-au scris despre dînsul, mulţi şi-l mai închipuiesc şi drept visător perdut în lumea plăsmuirilor sale, un fel de rătăcitor răzleţ, care nu găseşte în lume ceea ce caută-n ea.

Adevărul e că el era om care trăieşte mai mult pentru alţii decît pentru sine însuşi, vede toate cele ce se petrec împrejurul lui, judecă drept, se bucură de cele bune şi stăruie cu îndărătnicie pentru înlăturarea celor rele, deci nu numai poet şi cugetător cu vederi bine lămurite, ci totodată şi om de acţiune înzestrat cu bun-simţ practic, care ştie să-şi aleagă mijloacele şi e totdeauna gata să-nfrunte greutăţile de orişice fel.

Cînd am venit noi la Viena, studenţii români de acolo aveau două societăţi aşa-zise academice, una cam în felul *Burschenschaft*-urilor germane, iar alta, „Societatea literară“, care-şi ţinea şedinţele după-amează într-una din sălile Universităţii. E lucru oarecum de sine înţeles că Eminescu a intrat în societatea aceasta, din care făceau parte cei mai așezați dintre studenți, mai ales bucovineni, ardeleni de la Sibiu, de la Brașov și de la Năsăud, vreo doi-trei bănățeni ori ungureni, cei mai mulți înaintați în studii, cîțiva doctoranzi.

Erau nu numai plăcute, ci și folositoare ședințele acestei societăți. Se ceteau scrieri ori dări de seamă despre cărți de curînd apărute și se discuta. Cînd se-ntuneca, treceam apoi la o cafenea din apropiere, unde discuțiunile se urmau cu multă rîvnă.

Eminescu, deși cel mai tînăr dintre toți, chiar din primele ședințe la care a luat parte, a început să conducă discuțiunile, căci nu numai că se bucura de multe simpatii, ci avea totodată și autoritate ca unul ce știa multe și călca sigur.

El stăruia cu toate acestea ca societatea să fie desființată.

Nu a avut nevoie să steie la Viena timp mai îndelungat pentru ca să-și deie seamă că între tinerii români de acolo sunt mulți care nu fac parte din nici una din cele două societăți și se pierd în valurile vieții vieneze. Între cei din Banat ori din Țara Ungurească și mai ales între cei din Bucovina erau unii care vorbeau rău, ba cîțiva care nu vorbeau deloc românește și se înstrăinaseră, încît nu mai aveau legături cu colegii lor români și vorbeau între dînșii fie nemțește, fie rutenește, fie ungurește. Era deci firesc îndemnul de a-i aduna pe toți într-o singură societate, pentru cultivarea sîmțămîntului nu numai colegial, ci totodată și național.

Se și făcuseră mai multe încercări în înțelesul acesta. Nici oamenii mai potoliți nu țineau însă să se însoțească cu elementele pornite spre „avînturi juvenile“, nici „tinerii generoși“ nu se împăcau cu gîndul de a se pune sub conducerea celor lipsiți — după părerea lor — de vlagă. Silințele de unire au rămas deci zadarnice.

Eminescu era însă stăruitor neobosit și se bucura de simpatii atît la unii, cît și la alții. Ale lui încercări n-au rămas dec zadarnice, și încă-n timpul anului 1869—70 s-a înființat societatea „România jună“, care și-a ales în primul său comitet lista alcătuită de dînsul, puindu-se pe sine însuși secretar.

N-au intrat, ce-i drept, în societatea aceasta elementele extreme nici dintr-o parte, nici din cealaltă, au intrat însă aproape toţi cei mai nainte răzleţi, ceea ce pentru Eminescu era lucru de căpetenie.

Nu am căderea de a vorbi despre însemnătatea acestei societăţi în viaţa noastră culturală. Mă mărginesc a spune că nu numai unul dintre tinerii români de la Viena, luînd parte la viaţa acestei societăţi, s-a deprins să vorbească bine româneşte şi să se simtă român. Gîndul lui Eminescu era ca la toate universităţile unde şi tineri români îşi urmează studiile să se înfiinţeze asemenea societăţi, care să aibă biblioteci şi cantine, precum şi organul lor de publicitate, să steie în legături strînse şi să pună la cale în fiecare an congrese naţionale. De gîndul acesta au pornit silinţele lui pentru serbarea de la Putna, care pentru el era cea mai potrivită ocaziune pentru întrunirea primului congres al studenţilor români.

Erau, ce-i drept, multe pe care el nici ca om de acţiune nu era în stare să le scoată la capăt, dar se uita împrejurul său şi ştia totdeauna să găsească oamenii potriviţi ca să-i pună la cale.

Pentru inaugurarea societăţii „România jună" era, de exemplu, nevoie de bani, căci sumele dăruite de aşa-zişii membri fondatori nu sosiseră încă decît în parte. Vorba era deci să stăruim pe lîngă cei mai bănoşi dintre românii din Viena, ca să anticipeze ei. Aceştia erau Dumba, bancherii Perlea şi Mureşanu şi mai ales comisionarul B. G. Popovici, care ţinea să fie socotit drept un fel de Mecena al românilor. Eminescu nu era omul care ştia să umble-n asemenea treburi. Se uita însă la dreapta şi la stînga şi găsea oameni care se simt măguliţi cînd îi rogi să pună „frac şi clac" pentru ca să bată mai la o uşă, mai la alta.

Pe alţii îi mîngîia rugîndu-i să umble pe la rectorat ori pe la poliţie, să caute local ori să cumpere mobilă, să ţină discursuri ori să aranjeze baluri, serbări ori excursiuni.

— Pune pe fiecare să facă ceea ce face cu plăcere — zicea el — şi nu numai lucrurile merg bine, dar ţi-i mai faci și pe oameni prieteni buni. De aceea el făcea mereu un fel de vînătoare de oameni.

Așa și trebuia să facă, căci el nu venise la Viena ca să poarte grijă de alții, ci pentru ca să lucreze într-o atmosferă priincioasă pentru desăvîrșirea propriei sale ființe.

Se înscrisese la Facultatea de filosofie, nu însă spre a se pregăti pentru o anumită carieră; audia deci și la Facultatea de drept, precum și la cea de medicină, unde cîțiva dintre cei mai însemnați oameni de știință, cum erau Ihering, Stein, Hyrtl, Brücke etc., țineau cursuri pentru el foarte interesante. Mai asista și la experimentele chimice, pe care Nicolae Teclu ni le făcea nouă tinerilor români la Academia comercială, și la deprinderile gimnastice, pe care tot sub conducerea lui Nicolae Teclu le făceam în sala unei societăți de gimnastică.

Cel mai de căpetenie lucru era însă pentru dînsul lectura.

Fiind deprins să citească la el acasă, în toată tigna, cu întreruperi, mai luînd notițe, mai tolănindu-se pe canapea, mai plimbîndu-se de ici pînă colo, ca să se gîndească nesupărat de nimeni și de nimic asupra celor cetite, el nu era în stare să cetească-n biblioteci publice. Avea deci obiceiul de a se plimba din cînd în cînd de la o librărie la alta și din anticar în anticar și astfel știa totdeauna ce cărți nouă au apărut și ce cărți vechi sunt puse în vînzare. Cînd primea apoi bani de acasă, cumpăra cărțile ce voia să cetească, iar după ce le-a cetit, le vindea pe cele mai multe și păstra numai pe acelea la care ținea mai mult. El cetea dealtminteri foarte repede și, cîtă vreme avea ce să cetească, de obicei nu mai venea pe la Universitate. Nici atunci nu lipsea însă din laboratorul lui Teclu, nici din sala de gimnastică, nici mai ales de la ședințele societății „România jună" ori de la excursiunile puse la cale de ea, cum era bunăoară cea de la 3/15 mai.

Noi, cei ce-l știm din timpul petrecut la Viena, nu putem să ni-l aducem aminte fără ca să-l vedem în gîndul nostru mergînd în frunte, cîntînd și îndemnînd pe alții să cînte, și unul din cei mai buni prieteni ai lui era Chibici-Rîvneanu, pentru că acesta era sufletul veseliei cînd petreceam împreună, un neistovit născocitor de „idei minunate".

Toate le făcea dînsul pentru mulţumirea sa, dar la viaţa comună a românilor lua parte şi din sîmţămînt de datorie, aceasta chiar şi după amărîciunile ce avusese cînd cu serbarea de la Putna. Nu mai era, ce-i drept, tot atît de expansiv, nici mai ales tot atît de impulsiv ca mai înainte, dar îşi dădea mereu silinţa de a-i ţinea strînşi la un loc pe colegii săi români.

Deşi cînta mereu, aşa mai pe şoptite, Eminescu nu avea slăbiciune pentru muzică şi nu prea se ducea nici la concerte, nici la operă decît rar de tot, mai mult de dragul baletelor. Vizitam însă adeseori galeriile de tablouri, expoziţiunile şi colecţiunile de tot felul, iar dintre teatre, îi plăcea mai ales al Curţii, unde jucau atunci Wagner, Lewinski, Baumann, Gabilon şi comicul Meixner şi dintre femei Volter şi Baudius, pentru care el avea deosebită slăbiciune. El rîdea mult, cu lacrămi şi zgomotos; îi era deci greu să asiste la comedii, căci rîsetele îi erau adeseori oarecum scandaloase.

În timpul petrecut la Viena, Eminescu era om cu deosebire cumpătat în ceea ce priveşte mîncarea şi băutura. Stînd mult acasă, ţinea să aibă locuinţă încăpătoare şi luminoasă. Nu avea însă cuvenita purtare de grijă pentru sine însuşi, şi de aceea în curînd ajungea să fie toate de-a valma împrejurul lui. Cînd se punea pe cetite, nu suferea să i se dereticească prin casă, să i se mături şi să i se aştearnă patul. Chiar de pe atunci începuse apoi a face abuz de cafele negre. Mînca puţin şi pe apucate, îşi omora deci foamea bînd mereu cafele gătite de el însuşi la maşina care-i stetea totdeauna pe masă.

Alt păcat al lui era că nu făcea deosebire între ziuă şi noapte: stătea cîteodată toată noaptea treaz cetind, scriind ori discutînd, şi apoi dormea toată ziua; azi dormea îmbrăcat, iar a doua zi rămînea toată ziua în cămaşă.

Una din marile mulţumiri ale vieţii lui era să steie de vorbă, să-şi deie pe faţă gîndurile şi să ispitească pe alţii, fie aceştia chiar oameni pe care îi socotea mărginiți, ceea ce în adevăr și erau. Ceea ce-l ademenea era dorința de a vedea cum se prezentă lucrurile în capetele altora și de a se dumiri el însuși.

Era o mulțumire sufletească nu numai pentru el, și pentru aceia cu care stătea de vorbă, azi unul, mîne altul, căci el avea inima deschisă, era luminos, sugestiv și plin de vervă, încît te simțeai mai bun, mai deștept și mai vrednic după ce ai stat timp de cîteva ceasuri sub înrîurirea lui.

Nu-mi aduc aminte ca mie îndeosebi să mi se fi întîmplat vreodată să stăm de vorbă acasă fie la el, fie la mine. Ne-ntîlneam la Universitate, la masă, la cafenea, în sfîrșit, undeva, și plecam acasă, iar după ce am plecat, ne plimbam prin ulițile mai dosnice, prin vreunul dintre parcurile din oraș ori pierzînd ceasuri întregi, nu o dată pînă-n crepetul zorilor de zi; și cu ocaziunea acestor plimbări m-am luminat fără îndoială mai mult decît audiind cursurile de la Universitate.

În revista *Convorbiri literare* (1910, pg. 200) a fost publicată o scrisoare adresată lui T. Maiorescu, în care Eminescu spune că pe Kant și pe Schopenhauer i-a cunoscut *„relativ tîrziu“*.

Din mărturisirea aceasta d-l I. A. Rădulescu-Pogoneanu trage concluziunea formulată în notița de pe pagina 191, în care zice:

„Vrea să spună: nu de la începutul studiilor sale universitare, la Viena, ci abia la Berlin. În critica sa împrotiva lui Petrino și în articolul din *Federațiunea*, amîndouă din 1870, pomenește, ce-i drept, de Kant; se vede, însă, că atunci îl cunoștea numai indirect.“

Aceasta mă-ndeamnă să fac mărturisirea că pe mine, tînăr lipsit cu desăvîrșire de cultură generală, Eminescu m-a îndrumat încă pe la sfîrșitul anului 1869 să nu-mi pierd timpul cetind scrieri de ale filosofilor ca Fichte, Hegel și Schelling și nici scrieri de ale lui Kant să nu cetesc decît după ce le voi fi cetit pe ale lui Schopenhauer.

Îmi aduc foarte bine aminte că purtam uniforma de cătană împărătească și locuiam în cazarmă cînd el mi-a dat *[Über] die vierfache Wurtzel des Satzes vom zureichenden Grund,* o scriere pe care abia mai tîrziu am fost în stare s-o cetesc. Mi-a dat apoi scrierea despre fundamentul moralei, *Parerga* şi *Paralipomena,* şi abia după aceste două opere principale, mereu discutam asupra celor cetite de mine. Toate acestea n-ar fi fost cu putinţă dacă el n-ar fi cunoscut pe Kant şi pe Schopenhauer, ale cărora scrieri erau dintre acelea pe care nu le-a vîndut după ce le-a cetit.

Tot bine îmi aduc aminte că-mi vorbea mult despre Buddha, despre Nirvana și despre Confuciu; şi făcea un fel de vînătoare asupra scrierilor privitoare la China, ceea ce de asemenea n-ar fi fost cu putință dacă nu l-ar fi cunoscut pe Schopenhauer, care a fost un fel de budist, şi-l socotea pe Confuciu drept cel mai cuminte dintre oamenii ce-au trăit pe faţa pămîntului.

Pentru mine dar acel *„relativ tîrziu"* nu poate să aibă decît înțelesul că el cetise multe altele mai nainte de a fi ajuns să cunoască pe Kant şi pe Schopenhauer.

Studii în înțelesul tehnic al cuvîntului nu va fi făcut asupra lor, dar le-a cetit scrierile pentru mulțumirea sa, cum cetesc alții romanele senzaționale.

Sînt și unii care-l socotesc pe Eminescu pesimist sub înrîurirea lui Schopenhauer.

Lasă că-n gîndul meu Eminescu n-a fost pesimist, ci idealist, scîrbit de cele ce se petreceau împrejurul lui; dar chiar dacă ar fi fost stăpînit de convingerea că oamenii sunt stricați și că în mijlocul lor viața nu merită să fie trăită, convingerea aceasta nu cetind scrierile lui Schopenhauer a dobîndit-o, ci înfruntînd greutățile vieții.

El era moldovean, își petrecuse cele mai frumoase zile ale copilăriei în Bucovina, cutreierase în timpul tinereţelor Muntenia, Ardealul, Banatul şi Ţara Ungurească, se simțea deci pretutindeni printre români ca la el acasă; şi n-a fost între contimporanii lui nici unul care să se fi pătruns deopotrivă cu el de ideea națională română. De aceea el își dădea mai bine decît orişicine samă despre neajunsurile vieţii noastre naționale şi cea mai constantă preocupare a lui era înlăturarea acestora.

Izbucnind războiul franco-german, serbarea de la Putna a fost amînată pînă după război. Aceasta îl mîhnea, căci nu înțelegea de ce adecă o mișcare culturală a românilor, care nu erau amestecați în războiul acela, n-ar putea să fie pornită cît mai curînd.

De o mai adîncă mîhnire a fost cuprins anul viitor, cînd comitetul a făcut declarațiunea că nu poate să ieie asupra sa sarcina de a aranja serbarea, deoarece banii adunați pentru ea, peste 5 000 florini, fuseseră delapidați de bancherul Mureșanu, care a fugit în America.

— Doi dușmani primejdioși avem în fața noastră — zicea el — răutatea și prostia omenească. În luptă cu acești dușmani n-avem să discutăm, ci să lucrăm și să mergem înainte.

De ce era adecă vorba?

În apelul adresat publicului român pentru serbare noi ziceam între altele:

„Națiunea română voiește cultură, și *cultura ei trebuie să fie una, omogenă,* la Prut și la Lomniș, *omogenă* în sînul Carpaților cărunți și pe malurile Dunării bătrîne. Și viitorul, cultura viitorului, *unitatea spirituală* a viitorului zace în noi, în generațiunile viitoare."

La ce se gîndea Eminescu voind să îndrumeze pe contimporanii săi spre o asemenea *„unitate"*?!

Între popoarele din Europa nu e nici unul atît de bine închegat ca cel român, ale căruia mase au pretutindeni aceleași obiceiuri, același fel de a vedea și de a simți, aceleași credințe și același fel de a viețui și în mijlocul căruia nu s-au putut forma dialecte deosebite. Acest popor are însă mai multe clase culte sau „pături superpuse" deosebite unele de altele și toate mai mult ori mai puțin înstrăinate de poporul adevărat român.

O binecuvîntată lucrare împreună a românilor nu e cu putință fără ca aceste „pături superpuse" să se fi apropiat sufletește atît unele de altele, cît și toate împreună de masele mari ale poporului. În vederea acestei uniri sufletești avea neamul românesc să-și pună în lucrare cele mai bune dintre puterile sale vii, căci altfel rămîne lipsit de cuvenita pregătire pentru împlinirea menirii sale istorice.

Pentru pornirea unei asemenea lucrări nu era, după părerea lui, nevoie de bani, ci numai de inimă curată şi de minte deschisă pentru recunoaşterea adevărului.

Pornit din fire spre seninătate şi veselie, cum era pe la începutul timpului petrecut la Viena, el s-a făcut din ce în ce mai aspru după ce s-a încredinţat că sunt puţini cei ce-l înţeleg şi că dintre puţinii aceştia cei mai mulţi nu-şi potrivesc faptele cu gîndurile.

Deoarece s-au scris multe, poate chiar prea multe despre slăbiciunea lui Eminescu pentru Veronica Micle, cred că se cuvine să mai spun şi că tot în timpul petrecut la Viena a făcut el cunoştinţa ei, care venise acolo să consulte medicii asupra unei boale de care suferea. El însuşi nici atunci, nici mai tîrziu nu mi-a vorbit despre aceasta. Aflasem însă de la alţii că i-a fost recomandat unei doamne de la Iaşi ca însoţitor la vizitarea oraşului.

La sfîrşitul anului şcolar 1871—1872 eu am plecat acasă, iar peste un an, cînd m-am întors iar, nu l-am mai găsit la Viena.

CLOPOTNIŢA MĂNĂSTIRII PUTNA

Publicînd în numărul de la 5 iunie 1921 al *Adevărului literar şi artistic* nişte *Fapte şi documente din trecut,* d-l Aurel Dumbrăveanu ne spune între altele:

„Primul care a luat iniţiativa de a se ţine un congres studenţesc a fost Mihail Eminescu. Tinerimea universitară română din toate centrele studenţeşti şi-a trimis reprezentanţii la Putna, unde a avut loc congresul. Congresul n-a avut totuşi nici un succes, fiindcă, fie din cauza unor divergenţe de păreri, fie din cauza unor certuri politice, nu s-au putut lua hotărîri mai însemnate, ceea ce l-a făcut pe Eminescu să convoace un al doilea congres, unde s-a dezbătut în cea mai largă măsură *propaganda culturală,* hotărîndu-se înfiinţarea de biblioteci populare în oraşe şi sate, ţinerea de conferinţe, răspîndirea gustului de cetit al literaturii româneşti etc. Toate acestea Eminescu le-a făcut în calitate de membru-bibliotecar al « României june ».“

Tot acolo d-l Aurel Dumbrăveanu ne mai spune:

„Chiar în mijlocul Vienei tinerii de la « România jună » făceau literatură puternic influenţată de « Junimea » de la Iaşi.“

Nu încape îndoială că d-l A. Dumbrăveanu, pe temeiul actelor autentice din arhiva societăţii „România jună“ ne face împărtăşirile sale despre aceste fapte, care azi, după cincizeci de ani, sunt de cea mai actuală însemnătate.

Aşa însă, cum au fost spuse, împărtăşirile ar putea să fie rău înţelese.

E — bunăoară — adevărat că Eminescu a fost ales cu 30 de voturi bibliotecar al societăţii, dar congresul studenţesc nu l-a pus la cale ca bibliotecar, ci ca secretar al comitetului aşa-zis central, care luase asupra sa sarcina de a aranja serbarea de la Putna şi care-n timpul serbării se retrăsese în clopotniţa mănăstirii.

Acolo, în clopotniţa aceea, s-au plămădit toate; acolo a fost chibzuit planul pentru „propaganda culturală“, care nici pînă acum nu s-a făcut îndeajuns şi pe care fruntaşii de azi ai „intelectualităţii“ române au de gînd s-o pornească de aici înainte.

De asemenea numai cîţiva dintre *tinerii de la „România jună“ făceau literatură puternic influenţată de „Junimea“ de la Iaşi.*

Între aceşti cîţiva ne aflam Eminescu şi eu, şi d-l Dumbrăveanu spune că la alegere eu am obţinut, ca preşedinte, 32 voturi, Eminescu s-a ales ca bibliotecar, chiar numai cu 30, iară Ioniţă Bumbac a avut 38. Acest Ioniţă Bumbac, poet atunci în [1] gîndul multora mai însemnat decît Eminescu, se bucura deci de o mai mare trecere, iar aceasta tocmai pentru că se afla între cei ce-i ştiau atunci pe junimişti drept nişte „cosmopoliţi“ primejdioşi.

---

[1] În textul de bază: *cînd*; corectat conform textului tipărit în *Viaţa românească*, 1921.

Aşa au venit lucrurile, că noi cei cîţiva am primit după serbare un vot de blam, despre care d-l Rădulescu-Pogoneanu şi eu am publicat lămuriri în *Convorbiri literare.*

Eminescu a stăruit, ce-i drept, ca să fie convocat congresul studenţilor români de pretutindeni, dar hotărîrea de a pune la cale serbarea de la Putna nu a fost luată de „România jună", ci de adunarea românilor din Viena, care a ales un comitet central în frunte cu Nicolae Teclu. Comitetul acesta, din care Eminescu nu făcea parte, s-a pus în legătură cu studenţii români de la alte universităţi şi a adunat bani pentru serbarea ce urma să se ţie la 15/27 august 1870, cînd cu hramul bisericii de la mînăstirea Putna.

Izbucnind însă războiul, serbarea a fost amînată, şi banii încă necheltuiţi, peste 5 000 fl., au rămas la o casă de economie. Preşedintele, Nicolae Teclu, braşovean, a încredinţat libretul casei de economii altui braşovean, bancherul Murăşanu, ca să-l păstreze în casa de fer a lui; iar acesta, jucînd la bursă şi avînd pierderi mari, a scos de la casa de economii banii adunaţi pentru serbare, i-a pierdut şi a fugit în America.

Noi, ceilalţi, le-am aflat acestea numai în primăvara anului 1871, cînd comitetul central a convocat adunarea românilor din Viena şi a declarat că, în lipsă de „fonduri", nu mai poate să ia asupra sa sarcina de a aranja serbarea.

Au fost discuţiuni vii şi purtate cu multă amărîciune, în timpul cărora Eminescu, pentru care serbarea era numai ocaziune pentru întrunirea congresului, stăruia cu toată hotărîrea ca serbarea neapărat să fie ţinută la 15/27 august 1871. Eu am scăpat deci vorba că avem să mergem la Putna cu desagii în spinare, cum s-au dus moţii în ziua de 3/15 mai 1848 la Adunarea de la Blaj.

Aplauze, însufleţire juvenilă, avînt naţional, tămbălău: comitetul central a declarat că se retrage, ca să aranjeze serbarea cei cu desagii în spinare.

Un nou comitet n-a fost ales şi astfel lucrurile ar fi rămas baltă. Se zicea deci atunci, şi mai zic unii chiar şi astăzi, că era o uşurinţă juvenilă să punem cu toate acestea la cale serbarea.

Aceasta nu puteau și nu pot s-o zică decît cei ce nu știu cum s-au petrecut lucrurile, și-l socoteau pe Eminescu poet, un visător lipsit de bun-simț practic.

Adevărul e că el era om de acțiune și că noi, cei cu desagii în spinare, n-am fi ajuns să ne adăpostim în clopotnița de la Putna dacă n-ar mai fi fost la mijloc și un al treilea brașovean, Diamandi Manole.

Nu mai trăiesc azi decît puțini dintre cei ce-l știu pe Diamandi Manole ca președinte zelos al Eforiei școlilor românești din Brașov și tot președinte și al Camerei comerciale de acolo, și dintre puținii aceștia, numai pe ici pe colo e și cîte unul care l-a cunoscut cum el în adevăr era. El a mai fost și adevăratul întemeietor al ziarului *Tribuna*, președinte al comitetului de direcțiune instituit pentru editarea acelui ziar, și astfel ne-am apropiat sufletește. Tocmai de aceea însă mă simt copleșit de sîmțămîntul neputințelor mele cînd vorba e să le spun celor ce nu-l știu cine a fost el.

A fost, mai nainte de toate, cel mai cumpănit dintre fruntașii români cu care am avut să lucrez în timpul pe care l-am petrecut în Ardeal.

Om fără multă cultură sistematică, dar cu scaun la cap și luminat prin călătorii și prin necurmata atingere cu cei mai de seamă dintre contimporanii săi, el ți se uita cu ochii lui mari în față și dintr-o căutătură, dintr-un gest, din puține vorbe scăpate îți ghicea gîndul, îți pătrundea intențiunile și te judeca.

Pe el nu putea nimeni să-l amețească prin vorbe înșirate cu măiestrie. De aceea în congresul bisericesc, în sinoade, în adunările naționale de orișice fel, glasul lui era hotărîtor.

Negutător cu deosebire priceput în toate ale sale, el știa să-și chivernisească treburile, nu se avînta niciodată, ci se mulțumea cu cîștig mic, dar sigur. Tot așa și-n relațiunile sale personale, precum și-n viața comună, el era cu inima deschisă și de bună-credință, căuta totdeauna restabilirea bunei înțelegeri și vorba lui prețuia mai mult decît subscrierea întărită cu martori și cu pecete; întreprinderea la care lua și el parte era sigură de reușită.

În viața socială el era o adevărată grădină de frumusețe, totdeauna voios și plin de duh, om care le vede și le judecă toate bine și vorbește mai mult în pilde.

Era, ca și toți brașovenii adevărați, închinător al lui Şaguna, căruia nu-i zicea niciodată altfel decît *El*, iar uniților și în genere adversarilor lui Şaguna le zicea *Dînșii*.

Cei mai apropiați oameni de încredere ai lui Şaguna erau vicarul Nicolae Popea și asesorul consistorial Nicolae Cristea, amîndoi zeloși și statornici. Pentru Diamandi Manole, unul era *Andreas Hofer*, iar altul *Pater Ambrosius*.

Lui Ion C. Brătianu îi zicea *Babacu*, iar Titu Maiorescu era *Noter ami*.

Orişicare profesor era *Substantiv*, iar ziariştii și avocații erau *Neguțători de vorbe*.

Unul dintre prietenii săi, Ghiță Pop, proprietarul hotelului „de Boulevard“, om totdeauna spelcuit, era *Marchizul de Villamarina*, iar Eugen Brote, om cam înțepat și orator chibzuit, era *Lordul Palmerston*.

Ioan Bechnitz, cu care nu puteai intra în discuțiune fără ca să fie nevoie a te da în cele din urmă învins, era *Verordnung* (ordin).

Eu eram *Liliac*, fiindcă soseam la Brașov de obicei cu trenul de sară, și *Curier rusesc*, căci nu stăteam decît pînă dimineața, cînd îmi căutam de drum.

Umblînd la 1871 în treburile sale pe la Viena, el a aflat cele petrecute și era cuprins de viu neastîmpăr. Îl văd parcă și acum umblînd în cafeneaua „Troidl“ din om în om cu capul cam plecat, călcînd apăsat și cu pași lați, parcă ia la goană pe cineva, și ștergîndu-și din cînd în cînd sudorile din față.

Lasă că în gîndul lui ar fi fost pentru tinerimea română o prea mare rușine să nu pună la cale serbarea după ce a adunat de la public banii pentru ea, dar mai erau la mijloc și doi brașoveni — unul care n-a știut să păstreze banii, iar celălalt care i-a furat — ba el se mai simțea și personal atins, căci o însemnată parte din banii aceia de dînsul fusese adunată. El stăruia deci ca familia lui Murășanu, Nicolae Teclu și aceia dintre studenți care dispun de mijloace să pună mînă de la mînă, ca să restituie banii, pentru ca publicul român și mai ales străinii să nu afle nimic despre cele petrecute.

Alții erau de părere că în public are să fie răspîndit zvonul că guvernul a oprit serbarea.

Diamandi Manole cu una ca aceasta nu se putea împăca. Axioma lui era:

„Es ist nichts so fein gesponnen
Dass es sollt' nicht ans Tageslicht kommen.“

(Nu e nimic urzit atît de subțire,
Ca să nu iasă la lumina zilei.)

Dacă vorba era ca tinerimea să nu pată rușine, serbarea trebuia neapărat să se ție la 15/27 august, nu însă cu desagii în spinare.

— N-avem — zicea el — decît să începem iar a aduna bani, pentru ca lumea să dea cu socoteala că cei adunați nu sunt destui și să mai dea. Am să adun chiar eu. Am un cumnat la Brașov, altul la Sibiu, iar altul la Rășinari. Am cîte un cumnat la București, la Craiova, la Iași, am tovarăși de afaceri la Brăila și la Galați, precum și la Ploiești, iar la București sînt acasă ca la Brașov. N-am decît să-i pun în mișcare pe toți, și treaba e făcută.

Diamandi Manole nu umbla, ca alții, pe cerșite, ci trecea în lista sa pe ai săi, taxa pe fiecare dintre dînșii și-i executa fără discuțiune.

A pus apoi pe cumnatul său de la Craiova să obție votarea sumei de 1 000 lei pentru serbare și să vestească despre aceasta pe cei de la București, de la Iași, de la Galați, de la Brăila și de la Ploiești. Urmarea a fost că în timp de cîteva zile Bucureștii și Iașii au votat cîte 2 000 lei, Galații, Brăila și Ploieștii cîte 1 000 lei, alte orașe cîte 500 lei, cu totul peste 15 000 lei.

Bucovinenii, cei mai zeloși stăruitori pentru serbare, lucrau și ei din răsputeri, ca să pună lumea în mișcare.

Înspre sfîrșitul anului școlar ne-am dus deci cu Eminescu pe la membrii comitetului central, le-am arătat rezultatele obținute și am stăruit să revie asupra hotărîrii luate și să plece la Putna.

Ni s-a dat răspunsul că Diamandi Manole e un palavragiu, că pe voturile consiliilor comunale din România nu se poate pune nici un temei, iar bucovinenii nu sunt în stare să ne dea vreun ajutor.

Nu ni-a rămas deci decît să constituim noi un nou comitet. Deocamdată Vasile Bumbac, un bucovinean mai în vîrstă, a luat asupra sa sarcina de preşedinte, iară eu am primit să-i fiu secretar. Pregătindu-se însă pentru examenul de doctorat, V. Bumbac n-a putut să plece în Bucovina, am rămas deci eu preşedinte, iar Eminescu a luat asupra sa sarcina de secretar şi a plecat în Ţară, ca să stăruie pentru sprijinirea serbării.

Ceilalţi membri ai comitetului au fost toţi bucovineni, între aceştia cei mai zeloşi Vasile Moraru, Pamfil Dan, casierul, şi Ion Luţă.

Celelalte universităţi aveau să-şi trimeată şi ele delegaţii, care intrau ca membri în acest comitet central, şi la Putna, unde se adunase lume multă, comitetul astfel întregit se retrăsese în timpul serbării în clopotniţă, unde cărasem paie, pe care le risipisem pe jos, ca să doarmă fiecare cum apucă.

Deşi alergam însă toată ziua, nu prea ajungeam nici noaptea să dormim.

Congresul urma să ţie prima şedinţă la 16/28 sara, după ce lumea venită la serbare va fi plecat. Vorba era, deci, ca comitetul să stabilească ordinea de zi şi să ia înţelegere în ceea ce priveşte programul propagandei culturale. În timpul zilei eram ocupaţi şi nu puteam să discutăm; rămînea deci să discutăm noaptea, după ce ne-am adunat în clopotniţă, şi pe cei mai mulţi dintre noi ne prindeau zorile zilei discutînd

Eminescu avea, ce-i drept, stabilită ordinea de zi şi-şi croise şi planul pînă în cele mai mici amănunte; iar noi, ceilalţi membri din Viena ai comitetului, intraserăm în comitet tocmai fiindcă împărtăşeam vederile lui. Vorba era acum să-i dumirim şi pe ceilalţi şi să-i înduplecăm a susţinea şi ei programul în faţa congresului, lucru afară din cale greu.

De ce era adică vorba?

La 1866 se unise Italia, iar la 1870 s-a unit şi Germania; era apropiat gîndul că mai curînd ori mai tîrziu se va face şi unirea tuturor românilor într-un singur stat.

Noi eram de părere că unirea aceasta se va face în vîrtutea desfășurării firești a lucrurilor, fie chiar și dacă noi înșine n-am voi-o. Lucrul de căpetenie era să ne pregătim pentru ea cum s-au pregătit italienii și germanii, care s-au sporit și s-au unit sufletește mai nainte de a se fi unit politicește. Stăruiam deci ca tinerimea română să lucreze, înainte de toate, prin conferințe publice, prin reviste literare, prin biblioteci poporale ieftine, prin propagandă ziaristică, prin concerte și reprezentațiuni teatrale, pentru restabilirea unității în viața culturală a românilor și pentru păstrarea disciplinei intelectuale și morale mai ales în România, unde înrîurirea bizantină și cea pariziană zdruncinaseră temeliile vieții sociale.

Ceilalți primeau și ei programul acesta, numai însă ca mijloc pentru o propagandă făcută în vederea unirii politice. Noi ziceam că propaganda politică e de prisos, căci românii nu vor respinge unirea într-un singur stat — cînd ea va fi cu putință. Eminescu îndeosebi era de părerea că propaganda politică ar fi chiar primejdioasă, căci prin ea le-am da nemților, rușilor și maghiarilor dreptul de a înăbuși orișice mișcare făcută în vederea unirii sufletești.

La aceasta i se dădea răspunsul că unirea sufletească se va face după ce se va fi făcut cea politică.

— Nu! striga Eminescu. Ar fi un fel de babilonie, o adevărată nenorocire națională statul român întemeiat fără ca românii să fi fost mai nainte pregătiți pentru aceasta.

De aici înainte discuțiunile erau din ce în ce mai întețite, cîteodată urmate chiar cu patimă.

În partea noastră se afla A. D. Xenopol de la Berlin, iar cei mai îndîrjiți adversari ai noștri erau Gr. Tocilescu, G. Dem. Teodorescu și Iancu Brătescu de la București, precum și C. Istrati și tînărul Dunca de la Iași.

O porneam cei adunați în clopotniță sara, o urmam toată noaptea, cădeam unul cîte unul răpuși de somn și dimineața ne aflam tot de unde o porniserăm sara.

O întorsătură de tot supărătoare au luat discuțiunile după ce unul dintre bucovineni a scăpat vorba că întocmai precum tînărul care suferă de o boală contagioasă are să se lecuiască mai nainte de a se fi căsătorit, România trebuie să se lepede de păcatele ei, fie bizantine, fie pariziene, mai nainte de a se fi ridicat în fruntea neamului românesc.

Mult ne-am zbuciumat deci în timpul nopţilor petrecute în clopotniţa mănăstirii Putna, dar în loc de a ne fi apropiat unii de alţii, ne-am învrăjbit şi învrăjbiţi am rămas şi în faţa congresului.

Cînd studenţii veniţi la Putna s-au adunat în marele trapez al mînăstirii, ne simţeam ca în ajunul furtunii.

Ştiind cum stăm cu colegii noştri de la Viena şi cu cei din comitetul central, eram pregătiţi pentru o luptă crîncenă, din care nu prea nădăjduiam să putem ieşi învingători.

Erau acolo şi oameni care s-ar fi bucurat dacă lor urgisiţii nemţi ar fi oprit serbarea şi pe care îi supăra gîndul că serbarea s-a desfăşurat în toată libertatea, fără ca să se fi produs vreun „incident". Aceştia ziceau că congresul studenţilor români nu se poate întruni pe pămînt stăpînit de nemţi, unde discuţiunile nu se pot urma decît fiind de faţă comisarul împărătesc, care-ţi taie vorba cînd vrei să spui ceea ce în adevăr simţi şi gîndeşti.

Eminescu a stăruit deci împreună cu bucovinenii ca comisarul împărătesc să asiste numai la deschiderea congresului, apoi să facă declaraţiunea că pleacă, pentru ca discuţiunile să poată fi urmate în toată libertatea, ceea ce s-a şi întîmplat.

Cu atît mai furtunoase au fost discuţiunile, care s-au urmat pînă în revărsatul zorilor de zi fără ca să fi fost luată vreo hotărîre.

Primul punct al ordinei de zi era retragerea comitetului care aranjase serbarea şi alegerea unui comitet care urma să conducă lucrările congresului, să reprezinte studenţimea română şi să convoace viitorul congres în înţelegere cu comitetele locale.

Unii şezînd împrejurul mesei, alţii stînd în picioare, iar alţii urcaţi pe scaune au discutat în mijlocul fumului de ţigări cu mult avînt şi cu încă mai multă cheltuială de vorbe pînă ce nu s-a făcut propunerea ca tot comitetul de pînă acum să conducă și lucrările congresului, iar viitorul comitet să fie ales de către studenții din Viena.

D-l Dumbrăveanu vorbește și despre un al doilea congres, în care a fost votat programul de propagandă culturală pe care-l propusese Eminescu. Cred că vorba e de a doua ședință a congresului de la Putna, pe care au ținut-o sara viitoare mai puținii studenți care nu plecaseră după prima ședință, mai ales bucovineni. În această a doua ședință în adevăr n-a fost combătut programul de propagandă, dar nici o votare în toată regula nu s-a făcut, ci a rămas ca comitetul ce va fi ales la Viena să stabilească și programul.

Un asemenea comitet n-a mai fost însă ales și astfel mișcarea pornită s-a înfundat.

Ar fi cu toate acestea o mare greșală dacă s-ar zice că frămîntările nopților petrecute în clopotnița mînăstirii Putna au fost sterpe.

Multe din cele ce s-au petrecut în urmă, mai ales în Ardeal și în Bucovina, sînt urmări ale acelor frămîntări. Îndeosebi multe din faptele lui Eminescu și din scrierile lui ar rămînea neînțelese dacă n-am ține samă de zbuciumările prin care a trecut el cînd cu silințele lui de a pune la cale congresul de la Putna.

EMINESCU LA BUCUREȘTI

Mulți au scris despre Eminescu, și între multe cele spuse mai de unul, mai de altul sunt și unele pe care eu nu le-am aflat mai nainte de a le fi cetit, însă le socotesc nepotrivite cu firea cea adevărată a lui Eminescu și de aceea nu sunt în stare să le cred. Aceasta cu atît mai vîrtos cu cît mi s-a întîmplat și mie că oameni cumsecade, a căror bună-credință nu pot s-o pun la îndoială, și-au închipuit și au spus despre mine lucruri cu desăvîrșire neadevărate.

S-ar putea însă să mă-nșel. Are orișicare om în viața lui clipe de avînt, de dezamăgire, de amărăciune ori de răzvrătire sufletească, în care face, zice ori scrie ceea ce nu se potriveşte cu adevăratul său fel de a fi. Se poate deci ca Eminescu să li se fi dat şi el pe faţă altora cum eu nu-l ştiu. Mai ales fiind vorba de viaţa petrecută de Eminescu la Bucureşti, stărui deci în gîndul de a le spune toate numai aşa cum le ştiu. Dac-ar fi ca cineva să sîmtă trebuinţa de a se dumiri, va cerne şi unele, şi altele şi va lămuri adevărul.

Cînd a venit la Bucureşti ca să ieie asupra sa sarcina de redactor al ziarului *Timpul*, Eminescu nu mai era omul de acţiune care pusese la cale serbarea de la Putna, ba nici chiar omul pe care-l ştiam din timpul pe care-l petrecuserăm împreună la Iaşi.

Votul de blam pe care, după întoarcerea noastră de la Putna, ni l-au dat oameni intraţi ad-hoc în societatea „România jună", l-a zguduit adînc, nu însă pentru că el era însuşi atins, ci pentru că ştia cu cîtă inimă curată, cu cît zel, cu cîtă lepădare de sine osteniseră tovarăşii săi de lucrare.

— După ce aţi păţit ruşinea aceasta — zicea el — cine o să se mai sîmtă îndemnat a face ca voi?!

Stăpînit de sîmţămîntul acesta, începuse memoriul, al cărui manuscript l-a publicat d-l Rădulescu-Pogoneanu. Mai ales în urma stăruinţelor mele, el a renunţat la publicarea memoriului, dar toată viaţa lui a rămas stăpînit de sîmţămîntul că nu e înzestrat cu însuşirile cuvenite spre a lua parte la viaţa comună, în care, la tot pasul, e nevoit să se însoţească cu oameni pe care nu poate să nu-i dispreţuiască.

— *A fi bun e o slăbiciune*, ne zicea el adeseori şi din ce în ce mai mult se pătrundea de gîndul că în viaţa noastră comună nu poate să răzbească decît cel ce, pe lîngă toate celelalte, mai e şi viclean, de rea-credinţă, necruţător, la nevoie chiar lipsit de mila firească, tot însuşiri cu care el însuşi nu se sîmţea înzestrat. Nu se mai însoţea deci cu nimeni, ci stetea la o parte.

După ce-au venit la putere junimiştii, pe care îi socotea oameni cumsecade, el s-a mai înviorat. I se părea c-a sosit timpul faptelor bune. Cele petrecute în urmă l-au umplut cu atît mai vîrtos de mîhnire, şi, cînd a sosit la Bucureşti, el presîmţea că zile grele urmează pentru dînsul.

Tot mai stăruia în convingerile lui, dar nu mai era stăpînit de îndemnurile de mai nainte.

Fără nădejde de izbîndă nu intră nimeni în luptă. Avea deci şi el credinţa că nu va osteni în zădar. Slăbea însă din cînd în cînd în el credinţa aceasta.

— Îşi face — zicea dînsul atunci — fiecare datoria cum ştie şi cum poate, dar răspunderea pentru efectele faptelor sale nici un om cuminte n-o primeşte.

Azi, după 44 de ani, putem să ne dăm samă dacă lucrarea lui a avut ori nu efectele în vederea cărora a fost săvîrşită.

Cînd le scriam aceste, *Adevărul* de la 12 octombre publica sub titlul *Năzbîtii* următoarele:

„D-l Aurel Dobrescu, unul din membrii comitetului de conducere al Partidului Naţional, a spus că acum, cînd se tratează colaborarea cu liberalii, e momentul cel mai potrivit ca să acorde un *interview*, în care să se arate că: 1. *Liberalii sunt aşa cum i-a descris Eminescu. Şi se ştie că Eminescu din hoţi şi asasini nu i-a scos pe « roşii ».*"

Adevărul e că Eminescu nu de Partidul Naţional Liberal îndeosebi, ci de aşa-zisa *pătură suprapusă* în genere se plîngea.

Li s-a făcut şi le mai este şi azi, atîta timp după moartea lui, multora urgisit pentru că fie prin articole publicate în *Timpul*, fie prin unele din poeziile sale, a biciuit uşurinţa, superficialitatea, lipsa de pregătire, reaua-credinţă şi nesaţiul multora dintre cei ce iau parte la viaţa publică pentru ca să-şi agonisească averi, să-şi asigure poziţiuni, să cîştige pe nemuncite, să-şi petreacă viaţa în îmbuibări. Iar altora li s-a făcut urgisit vorbind despre cei ce prin „protecţia de fuste" răzbesc pe-ncîlcitele căi ale vieţii şi despre destrăbălările vieţii familiale.

Cînd era vorba de asemenea păcate omeneşti, el nu făcea deosebire între conservatori şi liberali, şi urgisit li s-a făcut tuturor celor ce nu erau cumsecade.

Cînd era vorba însă să deie exemple, el le lua, fireşte, dintre adversari, cum era bunăoară redactorul ziarului

Românul, Emil Costinescu, pe care în polemicile lui nu-l slăbea din *Dolihodactilul*, ceea ce pe românește va să zică *gheare lungi*, și măgulitoare nu erau nici altele dintre *epitetele* ce-i mai dădea.

Au fost atît între cei de atunci, cît și între cei de mai tîrziu oameni care îi dădeau și vor fi și între cei de azi unii care îi dau dreptate; acela însă care cu atîta stăruință a fost grăit de rău de către dînsul a îngrămădit bogății, s-a bucurat de mare trecere și a avut parte de înmormîntare națională.

Știindu-le acestea, stai la îndoială dacă nu cumva silințele lui Eminescu în ceea ce privește relele apucături ale contimporanilor săi au fost zadarnice, deci lipsite de rost, ca fiind venite la timp nepotrivit, fie prea curînd, fie prea tîrziu.

Într-o scrisoare pe care mi-a adresat-o cînd mă aflăm la Sibiu, întru fericire pomenitul T. Maiorescu îmi spunea că ceea ce urmărim noi prin lucrarea noastră va urma neapărat în urma desfășurării firești a lucrurilor, fie chiar și dacă noi înșine n-am voi-o. De adevărul acesta eram pătrunși Eminescu și noi cei ce porniserăm împreună cu dînsul mișcarea pentru întrunirea de la Putna a congresului studențesc. Nu ne îndoiam că unirea într-un singur stat a tuturor românilor era neapărat să urmeze ca necesitate organică a vieții europene. Eram însă cuprinși de temerea că unirea are să fie pentru noi o adevărată catastrofă națională dacă nu ne vom fi pregătit pentru ea închegîndu-ne sufletește și făcîndu-ne oameni cumsecade. În vederea acestei pregătiri s-a desfășurat întreaga lucrare a lui Eminescu și a celor de un gînd cu dînsul. De aceea tocmai astăzi nu suntem în stare să ne dăm samă despre efectele acestei lucrări. Are să mai treacă timp și să mai urmeze fapte pentru ca să ne putem dumiri.

Tot așa și în ceea ce privește lucrarea literară a lui Eminescu.

El e pus mai presus de toți scriitorii români și operele lui sunt cetite cu admirațiune. Admiratorii rămîn însă tot cum au fost și-și urmează fiecare în felul său înainte drumul. Chiar și în viața noastră se desfășură toate ca și cînd niciodată n-ar fi luat parte la ea și un oarecare Eminescu. Ți-e să te aștepți ca efectele abia de aici înainte să urmeze.

Mă voi mărgini deci la viața lui de om ca toți oamenii și îndeosebi la amănunte pe care alții nu pot să le știe tot atît de bine ca mine, care îi eram în toate privințele apropiat.

I ACASĂ LA EL

Eminescu era om al singurătății: îi plăcea deci să steie acasă și ținea să aibă locuință curată, luminoasă și bine aerisită.

În toamna anului 1877, cînd i-am făcut propunerea să vie la București, el părea a fi fost lipsit de acestea, căci în scrisoarea de la 12 octombre, prin care-mi dă răspuns, el zice între altele:

„Dar n-am cu ce veni. Asta m-a făcut să-mi țin gura pînă acum — 100 de fr. am pe lună; din ce dracu să plec? Am și bagage: *cărți, manuscripte, cioboate vechi, lăzi cu șoareci și molii, populate la-ncheieturi cu deosebite naționalități de ploșnite.* Cu ce să transport aceste roiuri de avere mobilă în sens larg al cuvîntului?"

După ce-a venit dar la București, gîndul lui și al nostru era să înceapă o viață mai potrivită cu slăbiciunile lui și i-am căutat, înainte de toate, o locuință pe cît se poate de plăcută. Am și găsit în strada Speranței, unde acum se află, dacă nu mă înșel, locuința d-lui profesor Dinicu, o căscioară în stil țărănesc, singură în curte, cu pridvor pe stîlpi de lemn, două odăi la mijloc cu o tindă, în fundul căreia se afla o mică bucătărie, un fel de cuib liniștit pentru un om cu slăbiciuni de poet.

Pe lîngă aceasta mai avea la îndemînă și o babă, care i le ținea toate-n bună rînduială.

Lărgime, lumină, curățenie și bună rînduială avea și la redacțiune, al căreia local se afla în palatul de atunci al „Daciei", strada Lipscani, colț cu Podul Mogoșoaii, în fundul curții la primul etagiu, două saloane mari și un iatac, pentru slugi. Aci mai avea și „societate", cînd Haralamb Grandea, redactor la *Războiul*, cînd Scipione Bădescu, redactor și el tot la *Timpul*, cînd Ronetti Roman, care publicase poemul *Radu*, și mai ales Caragiale, cu care nu se potrivea, ce-i drept, la fire, la care ținea cu toate acestea mult fiindcă era om cu mijloace mari și felurite, de nu te mai săturai a sta de vorbă cu el.

N-avea deci Eminescu nevoie să-și petreacă timpul prin cafenele, ceea ce nu i-a plăcut niciodată.

Orișicît de mult i-ar fi plăcut însă discuțiunile pe care le avea mai cu unul, mai cu altul, el tot acasă își petrecea mai bucuros timpul, fie scriind, fie cetind, fie stînd pe gînduri, fie mai ales dormind, ceea ce în gîndul lui era partea cea mai plăcută a vieții.

Masa, cea mai urîtă dintre supărările vieții, și-o lua, cînd o lua, mai ales la birtul economic al lui Duro, strada Academiei, colț cu strada Doamnei.

Pentru ca să poată scăpa cît mai des de supărarea aceasta, își avea totdeauna pe masă mașina de cafea și sertarul mesei era de obicei plin de fel de fel de mezeluri, care nu arareori i se mucegăiau.

Orișicît de nesuferit i-ar fi fost însă să iasă de acasă, nu cred că se va fi întîmplat vreodată să fi lipsit de la redacțiune ori să fi venit prea tîrziu. Nu era cîteodată în stare să-și deie samă dacă a mîncat ori nu, dar nu uita niciodată să-și facă datoria, să se ție de vorbă ori să se prezinte la timpul hotărît pentru o întîlnire.

Deși însă nicăiri nu se simțea atît de bine ca acasă la el, mult n-a stat în casa din strada Speranței.

Nu-mi aduc aminte cu cît anume era retribuit la redacțiunea ziarului *Timpul*. Mult nu era; fără îndoială nu destul pentru dînsul. Mai era apoi și alta. Cîtă vreme se afla el acasă, baba n-avea voie să-l supere măturînd, scuturînd praful, dereticînd, iar cînd pleca de acasă, el lăsa de cele mai multe ori masa plină de manuscriptele și cărțile în care cetise, așezate una ici, alta colo, încît numai el însuși știa să se descurce din ele și încuia ușa pentru ca nu cumva baba, voind să i le pună în rînduială, să i le zăpăcească. Iar îi erau deci claie peste grămadă și pline de praf, cum fuseseră la Iași. Nu mai era apoi nici starea lui sufletească tot cea de mai nainte.

El s-a mutat deci în curtea mănăstirii Caimata, care era atunci mai mult surpături decît zidire.

Acolo, subt niște bolți scunde și afumate, și-a mutat masa de brad, lăzile cu cărți și cu manuscripte, scaunele scîrțîitoare, și așa cum au fost aruncate în ziua cînd le-a dus, au și rămas tot timpul cît a stat acolo. N-a mai avut loc ca să le mute de la un loc la altul spre a le pune în oarecare rînduială și se simțea în adevăr acasă la el în mijlocul „boarfelor“ sale, cum zicea dînsul.

Dus mereu cu gîndul la altele și la alții, el n-avea purtare de grijă pentru sine însuși. Niciodată însă lipsa lui de purtare de grijă pentru sine n-a fost atît de deplină ca în timpul acesta. Treceau zile fără ca să mănînce și nopți fără ca să se dezbrace, săptămîni treceau fără ca să se primenească și hainele se învecheau nescuturate și neperiate pe trupul lui.

Mă-ntorceam într-o zi de vară în tramvai de la Șosele. Era secetă și zăduf. În fața Cișmegiului se urcă și Eminescu, care se ducea și el acasă. Avea omul încălțați galoșii peste ghete.

— Dar tu? Cu galoși acum? ! îi zisei mirat.

El rîse cu multă poftă.

— Aveam — zise — să mă întîlnesc cu P. Millo la trei și m-am pomenit cam tîrziu, încît nu-mi mai rămînea timp să-mi curăț ghetele. Am tras deci galoșii peste ele.

Aceasta e una din cele multe.

El s-a îmbolnăvit în cele din urmă — o boală care mie îmi părea foarte primejdioasă: i se umpluseră fluierele picioarelor de niște bube urîte, care se întindeau. D-rul Kremnitz, care ținea mult la el, l-a examinat însă și ne-a încredințat că bubele acelea sunt cu desăvîrșire nevinovate, că le au adeseori oamenii care trăiesc în mizerie și că se vor vindeca ele de ele după ce Eminescu va fi trăit un timp oarecare mai regulat.

A rămas deci ca el să plece la țară, și răposatul Nicolae Mandrea i-a făcut rost să steie un timp oarecare la moșia Florești din Valea Gilortului, unde avea și aer curat și apă bună. Pentru ca să nu steie de pomană, ceea ce el n-ar fi primit, comisiunea însărcinată cu publicarea documentelor rămase de la baronul Hurmuzaki i-a dat, în urma stăruințelor lui Teodor Rosetti, un onorar de cîteva mii de lei pentru traducerea în românește a unui volum din *Fragmente*. A rămas însă ca aceasta să fie singura carte pe care o ia cu dînsul, căci cărțile pe care le cetea erau dușmanii lui.

Am trecut peste cîteva săptămîni și eu pe la Florești și l-am găsit acolo sănătos tun și în voie bună. Era numai el la conacul moșiei, singur, adecă în foarte bună societate.

În timpul pe care l-a petrecut la Florești, boarfele lui se aflau la T. Maiorescu, care rezervase pentru dînsul un iatac luminos, în care toate erau puse în cea mai bună rînduială.

După întoarcerea sa la București, Eminescu era să rămîie acolo, unde i se făcea parte de cea mai bună purtare de grijă. A și tras acolo, dar n-a rămas decît vreo două săptămîni de zile.

El nu era în stare să nu se supună pînă-n cele mai mici amănunte la rînduiala casei, în care se bucura de toată bunăvoința. Diminețele se scula și se îmbrăca la timp, la oara mesei, atît de prînz, cît și de cină, era totdeauna prezent, serile, mai nainte de a se culca, își dădea hainele și încălțămintea ca să fie curățite.

Acestea erau pentru dînsul jertfe grele, pe care le aducea însă cu toată inima. Ceea ce trecea peste puterile lui era bunăvoința de care nu se socotea vrednic și pe care nu se sîmțea în stare s-o răsplătească.

Îl înțelegeam și-i dădeam dreptate. Am luat deci înțelegere cu el să se mute la mine, plătind chiria cuvenită.

El și-a schimbat însă gîndul și s-a mutat pe la biserica Sf. Constantin, în casele unui săpunar, unde închiriase două odăi cu intrare separată. Întrebîndu-l de ce a făcut-o aceasta, el mi-a spus că are să se căsătorească, luîndu-și soție pe Veronica Micle, care atunci era văduvă.

Eram de părerea că pentru dînsul căsnicia ar fi un mare noroc. El ar fi fost fără îndoială un foarte bun soț, numai însă avînd drept soție o femeie devotată, care-și da samă despre datoriile ce are după ce a primit sarcina purtării de grijă pentru un om ca dînsul. Nu îndrăzneam cu toate acestea să mă bucur, căci stăteam la îndoială dacă e ori nu Veronica Micle o asemenea femeie. Cu mijloacele de care dispunea, nici n-ar fi putut apoi să întemeieze o casă potrivită cu exigențele unei femei ca dînsa.

Dîndu-și, precum se vede, și el samă despre aceste, el a părăsit după cîteva luni noua sa locuință și s-a mutat la mine, în Calea Victoriei, lîngă casele în care azi se află librăria „Pavel Suru“, aproape de redacția care se afla în strada Regală și de birtul economic al lui Enache, care atunci se afla lîngă Ministerul de Interne, unde azi se află birourile Siguranței.

Eminescu era foarte bun chiriaș, un fel de copil cuminte, care rămîne unde-l pui, face tot ceea ce îi zici și bagă în toată clipa de samă ca nu cumva să supere pe cineva. Gest necuviincios nu era la el cu putință, vorbă proastă din gura lui nu ieșea, la orișice ocară el numai prin zîmbet disprețuitor răspundea, și nu-mi aduc aminte să-l fi văzut vreodată certîndu-se cu cineva. Era, ce-i drept, aspru și necruțător și își dădea fără de încunjur părerea pe față, dar vorba n-o lungea. Pe lîngă toate acestea era totdeauna în voie bună, rîdea cu multă poftă, se mulțumea și cu mai puțin decît ceea ce i se cuvenea și chiar și mîhnit ori supărat dacă ar fi fost, el nu se posomora, iar chiria și-o plătea totdeauna nainte, pentru ca nu cumva să se încurce.

Oarecare rînduială în felul de a-și petrece ziua nu avea nici acum. Singurul lucru neîndoios era că-n timpul de la zece înainte de amiazăzi și pînă la patru după-amiazăzi era dus la redacție și la ,,Enache“, unde-și lua masa cînd n-o uita aceasta, de obicei o dată pe zi. De acolo înainte nu puteai să știi dacă doarme ori e treaz, dacă scrie, cetește ori stă de vorbă, marea lui slăbiciune.

Rar de tot se întîmpla să lipsească de acasă ori să se întoarcă tîrziu de undeva. Mai nainte stătea de vorbă mai cu unul, mai cu altul pînă noaptea tîrziu, fie la redacție, fie la vreo cafenea. Acum se simțea acasă mai bine decît orișiunde și se bucura totdeauna cînd venea cineva să-l vadă și să ieie împreună cu el cafeaua, pentru care mașina îi stătea mereu pe masă.

Ca scriitor, Eminescu strica multă hîrtie, căci făcea multe corecturi, mai ales în ceea ce privea alegerea vorbelor, şi ţinea să deie la tipografie manuscript curat şi citeţ. Articolele pentru *Timpul*, de exemplu, le scria de obicei acasă, le cetea cu glas tare, apoi le scria. Mai nainte apoi de a le da la tipar i le citea apoi cuiva şi, dacă nu era mulţumit cu ele, le prescria din nou. Împrejurul mesei lui de scris era deci mereu plin de hîrtii rupte.

Cît pentru lectură, el nu cetea în înţelesul obicinuit al cuvîntului, pentru ca să-i treacă timpul, ci studia spre a se dumiri.

Nu e ramură de ştiinţă pentru care el n-avea, cum zicea, o „particulară slăbiciune", şi cînd se-nfigea odată în vreo chestiune, cetea un întreg şir de cărţi privitoare la ea. Dacă nu le găsea aceste la Leon Alcalay, care-şi avea atunci dulapurile cu cărţi vechi pe maidanul unde azi e „Cartea românească", le cerea la „Socec", iar după ce le cetea, de obicei i le vindea lui Leon Alcalay.

Între altele, încă fiind la Viena, Nicolae Teclu îl îndrumase spre chimie, iar la lecţiunile de anatomie ale lui Hyrtl şi la cele de fiziologie ale lui Brücke prinsese slăbiciune pentru fiziologie. Trecerea la zoologie şi la botanică era firească, iar aceste nu putea să le-nţeleagă fără de fizică, şi astfel a ajuns în cele din urmă la astronomie. Ideea lui de predilecţiune era că tot ceea ce are viaţă e insolaţiune, ceea ce l-a dus în cele din urmă la convingerea că fără de matematică diferenţială nu suntem în stare să pătrundem adevărata fire a lucrurilor. Astfel, în vara anului 1883, în ajunul primei sale îmbolnăviri, odaia îi era plină de fiţuici, pe care făcuse deprinderi de calcule diferenţiale.

Atît în timpul cît a stat aici, şi în urmă, după ce ne-am mutat în piaţa Amzei (la etagiu, lîngă brutărie), el ţinea la curăţenie şi la rînduială. Nu le păstra, ce-i drept, aceste, dar se bucura cînd, întorcîndu-se acasă, îşi găsea locuinţa curată şi-n bună rînduială. Dacă se-ntîmpla s-o găsească tot cum o lăsase, el pleca iar, mărginindu-se a-i spune servitoarei că se va întoarce în curînd.

După spusa unora, Eminescu a fost om nesățios, pornit spre îmbuibări, ba chiar și spre desfrîu.

Eu nu pot să spun decît că nu-l știu așa nici din timpul pe care l-am petrecut împreună la Viena și-n urmă la Iași, nici mai ales de la București, unde numai rar de tot trecea ziuă fără ca să ne-ntîlnim, și mi-e greu să cred că față cu mine a fost mai fățarnic decît față cu alții. Îl știu om cu deosebire cumpătat în ceea ce privește orișice trebuință trupească, cîteodată chiar pornit spre asceză, și nu o dată l-am văzut supărat de obscenitățile altora.

Se zice, îndeosebi, că la Iași făcea cu Creangă chefuri pe la „Bolta-Rece". Se poate. Creangă era fără îndoială om de dragul căruia bei bucuros un pahar mai mult decît de obicei și nu-ți părea în urmă rău c-ai făcut-o. Eu n-am fost însă acolo și știu numai că cu mine n-a chefuit niciodată, iar cu alții nu l-am văzut chefuind.

De băut bea, ce-i drept, și el, ca orișice om cuminte. E plăcută starea sufletească în care te afli după ce ai băut — așa, mai pe gustate — cîteva pahare de vin bun și ți se pare că e o mulțumire să trăiești în această lume dealtminteri plină de neajunsuri. De asemenea mulțumiri nu putem însă noi oamenii să avem parte decît păstrînd măsura cuvenită. Eminescu nu bea decît rar, cînd se nimerea ca cineva să-i închine un pahar de vin bun, și de la felul vinului atîrna cîte pahare bea. Eu o singură dată l-am văzut amețit de băutură, dar tot nu beat.

Cîteva zile după ce s-a mutat la București, ne-am dus să-l vedem pe dr. Teodor Nica. Acesta primise de curînd un butoiaș de vin, un tulburel înșelător, din care am băut împreună cîteva pahare, nu multe, dar destule pentru ca să ne înveselim. Eminescu îndeosebi ținea capul sus, umbla mțepat, era parcă se sîmțea zburînd prin aer.

Cînd ne-ntorceam la redacțiune, era lapoviță și el călca pe ici pe colo prin băltoace. Trecînd peste strada Colții în strada Doamnei, la colțul căreia se zidea atunci palatul Creditului fonciar rural, venea despre Poșta centrală spre noi un om desculț și zdrențăros.

— Uite! grăi Eminescu, arătîndu-mi-l. Iată mizeria lumii în care ne trăim zilele.

Răzămat apoi de unul dintre pachetele de cărămidă, care se aflau în drumul nostru, el își dete silința să se descalțe pentru ca să-i deie nenorocitului aceluia încălțămintea sa.

— Ai căpiat, omule?! i-am zis. O să-i dai tu ghetele tale, dar rămîi însuți desculț.

— Eu?! răspunse el. De mine să nu-ți pese. Eu pot să umblu și desculț; dar el, săracul?!

Așa era Eminescu, dar în starea aceasta nu-l mai văzusem, nu l-am mai văzut nici în urmă și nu cred să-l fi văzut nici alții mai nainte de a se fi-mbolnăvit.

II ÎN LUME

S-a nimerit că tocmai cînd aveam să le scriu acestea s-a format în România Mare un mare minister, în care mai mulți ziariști s-au ridicat la suprafață în viața națională românească. În același timp s-au făcut daraveri de milioane fie înființîndu-se, fie punîndu-se în vînzare ziare mai mult ori mai puțin populare.

Pe timpul cînd trăia Eminescu, ziaristul și scriitorul în genere erau un fel de oameni fără de rost, care nu știau să se folosească de darurile firești cu care au fost înzestrați. Mai era apoi și că Eminescu încă din timpul copilăriei să-ndrumase a-și petrece zilele în singurătate. Îi plăcea fără-ndoială să steie de vorbă cu cei ce îi căutau societatea, fie chiar și dacă aceștia nu îi erau simpatici, dar cele mai frumoase clipe ale vieții sale tot numai singur le-a petrecut.

În timpul anilor petrecuți la București, nu avem deci să-l căutăm prin saloane, prin cluburi, pe la serate, nici chiar prin cafenele. Dacă se-ntîmpla cîteodată să se rătăcească unde era lume multă, el era tot mai mult singur, un fel de om rătăcit printre ceilalți.

Centrul vieții lui sociale erau întrunirile literare ale „Junimii", de la care nu lipsea niciodată. S-a zis adeseori că „Junimea" era o societate de admirațiune mutuală. Eminescu fără îndoială nu era admirator al tuturor celor socotiți ca făcînd parte din „Junimea“, dar îi cunoștea din temei pe toți, era dumirit atît asupra păcatelor, cît și asupra bunelor însușiri ale fiecăruia dintre dînșii și avea o slăbiciune oarecum copilărească pentru orișicare, potrivit cu felul său de a fi.

Pentru dînsul „Junimea“ era o „bandă“, un fel de orchestră, în care chiar și cel mai slab muzicant era un adevărat maestru în ceea ce privește instrumentul lui. De sine se-nțelege că adevărata „Junime“ era la Iași, și junimiștilor din București el le zicea junimști *„in partibus infidelium“*. Tocmai de aceea el era oarecum sectar: nu vedea bucuros la întrunirile „Junimii“ pe aceia pe care nu-i socotea junimiști.

Nu însă numai el avea slăbiciune pentru junimiști. Și junimiștii adevărați aveau toți o deosebită slăbiciune pentru dînsul. Cînd cetea el vreuna din scrierile sale, era o adevărată sărbătoare. El cetea deslușit și cu un glas foarte plăcut nu numai scrierile sale, ci și ale altora. Cetitori ascultați cu multă plăcere mai erau Maiorescu și Caragiale, care adeseori era un adevărat maestru în „abimarea“ scrierilor care nu-i plăceau.

Mare sărbătoare mai era la „Junimea“ și cînd se-ntîmpla ca Alecsandri să citească cîte ceva.

El de asemenea era bun cititor, și citind, dădea pe față multă pricepere în ceea ce privește tehnica scrierii. Deși poeziile lui sunt pe ici, pe colo împestrițate cu neajunsuri în ceea ce privește fie ritmul, fie rima, fie alegerea, întrebuințarea ori așezarea vorbelor, el își dădea seamă despre aceasta și, citind, se uita cu un fel de viclenie la Caragiale și la Eminescu, singurii care se încumătau a-i face critică. Adeseori le zicea în glumă:

— Faceți ca și cînd nu v-ați fi dînd seamă, căci ceilalți nu-nțeleg.

La București întrunirile literare se țineau la T. Maiorescu, mai rar la T. Rosetti, în cîteva rînduri la Păucescu. Dintre junimiștii de la București, „Titu“, „conu Toderiță“, „Jacques“ și „Excelența“ erau aceia pe care-i punea mai presus în gîndul său.

Afară de „Junimea“, Eminescu avea numai de tot puțini prieteni în adevăratul înțeles al cuvîntului.

Unul dintre aceștia era Dionise Miron, un tînăr foarte simpatic, bănățean pe cît îmi aduc aminte, care știa sîrbește și tradusese într-o românească plăcută mai multe din baladele sîrbești.

Alt prieten îi era tînărul Costachi, atunci deputat, om instruit și inteligent, cu care petrecea timp îndelungat la sine acasă, luînd cafele și bînd cîte un pahar de vin bun, mai ales *„Lacrima Christi"*, pentru care Eminescu avea o particulară slăbiciune. Tot ca tînărul Costachi petrecea cu Eminescu tînărul Maroneanu, om cu multă învățătură în ceea ce privește științele exacte.

Din cînd în cînd Eminescu lua masa la d. T. Rosetti, mai des în familia Maiorescu și mai des la familia Kremnitz, aproape totdeauna împreună cu mine.

Unii dintre cei ce au scris despre Eminescu au socotit că-și fac scrierea interesantă născocind fel de fel de lucruri imposibile în ceea ce privește legăturile dintre Eminescu și Mite Kremnitz, binecunoscuta scriitoare.

Adevărul este că Mite Kremnitz era o femeie cu o cultură foarte întinsă, cu deosebire inteligentă și în același timp de o rară distincțiune. Ea scria mult, adeseori în colaborare cu Carmen Sylva, și ținea, firește, să-și cetească scrierile într-un cerc mai restrîns, din care făceam și noi parte.

În același timp ea se interesa de literatura română, a luat cînd de la Eminescu, cînd de la mine lecțiuni de limba românească și a făcut cunoscutele traduceri din literatura noastră, pe care de asemenea le-a cetit cu noi.

Numai oameni care nu sunt în stare să-și deie seamă că pentru cei ca Eminescu femeia este și ea om, numai flecari au putut să născocească aici legături romanțioase.

Tot cam același e adevărul și în ceea ce privește legăturile lui Eminescu cu alte femei de la București.

O singură femeie a fost pentru Eminescu nu numai om.

Am spus că-n timpul cînd locuia pe la biserica Sf. Constantin, Eminescu era hotărît s-o ieie în căsătorie pe Veronica Micle, care rămăsese văduvă. Și-a schimbat însă, așa se vede, gîndul, căci după un timp oarecare a părăsit locuința aceea și s-a mutat la mine, în Podul

Mogoșoaiei. Cîtva timp în urmă Veronica Micle a venit la el, unde a stat vreo opt zile, apoi a plecat iar la Iași.

Singura explicare a acestei întîmplări este că, după plecarea ei, Eminescu s-a uitat lung la mine.

— Îți mulțumesc, Doamne, — mi-a zis, făcîndu-și cruce — am scăpat, în sfîrșit, pentru totdeauna.

Iar unii dintre cei ce-au scris despre Eminescu pun această ruptură în legătură cu îmbolnăvirea lui, ceea ce de asemenea nu e adevărat.

Eminescu s-a îmbolnăvit în vara anului 1883, în curînd după dezvelirea monumentului ridicat lui Ștefan cel Mare la Iași. Atunci el nu mai locuia în Podul Mogoșoaiei; ne mutaserăm în piața Amzei, casele de lîngă brutărie. Trebuie deci să fi trecut la mijloc cel puțin Sf. Gheorghe, dacă nu chiar și Sf. Dumitru.

III ÎMBOLNĂVIREA LUI

Despre boala lui Eminescu s-au scris multe, au fost publicate fel de fel de adeverințe medicale, a căror temeinicie nu mi se cuvine s-o pun la îndoială, dar s-au spus și multe pe care eu nu pot să le cred. Sunt îndeosebi oameni care se socotesc încredințați că Eminescu n-a fost niciodată pe deplin sănătos. Adevărul este că el nu era om așa-zis normal, întru toate deopotrivă cu orișicare Stan ori Bran. Fiind sufletește mai presus de cei mai mulți dintre contimporanii lui, el avea deosebitul său fel de a vedea lucrurile și pozițiunea omului în lumea aceasta. Ceea ce altora li se părea lucru de mare însemnătate pentru dînsul era ceva de nebăgat în samă. El nesocotea îndeosebi propriile sale interese materiale și era mereu preocupat de alte altora. Nepăsător în ceea ce privește nevoile cu care avea să se lupte, el lua parte la bucuriile și la durerile altora, exagerîndu-le chiar pe aceste cîteodată. E deci lucru firesc că foarte mulți dintre oamenii normali sau așa-ziși „cuminți" îl socoteau „țîcnit", „într-o ureche", dacă nu chiar nebun. Judecat însă după adevăratul său fel de a fi, el a fost în toate împrejurările cel mai cuminte om. El a putut să săvîrșească fapte care nu se potriveau cu felul de a vedea al altora, dar nu intra niciodată în conflict cu sine însuși. Un singur exemplu din foarte multe.

Dînsul îi dăduse d-nei Kremnitz lecțiuni de limba română. După un timp oarecare, d-na Kremnitz i-a dat 200 lei drept onorar pentru osteneala lui. Eminescu a izbucnit într-un rîs nervos.

— Nu mi-aș fi închipuit — grăi dînsul în cele din urmă — că o doamnă atît de inteligentă ca d-ta nu e în stare să-și deie samă că mă jignește cînd crede că eu în vederea unui cîștig material îmi dau osteneala de a o învăța românește, pentru ca să poată citi scrierile noastre, între altele și pe ale mele. Drept dovadă de sinceritate, nu ai să te superi pe mine dacă rump în bucățele mici aceste hîrtii.

Aceasta era fără-ndoială o faptă pe care nici un om „normal" nu era în stare să o săvîrșească, și asemenea fapte Eminescu a săvîrșit în viața sa multe.

Cu totul altul e felul de a fi al faptelor pe care Eminescu le-a săvîrșit cînd boala sufletească a început a i se da pe față.

Pe cît știu eu, nu din acte medicale, nici din adeverințe oficiale, ci din spusele prietenului meu M. Eminescu, el a avut doi frați mai mari și o soră mai mare, d-na Drogli, care s-au sfîrșit tot cam în felul lui, și nu o dată el era neliniștit de gîndul acesta.

Cînd cu dezvelirea monumentului ridicat lui Ștefan cel Mare la Iași, Eminescu a scris poezia lui *De la Nistru pîn' la Tisa,* pe care avea de gînd s-o citească la serbarea dezvelirii.

S-a și dus la Iași, dar nu numai că n-a citit poezia, dar nici n-a luat parte la serbare.

Întors acasă, el era posomorît.

— Nu mi-am citit la dezvelirea monumentului poezia — mi-a zis el — fiindcă nu mă simțeam bine și eram chinuit de temerea ca nu cumva să zic ori să fac ceva nepotrivit cu împrejurările, încît lumea să rîdă de mine.

Era cu desăvîrșire schimbat.

Nu-mi aduc, precum am spus, aminte ca să-l fi văzut vreodată supărat, nici mai ales ca noi amîndoi să ne fi supărat unul pe altul. Ceea ce pe oameni de obicei îi jignește pentru dînsul era nimicuri de nebăgat în samă. Acum era oarecum pervertit, se supăra pentru toate nimicurile și era mereu preocupat ca nu cumva să fie luat drept un smintit. Îndeosebi cu mine se certa pentru cele mai mici deosebiri de vederi.

Era spre sfîrșitul anului școlar și eu aveam atît la Azilul ,,Elena Doamna", cît și la Școala normală a Societății examene, încît alergam mereu de ici pînă colo. El se sîmțea adînc jicnit că nu stau de vorbă cu dînsul.

Primise de la tatăl său o scrisoare, în care îi spunea că fratele său, acela care fusese la Sibiu și mai tîrziu la Timișoara, s-a întors acasă, unde s-a îmbolnăvit. Stăruia să vie și să-l ieie de „pe cap", căci i s-a făcut lehamite. A rămas să se ducă, să-l ridice și să-l ducă la sanatoriul „Șuțu". Pentru aceasta era nevoie de bani. Pe cît îmi aduc aminte, în urma stăruințelor d-lui dr. T. Nica, a și găsit, nu știu cum, 2 000 de lei, la Botoșani n-a plecat însă, căci s-a îmbolnăvit și nu se știe ce s-a ales de cele 2 000 de lei.

Cînd s-a întîmplat aceasta, eu nu mă mai aflam la București, plecasem la Viena, ca să consult medicii în ceea ce privește o boală supărătoare de care sufeream.

Din spusele altora știu că s-a dus la băile „Mitrașefski", unde s-a încuiat într-o cabină și-a dat drumul la apă, încît a fost nevoie să se spargă ușa. Acum a fost dus el la sanatoriul „Șuțu", unde după întoarcerea mea în țară, l-am văzut în mai multe rînduri. Părea că mă recunoaște, dar de vorbit nu am putut să vorbim. Se plimba în sus și-n jos prin grădină recitînd cu mult avînt fel de fel de poezii, mai ales părți din *Iliada.*

Se știe că el a fost trimis apoi într-un sanatoriu din Viena, unde și-a venit în fire și de unde a plecat însoțit de amicul nostru Chibici-Rîvneanu în Italia.

Cînd s-a întors la București, eu eram gata să plec la Sibiu. Numai cîteva săptămîni am mai petrecut împreună. Amicii noștri de la Sibiu stăruiau să vină și el cu mine, căci nicăiri nu putea să se bucure de mai multă purtare de grijă decît în mijlocul lor. El era însă cu desăvîrșire schimbat. Deși la Putna nimeni nu stăruise mai mult decît dînsul să plec la Sibiu cînd se va putea înființa ziarul proiectat de noi, acum era de părerea lui Alecsandri, care stăruia să nu plec, căci ardelenii nu sunt oameni cu care se poate scoate la capăt ceea ce voiesc eu.

Așa cum el era acum a rămas în gîndul celor mulți, mai ales în al celor ce nu l-au cunoscut mai nainte de a se fi îmbolnăvit, om scîrbit de lume, pentru care viața nu e vrednică să fie trăită.

Cei ce-l judecau după aparență și mai ales cei ce se socoteau biciuiți de dînsul și-au dat silința să-l prezinte lumii drept un fel de descreierat, pesimist, care le vede toate în negru și urgisește pe orișicine care nu îi este pe plac.

Se pune îndeosebi mult temei pe vorbele lui *„căci multe dureri sunt și puține plăceri"*.

Se cuvine să nu închei acest șir de reamintiri fără ca să spun cum am înțeles noi aceste vorbe.

Nu mai încape nici o îndoială că pentru omul sănătos și cuminte în viață covîrșesc plăcerile de a fi. Este mai ales plăcere satisfacerea orișicărei trebuințe firești. Caragiali mergea chiar mai departe și repeta mereu că, cu cît mai multe slăbiciuni ai, cu atît mai multe mulțumiri poți să-ți procuri și cu atît mai mult îți prețuiește viața. Pe lîngă aceste mulțumiri rezultate din propriile trebuințe, noi oamenii mai putem să avem parte și de mulțumiri mai senine, luînd parte la plăcerile semenilor noștri. Cel mai nesecat izvor de fericire omenească este iubirea de oameni, în urma căreia ne bucurăm de bucuriile altora. Cînd Eminescu zice că multe dureri sunt și puține plăceri, el vrea să spună că, uitîndu-se împrejurul său, în mijlocul societății în care și-a petrecut viața, multe dureri simte și de tot puține plăceri.

El nu s-a plîns niciodată de jignirile ce i s-au făcut lui însuși, ci de faptele prin care contimporanii săi își făceau unii altora nesuferită viața. Se vor împlini în curînd cincizeci de ani de cînd el biciuia în coloanele ziarului *Timpul* relele apucături ale multora din contimporanii săi, care se mințeau, se amăgeau, se înșelau, se nedreptățeau, se asupreau, se despuiau, se calomniau și se chinuiau în fel de fel de chipuri unii pe alții. El își găsea mîngîierea în trecutul plin de fapte frumoase și în viitorul neamului românesc, pe care îl vedea plin de lumină.

Cînd le scriam aceste, am cetit din întîmplare în *Universul* numărul de la 13 ianuarie 1922, pagina întîi, coloana a cincea, următoarele:

„În această mocirlă morală și materială nu mai putem trăi. Sunt trei ani, ca să nu mai vorbim de epoca tulbure a neutralității și a războiului nostru, de cînd fiecare din noi în fiece moment vede o ticăloșie, o nedreptate, o turpitudine, de cînd o semnalează celor chemați s-o împiedice sau s-o îndrepteze și nimeni nu face nimic. Unde mergem? La dezastru."

Niciodată Eminescu n-a mers atît de departe. El constata faptele neiertate, biciuia relele porniri, dar se mărginea la pătura așa-zisă „superpusă" și rămînea în sufletul său senin, căci era încredințat că fie din mijlocul maselor mari ale poporului, pe care le socotea sănătoase, fie de la românii din țările învecinate va porni o reacțiune sănătoasă, care va îndruma viața națională românească spre avînturile visate de dînsul.

Îmbolnăvindu-se, Eminescu a pierdut credința în o apropiată înflorire națională. Acum era sătul de viață, pesimist în adevăratul înțeles al cuvîntului, ceea ce nu a fost pînă în ziua cînd a scris poezia *De la Nistru pîn' la Tisa.*

Nu numai după întoarcerea lui din Italia, ci și mai nainte de a fi izbucnit boala lui, el mi se plîngea că nu mai are nici un rost în lumea aceasta și că este îngrozitor gîndul de a fi o sarcină pentru puținii oameni care-l iubesc.

IOAN CREANGĂ

N-a fost, cît a trăit, încîntat de sine însuși, n-a dat niciodată năvală să iasă-n fața lumii cu mare renume, nu și-a făcut și n-a pus pe alții să-i facă reclamă, ci mai mult i-a plăcut să-și petreacă viața în mijlocul copiilor adunați în școală, fie stînd de vorbă cu vreunul dintre totdeauna puținii lui prieteni, pentru care el, omul de o veselie neistovită, era o grădină de frumusețe. A crescut cu toate acestea din ce în ce mai mult în gîndul tuturora, e știut și prețuit de mai mulți azi decît sunt acum douăzeci de ani, în ziua neașteptatei sale morți, și nimeni deopotrivă cu dînsul n-a dovedit că ceea ce în materie de creațiune literară e adevărat nu numai rămîne, ci totodată și pătrunde.

Învățător multiubit și admirat, el a rămas toată viața lui tînăr, om de o fire blajină și totdeauna voios, care cu anevoia-și perde răbdarea. Deși răspopit însă, încă la-nceputul carierei sale preoțești, el nu s-a lăpădat niciodată de apucăturile luate în scurtul timp al preoției sale. În mersul, în ținuta și în gesturile lui, în felul lui de a rosti vorbele, în cuviința cu care se retrăgea într-un colț, în băgarea de samă cu care-și dedea părerea cînd i se cerea și mai ales în zîmbetul lui adeseori pînditor ieșea mereu la iveală omul intrat în lume cu gîndul de a-și petrece viața ca popă.

Popească li se părea multora și apucătura lui Ioan Creangă de a vorbi-n pilde și de a-și da părerea cu oarecare încongiur și răzămîndu-se pe autoritatea altora. În toate împregiurările, și la cîștig, și la pagubă, și la veselie, și la-ntristare, el scăpa cu o poveste, cu o anecdotă ori cu un proverb. El nu cita din *Sfînta Scriptură*, ci se răzăma pe nesecatele comori de-nțelepciune ale poporului.

Om de o inteligență cu desăvîrșire superioară, el îi judeca, ce-i drept, pe alții tot ca bunul său prieten Eminescu, dar nu se socotea mai deștept decît alții, ci zicea, în felul lui, că sunt mai mărginiți decît dînsul.

Deși mare maestru în ceea ce privește întrebuințarea limbii românești, el nu s-a socotit și n-a ținut ca alții să-l socotească în rîndul scriitorilor români. Puține a scris și cele scrise sunt lucruri pe care le spusese mai nainte-n grai viu pentru mulțumirea sufletească a prietenilor săi. Nu le-ar fi fixat niciodată pe hîrtie dacă prietenii săi nu l-ar fi încredințat că e păcat să se peardă forma ce li-o da el.

De aceea au scrierile lui atît farmec: ne-ncîntă nu atît ceea ce ni se spune-n ele, ci forma în adevăr românească [1] a lui, atît ca concepţiune, cît şi ca limbă.

Ioan Creangă nu creează, ci reproduce cu cea mai deplină sinceritate adevărate creaţiuni ale poporului.

Sunt greşiţi cei ce-l iau drept moldovean pentru că el se foloseşte pe ici, pe colo de provincialisme spre a da formei o culoare mai locală. Întregul lui fel de a expune e românesc, potrivit cu firea tuturor românilor — orişiunde vor fi trăind ei.

Aceasta o spunea Ioan Creangă şi el însuşi.

Cîtva timp după publicarea în *Convorbiri literare* a novelei *Budulea Taichii* m-am întîlnit cu Ioan Creangă la Bucureşti şi am petrecut împreună cu Eminescu cîteva seri la dînsul.

Viind vorba la *Budulea Taichii,* el a stat pe gînduri mai nainte de a-şi fi dat părerea.

Căuta ceva potrivit în „sacul cu minciuni".

— De ! zise-n cele din urmă. Îmi place şi mie, dar cică era odată un flăcău, care se-ndrăgostise rău de tot de o fată. Frumoasă însă, fata s-a măritat la oraş, după altul, mai bogat, care putea să-i facă toate voile, şi bietul de flăcău a rămas cu inima friptă şi plină de amar. Peste cîtva timp însurăţeii s-au întors în sat ca să-şi vadă ea părinţii şi el socrii, şi flăcăul [2] întîlnind-o, a stat buimac în faţa ei. Era gătită, spelcuită şi sulemenită de nu mai ştiai cum să te uiţi la ea. „Nu e aia pe care o ştiam eu !" îşi zise el cu inima uşurată.

L-am înţeles Eminescu şi eu.

— Îţi pare *Budulea* prea spelcuit, întîmpină Eminescu.

— Nu prea, dar cam, răspunse Creangă. Şi dacă e vorba, aşa prost cum sunt, vi-l dau mai bine gata.

Am stăruit s-o facă, şi două zile-n urmă mi-a citit prima parte a *Amintirilor* lui, care e fără-ndoială una din cele mai preţioase creaţiuni în literatura noastră poporală.

---

[1] În textul de bază: „forma românească"; întregit după textul tipărit în *Minerva,* 1910.

[2] În textul de bază: „s-au întors în sat, şi flăcăul"; întregit după textul tipărit în *Minerva,* 1910.

Ceea ce l-a ridicat pe Ioan Creangă în rîndul marilor noștri scriitori e sinceritatea și iubirea de adevăr cu care reproduce felul de a gîndi și de a simți al poporului român, lipsa de-ncungiur cu care spune adevărul, pe care numai puțini îl știu atît de bine ca dînsul.

CREANGĂ LA BUCUREȘTI

Ales membru-n Consiliul general, a venit la București, ca să-și facă datoria de sfetnic într-ale învățămîntului. Ținea să fie bine dumirit asupra cestiunilor puse la ordinea zilei și discuta mereu mai cu unul, mai cu altul dintre aceia pe care îi socotea mai dumiriți decît dînsul. Era mai ales o cestiune care-l interesa. Unii dintre fruntașii dăscălimii stăruiau să fie introdus studiul limbii latine și-n școlile secundare de fete, iară el era de părere că femeile pot să fie bune soții și bune mume fără ca să fi-nvățat limba lui Cicerone.

— Ba — rîdea dînsul — teamă mi-e ca nu cumva să se smintească învățînd-o.

Era deci unul din cei mai zeloși membri ai Consiliului general, căci ținea să afle care sunt cuvintele celor ce stăruie pentru limba latinească și-n școlile de fete și să-și deie în toate împregiurările pe față părerile sale.

La-ntrunirea literară ce se ținea vineri seara la Maiorescu lume multă-l aștepta pe Creangă, care n-a venit decît pe la 11, după ce s-a terminat ședința Consiliului general.

— Se poate, domnule Creangă?! i-a zis stăpînul casei. Faci ca atîta lume să te aștepte.

— Ce să zic?! a răspuns el, zîmbind ca de obicei. D-voastră ca d-voastră! Neavînd, se vede, altă treabă, ați așteptat în cea mai bună societate, și așteptarea nu vi-a fost zadarnică. Iată-mă: sunt aici. Iară eu, care umblu-n treburi mari, voi fi așteptat, poate mai puțin, dar vorba românului: Degeaba vii, degeaba te duci!

— Ei bine, i-a zis unul dintre cei de față. Cine mai era p-acolo? Ce-ați mai pus la cale?

— Iar nu știu cum să-ți dau răspuns, grăi Creangă. Cică într-o duminică o cocoană și-a luat fiica și s-au dus amîndouă la biserică. Întorcîndu-se după slujbă acasă, a întîlnit-o altă cocoană, care a-ntrebat-o cine mai era la biserică. „De! a răspuns cocoana. Eu am fost și fiică-mea: de acolo-nainte tot prostime.“

În acest fel indirect era deprins a-și da pe față gîndurile.

Își avea la Școala militară din București băiatul, căruia îi eram așa-zis corespondent. Primeam deci adeseori scrisori de la dînsul și ne întîlneam cînd venea pe la București. Rar mi s-a-ntîmplat să-mi spuie fie-n scris, fie-n grai viu, „pe șleau“, ceea ce avea de gînd.

COȘBUC LA *TRIBUNA*

Dus cu gîndul la cei trecuți în altă lume, muritorul se sîmte cuprins de o sfială sărbătorească, și ieșiți sunt din lumea noastră oamenii de la *Tribuna* din Sibiu, în mijlocul cărora și-a început Gheorghe Coșbuc lucrarea literară. Puțini, dar aleși, tot unul și unul, pătrunși cu toții de gîndul unirii sufletești a tuturor românilor, căruia i se da fiecare întreg, toți împreună cel mai bine închegat centru de propagandă culturală în timpul de atunci.

În frunte li se cuvine fețelor bisericești locul: erau arhimandritul Nicolae Popea, vicarul Mitropoliei, asesorul consistorial Nicolae Cristea, protopopul Sibiului Sim. Popescu, protopopul Seliștei, dr. Maior, și profesorul de muzică bisericească, d. Cunțanu, tatăl Mariei Cunțanu, răposați unul după altul. Răposat-au și profesorii seminariali dr. Crișanu și dr. Popovici-Barcianu, precum și frații Brote, dr. Aurel, directorul băncii „Transilvania“, și Eugen, exactorul consistorial. Nu mai trăiesc nici foștii redactori răspunzători ai *Tri-*

bunei, Corneliu Pop-Păcuraru, Pompiliu Pipoş şi Septimiu Albini, precum nici Ioan Rusu-Şirianu.

Încetat-a prea curînd din viaţă şi cel mai bine înzestrat şi mai bine pregătit dintre toţi, Ioan Bechnitz, omul cu admirabilă cultură generală şi adevăratul conducător al mişcării.

Oamenii aceştia se-ntruneau o dată pe săptămînă la o masă comună şi-şi luau în fiecare zi cafeaua în acelaşi local, pe „Bretter", şi împreună îşi făceau pe-nserate plimbările pe „sub Arini" şi-n timpul verii excursiunile mai ales în munţii Ţibinului, pe la Păltiniş şi pe Cindrel.

Gheorghe Coşbuc, înzestrat din belşug de către firea cea darnică, s-ar fi ridicat în toate împrejurările deasupra contimporanilor săi, n-ar fi ieşit însă ceea ce a fost dacă nu şi-ar fi croit lucrarea vieţii în mijlocul acestor oameni cu cultură generală, care toţi erau scriitori, şi n-ar fi primit îndrumări de la Bechnitz, la Viena prieten bun, iar în urmă admirator al lui Eminescu.

Într-una din zile am primit la redacţiune, pentru foiţa *Tribunei*, un manuscript, curat şi citeţ, o snoavă versificată. Autorul se subscria *Boşcu* şi plicul fusese-n Cluj pus la poştă. Mi se părea lucru învederat că acel Boşcu e-ncepător, student la Universitatea din Cluj, şi mă bucuram, căci n-o fi, poate, adevărat că ziua bună de dimineaţă se cunoaşte, dar nu mai încape nici o îndoială că cei în adevăr aleşi chiar de la începutul lucrării lor îşi dau destoiniciile pe faţă. Mi-a plăcut snoava, am publicat-o şi mi-am aprins paie-n cap.

Bechnitz avea obiceiul de a citi ziarul pe la cinci după-amiazăzi, cînd paginaţiunea era gata de tipar. Aşa a făcut şi data aceasta şi era foarte supărat. Era adecă de părerea că asemenea lucruri se publică pentru numărul de duminecă ori în ajunul unei sărbători şi numai după ce au fost anunţate cu o zi, două mai înainte.

— Prea îi crezi pe cititori proşti, i-am răspuns eu. Ei îşi dau foarte bine samă despre ceea ce citesc.

— Nu-i socotesc deloc proşti — mi-a întîmpinat el — dar îi ştiu oameni care au fiecare treburile sale şi citesc de obicei în pripă, cum s-ar zice, printre picături. De aceea trebuie să le tragi luarea-aminte asupra lucrărilor de oarecare importanță și să le vorbești despre asemenea lucruri mai ales duminecile și zilele de sărbători, cînd ei n-au altă treabă.

Ziua următoare au dat năvală unul după altul ceilalți, ca să afle cine a scris snoava, unde se află el, ce rost are, și cei mai mulți erau de părerea lui Bechnitz și stăruiau ca neapărat să-i scriu lui Boșcu, rugîndu-l să ne mai trimită ceva, pentru ca să fac publicarea după ce voi fi anunțat-o pentru un număr de sărbătoare. Nu numai că i-am scris apoi, dar i-am mai și trimis volumul de poezii al lui Eminescu, precum și novelele mele.

După cîteva zile mi s-au înapoiat cele trimise, cu observațiunea că la Universitatea din Cluj adresantul e necunoscut.

După trecerea unui timp oarecare m-am dus la Cluj, ca acuzat într-un proces de presă, în care îmi era apărător d-l advocat Iuliu Coroianu. În cancelaria acestuia am găsit un tînăr, pare-mi-se d-l Iuliu Maniu, care-și făcea obligata practică în ale advocăturii. L-am întrebat dacă nu cumva cunoaște pe oarecare Boșcu, de la care am primit niște versuri.

El a dat cu socoteală că vorba e de Gheorghe Coșbuc, feciorul popii de la Hordău, căci acela scrie versuri. Însă acesta părăsise Universitatea și se afla pe timpul acela dus la o stînă din Munții Rodnei.

Le-am spus-o aceasta celor de la Sibiu, și după îndelungate discuțiuni, a rămas să-i scriu acolo la Hordău și să-i propun să intre în redacțiunea *Tribunei*. Personalul redacțiunii era, ce-i drept, complect, și în budgetul ziarului nu era nimic prevăzut pentru așa ceva. Ni se-ntîmplase însă că unii dintre cititori stăruiseră să fie publicate în mod regulat prețurile din piața Sibiului — pentru unt, untură, fasole, porumb, ceapă etc. A fost deci creat un post nou, cu leafă de 60 fl. pe lună, și acest post i-a fost oferit lui Gheorghe Coșbuc, care l-a și primit și-a urmat apoi să noteze în cel mai conștiincios mod prețurile din piața Sibiului.

Pentru noi, așa-zișii *tribuniști*, ziarul era mai presus de toate organ de propagandă pentru restabilirea unității în viața culturală a poporului românesc și de aceea cea mai de căpetenie parte a *Tribunei* erau corespondențele primite din deosebitele părți ale țării, căci prin aceste corespondențe se-nnodau legăturile între cei de atîta timp despărțiți. Cele mai multe din aceste erau scrise într-o limbă plină de localisme, încît nu era cu putință să le publicăm fără ca să le fi corectat. Aceasta era cea mai grea parte din sarcina ce luasem asupra mea în redacțiunea *Tribunei*, căci corecturile erau multe și trebuia să fie făcute cu o cumpănire cruțătoare, ca autorii să nu se sîmtă jigniți în amorul lor propriu. Nu o dată încurcătura era atît de mare, încît eram nevoit să copiez cele scrise.

Ca să pot deci lucra în toată liniștea, mă duceam dimineața pe la cinci la redacțiune, încît eram gata la opt, cînd veneau și ceilalți.

Coșbuc venea și el cam deodată cu mine. N-avea nevoie s-o facă: prețurile nu le lua din piață, ci din ziarele germane din localitate, care le primeau de la poliție. Știind însă că vin eu, se socotea dator să vină și el. Neavînd apoi altă treabă, aduna de prin reviste și de prin ziare străine *„varietăți"* interesante, pe care publicul le cetea cu multă plăcere.

Steteam așa numai noi doi pînă la opt și dimpreună cu ceilalți pînă la douăsprezece, luam cafeaua în același local și iar ne întorceam pe la două în redacțiune, unde stam pînă la cinci; treceau însă adeseori una după alta mai multe zile fără ca să schimbăm vreo vorbă. N-aveam ce să ne spunem unul altuia. Cînd se-ntîmpla însă să ne pornim la vorbă, nu mai sfîrșeam. Căzuse adecă și el în boala de care au suferit Eminescu și Caragiali: cînd intrai cu el în vorbă despre cestiuni de tehnică literară, nu-i mai era nici foame, nici sete, nici somn, se pierdea cu desăvîrșire el însuși pe sine. Și avea cu cine să stea de vorbă, căci afară de mine mai erau pe acolo Bechnitz, dr. Crișanu, dr. Barcianu și Dimitrie Comșa, care sufereau și ei de aceeași boală. Îi făceam deci o mare plăcere dacă-i dedeam și lui corespondențe ca să le corecteze.

— Îmi face multă plăcere — zicea el — căci multe învăț făcînd corecturi: o singură greșală în ceea ce priveşte alegerea, întrebuinţarea ori aşezarea vorbelor te luminează mai bine decît toate gramaticele şi toate cursurile de stilistică.

Mai suferea şi de altă boală a lui Eminescu şi a lui Caragiali: era doritor de a-şi întinde cunoştinţele, şi cînd se pornea pe citite, nu-l mai puteai urni din loc.

El se bucura la sibieni de multe simpatii, şi toţi se băteau pe el să-l aibă la masă. El le şi făgăduia tuturora, că are să vie, dar numai rar se nimerea să se şi ţie de vorbă. De cele mai multe ori se încurca fie în vreo lectură, fie în discuţiuni şi era prea tîrziu cînd îşi aducea aminte că are să se ducă să ia masa la cutare şi cutare.

Aşa a şi rămas el toată viaţa lui: ţinea ca manuscriptul să-i fie curat şi citeţ ca al lui Eminescu ori al lui Caragiali, să cîntărească cu toată chibzuinţa fiecare vorbă mai nainte de a o fi pus pe hîrtie şi să-şi lărgească mereu cunoştinţele fie citind, fie stînd de vorbă cu alţii.

În timpul pe care l-a petrecut la Sibiu, a scris cîteva din cele mai însemnate lucrări ale lui. Citindu-le pe aceste, T. Maiorescu a stăruit să-l trimitem la Bucureşti, în centrul vieţii culturale româneşti, unde, precum ziceam eu atunci, soarele pentru toţi românii răsare.

Dorea şi el să se ducă, dar mai avea să-şi reguleze poziţiunea în ceea ce priveşte serviciul militar.

După împărtăşirile ce ni se făcuseră de la Năsăud, vorba era numai de o formalitate: urma să se prezinte pentru ca să fie declarat *untauglich*, adică lipsit de cuvenitele destoinicii pentru serviciul militar. Medicul recrutor de la Năsăud, care-l cunoştea bine, era adecă de părerea că el suferea de un neajuns al inimii.

Citat la cercul de recrutare din Năsăud, el trebuia neapărat să se ducă şi zicea mereu că se va şi duce, dar uita cînd are să plece. În urma stăruinţelor prietenilor noştri din Năsăud, unul dintre noi l-a luat deci şi l-a dus la gară, i-a scos bilet şi l-a urcat în tren.

— Slavă Domnului c-am trecut şi peste greutatea aceasta! ni-am zis ştiindu-l pornit pe drum.

Ne era pripită bucuria.

După cîteva zile ne-am pomenit cu un nou *Befehl* de la Năsăud: deoarece nici de data aceasta nu se prezentase, Gheorghe al nostru era îndrumat să se prezinte la cercul de recrutare din Sibiu.

Am rămas ca căzuți din cer și ne uitam nedumiriți unul la altul: îl crezuserăm la Năsăud, iar acum nu știam de unde să-l luăm. Aleargă, caută, știricește la dreapta și la stînga, dă depeșă peste depeșă: abia după cîteva zile am ajuns să ne dumirim că la Copșa el a dat peste Alexandru Hodoș, bineștiutul Ion Gorun, au intrat în vorbă despre gramatică și s-au înfundat la Blaj, unde Hodoș avea un frate.

După ce l-am adus la Sibiu, s-a prezentat la cercul de recrutare de aici, unde a fost declarat prea șubred pentru serviciul militar.

— Are nevoie de stimulente pentru inimă, dacă vorba e să lucreze — mi-a răspuns medicul militar — dar poate să ajungă la adînci bătrînețe dacă nu va abuza de stimulente.

N-a ajuns la adînci bătrînețe, dar dintre aceia în mijlocul cărora trăise la Sibiu, abia unul, doi mai trăiau cînd a murit el.

COȘBUC ȘI *VATRA*

Cînd noi, Caragiali, Coșbuc și eu, am luat cu C. Sfetea înțelegere să publicăm *Vatra*, ne puneam nădejdea în Coșbuc, pe care-l știam om înzestrat cu multe și mari destoinicii și totodată și muncitor. Eu eram atunci director de studii și profesor de istorie la Azilul „Elena Doamna“, iar în urmă am fost însărcinat de Academia Română să organizez ca director de studii Institutul „Ioan Otteteleșanu“, nu prea aveam deci timp și pentru redactarea unei reviste literare.

Pe Caragiali l-am fi jignit apoi în amorul propriu al lui dacă, puindu-l în rîndul oamenilor muncitori, l-am fi rugat să poarte el sarcina de redactor. Editorul rămînea deci răzămat numai cu Coșbuc. Ne-ntîlneam, ce-i drept, adeseori ca să stăm de vorbă, dar acela care muncea era Coșbuc, numai el, și mai ales mulțumită ostenelilor lui a fost *Vatra* o revistă ilustrată, care poate să fie citită și azi cu plăcere.

Sunt între cititorii noștri de astăzi puțini cei ce cunosc *Vatra*, iar între puținii aceștia sunt mulți care nu-și vor mai fi aducînd aminte de ea, căci se-mplinesc în curînd treizeci de ani de cînd ea nu mai apare. Nu sunt deci puțini cei ce află un lucru pentru dînșii nou cînd le spun că unele din cele mai frumoase poezii ale lui Coșbuc în *Vatra* au fost întîia oară publicate și nici n-ar fi fost scrise dacă n-ar fi existat *Vatra*. Coșbuc mai făcea apoi și așa-zisa „bucătărie" a revistei. El alegea bucățile ce urma să fie publicate, el le ordona, el alcătuia potrivit cu gustul său revista. Pe lîngă aceasta, cea mai interesantă și mai caracteristică parte a revistei era redactată de el și, pot să zic, numai de el.

Era, înainte de toate, rubrica „Vorba ăluia", în care el dedea lămuriri nu numai interesante, ci totodată și instructive asupra zicătorilor românești. Citez cîteva dintre aceste:

„Nici în clin, nici în mînec" (nu *„mînecă"*, cum zic pocitorii limbii românești). *„A prins prepelița de coadă." „Brașoave." „Lasă-l în moarea lui." „La botul calului." „Cu cățel, cu purcel." „Opt cu a brînzei." „I-a suflat în borș." „Burtă de popă." „A vorbi românește."*

„Românul vorbește « *românește* » — zice Coșbuc — ceea ce are la inimă are și în gură și ce spune e limpede spus." •

Limba lui e frumoasă și ține la ea. Cînd vorbești rău românește — în înțeles gramatical — românul zice că vorbești *„păsărește"*. Și din nefericire, mulți români parcă au jurat să facă limba noastră o *„limbă păsărească"*.

Aceasta ar putea s-o zică orișicine și astăzi, cînd trăiesc pînă chiar și scriitori care-o dau pe „păsărește" fiindcă nu și-au dat silința să cunoască scrierile noastre mai vechi, fie chiar și numai cele din secolul XIX.

Altfel de scriitor era Coșbuc, care n-ar fi fost în stare să scrie „Vorba ăluia" dacă n-ar fi cunoscut limba română poporală și obiceiurile poporului român și n-ar fi fost bine dumirit asupra scripturii românești.

Tot atît de interesantă, dacă nu chiar, mai interesantă și mai instructivă, e altă rubrică scrisă de Coșbuc, „Fel de fel", varietăți adunate de pretutindeni, o slăbiciune pe care Coșbuc o prinsese încă la Sibiu, după îndemnul primit de la Bechnitz.

Mulți dintre cititorii revistei *Vatra*, luînd în mînă cel din urmă număr, se uitau, mai nainte de toate, la „Fel de fel", care li se părea partea cea mai prețioasă a revistei. Adevărul era că multe din „Varietățile" trecute în rubrica aceasta erau muncite, cum era bunăoară *La ce vîrstă au murit scriitorii noștri?* (vol. II, pag. 121). Zece pînă la patruzeci de ani, 15 pînă la 60, 13 pînă la 80, iar 3 după 80 ani.

Lucruri interesante și instructive mai scria Coșbuc și pentru rubricele „De-ale casei" și „Știri".

Numai citind aceste părți ale revistei *Vatra* putem să ne dăm seamă despre bogăția de cunoștințe și despre destoinicia de a judeca a lui Coșbuc, omul de obicei scurt la vorbă.

Întregul fel de a fi al lui iese însă cu desăvîrșire luminos la iveală din următoarea anecdotă, pe care o reproduc din volumul II al *Vetrei*, pag. 306:

„O POEZIE NEMȚEASCĂ DE V. ALECSANDRI

Mă împrietenisem, nu știu cum, în München cu un neamț tînăr, pictor. Era băiatul unui băcan. Cuminte băiat; avea însă o dragoste a focului să discute necontenit teoriile artei. Lucrul acesta pe mine mă supăra. Teoriile sunt socoteala de acasă, iar producerea operelor de artă e socoteala din tîrg. Neamțul meu era mai mult critic decît artist. În urmă l-am făcut să priceapă că pe mine mă supără teoriile lui și că, peste tot, eu dau foarte puțin pe teoriile în artă. A rîs cînd i-am spus că românii au o vorbă mojicească, dar foarte potrivită în ce privește pe criticul care dă povețe artistului: « Te apuci să-nveți pe tat-to cum se fac copiii ».

Băcanul, tata pictorului, pe aceeași urmă. Teoretic, încît da povețe și cizmarilor cum se coase pingelele. Fusese bogat, ținuse odată cel mai elegant hotel în München, « *À quatre saisons* ». Scăpătase rău; era chefliu și darnic; n-avea apucături de negutător. Bavarez întreg.

Odată prietenul meu mă cheamă acasă la el, în Sonnerfeldergasse aproape de gară. Băcanul, văduv, avea numai pe Edgar, pictorul, și o fetiță blondă de vreo zece ani. Am băut cîteva pahare de vin împreună. Făcea băcanul mare haz de numele meu, îl rostea în toate chipurile, numai corect nu: « Cșoboc, Csocob, na, *ein verflixter Name* ». Și rîdea-rîdea! Eu, ca să-l răsplătesc, am făcut cîteva versuri, în care îi schimonoseam numele. Îl chema *Grumme*; eu îi ziceam *Grummel*, ca să rimez cu *Hummel* și cu *Bummel*. A rîs cu hohote. Din vorbă în vorbă a aflat că sunt român.

— *Was, Rumäner?! Also Walach, nicht wahr?!* (Ce, român? Adică român, nu-i așa?!)

Eu, cu toate că din gura unui străin mă înghimpa vorba valah, i-am răspuns:

— Da, sunt valah!

— *Das hab ich mir gleich gedacht!* (Asta am știut-o numaidecît!) Apoi, ciocnind păharul și rîzînd, adăugă: *Alle diese Walachen sind Dichter, machen aber alle schlechte Versen!* (Toți românii aceștia sunt poeți, dar toți fac versuri proaste.)

— Asta-i! Ai mai văzut vreodată pînă acum români? am întrebat eu.

— Oho! dar cîți?! Buni băieți, dar fără cap. Toți cheltuitori. Nu știu nici cît au în pungă, nici cît scot din ea. Știu eu de la Karlsbad. Aveam un restaurant acolo. Și apoi poeți ... he, he, he! ca d-ta! Să vezi numai!

Băcanul meu aduse o bucoavnă, un fel de album, de pe vremea cînd avea restaurant la Karlsbad și ținea hotelul amintit din München.

— Toți musafirii mei, cei mai de dai-Doamne, scriau cîte ceva în album. Am și români, uite-l!

Frunzărind albumul, am găsit în vreo opt locuri versuri scrise de « români ». Improvizații, epigrame, aprecieri asupra paturilor și a mîncărilor. Mai toate mi s-au părut scrise de ovrei de prin Galați, Brăila, Craiova etc. Versuri proaste, nărozii. Toate epigramele aveau comentarii, iar aceste alte comentarii. Papara, papara paparei pînă într-a opta spiță.

— Dar ăsta-i întrece pe toți. Na! și ăsta e poet... așa mai rar! zise băcanul și-mi arătă un nume.

Era Vasile Alecsandri."

Urmează cele privitoare la versurile scrise de Vasile Alecsandri în albumul hotelului „Grumme". Pe aceste nu le mai citez. Ele sunt, ce-i drept, pline de haz, dar nu aruncă decît indirect oarecare lumină asupra felului de a fi al lui Coşbuc.

Din discuțiunea urmată între Coşbuc și neamțul de la München vor fi trăgînd unii concluziunea că după părerea lui Coşbuc adevăratul artist n-are nevoie să fie dumirit asupra principiilor de estetică. Aceasta nu a zis-o și nici n-o admitea Coşbuc. El zicea numai că n-are artistul adevărat să primească îndrumări estetice de la alții, căci el se dumirește în mod firesc *el însuşi prin sine* mai bine de cum ar putea orișicine să-l dumirească.

Mai învederat iese aceasta la iveală din vorba despre *limba păsărească,* adecă *„rău româneşte"* — în înțeles *gramatical* — adaugă el.

De aceeaşi părere era și Eminescu, care a vorbit și el despre *„păsăreasca"* unora dintre cei căzuți în păcatul de a scrie.

Eminescu era însă mai deslușit: el zicea că „păsărească" e limba dacă *alegerea, întrebuințarea și așezarea vorbelor* nu sunt potrivite cu firea limbii românești.

Eminescu învățase gramatică românească la Arune Pumnul și făcuse practică cetind *Lăpturariul.* Atît gramatica, cît și practica i-au fost însă mai mult spre stricăciune decît spre folos. Cu toate aceste nici unul dintre contimporanii lui nu era mai bine dumirit asupra gramaticei românești. Cetea scrierile românești mai vechi și cele mai nouă și scruta graiul viu al poporului ca să se dumirească.

Tot așa și Coşbuc. A-nvățat el gramatică de la profesorul lui din Năsăud, dar asupra limbii românești el însuși prin sine s-a dumirit. Cu atît mai vîrtos prin sine însuși s-a dumirit în ceea ce privește tehnica scrierii și principiile estetice ale compozițiunii, în care numai puțini se puteau sămui cu el!

Pătruns fiind de cultul formei, el nu avea nevoie de îndrumările ce puteau să-i deie alții, căci le găsea toate el însuși, încît multora putea să le fie dascăl.

Deoarece sunt mulți cei ce scriu fără ca să fie pătrunși de cultul formei, pornirea spre limba păsărească e ca pohoiul care-i năpădește pe cei ce cred că-l pot opri puindu-i-se în cale.

COȘBUC ȘI T. MAIORESCU

Una dintre poeziile prin care Coșbuc a cîștigat multe simpatii e cea publicată sub titlul *Noi vrem pămînt!* Prin aceeași poezie li s-a făcut însă și multora urgisit.

Nu aveau nici unii, nici alții dreptate, căci adevărul era că tocmai în poezia aceea el și-a dat mai puțin decît în altele pe față vederile sale.

El era om blajin și chibzuit, cu desăvîrșire pătruns de spiritul de ordine. Chiar dintru început, la liceul din Năsăud, el a intrat deci oarecum în vîrtutea firii sale în curentul așa-zisei „noii direcțiuni", spre care-l îndrumaseră cîțiva dintre profesorii săi junimiști încă în timpul cînd își făceau studiile la Viena. Mai vîrtos a intrat apoi în curentul acela după ce a venit la Sibiu, unde trăise în mijlocul celor mai zeloși junimiști. Răposatul T. Maiorescu era încă de părerea că lucrarea lui literară se va desfășura mai bine în centrul vieții naționale românești, la București. A și fost îmbrățișat cu multă căldură după ce a venit aici. *Vatra* a fost dar sprijinită și ea de junimiști și de cei ce erau în legătură cu dînșii, numai la început însă.

Era la mijloc un fel de boală din născare.

Mai nainte de a se fi înființat *Vatra*, era vorba să se înființeze o revistă ilustrată, la redacțiunea căreia să ieie parte și Vlăhuță, dimpreună cu Delavrancea. Caragiali, care le era bun prieten, a stăruit mult să-i înduplece, însă nu numai că silințele i-au rămas zadarnice, dar Delavrancea și Vlăhuță au înființat și ei o revistă literară, și a urmat între cele două reviste o interesantă polemică, mai ales în ceea ce privește lucrarea literară a lui Coşbuc.

Cel mai de căpetenie dintre păcatele lui Coşbuc, aşa se zicea, era că mai multe dintre poeziile lui erau plagiate. Drept întîmpinare, Coşbuc voia să le spună că ori sunt de rea-credință, ori nu-şi dau seamă ce va să zică operă de artă.

Punctul lui de plecare era că opera de artă e forma mai mult ori mai puțin desăvîrşită pentru reproducerea sîmțămîntului de care era pătruns creatorul ei cînd a zămislit-o. Acelaşi sîmțămînt poate să fie reprodus de mulți în forme foarte deosebite, care toate sunt originale, fiecare-n felul ei, şi de plagiat nu poate să fie vorba decît în ceea ce priveşte forma.

Eu eram de aceeaşi părere.

Îmi aduceam aminte de zguduirea sufletească prin care am trecut cînd în sala Belvedere din Vatican am văzut grupa *Laocoon*.

Strîns de şarpele care îi sfărîmase oasele, tatăl e cuprins de o durere sfîşietoare, care e reprodusă-n fața lui; ochii îi sunt însă îndreptați spre cei doi fii ai săi, încît e învederat că ceea ce-l mistuia nu sunt propriile sale suferințe, ci durerea fiilor săi, care sunt şi ei cu ochii îndreptați spre tatăl lor. Această durere părintească e fixată pentru vecii vecilor în marmura cea rece, şi numai oamenii dezbrăcați de firea omenească pot să vadă grupa *Laocoon* fără ca să ieie parte la durerea aceea.

Acelaşi sîmțămînt îl are oglindit în față *Niobe* de la Oficiile din Florența, care-şi vede copiii ucişi unul după altul, şi mai ales în *Madonna* din palatul Pitti, a lui Raffaello. Sunt nenumărate operele de artă de cele mai deosebite genuri care reproduc cu mai multă ori mai puțină putere fireasca iubire a părintelui către copii şi a copiilor către părinți. Nu-i trece însă nimănuia prin minte să spună că creatorii acestor opere s-au plagiat unul pe altul.

Una din cele mai frumoase poezii ale lui Eminescu, e, bunăoară, *Mamă* [1], care reproduce acelaşi sîmțămînt, și s-ar face de rîsul lumii cel ce-ar zice că Vlahuță a plagiat pe Eminescu scriind și el poezia *Mamă*[1].

---

[1] Titlul corect al poeziei lui Eminescu este *O, mamă...*

— Toate acestea or fi pe cît de frumoase, pe atît de adevărate — zicea însă Caragiali — dar în fața publicului nostru n-aveți să le spuneți dacă țineți să nu fiți luați în zeflemea. E prea subțire filosofia aceasta.

— Ei bine! a zis Coșbuc. Dacă e așa, am să-l plagiez pe Eminescu scriind și eu o poezie *Mamă*[2].

A și publicat apoi pe pag. 56 a *Vetrei* de la 1894 poezia, sa *Mamă*, care ne reamintește admirabilul episod *Dasaratas*.

Deoarece e în poezia aceasta vorba de un *„Gheorghe, care nu mai vine"*, vor fi crezut unii atunci și vor fi crezînd alții acum că și Gheorghe Coșbuc are în vedere pe muma sa. Nu! Muma lui era preoteasă, al căreia soț trăia și care avea și fată preuteasă. Mama din poezia lui e plăsmuită de dînsul.

Puindu-și întrebarea *ce anume* are să spună pentru ca aceia la care se adresează să sîmtă ceea ce voiește el, și-a gîndit o mamă la care te duci „prin amurg", pe sub plopi, „ce doinesc eterna jale", trecînd pe poteci ce se împleticesc pe țărmul pîrîului „de ape repezi" pînă la moară. Mama aceea stă într-o casă dărăpănată, își face foc din vreascuri rupte din gard, e văduvă și are trei fete lipsite de razăm. Aceasta e *plăsmuirea poetului*, care și le potrivește toate cu sîmțămîntul ce vrea să producă.

Mai rămînea ca *măiestrul* să găsească și amănuntele formei în care să spună ceea ce a gîndit.

Nu încape nici o îndoială că cel puțin în cazul acesta el era atît ca plăsmuitor, cît și ca măiestru mai presus de cei ce-l grăiau de rău. În tot cazul, mai-nainte de a fi început să scrie, el știa lămurit atît *ce* are să spună, *cît* și *cum* să-și formuleze spusa. Avînd deci în vedere pe cei căzuți în păcatul de a scrie fără ca să se fi dumirit mai-nainte asupra acestora, la pag. 62 a fost publicată și o

---

[1] Titlul corect al poeziei lui Vlahuță este *Mamei*.

[2] Titlul corect al poeziei lui Coșbuc este *Mama*.

Rețetă practică pentru a face o lucrare literară, în genere.

Ia o testea de hîrtie, un condei și o sticluță de cerneală.

Dacă lucrezi numai ziua, nu-ți trebuie nici lampă, nici lumînare și nici tutun, dacă nu fumezi.

Pui hîrtia și cerneala pe masă etc., etc.“

Urmează alte îndrumări folositoare, pe care nu le reproduc; cel ce va fi dorind să fie dumirit asupra lor nu are decît să le caute pe pag[ina] mai sus-arătată a *Vetrei* din anul 1894.

Ceea ce e de-nsămnătate pentru cititorii de azi era că cu aceste polemica s-a sfîrșit — deocamdată.

La lupta pornită împrotiva plagiatorului de la *Vatra* mai luaseră însă parte și unii dintre propagatorii curentului socialist și ai mișcării înteține cînd cu răscoala țărănească de la 1888.

Împărtășeam toți trei vederile celor ce ziceau că stăpînire asupra pămîntului nu li se cuvine decît celor harnici, care au totodată și cuvenita pricepere spre a-l munci. Aveam deci în gîndul nostru să fie luate măsuri ca cei lipsiți de cuvenita destoinicie pentru chivernisirea avutului lor să fie nevoiți a-și vinde pămîntul, iar celor harnici și pricepuți să li se deie putința de a agonisi pentru ca să-și cumpere pămînt. Dacă nu se vor face acestea — ziceam noi — atunci ne aflăm în fața primejdiei ca lucrurile să se desfășure așa, încît să fim în cele din urmă nevoiți a le face parte și celor nevolnici, fie leneși, fie lipsiți de pricepere.

Gîndindu-ne la primejdia aceasta, îi socoteam pe cei de altă părere porniți pe o cale greșită.

„Mult mă ispitește gîndul de a le arăta că nici propriile lor convingeri nu sunt în stare să le susțină!“ a zis Coșbuc.

Putea s-o facă. Poetului toate îi sunt iertate. Eminescu a scris și el poezia *Împărat și proletar* fără ca să se fi lepădat de felul său de a gîndi, numai dîndu-și seamă ce se petrece-n capetele oamenilor de prin taverne și-n inimile lor pline de firească amărîciune.

A scris și Coșbuc poezia *Noi vrem pămînt !* și a publicat-o în cel mai apropiat număr al *Vetrei*, pe pag. 83.

Știm cu toții care a fost efectul acelei poezii atunci și mai tîrziu. Azi ne dăm seamă că era în ea ceva profetic, cel puțin un avertisment pentru cei ce nu voiau să-nțeleagă că sunt multe și mari datoriile celor ce stăpînesc pămînt și că au să se facă vrednici de a păstra stăpînirea. Atunci însă nu i se ierta poetului inima deschisă, și ziua următoare răposatul T. Maiorescu ni-a înapoiat numărul din *Vatra*, scriind pe el: *„Se refuză primirea !“*

Îl cunoșteam bine pe T. Maiorescu. Ne făcuse mult bine, trăiserăm unele din cele mai fericite zile ale vieții noastre stînd de vorbă cu el, îi eram apropiați sufletește și-i împărtășeam vederile și-n ceea ce privește cestiunea agrară. Eram deci încredințați că el nu din draga lui voie a refuzat primirea revistei, ci ținind seamă de susceptibilitățile oamenilor cu care era legat în viața politică. Aceasta nu era însă pentru noi o mîngîiere. Era însă o îmbărbătare pentru cei ce porniseră polemica împotriva *Vetrei*.

Cel ce-ar fi zis atunci că Coșbuc, în urma unui îndemn politic, a scris poezia aceea ar fi fost deopotrivă cu cel ce-ar zice azi că poezia are șapte strofe pentru că autorul ei prevedea că la 1907 va izbucni răscoala țărănească. Și-a dat și el seamă și li-a spus și altora ce se petrece-n capetele și-n inimile țăranilor, care nu găseau atunci nici la administrațiune părintească purtare de grijă, nici la judecători destulă iubire de dreptate. Deși însă el era obiectiv, oamenii cu gîndul îndreptat spre cele politice s-au folosit de poezia lui și i-au făcut dușmani tocmai între binevoitorii lui. Iar s-a pornit deci polemica.

De astă dată a intervenit Caragiali, publicînd la pag. 159, sub titlul *O a doua provocare*, la adresa lui Vlahuță o-ntîmpinare, pe care au s-o citească cei ce țin să fie dumiriți asupra mișcării literare din timpul acela.

S-a zis adeseori că Gheorghe Coşbuc e poetul ţăranilor români. A şi fost. În adevăr, între poeziile lui sunt multe în care se dau pe faţă durerile ţăranului român, şi forma celor mai multe dintre ele e potrivită cu gustul poporului român.

În înţelesul acesta însă poet al ţăranului român e încă mai vîrtos Vasile Alecsandri, care a adunat şi publicat o colecţiune de poezii *poporale*, pe care le-a luat drept modele în ceea ce priveşte formele poetice, şi a scris şi cîteva doine de toată frumuseţea.

Poet al ţăranului român e şi Mihail Eminescu, care a scris doine atît de potrivite cu felul de a sîmţi al poporului român, încît au devenit *populare* şi trec din gură-n gură.

Poeţi ai ţăranului român sunt mai mult ori mai puţin toţi cei ce şi-au luat inspiraţiunea din sîmţămîntul comun al românilor, între care mai ales Octavian Goga.

Gheorghe Coşbuc a mai fost însă şi altceva: măiestru într-ale artei poetice.

Citind poeziile lui Vasile Alecsandri, suntem încîntaţi şi numai de tot rar ne dăm seama despre neajunsurile lor în ceea ce priveşte formele. Dacă le facem însă cu toată luarea-aminte analiza, mereu ne-mpedecăm de licenţe poetice mai mult ori mai puţin supărătoare.

Pentru ca să iasă ritmul ori să se potrivească rima, ici un arhaism e pus alăturea cu un neologism, de care n-avem nevoie, colo e o vorbă neobicinuit întrebuinţată, alta rău conjugată ori declinată, iar alta aşezată prin o inversiune nemotivată. Cu toate aceste, destul de adeseori versul schioapătă şi rima e fie comună, fie săracă, fie siluită. Rămînem deci cuprinşi de sîmţămîntul că poetul e, ce-i drept, îndrăgit de muze, dar poate că tocmai de aceea nu se socoteşte nevoit a-şi da silinţa să-şi desăvîrşească formele prin corecturi. Îi sunt şi aşa frumoase poeziile, deşi drept modele numai puţine dintre ele pot să fie luate.

Eminescu avea obiceiul de a zice că nu e nimeni obligat să scrie poezii şi de aceea nu i se iartă nimănuia păcatul de a fi scris poezii proaste. El cîntărea deci fiecare vorbă pusă pe hîrtie, își păstra timp îndelungat poeziile în sertar, le recitea mereu și făcea corecturi peste corecturi. Are cu toate acestea și poezii care nu pot să fie luate drept modele, căci au fost publicate fără ca el să fi ajuns a le desăvîrși forma prin corecturi.

La Coșbuc desăvîrșirea formei e covîrșitoare, și dacă unul ori altul îl va socotit ca poet mai prejos de V. Alecsandri ori M. Eminescu, nu mai încape îndoială că el e ca măiestru, în ceea ce privește tehnica scrierii, mai presus de dînșii.

El s-a format în școala clasicității eline-romane, și hotărîtor a fost pentru dînsul timpul pe care l-a petrecut în Italia, unde a fost îndrumat și spre cultura teologică.

Dascălul lui în ceea ce privește felul de a gîndi și tehnica scrierii și a compozițiunii au fost mai întîi clasicii elini și cei latini, iar în urmă Dante, Petrarca, Ariosto și Torquato Tasso.

Îndeosebi Dante l-a stăpînit pînă la sfîrșitul vieții lui, și între manuscriptele rămase de la el se află și un prețios studiu asupra *Comediei Divine.*

Comedia Divină, Orlando Furioso și *Gerusaleme liberata* au fost pe lîngă *Eneida* ceea ce i-au dezvoltat gustul pentru genurile epice.

Vasile Alecsandri a scris atît comedii și drame, cît poezii epice de toată frumusețea; îl socotim însă poet liric, căci nu numai că lirice sunt cele mai frumoase dintre poeziile lui, dar și-n poeziile lui epice ori în dramele lui, părțile lirice sunt cele mai frumoase.

Poet liric e și Eminescu, deși a scris foarte frumoase poezii epice și cele mai frumoase satire din literatura noastră de el au fost scrise.

Coșbuc e mai presus de toate poet epic, și unele dintre baladele lui, cum e, între altele, *El Zorab,* sunt de o valoarea universală.

Atît această înclinare spre genul epic, cît și foarte întinsa lui cultură teologică l-au îndrumat apoi nu numai spre *Comedia Divină,* ci spre literatura indică.

Epopeele indice și mai ales *Mahabharata* și *Ramayana* sunt în adevăr poeme religioase, un fel de curs complect de morală brahmină, în multe privințe potrivită cu cea creștinească. Ceea ce l-a încîntat însă pe el nu era numai conținutul, ci și formele lor.

Dacă el și-a dat silința să traducă *Eneida* cea păgînească, se simțea cu atît mai vîrtos îndemnat să traducă *Comedia Divină*, care e, pe lîngă celelalte, și model de didactică creștinească, precum și părți din literatura așa-zisă „sanscrită" pe care o socotea neîntrecută în frumusețea ei.

Și dacă e vorba, traducerile făcute de dînsul e una din cele mai prețioase părți ale literaturii noastre.

Au fost, ce-i drept, mai unul, mai altul de părerea că nu ar fi trebuit să facă dînsul traducerea *Eneidei* în exametri. Nu mai încape îndoială că făcută fie în proză, fie în alexandrini ori în vers poporal îndoit, traducerea ar fi fost și mai ușoară pentru traducător, și mai pe înțeles pentru publicul cel mare, n-ar fi fost însă o traducere în adevăratul înțeles, ci numai un fel de tălmăcire „în uzul" școlilor secundare.

Lui Coșbuc nu îi era iertat să o facă decît așa cum a făcut-o, reproducînd originalul în toate amănuntele formelor lui.

Același e rostul tuturor traducerilor făcute de dînsul. Partea pe care ni-a dat-o el pentru comoara noastră literară ar fi ciuntită dac-am scoate din ea traducerile, care, făcute fiind cu multă măiestrie, ne-ncîntă nu numai ca conținut, ci și ca formă, în toate privințele desăvîrșită, și de aceea au să fie luate drept modele.

Cel ce vrea să se dumirească asupra formelor gramaticale ale limbii române are să citească cu toată luarea-aminte poeziile lui Gheorghe Coșbuc. Poeziile lui Gheorghe Coșbuc are să le citească cel ce ține să știe cum se aleg, se-ntrebuințează și se așează vorbele-n românește. Tot poeziile lui are să le citească cel ce vrea să se dumirească asupra prozodiei, asupra rimării și-n ceea ce privește stilul și compozițiunea, arta poetică, în genere.

Îndeosebi pastelele, idilele și baladele, precum și multe din traducerile lui sunt modele în toate privințele desăvîrșite, în vîrtutea cărora el are să fie socotit drept cel mai de frunte dintre îndrumătorii noștri în ceea ce privește arta poetică.

I

Una din marile mulțumiri ale vieții e să fii om și să stai în toată tigna de vorbă cu alt om.

Aceasta o vor fi simțit toți cei ce au avut din cînd în cînd mulțumirea de a fi stat de vorbă cu el, care era, cum se zice, o adevărată grădină de frumusețe.

Eu i-am făcut cunoștința în ajunul războiului de la 1877 prin Eminescu, care-l știa încă din timpul cutreierărilor lui cu trupele de actori și ținea să și-l ieie tovarăș de lucrare în redacțiunea ziarului *Timpul.*

— Nu e — zicea — la București altul, cel puțin eu nu știu altul.

Și l-a și luat, dar și vai era de sufletul zețarilor din tipografia acum demult răposaților Thiel și Weiss.

Nu doară că ne sculam pe la zece și ne pomeneam la redacțiune pe la ameazăzi, nici că tăiam cu foarfecele ori dădeam fițuică cu fițuică manuscript indescifrabil. Eram în păr pe la opt, ba adeseori chiar pe la șapte, și aduceam fiecare în buzunar manuscript curat și citeț, căci Eminescu mai era, pe lîngă toate celelalte, și de părerea că slova proastă strică efectul. Mai aveau însă zețarii să aștepte pîn'ce ajung să puie mîna pe manuscriptul cel frumos.

Luaserăm adecă Eminescu și eu încă de la Viena obiceiul de a citi împreună tot ceea ce fie unul, fie altul avea de gînd să publice, și eu îi citeam ceea ce a scris el, iară el îmi citea ceea ce am scris eu.

Acum, Caragiali, adevărat mare maestru în ale citirii, citea atît cele scrise de noi, cît și ceea ce scria el însuși.

Citea mai întîi articolul în întregimea lui, ca să ne putem da seamă despre „impresiunea totală".

Urmau asupra vederilor generale discuțiuni, care se-ntindeau foarte departe, pătrunzînd din politică în economia națională, în etică și-n estetică, în scrutarea firii particulare a poporului român, a istoriei lui și a stărilor în care se află azi țara, discuțiuni vii și variate, care nu se mai puteau sfîrși.

Era lucru de frumuseță nespusă.

Eminescu, om avîntat, de o fire impulsivă, cu mintea luminoasă, cu sufletul plin de duioșie și cu o extraordinară cultură generală, era nesecat în gîndiri adimenitoare, iar Caragiali, care puține învățase, dar pentru toate își avea mintea deschisă și toate era în stare să le-nțeleagă din puține vorbe, era încîntat și sta-n fața lui cu ochii scrutători, hîtru nesățios, care toate vrea să le afle, și-l zgîndărea mereu mai cu „Aș!“, mai cu „Nu se poate!“, mai cu „Ba bine că nu!“, ca să scoată din el tot ceea ce avea în sufletul lui.

— Manuscript! striga băiatul din zețărie, ivindu-se-n prag. Eminescu lua la goană pe imbecilul soios, care îndrăznea să turbure prin prezența lui discuțiunile.

— Bine — ziceam eu — dar ziarul trebuie să fie distribuit pe la patru.

— Dă-o dracului gazeta! întîmpina Caragiali. Nu merită publicul să ne stricăm cheful de dragul lui.

Treceam cu toate acestea la a doua citire și se-ncepea discuțiunea pe amănunte, frază cu frază, propozițiune cu propozițiune, vorbă cu vorbă.

Numai puțini dintre cititorii acestei dări de seamă pot să-și închipuiască îndîrjirea cu care se discutau cestiunile de gramatică pe timpul cînd Eminescu și eu ne urmam studiile la Viena și cît de urgisiți ne făcuserăm amîndoi pentru că susțineam direcțiunea poporală și astfel eram aderenți ai „Junimii“, atunci „cosmopolite“. În redacțiune cestiunile de gramatică erau cu toate aceste discutate în toată liniștea, căci în materie de limbă românească Caragiali era deasupra.

Eminescu avea cunoștințe uimitoare în ceea ce privește literatura universală, cunoștea dar cu atît mai vîrtos literatura românească, și cărțile bisericești, și cronicarii, și scriitorii epocei de renaștere. Caragiali avea mult simțimînt de limbă și cunoștea mai bine decît Eminescu limba așa-numită viuă, care era vorbită în toate zilele. Eu știam numai limba pe care am învățat-o alergînd cu alți ștrengari de la Șiria pe cîmp, printre vii și pe dealuri.

Pentru ca să fie dar pace și bună înțelegere prietenească, am admis chiar dintru început că Eminescu are dreptate cînd zice că lucrarea literară de astăzi e continuarea lucrării literare din trecut și că bine românește e numai ceea ce se potrivește cu cronicarii și cu cărțile bisericești, dară are dreptate și Caragiali, care zice că ne adresăm la cei ce trăiesc azi și astfel avem să scriem cum vorbesc ei, ba am dreptate și eu, care ziceam că din sufletul poporului avem să ne luăm inspirațiunea și bine românește e așa cum pretutindeni vorbesc românii.

Deoarece nici una dintre gramaticele care existau atunci nu se potrivea cu aceste principii, ni-am pus de gînd să ne croim noi o gramatică, așa, numai pentru noi.

Eminescu a luat asupra sa etimologia, Caragiali s-a pornit să stabilească sintaxa, iară eu îmi dădeam silința să mă dumiresc în ceea ce privește alegerea, întrebuințarea și așezarea vorbelor potrivit cu firea limbii românești.

— Manuscript! striga iar băiatul.

— Stai, infamă creatură — îi răspunde Caragiali — nu vezi că fraza e rău construită? !

Urma o lungă discuțiune, în care Caragiali ne convingea că pronumele *care* nu poate să fie înlocuit cu *ce* decît cînd substantivul la care se raportă stă în nominativ și că înainte de *care* se pune virgulă, iar înainte de *ce* nu se pune decît fiind subordonata dreaptă.

— Manuscript! striga băiatul.

— Ptiu! păcatele mele! striga și Eminescu. Nu vezi că vorba e rău declinată? !

Urma o discuțiune din care ne dumiream cînd substantivul terminat în *ă* are genetivul în *ei* și cînd în *ii*.

— Manuscript!

— Ai răbdare, băiete! ziceam eu. Mai avem cîteva vorbe rău așezate să le mutăm și scapi de aici.

Așa mergeau lucrurile și, se-nțelege, mult n-au putut să meargă tot așa.

Venit de curînd de la Iași, Eminescu luase cu chirie o căscioară cu pridvor, care azi nu mai există. Se afla-n strada Speranței, cam unde azi se află casele artistului Dinicu, și avea două încăperi, pe care Eminescu le mobilase, ici masa de brad, colo rafturile cu cărți, un pat din topor, cîteva scaune, un cuier, și, drept dulap, o ladă mare.

Stăteam pînă seara de vorbă în localul redacțiunii, apoi ne duceam acasă la Eminescu, unde nu ne mai supăra băietul din zețărie.

Eminescu aprindea spirtul la mașina de cafea, care nu-i lipsea niciodată de pe masă, și fumam, luam cafele și puneam lumea la cale, cîteodată pînă-n cîntatul cocoșilor.

De cele mai multe ori o făceau însă numai ei singuri aceasta, căci eu mai aveam și alte treburi.

Citeau mult și unul și altul, erau mereu nedumiriți și sămînța de vorbă nu li se mai sfîrșea.

O dată pe săptămînă, de obicei vinerile, aveam sărbătoare mare, serata literară a „Junimii", de la care ei nu lipseau niciodată și se-ntorceau totdeauna ca albinele din livedea înflorită.

Așa s-a îndrumat I. L. Caragiali spre desăvîrșirea ființei sale, ca să ajungă în cele din urmă, dăscălindu-se însuși pe sine, unul dintre cei mai luminați între contimporanii săi.

II

Au fost Caragiali și Eminescu prieteni în cel mai bun înțeles al cuvîntului, căci cei ce se aseamănă se însoțesc, dar ei nu puteau să și rămîie prieteni.

Ceea ce i-a apropiat erau cultul formei, iubirea de adevăr și religiozitatea.

Îndeosebi în ceea ce privește cultul formei, Caragiali era mai presus de Eminescu. Pe cînd acesta se pierdea în lumea gîndirilor și era încîntat și stăpînit de propriile sale idei, încît adeseori cădea în exagerări și nesocotea forma în care-și dă ideile pe față, Caragiali era totdeauna atît în vorbă, cît și mai ales în scris în deplin stăpîn pe sine însuși și punea forma mai presus de toate. Pe cînd Eminescu își căuta mulțumirile numai în cele gîndite, Caragiali se-ncînta de muzică, de pictură, de arhitectură, de balet, de tot ceea ce e frumos, și căuta în toate proporţiuni mărețe, împărțire simetrică și armonie desăvîrșită.

Această superioritate i-o recunoștea și Eminescu și totdeauna, cînd scria, avea în vedere mai ales pe Maiorescu și pe nemilosul Caragiali și nu o dată-mi zicea: „Las', c-a tăcut și hîtrul de Caragiali".

Caragiali se avea-n vedere numai pe sine însuși. Pe cît era de rău de gură față cu alții, pe atît de nemilos era și față cu sine însuși.

De aceea a și scris atît de puţin, deși atît de multe ar fi avut să spună.

Scria o pagină și o copia curat și cu o slovă frumoasă, apoi și-o citea. O strîmbătură, alta, iar alta: ici o vorbă nu i se părea aleasă adecvat cu gîndul lui, colo alta era rău întrebuințată ori greșit așezată, un gînd nu-i ieșea destul de-nvederat la iveală. Deoarece corecturile îi erau nesuferite, copia pagina din nou cu slova încă mai frumoasă. Era în stare să copieze și de zece ori și apoi să rumpă pagina și să se ducă la plimbare.

Acesta e cuvîntul pentru care, după cîteva luni de zile, a ieșit din redacțiunea ziarului *Timpul*.

— Sunt — mi-a zis el — om incapabil de a scrie gazetă.

— Prostii ! a-ntîmpinat Eminescu. N-ai dat pîn-acum nimic ce nu era bun.

— Da ! a răspuns el. Li-o fi plăcînd altora, dar nu-mi place mie. Nu mă mai maltratez însumi pe mine mușcîndu-mi buzele cînd văd tipărit ceea ce am scris !

S-a întîmplat adeseori ca el să fie luat drept om de rea-credință fiindcă nu s-a ținut de angajament.

O mare nedreptate i se făcea: era de bună-credință cînd primea însărcinarea, dar nu-l ierta firea să se batjocorească însuși pe sine făcînd ceea ce nu se potrivește cu vederile lui.

Eminescu li s-a făcut multora urgisit pentru că a avut îndrăzneala de a spune adevăruri jignitoare. N-aveam însă decît să ne dăm seamă despre cele ce se petreceau împrejurul lui pentru ca să-l socotim om îngăduitor, care toate le vede, le-nțelege și le judecă, dar numai puţine spune, știe să cruţeze și să ţie seamă de împrejurări și numai pe ici, pe colo, pe la colțuri, ridică vălul.

Caragiali nu era în stare să fie cruțător.

Era destul să i te uiți în față pentru ca să simți adîncul dispreț ce se dedea pe față în zîmbetul lui sarcastic și-n agerii lui ochi.

Nici tăiat nu spunea omul acela ceea ce nu-i era-n gînd.

— Ori tac — ne zicea el — și rîd pe-nfundate, ori îi batjocoresc, ca să rîdă și ei înșiși de sine!

Așa a și făcut, și rîs-au, rîd și vor rîde mulți în fața oglinzii ce el le-a pus-o în nas.

— Ori pune-ți pază gurii, ori spune-o verde românește! zicea el cînd citea „generalitățile" lui Eminescu ori eufemismele lui, cum erau Carol cel *„Îngăduitor"* ori *Dolihodactilul* Costinescu (patru clase primare și un curs de violoncel).

„Cinicul Caragiali", șoptea Eminescu printre dinți, dar nu-l punea în rînd cu alții, îl avea sus în gîndul lui și se bucura că e om cînd stetea de vorbă cu el.

Dar ceea ce mai mult îi apropia era religiozitatea în cel mai larg înțeles al cuvîntului.

Eminescu avea, ce-i drept, o foarte pronunțată înclinare spre budism, iar Caragiali era creștin drept-credincios, care se închină și se dă în paza Domnului fără ca să mai scruteze cele nepătrunse de mai presus de toate neajutorata minte omenească; amîndoi erau însă deopotrivă pătrunși de gîndul că această lume pînă-n cele mai mici amănunte ale ei atît de rațional alcătuită numai de o pururea dăinuitoare ființă rațională a putut să fie plăsmuită, că sufletele lor nu pot să fie decît părticele din acea ființă, și amîndoi deopotrivă erau cuprinși de un fel de milă către nenorociții care nu sunt în stare să cuprindă gîndul acesta.

Orișicît de mult i-ar fi apropiat și orișicît de strîns i-ar fi legat aceasta, ei erau fiecare el însuși, doi oameni atît de deosebiți unul de altul, încît trebuiau neapărat să intre adeseori în conflict.

III

I. Luca Caragiali a fost bun fiu, bun soț și bun părinte, dar nu din slăbiciune, ci din sîmțămînt de datorie, ca om adevărat, care nu e mulțumit de sine însuși decît făcînd ceea ce după propria lui convingere trebuie să facă.

Eminescu era om de fire duioasă, care toate le făcea din iubire către alții. Dacă i-ai fi tăiat o rană adîncă și-ai fi zgîriat în același timp pe altul, el ar fi alergat sîngerînd să pună plastru pe zgîrietură. Era flămînd, zgriburea de frig, umbla jerpelit și-i lipsea adăpostul, și se văieta că atîți și atîți se zbat în luptă cu grele nevoi. Durerile lui erau durerile obștești, iar mulțumirile lui erau gîndul înălțat, inima curată, cerul senin, cîmpul verde, poiana-nflorită, crîngul plin de păsări voioase, copiii zburdalnici, lumea-nveselită — viața desfășurată în orișice fel după rînduiala firească.

Trăind amîndoi în mijlocul unei lumi în care atît de multe nu erau cum trebuie să fie și sortiți din naștere să le vadă, să le înțeleagă și să le judece toate, ei se sîmțeau oarecum osîndiți a-și trăi traiul. Pe cînd însă unul, care le judeca toate cu inima, era cuprins de mînie, cellalt, care le judeca cu mintea, era scîrbit; pe cînd unul se avînta la mustrări din ce în ce mai aspre, cellalt izbucnea-n hohote de rîs; pe cînd unul stăruia în gîndul că buni au fost, buni trebuie să fie și buni vor și fi oamenii, cellalt îi prezenta pe Nae Ipingescu, pe Rică Venturianu, pe Titircă, pe coana Veta, pe Trahanache, pe Tipătescu, pe Zibal și pe toți ceilalți și-l încredința că așa sunt oamenii de rînd, așa au fost totdeauna și așa au să și rămîie în vecii vecilor, unii proști, alții mișei, niște pocitanii, care rîd cu poftă cînd se văd înșiși pe sine cum în adevăr sunt.

Dacă cinic îi era Caragiali lui Eminescu, acesta îi era lui Caragiali un copil naiv, care-i socotește pe ceilalți oameni la fel cu sine, și nu-și dă seamă că ei sunt niște imbecili, pe care nu-i iartă puterile a fi cum trebuie și ar și voi să fie.

S-a zis mereu și se va mai zice că Eminescu, care a jignit pe atît de mulți, a fost un pesimist morocănos, și n-o să-mi mai dau silința să conving pe cei ce-o cred că n-o cred și cei ce-o spun ca să se apere. Prea sunt mulți aceștia pentru ca să nu-mi fie zadarnică silința.

Dacă însă pesimist a fost Eminescu, atunci avem să-l punem în rîndul optimiștilor pe Caragiali, care ni-a prezentat un întreg șir de stîrpituri zicîndu-ne:

— Aștia sunt oamenii în mijlocul cărora îmi petrec viața, așa sunteți voi și așa o să și rămîneți, unii proști, alții răi, toți deopotrivă incorigibili.

Sunt atît în limba și în concepțiunile lui Caragiali, cît și în viața lui multe amănunte, care nu se vor fi potrivind nici cu gustul, nici cu vederile mele ori cu ale tale, dar se potriveau toate cu convingerile lui de om, care se pune-n gîndul său mai presus de cei ce se-njosesc ei înșiși pe sine dîndu-se robi propriilor patimi și disprețuiește pe cei ce se rățoiesc împrejurul lui socotindu-se și ei oameni.

A rîs, rîde și va mai rîde atîta lume asistînd la reprezentarea *Scrisorii pierdute* fiindcă puțini de tot au mai rămas cei ce-și dau seamă că e lucru de plîns cînd autorul ne silește să recunoaștem că în adevăr nu cel mai vrednic, cel mai cumsecade, nici cel mai curat suflet, ci cel mai tîmpit și mai mișel iese-n lumea noastră învingător.

Nu se putea să nu rîdă și el de noi cînd vedea că toți îi dăm dreptate, dar nimeni nu se-mbărbătează să-ndrumeze societatea noastră spre o viețurie mai omenească.

Nici una din multgustatele comedii ale maestrului Caragiali nu e comedie în adevăratul înțeles al cuvîntului.

Rîdem în comedie de micile slăbiciuni ale omului nevinovat. În comediile lui Caragiali suntem ispitiți să rîdem de cele mai urîte patimi ale unor oameni eticește morți, care numai în cimitir, la casa de nebuni ori în ocnă pot să sfîrșească.

„Aș! zicea măestrul, cîndva ori aiurea: aci la noi minciuna, lașitatea, uneltirea mișelească, seducțiunea, adulterul sunt nimicuri pline de haz, de care rîd toți cu multă poftă."

Rîdea și el de cei ce rîdeau.

Rîzînd însă umbla de ici pînă colo căutîndu-și ca un fel de zănatic vreun rost potrivit cu firea lui și s-a dus în cele din urmă departe, unde a murit pe neașteptate, fără de lumînare, rămas el singur în iatacul lui.

Nu poate nimeni să știe care i-a fost cel din urmă gînd. Dac-a zis însă în clipa morții ceva, el n-a putut decît să-și facă, precum îi era obiceiul, de trei ori semnul crucii și să șoptească: „Har Domnului c-am trecut, în sfîrșit, și prin aceasta!“

*

A fost și el, ca Eminescu, unul dintre aceia pe care mulți îi știu cum în adevăr nu sunt și numai puțini de tot îi înțeleg cum ei înșiși voiau să fie.

Are să crească el și să se-nalțe în gîndul tuturora, căci puterea adevărului e toată covîrșitoare.

Vor fi avînd dreptate cei ce spun că nu era adevărat ceea ce zicea Caragiali.

Oameni pociți, fie proşti, fie mișei, au fost și vor și fi totdeauna și pretutindeni, căci natura e nesecată-n forme și intrarea-n ființă nu se face după calapoade. Societatea omenească nu s-ar fi închegat însă și n-ar putea să dăinuiască dacă cei mai mulţi dintre oameni n-ar fi cumsecade și n-ar avea destulă putere ca să îndrumeze pe cei proşti și să ție-n frîu pe cei mișei. Ceea ce lipsește, după părerea lui Eminescu, în societatea noastră e această putere a celor mulți, care tolerează mişelia și se lasă să fie terorizați de mișei.

„A fi bun va să zică a fi prost!“ ne zicea Eminescu în fiecare zi. O zice și Caragiali în toate operele lui, în care totdeauna cei buni rămîn de batjocură. Vorba e însă ca ei, știindu-se mulți, să se-mbărbăteze și să se ridice deasupra.

Greșea Caragiali cînd zicea că aceasta nu are să se-ntîmple niciodată.

E însă mult și neîndoios adevărul pe care ni-l prezintă în concepțiunile lui și e ademenitoare forma desăvîrșită în care el își dă pe față gîndirile. Au trăit în timpul vieții lui Caragiali și oameni care n-au rîs, ci au fost cuprinși de adîncă întristare cînd și-au dat seamă că nu sunt închipuiri deșerte, ci ființe viețuitoare pocitaniile omenești pe care le „admiră“ lumea în *Noaptea furtunoasă* ori în *Scrisoarea pierdută*, și ființe viețuitoare pe care le-ntîlnim pretutindeni în calea noastră. Azi asemenea oameni sunt mai mulți, mîine vor fi de tot mulți, iar poimîne se vor îmbărbăta și pocitaniile de tot felul se vor ascunde prin toate colțurile.

Abia atunci vom fi ajuns să ne dăm seamă cine a fost I. L. Caragiali și cît de mult a contribuit el la ridicarea nivelului cultural și moral al societății noastre.

EMINESCU ȘI CARAGIALI

Doi oameni în multe privințe foarte deosebiți, care se căutau unul pe altul și se bucurau cînd puteau să petreacă un ceas, două împreună. Era o plăcere nu numai pentru dînșii, ci și pentru orișicine care vedea cum petrec împreună.

Mi se întîmpla din cînd în cînd să mă aflu cu Caragiali într-o cafenea, într-un restaurant, la vreo serbare, undeva unde sunt mulți oameni care intră, ies, vin, stau, se duc, și treceau ceasuri întregi fără ca să schimbăm vreo vorbă. Cu toate aceste, petreceam foarte bine împreună. Una din marile lui slăbiciuni era să se uite la cei ce îi trec prin față ori stau în preajma vederii lui, să scruteze mutre, să prindă gesturi și atitudini, o slăbiciune pe care o aveam și eu, ba mi-a rămas și pînă-n ziua de azi.

Îmi dedea din cînd în cînd cu cotul, îmi trăgea cu ochiul, îmi șoptea: „Ai văzut?“, și atîta era destul pentru ca să ne înțelegem.

„Măi! mai zicea cîteodată. Natura nu lucrează după tipare, ci-l toarnă pe fiecare după calapod deosebit. Unul e sucit într-un fel, altul într-alt fel, fiecare-n felul lui, încît nu te mai saturi să-i vezi și să-ți faci haz de ei.“

Eminescu n-avea ochi pentru asemenea amănunte din lumea în mijlocul căreia se afla. Orișicît de multă lume și orișicît de mare gălăgie ar fi fost împrejurul lui, el nu se abătea de la cele ce se petrec în sufletul său. Zgomotul și forfoteala îl supărau, ce-i drept, dar nu-l scoteau din ale lui. Îi era fără îndoială mai pe plac să steie-ntr-un colț liniștit ori să se plimbe pe la locuri dosnice, dar șirul gîndirilor nici în mijlocul celei mai mari gălăgii nu și-l pierdea și discuțiunea odată începută o urma cu aceeași limpezime în toate împrejurările.

Era însă ceva ce-l stingherea și pe el. Luna ivită pe cîmpul senin al cerului, asfințitul soarelui, farmecele zorilor de zi, liniștea sărbătorească a nopții de vară, viscolirea zilelor de iarnă, furtuna ori vederile ce se desfășură-n fața celui urcat în luminoasa culme de munte, aceste-l făceau să-și îndrepteze în afară luarea-aminte.

Prin fața lui Caragiali ivirile de felul acesta treceau nebăgate în seamă — ca lucruri firești, de sine înțelese, lipsite de farmec.

Am stat cu el o vară la Bușteni. El își petrecea timpul mai printr-un restaurant, mai prin altul, mai plimbîndu-se prin parc, pe șosea ori pe peronul gării, unde se aduna lumea. Niciodată n-am reușit însă să-l înduplec a lua parte la excursiunile ce făceam prin împrejurimi, și rîdea de mine cînd îi vorbeam despre plăcerea de a străbate înfundăturile văilor și peste coaste prăpăstioase pînă-n poienele culmilor.

Eminescu fugea de orișice îngrămădire de oameni și se simțea bine singur în mijlocul naturii. Cea mai încîntătoare muzică era pentru dînsul freamătul brădetului și vîjiitul pîrîului ce se varsă spumegînd printre stînci. Cînd am sosit la Iași, cel dintîi gînd al lui a fost să mă duc la Copou și apoi la Socola, ca să-mi arate vederile ce se deschideau spre lunca Bahluiului și să mă plimbe prin crîngurile de prin pregiurime, ca să mă-ncînt și eu de frunzișul pișcat de brumă și să iau parte la plăcerea lui de a călca pe frunzele scuturate de vînt, care fîșie la tot pasul.

Alta era însă ceea ce mai ales îi deosebea unul de altul.

În gîndul lui Eminescu izvorul a toată suferința omenească erau trebuințele omenești, și-n lume ar fi mare belșug în toate cele ce-i pot fi omului de folos dacă fiecare s-ar mulțumi cu ceea ce îi este neapărat de trebuință. Oamenii se urăsc și se luptă între dînșii pentru că sunt nesățioși, și el se sîmțea nenorocit pentru că era osîndit din fire să ieie parte la durerile și la bucuriile altora, căci durerile sunt multe, iar bucuriile puține. De aceea îi erau urgisiți învingătorii, care cheltuiesc unul ceea ce agonisesc prin munca lor o sută ori chiar o mie de inși, și era cuprins de o milă disprețuitoare față cu cei ce sufereau să li se stoarcă măduva din oase. În viață, cea mai prețioasă i se părea partea petrecută dormind, căci în somn fiecare este numai el însuși și nu sufere și împreună cu alții. Dacă ar fi avut deci bogății mari, Eminescu ar fi cheltuit tot puțin pentru sine însuși și mult pentru cărți, pentru manuscripte vechi și pentru fel de fel de alte nimicuri rămase de la buni și străbuni, precum și pentru opere de artă, în care e înfățișată partea luminoasă a vieții. Mulțumirea de a fi alinat suferințele altora numai arareori ar fi căutat-o și atunci, căci după părerea lui suferințele omenești sunt atît de multe și de mari, încît nu pot să fie înlăturate decît prin o îndrumare morală, în urma căreia fiecare își înfrînează poftele și rîvnește mai ales la mulțumiri sufletești.

Cu totul altfel își gîndea Caragiali rostul vieții omenești.

Satisfacerea orișicărei trebuințe e o plăcere — zicea el — fără trebuințe nu e nici o plăcere cu putință, și cu cît mai multe, mai vii și mai felurite îți sunt trebuințele, cu atît mai multe plăceri poți să ai, cu atît mai prețioasă și mai plină de farmec e viața ta. Nu zicea nici el că n-ar fi bine ca fiecare să-și pună frîu și să se mulțumească cu ceea ce îi este de neapărată trebuință, dar stăruia cu îndărătnicie în convingerea că nesațiul e-n firea omenească și că e pornit fiecare să alerge după cîștiguri fără muncă și să asuprească pe cei mai slabi decît dînsul, că cei asupriți se fac și ei asupritori cînd îi iartă împrejurările. Îndrumarea morală pe care o visa Eminescu nu era după părerea lui Caragiali cu putință, căci omul e firește pornit spre fărădelegi, spre nesocotirea bunei rînduieli, spre rele făptuiri.

Deoarece Caragiali nu numai gîndea, ci și vorbea așa și rîdea cînd alții se răzvrăteau, Eminescu îi zicea „cinicul Caragiali“, deși își dădea foarte bine seamă că tocmai cinic, în înțelesul lui Diogen, Caragiali nu era. Din contra, dacă acesta ar fi dispus de bogății mari, le-ar fi cheltuit în timp scurt, căci în gîndul lui trebuințele omenești erau tot atît de nemărginite ca timpul și ca spațiul. Mai mult: risipind, el se socotea om care săvîrșește fapte bune, căci ceea ce împinge societatea omenească spre dezvoltare e rîvna neastîmpărată de a satisface trebuințele din ce în ce mai numeroase și mai întețite.

Chiar și dacă n-ar mai fi fost, cum în adevăr erau, și multe altele prin care se deosebeau, două lumi se izbeau una de alta cînd ei se-ntîlneau și-și dedeau pe față fiecare felul de a gîndi.

Dacă însă în multe privințe erau deosebiți unul de altul, în altele se asemănau, ceea ce îi făcea prieteni buni.

Nu-mi aduc bine aminte cînd anume a venit Eminescu de la Iași, ca să intre în redacțiunea ziarului *Timpul*. Era la 12 octombrie 1877 cînd mi-a scris că e gata să vie:

„Dar n-am cu ce veni, adaugă. Asta m-a făcut să-mi țin gura pîn-acum. 100 de fr. am pe lună: din ce dracu să plec? Am și bagaje: cărți, manuscripte, ciubote vechi, lăzi cu șoareci și molii, populate la încheieturi cu deosebite naționalități de ploșnițe. Cu ce să transport aceste *roiuri* de avere *mobilă* — în sens larg al cuvîntului — *proprio motu*?“

Era deci grăbit omul și, după toată probabilitatea, a plecat îndată după ce-a primit banii pentru acoperirea cheltuielilor de călătorie, în tot cazul înainte de Sf. Dumitru. Puțin timp în urmă a intrat și Caragiali în redacțiunea ziarului *Timpul*.

Ceea ce i-a apropiat era, înainte de toate, cultul formei.

Țineau amîndoi să-și citească împreună scrisa mai nainte de a fi dat manuscriptul la tipar. Lucrul acesta era foarte cuminte, ei însă nu se mărgineau să citească, ci începeau să și discute mai întîi asupra limbii, apoi și asupra cugetărilor și se pierdeau în discuțiuni în vreme ce paginatorul din tipografie cerea mereu manuscript.

Erau însă amîndoi de părerea că anume cele ce au să fie cetite de mulţi trebuie să fie scrise cu multă îngrijire, şi nu ţineau seamă de stăruinţele paginatorului, care nu-şi dădea seamă că „limba păsărească" e propagată de oamenii care scriu cu uşurinţă.

Al doilea principiu stabilit de dînşii era că nu scriem pentru ca să ne dăm pe faţă cugetările, ci pentru ca să le reproducem în mintea acelora la care ne adresăm, adecă să-i facem pe aceştia să gîndească ceea ce voim noi. Urmează că avem să alegem totdeauna vorbele de care în mintea lor se leagă gîndul ce avem în vedere şi să întrebuinţăm şi să aşezăm toate vorbele astfel alese potrivit cu deprinderile lor. Cînd ne adresăm dar la toţi românii, bune sunt numai vorbele şi formele gramaticale cu care sunt deprinşi toţi românii ori cel puţin cei mai mulţi dintre dînşii.

Discuţiunea se urma spre a se dumiri unul pe altul care anume dintre vorbe şi dintre formele gramaticale sunt de felul acesta.

Cetiseră amîndoi — pot să zic — tot ceea ce pîn-atunci fusese scris în româneşte, iar Eminescu îndeosebi mai trăise atît în Moldova şi-n Muntenia, cît şi-n Bucovina şi în Ardeal, încît cunoştea limba poporului ca nimeni — poate — dintre contimporanii săi; discuţiunile se înteţeau deci, încît uitau cîteodată că e timpul să meargă la masă, iar alte dăţi îi prindea noaptea stînd de vorbă.

Eu dedeam pe timpul acela lecţiuni de limba română la Şcoala normală a Societăţii pentru învăţătura poporului român. Mă bucuram deci că, ascultînd, pot să mă prepar pentru lecţiunile ce aveam de dat.

Cu atît mai vîrtos se bucurau ei înşişi, căci, deprinzîndu-se a cumpăni fiecare vorbă mai nainte de a o fi pus pe hîrtie, nu-şi îndrumau cititorii spre limba păsărească. Se mai bucurau şi alţii, căci era timpul cînd T. Maiorescu introdusese studiul limbii române în şcolile secundare, cînd Ieremia Circa, Mihail Străjanu, I. Manliu, Cîmpeanu şi alţii îşi scriseseră manualele de gramatică şi foarte mulţi îşi aveau gîndul îndreptat spre cestiunile discutate de cei doi redactori ai ziarului *Timpul*, care la seratele literare ale „Junimii", deşi cei mai tineri dintre cei de faţă, aveau multă autoritate tocmai pentru că erau bine dumiriți nu numai ca scriitori, ci și ca critici literari.

E o parte din istoria poporului român asupra căreia arunc cîteva raze de lumină prin aceste amănunte. E-nvederat că ei nu erau oameni care se opresc la forme, ci scrutează și cele ce se aflau în dosul formelor, și multă lumină s-ar revărsa asupra timpului în care au trăit dînșii dacă ar mai fi cineva-n stare să spună cum îi judecau ei pe oamenii de dimpregiurul lor. Deocamdată ar săvîrși o faptă vrednică de toată lauda cel ce-ar lua asupra sa sarcina de a ne dumiri dacă scriitorii ce-au urmat după dînșii sunt ori nu mai presus de dînșii în ceea ce privește limba.

EMINESCU ȘI CARAGIALI

FELUL LOR DE A CONCEPE VIAȚA

Satirele lui Eminescu și comediile lui Caragiali, orișicît de deosebite ar fi ele în fond, cît și în formă, purced din aceeași obîrșie, și anume din gîndul nestrămutat că viața, de care în lumea aceasta putem să avem parte, nu e vrednică să ne înjosim ascunzîndu-ne de dragul ei gîndurile ori poate chiar spuind ceea ce în adevăr nu gîndim.

Dacă ei, înzestrați amîndoi cu mari daruri firești, n-ar fi recunoscut fiecare îndeosebi adevărul acesta, trebuia neapărat să se pătrundă de el stînd de vorbă în redacțiunea ziarului *Timpul*, unde luaseră asupra lor sarcina de a-și da seamă despre cele ce se petrec în viața comună și de a spune adevărul asupra faptelor săvîrșite de contimporanii lor mai cu trecere.

S-a întîmplat că pe ici, pe colo cîte un om sfătos și-a dat pe față părerea de rău că Eminescu a fost nevoit să-și cîștige pînea de toate zilele scriind articole pentru organul de publicitate al așa-zișilor boieri ruginiți. Orișicărui om cu judecată îi este însă destul să citească cîteva pagini din scrisa lui Eminescu pentru ca să fie pe deplin încredințat că cel ce le-a scris e un îndîrjit luptător împrotiva așa-zișilor democrați din timpul său și că el nu susținea vederile conservatoare pentru că făcea parte din redacțiunea ziarului *Timpul*, ci intrase în redacțiunea aceea pentru că era pătruns de convingeri conservatoare.

Tot atît de puțin putea să aibă slăbiciuni democratice creatorul coconului Leonida, al lui Rică Venturiano, al lui Cațavencu, al lui Farfuridi, al lui jupîn Titircă și al Cetățeanului turmentat, care nu știe ce să facă cu votul său.

Amîndoi erau oameni chiar prin firea lor sortiți a stărui ca în societatea omenească conducerea s-o aibă cei mai cumsecade, cei mai bine pregătiți, cei în toate privințele mai vrednici, și nu socoteau masele mari ale poporului pregătite spre a-i alege dintre cei mai mulți pe aceștia.

Lucrînd deci în redacțiunea ziarului *Timpul*, ei au fost cuprinși de sîmțămîntul pentru dînșii dureros că societatea, în mijlocul căreia li se petrece viața, e alcătuită în mare parte din oameni care nu sunt cum trebuie să fie și că nici în viața publică, nici în cea privată desfășurarea nu merge spre închegare, ci spre destrămare, că lucrurile au să meargă din rău în mai rău dacă nu se va produce cît mai curînd o reacțiune spre însănătoșire. Caragiali era, ce-i drept, cu gîndul îndreptat mai mult spre viața familială și susținea că cel ce nu e în familia sa nu poate să fie nici în viața publică om cumsecade, în vreme ce Eminescu stătea în privința aceasta la îndoială: ei lucrau însă cu același zel în vederea reacțiunii.

Nu numai la vîrsta în care se aflau ei atunci, ci și-n timpul maturității, oameni ca dînșii își închipuiesc că e ceva de capul lor și că pot să contribuie la îndrumarea societății potrivit cu vederile lor. Abia tîrziu, în zilele bătrînețelor, se ivește sîmțămîntul că fie în bine, fie în rău, lumea își caută de drum și cel ce nu vrea să meargă cu ea rămîne mai mult ori mai puțin stingher la o parte.

Ceea ce-i apropia sufletește era atît potrivirea în gînduri și în sîmțăminte, cît și credința în izbîndă, și a fost un timp cînd ei erau oarecum nedespărțiți și mereu doritori de a se lumina unul pe altul.

Îndeosebi Caragiali, născut în ceas bun, ar fi fost în toate împrejurările un om însemnat; el n-ar fi putut însă să fie ceea ce a fost dacă n-ar fi trăit o parte din viața sa împreună cu Eminescu, care pentru dînsul era o nesecată comoară de știință și de îndemnuri binecuvîntate.

Ca să-și facă parte din comoara aceasta, el îl zgîndărea pe Eminescu, puindu-se în pizmă cu el.

Voia, abunăoară, să se dumirească asupra filosofiei lui Kant, ale cărui scrieri nu era în stare să le citească.

— Măi — îi zicea lui Eminescu — drept să-ți spun, mie Kant al tău mi se pare un mare moftangiu.

Eminescu, indignat că el îndrăznește să vorbească despre Kant, pe care nu-l cunoaște, se întețea și-i vorbea ceasuri întregi despre filosofia lui Kant și despre rostul ideilor lui în istoria filosofiei.

Caragiali, ca să-l ție mereu cald, era totdeauna nedumirit și pornit spre contraziceri.

— Bine, omule — îi zicea cîteodată Eminescu — dar mai deunăzi erai de altă părere.

— Știi că ai haz?! îi răspundea Caragiali. Cum am mai putea să discutăm dacă am fi amîndoi de aceeași părere?

Eminescu se supăra, dar urma cu rîvnă îndoită, și în felul acesta trecea știința de carte de la Eminescu la Caragiali și se apropiau din ce în ce mai mult unul de altul. În același timp li se dedeau însă pe față și deosebirile de vederi și de temperament.

Era, înainte de toate, una din care purcedeau multe altele.

Amîndoi erau de părere că e chestiune de demnitate omenească să spui adevărul și se înjosește cel ce-și ascunde gîndurile ori spune ceea ce în adevăr nu gîndește. Caragiali, care era cu gîndul îndreptat spre viața familială, trăgea din adevărul acesta concluziunea că i se cuvine orișicărui om dreptul de a-și da în toate împrejurările pe față gîndurile.

— Nu! — striga Eminescu — nu dreptul, ci *datoria*. De drept te folosești cînd îți dă mîna și-ți vine la socoteală, iar datoria ai să ți-o faci fie chiar și înfruntînd cele mai mari primejdii.

— Ba bine că nu! întîmpina Caragiali. Dacă e s-o fac, o fac pentru mulțumirea mea. Smintit ar trebui să fiu pentru ca s-o fac și cînd pe urma faptei mele mi-aș expune familia la mari neajunsuri și aș avea mai multe suferințe decît mulțumiri.

— Aida-dee! zicea Eminescu. Demnitatea prin bărbăție și prin lepădarea de sine se susține, și mulțumirea e cu atît mai viuă și mai covîrșitoare cu cît mai multe și mai mari sunt greutățile pe care le învingi și primejdiile pe care le înfrunți ca să-ți faci datoria.

— Iată o mulțumire de care mă lipsesc! îl încredința Caragiali. Mai bucuros mă înjosesc spunînd adevărul numai cînd îmi dă mîna și numai în forma care-mi vine la socoteală. Pentru lepădarea de sine nu găsesc nici un îndemn în lumea noastră.

Pornită odată pe calea aceasta, discuțiunea se urma zi și noapte și ducea din ce în ce mai departe.

Stăruiau amîndoi în gîndul că vinovați de reaua stare în care se află societatea română sunt mai presus de toate urmașii boierilor, care atîta timp au stat în fruntea poporului român. Cei mai mulți dintre dînșii, fiind lipsiți de pietate față cu părinții și bunii lor, nu și-au dat silința să se pregătească ei înșiși și să-și pregătească copiii spre a-și păstra averile moștenite și pozițiunea tradițională în viața comună. Ei au suferit deci să se ridice în rînd cu slugile lor, fie „grecotei cu nas subțire“, fie „bulgăroi cu ceafa groasă“, fie arnăuți, sîrbi, ruși, armeni ori fel de fel de alți venetici, care duc societatea română spre „americanizare“, căci pentru dînșii România nu e centrul vieții culturale române, ci o simplă „expresiune geografică“.

Toate acestea le admitea și Caragiali. Eminescu însă, care cunoștea atît de bine trecutul neamului românesc, era pătruns de convingerea că românii s-au susținut în luptă cu cele mai mari greutăți și-au ajuns încetul cu încetul cel mai însemnat dintre popoarele de la răsăritul Europei, pentru că timp îndelungat a fost păstrată buna rînduială morală atît în masele poporului, cît și în clasa conducătoare. Atît în masele mari, cît și în rîndurile boierilor tot mai erau oameni care stăruiau în nădejdea că cei mai destoinici dintre oamenii ieşiţi din popor se vor uni cu cei mai cumsecade dintre boieri, şi aristocraţia intelectuală, puind umărul cu cea tradiţională, va produce reacţiunea naţională, care ea singură mai poate scăpa România de „americanizare". Idealul lui erau Atena, care ea singură a făcut pentru omenire mai mult decît întregul popor elin, şi Florenţa cea de tot mică, a cărei înrîurire culturală a fost mai hotărîtoare decît a restului mare din poporul italian.

Caragiali stătea la îndoială.

Oameni cumsecade, care ţin la păstrarea bunei rînduieli morale, sunt după părerea lui totdeauna şi pretutindeni pînă chiar şi între „grecotei" şi „bulgăroi", dar ei sunt prea puţini şi prea lipsiţi de vlagă pentru ca să poată produce o reacţiune hotărîtoare. Hotărîtori sunt oamenii de rînd, care sunt mulţi şi se solidarizează, ca să se ridice deasupra şi să-şi facă treburile dînd la o parte pe cei ce îi supără stăruind asupra bunei rînduieli morale.

Mi-e peste putinţă să nu reproduc aici părerile unui om care vorbeşte despre Caragiali fără ca să fie în stare a-l înţelege.

„Imoral e Tipătescu în viaţa publică şi (în cea) privată; imorali (sunt) Zoe, Veta, Dandanache, Chiriac; imoral (e) Caţavencu plastograful; imorali (sunt) şi interlopi toţi eroii din *D-ale carnavalului;* cînd nu sunt cu totul imorali, sunt imbecili ca Trahanache sau (ori) jupîn Dumitrache. *Unu singur e cinstit, şi acela e un viţios şi (un) beţiv: Cetăţeanul turmentat, un adevărat simbol*" (E. Lovinescu, *Critice*, vol. I, pag. 22).

Cu alte cuvinte: Caragiali ne prezintă pe oamenii *comuni*, care, după părerea lui, erau atunci hotărîtori în viaţa comună.

Cu toate acestea, ceva mai jos ni se mai spune că a a răscolit Caragiali rănile „pentru *plăcerea de a le răscoli*", apoi urmează:

„Caragiali n-a fost lipsit numai de idealism şi de generozitate, dar şi de poezie. Eroii săi nu au nici cea *mai mică umbră de farmec,* nici o eroină nu aduce cu ea o nelămurită *mireasmă de feminitate,* o notă de duioşie;

pretutindeni chipuri deformate şi groteşti, pretutindeni dragostea văzută prin prisma mahalalei."

Foarte fireşte ! Pe el nu-l interesau cazurile de tot rare, ci cele comune, de la care atîrnă desfăşurarea socială. El era nu numai *„generos"*, ci totodată şi om cinstit, care spune lucrurile cum în adevăr le vede, iar aceasta nu pentru „plăcerea" de a fi răscolit rănile, ci dorind ca ele să fie vindecate.

E cu totul altăceva întrebarea dacă el vede ori nu bine. Deocamdată ştim că tot ca el vedea şi Eminescu, ba chiar şi astăzi, după cincizeci de ani aproape, sunt oameni care le văd tot aşa şi se însoţesc pentru ca, puind umăr la umăr, să lecuiască rănile şi să fie şi la noi multă *„umbră de farmec"* şi o mai lămurită *„mireasmă de feminitate"*.

Cel ce se va fi îndoind despre aceasta n-are decît să cetească oarecare discursuri rostite în Cameră şi unele dintre articolele publicate prin coloanele ziarelor de azi, abunăoară cel publicat în fruntea *Adevărului* de la 12 martie a.c., unde ni se zice între altele:

> „Nu vedem decît grija stomacului. În toate administraţiile se fură. Zilnic sunt descoperiţi înalţi funcţionari cari au prevaricat milioane. Măriţi deodată cu talia nouă a ţării, micii borfaşi au pierit, spre a lăsa locul marilor deturnători ... Dezorientarea morală e de speriat. S-a pierdut aproape noţiunea lucrului moral şi a celui imoral ... Un mercantilism respingător, care a luat masca luptei legitime pentru trai, a gonit din societatea românească idealul."

Aşa n-a scris nici Caragiali, nici Eminescu, pentru că atunci cînd scriau dînşii, lucrurile n-ajunseseră încă, precum se vede, atît de departe.

Iar altăceva e întrebarea dacă cei însoţiţi spre a vindeca rănile „răscolite" au ori nu au să reuşească. Eminescu nădăjduia că da, iar Caragiali zicea: *„Suntem cum am fost şi teamă mi-e ca nu cumva tot aşa să şi rămînem"*.

Ziua de mîne ne va dumiri care dintre amîndoi vedea mai bine lucrurile.

Deocamdată parcă mai mult Caragiali decît Eminescu.

LUMEA PRIN CARE AM TRECUT

GÎNDUL MEU

Am avut, în urma unor împregiurări întîmplătoare, legături mai mult ori mai puțin intime cu oameni care prin lucrarea lor au hotărît desfășurarea vieții noastre naționale și sunt astfel lucruri pe care nimeni nu poate să le spună atît de bine ca mine. Azi dar unul, mîne altul dintre prietenii mei au stăruit în timpul celor din urmă cîțiva ani să scriu ceea ce mi se pare de oarecare importanță pentru înțelegerea timpului în care mi-am petrecut viața.

Începînd a o face aceasta la vîrsta de 77 ani, în luna mai, anul 1924, țin să declar că gîndul meu nu e să-mi scriu biografia, nici să sporesc literatura română cu așa-zise memorii.

N-am adunat însemnări asupra faptelor de oarecare însămnătate, la săvîrșirea cărora am luat parte, nici n-am ținut să păstrez fie documente, fie scrisori primite de la oameni cu rost hotărîtor în viața comună. Scriu deci despre oameni și fapte numai un fel de impresiuni de călătorie, spuindu-le toate așa cum mi s-au oglindit în suflet în trecerea mea prin lumea aceasta și cum mi le aduc aminte după trecerea unui timp de cele mai multe ori îndelungat.

Cei ce-mi vor fi citind scrisa au să fie deci deopotrivă cu omul care trece pe lîngă un lac cu apă limpede și vede *cele de dimpregiur oglindite în fața lui, deci nu cum în aievea sunt, ci cum par în oglinda nestatornică.*

Oamenii despre care am să le vorbesc sunt trecuți aproape toți din lumea aceasta, tocmai de aceea însă țin să spun despre dînșii numai ceea ce după cea mai bună a mea știință e adevărat, căci azi-mîne am să trec și eu și nu pot să depărtez de la mine gîndul că am să stau față-n față cu dînșii și să dau socoteală despre spusele mele.

Pentru ca înțelesul adevărat al acestora să iasă lămurit la iveală, cititorii au să fie dumiriți și asupra drumului în care am umblat, precum și asupra felului meu de a sîmți și de a vedea cele ce se petrec în lumea aceasta.

Sunt cuprins de sîmțămîntul că stau răzleț, rămășiță a unei lumi care-ncetul cu încetul se stînge. E destul să fiu cu inima deschisă pentru ca să fie adevărat și ceea ce spun despre lumea aceea.

PODGORIA ARADULUI

Aradul se află în cîmpie, pe țărmurul de la dreapta al Murășului; se văd însă bine de la Arad cele din urmă dintre dealurile revărsate din Carpați spre marele șes de la Tisa și de la Dunăre, Podgoria ce se-ntinde de la Murăș pînă-n lunca Crișului Alb.

Pe subt aceste dealuri, la marginea șesului, sunt înșirate unul lîngă altul zece sate înfloritoare, toate românești, iar deasupra satelor, pe coastele înclinate spre meazăzi, sunt vii ce dau vinuri bune, cele mai vestite la Miniș, la Măderat și la Mocrea. Din jos de sate, pe șes, sunt ogoare mănoase.

Cam pe la mijlocul Podgoriei, în culmea unui deal mai răsărit, se văd de la mari depărtări surpăturile unei vechi cetăți de peatră, de unde ochiul străbate peste șes și peste lunca largă a Crișului pînă-n zarea albăstrie.

Maghiarii îi zic cetății *Világos*, adică *Luminoasa*, iar românii se folosesc de numele maghiar prefăcut în *Vilagăș*.

La poalele dealului, sub Vilagăș, se-ntinde *Șiria*, în limba maghiară tot *Világos*, cel mai mare și mai de frunte dintre satele din Podgorie, în care se află judecătoria așa-zisă cercuală, unde se ține toate mercurile tîrg de săptămînă, de două ori pe an tîrg de țară și unde podgorenii își au scaunul protopopesc și școala capitală.

Şiria mai e vestită şi pentru că acolo a capitulat la 13 august 1849 oştirea maghiară comandată de Arthur Görgey în faţa ruşilor comandaţi de generalul Paskievici.

În castelul domnului de pămînt Bohuş se afla-n timpul copilăriei mele masa pe care a fost subscris actul de capitulare, şi data era săpată în o placă de argint din mijlocul mesei.

Fiind mai înstăriţi, mai înaintaţi în cultură şi mai sfătoşi, podgorenii, aproape numai români, se sîmt ei înşişi, şi sunt socotiţi şi de alţii, cei mai de frunte dintre românii din partea locului, iar fruntea frunţii, adecă cei mai de frunte dintre podgoreni, sunt şirienii.

Afară de podgoreni mai sunt pe acolo *mureşeni*, *cîmpieni*, *crişeni* pe la izvoarele Crişului Alb, *pădureni* prin Valea Crişului, *luncani* înspre şes şi *vidicani* pe la izvoarele Crişului Negru.

Nu sunt însă nici şirienii, nici podgorenii, cîmpienii şi pădurenii locuitori de baştină, căci nomenclatura satelor nu e deloc românească. Radna, Miniş, Cladova, Ghioroc, Cuvin, Covăsînţ, Şiria, Galşa, Mişca, Măderat, Pîncota, Agrij, Arăniag, Silinghia, Dund, Drauş, Cermei, Cîcărau, Mocrea n-au înţeles în limba românească.

Poporaţiunea din zilele noastre e venită în partea locului după încheierea tractatului de [la] Carlovăţ, cînd atît şesul, cît şi Podgoria erau pustii.

Îndeosebi la Şiria sunt şi puţini şvabi, mai puţini maghiari şi-n timpul copilăriei mele mai erau şi slovaci aduşi acolo de Bohuş, care era şi el slovac de la Ciaba.

Avînd să descriu lumea prin care am trecut, nu pot să-ncep decît de aici, unde m-am născut, unde mi-am petrecut copilăria şi cea mai frumoasă parte a tinereţelor, unde au fost aşezate temeliile vieţii mele sufleteşti. Cu naşterea se-ncepe numai viaţa trupească, cea sufletească e plămădită-ncetul cu încetul potrivit cu felul de a fi al acelora cu care ne petrecem zilele copilăriei şi ale tinereţelor.

VILAGĂŞUL

Cînd eram copil mai mic, vedeam cetatea Vilagăşului numai de jos, din sat, mi se părea mică şi nu mă-ndoiam că grăiesc adevărul cei ce-mi spuneau că ea a fost zidită de fiica unui uriaş, care-ngrămădea bolovani de peatră într-un car cu patru boi, pe care-l lua-n poala ei şi-l ducea-n vîrful dealului, căruia îi zic maghiarii *Kopasz*, adică pleşuv, iar românii, *Coposul*.

După ce am mai crescut, m-am învrednicit să urc dealul pîn-acolo şi am văzut că zidurile sunt înalte, groase şi multe.

Era ceva de tot tainic şi fioros acolo-n vîrful Coposului. Mi se păreau toate a pustiu, dar era parcă din toate colţurile ies la iveală fel de fel de fiinţe fioroase.

Atît printre zidurile acelea, cît şi pe ici, pe colo, prin pregiurul lor, se aflau gropi săpate de cei ce căutaseră comori, despre care ştiam că sunt păzite de Necuratul, care purta-n cap „chelepuşă" roşie şi-i schilodea pe cei ce umblau să puie mîna pe cele ce nu li se cuveneau.

În curtea cetăţii se aflau zidite-n pămînt nişte bolte rotunde, fiecare cu cîte o gaură-n mijloc. Mi se spunea că sunt temniţe, în care-i aruncau prin gaură pe cei osîndiţi. Nu-i vedeam, dar mi-i închipuiam şi-i visam nopţile zbătîndu-mă-n culcuş.

Mai era acolo şi-un fel de gang întunecos, gîrliciul unei pivniţi pline de butoaie pline, din care te-ai fi putut coborî, dacă n-ar fi fost înfundat drumul, pînă jos, în mijlocul satului.

Prin găurile din ziduri şi prin crepăturile din ele se aflau cuiburi de stăncuţe, de hereţi şi de uli, ba pînă chiar [şi] de vulturi; şi ispitiţi a ne urca în ele, noi, băieţii, ne puneam viaţa-n joc.

Pe sub cetate se-ntindeau rămăşiţele unei grădini, mult iorgovan sau liliac sălbăticit, cu multe poteci făcute de capre printre el, loc minunat, ca să ne jucăm de-a ascunsele şi de-a prinsele.

Din sus de cetate, pe plaiul dealurilor, se-ncepea pădurea domnului de pămînt, şi era lucru mare să te plimbi pe la marginea pădurii.

Dar cea mai mare plăcere era să te uiți de acolo de sus spre șesul cel larg şi luminos și spre munți, unde ochiul străbătea pînă-n Găina și-n Oul. Viuă îți era-n inimă dorința de a te duce şi a te tot duce ca să le vezi toate din apropiere.

Mai tîrziu, cînd am ajuns să știu citi, mi-a căzut în mîni o cărticică, în care se spunea că Vilagășul era în ființă cînd romanii au cucerit Dacia. Din timpul năvălirilor nu se mai știe nimic despre el. Se știe însă că-n urmă era unul dintre castelele regale ce alcătuiau brîul Caransebeş—Lugoj—Făget—Lipova—Şiria—Ineu—Beiuş—Oradea—Şimleu—Hust. Regele Matei Corvinul a ținut acolo închis un timp oarecare pe fratele mumei sale, magnatul Szilágyi.

După ce Suleiman II Magnificul a desființat și al doilea regat sîrbesc, familia Brancovici s-a rătras în Ungaria, unde i s-au făcut donațiuni însemnate, între care și Vilagășul. Bineştiutul episcop Sava Brancovici era și el din partea locului.

Cînd cu răscoala de la 1784, unii dinte tovarășii de luptă ai lui Horia s-au încuibat în Vilagăş. Au fost, aşa se zice, aduse atunci tunuri din cetatea Aradului și din culmea dealului Horlea au bătut Vilagășul de l-au lăsat în starea din timpul copilăriei mele.

Citindu-le aceste negru pe alb, nu mă-ndoiam că ele sunt adevărate, și de cîte ori se ivea-n fața mea Vilagășul, vedeam în gîndul meu regi, voivozi, pașale și cete care trec în mers furtunatec pe sub dealuri şi se războiesc pe şesul întins şi neted.

Şiria, croită, după toate semnele, de ingineri nemți, cu uliți drepte, pretutindeni deopotrivă de largi, şi cu locuri de case toate de aceeași întindere, nu s-a putut închega decît după trecerea vremurilor grele.

Vatra vechiului sat se află mai spre şes, unde locului i se zice și azi *Seliște.*

Altă vatră de sat, după toate semnele încă mai veche, e *Şiriuța,* un tăpșan de sub cetate, din sus de vii.

Satul de la Seliște, după toate semnele, a fost pustiit în timpul luptelor cu turcii şi pare a fi fost locuit de maghiari, căci în nomenclatura localității sunt elemente maghiare ca *Kopasz, Kiskut, Nyerges* ori *Bánhegy.* Maghiarii din satul de astăzi sunt veniți mai tîrziu și sunt așezați în partea despre șes a satului, alăturea de mai numărosii șvabi, care sunt veniți și ei mai tîrziu.

O migrațiune de români spre aceste locuri s-a făcut după rătragerea din Oltenia a austriacilor. Altă migrațiune a urmat din Moldova, mai ales din județul Neamțului, în timpul lui Grigorie-vodă Ghica. Cea mai însemnată a fost încă migrațiunea din Ardeal și de pe Crișuri, cînd, în urma răscoalei lui Horia, iobagii din Ardeal au cîștigat și ei dreptul de liberă migrațiune.

După numele de familie îndeobște se-nvederează care de unde a venit. În timpul copilăriei mele cei mai numeroși erau cu numele Borlea, iar satul Borlești se află-n județul Neamțului.

Între familiile române erau și cîteva [de] nobilitate, unele de Seliște, altele de Hațeg, iar altele de Teiuș.

LUMEA DE ATUNCI

Atît pe podgorenii noștri, cît și pe cei mai apropiați dintre vecinii lor, pe mureșeni, pe cîmpieni și pe luncani, nu pot să mi-i aduc aminte decît ca oameni cu inima deschisă, totdeauna voioși și doritori de mese-ncărcate.

Trăiți sute de ani de-a rîndul sub asupriri și despuiați în fel de fel de chipuri, ei se simțeau, precum se vede, în mare lărgime după ce au ajuns să fie socotiți deopotrivă cu foștii lor asupritori.

O fi fost așa, o fi fost altfel, eu știu că m-am pomenit umblînd printre picioarele unor oameni stăpîniți de gîndul că e bine să fii om în lumea lui Dumnezeu. Știau să se bucure de viață, încît mulți îi socoteau chiar ușurateci.

Nu pot, ce-i drept, nici eu să tăgăduiesc că unii dintre cei bogați în timpul copilăriei mele au murit săraci. Mai număroși sunt însă cei crescuți în sărăcie, care din vrednicia lor au ajuns oameni cu stare, unii chiar bogați. Așa se-nvîrtește roata lumii: coborînd pe unii cînd urcă pe alții; pentru mine lucrul de căpetenie este că-n lumea copilăriei mele oamenii nici în zile grele nu-și perdeau voia bună și, gîndindu-mă la cele de atunci, eu mă văd mereu la fel de fel de praznice, la nunți, care țin cîte o săptămînă de zile, la cumetrii și la fel de fel de alte sărbători.

Nici secerișul grînelor, nici culesul ori sfărmatul porumbului, fără de cimpoieș și fără de masă întinsă nu se putea face; atît dealul sădit cu vii, cît și cîmpul plin de lanuri răsuna mereu de cîntecele muncitorilor harnici, iar în timpul culesului viilor cîntecele și chiotele se-nteţeau însoţite de lăutari și de focuri descărcate.

Mai era apoi și că drumul Aradului trecea prin Șiria.

Din Ţara Moţilor, de pe la Abrud, drumul trece muntele pe la satul București și se coboară la Brad, de acolo la Baia-de-Criș și apoi prin Hălmagiu la Buteni și pe Criș la vale la Pîncota, unde cotește la stînga și o ia prin satele din Podgorie pînă-n mijlocul Șiriei, unde cotește iar drept spre Arad.

Drumul acesta e totdeauna umblat, și pentru cei mai mulți dintre drumeți cel din urmă popas e la casa vreunei rude ori a vreunui prieten din Șiria, și se sîmțea jignit acela la casa căruia nici unul dintre trecători nu se oprea.

Era deci lucru neiertat să nu te duci și tu la casa celui ce-a făcut popas la casa ta, și multe drumuri făceau oamenii cumsecade numai și numai pentru ca să poată poposi mai ici, mai colo.

Așa au venit lucrurile că eu mă sîmțeam pe o mare întindere pretutindeni acasă. .

Mama fiind din neamul Borleștilor și avînd doi frați și doauă surori, aveam multe rude, și mulți fini, nu numai la Șiria, ci și pe aiurea, pînă pe la Hălmaj și pe la Baia-de-Criș, mai ales cărturari, dintre care unii, oameni cu trecere. Alte rude aveam din partea tatei mai ales pe Cîmpie, pe la Arad și pe la Pecica. Eram deci mult purtat de ici pînă colo și în curînd am ajuns să umblu de capul meu cînd nu eram purtat.

Pretutindeni pe unde mă duceam, oamenii mă îmbrățișau cu dragoste, încît minune nu-i dacă m-am pătruns în curînd de gîndul că lumea e alcătuită din oameni care mă iubesc şi pe care am deci să-i iubesc şi eu.

Abia acum, la zile de bătrîneţe, îmi dau seamă că această dragoste obştească se mărginea la români. Orişicîtă silinţă mi-aş da, nu reuşesc să-mi aduc aminte vreun praznic, vreo ospeţie ori vreo petrecere de orişice fel la care luau parte şi unii dintre cei ce nu erau români.

Nu trăiau românii împreună, ci alăturea cu ceilalţi, ce-i drept în bună pace, dar nu împreună.

Nu tot aşa şi eu, deşi mama stăruia cu multă hotărîre în gîndul ca cu străini din acelaşi blid să nu mînînci.

Casele părinţilor mei se aflau adecă în drumul Aradului, la colţul unei uliţi ce cobora spre imaşul sau bătătura de la marginea despre cîmp a satului.

Peste drum de noi stetea feldşerul Moldoványi, un armean căsătorit cu sora medicului Cordina, care era italian şi avea doi băieţi cam de vîrsta mea.

La dreapta feldşerului, sus pe deal, se aflau casele încăpătoare ale grofiţei Königseg, care era măritată după secuiul Bartha şi avea trei băieţi şi doauă fete.

Dincolo locuia post-maistorul Valerian, un ceh, care avea doi băieţi şi-o fată.

La stînga feldşerului locuia un oarecare Koinok, maghiar, al cărui băiet îmi era un fel de mentor într-ale ştrengăriei, iar vecin cu Koinok era Voinovici, un turtelar sîrb.

În cellalt colţ se afla primăria maghiară şi notarul Löbel, în urmă Kúnfy, avea o casă plină de copii, toţi evrei, ca părinţii lor.

În dosul caselor noastre ne era vecin Zorad, un slovac, iar în fundul grădinii, pe uliţa ce cobora spre bătătură, ne erau vecini Pârvu şi Bucălan, iar mai departe se afla partea şvăbească a satului.

Aceasta este cea mai apropiată parte a lumii în care mi-am trăit primii ani de copilărie.

Mai tîrziu umblam la şcoala românească.

Cînd ne întorceam de la şcoală, noi, băieţii din acea parte a satului, treceam prin faţa şcolii nemţeşti la care umblau şi ungurii; şi dacă se-ntîmpla să-i întîlnim pe cei de acolo, ei ne ziceau: *„Rumun munca fun!"*, iară noi strigam: „*Ungur bungur!*“ și: „*Neamț cotofleanț!*“, ba mai aruncam și cu petri unii într-alții.

După ce soseam însă acasă, ceilalți își căutau de drum și se duceau mai departe, iară eu rămîneam singur în mijlocul acelora cu care-mi petrecusem mai nainte luminoasele zile.

CÎND CU RĂZMERIȚA

Izbucnind la 1848 răzmerița, așa-zisa inteligență a românilor din Podgorie s-a dat în partea maghiarilor, care-i adimeniseră cu gîndul că se luptă pentru libertate, egalitate și frățietate. Erau în dieta de la Dobrițin chiar trei deputați dintre românii din Podgorie: Gheorghe Popa, Sigismund Popovici, fiul protopopului de la Șiria, și Sigismund Borlea, tot șirian, vărul mamei, și mai tîrziu înverșunat luptător contra asupritorilor maghiari.

Mulțimea cea mare a poporului, prostimea cea cu bun-simț, ținea însă cu împăratul.

Mergînd deci vestea că Bem, un revoluționar polonez intrat ca general în oștirea maghiară, se pregătește să-nainteze prin Șiria spre Valea Crișului, ca să-l lovească din coaste pe Avram Iancu, șirienii i-au ridicat pe podgoreni, pe pădureni și o parte din luncani și i-au adunat la Șiria, ca să ție pept cu oștirea lui Bem.

Văzînd mulțimea cea mare adunată pe dealuri, Bem, care n-avea decît vreo două mii de oameni, s-a oprit, ce-i drept, în loc, dar peste noapte a adunat de prin satele de pe Mureș și din Cîmpie toate carele și le-a înșirat pe drumul Aradului, iar în fruntea șirului de care și-a pus mica lui oștire.

Românii de pe dealuri, văzînd pravul stîrnit de coloana cea lungă, au crezut că au în fața lor o oștire de tot mare și, fiind lipsiți de arme, au stat pe gînduri. A fost deci destul ca Bem să descarce două-trei tunuri, pentru ca mulțimea cea mare să se risipească.

După ce însă oştirea a întrat în sat, au fost descărcate de la dreapta şi de la stînga focuri de puşcă şi au căzut şasesprezece dintre oamenii lui Bem.

Nereuşind să prindă pe cei ce descărcaseră, Bem a luat hotărîrea de a-i decima pe şirieni şi a adunat la „casa oraşului" pe toţi românii, ca să aleagă pe cei ce urma să fie spînzuraţi.

Notarul Pop, ginerele protopopului, deci cumnatul deputatului Popovici, şi-a dat silinţa să scape pe unii, încredinţîndu-l pe Bem că sunt oameni nevinovaţi. A şi răuşit, dar n-a putut să scape pe unii decît jertvind pe alţii. Fie dar de frică, fie făcîndu-şi mustrări, el s-a sinucis în timpul nopţii ce-a urmat după execuţiuni.

Fiul acestei jertve nevinovate, Emil Pop, a fost atît în timpul copilăriei, cît şi mai tîrziu cel mai bun prieten al meu.

Mi s-a spus adeseori că n-au fost executaţi decît şasesprezece şi că unuia dintre aceştia, tatăl deputatului Gheorghe Pop, i s-a făcut graţia că n-a fost spînzurat, ci împuşcat.

În timpul copilăriei mele mai steteau furcile lîngă drumul Aradului şi noi copiii ne jucam pe movila sub care mi se spunea că zac osămintele celor căzuţi jertvă urgiei omeneşti.

O ţineau minte şirienii aceasta şi ne învăţau să cîntăm:

„Pe drumul Aradului
Paşte murgul Iancului
Cu frîul între picioare
Şi cu şaua pe sub foale."

PACE ŞI BUNĂ ÎNŢELEGERE

Afară de şvabii şi de maghiarii de la marginea satului, mai erau la Şiria, risipiţi mai ales pe drumul Aradului, meşteşugari, negoţători ori cîrciumari, unii şvabi, alţii maghiari. Proprietarul avea apoi la curtea lui fel de fel de funcţionari, numai slovaci, ca inginerul Kohan, guvernorul copiilor săi, Buliowski, funcţionarii domeniali Zorad, Novitzki, Nosdrovitzki, Şumitzki şi alţii.

Vrajba din timpul revoluţiunii nici după capitulaţiune nu s-a potolit, şi românii, care erau în număr covîrşitor şi ca oameni ai împăratului se mai şi socoteau în rîndul învingătorilor, dispuneau în treburile satului după buna lor chibzuinţă. Le dedeau, ce-i drept, celorlalţi cîteva locuri în consiliul comunal, dar aceştia nu erau mulţumiţi. Au urmat deci certuri şi încăierări, în urma cărora cîţiva dintre şirienii mai colţoşi au ajuns să fie închişi în cazamatele răcoroase din cetatea Aradului.

Mi se spunea că românii, socotindu-se nedreptăţiţi, au luat hotărîrea de a se duce pînă la împăratul, şi doi dintre dînşii, dacă mi-aduc bine aminte, Pavel Ardeleanu şi Petru Ciobanu, oameni nu numai deştepţi, ci şi chipeşi, au plecat la Viena. Ei au făcut lungul drum pe jos, căci în gîndul lor la împăratul nici călare, nici în trăsură nu se merge.

Aflînd-o aceasta, împăratul, atunci tinăr, i-a primit cu multă bunăvoinţă.

I s-au plîns de neîncetatele certuri din satul lor şi l-au rugat că, de dragul bunei păci, să încuviinţeze ca la Şiria să fie în viitor doauă administraţiuni comunale, cum sunt şi doauă biserici şi doauă şcoli: una pentru români, iar alta pentru toţi ceilalţi împreună.

Deşi românii şi ceilalţi îşi aveau atît casele, cît şi celelalte averi nemişcătoare una peste alta şi averile comunale nu puteau să fie împărţite, împăratul a rînduit să se ţie seamă de dorinţa românilor, şi la Şiria ne-am pomenit cu doauă primării, ceea ce ce era foarte bine, căci oamenii trăiau în pace şi-n bună înţelegere.

După încheierea pactului dualist, guvernul ungar a luat dispoziţiunea ca să se stabilească iar la Şiria o singură administraţiune comunală. În curînd însă iar au fost înfiinţate cele doauă primării, căci aşa purtau sătenii mai uşor şi mai bine grijă de treburile lor, fie comune, fie comunale.

Se vor mai fi certat din cînd în cînd românii între dînşii, dar cu şvabii şi cu maghiarii nu se mai certau. Abia dar tîrziu de tot, cu cîţiva ani mai nainte de a fi izbucnit războiul aşa-zis mondial, a făcut guvernul ungar unirea definitivă a administraţiunii comunale la Şiria.

Eu mi-am petrecut şi copilăria şi anii tinăreţelor în vecinătatea primăriei maghiare, deşi noi, cu toate ale noastre, ne ţineam de primăria românească.

Stînd mai tîrziu de vorbă cu mine însumi, mi-am dat adeseori silinţa de a mă dumiri asupra obîrşiei din care porneşte acest principiu al despărţirii cetăţenilor după naţionalităţi. Mi se părea că el e un fel de plăsmuire a metropolitului Andrei, care atît de mult a ostănit pentru ca să pună capăt luptelor dintre români şi sîrbi prin aşa-zisa despărţire hierarhică şi care în toate memoriile adresate împăratului a stăruit ca şi-n alte afaceri culturale să se facă asemenea despărţiri.

Încetul cu încetul am fost însă covîrşit de gîndul că mai presus de toate înţeleptul arhiereu a stăruit în toate împregiurările asupra acestui principiu, pentru că el se potriveşte cu firea cea adevărată şi cu felul de a fi şi de a sîmţi al românului.

Pe şirieni nu alţii i-au înduplecat să ceară primărie deosebită pentru sine înşişi: îndemnul acesta era pornit din dorinţa de a trăi în bună pace alăturea cu şvabii şi cu maghiarii.

„Cînd întîlneşti în calea ta un român — îmi zicea mama — să-i zici: « *Bună ziua !* », dar maghiarului să-i zice: « *Io napot !* », iar neamţului: « *Guten Tag !* », şi treaba fiecăruia dintre dînşii e cum îţi dă răspuns. Tu datoria să ţi-o faci şi faţă cu cei ce nu şi-o fac pe a lor faţă cu tine."

Ea mă mustra deci cu multă asprime cînd afla că strig şi eu *„Ungur bungur !"* şi *„Neamţ cotofleanţ !"* „Săracii de ei — îmi zicea — nu sunt vinovaţi că n-au avut parte să fie români !"

În gîndul lumii, din care dînsa făcea parte, vinovat, chiar greu vinovat era cel ce prin purtările sale îi făcea pe ai săi fie de ruşine, fie mai ales urgisiţi.

„Supărarea — îmi zicea mama — orişicît de adîncă ar fi ea, de azi pe mîne să n-o duci. Serile să nu te culci mai nainte de a te fi împăcat cu toţi ai tăi, căci pe cel ce adoarme supărat îl ispiteşte Necuratul prin somn.

Cu aceia dar cu care dintr-un blid nu mînînci să nu te superi, căci cu dînșii foarte cu anevoia ajungi la-mpăcare."

Mai stăruia mama să nu las mîncare-n farfurie, ci să-mi iau din blid numai cît pot să mînînc, fiindcă ceea ce rămîne-n blid se păstrează pentru alți oameni, iar ceea ce lași în farfurie li se aruncă porcilor și cînilor, și e mare păcat să tragi pentru porci ori pentru cîni mîncare de la gura oamenilor.

Vorbind despre oameni, ea nu-i înțelegea numai pe români, căci îmi mai dedea tot atît de stăruitor și altă îndrumare.

„Dacă-ți rămîne o bucată de pîne — îmi zicea — și o cer de la tine doi dintre ai tăi, s-o tai în doauă bucăți deopotrivă de mari, pentru fiecare cîte una. Tot așa să faci și dacă doi străini îți cer bucata. Dacă însă unul dintre ai tăi și un străin ți-o cer, să tai bucata așa, ca una din cele doauă bucăți să fie mai mare, iar pe aceasta străinului s-o dai, căci al tău îți este mai apropiat și din partea lui dai ceea ce e mai mult."

Aceste și multe altele de felul acestora mama nici nu le-a născocit din capul ei, nici de prin cărți nu le-a scos, ci le-a-nvățat de la lumea în mijlocul căreia a crescut și-și petrecea viața. Așa gîndeau și sîmțeau șirienii și fără-ndoială tot ca dînșii toți românii cu mintea limpede.

O MARE SĂRBĂTOARE

După ce, în Ardeal, preoțimea română a primit în frunte cu episcopul ei unirea cu biserica papală, partea cu desăvîrșire mare a credincioșilor români, stăruind în legea părintească, a rămas fără de episcop, deci și fără de preoți, iar românii din Țara Ungurească și cei din Banat au căzut sub stăpînirea asupritoare a hierarhiei sîrbești.

Abia pe la începutul secolului XIX, în urma stăruințelor lui Moise Nicoară, a luat împăratul Francisc I dispozițiunea ca la Arad să se înființeze o școală pedagogică, așa-zisă preparandie românească, și în scaunul episcopesc să fie ridicat un român, însă tot sufragan al patriarhului sîrbesc de la Carlovăț.

În timpul copilăriei mele, episcop al Aradului era Procopie Ivacicovici, un bănățean care nu vorbea bine românește, dar era socotit român, și după moartea metropolitului Andrei a și fost ridicat în scaunul arhiepiscopesc din Sibiu. Puțin timp în urmă a trecut apoi în scaunul patriarhal din Carlovăț.

Episcopul Aradului avea sub păstorirea lui și sîrbi, atît la dreapta, cît și mai ales la stînga Mureșului. Chiar și în Arad erau vreo cinci mii de sîrbi, care aveau o biserică frumoasă și bogat înzestrată de către Sava Tököly. Abia mai tîrziu, după despărțirea hierarhică, sîrbii au trecut unii la dieceza Timișorii, alții la dieceza Vîrșețului, și-n dieceza Aradului au rămas numai români.

Despărțirea nu era încă făcută și eu eram școlar ajuns la *Ceaslov* cînd a mers vestea că preasfinția-sa episcopul nostru are să facă la Șiria o așa-zisă vizitațiune canonică.

Junghiuri de înfiorare au pătruns toate inimile, căci între cei atunci în viață nu era nimeni care a mai pomenit așa ceva, și pregătirile de primire s-au pornit cu zel nemaipomenit.

Cu deosebire zeloase erau pregătirile făcute-n casa noastră, în care stăpîn era tata-bătrîn, Mihai Fercu, unchiul după mumă și părintele adoptiv al tatei, care rămăsese de mic copil orfan.

Om cu stare frumoasă și fruntea cărturărimii din Șiria, bătrînul Fercu, se deosebea-n toate privințele de cei de seama lui.

El și-a păstrat, înainte de toate, portul din tinerețe pînă la vîrsta de 76 de ani, cînd a murit.

Om de statură mai mult decît mijlocie, uscățiv și cu fața zbîrcită, el purta un așa-zis „gheroc“ de postav totdeauna măsliniu, croit pe talie și lung pînă din jos de genunchi, pantaloni strimți și un fel de pantofi cu cătăramă mare. În cap purta pălărie cu borduri cam mari și strîmtată spre vîrf, iară părul îi era lung, prins într-un pepten lat și-mpletit în coadă lăsată pe spate.

Unul dintre ochi şi-l perduse încă-n timpul tinereţelor, dar cu celălalt vedea bine şi la bătrîneţe.

El a fost cel mai însămnat dintre părinţii mei sufleteşti, în tot cazul mai mult decît tata, care, om de o fire duioasă, trăia mai mult pentru alţii decît pentru sine şi umbla mereu în voile celor mai apropiaţi ai săi şi mai bucuros primea decît dedea-ndrumări.

Bisericoş afară din cale, tata-bătrîn n-ar fi lipsit, Doamne fereşte, de la vreuna din slujbele de la biserică, unde-şi avea locul lîngă strana de la dreapta, şi ţinea-n casă rînduială straşnică-n cele religioase. Cînd a aflat dar că vine episcopul, chiar episcopul el însuşi, bătrînul şi-a perdut oarecum sărita şi alerga de ici pînă colo, ca să-şi facă pregătirea pentru primirea la casa lui a prietenilor de prin împregiurime, care trebuiau neapărat să vină şi ei, ca să vadă şi să se bucure.

Îi era parcă episcopul anume de dragul lui vine.

Mi-a fost dat acum să mă-ncredinţez că cel mai mare e-n satul nostru aşa-zisul „localnic director" al şcolii, un oarecare Petcovici, căruia toţi trebuiau să i se supună şi fără voia căruia nici „birăul", ba chiar nici chiar protopopul nu putea să facă nimic.

Tata-bătrîn ţinea între altele ca la slujba cea mare să citesc eu *Apostolul.* Învăţătorul, parohul localnic, chiar şi protopopul se-nvoiau şi ei, dar nu s-a-nvoit „localnic directorul", care le conducea toate, ajutat de epitropii bisericii.

Erau mîhniţi ai noştri toţi, dar eu mă bucuram c-am scăpat. Noi, cei de la şcoală, ne adunam serile pentru ca să ne deprindem a cînta-n cor dimpreună cu aceia dintre flăcăi care fuseseră cîntăreţi buni cînd umblau la şcoală.

Drept mîngîiere pentru că n-aveam să citesc *Apostolul*, am fost rînduit să spun în faţa episopului o „oraţie", pe care o recitam în fiecare zi-n faţa-nvăţătorului cu glas tare şi răspicat.

O cătană bătrînă mustruluia-n faţa bisericii pe flăcăii ce urma să-i iasă la hotarul satului episcopului în cale, toţi călare şi-mbrăcaţi în haine de sărbătoare. Erau între dînşii şi treizeci de şvabi, care, avînd cai frumoşi, ţineau să ieie parte la sărbătoarea vecinilor săi români. Era mare frumuseţă cum ştiau să se aşeze-n şir oblu şi să se-ntoarcă deodată cînd la dreapta, cînd la stînga, ca traşi pe sfoară. Mai ales între şvabi erau şi cîţiva călăreţi atît de-ndemînateci, încît — spre marea noastră mirare — călăreau şi de-a-mpicioarele.

Atît biserica, cît şi şcoala era împodobită cu frunziş şi cu fel de fel de flori, iar îndeosebi în şcoală au fost întinse mese pentru praznicul cel mare şi deasupra bisericii steteau gata doauăsprezece treascuri, ca să fie descărcate la paradă.

În zorile zilei hotărîte pentru sosirea preasfinţiei-sale, au venit în căruţe şi-n trăsuri din toate părţile oamenii doritori de a lua parte la sărbătoare. Beamteri de la Pîncota, unde-şi puseseră nemţii centrul administrativ, preoţi din toate părţile şi multă lume aleasă.

Ceata de călăreţi a ieşit departe la hotar, ca să-l primească acolo pe cel multaşteptat şi să-l însoţească pînă la biserică.

Dimpreună cu călăreţii, a ieşit la hotar un lung şir de trăsuri şi de căruţe, lume doritoare de a-i ura episcopului bun sosit. Episcopul era şi el însoţit de cîteva trăsuri, în care veneau protopopul Aradului, cîţiva „consistoriali“ şi alte persoane „marcante“.

Eu mă aflam între cei ce aşteptau la marginea satului, căci acolo aveam să-mi spun „oraţia“. După ce fetele-mbrăcate de sărbătoare i-au dat episcopului smocuri de flori, corul a cîntat *Pre arhiereul nostru* şi „localnic directorul“ i-a zis: „Bine ai venit!“

Era ceva nemaiînchipuit alaiul acela: în frunte, la dreapta şi la stînga, precum şi după trăsura episcopului, se aflau călăreţii, după aceea urmau vreo cincizeci de trăsuri, iar departe pe deal bubuiau treascurile descărcate.

Noi, copiii, eram într-un fel de extaz şi plîngeau de bucurie nu numai babe şi moşnegi, ci, pe ici, pe colo, şi cîte un om în toată firea.

Erau tot lucruri care mă puneau în uimire, încît eram oarecum ameţit, şi-mi aduc între altele aminte că-n timpul liturghiei am fost pus să-ngenunchez la picioarele preasfinției-sale, care mi-a dat binecuvîntare arhierească și m-a făcut citeț.

Abia mai tîrziu am aflat ce va să zică a fi citeț, și nu mă mai îndoiam deloc că am să fiu preot după ce voi mai fi făcut și diacon.

Nu săptămîni, nici luni, ci lungi ani de zile de-a rîndul au rămas vii în amintirea mulțimii cele petrecute atunci, iară eu îndeosebi mă sîmțeam parcă nu mai sunt tot cel de mai nainte.

Anul viitor episcopul Procopie a făcut vizitațiune canonică la Radna, lîngă Murăș, și noi, corul bisericesc de la Șiria, am fost duși acolo ca să primim iar pe preasfinția-sa și să-i cîntăm *Pe arhiereul nostru*. S-a-ngrămădit și la Radna lume multă și era și de data aceasta lucru mare, dar nu ca la Șiria. Noi am dat în timpul liturghiei răspunsurile, căci, la urma urmelor, și la Radna, Procopie tot episcopul nostru era și eu mă miram că el nu-și mai aducea aminte că m-a făcut citeț.

LA MĂNĂSTIRE

Radnei îi mai zic și Maria-Radna, fiindcă în marea biserică a mănăstirii romano-catolice de acolo se află o icoană a Maicii Domnului, care e socotită drept făcătoare-de-minuni.

Închinîndu-se la icoana aceea, mulți bolnavi s-au vindecat și nu puțini dintre cei ce se sîmțeau nenorociți și-au găsit mîngîierea.

Mai ales de Sînta Maria Mare, cînd e hramul acelei biserici, se adună acolo lume de la mari depărtări, atît de pe Murăș și din Banat, cît și de pe Cîmpie și de pe Crișuri, ba pînă chiar și de pe la Abrud. Ziua-noaptea treceau prin fața casei noastre cete de credincioși cîntînd litanii și fluturînd praporii-n vînt.

Luau atunci, cum vor fi luînd și azi, și mulți dintre creștinii ortodocși parte la asemenea procesiuni, căci în inimile multora e înfipt gîndul că se revarsă mila cerească asupra celor ce ostenesc făcînd asemenea drumuri. Mama era deci adeseori ispitită să între și ea în vreuna din cetele trecătoare, iar tata era totdeauna, doritor de a întra-n voile ei. Pentru tata-bătrîn, însă orișice îndemn de felul acesta era păcătcs. În gîndul lui, plăcută nu putea să-i fie lui Dumnezeu decît cstăneala celor ce se duc la vreuna dintre mănăstirile ortodoxe, deci în adevăr creștinești.

Cea mai apropiată dintre mănăstirile de felul acesta era cea de la Bodrog, pe Murăș, aproape de Pecica, mergînd pe jos, a-ndelete, cale de vreo doauă zile de la Șiria.

Bodrogul se ținea tot de dieceza Aradului, dar, pe cît îmi aduc aminte, era mănăstire sîrbească. Hramul bisericii era, așa se vede, tot Sîntă Măria Mare, căci cetele treceau spre Radna cînd mama, tata și noi, copiii, sora mea mai mare și eu, am plecat cu parohul nostru și cu vreo alți cincizeci de credincioși la Bodrog, dar nu cîntînd, nici cu prapori fluturați în vînt, ci urmîndu-ne drumul în liniște pe jos.

Era cel dintîi drum mai lung pe care l-am făcut; și sosiți la Arad, unde nu mai fusesem, ne-am dus la biserica episcopiei și ne-am închinat, apoi am petrecut noaptea mîind fiecare unde și-a putut găsi adăpost, îndeosebi noi la un oarecare Iorgovici, un bun prieten al tatei.

Fiind vorba ca la mănăstire să ne spovedim și să luăm sfînta cuminecătură, am ținut postul Sfintei Mării și rămînea să ajunăm în timpul drumului.

Plecînd ziua următoare de la Arad, au venit cu noi și mulți arădani, iar în urma noastră venea un lung șir de căruțe cu merinde, în care urma să se întoarcem.

Eram acum mai grăbiți, căci țineam să sosim la Bodrog devreme, pentru ca să nu așteptăm prea mult să ne vie rîndul la cuminecare și să scăpăm cît mai curînd de ajunare.

Au trecut de atunci vreo șaptezeci de ani, dar mă cuprinde și azi înduioșarea aducîndu-mi aminte de mulțumirea sufletească ce mi-a-nseninat viața pe urma acestei călătorii şi-i plîng adeseori pe nenorociţii care n-au avut în viaţa lor parte de mîngîierea credinţei.

Azi catedrala românească se află-n mijlocul oraşului. Atunci se afla pe ţărmurul Mureşului, în faţa cetăţii, la mare lărgime, unde mi se va fi părut mult mai mare de cum în adevăr era. Dealtfel, toate erau pentru mine nemaipomenite, noi şi luminoase, nu numai mari, ci pline de măreţie.

Culmea a toată măreţia era însă la Bodrog.

Am sosit acolo pe-nsărate.

Prin apropierea mănăstirii trece o cracă a Murăşului. Mureşul aşa-zis mort e o apă aproape stătătoare, plină de nufăr. Pe luciul ei nota mare mulţime de raţe sălbatice, care, deprinse cu lumea, se apropiau fără sfială de ţărmuri. La dreapta apoi şi la stînga erau înşirate focurile de la căruţele celor ce aşteptau şi ei să le vie rîndul.

La Şiria se ţinea de doauă ori pe an tîrg de ţară, la care se adună din toate părţile lume multă. Tot multă e lumea adunată la tîrgul de la Pîncota, unde fusesem în cîteva rînduri cu tata. Am rămas cu toate aceste buimăcit cînd am văzut lumea adunată pe ţărmuri şi-mpregiurul mănăstirii.

Peste cîtva timp, noaptea era liniştită, iar în biserica luminată se slugeau priveghiile. Deoarece biserica nu putea să-ncapă decît o mică parte din lumea venită la mănăstire, mulţimea cea mare, mai ales sîrbi de pe ambii ţărmuri ai Murăşului, era-ngrămădită pe sub zidurile bisericii. Nu era însă nici bîjbîială ca la tîrguri, nici îndesuială, ci toate se desfăşurau în linişte şi-n bună rînduială. Unii ieşeau din biserică, alţii întrau în locul lor, fiecare la rîndul lui.

Îmi era parcă nu mă mai aflu pe pămînt şi răsuflam cu un fel de sfială, pentru ca nu cumva să supăr pe vreunul dintre cei de din pregiurul meu.

La-ntoarcere am făcut drumul în căruţă; el ni se părea cu toate aceste mai lung decît la dus, cînd îl făcusem pe jos, şi mai puţin plăcut.

La 20 octomvrie 1860, împăratul Francisc Iosif I a emis diploma prin care a rînduit ca popoarele de sub stăpînirea sa să-şi chivernisească ele însele treburile prin oamenii lor de încredere şi să se folosească fiecare de limba sa nu numai în biserică şi-n şcoală, ci şi-n administraţiune, precum şi-n faţa tuturor instanţelor judecătoreşti.

În fevruarie anul viitor a fost apoi publicată aşa-zisa patentă pentru organizarea provizorie.

Mă aflam atunci la gimnaziul din Arad şi eram trecut de treisprezece ani, dar nu-mi dedeam seamă că prin aceste se croieşte pentru români o viaţă cu totul noauă.

Umblînd la biserică, unde se adunau românii din Arad, aflasem de la colegii mei mai ştiutori că domnii români sunt mari şi tari la Arad. Constantini, un român macedonean, era un fel de inspector şcolar. Rusu, dr. Şandor şi Gavra erau profesori la Preparandie, alt Constantini, fiul inspectorului, Cocioba, Cornea, Arkosy şi alţii erau diregători la comitat. Mi se părea deci că şi aici e cam ca la noi la Şiria, unde toate de la români atîrnau şi găseam că nu e lucru nou în felul lui că la Arad a fost numit comite suprem un român, Gheorghe Popa, acelaşi al căruia tată a fost împuşcat de către generalul Bem. A fost apoi aleasă congregaţiunea comitatensă, care a ales diregătorii comitatului şi „solgăbiraiele“, totodată şi judecători cercuali, români pentru cercurile cu poporaţiune românească. În satele româneşti a fost apoi întrodusă limba românească drept limba protocolară, şi era de la sine înţeles că şi solgăbiraiele, precum şi diregătorii de la centrul comitatului aveau să se folosească de ea, ba şi pe la ministerii trebuiau să fie secţiuni româneşti.

Rămînea să se mai aleagă şi deputaţii pentru Dieta ungară, care avea să-şi trimită delegaţii în aşa-zisul *Reichsrath* din Viena, unde urmă să se stabilească organizaţiunea monarhiei federalizate.

E de sine înțeles că românii erau mulțumiți. Cu atît mai nemulțumiți erau maghiarii, care nu se puteau împăca cu gîndul că sunt puși la rînd cu foștii lor iobagi, și se temeau ca aceștia nu cumva să se ridice deasupra lor. Ei au hotărît deci să între în rezistență pasivă și să aleagă pentru Dietă deputați care stăruia ca Dieta ungară să nu trimită delegați în *Reichsrathul* din Viena.

Românii au ales, din contra, peste tot deputați care stăruia ca și Ungaria să-și trimită reprezentanții în Reichsrath.

Toate aceste sunt lucruri pe care alții vor fi știind să le spună mai bine decît mine. Vorba e însă cum le vedeam eu atunci.

Deocamdată mă voi mărgini să arăt cum le vedeau șirienii noștri.

Ei stăruiau, se-nțelege, în gîndul că românii au să-și aleagă deputatul lor, cum își aleg pe cei de la primărie și pe cei din congregațiune și cum își au popa lor deosebit, și treaba celorlalți e ce fac și pe cine trimit în Dietă. De gîndul acesta nu s-au lepădat nici după ce a fost încheiat pactul dualist și urma să fie aleasă Dieta pentru votarea legilor așa-zise fundamentale, de la care atîrna viitorul țării.

După legea electorală de atunci votul atîrna de un anumit cens, pe care afară de Ardeal îl aveau cei mai mulți dintre foștii iobagi împroprietăriți. Singuri cei născuți din părinți nobili aveau vot și fără cens.

Alegerea se făcea după cercuri. Alegătorii se adunau cu toții în centrul cercului electoral, și votul era dat pe față, cum i se cuvine adevăratului bărbat.

Era însă o veche tradițiune ca agenții electorali, așa-zișii „corteși“, să-i transporteze pe alegători la locul de alegere și să-i ospăteze pe socoteala candidatului. Se adunau deci la alegeri mii de oameni, care mîncau și beau, încît foarte ușor se produceau încăierări.

În cercul Șiriei cei mai mulți dintre alegători erau, ce-i drept, români, dar candidatul român nu putea să fie ales decît fiind votat de toți alegătorii români.

Șirienii au pus candidatura lui Anton Mocioni, om cu desăvîrșire necunoscut în partea locului, dar român de frunte. Ceilalți au pus în fața acestuia pe Ioan Bohuş, domnul de pămînt, om cu legături între magnaţi şi unul dintre cei mai bogaţi în comitat. El se bucura în acelaşi timp de multe simpatii între românii de prin satele unde avea fie moşii, fie păduri, fie dreptul de zeciuială asupra viilor foarte întinse. Fiind apoi slovac, el nu suferea la curtea lui pe lîngă slovaci decît români. Advocatul domeniilor lui, Nistor, era român. Alt Nistor îi era medic de casă. Protopopul greco-catolic, Grama, îi era om de încredere. Şeful grajdurilor lui era un oarecare Burău, al căruia ginere, Boros, avea multă trecere la români. Doicău, soţul doicii unuia dintre fiii lui, era epitrop al bisericii. Cînd era să li se deie sătenilor pămînt fie-n parte, fie-n arîndă, ceilalţi veneau la rînd numai după ce dintre români nu mai cerea nimeni. Afară de aceasta, în vreo şapte sate din cerc, mulţi dintre români îi erau unii pădurari, alţii vieri, iar alţii pîndari, argaţi ori în vreun alt fel supuşi, şi toţi aveau rude şi fini, iar „corteşii" lui întindeau pretutindeni mese, desfundau butoaie, ba mai împărţeau cu mînă largă şi bani.

Şirienii au ales deci un comitet, în fruntea căruia s-a pus chiar birăul, deşi candidatura lui Bohuş era susţinută de guvern, şi membrii comitetului au început să cutriere satele din cerc, dîndu-şi silinţa să-nduplece pe toţi alegătorii români ca numai pentru candidatul român să-şi deie votul şi să ieie la goană pe cei ce şed la mesele întinse de „corteşii" străinului, beau din butoaiele desfundate de dînşii, ori primesc bani pentru ca să se lepede de fraţii lor.

S-a pornit o luptă crîncenă, numai însă între români, dintre care mulţi s-au ales cu capetele sparte ori stîlciţi în bătăi şi iar alţii au fost păgubiţi în fel de fel de chipuri pentru ca să le peară pofta de a vota alăturea cu străinii, pe care nimeni dealtminteri nu-i jignea cu nimic.

Apropiindu-se ziua hotărîtă pentru alegere, cîţiva dintre fruntaşii satului s-au dus la Bohuş şi l-au rugat să-şi retragă candidatura pentru ca să înceteze vrajba dintre oamenii care sunt atît de îndîrjiţi, încît nu se sfiesc a striga-n gura mare că dac-ar fi să fie ales, nu-l vor lăsa să se ducă la Pesta ca să vorbească acolo-n numele românilor.

Candidatul guvernului era p-aci-p-aci să-i deie pe scară. Ziua următoare s-a stîrnit însă la mesele întinse sub poarta castelului o-ncăierare în care au rămas doi oameni morți, și acum el a ieșit în balcon și a declarat că-și retrage candidatura.

Anton Mocioni n-a fost deci ales, ci proclamat deputat al cercului electoral din Șiria, și nici n-au mai fost apoi lupte electorale la Șiria, căci n-a-ndrăznit nici guvernul, nici vreunul dintre partidele opoziționale maghiare să pună candidatură-n fața candidatului susținut de șirieni, deprinși a-și proclama deputatul.

II PE LA ŞCOLI

LA NOI ACASĂ

Va fi fost prin anul 1854 cînd am început să umblu la şcoala din faţa bisericii. Hotărît ştiu că atît atunci, cît şi mai tîrziu, timp îndelungat dup-aceea învăţător era Dimitrie Voştinar, cîntăreţul bisericii şi vînător vestit, pe care nu mi-l pot închipui decît cu „joarda" în mînă, fie arătîndu-ne slovele de pe tăblii, fie pişcînd mai pe unul mai pe altul dintre cei neastîmpăraţi. Am sfîrşit *bucfarul* şi am ajuns să citesc din *Ceaslov* cînd a fost întrodus şi-n şcoala noastră *abecedarul* cu *litere.*

Tot cam pe atunci au fost întroduse şi „peniţele", noi însă şi dup-aceea ne foloseam mai mult de penele de gîscă, pe care ni le tăia „jupînul" învăţător — din cinci pene, una pentru cel ce i le aducea.

Una din marile bucurii ale noastre era să căutăm pe-ntinsul imaş de la marginea satului penele aruncate de gîşte pe la sfîrşitul primăverii.

Bune erau numai cele dintîi patru din fiecare aripă, cele mai bune a doaua şi a treia.

Văzîndu-le deci de la mari depărtări, porneam cu toţii pe-ntrecute la ele, şi fericit era cel ce ajungea mai curînd decît ceilalţi, mai ales dacă pana era din cele mai bune. Eu am rămas pînă-n ziua de azi cu păcatul că nu pot să scriu decît cu pană de gîscă tăiată de mine însumi, şi mi se pare mai bună dacă tot eu am şi găsit-o.

Mai era jupînul învăţător şi meşterul care îi tundea pe şcolari, iar pentru ostăneala aceasta primea de la fiecare dintre cei tunşi cîte zece oauă.

După ce am învăţat literele, scriam numai cu litere ceea ce era foarte greu, căci slove erau mai multe decît litere şi se scria mai uşor cu ele. Sunt adică-n limba noastră şi sunete pentru care aveam slove, dar nu şi litere.

Carte de citire cu litere nu aveam atunci. Citeam deocamdată tot din *Ceaslov* şi-n cele din urmă din *Psaltire*.

Deoarece şcoala se ţinea de biserică, duminecile şi zilele de sărbători, îmbrăcaţi curat, ne adunam cu toţii la şcoală, de unde jupînul învăţător ne ducea înşiruiţi doi cu doi la biserică, unde dedeam în timpul slujbei răspunsurile, la început într-un glas, iar în urmă în patru voci armonizate.

Venea adeseori şi „localnic directorul", ca să vadă dac-au venit ori nu toţi şcolarii şi dacă sunt ori nu cu toţii curat îmbrăcaţi.

Băieţii mai mari se-îmbrăcau în stihare, luau unii sfeşnice cu luminări aprinse, alţii hripide, şi făceau slujbă-n faţa altarului, iar alţii, ieşiţi acum din şcoală, cîntau în strană tropare, *Heruvimul*, *Irmosul* ori *Priceasna*.

Lucru mare era cînd ni se dedea voie să citim *Apostolul*.

Se umplea biserica, deoarece rudele, finii şi prietenii casei, toţi ţineau să fie de faţă cînd cutare ori cutare cîntă-n strană ori citeşte *Apostolul*, şi săptămîni de zile de-a rîndul se vorbea pretutindeni [de] asemenea întîmplări de mare însămnătate.

Era o strînsă legătură între casă, şcoală şi biserică, încît noi, copiii, eram cuprinşi mereu de sîmţămîntul că fiecare dintre noi face parte nu numai din familia sa, ci dimpreună cu aceasta şi din obştia creştinească şi că bine pentru el nu poate să fie decît ceea ce şi pentru toţi e bine.

Ni se părea tuturora lucru de sine înţeles că avem să cîntăm în cor la nunta vreunuia dintre fruntaşii satului ori a vreunuia dintre rudele noastre. Cu atît mai vîrtos îmbrăcam stiharul şi cîntam la înmormîntările ori la parastasurile celor ce ne erau într-un fel ori într-altul mai apropiați.

Ar fi fost apoi o lipsă de bună-creştere să nu ne ducem de sfintele sărbători fiecare la rudele sale, la prietenii casei şi mai ales la naşul său cu vicleimul, cu steaua, cu pluguşorul ori cel puțin cu colinda, și nu i s-ar fi iertat jupînului învățător păcatul de a nu ne fi îndrumat şi pregătit pentru împlinirea unor asemenea datorii.

Multe din cele bune nu s-ar fi petrecut şi multe din cele rele s-ar fi întîmplat dacă pe lîngă la urma urmelor puțina învățătură nu li-ar fi dat viitorilor oameni şi asemenea îndrumări educative, în urma cărora omul nu caută-n trecerea lui prin lumea aceasta numai ceea ce i se pare priincios ori plăcut pentru sine însuși îndeosebi.

În zilele de sărbători mari, ca Sf. Gheorghe, Floriile, a doaua zi de Paşti ori ca Rusaliile, după sfîrşitul sfintei liturghii, credincioşii ieșeau în procesiune fie la cîmp, fie între vii, unde se citea sfeştania și se sfințea apa. În frunte mergeau purtătorii praporilor. Urmau băieții îmbrăcați în stihare, cu făcliile și cu hripidele. După aceștia veneau preoții îmbrăcați în odăjdii strălucite și corul cîntăreților, apoi lumea cea multă, bărbați, femei, copii, mii de suflete-n şir lung, care din deal se vedea șerpuind de-a lungul drumului din vale, tot inimi ce băteau în același fel.

Puțini dintre școlarii de atunci vor mai fi trăind. Inimile lor sunt fără-ndoială cuprinse și ele de o senină înduioșare cînd își aduc aminte de cele trăite atunci și mă înțeleg cînd dau pe față adînca milă de care sunt cuprins cînd văd multele mii de copii care în şcoli oarecum păgîneşti sunt îndrumați a trăi mai mult trupeşte, căutînd în lumea aceasta numai mulțumiri utilitare.

Eu nu viața mea o descriu, ci icoana mai frumoasei lumi de atunci îmi dau silința să li-o pun în față celor de azi şi celor de mîne.

Veneau atunci pe la noi călare nişte „vostinari“ şi aduceau în desagii lor cărți de la Sibiu, *Călindar*, *Isopia*, *Leonat*, *Arghir și Elena*, *Alexandria* și încă cîteva cărți tipărite cu slove. Cea dîntîi carte tipărită cu litere a fost pentru mine *Graiul românesc*, un fel de gramatică română-maghiară, scrisă de Moise Bota, atunci vestitul învățător de la Lipova, care mai scrisese și alte mărunțișuri.

Un văr al mamei, Sigismund Borlea, în urmă prieten al lui Hodoș, și deputat în Dieta ungară, ni-a adus apoi o istorie a Romei, o *Biblie* ilustrată și niște fascicule publicate de Papiu Ilarian, toate tipărite cu litere.

Cea mai de seamă dintre cărțile tipărite atunci a fost însă pentru noi *Mugurul*, o colecțiune de „opere", parte versuri, parte proză, ale tinerimii române de pe acolo, între alții Iulian Grozescu, Iosif Gallu, M. B. Stănescu.

Fiind vorba să întru în gimnaziul călugărilor minoriți din Arad, care nu țineau seamă dacă știu ori nu să citesc *Apostolul* și să cînt *Irmosul*, nici dacă cunosc ori nu operele lui Moise Bota și cele adunate-n *Mugurul*, am trecut la școala catolică, al căreia învățător a primit sarcina de a mă pregăti — ca „privatist" — pentru examenul de primire.

Limba maghiară o-nvățasem jucîndu-mă cu copiii vecinilor. Era însă-n timpul beamterilor, și trebuia să-nvăț și nemțește. Luam deci lecțiuni particulare de la învățătorul catolic, un șvab, vînător tot atît de pasionat ca jupînul Dimitrie Voștinar. La patru, după ce școlarii ceilalți plecau acasă, el îmi dedea lecțiune, de ici pînă colo, mă-ncuia în școală și pleca la vînătoare, iar la-ntoarcere mă examina și era de mare strășnicie cînd se-ntîmpla să se-ntoarcă de la vînătoare cu traista goală.

Mai avea apoi multă grijă să-i aduc regulat de la jupînul învățător adeverință că nu lipsesc niciodată de la biserică.

Celelalte le făceam în rînd cu ceilalți școlari, printre care mulți îmi fuseseră și mai nainte prieteni de joacă. Multe n-am învățat însă nici așa.

Mai era însă și școala cea mare a tuturora.

Cînd n-aveam ce face, cîteodată chiar și cînd era să mă duc la școală, mă-nsoțeam mai cu unul, mai cu altul, ba la nevoie plecam și singur și umblam hoinar fie pe cîmp, fie mai ales pe dealuri, printre vii și mai departe pînă prin pădure, așa numai pentru că-mi plăcea să umblu și să văd multe. Cîteodată mă opream mai ici, mai colo și adeseori mi se-ntîmpla să rămîn unde mă prindea noaptea. Mai tîrziu mă duceam de-a lungul satelor fie pînă la Pîncota, fie pînă la Radna, ca să stau pe țărmurul Murășului și să mă uit cum curge apa la vale.

Știindu-mă că sunt, dacă nu chiar pretutindeni, în multe locuri acasă, ai noștri în curînd au ajuns să nu mă mai caute cînd se-ntîmpla să nu mă-ntorc seara acasă. Ar fi și fost zadarnică alergătura, căci de obicei mă aflam unde nu-i trecea nimănuia prin gînd să mă caute.

Cea mai luminoasă parte a copilăriei mele au fost nopțile petrecute astfel — perdut în lumea cea mare. La Șiria nu curge nici un rîu. Cînd ploaie ori cînd se topesc zăpezile, apa se scurge de pe dealuri prin pîrîiașe mici și se adună-n părțile mai joase ale cîmpului, unde rămîne băltită de cele mai multe ori toată vara.

Pe la marginea bălții crește trestie, papură, pipirig și șovar, iar prin pregiur iarba e deasă și totdeauna fragedă, pășune dulce și grasă atît pentru caii, cît și pentru boii munciți în timpul zilei.

Mi se-ntîmpla că serile, cînd mă-ntorceam ca cel mai cuminte dintre băieții cumsecade acasă, întîlneam vreun flăcău care ieșea cu caii să-i pască peste noapte la baltă. Fiind ispita prea mare, plecam cu el și rămîneam perdut pentru cei de acasă.

Alte dăți mă ispitea vreunul care pleca la „paghină“, unde pășunea de asemenea era dulce și grasă.

Viile erau adică sădite numai în „față“, pe părțile bătute de soare ale dealurilor. „Dosul“, adecă partea despre apus și despre meazănoapte a coastelor erau pruniști și fînațe, cărora le ziceau „paghină“.

Frumoase erau nopțile de vară la marginea bălții, unde cîntau presura-de-baltă, cîrsteii și prepelițele, țipau naghiții și rațele sălbatice și bubuia din cînd în cînd boul-de-baltă, dar încă mai frumoase erau în paghină, unde era liniște și steteam adunați împregiurul focului.

Atît aici, cît și acolo se spuneau povești și snoave pline de haz, să spuneau cimilituri, se recitau cîntece și chiote și se făceau glume de tot felul.

Și dacă ispita era grea, vina nu era atît a mea, cît a lui tata-bătrîn, minunatul povestitor, care-n timpul lungilor seri de iarnă mă deprinsese atît să ascult, cît și să spun povești, să mă-ndulcesc de ele.

LA ARAD

La Arad am stat șase ani, pînă-n vara anului 1865, deci în timpul așa-zisului provizoriu, cînd românii erau acolo mari și tari. După ce Gheorghe Popa a murit, a fost numit în locul lui Teodor Serb, tot un podgorean, și anume de la Cuvin. Și acesta a stăruit în căile apucate de Gheorghe Popa.

Deși eram însă tinăr mai răsărit acum, nu mă prea interesam de cele ce se petreceau în viața publică și sunt puține cele ce pot spune despre mersul lucrurilor de atunci.

Cu toate lecțiunile „private“ pe care le luasem la școala catolică, nu am fost admis în prima clasă gimnazială, ci a trebuit să urmez un an în a patra clasă elementară din Arad.

Am fost dat în gazdă la un fel de prietenă a mamei, o șvăboaică tinără și frumoasă, care era măritată după un pantofar, maghiar cam chefliu, care lucra cu vreo zece calfe mai ales pentru tîrg. Neavînd copii, gazda mă răsfăța și mă ținea fără de plată, numai din curată dragoste. Tot din dragoste curată îi dedeau însă și părinții mei un butoi de vin, un porc gras, o putină de brînză, alta de lictar, un sac de fasole, unul de linte și ce se mai nimerea.

Vinerile, cînd era zi de tîrg, mai primeau apoi regulat cîte o mare pîne coaptă la noi acasă și prăjituri pentru ziua de duminecă.

La Șiria și, pe cît știu eu, în întreaga Podgorie nu era pe timpul acela decît un singur evreu, Avram jidovul, un bătrîn mărunţel, care avea o babă oarbă de un ochi şi cu deosebire slută. El făcea negoţătorie cu piei crude, pe care le aduna alergînd mereu cînd pînă la Pîncota, cînd pînă la Radna, iar vinerile le ducea la Arad, unde rămînea şi pentru lui sfînta zi de sîmbătă. Eu aveam o deosebită slăbiciune pentru el şi-l aşteptam cu multă nerăbdare, căci el era cel ce-mi aducea sacul cu merinde cînd era să nu vie tata el însuşi la tîrg.

Avîndu-și daraverile mai ales cu românii, Avram jidovul a cerut să fie primit la primăria românilor. Stăruinţele i-au rămas însă zadarnice, căci el era dintre ceilalţi și n-avea ce să caute între români.

Ceilalţi l-au primit bucuros, căci, primindu-l, se sporeau cu unul. N-a trecut apoi mult și l-au primit și pe notarul Löbel, mai tîrziu Kúnfy, pe arendaşul Deutsch, pe negoţătorul Krebs și pe cei ce au venit în urma acestora.

În timpul cînd bătrînul Avram îmi aducea vinerile sacul cu merinde de acasă, treceau de-a lungul uliţilor din Şiria sunînd din fluieriţă niște negoţători care adunau zdrenţe și vindeau pentru oauă fel de fel de mărunţișuri. Îndulciţi apoi de cele ce vedeau, azi unul, mîne altul rămînea apoi în sat, îşi deschidea „dugheană" şi se făcea „grec". Cîrciumă nu deschidea nici unul, căci şirienii beau, dacă beau, acasă la ei. Dacă se întîmpla să iasă vreunul beut în uliţă, cel dîntîi trecător îl lua frumușel și-l ascundea, ca să scape satul de rușine.

Dacă nu erau însă cîrciume la Şiria, se găsea prilegiu pentru fel de fel de alte dărăveri, şi peste cîţiva ani, cînd m-am întors acasă ca student universitar, nu mai avea Avram nevoie să plece pentru sîmbătă la Arad, căci avea casă de rugăciune şi la Şiria. Cît am stat însă la Arad, tot fie Avram, fie vreunul dintre ai lui îmi aducea merindea, și cea mai cunoscută parte a Aradului îmi era mahalaua evreiască, unde ei trăgeau şi unde în curînd am ajuns să am prieteni.

Aceasta cu atît mai vîrtos cu cît anul următor n-am mai rămas la şvăbcaica cea bună.

Era mai nainte, că, după părerea mamei, şvăboaica prea mă răsfăţa. Mama ţinea apoi ca eu să mînînc numai pîne plămădită, frămîntată, dospită și coaptă-n casa noastră și mîncările să-mi fie gătite cu grăsime de la porci îngrășați sub purtarea de grijă a ei și topită de dînsa. Iară șvăboaica le dedea și altora din pînea ce primeam de acasă și gătea și pentru alții din porcul gras ce se trimitea. Nu era, în sfîrșit, bine să stau eu singur copil la gazdă.

M-am mutat dar împreună cu doi frați Serb, fiii preotului de la Hodiș, care s-a mutat în urmă la Galșa, lîngă Șiria. Fratele mai mare, Sima, adecă Gherasim, îmi era coleg de bancă și mi-a rămas unul din cei mai buni prieteni pînă-n timpul războiului, cînd s-a lepădat și el de mine pentru ca nu cumva să fie pus în rîndul vînzătorilor de neam.

Gazda noastră, tot femeie fără copii, era soția unui tîmplar, care lucra într-o fabrică, unde pleca dimineața și de unde nu se-ntorcea decît seara. Îi plăteam fiecare cîțiva florini pe lună, pentru care dînsa ne dedea adăpost și ne gătea mîncarea dintr-al nostru, o zi dintr-ale mele și doauă dintr-ale fraților Serb. Socotelile și rînduiala gospodăriei erau lăsate-n sarcina lui Nica, fratele mai mic, care avea mult bun-sîmț practic.

Acesta era dealtminteri felul în care-și petreceau viața cei mai mulți dintre băieții veniți pentru „învățătură" la Arad.

Aradul era pe timpul acela oraș de vreo treizeci de mii de locuitori, dintre care români vreo opt mii și sîrbi vreo cinci mii. Ceilalți erau șvabi, maghiari, evrei și puțini slovaci veniți de la Ciaba. Deși însă maghiarii nu erau decît cam a patra parte, orașul era socotit mai ales maghiar. În piață toată lumea vorbea, ce-i drept, românește, dar prin prăvălii și prin alte localuri publice oamenii se foloseau mai ales de limba maghiară.

Gimnaziul era și el maghiar, deși cei mai mulți dintre profesori erau șvabi și mai ales slovaci aduși din Carpații Apuseni, și era mare raritate profesorul care rostea bine limba maghiară.

În prima clasă gimnazială ne aflam vreo sută de băieți, dintre care numai puțini știau limba maghiară. Cam jumătate din clasă erau români, care își aleseseră locurile mai ales în băncile din fund și nu aveau legături cu ceilalți colegi ai lor

Eu și Sima nu ne aflam între dînșii.

Lasă că ungurește vorbeam tot atît de bine ca românește, dar între colegii mei de bancă erau doi șirieni, amîndoi maghiari, vecini și prieteni de joacă. Era lucru firesc să ședem eu și Sima în bancă lîngă aceștia și să ne împrietenim cu prietenii lor.

Îndeosebi eu n-o prea duceam deci bine cu colegii mei români, care mă socoteau parcă n-aș fi român adevărat.

La sfîrșitul anului a ieșit însă la iveală că sunt.

Cei mai mulți dintre români au rămas adecă repetenți, și între aceștia mă aflam și eu.

Aflînd-o aceasta, părinții mei și mai ales tata-bătrîn au rămas ca și căzuți din cer.

Le întrase adecă-n minte gîndul că eu sunt băiet deștept, și le era peste putință să se dumirească cum au venit lucrurile ca pînă chiar și unul ca mine să rămîie repetent.

Ei aveau în felul lor dreptate.

N-aș fi de bună-credință dac-aș spune acum, după șaptezeci de ani aproape, că mai eram pe lîngă toate celelalte și băiet cuminte, astîmpărat. Puteam să fiu pus în rîndul celor ce și azi ca ieri turbură buna rînduială nu numai în timpul recreațiunii, ci și la lecțiuni. Mai văzîndu-mă că sunt și român greco-oriental, unii dintre profesori m-au pus în rîndul celor ce nu știu ungurește și-au socotit că ar fi perdut timpul petrecut cu examinarea mea. Mi-au dat deci notă după purtările mele. Tata nu era însă omul care se împacă cu așa ceva, a stăruit deci să fiu examinat și a fost destul să i se împlinească cererea aceasta pentru ca să mi se facă dreptate. Pe cînd alții au rămas repetenți ori au trecut la preparandie, eu am intrat în clasa II.

Mi-a mai mers acum și vestea că mă bucur de sprijinul celor ce-i prigonesc pe români.

Au mai urmat apoi și altele, pe care le spun pentru că ele aruncă lumină asupra celor petrecute atunci. Cînd cu mișcările din Lombardia și din Veneția, calfele din atelierul gazdei mele, deși cele mai multe șvabi, cîntau de dimineaţa pînă seara şi pînă la miezul nopţii „*Mégis-hunczut a Német, hogy a fene enné meg !*“ („Totuşi pui de cîne e neamţul, mînca-l-ar boala cea spurcată !“)

Mai cîntau:

„Kossuth Lajos azt izente,
Elfogyott a regementje;
Ha még egyszer azt izeni,
Mindnyájuknak el kell menni !“

(„Ludovic Kossuth ni-a trimis veste / Că-i sunt regimentele pe sfîrşite; / Dacă ne mai trimite vestea aceasta, / Trebuie să mergem cu toţii.“)

În acelaşi timp, pereţii caselor erau plini de inscripţiuni ca „*Éljen Kossuth !*“ — „*Éljen Garibaldi !*“ — „*Éljen Türr !*“ şi altele ca aceste, iar stîlpii vopsiţi în negru-galben şi pajurile împărăteşti erau stropite cu gunoi de tot felul.

Pe mine, care crescusem la Şiria, mă jigneau lucrurile de felul acesta, şi nu eram în stare să înţeleg cum pot să fie şi între români oameni care se bucură de ele. Mă certam deci şi cu aceia dintre colegii mei care erau maghiari, şi cu românii care se bucurau că maghiarii se pun în pizmă cu împăratul.

Deoarece biserica românească se afla prea aproape de cetatea de pe cellalt ţărmure al Mureşului, au fost luate măsuri pentru dărîmarea ei. Zidurile au fost subminate, şi era de toată frumuseţea cînd se prăbuşeau după ce li se dedea minelor foc.

Mai unul, mai altul ocăra pe împăratul pentru că îşi pune oştirea să dărîme biserici, şi nu erau puţini cei ce credeau că tot aşa are să fie dărîmat întregul oraş.

În mine se răzvrătea şirianul. Orişicît de mult aş fi ţinut la biserica aceea, în care mă-nchinasem cu părinţii mei cînd cu trecerea noastră spre Bodrog, ceea ce se făcea din porunca împăratului era pentru mine lucru care trebuie să fie făcut.

După ce Gheorghe Popa întrodusese limba română pretutindeni unde după diploma din octomvrie se cuvenea, unii dintre diregătorii prea zeloşi au întrodus-o şi unde românii erau în minoritate, căci, ziceau ei, şi maghiarii întroduseseră limba lor unde ei erau în minoritate. Eu mă certam atît cu cei ce ziceau că bine fac românii, cît și cu maghiarii, care ziceau că românii sunt uneltele așa-zisei „camarile“ din Viena. Pe cînd deci unii mă luau drept român dat în partea maghiarilor, prietenii mei maghiari ziceau despre mine: *„Jó fiu, kár hogy oláh!“* („Bun băiet, păcat că e român!“)

Oameni pricepuți în ale politicei, fruntașii maghiarilor își dedeau silința să-i facă pe toți să creadă că Austria îi asuprește pe toți deopotrivă, și stăruiau ca popoarele din Ungaria să se unească toate și să pună umăr la umăr spre a desface „patria comună“ de Austria și spre a o organiza întru obșteasca fericire a tuturora.

Încetul cu încetul s-au și pătruns de acest avînt patriotic nu numai șvabii și evreii, ci și mulți dintre sîrbi, ba chiar și unii dintre români. Sările se aduna mai ici, mai colo lume multă, care pleca cu torți aprinse, ca să facă manifestațiuni pe la casele celor ce stăruiau pentru unirea patriotică.

I se făcuse, între altele, și episcopului Procopie onoarea unei asemenea manifestațiuni patriotice.

Cîtva timp în urmă episcopul Andrei Șaguna, întorcîndu-se de la Viena, s-a oprit la episcopul Procopie, care îi era prieten încă din timpul cînd făcuseră împreună studiile teologice.

Atunci și numai atunci l-am văzut pe omul care a avut cea mai hotărîtoare înrîurire asupra vieții mele.

Mi s-a spus că, viind vorba despre manifestațiunile patriotice de la Arad, el a zis că da, popoarele toate au să se unească, însă împregiurul Coroanei.

Mai ales după ce el a rostit aceste vorbe s-a pornit și la Arad contra lui lupta, care în Ardeal era atunci în toiul ei.

Așa și trebuiau să vie lucrurile.

Cînd le scriam aceste, mi-am adus aminte de numărul de la 7 ianuarie 1923 al ziarului *Adevărul*, în care e publicată o convorbire cu d-l deputat Iosif Sándor, fost timp îndelungat secretar al vestitei reuniuni culturale maghiare din Ardeal și în mai multe rînduri deputat în Dieta ungară. Azi e om de încredere al maghiarilor din regatul român, deci unul dintre cei ce cunosc bine desfăşurarea evenimentelor din regatul ungar. El spune următoarele:

„Întocmai precum în Ungaria fostul Partid Naţional Român totdeauna *s-a apropiat şi în foarte multe chestiuni s-a înţeles cu partidul independent şi cu cel 48-ist, tot* aşa partidul maghiar din România se va înţelege nu numai cu celelalte minorităţi, ci chiar şi cu partidele româneşti, va colabora cu ele într-un interes reciproc.“ [1]

Dacă unul ca mine le-ar fi spus aceste, mulţi ar fi bănuit că e o exagerare la mijloc. Adevărul e că pe timpul acela nu unul dintre naţionaliştii noştri era închinător al lui Kossuth. Între aceştia era abunăoară şi Gheorghe Pop de Băseşti, mai tîrziu preşedinte al comitetului central al Partidului Naţional. Jigniţi pentru că după Revoluţiunea de la 1848 nu s-a făcut ceea ce-n gîndul lor trebuia să se facă, ei erau *totdeauna* gata să le deie mînă de ajutor celor ce duceau mai departe lupta seculară contra Casei de Habsburg.

Două zile mai nainte de a fi publicat *Adevărul* mărturisirile făcute de d-l Iosif Sándor, revista *Gîndirea* publică (5 ianuarie 1923) un articol asupra lui Petőfi:

„Cuprinzînd înăbuşit sub crusta ideilor politice şi naţionale focul ascuns din care va ţîşni — peste veacuri poate — de sub pojghiţele stratificate ale umanităţii — ne zice autorul articolului — din *fraternitatea maghiară* fraternitatea universală“.

Ceva mai jos sunt apoi citate următoarele mărturisiri ale poetului maghiar:

„Încă de mulţi ani — scrie el la 17 martie 1848 în ziarul său — singura mea lectură, cartea serilor şi a dimineţilor mele, pînea de toate zilele, este *Istoria Revoluţiunii Franceze,* această *nouă Evanghelie a lumii.“*

---

[1] Deoarece nu ştiu dacă voi mai trăi ori nu pînă ce va veni rîndul ca să văd împregiurările în care m-am întors la 1890 din Sibiu, spun chiar acum că ceea ce m-a hotărît să plec a fost această „cochetare pe sub plapomă“ a multora dintre membrii comitetului central al Partidului Naţional (n.a.).

Aceste îi ameţiseră pe mulţi pe la 1865 ca pe la 1848 şi pe la 1860.

Adevărul e că Petőfi era poetul lumii însufleţite pentru idealul lui Széchenyi, care striga: *„Să facem şi din petri maghiari!“*, „deci“ să desfiinţăm tot ce nu e maghiar în patria noastră. De aceea striga la 15 martie şi Petőfi: *„Talpra magyar: hiy a haza!“* (Sări în picioare, maghiarule, te cheamă patria!).

El numai pentru *fraternitatea maghiară* se-nsufleţea, căci altfel s-ar fi luptat contra celor ce cereau desfiinţarea Ardealului, pentru că într-un Ardeal de sine stătător asuprirea românilor ar fi fost peste putinţă.

Nu mai eram acum copil, ci om tiner, care putea să-şi deie seamă despre toate aceste. Cunoşteam atît istoria Ungariei, cît şi literatura maghiară, în care-l puneam pe Petőfi în frunte, dar de Revoluţiunea Franceză nu puteam să fiu încîntat. Se răzvrătea în mine nu numai fiul mumei mele, ci şi omul adevărat cînd mă gîndeam la mişeliile fără de seamăn pe care le-au săvîrşit revoluţionarii francezi şi la vărsările de sînge ce-au urmat în Europa după acea revoluţiune. De acelaşi sîmţămînt eram cuprins cînd mă gîndeam la lungul şir de răscoale sîngeroase pe care le-a pornit nobilimea ungară pentru ca să-şi cîştige iar puterea, pe care o avuse mai nainte de urcarea-n scaunul regal a Habsburgilor. Aveam deci atît inima, cît şi mintea deschisă pentru îndrumarea dată de Şaguna, spuind că românii, sîrbii, germanii şi slovacii au să se unească cu aceia dintre maghiari care se luptă contra celor ce duc mai departe seculara răzvrătire contra Habsburgilor.

E mai presus de toată îndoiala că Curtea din Viena nu în urma rezistenţei pasive a maghiarilor, ci văzînd că nu se poate răzăma pe românii, pe sîrbii, pe germanii şi pe slovacii care le dedeau ajutor partidului *independent* şi celui *48-ist* a fost nevoită să-nceapă cu fruntaşii leali ai maghiarilor negoţierile terminate cu nenorocitul pact dualist.

Numai de tot puţini dintre colegii mei români împărtăşeau aceste vederi. Între puţinii aceia era pe lîngă prietenul meu Sima şi un alt Serb, Gheorghe, fiul comitelui suprem, care ne era coleg de bancă.

E de sine înțeles că vederile porneau de la cercul din care făcea parte tatăl lui Gheorghe, și ceea ce ne apropia sufletește era că le înțelegeam la fel și știam să ne potrivim cu ele.

Era, între altele, că mulți dintre colegii noștri șvabi nu se mulțumeau să fie patrioți zeloși, ci strigau în gura mare că ei sunt maghiari.

Noi, românii, le spuneam că are să le fie rușine de a se fi lepădat de părinții lor și de limba lor maternă pentru ca să se deie-n partea celor ce le asupresc neamul silindu-l să se folosească-n toate împregiurările de limba maghiară.

„Dar — întîmpinau șvabii — românii ne silesc și ei să ne folosim de limba lor."

Gheorghe spunea că unii dintre funcționarii prea de tot zeloși au introdus limba românească și în sate unde românii erau în minoritate, dar acum, de cînd tatăl său e comite suprem, orișicare comună își alege ea limba protocolară. Rău! ziceau unii dintre colegii noștri așa-ziși „extremiști". Suntem, la urma urmelor, la noi acasă și facem tot ceea ce voim. Cine i-a pus să vie aici?!

„Acasă la dînșii sunt și toți ceilalți, care sunt cetățeni ai țării, le răspundeam eu. Dacă ne plîngem de cei ce ne siluiesc pe noi, nu ne este iertat să siluim pe alții. Cea mai mare mișelie e să-ți dai silința de a-ndupleca pe alții să se lepede de limba lor maternă."

Mama lui Gheorghe era, din întîmplare, născută din părinți maghiari.

„Cu alte cuvinte — mi s-a zis dar — bunul tău prieten săvîrșește o faptă mișelească spuind că e român ca noi, căci se leapădă de limba lui maternă."

Mie mi se părea lucru neiertat să atingi asemenea cestiuni privitoare la cea mai intimă parte a vieții omenești.

Acolo unde trăiau împreună oameni în atîtea feluri deosebiți după naționalități și după confesiuni era în fiecare zi discutată cestiunea dacă îi este ori nu românului ori româncei să se-nsoțească în căsătorie cu o persoană de alt neam ori de altă lege. Știam că cei cu desăvîrșire mulți dintre români erau de părerea că nu este iertat. În urma împregiurărilor în care crescusem, nici inima, nici mintea mea nu era deschisă pentru gîndul acesta.

Pentru mine tragerea de inimă, de orișice fel ar fi ea, era lucru cu desăvîrșire omenesc și păcat greu săvîrșea cel ce-și dedea silința de a mă-ndupleca să mă lepăd de prietenul ori de femeia pentru care aveam curată tragere de inimă.

— Mișelească — am răspuns dar — nu e fapta nici dacă se dă-n partea tatălui, nici dacă se dă-n partea mumei. Mișel e numai cel ce-și săvîrșește fapta în vederea vreunui folos material, nu însă și cel ce pornește din gînd curat, din firească tragere de inimă.

— Vorbește filosoful Platon ! a grăit unul luîndu-mă-n bătaie de joc.

— Nu ! am întîmpinat. Aristotel vorbește potrivit cu bunul-simț firesc. Voi nu vă indignați cînd un român ia-n căsătorie o sîrboaică, o grecoaică ori o rusoaică: de ce să vă indignați cînd ia o nemțoaică ori o maghiară ? !

E-nvederat că-n gîndul multora eu vorbeam așa nu pentru că acesta era felul meu de a vedea lucrurile, ci pentru că țineam să intru slugă la sluga „camarilei".

Aceasta mai ales după ce Gheorghe luase obiceiul de a-mi zice-n glumă „Aristoteles", o poreclă care mi-a rămas tot timpul cît am mai trăit amîndoi.

Cam aceste au fost cele învățate de mine la școala cea mare în timpul pe care l-am petrecut la Arad. În ceealaltă școală, de la călugări, am învățat puțin, atît ca să fiu trecut din o clasă-n ceealaltă.

LA TIMIŞOARA

Pentru clasa VI am trecut la Timișoara ca să-nvăț nemțește, m-am pomenit însă prea tîrziu, căci călugării de acolo, deși numai de tot puțini dintre elevi erau maghiari, întroduseseră și limba maghiară drept limbă de propunere.

Biblioteca Fac. de lb. şi lit. Române
SECŢIA LITERATURĂ
Bucureşti

Rămînea să-nvăț limba germană vorbind ici cu unul, colo cu altul, căci Timișoara era atunci oraș german. Nu erau, ce-i drept, orășenii numai șvabi, dar atît evreii, cît și sîrbii și românii vorbeau și ei nemțește. După ce s-a încheiat însă pactul dualist, se lucra pe capete pentru așezarea pe temelii maghiare a vieții constituționale în statul ungar și toată lumea-și dedea silința să-nvețe limba maghiară.

Comite suprem fusese numit la Arad Bohuș, iar la Timișoara un patriot maghiar de la Arad, dar era lucru știut că după învoiala făcută între Coroană și fruntașii maghiari drepturile odată cîștigate nu se puteau perde. Rămîneau deci neatinse și drepturile cîștigate-n vîrtutea diplomei din octomvrie și limba românească rămînea obligată pretutindeni unde fusese întrodusă, ba lumea cea mare nu se-ndoia că încă multe și mari drepturi vor fi cîștigate în urma generozității maghiarilor.

Mulți erau deci cuprinși de un fel de manie a maghiarismului, și pe cînd eu trecusem la Timișoara ca să-nvăț nemțește, nu numai șvabi, sîrbi și evrei, ci și mulți dintre bănățenii noștri au trecut la Arad, la Sighidin ori la Nagy-Körös, unde mai curînd și mai ușor puteau să-nvețe limba maghiară.

La Timișoara dar mai vîrtos decît la Arad am fost cuprins de simțămîntul afară din cale nesuferit că nu sunt în stare să mă potrivesc în gînd cu lumea în mijlocul căreia trăiesc.

Am petrecut la Timișoara doi ani școlari, și atît în timpul acesta, cît și mai tîrziu, am cutrierat Banatul pînă pe la Lugoj și Caransebeș, precum și pînă pe la Vîrșeț, Biserica-Albă și Panciova. Totdeauna și pretutindeni m-am simțit în mijlocul unei lumi pentru mine străine.

La Șiria șvabii erau în toate privințele mai presus de ceilalți consăteni ai lor, mai înstăriți, mai bine îmbrăcați, mai înaintați în cultură. Șvabii din Banat erau mai presus de cei de la Șiria. Mă-ncîntau satele lor înfloritoare, caii și vitele lor de cea mai bună prăsilă, bisericile și școlile lor bine așezate. Nu eram în stare să-nțeleg cum pot asemenea oameni să se lepede de neamul lor. Ei mi s-au făcut chiar urgisiți în timpul alegerilor de atunci.

Era vorba de Dieta ce urma să voteze legea pentru egala îndreptățire a naționalităților. La Orczidorf, între Timișoara și Arad, românii puseseră candidatura lui Vincențiu Babeș. Șvabii nu numai că n-au susținut candidatura aceasta, ci s-au încăierat cu românii, încît au rămas peste treizeci de oameni morți.

Mai apropiați nu ne erau nici sîrbii.

Fiind adecă vorba de despărțirea hierarhică, sîrbii ne socoteau drept un fel de jefuitori, care momesc în partea lor o mulțime de sîrbi pentru ca să se facă stăpîni pe averile bisericești, care de drept erau numai ale sîrbilor.

Mai rămîneau românii, iar aceștia nu numai în ceea ce privește limba și portul, ci și după întregul lor fel de a fi mi se păreau foarte deosebiți de frații lor de pe țărmurul de la dreapta al Murășului, îndeosebi mai lipsiți de voie bună și de inimă deschisă. Fiind, între altele, unul dintre puținii români care vorbeau bine ungurește, chiar și dac-aș fi voit să mă apropiu de dînșii, mă țineau ei departe.

Erau, dealtminteri, și împregiurările care mă făceau să trăiesc mai mult ori mai puțin izolat.

Mă pomenisem în lume ca băiet născut din părinți nu bogați, dar înstăriți. După ce tata-bătrîn a murit, tata rămăsese cu avere destul de frumoasă, ogoare, trei vii, paghini, și mai făcea și negoțărie mai ales cu pește, cu berbeci, cu tei pentru legatul viilor. Într-un rînd a cumpărat din Ardeal peste patruzeci de cai, o marfă căutată atunci în partea locului. După ce-a adus însă caii acasă, a dat năvală musca de la Columbaci, și el a fost nevoit să risipească caii dîndu-i cu prețuri de nimic și pe așteptare, ceea ce l-a ruinat, încît a fost nevoit să vîndă viile.

În timpul celor din urmă doi ani petrecuți la Arad am dus-o deci greu, iar la Timișoara am trecut mai mult fără de voia părinților mei, care se temeau că nu vor putea să mă întreție la Timișoara, unde nu puteau să-mi trimită merinde de acasă.

Lucrurile au venit însă așa că nici n-am prea avut nevoie de ajutorul lor.

Aflîndu-mă la Arad în clasa III, am făcut din întîmplare cunoștință cu o depărtată rudă prin alianță din partea tatei, soția notarului orășenesc Urbanyi, născută Chirilescu. Dînsa m-a poftit în zile de sărbători la masă. Singurul ei copil, un băiat răsfățat și oarecum sălbatic, a prins slăbiciune de mine. Profitînd de aceasta, nu numai am ajuns a-l face să se deie pe brazdă, dar în timp scurt l-am făcut să-l pregătesc pentru examenul în vîrtutea căruia a fost primit în a doaua clasă primară. Astfel mi s-a făcut reputațiunea de-mblînzitor de copii.

La Timișoara aveam profesor de religiune și de limba română pe un oarecare Crăciunescu, fostul meu profesor de religiune de la Arad.

Om necăsătorit, el lua masa la „Casină", cel mai de frunte dintre restaurantele de atunci ale orașului.

Restauratorul avea doauă fetițe, una de vreo șapte, iar alta de vreo noauă ani, amîndoauă foarte drăgălașe, dar și neastîmpărate, copii crescuți pe genunchii mușteriilor. Părinții lor țineau ca ele să-nvețe limba maghiară și ca să umble mai puțin printre picioarele oamenilor adunați pe la mese. Profesorul Crăciunescu a stăruit să le pună sub purtarea mea de grijă, ceea ce s-a și făcut.

Petreceam cîte doauă ceasuri în fiecare zi cu cele doauă fetițe fie îndrumîndu-le să scrie și să citească, fie plimbîndu-ne prin parcul ce despărțea cetatea de suburbia Fabric, iar în schimb aveam voie să-mi iau în restaurant și-n cafenea tot ceea ce-mi cerea inima, ba pe deasupra aveam în apropiere și locuință gratuită.

Puțin mai rămînea să mai cer de la părinți.

La marginea despre parc a suburbiei se afla o grădină mare, în care era arena, adecă teatrul de vară, un stabiliment de băi și restaurantul oarecum obligat. Restauratorul avea un băiețel cam la fel cu cele doauă fetițe. În cele din urmă am părăsit fetițele și am luat sub purtarea mea de grijă băiețelul. Drept răsplată luam și acolo tot ceea ce-mi cerea inima dintr-ale restaurantului și aveam și locuință tot acolo-n grădină, la o doamnă Jürgens, soția unui șelar de la Ciacova, care venise la Timișoara pentru educațiunea copiilor săi, doauă fete și un băiet mai mic.

Treceam de aici înainte de mai multe ori pe zi prin parc, și-mi aduc aminte că de cele mai multe ori mă opream pe podul de la poarta cetății și ascultam cîntecele prizonierilor italieni din cazamate.

Îmi mai aduc aminte că l-am văzut pe Cuza-vodă, care, trecînd prin Timișoara, trăsese la hotelul „Jägerhorn" din cetate.

Îmi mai aduc aminte de doi dintre *pater*-ii care ne erau profesori.

Cel mai însemnat dintre aceștia era pentru mine profesorul de literatura germană, *pater* Vuchetich, un croat, care în timpul lecțiunilor ne recita balade sîrbești, după părerea lui cele mai frumoase dintre poeziile poporale. Papist zelos, el își dedea adeseaori părerea de rău pentru că sîrbii se-ncăpățînează-n ortodoxia lor.

Între colegii mei sîrbi (nu croați) erau și cîțiva așa-ziși bunevați, romano-catolici, care îi dedeau dreptate profesorului, căci nu s-ar fi produs doauă literaturi și doauă culturi deosebite dacă toți sîrbii ar fi de confesiunea romano-catolică. Ceilalți le dedeau răspunsul că vinovați sunt croații, care s-au lăpădat de legea strămoșească și sunt sectari, intoleranți.

Românii le dedeau acestora dreptate și eu împărtășeam vederile lor, dar nu mă ierta firea să-mi osîndesc profesorul, care jurase cînd s-a călugărit că va face propagandă catolică.

Prin aceasta mă puneam în conflict cu colegii mei ortodocși, atît cu românii, cît și cu sîrbii.

Mai vîrtos m-am pus în conflict din cauza vederilor mele în ceea ce privea pe profesorul de literatură maghiară, *pater* Hemmen, un francez șvabizat, și acum cel mai zelos maghiarizator.

Sunt adecă în Banat cîteva colonii de francezi. Trăind în legătură cu șvabii, francezii aceștia s-au lăpădat încetul cu încetul de limba lor și s-au pus în rînd cu șvabii. Deși era dar de părerea că nu sunt oameni cumsecade șvabii care se leapădă de neamul lor, mi se părea lucru firesc ca francezii aceștia, care erau cu desăvîrşire izolaţi şi nu mai puteau să ieie parte la viaţa naţională franceză, să se deie fiecare după cum îl trage inima. Un asemenea francez era Bonas, episcopul de atunci al Timişorii, Trefort, un însămnat scrietor maghiar şi timp îndelungat ministru de Culte şi Instrucţiune Publică, precum şi mulţi alţii. Nu putea deci nici *pater* Hemmen să fie socotit deopotrivă cu şvabii, care se dau în partea celor ce voiesc să desfiinţeze masele germane din regatul ungar.

Fiind însă că vorbeam bine-n limba maghiară şi cunoşteam literatura maghiară, *pater* Hemmen avea un fel de slăbiciune pentru mine, colegii mei ziceau că ţiu cu el fiindcă sunt slugarnic şi ţin să întru „în graţiile" lui. S-a mai întîmplat apoi că comitele suprem a vizitat liceul şi eu am fost rînduit să recitez una din poeziile lui Petőfi. O voi fi recitat bine, căci am primit drept un fel de premiu o carte, biografia lui Raffaello, dar aceasta m-a şi dat gata — drept om lăpădat de neamul său.

Nici nu prea era dealtminteri viaţă românească la Timişoara, unde românii, mult mai puţini decît la Arad, erau risipiţi prin suburbii şi socotiţi în toate privinţele mai prejos de sîrbii care-şi aveau acolo episcopia şi unul dintre centrele culturale.

ZILE FRUMOASE ŞI BUNE

Unul dintre vecinii şi bunii mei prieteni de la Şiria, al doilea dintre fiii grofiţei, rămăsese repetent în clasa IV cînd eu am trecut examenul de clasa VII. Ştiindu-l băiet destul de deştept, nu mă-ndoiam că la mijloc e numai lipsă de cuvenită purtare de grijă şi că el poate să treacă în timpul anului viitor, ca pregătit în particular, doauă examene, atît pe cel de clasa IV, cît şi pe cel de clasa V. Am luat deci hotărîrea de a mă pregăti acasă pentru examenul de clasa VIII, şi de a-l pregăti pe el pentru cele doauă examene.

Am și trecut apoi, la sfîrșitul anului școlar, el examenul de clasa IV și pe cel de clasa V, iar eu examenul de clasa VIII.

Steteam acasă, dar masa o luam peste drum, cu familia prietenului, acum elevul meu, ceea ce o supăra pe mama mea, abia de tot tîrziu am aflat de ce anume.

Era dealtminteri lucru firesc să stăm eu și el cît se poate de mult împreună și cei mai mulți dintre cei ce vor fi citind cele scrise de mine mă vor înțelege dacă le spun că ne pregăteam nu numai stînd închiși în iatac, ci și-n timpul mesei, precum și plimbîndu-ne pe ici, pe colo. Simțămîntul meu era și atunci, cum e astăzi, că mai ales cele-nvățate așa îți rămîn pe toată viața bine așezate-n cap.

Aveam încă de mic copil slăbiciunea de a umbla razna prin lume, ca să mi se peardă urma.

De Paști, de Crăciun, de vacanțe plecam cu Sima și cu Nica pe jos acasă. Cînd mă aflam la Timișoara, neavînd tovarăși de drum, plecam și singur, căci încă demult mă deprinsesem a umbla singur.

Între verii mamei era unul, tatăl d-rului Alexandru Talașescu și al Constanței Hodoș, care era notar la Zimbru și mai tîrziu solgăbirău la Hălmagiu. Trecînd în treburi la Arad, el făcea atît la dus, cît și la-ntors popas la noi. Era firească dorința mea de a mă duce și eu la Zimbru, pe jos, cale de vreo trei zile. Am făcut-o aceasta în timpul vacanțelor mari, după ce terminasem clasa II. Noaptea a doaua am petrecut-o într-un luminiș răcoros și atunci am auzit întîia oară cocoșul-de-munte și am văzut ciocănitoare mari și frumoase.

În timpul vacanțelor viitoare tot singur și tot pe jos am făcut călătoria la Hălmagiu și de acolo la Vața, la Baia-de-Criș, la Brad, de unde am urcat pe Muntele Găina și pe Bihor. În timpul acestei călătorii am vorbit în cîteva rînduri cu Avram Iancu și l-am auzit cîntînd din fluierul pe care-l purta totdeauna cu dînsul.

Elevul meu era călăreț și vînător pasionat. Ne potriveam deci amîndoi în ceea ce privește dorul de ducă. Deosebirea era numai că nu umblam pe jos, ci cutrieram călare pustele, poposind ori mîind cînd la unul, cînd la altul dintre conacurile de pe moșii ori la vreuna dintre căsoaiele din pădure. Acasă ne petreceam cu totul altfel timpul.

Muma celor cinci copii avea slăbiciunea de a vorbi franțuzește cu guvernanta celor doauă fete, domnișoara Pelagie Tschopp, fată bătrînă, fiica unui profesor de la Graz și prima bacalaureată pe care am cunoscut-o în viața mea.

Aceeași slăbiciune o avea și tinerul Ștefan Bohuș, om necăsătorit, deși de vreo treizeci și cinci de ani. Trăia singur în castelul lui, dar masa o lua la grofița, unde-și petrecea ziua întreagă mai ales făcînd lectură franțuzească. Dorind să înțeleg și eu cele citite de dînșii, mi-am cumpărat o gramatică și-am început să-nvăț franțuzește, ceea ce putea să-mi fie și dealtminteri de folos.

Mama era cu toate aceste supărată și cînd mă vedea cu cartea franțuzească-n mînă.

De multe ori îmi spusese că pot să fiu popă bun și fără ca să știu nemțește. Cu atît mai puțină nevoie aveam de limba franțuzească.

Mai era apoi și alta.

Soția lui Bohuș, născută Szugyányi, făcea parte din înalta aristocrație a Ungariei și era prezidenta reuniunii femeilor din Ungaria. Saloanele ei erau deci un fel de loc de-ntîlnire atît la Arad, și la Pesta, unde petrecea lunile de iarnă, cît și la Șiria, unde se-ntorcea pe la sfîrșitul verii.

Cel mai tiner dintre cei trei fii ai ei, Vladislau, care făcuse cu Kállay și cu Szőgyényi, slovaci și ei, o călătorie prin Egipet și prin Asia Mică, luase de curînd în căsătorie pe fiica lui Görgey, o femeie de rară frumuseță. Bătrîna ținea deci să-și prezente nora și sărbările se țineau lanț la castelul din Șiria. Luam de obicei parte la ele și noi tinerii. Aceasta mai vîrtos o supăra pe mama, care era de părerea că omul are să-și petreacă viața cu cei de seama lui, să nu se depărteze de la cuib, și mereu îmi zicea: *„Să nu te-nstrăinezi !"*

Am trăit timp de un an în mijlocul unor oameni care toate serile se-ntrebau cum au să-și petreacă ziua de mîne. Ieșeam cînd călare, cînd în trăsură la plimbare, făceam din cînd în cînd excursiuni mai lungi, jucam cărţi ori la biliard, ieşeam — după sezon — la vînătoare, luam parte la mese mari şi la serate dansante. Nu perdeam însă din vedere că ai mei sunt aiurea. Nu lipseam de la biserică, nici de la nunţile ori de la înmormîntările celor într-un fel ori într-altul legaţi cu familia noastră; am botezat cîţiva copii şi am cununat cîţiva fini, ba nu mi-a rămas decît să iau lecţiuni de la cantorul Nică Şontorogul, care m-a-nvăţat cele opt glasuri, ca să pot cînta în strană.

Abia cîţiva ani mai tîrziu m-am dumirit de ce ţinea atît de mult mama să stau departe de lumea în care petreceam partea cea mare a vieţii mele. Nora cea frumoasă a doamnei Bohuş, deşi avea doauă fetiţe, a fugit cu un căpitan de ulani, iar grofiţa şi-a părăsit soţul şi s-a remăritat după mai tînărul Ştefan Bohuş, care a declarat de ai săi pe cei mai mici dintre cei cinci copii, un băiet şi o fată.

Zilele petrecute atunci la Şiria au fost nu numai frumoase, ci totodată şi bune, căci multe am învăţat pe urma celor trăite-n cursul lor.

Dar cele mai frumoase şi mai bune zile au urmat după aceea.

Lucrurile veniseră aşa că pentru examenul de clasa VIII m-am prezentat la Arad prea tîrziu, cînd ceilalţi făceau examenul de maturitate. Am alergat la Timişoara. Tot prea tîrziu. Am fost îndrumat să mă duc la Sătmar. M-am şi dus pînă la Dobreţin pe calea ferată, iar de acolo cu diligenţa pe la Nyiregyháza şi pe la Carei.

Sătmarul era atunci oraş maghiar de vreo doauăzeci şi patru de mii de locuitori, dintre care puţini ruteni şi încă mai puţini români. Protopopul greco-catolic, părintele Bran, era profesor de limba română.

După ce mi-am luat diploma de maturitate, a urmat una din cele mai luminoase părţi a tinereţelor mele: am făcut adecă mergînd pe jos, aşa numai singur-singurel, lungul drum de la Sătmar pînă acasă.

Frumoase au fost şi bune mai ales cele şase săptămîni petrecute-n călătoria aceasta, pe care am făcut-o mergînd a-ndelete şi oprindu-mă mai ici, mai colo, după cum mă trăgea inima.

Am trecut atunci pe la Baia-Mare și pe la Baia-Sprie la Capnic, de acolo peste Rotunda la Strîmbu, apoi pe la Mogoaje și pe la Lăpuș la băile de la Stoiceni, unde am petrecut cîteva zile. La Dej m-am oprit o zi. La Gherla — unde își ținea, din întîmplare, „Asociațiunea“ ședințele — am stat doauă zile, tot așa la Cluj, de unde am trecut la Turda, apoi prin Valea Arieșului la Ofenbaia, la Roșia, pe la Detunata la Buciumi și la Abrud, iar de acolo-n Valea Crișului Alb pe drumul știut la Șiria.

Multe am văzut, multe am trăit, multe am gîndit și am simțit, multe am învățat în timpul acestei călătorii, și toate au slăbit în mine îndemnul de a întra în Școala teologică din Arad.

Îmi era parcă acasă sunt nu numai la Șiria, ci pretutindeni pe unde umblasem, că apropiați îmi sunt toți oamenii prin mijlocul cărora trecusem, și nu mă-ncînta deloc gîndul de a mă-nchide ca popă într-un sat.

LA PESTA

După ce m-am întors acasă, ai mei stăruiau să nu-mi mai urmez studiile, ci să întru scrietor la vreun notar. Avîndu-mi însă-n buzunar diploma de maturitate, îmi era greu să rezist în fața celor ce mă-ndemnau să mă-nscriu la universitate. Lasă că-n călătoria mea la Sătmar și înapoi cheltuisem numai o mică parte din ceea ce cîștigasem în timpul anului, dar nu mă-ndoiam că la Pesta voi găsi fie lecțiuni, fie vreo altă condițiune, ca să nu fiu nevoit a fi sarcină pentru părinții mei.

M-am înscris deci la Facultatea de drept a Universității din Pesta.

Nimic din cele ce am găsit la Pesta nu putea să mă încînte.

Era-n toamna anului 1868, cînd Dieta ungară a votat legea pentru egala-ndreptățire a naționalităților. Pe mine nu mă-nteresa însă nimic din cele ce se petreceau în viața politică. Nici gazete nu citeam, nici la discuțiunile adeseori foarte aprinse ale colegilor mei nu luam parte. Am intrat însă în mișcarea pornită de colegii mei români pentru înființarea societății „Petru Maior". Am scris, între altele, textul maghiar al statutelor prezentate guvernului, precum și cererea de care urma să fie însoțite. Glas dealtminteri eu, omul de curînd venit, nu prea aveam, dar nici nu țineam să-l am, căci nu-nțelegeam rostul tendențelor politice ale unora dintre colegii mei și mă jigneau certurile lor.

Mai vîrtos mă jignea viața studențească în genere. Între profesorii mei nu era nici unul ale căruia lecțiuni puteam să le ascult cu plăcere. Unul singur, un evreu dealtminteri simpatic, vorbea bine-n limba maghiară; ceilalți, Hoffmann, Kautz, Wentzel, își țineau lecțiunile într-o limbă-n toate privințele pocită, încît îmi era oarecum rușine să-i ascult. După felul meu de a vedea, ei trebuiau să se ducă la vreo universitate germană, și mi se păreau vrednici de milă aceia dintre colegii mei maghiari care se simțeau măguliți că nemții sunt nevoiți a-și ținea lecțiunile-n limba maghiară. Nu erau în stare să-și deie seamă că străinii, pe care îi silesc să ieie parte la viața lor națională, le pocesc limba și le strică rosturile culturale.

Urmarea firească era că studenții nu se interesau deloc de cele ce se petrec la universitate și-și petreceau viața prin bererii și prin cafenele, cu joc de cărți ori cu discuțiuni politice.

Era — din întîmplare — în ajunul alegerii de președinte pentru reuniunea studenților și se făceau agitațiuni ici pentru Hegedüs, colo pentru Iusth, amîndoi mai tîrziu oameni însemnați în viața politică a Ungariei. Centrele de agitațiune se aflau prin saloanele femeilor depravate, care purtau și ele cocarda fie a lui Hegedüs, fie a lui Iusth.

Era o atmosferă oarecum înăbușitoare, în care eu, deprins a trăi în aer curat, nu puteam să mă simt bine.

Am găsit la Pesta și cîțiva dintre foștii mei colegi de liceu, unii de la Arad, alții de la Timișoara, între care Miculescu, fiul parohului din Pesta, Atanasie Burian, Gruia Liuba și Emanuil Ungureanu, singurul care mai trăieşte. Aveam slăbiciune pentru dînşii şi mă bucuram cînd puteam să stau de vorbă mai cu unul, mai cu altul dintre ei. Erau însă prea aşezaţi, ca să nu zic posomorîţi, pentru unul ca mine, care chiar şi-n cele mai grele-mpregiurări ale vieţii mele am fost pornit spre veselie, am căutat totdeauna partea luminoasă a lucrurilor, am alergat — aşa-zicînd — după fluturi.

Cel mai apropiat sufleteşte-mi era tot Gheorghe Serb, al căruia tată se afla acum stabilit — ca septemvir — la Pesta. Avînd multe legături la Pesta, el şi-a dat silinţa să-mi găsească vreo „condiţiune". Deocamdată, doamna Serb, mama lui m-a poftit să iau regulat masa la dînsa.

Abia la masa septemvirului am ajuns să mă dumiresc asupra celor ce se petreceau în viaţa politică.

Erau în Dietă trei partide maghiare: partidul lui Ludovic Kossuth, care stăruia pentru desfacerea de de Austria a Ungariei, partidul lui Koloman Tisza, care se mulţumea cu aşa-zisa uniune personală, şi partidul lui Francisc Deák, care susţinea pactul dualist încheiat pe zece ani.

Unii trăgeau nădejde că după trecerea celor zece ani, dacă nu chiar mai nainte, Ungaria îşi va cîştiga deplina neatîrnare, alţii nu se-ndoiau că ea va avea numai acelaşi monarh ca Austria şi iar alţii plecau din gîndul că dualismul se va susţinea şi după trecerea celor zece ani.

Românii aveau în Dietă vreo patruzeci de deputaţi, dintre care cîţiva aderenţi ai lui Kossuth şi alţi cîţiva, mai mulţi, aderenţi ai lui Deák. Cei mai mulţi constiiseră Partidul Naţional Român, care se lupta, împreună cu naţionaliştii sîrbi, cu cei ruteni şi cu cei slovaci, alăturea cu opoziţiunea maghiară contra guvernului.

Septemvirul era — ca Şaguna şi ca Gojdu — de părerea că cei mai primejdioşi pentru români sunt tiszaiştii şi kossuthiştii şi că deputaţii români n-au să între în partidul lui Deák, dar au să sprijinească guvernul cînd e atacat de kossuthişti şi de tiszaişti. El însuşi, fiind înalt funcţionar judecătoresc, nu făcea politică.

Naţionaliştii erau despărţiţi în doauă grupuri. Cîţiva, mai puţini, stăruiau pentru organizaţiunea federativă a monarhiei. Organul de publicitate al acestora era *Federațiunea*, redactată de A. Roman. În fața *Federațiunii* stetea *Albina*, redactată de Vincențiu Babeş, organul mocioniştilor, în care se făcea politică maghiară în socoteala românilor. Era politica despre care vorbeşte d-l Iosif Sándor: li se dedea partidelor maghiare ajutor pentru răsturnarea guvernului, ba Sigismund Borlea, unul dintre cei mai înflăcărați naționalişti, a rostit chiar vorba că contra guvernului e gata să se unească şi cu dracul.

Tot politică după tipicul maghiar făceau şi naționaliştii români din Ardeal, care, pasivişti, declaraseră rezistența pasivă față cu Dieta din Pesta, precum maghiarii o declaraseră față cu *Reichsrathul* din Viena. Tot la masa septemvirului m-am dumirit şi pentru ce politica aceasta era greşită.

Pe cînd pentru Tisza şi pentru Kossuth Ungaria era *stat național maghiar*, Deák a recunoscut *caracterul poliglot al regatului ungar*, şi guvernul dualist luase față cu Coroana angajamentul de a asigura prin o lege organică toate drepturile acordate de monarh în timpul absolutismului şi-n al aşa-zisului provizoriu. Îndeosebi românilor li s-au asigurat cele două metropolii şi învățămîntul național împreună cu ele. Metropolia ortodoxă, în care erau împreunat românii din Ardeal cu cei din Țara Ungurească şi cu cei din Banat, urma să se organizeze ea însăşi printr-un statut alcătuit de congresul ei liber ales, şi guvernul luase angajamentul de a face ca statutul acesta să fie votat de Dieta ungară pentru ca să fie apoi sancționat de monarh. Prin aceasta era asigurat dreptul bisericii ca statul ungar numai cu învoirea congresului ales de dînsa să mai poată fi modificat.

Cînd dar proiectul de lege pentru egala îndreptățire a naționalităților a fost prezentat dietei, cele doauă partide opoziționale maghiare au răuşit să tragă-n partea lor pe unii dintre deputații guvernamentali şi astfel proiectul a fost respins. E învederat că interesul românilor era ca proiectul să fie votat, căci în urmă guvernul a fost nevoit să primească modificările cerute de cei ce respinseseră legea la prima votare.

Scriindu-le aceste, îmi aduc aminte de o notiță publicată sub titlul *O noauă consfătuire a majorităților* în numărul de la 10 fevruarie 1923 al unui multcitit ziar din București.

„Guvernul — a zis d-l I. I. C. Brătianu — are să trimită în provinciile alipite delegați cari să asculte doleanțele minorităților, doleanțe pe cari guvernul *le va satisface «în măsura posibilului».*"

Dacă e adevărat că d-l I. I. C. Brătianu a scăpat aceste vorbe, d-sa face politică maghiară-n statul român și mă ajută pe mine să-mi dumiresc cititorii asupra celor petrecute-n timpul cînd mă aflam la Pesta.

„Măsura posibilului" a fost întrodusă atunci în legea pentru egala îndreptățire a naționalităților, în care li se asigură românilor, o mulțime de drepturi, de care se pot folosi *„a lehetöségig"*, adecă „în măsura posibilului", cînd aceasta se potrivește cu bunul-plac al celor ce fac parte din guvern.

Aveau dreptate cei ce spuneau că n-au, ce-i drept, românii să susțină guvernul, ci să se lupte, pentru ca să nu poată ajunge la guvern dușmanii Coroanei, care erau totodată și dușmanii neamului omenesc.

Convingerea aceasta se potrivea și cu vederile de mai nainte ale mele, dar mai vîrtos m-am întărit în ea ascultînd cele spuse la masa septemvirului.

Omul numai trupește se naște, sufletește se plămădește potrivit cu împregiurările în care-și petrece viața în timpul copilăriei și-n al tinereților, și spre multe potrivite cu firea mea aș mai fi fost îndrumat dac-aș mai fi putut să profit de bunăvoința doamnei Serb.

— Să știi — mi-a zis dînsa — că la masa noastră se pune-n toate zilele un tacîm pentru d-ta și suntem mîhniți cînd scaunul pus pentru d-ta rămîne neocupat.

Pentru ca să poți însă avea mulțumirea de a sta la masă cu oameni ca septemvirul, trebuie să ai și putința de a fi totdeauna îmbrăcat cum se cuvine. Îmi era deci greu să mă duc, căci găseam acolo și oameni care nu mă știau cine sunt. Mă duceam deci numai cînd Gheorghe mă lua cu dînsul și-n cele din urmă nu m-am mai dus. Nici n-am mai stat însă mult la Pesta.

Pentru ca să ies pe cît se poate de ieftin, am luat de la portarul unei case mari cu chirie un ietăcel nemobilat, în care mi-am instalat un pat, o meşcioară şi doauă scaune. Serviciul mi-l făceam eu însumi, căci mama-mi zicea adeseori: „Dacă vrei să fii bine servit, serveşte-te tu însuţi“.

Dimineţile îmi făceam eu însumi cafeaua cu lapte, iar serile îmi ferbeam doauă ouă, ori mă mulţumeam fie cu cartofi cu unt, fie cu mezeluri. La prînz tot trebuia însă să mă duc la unul dintre birturile economicoase, care nu se potriveau deloc cu mesele pe care-n timpul celor din urmă trei ani le avusem.

Eu am fost copil cu deosebire plăpînd. Acesta a şi fost unul dintre cuvintele pentru care părinţii mă lăsau să umblu razna prin lume. Îşi închipuiau că prin aceasta mă mai înfiripez. Adevărul e că-n timpul tinereţelor am fost mereu sănătos şi ţineam la „tăvăleală“. La Pesta sufeream adeseori de stomac, ba-n cele din urmă aveam din cînd în cînd ferbinţeli şi-mi era mereu somn. Într-una din zile am adormit la lecţiunea profesorului Hoffmann:

— Văd acolo un domn care doarme, a zis el. Dacă şi-a petrecut noaptea chefuind, făcea mai bine să rămîie acasă.

Unul dintre colegii mei m-a scuzat spuindu-i că sunt bolnav.

— Cu atît mai vîrtos trebuia să rămîie acasă, a zis profesorul.

Doi dintre colegii mei m-au dus deci la un medic, care mi-a spus că sunt greu bolnav şi m-a trimis acasă, promiţîndu-mi că va veni acolo, ca să-mi facă diagnoza şi să-mi prescrie medicamente. Acasă am aşteptat însă timp îndelungat fără ca medicul să vie, deşi se-nserase.

Era pe la-nceputul lunei fevruarie, şi, fiindu-mi frig, m-am sculat, m-am îmbrăcat şi m-am dus la *Kreisler*-ul din colţ, ca să-mi aduc un braţ de lemne. Întorcîndu-mă apoi cu lemnele, am căzut istovit pe stradă. Adunîndu-se lumea împregiurul meu, un comisionar de stradă m-a ridicat şi m-a dus acasă.

Văzînd că n-am pe nimeni care să mă-ngrijească, i s-a făcut milă de mine și s-a dus de mi-a trimis pe soția lui, o femeie încă tînără, pe cît îmi aduc aminte, născută Tapio Bicska.

Văzînd starea în care mă aflam, dînsa a-nceput să plîngă și să blesteme pe medicul care n-a venit.

Era spălătoreasă, și între aceia pentru care spăla, se afla și unul dintre medicii secundari de la spitalul „Rokus". Ea a alergat și mi l-a adus. Constatînd că sufăr de catarh de stomac, complicat cu peritonită acută, medicul a luat dispozițiuni ca să fiu transportat fără de-ntîrziere la spital.

Am zăcut în spitalul „Rokus" timp de șaseprezece zile într-o sală cu vreo doauăzeci de paturi, în care am văzut murind mulți oameni. Mi-a rămas viu întipărită nepăsarea cu care cei vii se uitau la cei ce trăgeau de moarte. Dacă se-ntîmpla ca vreunul dintre aceștia să-și aibă patul la fereastră ori mai aproape de sobă, ceilalți se certau pe patul în care zăcea cel gata de a pleca din lumea aceasta.

Zăcînd acolo, m-am pătruns de gîndul că aveau multă dreptate părinții mei cînd stăruiau să nu-mi mai urmez studiile și, după ce am scăpat din spital, am plecat fără de-ntîrziere acasă.

LA CUMLĂUȘ

Întors acasă, am întrat scrietor la notarul din Cumlăuș, un sat românesc, în care sunt și șvabi, precum și țigani, cei mai mulți geambași înstăriți.

Eram ca acasă, căci Cumlăușul e între satele de pe Cîmpie cel mai apropiat de Șiria, și duminecile și zilele de sărbători de obicei le petreceam acasă.

Școli așa-zise mari la Cumlăuș, ce-i drept, nu erau, dar eu tot am învățat acolo neasemănat mai multe decît la Universitatea din Pesta, căci trăiam în cea mai strînsă legătură cu lumea cea adevărată și vedeam în fiecare zi lucruri care mă ajutau să cunosc oamenii și împregiurările după adevărata lor ființă.

„Principalul“ meu, adecă notarul, absolvent al Teologiei din Arad, cînta foarte frumos și vorbea mai bine ungurește decît românește. El ținea la mine atît pentru că credea că scriu mai bine românește decît ungurește, cît și pentru că eram în stare să mă-nțeleg cu șvabii și-n limba lor, deși dînșii vorbeau românește mai bine decît eu nemțește.

Limba protocolară a comunei fiind cea românească, purtam întreaga corespondență tot în românește. În românește scriam actele cerute de particulari, adeverințe, contracte, testamente, extracte din cărțile „fonduare“ și altele de felul acesta. În limba maghiară scriam numai adrese trimise comunelor cu limba protocolară maghiară ori răspunsuri date la adrese scrise în limba maghiară.

Chiar dintru început m-am încredințat însă că atît „principalul“, cît și cellalt scrietor se foloseau în toate împregiurările mai bucuros de limba maghiară decît de cea română, pe care o scriau pocit și-n care le lipseau terminii tehnici. Cam tot așa și eu.

Lucrurile se desfășurau dealtminteri bine atît la primărie, cît și în sat, căci la Cumlăuș șvabii erau chiar mai mult decît la Șiria buni îndrumători economici și culturali. Ei umblau la biserica din Sîntana, satul de tot apropiat, și tot acolo-și trimiteau și copiii la școală.

Cu greutăți avea să se lupte lumea de acolo numai în ceea ce privește siguranța publică.

După Revoluțiunea de la 1848, spiritul de ordine a rămas zdruncinat, iar în timpul celor zece ani de absolutism era un fel de vîrtute patriotică să nu li te supui legilor și diregătorilor. Pustele cele întinse erau deci pline de fel de fel de făcători-de-rele, *szegény legények*, băieți săraci, care erau îmbărbătați și întreținuți de cei ce luptau contra așa-zișilor „husari ai lui Bach“.

În urmă a fost organizată o poliție, care a angajat între „persecutori“ chiar și pe unii dintre făcătorii-de-rele, care cunoșteau apucăturile foștilor săi tovarăși și ascunzișurile lor. Nici poliția aceasta n-a reușit însă să curățe pustele de „băieții săraci“. Era oarecum de sine înțeles că oamenii de treabă și mai înstăriți ascund ceea ce săracii fură ori jăfuiesc.

Într-una din zile biräul de la Cumlăuș, Petru Musca, un om cumsecade, cu scaun la cap și destul de bogat, s-a pomenit cu patru boi frumoși în grajdul lui. Era învederat că cei ce îi furaseră, sîmțind că persecutorii îi caută, i-au băgat în grajdul biräului, unde, după părerea lor, persecutorii nu-ndrăzneau să-i caute. Ar fi fost lucru ușor ca Muscău să scoată boii din grajdul său și să-i deie de pripas. N-a-ndrăznit însă, căci știa că are a face cu oamenii, care n-o să-l ierte. A plecat deci în treburile satului la Arad, de unde nu s-a-ntors decît după ce a primit vestea că peste noapte boii au fost scoși din grajdul lui.

Lîngă primărie se afla cîrciuma satului, care era ținută în arîndă de un evreu.

Într-una din zile s-au întîlnit acolo cîțiva Fericani și cîțiva Româneşti, două familii care aveau socoteli de felul acesta. Cei învrăjbiți s-au încăierat și s-a făcut vărsare de sînge, în care unul dintre dînșii, Roman Gheorghe Lungul, a rămas mort.

Niciodată judecătorii n-au putut afla cine anume a luat parte la-ncăierare și cum a fost omorît Roman Gheorghe. Chiar nici cîrciumarul nu știa nimic, căci, dac-ar fi spus ceva, ar fi trebuit să fugă cît mai curînd din sat și să nu se oprească decît în America, abunăoară.

De aceste sunt multe, încît s-ar putea scrie cărți întregi despre ele.

La mijlocul drumului între Arad și Șiria sunt în cîmp deschis „cele doauă cîrciume".

Cînd cu împroprietărirea iobagilor sătenii de la Cladova, care se aflä-n mijlocul pădurilor ce se întind din sus de Podgorie, au căpătat pămînt prin apropierea acelor cîrciume. Așa-zisele „odăi", în care se adăposteau plugarii în timpul muncilor agricole, erau tot anul cuibare pentru „băieții săraci", care luau vamă de la trecători, și mulți drumeți și-au găsit moartea prin partea locului.

Prin apropiere sunt trei dintre moșiile lui Bohuș. Administratorul uneia din ele, care-mi era prieten, îmi spunea că și el are prevăzute-n budgetul moșiei toate ce li se cuvin „băieţilor săraci“, care-n schimb îi păzeau, pe cît era cu putinţă, vitele, caii, clăile, recolta.

Era o mare raritate ziua în care „băieţii săraci“ nu săvîrşeau vreo faptă îndrăzneaţă, şi nu puţini erau încîntaţi de cele ce se petrec. Se tocise cu desăvîrşire sîmţămîntul legalităţii şi cu desăvîrşire mulţi erau stăpîniţi de gîndul că e faptă vrednică de laudă călcarea legii ori nesocotirea ei, dacă interesele patriei o cer.

Eu însă am ajuns la convingerea că nimeni călcînd vreo lege nu poate să-i facă patriei sale vreun bine, căci rostul statului e asigurarea legalităţii, deci cel mai covîrşitor interes al orişicărui stat este ca legile lui să fie de către toţi deopotrivă şi-n toate împregiurările necondiţionat răspectate.

Mai ales aceasta mi-a rămas din cele cîteva luni petrecute la Cumlăuş, căci lucrurile au venit aşa că m-am lăpădat de gîndul de a-mi petrece viaţa ca notar comunal fie la Şiria, fie pe aci prin apropiere.

Cînd căzusem adecă bolnav, a rămas ca la citirea catalogului vreunul dintre colegii mei să strige „prezent!“ în locul meu, cum strigasem şi eu mai nainte pentru alţii, iar „Indicele“ mi l-am dat lui Miculescu pentru ca să-l prezente la subscriere.

Cîtva timp după ce mă stabilisem apoi la Cumlăuş, am primit de la Miculescu o scrisoare, în care mă vestea că Gheorghe a trimis „Indicele“ meu unui prieten din Viena, ca să mă înscrie pe semestrul al doilea la Universitatea de acolo, unde nu se citeşte apelul nominal.

După cum steteau atunci lucrurile, îmi era cu desăvîrşire indiferent dacă se face ori nu la Viena apelul nominal, căci nu-mi trecea prin minte gîndul că e cu putinţă ca să-mi urmez vreodată studiile la Universitatea din Viena.

Iar cîtva timp în urmă am fost însă citat la cercul de recrutare din cetatea Aradului, pentru ca să mi se facă cuvenita examinare militară.

M-am dus şi am fost declarat *tauglich* pentru serviciul militar.

Abia acum mi-am cerut „Indicele“, pe temeiul căruia mi se cuvenea dreptul de a face serviciul ca voluntar pe un an de zile.

În gîndul mamei cel mai netrebnic dintre toate așezămintele era adecă oștirea, și era pentru mine o mare binefacere să stau în oștire numai timp de un an.

Am fost deci înregistrat în reg. 33, ca voluntar pe un an, care-și urmează studiile la Facultatea de drept a Universității din Viena, unde regimentul avea o companie instalată în *„Gumpendorfer-Kasern"*.

Nu mi-a rămas deci decît să iau „ziua bună" atît de la cei din Cumlăuș, cît și de la cei de acasă și, la începutul lunei octomvrie, am îmbrăcat, ca băiet sărac, în cetatea Aradului, haina împărătească, apoi am plecat cu „marșrută" la Viena, unde tot pe cheltuiala împăratului urma să trăiesc timp de un an.

Nu-mi trecuse niciodată prin minte gîndul că o să ajung și pe la Viena, dar nu aveam cuvinte de a mă plînge, că lucrurile au venit așa fără de vina mea.

LA VIENA

Aducîndu-mi aminte cele trăite de mine, cel mai covîrșitor dintre sîmțămintele de care sunt cuprins este că pretutindeni pe unde trecusem, m-am bucurat de multă bunăvoință din partea oamenilor cu care am avut a face, dar nicăiri nu de atît de multă ca la Viena.

De la Arad am călătorit pînă la Pesta pe calea ferată, iar mai departe am făcut drumul pe Dunăre, o călătorie pentru mine foarte plăcută.

Mă sîmțeam fericit pe drum și încă mai fericit după ce am sosit la Viena și mi s-a făcut rost în cazarmă.

După rînduiala de atunci, noi, voluntarii, eram înainte de ameazăzi liberi, ca să asistăm la cursuri, iar după-ameazăzi, de la doauă pînă la cinci, făceam exerciții militare. Serile aveam voie să ieșim.

Drumul de la cazarmă pînă la universitate era lung, cel puțin de șase kilometri; aceasta însă nu mă supăra, căci, atît la dus, cît și la întors, vedeam o mulțime de lucruri și de mutre pentru mine foarte interesante. Căpitanul meu însă a socotit că e prea obositor pentru mine drumul și că perd prea mult timp făcîndu-l, a intervenit dar să fiu „transferat“ la regimentul „Ramming“, care se află-n cazarma „Francisc Iosif I“, a treia casă de la universitate.

Eram la regimentul acela treizeci și șapte de voluntari, între care vreo doauăzeci fuseserăm admiși să ne facem anul pe cheltuiala statului. Aceștia eram adăpostiți într-o sală specială, așa-zisa secțiune a voluntarilor, unde ne întruneam cu toții și pentru lecțiunile ce căpitanul și doi locotenenți ne făceau în ale milităriei.

Regimentul era slovăcesc, dar în secțiunea noastră erau reprezentate nu numai toate școlile superioare, ci și toate popoarele din monarhie.

Poate orișicine să-și facă închipuire despre frămîntările ce se petreceau în sala aceea.

Cei mai certăreți dintre toți erau sîrbii.

Italienii din Dalmația se supărau cînd li se zicea că sunt italieni. „Nu, ziceau dînșii: suntem dalmatini!“

Sîrbii din Dalmația se supărau și ei cînd li se zicea că sunt sîrbi. Țineau și ei să fie socotiți dalmatini.

Sîrbii din Croația se supărau însă cînd li se spunea că sunt croați, iar croații se supărau cînd sîrbii din Banat le spuneau că fac parte din marele popor sîrbesc.

Era peste putință ca noi ceilalți să nu ne dăm silința de a ne dumiri care dintre sîrbi au dreptate: aceia care puneau patriotismul mai presus de naționalitate, ori aceia care ziceau că cei de același neam, orișicare li-ar fi patria, au să puie-n toate privințele umăr la umăr.

Nu zile, nici săptămîni, ci luni întregi de-a rîndul s-au urmat discuțiunile înverșunate asupra acestei cestiuni, fără ca să ajungem a fi toți de același gînd.

Un singur lucru admiteau cu toții: că oamenii de același neam, orișiunde s-ar fi aflînd și-n orișice fel și-ar fi petrecînd viața, în viața culturală au să lucreze împreună. În viața economică, însă, și mai ales în cea politică, lucrarea împreună atîrnă nu de naționalitate, ci de stările geografice și de comunitatea de interese materiale.

Italienii și sîrbii din Dalmația aveau dreptate numai din punctul de vedere economic și din cel politic: în viața culturală aveau să lucreze împreună unii dintre dînşii cu italienii, iar alţii cu sîrbii. Voind însă să lucreze ei îndeosebi şi-n viaţa culturală împreună, se împedecă unii pe alţii în lucrare. Acesta e înţelesul vorbei despre încurcăturile de limbi la turnul Vavilonului. Desfăşurare culturală firească şi rodnică numai din lucrarea împreună a oamenilor îndrumaţi sufleteşte în acelaşi fel poate să rezulte, şi de aceea cei mai mulţi dintre noi îi socoteam nu numai mişei, ci totodată şi proşti pe maghiarii care sîluiesc pe alţii să ieie parte şi la viaţa lor culturală.

Luînd parte la aceste discuţiuni, am ajuns încetul cu încetul să mă dumiresc asupra pornirilor de care sunt stăpînite deosebitele popoare din monarhie şi despre îndemnurile fie bune, fie rele ale lor.

Acum întîia oară mi-am dat seamă că vrajba dintre oameni porneşte din îndemnuri care sunt împrotiva firii şi că duşmani ai neamului omenesc sunt cei ce-şi dau silinţa să împedece desfăşurarea firească a lucrurilor.

Cei mai pătimaşi în privinţa aceasta mi se păreau cehii, tot atît de intoleranţi ca sîrbii, dar mai vicleni, oameni zăcaşi şi făţarnici, care au totdeauna un gînd ascuns şi nu te iartă niciodată dacă le stai în cale ori i-ai jignit într-un fel oarecare.

Cu toate aceste, Bezdek, unul dintre camarazii mei, mi-a fost bun prieten, şi alt ceh, Bilca, a fost cel mai însemnat dintre binefăcătorii de la Viena ai mei.

Eu, unul, n-am avut niciodată cuvinte de a mă plînge de vreun ceh, şi ceh a fost şi Urban Jarnik, de care mă leagă plăcute amintiri.

Spun numai cum mi se păreau cehii atunci cînd mă aflam adăpostit în cazarma „Francisc Iosif I“.

Pe la sfîrşitul anului şcolar am plecat cu regimentul în lagărul de la *Bruck an der Leita*, ca să luăm parte la manevrele de acolo, unde iar am dat peste o amestecătură din toate popoarele monarhiei.

Acolo era chiar mai bine decît la Viena, căci primeam adaus la soldă, aveam liber după-ameazăzi, ba, după orişicare manevră, mi se dedea o întreagă zi de repaos, iară giur împregiur erau ici păduri umbroase, colo cîmpii întinse, pretutindeni aer curat şi lumină revărsată din plin, ba duminecile şi zilele de sărbători mai cîntau şi orchestrele militare.

Dar eu nu m-am dus la Viena numai spre a-mi face rîndul în oștirea împărătească. Dacă-mi aduc bine aminte, acela care primise „Indicele“ meu și mă înscrisese pentru semestrul al doilea era doctorandul Maier, mai tîrziu profesor de teologie la Sibiu și apoi protopop la Seliște. Tot el m-a înscris și pentru semestrul al treilea chiar mai nainte de a fi sosit eu la Viena.

Nu știam să prețuiesc îndeajuns bunăvoința lui.

În timpul petrecut la Cumlăuș mă-ncîntase gîndul de a mă face și eu notar comunal ca „principalul“ meu, care avea soție și copii, trăia-n lărgime și-și făcuse parte de multe bunătăți de tot felul. Gîndul meu era deci să scap cît mai curînd de serviciul militar pentru ca să mă-ntorc acasă.

Tatăl meu, care trăia mai mult pentru alții decît pentru sine însuși, mă-ndrumase, între altele, spre două lucruri: unul, să mă mulțumesc cu puțin și să dau tot ceea ce mă iartă puterile, iar altul, să fac cu toată inima tot ceea ce sunt nevoit a face.

Eram deci cu desăvîrșire mulțumit de traiul pe care-l aveam în cazarmă și, intrat odată în oștire, purtam cu drag uniforma și-mi făceam pînă-n cele mai mici amănunte datoria, încît unii dintre camarazi mă luau drept un fel de maniac și-și băteau joc de mine.

Cu aceeași stăruință-mi urmam și studiile universitare. Dacă eram odată înscris, nu-mi rămînea decît să și fiu student în puterea cuvîntului.

Cu totul altfel mi s-au prezentat lucrurile după ce am început să iau parte la cursuri. Aveam profesori pe Ihering, pe Lorenz Stein, pe Philips, ba mă duceam să audiez și la Schäffle, la anatomistul Hyrtl și alții.

De aici înainte învățam multe nu numai la lecțiuni și discutînd cu camarazii mei din cazarmă, ci și plimbîndu-mă, între lecțiuni, pe coridoarele universității, stînd în cafenea ori mergînd mai ici, mai colo pe stradă ori prin parcul orașului.

Mai ales Eminescu avea o particulară slăbiciune pentru asemenea discuțiuni urmate mergînd pe drumuri umblate de lume.

În vîrtutea rînduielii de atunci, după semestrul al patrelea, studenții aveau să se prezente la primul examen de stat. Eu făcusem primul semestru la Pesta, al doilea la Cumlăuş, iar acum steteam la Viena ca să-mi fac rîndul la oaste. Mai fusesem apoi ales preşedinte al societăţii „România jună“, pe care atunci o înfiinţasărăm, și perdeam o mulțime de timp şi cu organizarea societății. Chiar și dacă n-aș mai fi rîvnit la viaţa de notar comunal, aveam destule cuvinte de a nu mă prezenta la examenul de stat. Nici perdere pentru mine nu era, nici ruşine n-avea să-mi fie dacă nu trec examenul. Mai „bătrînii" mei colegi stăruiau însă să cer termin și mă-ncredințau că, după discuțiunile avute cu mine, ştiu destul pentru ca să trec examenul. L-am şi trecut, îndeosebi la Ihering, din dreptul roman, chiar *„cum laudae"*.

Pînă la sfîrșitul anului de voluntar mi-a rămas deci timp să mă pregătesc şi pentru examenul de ofițer de rezervă.

După ce l-am trecut şi pe acesta, cel mai apropiat gînd al meu a fost să mă-ntorc acasă.

Ieșit din cazarmă și dezbrăcat de uniformă, am rămas om fără de căpătîi în cel mai propriu înțeles al cuvîntului. Pentru ca să pot pleca, unul dintre colegii mei români mi-a dat una, altul alta și cu toții m-au îmbrăcat cum s-a nimerit.

Nici astă dată n-au venit însă lucrurile cum mi le ticluisem eu.

S-a întîmplat adecă lucru la care nu mă gîndisem, că un oarecare Bilca, un ceh, avea la Viena un bine reputat institut particular, în care-şi urmau studiile și cîțiva tineri români, între care și Alexandru Macedonski. Hozanu, fiindu-i lui Bilca prieten, şi-a dat silința să-mi facă rost de pedagog în acel institut. Era prea tîrziu. Se aflau însă în institut doi frați maghiari care nu ştiau nemţeşte, comiţii Moritz. În curînd după ce-am sosit acasă, am primit deci de la prietenul meu vestea că sunt angajat să-i meditez pe cei doi frați, pentru un onorar din care pe timpul acela puteam să trăiesc la Viena destul de bine.

Era peste putință să mai stau pe gînduri după ce timp de un an trăisem la Viena, unde sunt teatre, muzee, galerii și săli de concert, profesori adimenitori și prieteni cu care nu te mai saturi a sta de vorbă.

Adevărul era că nu mai aveam ce să caut la Viena, unde aveam să-nvăț dreptul civil și cel penal, procedura civilă și cea penală, dreptul comercial și altele, care pentru țările Coroanei ungare nu se potriveau. Guvernul ungar și luase dispozițiunea ca al doilea examen de stat în Ungaria numai trecut la Pesta să fie valabil.

Ar fi rămas deci să mă-ntorc iar la Pesta și să mă-nscriu acolo pentru ca să fiu admis la examen, ceea ce au făcut și alții dintre cei ce-și terminaseră studiile afară de Ungaria.

Cu totul altele erau însă cele ce mă adimeneau pe mine.

Mai nainte de a fi sosit la Viena, citisem puțin, mai ales în limba maghiară, mai puțin nemțește și franțuzește, de tot puțin românește. Lecțiunile lui Ihering m-au îndrumat să citesc scrieri istorice, iar Eminescu mă sîlea, așa-zicînd, să citesc filosofie, ceea ce la-nceput nu mă-ncînta. Încetul cu încetul am prins însă slăbiciune pentru orișice lectură.

Tot îndemnat de Eminescu apoi — încă pe cînd mă aflam în cazarmă — am început să scriu, cum zicea el, în româneasca de la Șiria.

Puțin mi-a păsut deci de dispozițiunile luate de guvernul ungar.

Cîteva luni după-ntoarcerea mea la Viena, Eminescu m-a prezentat d-[lui] Iacob Negruzzi, care, întorcîndu-se din Germania, s-a oprit la Viena. Am luat înțelegere să-i trimit pentru *Convorbiri literare* cîte ceva, între altele dări de seamă asupra maghiarilor.

Am început deci să iau parte la mișcarea literară.

Iar cîtva timp în urmă am fost nevoit să mă pun în fruntea mișcării pornite de studențime pentru unitatea culturală a românilor și să iau asupra mea sarcina de președinte al comitetului central constituit pentru punerea la cale a serbării de la Putna.

Cei doi ani următori i-am petrecut în lucrarea despre care am vorbit mai în amănunte în ceea ce privește pe alții. Eu îndeosebi m-am ales pe urma acelei lucrări cu multe fie bune, fie rele, dintre care cele mai hotărîtoare sunt trei.

Dîndu-mi silința să potrivesc propriul meu fel de a trăi cu cele zise de Lorenz Stein și cu cele scrise de Louis Blanc despre trebuințele omenești, m-am pătruns pentru întreaga mea viață de rostul nu numai economic, ci totodată și moral al îndrumării de a mă mulțumi cu puțin. Nu numai trebuințele prea multe și prea mari sunt nesecat izvor de rele îndemnuri, dar și dacă obîrșia sărăciei sunt trebuințele nemăsurate, e mare bogăție să te mulțumești cu puțin și, în același timp mulțumindu-te cu puțin, lași prisosul pentru alții. Nu doară că eu însumi n-am căzut niciodată în păcatul lipsei de cumpătare, dar m-am ferit totdeauna de păcatul acesta și mi-am făcut mustrări cînd am fost prea slab de înger. E deci lucru firesc dacă n-am putut să am o bună părere despre cei ce nici nu țineau să se stăpînească.

Vorbind apoi undeva despre înțelepciunea practică, Schopenhauer zice că Confuciu a fost cel mai cuminte dintre oamenii ce-au trăit pe fața pămîntului. Mă sîmțeam deci mereu îndemnat a mă dumiri de ce anume Schopenhauer a zis-o aceasta și am citit cu multă rîvnă tot ceea ce mi-a căzut în mînă despre viața lui Confuciu și despre îndrumările date de dînsul. Aceste mi s-au părut și mi se par și acum atît de înțelepte, încît mă sîmt nemulțumit de mine însumi și-mi fac mustrări cînd se-întîmplă să cad în păcatul de a mă fi abătut de la cele mai însămnate dintre ele. Tot ținînd seamă de aceste, sunt deci nevoit a judeca și cînd e vorba de fapte săvîrșite de alții. Aceste sunt mai ales patru: *iubirea de dreptate, iubirea de adevăr, buna-credință și mai ales sinceritatea,* fără de care și cele mai frumoase fapte sunt fățărnicie vrednică de dispreț. Viața pe care o avem aici pe pămînt nu e vrednică să ne-njosim de dragul ei nedreptățind fie chiar și numai pe dușmanul nostru, spuind ceea ce știm că nu-i adevărat, amăgind pe cei ce se apropie cu încredere de noi și mai ales dîndu-ne silința să le părem altora cum în adevăr nu suntem.

Stăruind în aceste vederi, mai vîrtos m-am lipsit pe mine însumi de destoinicia de a mă potrivi cu oamenii în mijlocul cărora îmi petrec viața și m-am făcut azi unuia, mîne altuia urgisit pe urma părerilor mele despre faptele lui.

Al treilea lucru cu care m-am ales e hotărîrea de a nu nu lua niciodată parte la viața politică.

Cînd am sosit la Viena, am găsit acolo bucovineni, ardeleni, ungureni, bănățeni, moldoveni, munteni, ba aveam și-un basarabean, Stamati, precum și un macedonean, Caragiani. Unii dintre dînșii erau apoi barițieni, alții babeșiști, iar alții șaguniști ori federaliști. Erau însă între noi și oameni ca mine, care-și dedeau seamă că toți suntem români și în viața culturală avem să lucrăm împreună, stăruind fiecare-n părerile sale politice.

Din gîndul acesta a pornit înființarea societății „România jună", al căreia președinte am fost ales tocmai pentru că, stăruind însumi în părerile mele, nu-mi dedeam silința de a-ndupleca pe alții să se lepede de ale lor.

În curînd s-a dat însă pe față și o dezbinare în ceea ce privește viața culturală. T. Maiorescu întrase adecă în polemică cu Simeon Bărnuț, și pe cînd mulți se deduseră-n partea acestuia, șaguniștii, între care Eminescu și eu, precum și cei mai mulți dintre bucovineni, țineam cu T. Maiorescu, deci cu „Junimea".

În adevăr însă numai noi priveam cestiunile din punct de vedere cultural. Pentru ceilalți, societatea „România jună" și mai ales sărbătoarea de la Putna erau un fel de paravane, din dosul cărora se făcea propagandă pentru unirea politică, ceea ce noauă ni se părea lucru primejdios. Pentru ca să putem organiza societatea și pentru ca să ni se dea voie de a pune la cale sărbarea, trebuia să fim de bună-credință. Nu puteam apoi să perdem din vedere că atît la italieni, cît și la germani, unirea politică a fost urmare firească a unirii culturale și că am vedea lucrurile de-a-ndoaselea dacam vrea, ca la noi unirea culturală să se facă abia după ce a fost făcută cea politică.

Fiindcă eram de bună-credință și fiindcă vorbeam așa, se zicea că suntem uneltele „junimiștilor", pe care „patrioții" îi socoteau cosmopoliți, francmasoni, cei mai primejdioși dușmani ai neamului românesc.

În urma celor văzute și pățite la Putna, m-am întors acasă scîrbit și-l ferîceam iar pe fostul meu „principal", care-n restrînsul lui cerc de la Cumlăuș avea parte de atîte mulțumiri.

În vremea aceasta, însă, Eminescu a umblat pe la Iași, și-n urma stăruințelor lui „Junimea" a luat hotărîrea de a-mi da un ajutor de vreo 10—12 galbeni pe lună pentru ca să nu-mi mai fiu nevoit a-mi perde timpul dînd lecțiuni.

Atît a mai lipsit pentru ca să nu mai rămîie nici o îndoială că Eminescu și eu suntem uneltele plătite ale cosmopoliților din „Junimea" și cînd cu darea de seamă asupra sărbării de la Putna, o majoritate constituită ad-hoc cu ajutorul celor ce mai nainte nu voiseră să intre-n „România jună" ni s-a dat un așa-zis vot de blam.

Nu mai putea să-mi rămîie nici mie nici o îndoială că sunt lipsit cu desăvîrșire de cuvenitele destoinicii pentru ca să iau parte la viața noastră politică, în care nu numai se iartă, ci se și cere să fii de rea-credință față cu aceia pe care nu ți-i socotești prieteni, să-i nedreptățești, să-i minți, să-i înșeli, să-i amăgești, să-i asuprești.

III ÎN LUMEA LARGĂ

LUPTA PENTRU LIMBĂ

La 1872, pe la-nceputul lunei august, m-am întors de la Viena la Arad, unde am întrat în cancelaria advocatului Mircea B. Stănescu, ca să fac practică în ale advocaturii.

Mi s-au întîmplat în timpul anului de practică doauă lucruri pe care trebuie să le știi pentru ca să poți înțelege desfășurarea vieții politice din timpul acela.

Atît după practica întrodusă-n timpul așa-zisului „provizoriu", cît și în vîrtutea legii „pentru egala îndreptățire a naționalităților", românii aveau dreptul de a se folosi de limba lor în administrațiune și-n fața instanțelor judecătorești. La 1872 dreptul acesta era respectat și noi purtam procesele clienților noștri români în românește pînă sus la Înalta Curte de casațiune, care ne dedea și ea hotărîrile și sentențele tot în românește. Cu atît mai vîrtos se ținea seamă de dreptul românilor în administrațiune.

S-a-ntîmplat apoi că la Arad a fost ales vicecomite advocatul Tabajdy, care nu știa și nici nu voia să-nvețe românește. El cerea deci ca funcționarii administrativi, deci și notarii comunali, să facă actele și-n limba maghiară, și acelora care nu țineau seamă de dorința aceasta le făcea prin fel de fel de inspecțiuni și parainspecțiuni viața amară. Urmarea firească a fost că din ce-n ce mai mulți dintre funcționari, voind să-și ușureze munca, făceau actele numai în limba maghiară. Aceştia erau lăudaţi, preferaţi la înaintare, ba se bucurau şi de impunitate cînd se întîmpla să cadă în vreun păcat pentru care ceilalţi erau pedepsiţi.

Românii din Păuliş, în Podgoria Aradului, îşi aleseseră notar pe un evreu, care ştia bine româneşte, ba era chiar mare naţionalist român. Schimbîndu-se însă vremurile, el mai slăbit-o din naţionalism, s-a dat pe brazdă şi-a întrat în rîndul celor favorizaţi de vicecomite. Sătenii au reclamat la comitat şi au cerut să se facă cercetare la faţa locului. Vicecomitele a ieşit el însuşi să facă cercetarea, şi reclamanţii m-au rugat să-i asist ca sfătuitor juridic cu ocaziunea aceasta.

A fost o luptă grea, în urma căreia a trebuit să vie-n sat un batalion de infanterie din cetatea Aradului, iară eu am fost tras în judecată ca răzvrătitor.

Eram atunci om de doauăzeci şi patru de ani. S-ar putea deci zice că m-am pripit şi mi-am perdut sărita. Adevărul e însă că eu ştiam să-mi păstrez bunul cumpăt şi nu mi l-am perdut nici în împregiurări cu mult mai grele cînd eram şi mai tiner. Vicecomitele a fost, ce-i drept, nevoit să-şi caute scăparea fugind pe fereastră din cancelaria primăriei, aceasta însă tocmai pentru că n-a voit să ţie seamă de stăruinţele mele.

E vorba de lucruri petrecute cu patruzeci şi şase de ani înainte de aceasta şi sunt amănunte de care nu-mi voi mai fi aducînd aminte. Întîmplările acelea au fost însă hotărîtoare, mi s-au întipărit dar bine şi nici n-am să-ţi spun decît ceea ce s-a constatat în procesele-verbale încheiate de tribunalul din Arad.

Ca să-nţelegi cele ce au urmat după sosirea vicecomitelui la faţa locului, ai să ţii seamă de îngîmfarea tipică a vicecomitelui, o matahală de om foarte înalt şi spătos, căruia lumea îi zicea şi „Tabajdy-paşa". Îţi mai spun apoi că-n Podgoria Aradului sunt vii multe şi foarte vestite, toate lucrate de români, care tocmai de aceea sunt oameni cu dare de mînă şi cam ţanţoşi, cărora nu le impunea deloc îngîmfarea vicecomitelui.

Mi-e parcă văd şi acum cancelaria încăpătoare, în care se-ndesuiau sătenii reclamanţi şi curtea primăriei, care de asemenea era plină de o lume cuprinsă de viu neastîmpăr și din ce în ce mai nerăbdătoare.

Chiar din clipa sosirii sale, vicecomitele a mers prea departe în silința sa de a-i face pe oameni să nu peardă din vedere că el e capul administrațiunii comitatense, încît le era celor mai mulți învederat că a venit el însuși la fața locului tocmai pentru ca să-l scoată pe notar basma curată.

Lucrurile nu puteau să iasă bine.

Deoarece el, intrînd în cancelarie, nu și-a scos pălăria, unul dintre fruntași și-a pus și el pălăria-n cap și li-a făcut și celorlalți săteni semn să facă și ei tot așa.

Notarul s-a răstit la oameni stăruind să se descoperă.

— Ba noi nu ! a răspuns fruntașul. Legea noastră e că așa cum ni se zice „bună ziua", avem să răspundem și noi. Să-i spui domnului acestuia că noi nu știm de unde v-ați pripășit d-ta și el pe aici pe la noi, care suntem acasă. Mîne ori poimîne iar o să bată vreun vînt care vă spulberă de aici, iară noi și copiii noștri tot aici rămînem, și casa în care ne aflăm din sudoarea noastră e zidită. Dacă d-sa nu ține seamă de aceasta și nu ne zice „bună ziua !" cînd ne trece pragul, n-avem nici noi la ce să răspundem cu „mulțam dumitale !"

Vicecomitele cam înțelegea și s-a făcut roșu ca racul.

— Ce zice? l-a-ntrebat pe notar.

— D-voastră vedeți ce fel de oameni sunt aceștia, care au reclamat contra mea, răspunse notarul, căruia, precum se vede, nu-i dedea mîna să tîlcuiască vorbele rostite de fruntaș.

Mai era însă de față un „domn", proprietar de vie, care știa bine românește, și acesta a tîlcuit vorbele românului, chiar adăugîndu-le oarecare floricele.

— Aceștia sunt oameni primejdioși, grăi vicecomitele. Avem să-i facem să-nțeleagă și să sîmtă că și aci, ca pretutindeni între hotarele țării, tot noi și numai noi suntem stăpîni.

— Ce zice? m-a-ntrebat fruntașul.

I-am tălmăcit vorbele vicecomitelui.

Așa s-a pornit și tot așa s-a și desfășurat ancheta.

Era vorba de fel de fel de abuzuri, de neregularități, de abateri de la lege, care, după părerea vicecomitelui, erau lucruri nensămnate, de care n-are să se ție seamă. Dacă vreunul se plîngea că i s-au luat taxe prea mari ori ilegale, despre care nu i s-a dat chitanță, ori că notarul a luat bani pentru lucrări pe care nu le-a făcut ori era dator a le face gratuit, vicecomitele găsea totdeauna că dovezile ce i se dedeau sunt nendestulătoare.

Deoarece sătenii-și dedeau nemulțumirea pe față, îngîmfarea vicecomitelui era din ce în ce mai jignitoare, încît sătenii erau și ei din ce în ce mai porniți spre răzvrătire. Am fost deci în mai multe rînduri nevoit a-l ruga pe vicecomite să se stăpînească și să nu fie provocător față cu sătenii. El însă cu atît mai vîrtos ținea să-și arate puterea și să-i bage-n răcori pe săteni. Trebuia deci să izbucnească-n cele din urmă mînia mulțimii.

Mai mulți dintre săteni se plîngeau că au cerut să li se scrie-n românește fie chitanțe, fie înscrisuri, fie contracte, iar notarul a refuzat, declarînd că el numai în limba maghiară emite asemenea acte.

— Foarte bine! a zis vicecomitele. Foarte corect! Pentru aceasta numai laudă i se cuvine.

Dînd în numele sătenilor răspuns la această apostrofă i-am pus în vedere că nu s-a schimbat nici una dintre legile privitoare la întrebuințarea limbilor și astfel are să fie practica de mai nainte, căci drepturi odată cîștigate nu se pot perde. Cîtă vreme forurile judecătorești primesc actele scrise-n românește ca fiind deplin valabile românii au dreptul de a cere ca asemenea acte să li se emită-n limba lor.

— Nu e drept, ci abuz! — a răspuns el — și dacă tribunalele și celelalte foruri fac ticăloșii, nu urmează ca și de aici înainte să facă!

— Eu țin — a strigat unul dintre săteni — ca actul pe care-l subscriu să nu fie scris într-o limbă pe care n-o-nțeleg.

— Să-i spui — răspunde vicecomitele adresîndu-se la notar — că nu e nevoie să-nțeleagă. Am să-nțeleg eu, autoritatea competentă, care am să judec ori să iau dispozițiuni pe temeiul acelui act. Voi, prostimea, nu-nțelegeți nimic!

Aceste vorbe le-au pus vîrf la toate.

Intrînd în sală, erau doauă ferestri la dreapta, spre curte, şi alte doauă în fund, spre uliţă. Masa, la care şedea vicecomitele, secretarul, care purta procesul-verbal, şi trei „honoraţiori“ maghiari, era aşezată în dreptul ferestrilor despre uliţă. Eu steteam în faţa mesei, iar în dosul meu să-ndesuiau oamenii, pe care numai cu anevoia îi mai puteam opri în loc.

— Domnule vicecomite — am stăruit eu — vă rog înc-o dată să nu fiţi provocator. Cu asemenea vorbe şi cu asemenea gesturi mînaţi lucrurile spre vărsări de sînge. N-ar fi lucru de mirare dacă într-o bună zi s-ar ridica vreunul în fruntea mulţimii adînc jignite.

— Aş vrea să-l văd pe cel ce-ar îndrăzni-o ! a strigat el, ridicîndu-se-n picioare.

—Fie chiar şi unul ca mine ! —i-am răspuns —căci au toate un hotar.

Unul dintre cei trei „honoraţiori“ de la masă s-a ridicat şi el în picioare.

— Voi — li-a zis el sătenilor într-o românească deslușită — sunteţi orbeţi, iar acesta — urmă arătînd spre mine — e vodetul vostru.

Auzind aceste vorbe, sătenii din sală au dat năvală asupra mea, m-au îmbrîncit la o parte şi s-au năpustit asupra mesei, încît vicecomitele, notarul, secretarul şi „honoraţiorii“ au zburat într-o clipă pe feresti-n stradă şi peste puţin li s-a perdut urma.

Lucrul acesta s-a petrecut cam pe la unsprezece din zi. Eu am stăruit ca sătenii să deşerteze sala şi primarul să-ncuie apoi uşile şi să le pecetluiască, lăsînd toate lucrurile în starea în care să aflau în clipa cînd vicecomitele şi-ai săi au fugit, apoi lumea s-a risipit în linişte.

Pe la trei după-ameazăzi a sosit apoi în sat un batalion de infanterie din cetatea Aradului,ca să înăbuşe răscoala. Oştenii-mpărăteşti au fost primiţi cu strigăte de: „Să trăiască !“ de către sătenii cu desăvîrşire pacinici.

Am fost după-aceea tras în judecată pentru „rebeliune“ dimpreună cu cîţiva săteni, care au şi fost osîndiţi.

Eu îndeosebi însă am ieşit din procesul acesta „cu obrazul curat“, deşi nişte „honoraţiori“ deduseră mărturie că şi la birt, în timpul mesei, mă lăudasem că da, am să mă ridic în fruntea mulțimii, ca să pun la cale o groaznică vărsare de sînge.

Ținînd seamă de lămuririle date de mine, de mărturisirile sătenilor și de constatările făcute de comandantul batalionului, judecătorul a declarat că-n ceea ce mă privește nu e caz de urmărire și toate stăruințele lui Tabajdy au rămas cu atît mai vîrtos zadarnice, cu cît chiar și-n cercurile maghiare el era dezaprobat în ceea ce privește întrebuințarea limbii românești.

El era cu atît mai îndîrjit, și peste cîteva luni, la una dintre judecătoriile cercuale, a fost respinsă o cerere dată de mine în limba românească sub cuvîntul că judecătorul nu înțelege limba în care e scrisă cererea aceea.

Deoarece chiar cu o zi mai nainte primisem de la aceeași judecătorie o hotărîre scrisă-n românește, nu mai încăpea nici o îndoială în ceea ce privește gîndul, din care a pornit respingerea.

După ce atît Curtea de apel, cît și cea de casațiune s-au declarat incompetente de a se pronunța, i s-a adresat ministrului de Justiție o interpelațiune în Dietă. Ministrul, atunci Pauler, și-a exprimat părerea de rău că nu poate găsi destui judecători care știu românește, iar Dieta a aprobat răspunsul acesta cu majoritate strivitoare și cu aplauze ostentative.

Cestiunea a fost atunci viu discutată atît în Dietă, cît și prin coloanele ziarelor, și astfel nu mai am nevoie de a stărui asupra ei. E destul să-ți spun că, luînd votul Dietei drept interpretare autentică, guvernul nu se mai simțea obligat a numi în ținuturile cu poporațiune română numai judecători care știu și românește, iar judecătoriile au început să respingă actele scrise-n românește.

Puși în fața aceste stări de lucruri, advocații români au ținut atunci întruniri, în care au luat peste tot hotărîrea că nu le rămîne decît să poarte și procesele clienților săi români tot în limba maghiară, căci în lupta pentru dreptul public al românilor nu pot să pună-n joc interesele particulare ale clienților săi.

Nu puteam să zic atunci și nu zic nici acum că nu aveau advocații români dreptate. Era marea obștie românească interesată a sări să-și apere dreptul odată cîștigat, și vina advocaților era numai că ei, ca fruntași, n-au înduplecat această mare obştie să-şi facă datoria. Pentru mine era mai presus de toată îndoiala un lucru: că nu mai pot deocamdată să fiu în statul ungar nici advocat, nici judecător, căci aş fi nevoit să nesocotesc drepturile poporului român folosindu-mă de limba maghiară.

Am fos deci îndemnat să întru în administraţiune, unde tot mai era impusă limba românească.

Cînd cu răzvrătirea de la Păuliş , fusese adecă mult discutată cestiunea şi chiar şi cei mai zeloşi dintre naţionaliştii maghiari fuseseră nevoiţi să admită că nu avea vicecomitele dreptate, deci că diregătorii administrativi sunt datori a se folosi de limba românească.

Văzînd-o aceasta, Tabajdy a fost şi el nevoit să declare că se mulţumeşte ca subalternii săi să traducă cele mai importante dintre acte în limba maghiară, pentru ca el să le poată înţelege cînd face inspecţiuni.

Urmarea firească era că de bunăvoinţa vicecomitelui se bucurau mai ales aceia dintre diregătorii români care dedeau dovezi că ştiu bine şi limba maghiară.

Eu mai ştiam şi limba germană, lucru de oarecare-nsămnătate, căci în comitat sunt multe sate şvăbeşti, toate mari şi bogate.

Mi s-a propus deci să-mi pun candidatura ca vicenotar comitatens.

Fiind susţinută candidatura de preşedintele scaunului orfanal, Constantini, un macedoromân cu mare trecere şi la maghiari, erau asigurate şi voturile celor mai mulţi dintre membrii maghiari ai congregaţiunii, încît „naţionaliştii" noştri mai zeloşi scoseseră vorba că iar am trecut în partea „renegaţilor". Pînă chiar şi Tabajdy se-nvoise să fiu ales.

Au intervenit însă chiar în timpul şedinţei lucruri în urma cărora mi-am rătras candidatura.

Înainte de votare a fost adecă suspendată şedinţa şi am fost pofitit în cabinetul vicecomitelui.

Tabajdy m-a primit cu multă bunăvoinţă, m-a încredinţat că se bucură de a mă avea între colaboratorii săi şi că nu se-ndoieşte că mă voi folosi de limba maghiară pe care o vorbesc şi o scriu atît de bine.

I-am răspuns că nu voi putea să-i fac plăcerea aceasta, căci vorba e să fiu ales tocmai pentru că ştiu destul de bine şi româneşte, precum şi nemţeşte.

— Eu sunt însă şeful administraţiunii comitatense — mi-a-ntîmpinat el — şi n-am să-nţeleg toate actele.

— Vă veţi folosi, d-le vicecomite, de un înterpret vrednic de toată încrederea —i-am răspuns eu — eu însă nu drept înterpret, ci drept vicenotar urmează să fiu ales şi trebuie să mă supun legii „pentru egala îndreptăţire“, care prescrie că pentru români româneşte, pentru germani nemţeşte şi numai pentru maghiari în limba maghiară am să scriu.

— Legea — a zis el cu hotărîre — nu de d-ta, ci de mine, şeful, are să fie înterpretată. *„Ha nem tetszik, menjen Oláhországba!“* (Dacă nu-ţi place, du-te în România !), a adăugat apoi.

— Mă duc, domnule, dar la timpul cuvenit iar o să mă-ntorc, şi poate că nu singur ! i-am răspuns şi am părăsit nu numai cabinetul vicecomitelui, ci şi gîndul de a mai fi deocamdată diregător administrativ în comitatul Aradului.

Nu putea Tabajdy, ce-i drept, să silească pe diregătorii din comitat a-i scrie -n limba maghiară, dar prigonea sub fel de fel de pretexte pe cei ce nu intrau în voile lor. Ca să nu se strice dar nici cu vicecomitele, nici cu românii, mulţi scriau actele atît în româneşte, cît şi în limba maghiară.

Mai curînd ori mai tîrziu trebuiau să caute a scăpa de această muncă-ndoită.

După legea „pentru egala-ndreptăţire a naţionalităţilor“, consiliul comunal hotăra limba aşa-zisă protocolară. Fiind confirmată hotărîrea aceasta de congregaţiunea comitatensă, diregătorii comunali nu se puteau adresa nici la autorităţile superioare decît în limba protocolară şi tot în acea limbă urma să fie dat şi răspunsul. N-avea deci notarul comunal decît să ieie înţelegere cu primarul şi să-nduplece consiliul comunal a decreta drept limbă protocolară pe cea maghiară şi scăpa de munca-ndoită, ba se mai punea bine şi cu cel din fruntea comitatului.

Astfel a fost scoasă încetul cu încetul limba română din administraţiune, încît se putea zice că nu guvernul ungar a impus pe cea maghiară, ci românii ei înşişi s-au lăpădat de dreptul de a se folosi de propria lor limbă.

Iară Tabajdy, care le-a pus aceste la cale, a fost numit în urmă comite suprem şi în comitatul Căraşului, încît stăpînea asupra celor mai româneşti doauă dintre comitate.

Pe mine nu mă ierta firea să iau parte la lepădarea de drepturi, şi astfel mă sîmţeam îndemnat să mă-ntorc iar la Viena, ca să-mi urmez studiile deocamdată, pînă ce nu se vor fi mai schimbat împregiurările. Îndemnul acesta era cu atît mai hotărît cu cît a murit mama şi după cîteva săptămîni a urmat şi moartea tatălui meu.

Mai unul, mai altul îmi spunea însă că a mai rămas loc pentru limba românească-n biserică şi în şcoală şi mă-ndemna să primesc sarcina de arhivar la consistoriul gr.-orient. din Oradea-Mare, ba vicarul de atunci, Miron Roman, îmi făgăduia că va stărui să fiu ales în urmă secretar consistorial.

Am rămas deci la Oradea-Mare, unde aveam locuinţa chiar în casele consistoriului, sub acelaşi acoperiş cu vicarul, care-mi dedea şi masa şi îmi era, în genere, foarte binevoitor.

În timpul petrecut la Oradea-Mare am pus în rînduială hîrtiile din arhiva consistoriului, pe care le găsisem aruncate claie peste grămadă. Citindu-le, am rămas viu atins de statornicia şi de hotărîrea bărbătească cu care românii din partea locului şi-au păstrat ortodoxia în luptă cu propaganda catolică. Am ţinut deci să fac pe acolo o călătorie, ca să-i cunosc mai de-aproape pe românii aceia.

Sub impresiunile acelei călătorii am scris novela *Popa Tanda*, pe care-n urmă, cînd mă aflam, la Iaşi am prescurtat-o după ce am citit-o prietenilor mei M. Eminescu, Samson Bodnărescu şi Miron Pompiliu, care era din părţile Orăzii-Mari.

M-am întors din călătoria aceea cuprins de viuă îngrijare.

Găsisem adecă-n drumul meu case preoţeşti în care numai cu „prostimea" se vorbea româneşte, şi atît la ortodocşi, cît şi mai ales la greco-catolici, preoţi şi învățători care scriau o românească foarte proastă și-și purtau în limba maghiară corespondența cu autoritățile politice.

Deoarece „statutul organic" hotărește deslușit că limbă oficială a bisericii e cea românească ea singură, am stăruit ca vicarul să ieie dispozițiuni ca preoții și-nvățătorii să nu se abată de la legea organică a bisericii.

Șeful meu mi-a dat răspunsul că și el își poartă corespondența în limba maghiară, căci interese mai superioare ale bisericii cer să se ție seamă de susceptibilitățile puternicilor zilei.

Am întîmpinat că cel mai suprem interes al orișicărei societăți organic constituite este ca legea ei să fie respectată.

— Aceasta-n teorie — mi s-a răspuns cu un zîmbet problematic — dar nu și-n practica vieții.

Îmi era cu toate aceste-nvederat că, porniți odată pe calea aceasta, mai-marii bisericii noastre vor ajunge-n cele din urmă să să-mpace și cu gîndul că guvernul, avînd chiar în vîrtutea statutului organic dreptul de supremă înspecțiune, poate să ceară ca actele bisericești și cele școlare să fie scrise în limba maghiară, pentru ca oamenii lui de-ncredere să le poată înțelege.

Vorba era deci ca românii să renunțe și în biserică, precum și-n școală la dreptul de a se folosi de limba lor și numai de ea.

Așa s-au și îndrumat lucrurile în curînd după moartea metropolitului Andrei.

Șaguna, ducînd mai departe politica tradițională a românilor, care se răzămau pe puterea monarhiei, stăruia cu tot dinadinsul ca ardelenii să ieie și ei parte la viața publică a regatului ungar și să-și trimită reprezentanții în Dieta ungară, pentru ca acolo, alăturea cu frații lor din Banat și cu cei din Țara Ungurească, să susțină cauza monarhiei în luptă cu elementele antidinastice.

În fața acestui *activism dinastic* se afla *pasivismul autonomist* al celor ce nu voiau să recunoască uniunea cu Țara Ungurească a Ardealului și-și închipuiau că vor reuși să facă presiune asupra Coroanei dacă vor lua, ca maghiarii, o atitudine amenințătoare și, stăruind în *rezistența pasivă*, nu vor trimite reprezentanți în dieta ungară.

Urma a dovedit că aveam noi șaguniștii dreptate cînd ziceam că prin această politică-n doi peri li se fac servicii neprețuite antidinasticilor, care voiau să desfacă Ungaria de Austria și profitau de toate strîmtorările Coroanei spre a slăbi monarhia storcînd concesiuni din ce în ce mai mari pentru maghiari. În urma luptelor dintre activiști și pasiviști trebuia să se formeze o grupare oportunistă, oameni gata de a se da pe brazdă, ca să se pună bine cu stăpînii zilei, orișicare ar fi scopurile urmărite de aceștia. Mulți dintre oportuniști țineau, să-nțelege, să fie puși în rîndul *activiștilor*, nu erau însă decît unelte ale guvernului ungar, fie chiar și contra dinastiei.

Aceștia se sporeau cu atît mai vîrtos cu cît erau între românii cu știință de carte mulți cei ce vorbeau și scriau mai ușor în limba maghiară decît în cea românească.

Murind deci metropolitul Andrei, guvernul ungar își dă toată silința să ridice-n scaunul metropolitan pe vreunul dintre cei ce sunt gata de a întra-n voile lui.

Pe cînd însă aceștia erau rău văzuți între români, șaguniștii aveau mai ales în Ardeal mare trecere, și părea lucru cu desăvîrșire neîndoios că congresul bisericesc va alege fie pe vicarul Nicolae Popea, fie pe episcopul de Caransebeș, Ioan Popasu, amîndoi oameni de încredere ai lui Șaguna.

Spre a zădărnici alegerea unuia dintre aceștia, pasiviștii au dat mîna cu oamenii guvernului, și metropolit a fost ales episcopul Aradului, Procopie Ivacicovici, un bătrîn neajutorat și lipsit de orișice însămnătate.

Ne așteptam ca-n scaunul episcopesc din Arad să fie ridicat arhimandritul Popea. Acesta s-a sîmțit însă îndemnat să rămîie vicar la Sibiu, unde era nevoie de el. La Arad au fost dar candidați vicarul Miron Roman, pe care-l știam, foarte bine, și protopopul Brașovului, Ioan Mețianu, pe care, după spusele prietenilor mei din Sibiu și ale celor din Brașov, îl puneam mai prejos de concurentul lui, care era și mai vechi în sînul bisericesc.

Nu mi-a rămas deci decît să plec de la Oradea-Mare și, primind prin mijlocirea d-lui Iacob Negruzzi de la

„Junimea“ un ajutor, am plecat la Viena, ca să aştept acolo schimbarea vremurilor.

Episcop al Aradului a fost ales fostul meu şef, vicarul Miron Roman. Cîtva timp în urmă, însă, Procopie Ivacicovici a fost ridicat de sîrbi în scaunul patriarhal de la Carlovăţ, şi acum Miron Roman şi Ioan Meţianu au încheiat o învoială, în vîrtutea căreia, cu ajutorul pasiviştilor, Miron Roman a fost ales metropolit, iară Ioan Meţianu a fost ridicat în scaunul episcopesc din Arad.

A mai trecut, cu toate aceste, multă vreme fără ca guvernul să fi răuşit a face şi-n biserică şi şcoală ceea ce a făcut în administraţiune şi la judecătorii, căci înrîurirea şaguniştilor era covîrşitoare în arhidieceză şi puternică atît la Arad, cît şi mai ales la Caransebeş.

DE LA ORADEA-MARE

În timpul pe care l-am petrecut la Oradea-Mare, gîndul meu era fireşte îndreptat mai ales spre cele bisericeşti, şi atunci s-a stabilit felul meu de a gîndi în ceea ce priveşte religiunea.

Am avut şi eu, cum vor fi avînd cei mai mulţi, ba poate că toţi oamenii, în viaţă o fază de dezvoltare sufletească, în care credinţa e peste putinţă. La Oradea-Mare am început să stau la îndoială şi-n cele din urmă am fost pătruns de gîndul că e o lipsă de bun-sîmţ să tăgăduieşti ceea ce nu poţi să ştii. Nu mi-e dat, am zis, să mă conving că Cristos e o-ntrupare a dumnezeirii, dar tot atît de puţin îmi este dat să mă conving că el era om ca toţi oamenii şi numai ca om cuminte nu-mi rămîne deci decît să cred şi eu ceea ce-n curgerea timpurilor milioane şi iar milioane de oameni au crezut şi milioane multe cred şi astăzi.

Ajuns aici, am fost cuprins de milă-n faţa celor ce tăgăduiesc, am socotit drept duşmani ai neamului omenesc pe cei ce-şi dau silinţa de a slăbi-n sufletele

La balamuc.

În toamna anului 1874, când am venit întâia oară în Iași, am tras la Samson Bodnărescu, directorul școlii normale de la Iași, care atunci se afla în curtea bisericii Trei Sfetite.

Tot la Bodnărescu ședeau Mircea Pompiliu și Eminescu, care se'ntorsese mai deunăzi din Germania. Luam din când în când cafeaua la Matilda Pogler, atunci încă soția domnului nostru prieten Burlă, și petreceam totdeauna ceasuri plăcute împreună.

De oare-ce toți patru eram burlaci, cum se zice la Iași, tânăra Doamnă Burlă ne socotea oameni nepricopsiți, care-și petrec viața amuzându-se toată ziua peste săptămână și nu mai zicea la școala normală, nici „la Trei Sfetite", ci „la balamuc", — casa de oameni nebuni, să zic cum se pricepea.

Eram, ce-i drept, toți patru oameni porniți cu minte, dar nu ne se potriveau caracterele și nu puteai nici odată să știi, când se culcă unul și când se scoală cel-lalt, când are să-i găsească pe toți împreună și care când o găsi să stea la masă.

Bodnărescu, bărbat de el, cel mai potolit dintre noi, era nevoit să ție seamă atât de clopotelul școlii, care-l chema la treabă, cât și de nemulțumirile totdeauna neașteptate ale prietenilor, pe care-i găzduia.

Îndeosebi pe Eminescu-l știam bine din tim-

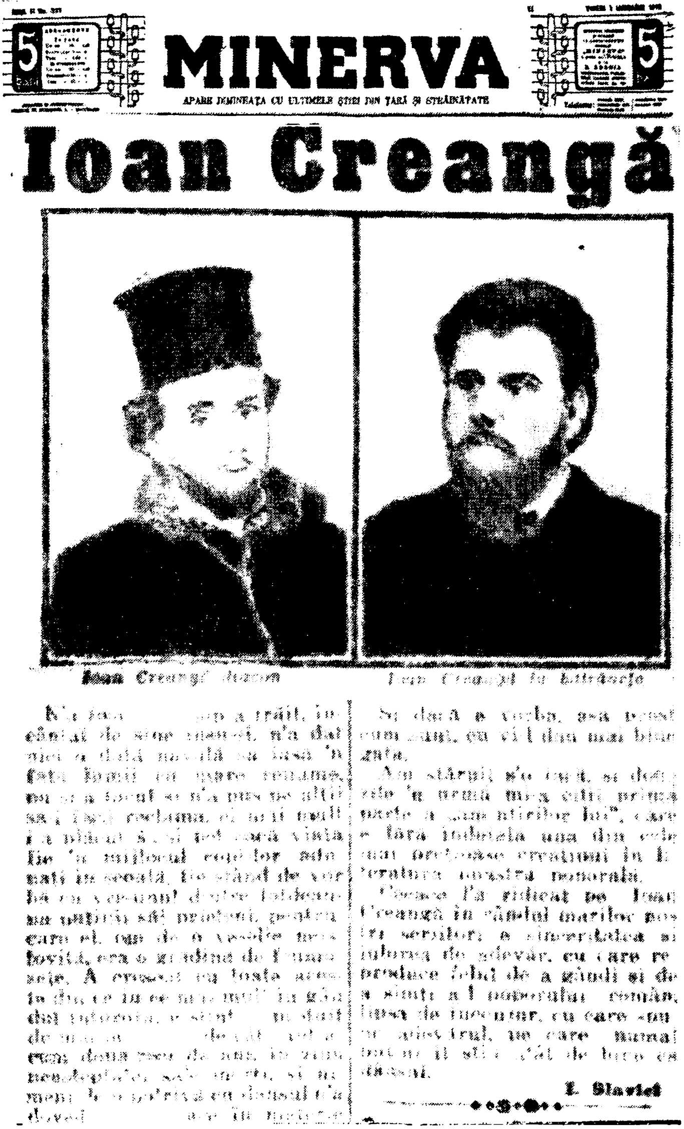

MINERVA

APARE DIMINEAȚA CU ULTIMELE ȘTIRI DIN ȚARĂ ȘI STRĂINĂTATE

Ioan Creangă

I. Slavici

Pagină din *Minerva* (nr. 377 din 1 noiembrie 1910), cu începutul amintirilor despre Ion Creangă.

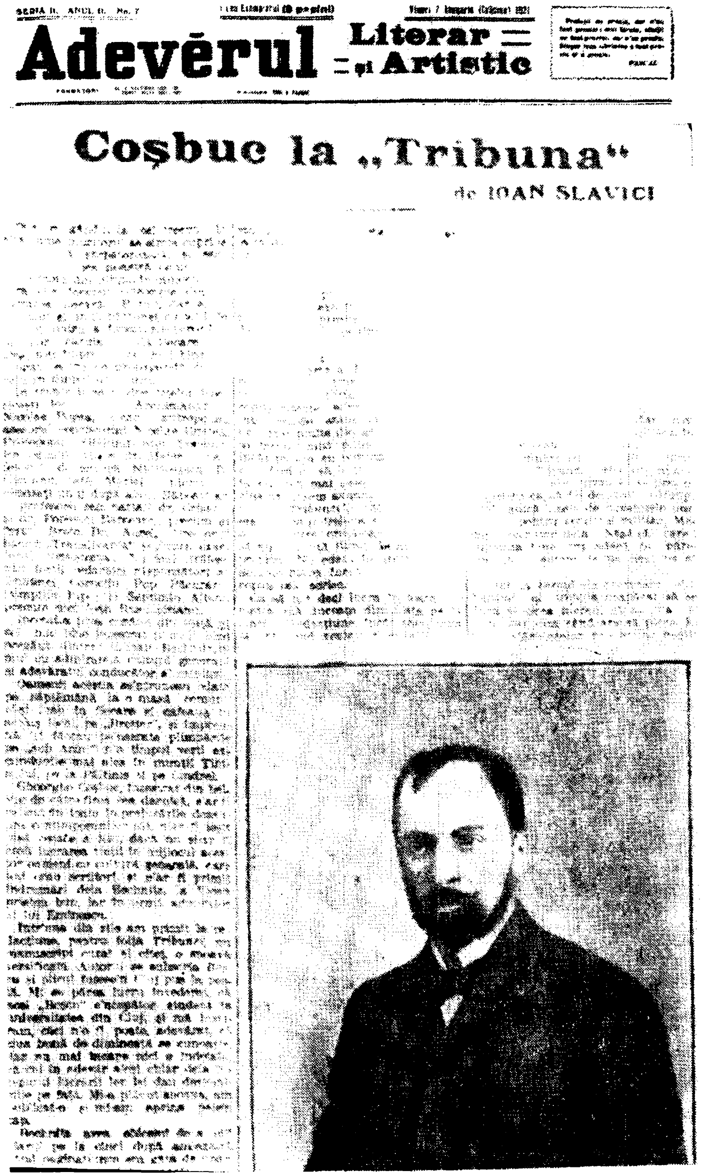

SERIA II. ANUL II. No. 7

Adevĕrul Literar şi Artistic

Coşbuc la „Tribuna"

de IOAN SLAVICI

Pagină din *Adevărul literar și artistic* (nr. 7 din 7 ianuarie 1921), cu începutul capitolului *Coșbuc la „Tribuna"*.

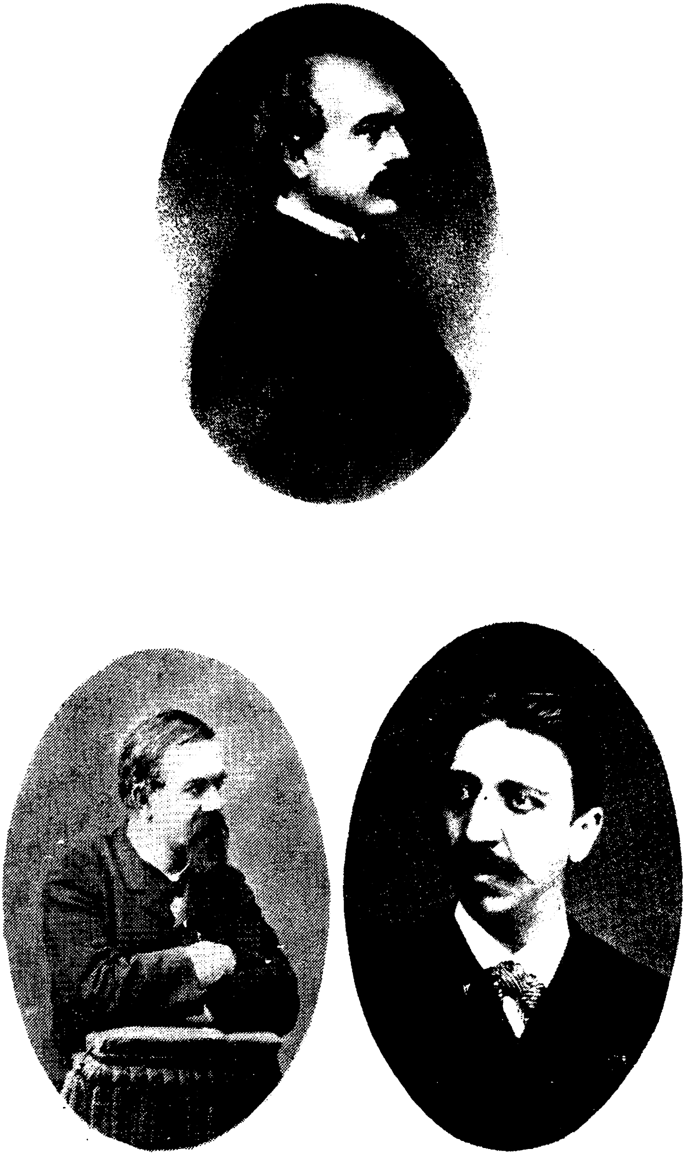

Contemporani ai lui Ioan Slavici evocați în memorialistică
(V. Alecsandri, T. Maiorescu, Iacob Negruzzi).

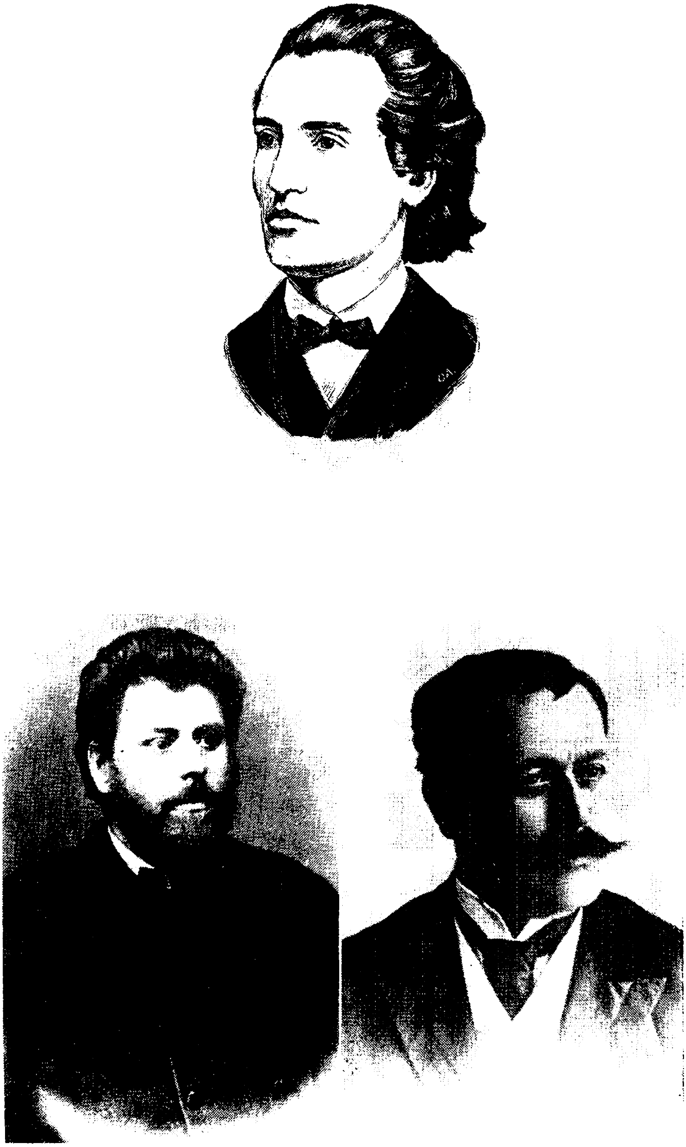

Contemporani ai lui Ioan Slavici evocați în memorialistică (M. Eminescu, Ion Creangă, I. L. Caragiale).

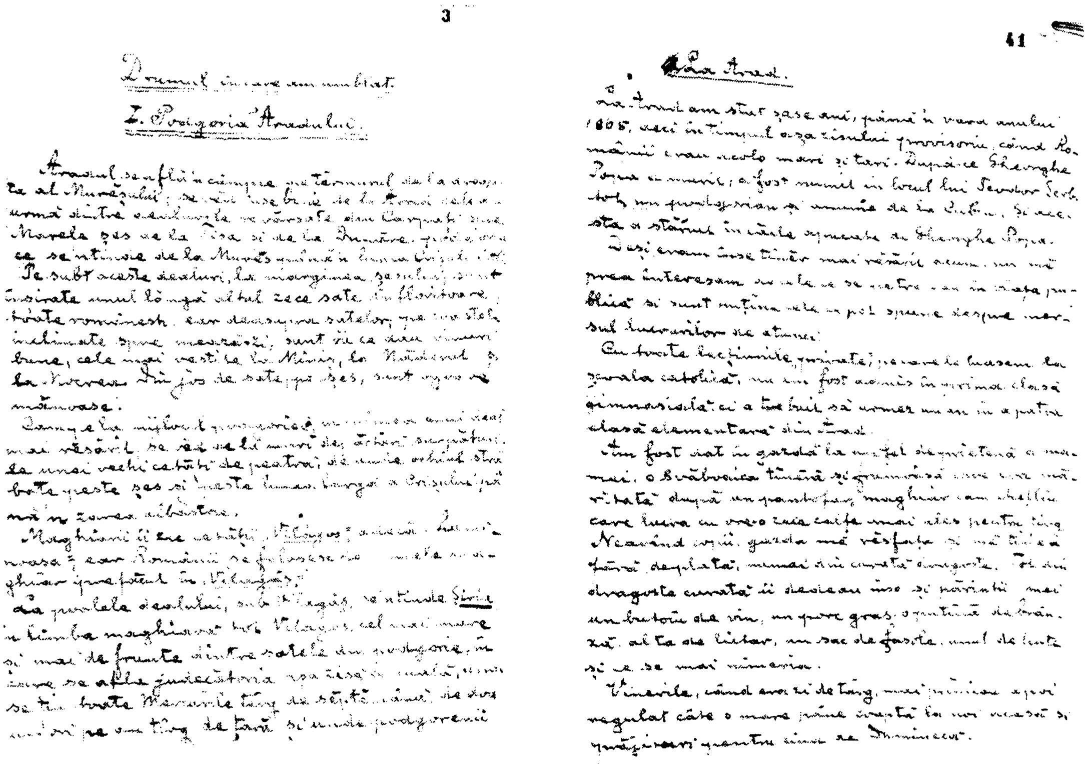

Pagini de manuscris din lucrarea *Lumea prin care am trecut:* începutul capitolelor *Pcdgoria Aradului* şi *La Arad* (Ms. B.A.R., nr. 4983).

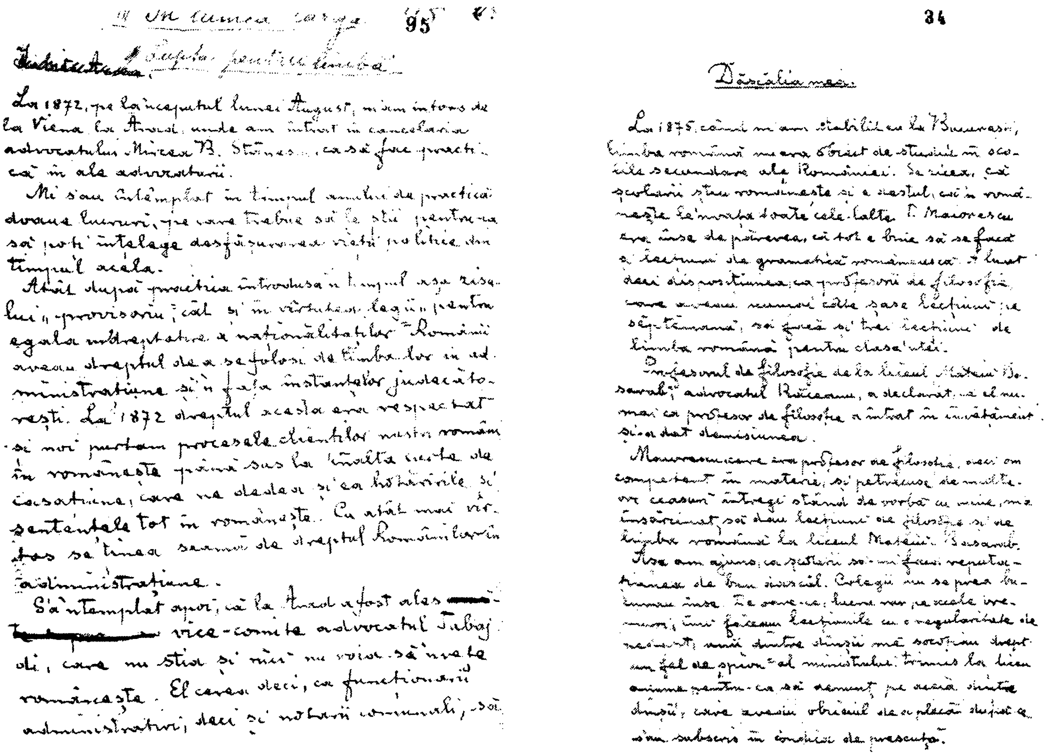

II In lumea largă 95

~~Introducere~~ Lupta pentru limbă

La 1872, pe la începutul lunei August, m'am întors de la Viena la Arad, unde am intrat în cancelaria advocatului Mircea B. Stănescu, ca să fac practică în ale advocaturii.

Mi s'au întâmplat în timpul anului de practică două lucruri, pe care trebue să le știi pentru ca să poți înțelege desfășurarea vieții politice din timpul acela.

Atât după practica introdusă în timpul așa zisului „provizoriu", cât și în virtutea legii „pentru egala îndreptățire a naționalităților" Românii aveau dreptul de a se folosi de limba lor în administrațiune și'n fața instanțelor judecătorești. La 1872 dreptul acesta era respectat și noi purtam procesele clienților noștri români în românește până sus la înalta curte de casațiune, care ne dădea și ea hotărârile și sentințele tot în românește. Cu atât mai vârtos să țină seamă de dreptul Românilor în administrațiune.

S'a'ntâmplat apoi, că la Arad a fost ales vice-comite advocatul Tabajdi, care nu știa și nici nu voia să'nvețe românește. El cerea deci, ca funcționarii administrativi, deci și notarii comunali, să

34

Dăscălia mea.

La 1875, când m'am stabilit eu la București, limba română nu era obiect de studiu în școlile secundare ale României. Se zicea, că școlarii știu românește și e destul, că'n românește le'nvață toate cele-lalte. T. Maiorescu era însă de părerea, că tot e bine să se facă și lecțiuni de gramatică românească. A luat deci dispozițiunea, ca profesorii de filosofie, care aveau numai câte șase lecțiuni pe săptămână, să facă și trei lecțiuni de limba română pentru clasa'ntâi.

Profesorul de filosofie de la liceul Mateiu Basarab, advocatul Răceanu, a declarat, că el numai ca profesor de filosofie a intrat în învățământ și-a dat demisiunea.

Maiorescu, care era profesor de filosofie, deci om competent în materie, și petrecuse de multe-ori ceasuri întregi stând de vorbă cu mine, m'a însărcinat să dau lecțiuni de filosofie și de limba română la liceul Mateiu Basarab.

Așa am ajuns, ca școlarii să-mi facă reputațiunea de bun dascăl. Colegii nu se prea bucurau însă. De oare-ce, lucru rar pe acele vremuri, îmi făceam lecțiunile cu o regularitate de neînvins, unii dintre dânșii mă socoteau drept un fel de spion al ministrului, trimis la liceu anume pentru ca să denunț pe cei dintre dânșii, care aveau obiceiul de a pleca după ce s'au subscris în condica de prezență.

Pagini de manuscris din lucrarea *Lumea prin care am trecut* : începutul capitolelor *Lupta pentru limbă* și *Dăscălirea mea* (Ms. B.A.R., nr. 4983, 5992 — variantă).

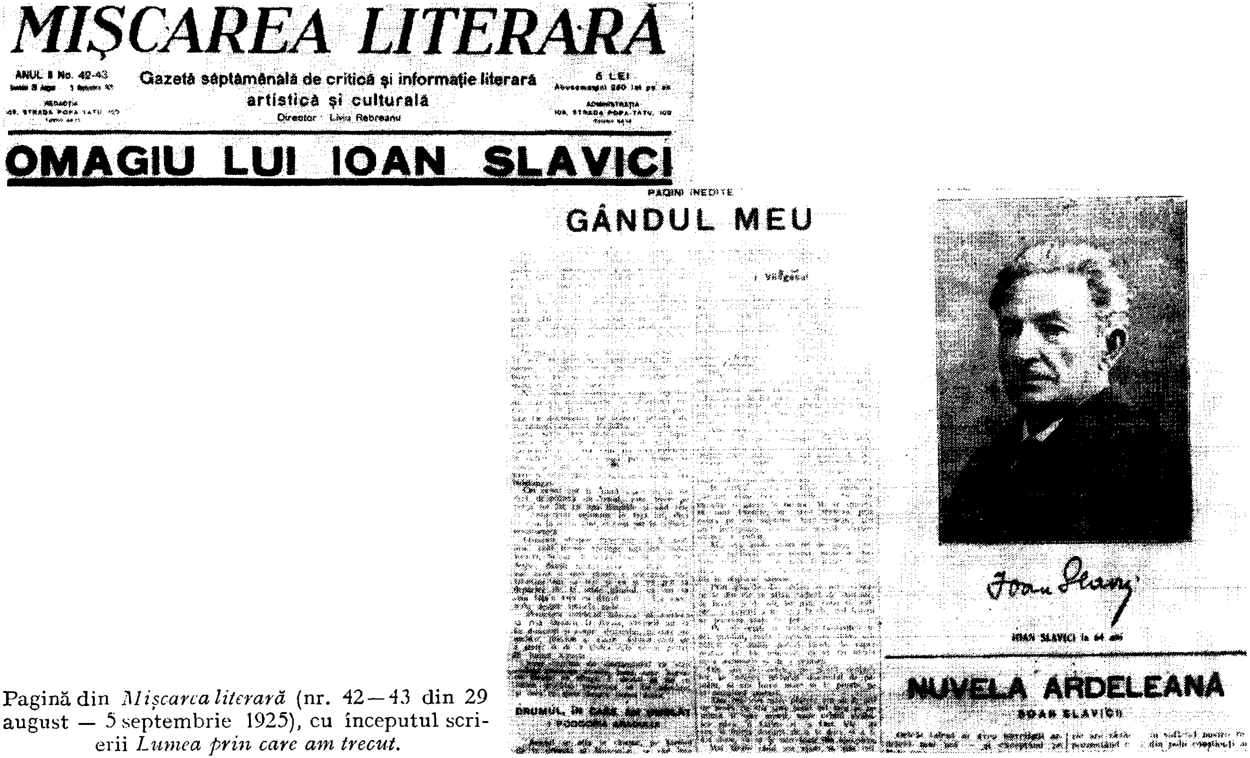

MIŞCAREA LITERARĂ

ANUL I No. 42-43

Gazetă săptămânală de critică şi informaţie literară artistică şi culturală

Director: Liviu Rebreanu

5 LEI

OMAGIU LUI IOAN SLAVICI

PAGINI INEDITE

GÂNDUL MEU

IOAN SLAVICI la 64 ani

NUVELA ARDELEANA

IOAN SLAVICI

DRUMUL, ÎN CARE AM UMBLAT

Pagină din *Mişcarea literară* (nr. 42—43 din 29 august — 5 septembrie 1925), cu începutul scrierii *Lumea prin care am trecut.*

altora credința, orișicare ar fi ea și m-am dumirit prin mine însumi asupra rostului preoțimii.

Trăind sub același acoperiș și mîncînd la aceeași masă cu vicarul episcopesc, deci c-o înaltă față bisericească, era peste putință să nu-mi pun întrebarea dacă vederile mele se potrivesc ori nu cu felul de a gîndi și de a viețui a acestui îndrumător de frunte al creștinilor.

În timpul celor cîteva săptămîni pe care le petrecusem la mănăstirea Putna, s-a-ntîmplat adeseori că, fiind zi de post, părintele egumen Arcadie a luat masa, cum se cuvenea, împreună cu ceilalți călugări, dar se plîngea că nu prea are poftă de mîncare, iar după-masă venea să mănînce cu noi la masa-ntinsă într-unul din turnurile mănăstirii, iar această a doaua masă nu era deloc de post.

Luînd prin ascuns parte la această masă „copioasă", el recunoștea că săvîrșește o faptă pentru dînsul neiertată. Eu eram cu toate aceste de părerea că păcatul de a nu posti e mai mic decît fățărnicia. În gîndul meu el nu se călugărise de bunăvoie, ci pentru că-i murise preuteasa, și rînduiala bisericească nu-l ierta să se căsătorească din nou. Eram și eu de părerea că celibatul și toate cele împreunate cu el au fost întroduse în biserica creștinească pentru ca fruntașii bisericești să poată dispune de slujitorii altarului. Oameni sunt, la urma urmelor, și ei, și nu li se poate face o vină din aceea că nu se leapădă de cele omenești.

Mi se părea deci lucru foarte firesc că vicarul, tot călugăr și el, mîncă și-n zilele de post carne fără ca să se ascundă, ieșea din cînd în cînd îmbrăcat în haine civile și petrecea bucuros cu cocoanele mai tinere, ba mă supăram cînd cîte o gură rea își dedea silința să mă încredințeze că are chiar legături mai întime cu femei.

Mai era apoi la mijloc și pozițiunea pe care o avea la Oradea-Mare vicarul bisericii ortodoxe.

Între românii ortodocși și cei greco-catolici nicăiri nu se urmează lupta cu atîta îndîrjire ca la Oradea-Mare, unde bogata episcopie greco-catolică face printre românii ortodocși propagandă, mai fiind sprijinită și de mai bogata episcopie romano-catolică. În lupta aceasta ortodocșii caută sprijin la calviniști, și totdeauna între calviniști și ortodocși a fost o legătură oarecum de sine înțeleasă. Era deci pentru vicar cestiune de tact să nu-i jignească pe calviniști prin forme de viețuire pe care ei le socotesc cel puțin exagerate. Tot ca cestiune de tact vicarii erau aderenți ai lui Koloman Tisza, care era căpetenia bisericii calviniste maghiare.

Cu totul altfel mi se prezentau lucrurile după ce mi-am dat seamă că slujitorii altarului mai sunt și îndrumători ai credincioșilor în ceea ce privește viața practică, atît ca fii, ca soți, ca părinți și ca oameni între oameni, cît și ca cetățeni în viața economică și-n cea morală, deprinzîndu-i cu stăpînirea de sine și cu lăpădarea de cele trupești în toate împregiurările.

Nu e nimeni silit să se facă preot. Acela, deci, care ia asupra sa sarcina peoției are să se împace cu gîndul că va trebui să li se supună-n toate privințele rînduielilor stabilite de sfinții părinți și de tradițiunile bisericii. Nici un fel de abatere de la aceste nu i se iartă. Cu atît mai puțin i se pot ierta abaterile celor ce s-au călugărit și au jurat lăpădarea de bogățiile lumești, castitatea și supunerea necondiționată. Numai necredincioșii și dușmanii bisericii creștinești pot spune că și călugării sunt deopotrivă cu ceilalți oameni în ceea ce privește trebuințele trupești. Sfinții părinți au fost oameni înțelepți, care n-au putut rîndui ceea ce e împotriva firii omenești. Postul, stăpînirea de sine, înfrînarea de orișice fel sunt rînduite fiindcă prin ele omul trăiește mai puțin cu trupul, se înalță sufletește, se pătrunde de demnitatea omenească și-și îndulcește firea.

Împărtășind aceste vederi tradiționale, puneam călugărul totdeauna mai presus de preotul de mir chiar și dacă acesta, rămas văduv, a îmbrăcat rasa călugărească, dar și mă așteptam ca cel călugărit să-și petreacă viața pînă-n cele mai mici amănunte potrivit cu jurămîntul călugăriei.

Mă sîmțeam deci dureros atins cînd vedeam că viețuirea vicarului în multe privințe nu se potrivea cu cinul călugăresc. Nu țineam seamă de șoaptele gurilor rele, căci știam că cei porniți spre viață destrăbălată îi grăiesc de rău pe cei chemați a-i îndruma spre bună viețuire, pentru ca să poată zice: „De ce să nu fac și eu ceea ce face vlădica?" Stăteam la îndoială şi nu mi-am dat niciodată silinţa să mă încredinţez dacă e ori nu adevărat ceea ce se şoptea. Ceea ce mă mîhnea era că vicarul săvîrşea fapte pe care cei slabi în credinţă şi duşmanii bisericii puteau să le ieie drept dovezi că sunt adevărate spusele lor.

Mai ales după ce a fost ridicat în scaunul episcopesc el trebuia să se ferească de asemenea fapte. Neiertîndu-l poziţiunea sa să ieie parte la lupta pornită contra guvernului, el se punea în conflict cu aderenţii partidului naţional, care profitau de slăbiciunile lui pentru ca să-i scadă autoritatea grăindu-l de rău.

Cu atît mai vîrtos trebuia să se ferească după ce a fost ridicat în scaunul *metropolitan.*

Orişicine putea să fie atît bun preot ori bun învăţător român, cît şi bun cetăţean şi fără ca să ştie altă limbă afară de cea românească. Statul ungar nu cîştiga nimic dacă preoţii şi învăţătorii români ştiau şi ungureşte şi nimic nu perdea dacă ei ştiau numai româneşte. Nici nu le cerea nici o lege să-nveţe limba maghiară. Era însă pentru maghiari nu numai cestiune de amor propriu, ci totodată şi-o uşurare dacă-nvăţau românii limba maghiară, ceea ce nici o lege nu le înterzicea. Atîrna de la bunul lor îndemn ca, învăţînd-o, să cîştige bunăvoinţa stăpînirii maghiare.

Miron Roman avea ca metropolit rostul de a propaga între români acest îndemn bun. Deocamdată însă silinţele lui erau zădarnice fiindcă nu numai că n-avea destulă autoritate şi nu se bucura de încredere şi de simpatii, ci n-avea nici majoritate fie-n consistoriu, fie-n sinod.

După cele petrecute-n urma articolului publicat de mine-n *Telegraful român* sub titlul *Lapsus calami,* el s-a făcut chiar urgisit.

Au venit timpuri cînd nu mai putea nimeni să fie-n regatul ungar nici preot, nici învăţător român dacă nu ştia limba maghiară. Lucrul acesta ar fi fost peste putinţă dacă-n fruntea bisericii înfiinţate de Şaguna s-ar fi aflat un metropolit cu autoritate covîrşitoare, care se bucură de încrederea credincioşilor păstoriţi de dînsul şi de iubirea lor. În gîndul celor mai mulţi dintre credincioși era deci o nenorocire națională că metropolitul de la Sibiu era om cu trebuințe exagerate și astfel mereu strîmtorat și nevoit a căuta să scape prin fel de fel de expediente, ba pe deasupra și cu o viața intimă mai mult ori mai puțin scandaloasă, încît rămînea la discrețiunea guvernului, care-l tolera numai cîtă vreme se putea folosi de el.

De aceasta au să ție seamă cei ce țin să se dumirească în ceea ce privește viața politică și mai ales cea culturală a românilor din regatul ungar.

În vreme ce la Blaj au urmat în scaun Vancea și Mihali, doi arhierei de mare vrednicie, care nu aveau însă pozițiune bine asigurată, la Sibiu păstoreau Roman și apoi Mețianu, care nu erau în stare să susție și să apere drepturile ce le fuseseră românilor asigurate prin „statutul organic".

N-am să scriu istoria celor petrecute atunci. Mă voi mărgini la un singur amănunt, care aruncă lumină asupra tuturora.

Șaguna obținuse pentru biserica păstorită de dînsul un ajutor din partea statului. Suma acordată drept ajutor era pusă la dispozițiunea consistoriului, care o împărțea între preoții ce prin păstorirea lor se făceau vrednici de a fi ajutați. E-nvederat că aceștia nu erau pe placul guvernului, nici pe al metropolitului. Vorba era deci ca majoritatea consistoriului să fie oameni gata de a intra-n voile metropolitului, deci ale guvernului. Consistoriul era însă ales de sinod. Un consistoriu pe placul metropolitului nu era deci cu putință cîtă vreme șaguniștii aveau majoritatea în sinod. Guvernul se folosea deci de toate mijloacele ca în sinod să fie aleși oameni agreați de el. A-nceput deci să-mpartă el ajutorul de stat prin diregătorii administrativi între preoții cu bune purtări în viața publică, îndeosebi între agenții lui electorali. „Ajutorul" era deci un mijloc de corupțiune și șaguniștii din sinod stăruiau să nu li se deie preoților autorizațiunea de a primi ajutorul dacă nu li-e acordat de consistoriu.

La 1884, cînd m-am întors de la București și m-am stabilit la Sibiu, șaguniștii tot mai aveau majoritatea atît în consistoriu, cît și în sinod. Cînd cu cele mai apropiate alegeri, au fost apoi puse toate-n mişcare pentru ca să i se asigureze metropolitului majoritatea. În zadar însă. Am fost nevoit să-mi pun şi eu candidatura şi am şi fost ales, dar peste puţin m-am rătras din sinod.

După ce adecă s-a-nvederat că metropolitul a rămas în minoritate, s-au făcut cele mai grele presiuni şi s-a falsificat alegerea pentru ca să i se asigureze majoritatea-n consistoriu.

Sinodul era prefăcut în adunare cu rost politic, la care eu nu puteam să iau parte.

Susţinătorii drepturilor asigurate prin *statutul organic* erau nevoiţi să-şi deie silinţa de a face ca metropolitul să peardă încrederea şi iubirea creştinilor păstoriţi de dînsul, ceea ce nu era în interesul bisericii, căci, pe lîngă toate celelalte, mai slăbea şi sîmţămîntul religios.

Cu totul altfel s-ar fi desfăşurat lucrurile dacă biserica română ortodoxă ar fi fost în stare să ţie cu toată puterea pept în faţa silinţilor asupritoare ale guvernului.

PROPAGANDA CULTURALĂ

Voind să pornească din Sibiu o mai întinsă propagandă culturală, Şaguna a-nfiinţat tipografia diecezană şi foaia politică *Telegraful român*, stăruind în acelaşi timp ca tineri bine-nzestraţi să fie trimişi la universităţi germane, mai ales la cea din Viena şi la cea din Lipsca. La 1870, cînd eu am întrat, prin unii dintre aceşti tineri, în legătură mai strînsă cu *Telegraful român*, Şaguna era un zelos sprijinitor al mişcării pornite de „Junimea“ de la Iaşi, şi mai ales aceasta ne-a făcut să luăm la Putna înţelegerea de a stărui ca pentru restabilirea unităţii culturale să se-nfiinţeze în Ardeal un ziar cotidian, o revistă literară ilustrată şi o bibliotecă poporală.

În înţelesul acesta lucrau nu numai cei adunaţi la Sibiu împregiurul lui Şaguna, ci şi cei mai mulţi dintre profesorii de la Braşov, în frunte cu directorul Meşotă, precum şi fruntaşii braşovenilor, mai ales zelosul Diamandi

Manole. La Caransebeş se afla episcopul Ioan Popasu, cu cei adunaţi împregiurul lui; la Năsăud luau parte mai mulţi dintre profesorii care-şi făcuseră studiile la Viena, iară la Arad se distingeau mai ales redactorii foii *Biserica şi şcoala*, Gherasim Serb, Const. Gurban şi Vichentie (în urmă Vasilie) Mangra, precum şi Romul Ciorogariu.

Unii erau de părerea că mişcarea urmează să fie pornită din Braşov. Cei mai mulţi nădăjduiau însă că Şaguna ne va ajuta să prefacem *Telegraful român* în ziar cotidian şi să înfiinţăm atît revista literară, cît şi biblioteca poporală. La Putna făgăduisem chiar că mă voi stabili la Sibiu şi voi lua asupra mea sarcina de a conduce această lucrare culturală.

Boala îndelungată a lui Şaguna şi cu atît mai vîrtos moartea lui a fost dar pentru noi o grea lovitură, şi aveam cu toţii cuvinte de a stărui ca arhimandritul Nicolae Popea să rămîie fie chiar şi numai ca vicar la Sibiu, căci Procopie Ivacicovici nu putea să fie o pedecă, deoarece şaguniştii aveau majoritate covîrşitoare atît în consistoriu, cît şi în sinod.

Îndeosebi eu aveam nădejdea că după trecerea unui timp oarecare mă voi întoarce de la Viena la Sibiu, unde asesorul consistorial Nicolae Cristea fusese rînduit de Şaguna redactor al foii *Telegraful român* cîtă vreme va voi să poarte sarcina aceasta.

Lucrurile au urmat însă cu totul altfel.

Cîtva timp după înstalarea sa-n scaunul episcopesc, fostul meu şef, Miron Roman, mi-a făcut prin protosincelul Ioan Goldiş propunerea să mă-ntorc la Arad, unde-mi rezervează teren de activitate potrivit cu înclinările mele.

M-am scuzat cu boala de care sufeream, deşi mă asigura că la Arad voi putea să mă caut tot atît de bine ca la Viena.

Iar cîtva timp în urmă, la 8/20 aprilie 1874, am primit de la acum răposatul T. Maiorescu o scrisoare, pe care o reproduc aici în întregime, fiindcă ea aruncă o viuă lumină asupra stărilor de atunci.

Plecasem la Viena cu gîndul de a mă înscrie la Facultatea de filosofie şi de a-mi trece aşa-zisele rigoroase la Facultatea de ştiinţe juridico-politice. Pentru aceasta, în urma stăruințelor d-lui Iacob Negruzzi, „Junimea" de la Iași îmi da un ajutor de 8—10 galbeni pe lună.

Cîteva zile după sosirea mea la Viena, am întrat însă în spital, ca să mă caut de o boală care în timp de cel mult zece zile urma să fie vindecată. Zilele treceau însă una după alta fără ca să mă sîmt mai bine, ba m-am pomenit în cele din urmă cu altă boală, inflamațiunea încheieturii de la cotul brațului stîng. Nu numai că n-am putut să ies din spital, dar am fost nevoit să zac toată iarna și toată primăvara și medicii erau de părerea că nu va rămînea-n cele din urmă decît să-mi amputeze brațul.

În starea aceasta mă aflam cînd am primit scrisoarea ce urmează:

„București, 8/20 aprilie 1874

Domnule Slavici,

Vei fi aflat din jurnale numirea mea de ministru al Instrucțiunii Publice. Pentru mine este acum o întrebare de principiu de a întroduce «Direcția nouă» în înțelesul ce este explicat în articolele mele din *Convorbiri* (presupun că le-ai citit), spre împrospătarea vieții statului român.

Între bărbații care reprezentă această direcție ești și d-ta, și eu doresc să întroduc această putere noauă-n mijlocul nostru.

Ce pot face deocamdată pentru d-ta și ce pot face mai tîrziu?

Știu că ești bolnav și de ce ești bolnav. D-l Negruzzi m-a ținut în curentul peripețiilor prin care ai trecut. Și se amputează brațul? Cît vei mai fi legat la pat? Nu exagerezi greutatea împregiurărilor? O scrisoare ce scriseseși d-lui Negruzzi din Oradea-Mare mi-a părut cam fatalistă în desperarea ei.

De la « Junimea » îți trimetem vreo 8—9 galbeni pe lună. Îi primești regulat? Ce-ți trebuie pe lîngă aceștia acum?

Și pentru mai tîrziu la ce te crezi capabil? Profesorat? O funcțiune administrativă în ministeriu? Inspector de şcoale cu misiunea de a revede şi însufleţi învăţămîntul din sat în sat şi din oraş în oraş?

Răspunde, mă rog, şi mai întîi de toate: nu perde curajul. Viaţa întreagă e prea seacă pentru a merita desperarea unui cap ca al d-tale.

Te rog să crezi în interesul şi afecţiunea ce ţi-o păstrează cercul nostru literar şi îndeosebi

T. Maiorescu"

Primind scrisoarea aceasta, am fost cuprins de sîmţămîntul că tot are dreptate prietenul meu dr. Ioan Hozanu, care mă-ncredinţa că e la mijloc o greşeală de diagnoză şi că e destul să ies din spital pentru ca să mă-nsănătoşez. Nu mi-am dat deci învoirea să mi se amputeze braţul, iar pe d-l Maiorescu l-am rugat să-mi trimită deocamdată un ajutor, ca să pot ieşi din spital, spre a petrece un timp oarecare undeva la aer curat.

Prin iunie am primit ajutorul şi am plecat apoi la Brühl, lîngă Viena, unde-n timp de vreo opt zile m-am înfiripat fără de nici un ajutor medical, numai respirînd aer curat, bînd lapte proaspăt şi făcînd băile reci pe care mi le recomandase prietenul meu, mai tîrziu celebrul hidroterap Ioan Hozanu.

Îţi fac împărtăşire despre aceste amănunte ale vieţii mele particulare pentru că ele te dumiresc asupra multora dintre faptele de caracter public.

După lămuririle primite de la Bechnitz, de la Eminescu şi de la unii dintre cei veniţi din România la Putna, admiteam, ce-i drept, că formele vieţii culturale româneşti în România au să fie stabilite, dar mă temeam de deosebitele înrîuriri care-n România puteau să falsifice viaţa naţională şi eram pătruns de gîndul că o mişcare culturală sănătoasă numai din Ardeal poate să pornească.

„Drojdiile din România — zicea Eminescu — numai destilate prin cazan ardelenesc pot să deie esenţă curată."

Ce puteam însă să fac?!

Nici la Oradea-Mare, nici la Arad nu mai aveam ce să fac, iar la Sibiu nu era încă pregătit terenul de activitate pentru mine.

N-ar mai fi rămas decît să mă bucur de ajutorul ce-mi acordase „Junimea" şi să mă înscriu la-nceputul viitorului an şcolar. Aceasta însă după scrisoarea primită de la Maiorescu nu mai puteam s-o fac. Nu perdusem, ce-i drept, timpul degeaba, ci lucrasem mult atît în spital cît şi la Brühl, unde m-am dus încărcat de cărţi. Nu mă ierta însă firea să mai primesc un dar din bună-voinţă cînd mi se dedea putinţa de a agonisi prin muncă cinstită.

Am mai stat deci pe gînduri, am luat înţelegere cu cei de la Sibiu şi abia prin noiembrie am plecat la Iaşi, unde mă aştepta Eminescu.

Eram hotărît să stau un timp oarecare în România, dar să nu-mi cer înpămîntenirea, pentru ca să mă întorc cînd aceasta va fi cu putinţă.

Numai de mare folos putea să-mi fie timpul petrecut în mai de aproape atingere cu cei mai de frunte dintre contimporanii mei români.

În Iaşi am tras la Samson Bodnărescu, atunci director al Şcolii normale de la Trei Sfetite. Tot el găzduia şi pe Eminescu, precum şi pe Miron Pompiliu. Petreceam din cînd în cînd seara la Matilda Cugler, atunci doamna Burlă, mai rar la Veronica Micle, şi mă sîmţeam foarte bine în acest cerc mai restrîns. Cu desăvîrşire străin mă sîmţeam însă în lumea cea aşa-zisă bună şi mare, cu care nici pînă-n ziua de azi n-am putut să mă potrivesc.

Unul dintre oamenii mie foarte simpatici, d-l Iacob Negruzzi, mi se părea la început cu desăvîrşire străin şi prefăcut cînd ne aflam în „societate", şi aceasta pot s-o zic cu atît mai vîrtos despre ceilalţi junimişti.

Îmi era parcă mi se face un nod în gît cînd întram în „societate" şi-i vedeam pe oameni dîndu-şi silinţa să pară cum în adevăr nu erau.

LA SIBIU

Diamandi Manole a fost naţionalistul devotat şi zelos fără de care timp îndelungat nu s-a făcut nimic bun la românii din Ardeal. La 1870, cînd cu mişcarea pornită pentru punerea la cale a sărbării de la Putna, comitetul central din Viena a depus la bancherul Murăşanu o parte din banii adunaţi pentru sărbare, iar acesta, perzînd banii în joc de bursă, a fugit în America.

Deoarece atît Murăşanu, cît şi Nicolae Teclu, preşedintele comitetului, erau din Braşov, braşovenii au stăruit ca familia lui Murăşanu să restituie banii perduţi. Refuzînd aceasta, comitetul şi-a dat demisiunea şi sărbarea nici n-ar mai fi avut loc dacă n-ar fi fost la mijloc Diamandi Manole, în gîndul căruia nu numai pentru studenţii români, ci şi pentru românii din Braşov ar fi fost o mare ruşine dacă n-ar fi avut loc sărbarea. El stăruia deci cu tot dinadinsul să se adune din nou bani pentru ca braşovenii să scape de ruşine.

Avînd legături cu fruntaşii negoţătorimii din Bucureşti, din Ploieşti, din Brăila şi din Galaţi, precum şi un cumnat la Bucureşti, altul la Craiova, iar altul la Iaşi, al patrălea la Sibiu, al cincilea la Braşov, iar al şaselea la Răşinari, şi fiind om cu bun-simţ practic, el nu se-ndoia că, folosindu-se de aceste legături ale sale, va reuşi şi a şi reuşit să adune destui bani pentru punerea la cale a sărbării.

El mergea, cum se zice, la sigur, căci nu cerşea, „ci taxa".

„Dacă eu dau atît — zicea — cutare trebuie să deie şi el atît, iar cutare şi cutare nu mă pot refuza, căci au interes să nu mă supere, iar de la cutare şi cutare nici nu mai cer, ci scad din ceea ce am să le dau."

Profita apoi nu numai de sentimentele naţionale ale unora, ci şi de amorul propriu ori de vanitatea altora.

Astfel publica-n ziarele din Bucureşti ceea ce s-a adunat la Iaşi, iar la Craiova ceea ce s-a adunat la Brăila şi la Galaţi.

Îndeosebi pe Eminescu, pe cîţiva dintre bucovineni şi pe mine el ne-a-nduplecat să luăm asupra noastră sarcina de a pune la cale sărbarea. Deşi noauă ne era om cu desăvîrşire necunoscut, era destul să aflăm cum a pornit-o el, pentru ca să nu ne-ndoim că greşesc cei ce spunea că, după cele petrecute, publicul român nu va mai contribui pentru sărbare şi nu va mai veni la Putna.

Personal nu l-am cunoscut pe Diamandi Manole decît mai tîrziu, la Bucureşti, unde venea adeseori în treburi comerciale.

Cînd cu secularizarea averilor mănăstireşti, statul român luase pentru dînsul şi averile primite de biserica Sf. Nicolae din Braşov de la unii dintre domnii Ţării Româneşti. Cînd T. Maiorescu era ministru al Cultelor, preşedinte al Eforiei bisericii Sf. Nicolae era Popazu, fratele mumei lui T. Maiorescu. Profitînd de împregiurarea aceasta, Popazu a stăruit pe lîngă nepotul său să intervie pentru ca să i se restituie bisericii averile secularizate. Nemaifiind aceasta cu putinţă, guvernul de atunci al României s-a-nvoit să-i deie bisericii Sf. Nicolae un fel de rentă anuală drept venit al averilor pe care le perduse. Deoarece biserica susţinea şcolile româneşti din Braşov, guvernul ungar n-a dat Eforiei autorizaţiunea de a primi renta, pe care o socotea drept subvenţiune. Eforia a primit-o cu toate aceste, însă pe sub mînă.

Aceasta nu se putea face decît prin mijlocirea unui om, care atît la Braşov, cît şi la Bucureşti se bucură de încredere, ştie să păstreze discreţiunea şi e gata să ieie în primire bani, despre-ntrebuinţarea cărora nu poate să deie socoteală publică.

Diamandi Manole a fost timp îndelungat omul acesta.

Membru cu mare trecere al sinodului diecezan şi al congresului bisericesc, preşedinte al Eforiei, precum şi al Camerei de comerţ din Braşov, fruntaş al negoţătorimii române, el se bucura de mare încredere. Eu i-am făcut cunoştinţa personală în casa lui T. Maiorescu, prin mijlocirea căruia ridica renta bisericii Sf. Nicolae şi după ce-n România se schimbase guvernul.

Era, cum se zice, o adevărată grădină de frumuseţă, om care nu-nvăţase multă carte, dar era-nzestrat cu mari daruri fireşti şi-şi cîştigase o cultură întinsă prin călătorii şi prin legăturile lui cu fruntaşii vieţii noastre culturale. Nu era pentru dînsul nici o cestiune prea complicată şi-n toate împregiurările era o plăcere să stai de vorbă cu el.

Cu atît mai vîrtos era plăcere să lucrezi alăturea cu dînsul, omul cumpenit, care niciodată nu-şi perdea răbdarea și voia bună, pe care nici vanitate, nici amor propriu, nici interese personale nu-l abăteau din calea cea dreaptă și de aceea se bucura și de încrederea adversarilor săi. Multe din cele petrecute la românii din Ardeal le sunt rău înțelese celor ce nu țiu seamă de aceasta.

Tribuna din Sibiu n-ar fi fost între altele, cu putință dacă Diamandi Manole nu s-ar fi pus în fruntea mișcării pornite pentru înființarea unui cotidian în Ardeal.

Deoarece asesorul consistorial Nicolae Cristea era unul dintre cumnații lui Diamandi Manole, oamenii de rînd erau încredințați că acesta stăruie de dragul cumnatului său pentru înființarea ziarului.

Deoarece eu eram știut ca junimist, alții nu se îndoiau că „Junimea" a pus la cale înființarea ziarului pentru ca să-și facă aderenți în Ardeal.

Junimiștii, care știau că lucrul acesta nu-i adevărat, își dedeau silința să convingă pe iar alții că Partidul Național Liberal e acela care a pus la cale înființarea *Tribunei.*

Adevărul era cu totul altul, și eu nu sunt în stare să-l lămuresc tot atît de bine ca Diamandi Manole el însuși.

Una din particularitățile lui Diamandi Manole era că știa să caracterizeze oamenii dîndu-le cîte o poreclă potrivită cu felul lor de a fi. Astfel, vicarul Nicolae Popea era pentru dînsul *Andreas Hofer* iar Nicolae Cristea era *Pater Ambrosius.* Profesorilor le zicea *Substantive,* iar avocaților și ziariștilor, *Negoțători de vorbe.* Pentru dînsul sașii erau *„circumspecți"*, maghiarii *checichemeți,* bancherul Ghiță Pop, cel totdeauna spelcuit, *Marchiz de Villamarina,* cumpenitul Eugen Brote, *Lord Palmerston,* Ioan Bechnitz, care nu discuta, ci se mărginea a-și da pe față părerea de la care nu se abătea, *Befehl,* I. C. Brătianu, *Babacu,* iar T. Maiorescu, *Noter ami.* Eu, care soseam la Brașov cu trenul de seara și plecam cu cel de dimineață, eram cînd *Liliac,* cînd *Curier rusesc.*

Trebuia să găsească dînsul vorbă potrivită și pentru situațiunea creată prin retragerea de la *Telegraful român* a lui Nicolae Cristea.

Brașovenii aveau un adevărat cult pentru Șaguna, care, pe lîngă toate celelalte, înființase și școlile românești de la Brașov. Pentru ei deci era o revoltătoare lipsă de pietate nu numai măsura luată de metropolitul Miron, ci și retragerea de la *Telegraful român* a lui Nicolae Cristea, care trebuia să rămîie la locul unde l-a rînduit Șaguna.

„Nu! — zicea Diamandi Manole — Șaguna, înființînd *Tipografia arhidiecezană* și *Telegraful român*, ni-a pus în mînă un pistol, ca să ne apărăm de tîlhari. Dacă guvernul l-a silit pe metropolit să ne scoată din mînă pistolul, noi avem să adunăm mijloace pentru ca să ne înființăm un tun, *institut tipografic* și un ziar, care propagă-n fiecare zi ideile lui Șaguna."

Pentru el, *Tribuna* era *tunul nostru*", care se descărca în fiecare zi.

Cam așa vedeau lucrurile și brașovenii, precum și alții, care au subscris acțiuni pentru înființarea Institutului tipografic. În gîndul meu de asemenea era cestiune nu numai de pietate, ci și de bun-simț să stăruim în calea croită de Șaguna.

Aceasta nu mai era însă cu putință.

După ce Ardealul a fost unit cu Ungaria, din care nu făcuse niciodată parte, partea covîrșitoare a românilor din Ardeal a declarat rezistența pasivă și-a refuzat a trimite deputați în dieta din Pesta.

Șaguna era de părerea că această politică pasivistă e greșită: românii toți trebuiau, din contra, să stăruie în politica de la 1848, deci să lupte la alegeri contra închinătorilor lui Ludovic Kossuth și să-și trimită deputații în Dieta din Pesta pentru ca să spriginească acolo pe cei ce se luptă contra dinastiei, deci și contra poporului românesc. În fața pasiviștilor se aflau deci activiștii, care erau în minoritate. *Telegraful român* era organul acestei minorități. *Tribuna* nu putea deci să se susție dacă se pronunța pentru politica lui Șaguna, căci era combătută nu numai de pasiviști, ci și de o parte din activiști. Aceasta cu atît mai vîrtos cu cît Diamandi Manole și brașovenii lui luaseră parte la alegeri și, făcînd cartel cu maghiarii contra sașilor, aleseseră un deputat pentru dieta din Pesta.

Tribuna nu putea să se susțină decît primind fără de rezervă programul pasiviștilor și apărînd cu bună-credință cauza română potrivit cu acel program.

Despre aceste nu era greu să-l convingi pe negoțătorul Diamandi Manole. În programul pasiviștilor erau însă doauă puncte cu care omul Diamandi Manole nu se-mpăca.

Unul era cel privitor la pasivitate. După părerea lui, pasivitatea-n viața politică putea să aibă rost pentru maghiari, fără de care conducerea afacerilor publice nu era în Ungaria cu putință, nu însă și pentru români. Maghiarii chiar se bucurau dacă românii nu-i mai supărau luînd parte la viața politică.

„Ai toată dreptatea! îi zicea omul, care nu discuta. Rezistența pasivă e la români o minciună. Nu că nu vrem, ci cu legea electorală și cu procedura electorală din Ardeal noi, românii, nu putem să luăm parte la viața publică a statului ungar. D-voastre, brașovenii, ați ales, ce-i drept, un deputat, dar numai unindu-vă cu maghiarii. Și ce treabă ați făcut? I-ați împins pe sași spre guvern. Șaguna stăruia pentru activitate gîndindu-se ca toți românii să fie uniți. Acum, după ce ne-am dezbinat, nu facem treabă nici unii, nici alții, și vorbele « *activitate* » și « *pasivitate* » nu mai au nici un înțeles."

Nu-i rămînea nici omului Diamandi Manole decît să se deie învins.

Tot așa și-n ceea ce privește punctul privitor la sufragiul universal.

Diamandi Manole, omul cu bun-simț practic, îi socotea lipsiți de judecată pe românii care stăruiau pentru sufragiul universal, pe care erau interesați a-l cere maghiarii, germanii, slovacii, rutenii și mai ales evreii, toți cei ce prin prăvălii și prin ateliere, prin fabrici și prin alte stabilimente industriale au mulți proletari ca slugi, calfe ori muncitori. Românii, la care sunt de toți puțini cei ce nu au cel puțin o cocioabă, sunt interesați ca vot să aibă numai oamenii de sine stătători, care au un cens redus.

„Ai dreptate! zicea iar omul, care nu discuta. Sufragiul universal asigurează predominarea străinilor ce trăiesc în mijlocul poporului român. Noi o cerem însă știind că nu ține nimeni seamă dacă o cerem ori nu."

Diamandi Manole n-ar fi fost el însuși dacă n-ar fi recunoscut că putem să susținem programul pasiviștilor fără ca să ne lăpădăm de propriile noastre convingeri.

Mai eram însă la mijloc și eu.

Făgăduisem că voi lua asupra mea sarcina de director al ziarului ce se va înființa, cînd va fi cu putință, și trebuia să mă țin de vorbă mai ales după ce în urma unui articol publicat de mine fusese Nicolae Cristea nevoit a se retrage de la *Telegraful român.* Trăisem însă timp de zece ani aproape la București, unde îmi asigurasem o pozițiune și întrasem în legătură cu fruntașii societății care stăruiau să rămîn la București. Singurii care mă sfătuiau să fac cum mă trage inima erau M. Kogălniceanu, T. Rosetti și I. C. Brătianu, iar între cei ce-și dedeau silința de a mă-ndupleca să nu mă avînt erau T. Maiorescu, D. A. Sturdza, generalul Davila, P. P. Carp, regina Elisabeta și V. Alecsandri, care mă încredința că ardelenii nu sunt oameni cu care se poate face treabă, ceea ce-mi spunea și P. P. Carp.

Am plecat deci la Sibiu cu gîndul de a-i face pe prietenii mei de acolo să-nțeleagă că nu e în interesul cauzei să iau asupra mea sarcina de director al ziarului, pe care era vorba să-l înființăm.

Cei mai mulți admiteau că e lucru riscat să ne punem în conflict cu cei ce stăruiau să rămîn la București, cîțiva steteau pe gînduri și unul singur, omul care nu discuta, o ținea strună că fără de mine ziarul nu are nici un rost.

Era, ce-i drept, și el de părerea lui Carp și a lui Alecsandri, numai însă în ceea ce privește viața politică. Cu oameni care au avut în mijlocul lor pe Șaguna și n-au fost în stare să se adune împregiurul lui în adevăr nu se poate face nimic în viața politică. Vorba era însă de o mișcare culturală, care avea să-i facă pe ardeleni destoinici de a lua cu sorți de izbîndă parte la viața politică.

După discuțiuni îndelungate a fost deci luată hotărîrea ca să se facă un fel de fuziune cu *Gazeta Transilvaniei,* înființîndu-se sub direcțiunea lui Aurel Mureșanu un ziar, la care să colaborăm noi cei ce colaborasem mai nainte la *Telegraful român*. Îndeosebi eu urma să dau pe lîngă colaborare literară și cîte doauă articole politice pe săptămînă.

Am plecat deci împreună cu Eugen Brote la Brașov, unde, împreună cu Diamandi Manole, cu Ghiță Pop și cu dr. Neagoe, am luat cu Aurel Mureșanu înțelegere în ceea ce privește condițiunile fuziunii.

Țin să spun că una din aceste condițiuni era să dau o declarațiune scrisă că nici direct, nici indirect nu voi scrie nimic contra lui I. C. Brătianu și a partidului național în genere.

După frămîntări urmate-n timp de doauă zile, învoiala s-a făcut apoi, ceea ce numai un om ca Diamandi Manole a fost în stare să scoată la capăt.

Ziua următoare am primit însă la Sibiu o depeșă, prin care Aurel Mureșanu declara că-și retrage subscrierea. A început apoi să publice *Gazeta Transilvaniei* ca ziar cotidian.

„Doauă tunuri, care se descarcă-n fiecare zi!“ a strigat Diamandi Manole, și nu mai putea să fie vorba dacă vin ori nu la Sibiu. Ar fi fost o adevărată dezertare dac-aș fi rămas la București, unde viața-mi era fără-ndoială mai ușoară și mai plăcută.

Își dedea negoțătorul Diamandi Manole seamă că întreprinderea, în fruntea căreia se afla ca președinte al consiliului de direcțiune, e cu desăvîrșire riscată, dar omul Diamandi Manole se bucura că mai riscă și alții și că mișcarea va fi cu atît mai ințețită.

IOAN BECHNITZ

Ioan Bechnitz e omul celor mulți necunoscut, care în Ardeal a pornit mișcarea pentru unitatea culturală a poporului român și a condus-o timp îndelungat cu pricepere și cu rîvnă neistovită.

El era fiul unui negoțător care-n timpul Eteriei s-a refugiat de la București la Sibiu, unde a rămas și după ce-n țările române au urmat domni pămînteni și și-a agonisit o avere însămnată.

Crescut ca „băiat de bani gata", Ioan Bechnitz a făcut, după îndrumări primite de la Șaguna, studii universitare la Viena și în Germania.

Eu i-am făcut cunoștința în toamna anului 1869 la Viena, unde se oprise în trecerea lui spre Germania. De la el am aflat că Șaguna stăruia pentru propagarea în Ardeal a mișcării pornite de „Junimea" și că avea o părere de tot rea despre clasa cultă română, mai ales despre cea din România.

După-ntoarcerea sa la Sibiu, Ioan Bechnitz a fost un zelos colaborator la *Telegraful român*.

Din îndemnul lui, tinerii trimiși de Șaguna să facă studii universitare fie la Viena, fie în Germania, întorși la Sibiu, au înființat un cerc literar, și *Telegraful român* era organul de publicitate al acestui cerc, care avea legături cu Brașovul, cu Năsăudul, cu Aradul și cu Caransebeșul.

S-a pornit apoi din cercul acesta o luptă pe care chiar și dintre cei ce luau parte la ea numai puțini o-nțelegeau. Cu atît mai puțini o vor fi-nțelegînd astăzi.

Sîrbii din Croația și cei din Slavonia, unindu-se cu biserica papală, s-au despărțit în ceea ce privește viața culturală de ceilalți conaționali ai lor, au început să scrie cu litere latinești și-ncetul cu-ncetul s-a format un popor croat cu literatură deosebită de cea sîrbească.

Tot așa slovacii din Carpații Apuseni pe la începutul secolului XIX și-au întemeiat o literatură deosebită de a conaționalilor săi din Boemia și din Moravia și-n urmă s-au prezentat ca popor deosebit.

De o primejdie de același fel era amenințat și poporul român cînd cu întroducerea în bisericile din Ardeal a limbii românești. Am scăpat însă de primejdia aceasta cînd moldovenii și muntenii au întrodus și ei limba românească-n bisericile lor.

Primejdia s-a ivit din nou cînd preoțimea română din Ardeal a fost înduplecată să primească unirea cu biserica papală și cîtva timp în urmă a întrodus literele latinești pentru ca să se despartă de conaționalii din

Moldova şi din Muntenia, cum croaţii s-au despărţit de conaţionalii lor.

Am scăpat însă şi de data aceasta cînd literele latineşti au fost întroduse şi-n România.

Trăind însă sub deosebite stăpîniri şi sub deosebite înrîuriri culturale, românii s-au depărtat unii într-un fel, alţii-ntr-altul de popor în ceea ce priveşte atît felul de a vedea şi de a sîmţi, cît şi alegerea şi aşezarea vorbelor cît şi ortografia, încît românilor din Ardeal le era greu să citească cele publicate în România, iar cei din România nu mai citeau cele publicate-n Ardeal. Bechnitz susţinea cu toată hotărîrea ca să mă mut la Sibiu.

În gîndul lui după declaraţiunea lui Mureşanu era din partea mea o adevărată dezerţiune dacă rămîneam la Bucureşti, deci nu aduceam jertfa ce mi se cerea şi nu mă avîntam în greaua luptă ce se pornea.

Nu mi-a rămas decît să mă mut la Sibiu, şi am făcut-o aceasta cu toată inima.

Cea mai apropiată grijă a noastră a fost să ne punem bine cu greco-catolicii.

Doi dintre membrii consiliului de administraţiune, dr. Neagoe şi advocatul Mărgineanu, erau greco-catolici. Am luat hotărîrea să rezervăm o parte din acţiuni şi încă doauă locuri în consiliul pentru greco-catolici şi ca redactorul ziarului să fie totdeauna un greco-catolic agreat de blăjani.

Nu numai că greco-catolicii n-au cumpărat acţiuni, dară cei doi greco-catolici s-au retras şi ei din consiliu, deşi redactorii au fost totdeauna greco-catolici, care se bucurau de simpatii la Blaj, şi-n coloanele ziarului niciodată nu s-a publicat nici măcar un şir jignitor pentru biserica greco-catolică. M-am dus la Blaj, unde am fost bine primit atît de canonicii Ţipariu şi Moldovan, cît şi de metropolitul Vancea, care m-a poftit la masă. Atît însă, numai atît. Toate silinţele noastre de a-i îndupleca pe greco-catolici să ieie şi ei parte la mişcarea culturală pornită de noi au rămas zadarnice. Cei cîţiva care au lucrat împreună cu noi, ca Corneliu Pop-Păcuraru, G. Coşbuc, fraţii Septimiu şi Liviu Albini, erau socotiţi drept nişte oameni răzleţi, dacă nu chiar rătăciţi.

Am găsit la Sibiu un foarte bine închegat cerc de oameni tineri, care şi-au făcut studiile fie la Viena, fie în Germania, unii profesori la Seminar ori la Şcoala pedagogică, alţii funcţionari consistoriali. Adunaţi împregiurul vicarului Popea şi a asesorului Cristea şi îndrumaţi de I. Bechnitz, ei nu puteau să fie decît şagunişti, deci şi junimiştii, deci din punctul de vedere al blăjenilor oameni primejdioşi. Cei mai însămnaţi dintre dînşii erau Dimitrie Comşa, dr. Barcianu, dr. Crişanu, protopopul Simeon Popescu, dr. Aurel Brote, directorul societăţii de asigurare „Transilvania", Eugen Brote.

Rînduiala stabilită era că fiecare lua masa la el acasă, dar pentru cafea se-ntîlneau cu toţii la „Habermann", unde puneau lumea la cale. O dată pe săptămînă cinau apoi împreună, luîndu-şi fiecare cu dînsul soţia.

E învederat că *Tribuna* era — mai presus de toate — organul acestui cerc, cercul este însă stăpînit de gîndul de a se potrivi-n gînd şi-n simţire cu obştia românească.

De aceea nu era deloc grea sarcina pe care aveam s-o port.

Aveam alăturea cu mine pe Ioan Bechnitz, care n-avea altă treabă decît să mă dumirească de cîte ori se-ntîmpla să stau la-ndoială.

Unul din păcatele intelectualilor români din regatul ungar era lipsa de cultură generală. Oameni cumsecade erau toţi, dar fiecare se mărginea la cercul restrîns al carierei sale. Ioan Bechnitz era în ceea ce priveşte cultura generală mai presus de toţi intelectualii români cu care am avut parte să lucrez împreună.

„Să nu vorbim niciodată despre lucruri asupra cărora nu suntem îndeajuns dumiriţi", zicea el, care putea totdeauna să-şi permită luxul de a alerga de ici pînă colo pentru ca să se dumirească.

El nu făcea parte din personalul de redacţiune şi nu-mi aduc aminte ca să fi scris vreodată şi el ceva pentru *Tribuna*. Zicea că nu se simte-n stare să scrie aşa ca să nu fie nemulţumit de ceea ce a scris. Ne ruga deci fie pe mine, fie pe Coşbuc să scriem ceea ce voia să spună. Cu toate aceste, în fiecare zi el era cel mai dintîi venit în localul redacțiunii.

După ce citea corespondența și ziarele sosite peste noapte și însemna cu creion roșu ceea ce i se părea de oarecare însămnătate, pleca la clubul sașilor, unde găsea cele mai însemnate ziare germane, franceze, englezești ori italienești, din care se dumirea asupra situațiunii și lua pentru mine notițe.

Deși în curent cu mișcarea politică, cu cea literară și cu cea artistică mai ales în ceea ce privește muzica și artele plastice, i se-ntîmpla să aibă nedumiriri în ceea ce privește unele persoane, vreo localitate ori vreo faptă despre care era vorba prin ziare. El trecea-n biblioteca clubului și răsfoia publicațiunile, din care putea să ieie înformațiunile cuvenite.

Astfel ziarul — cu puțină ostăneală din partea mea — era totdeauna bine înformat.

Aveam însă și eu, ca Bechnitz, slăbiciunea de a mă teme ca nu cumva cele scrise de mine să aibe efecte neintenționate de mine.

Și de temerea ceasta tot el mă scăpa.

În urma unui neajuns al inimii el era nervos și-și perdea ușor răbdarea. Dacă i se-ntîmpla deci să citească-n coloanele *Tribunei* ceva ce nu se potrivea cu vederile lui, el se supăra și adeseori nu putea nopțile să doarmă. Cel mai cuminte lucru era deci ca ziarul să nu fie tipărit decît după ce i-a făcut dînsul reviziunea.

Scăpam în felul acesta și eu de sarcina revizuirii și de sîmțămîntul de răspundere. Se-ntîmpla, ce-i drept, cîteodată că ziarul e tipărit prea tîrziu și perdeam posta, dar sub ochii lui Bechnitz nu scăpa nimic jignitor.

El ținea, mai presus de toate, să ne ferim de tot ceea ce ar putea să-nvrăjbească ori să înăsprească conflictele.

În urma stăruințelor lui și a fraților Brote, se-ncheiase un fel de alianță cu partidul național al sașilor. Vorba era deci că în ziar să nu se publice nimic ce-ar fi putut să-i jignească pe sași.

Tot atît de mult țineam cu toții ca să fim crutători și fată cu poporul maghiar și să ne mărginim a combate guvernul și pe kossuthiști.

Bechnitz îndeosebi încă mai mult ținea să fim cu deosebire cumpătați în ceea ce privește oamenii de stat ai României. Nu ni se cuvenea să facem critica faptelor săvîrșite de dînșii, și chiar și lăudînd pe unii, jigneam fără de nici un folos pe alții. Ceea ce puteam să cerem de la dînșii era numai să nu îngreuneze pozițiunea românilor din regatul ungar amestecîndu-se-n treburile lor. Necrutători aveam să fim însă cînd vorba era de amănuntele faptelor. Fie-n bine, fie-n rău, aveam să spunem adevărul și întregul adevăr. Cei mai urgisiți dintre toți oamenii erau pentru noi închinătorii lui Ludovic Kossuth: nici despre dînșii n-aveam însă să spunem ceea ce nu-i adevărat și de vorbe prea aspre n-avem să ne folosim judecînd faptele lor.

Toate aceste și multe altele le aveam în vedere cînd scriam, căci știam că Bechnitz, făcînd reviziunea, nu le va trece cu vederea.

Avea Bechnitz la București rude, cele mai apropiate doi veri, la care ținea foarte mult, frații Stoicescu, unul președinte la Curtea de apel, iar celălalt caligraf și expert în materie de plastografie. Într-un rînd am reprodus din ziarele bucureștene o informațiune elogioasă despre unul dintre aceștia. El a șters-o.

„Aceasta ați făcut-o de dragul meu — a zis el — și rău ați făcut, căci cititorii *Tribunei* nu știu ce rost are acest Stoicescu în lumea aceasta.“

Adevărul era că între cititorii *Tribunei* nu erau decît de tot puțini care știau că trăiește la Sibiu și un oarecare Bechnitz, care de dimineața pînă seara aleargă mereu și ostănește pentru ca românii din monarhia habsburgică să aibă un ziar redactat, vorba lui, cu inima curată.

Cercul din Sibiu avea legături cu Brașovul, cu Aradul, cu Caransebeșul și cu Năsăudul și-și asigurase pentru *Tribuna* corespondenți în toate ținuturile cu poporațiune românească, precum și la Pesta și la Viena. În același timp, Vasile Moraru ne adunase abonați în Bucovina, și pot zice că chiar dintru-nceput *Tribuna* era organul bucovinenilor. Mai avea *Tribuna* abonați și în Macedonia și-n Epir, de unde Popilian și Lecanta ne trimiteau corespondențe.

Ne bucuram cu toţii cînd puteam să publicăm asemenea corespondenţe, dar numai rar de tot se-ntîmpla să primim cîte una care putea să fie publicată fără de corecturi. Partea cea mai grea a sarcinei pe care aveam s-o purtăm Bechnitz şi eu erau aceste corecturi obositoare, care trebuiau să fie făcute cu multă discreţiune, pentru ca autorii să nu se sîmtă jigniţi de ele. În urmă ne dedea şi Coşbuc ajutor, iar după vreo doi-trei ani, cele mai multe dintre corespondenţe puteau să fie publicate şi fără de corecturi.

Nimic n-a contribuit la răspîndirea *Tribunei* şi la înrîurirea ei culturală atît de mult ca aceste corespondenţe. *Tribuna* mai era însă şi organ al Partidului Naţional Român şi avea să se susţin-n luptă nu numai cu adversarii, ci şi cu unii dintre aderenţii lui, care-şi dedeau silinţa de a face peste putinţă existenţa ei, pe care n-o socoteau bine asigurată.

După legea comercială, orişicare societate pe acţiuni trebuia să lichideze îndată ce capitalul i-a scăzut la mai puţin decît jumătate. Institutul tipografic în curînd a ajuns aproape de situaţiunea aceasta şi nu mai putea să fie scăpat decît dacă abonamentele se vor spori, ca din ele să poată fi acoperite cheltuielile de editură.

Sarcina de administrator al Institutului şi al ziarului o luase asupra sa dr. Aurel Brote, care făcea fel de fel de combinaţiuni spre a spori veniturile tipografiei, în fiecare zi sucea şi-nvîrtea cifrele şi ne spunea mereu că ne apropiem de situaţiunea în care vom fi nevoiţi să lichidăm. Se sporeau, ce-i drept, abonamentele, dar se sporeau şi cheltuielile, şi ar fi fost destul să cumpărăm o mai însemnată proviziune de hîrtie pentru ca să nu ne rămîie destul pentru acoperirea celorlalte cheltuieli.

Administratorul, Bechnitz şi eu ţineam cu toate aceste să începem cît mai curînd cu publicarea unei biblioteci poporale.

Pentru ca să se poată vinde cu preţ scăzut biblioteca aceasta, noi, cei de la Sibiu, am pus mînă de la mînă şi-am cumpărat hîrtie, iar din această hîrtie cumpărată pentru bibliotecă se lua şi pentru *Tribuna*.

Acesta era un secret pe care n-aveau să-l afle duşmanii *Tribunei*, ba chiar nici acţionarii din Braşov care ţineau la *Gazeta Transilvaniei*, vechea foaie cu care erau deprinși din timpul copilăriei.

Mai era apoi și că cei mai mulți dintre cei ce contribuisără pentru cumpărarea hîrtiei erau oameni ce trăiau fiecare din lefșoara sa și aveau casă plină de copii și astfel jertva de bunăvoie era prea mare pentru dînșii. Vorba era deci să li se restituie ceea ce au dat, se înțelege, după ce se vor fi sporit veniturile *Tribunei*. Deocamdată frații Brote, Bechnitz și eu cumpăram hîrtie pe polițe subscrise de noi, ceea ce numai noi știam.

Un negoțător ca Diamandi Manole nu putea însă să treacă cu vederea că-n socotelile Institutului e trecut prea puțin pentru hîrtie. Aflînd adevărul, a ajuns Diamandi Manole să-i zică lui Bechnitz *Befehl*.

Mai în glumă, mai serios, el zicea că sibienii sunt de două feluri: unii care se supun, iar alții care nu se supun cînd Bechnitz poruncește.

Adevărul era că noi cei ce făceam parte din cercul tribuniștilor eram oameni care nu lucrează împreună decît cu aceia cu care se pot înțelege fără ca să peardă timpul cu discuțiuni. Mulți dintre noi erau, ce-i drept, în anumite împregiurări nevoiți să se însoțească și cu aceia cu care înțelegerea nu le era cu putință. Ioan Bechnitz nu era însă dintre aceștia; cînd vorba era de lucruri care nu se potriveau cu felul lui de a vedea, el se retrăgea într-un colț și lăsa pe alții să lucreze.

Oamenii sunt în adevăr de două feluri: unii care au convingeri oarecum înrădăcinate, care fac parte din ființa lor sufletească, iar alții care nici nu știu ce va să zică a fi convins și au numai păreri care se schimbă după împregiurări și după înrîuririle la care sunt supuși.

DOCUMENTELE HURMUZAKI

Mă aflam la Viena în „*Allgemeine Krankenhaus*“ cînd am primit de la T. Maiorescu scrisoarea, prin care m-a chemat să trec în Țară pentru ca să iau parte la lucrarea culturală pornită de „Junimea“.

Citind azi, după cincizeci de ani, scrisoarea aceea, orișicare om cu judecată are să fie cuprins de sîmțămîntul că T. Maiorescu exagera nu numai destoiniciile mele ci totodată și propria sa putere de înrîurire asupra societății în mijlocul căreia urma să-și desfășoare lucrarea pornită din cel mai bun îndemn.

El însuși și-a dat seamă despre aceasta cînd spunea că cel ce ține să ieie parte la viața politică a României are, mai nainte de toate, să-și agonisească milionul, dacă nu are.

Adevărul e că nu era destul să ai milionul: trebuia să fii înzestrat și cu alte însușiri, de care cei însoțiți în „Junimea" erau lipsiți. De aceea alții, deci oameni în toate privințele mult mai prejos de dînșii, au avut în viața comună a românilor înrîurire mai hotărîtoare decît T. Maiorescu.

De gîndul acesta am fost pătruns — în ceea ce mă privește pe mine însumi — după ce-n toamna anului 1874 am sosit la Iași.

Am rămas uluit cînd am văzut risipa pe care o fac oamenii pentru ca să apară ceea ce în adevăr nu sunt, și goana neînfrînată spre a agonisi cu orice preț mijloacele de trai în belșug.

Cel mai covîrșitor dintre sîmțămintele mele era deci să stau la o parte pentru ca să nu fiu izbit, lovit, strivit de cei ce-mi ies în cale.

Eram și aici, cum fusesem la Viena, primit și îmbrățișat cu multă bunăvoință. Cu toate aceste, nu mă sîmțeam bine în mijlocul lumii în care întrasem și mereu băgam de seamă ca să nu supăr pe nimeni și să mă mulțumesc cu puțin.

Eram găzduit deocamdată la Samson Bodnărescu, atunci director al Școlii normale, și tot la el erau găzduiți Eminescu și Miron Pompiliu. Eminescu îmi cedase postul de redactor la *Curierul* lui Bălășan, unde luam 100 l. pe lună, destul pentru un om ca mine, care locuia și mînca oarecum de pomană. Societate pentru mine mai plăcută nu puteam să găsesc. Din cînd în cînd ne duceam apoi să stăm de vorbă cu Matilda Cugler, atunci soția prietenului nostru Burlă. În vreo două rînduri am fost și la Veronica Micle, tot societate pentru noi plăcută și ea. Vinerile luam parte la întrunirea literară a „Junimii". Era o viață potrivită cu firea mea și nu doream decît ca lucrurile să rămîie tot cum sunt.

Viind însă peste cîtva timp în treburi la Iași, T. Maiorescu a stăruit să trec la București.

Eu nu puteam să zic „nu!" Mă deprinsesem de mult cu gîndul că oamenii de felul meu sunt purtați ca frunza luată de vînt, atîrnători de împregiurări. Un lucru era însă hotărît: că împămîntenirea nu mi-o cer, deci la viața politică nu iau parte. A rămas deci să mi se deie o-nsărcinare pe care pot s-o primesc și fără ca să fiu cetățean al statului român.

O asemenea însărcinare mi-a găsit T. Maiorescu.

Baronul Eudoxie Hurmuzaki ostenise timp îndelungat ca să caute-n arhivele din Viena și să copieze documente privitoare la istoria românilor. Erau, dacă-mi aduc bine aminte, peste doauă mii de documente scrise pe vreo doauzăci de mii de pagini. Mai scrisese apoi Hurmuzaki în limba germană *Fragmente* privitoare la istoria românilor, dintre care numai o mică parte era manuscript gata de tipar. Tot acest manuscript îl dăruise apoi statului român, ca să-l publice sub purtarea de grijă a unei comisiuni, din care făceau parte Mihail Kogălniceanu, Teodor Rosetti, Dimitrie A. Sturdza, Alexandru Odobescu și B. P. Hajdău.

Documentele fiind scrise-n limba germană, altele-n cea franceză, iar altele-n cea latină, în cea italiană, puține-n cea română și mai multe-n cea maghiară, iar aceste urma să fie însoțite de o traducere-n românește.

Am fost numit secretar al acestei comisiuni, care-și avea reședința-n București, unde m-am mutat deci și eu.

E-nvederat că publicațiunea o făcea comisiunea și eu mă mărgineam să execut dispozițiunile luate de dînsa.

Documentele așezate-n doauă lăzi mari erau date-n păstrarea lui D. A. Sturdza, care le-a depus la Creditul fonciar, al căruia director era.

Fiecare document era numerotat în șirul în care a fost copiat. În același șir era făcută și numerotarea paginilor. Hurmuzaki făcuse apoi un catalog de bilete, așezate în același șir. Pe fiecare bilet era însămnată data și numărul documentului, precum și pagina pe care el începe. Rezumatul conținutului era făcut în limba germană.

Comisiunea a luat, înainte de toate, hotărîrea ca documentele să fie publicate-n șir cronologic, așa cum au fost copiate, iar rezumatele privitoare la conținutul lor să fie traduse fără de nici o modificare în românește.

Deoarece Hurmuzaki era bucovinean și se-mplineau o sută de ani de la „răpirea" Bucovinei, comisiunea a luat hotărîrea ca publicațiunea să se-nceapă cu documentele privitoare la Bucovina. Pentru ca să se poată ști al cîtelea e volumul care conține documentele privitoare la Bucovina, aveam să așez biletele din catalog după datele lor, în ordine cronologică, să constat care documente sunt pentru fiecare jumătate de secol și fiecare document cîte pagini are. Astfel s-a stabilit că întreaga publicațiune va trebui să aibă șapte volume și începutul se va face cu volumul VII.

Pentru ca nu cumva în urma răsturnării șirului la publicare să producă vreo-ncurcătură și unele documente să rămîie nepublicate, eu mi-am făcut pentru siguranța mea o copie de pe numerele așezate-n șir cronologic și am așezat iar biletele cum le găsisem, deci în șirul în care fuseseră copiate.

Această lucrare îndelungată și obositoare a fost săvîrșită sub priveghere specială a lui D. A. Sturdza, și abia apoi s-a întrunit comisiunea ca să-și ieie hotărîrile.

Mai aveam apoi să fac un indice de nume, localități și fapte. Trebuia deci să citesc mult pentru ca să mă dumiresc asupra persoanelor, locurilor și faptelor despre care era vorba în documente.

Scoaterea din lăzi a documentelor, darea manuscriptului la tipografie și corecturile erau deci o mai neînsemnată parte a lucrării. Chiar și traducerea în românește a rezumatelor era controlată de comisiune. Inițiativă și răspundere aveam numai în ceea ce privește traducerile din limba maghiară.

Lucram cînd acasă la mine, cînd la Creditul fonciar, cînd la tipografia „Socec și Teclu", și fiindcă biurou nu aveam și-n condică de prezență nu sămnam, oamenii rău nărăviți luau drept sinecură cei 350 lei pe lună pe care îi primeam ca diurnă de la Ministeriul Instrucţiunii Publice. După ce dar junimiştii au ieşit din guvern, Orăscu, noul ministru, m-a destituit şi a numit în locul meu pe B. P. Hâjdău, unul dintre membrii comisiunii.

Lucru tot atît de caracteristic ca măsura luată de guvern este că ceilalţi patru membri ai comisiunii s-au întrunit şi-au luat hotărîrea de a nu-i pune celui numit la dispoziţiune manuscriptele şi m-au însărcinat să-mi urmez ca pînă acum lucrarea pe răspunderea lor, ceea ce am şi făcut.

Drept răspuns, ministrul n-a mai prevăzut în budget suma prevăzută pentru publicarea documentelor. Tipografia lucra dar şi ea tot pe răspunderea celor patru membri din comisiune.

Peste un an de zile am urmat aşa, se-nţelege, mai mult pe apucate, ca de pomană, căci tipografia îmi dedea corecturi numai cînd n-avea altă treabă, cîteodată zece şi mai multe coli la un loc.

Schimbîndu-se guvernul, noul ministru nu m-a socotit înlocuit şi mi-a achitat diurna pe tot timpul trecut printr-un singur mandat, pe care l-am scontat după rînduiala timpului de atunci la bineştiutul cămătar al ministeriului.

De aici înainte lucrările s-au urmat cu regularitatea stabilită în contractul încheiat cu tipografia, care era obligată să-mi deie doauă coli de corecturi pe săptămînă şi după iar cîtva timp întreaga publicare a fost trecută la Academia Română ai căreia membri erau membrii comisiunii.

Eu eram acum de asemenea membru corespondent al Academiei Române.

Încă mai nainte luase comisiunea hotărîrea ca nişte documente culese de Esarcu din arhivele veneţiene să fie publicate şi ele ca *Suplement* la colecţiunea Hurmuzaki. Academia Română a publicat şi multe altele colecţiuni tot ca *suplemente*.

Într-un raport făcut asupra publicaţiunii, D. A. Sturdza a stăruit asupra zelului cu care iau parte la lucrările comisiunii. Am rămas deci pentru colecţiunea Hurmuzaki îndeosebi secretar şi după ce, în martie 1884, m-am întors la Sibiu.

Veneam din cînd în cînd ca să scot manuscripte din lăzile păstrate la Academie și să le dau tipografiei, care-mi trimitea corecturile acolo.

În primăvara anului 1888 am fost osîndit de către Curtea cu jurați din Cluj să stau timp de un an în temnița de la Vaț. Mi s-a dat voie să merg la București, unde am scos din lăzi și am dat la tipar manuscript pentru tot timpul ce aveam să petrec în închisoare, și corecturile mi se trimiteau acolo, unde puteam să le fac în toată tigna.

Parte deodată cu publicarea documentelor, parte mai tîrziu am descurcat manuscriptele *Fragmentelor* și le-am publicat pînă-n cele mai mici amănunte așa cum le-a lăsat Hurmuzaki.

Unele dintre aceste au fost traduse de Eminescu, iar altele le-am tradus eu, ținînd seamă de toate particularitățile de stil ale originalului german.

Tot sub îngrijirea mea a mai fost publicat manuscriptul lui Nicolae Bălcescu despre *Istoria românilor în timpul lui Mihai-vodă Viteazul*, pe care pînă atunci îl păstrase A. Odobescu.

În colaborare cu M. Kogîlniceanu am publicat, în sfîrșit, o broşură asupra „răpirii" Bucovinei, cea mai mare parte extrase făcute din colecțiunea de documente a lui Hurmuzaki.

În martie 1890 m-am întors de la Sibiu la Bucureşti, iar la începutul anului şcolar 1894 m-am stabilit la Măgurele, unde am stat pînă-n vara anului 1908[1]. În tot timpul acesta am urmat lucrarea pornită ca secretar al comisiunii.

Timp de peste treizeci de ani am luat parte la această lucrare literară care nu o dată era să fie și ar fi și fost curmată dacă regele Carol I n-ar fi ținut cu tot dinadinsul ca ea să fie scoasă la capăt și n-ar fi intervenit cu toată hotărîrea de cîte ori se făcea încercarea de a o suprima.

---

[1] „Despre activitatea lui Ioan Slavici la Măgurele au rămas manuscrise" (notă marginală în manuscrisul lui Slavici, p. 153, aparținînd redacției *Convorbirilor literare*, unde se tipăreşte postum *Lumea prin care am trecut*).

DĂSCĂLIREA MEA

La 1875, cînd m-am stabilit la București, limba română nu era obiect de studiu în școlile secundare din România. Se zicea că școlarii știu românește și e destul că și toate celelalte-n românește le învață. T. Maiorescu era însă de părerea că au nevoie să-nvețe și gramatică românească. A luat deci dispozițiunea ca deocamdată, pînă ce se va fi creat prin lege o catedră pentru studiul limbii române, profesorii de limba română, care aveau numai cîte șase lecțiuni pe săptămînă, să facă și cîte trei lecțiuni de limba română pentru clasa-ntîi.

Profesorul de filosofie de la Liceul „Matei Basarab“, advocatul Răceanu, a declarat că el numai ca profesor de filosofie a întrat în corpul didactic și și-a dat demisiunea.

Maiorescu era profesor de filosofie și petrecuse de multe ori ceasuri întregi stînd de vorbă cu mine, știa prea bine ce știu și ce sunt în stare să fac și m-a însărcinat să dau lecțiuni de filosofie și de limba română la Liceul „Matei Basarab“.

Chiar și dacă n-aș fi avut cuvenita pregătire pentru sarcina ce-am luat asupra mea, m-aș fi pregătit acum. Adevărul e însă că atît în timpul celor din urmă doi ani petrecuți la Universitatea din Viena, cît și-n urmă, cînd mă aflam în spital, am citit mult și cu multă rîvnă scrieri privitoare la filosofie, la pedagogie și la istorie, iar în ceea ce privește limba română mă dumirisem mai ales stînd de vorbă cu Eminescu. Mai era apoi și că-mi făceam lecțiunile cu multă plăcere, încît școlarii în curînd mi-au dus vestea de bun dascăl.

După ce am fost înlocuit la comisiunea însărcinată cu publicarea documentelor rămase de la Hurmuzaki, mi-am dat demisiunea de la Liceul „Matei Basarab“. Am dat însă lecțiuni la Școala normală a Societății pentru învățătura poporului și-n urmă la Azilul „Elena Doamna“, care atunci era școală particulară pusă sub purtarea de grijă a Eforiei spitalelor civile și sub direcțiunea generalului Davila.

Timp îndelungat am mai dat lecţiuni de istorie la Institutul „Manliu" şi apoi la liceul aşa-zis francez.

După ce m-am întors de la Sibiu, am luat asupra mea sarcina de director de studii şi-n urmă cea de profesor de istorie la Azilul „Elena Doamna".

La 1894, cînd Academia Română a-nfiinţat, sub protecţiunea regelui Carol I, Institutul „Ioan Otteteleşanu", soţia mea a primit sarcina de directoară, iară eu am dat, ca director de studii, lecţiuni de limba română de istorie şi de principii de educaţiune.

După patrusprezece ani, ne-am retras şi-n urmă am dat la şcolile comunităţii evanghelice din Bucureşti lecţiuni de limba română şi de istoria şi geografia României.

Atît la Şcoala normală şi la Azilul „Elena Doamna", cît şi mai ales la Institutul „Ioan Otteteleşanu" mi-am făcut studiile după program stabilit de mine însumi. Am publicat deci şi manuale potrivite cu acel program. 1) O scurtă întroducere în studiul filosofiei ca pregătire pentru pedagogie şi pentru lămurirea principiilor de educaţiune. 2) Asupra educaţiunii, din care doauă părţi, educaţiunea fizică şi cea morală, au fost publicate-n biblioteca „Minervei". Manuscriptul privitor la educaţiunea intelectuală şi la cea profesională a dispărut cînd cu arestarea mea. 3) Un manual pentru istoria universală, doauă volume, unul pentru timpurile vechi, altul pentru evul mediu, privit din punctul de vedere al românilor. 4) Gramatica limbii române, din care a fost publicată numai etimologia. Manuscriptul gata de tipar al sintaxei a dispărut şi el deodată cu cel privitor la educaţiune.

Am mai publicat în colaborare cu A. Odobescu o carte de citire pentru a doaua clasă primară şi-n colaborare cu I. Manliu un manual de sintaxă.

SCRIETOR

Eu m-am simţit viaţa mea întreagă mai presus de toate dascăl. A le da altora învăţături a fost pentru mine totdeauna o mulţumire, şi cele mai vii mulţumiri le-am avut stînd de vorbă cu oameni prin care mă puteam dumiri ori plimbîndu-mă cu elevii mei. Mai ales ca dascăl mi-am cîştigat şi pînea de toate zilele, şi nu-mi aduc aminte să mi se fi-ntîmplat vreodată ca să fiu nemulţumit de-nvăţăturile ce-am dat.

Nu tot aşa ca ziarist.

Fiind adecă vorba de interesele obşteşti, îmi dedeam totdeauna silinţa să spun ceea ce sîmt, gîndesc şi vor cei mulţi, şi nu o dată mi se-ntîmpla să stau la-ndoială dacă nu cumva greşesc. Abia tîrziu de tot am ajuns să mă-ncredinţez că sunt puţini oamenii care au convingeri. Cei mai mulţi nici nu ştiu ce va să zică a fi convins. Ei au numai păreri, pe care le schimbă după împregiurări şi după impulsiuni momentane.

Partea individuală deci în scrisa mea ca ziarist erau îndrumările pe care le dedeam, iar aceste adeseori nu se potriveau cu felul de a gîndi al celor mai mulţi.

Cu atît mai vîrtos ieşea la iveală această rîvnă dăscălească în scrierile mele literare.

Nu puteam să mă-mpac cu gîndul că lectura de orişice fel e numai o plăcută perdere de vreme. În gîndul meu rostul scrierii a fost totdeauna îndrumarea spre o vieţuire potrivită cu firea omenească.

Din onorarul pe care-l aveam la Sibiu ca director al ziarului *Tribuna* ori din cel ce mi se dedea în urmă la Bucureşti ca director al ziarului *Minerva* nu puteam să trăiesc. Cu atît mai puţin aş fi putut să trăiesc din onorarele ce am primit pentru scrierile mele literare. Ar fi trebuit să alerg şi eu pe la redacţiuni, ca să mi se facă reclamă, şi pe la autorităţi ca să-mi cumpere exemplare, ceea ce era împotriva firii mele. Scriam deci pentru mulţumirea mea sufletească, şi-mi era destul că le făceam prin aceasta plăcere unora dintre prietenii şi binevoitorii mei. O spun aceasta pentru ca să caracterizez timpul prin care am trecut.

Scriam pentru că nu eram în stare să mă stăpînesc. Scăpat însă de neastîmpărul de care eram cuprins, puţin îmi păsa dacă se publică ori nu ceea ce am scris: îmi era destul că am citit scrisa mea în faţa cuiva. Nu numai ţineam apoi seamă de efectul produs de scriere, ci, scriind, îmi dedeam toată silinţa să mă potrivesc atît în plăsmuire, cît şi în formă cu felul de a vedea şi cu gustul acelora pe care îi aveam în vedere. Aşa se adeverea în ceea ce mă priveşte că lucrarea literară se desfăşură sub înrîurirea publicului cititor.

La Viena şi la Iaşi am scris sub înrîurirea lui Eminescu, în primii ani ai petrecerii mele la Bucureşti, sub a lui T. Maiorescu, iar în urmă nu am publicat decît ceea am citit mai nainte soţiei mele.

Urmarea firească e că lucram totdeauna a-ndelete, ţineam la corectitatea formei pînă-n cele mai mici amănunte şi-mi dedeam silinţa să aleg vorbele, să le întrebuinţez şi să le aşez potrivit cu deprinderea celor mai mulţi dintre români, deci nu ca pătura aşa-zisă cultă a poporului român, care şi-a format încetul cu încetul o limbă oarecum noauă şi din ce în ce mai pestriţă şi mai străină pentru urechea românului.

Scriam, se-nţelege, mai ales cînd aveam timp liber. În timpul pe care l-am petrecut la Arad şi la Oradea-Mare n-am scris însă pentru că nu aveam cui să-i citesc ceea ce aş fi scris, iar în timpul celor patrusprezece ani petrecuţi la Măgurele, am scris puţin, pentru că nu aveam răgaz pentru aşa ceva.

ÎNCHISORILE MELE

SCRISORI ADRESATE UNUI PRIETEN DIN ALTĂ LUME

Iubite amice,

Gîndul meu e să-ți fac împărtășiri despre cele petrecute în timpul trăit de mine la Vaț, la fortul Domnești, la hotel „Luvru“, la Văcărești, la hotel „Modern“ și iar la Văcărești. N-o fac însă aceasta decît pentru ca să te ajut a te dumiri asupra stărilor de lucruri din timpul vieții mele. Am, deci, înainte de toate, să-mi dau silința de a te dumiri cum au venit lucrurile de eu am ajuns să trec și prin temnițele naționale românești.

E învederat că n-am reușit a-i face pe cei puternici dintre contimporanii mei să mă înțeleagă și teamă mi-e că nu m-ai înțelege nici tu dacă n-ai ținea seamă și de unele din cele demult întîmplate.

Încep de pe la 1870.

În apelul adresat publicului cînd cu serbarea de la Putna (*Românul*, 10 iunie 1871) am zis:

„Națiunea română voiește cultură, și cultura ei trebuie să fie una, omogenă la Prut și la Lomniș, omogenă în sînul Carpaților și pe malurile Dunării bătrîne...“

În apelul adresat domnișoarelor române, aceste sunt rugate să trimită la Putna un steag cu înscripțiunea:

„CULTURA E PUTEREA POPOARELOR“

Aceste nu erau vederile noastre, ale celor cîțiva tineri, care au pus la cale serbarea, ci ale celor mai de frunte dintre fruntașii de atunci ai românilor, între care junimiștii, Alecsandri, Kogîlniceanu și mai ales Șaguna, dimpreună cu toți ai săi.

Între universitarii care au luat parte la serbare, deci și la congres, se aflau însă mulți care stăruiau în gîndul că restabilirea unității în viața culturală a poporului român nu se va putea face decît după ce românii toți vor fi împreunați într-un singur stat.

Noi, cei ce nu eram de părerea aceasta, am luat înțelegerea să înființăm un ziar, ca organ de propagandă, nu însă în România, unde lui Eminescu i se păreau toate putrede, ci la Sibiu, iar deocamdată să colaborăm la *Telegraful român*, înființat de Șaguna.

Trei ani în urmă, după ce lucrasem peste un an la Arad și Oradea-Mare, mă aflam iar la Viena, unde zăceam în *„Krankenhaus"*, bolnav greu. În urma unui accident mi se înflamase adecă încheietura de la cotul stîng și vorba era ca brațul să-mi fie amputat și că viața-mi este în mare primejdie.

În aceste împrejurări, pentru mine foarte triste, am primit de la T. Maiorescu următoarea scrisoare:

„București, 8/20 aprilie 1874

Domnule Slavici,

Poate vei fi aflat din jurnale numirea mea de ministru al Instrucțiunii Publice. Pentru mine este acum o întrebare de principiu de a întroduce « Direcția noauă » în înțelesul ce este explicat în articolele mele din *Convorbiri* (presupun că le-ai cetit), spre împrospătarea vieții statului român.

Între bărbații care reprezintă această direcție ești și d-ta, și eu doresc se întroduc această putere noauă în mijlocul nostru.

Ce pot face deocamdată pentru d-ta? și ce pot face mai tîrziu? |

Știu că ești bolnav și de ce ești bolnav. D-l Negruzzi m-a ținut în curentul peripețiilor prin care ai trecut.

Ți se amputează brațul? Cît vei mai fi legat la pat? Nu exagerezi greutatea împrejurărilor? O scrisoare ce trimiseseşi d-lui Negruzzi din Oradea-Mare mi s-a părut cam fatalistă în desperarea ei.

De la « Junimea » îţi trimitem vro 8—9 galbeni pe lună. Îi primeşti regulat? Ce-ţi trebuie pe lîngă aceştia acum?

Şi, pentru mai tîrziu, la ce te crezi capabil? Profesorat? O funcţiune administrativă în ministeriu?

Inspector de şcoală cu misiunea de a revedea şi însufleţi învăţămîntul din sat în sat şi din oraş în oraş?

Răspunde, mă rog, şi, mai întîi de toate: nu perde curagiul. Viaţa întreagă e prea seacă pentru a merita desperarea unui cap ca al dumitale.

Te rog să crezi în interesul şi afecţiunea ce ţi-o păstrează cercul nostru literar şi îndeosebi

T. Maiorescu"

El se înşela cînd credea că lucrarea poate să fie condusă şi de la Bucureşti, avea însă dreptate în ceea ce priveşte boala mea, care nu era atît de primejdioasă cum se credea. După ce, cu ajutorul primit de la „Junimea", am plecat la ţară şi-am stat acolo cinci luni de zile la aer curat, la apă limpede şi la lapte bun, m-am vindecat fără nici o căutare medicală, alegîndu-mă cu o neînsemnată anchiloză parţială.

Toamna am plecat apoi la Iaşi, de unde, după cîteva săptămîni, am trecut la Bucureşti.

Timp de zece ani aproape, cît am stat la Bucureşti, am avut legături cu toţi oamenii mai însemnaţi ai ţării şi m-am bucurat de bunăvoinţa tuturora. Lucram ca secretar al comisiunii însărcinate cu publicarea documentelor istorice adunate de baronul Eudoxie Hurmuzaki, colaboram la *Timpul* şi dedeam lecţiuni la Azilul „Elena D[oam]na" şi la Şcoala normală a Societăţii pentru învăţătura poporului român, nu-i stăteam deci nimănuia în cale. În acelaşi timp nu îmi cerusem recunoaşterea calităţii de cetăţean român, căci eram hotărît să mă întorc iar acasă, ceea ce am şi făcut după ce prietenii mei din Ardeal au reuşit să înfiinţeze *Tribuna*.

Toată lumea stăruia să n-o fac aceasta. Între junimişti, singur Teodor Rosetti zicea să nu ascult de nimeni, ci să fac ce mă îndeamnă firea mea proprie.

Mult au stăruit să rămîn regele și regina, generalul Davila și Dimitrie Sturdza, precum și V. Alecsandri, care mă-ncredința că multe iluziuni voi perde lucrînd împreună cu ardelenii, care nu sunt oameni pe care te poți răzăma.

Singuri Mihail Kogîlniceanu și I. C. Brătianu stăruiau să plec, ca să-mi fac datoria.

Mărturisesc că am plecat mai mult de nevoie, pentru că luasem la Putna angagiamentul de a primi sarcina de redactor al organului de propagandă ce se va înființa la Sibiu.

Tocmai de aceea m-am pomenit în fața mea cu oamenii care la Putna stăruiau în gîndul că unitatea culturală nu se va putea restabili în viața poporului român decît după ce românii vor fi împreunați într-un singur stat.

Mai era apoi la mijloc și altăceva.

Încă pe la 1870, cînd, sub conducerea lui Eminescu, îmi dedeam silința să mă dumiresc asupra filosofiei germane, am prins o slăbiciune oarecum bolnăvicioasă pentru chineji. Schopenhauer zice adecă undeva că Confuciu e cel mai cu minte dintre oamenii ce-au trăit pe fața pămîntului. Aceasta m-a făcut să-mi dau silința de a-l cunoaște pe poporul chinezesc și am citit tot ceea ce mi-a căzut în mînă asupra Chinei. Una din aceste cărți a fost scrisă de M. G. Pauthier sub titlul *Chine ou Description historique, géografique et littéraire de ce vaste Empire* etc. (Paris, „Firmin Didot" etc.). La p. 146 a acestei cărți am citit o expunere făcută de Confuciu asupra celor trei legi fundamentale și asupra celor cinci vîrtuți de căpetenie. A cincea din aceste e „sinceritatea sau buna-credință", ceea ce va să zică acea franchețǎ, acea inimă deschisă amestecată cu încredere, care exclude orișice fățărnicie și orișice prefăcătorie în ceea ce privește fie purtările, fie felul de a vorbi.

La p. 148 unul dintre comentatorii marelui înțelept mai adaugă:

„*Sinceritatea* le dă faptelor noastre adevărata valoare. Fără de *sinceritate* ceea ce pare virtute nu e decît hipocrizie, ceea ce sclipește cu cea mai mare strălucire, ceea ce umple de uimire nu e decît o scînteiere trecătoare, care, spre a se stînge, nu are nevoie decît de cea mai slabă adiere a unei patimi uşoare.“

Aceste poveţe mi s-au întipărit atît de adînc, încît mi-au rămas pînă-n ziua de astăzi îndreptar în toate împregiurările vieţii.

În gîndul meu, cea mai mică lipsă de sinceritate, nu numai faţă cu compatrioţii ori cu conaţionalii mei, ci şi faţă cu orişicare om, ba chiar şi faţă cu duşmanii, e o mişelie neiertată.

Lucru bun şi frumos, dar nepotrivit cu o societate în care sunt puţini oamenii de caracter şi-n care „politică“ va să zică arta de a umbla cu minciuna. Cîtă vreme mă aflam la Bucureşti, unde nu puteam să-i stau nimănui în cale, eram un tînăr inofensiv şi foarte multora simpatic. Mutat însă la Sibiu, ca director al primului organ cotidian pentru publicul român de acolo, am ajuns om care poate să fie şi primejdios.

Unii şi nu tocmai puţini dintre junimişti dedeau cu socoteală că m-am lepădat de convingerile în care stăruisem la Putna şi-am intrat în slujba lui I. C. Brătianu, ca să fac propagandă „iredentistă“ în Ardeal.

Răposatul P. P. Carp, bunăoară, nu s-a încredinţat niciodată că nu e adevărat lucrul acesta, şi chiar în timpul războiului mi-a zis vorba *„Tu l'as voulu, Dandin !“*

„Iredentiştii“ adevăraţi erau, din contra, convinşi că noi, tribuniştii, oamenii lui Şaguna, suntem vînduţi celor din Viena, ca să înăbuşim mişcarea naţionalistă. Iar alţii luau sinceritatea drept fineţă diplomatică, în dosul căreia se ascund cele mai viclene planuri.

Cu toate aceste, ba pot să zic şi că mai ales de aceea *Tribuna*, „Biblioteca *Tribunii*“ şi *Foaia poporului* s-au răspîndit şi am făcut un mare pas spre restabilirea unităţii culturale, ba am avut şi un succes politic, căci conferenţa de la 1887 a ales un comitet în care tribuniştii erau în majoritate. E. Brote a fost ales vicepreşedinte, iară eu eram secretar.

La 6/18 mai 1887 am primit din Bucureşti următoarea scrisoare:

„Iubite domnule Slavici,

Mulţumesc pentru trimiterea fotografiei finului. E frumuşel şi ţeapăn. Să fie şi aşa mai departe. Cu dinţii nu-ţi prea bate capul. Sunt atîtea milioane de dinţi ce le scoate natura pe fiecare zi, încît nu e probabil să-şi dea în petec tocmai la băiatul d-tale.

Rău faci că rămîi în Sibiu şi te jertfeşti degeaba. Cu ramoliţi ca Bariţ şi cu mişei ca Babeş nu e politică de făcut. Oameni de politică erau mocioniştii, dar aceştia sunt perduţi pentru cauza românilor. Restul nu face parale.

Înţeleg eu foarte bine că este important ca să fie o atitudine oarecare şi în politica actuală a românilor austro-ungari, oricîţi şi oricum ar fi ei. Dar vreau să zic numai că pentru *această* politică nu trebuie să se jertfească cineva ca d-ta, care face mai mult pentru literatură dacă are libertatea de spirit necesară. Căci *această* politică este pasivă, şi rezultatul ei nu atîrnă de la d-voastre, ci de la complicaţii europene şi de la ruina financiară a ungurilor şi de la raportul lor dinastic cu Austria. Aceste mari evenimente însă se vor întîmpla după nişte împregiurări, asupra formei şi efectului cărora activitatea d-tale nu poate avea nici o înrîurire.

Prin urmare dai prea mult din d-ta şi cîştigi prea puţin rezultat ideal posibil. Nu vorbesc de chestia materială.

N-ai să te lecuieşti niciodată de un idealism prea puţin real, nu în înţelesul banilor, ci în înţelesul efectului practic ideal?

Salutări d-nei Slavici şi d-tale.

De la al d-tale devotat
T. M."

Cred că scrisoarea aceasta te va fi dumirit asupra adevărului că idealismul meu nu se potrivea cu starea morală a societăţii în mijlocul căreia trăiam, şi numai de aceea era „prea puţin real".

Nu mult timp în urmă, la 22 iunie 1887, soţia mea a primit de la Sinaia următoarea scrisoare:

„Dragă Eleonora,

Îţi scriu în numele maiestăţii-sale reginei, însă mai înainte de a-ţi comunica scopul acestei scrisori, te rog să nu vorbeşti nimănui despre aceasta, maiestatea-sa dorind a fi cea dintîi a da vestea de i se va îndeplini dorinţa.

Iată dar despre ce este vorba: d-şoara Felicia Racoviţă, actualmente directoare la azil, din cauza sănătăţii sale doreşte să se retragă de la 1 iulie. Marea dorinţă a m.-s. ar fi de a te vedea pe tine în capul acestui stabiliment. Ai avea pe d-l Slavici cu tine căci m.-s. îl va ruga să predea lecţiile de mai nainte la azil — adăugînd şi cele de istorie — lecţii foarte neglijate de doi ani. Nu cred ca dificultăţile unei asemenea sarcini să vă înspăimînte. Ca director al studiilor m.-s. a numit o pedagogă, o persoană de mare experienţă şi cu multă instrucţie. M.-s. se gîndeşte zi şi noapte la îmbunătăţirea azilului, dorind a-l ridica la rangul celor dintîi şcoli din Europa. Luptă însă cu mari greutăţi de cîtva timp. S-a gîndit la d-voastre ştiind că, dacă această propunere vă va conveni, veţi lucra cu toată inima, cu cel mai mare interes şi iubire pentru acest stabiliment.

Aştept răspunsul tău cu mare nerăbdare. Cu această ocazie voi avea şi plăcerea de a şti ce mai faci. Primeşte, te rog... etc.“

E învederat că la scrisori ca aceasta nu se putea da decît răspunsul că dorinţa reginei e poruncă.

Fusesem însă mai nainte profesor la Azilul „Elena Doamna“, care era aşezămînt particular atîrnător de Eforia spitalelor civile, iar acum guvernul se făcuse el stăpîn pe acel aşezămînt. Mi-am dat deci pe faţă temerea că-mi va fi grea poziţiunea faţă cu ministrul Cultelor şi al Instrucţiunei Publice şi, în genere, faţă cu guvernul care întreţine cele mai bune relaţiuni cu Austro-Ungaria, în care eu sunt compromis.

Am primit răspunsul că m.-s. regina a vorbit cu ministrul, atunci D. A. Sturdza, şi acesta era încîntat de ideea ei.

Am plecat deci la Sinaia, ca să iau înţelegere cu m.-s. regele, apoi m-am retras din redacţiunea *Tribunei,* mi-am dat demisiunea din comitetul Partidului Național, am părăsit locuința mea și am „împachetat", gata de plecare.

Cu toate aceste am rămas. Plecarea mea era prezentată drept dezertare și prietenii mei se temeau că *Tribuna* nu se va mai putea susținea după ce voi fi plecat eu.

Abia în martie 1890, după ce am stat timp de un an în temnița de la Vaț, m-am întors iar la București.

Ar trebui să intru în prea multe amănunte pentru ca să te dumiresc asupra împregiurărilor de atunci.

Îți spun numai că am fost nevoit să plec.

Pentru ca să-ți dai seamă despre cele ce mă așteptau la București, îți fac o împărtășire despre două scrisori, pe care din întîmplare le-am păstrat.

Încă la 1886 scrisesem drama *Gaspar-vodă Grațiani*, pe care i-am trimis-o direcțiunei Teatrului Național din București.

La 28 martie s.v. 1886, am primit următoarea scrisoare:

„Stimate domnule Slavici,

Deși nu am onoarea de a vă cunoaște personal, cunosc din reputațiune numele d-voastre, știu că ați luptat mult pentru cauza națională, de asemenea ați scris și mai mult pentru răspîndirea literaturii române.

Faptul ce s-a întîmplat aseară în sala de lectură a Teatrului Național, față fiind directorul general, membrii comitetului și întreg personalul artistic, la cetirea piesei d-voastre *Gaspar Grațiani*, mi-a umplut inima de dezgust, încît nu m-am putut opri de-a nu vi-l face cunoscut și d-voastre. Ușurința, nepăsarea și mai ales batjocura cu care se tratează scrierile literare pentru teatru, cu deosebire ale transilvănenilor, a ajuns un ce revoltător! Ușurința ridicolă cu care s-au apreciat scrierile lui Vulcan, ce-a trimis și trimite necontenit pentru a fi jucate aci, mi-a prevestit răceala și batjocura cu care va fi primită și piesa d-tale. Deși d-nul Urechiă, în unire cu Maiorescu, a citit piesa d-tale și, găsind-o bună, a recomandat-o cu deosebită atențiune comitetului teatral, totuși d-l D. Ollănescu, membru în comitet, autor și traducător al mai multor piese clasice, a găsit scrierea d-tale nulă şi ridicolă pînă-n ultimul grad. Pentru a altera şi mai mult gustul ce-ar fi putut prinde artiştii de piesa d-tale, dumnealui, Dim. Ollănescu, care o citea, a început să imiteze dialectul transilvănenilor, să-l exagereze chiar, ceea ce producea rîs mare printre auditori. Afară de asta, artistul care era să joace pe Graţiani, neconvenindu-i sub nici un chip acest rol, deoarece avea să înveţe mult pe de rost, a refuzat cu uşurinţă de a-l juca şi prin urmare direcţiunea a găsit de cuviinţă a respinge piesa d-tale, deşi se găsesc încă 2—3 persoane printre artiştii teatrului care ar fi putut să facă o frumoasă creaţiune din acest rol.

Un alt motiv a mai găsit direcţiunea pentru a respinge scrierea d-tale, şi aceasta ar fi că aproape toate frazele sunt repetate de două ori şi că piesa ar fi scrisă în dialect transilvănean, deoarece e scrisă de un transilvănean, ceea ce a făcut pe d-l Ollănescu să se oprească în cetire şi să adauge următoarele cuvinte *textual*: «*Doamnelor şi domnilor*! *Trebuie să ştiţi că piesa e scrisă de un transilvănean, în stilul* Revistei literare, *şi ţăranul din Transilvania e atît de bou, încît fiecare frază şi fiecare cuvînt chiar în convorbirea-i zilnică îl repetă de două ori !!!* »

M-am revoltat de atîta ură pînă în adîncul inimii mele, am părăsit sala de repetiţie imediat, căci sunt unicul transilvănean între cele 60 persoane ce compun Societatea dramatică română, şi din care jumătate sunt jidani, restul greci, armeni şi bulgari românizaţi (?). M-am indignat cu atît mai mult că nici un singur artist nu s-a ridicat să protesteze contra acestei calomnii nedemne, căci toţi aceşti artişti au fost prin Transilvania cînd cu Millo, cînd cu Pascaly şi ştiu foarte bine că în Braşov, Sibiu, Cluj, Oradea, Năsăud şi alte locuri, pe unde am umblat, lojile i-au fost pline numai cu ţărani transilvăneni cari străluceau prin ele ca soarele.

Imediat am comunicat faptul d-lui G. Bariţ, care se află aci şi care a rămas foarte indignat. Aceşti artişti se prepară de vară a mai face o excursiune prin Transilvania, desigur că nu vor mai avea îmbrăţişarea din trecut. D-l Urechiă a rămas de asemenea foarte indignat şi şi-a dat demisia din membrii comitetului! Iată dar, d-le Slavici, cum se primesc de către fraţii noştri munca şi studiul, iată cum se recompensează meritele unui om care a lucrat decenii de ani pentru răspîndirea literaturii române. În loc ca direcţia şi comitetul să încuragieze pe artiştii români, cheltuieşte toată subvenţia acordată cu multă greutate, pentru a se monta operile frivole şi scîrboase, în care apar femeile teatrului aproape în costumul naturei, căci astfel de lucru le place onor. membri din comitet.

N-ai face rău să dai prin *Tribuna* o bună lecţiune directorului teatrului pentru necapacitatea sa, cum şi acelui domn care nu poate să respire de transilvăneni. Adu-le aminte că părinţii lui Lazăr au fost transilvăneni-ţărani şi astăzi îi ridică statuă de marmură în faţa Universităţii!

În fine, piesa d-tale a fost respinsă cu huiduituri chiar de la actul al 2-lea şi în locu-i s-a pus în repetiţie batjocura şi caricatura franţuzească intitulată *Bărbatul cu trei neveste*, care la Paris se joacă prin cîrciume, iar nu pe scena teatrelor subvenţionate de stat. Asemenea se va mai juca şi *Radicalele* d-lui Odobescu, în care-şi bate joc în modul cel mai grosolan de transilvăneni. Iată cum stau lucrurile, domnul meu, să nu-ţi mai faci mare iluziune de «*fraţii noştri*» (?), căci mult sunt cîinoşi la inimă!!!

Îţi voi mai scrie multe despre faptele nedemne şi asupririle neomenoase ce suferim noi transilvănenii din partea acestor porecliţi «fraţi ai noştri». Primeşte deocamdată o cordială strîngere de mînă.

I. C. Lugoşanu
Artist dramatic, str. Academiei 37"

Nu vei fi înţelegînd, iubite amice, cum piesa a fost respinsă şi cu toate aceste căzută chiar de la al doilea act cu „huiduituri".

Adevărul era că întreaga urzeală era pornită de la bunul meu prieten I. L. Caragiali, iar Mitică Ollănescu nu era decît unealtă poate inconştientă.

După dispoziţiunile luate de mine, Gaspar Graţiani urma să fie jucat de Gr. Manolescu, rolul Sarei (evreica) era pentru Amelia Welner (evreică), iar rolul lui Baruch avea să-l joace Nottara. Ei bine! Manolescu ţinea să aibă în rolul Sarei pe Aristiţa, care acum îi era soţie, iară Nottara ţinea să joace pe Gaspar Graţiani cu Amelia Welner, care îi era soţie. De aceste încurcături au profitat cei ce lucrau în dosul culiselor.

Urmează acum cealaltă scrisoare:

„Brăila 18/30 noiemvrie 1886, marţi
(Sunt pentru o zi aici, mă întorc mîne la Bucureşti).

Iubite domnule Slavici,

Vinerea trecută am fost la comit. teatral şi am cetit cîteva părţi din drama d-tale *Gaspar-vodă* înaintea unor actori. Prin această cetire am înduplecat pe d-na Aristiţa Manoleasca să joace pe Sara şi pe Manolescu să joace pe Graţiani. Pînă atunci nu voiau. Pînă acum ai cel puţin cei doi actori mai buni în roluri principale. Nottara ar trebui să ia pe Baruch.

Drama are să se pună în studiu la Anul nou pentru a se juca spre finele [lui] ianuarie.

Pînă atunci vii d-ta la Bucureşti şi stai cîteva zile ca să studiezi cu actorii şi să modifici micile lucruri ce-ar fi de modificat.

Cum îţi poţi închipui că merge în teatrul român aşa ceva fără o stăruinţă amănunţită cu actorii?

Trebuie să dai zor, să vorbeşti cu jurnale, cu actori, cu toţi... Glumă e asta?

O primă dramă a d-tale şi în poziţia d-tale dincolo, sau poţi să te îngrijeşti însuţi pentru reprezentarea ei, sau o retragi. Căci ar fi *neiertat lucru* să cadă din neglijenţă. Încai dacă cade după toate stăruinţele, nu are să-ţi impute conştiinţa literară nimic.

Das scheint mir so. Entweder-oder. Mit halben Massregeln geht nichts in der Welt für ordentliche Leute. Den Lunpen gelingt allerdings manchmal auch das Halbe — Ihnen aber niemals.

Al d-tale devotat
T.M.

P.S.

Eminescu are o recidivă şi este printre alienaţii de la Mănăstirea Neamţul."

N-am făcut nici ceea ce mi-a zis Lugoşanu, nici ceea ce m-a sfătuit T.M.

Îmi părea foarte rău că nu mi-a fost primită drama şi eram adînc mîhnit, dar nu şi supărat, şi de aceea nici n-am luat notiţă-n *Tribuna*, nici nu mi-am retras manuscriptul, ci m-am mărginit a declara că direcţiunea nu are decît să facă corecturile, fie schimbări, fie suprimări, fie adause, dacă consideraţiuni tehnice o cer aceasta.

Încă mai puţin puteam să fac ceea ce m-a sfătuit T. Maiorescu. Nu că n-aş fi voit, dar nu eram în stare. Pentru ca să stărui pe lîngă jurnale şi pe lîngă artişti, să chefuiesc cu unii şi cu alţii şi să le fac curte actriţelor, se cer anumite destoinicii, care mie îmi lipseau. Încercasem eu în alte împrejurări aşa ceva şi-mi dădusem în petec. Era la mijloc nenorocitul meu confucionism, inima deschisă, în urma căreia mă lua gura pe dinainte, ca să spun ceea ce în adevăr simt şi gîndesc.

Nici că ţi-am făcut împărtăşire despre cele cîteva scrisori decît pentru ca să-nţelegi de ce eram cuprins de simţămîntul că nu era pentru mine loc în mijlocul clasei culte române şi de ce m-am retras în urmă la Măgurele, unde nu-i stăteam nimănuia în cale şi unde mi se părea cu putinţă ceea ce nu puteam să-ncerc la Azilul „Elena Doamna", unde azi aveam a face cu un ministru, mîne cu altul şi unde funcţionarii ministerului se amestecau în toate.

T. Maiorescu, T. Rosetti şi I. Negruzzi, A. Odobescu şi V. A. Urechiă, Mih. Kogălniceanu, D. A. Sturdza şi I. C. Brătianu, regele Carol I şi regina Elisabeta, vorbind mereu despre mine, m-au făcut multora urgisit, mai ales multora dintre sectarii liberali, şi un păcătos aş fi fost dacă mi-aş fi mistuit puterile-n luptă cu aceştia.

Ioan Otteteleşanu lăsase adecă averea sa lui Ioan Kalinderu. Acesta înfiinţase şcoala şi-o trecuse dimpreună cu averea la Academia Română, iar aceasta a pus-o sub „protecţiunea regelui Carol I".

Însărcinaţi de Academia Română să vizităm şcoli similare din ţările apusene şi să facem apoi propuneri în ceea ce priveşte organizarea noului aşezămînt, am fost primiţi la Palat şi regele ni-a hotărît, în înţelegere cu regina, școlile pe care urma să le vizităm. Planul de organizare, regulament și program de studii, l-am stabilit apoi tot în înțelegere cu regele și cu regina.

Cu purtarea de grijă pentru Institutul „Ioan Otteteleșanu", Academia Română a însărcinat o comisiune specială, compusă din I. Kalinderu, D. A. Sturdza și I. Negruzzi, toți trei binevoitori ai noștri.

Nu se putea să pornești o lucrare în împrejurări mai priincioase. Mai ales Ioan Kalinderu, adevăratul întemeietor al școlii, lucra cu mult zel și cu toată inima și pentru că știa cît de mult țineau regele și regina să vadă institutul bine îndrumat.

A și fost bine îndrumat, și anul al treilea, după ce toate .erau croite, viind să viziteze institutul, regele a zis: *„O oază în mijlocul unui pustiu"*. A adăugat însă: *„Numai dacă nu i-ar seca izvoarele."*

„Nu!" am zis eu în gîndul meu. Atît de adînc eram pătruns de gîndul că secarea izvoarelor e peste putință încît îmi alesesem la Măgurele și locul unde țineam să fiu înmormîntat.

Eu n-aș fi ajuns, cu toate acestea, să-mi istovesc puterile prin cazematele de la Domnești, pe la „Luvru", prin hotel „Modern" și pe la Văcărești dacă izvoarele n-ar fi secat încă trăind cei ce cu atîta inimă lucraseră la organizarea acelei „oaze" din mijlocul pustiului.

II

Iubite amice,

Între școlile de gospodărie casnică pe care le-am vizitat cînd cu călătoria noastră prin țări apusene nu avea nici una atîta lărgime ca cea de la Măgurele, care avea lăptărie, prăsilă de porci, curte de păsări, grădină de legume, pomăt, vie și tot ceea ce se mai cere pentru practica gospodăriei casnice în toate amănuntele ei.

S-a întîmplat apoi că doi oameni cumsecade, farmacistul Munteanu și medicul Emil Pop, au luat în arendă moșia Băneasa și-au înființat pe ea o lăptărie model, care pune la București în vînzare lapte sterilizat de cea mai bună calitate. Din nenorocire, însă, anul a fost secetos, nutrețul s-a scumpit și astfel cei doi arendași au ajuns în mare strîmtorare, iar proprietarul moșiei nu voia cu nici un preț să-i păsuiască. Falimentul era deci inevitabil. Mai-nainte de a li se fi pus sechestru, ei au vîndut ce-au putut din vacile lor, și unul dintre funcționarii Academiei Române a cumpărat și el o vacă cu lapte și două vițele mai mici de un an.

Vaca era folositoare, căci dădea peste 20 litri de lapte pe zi, dar cele două vițele, deși foarte frumoase, rasă de Pinzgau curată, mai aveau să fie hrănite timp de trei ani cel puțin pentru ca să poată fi de vreun folos. Era deci foarte apropiat gîndul de a le trimite la Măgurele, unde se hrăneau alăturea cu celelalte vite din nutrețul cosit fie din parc, fie din luminișurile zăvoaielor.

Coconu Iancu Kalinderu, care ținea mult la institutul înființat de dînsul, venea des pe la Măgurele. Mai fiind și administrator al domeniului Coroanei, se interesa și de gospodăria institutului, care în înțelegere cu dînsul și mai ales după îndrumări date de el fusese organizată. Era deci peste putință ca el să treacă cu vederea cele două vițele frumoase.

Te-ntreb: ce trebuia să fac eu?

În mijlocul lumii în care ne aflam, oamenii mai cuminte decît mine ar fi tăcut poate și ar fi lăsat-o încurcată. Eu eram împins de firea mea să spun adevărul.

— Frumoase vițele aveți! a rîs coconul Iancu zîmbind și a mers mai departe fără ca să lungească vorba.

Abia după-masă, cînd ne luam cafelele și era și soția mea de față, el și-a adus iar aminte de cele două vițele.

— N-o să vă supărați dacă vă-ncredințez că domnul acela nu vi-e prieten a zis el.

— Nu mi-a fost, nu ne este și nici nu poate să ne fie, căci prea e mare deosebirea sufletească între el și noi, am răspuns eu. El e însă om de-ncredere, oarecum mîna dreaptă a d-lui Dimitrie Sturdza și e în interesul institutului să ni-l facem binevoitor.

— Ai multă dreptate, a zis coconul Iancu. E un lucru fără de importanță: cele două vițele se străcoară și ele pe lîngă celelalte vite, și eu sunt de părerea că era chestiune de tact chiar să-i faci propunerea de a le trimite aici. Dacă era însă om corect și prieten al d-voastre, el nu primea. Acesta e numai un mic început. Mîne urmează alta, poimîne iar alta și așa mai departe. La Academie sunt apoi mulţi funcţionari şi n-are să te mire dacă toţi apucă pe acelaşi drum. D-voastră aveţi aici vie, pomi, grădină de legume, curte de păsări, lăptărie, la care scoateţi unt şi brînză, tăiaţi porci şi scoateţi şunci, slănină, costiţă şi muşchi afumaţi, aveţi atelier în care se lucrează frumos.

— N-avem, domnule Kalinderu, destul pentru noi — l-am întrerupt eu — și e un hotar peste care nu se trece.

— Nu mă-ndoiesc! a întîmpinat el. Sunt încredinţat că n-o să trageţi de la gura celor de aici pentru ca să le faceţi parte celor de acolo. Tocmai de aceea însă vă puneţi în harţă cu dînşii, vă faceţi o mulţime de neplăceri şi vă luptaţi cu greutăţi care ne fac şi nouă bătaie de cap. Academia are moşii date-n arendă și case închiriate, tipăreşte cărţi şi face fel de fel de cheltuieli. Ştim noi cum avem să stăm pretutindeni de pază. Eu, în tot cazul, vă sfătuiesc să nu vă faceţi părerea greşită, că la mijloc e încredere.

După cele spuse de dînsul, D. A. Sturdza făcuse, ca om politic, și unele lucruri pe care n-ar fi trebuit să le facă și se folosise pentru aceasta de unii dintre funcţionarii de la Academie, care acum îl terorizau, scăpînd vorbele: „Multe știu eu!" Kalinderu stătea mereu la pîndă și se lupta fără de curmare ca să-i ţină-n frîu pe oamenii aceştia și să scape și pe Sturdza de stăruințele lor.

Sunt foarte interesante amănuntele acestei lupte și ele aruncă o viuă lumină asupra timpului în care s-au desfăşurat. Eu însă nu pot să stărui asupra lor. Mă mărginesc a-ţi spune că mi-a fost trimis portar la Măgurele un oarecare Ilie Popescu, agentul de poliţie care de obicei însoţea pe regele Carol I cînd ieşea pe jos la plimbare, deci un om deprins a se uita bine, ca să vadă tot ceea ce se petrece împregiurul lui.

Eu l-am făcut în acelaşi timp şi un fel de intendent, ca să le poată vedea cu atît mai bine toate.

Noi aveam la Măgurele nevoie de grîu pentru pîne, de carne, de ale băcăniei, de lemne, de petroleu, de stofe pentru îmbrăcămintea elevelor şi de fel de fel de alte lucruri, cum sunt încălţămintea şi toate cele de la librărie.

Cel mai comod lucru ar fi fost să le cerem aceste de la Academie, care le procura şi ni le trimitea. Am făcut însă constatarea că negoţătorii ne dau un rabat de zece la sută dacă cumpărăm noi înşine.

Obiceiul pămîntului era, ce-i drept, că ni se da contul pentru suma întreagă, dar după ce-l achitam, ni se restituiau zece la sută. Eu am stăruit însă ca şi cele zece la sută să fie scăzute din cont, ori să ni se socotească cele cumpărate cu zece la sută mai ieftin. Era deci lucru cuminte ca portarul-intendent să cumpere, iar conturile să le achit eu.

După ce a ieşit prima serie de absolvente, am desfiinţat posturile de bucătărese şi de chelăriţă, şi atît la bucătărie, cît şi la cămară făceau practică elevele, care înregistrau tot ceea ce întra în cămară, precum şi tot ceea ce iese din ea.

Coconul Iancu putea să fie liniştit.

Toate cele cumpărate, precum şi toate cele ieşite din gospodăria institutului erau înregistrate de eleve, şi chiar şi dacă am fi voit n-am fi putut să le facem parte „altora" fără de ştirea elevelor, care treceau în registre şi tot ceea ce se lua din cămară.

Mai era apoi şi altăceva.

Făcîndu-le regelui şi reginei dare de seamă despre mersul institutului, am spus, între altele, şi că mai multe dintre eleve, întorcîndu-se după vacanţă în şcoală, erau cu desăvîrşire zăpăcite, încît a trebuit să treacă săptămîni, ba chiar luni de zile, pentru ca să-şi vie-n fire.

— E cea [mai] primejdioasă vîrstă — a zis regele — mai ales în ţara noastră, unde nu e îndestulătoare priveghiere asupra tinerimii.

— Eu — a adăugat regina — sunt de părerea că Academia ar trebui să nu le dea elevelor voia de a petrece vacanţele-n familie. Tocmai în timpul lunilor de vară fac mai bine practică în ale gospodăriei.

— Foarte greu! a întîmpinat regele. Lasă că toate şcolile au vacanţe şi că în timpul vacanţelor se fac economii însemnate, dar au şi profesoarele dreptul de a se recrea după zece luni de lucrare întinsă.

Deoarece regina, cu toate acestea, stăruia, am spus că voi face raport în cestiunea aceasta.

—Nu ! a zis regele. D-ta raport să nu faci. Să vorbești cu amicul nostru Kalinderu, care va vorbi cu d-l Sturdza. Raportul îl vei face numai dacă ți se va cere.

Așa am făcut nu numai în cestiunea aceasta, ci totdeauna. Nimic de capul meu n-am început și niciodată n-am cerut de la Academie nimic fără ca să fi luat mai nainte înțelegere fie cu D. Sturdza, fie mai ales cu coconul Iancu, omul totdeauna doritor de binefaceri.

Mai fiind pe deasupra și iubirea elevelor, care le făceau toate în institut, nici cei mai pricepuți oameni nu puteau s-o scoată tot atît de bine ca noi, și după plecarea noastră de la Măgurele, toate au mers din bine în rău și din rău în mai rău.

Eu te rog să faci o singură comparațiune, care se poate exprima în cifre.

Anul școlar 1907—1908 a fost cel din urmă dintre cei patrusprezece în care institutul a stat sub conducerea noastră. Erau șase clase, cinci de studii și al șaselea an de practică. În timp de nouă ani, pînă la 1916—17, cînd erau numai cinci clase, cheltuielile s-au sporit cu aproape 80%.

	1907—1908	1915—1916	1916—1917
Pers. didactic	23 700 l.	53 010 l.	54 010 l.
Servitori	10 500 „		
Mîncarea	27 400 „	37 159 „	37 164 „
Iluminat	960 „	17 000 „	17 500 „
Încălzit	9 000 „		
Curte, grajd și repar. ..	3 200 „	11 318 „	10 698 „
Atelier și spălătorie	1 518 „	1 360 „	2 260 „
Instalațiune	1 130 „	7 080 „	8 030 „
Îmbrăcăminte	5 332 „	8 720 „	11 710 „
Cărți și tipărituri	1 300 „	3 000 „	3 000 „
Diverse	3 252 „	1 650 „	1 650 „
Medicam. și dentist	— „	1 200 „	2 500 „
Cîmpul și parcul	— „	3 400 „	4 800 „
Excursiuni	— „	500 „	500 „
	87 292 „	145 397 „	153 822 „

În bugetul de la 1907—1908 cele prevăzute pentru medicamente, dentist, cîmp, parc și excursiuni sunt cuprinse în cele 3 252 lei la „diverse".

Mira-te-ai cîte poate să născocească omul stăpînit de rele îndemnuri, și iar te-ai mira dacă ți-aș spune cum s-au adeverit prevederile coconului Iancu și cum a trebuit să ținem piept mai cu unul, mai cu altul dintre cei ce se socoteau stăpîni la Academie. Toate silințele lor au rămas însă zadarnice cîtă vreme coconul Mitiță și coconul Iancu țineau să nu se jignească unul pe altul. La 1906, însă, coconul Iancu a început să facă și ceea ce prea bine știa că nu îi este coconului Mitiță pe plac.

Liberalii erau adecă porniți spre răzvrătire pentru că regele Carol I își serba jubileul fără ca să-i fi chemat pe dînșii la putere, și coconul Mitiță, care era șeful Partidului Liberal și om zăcaș, dacă nu chiar sectar, nu voia să știe nimic de Expozițiunea pusă de conservatori la cale. Cu totul altfel vedea lucrurile coconul Iancu, care era cap mai bine cumpănit și mai deschis, iar eu nu puteam decît să-i dau dreptate. Era peste putință ca Institutul „Ioan Otteteleșanu" să nu ia parte la Expozițiune, și am făcut o mulțime de lucruri fără ca să mai ținem seamă dacă se supără ori nu coconul Mitiță. [1]

Văzîndu-l că se supără, oamenii săi de la Academie au început lupta contra urgisitului grec, deci și contra mea, îngratul, care s-a făcut „unealtă" a „fanariotului".

Dacă-mi dă bunul Dumnezeu viață și sănătate, îți voi face împărtășiri despre amănunte foarte interesante din lupta aceasta. Deocamdată află numai că-n timpul discuțiunilor, pe care le-am avut în cîteva rînduri noi trei, s-au ivit primele semne ale bolii nervoase de care era cuprins D. Sturdza și că-n timpul Expozițiunii jubilare au început unii dintre liberali, între care și tînărul I. Brătianu, să lucreze prin dosul șefului, în înțelegere cu agenții Angliei.

---

[1] Atît de departe a mers urgia, încît medalia de aur, care i-a fost acordată școlii pentru lucrările expuse și pe care am și plătit-o, nu a fost luată de către Academie (n.a.).

Au urmat răscoalele ţărăneşti, care încă-n toamna anului 1906 au fost pregătite printr-un fel de rezistenţă pasivă a ţărănimii. La Măgurele viaţa era din ce în ce mai nesuferită; pe lîngă toate celelalte, de la Academie se lucra spre a ne ridica-n cap personalul didactic, ba chiar şi elevele.

Urmează lovitura hotărîtoare.

Neamul românesc publică-n numărul de la 15 iulie 1907 (p. 322), sub titlul *Semne bune de dincolo*, un articol în care, între altele, se zice:

„Şi românii din Ungaria... prea mult s-au închis în rosturile lor, prea încrezător s-au răzămat pe puterile lor, prea negligent au tratat de un timp, în avîntul activismului eroic, această Românie, de la care, cum îmi spunea unul mare printre tineri, *s-au încredinţat că nu mai au nimic de aşteptat.*"

Deoarece vorba aceasta mi se zisese şi mie, i-am adresat profesorului N. Iorga, autorul articolului, o scrisoare, în care arăt de ce adecă nu mai au românii de dincolo ce să aştepte de la fraţii lor din România. El mi-a răspuns stăruind să-i dau voie să publice scrisoarea mea, căci interesul public o cere aceasta.

Precum mă ştii, vei înţelege că nu puteam să-i răspund decît că ceea ce i-am spus lui sunt gata să spun şi-n faţa lumii.

În numărul de la 29 iulie 1907 (p. 385) au fost deci publicate următoarele scrisori:

„*Iubite amice,*

Sunt acum douăzeci şi mai bine de ani de cînd, în toiul unei lupte culturale, pe cît de vii, pe atît de grele, am grăit întîia oară vorba că soarele pentru toţi românii la Bucureşti răsare. Am fost dar şi eu dureros atins cînd am cetit, în numărul de la 15 iulie a.c., vorbele: « *s-au încredinţat că nu mai au nimic de aşteptat* ». Durerea mi-e însă mare mai ales pentru că sunt nevoit a-i da dreptate celui ce ţi-a făcut mărturisirea aceasta.

Sunt şi eu « de dincolo » şi-mi cunosc fraţii cum numai puţini îi vor fi cunoscînd, iar aici am venit om făcut, încît nu am putut să mă asimilez luînd obiceiurile, apucăturile și felul de a vedea al oamenilor cu care trăiesc aici, ci am rămas tot « mocan », om mai mult ori mai puţin nesuferit pentru cei subţiaţi prin « civilizaţie ». Sunt dar cuprins și eu de simţămîntul că nu mai au fraţii mei rămași acasă ce să aștepte de la România, pe care atît de mult o iubesc. Ceea ce au fost nevoiţi să vadă cu ocaziunea Expoziţiei i-a întristat, iar faptele petrecute astă-primăvară i-au înstrăinat de România. D-ta și eu suntem oameni care pot să se înţeleagă între dînșii și nu avem decît să judecăm în toată liniștea pentru ca să ne dăm seamă că au românii cuvinte de a se întrista cînd văd cele ce se petrec în România și că, îndeosebi în ceea ce privește viaţa culturală, românii din împărăţia habsburgică sunt mai presus de fraţii lor din România.

Dacă e vorba de cultura fizică, în România marile mase ale poporului degenerează în urma mizeriei în care se zbat; iar pătura suprapusă, cum îi zicea Eminescu, e istovită de desfrîu. D-ta știi că nu-i așa nici în Ardeal, nici în Ţara Ungurească, nici în Banat, nici în Bucovina, decît în unele ţinuturi copleșite de evrei.

Dacă e vorba de cultura economică, în România săteanul muncește-n sec, iar boierii fac ceea ce nemţii numesc « *Raubwirtschaft* », storc și pămîntul, și pe muncitorii lui, și ţara întreagă e părăginită. Hainele croite după cele mai nouă jurnale, trăsurile cu cauciuc, automobilele, palatele zidite fără de gust, mobile îngrămădite-n ele și desfrîul sec nu sunt cultură economică. N-au românii de dincolo ce să-nveţe de la fraţii lor de aici, și să-i și ferească Dumnezeu să n-ajungă în starea în care se află azi aceștia.

Dacă e vorba de cultura morală, să ne închidem ochii, ca să nu vedem ceea ce se petrece și se tolerează-n România, unde nu mai e nimic sfînt și omul cumsecade e fie nesuferit, fie despreţuit. Ai dori d-ta ca fraţii d-tale din Ardeal, cei din Banat, cei din Ţara Ungurească ori cei din Bucovina să ajungă și ei în starea în care se află cei din România? Eu sunt sigur că nu ai vrea, și trec înainte.

Dacă e vorba de cultura religioasă, la care eu atît de mult țin, mă mărginesc a-ți face mărturisirea că mă tem să mă duc și să-mi duc copiii la biserică aici, unde toate cele sfinte sunt luate în bătaie de joc, preoții sunt niște slugi nemernice, iar arhiereii au ajuns unelte ale unor oameni înstrăinați de legea părinților noștri.

Numai în ceea ce privește cultura intelectuală România e, parcă, mai presus de celelalte părți ale poporului român. Aici se-nvață mai mult, se scrie mai mult, se fac multe lecțiuni, se țin multe conferințe, se rostesc multe discursuri, e o viață intelectuală mereu agitată. Noi însă nu avem să fim amăgiți de aparențe. Măsura cea dreaptă a culturii e importanța ce i se dă valorii adevărate, considerațiunea, stima și iubirea de care se bucură omul superior fie ca inteligență, fie ca știință, fie ca destoinicie în materie de artă, iar în România superioritatea nu prețuiește nimic dacă nu e pusă în serviciul cuiva. Slugă trebuie să fii dacă vrei să ție lumea seamă de tine. E indiferent dacă ridici ori nu nivelul moral și intelectual al societății prin lucrarea ta: lucrul de căpetenie e să servești pe un om ori pe o tovărășie de oameni; fiecare e prețuit după folosul practic al lucrării ce săvîrșește. Tocmai oamenii ca d-ta trebuie s-o simtă aceasta-n fiecare clipă a vieții lor.

E cu toate aceste adevărat și azi că soarele pentru toți românii la București răsare: Dacă lumină e aici, se luminează pretutindeni unde trăiesc români, iar dacă e întuneric, se-ntunecă pretutindeni. Toți de pretutindeni avem dar să dăm ceea ce e mai bun în sufletele noastre nu ca să propagăm cultura din România, ci să combatem duhul cel rău de care e stăpînită azi România.

Oameni cu judecată dreaptă au fost aceia dintre frații noștri de dincolo care s-au încredințat că de la România « nu mai au nimic de așteptat ». Ei trebuiau însă să mai înțeleagă și că au datorii față cu România, că România așteaptă de la dînșii să-i spună în fiecare zi de ce anume nu mai au nimic de așteptat de la dînsa, că trebuie să aibă *inima deschisă* și *să spună în fiecare zi fără de încongiur și cu toată hotărîrea* care sunt relele pe care le văd la frații lor de aci.

Eu li-am spus-o aceasta; mai spune-li-o și d-ta, ca să se îmbărbăteze.

Salutări frățești.

Măgurele, 20 iulie 1907

Ioan Slavici"

„*Dragă d-le Slavici,*

Îți mulțumesc pentru frumoasa scrisoare. Nu e nimic din ce se cuprinde în ea pe care, cu aceeași durere ca d-ta, nu l-aș iscăli și eu. Zilnic îmi dau mai mult seamă în ce spurcat noroi și spre ce strașnică prăpastie se duce, zbătîndu-se, această țară! Doar de la tinerii ce se ridică într-un anumit mediu școlar, cultural și mai ales literar dacă aștept ceva.

Dar și așa nu știu ce viață vor avea copiii mei.

Iată însă de ce mi-e necaz pe cei de dincolo, adică pe cîți din ei vorbesc, scriu și conduc. Ei nu vor să înțeleagă — și unii nu pot — un lucru: că viața românilor de pretutindeni, oricît de deosebită ar fi ea, e menită să aibă același viitor, rezimat pe dezvoltarea și îmbrățișarea unei anumite culturi și pe crearea unei solidarități naționale, că soarta acestei culturi și putința acestei solidarități militante sunt a se hotărî *aici*, fiindcă aici, în orice mîni ar fi, e steagul și, oricît de slab ar fi, e grosul armatei.

Peirea României înseamnă, evident, sfîrșitul românismului, fiindcă de soarta noastră nu se interesează frații apropiați și puternici, cum e cazul pentru semințiile slave. Însă, ori România va fi cum o dorești d-ta și cum o doresc eu, ori va peri în felul cel mai rușinos, sistem leșesc, prin dezbinarea socială, prin luxul de sus — evaporare superficială — și prin eroziunea temeliilor, lăsarea în sărăcie, întunerec și disperare a claselor de jos. Cum zici și d-ta, cînd se dă o astfel de luptă, cei de dincolo nu ne pot lăsa fără sprijinul lor moral, care înseamnă mare, foarte mare lucru, căci vorba lor vine ca o judecată nepărtinitoare, dar mișcată, a posterității. Acest sprijin să ni-l dea nouă, care, în alte împrejurări în *ale noastre,* le-am putea da atîta. Lase păcatele noastre aici, dar ***să ne ajute a le distruge*** — pentru noi și pentru ei. De ce nu vor? E așa de dulce cutare mic ajutor primit de la unul și altul, așa de plăcut cutare compliment al lui Tache Ionescu, așa de temut cutare gest al lui Dim. Sturdza, încît, prin tăcerea și indiferența lor, ei să fie, de fapt, de partea politicianilor, a lui Goliat grozavul, față de care nu știu dacă vom avea soarta lui David. Așa a făcut Bariț și toți cei mari ai lor față de stările de lucruri din Principate?"

Ceea ce am zis noi, prof. Iorga și eu, gîndeau mulți, între care chiar și coconul Mitiță el însuși. Una e însă s-o gîndești și alta s-o și spui în gura mare, ca toți s-o audă. Tinerimea liberală, marii vinovați au sărit în picioare ca arși cu ferul roșu, și coconul Mitiță, care, pe lîngă toate celelalte, mai era și șef al Partidului Liberal, ba chiar ministru președinte, a fost nevoit să arate că nu sufere ca un subaltern al său să-și permită luxul de a spune fără de încongiur ceea ce sîmte și gîndește despre păcatele *păturii superpuse*. Chiar și unii dintre binevoitorii mei își dedeau silința să mă-ncredințeze că, date fiind legăturile mele și pozițiunea în care mă aflam, nu aveam să-mi dau învoirea pentru publicarea scrisorii, iar coconul Iancu stăruia cu tot dinadinsul ca din dragoste către copii mei și în interesul institutului nu numai să tac, ci să mă și dezic.

I-am răspuns că nu-mi este iertat ca, de dragul copiilor mei, să fac ceea ce-n gîndul meu este o mișelie, pentru care toată viața mi-aș face mustrări, iar pentru institut e rău dacă plec, dar, poate, încă mai rău dacă soția mea și eu rămînem și-l conducem în luptă cu cei ce-și dau silința să-mi ridice-n cap personalul didactic, slugile, pînă chiar și elevele.

Am plecat deci la sfîrșitul anului școlar.

Am să-ți mai spun că soția mea, după ce jertfise patrusprezece din cei mai frumoși ani ai vieții sale, s-a ales cu o gratificațiune de 10 000 l și cu nădejdea de a primi o pensiune de 75 l pe lună după ce va fi împlinit vîrsta de 58 de ani.

Lupta contra lui Ioan Kalinderu s-a urmat cu încă mai mare-nverșunare, încît pentru noi era o chestiune de bun-sîmț să stăm la o parte pentru ca să nu se mai poată zice că din răutate ori din porniri de răzbunare zgîndărim. Cu toate aceste, nu se poate închipui infamie de care cei de la Academie nu s-au folosit spre a face ca lumea să creadă că la Măgurele s-au petrecut fel de fel de lucruri grave, în urma cărora nu i-a rămas Academiei decît să ne depărteze de acolo.

Omul care mai bine decît orișicine știa ce s-a petrecut și ce nu s-a petrecut la Măgurele și de ce anume am fost depărtat eu de acolo era, fără îndoială, Ioan Kalinderu. Soția mea i-a adresat deci o scrisoare, în care l-a rugat să-i spună dacă e ori nu e adevărat ceea ce unii dintre funcționarii Academiei Române le șoptesc la ureche celor ce voiesc să-i asculte. Ea a primit următorul răspuns:

„21 ianuarie 1909

Onorată doamnă,

Am primit scrisoarea dv. N-am putut răspunde însă mai curînd fiindcă am lipsit cîteva zile din București pentru a mă liniști puțin de suferințele atît familiale, cît și de altă natură de care am fost încercat anul trecut.

Am fost și eu mîhnit de plecarea dv. de la Măgurele. Dar vă pot afirma-n toată conștiința că, pe cînd eu vi-am fost sincer devotat și am făcut tot ce-am putut, dv., care aveați tot interesul a rămîne la institut, nu mi-ați dat nici un ajutor și n-ați ținut seamă de recomandațiile pe care vi le făceam tocmai pentru a preîntîmpina deznodămîntul.

În asemenea împregiurări a trebuit să văd silințele mele zadarnice și natural să convin la hotărîrea luată de Academie.

Tot ce am mai putut face a fost să caut a obține cît mai mult pentru dv.[1] Nici azi nu mă dau înapoi dacă credeți că vă pot fi folositor, deși am regretat că de la plecarea dv. nu mi-ați dat nici un semn de viață, poate fiindcă nu mai voiți a fi în relațiuni cu mine.[2]

---

[1] E vorba de cele 10 000 l gratificațiune (n.a.).

[2] Era chestiune de bun-simț s-o facem (n.a.).

Fiindcă mi-aţi scris, vă mai pot comunica că eu n-am nici o cunoştinţă de înscenările la care faceţi aluziune. La mine n-a venit nimeni de la institut sau din altă parte să defăimeze sau să-ncerce măcar a îngîna vro insinuaţie, iar cît pentru unele greutăţi, despre care mi-aţi pomenit altă dată că le-aţi avut din cauza relaţiunilor d-lui Slavici cu vechii săi amici[3], de acestea nu puteam fi eu responsabil.

Vă doresc, doamnă, dv. şi întregei familii, tot binele şi vă rog a primi încredinţarea consideraţiunii ce vă păstrez.

I. Kalinderu"

Te rog acum să-ţi aduci aminte de cele cuprinse-n scrisoarea ce mi-a adresat T. Maiorescu la 8/20 aprilie 1874 şi-mi vei da dreptate dacă-ţi spun că tot oamenii cu care m-am luptat la Putna m-au silit şi să plec de la Măgurele, iar de la Măgurele drumul mă ducea drept la fortul Domneşti, la „Luvru" la hotel „Modern" şi la Văcăreşti.

---

[3] E vorba de I. Bianu şi tovarăşii săi, care-n cele din urmă au reuşit să-l alunge şi pe el de la Academie şi de la Măgurele. De aici înainte nu mai aveam cuvinte de a nu fi în relaţiuni cu dînsul (n.a.).

LA VAŢ

I

Iubite amice,

T. Maiorescu avea toată dreptatea cînd în scrisoarea sa de la mai 1887 zicea că rezultatul politicei susţinute în coloanele *Tribunei* nu atîrnă de noi, ci de nişte mari evenimente, care se vor întîmpla „după nişte împrejurări asupra formei şi efectului cărora activitatea d-tale nu poate avea nici o înrîurire".

El nu ţinea însă seamă că atîrna de noi să ne pregătim pentru acele „mari evenimente" şi că era o adevărată calamitate naţională dacă „marile evenimente" ne găseau nepregătiţi. Urma deci să ne pregătim lucrînd cu încordarea tuturor puterilor noastre pentru restabilirea unităţii în viaţa culturală a românilor. Noi toţi cei ce osteneam şi aduceam jertfe pentru susţinerea *Tribunei* aveam în vedere efectul cultural al lucrării noastre. Pentru ca să putem însă obţine efectul acesta, trebuia să facem şi politică, şi anume politica pe care o socoteam potrivită cu sîmţămîntul comun.

În privinţa aceasta eram dumiriţi încă la 1871, cînd cu serbarea de la Putna.

Sosiţi la mănăstire, membrii deputaţiunii de la Iaşi n-au voit să se dea jos din trăsuri decît după ce preşedintele lor, Mihail Kogălniceanu, va fi primit lămuriri satisfăcătoare în ceea ce priveşte rostul politic al serbării.

I-am dat răspunsul că preocupările noastre sunt culturale, iar nu politice. „Românii din monarhia habsburgică — am adăugat — nefiind în stare să hotărască mersul desfăşurării în viaţa patriei lor, au să profite de împregiurări ca să se dezvolte în viaţa lor economică şi în cea culturală, au deci să-şi facă în toate împregiurările datoria faţă cu patria şi faţă cu monarhul lor.“

Acelaşi răspuns l-am dat şi lui Ioan Brătianu, care-şi dăduse pe faţă temerea ca nu cumva pe urma mişcării pornite de *Tribuna* să i se creeze guvernului român greutăţi.

Cu atît mai vîrtos am ţinut s-o spunem aceasta şi iar s-o spunem în coloanele *Tribunei,* în care combăteam politica guvernului ungar ca nefiind potrivită cu adevăratele interese ale monarhiei.

Lumea e însă atît de deprinsă cu minciuna şi cu reaua-credinţă, încît erau între români o mulţime de oameni care nu se îndoiau că una gîndim şi alta zicem şi ne puneau în rîndul celor ce sub masca lealităţii fac cea mai îndîrjită propagandă iredentistă.

Vor fi fost şi între maghiari oameni care judecau tot aşa: nu-mi aduc însă aminte să mi se fi întîmplat vreodată ca vreunul dintre maghiarii cu care am stat de vorbă să fi pus la îndoială buna noastră credinţă. Ceea ce pe maghiari îi scotea din răbdare erau efectele culturale ale mişcării pornite prin *Tribuna,* prin „Biblioteca *Tribunei*“ şi prin *Foaia poporului.*

De aceea a fost *Tribuna* arsă în piaţa Clujului, şi cea mai însemnată urmare a mişcării naţionale pornite de noi a fost înfiinţarea Societăţii *„Emke“* pentru propagarea în Ardeal a culturii maghiare.

Cînd, cu unul dintre procesele de presă ale mele, acuzatorul, vestitul procuror regal Ieszenszky, a stăruit ca juraţii să-şi dea bine seamă despre efectele morale ale scrisei mele, căci eu sunt om care scrie avînd mereu în faţa sa codul penal şi astfel nu se dă de gol intrînd în conflict învederat cu textul legii. Tot atunci a scăpat vorba că nu e patriotism devotamentul meu faţă cu monarhul, pe care nu-l punea la îndoială.

Nici c-am fost vreodată tras în judecată pentru lipsă de patriotism. Eram socotit primejdios ca duşman al poporului maghiar, ceea ce de asemenea nu eram. În urma asmuţărilor neîncetate, însă, oamenii erau atît

Bucureşti

de dezbrăcați de firea omenească, încît nu mai erau în stare să înțeleagă că mișcarea pornită de noi purcedea din cea mai curată iubire de oameni, că noi susțineam cauza română pentru că li se făcea românilor o mare nedreptate și că am fi susținut cu același zel și cauza maghiarilor dacă lor li s-ar fi făcut aceeași nedreptate. Ne luptam pentru asigurarea pacinicei viețuiri împreună a neamurilor de oameni pe care soarta le-a aruncat pe aceeași bucată de pămînt.

Ți le spusei, iubite amice, toate aceste pentru ca să poți judeca în cunoștință de cauză asupra lumii în mijlocul căreia trăiam.

Eu am avut trei procese de presă.

Primul a fost judecat în fața Curții cu jurați din Sibiu. Doi făcători-de-rele, amîndoi sași din Sibiu, au fost judecați și osîndiți la moarte într-un proces pertractat la Sibiu în limba maghiară. Punînd președintele unuia dintre dînșii întrebarea dacă mai are ori nu ceva de adăugat la cele spuse de apărătorul său, acuzatul a răspuns: „De unde aș putea să știu dacă am ori nu ceva de adăugat după ce întreaga pertractare s-a petrecut într-o limbă pe care n-o înțeleg? !"

Eu am fost tras în judecată pentru că am zis că e nu numai o nedreptate, ci totodată și-o lipsă de bun-simț ca într-un oraș în care, timp de șapte sute de ani, s-a judecat nemțește și-ai căruia cetățeni vorbesc și azi numai nemțește, guvernul să-l facă pe poporul maghiar urgisit impuind la judecătorii limba maghiară.

Deoarece jurații, aproape toți sași, m-au găsit nevinovat, Curtea cu jurați din Sibiu a fost desființată.

Al doilea proces a fost judecat în fața Curții cu jurați din Cluj, unde jurații erau maghiari.

Eu ca director și Corneliu Pop-Păcuraru ca redactor responsabil am fost trași în judecată pentru un articol în care se zicea că guvernele ce s-au succedat în Ungaria constituțională atît de rău au condus treburile, încît românii nici după zeci de ani nu știu de un rege al Ungariei, ci numai de împărat.

Eu am scăpat, dar Pop-Păcuraru a fost osîndit la un an, pe care l-a și împlinit în temnița de la Năsăud.

Al treilea proces de presă l-am avut tot la Cluj pentru un articol în care arătam cuvintele în virtutea cărora generalul Traian Doda avea dreptate cînd a zis că nu e în viața constituțională a Ungariei loc și pentru români.

Cred de cuviință a-ți spune că nu am fost dus, ci m-am dus la Cluj și m-am prezentat în biuroul președintelui, care m-a primit cu toată bunăvoința și m-a încredințat că va face tot ceea ce atîrnă de dînsul ca-n timpul procesului să nu fiu jignit de nimeni. S-a și ținut apoi de vorbă pînă-n cele mai mici amănunte. Într-un rînd acuzatorul și-a pierdut bunul cumpăt și-a zis că ziariștii români sunt plătiți să scrie ceea ce scriu. „Rog pe d-l procuror regal să țină seamă de sfințenia forului judecătoresc și să-și cumpenească vorbele mai nainte de a le fi rostit", i-a zis președintele.

Mai nainte de a fi rostit apoi sentința, el a ținut să declare că simpatiile cetățenești ale judecătorilor și onorabilitatea acuzatului rămîn nealterate.

Făcînd recurs în Casațiune, nu numai m-am întors nesupărat de nimeni acasă, ci mi s-a mai și dat voie să plec la București cu soția mea, care ținea să-și vadă familia mai nainte de a mă fi însoțit la Vaț, unde avea să stea timp de un an în mijlocul unei lumi pentru ea străină.

După ce recursul mi-a fost respins, mi s-a cerut să spun cînd anume voiesc să mă prezint la direcțiunea temniței de la Vaț, ca să-mi încep anul la care eram, acum definitiv, osîndit.

În ziua de mine însumi hotărîtă m-am prezentat apoi în penitenciarul de la Vaț, unde eram așteptat.

În fața marei zidiri a penitenciarului, peste drum, se afla o casă mai mică, luată, pare-mi-se, cu chirie pentru cei osîndiți la așa-zisă temniță de stat, fie pentru duel, fie pentru delicte politice.

Mi s-a pus în casa aceasta la dispozițiune un ietăcel cu o singură fereastră, care da-n o curte curată, lungă de vreo 20 și lată de vreo 15 metri. Aveam în acel ietăcel un pat cu saltea de păr de cal, cu pernă de puf și cu plapomă, o mescioară, două scaune, o garderobă pentru haine și albituri, toate în stare bună, curate și bine întreținute.

Serviciul mi-l făcea unul dintre cei de peste drum, pe care-l plăteam cu luna, după taxa stabilită în regulament. Tot acesta aducea mîncarea de la vreunul dintre restaurantele mai apropiate. Mie îndeosebi îmi trimitea mîncarea soția mea, care închiriase în apropiere o odaie mobilată.

Pentru iatac plăteam o mică chirie. Dacă se-ntîmpla ca vreunul dintre cei osîndiți să nu fie în stare a plăti pentru chirie, mîncare și serviciu, plătea comuna în care-și avea domiciliul.

Seara eram închiși fiecare în iatacul său, iar dimineața la șase ni se dedea drumul și puteam să ne petrecem toată ziua timpul împreună.

Soția mea avea voie să stea cu mine tot timpul cît nu eram închis în iatac. Copilul, un băiețel de vreo doi ani, stetea de obicei toată ziua la mine, iar servitoarea noastră putea orișicînd să intre ori să iasă.

Cei ce voiau să ne viziteze aveau să ceară voie de la direcțiunea penitenciarului și puteau să steie cu noi în tot timpul cît nu eram închiși, nu însă și în timpul mesei.

După-ameazăzi, de la două pînă la cinci, aveam voie să trecem în grădina din fund, unde eu cultivam cîteva straturi de flori.

Puteam să primim ziare și reviste, să citim și să scriem orișice, și îndeosebi eu, în timpul petrecut la Vaț, am colaborat la *Tribuna* și mi-am urmat lucrarea ca secretar al comisiunii însărcinate cu publicarea documentelor istorice rămase de la baronul Eudoxie Hurmuzaki.

Baronul Hurmuzaki dăduse număr fiecăruia dintre documente în șirul în care au fost copiate și-și făcuse un catalog de bilete, pe care era arătat numărul documentului, paginile manuscriptului, data documentului și un extras făcut în limba germană despre conținutul lui.

După hotărîrea luată de comisiune (M. Kogălniceanu, T. Rosetti, D. A. Sturdza, A. Odobescu și B. P. Hâșdeu) eu trebuia să mă mărginesc a așeza documentele în șir cronologic și a traduce exact extrasul făcut de baronul Hurmuzaki, să dau manuscriptul la tipar și să fac corecturile după manuscript. Numai documentele scrise în limba maghiară aveam să le traduc în românește.

În timpul petrecut la Sibiu mă duceam deci din cînd în cînd la București, ca să pregătesc manuscriptul pentru tipar, să citim traducerile extraselor cu d-nii Kogălniceanu, Sturdza și Rosetti, care știau bine nemțește, și să dau manuscriptul la tipografia „Socec", care-mi trimitea apoi corecturile la Sibiu. Acum mi le trimitea la Vaț, unde puteam, slavă Domnului, să lucrez în toată liniștea.

Cei mai mulți dintre tovarășii de suferințe pe care i-am avut la Vaț erau osîndiți pentru duel pe cîteva săptămîni; mai rar pe două-trei luni, unul singur pe un an. Pentru delicte politice am avut doi români, Ștefan Bobancu de la *Gazeta Transilvaniei* și Ștefan Albu de la *Rumänische Revue*, și un slovac, parohul Andrei Roico, un antisemit.

Li se ura din cînd în cînd oamenilor acolo în închisoarea aceea, dar n-aveau dealtminteri cuvinte de a se plînge, decît poate că le erau prea multe bacșișurile ce erau nevoiți să deie ca să fie bine serviți.

Dincolo, peste drum, era și o capelă ortodoxă, care se ținea de episcopia sîrbească de Buda. Slujba o făcea un preot sîrbesc, care știa și românește, și într-o strană se cînta românește, iar în cealaltă, sîrbește. Noi mergeam duminecile și zilele de sărbători la liturghie, mai ales să ascultăm corurile, care erau foarte bine organizate.

Preotul îi vizita regulat pe bolnavii din infirmeria penitenciarului, ca să le dea mîngăierile credinței, și prohodea pe morții de legea ortodoxă.

În mica noastră închisoare era o mișcare neîncetată: unii ieșeau după ce și-au împlinit pedeapsa, iar alții intrau ca să și-o împlinească. Se-ntîmpla cîteodată să rămînem numai noi, vreo cinci, care aveam pedeapsă mai lungă, iar ne spoream apoi, însă niciodată numărul nostru n-a trecut peste patrusprezece inși.

Eu îndeosebi am fost crescut în casa părintească să fiu om al bunei rînduieli, care se potrivește totdeauna cu împregiurările în care e nevoit a-și petrece viața.

M-am supus dar pînă-n cele mai mici amănunte dispozițiunilor luate de vremelnica stăpînire, m-am mulțumit cu ceea ce mi se dădea, n-am abuzat de bunăvoința nimănui și astfel am avut mereu parte de libertate mai multă decît mi s-ar fi cuvenit.

O plăcere nu e să stai închis între patru pereți apropiați unul de altul și să nu ieși în lume timp de o vară, o toamnă, o iarnă și o primăvară pe deasupra. Chiar mai nainte de a mă fi prezentat la judecătorul de instrucțiune din Sibiu, m-am împăcat cu gîndul că are să fie așa, dacă nu chiar mai rău; în loc dar de a fi mîhnit de cele ce se petreceau, număram zilele care trec și mă bucuram că cele rămase sunt azi mai puține decît ieri.

Cu sănătatea am dus-o destul de bine. Abia în timpul celor din urmă cîteva luni am început să sufăr de ochi și de stomac. Deprins adecă în timpul petrecut la Sibiu să umblu mult la aer curat și la verdeață, trebuia neapărat să tînjesc în curtea cea strîmtă, unde nu aveam decît pereți albi în fața mea. Îmi mai era apoi greu că-mi știam soția și copilul în mijlocul unei lumi streine, cu care nu se puteau înțelege și de la care nu se prea puteau aștepta la bunăvoință. Ne vedeam, ce-i drept, în fiecare zi și steteam mult împreună, dară partea cea mai mare a timpului tot despărțiți o petreceam, și dacă eu eram bine adăpostit în închisoare, lor li se puteau întîmpla atît de multe în mijlocul unei lumi pline de cîni, gata în fiecare clipă să muște, și de oameni porniți mereu spre fapte rele, iară eu le vedeam toate mărite cînd grijile vii mă lipseau noaptea de dulceața somnului.

Vei fi știind, poate, că prin preajma Dunării sunt scorpii, iar soția mea locuia pe țărmul Dunării. Într-o noapte o scorpie s-a lăsat de pe tavan și a căzut în culcușul în care-și avea băiețelul lîngă dînsa. Speriată din somn, a dat cu palma înfășurată în cearșaf și a strivit insecta, încît nu i-a întîmplat nici o nenorocire. A rămas însă pe urma spaimei temerea că nenorocirea ar putea să i se-ntîmple mîne ori poimîne, iar temerea aceasta era încă mai viuă în sufletul meu, care-mi petreceam nopțile închis în ietăcelul din curtea încuiată cu zăvor îndoit.

Dar dacă mîne cade altă scorpie, care nu e strivită?

Dar dacă copilul scapă pe poartă, aleargă la Dunărea apropiată și cade-n apa adîncă?

Dar dacă trece drumul și e călcat de vreo trăsură?

Dar dacă vreunul dintre cînii din vecini sare la el și-l mușcă?

Dar dacă vreunul dintre atît de mulții făcători-de-rele sparge fereastra despre țărmurul Dunării și intră-n casă, să-i jăfuiască?

Sunt atît de multe nenorocirile care se pot întîmpla, și eu nu mi le gîndeam, ci le vedeam în gîndul meu ca-n aievea, încît nu o dată am avut halucinațiunea că auzeam sunînd clopotul de la poarta închisorii, auzeam pașii gardianului care se ducea să descuie, auzeam sunînd cheia cea mare în broască, chiar vocea celui ce aduce vestea cea rea o auzeam, și numai cu anevoia mă dezmeticeam, încredințîndu-mă că toate sunt aiurări de ale mele.

Încă mai greu mi-a fost spre sfîrșitul anului, cînd, pe lîngă băiețel, mai aveam și fetiță nou-născută. Nu era decît de vreo două luni cînd s-a îmbolnăvit de tuse măgărească. Medicul a stăruit ca soția mea să plece fără întîrziere la țară, ca să schimbe aerul. Ea a plecat cu copiii, și acum nu ne mai puteam vedea în fiecare zi, ba treceau zile și iar zile fără ca să primim știri unul de la altul, iară știrile nu erau totdeauna liniștitoare.

Într-una din zile ea ședea cu copiii în umbra unui copac din curtea șvabului la care-și închiriase o odaie și se uita cum rîndunelele-și hrăneau puișorii dintr-un cuib de sub streașina casei. Deodată ieși din podul casei la iveală un șarpe destul de gros, care se apropie tîrîș de cuib. Pe cînd rîndunelele zburau de ici pînă colo scoțînd țipete de deznădăjduire, șarpele a scos un pui din cuib și l-a-nghițit în toată tihna.

E ușor lucru s-o scrii aceasta și încă mai ușor s-o citești de pe hîrtia nepăsătoare; ai însă, iubite amice, să-ți dai seamă ce trebuie să simtă cînd o vede cu ochii ei femeia care are-n mijlocul unei lumi streine doi copii mici și-și știe soțul în temniță.

Era, parcă, ceva ominos și nesuferit de urît, și ea mi-a scris că n-o mai iartă firea să rămîie acolo, că trebuie neapărat să se întoarcă, m-a încredințat că e nesuferit acolo zăduful, că pădurea e mîncată de omizi și plină de șerpi, că satul e plin de cîni răi și că nu întîlnește-n calea ei decît oameni ursuji, cu care nu poate să se înțeleagă.

Cu atît mai greu și mai urît era pentru mine, în sufletul căruia toate se plăsmuiau umflate.

Vei fi dînd, poate, cu socoteală că nu ar fi trebuit să-mi iau la Vaț și atunci încă mica familie.

Lucrul acesta îndeosebi nouă ne era cu desăvîrșire peste putință, și, dacă e vorba, chiar și la Vaț găseam nu numai maghiari, slovaci și șvabi, ci și oameni.

II

Iubite amice,

Îmi vine să-ți aduc aminte de vorba: *„Fă-mă, mamă, cu noroc și apoi m-aruncă-n foc!“*

S-a nimerit adecă, norocul meu, că director al penitenciarului din Vaț era d-l Kovács, un om acum bătrîn, care a stat și el, cînd cu Revoluțiunea de la 1848, timp de vreo opt ani în temniță și astfel cunoștea din propria lui intuițiune amarul zilelor trăite la „răcoare“.

Aflînd că a venit la Vaț și soția mea, dimpreună cu copilul nostru, el dedea cu socoteală că mi s-a croit o prea aspră pedeapsă și mă socotea vinovat de a fi pierdut din vedere că soția mea, deși nevinovată, are să suferă pe urma faptei mele chiar mai mult decît mine însumi.

Nu era tocmai așa.

În adevăr, redactorul răspunzător de atunci al *Tribunei* primise răspunderea pentru articolul „încriminat“, ba se declarase chiar autor, și procesul nu fusese pornit contra mea. Se știa însă că în adevăr eu scrisesem articolul și mai ales adversarii români ai *Tribunei* o spuneau aceasta cu multă stăruință. Țiind deci seamă de efectele morale ale procesului, noi amîndoi, adecă nu numai eu, ci și soția mea, nu puteam să ne împăcăm cu gîndul că altul să suferă pedeapsa pentru fapta săvîrșită de mine. M-am dus dar la judecătorul de instrucțiune și am mărturisit că eu sunt autorul articolului încriminat.

Am făcut-o aceasta cu toate că tovarășii mei de luptă mă rugau să n-o fac, căci fără de mine *Tribuna* n-o să poată merge înainte, am făcut-o cu toate că comitetul societății, care edita *Tribuna*, a declarat că n-o să-mi poată plăti onorarul pe timpul cît voi sta în temniță.

D-l Kovács, deși maghiar neaoș, era viu atins de lămuririle ce i-am dat și m-a încredințat că se sîmte dator a priveghea ca nimeni să nu supere familia mea în timpul pe care va fi nevoită să-l petreacă la Vaț.

Mai era apoi și că d-l Kovács nu putea să uite că la 13 august 1849 oștirile maghiare au capitulat la Șiria în fața generalului rusesc Paskievici. N-o uitam aceasta nici eu, șirianul de baștină, și dacă el nu putea să-i ierte pe ruși, eu nu-i iertam pe maghiarii care nu voiau să înțeleagă că aliații lor firești contra rușilor sunt românii, care n-au nici ei dușman mai primejdios de cum le sunt slavii, de care sunt înconjurați din toate părțile.

Ne-am făcut bătrînul acela și eu chiar dintru început prieteni buni și am petrecut, pe cît ne iertau împregiurările, ore plăcute împreună.

Îl interesau, între altele, și documentele istorice care se publicau sub îngrijirea mea, și nu-mi aduc aminte să fi primit vreodată de la tipografia „Socec et Comp" corecturi în care documentele scrise în limba maghiară, în cea germană ori în cea latinească să nu fi fost corectate în trecerea lor prin cancelaria direcțiunii, încît eu aveam să le fac numai revizuirea.

Se mai interesa și de viața mea sufletească, ținea mereu să știe cum îmi petrec timpul, ce lucrez, și nu era carte, fie maghiară, fie nemțească, pe care nu mi-o trimitea și mie dacă îi plăcea lui. Avea slăbiciune pentru științele naturale, botanică, zoologie, în genere fiziologie și fizică, ramuri de știință asupra cărora m-am dumirit și eu în timpul petrecut la Vaț; cînd am scris puțin, dar am învățat multe citind.

Penitenciarul se află pe țărmul Dunării, în mijlocul căreia se-ntinde o insulă acoperită de zăvoaie cu luminișuri. Cîteodată, fiind ziua frumoasă, treceam însoțit de gardian în penitenciar și prin penitenciar la marginea Dunării, unde mă aștepta soția mea, cu copilul și cu servitoarea. Mă urcam apoi în o luntriță, și doi vîslași ne treceau pe insulă, unde petreceam pînă pe-nsărate în toată libertatea.

Nu era aceasta un fel de „favor“ de care mi se făcea numai mie parte, ci o ușurare de care se bucurau și alții dintre cei osîndiți a sta timp mai îndelungat în temniță, căci pedeapsa nu era croită în vederea ruinei trupești și sufletești, nu mai ales spre a-l demoraliza pe cel osîndit, făcîndu-l mai vîrtos dușman al societății.

Au urmat însă posomorîtele zile de toamnă și geroasele zile de iarnă, pe care eram nevoit a le petrece-n iatacul meu strîmt, și viața îmi era cu atît mai grea cu cît soția mea se afla în stare binecuvîntată. Cu cît mai mult se apropia timpul nașterii, cu atît mai chinuit eram de îngrijare și de temeri.

I-am spus-o aceasta directorului. El și-a exprimat viua părere de rău că nu are căderea de a-mi da voie să petrec timpul lehuziei la patul soției mele și m-a sfătuit să mă adresez la ministrul de Interne, care, după părerea lui, avea să-mi deie voia.

Eu nu puteam s-o fac aceasta cîtă vreme nu eram sigur că ministrul, atunci Koloman Tisza, în adevăr îmi va da voie.

E lipsă nu numai de demnitate, ci și de bun-simț să ceri de la cineva ceea ce nu poate ori chiar nu voiește să-ți deie.

Directorul s-a dus deci la Budapesta, a trecut pe la ministeriu și a luat cuvenitele informațiuni, apoi mi-a spus să dau cererea, ceea ce am și făcut.

Drept răspuns direcțiunea a primit ordin telegrafic ca medicul penitenciarului să viziteze fără de întîrziere pe soția mea și să o aibă sub îngrijirea sa tot timpul cît va fi nevoie de aceasta, iar cînd el va crede de cuviință, ziuă fie, noapte fie, eu să fiu pus în libertate şi liber să rămîn în tot timpul lehuziei.

Aşa s-au şi petrecut lucrurile. Timp de două săptămîni m-am bucurat de libertate deplină, am stat în familia mea şi-am umblat în treburile casei fără ca să fiu însoţit de vreun agent ori să fiu pus în orişice fel sub pază poliţială, iar după două săptămîni s-a făcut botezul copilului, la care au asistat vreo douăzeci dintre tinerii de la Universitatea din Budapesta, apoi m-am întors iar la ietăcelul în care aveam să mai stau vreo şase luni de zile.

Se cuvine, iubite amice, să-ţi mai spun că eu am ieşit din închisoare-n noaptea de Bobotează, deci pe ziua de Sf. Ioan. Am primit de ziua aceasta cîteva sute de depeşe cu mii de subscrieri: toate mi-au fost trimise acasă. Mi-a trimis generalul Traian Doda un ţap de căprioară; l-am primit. Am mai primit cîţiva curcani, cîteva gîşte, costiţe afumate, muşchi de purcel, un butoiaş din vestitul vin de Măderat, alt butoiaş din încă mai vestitul vin de Miniş. Mai trăiesc încă mulţi dintre cei ce cînd cu botezul s-au împărtăşit din toate aceste bunătăţi.

Nu erau însă, aşa se vede, nici acesta un fel de „favor", căci la sfîrşitul anului, cînd mă pregăteam să ies din temniţă, am primit din partea direcţiunii înştiinţarea că, după dispoziţiunile luate de ministeriu, mai am să stau închis timp de două săptămîni, pe care, cînd cu norocul din familia mea, le-am petrecut în libertate.

Aşa s-a întîmplat că eu am plătit în închisoarea de la Vaţ chiria pentru un an şi două săptămîni, pentru ca nu cumva statul ungar să rămîie în pagubă.

Mă vei înţelege, iubite amice, şi mă vei şi crede dacă-ţi spun că aceste două săptămîni au fost pentru mine cea mai nesuferită parte a pedepsei, prin care am avut să-mi ispăşesc păcatul gazetăresc.

III

Iubite amice,

După ce am ajuns odată să-ţi vorbesc despre cele păţite de mine la Vaţ, n-aş fi în propriul meu gînd om cumsecade dacă nu ți-aș spune și unele lucruri mai intime, care aruncă o viuă lumină asupra lumii de atunci.

Eu încă mai nainte de a fi izbucnit războiul de la 1877 m-am bucurat de bunăvoința reginei Elisabeta și-n urmă și de a regelui Carol, nu însă ca scriitor, nici ca om politic, ceea ce niciodată n-am fost, ci ca tînăr cu inima deschisă.

Nu mă sîmţeam deloc bine în mijlocul lumii de care dînșii erau încongiurați, și chiar cînd cu prima audienţă, pe care mi-a acordat-o Elisabeta-doamna, nu m-am sfiit s-o mărturisesc aceasta. Ea a rîs cu multă poftă, cum numai puţine femei ştiu să rîdă, și m-a întrebat de ce. I-am spus că, după cum mi se pare mie, oamenii sunt fățarnici, se mint și se amăgesc unii pe alții, își rîd și se măgulesc în față, iar în dos se grăiesc de rău și-și dau silința de a se surpa. Totul e spoială la dînșii: fiecare-şi dă silința să pară ceea ce în adevăr nu este.

„Fără de asemenea forme viața socială ar fi peste putință", mi-a zis ea, dar din toate purtările ei se-nvederea că bine nu se sîmte nici ea în mijlocul lumii în care-și petrecea viața și nu părea cîtuși de puțin supărată de a fi dat de cineva care-i vorbeşte cu inima deschisă, parcă n-ar fi doamna țării.

Cîtva timp în urmă am fost primit în audiență de către vodă, care dorea să fie informat despre starea în care se află publicațiunea documentelor istorice rămase de la baronul Hurmuzaki. Am vorbit însă mai mult despre starea economică, culturală şi morală a românilor din monarhia habsburgică, asupra căreia ținea să fie informat pînă-n cele mai mici amănunte.

Mai nainte de a părăsi apoi palatul, am trecut și pe la doamna, căreia îi plăcea să steie de vorbă despre toate și despre nimic.

În urmă, generalul Davila a stăruit să dau lecțiuni la Azilul „Elena Doamna", de care regina Elisabeta se interesa foarte mult, iar după plecarea mea la Sibiu, veneam din cînd [în cînd] fie la Bucureşti, fie mai ales la Sinaia, ca să fac dare de seamă despre mersul publicațiunii documentelor adunate de baronul Hurmuzaki.

Venea, se înțelege, vorba și la stările culturale, ba chiar și la cele politice din Ardeal, și regele ne îndemna să stăruim în politica dinastică a lui Șaguna.

Noi, prietenii mei din Sibiu și eu, dedeam cu socoteală că el nu putea să facă altfel și steteam la-ndoială în ceea ce privește buna lui credință față cu Curtea din Viena.

Îndoiala aceasta a-ncetat cînd cu venirea împăratului Francisc Iosif I în Ardeal, ca să ieie parte la manevrele din Valea Hațegului. Se zicea adecă cu multă stăruință că cu ocaziunea aceasta regele Carol I va veni și el în Ardeal, ca să se întîlnească cu împăratul.

Eu m-am dus deci la Sinaia, ca să mă încredințez dacă știrea răspîndită în coloanele ziarelor maghiare e ori nu întemeiată, și am fost oprit la masă. În timpul mesei am adus vorba la venirea în Ardeal a majestății-sale *regelui nostru* și am adăugat:

— Se zice că și majestatea-voastră o să veniți.

— Pentru mine — a zis regele Carol zîmbind — Francisc Iosif nu e rege, ci împărat, și cînd vreau să mă întîlnesc cu împăratul, nu mă duc nici la Budapesta, nici în Ardeal, ci fie la Viena, fie în Galiția, fie la Innsbruck.

— Se poate spune aceasta? am întrebat eu.

— Eu știu foarte bine că d-ta ești și ziarist — a răspuns el — și nu-ți spun lucruri pe care țiu să nu le afle și alții.

Am luat deci în coloanele *Tribunei* notiță despre ceea ce mi-a spus regele.

Deoarece s-a făcut mult zgomot împregiurul acestei notițe și unii puneau la îndoială exactitatea celor cuprinse în ea, mi s-a trimis vorbă să viu la București și să cer audiență.

Am făcut-o aceasta și numai că am fost primit, dar ziua următoare ziarele din București, au luat notiță că am fost primit de către rege în o mai lungă audiență.

Aceasta a fost, dacă e vorba, singura audiență în adevăratul înțeles pe care am avut-o la Palat. Nici mai nainte, nici mai tîrziu nu s-a întîmplat niciodată să fiu pus în rîndul celor ce au avut onoarea de a fi primiți fie de către regele, fie de către regină. Era un lucru lipsit cu desăvîrșire de orișice importanță. Nici supus nu le eram, nici în vreo altfel de legătură cu dînșii nu intrasem, și mai ales după ce am fost osîndit și am intrat în temniță, îndeosebi regele Carol avea destule cuvinte de a nu face pe nimeni să creadă că stau sub înrîurirea lui.

Lucrul de mare însemnătate asupra căruia vreau să te dumiresc este că el și regina vedeau cu totul altfel lucrurile.

Eu intrasem în temniță vara, iară toamna (1888) regele și regina, călătorind spre Apus, s-au oprit la Viena și s-au întîlnit cu împăratul.

Mă vei crede dacă-ți spun că nu mi-a trecut prin minte gîndul că regele Carol îi va vorbi împăratului și despre mine, cetățeanul monarhiei austro-ungare, pe care judecătorii îl osîndiseră în numele lui pentru fapte neiertate.

A doua zi după plecarea din Viena a regelui Carol, soția mea a fost vizitată de către un consilier ministerial, care s-a interesat cum îi merge și-a-ndemnat-o să adreseze *guvernului* o cerere de grațiare. Soția mea i-a dat răspunsul că așa ceva numai cu autorizațiune primită de la mine ar putea să facă.

Am fost [și] eu îndemnat să fac cererea.

Acum trebuie să cred că m-am înșelat presupuind că fie regele Carol, fie mai ales regina Elisabeta se va sfii a-i vorbi împăratului despre noi. Am dat deci răspunsul că eu toată viața mea i-am fost monarhului meu cel mai credincios supus și astfel sînt gata să-i fac cererea, nu pot însă să-i adresez o cerere guvernului, care poate să facă raport de grațiare și fără ca să fi primit o cerere.

— Cred că guvernul nu va face raportul fără ca să fi primit cererea, mi s-a zis.

— Atunci o să mai stau încă vreo nouă luni, ca să-mi împlinesc anul, am răspuns eu și am rămas la Vaț.

După ce mi-am împlinit anul și cele două săptămîni pe deasupra, am petrecut cîteva săptămîni la Graefenberg, unde bunul meu prieten, dr. Ioan Hosanu, a fost timp îndelungat medic al stabilimentului de hidroterapie înființat de Priessnitz, apoi m-am întors la Sibiu și cîtva timp în urmă m-am dus la Sinaia, unde am fost oprit la masă.

Se afla, din întîmplare, acolo unul din prietenii de tinereţe ai regelui Carol, ducele Bernhard de Weimar, dimpreună cu soţia sa, sora împăratului Wilhelm II. Prezentîndu-mă înalţilor săi oaspeţi, regele m-a-ndrumat să fac o dare de seamă despre starea în care se află românii de peste Carpaţi şi despre nedreptăţile ce li se fac atît lor, cît şi saşilor, care atunci erau aliaţii românilor în luptele politice.

— Silinţele împăratului de-a-ndruma guvernul din Budapesta spre o politică mai raţională au rămas pînă acuma zadarnice, a zis regele Carol, apoi i-a povestit oaspelui său cum a stăruit pentru graţiarea mea cînd cu trecerea prin Viena.

— Şi-ţi închipuieşti cît de grea trebuie să fie poziţiunea împăratului faţă de d-l Tisza — a adăugat el — mi-a făgăduit că va cere să i se facă raport de graţiare şi n-a-ndrăznit să-i vorbească lui Tisza.

— Eu cred că da, am zis eu şi am povestit cele petrecute cînd cu vorba despre cererea de graţiare.

Abia acum eram pe deplin încredinţat despre intimitatea raporturilor dintre Curtea din Viena şi cea din Bucureşti şi despre silinţele celor doi monarhi de a frînge cerbicia oamenilor politici ai maghiarilor.

LA DOMNEŞTI

I

Iubite amice,

Am să te dumiresc asupra celor întîmplate cînd cu zilele trăite de mine-n închisoarea militară din fortul Domneşti.

Mai-nainte însă de a o fi făcut aceasta, am să-ţi povestesc o întîmplare petrecută-n timpul copilăriei mele.

Tata, fie iertat, cumpărase o *Biblie* ilustrată, la care ţinea mult. Eu nu ştiam însă să citesc, îmi plăcea însă să frunzăresc prin carte, ca să mă uit la ilustraţiunile cele frumoase. Rîvnind deci la mulţumirea de a le fi făcut şi altor copii parte de plăcerea aceasta, am luat fără de ştirea părinţilor mei cartea, să li-o arăt. Dat apoi jocului, m-am întors fără de ea acasă. Am perdut-o se vede, ori a furat-o vreunul dintre dracii aceia, destul c-am şi uitat-o.

După cîteva zile, tata a căutat cartea şi, supărat că n-o poate găsi, m-a întrebat unde este.

— Nu ştiu ! i-am răspuns eu.

Spunem adevărul, căci nu ştiam ce s-a făcut cartea şi nu i-o dădusem nimănui. Luat însă de scurt, am mărturisit în cele din urmă că am luat cartea, ca să li-o arăt copiilor din vecini, dar nu mai ştiu ce s-a făcut ea.

Tata era foarte supărat că s-a pierdut *Biblia* cea frumoasă, pe care mai ales de dragul meu o cumpărase, iar mama, încă mai supărată pentru că am încercat să scap cu minciuna, stăruia ca tata să-mi tragă o bătaie, pe care să n-o mai uit toată viața mea.

— Cu minciună începe copilul — zicea dînsa — și cu tălhăria-n drumul mare sfîrșește omul în toată firea.

Tata însă, om slab din fire, nu era-n stare să mă bată, a născocit dar altă pedeapsă, după părerea lui și mai aspră.

Într-un colț al curții se aflau cotețele de porci clădite din bîrne groase și acoperite cu șindrilă. Deoarece porcii erau duși, ca-n toate zilele, la baltă, el m-a luat pe sus și m-a-nchis într-unul din cotețe.

Mama a început să plîngă. Pedeapsa i se părea aspră, umilitoare, afară din cale nemiloasă, încît se temea ca nu cumva să-mi perd mințile chinuit de rușine, de pureci și de muscărie.

Tata era însă nenduplecat și-a trebuit să treacă un timp oarecare pînă ce a ajuns să se moaie și să zică: „Destul a fost."

Cînd au venit să-mi deie drumul, m-au găsit alergînd pe sărite de ici pînă colo, ca să prind muște, și săltînd de bucurie cînd reușeam să iau în palmă cîte două-trei odată.

Tot cam la fel au fost și suferințele prin care m-au trecut cei ce m-au trimis în încă mai murdara porcărie de la Domnești.

Petrecusem toată vacanța mare la Panciu, numai eu singur cu turcul Ali, pîndarul viei, un albanez credincios, și munceam cîte 12—15 ceasuri pe zi la masa din cerdacul cramei.

În ajunsul zilei de Sîntă Mărie terminasem în sfîrșit, *Sintaxa* mea. Mi-am strîns cu toată îngrijirea manuscrisul și-am împreunat într-un mare pachet notițele adunate timp de ani îndelungați și cărțile pe care le consultasem. Mai nainte de a începe altă lucrare, am făcut o lungă plimbare de repaos de la Crucea-de-Jos prin Panciu la Crucea-de-Sus și de acolo la Străoani, de unde m-am întors prin Valea Șușiței, un drum de vreo opt ceasuri. Obosit de drumul acesta, m-am culcat mai devreme decît de obicei, dar n-am ajuns să ațipesc, cînd am primit o depeșă, în care soția mea stăruia să nu ma stau, cum fusese vorba, pînă după Sîntă Măria Mică, ci să mă întorc fără de-ntîrziere acasă.

Mai erau vreo două ceasuri pînă la plecarea din Panciu a trenului. Am adunat dar pe apucate ceea ce puteam să iau cu mine şi am grăbit la gară, de unde am plecat apoi la Mărăşeşti. Aici era o îngrămădire înspăimîntătoare: trenuri peste trenuri, militari şi iar militari, lume şi iar lume, încît mi-a fost peste putinţă să răzbesc la casa de bilete. Intrînd deci trenul de Bucureşti în gară, mi-am luat geanta şi-am sărit pe scara celui mai apropiat vagon. Aşa am rămas pînă la Bucureşti, stînd pe scară, ţinîndu-mă de mînerul uşii şi purtînd în cealaltă mînă geanta. Bilet de drum n-a mai ajuns nimeni să-mi ceară.

Dimineaţa pe la opt am sosit frînt de oboseală acasă.

— Ce-i?... ce s-a întîmplat? am întrebat.

— Nimic, mi-a răspuns soţia mea. Mi s-a spus că mîne formează Maiorescu guvernul, dar ei cred că România declară războiul. Aşa ori aşa, e bine să fii acasă.

Pornirea mea firească era să mă culc, în sfîrşit. Nu mai aveam însă în casă decît douăzeci de lei, iar ziua următoare era sărbătoare. Am luat dar o baie, m-am premenit şi-am alergat la casierul şcolii să-l rog să-mi anticipeze leafa pe august, pe care aveam s-o iau peste cîteva zile.

Am sosit prea tîrziu. Plecase. După-masă m-am dus prea devreme. Nu era încă venit la biurou. Am aşteptat, m-am dus prin oraş, ca să iau informaţiuni asupra situaţiunii, m-am întors şi iar nu l-am găsit, iar am aşteptat, iar m-am dus în oraş, tot aşa pînă pe-nserate cînd m-am întors posomorît acasă.

Am cinat apoi şi am ajuns în cele din urmă să mă pot culca.

— Dar cei douăzeci de lei?! mă-ntrebă soţia mea.

Cheltuisem din ei, stînd la o cafenea, un leu şi patruzeci de bani. I-am dat ei 16 lei şi-am păstrat la mine restul de doi lei şi şasezeci de bani.

Cam pe la zece eram culcat, dar nu dormeam încă. Soţia mea veni să-mi spună că comisarul de poliţie a venit să mă poftească la secție, ca să-i dau oarecare informațiuni.

M-am îmbrăcat în pripă, fără ca să iau cămașa de zi și jiletca, și m-am coborît în sufragerie, unde-mi aveam și masa de lucru.

L-am găsit pe comisar, un oarecare Tătaru, pare-mi-se, însoțit de doi sergenți și de un agent de la Siguranță, care aduna hîrtiile ce se aflau pe masă și prin sertare.

Soția mea nu se-ndoia că vorba e în adevăr de oarecare informațiuni. Fusesem însă adeseori insultat pe stradă și nu mă prea lăsa să umblu singur; mai ales serile, numai însoțit de ea puteam să ies. Știindu-mă apoi și om care nu își pune pază gurii, a venit și ea cu mine, ca nu cumva să spun vreo prostie și ca să nu mă întorc singur acasă.

La secție era multă lume, care aștepta să i se ieie cuvenitele informațiuni. Am așteptat și-am tot așteptat și noi să ne vie rîndul. Pe la unsprezece am rugat-o să se întoarcă acasă. N-a făcut-o însă aceasta decît după ce unul dintre subcomisari i-a făgăduit că mă va însoți el cînd mă voi întoarce acasă.

Era pe la miezul nopții cînd ni s-a spus că lămuririle avem să le dăm la Prefectura capitalei. Ne-am înșirat deci, vreo douăzeci de inși, doi cîte doi, și doi sergenți, unul în frunte, cellalt în coadă, ne-au dus pe ulițí mai dosnice la poliție.

În drum mi s-a întîmplat întîia oară în viața mea să intru în conflict cu puterea publică a unui stat, de astă dată cel român.

Ploase zilele acele și mai era pe ici, pe colo cîte o băltoacă. Nimerindu-se una din bălțoace în calea noastră, eu am ieșit din șir și-am ocolit băltoaca pentru ca să nu stropesc pe cei din apropierea mea.

— Ține șirul! se răsti sergentul din dosul nostru.

Eu mă-ntorsei zîmbind spre el.

— Nici unul dintre marile interese ale patriei nu cere să bălăcim prin băltoace, îi zisei.

— Ține-ți gura, că te umflu! strigă dînsul, scos din sărite.

Gîndindu-mă la povețele înțelepte ale soției mele, am și tăcut, dar peste cîtva timp am dat peste un șanț de canalizare care ne tăia drumul și coloana întreagă a trecut pe trotoar.

—Țineți șirul, domnilor, că se prăbușește patria dacă vă abateți din drum! strigai eu, pornit pe rîs.

Paznicul bunei rînduieli cetățenești iar își perdu sărita.

—Dă-nainte, dă-nainte! grăi dînsul. Moșul acela obraznic nu știe ce-l așteaptă la Prefectură!

Avea toată dreptatea. Nu știam eu. Nu știa însă nici nici el. Nu știa nimeni. Își perduseră cu toții capul. Comisari, subcomisari, sergenți, geandarmi, agenți secreți aduceau mereu fel de fel de oameni, bărbați, femei, băieți și fete, de prin toate mahalalele, încît biurourile, gangurile, pivnițele și curțile poliției nu-i mai încăpeau și pretutindenea lumea se îmbrîncea, striga, țipa, plîngea pe bocite ca la poarta iadului, iar despre „Bulevard" și despre biserica Zlătarilor răsunau mereu strigătele mulțimii amețite de vorbărie—cînd „ura!", cînd „huideo!"—încît te așteptai în fiecare clipă să dea năvală în curtea Prefecturii și să facă vărsare de sînge.

Pe noi ne-au vîrît într-un biurou plin de nu mai puteai să răsufli-n el.

—Aici să aștepți! răcni sergentul știut. O să vie d-l inspector ca să-ți ceară socoteală.

Am stat însă așa tescuiți, în picioare, răzămîndu-ne unul de altul, pînă pe la două după miezul nopții fără ca să fi venit domnul inspector, care avea altă treabă. În sfîrșit, ni s-a spus că noi nici nu aici, ci-n curtea din fața căzărmii de geandarmi aveam să așteptăm. Am și fost duși acolo.

Mă știi, iubite amice, că am oarecare măiestrie în ale scrierii; nu mă sîmt însă destoinic a te face să-ți închipuiești cele ce se petreceau în fața mea.

Era a doua noapte în care nu dormisem, alergasem mult și pe la Panciu, și pe la București, mă canonisem ca vai de mine pe scara vagonului: mă sîmțeam cu toate aceste înviorat și cuprins de o veselie oarecum nebunatică.

La intrarea căzărmii se afla un maior cu fața rasă, om cu mutră de babă sulemenită, care făcea cu gesturi teatrale onorurile primirii şi distribuia lumea-ngrămădită în faţa lui, poftind pe unii să intre şi trimiţînd pe alţii să fie duşi la cutare ori cutare hotel, la cutare ori cutare cazarmă, pe fiecare cum i se părea mai potrivit.

Eu, după o îndelungată aşteptare, am fost pus în rîndul celor vrednici de întrare.

Ar şi fi fost păcat să nu mi se arăte cele ce mi-au văzut aici ochii.

Într-o sală mare şi destul de bine luminată se aflau o mulţime de paturi, în care zăceau, răpuşi de somn, mai fericiţii care întraseră la-nceput, şi ei însă unii peste alţii, cîte trei-patru într-un pat îngust. Cei intraţi mai tîrziu stăteau în picioare printre paturi, răzîmîndu-se fiecare de ce putea, mai de perete, mai de vreun pat, unii căscînd, alţii stînd buimaci de vorbă, iar alţii dormind de-a-n picioarele, toţi dăbălaţi şi galbeni la faţă. Fel de fel de oameni, între care şi cîţiva foşti elevi ai mei, care-şi făcură drum spre mine cînd mă zăriră. Cuprinzîndu-le toate aceste într-o singură icoană viuă, eu începui să rîd cu hohote cum tu mă ştii rîzînd cînd mi se pune cîte ceva de-a curmezişa-n cap.

— Domnule profesor! — strigă, cuprins de spaimă, unul dintre băieţi, un evreu deştept — stăpîneşte-te, că ai s-o paţi!

— Dă-i dracului, îi răspunsei eu. Parcă mai e cineva care ştie unde-i stă capul, ca să mă întrebe de ce rîd!?

Cei de dimpregiur se uitară cu uimire la mine, şi unii dintre dînşii se depărtară, pentru ca nu cumva să pată şi ei ce voi fi păţind eu.

Vei înţelege că iar n-am păţit nimic, afară de cele păţite pe urma altora din păcatele mele.

Pe la cinci am fost, în sfîrşit, aruncaţi, claie peste grămadă, într-unul din automobilele ce făceau, cum se zice, „navetă“ între Prefectură şi gara Cotroceni, de unde pleca trenul la Domneşti.

Pe drum am avut parte să văd cele dîntăi semne de război: treceam pe ici, pe colo prin lumina reflectoarelor îndreptate spre cer, ca să-i caute pe afurisiţii de nemţi veniţi să-şi arunce bombele asupra cetăţenilor pacinici.

Iar nu mi-am putut stăpîni rîsul.

— Caraghioșii naibii! — am zis — dar tocmai cu reflectoarele lor îi călăuzesc pe aruncătorii de bombe.

Și de data aceasta oamenii se mai depărtară de la mine, ba primii și cîteva ghionturi în coaste.

La Cotroceni am fost învagonați, și prin crepetul zorilor de zi ne-au descărcat și ne-au coborît în cazamatele fortului, unde nu era nimic pregătit pentru adăpostirea noastră.

Intrați pe poarta cea mare a fortului, am dat în o lărgime din care se deschideau două ganguri, unul la dreapta, altul la stînga, și lumea s-a revărsat pe-mbrîncite în ele. Eu am fost dus de puhoiul viu la stînga, unde peste puțin mă pomenii față-n față cu Sergies, patronul tipografiei în care se tipărise *Ziua*, un neamț cam cocoșat, dar om cu multă vlagă.

— Fă-mă, mamă, cu noroc și-aruncă-mă apoi în foc! zisei eu.

Îl știam adecă pe Sergies încă din timpul colaborării mele la înființarea *Minervei*, în tipografia căreia conducea mașinile, și-l știam om inimos, care credea că e ceva de capul meu, și ținea la mine mai ales după ce fusesem și director al ziarului *Ziua*.

— A! strigai eu. Iată și Sergies.

El rămase într-un fel de aiurire.

— Cum?! grăi. Și d-ta?!... pînă chiar și d-ta?!... Se poate!... Oamenii aceștia au nebunit. Îmi pare bine! Foarte bine-mi pare că te-ntîlnesc! Să vii cu noi. Am sosit aici între cei dîntîi, pe-nserate, și-am putut să ne găsim cea mai bună dintre săli. Uite la mine: mi-am și făcut somnul.

Mă bucuram și eu c-am dat de un om pe care mă pot răzăma.

— Pureci sunt? îl întrebai.

— Pureci? Da! răspunse el. Da-n celalalte săli — unde îți spun eu! — sunt chiar mai mulți.

— Dar muscărie?

— Multă ca pretutindeni, dar lampă n-avem, iar la-ntunerec muștele se adună pe tavan și nu sunt supărătoare.

— Păduchi-de-lemn?

— Pare-mi-se că tot puţini, mă-ncredinţă dînsul. Pînă ieri au stat însă arestaţi militari în sală şi-au lăsat în urma lor fel de fel de alţi păduchi. Grija mea însă! Eu sunt ciuma păduchilor şi sfîrşesc iute cu ei. Lucrul de căpetenie e că suntem noi între noi, numai oameni de înţelegere. S-a străcurat, ce-i drept, printre noi şi cîte o lichea, cîte un pungaş, cîte un spion, dar o să le facem vînt.

Am întrat cu gîndul împăcat în o sală lungă de vreo zece şi lată de vreo şase metri: în fund, două ferestri cu zăbrele groase, iar la dreapta şi la stînga, cîte un pat aşa-zis comun, scînduri, pe care dormeau cîte 25—30 de oameni, unii horcăind, alţii răsuflînd pe şuierate.

— Asta-i sala d-tale? îl întrebai eu zîmbind.

— O să le vezi pe celalalte, răspunse el. Nu te uita la porcii aceştia, care dorm ca beţivii. Au sosit după miezul nopţii şi sunt căzuţi în primul somn. Haid'! urmă apoi, ducîndu-se la unul dintre fericiţii căzuţi în somn. La o parte! Loc pentru d-l Slavici!

Mi-a şi făcut loc larg, de puteam să mă răsfăţ.

Răsuflai uşurat, mă desculţai ca să-mi pun ghetele căpătîi, îmi dezbrăcai haina, un sacou de postav groscior, ca să mă acopăr, şi intrai în rîndul fericiţilor.

„Îţi mulţumesc ţie, Doamne, c-am ajuns, în sfîrşit, să-mi întind oasele", am zis pe suspinate şi, chiar mai curînd decît de obicei, am fost răpus de mult-doritul somn.

Era atît de bine acolo pe acele scînduri de brad, căci bradul e lemn moale.

Mă vor fi durut, nu-i vorba, pe ici, pe colo, coastele, mă vor fi pişcat muştele neastîmpărate, se vor fi hrănit sugîndu-mi sîngele pureci şi păduchi de tot felul, voi fi răsuflat greu de tot în aerul îmbîcsit, dar toate acestea nu mi-au stricat somnul, nici nu mi-au turburat visurile.

Aş fi dus-o toată ziua aşa, dar cam pe la opt a venit Sergies să mă scoale. Trebuia să ne punem pe două rînduri, ca să fim număraţi şi să ni se deie cuvenitul codru de pîne.

Deşteptat, am deschis ochii şi m-am uitat voios împregiurul meu.

Mă sîmţeam bine, de tot bine, ca tot omul luat la goană după ce-a ajuns, în sfîrşit, să răsufle şi să se mai întrămeze.

După ce s-a citit apelul nominal, mi-am luat codrul de pîne și m-am dus la cișmea, ca să-mi stîmpăr foamea și setea. Niciodată n-aș fi crezut că e atît de dulce hrană pînea uscată și muiată în apă proaspătă, și abia acum am fost cuprins de adîncă întristare.

— Ce-i?! îmi zise Sergies. Dă-le dracului toate. O să treacă şi aceste. Inimă rea să nu-ți faci! Un om ca d-ta trece nepăsător prin toate.

— Nu e vorba de mine! îl încredințai. Mie în adevăr puţin îmi pasă. Mă sîmt bine şi aici. Mă gîndesc însă la durerile copiilor mei și la îngrijarea soției mele, muceniţa, care a suferit şi are să mai sufere atît de de multe pe urma păcatelor mele. Nu ştie, sărmana, ce m-am făcut, unde mă aflu şi ce are să se aleagă de mine.

— Să-i trimitem un bileţel, stărui dînsul.

— De aici? Cum să-l trimitem? E peste putinţă.

Sergies băgă mîna în buzunarul pantalonilor, scoase cîteva „piese" şi le zîngăni în palmă, apoi se apropie de mine.

— În România nu e nimic peste putinţă! îmi șopti el la ureche. Scrie biletul și să nu-mi mai zici Sergies dacă nu-l primește doamna Slavici încă mai nainte de a se fi înserat.

Mi-a dat apoi un creion, a rupt o foaie din carnetul său și m-am ascuns într-un colţ al gangului, unde-am scris în pripă:

„Să nu fii, dragă, îngrijată. Mă aflu la fortul Domneşti, pe care-l ştii din plimbările noastre. E bine aici, aer curat, lumină multă, verdeaţă giur împregiur şi mulţi oameni cumsecade, între care și Sergies, care poartă grijă de mine. Voi ajutaţi-vă cum puteţi şi cu mine nu vă mai bateţi capul.

Cu toată dragostea"

II

Iubite amice,

Te rog să mă ierţi dacă-ncep spuindu-ţi lucruri despre care, mai ales după părerea mea, nici pe şoptite n-are să se vorbească. Am stăruit adecă şi stărui şi acum în gîndul că acolo unde e inimă curată e şi gînd curat, şi mînă curată, şi obraz curat, şi gura curată; numai cu cea mai adîncă scîrbă sunt deci în stare să vorbesc despre murdării nepotrivite cu firea omenească. Nu-mi rămîne însă decît să-mi fac mie însumi silă spuindu-ţi ceea ce trebuie neapărat să ştii dacă e vorba să fii bine dumirit asupra oamenilor în mijlocul cărora mi-am petrecut viaţa.

Luînd bileţelul scris de mine, Sergies s-a dus să facă ceea ce ştia dînsul pentru ca adresanta să-l primească cît mai curînd.

— Sergies — i-am zis după ce s-a întors iar la mine — aş vrea să fac ceva.

El mi s-a uitat în ochi şi m-a înţeles, cum mă vei fi înţeles fără-ndoială şi tu.

— Să vii cu mine, a grăit pornind spre capătul lungului şir de ferestri. E bine, destul de bine, ce-i drept, oarecare murdărie, dar cu aşa ceva suntem deprinşi de prin gări, de pe la restaurante, de pe la judecătorii, de pe la şcoli, peste tot de pe la localuri publice.

El nu spunea adevărul: ceea ce mi-a fost dat să văd aici nu mai văzusem nicăiri, ba nici că-mi închipuisem că era cu putinţă.

Am fost poftit să intru în o încăpere largă şi luminoasă, pardosită cu ţement şi văruită curînd.

La dreapta erau aşezate bineştiutele hîrdaie — încă nedeşertate — iar la stînga se afla un fel de prispă lată — tot în ţement — în care se deschideau în şir bine măsurat opt găuri, deasupra cărora şedeau pe vine opt oameni. În faţa lor, între prispă şi hîrdaie, steteau alţi cîţiva, făcîndu-şi treaba mică. Capetele oamenilor erau pierdute în roiurile de muscărie, pe jos era baltă, printre picioarele oamenilor se tîrau nişte vermi cu coada lungă, iar pereţii cei de curînd văruiţi erau plini de urmele degetelor şterse de ei.

M-am retras zguduit de răzvrătire sufletească.

Încă din timpul copilăriei mi se-nfipsese în minte gîndul că are omul să-şi satisfacă pe cît se poate de regulat trebuinţele trupeşti, nu însă fără de sfială — ca dobitoacele şi fiarele — ci retras unde nu-l văd alţii. În timpul acum nu tocmai scurtei mele vieţi m-am dumirit apoi că una dintre deosebirile dintre om şi animale e sîmţămîntul de pudoare şi că omul care a perdut pudoarea, încît nu se mai ruşinează, e dezbrăcat de firea omenească, căzut în rîndul animalelor, capabil, după împrejurări, de orişice neomenie. Văzînd deci cele ce se petreceau în faţa mea, îmi era ruşine că sunt om.

— Ce e? mă-ntrebă Sergies.

— E oare cu putinţă să mă bag între atîţia? i-am răspuns. Aştept să scape şi să iasă ceilalţi.

— Aida-dee! grăi dînsul. Sunt aici peste trei sute de oameni, care n-au altă treabă, şi zădarnică o să-ţi rămîie aşteptarea.

Zădarnică a şi fost. Nu mi-a rămas în cele din urmă decît să mă-njosesc şi eu, lepădîndu-mă de firea omenească.

Aceasta a fost cea mai aspră parte a pedepsei ce am suferit. Multe s-ar putea zice pentru dezvinovăţirea celor ce au croit-o; rămîne însă mai presus de orice îndoială c-a fost o mişelie de a mă trimite acolo pe mine, omul de şaptezeci de ani, care a muncit mult în viaţa lui fără ca să fi perdut fie măcar şi numai pe o clipă din vedere curăţia sufletului şi demnitatea omenească.

Am suferit-o însă şi aceasta, mărginindu-mă să zic: „Să le fie de bine!“

Toate celelalte erau bune.

Două zile în urmă Sergies a făcut ce-a făcut şi mi-a adus de undeva o saltea de paie, minunată saltea. N-am ajuns însă să mă culc pe ea, căci în timpul plimbării noastre prin curte a furat-o cineva. Sergies mi-a dat apoi o rogojină, minunată şi asta, iar ziua următoare a pus mîna pe altă saltea, ba mi-a furat de undeva şi-o perină umplută cu paie. Pe la sfîrşitul săptămînii aveam chiar şi pătură, ca să nu mă mai acopăr cu haina mea.

— Binecuvîntat să fie bacșișul, că toate se găsesc! zicea neamțul meu.

Bine și din ce în ce mai bine o duceam cu de ale mîncării: azi borș cu fasole, mîne cartofi cu borș, poimîne varză acră fără borș și iar d-a capo. Suferearn, ce-i drept, de o boală veche, și medicii mă opriseră să mănînc fasole ori varză. Nici nu mîncasem în timpul celor din urmă vreo zece ani. Cu atît mai cu poftă mîncam acum, și mă sîmțeam sănătos tun.

Plutonierul apoi, după toate semnele țigan, făcea așa, mai cu perdea, comerț cu lapte, cu unt, cu brînză, cu fel de fel de fructe, cu ouă. Toate se găseau dacă le plăteai bine. Sergies mi-a mijlocit un împrumut de 40 lei și... trai ca la Domnești.

Era pe timpul cînd oștirile române înaintau vertiginos în Ardeal, și comandantul fortului venea să ne pună pe două rînduri și să ne facă împărtășiri despre cele petrecute pe cîmpul de război.

Comandantul acesta, maiorul Angheleanu, un om oacheș ca un țigan de cea mai curată rasă, țanțoș, vorbăreț și lăudăros, ne spunea mereu că el e om de rară bunătate și se sîmțea ridicat în slava cerului cînd lumea se aduna împregiurul lui și i se uita în gură. Eu, om mai bătrîn, nu prea puneam temei pe spusele lui și steteam mai la o parte, ceea ce, după toate semnele, îl jignea.

— Dar d-ta — mi-a zis el într-un rînd — ce stai așa răzleț!?

— Sunt solist și nu fac parte din cor — i-am răspuns — ascult mai bine de la oarecare depărtare.

Prieteni buni nu fuseserăm noi nici pîn-atunci, dar nici de aci înainte nu ne-am făcut.

Cîteva zile în urmă am fost puși iar pe două rînduri și comandantul a venit să ne spună că d-l Ionel Brătianu l-a însărcinat să ne trateze, drept dovadă că românii sunt popor civilizat, cu cea mai mare bunăvoință. Ca să facă apoi începutul, a trecut „prin fața frontului" oprindu-se la cei ce aveau să facă vreo reclamațiune ori să se plîngă de vreun neajuns.

Eu o singură plîngere aș fi avut să-i fac. O știi care. Era însă un lucru despre care nu se putea vorbi în auzul unui atît de mare număr de oameni care nu se plîngeau și ei de el. Celelalte toate erau bune: mîncărica bine aleasă și gătită cu-ngrijire, apă curată și proaspătă, culcuş minunat, pe care avea fiecare dreptul să și-l aştearnă, lărgime multă, iar celelalte veneau ele de ele ca urmări fireşti ale bacșișului prescris de obiceiul pămîntului. M-am retras dar și acum la o parte și m-am așezat pe o laiță de lîngă perete.

Plutonierul, azi locotenent la Jilava, zis și „Fiertură", se repezi la mine.

— Cum îndrăzneşti să șezi în fața domnului maior!? se răsti el la mine.

Mă uitai lung în ochii lui cei negri.

Maiorul trecuse înainte și se afla departe.

— Nu în fața, ci-n dosul d-lui maior mă aflu, îi zisei înveselit.

— Îți mai și umblă gura?! strigă plutonierul, gata de a mă înșfăca.

Sergies, care se afla-n apropiere și-și avea daraverile cu el, i se puse-n cale.

— Stai, omule — îi zise — că tu nu știi cine e bătrînul acesta!

— Bătrîn o fi — răspunsul țiganul, care nu era prost — dar dacă și om de treabă ar fi, nu l-ar fi trimis stăpînirea aici.

Cu toate aceste, el nu m-a mai supărat după ce Sergies i-a dat și alte lămuriri mai pozitive.

Aceasta a fost cea din urmă din supărările ce-am avut la Domnești: de aici înainte tot bine și numai bine.

Zicea Sergies și mai ziceau și alții că sunt între noi și lichele, pungași ori spioni, care trag cu urechea și spun chiar și ceea ce n-au auzit, ca să se pună bine cu „zbirii"; eu n-am cercetat însă dacă e ori nu adevărat aceasta; mie toți îmi erau tovarăși de suferințe, care aveau deopotrivă dreptul de a cere să-mi dau silința de a le face suportabilă viața și astfel cu toții mă potriveam.

Unul singur a fost care n-a stat niciodată de vorbă cu mine.

Erau acolo mai mulți preoți catolici, între care canonicul Auner, între altele și coleg al meu la Școala evanghelică, părintele Ciamurov, un om cu cultură întinsă, și alți cîțiva, cu care era o plăcere să stai de vorbă. Părintele Bălan, parohul bisericii române greco-catolice, fugea însă de mine ca dracul de tămîie. Ceilalți toți eram pușcăriași cinstiți, iară eu, aici ca pretutindeni, om al bunei rînduieli, țineam ca nici pe părintele Bălan, mai ales pe el, să nu-l supăr. De dragul lui aș fi fost în stare să plec de la Domnești și să mă întorc acasă.

Cu toate aceste, într-una din zile ne-am pomenit cu Bolentinul distribuitor, care tot cu gesturi teatrale s-a pus să ne cearnă și să despartă bobul curat de neghină și de ciuruc.

După ce a constatat cine are și cine nu are „fișă" a trimis pe unii acasă, pe alții la „Luvru" ori în Ialomița, iar pe cei rămași i-a împărțit după mutră, după-mbrăcăminte și după alte semne știute de dînsul în două categorii, „oi" și „capre", oile pe coridorul de la dreapta, iar caprele pe cel de la stînga.

Eu am fost pus între oi și astfel m-am despărțit de Sergies al meu, care a rămas între capre.

Era aceasta o mare nedreptate, dar nu cea dintîi dintre cele ce mi se făcuseră, și Bolentinul, fără ca să-și deie seamă, mi-a făcut parte și de cuvenita mîngîiere. Între oi se afla adecă și Braunsdörfer, bineștiutul berar cu obrajii-mbujorați și cu pîntecele deplin rotunjit, un om de o veselie neistovită, pe care eu nu-l cunoscusem mai nainte, care era însă prieten al unuia dintre ginerii mei și avea doauă fete foarte frumoase, care îmi fuseseră eleve.

— Bravo! strigă neamțul. Să te ții de mine!

M-am și ținut și n-am avut să mă căiesc.

Ni s-a făcut rost de paturi individuale cu saltea, cu perină, cu pătură, ba pînă chiar și cu cerceaf pentru fiecare.

Își așternea tot omul patul, măturam cu rîndul, spălam farfuria și tacîmurile. Pe mine Johann al meu numai rar mă lăsa să le fac aceste.

Erau adecă mai ales între oi mulți oameni cu dare de mînă, ca inginerul Eminger, ginerele fabricantului Haug, dr. Linde, proprietarul fabricei de Blaugas, F. Kirchen, director la „Steaua română", Iuliu Pop, directorul ziarului *Bukarester Tageblatt*, care-mi fusese coleg la Azilul „Elena Doamna", unul dintre frații von Engebrechten, August, pielarul Liechtental, fabricantul de mobilă Pranger și mulți alți oameni cu care puteai să petreci oare plăcute. Aceștia, vreo doauă sute de inși, s-au cotizat și au ales un comitet, care-n frunte cu Eminger a luat asupra sa sarcina purtării de grijă pentru hrană. S-a înființat sub conducerea harnicilor și pricepuților frați Zografi o cantină, unde putea orișicine să găsească cu prețurile de piață unt, brînză, măsline, fructe, ouă fierte, tutun, țigări, foițe, chibrituri... Acelora care îi făceau comitetului declarațiunea că sunt lipsiți de mijloace li se distribuia diminețile cîte o ceașcă de lapte.

Cei cotizați primeau pentru 2 lei 80 bani: dimineața ceai, ceai cu lapte ori cafea cu lapte, fiecare cum voia și cît putea să consume, la prînz supă, un fel de mîncare cu carne și fructe, de obicei struguri.

Șeful gospodăriei era marele maestru în ale mesei, Braunsdörfer, care știa să aleagă și să alcătuiască listele de bucate, iar bucătar luase comitetul pe unul de la vagonul-restaurant al companiei internaționale, tot mare maestru și el într-ale lui. Chelneri erau destui între noi pușcăriașii, improvizați, și în rîndul lor întrase și neprețuitul negru Bob Hopkins, care servea cu multă îndemînătăcie și ne distra cu mutrele și cu nentrecutele lui glume.

Să tot trăiești pe la Domnești.

Mai ales eu puteam să uit că mă aflu-n pușcărie. Acela care făcea împărțirea bunătăților era Braunsdörfer al meu, care-mi punea mereu bucățica bună la o parte și-[m]i trimitea și azi, și mîne cîte unul din rîndașii lui, ca să-mi facă servicii.

Dar cei necotizați? vei fi întrebînd tu. Aceștia aveau la-ndemînă cantina și se hrăneau de la cazan, unde găseau din belșug mîncare gătită-n vase curate, sub purtarea de grijă a lui Braunsdörfer și a bucătarului, care-și avea mașina alăturea cu cazanul.

Diminețile ne sculam pe la șapte și treceam rînduri-rînduri în lavabou, ca să ne spălăm.

Îmbrăcați apoi, ne puneam pe doauă rînduri, ca să fim numărați.

Trecuți odată prin aceasta, vreunul dintre profesorii de gimnastică își aduna clienții, cîte o sută și mai mulți, ca să facă timp de cel puțin un ceas gimnastică împreună: una-doauă, una-doauă, sus, jos!... toți dezbrăcați în cămașă, unii chiar goi pînă la brîu.

Șefii de cor își adunau apoi cîntăreții și-i grupau după cum se cuvine, ca să se distreze și să distreze și pe alții. Și aici tot Bob Hopkins era unul dintre cei mai zeloși, ba ne dedea pe ici, pe colo și cîte o reprezentațiune în toată regula.

Dăduse bunul Dumnezeu un frumos început de toamnă, iar bunul nostru comandant ne dedea și el voie ca să ne plimbăm după-prînz timp de cîteva ceasuri prin șanțul de dimpregiurul fortului, sub ochii neadormitelor sentinele. Era lumină, iarbă verde, adiere dulce, bine, de tot bine. Un singur lucru mă mai umplea de amărîciune. Îl știi care. Mă furișam cîteodată într-un colț mai adăpostit, unde nu mă vedea nimeni, dar cînd era să fie, striga sentinela de sus: „Ce vrei să faci acolo, domnule? ! Se poate !?"

De! ce să fac? Ziceam iar: „Să le fie de bine" și mă-mpăcam și cu aceasta.

Toate sunt însă în lumea aceasta trecătoare.

Au urmat zilele de la Turtucaia, cele de la Petroșeni, de la Sibiu și din Valea Oltului. Sprîncenele bunului maior Angheleanu au început să se încrețească, și binecunoscuta bunătate a slăbit. Erau acolo pe coridoarele acele lungi și cîteva gherle strîmte, în care niciodată rază de soare nu pătrunde și apa curge mereu pe pereți. Acelea nu erau nici ele făcute ca să steie vecinic goale. Iară Sergies știa ce zice cînd spunea că se găsesc printre noi oameni care trag cu urechea și spun pe șoptite chiar și ceea ce n-au auzit. Au început dar să intre în găurile acelea azi unul pe trei zile, mîne altul pe șapte, ba Eminger a avut parte chiar de șaptesprezece. S-a desființat apoi și comitetul, au fost confiscate mașina de bucate și vasele de bucătărie, s-a-nchis cantina, au încetat exercițiile gimnastice, corurile și plimbările, au fost strînşi toţi banii de prin buzunarele arestaţilor, — zile de tot grele au urmat la Domneşti.

Pe mine m-a ferit Dumnezeu de zilele aceste.

Sunt puţine amănuntele urîte ale icoanei rămase în sufletul meu pe urma zilelor petrecute la Domneşti.

„Pe două rînduri!"

Mă trecea un fel de fior cînd îmi sunau în ureche vorbele aceste.

„Pe două rînduri!", că se face apelul, „pe două rînduri!" că se distribuie pînea, „pe două rînduri!", la cafea, la prînz, la cină, „pe două rînduri!", că vine maiorul, fie Bolintinul, fie vreun Rafail, fie altcineva, care are să ne spună ceva.

Şi de supărarea aceasta mă scăpa însă de cele mai multe ori fie Sergies, fie Braunsdörfer, care strigau pentru mine: „Aici! Prezent!"

Un singur lucru a fost de care n-a putut nimeni să mă scape. Îl ştii care este. De cîte ori îmi aduc aminte de aceasta iar mi-e ruşine că sunt om şi român şi-i mulţumesc lui Dumnezeu că nu sunt deopotrivă cu cei ce m-au înjosit ţiindu-mă timp atît de îndelungat la Domneşti.

Vei fi, poate, de părerea că n-ar trebui să mai stărui asupra acestui amănunt. Eu ţin, din contra, să te-ncredinţez că aceasta e cea mai caracteristică dintre notele societăţii alcătuite de cei ce m-au trimis la Domneşti, o notă fără de care n-ai putea să-ţi faci o idee exactă despre viaţa lor sufletească.

III

Iubite amice,

Urmează să-ţi spun cum am scăpat de la Domneşti chiar în ajunul înăspriririi „regimului".

Mai nainte de a o face aceasta, am să-ţi înfăţişez în trăsături date-n grabă cîteva amănunte din icoana timpului, ceea ce te va ajuta să-nţelegi multe dealminteri neînţelese.

Una din cele mai iubite eleve ale mele, Aneta Georgescu, fiica unui inginer agricol, care timp mai îndelungat a fost funcţionar al Academiei Române, venea, cînd ne aflam la Măgurele, din cînd în cînd pe la noi, unde stetea timp de mai multe zile. Fată cu deosebire deşteaptă şi de o fire voioasă, ea mai stătuse cîţiva ani la Viena în pensionatul călugăriţelor „*Sacré Coeur*" şi luase acolo timp îndelungat lecţiuni de pian cu vestitul Reinhold, încît era o artistă în toată puterea cuvîntului. Singură la părinţi, ea era cam răsfăţată şi excentrică, dar de o rară severitate în ceea ce priveşte vederile morale, şi societatea ei era nu numai plăcută pentru soţia mea şi pentru mine, ci totodată şi priincioasă pentru fiicele noastre, dintre care cea mai mare, Lavinia, cu cîţiva ani mai tînără, o ştia încă din timpul cînd se aflau împreună la Bucureşti în pensionatul d-nei Elisa Manliu.

— Păcat ar fi — ziceam noi — ca asemenea giuvaer de fată să cadă pe mîna vreunui papugiu de Bucureşti ori pe a vreunuia dintre „sleiţii" după care tatăl ei, căruia dînsa îi zicea „Hagi Tudose", umbla mereu s-o mărite.

Căutam deci, soţia mea şi eu, mereu printre tinerii mai serioşi pe care-i ştiam vreunul vrednic de dînsa. Lucrul nu ne părea greu, căci ea mai era şi o blondă frumoasă şi putea să aducă zestre de cîteva sute de mii. Zadarnice ne erau însă toate silinţele, căci ea, cam bătrîioară acum, ţinea strună că tinerii români sunt nişte netrebnici şi că ea, fată bogată, n-are nevoie să se mărite.

În timpul Expoziţiunii de la 1906 ne-am pomenit deodată cu ea scoasă dintr-ale ei.

— Am înnebunit, papa Slavici — mi-a zis — şi nu mai ştiu ce să mă fac. Vino cu mine la Expoziţiune, ca să ţi-l arăt, să stai de vorbă cu el şi să-mi spui ce zici, să-mi dai sfat. Vino! mai mult nu cere să-ţi spun.

M-am dus, şi pe aleea de sus, în dreptul bisericii Cuţitul-de-Argint, ne aştepta un căpitan de roşiori, Constantin Crăiniceanu, fiul vestitului general. Om de statură mijlocie, cam colţat şi cu umerii obrazului ieşiţi, căpitanul mai era şi slab, numai oase şi piele veştedă întinsă pe ele.

Eram uimit cum a putut Aneta să prindă slăbiciune pentru asemenea om. După ce m-am uitat însă cu dinadins în ochii lui, după ce am văzut rara distincțiune a-nfățișării lui și mai ales după ce am intrat în vorbă cu el, cu totul alt sîmțămînt m-a cuprins.

„Nenorocita noastră de Anetă! — mi-am zis — de ăsta nu mai scapă."

Nici n-au scăpat nici ea de el, nici el de ea.

Nu voiau odată cu capul să știe despre căsătoria lor nici inginerul Georgescu, nici generalul Crăiniceanu; țineau însă căpitanul la Aneta și Aneta la căpitan, și, după îndelungatele stăruințe ale soției mele și ale mele, prietenul nostru Georgescu și-a dat învoirea pentru căsătorie.

Ți le spun acestea pentru că, dacă nu le-ai ști, multe din cele petrecute ți s-ar părea de neînțeles.

Căpitanul Constantin Crăiniceanu sau „Tanțilichi", cum îi zicea Aneta, era nu numai inteligență de o superioritate excepțională, oștean în puterea cuvîntului și om cu o rară cultură generală, ci totodată și caracter cumpenit și neînduplecat. Mai fusese apoi atașat militar, trăia-n așa-zisele cercuri înalte și cunoștea din propria sa intuițiune lumea cea mare.

Chiar de la început, ne-am simțit sufletește apropiați, și poate că n-aș fi trecut nici pe la Domnești, nici pe la Văcărești dacă n-ar fi fost la mijloc și această apropiere sufletească.

Eram, înainte de toate, amîndoi de părerea că întreaga Expozițiune e mai mult o spoială pentru amăgirea celor lipsiți de judecată și că oamenii noștri publici se pricep de minune la punerea-n scenă, așezîndu-le toate pe minciună și amăgindu-se adeseori și pe sine înșiși prin aparențele ce produc. El mai era apoi scîrbit de decadența morală a societății noastre, ceea ce-mi reamintea pe Eminescu cu „pătura superpusă" a lui.

S-a mai întîmplat că unii dintre țăranii veniți de peste Carpați la Expozițiune, mîhniți de cele ce văzuseră, au făcut o plimbare prin satele de prin apropierea Bucureștilor. Ei s-au întors uluiți, și mai unul, mai altul dintre dînșii mi-a făcut imputarea că-n coloanele *Tribunei* din Sibiu și-n ale celei din Arad i-am amăgit spuind mereu că pentru toți românii soarele la București răsare.

— Adevărul e — ziceau dînșii — că noi stăm în toate privințele mai bine decît frații noștri din România. Căpitanul era și el de aceeași părere. Trebuia deci să-l dumiresc asupra înțelesului în care am zis eu că pentru toți românii soarele la București răsare.

E lucru netăgăduit de nimeni că direcțiunea culturii moderne a românilor e dată din Ardeal, de unde au venit primii dascăli români pe la începutul secolului XIX. Sub înrîurirea bizantină și sub cea franceză, „pătura superpusă" din România încetul cu încetul iar s-a depărtat de masele mari ale poporului și mai ales de românii de peste Carpați. Mulți își închipuiau dar că tot din Ardeal se va restabili din nou unitatea culturală. Acestora le răspundeam eu spuind că pentru toți românii soarele la București răsare. Nu le rămîne celorlalți români decît să primească cultura în formele stabilite la București.

— Care va să zică — a-ntîmpinat căpitanul — după părerea d-tale, românii de peste Carpați au să primească toată corupțiunea bucureșteană.

— Nu au s-o primească — i-am răspuns — dar o vor primi. Dacă în România nu se va produce la timp o reacțiune sănătoasă, ori dezbinarea dintre românii din România și cei din țările învecinate va fi din ce în ce mai mare, ori întregul popor român va cădea în starea „păturii superpuse" din România. De aceea idealul nostru e ca nicăieri să nu le meargă românilor atît de bine ca-n România, asupra căreia toți vecinii privesc cu jind.

Căpitanul a admis-o și el aceasta, și mult am discutat nu numai între noi, ci și cu alții, ca să ne dumirim asupra cui cade vina pentru starea, după părerea noastră rea, în care se află țara.

Sunt încredințat că dacă n-ar fi fost aceste discuțiuni, nu aș fi publicat scrisoarea adresată lui Iorga, nici scrisorile din Elveția, prin care am supărat atît de rău pe mai-marii zilelor de atunci și-n urma cărora nu mi-a rămas decît să plec de la Măgurele.

Deoarece medicii erau de părerea că e tuberculos căpitanul, Aneta s-a declarat și ea tuberculoasă și au plecat amîndoi la Saint-Moritz, la Cair, la Semmering, încît timp mai îndelungat nu ne-am mai văzut.

Vor fi fost ori nu tuberculoși, destul că s-au întors sănătoși tun. Căpitanul fiind mutat la Tîrgoviște, ne întîlneam rar de tot. Abia după războiul de la 1913, cînd, înaintat maior, s-a stabilit iar la București, ne-am apropiat iarăși chiar mai mult decît în trecut. El luase adecă asupra sa direcțiunea revistei militare *Buletinul armatei și al marinei*, iară eu primisem sarcina de redactor literar.

El nu prea era-ncîntat de cele petrecute cînd cu campania din Bulgaria, care, după părerea mea, nici n-ar fi trebuit să fie făcută. Prieten al lui I. I. Brătianu, care atunci se afla-n opozițiune, el își da fără încongiur gîndurile pe față, ceea ce jignea pe mulți dintre cei puternici. Vorbea îndeosebi și despre scandalurile ivite, pentru că unii dintre fruntașii oștirii primiseră în lagărul lor femei cu moravuri ușoare, ba nu se sfiise a publica în buletin o notiță, în care zicea că postul de inspector al călărimii are să fie ocupat de un „militar" adevărat care ține și e și-n stare să-și facă datoria.

Deși era deci în cele mai bune relațiuni cu generalul Hîrjeu, ministrul de război de atunci, acesta a emis un ordin, în vîrtutea căruia nu le mai era ofițerilor iertat să aboneze *Buletinul armatei și al marinei*. Puțin în urmă a-ncetat apoi publicarea revistei.

Mai erau însă și alte cuvinte pentru care revista aceea trebuia să fie suprimată.

Acum între cei fericiți, pomenitul maior Crăiniceanu a fost unul dintre puținii oameni la care m-am uitat totdeauna în sus.

Om cu cultură franceză, ba aș putea zice chiar pe jumătate francez, căci mumă-sa era franceză, el avea mari simpatii pentru Franța, nu putea însă să le ierte francezilor păcatul de a se fi unit cu rușii și cu sîrbii, pe care-i socotea și el, ca mine, cei mai primejdioși dușmani ai neamului românesc. Ofițer de stat-major și fost atașat militar, el era pătruns de convingerea că Rusia nu se poate opri la Prut: ori se retrage peste

Nistru, ori înaintează spre apus pînă-n Carpați, iar spre meazăzi pînă peste Dobrogea. Cunoștea apoi neajunsurile oștirii române în toate amănuntele lor și știa foarte bine că, nefiind îndeajuns pregătiți pentru război, noi numai alăturea cu Germania și cu Austro-Ungaria putem să intrăm cu succes în lupta cea mare, pe care o prevedea. Ne ademenea deci gîndul că-n apropiatul război românii toți vor lupta umăr la umăr, ca să-i scape pe basarabeni, care, încetul cu încetul, se pierdeau luați de puhoiul slav. Ceea ce mai ales ne lega, însă, era convingerea că nu suntem încă noi românii sufletește pregătiți și, astfel, stăruia și-n coloanele revistei militare asupra gîndului că România trebuie să iasă cît mai curînd din starea părăginită în care e căzută și să devie, ca viață socială și culturală, ca administrațiune, ca justiție, ca stare economică, stat bine consolidat și centru sănătos al vieții naționale românești.

Toate aceste erau bune și frumoase, dar, spuindu-le, ne făceam multora urgisiți.

Noi, vechii tribuniști, mai ales răposații Eugen Brote și Vasilie Mangra, precum și eu, încă pe la 1906, în ajunul Expozițiunii, în urma unei indiscrețiuni — poate intenționate — a lui Scotus Viator, ne încredințasem că mai mulți dintre fruntașii Partidului Național Liberal, între care și Ionel Brătianu, erau intrați în apele englezești și lucrează peste capul regelui și în dosul lui D. Sturdza pentru o înțelegere cu Rusia. Ni se părea lucru-nvederat că cu atît mai vîrtos trebuie să fie între fruntașii conservatori oameni porniți spre Rusia. Aceasta-l făcea pe maiorul să stăruie și el cu atît mai vîrtos asupra cuvintelor pentru care România alăturea cu Rusia numai spre propria ei peire poate să se lupte.

Eu publicasem documentele privitoare la negocierile de pace de la Carlovăț, cele privitoare la expedițiunea făcută de Petru cel Mare la 1711, cele privitoare la războaiele pornite de Rusia la 1738, la 1768, la 1788, la 1806, la 1828, la 1848, la 1853, vorbeam deci în deplină cunoștință de cauză și nu puteam decît să-i dau maiorului Crăiniceanu dreptate.

Dar mai trăisem în timpul tinereților mele la Arad și la Temișoara între sîrbii care ne urăsc mai mult decît orişicare alt popor, făcusem serviciul militar într-un regiment slovăcesc, unde aveam între camarazi şi cehi, croaţi, ruteni şi dalmatini, fusesem, ca secretar al comitetului central din Sibiu, însărcinat să negociez cu cehii, cu rutenii, cu croaţii, cu slovacii şi cu sîrbii în vederea unei acţiuni comune, şi eram cuprins de sîmţămîntul că slavii de sud şi cei de la apus sunt pentru neamul românesc chiar mai primejdioşi decît Rusia, îndeosebi şi că adevăraţii conducători ai mişcării panslaviste nu sunt la Petersburg, nici la Moscova, ci la Praga. Cu atît mai vîrtos stăruiam deci ca „românii să nu-şi taie craca de sub picioare" vărsîndu-şi sîngele alăturea cu duşmanii monarhiei habsburgice. Generalul Hîrjeu, silit de slavofili, a luat deci măsurile pentru suprimarea revistei de sub direcţiunea maiorului Crăiniceanu.

În curînd apoi, generalul Hîrjeu a fost nevoit să se retragă şi în locul lui a urmat ministru de Război I. I. Brătianu, prietenul maiorului. Acesta, ca să scape, l-a surghiunit pe maiorul Crăiniceanu, trimiţîndu-l ataşat militar la Atena.

Ţinea ministrul de Război să nu rămîie în ţară omul care, atît în grai viu, cît şi în scris, îşi dădea silinţa să arăte că, alăturea cu Rusia, românii n-au să intre-n luptă.

A stăruit mereu maiorul să fie revocat pentru ca să-şi poată face datoria de oştean, dar stăruinţele i-au rămas zadarnice. După intrarea în război a României, el a plecat fără de autorizaţiune din Atena şi s-a întors în ţară prin Anglia şi prin Suedia.

LA „LUVRU“

I

Iubite amice,

Pe la sfîrşitul primei săptămîni după „internarea“ mea la Domneşti, un agent de poliţie, dacă nu mă-nşel Vrînceanu, mi-a adus de acasă primeneli, hîrtie, cerneală şi pene de gîscă pentru ca să-mi omor urîtul scriind, parcă între, „Pe două rînduri!“ şi iar „Pe două rînduri!“ ar mai fi putut omul să scrie.

Iar cîteva zile-n urmă a venit la Domneşti unul dintre ginerii mei, ofiţer de rezervă şi nepot al unuia dintre puternicii zilei, care a stăruit să i se dea voia de a-mi aduce un pachet, iar premeneli, un rînd de haine, un puişor, un pled, cîteva ouă ferte, o bucată de brînză şi cîteva felii de şuncă. Nici lui nu i s-a dat însă voia să mă vadă nici să-mi scrie.

Abia după săptămîna a treia a venit ştiutul plutonier să-mi spună că-n urma dispoziţiunii luate de inspectorul Romulus Voinescu am voie să vorbesc în cancelaria direcţiunii cu două dintre fiicele mele, care veniseră să mă vadă.

A venit apoi un soldat cu baioneta la puşcă şi m-a dus pînă sus.

Am găsit la bunul nostru comandant, acum în adevăr bun, pe Lavinia şi pe Aneta, amîndouă, dragele mele, vesele parc-ar fi venit la nuntă.

— Te rog — îmi șopti Aneta — nu cumva să spui cine sunt. Am venit aici în locul Fulviei. Dacă află că sunt soția lui, mă iau la goană.

Îmi adusese o mulțime de bunătăți de la „Riegler“, între altele și-o sticlă de coniac, ba chiar și una de șampanie, căci sufeream de astmă și medicii erau de părere că e bine să beau din cînd în cînd cîte un păhăruț.

Maiorul le-a examinat toate, apoi mi le-a predat. Cele două sticle le-a oprit însă, rămîind să viu din cînd în cînd la biurorul lui și să beau păhărelul cuvenit, ceea ce n-am ajuns niciodată să fac.

Bun cum era, apoi, comandantul a mers atît de departe cu cavalerismul, încît și-a nesocotit datoria de director al pușcăriei și ne-a poftit în iatacul de alături, unde ne aflam singuri și astfel puteam să vorbim nesupărați de nimeni.

Mi s-a spus, înainte de toate, că Școala evanghelică a fost închisă, averea comunității e pusă sub sechestru, iar Ștefan Ioan, care era însărcinat cu chivernisirea averii, nu vrea să-mi achite leafa.

— Dar mă-ta ce face? am întrebat-o pe Lavinia.

— Ce face?! mi-a răspuns ea. Parcă n-o știi?! Nu se plînge, ce-i drept, de greutățile căzute pe capul ei, dar e indignată că un om ca d-ta e pus în rîndul făcătorilor-de-rele și dat pe gura lumii. Nu mai doarme, abia mai pișcă pe ici, pe colo cîte ceva din mîncări: e supărată de cele mai neînsemnate nimicuri; nu mai știm ce să-i facem. Am rugat-o să vină ea cu mine ca să te vadă. N-a vrut cu nici un preț.

— Nu vrea să se umilească vorbind în fața altora cu soțul ei.

Eram dureros atins, dar am mai trecut eu și prin altele, mai și mai.

— Aida-dee! i-am zis dar. Voi mă vedeți: nu cumva sunt prăpădit? I-am trimis vorbă că-mi merge bine aici, fără doar și poate mai bine decît la mine acasă. Spune-i să-și aducă aminte cum eram păzit de sergenți, cum luni de zile de-a rîndul nu puteam să ies decît însoțit de turcul Murad; de cîte ori a avut să-nfrunte ea pe trecătorii care mă insultau chiar și scuipîndu-mi în față. Aici am scăpat de toate aceste, trăiesc între oameni care mă-nțeleg și mă socotesc vrednic de toată cinstea. Pe mine nu din răutate m-au trimis aici, ci ca să fiu adăpostit.

Aneta dedea mereu din cap.

— Visezi, papa Slavici — grăi dînsa, perzîndu-și răbdarea — visezi ca totdeauna văzîndu-i pe oameni așa cum i-ai dori să fie. Eu nu mai pot s-o văd pe „Uitipiti" în starea la care a ajuns și nu mă mai astîmpăr pînă ce nu te văd acasă. Mă știi că avem Tanțilichi și eu legături. Am alergat pe la toți cu Lavinia. Mereu mi se zice însă: „Ce vrei? ! Slavici l-a mîncat fript pe Tanțilichi al tău, l-a prostit, l-a făcut din om neom." Le-am spus că nu-i adevărat, că el a avut totdeauna convingerile pe care le are acum, că nu se pleacă decît în fața lui Dumnezeu. În zadar! M-am dus la Brătianu. Cumnatul meu, fratele mai mic al lui Tanțilichi, este aghiotantul lui. Chiar și acesta m-a bruftuluit spunîndu-mi să plec, căci Brătianu e supărat și nu vrea să mă vadă. Îi știu însă prea bine pe oamenii aceștia și sunt încredințată că au să-și schimbe gîndul. N-avem decît să stăruim noi amîndouă. Spune, Lavinio, adăugă apoi.

— Da, tată, urmă aceasta. Am fost și la Morțun. Era foarte supărat fiindcă germanii aruncaseră puțin mai nainte o bombă asupra casei în care locuiește. M-a primit cu toate aceste după ce Dimitriu, care se afla și el acolo, i-a spus că sunt fiica ta. A fost surprins cînd a aflat c-ai fost dus la Domnești și l-a însărcinat pe Dimitriu să se intereseze. Dimitriu mi-a spus apoi să fim liniștite și mi-a dat o carte de vizită pentru Romulus Voinescu, care m-a primit foarte bine și mi-a dat voie să venim eu și Fulvia să te vedem. Am fost însă și pe la Th. Florescu și acesta mi-a spus că Morțun nu poate să facă nimic și mi-a dat o scrisoare pentru Vintilă Brătianu, de la care atîrnă toate. Mama nu m-a lăsat însă să mă duc cu scrisoarea.

Aneta sări în picioare. Inconsecventă ca totdeauna, ea era de părerea că mai bine să mor în temnița cea mai întunecată decît să mă căciulesc în fața lui Vintilă.

— Păstrează scrisoarea ca document — i-am zis Laviniei — şi rămîi pe lîngă Morţun.

— Avem s-o facem şi fără Vintilă cel pătimaş, grăi dînsa.

Am şi făcut-o.

O fi fost adevărat că Morţun nu poate, dar mai erau pe ici, pe colo şi alţii care puteau să-i deie ajutor, şi pe la începutul lunei octombrie, cînd maiorul se întorcea în ţară, un oarecare domn Popovici, advocatul, a venit să-mi aducă salutări de la d-nul secretar general Dimitriu şi să mă ieie cu dînsul la Bucureşti.

Am rămas deocamdată la hotel „Luvru“. Vorba era de două-trei zile, pînă ce nu mi se vor fi făcut formele pentru punerea în libertate.

Se vede că formele aceste erau foarte întortocheate, căci am stat şi aici tot cam cît am stat la Domneşti, fără ca să am însă aerul, lumina, verdeaţa, lărgimea şi bunătatea de care ne făcea parte comandantul de acolo.

Dar adeseori binecuvîntatul meu noroc nu m-a părăsit nici aici.

În patru etage ale hotelului erau înghesuiţi o mulţime de oameni, împărţiţi ca la Domneşti, caprele şi oile, numai că aici împărţirea era făcută pornind din principiul: „Cu cît mai jos, cu atît mai sus“. Eu am fost trecut în primul etagiu, în care se aflau cei mai sus-puşi, un fost secretar al sultanului Abdul-Hamid, fiul unui fost ministru de finanţe al Turciei, un bei din Egipet, doi bogaţi oameni tineri de la Constantinopol, Franco şi Ventura, bogătaşul Abeles din Botoşani, un cerealist de la Galaţi şi alţi cîţiva care-şi aduceau masa de la „Capşa“ şi de la „Bulevard“ şi fumau cele mai parfumate ţigări.

„Ce cauţi tu, păcătosule, în mijlocul acestei societăţi? mi-am zis. Tu, scrietor, tu, dascăl, tu, ziarist pîrlit, ai fost adus aici pentru ca oamenii aceştia să se uite de sus în jos la tine şi să ieie în bătaie de joc tagmele din care te socotesc făcînd parte.“ Ştiam că nu li se cuvine să facă aşa ceva, căci eu nu făceam parte din nici o tagmă: Societatea Scrietorilor Români mă exclusese din sînul ei ca nevrednic de a-i fi membru; sindicatul ziariştilor mă declarase şi el nevrednic de a-i fi membru; iar corpul didactic nu m-a socotit niciodată dascăl. Noii mei tovarăşi de suferinţe nu le ştiau însă aceste şi puteau, în toată nevinovăţia, să zică: „Iată ziaristul, iată dascălul român, iată scrietorul care face, ca membru corespondent, parte chiar şi din Academia Română". Îmi făceam, fără de vina mea, de ruşine neamul.

Norocul meu a potrivit însă lucrurile aşa, ca să se strecoare şi aici oameni ca Sergies şi ca Johann, care să mă ieie sub ocrotirea lor şi să spună că eu sunt om de capul meu şi n-am să fiu socotit deopotrivă cu alţi scrietori, dascăli ori ziarişti români, care s-au lepădat de mine ca botezatul de Satana.

Am fost rînduit să stau într-un frumos salon, în care se aflau două paturi de bronz, amîndouă cu saltea de sîrmă, cu altă saltea de păr de cal, cu cearceaf curat, cu perini de puf, cu plapomă, nu scînduri, dragă, nici perină umplută cu paie, nici pătură de aspra lînă stogoşă.

La un perete mai era o lată canapea cu arcuri de sîrmă, bine şi gros căptuşită. Am fost deci rînduit aici pentru că se aflau numai doi clienţi în salon şi mai era pe canapea loc şi pentru al treilea, adecă eu.

La uşă am fost primit de doi domni foarte politicoşi, pe care îi cunoşteam: unul, dr. Linde, care fusese adus şi el de la Domneşti ca să i se facă formele, iar cellalt, cunoscutul antreprenor de zidiri Hartel, cu care mă împrietenisem la Buşteni, unde a zidit marele hotel pe terenul vîndut de mine unei societăţi al căreia acţionar rămăsesem.

— Mă bucur, prea mult mă bucur că avem să stăm cîteva zile împreună, îmi zise el înveselit.

Dr. Linde se bucura şi el.

Mai mult decît ei amîndoi, mă bucuram însă eu.

— Aici e bine, de tot bine, zisei uitîndu-mă la frumoasele dulapuri de haine, la lavoarul cu marmură, cu oglindă mare şi cu lighene de porţelan, la covorul moale de sub picioarele mele.

Cu toate aceste, peste puţin am pornit-o pe ceartă.

— Poftim patul d-tale, grăi Hartel, arătînd spre patu' despre uşă, în care pînă acum dormise el.

— Nu se poate, întîmpină dr. Linde, arătînd spre patul despre peretele din fund. D-ta rămîi în patul d-tale.

Mi-am dat silința să le arăt că eu, care viu de la Domnești, unde m-am deprins a dormi pe scînduri de brad, mă sîmt foarte fericit că pot să dorm de aici înainte pe o canapea lată și moale, pe care mi se-ntinde și așternut curat.

— La Domnești am fost și eu! întîmpină dr. Linde cu mîndrie.

După o lungă și animată discuțiune, a rămas, în sfîrșit, că pe canapea are să doarmă cel mai tînăr dintre noi, iar acesta era Hartel.

Peste puțin, altă supărare și mai mare.

Dr. Linde, care făcuse, ca secretar la Consulatul din Smirna, parte din corpul diplomatic, era de părerea că e o mare lipsă de bună-cuviință ca oameni care stau împreună să mănînce fiecare pentru sine — ce are, ce poate, ce-i place.

— Se-nțelege — zise dar — masa o luăm totdeauna împreună.

Eu nu sunt om care umblă cu minciuna.

— Să mă iertați — zisei — dar cînd e vorba de aceasta, nu pot să fac tovărășie cu d-voastre.

Eu mă știam ce pot și ce nu pot.

— Facem noi tovărășie cu d-ta, grăi dr. Linde, cuprinzîndu-mă cu brațul. N-avem să ne uităm noi la d-ta cînd mănînci coada de purcel, nici d-ta la noi cînd mîncăm pulpa de vițel. Le-mpărțim toate, frățește! Nu-i așa?! *Fertig! Algemacht.* Lucru hotărît.

Ce puteam să fac?! Îmi dedeam și eu seama că el are dreptate. Nu e în adevăr barbarie mai mare decît să mănînci bucate alese în fața celor ce-și omoară foamea morfolind coji de pîne.

Dr. Linde m-a luat apoi ca măestru de ceremonie și m-a dus să mă prezinte celorlalți tovarăși.

Greu lucru! Eu, cum mă știi, iar ceilalți tot oameni îmbrăcați în pijamale cu găitane de mătase. Erau însă între dînșii și unii de care n-aveam să mă sfiesc.

Era acolo dr. Ettinger, om de o rară distincțiune, care tratase pe una dintre fiicele mele în timpul unei boli grele și avea pe deasupra și giuvaer de fată, care-mi fusese elevă.

Era în același salon arhitectul Reschowsky, tovarășul inginerului Moțoiu, un cunoscut al meu.

Erau alți doi frați *von* Engelbrechten, ba era chiar și bătrînul lor tată, un moșneag trecut acum de 83 de ani, om de o rară frumuseță, înalt, chipeș, cu o lungă și bine îngrijită barbă, acum mai mult galbenă decît albă, cu ochii plini de lumina bătrînețelor și cu un zîmbet totdeauna senin pe buze, cam paralizat de un picior, dar cu un suflet de o rară bogăție și limpede la cap. Îi făcusem cunoștința în salonul răposatului Dimitrie Sturdza, cu care avea legături intime. Stînd în urmă, la Sinaia, de vorbă cu regele Carol I, care îi cerea sfatul în toate cestiunile economice de oarecare importanță, am spus că lucrez la o monografie asupra stării economice a României.

— Să vorbești neapărat cu Engelbrechten mai-nainte de a fi publicat lucrarea, mi-a zis răposatul. Nimeni nu e asupra stărilor noastre economice atît de bine dumirit ca el.

De atunci ne-am întîlnit des, din ce [în ce] mai des, și unele din cele mai plăcute ore ale vieții mele le-am petrecut stînd de vorbă cu el.

Primul rezultat al acestor ore plăcute a fost că nu mi-am publicat monografia.

Engelbrechten, hanoveran dintr-o familie apropiată de Curtea regelui Gheorghe, mi se părea mai mult englez decît german. Cu o companie engleză a petrecut cîțiva ani din tinerețele lui în Asia Mică. Tot cu englezii a venit în Dobrogea cînd cu construirea liniei Constanța-Cernavodă. Cînd cu construirea liniei București-Giurgiu, a trecut apoi în țară, unde a și rămas. Astfel — cred eu — a ajuns să privească toate lucrurile din punctul de vedere al întregei omeniri, ceea ce pe mine mă-ncînta.

Încă în oarele de visătorie pe care Eminescu și eu le petreceam bînd cafele și fumînd țigări, ne perdeam amîndoi în gîndul că poporul român are marea menire de a face legătura între Apus și Răsărit, cum fenicienii o făceau odinioară între Egipet și Mesopotamia.

Cînd i-am spus-o aceasta bătrînului, el a zîmbit, s-a dus la un sertar din biblioteca lui şi mi-a scos un mare teanc de tipărituri.

— Calea ferată Constanţa-Cernavodă a fost construită anume în vederea acestui gînd, mi-a zis el. Şi iată datele statistice de care m-am folosit ca să-nduplec pe guvernul din Bucureşti şi pe cel din Berlin a stabili, în luptă cu Austria, trenul Hamburg-Berlin-Bucureşti-Constanţa şi a înfiinţa un serviciu maritim român, care să ducă poştă şi călători mai departe, pînă la Port Said şi Alexandria. Am muncit din greu ani de zile de-a rîndul ca să adun şi să grupez datele aceste, din care se-nvederează cît se cîştigă în timp şi după tonă în bani dacă drumul nu se face pe la Brindisi, nici pe la Salonic, ci pe la Constanţa. Plecînd de la Liverpool, Anglia cîştigă şi ea, pierde însă mult în transporturile ei maritime şi-n comerţul cu Indiile. Pierde şi Franţa precum şi Italia şi de aceea se vor opune şi ele. În zadar, însă, căci mai puternice decît toate împărăţiile sunt interesele comerţului universal şi Anglia va păţi şi ea ce-au păţit fenicienii după ce s-a-ntemeiat Cartagina, ce-au păţit cartagienii după ce Roma a-nceput să-şi întemeieze puterea, ce-a păţit Egiptul după ce Asia Mică a căzut sub stăpînirea romană, ce-au păţit arabii după ce veneţienii şi genovezii au umplut Mediterana cu corăbiile lor, ce-au păţit aceste după ce a fost descoperită America şi ce-a păţit puternica Spanie după ce Anglia a-nceput să-ntemeieze în America colonii mai apropiate de Europa. Comerţul universal are rosturile lui neatîrnătoare de combinaţiunile omeneşti. Cel mai scurt drum între Anglia şi India azi, cînd avem căi ferate, telegraf şi telefon, trece prin Constanţa, de acolo la Sinope, de la Sinope pe rîul Kisilrmac la deal şi înainte peste Bagdad. Are să fie ! — urmă el — şi dacă românii n-o înţeleg aceasta, o vor înţelege alţii, care-şi vor aduce aici priceperea şi capitalurile ca s-o facă, iar românii vor rămînea un fel de felahi: boieri înfometaţi, care trăiesc din mila celor vrednici, şi ţărani ce mor de foame, hrănind din sudoarea feţei lor pe cei ce nu sunt în stare să muncească.

Acesta era punctul de plecare al discuţiunilor în care am petrecut atîte oare plăcute.

Zărindu-mă acum, bătrînul a venit cu ochii muiaţi în lăcrămi spre mine şi m-a-mbrăţişat.

— Minunate sunt căile soartei! a exclamat el. Mişeii credeau că mă pedepsesc şi mi-au făcut parte de marea mulţumire de a sta de vorbă mai nesupăraţi şi mai mult decît orişicînd.

N-am avut timp să-l încredinţez că acelaşi e şi gîndul meu, căci uşa de alături se deschise şi alt om se răpezi la mine să mă-mbrăţişeze.

Era Gustav Rietz, băcanul de la „Steagul alb", preşedintele Reuniunii de ajutorare a evanghelicilor din Bucureşti, membru al Eforiei comunităţii, omul care intervenise să fiu numit profesor la Şcoala evanghelică, pe lîngă toate şi adevărată grădină de frumuseţe.

Fusesem prieten cu acum răposatul lui tată, bătrînul papa Rietz, una din cele mai populare figuri, între altele întemeietorul „*Turnverein*"-ului şi al societăţii „*Liedertafel*", adevăratul organizator modern al comunităţii evanghelice. Sas din Ardeal, dar om mititel, vioi şi sprinten pînă la adînci bătrîneţe, îmi plăcea mie şi-i plăcea şi lui să stăm de vorbă şi rar se-ntîmpla să întru în băcănie fără ca să mă poftească-n iatacul din fund la un „păhărel de băutură" şi „la mai multă voie bună", zicea el ca românul la nuntă.

Vorbind odată despre *Satirele* lui Eminescu al căruia admirator era, el mi-a zis:

— Păcatul e că-n ţara aceasta atît de binecuvîntată sunt două popoare: valahii *(die Valachen)*, care sunt un popor minunat, oameni nu numai harnici, ci şi cinstiţi şi foarte deştepţi, şi românii *(die Romänen)* un adevărat gunoi adunat de prin toate colţurile Orientului — *Schund, lauter Schund.*

Cu Gustav, cel mai mare dintre fiii lui, m-am împrietenit mai tîrziu. Om umblat prin lume, cu o întinsă cultură generală, cunoscător din temei al literaturii germane şi al celei române şi chiar mai vioi decît tatăl său, el era un palavragiu care totdeauna avea ce să spună şi pe care nu te săturai să-l asculţi, un fel de

Caragiali care nu se-mbată niciodată el însuşi pentru ca să poată lua-n zeflemea pe cei îmbătaţi de dînsul.

Steteam ceasuri întregi şi-l ascultam, dumirindu-mă, cutare şi cutare marfă unde şi cum se produce, care îi sunt calităţile, ce fel de varietăţi are, cum se-mpachetează şi se transportă, de unde se poate procura în cele mai avantagioase condiţiuni, cu care preţuri se vinde *en gros* şi în *detail*, cum se avariază, care-i sunt efectele în stare bună şi după ce s-a avariat. Nu mai sfîrşea. Eu îl înţelegeam, că am şi eu păcatul de a spune mereu ceea ce ştiu, şi-mi sunt dragi afară din cale oamenii care au răbdarea de a mă asculta. El mai avea însă şi altă slăbiciune. Cînd îţi era lumea mai dragă, el curma şirul.

— Un *intermezzo*, zicea. Îmi vine-n minte o anecdotă.

Iar cînd era vorba de anecdote, sacul lui era fără fund.

Iar alt păcat însă.

Cînd rîdeai mai cu poftă, el lega brînele sacului şi se-ntorcea la ale lui cu un: „Care va să zică..." şi urma de unde o lăsase.

Nu mai e nevoie să-ţi spun că mă bucuram şi eu de a-l fi găsit aici.

Peste puţin, însă, altă gîlceavă.

Rietz avea-n magazia lui cele mai bine alese bucăţi şi unul dintre băieţii din prăvălie venea în fiecare zi de două ori cu sufertaşele pline de mîncări gătite la el acasă. Era lucru de sine-nţeles că cu dînsul şi numai cu dînsul puteam să iau masa. Din nenorocire, însă, mă dedusem, şi era cestiune de bună-cuviinţă să refuz, ceea ce am şi făcut, în faţa viilor protestări ale celor doi tovarăşi de odaie.

— Parapa! strigă Rietz. Nu vă daţi seama despre ceea ce ziceţi. Domnul Slavici nu e numai un vechi şi bun prieten al meu, ci totodată şi profesorul uneia dintre fiicele mele.

A rămas, deci, că prînzul îl iau cu Rietz, cafeaua şi cina cu tovarăşii mei, iar o dată pe săptămînă stau la masă cu dr. Ettinger, şi el tot părinte al uneia dintre elevele mele.

Mai erau apoi și acolo cîțiva profesori de la Liceul catolic, oameni cu multe mijloace, între care mai ales părintele Horváth cel vorbăreț, Popescu-Nasta, fost secretar de redacțiune la *Ziua*, ba chiar și vestitul Drumaru, omul mult umblat prin lume.

— Îmi pare foarte rău că n-am să stau în mijlocul d-voastre decît două-trei zile, am zis dar, spunînd ceea ce în adevăr gîndeam.

Rietz a-nceput să rîdă.

— „*Voi ch'entrate lasciate ogni speranza !*" zise, ridicînd mîna. Dacă altă durere n-ai, poți să dormi liniștit.

Și-a cobit, nenorocitul, căci n-a mai avut parte să revadă pe ai săi. El a fost dus în Ialomița și, om trecut acum de șasezeci și cinci de ani, era prea șubred pentru ca să mai poată suporta oboselile lungului drum pînă la Huși și s-a stîns pe drum, jertfă nevinovată a urilor dezlănțuite.

II

Iubite amice,

Mă-nșelasem eu însumi pe mine cînd am zis că-mi pare rău că nu am să stau decît două-trei zile în mijlocul plăcutei societăți de la „Luvru". Nu mi se ura deloc și scăpasem de cea mai scîrboasă parte din viața pușcăriașului român — o știi care — dar mă-năbușeam, căci îmi lipsea lărgimea, aerul, lumina și mulțumirea de a mai sta și singur cu mine însumi, retras într-un colț.

Etagiul în care ne aflam noi, vreo douăzeci de inși, nu era primul, ci al doilea. Urcînd scara, treceai prin fața intrării la un club. La stînga intrării de la etagiul nostru se afla o odaie de serviciu, în care se instalase comisarul de poliție. Între cele două uși stătea santinela, care, fără de voia comisarului, nu lăsa pe nimeni să intre și ne oprea pe noi de a coborî la club ori a urca la cei ce se aflau deasupra noastră. Intrați pe ușă, dădeam într-un fel de sală centrală destul de largă, din care ieșeau două coridoare, unul mai scurt, paralel cu Calea Victoriei, altul mai lung, paralel cu strada

Sărindar. Atît sala, cît și coridoarele erau întunecoase, căci ferestrile despre Calea Victoriei și cele despre Sărindar erau pecetluite și lipite cu hîrtie groasă, încît aer și lumină primeam numai despre curtea strîmtă și-ntunecată. Mișcare de asemenea nu puteam să facem decît prin sală și de-a lungul coridoarelor înguste — nici măcar ca leii în cușca menageriei.

Scularea se făcea tîrziu. După ce luam cafeaua, unii citeau, alții jucau șah, table ori cărți, iar alții se adunau în salonul nostru, care era cel mai încăpător, și puneam lumea la cale, glumeam ori discutam, desfășurîndu-și fiecare știința și priceperea. O viață fără îndoială liniștită și ferită de supărări. Fiind toți oameni maturi și trăiți în lume, niciodată nu s-a-ntîmplat ca vreunul să se sîmtă jignit.

Cam în același chip petreceam după-prînz și mai ales serile, cînd steteam la lumina becurilor electrice pînă spre miezul nopții.

Cînd se-ntîmpla ca vreunul să primească vizită, el era poftit în biuroul comisarului, unde putea să steie în prezența acestuia de vorbă. Tot la comisar erau predate pachetele și mîncările ce ni se trimiteau.

Chiar a treia zi după sosirea mea a venit fiică-mea să luăm înțelegere în ceea ce privește hrana. I-am spus cum stau lucrurile și a rămas să-mi trimită cîte ceva pentru masa comună.

Ea mi-a spus că a scos bilet de voie și pentru mama ei, dar aceasta ține să afle mai nainte cum se petrec lucrurile la primirea vizitelor.

Ziua următoare, cam pe la unsprezece, m-am pomenit cu ea întrată în sală.

Toți se uitau mirați cînd la ea, cînd la mine, care eram foarte strîmtorat.

— Haid', dragă — i-am zis — să trecem în biuroul comisarului. Aici n-avem voie să stăm.

Ea se așeză pe una dintre canapelele din sală și mă pofti să iau loc lîngă ea.

— Tu vezi că sentinela n-a îndrăznit să mă oprească, îmi zise ea. M-am uitat o dată-n ochii soldatului și-am intrat.

— Dar o să vie comisarul și-o să te poftească să ieși.

— Să vie, răspunse ea zîmbind. E datoria lui s-o facă aceasta. Am să-i întorc spatele și plec acasă. Stai liniștit! Tu ai petrecut un an de zile în temnița de la Vaț, și ungurii mi-au dat o dată pentru totdeauna voie să te văd și să stau cu tine orișicînd în timpul zilei de la opt dimineața pînă la șase seara. La zile mari am luat masa împreună, în mai multe rînduri am petrecut ziua întreagă însoțiți de gardian pe insula din mijlocul Dunării. Oamenii aceștia te tratează ca pe cel mai nemernic făcător-de-rele, nu țin seamă c-ai îmbătrînit muncind și aducînd jertfe de dragul neamului tău. Ei pot s-o facă aceasta, dară eu n-am să mă împac cu ele supunîndu-mă la măsurile luate de dînșii. Dacă nu pot să-ți vorbesc cum se cuvine, adio! O să vorbim după ce vei fi scăpat de aici. Nu cumva — adăugă peste puțin — era mai cuminte să ți le spun aceste-n auzul comisarului?!

Eu ascultam uitîndu-mă mereu la ușă. Sentinela stetea însă smirna la intrare și simpatica figură a comisarului nu se ivea.

— Eu cred — i-am zis — că era chiar mai frumos.

— Nu, dragă, răspunse ea. Ar fi fost un fel de insolență, o provocare, și femeii nu-i șade bine îndrăzneala. De ce să mă expun în fața unui om pe care nu-l cunosc și care ar putea să mă insulte? E mai bine așa. Mi-am ușurat sufletul și acum puțin îmi pasă dacă vine, adăugă uitîndu-se spre ușă. Văd însă că tot nu vine — grăi — și bine face, căci mai am ceva. E vorba de scrisorica lui Jean Th. Florescu. Ești și tu de părerea că n-are Lavinia să se folosească de ea?

— Chiar și dacă n-aș ști că ești tu de părerea aceasta.

— Ei te știu cine ești — stărui dînsa — știu care-ți erau legăturile cu tatăl lor, care era și el cineva, au stat cu tine la masa lor familială atît la București, cît și la Florica, și nu mai e nevoie să-i rogi pentru ca să-și deie silința de a te scoate de aici. Dacă nu pot, îi jignești rugîndu-i, iar dacă pot și nu vreau, nu sunt vrednici să ridici pălăria-n fața lor.

— Să le lăsăm aceste, întîmpinai eu. E bine și aici, nu chiar atît de bine ca la Domnești, dar tot bine e și-o să treacă toate.

Am mai vorbit, aşa pe şoptite, despre nevoile noastre, apoi ea s-a ridicat, s-a dus să salute pe Rietz, pe dr. Ettinger, pe Hartel şi pe bătrînul Engelbrechten, eu i-am mai prezentat pe ceilalţi ce se plimbau prin sală şi-am mai stat încă de vorbă fără ca comisarul să-şi facă datoria.

Aceasta a fost prima, dar şi singura vizită pe care mi-a făcut-o soţia mea-n puşcărie.

La plecare, cu mîna pe clanţa uşii, îmi şopti la ureche:

— Ziarele sunt turbate contra voastră şi se vorbeşte prin oraş că aveţi să fiţi puşi la un regim de tot aspru.

— Nici că mă prea doare capul! i-am răspuns.

Era adevărat şi ceea ce spusese dînsa, şi ceea ce i-am zis eu.

Peste cîteva zile d-l Corbescu, paznicul bunei rînduieli din capitala României, a luat dispoziţiunea să ni se pună cuvenitul frîu. Am fost, înainte de toate, perchiziţionaţi pînă la piele ni-au fost luaţi toţi banii — de la mine puţini, de alţii mulţi — şi nu ni s-a lăsat pentru hrană decît un leu pe zi, un leu întreg! Şah, table, cărţi de joc, pînă şi orişice carte de lectură au fost sechestrate; nu mai aveam voie să fumăm, nici să ieşim din odăile noastre, ca să stăm de vorbă ori să ne plimbăm. La întrare stetea sentinela, care avea să ne păzească cu toată străşnicia şi să privegheze ca nu cumva să ne abatem de la cele rînduite de stăpînire. Cînd eram nevoiţi să ne ducem, ştii unde, îi spuneam sentinelei, care însărcina pe unul dintre soldaţii de gardă ca să ne însoţească cu baioneta pusă la puşcă pînă la uşa stabilimentului, aranjat după toate cerinţele civilizaţiunii moderne, iar nu ca la Domneşti.

Pe lîngă toate aceste, toată noaptea huruia Calea Victoriei de automobile ce veneau despre gară şi ferestrele zăngăneau zguduite de camioanele încărcate — aşa se şoptea — cu tezaurele Băncii Naţionale şi ale altor aşezăminte de felul acesta, ori cu tot felul de scumpeturi. Cădeau, în sfîrşit, zi şi noapte bombele, bubuiau tunurile şi răsunau din toate părţile strigătele şi ţipetele lumii înspăimîntate, care alerga căutîndu-şi adăpost de scăpare.

Noi, deși aveam deasupra noastră încă trei etage, ne retrăgeam prin colțuri și așteptam, unii cu inima-ncleștată, alții rîzînd, ca să treacă urgia vremii.

Unul dintre cei mai blajini oameni, simpaticul Ignat Mircea, acum căpitan de geandarmi, venea de multe ori pe zi însoțit de cuvenita patrulă și cu toată străşnicia, ca să facă inspecțiune și să se-ncredințeze că toate sunt în bună rînduială.

Vorba lui Sergies însă.

Unul dintre noi cei atît de greu încercați, om rău chinuit de podagră, dar cu toate aceste mereu vesel, venise la București ca să descurce o afacere și avea la dînsul vreo 150 000 lei cînd a fost prins pe neașteptate și închis la „Luvru".

Cînd cu percheziţiunea, el n-a fost cinstit și a dosit ca un mișel 20 000 lei.

N-am nevoie să-ți spun că era mare „consternațiunea" cînd ne-am pomenit cu un leu pe zi fiecare dintre noi, închiși prin odăi și osîndiți la întunerec. Era între noi și un rabin bătrîn, de la care luaseră pînă chiar și cartea lui de rugăciune, și nenorocitul, despuiat de cele lui sfinte, plîngea, bocindu-se amarnic.

Deodată ușa de la intrare se deschide, și sentinela, un moldovean voinic, se ivește-n pragul ei.

— Boierilor, boierilor, zise el mai pe șoptite. Ar trebui să fiu un nemernic, pe care nu-l sufere pămîntul, pentru ca să fac ceea ce mi s-a poruncit. E lucru neomenos. Aprindeți becurile și faceți tot ceea ce voiți, tot ca mai nainte. Eu stau aici, ca să nu las pe nimeni să iasă ori să intre. Aceasta e datoria mea, mai mult nu. Vă rog însă să fiți și d-voastre oameni de înțelegere. Cînd vine inspecțiunea, eu o văd urcînd scările și comisarul nu mai e aici. Am dar să bat în palme, și d-voastre stîngeți și vă duceți fiecare la locul lui.

Eram în stare să dăm cu toții navală asupra lui și să-l stîlcim în îmbrățișări.

Cu atît mai dureros era gîndul că schimbul de sentinelă va pune capăt acestei fericiri.

După schimb, însă, omul nostru a intrat.

— Am dat consemnul, ne spuse dînsul. Are și el să bată-n palme. Ce cîștigă adecă țara dacă d-voastre sunteți chinuiți, și ce perde dacă aveți trai omenesc? !

I-am strîns cu toții mîna și i-am fi și lăsat ceva-n ea dacă n-ar fi fost la mijloc păcatul cu un leu pe zi. Unul singur s-a deosebit de ceilalți, tot moldovean și el.

— Să trăiești Neculae îi zise. Am să-ți țin socoteală.

El se-ntoarse apoi spre noi și ridică mîna cu teancul de hîrtii.

— Evrica ! strigă strîmbîndu-se, chinuit de durerile podagrei. Douăzeci de mii de lei furați de la puternicii zilei. Să-mpărțim fiecăruia după creditul ce i se cuvine.

— Vorba tatii — îmi șopti Rietz la ureche — una sunt „românii" și alta „valahii".

„Da — îmi ziceam eu — dar ce folos mi-e libertatea și ce facem cu banii cînd jos la capul scării stă garda, care, fără de bilet de la Prefectură, nu lasă pe nimeni să intre? Nașul nostru tot Rafail rămîne !"

Cu șurubăria cuvenită, toate se pot scoate la capăt. Îndeosebi noi, cei cîțiva, care eram deprinși cu nevoile vieții, o duceam chiar mai bine decît mai nainte.

Nu era adecă la „Luvru" numai scară, ci și ascensoriu pentru urcarea lemnelor și a coșurilor de cărbuni. Ei bine, acest binecuvîntat ascensoriu era utilizabil și pentru alte nevoi omenești. El funcționa și cu fel de fel de proviziuni, fie chiar și cu sticle de vin, de țuică, de coniac etc., etc. Nu trăiam deloc rău cu un leu, pe zi. Nu mai primeam, ce-i drept, bucate gătite, dară aveam *réchaud* cu gaz, iară Hartel era bucătar de frunte și eu făceam pe asistentul lui tăind ceapă, curățînd cartofi și făcînd fel de fel de alte operațiuni culinare.

Cînd venea apoi straşnicul căpitan de geandarmi, toate dispăreau parcă n-ar fi fost niciodată. El se-ncrunta, se uita ca un adevărat zbir împregiurul lui și mirosea parcă ceva dar nu putea să-și dea seamă despre criminalele noastre uneltiri.

Orișicît de bine am fi dus-o însă, nori din ce în ce mai grei ne-ntunecau cerul.

Vorba lui Rietz: cele două-trei zile trecuseră de multe ori fără ca formele cuvenite să ni se fi făcut.

Hartel zidise multe case, unele publice, altele particulare, și avea între puternicii zilei multe proptele. Încă mai bune proptele avea dr. Linde, care vînduse de curînd fabrica de Blaugas și mai era și rudă bună a influentului prefect de Buzău. Cu toate aceste, așteptau și ei ca și mine răvărsarea binefăcătoare a formelor.

Era, așa se vede, undeva cineva pe care nu-l ierta inima să ne știe întorși acasă, și acel cineva era om de tot vîrtos.

Tocmai pe la sfîrșitul săptămînii a treia am ajuns Hartel și eu să fim duși la direcțiunea Siguranței, unde ni s-a luat fiecăruia îndeosebi interogatoriul.

Inchizitorul meu era cunoscutul Sipsomo, îmbrăcat în uniformă ca maior și asistat de același advocat Popovici, care mă adusese de la Domnești. La altă masă ședea inspectorul Romulus Voinescu, care-și da și el din cînd în cînd părerea. Mai erau apoi de față unul dintre reprezentanții națiunii, marele patriot Leonte Moldoveanu, un fel de *advocatus diaboli*, care fusese trimis acolo pentru ca nu cumva marile interese ale neamului românesc să fie puse-n primejdie prin mușamalizarea „afacerii". Cine l-o fi trimis, nu știu, și nici n-am cercetat niciodată, destul că-și dedea mereu silința să mă-nfunde, arătînd că știe mai bine decît mine ce sîmt, ce gîndesc, ce vreau, cu cine mă-nsoțesc, cum îmi petrec viața în intimitatea familiei mele, pe cine văd și cine vine să mă vadă.

Bunul Dumnezeu rînduise să am și în aceste „grele momente" veselia care nu m-a părăsit niciodată și le luam toate cum trebuiau să fie luate. „Ori sunt mai tari cei ce vor să mă scape și atunci comedia aceasta e zadarnică — îmi ziceam — ori sunt mai slabi, și atunci ea e de prisos: așa ori așa, inimă rea n-ai să-ți faci."

Se-ntîmplase că vestitul Hildebrand, care-n timpul neutralității pierduse milioane băgate-n cereale putrezite prin gările României, a scris o carte, în care voia să le arăte românilor cît ar cîștiga de fiecare hectar dacă ar cultiva fasole și mazăre și ce trebuiau să facă pentru ca gîrgărițele să nu mănînce ca pînă acum vreo 80 [la] sută din mazăre. El a venit pe la mine ca să ne dumirim dacă o asemenea carte va putea ori nu să aibă efectul cuvenit. Am rămas uimit de ştiinţa agronomică şi de priceperea gospodărească a lui. Mi-a arătat cît plăteşte vagonul de grîu românesc şi cît vagonul de mazăre din Rusia, unde nu sunt gîrgăriţe, cît produce un hectar de grîu şi cît unul de mazăre în România. Rezulta din date pozitive un cîştig cel puţin îndoit. Nu e însă numai atît. El mi-a arătat că în rădăcinile mazării şi-n ale fasolei se-ngrămădesc microbi, care înmagazinează azot din atmosferă, şi astfel cultura de mazăre şi de leguminoase, în genere, e cea mai bună şi mai ieftină îngrăşare a solului pentru grîu. Un hectar semănat cu grîu produce după mazăre cu 30—40% mai mult după experimentele făcute de el şi expuse în tabele statistice. Paiele de mazăre, în sfîrşit, sunt un nutreţ mai preţios decît fînul ori lucerna.

Admirabile erau tabelele lui statistice în ceea ce priveşte valoarea nutritivă.

Avea-n Würtemberg moşii întinse, fabrici şi îngrăşătorii de porci şi de vite. La-nceputul fiecărei săptămîni cîntărea animalele de probă, le hrănea în timpul săptămînii cu un anumit nutreţ, de asemenea cîntărit şi chimiceşte analizat, şi la sfîrşitul săptămînii iar cîntărea animalele. În tabela statistică se-nvedera cît cîştigă, în medie, un animal hrănit cu cutare ori cutare nutreţ.

În vîrtutea acestor rezultate stabilea preţurile productelor şi ale nutreţurilor şi mergea oarecum la sigur în comerţul său.

Era gata să deie sămînţa curată, să anticipeze încă din primăvară asupra recoltei şi să cumpere recolta cu preţurile curente —mazărea fără de gîrgăriţe.

Gîndul lui era ca să-mi deie tabelele statistice şi notiţele cuvenite, iar eu să scriu cartea dimpreună cu fiul meu, care era absolvent al Academiei de agronomie din Hohenheim.

N-am luat asupra mea sarcina aceasta. A rămas ca să scrie el în nemţeşte, iar fiul meu să facă, sub priveghrea mea, traducerea-n româneşte. Puindu-se deci cu toată rîvna pe lucru, el venea din cînd în cînd pe la noi, ca să ne aducă text german, iar eu treceam pe la „Athenée Palace“ ca să-i duc traducerea.

Strașnicii păzitori ai patriei, care stăteau la pîndă, și le notau toate și știau acum foarte bine de cîte ori a fost marele dușman al neamului românesc pe la mine și de cîte ori am trecut eu pe la el.

Alta.

Stînd odată de vorbă cu un alt neamț, un bavarez de la München, am discutat asupra cărții lui Hildebrand. Bavarezul dedea cu socoteală că compatriotul său va da greș, căci în România cultura rațională, cel puțin deocamdată, e peste putință. Preocupat dar de interesele patriei sale, care cumpără grîu și mazăre mai bucuros din România decît din Rusia ori din America, și om de fire haină ca toți nemții, mi-a făcut propunerea să-nființăm o revistă, în care să le dăm sătenilor români îndrumări pentru gospodăria rațională și să publicăm calendare ieftine și interesante. „Bani găsesc eu pentru așa ceva — mi-a zis — e și interesul nostru ca producțiunea României să crească." Eu accesibil ca totdeauna pentru acte de trădare națională, m-am învoit cu însuflețire și, după vreo doauă săptămîni, am primit un teanc de reviste și de calendare pentru popor, dimpreună cu o scrisoare, în care se vorbea și despre „purtarea de grijă pentru *copilul nostru comun*".

Pe masa marelui închizitor se afla, *corpus delicti*, teancul de manuscripte adunate de pe masa mea din noaptea arestării mele, printre aceste și scrisoarea primejdiosului bavarez.

Hildebrand ca Hildebrand, mișelul a spălat într-o bună zi putina; cum rămînea însă cu scrisoarea de la München?! Ce fel de *„copil comun"* puteau să aibă doi bărbați?

Vei fi, iubite amice, și tu de părerea că nu eram lipsit de cuvenitul respect către autoritatea constituită de statul român dac-am rîs și nu mi-am mai dat silința să dumiresc mai ales pe acel Leonte Moldovanu, care n-avea ce să caute acolo și le știa toate mai bine decît mine.

— Domnilor — am zis — ce ne mai perdem timpul degeaba?! D-voastre sunteți mari și tari și n-aveți să-i dați nimănuia socoteală de ce mă țineți de atîta timp închis. Puneți-mă la zid și trageți cu pușca-n mine. E mai scurt, și n-are nimeni să vă ceară nici de aceasta socoteală.

Hartel, auzind vorbele aceste, a început să facă fețe-fețe. Nu se mai îndoia omul că am s-o pat rău de tot.

N-am pățit însă nimic. Noi, românii suntem oameni dulci la fire și o „glumă proastă“ nu ne scoate din sărite. Inchizitorul m-a-ndrumat să păstrez seriozitatea cuvenită, și peste puțin a urmat subscrierea obligatului proces-verbal.

Cu atît nu scăpam însă.

D-l inspector mi-a dat condei, cerneală și hîrtie, ca să mai scriu și un memoriu. I-am declarat, însă, că, scrietor de profesiune, nu sunt în stare să scriu la poruncă și a rămas să-mi scriu memoriul în toată tihna după ce mă voi fi întors la hotel.

Deoarece Hartel, om mai expeditiv, își scria la o masă din alt biurou memoriul, trebuia să mai aștept pînă ce va fi terminat el. Folosindu-mă de timpul acesta, m-am dus să-mi văd manuscriptele de pe masă. Erau acolo peste o mie de foi, fel de fel de lucrări, între care și cîteva scrisori pentru tine, un roman încă de mult terminat *Musculiță* și partea II a *Gramaticei, Sintaxa*, de curînd terminată la Panciu.

— Aceste sunt manuscriptele mele, i-am zis d-lui inspector Romulus Voinescu.

— Îți stau la dispozițiune, mi-a răspuns el.

— Pot să le iau? întrebai înveselit.

— Deocamdată nu, grăi dînsul. Avem să le facem mai nainte formele.

Au trecut ani de zile de atunci fără ca să fi putut pune mîna pe o foaie măcar din acele manuscripte, deși mult am alergat după ele.

[III]

Iubite amice,

Dacă mi se dedea voie să mă-ntorc acasă, una din două: ori se socotea ca fiind împlinită pedeapsa ce mi se cuvenea, ori rămînea lucru învederat că mi-au făcut o mare nedreptate cei ce m-au trimis la Domnești. Cu nici una din aceste nu se puteau împăca cei mari și tari. Aveam dar să mai rămîn în mijlocul bunei societăți de la „Luvru".

După ce mi-am făcut memoriul, l-am scris curat și-am păstrat ciorna pentru mine. A trebuit însă să mai treacă două-trei zile pînă ce mi-a venit rîndul ca să-l pot da domnului inspector. Iar alte zile au trebuit să treacă pînă ce i-a venit memoriului rîndul să fie citit, și iarăși, zile pentru ca multrăbdătorii cititori să facă raportul cuvenit asupra celor citite. Nu-mi rămînea deci decît să am și eu răbdare, căci cei ce urma să dea hotărîrea nu mă aveau, așa mi se zicea, numai pe mine trecut în lista lor.

Mult aș mai fi stat unde mă aflam dacă nu s-ar fi-ntîmplat că hotelul trebuia să fie evacuat pentru primele zile ale lunei octomvrie.

Deci mai mulți dintre noi au fost trimiși în Ialomița, alții au trecut fie la Domnești, fie la Văcărești. Pe mine m-a dus la Prefectura capitalei un agent, care mi-a spus că d-l prefect Corbescu are să mă declare liber. Cele ce-au urmat însă nu prea sămănau o punere-n libertate.

Dus la Prefectură, am fost închis într-o odaie cu două ferestre, în care drept mobilă nu era decît un singur scaun.

Puteam să șed și să aștept. Am și șezut și-am așteptat de la opt pînă la zece. Deoarece nici acum n-a venit nimeni să descuie ușa ori să mă cheme, am început să mă plimb în sus și în jos pînă pe la ameazăzi, cînd era să-mi fie foame, dar din norocire îmi pierise pofta de mîncare.

Aș fi lipsit de bună-credință dacă ți-aș spune că nu eram supărat.

Cum, păcatele mele să nu fiu. După ce stătusem atîta timp la Domnești și la „Luvru", eram zorit să mă-ntorc cît mai curînd acasă, la ai mei, unde e mai bine decît orișiunde. Mă simțeam deci umilit, adînc jignit în simțimîntul meu de om, soț și părinte.

Închipuiește-ți, te rog, un om de șaptezeci de ani aproape, care se plimbă într-o odaie deșeartă, în care stă-ncuiat de patru ceasuri întregi.

„Mizerabilul! — ziceam, gîndindu-mă nu la prefectul Corbescu, ci la agentul care m-a încuiat în odaie și nu mai vine să-mi deie drumul — monstrul cu chip de om e cătrănit pentru că e nevoit să mă pună în libertate, își răzbună maltratîndu-mă închis aici!"

Era cestiune de dignitate să nu mă supăr, și-mi făceam plimbarea șuierînd ori fredonînd cîntece vesele.

Ce era adecă dacă ziceam că nu-mi pasă?!

Mă plînsesem, precum știi, că nu am la „Luvru" mulțumirea de a sta din cînd în cînd într-un colț numai singur cu mine însumi. Mă mai plînsesem că n-am la „Luvru" nici lumină, nici aer. Acum aveam mulțumirea de a sta singur-singurel, nu într-un colț, ci într-o odaie-ncăpătoare, în toată lărgimea, la aer și la lumină.

„Măgarul — ziceam deci, gîndindu-mă și de astă dată nu la prefect, ci la imbecilul acela de agent — tîmpitul, credea că are să-mi umple inima de amărîciune și mi-a împlinit una dintre cele mai fierbinți dorințe!"

Timpul trecea însă și-n trecerea lui se istovea și proviziunea mea de veselie, și-ncetul cu-ncetul m-am pomenit cuprins de gînduri posomorîte.

„Dar dacă nemernicul acela de agent și-a bătut joc de tine spuindu-ți că ai să fii pus în libertate?!" mă-ntrebai după ce trecuse oara două.

Te rog înc-o dată să-ți închipuiești cum mă plimbam așa singur, încuiat de șase ceasuri, în odaia aceea.

Ceilalți tovarăși de suferințe ai mei, oameni cu rost și nevinovați, erau acum duși spre Ialomița, spre Domnești ori la Văcărești. Hartel cel cu proptele era și el între dînșii. Singur dr. Linde spera să fie internat la Buzău, sub paza prefectului Dunca, dar și el spera numai.

De unde mai luam eu, păcătosul, îndrăzneala de a pune temei pe vorbele săcăturii aceleia de agent?

Gînduri din ce în ce mai negre mă frămîntau și căința mă ispitea.

Îmi aduceam aminte de cîte ori am grăit de rău oștirea română, spuind că ea nu e pregătită din ajuns pentru război. Am grăit de rău fruntașii țării spuind că ei, care au adus la stare de părăginire statul român, nu sunt în stare să organizeze o Românie Mare și s-o consolideze. Grăit-am de rău chiar poporul român stăruind cu-ncăpățînare în gîndul că el nu e încă sufletește pregătit pentru realizarea „visului secular". Încă mai greu am păcătuit spuind că rușii și sîrbii, bunii aliați ai țării, sunt cei mai primejdioși dintre dușmanii neamului românesc, iar pe Franța și pe Anglia n-avem să ne răzămăm, căci ele au în vedere numai propriile lor interese și au să ne sacrifice dacă așa cer aceste.

„Cum poți să crezi că vei fi pus în libertate tu, care ai complotat cu Crăiniceanu cel prigonit, cu urgisitul de Hildebrand, cu bavarezul cel viclean și cu alții de seama acestora?! Ai să peri în cîmp aice? — îmi ziceam — ca sentinela romană în poemul lui V. Alecsandri.

Aceasta era cam pe la patru.

Pofta de mîncare îmi era de tot pierită și astfel înfruntam foamea fără ca să mă pot mîndri cu eroismul tinereților. O altă nevoie omenească a-nceput însă să-mi deie cu intețire din ce în ce mai păgînească brînci.

Am început dar să alung gîndurile negre și să bat cu toată vîrtutea-n ușă.

— Ce e?! Ce vrei, moșule? De ce bați cu atîta mînie în ușă? răsună de afară un glas cam răgușit.

— Deschide, stăruii eu. Am să fac ceva.

Om deștept, cel de afară m-a înțeles, cum mă vei fi înțelegînd fără-ndoială și tu.

— Eu ce să fac dacă n-am cheia?! răspunse el cu învederată supărare.

— Fă ce-i face — stăruii iar eu — ca să pot face.

— Să fie al dracului cel ce te-a-ncuiat acolo! grăi dînsul.

Eu, omul bunei rînduieli, cum mă știi, nu puteam să aud asemenea vorbe fără ca să-mi perd sărita.

— Nu înjura, domnule — îl înfruntai dar — că el și-a făcut datoria în serviciul țării.

Atît a fost. Cuprins, se vede, de indignațiune, a căreia legitimitate nu poate să fie supusă la îndoială, omul acela binevoitor s-a depărtat, și degeaba am mai bătut la ușă, căci nu mi-a mai venit nimeni într-ajutor.

Te-ntreb: ce trebuia? ce puteam să fac?

Peste vreo jumătate de ceas am fost poftit să mă duc la d-l prefect.

Am mers ușurat trupește și sufletește, cu capul ridicat, cu mintea limpede, fără frică, cum i se cuvine omului care și-a făcut pînă-n cele mai ascunse amănunte datoria.

Domnul prefect, un tînăr rus după prescrierile celei din urmă mode și cam istovit de munca grea în care-și petrece zilele și nopțile, m-a primit tolănit în fotoliul său, a scos din scumpa sa tabacheră o țigaretă, a aprins-o cu un gest de Sherlock Holmes, a tras cîteva fumuri pe pufăite, apoi a început să mă ispitească.

Cînd conduceam redacțiunea ziarului *Ziua*, am publicat pentru învățători un concurs, prin care ceream răspuns la întrebarea *Care sunt părerile sătenilor asupra războiului*. Am primit răspuns de la vreo optzeci de învățători. Vreo treizeci din aceste, fiind premiate, au fost publicate-n coloanele ziarului. În urmă le-am reprodus cu o prefață scrisă de mine sub titlul *Vox populi* într-o broșură.

D-l Corbescu, prinzînd de veste, a confiscat exemplarele pe care le-a mai găsit la tipografie și le-a aruncat în foc.

Acum mi-a cerut să-i spun cine anume a publicat concursul și în ce-mprejurări a fost publicată broșura.

După ce i-am dat răspunsurile cuvenite, mi-a spus că mă pune-n libertate și că pot pleca.

— Dar ceva la mînă nu-mi dați? am întrebat eu.

— Nu e nevoie! mi-a răspuns el.

I-am mulțumit cu toată cuviința și m-am întors pușcă acasă, luînd drumul tot pe ulițile mai dosnice prin care fusesem adus la Prefectură în noaptea fatală.

După ce am stat timp de vreun ceas cu ai mei, am luat o trăsură și m-am dus, însoțit de una dintre fiicele mele, la „Luvru", ca să-mi iau bagajul.

Am găsit etagiul deşert. Numai în două etage mai sus rămăseseră cîţiva, cărora nu li se făcuseră încă „formele". Între aceştia se aflau dr. Linde şi bătrînul *von* Engelbrechten, primejdiosul meu complice.

Rămînea acum să mă duc să-i mulţumesc ministrului Morţun şi d-lui Dimitriu, secretarul general.

Două zile-n urmă însă d-l Dimitriu i-a trimis fiicei mele Lavinia vorbă că ar dori să-i vorbească.

Fata s-a dus. Secretarul general şi-a exprimat părerea de bine că, în sfîrşit, am scăpat, a vorbit despre greutăţile ce-au trebuit să fie învinse pentru ca să fiu pus în libertate, despre răspunderea pe care au luat-o asupra lor cei ce-au stăruit să nu mai fi ţinut în închisoare şi a dat sfatul prietenesc să nu mă mai amestec în învălmăşelile politice.

Am înţeles şi nu m-am mai dus să mulţumesc pentru punerea mea-n libertate. Dacă m-aş fi dus, n-aş fi putut decît să zic: „Vă rog să mă trimiteţi iar la închisoare."

Iar de data aceasta nu era deloc nevoie: au făcut-o, cînd au putut, şi fără ca s-o mai fi cerut eu.

Din cazematele de la Domneşti am scăpat cu astma înteţită şi cu un început de reumatism. La „Luvru" nu putea să-mi meargă bine: trebuia să mai ajung şi la Văcăreşti.

LA VĂCĂREȘTI

I

Iubite amice,

Ajuns om liber, mă bucuram de libertate stînd mai mult acasă, căci pe stradă nu puteam să ies decît însoțit de guvernanta mea, așa-i ziceam în glumă soției mele, care îmi lua apărarea cînd vreunul dintre patrioții plini de-nsuflețire își ușura inima suduindu-mă ori voind să-mi tragă cîteva.

Cînd n-avea altă treabă și timpul era frumos, mă scotea pe uliți mai dosnice spre Tei ori spre Colentina, ca să fac mișcare și să iau aer, dar în oraș numai la mare nevoie mă-nsoțea. Nici că țineam, căci plăcute îmi erau afară din cale oarele pe care le petreceam plimbîndu-ne așa numai noi amîndoi pe la cărămidării și prin gropile de acolo.

Am însărcinat deci pe Lavinia să se ducă pe la binevoitorul Romulus Voinescu, ca să-mi ieie teancul de manuscripte. I s-a spus că trebuie să vin eu însumi, ca să subscriu de primire. Nu mi-a rămas deci decît să mă duc, lucru cu atît mai greu cu cît soția mea nu voia să mă însoțească.

Am plecat singur ca vai de mine.

Sosit în fața Palatului, m-am pomenit față în față cu Ionaș Grădișteanu, cu care avusesem legături. El s-a încruntat la mine și m-a-njurat de mamă. Tu știi cum un adevărat boier de neam, fiu de ministru și fost ministru el însuși, știe să înjure cînd vorba e să-și arate superioritatea.

Trecătorii s-au oprit, cuprinși de mirare, iară eu: ce puteam să fac? ! M-am crucit și am zis: „Ești, omule, în toată firea? ! Ai, Doamne, milă de el și dă-i ceea ce nu are !"

— Cine e domnul acela? mă întrebă sergentul care stetea la poarta Palatului.

— Unul dintre fruntașii țării, fost sfetnic al stăpînului d-tale, i-am răspuns și mi-am căutat de drum.

Sosit la direcțiunea Siguranței statului fără de alt accident, am rugat pe d-l inspector Romulus Voinescu să binevoiască a-mi acorda o scurtă audiență, ca să-mi iau în primire manuscriptele.

Dup-o așteptare de vreo trei ceasuri, a venit d-l ușier să-mi spună că formele nu sunt încă făcute; să viu iar zilele aceste.

Nu mai fac încercarea de a te dumiri asupra greutăților prin care am trecut după ce m-am întors acasă. Nu mi se putea ierta lipsa de energie față de d-l inspector, nici felul în care am răspuns la bădărănia lui Grădișteanu.

În adevăr, dacă oameni ai bunei rînduieli ar fi fost, cei de la Siguranță ar fi trimis manuscriptele comisarului, ca să mi le restituie, căci nu mai aveau ce să facă cu ele după ce s-au încredințat că ele nu conțin nimic primejdios, mă vei ierta dar dacă am scăpat vorbe mai grele.

— Dă-i încolo, am zis. Eu n-o să pot face din ei oameni ai bunei rînduieli !

Iar cît pentru Ionaș Grădișteanu, cele petrecute mi se păreau lucru foarte firesc, care nu are să mă supere.

Omul acela și-a bătut joc și de bunele moravuri și de familia sa, trăind în adulter public cu soția unui om care și-a curmat firul zilelor pe mormîntul soacrei sale: de unde ar mai fi putut el să-și deie seamă că nu pe mine m-a umilit, ci el însuși pe sine s-a înjosit prin fapta lui? !

Nu-mi era cu toate aceste iertat să las lucrurile baltă.

Știam, ce-i drept, că-n societatea noastră oamenii ca dînsul pot să-și permită orișice. Astfel, trăgîndu-l în judecată, mă expuneam să fiu mai vîrtos batjocorit. În cel mai bun caz reclamațiunea îmi era pusă la dosar.

Trebuia, cu toate aceste, să-mi fac datoria de cetăţean, şi am scris pe hîrtie ministerială, curat, frumos şi citeţ, o cerere adresată procurorului respectiv, căruia i-am expus cele petrecute-n faţa martorilor, rugîndu-l cu tot respectul să ieie măsurile prescrise de legile ţării pentru siguranţa oamenilor nevoiţi să umble pe uliţele capitalei. Dată apoi această cerere la registratură, am luat numărul de înregistrare şi-am aşteptat în toată liniştea cele ce vor urma. N-a urmat nimic.

Rămînea să mă mai duc pe la direcţiunea Siguranţei statului, ca să-mi fac şi acolo datoria de cetăţean ce stăruie cu toată hotărîrea asupra drepturilor sale.

Ieşind pe portiţă, m-am uitat cu toată băgarea de seamă la dreapta şi la stînga, ca să văd dacă nu cumva stă cineva la pîndă.

„Nemernicule, mi-am zis. Te expui să fii suduit dacă-ndrăzneşti să treci pe Calea Victoriei, pe unde circulează elita capitalei, a ţării, ba, ca Ionaş Grădişteanu, chiar a-ntregului neam românesc. Nu face pentru unul ca tine."

Trebuia să apuc prin uliţi mai dosnice cum am fost dus în noaptea cea fatală la Prefectură.

Am luat-o deci pe strada Verde şi prin Sfinţii Voivozi şi am ajuns în Calea Griviţei, ca de acolo să trec prin strada Soarelui în strada Lueger, de unde să trec apoi iute Calea Victoriei la Biserica Albă.

N-am scăpat însă nici acum teafăr.

Intrat adecă-n Calea Griviţei, am dat peste un tînăr curăţel şi îmbrăcat în haine croite după cel mai nou fason. Zărindu-mă de la oarecare depărtare, el a pornit cu hotărîre bărbătească spre mine şi a-nceput să mi le tragă mai şi mai decît bineştiutul Ionaş.

Eu, trecut prin frecuş, nu mai eram însă tot omul din faţa Palatului.

— Bine, tinere — i-am zis cu un fel de asprime părintească — de unde şi pînă unde te-ai pomenit să te legi în ziua mare de bătrîni? Cine eşti? Ce rost ai? Cum te cheamă?

— Nu te priveşte! a răspuns el, uitîndu-se cu-ndrăzneală-n ochii mei.

— Cum, păcatele mele, să nu mă privească?! îi zisei. Orișicare om bătrîn e dator să ieie de scurt pe copiii cu purtări rele. Să vii cu mine la cea mai apropiată secțiune.

— Ba bine că nu! întîmpină el țanțoș.

— Băiete! grăii. Am să chem pe sergent de colo și se face scandal public. Fii om cuminte și haid' să mergem parc-am fi doi prieteni buni.

Tînărul s-a dat pe brazdă și am mers amîndoi la secțiune.

Eram hotărît să cer încheierea unui proces-verbal și să stărui cu toată hotărîrea pentru urmărirea lui. În fața comisarului el a mărturisit apoi că e fiul bine reputatului dr. Urechiă, pamfletistul.

M-am uitat lung la el.

— Așa tată, așa fiu! am zis apoi. Dă-i încolo!

Ieșit de la secțiune, mi-am schimbat marșruta: am ieșit la capul Podului, iar de acolo am luat-o spre strada Polonă și de-a lungul ei la statuia lui C. A. Rossetti.

Cînd am sosit la Siguranță, era prea tîrziu: d-l inspector Romulus Voinescu plecase la masă.

Ziua următoare am plecat cu noaptea-n cap, cînd elita și codițele ei de tot felul dorm.

După vreo patru ceasuri de așteptare, mi s-a spus că d-l inspector, ocupat aiurea cu afaceri urgente, n-are să mai vie ziua aceea la biurou.

Două zile-n urmă, ducîndu-mă iar, am găsit birourile direcțiunii generale ale Siguranței statului deșerte — mai și mai decît etajul de la „Luvru" cînd veneam să-mi iau bagagiul.

Erau duse și manuscriptele mele, muncite cu multă bătaie de cap.

Nu mă mai întreba ce-am zis.

Ai văzut cum chiar și oamenii ca mine trec pe nesîmțite de la *„Să le fie de bine!"* la mai puțin blajinul *„Să fie ai naibei!"*

Nu care cumva să fii ispitit, iubite amice, de gîndul că vorbesc din răutate omenească și exagerez unele ori altele; ba spun pe ici, pe colo și cîte un neadevăr. N-am vrut și nu vreau decît să te ajut a te dumiri asupra celor petrecute în timpul acestei părți din viața mea, și am spus și spun numai ceea ce este adevărat, pe ici, pe colo cîte un amănunt de care din întîmplare îmi mai aduc aminte. Zugrăvită cu tot dinadinsul icoana vremii e cu mult mai întunecată. Nici vorba pe care am scăpat-o atunci n-ai deci s-o iei drept semn al supărării mele. Supărat nu eram, deși aș fi avut destule cuvinte să fiu. Eu am proptea mai puternică decît toți puternicii zilei împreună: bunul Dumnezeu, care mi-a făcut parte de darul de a mă sîmți bine în toate împregiurările. Eram adînc îndurerat cînd vedeam că românii și-au pierdut mințile, și firea mă-mpingea să-mi dau silința de a-i dezmetici.

Ar trebui să-mi petrec puțina viață ce mi-a mai rămas scriind și zi, și noapte, pentru ca să-ți spun toate cele pățite pe urma silinților mele. Mă simțeam oarecum umilit dacă mi se-ntîmpla cîteodată să ies din casă fără ca s-o pat cà cu Ionaș ori cu tînărul Urechiă. În cel mai bun caz mă-ntîlneam cu cîte un vechi prieten, ba chiar și cu cîte o rudă, care se făcea că nu mă vede. Îmi era milă, și oameni mai vrednici îi credeam pe cei ce mă-nfruntau cu vorbele: „Știm că nu-ți pasă de cele ce pați, dar ai copii și să știi că nu are niciodată să fie pentru dînșii loc în țara aceasta“.

Am zis deci: „Dă-i naibii“ nu pentru că eram supărat, ci pentru că ajunsesem să mă simt un fel de caraghios, care-și sleiește puterile muncind să facă ceea ce nu e cu putință.

De sîmțămîntul acesta am fost cuprins din ce în ce mai îndeplin după ce germanii și aliații lor au ocupat țara pînă-n Siret. Eram adecă insultat și acum pe stradă. Îmi aduc aminte că unul — cine-o fi fost? — m-a scuipat în fața librăriei „Socec“, unde stăteam cu soția mea și cu una din fiicele mele. N-aș fi avut decît să chem patrula, ca să-l ieie pe sus și s-ajungă mîne ori poimîne-n Bulgaria ori în Asia Mică.

— Lasă-l, săracul de el, că acum nu mai sunt ai noștri stăpîni! mi-a zis însă soția mea.

Altă dată, aflîndu-mă cu doi prieteni în fața Palatului, tot în fața Palatului, o trecătoare, cocoană elegantă, a strigat în gura mare: *„Iată trădătorul!“*

Aducîndu-mi aminte de vorbele soției mele, am dat-o și pe ea ca pe ceilalți.

Același lucru l-am pățit și cu Maior, bătrînul profesor al școlii de la Herăstrău, care, trecînd în Calea Victoriei pe lîngă mine, mi-a zis: *„Trădător infam!“*

E-nvederat că oamenii care în împregiurări ca cele de atunci nu sunt în stare să-și pună frîu și-au perdut mințile.

În curînd m-am încredințat însă că nu numai frații și surorile mele în Traian au ajuns în doaga aceasta. Lumea întreagă-și perduse, așa se vede, bunul-sîmț, că nici germanii, austriacii, maghiarii și bulgarii nu erau mai cuminte decît românii. Lasă că uneltau ca niște smintiți unii contra altora, dar după cîteva săptămîni petrecute la București s-au schimbat și-au luat toate apucăturile românilor deprinși cu „obiceiul pămîntului.“

N-am să intru în amănunte, ci ți-am spus-o aceasta numai ca să-nțelegi cum am ajuns eu între două pietre de moară.

Stînd de vorbă cu unul dintre ofițerii cu mare înrîurire, mi-am dat pe față fără de-ncungiur părerea.

— D-voastre, mai ales prusienii — am zis — aveți un particular talent de a vă face nesuferiți.

— Cum așa?! a-ntrebat el, neplăcut atins.

I-am spus un șir de cazuri în care oamenii cumsecade au fost jigniți ori oamenii rău-văzuți și de rea-credință au fost preferați.

— La urma urmelor — mi-a zis el în cele din urmă — noi n-avem nevoie de simpatiile românilor și ne facem treburile cu cei ce intră-n voile noastre.

Era o nemaipomenită lipsă de crutare.

— Iată și acum — i-am zis — d-ta jignești fără de nici un folos, repet — fără de nici un folos — pe un om care ostănește și se expune pentru ca să propage-n poporul român simpatiile și încrederea către poporul german.

E-nvederat că bun prieten nu mi l-am făcut.

Altă dată am vorbit cu alt ofițer despre afacerile necinstite în care sunt încurcați unii dintre ofițeri, despre viaţa scandaloasă a altora şi despre legăturile multora cu oameni compromişi.

— Dacă merge înainte tot aşa — am urmat — mai curînd ori mai tîrziu se vor pune la barierele Berlinului tăbli cu inscripţiunea: *„Cei ce au stat trei luni la Bucureşti timp de trei ani n-au voie să intre în Berlin“*.

A rîs neamţul, dar nici pe el nu mi l-am făcut prieten.

În curînd am ajuns, deci, ca cunoscuţii mei germani să-mi zică „prietenul supărător“.

Le şi eram supărător mai ales cînd cu încheierea păcii, care, după părerea mea, era o uimitoare dovadă despre lipsa de pricepere a diplomaţiei germane. Urmarea firească a fost că nici germanii nu mi-au achitat leafa de profesor la Şcoala evanghelică, iar la redeschiderea şcolii n-am fost invitat să ocup catedra de limbă şi literatură română, pe care o ocupasem timp de zece ani aproape.

Ce puteam să fac?!

I-am dat şi pe ei... n-am nevoie să-ţi mai spui şi cui.

Dam eu însă azi pe unii, mîne pe alţii, dar pe cînd oamenii cu bun-sîmţ practic învîrteau treburi mănoase ori ocupau funcţiuni bine plătite, eu mă plimbam pe la marginile oraşului, pe la Plumbuita ori pe la Dudeşti. Minune nu era deci dacă din cînd în cînd stăteam pe gînduri şi mă întrebam dacă nu cumva toată lumea e cuminte şi smintit sunt eu, care nu ştiu şi nu vreau să mă potrivesc cu oamenii în mijlocul cărora mi-a fost dat să-mi petrec viaţa.

Am început deci să umblu după potcoave de cai morţi.

Gramatica mea nu era în adevăr numai a mea.

Încă-n ajunul Războiului de Independenţă stăruise acum de mult răposatul Barbu Constantinescu să dau la Şcoala Societăţii pentru învăţătura poporului român lecţiuni de limba română. Preşedintele Societăţii, pe care-l cunoşteam bine ca membru în comitetul ziarului *Timpul*, îmi da şi el zor. Le spuneam că eu n-am învăţat niciodată şi astfel nu ştiu gramatică românească. „Dar ştii româneşte şi o să-ţi faci gramatica“, îmi ziceau ei. Am primit deci şi-am început să adun gramaticile: T. Cipariu, Munteanu, Cîmpeanu, Neagoe, Circa și ce mai era. Studiindu-le, eram plin de gramatică, și-n redacțiunea ziarului *Timpul*, Eminescu, Caragiali și eu ne pierdeam timpul în discuțiuni aprinse asupra gramaticei. Ni-am împărțit în cele din urmă munca: Eminescu etimologie, Caragiali sintaxă, iar eu așezarea vorbelor în românește. Pune-te să citești scrieri vechi și mai nouă, să scoți exemple, să faci notițe. În urmă am discutat mult cu Coșbuc, atît la Sibiu, cît și la București, și cu Manliu, precum și cu Odobescu, cu care am publicat în colaborare *Istoria românilor în timpul lui Mihai-vodă* și o carte de citire.

Cînd m-am dus la Panciu, ca să lucrez în toată tihna, am luat cu mine un mare vraf de notițe și un încă mai mare vraf de cărți și n-am scris apoi, ci am copiat gramatica, ca s-o dau gata de tipar. Era o datorie de pietate către cei trecuți acum în altă lume ca s-o fac aceasta.

Rodul îndelungatei mele munci era acum pierdut și pierdute erau și cărțile și notițele mele, pe care le lăsasem la Panciu. Praf s-a ales și cenușă de avutul ginerelui meu, și dimpreună cu celelalte s-au mistuit și cele lăsate de mine la crama unde, unul după altul, au intrat românii, rușii și germanii.

Nu era destul nici atît.

Scrisesem o dramă-n cinci acte, *Bogdan-vodă*, lucrare versificată. Unul dintre ginerii mei, locotenent de rezervă, tunar la unul dintre forturile Bucureștilor, a luat manuscriptul ca să-l citească. Peste puțin a fost apoi trimis în toată graba la Turtucaia, de unde a scăpat aruncîndu-se-n Dunăre, ca să treacă rîul notînd.

Pierdut era și *Bogdan-vodă*.

Mare pierdere n-o fi nici aceasta pentru literatura română, dar pentru mine era o pagubă.

Afînd deci că bunul Romulus Voinescu a fost numit director al Siguranței statului, m-am îmbărbătat și-am adresat primului ministru Al. Marghiloman, ca ministru de Interne, o cerere, în care mă rog cu respectul cuvenit să mi se restituie manuscriptele, pe care ultima dată le-am văzut pe una dintre mesele din biuroul d-lui Romulus Voinescu.

Mi s-a dat prin mijlocirea Prefecturii răspunsul că manuscriptele mele se află la Moscova şi-mi vor fi restituite după ce vor fi aduse de acolo.

Foarte bine! Cum rămîne însă cu paguba ce am suferit şi sufăr neputînd să-mi public scrierile?

În loc de răspuns, mi se croia drumul spre Văcăreşti.

II

Iubite amice,

Ajuns-am eu şi la Văcăreşti şi am stat acolo chiar mai mult decît destul.

După ce au ocupat Bucureştii, germanii au rechiziţionat ziarul *Bukarester Tageblatt*, şi soţia amicului meu Iuliu Pop, care se afla la Iaşi, a obţinut permisiunea de a publica şi o traducere a celor cuprinse în ediţiunea germană.

Ziarele noastre sunt scrise într-o limbă păsărească, cum zicea Eminescu. *Gazeta Bucureştilor*, însă, tradusă-n pripă de către oameni care nu ştiau nici româneşte, nici nemţeşte, le întrecea pe toate, încît pînă chiar şi bucureştenii se scandalizaseră. După vreo săptămînă, deci, d-na Iuliu Pop a stăruit să iau asupra mea urîta sarcină de a revedea şi corecta textul românesc mai nainte de a fi dat la tipar. Am primit această propunere, rămînînd să mi se dea onorarul pe care-l avusem pentru neasemănat mai puţină osteneală ca colaborator la *Minerva*, adecă 500 lei pe lună.

Vai de capul meu!

După ce fruntaşii politici rămaşi la Bucureşti au reuşit să obţie permisiunea ca *Gazeta Bucureştilor* să apară ca ziar de sine stătător, a rămas să dau cîte trei articole pe săptămînă, plătite cu cîte 50 lei fiecare, ceea ce ar fi fost tot cam 500 lei pe lună.

Iar vai de capul meu!

Lasă că cenzura îmi ciopîrţea articolele, încît nu mă mai ierta firea să le public şi treceau şi cîte zece zile fără ca să iau cei 50 lei, dar am şi ajuns, precum ştii, să nu mă mai pot împăca cu cele ce se petreceau la Bucureşti.

M-am bucurat deci cînd d-l Stere și-a publicat ziarul. Osteneala-mi era acum de prisos.

„S-o mai pată și alții!" am zis și n-am mai scris pentru *Gazeta Bucureștilor.*

După ce frații Brătianu s-au întors iar la București, au fost arestați mai mulți dintre colaboratorii *Gazetei Bucureștilor.* Eu nu. Oameni cu trecere mi-au trimis vorbă că nici n-am să fiu. Aceștia nu știau însă ce-i spusese fiicei mele d-l secretar general Dimitriu, după punerea mea în libertate. Aveam o vină mare, și-n cele din urmă tot mai puternici erau cei ce nu puteau să mi-o ierte.

După cartea de botez, pe care mi-a dat-o popa de la Șiria, eu m-am născut la 18 ianuarie 1848. Împlineam deci la 18 ianuarie 1919 vîrsta de 71 ani. Tocmai în ziua aceasta, drept felicitare de ziua nașterii mele, am fost citat la Curtea marțială. Era fără îndoială o-ntîmplare, dar pentru mine supărătoare.

În drum spre Curtea marțială mi s-a întîmplat să-l întîlnesc pe marele nostru istoriograf Nicolae Iorga.

Trecea, mergînd spre Academia Română, prin fața palatului Știrbei, iară eu mă aflam în cealaltă parte a străzii, mergînd spre Biserica Albă. Zărindu-mă, el s-a oprit și a scuipat spre mine tare și cu multă ostentanțiune, încît trecătorii s-au oprit ca odinioară cînd cu bineștiutul Ionaș.

De astă dată nu m-am mai crucit și m-am mărginit a-mi zice: *„Ăstuia nici la cele mai adînci bătrînețe n-o să-i mai vie mintea!"*

Cobea naibii.

La Curtea marțială am așteptat mai întîi la scară, apoi într-o sălișoară, dup-aceea într-un coridor strîmt, de unde peste vreo patru ceasuri un sergent a avut bunăvoința să mă conducă la d-l maior, multlăudatul nostru Bolentin.

Acesta m-a poftit să șed, un semn că nu era prefect al capitalei. După ce mi-a luat mai mult ori mai puțin prietenește un scurt interogator, am subscris procesul-verbal.

— Acum puteți să plecați — mi-a zis apoi — dar vă rog să veniți și mîne. Cred că ne-nțelegem?

L-am înţeles: era un gest nu teatral, ci generos. Îmi lăsa adecă timp să fac cuvenitele pregătiri pentru plecarea la Văcăreşti.

Deşi nu mi-o spusese lămurit aceasta, ziua următoare, cu care întram în anul 72 al vieţii mele, nu m-am mai dus singur la Curtea marţială, ci însoţit de fiul meu Titu, locotenent de rezervă.

După aşteptare de vreo trei ceasuri într-o săliţă în care aveam şi un scaun, am fost conduşi la acelaşi Bolentin, care mi-a spus că cu mare părere de rău e nevoit să mă reţină.

— Eu cred că nu e nevoie de aceasta — i-am zis — căci vă stau în toată clipa la dispoziţiune.

El a dat din umeri.

— D-ta eşti militar — a zis apoi adresîndu-se la fiul meu — şi ştii ce va să zică ordin: ordinul e ordin, şi noi, inferiorii, n-avem decît să ne supunem. Te duci şi iei o birjă...

— Nu, d-le maior, întrerupsei eu. Nu mă iartă mijloacele să dau 60—80 lei birjarului. Sunt deprins a umbla şi mă duc pe jos.

— Dar nu vei merge singur, ci însoţit de grefier, mi-a zis el.

— Prea bine ! am răspuns. Grefierul e om fără îndoială mai tînăr decît mine, şi ceea ce pot eu poate cu atît mai vîrtos el.

Domnul maior s-a răzgîndit. Mai fiind acolo şi d-l Şurculescu-Cernăţeanu, care colaborase şi el un timp oarecare la *Gazeta Bucureştilor*, a rămas să vadă dacă nu cumva poate să ne trimită pe amîndoi cu automobilul Curţii.

Silinţele nu i-au rămas zadarnice, şi pe la patru ne-am urcat, Şurculescu şi eu, în automobil, şezînd eu, ca mai bătrîn, la dreapta.

Urmează o caracteristică manifestare a sîmţămîntului de dignitate.

Abia pornit, automobilul a fost oprit de către un tînăr ofiţer. Cine-o fi fost? Locuia omul în drumul nostru şi profita de ocaziune ca să nu se-ntoarcă pe jos acasă.

Şurculescu s-a aşezat pe unul dintre scăunaşe şi i-a lăsat locul de lîngă mine. Peste puţin însă d-l ofiţer a tresărit ca-nţepat de o viespe. Deşi Bolentinul respectiv nu-mi pusese încă peste stigmatele bătrîneţelor stigmatul infamiei de trădător, vrednicul oştean s-a cutremurat gîndindu-se că trecătorii au să-l vadă şezînd la stînga mea; m-a somat deci să mă scol şi să-i las locul de la dreapta. Ne-am urmat apoi drumul pînă-n strada Lînăriei, cale de cîţiva kilometri, fără ca să schimbăm vreo vorbă şi fără ca el să se înjosească salutîndu-ne cînd s-a dat jos.

De aici înainte, săltînd prin fel de fel de hopuri, pe la Belu la Văcăreşti.

Mai nainte de a-ţi vorbi despre mulţumirile de tot felul de care am avut parte în timpul petrecut la Văcăreşti, am să-mi dau silinţa de a-ţi face descrierea Văcăreştilor, teatrul evenimentelor.

Văcăreştii sunt o fostă mănăstire, au deci intrarea pe sub o clopotniţă de la apus. În prima curte, fosta arhondărie, sunt biurourile, locuinţele funcţionarilor, antropometria şi, spre miazăzi, deci la dreapta, brutăria şi cîteva ateliere, precum şi bucătăria.

Trecînd pe sub a doua clopotniţă, aceasta mai mare, întri în aşa-zisa cetate, o curte mare, în mijlocul căreia se află biserica, o zidire cu proporţiuni desăvîrşite, frumoasă, cu cinci turle-n stil bizantin, mai încăpătoare decît orişicare dintre bisericile din Bucureşti.

În dosul bisericii, deci spre răsărit, se află paraclisul, la primul etagiu, un adevărat giuvaer arhitectonic, iar la dreapta şi la stînga se află celulele, în doauă etage, cu totul 36.

Stăriţia, de asemenea frumoasă, se află la capătul despre meazănoapte a celulelor, cu faţa spre meazăzi, iar cu dosul spre Bucureştii asupra cărora se deschide din ferestri o largă vedere. Acum se află aici spitalul.

Încăperile pentru adăpostirea deţinuţilor se află în faţa bisericii şi la stînga ei, într-o casă cu doauă caturi, care se-ntinde pînă la stăriţie.

La dreapta bisericii se afla băile, etuva, o mare casă, în care se afla mai nainte o tipografie, iar tocmai la capătul despre celule se afla o casă în stil oriental, jos magazie, iară sus închisoare pentru femei.

Noi, Şurculescu şi eu, am fost duşi la grefier, care ni-a făcut formele şi ne-a dat sub îngrijirea unui gardian, care ne-a condus la colegii noştri mai demult arestaţi.

Sub poartă ni-a fost notat numele şi-am fost întrebaţi dacă am mai fost ori nu arestaţi.

— Da — am răspuns eu — un an la Vaţ şi cîte cinci săptămîni la Domneşti şi la „Luvru“.

— Să treacă! a zis portarul de sub clopotniţa cea mare şi poarta ni s-a deschis.

Iar te rog să mă ierţi că sunt nevoit să-ţi spun pe cît se poate de aidoma ce mi-au văzut acum ochii.

Era pe-nserate, moină şi lapoviţă. În dreptul băilor şi spre închisoarea femeilor mari mormane de gunoi întrat în dospire se mistuiau scoţînd aburi deşi ca fumul. Spre fundul curţii, pînă unde nu se-ntinseseră încă umbrele, o mulţime de oameni se-ncălzeau la cele din urmă raze ale soarelui de ianuarie. Slabi, cum nu mai văzusem în viaţa mea, rebegiţi, cei mai mulţi fără de cămaşă, îmbrăcaţi în crîmpeie de zdrenţe, cu picioarele înfăşurate în cîrpe şi cu pături zdrenţuite în spinare, ei mi se păreau un fel de fiinţe aduse din altă lume, pentru înspăimîntarea celor ce întră. În acelaşi timp m-a izbit un miros de putregai şi de oameni plini de jeg, încît îmi venea iară şi iarăşi să vărs.

— La stînga! a comandat gardianul.

Supuindu-ne comandei, am ajuns la latrine, nu ca la Domneşti, ci sistem modern, *„tout-à-l'égout“*, dar fără de apă şi pline şi sus, şi pe jos, prin faţa uşilor, că nu se mai puteau închide, grămezi îngheţate, care acum începuseră a se dezgheţa, iar pardoseala din faţa lor era acoperită de o baltă de o şchioapă, amestecătură de ud mai vechi şi cu altul proaspăt.

Trecînd balta, ne-am apropiat de cîţiva deţinuţi care se aflau în treburi pe acolo.

— Nu vă apropiaţi — ni-a zis gardianul, acum mentor al nostru — că toţi sunt plini de păduchi.

Ne-am depărtat cu respectul cuvenit şi-am ajuns la scara ce duce-n primul etagiu, scară lată şi bine făcută, dar plină cu murdărie acum înghețată. Om bătrîn cum eram, mă temeam ca nu cumva să lunec, am pus deci mîna pe răzămătoare.

—Nu pune mîna, că te umpli de rîie! a strigat totdeauna binevoitorul gardian.

Urcați apoi fără de păduchi și fără de rîie în primul etagiu, am întrat, la dreapta, într-un coridor larg, în care se deschidea ușa *salonului* în care ni se rezervaseră culcușurile.

Să ne oprim, iubite amice, în prag.

La Vaț, unde am stat închis peste un an, plăteam chirie, dar aveam iatacul meu curat, pat cu așternut cuviincios și regulat primenit, masă, două scaune și dulap pentru păstrarea hainelor și a albiturilor. Pentru o taxă bine stabilită mi se punea la dispozițiune și un om, care mă servea în toate privințile. Dacă n-aș fi fost în stare să plătesc, plătea comuna în care-mi aveam domiciliul. Eram deci om rău nărăvit.

Am mai luat apoi apucături rele și la Domnești, precum și la „Luvru".

Aici am văzut în fața mea o sală în care se aflau 17 persoane cu vreo douăzeci de paturi: sus, sub tavan, ferestri pătrate, cu zăbrele groase ca la oriși[ce] temniță adevărată, două lămpi atîrnate, o sobă de fier în fund, o masă cu două lăiți, aer îmbîcsit și plin de fum de țigări, de lignit și de petroleu prost, miros de toate felurile, nu pot să zic plăcut.

Cei șaptesprezece complici ai noștri se bucurau de viață, unii mîncînd ceea ce aveau, alții încălzindu-și mîncarea pe gaura cu rotițe a sobei, iar alții stînd de vorbă, pe ici, pe colo cîte unul întins pe pat, citind la lumina slabă ori pierdut în visătorie.

Ei ne-au primit cu bucurie zgomotoasă, parc-ar fi voit să zică: „Iată-i, în sfîrșit, și pe aceștia! Cu cît mai mulți, cu atît mai bine!"

Am fost poftiți să ne alegem după plac din cele cîteva paturi încă neocupate, fier veritabil și scînduri de brad adevărat, și ceva mai curate decît cele din podele, care erau pline de praf amestecat cu fel de fel de rămășițe.

Am rămas ca țîganul la pagubă.

— Bine! — am zis — aceasta e ceea ce-nțelegea Bolentinul nostru cînd ni-a spus că la Văcărești e tot ce se cuvine?! E o rușine!

A urmat o critică generală făcută de oameni care aveau meseria de a face critică orișicărui lucru care nu e cum trebuie să fie. Multă pricepere, desăvîrșită cunoștință de cauză, mare măiestrie în alegerea terminilor de cuvenită asprime. M-am încredințat îndeosebi că nu numai eu am păcatul de a scăpa cu un: „Dă-i naibii!" Alții îi dădeau aici și... nu pot să-ți spun unde... Vei fi știind ce va să zică *„Țara lui Hübsch"*.

Dar o pățisem eu și mai rău în primele zile ale petrecerii mele la Domnești și tot am dormit bine.

Vorba românului: „Să nu-i deie Dumnezeu omului tot ceea ce poate răbda!" Voioși, băieți! Să crape de ciudă văzînd că inimă rea nu-și face nici unul dintre noi.

Și în adevăr, numai vina mea era dacă n-o duceam și aici tot atît de bine ca aiurea.

Mai întîi și mai întîi tocmai băiet nu mai eram și neajunsurile bătrînețelor mă supărau pe ici, pe colo.

Cînd cu zidirea caselor în care locuim, mi se întîmplase să cad de pe o schelă. Mi-am frînt atunci două coaste, mi-a ieșit din încheietură clavicula de la dreapta și mi s-au vătămat plămînii și ficatul. Medicii de la Filantropia, unde am fost transportat, se-ndoiau c-o să scap, și-mi aduc cu viuă recunoștință aminte că bunul meu prieten Nicolae Iorga a venit însoțit de d-l Dimitrie Onciul să mă vadă și să consoleze pe soția mea. Mulțumită purtării de grijă a tînărului dr. Leonte și a devotamentului soției mele, care timp de cinci săptămîni de zile nu s-a depărtat de la căpătîiul meu, am scăpat cu viață, dar am rămas diabetic și astmatic, încît trebuia să mă supun unui regim diabetic bine lămurit, să fac mereu plimbări în aer liber și să dorm cu fereastra deschisă. Mai suferearn apoi și de eczeme hemoroidale, care mai ales la schimbarea timpului mă supărau rău de tot.

La Domnești și la „Luvru" am dus-o cu toate acestea destul de bine. Tușeam, ce-i drept, dar nu-mi aduc aminte să fi supărat pe tovarășii mei prin accese de înecăciune ori plimbîndu-mă în timpul nopții, cuprins de deznădăjduire prin casă.

Acum se schimbase starea mea.

Fusesem fumător nesățios, iar de cînd cu căderea mea de pe schelă, nu mai fumam deloc. Mă-năbușea deci fumul de tutun, de petrol, de lignit, aerul îmbîcsit și plin de miros greu, încît aveam accese de înecăciune mă zbăteam în culcuș ori umblam bezmetic printre paturi și nu-i lăsam pe mai fericiții mei tovarăși să doarmă.

Mai era pe deasupra și alta.

Se zicea că cel mai bun mijloc de a alunga păduchii sunt spălăturile cu petroleu. Mai nainte de a se culca dar, tovarășii mei se dezbrăcau în pielea goală și se spălau pe tot trupul cu petroleu. Eu nu puteam să fac ca dînșii. Lasă că-n urma unui defect de educațiune nu eram în stare să mă prezent în pielea goală în fața altora, dar nu mă iertau nici eczemele să fac spălături cu petroleu. Vai de sufletul meu.

„Nenorocitule! îmi ziceam, tușind încă mai greu. Fug acum păduchii de la ei și se adună toți pe tine."

Deși nedormit dar, așteptam cu nerăbdare zorile zilei, ca să mă scol, să mă-mbrac în grabă mare și să ies, ca să fac mișcare și să iau aer în curtea cea largă, unde-mi venea să vărs cînd am intrat pe poartă.

Așa am petrecut prima noapte la Văcărești. Te rog, să mă crezi cînd îți spun că, cu toate aceste, inima mi s-a-nveselit cînd am dat de lumina soarelui, care tocmai răsărea din dosul paraclisului, și duioșia m-a cuprins numai gîndindu-mă la cei de acasă, mai ales la multîncercata și totdeauna îndelung răbdătoarea mea soție.

III

Iubite amice,

Ieșit la aer, am început să mă plimb pe șoseaua de la dreapta bisericii, care, fiind în bătaia soarelui, era mai zbicită. Nu mai era, parcă, mirosul greu din ziua trecută. Se vede că-l luase Băltărețul, care adia despre cîmpia ce se-ntinde pînă-n Valea Sabarului. În tot cazul, era mai bine decît în salonul din care scăpasem.

Peste puțin au început să iasă stafiile, care mă înspăimîntaseră la sosirea mea, ici una cîte una, colo cîte doi-trei dintr-odată, mulți băietani, ba chiar și copii de cîte zece-doisprezece ani. Ei însă nu se plimbau, ci se așezau în bătaia soarelui pe sub ziduri, mai ales de-a lungul bisericii. Pe ici, pe colo cîte unul mai îndrăzneț se uita cu ochi stînși și răsuflînd din greu la mine, apoi își rotea fricos privirea, ca să vadă dacă nu cumva e prin apropiere vreun gardian care-l vede întinzînd mîna pe cerșite.

Mă știi că nu eram om căruia îi este dată mulțumirea de a potoli fie chiar și numai pe o clipă foamea unei atît de mari mulțimi de flămînzi. Răpus cu toate aceste de milă, am scos punga. Cea mai mică din hîrtiile din ea era una de doi lei, prea mult pentru oameni ca mine.

„Haid' ! Fie și asta !“ mi-am zis însă și i-am întins-o unuia dintre copii.

El și-a retras mîna.

— Ce să fac eu cu ea? mi s-a tînguit. O bucată de pîne, fie chiar și numai o cojiță uscată.

M-am încredințat în urmă că acesta nu era „gestul“ lui: cei mai mulți făceau așa.

De ce?

Pentru că îndată ce se afla că au bani, mîncau trînteală și li se luau banii.

Am văzut în mai multe rînduri chiar scene și mai caracteristice.

În anumite zile, rude ori prieteni au voie să-i vadă pe deținuți, să vorbească cu dînșii prin zăbrele în fața gardianului și să le deie premeneli ori de ale mîncării.

Cînd vreunul mai plăpînd e chemat la vorbitor, alții stau în dreptul bisericii la pîndă. Întorcîndu-se apoi fericitul vizitat cu legăturica, se produce o-mbrînceală și peste puțin nu se mai știe ce s-a făcut legăturica.

Era foarte primejdios darul de milă pe care voisem să i-l fac copilului.

Cîtva timp în urmă curtea a răsunat de un cor bine condus. Erau vreo zece dintre socialiștii adăpostiți la spital. Plimbîndu-se pe coridorul din fața celulelor, ei cîntau *Internaționala*.

Erau oamenii rău de tot ciomăgiți la 13 Decemvrie, plini de vînătăi, unii cu răni nevindecate încă ori bolnavi pe urma primejdioaselor leziuni interne.

Îți mărturisesc că, spre rușinea mea, nu prea știam ce va să zică socialism și aveam rea părere despre socialiști.

Șirian de baștină și copilărit în mijlocul poporului, eu eram încă de acasă om cu vederi conservatoare, care are un adevărat cult pentru tradițiunile naționale în toate privințele. Acest cult s-a dezvoltat apoi sub înrîurirea lui Șaguna și a aderenților lui, prin legăturile mele cu Eminescu și prin viața petrecută în mijlocul junimiștilor. Socialiștii erau deci pentru mine unii dintre dușmanii cei mai primejdioși ai neamului românesc, zguduitorii din temelie ai vieții naționale românești.

Auzindu-i acum cîntînd și văzîndu-i voioși, am zis, cu toate aceste: „Bravo vouă! Ăștia sunt oameni!"

Asemenea oameni nu mai văzusem decît la Sibiu, unde cîțiva inimoși ucenici ai lui Șaguna au ținut ani de zile de-a rîndul piept cu o lume-ntreagă.

Am căzut deci în păcatul de a dori să fac cunoștință cu cîntătorii din coridorul celulelor.

Cîțiva dintre dînșii au coborît scările, ca să se plimbe pe unde mă plimbam și eu, acum nu singur, ci cu doi dintre colegii mei.

Între cei coborîți se aflau atît Frimu, cît și Cristescu, amîndoi oameni istoviți de grele suferințe trupești, slabi și palizi la față, dar altfel mult deosebiți unul de altul.

Frimu, un fel de răzeș morocănos, umbla cam plecat din spinare, cu pas rar și călcat cu-ndărătnicie, cîntărea fiecare vorbă pe care o rosteai și cu atît mai vîrtos fiecare vorbă ce urma să-i iasă din gură. Era omul din care, vorba românului, ai să scoți vorba cu cleștele. Fața lui, ochii lui, mai ales zîmbetul cam sceptic de pe buzele lui, întreaga lui ființă îmi impuneau și mă simțeam jignit de simțămîntul că nu se simte deocamdată îndemnat a sta de vorbă cu mine.

Cristescu, om mai tînăr, băiet levent, cum s-ar zice, chipeş, îmbrăcat cu un fel de elegantă negligenţă, era, din contra, vioi, plin de vlagă, deşi obosit, maestru în ale vorbirii şi mereu pornit spre gesturi largi şi energice. El mă ştia bine din lucrarea mea literară şi, spre marea mea uimire, mă socotea drept *„unul dintre ai noştri"*.

Chiar dacă n-aş fi ţinut eu, ţinea el să stăm de vorbă, şi peste puţin m-am sîmţit sufleteşte foarte apropriat de dînsul.

— Uite! îmi zise, arătînd cu un gest energic asupra fraţilor noştri de sub ziduri. Şi aceştia sunt oameni care trăiesc în mijlocul unei societăţi civilizate, într-un stat organizat după cele mai bune modele, sub un guvern care se sîmte menit a înfiinţa România Mare şi-a o consolida.

Nu-mi rămînea decît să-i mărturisesc că gîndurile lui sunt şi ale mele, deşi nu sunt socialist.

— Mi-e ruşine că sunt om şi român cînd le văd cele de aici, i-am zis.

— Ai venit abia ieri seară: n-ai văzut nimic, răspunse el. Să vii să-ţi arăt eu, care am mania de a pipăi toate rănile nenorocitei noastre ţări.

M-am dus, ne-am dus amîndoi şi au mai venit cu noi şi fanaticul Teodorescu, şi avîntatul Bălineanu, şi totdeauna sarcasticul Vasilescu de la sondele din Cîmpina.

N-am să-ţi spun, iubite, ce-a zis fie unul, fie altul dintre noi, ci numai ceea ce am văzut şi gîndit eu însumi.

Eu am citit *Infernul* lui Dante, am văzut în Capela Sixtină iadul lui Michelangelo, am văzut şi Camposanto de la Pisa. După cele ce am văzut la Văcăreşti, Michelangelo şi zugravul de la Pisa au rămas în gîndul meu nişte cîrpaci neajutoraţi.

Eu puţine am să-ţi spun, iară tu multe ai să-ţi gîndeşti.

Am ajuns la localul băilor.

O lege de la 1874 prescrise, aşa mi s-a spus, că orişicare deţinut are, înainte de toate, să fie îmbăiat şi dezinfectat. Luînd administraţiunea penitenciarului, germanii au executat legea aceasta zidind o casă nouă, unde au instalat o sală mare, în care noii-veniţi se dezbracă şi aşteaptă să le vie rîndul, un coridor prin care trec nevăzuţi la baie, o sală pentru băi sistematice şi alt coridor prin care ies să se îmbrace. Alăturea au mai adăugat apoi o etuvă de despăduchiare şi un lavabou. Acum stabilimentul acesta era părăsit. Apa de zăpadă topită pătrundea prin acoperiş, tavanele erau pe ici, pe colo căzute, duşumelele putreziseră, tencuiala pe ici, pe colo era şi ea căzută de pe pereţi.

Părăsită era marea sală în care se aflase tipografia. Mai rămăsese-n ea o mare maşină de tipar. Casa era dealtminteri în stare bună, dar geamurile erau în mare parte sparte, temelia căzuse, şi aici în multe părţi scocurile de la streşini erau înfundate şi numai pe ici, pe colo mai rămăsese cîte un burlan de scurgere. Aceasta e dealtminteri starea tuturor acoperişurilor. Vîntul a luat pe ici, pe colo tabla, încît se vede asteriala la turle, la clopotniţă sunt descoperiţi chiar şi unii căpriori, scocurile sunt înfundate, şi, azi, după vreo opt luni, pline de buruieni, iar burlane abea pe ici, pe colo au mai rămas.

Am trecut peste mormanele de gunoi la biserică.

Un nenorocit, cine a fost, a dat şoselii scurgerea spre biserică. Stînd astfel temeliile mereu în apă, ele mereu, încetul cu încetul, s-au smăcinat, şi zidul, deşi neobişnuit de gros, a crăpat de la pămînt pînă la coperiş, încît a trebuit să se pună pe sub streaşină un brîu de fier, ca să nu se surpe întreaga zidire. Deoarece apa se scurge peste pereţi, mai ales de pe burlan, a căzut tencuiala, iară brîul admirabil sculptat şi pervazurile frumoase ale ferestrelor sunt pline de muşchi sau în mare parte smăcinate. În aceeaşi stare se află şi cele opt coloane de piatră din pridvorul bisericii, minunate atît ca proporţiuni arhitectonoce, cît şi ca amănunte de sculptură-n stil oriental. Cît pentru interiorul bisericii, mă mărginesc a-ţi spune că pictura, atît aici, cît şi-n paraclis, un adevărat monument din secolul XVIII, e pierdută-n mare parte pentru istoria culturală a ţării.

— Să mergem acum la minori — mi-a zis Cristescu — e destul să-i vezi pe ei, pentru ca să nu mai ai nevoie de a-i vedea şi pe ceilalţi.

— Academie de înalte studii pungăşeşti, adaugă unul dintre ceilalţi. Cine intră o dată aicea nu mai iese decît hoţ de profesiune, care săvîrşeşte faptele rele chiar şi numai spre a avea mulţumirea de a le fi săvîrşit.

Minorii aceştia sunt cea mai sugestivă parte a lumii de la Văcăreşti. Mi-am dat multă silinţă să mă dumiresc în ceea ce-i priveşte şi-ţi voi vorbi despre ei şi numai despre ei în altă scrisoare. De astă dată-ţi spun numai că am intrat în o sală mare, aşa-zisă sufragerie, în care se aflau vreo 15 paturi, tot fier veritabil şi scînduri de brad adevărat. Minorii, vreo optzeci, între care mulţi copii, erau îngrămădiţi prin colţuri, şezînd pe jos şi îndesuindu-se ca să se încălzească unii pe alţii.

Niciodată nu-mi putusem închipui că e-n lumea aceasta asemenea privelişte cu putinţă.

Văzîndu-i goi aproape şi cu oasele ieşite prin pielea zbîrcită şi în culoarea ţelinei uscate, am întrebat cum dorm ei şi ce mănîncă.

— Dorm cîte patru şi mai mulţi într-un pat — mi s-a răspuns — rămîn cei mai slabi pe jos şi mănîncă bătăi cînd unii de la alţii, cînd toţi de la gardieni ori de la hoţii cei mari.

— Cei mai bine făcuţi dintre dînşii — adaugă altul — sunt apoi luaţi în antrepriză şi oferiţi cu cîţiva lei pentru abuzuri sexuale ori se dau ei înşişi pentru o bucată de pîne.

— Să mergem mai departe, am zis aducîndu-mi aminte de Virgiliu, care-l purta pe Dante prin Infern.

— Să mergem la spital — grăi Virgiliu al meu — că n-ai văzut încă decît introducerea.

Spitalul nu era un adevărat spital, căci nu am găsit în el nici medic, nici medicamente, nici bolnavi, ci numai rămăşiţe de fiinţe omeneşti, care nu mai au nevoie nici de medic, nici de medicamente.

— Îi vezi? grăi Virgiliu al meu. Aici oamenii sunt aduşi numai ca să moară cu bună rînduială. Cînd aiurea, foamea, frigul, boala ori bătăile îl sleiesc pe vreunul, încît trage de moarte, unul dintre ceilalţi îl ia-n spinare şi-l aduc aici. O să vezi în fiecare zi cîţiva dintre aceştia cu capul căzut pe umărul celor ce-i duc şi bălăbănindu-le mînile şi picioarele. Dacă găsesc aici un pat, mor ca toată lumea; iar dacă paturile sunt toate pline, scapă din lumea aceasta întinși pe jos. Dar să vii să-i vezi.

Ne-am coborît într-un coridor pardosit cu asfalt, în care se afla o masă mai lungă. Pe masă erau întinse patru cadavre, două cîte două. Pe jos zăceau alte cinci, între care unul al unei femei, din întîmplare o evreică.

— Aceștia au fost și ei oameni, zise el. Îi vezi pe toți în pielea goală. Îndată ce-au murit, li-au furat trențele de pe leș. Femeia aceea mai rămăsese cu cămașa. De azi-dimineață, cînd au adus-o, i-au luat-o și aceea.

Am stat și am stat cuprins de un sîmțămînt pentru care nu sunt vorbe-n graiul omenesc, și binecuvîntam pe cei ce m-au ajutat, trimițîndu-mă la Văcărești, să o văd și aceasta mai nainte de a fi murit.

Erau toți morți fără de lumînare, cărora nimeni nu li-a-nchis ochii, nimeni nu li-a pus mînile pe piept, pe care nimeni nu i-a bocit, cărora nimeni nu li-a citit molitva de iertăciune, pe care nimeni n-avea să-i prohodească.

Schelete înfășurate-n piele subțire, parcă tăbăcită și cam în coloarea cozonacului bine copt, pîntece lipite de spinare, coșul pieptului ieșit, mîni și picioare cîrcite-n fel de fel de chipuri, ochi înholbați, guri pe ici, pe colo rînjite, din care ies la iveală dinții, fețe în care se oglindea starea sufletească din clipa în care s-au curmat bătăile inimii.

M-am uitat și iar m-am uitat, și ochii mi s-au oprit în cele din urmă asupra unuia care fusese om tînăr, voinic și cu deosebire frumos, cu fața curată. Fusese ras și la barbă, și la mustăți, precum se vedea, cu vreo două săptămîni mai nainte de moarte, și-n timpul tîngirii îi crescuseră țepoase barbă și mustăți. Nu e-n lumea aceasta pictor care ar fi-n stare să reproducă beatitudinea rămasă-n fața acestui om scăpat din lumea ticăloșiilor.

— Am văzut acum destule! zisei întorcîndu-mă spre ieșire.

— Mai e încă ceva, grăi unul dintre tovarăși și mă duse printre leșuri la unul dintre colțurile din fund.

— Iată — zise arătîndu-mi o grămejioară colcăitoare — aceştia sunt păduchii care-l părăsesc pe om îndată ce i se răceşte sîngele-n vine, un semn că oamenii aceştia au fost aduşi aici încă mai nainte de a fi încetat inimile lor a bate.

Ieşind iar la aer şi la lumină, ne-am aflat faţă-n faţă cu un fel de camion, în care se aflau două coşciuge de scînduri subţiri netrase la rîndea. Doi dintre morţi au fost aruncaţi cap la picioare într-unul din coşciuge, iar în cellalt au fost tescuiţi alţi doi şi pe deasupra lor trupul evreicii. Deoarece unul dintre braţele acesteia era ridicat spre cap, unul dintre voinicii de faţă a frînt cu o lovitură zdravănă braţul, ca să încapă-n coşciug.

— Cum rămîne cu ceilalţi patru? întrebă d-l Bogdan-Piteşti, care venise şi el dimpreună cu alţi cîţiva la această ceremonie lugubră. Nu-i ia şi pe ei?

— Nu li s-au făcut încă formele, răspunse gardianul spitalului.

Vei fi zicînd că tot aşa era şi pe cîmpul de război, unde eu aveam un fiu şi trei gineri.

O fi fost chiar mai urît, dar tocmai de aceea n-aveam să fiu prigonit eu, care ziceam că omul numai dezbrăcat de firea omenească se poate avînta-n război.

IV

Iubite amice,

Cînd mă plimbam cu socialiştii, gardianul nostru, om stăpînit de cele mai bune îndemnuri, mi-a adus o saltea de paie. Mai adusesem cu mine un puişor şi pledul, cu care mă deprinsesem la Domneşti. În aceeaşi zi fiul meu Titu a obţinut de la bine ştiutul Bolentin voia de a veni să mă vadă. El mi-a adus o mulţime de bunătăţi, o bucată de brînză, una de unt, multe salutări de la bătrînul Engelbrechten, care mi-a trimis şi el o bucată de şuncă şi una de slănină de la un porc tăiat la casa lui. Fiul meu m-a întrebat apoi de ce mai am trebuinţă.

— De nimic, i-am răspuns eu. Am aici tot ceea ce-mi trebuie. Spune-i mă-tii că sunt bine aici. E, ce-i drept, oarecare murdărie şi sunt ţinut la un loc cu făcătorii-de-rele, dar sunt aici şi oameni foarte cumsecade, cu care-mi petrec bine timpul. Să fie liniştită, căci mult n-o să ţie nici aceasta.

— Ea crede că da — mi-a zis el — şi de aceea m-a însărcinat să-ţi spun să nu fii mîhnit că nu vine să te vadă. Îi este destul să te ştie, şi ar fi prea mult să te şi vadă aici.

Eram şi eu de părerea că e mai bine să nu ne vedem în biuroul grefierului de la Văcăreşti, care era însărcinat să tragă cu urechea şi să fie cu ochii în patru pentru ca nu cumva să punem la cale vreun complot ori să mi se treacă prin ascuns vreo maşină infernală, ca să arunc în aer întreaga mînăstire.

După iar cîteva zile a venit să mă vadă fiică-mea cea botezată de preotul ortodox al marelui penitenciar de la Vaţ.

Mai întîi şi mai întîi ea nu s-a aşezat pe scaunul ce se afla cu totul aproape de biuroul grefierului, ci a luat scaunul şi l-a dus în cel mai depărtat ungher al sălii, unde a adus şi alt scaun pentru mine.

Grefierului îi era greu să-şi facă datoria zicînd: „Lasă, coconiţă, scaunele la locul lor".

Ne-am aşezat apoi cu spatele spre grefier şi am început să vorbim pe şoptite.

Grefierului îi era greu să zică: „Vă rog frumos: aşa nu se poate".

Pe perete erau lipite petece de hîrtie, pe care stetea tipărit cu litere mari şi groase: *„Convorbirea nu poate să dureze decît cincisprezece minute"*. Fiică-mea avea însă să-mi spună multe, şi puţine nu erau nici cele ce aveam să-i spun şi eu. Au trecut, deci 15, încă 15 şi iar cincisprezece minute, a trecut şi ceasul, şi noi vorbeam înainte. Grefierul se mişca neastîmpărat în jeţul lui, îşi scotea din cînd în cînd ceasornicul şi se uita cu coada ochiului la el, se uita cuprins de-ngrijare la uşă, ca să vadă dacă nu cumva intră directorul, dar se sfia să zică: „Destul acum." Ne va fi dat el în gîndul lui cuiva, dar ne lăsa să vorbim.

Cînd a plecat, în sfîrşit, fiică-mea ştia tot ceea ce văzuse, auzise şi pătise tatăl ei la Văcăreşti, iar ea şi soțul ei aveau în București chiar și prin biurori ministeriale prieteni și cunoscuți.

Mai erau apoi la Văcărești și socialiștii îndîrjiți, droaia de ziariști guralivi, era acolo Bogdan-Pitești, omul care le vede, le aude și le judecă toate, mai erau foștii prefecți Lupu Costache și Chercea, foștii miniștri Virgil Arion și D. Nenițescu, fostul director al Poștelor, colonel Victor Verzea, mai erau vecinii lui Misir, Metaxa-Doro și Filotti, o-ntreagă lume de oameni, care le vedeau pe toate și știau că nu sunt deloc cum trebuie să fie.

A început deci să vuie capitala fericitului regat român, și prin coloanele gazetelor, prin cafenele, prin saloane, pe la sindrofii se vorbea mult despre starea nu tocmai înfloritoare în care se afla marele așezămînt de *corecțiune* de la Văcărești.

Într-una din zile ne-am pomenit deci cu directorul general al Închisorilor, d-l Ionescu-Marița, un om încă tînăr și elegant, sprinten și voinic, cu maniere plăcute, de o inteligență mai mult decît comună și cu deosebire simpatic. Nu-l mai văzusem, nu-i mai auzisem numele, nu știam că el e directorul general al Închisorilor. Cu toate aceste, după ce și-a făcut pe ici, pe colo inspecțiunea, m-a luat la o parte și și-a exprimat într-o formă ireproșabilă părerea de rău pentru că eu am făcut critica administrațiunii sale, iar fiică-mea a alarmat lumea, pînă chiar și pe unii dintre funcționarii de la Ministerul de Interne.

L-am încredințat că fiica mea n-a putut să spună decît ceea ce i-am spus eu, iară eu n-am spus decît ceea ce am văzut noi toți cei ce ne aflăm la Văcărești. Nu putea apoi să fie vorba de administrațiunea d-sale, căci eu nu știam că d-sa e directorul general al Închisorilor. Ceea ce e la Văcărești e și aiurea, dacă nu chiar mai rău.

— E urmarea războiului, a zis el.

— Pornit de oameni cu desăvîrșire nepregătiți pentru așa ceva, am adăugat eu, și ne-am despărțit ca prieteni buni.

După iar cîteva zile ne-am pomenit cu ministrul de Justiție, d-l Buzdugan, alt om simpatic.

Frimu nu se mai afla la Văcărești. Fusese dus la Colentina, unde a murit — după părerea méa, în urma celor suferite la 13 Decemvrie.

E de prisos să-ți mai vorbesc primirea ce socialiștii i-au făcut ministrului.

Se aflau adunați în curtea personalului la intrarea de sub clopotnița cea mare.

— Dac-ai venit, domnule ministru — a zis Cristescu — să faci o inspecțiune serioasă, oprește aici pe toți subalternii d-tale și dă-mi voie să te conduc eu. Eu să-ți arăt ce-i aici.

L-a și condus apoi Cristescu cum mă condusese pe mine, numai deslușindu-i-le toate cu mai multă rîvnă.

Ziua următoare au început să curgă camioanele-ncărcate cu haine și cu albituri, cu lignit și cu lemne, cu proviziuni și cu medicamente, cu butoaie de petroleu și cu var, cu mături, cu tîrnuri, cu rogojini și cu perii de frecat. Venit-au și etuve, care ne dezinfectau pînă la piele, și pompe cu care stropeau podele, pereți, pînă chiar și pardoseala curții.

Se găseau acum de toate, parcă n-ar fi fost niciodată război.

Iar zdrănțăroșii și rebegiții nu se mai încălzeau la soare, ci unii măturau, alții frecau scînduri, iar alții încărcau mormanele de gunoi, curățau drumurile pline de noroi, văruiau pereții pînă chiar și pe unde era căzută tencuiala, își spălau rufele, se-ncălzeau toți muncind pînă la sudori.

A fost destul oarecare purtare de grijă pentru ca toate să fie mai cum trebuia.

Socialiștii și noi am fost mutați în curtea personalului, socialiștii chiar în cea mai largă și mai luminoasă încăpere din acea curte, biuroul directorului, care a fost înlocuit cu alt om.

O jertfă de ispășire trebuia neapărat să fie adusă. Jertfit a fost și medicul, care-n urmă a murit și el de tifos exantematic.

Noi am fost instalați în doauă odăi cu intrare comună, în care nopțile era așezat obligatul hîrdău, comun și acesta. Eram aici mai îndesuiți decît în salonul cel mare și eu tușeam chiar mai rău decît acolo. De aceea colegii mei, oameni mai tineri și mai sprinteni decît mine, și-au luat paturile mai din fund și mi-au lăsat mie un pat lîngă ușă, ca să-mi vie adiere răcoritoare și aer curat de cîte ori se deschide și se-nchide ușa.

În ciuda acestei colegiale purtări de grijă, mă sîmțeam din ce în ce mai rău. Directorul general mi-a dat deci voie să mă mut în o sală mare, care era destinată pentru epileptici și pentru nebuni. Eu epileptic nici nu eram, nici n-am fost vreodată-n viața mea. Nebunii am făcut destule și pe urma lor am și ajuns unde mă aflam, dar de astă dată am făcut un lucru cuminte. Sala, în care stăteam eu singur, era destul de încăpătoare și pentru 10—12 paturi, stătuse de mult timp goală, și ferestrile ei dedeau una spre soare-răsare, iar alta spre șoseaua din fața mănăstirii, de unde-mi venea aer curat.

O să-ți fie greu să mă crezi, iubite amice: chiar din prima noapte n-am mai tușit și am dormit ca copilul îmbăiat.

Cîteva zile-n urmă s-a mutat cu mine d-l Saniel Grossmann, care publicase în *Gazeta Bucureștilor* articole sub pseudonimul „Tăutu", un om serios, cu care ne năråveam bine.

Aici steteam cînd comandantul nostru de la Domnești, cu deosebire simpaticul maior Angheleanu, acum comandant al temnițelor militare de la Jilava, a venit cu automobilul, ca să ridice pe colonelul Victor Verzea, care fusese osîndit la moarte, și să-l ducă la Jilava.

Nu-mi era osînditul decît bun prieten al bunului meu prieten, acum răposatul Aurel Popovici, dar îl știam bărbat în puterea cuvîntului și om cu inima deschisă, care a stăruit în convingerile sale și a rămas cu mintea limpede și după ce tovarășii săi de luptă porniseră pe căi de români încă neumblate. Atît de adînc mă zguduise dar știrea că a fost pus în rînd cu mie neuitatul maior Constantin Crăiniceanu, încît nu eram în stare să mă apropii de dînsul, ci numai din depărtare am luat un mut rămas bun de la el.

Cuprins de sîmțămîntul acesta eram cînd am fost ridicați și noi spre a fi duși la hotelul „Modern", unde urma să ne pregătim pentru acum apropiatul nostru proces.

V

Iubite amice,

Îți vei fi închipuind că la Văcărești era un fel de Gheenă, în care un bătrîn diabetic, astmatic și chinuit de eczeme nu poate să trăiască decît muncit ca vai de el. Te-ncredințez însă că am petrecut și la Văcărești multe oare plăcute, pentru care m-ar fi pizmuit nenorociții care m-au trimis acolo.

Erau, ce-i drept, murdărie, aer îmbîcsit, fumăraie, fel de fel de mirosuri, erau ploșnițe, păduchi și rîie, era o lume plină de febră recurentă, de vărsat și de tifos exantematic, tușeam și iar tușeam, de băgam spaima-n cei ce mă vedeau, mă zbăteam în culcuș; toate aceste sunt adevărate, dar eram numai noi între noi, colegi, toți ziariști, unii și scrietori, toți intelectuali din aceeași tagmă, deștepți, plini de duh, știutori fiecare în felul lui, oameni în mijlocul cărora nu ți se urește niciodată.

Era, mai nainte de toate, foarte interesant felul în care se dedea pe față spiritul de solidaritate al acestor cavaleri ai condeiului. Mereu îmi aduceam aminte de vorba lui Schopenhauer, că lumea e un mare penitenciar și cei osîndiți a trăi în ea au să-și deie silința de a-și face unii altora suportabilă osînda.

Aici penitenciarul nu mai era în sens figurat, ci o adevărată pușcărie încungiurată cu ziduri groase și înalte, deasupra cărora se plimbau străji cu pușca-n-cărcată, iară cei osîndiți erau apostoli ai adevărului și ai luminii.

Se certau, nu-i vorba, ici pentru locul pe laițele de la masă, colo pentru lampa atîrnată-n tavan, mai pentru gaura de la sobă, o singură gaură pentru atîți flămînzi, care voiau să-și gătească bucatele ori să le încălzească. Certele aceste nu erau ca ale zdrențăroșilor ce se încălzeau la soare. Asistînd la ele, te simțeai, ce-i drept, *„în țara lui Hübsch"*; păruieli între colegi n-au să se pomenească și nu s-a întîmplat niciodată, ca-n fața bisericii, să se peardă ceva fără de urmă.

Cunoști apoi binecuvîntatul obicei al pămîntului. Lignitul fără de lemne nu arde. Se cuvenea deci un bacșiș celui ce aduce lignitul, ca să ieie de la alții și să ne aducă noauă mai mult, deci și lemne mai multe. Alt bacşiş i se cuvenea găzarului, căci la noi gazul nu se consuma numai în lămpi, ci şi pentru spălături profilactice. Iar alt bacşiş luau cei ce măturau ori cărau bineştiutul hîrdău ori ne aduceau apă. Ceva mai mare era bacşişul cuvenit gardianului, care ne avea sub purtarea lui de grijă, și magazinerului, care ne aducea cartofi, ba chiar şi băuturică de unde ştia el. Spuma bacşişurilor i se cuvenea însă primului gardian.

În ajunul săptămînii se făcea deci socoteala pentru viitoarea săptămînă, și după-mpărțeala frățească, plătea fiecare cîte 20 de lei.

Mai învederată dovadă de solidaritate era apoi că aceia cărora le dedea mîna plăteau şi bacşişuri individuale, ca să fie serviți cu preferință.

Bacşişuri se dedeau dealtminteri şi la Domneşti ori la „Luvru“, dar acolo lipsea spiritul de solidaritate colegială şi eu n-am aflat niciodată cine le plătea și cît luau cei în drept. Acesta era pentru cei de acolo un lucru care se face pe tăcute, parcă nici n-ar fi fost să fie.

Rezolvată cestiunea bacşişului, noi colegii purtam grijă fiecare de ale sale. Mînca îndeosebi tot omul ceea ce avea. Pe ici pe colo, se-ntovărăşeau cîte doi-trei, ba la sosirea mea am găsit chiar o tovărăşie de vreo cinci, care — adu-ți aminte vorba polonezului dr. Linde — împărțeau între dînșii bunătăți de care-ți lingi degetele, mai sardele, mai stacoji, mai peşte marinat, şuncă de Praga, brînzeturi alese, cozonaci, torturi, compot, fructe de tot felul, și închinau din pahare de cristal vinuri alese.

Durere însă, această privelişte plăcută abia cîteva zile am putut s-o am.

Într-una din zile, căpetenia mai fericiților între tovarăşi a găsit în patul său, totdeauna foarte curat, cadavrul unui păduche. După un examen făcut în toate amănuntele, s-a adeverit că trăia păduchele acela mai nainte de a fi trecut în starea de cadavru și se hrănea în timpul vieții lui sugînd sînge de om. Încredințați despre aceasta, întovărăşiții, care ştiau să stăruie și n-aveau numai tot felul de bunătăți, ci și cuvenita trecere, au fost trecuţi în curtea personalului în o încăpere mai largă, mai curată şi mai luminoasă.

Am fost poftit şi eu să trec acolo. Nu mă simţeam însă vrednic de asemenea onoare, care era mai costisitoare. Am rămas deci noi, ciurucul, numai noi între noi, ceea ce era nu numai mai ieftin, ci totodată şi mai bine. Era o viaţă veselă şi fără griji şi-am ajuns şi eu să cunosc o lume pîn-atunci mie necunoscută, din care nu lipseau incidentele pline de haz.

Deşi despărţiţi însă, divorţaţi nu eram noi şi cei trecuţi dincolo de poarta fatală. Colegi şi prieteni, ba pe deasupra şi complici la săvîrşirea unui lung şir de fapte rele, eram implicaţi în acelaşi proces şi nu puteam face nimic unii fără de alţii. Îndeosebi cei de dincolo aveau legătură cu mulţi dintre puternicii zilei şi erau neistoviţi în născocirea planurilor de scăpare.

Azi o petiţiune, ca să avem parte de un regim mai potrivit cu starea noastră socială, mîne alta, ca să fim trimişi iar la hotel „Modern", unde ei fuseseră internaţi mai nainte, poimîne iar alta, ca să fim trimişi şi noi, ca alţii, fie într-un sanatoriu, fie în vreuna din casele ce steteau deşerte la Şosele. Deşi însă buni prieteni ai Bolentinului şi ai colonelului Vlădescu, comisarul regal, toate aceste petiţiuni au rămas fără nici un răspuns. După ce rîia s-a-ntins şi zdrenţăroşii au început să moară fie de febră recurentă, fie de tifos exantematic, fie de vărsat, a fost ticluită, după îndrumările primite de [la] unul din cei mai pricepuţi advocaţi, o petiţiune, în care se arată că suntem puşi în mare primejdie, faţă-n faţă cu moartea, deşi nu sîntem osîndiţi la moarte, şi să cere să fim judecaţi, tot ca alţii, aflîndu-ne-n libertate, în genere să fim scoşi de la Văcăreşti.

Tocmai murise tînărul advocat Misir, fiul fostului preşedinte al Camerei în timpul guvernului liberal şi apropiată rudă prin alianţă a puternicului Vintilă Brătianu. Se zbătuse nenorocitul de el aici la Văcăreşti, închis într-un iatac, fără de căutare medicală, zile-ntregi şi nopţi lungi de-a rîndul, pînă i s-au făcut formele să fie trimis, trăgînd de moarte, în sanatoriul unde s-a stins în curînd după sosire.

— Acum — se zicea — acum neapărat avem să fim scoşi de aici.

— Ba tocmai acum nu! le-am răspuns eu celor ce-o ziceau aceasta. Dacă nu li-a păsut lor de moartea lui Misir, încă mai vîrtos n-are să le pese dacă murim ori nu noi, care, murind, îi scăpăm de o belea.

Li-am mai reamintit şi vorbele citate din *Infernul* lui Dante de către răposatul Rietz.

Stăruiau cu toate aceste să subscriu şi eu petiţiunea, ba să-mi pui, ca cel mai bătrîn şi mai cu autoritate, iscălitura în frunte.

Am refuzat.

Am stat adecă timp de un an în temniţa de la Vaţ şi n-am făcut cereri umilitoare.

Te-ntreb: mai puteam eu să subscriu o petiţiune adresată une autorităţi româneşti, care nu ştia nici ea dacă poate ori nu să-mi acorde cererea?!

Colegii stăruiau cu toate aceste să subscriu, căci tocmai subscrierea mea are să fie hotărîtoare.

M-am supus, dar cu condiţiunea ca nu în frunte, ci-n coadă să-mi pun iscălitura, ba chiar şi aceasta făcîndu-mi rezervele.

Am scris deci sub iscăliturile celorlalţi:

„Mă unesc cu cererile de mai sus făcînd rezerva că sunt gata şi să mor aici dacă marile interese ale neamului românesc o vor fi cerînd aceasta.

Ioan Slavici"

Am rămas la Văcăreşti, dar tot mai trăiesc şi mă simt chiar mai în putere de cum mă simţeam atunci.

Am mai subscris în urmă chiar fără de rezervă şi-n frunte fel de fel de alte petiţiuni, căci după fiecare petiţiune oamenii prindeau nădejde şi se-nviorau, iară eu mă bucuram, căci voia bună e cel mai preţios dar în timpul trecerii noastre prin lumea aceasta, orişicum vei fi ajungînd la ea.

Nu ne aflam însă numai noi la Văcăreşti: mai erau acolo şi socialiştii.

Oameni din topor, ei nu ajunseseră încă să se diferenţieze în mai subţiri şi mai grosolani, în elită şi plebe, în fruntaşi şi codaşi, ci se socoteau toţi deopotrivă.

Deoarece împreună fuseseră ciomăgiți și deopotrivă erau vinovați de a fi mîncat o bătaie zdravănă, ei se țineau și la pușcărie unul de altul, împreună stăteau acolo la spital, împreună se plimbau și cîntau, împreună-și mîncau fie ciorba de fasole, fie iahnia de cartofi.

Aceasta mă ademenea. Deși dar om din elita intelectuală și conservator de baștină, nu-mi puteam stăpîni îndemnul de a mai sta și cu dînșii de vorbă.

Chiar dintru-nceput am fost oarecum mirat că ei nici nu se plîng de vînătăile de pe trupurile lor, nici nu se laudă cu ele, nici nu-și dau pe față mînia asupra celor ce-i ciomăgiseră. Aceste erau pentru dinșii, așa se vede, lucruri de puțină însemnătate.

Acel Cristescu era apoi plăpumar, care-nvîrtea treburi mai mult ori mai puțin mănoase, om cu dare de mînă. Frimu, tîmplarul, avea și el brățara lui de aur. Mosocovici, cel cu capul deschis și de multe știutor, n-avea nici el decît să vrea, pentru ca să-și deschidă drum larg prin gloată. Pantofarii Popovici și Teodorescu, precum și mecanicul Vasilescu erau bine răsplătiți pentru munca lor. Oameni care se mulțumesc cu puțin, toți aveau mai mult decît ceea ce neapărat le trebuia.

„Atunci — îmi ziceam — cine, păcatele lor, îi pune să între-n harță cu stăpînirea, să ridice lumea-n picioare și să-și facă printre ciomăgași drum spre Văcărești?"

Ochii lor se aprindeau și fața li se lumina cînd bănuiau că de asemenea gînduri sunt ispitit.

Schimbați mi se păreau la față cînd începeau să vorbească despre durerile altora, despre suferințele celor mulți, despre mizeria care crește și se-ntinde mereu, despre nedreptățile, asupririle și jaful zilnic, despre bogățiile îngrămădite pe urma minciunii și-a nelegiuirii, despre risipa făcută în îmbuibări și-n desfrîu.

Ascultînd cele spuse de dînșii, era peste putință să nu-mi aduc aminte de nopțile petrecute stînd de vorbă cu Eminescu, de *Împărat și proletar*, de *Satirele* lui, de articolele fulgerătoare pe care le-a publicat în *Timpul*.

Adevăr luminos e că toţi am trăi-n belşug dacă n-ar fi-n mijlocul nostru atît de mulţi care trag de la gura altora pentru ca într-o singură noapte să poată mistui roadele muncii săvîrșite de zeci de oameni harnici într-o lună de zile.

„Sărac de tine, om lipsit de judecată dreaptă, mi-am zis. Ai ajuns acum să-ți dai seamă că nu aceştia sunt oamenii care zguduie temeliile vieţii noastre sociale, ci aceia care i-au ciomăgit?! Dacă şcoala și biserica ar fi cum trebuie să fie, dacă diregătorul administrativ și judecătorul ar şti și ar și vrea să-și facă datoria faţă cu toţi deopotrivă, dacă cei vrednici n-ar fi daţi în viața publică la o parte pentru ca să se deschidă drum pentru cei mincinoși, făţarnici, vicleni şi porniţi spre nelegiuire, dacă toate ar fi în ţara noastră cum trebuie să fie, oamenii aceştia ar fi tot atît de conservatori ca tine și ca acum răposaţii care viaţa lor întreagă au muncit și au adus grele jertfe, stăruind să păstrăm tradiţiunile bune ale străbunilor noştri și să ne lepădăm de relele apucături, fie ale lor, fie ale noastre."

Dar oamenii aceia cîntau *Internaţionala* și spuneau fără de-ncungiur că nu ţin seamă de deosebirile dintre popor și popor şi voiesc ca omul, orișicare ar fi limba ori legea, orișiunde s-ar fi născut, să se bucure pretutindeni pe faţa pămîntului de aceleași datorii și să i se facă parte de aceeași purtare de grijă ca ceilalţi oameni cu care trăiește împreună. Lepădatu-s-au creștinii de legea lui Cristos și se socotesc deopotrivă cu mozaicii, cu mohamedanii și cu păgînii de tot felul.

„Nesocotitule! mi-am zis iar. Nu ei s-au lepădat, ci chivernisitorii creştineşti. Dacă biserica creștinească ar mai fi cum trebuie să fie, dînșii ar fi cei mai devotaţi fii ai ei. Niciodată Cristos, apostolii și sfinţii părinţi n-au făcut deosebire între evrei, romani, elini ori oameni de orișice alt neam. Iubirea creştinească nu se revarsă numai asupra celor botezaţi în Cristos, ci asupra tuturor oamenilor, și de-aproape al meu nu e, după porunca Mîntuitorului, numai românul, ci orișicare om care trece alăturea cu mine prin lumea aceasta, fie el chiar dușman al neamului românesc ori al tău îndeosebi. Păcat greu, nelegiuire neiertată e să sporeşti suferințele omenești și cea mai de căpetenie dintre datoriile creștinești e să-ți dai în toată clipa și-n toate împregiurările silința de a îndulci viața celor ce trăiesc împreună cu tine. Nu! aceștia nu sunt oameni lepădați de-nvățătura creștinească, și tu, ortodoxul devotat, ești stăpînit de un rău îndemn depărtîndu-te de ei. Desparți și tu oamenii în asupriți și asupritori, și cei mai nesuferiți îți sunt românii, care asupresc.“

Am fost odată poftit la masa lor comună.

Stat-am la masă cu cei mai de frunte din contimporanii mei, stat-am cu regele Carol și cu regina poetă, dar niciodată nu m-am simțit atît de-nălțat în gîndul meu ca stînd la masa aceasta, unde toți stăteau în picioare, căci ne aflam în temniță și un singur scaun s-a putut găsi pentru meseni. Îmi părea parcă iau parte la o agapă a multprigoniților întemeietori ai bisericii creștinești.

„Cum rămîne însă cu cauza națională română, pentru care atîți și atîți dintre neuitații tăi tovarăși de luptă au sîngerat și pentru care tu însuți atît de multe și de grele jertfe ai adus?! mi-am zis iar. Pierdută e pentru vecii vecilor cauza aceasta dacă oamenii aceștia și cei de-un gînd cu dînșii ies biruitori. Nu și iar nu! Ce au voit bărbații plini de vrednicie care i s-au plîns împăratului Leopold II în *Supplex Libellus?* Ce-a voit Moise Nicoară cînd a stăruit ca românii să fie scoși de sub hierarhia bisericii sîrbești, ca în scaunul episcopesc din Arad să fie ridicat un român, ca în Arad să se înființeze Școala pedagogică, azi înfloritoare? Ce-au voit marii luptători de la 1848? Ce-au cerut ei în hotărîrile de la Blaj și în memoriile adresate împăratului Francisc Iosif? Ce-am voit noi, care-am purtat lupta în coloanele *Tribunei?* Ce-au voit nenumărații care au înfundat temnițele unguresti și-au plătit din sărăcia lor amenzile grele?

Vrut-am și vrut-au timp de sute de ani ca vrajba și asupririle să-nceteze, ca oamenii pe care soarta i-a rînduit să trăiască azi ca în trecut și-n viitor împreună să aibă parte de binefacerile pacinicei viețuiri împreună, să nu se mai asuprească unii pe alții, ci să se bucure de aceleași drepturi, fiind supuși acelorași datorii, fie ei români, fie ei maghiari, fie saşi, şvabi, sîrbi, ruteni ori evrei. Aceasta au voit-o părinţii, bunii şi străbunii tăi, pentru aceasta ţi-ai jertfit tu destul de lunga viaţă, şi urgisiţii de socialişti nu voiesc nici ei altăceva. Nu cumva mai apropiaţi îţi sunt pătimaşii, care se leapădă de întregul trecut al neamului românesc, stăruie ca românii să asuprească pe alţii cum au fost ei asupriţi, ca învrăjbirea să se înăsprească şi fac neamul românesc de batjocura lumii îndrăznind să declare că oameni în puterea cuvîntului sunt numai cei ce fac parte din majoritate, că minoritatea are să renunţe împăcîndu-se cu gîndul că va fi stîrpită, că celor ce fac parte din vreuna dintre minorităţi nu le rămîne decît să se lepede de părinţi, de fraţi, de lege, de tradiţiuni, de tot ceea ce omului cumsecade sfînt are să-i fie? ! Nu ! tu eşti de aceştia atît de depărtat cum ai fost viaţa ta întreagă de asupritorii neamului românesc.“

Rînduri ca aceste nu s-ar fi ivit, iubite amice, în mintea mea dacă nu m-aş fi luminat petrecînd zile mie plăcute în puşcăria de la Văcăreşti, şi nenorociţii care m-au ţinut acolo şi-ar face cele mai amarnice mustrări dac-ar fi-n stare să-şi deie seamă despre binele ce mi-au făcut prin fapta săvîrşită de către dînşii din cel mai rău îndemn.

E dureros afară din cale să te ştii om bătrîn cînd simţi în tine pornirea de a intra-n luptă nu numai crîncenă, ci totodată şi îndelungată.

LA HOTEL „MODERN“

Iubite amice,

Ca să-nţelegi bine cele petrecute-n timpul cît am stat la hotelul „Modern“, e nevoie să-ţi spun că-ţi scriu în primele zile ale lunii octomvrie aflîndu-mă de mai multe luni iar la Văcăreşti, şi după ce Înalta Curte de casaţiune a luat şi ea parte la salvarea patriei respingînd recursul făcut de noi, infamii trădători, care am avut îndrăzneala de a spune că sîrbii ne sunt duşmani mai primejdioşi decît în trecut şi că pe Franţa şi pe Anglia nu putem să ne răzămăm, căci ele nu vor căuta decît satisfacerea propriilor lor interese şi ne vor jertfi dacă aceste o vor cere.

Guvernul prezidat de Ionel Brătianu s-a retras în urma conflictului în care a intrat cu Sîrbia, cu Franţa şi cu Anglia, iar *Viitorul*, organul Partidului Naţional Liberal, publică la adresa „aliaţilor“ articole care întrec cu mult în violenţă pe cele publicate de noi.

România Mare, zic unii, s-a înfiinţat, ce-i drept, dar e desfiinţat statul românesc, iar statul poliglot, în care se pierde, are hotarele deschise şi spre Bulgaria, şi spre Sîrbia, şi spre Ungaria, şi spre cehoslovaci, şi românii au să-şi mistuie puterile vii c-o iredentă bulgară, cu alta sîrbească, cu iar alta maghiară, ba chiar şi cu una ucrainiană, ca să nu mai vorbim şi de cea germană ori de milionul de evrei, acum toţi cetăţeni cu razăm puternic mai ales în Anglia şi în America.

Au trecut timpurile cînd românii erau stăpîni pe țărișoara lor: trăiesc în țară mare, dar sunt legați-ferecați atît politicește, cît și în viața lor economică. După toate aceste ne așteptăm ca azi-mîne să se deschidă cestiunea panslavistă printr-un război cu Sîrbia, care-i are pe toți slavii-n partea ei, în vreme ce noi am pierdut și stima, și încrederea, și simpatia tuturor popoarelor.

Ți le spun aceste din pușcăria de la Văcărești, și vei înțelege faptele petrecute mai nainte de a mă fi întors iar aici.

Am plecat la „Modern" cu inima îndoită.

Colonelul Victor Verzea făcuse adecă recurs contra sentinței prin care fusese osîndit la moarte. Cînd maiorul Angheleanu venise la Văcărești ca să-l ducă la Jilava, sentența nu era încă definitivă. Unul dintre cei de față a dat deci cu socoteală că mult n-are să steie colonelul la Jilava, căci Curtea nu va confirma sentința.

— Aș! a zis maiorul pe rînjite. Am să-l duc în dosul fortului și să pun cîțiva soldați să-l împuște.

Acesta era spiritul atunci predcmnitor: la ce puteam să mă aștept eu, care-n gîndul celor puternici sunt cu mult mai vinovat decît colonelul, eu cm îmbătrînit în rele, și n-am nici starea, nici legăturile acestuia?

Sosit la „Modern", am fost însă mai vîrtos pătruns de sîmțămîntul acesta.

De-a pururea distribuitorul nostru Bolentin a făcut adecă selecțiune: la „Modern" a internat numai pe cei mai vinovați șapte dintre noi, cu mine-n frunte, iar pe ceilalți i-a trecut la alt hotel.

Nu mă-ncumăt să fac încercarea de a-ți spune care-mi era starea sufletească în clipa intrării mele la hotel. Îți voi spune numai că din iad veneam și tot în iad intram.

Închipuiește-ți la un colț o casă cu două rînduri în formă de *pi* grecesc, cu fundul spre miazăzi și cu o aripă spre răsărit, cu alta despre apus, iar la mijloc curte asfaltată, cu poarta spre meazănoapte, în altă stradă. Intrarea și scara sunt la mijlocul aripii despre apus. Deasupra fundului și al aripii despre răsărit sunt și mansarde.

În casa aceasta se află cel mai spurcat dintre așezămintele născocite de oamenii din veacul nostru.

Un derbedeu, o pușlama ori un craidon care prinde o fată pe uliță ori o ademenește din casa părintească o aduce la „Modern", închiriază unul dintre iatacurile cu cîte un singur pat, stau amîndoi un timp oarecare, apoi pleacă, de cele mai multe ori el pe intrarea de la apus, iară ea pe portița ce dă-n strada mai dosnică de la miazănoapte.

Acum, în rîndul de sus al aripii de la răsărit și al fundului se aflau Curtea marțială franceză, biroul acelei curți și cîteva odăi pentru funcționarii curții și pentru poliție, iar în mansarde erau închiși condamnații, mai ales algerieni.

Pentru noi rezervase marele distribuitor, în aripa dreaptă, despre apus, la dreapta scării, cinci iatacuri cu cîte un pat.

Francezii și arestații lor vorbeau cu zgomot, rîdeau, cîntau, se certau. Din cînd în cînd cîte unul dintre dînșii își aducea femeia culeasă de pe stradă. Un geandarm aducea și el cîte doi-trei camarazi legați cu sfoară unul de altul, oameni prinși cu mîna-n buzunarul altora. ori bătăuși neîmblînziți. Pe coridoarele strîmte se-ndesuiau pe-nbrîncite „frați francezi", derbedei, craidoni, fiecare cu soața respectivă, unele cu voal des peste obraz, altele îndrăznețe și cu capul ridicat, iar romănașii din garda noastră stăteau prin colțuri, căscînd a foame prelungită.

— Bine, ce e aici? Unde ne-au adus pe noi? am întrebat eu.

Karnabatt, un om înalt, bine hrănit și molatec, un fel de turc nepăsător, pe care nu-l scoate nimic din țîțîni, se uită lung la mine.

— Ce să fie?! îmi răspunse. Hotel „Modern". Așa e totdeauna aici, unde fiecare odaie este închiriată de cîte zece ori pe zi și mai ales pe noapte.

— Mă iartă — i-am zis — dar tot era mai bine la Văcărești.

— O să vezi că nu — mă încredință dînsul — și știa omul ce zice.

Mai întîi și mai întîi puteam să primim vizite fiecare în iatacul lui, orișicînd în timpul zilei, ba chiar și peste noapte. Puteam de asemenea să și mîncăm ori să bem fiecare ceea ce-i da mîna. Nu ne oprea nimeni să ne uităm pe fereastră, nici să ne plimbăm prin curte, nici să ne adunăm, ca să stăm de vorbă.

Chiar ziua următoare a venit soția mea să mă vadă și am stat ceasuri întregi de vorbă. Am luat înțelegere să-mi trimită-n fiecare zi mîncărică și tot ceea ce-mi va mai fi trebuind. Venea apoi în fiecare zi aproape, încît era parcă și aici suntem acasă. Păcat numai că ne aflam la hotel „Modern", unde lumea era obicinuită să vadă numai femei mai tinerele întrînd și ieșind.

— Mie puțin îmi pasă — grăi soția mea — dar e greu pentru soțiile celorlalți, care toate sunt tinere și frumoase. E în tot cazul cea mai urîtă parte a pedepsei la care sunteți supuși.

— Dă-i încolo ! i-am răspuns. Cea mai stricată dintre femeile ce intră în casa aceasta are și ea mai multă pudoare decît cei ce-au crezut că mă batjocoresc trimițîndu-mă aici. Batjocorită e țara, care nu știe să cinstească pe bătrînii ce și-au petrecut viața ostenind, ca să ridice nivelul ei moral și intelectual. Să-i lăsăm în plata Domnului și să ne căutăm de treburi.

Așa am și făcut. Greu îmi era numai cînd se nimerea să vedem pe acolo cîte-o fată pe care o știam din familie ce se bucură de bună reputațiune.

— Să fie pe sufletul celor ce sufăr în capitala țării asemenea spurcăciune ! ziceam și atunci și mă făceam că nu văd și nu înțeleg.

Ceilalți, tot ca noi, așa dau cu socoteală.

Bolentinul, om bun ca totdeauna, nu m-a lăsat singur, căci, orișicum, la bătrînețe e bine să aibă orișicine un suflet pe lîngă dînsul. Nu poți să știi ce i se poate întîmpla mai ales în timp de noapte. Mi-a dat deci tovarăș de iatac pe Saniel Grossmann, un om de vreo patruzeci și cinci de ani, cu care ne năråveam foarte bine.

E același care mi-a fost tovarăș și-n sala cea mare și luminoasă de la Văcărești.

Aveam în iatac un pat și o dormeză, o mescioară, doauă scaune, un dulap pentru haine și rufe, un cuier, o fereastră și o chiuvetă pentru apă caldă și apă rece. Fără apă caldă hotel „Modern“ nu se poate.

Păstrînd tradițiunile de la „Luvru“, l-am rugat să ocupe patul, iară eu am rămas pe dormeză. Cînd mă așezam la masă, o împingem spre pat. Cînd se așeza el, o împingea spre dormeză.

— Scuză, te rog!

— Nici o supărare!

Cînd îmi așezam eu hainele-n dulap, el atîrna pe ale sale de cuier. Cînd așeza dînsul pe ale sale-n dulap, atîrnam eu pe ale mele de cuier.

Cînd el își punea lucrurile în rafturile de sus, rămîneau pentru mine cele de jos, și viceversa.

Cînd el se spăla la chiuvetă, eu mă peptenam ori mă rădeam, și iar viceversa.

Cînd venea soția lui, o cocoană mai tineră și foarte simpatică, venea și soția mea: ei ședeau pe pat, iară noi pe dormeză. Dacă se-ntîmpla ca doamna Grossmann să-și aducă și copiii, un băiet de vreo 12 și o fetiță de vreo doi ani, utilizam și scaunele. Dacă se-ntîmpla ca doamna Slavici să vie tot atunci, însoțită fie de vreuna dintre fetele, fie de vreunul dintre fiii ori ginerii ei, ne-ndesuiam cum da Dumnezeu.

Niciodată el nu m-a supărat pe mine, și cred că nici eu nu l-am supărat pe dînsul. Deși mai nainte de a fi avut parte de Văcărești, abia o dată, de două ori ne văzuserăm, așa, în treacăt, trăiam parcă împreună ne-am fi petrecut copilăria.

Ți le spun aceste drept dovezi că Bolentinul făcea distribuțiunea nu numai cu bunăvoință, ci și cu multă pricepere. În adevăr, nici Grossmann n-ar fi putut s-o ducă cu ceilalți atît de bine ca și cu mine, nici eu n-aș fi putut să mă împac cu vreunul dintre dînșii ca și cu Grossmann.

Guvernanta mă certa mereu că sunt om dezordonat și zăpăcit, care nu ține nici la curățenie, nici la buna rînduială. Hîrtii și cărți îmi stau claie peste grămadă pe masă și prin sertare; cînd fumez, scap cenușa pe jos, arunc chibriturile cît colo, ba scap chiar și mucuri de țigară; cînd mănînc, îmi pătez hainele; plec adeseori diminețele la școală fără de cravată, ba pe ici, pe colo chiar și fără de guler, și fac mereu gălăgie că mi-a luat cineva ochelarii, pe care îi am într-unul din buzunarele în care nu sunt obicinuit a-i pune, ori pana de gîscă, pe care o am la ureche. Toate aceste și multe altele de felul lor pot să fie adevărate, dar nu dovedesc că sunt om dezordonat și zăpăcit. E o năpăstuire pornită din exces de purtare de grijă. Adevărul e că mă simt nenorocit cînd văd împregiurul meu necurățenie și lipsă de bună rînduială și am un adevărat cult pentru cei ce-și dau ostăneala de a le face împregiurul meu toate curate și bine rînduite. Mi-e parcă mi-au înseninat cerul.

Ei bine, cel mai apropiat vecin al nostru era Karnabatt, un om care stă toată ziua cu pipa-n gură, dar nu are niciodată cu ce s-o aprindă, ci umblă mereu de ici pînă colo, ca să cerșească foc. Te pomenești cu el în toiul nopții bătînd la ușă și întrebînd: „Foc aveți?“ După ce și-a aprins luleaua, se tolănește-n pat și citește, citește, citește. Sufere de o înspăimîntătoare manie de a afla ce-au gîndit și sîmțit alții și-o adevărată minune e un autor român ori francez ale căruia opere nu le cunoaște. Cărțile bune le citește pentru mulțumirea ce simte citindu-le, iar cele proaste îl adimenesc prin hazul ce-și face de prostia autorului. Cînd s-a pus apoi la citit, e om fericit, dacă-i mai arde și luleaua, și puțin îi pasă de cele ce se petrec împregiurul lui, toate stau claie peste grămadă nu numai pe masă și prin sertare, și pînă chiar și pe sub pat, și dac-ar lua casa foc, el nu și-ar scăpa decît cartea, pe care din întîmplare o avea-n mînă.

Mîncat, nemîncat, băut, nebăut, el e om fericit cîtă vreme-i arde luleaua și are ce să citească. Din cînd în cînd îl vedeam însă posomorît, morocănos și pornit pe ceartă.

„Nu mai are omul acesta ce să citească“, îmi ziceam și mă feream din calea lui.

Ar fi fost oare cu putință că el și eu să ne nărăvim ca tovarăși în același iatac strîmt?!

Grossmann al meu, om de o inteligență scăpărătoare, citise și el mult în viața lui și citea și acum, așa, mai pe ales, dar, ziarist în puterea cuvîntului, n-avea mania cărților, ci a ziarelor. Era nemîngîiat cînd nu putea să-și procure toate ziarele ce apar ori vin la București, fie ele românești, nemțești ori franțuzești. Eram adeseori uimit de pregătirea vastă pe care o avea pentru cariera lui: oameni, stări de lucruri, întîmplări, combinațiuni, toate le știa. Nu se puteau ivi în viața europeană mișcări asupra cărora nu era dumirit. Cînd punea deci mîna pe gazete, el nu mai exista pentru ceilalți muritori. Îl văd, parcă, și acum șezînd la masă, mai rar tolănit: dădea mereu din cap, ridica mereu umerii, clipea din ochi, făcea fel de fel de gesturi, om pierdut în lumea gazetăriei. După ce-și citea gazeta, o arunca pe jos și lua alta. Eu trăgeam cu coada ochiului și, cînd vedeam că nu mă simte, i-o șterpeleam, nu ca s-o citesc, ci ca să mi-o pun la căpătîi, sub puișor. Am și azi cîteva kilograme de ziare aici la Văcărești sub căpătîiul meu și dorm foarte bine pe ele.

Karnabatt are și el slăbiciunea de a citi gazete, dar el e cu gazetele ca cu focul pentru lulea: cînd cu gîndul nu gîndeai, te pomeneai că bate la ușă: „O gazetă citită mai aveți?"

Ce căpătîi mai puteam să am cu asemenea om?

Dincolo de Karnabatt se afla Teodorescu-Arghezi, antipodul lui Karnabatt, un om singur în felul lui, fost călugăr în timpul tinereților, iar acum ziarist mult-lăudat.

Ar trebui să scriu foarte multe și să-mi cîntăresc fiecare vorbă de cîte șapte ori pentru ca să te dumiresc asupra acestui om, repet, singur în felul lui. Gîndul meu e însă numai să-ți arăt cîtă pricepere a avut Bolentinul cînd a dat cu socoteală că Arghezi nu poate nici el să stea decît singur cu sine.

Închipuiește-ți un om scurt și cam gros, oacheș, cu mustață tunsă și chipeș, care pășește mărunt, vorbește pițigăiat și cîntărește fiecare cuvînt mainainte de a-l fi rostit rar și răspicat. Curat și bine-ngrijit în toate amănuntele înfățișării lui, cu deosebire cuviincios și oarecum umilit, el mai are și toate aparențele unui om de-o modestie excesivă. E cu toate aceste om cu trebuințe nemăsurate: își schimbă chiar și-n temniță de mai multe ori pe zi îmbrăcămintea, totdeauna croită după cele mai nouă modele; își are cățelușul spălat în fiecare zi cu săpun; alege cele mai scumpe și mai variate bucate și cele mai gustoase băuturi; mînîncă mult, tacticos și îndelung, numai pe față de masă albă ca zăpada de curînd căzută; își șterge furculița, cuțitul și lingurița de trei ori cu șerveta curată mai nainte de a se folosi de ele. Nu mai e nevoie să-ți spun că-n iatacul lui, totdeauna bine aerisit, era o curățenie desăvîrșită și o bună rînduială penibilă pînă-n cele mai mici amănunte.

Vai ar fi fost de capul meu, de-al lui Grossmann ori de-al lui Karnabatt dacă Bolentinul ar fi avut inima hainã de a osîndi pe vreunul dintre noi să-i fie tovarăș de iatac lui Arghezi. Dacă nu ne-ar fi luat el la goană, ni-am fi luat noi lumea-n cap și-am fi evadat.

Bunul lui prieten, Dem. Teodorescu, a stat, vai de el, o noapte cu dînsul, iar ziua următoare i-a căzut Bolentinului în genunchi, ca să-l mute cît se poate de departe, pe coridorul despre frații francezi, tot numai el singur.

Mai era, dincolo de Arghezi, un om cu care aș fi stat bucuros chiar și-n fundul iadului, Hertz, baronul, un tînăr plin de viață, de duh și de dulceață cum rar găsești în cărările vieții, un om care n-avea ce să caute prin închisori. Acesta avea însă tovarăș, ba chiar tovărășie.

Mai bine de cum a făcut-o nu putea s-o facă Bolentinul țării distribuțiunea: toți ne simțeam bine, chiar mai bine decît la Văcărești. Lui i se cuvine deci cinstea și lauda, dacă viețuirea ni-a fost mai rodnică decît la Văcărești, unde n-a scris, pe cît știu eu, nimeni nimic.

Karnabatt, cînd n-avea ce să citească și-i ardea luleaua, scăpa de parapon, avea un fel de clipe de luciditate și scria poezii frumoase, pe care mi le citea.

Arghezi și Dem. Teodorescu scriau și ei — mai ales noaptea — lucruri fără-ndoială frumoase, pe care însă nu ni le-au citit.

Grossmann scria cînd ziua, cînd noaptea, după cum îi venea pofta, pare-mi-se, impresiuni de la Văcărești și de pe la „Modern".

Eu, prietene, am scris *Căile morților* și *Prințesa*, destul pentru timpul petrecut în hotel „Modern".

Numai rar de tot se-ntîmpla să scriem amîndoi în același timp. Erau mișcările mesei care făceau peste putință asemenea emulațiune.

De obicei, cînd Grossmann își citea gazetele, eu scriam în toată tihna la masă, ceea ce nu mă împiedeca de a-i șterpeli din cînd în cînd cîte una dintre gazetele aruncate pe jos.

El își avea apoi particularele regule de viață.

Cîteodată se-ntindea pe înserate-n pat și trăgea pînă pe la unsprezece, așa îmbrăcat, un pui de somn.

Eu profitam de ocaziune, stăpîneam singur masa și scriam pînă pe la zece, băgînd bine de seamă ca nu cumva să-l deștept. Cînd el se deștepta, eu dormeam. Stăpîn deci acum el pe masă, își scotea din dulap mîncărica și cina, apoi cam pe la douăsprezece începea să scrie nesupărat de nimeni și scria înainte cam pînă pe la doauă-trei, cînd se dezbrăca și el și se culca în toată regula. Se întîmpla cîteodată să mă deștept, dar mă întorceam spre perete și-mi căutam de somn.

Ziua următoare mă sculam ca de obicei între cinci și șase și mă bucuram de masă pînă pe la nouă, cînd se scula el. Nedormit și ursuz, el se spăla a-ndelete și se-mbrăca pe căscate, iară eu mă bucuram înainte... Pe la douăsprezece iar trăgea un pui de somn pînă pe la două, cînd se scula și lua masa.

Regulele de viață ale lui nu erau însă plictisitoare. Altă dată se dezbrăca și el ca toată lumea și se culca pe la nouă seara. Acum se scula și se îmbrăca pe la unu ori pe la două din noapte. Iar altă dată se scula pe la cinci dimineața și nu se mai culca pînă la șase seara.

Eu mă potriveam cînd într-un fel, cînd într-altul, și nu mi s-a întîmplat niciodată să am cuvinte de a mă supăra. Atît *Căile morților* cît și *Prințesa* sunt dovezi vii că mă simțeam bine în iatacul acela strîmt și că proști au fost afară din cale cei ce au crezut că mă umilesc și-mi amăresc viața băgîndu-mă-n cea mai spurcată dintre casele din București.

Nu! de mine nu se prinde nici o murdărie aruncată din gînd hain asupra mea.

II

Iubite amice,

Am fost, precum știi, duși la hotelul „Modern" pentru ca să ne pregătim pentru proces, deci să studiem dosarul și să luăm înțelegere cu apărătorii noștri.

Dacă de aceasta e vorba, eu puteam să rămîn la Văcărești.

Dosarul ni-a fost pus la dispozițiune trei zile mai nainte de pertractarea cauzei în fața Curții marțiale. Puteam să-l studiem de la 9 pînă la 12 și de la 3 pînă la șase. Era un mare teanc de hîrtii, împreunate sub titlul *„Karnabatt și ceilalți"*, la care mai adăugase comisarul regal un car de ziare, în care erau însemnate cu creion sute de articole încriminate. Toate aceste aveau să le studieze în timp de 18 ceasuri doauăzeci și cinci de acuzați și apărătorii lor. Îndeosebi eu, care nu știu să dau năvală și să răzbesc pe îmbrîncite, abia peste umerii altora am ajuns să văd dosarul, iar dintre articolele mele încriminate n-am reușit să citesc nici unul. Mă vedeam băgat într-o căldare cu alți 24 de oameni cu care n-aveam nimic nici în clin, nici în mînec și care nu mi-au fost și nici n-au să-mi fie vreodată tovarăși de luptă. Pe cei mai mulți dintre dînșii acum îi vedeam întîia oară, iar cu alții abia pe ici, pe colo vorbisem în treacăt.

Așa-zișii judecători erau apoi tot oameni care nu mă cunosc, nu sunt dumiriți asupra trecutului meu, nu știu care e rostul meu în viața poporului și astfel nu sunt în stare să mă judece.

Cînd dar comisarul regal m-a întrebat care-mi este apărătorul, am răspuns că nici unul.

— Voi da Curții lămuririle ce voi crede de cuviință — am zis — dar de apărat n-am să mă apăr.

Mi-a fost deci numit apărător din oficiu.

Bolentinul nostru însă în rechizitorul său n-a mai vorbit de *„Karnabatt și ceilalți"*, ci de *„Slavici și ceilalți"*, m-a pus adecă pe mine-n frunte și ceilalți s-au adăpostit în dosul meu. Apărătorii acestora au ținut deci să mă apere și pe mine, ceea ce era în întreresul clienților lor.

E de sine înțeles că nu-mi rămînea decît să le mulțumesc. Le și sunt recunoscător.

Deși nepregătiți pentru apărarea mea îndeosebi, mai ales Socor, Periețeanu, frații Mora amîndoi, Radu Rosetti, Micescu și Negreanu au scos cu căldură și cu multă pricepere la iveală nedreptatea ce mi s-ar face dac-aș fi osîndit. Încă mai vîrtos le eram și le sunt recunoscător adversarilor mei politici, Cocea și Costaforu, precum și apărătorului din oficiu, maiorul Steriadi, care m-au apărat cu toată rîvna.

Pus însă în strînsă legătură cu ceilalți acuzați, eu eram oarecum ferecat, încît nu mai puteam să fac decît ceea ce se părea potrivit cu interesele de apărare ale coacuzaților mei.

Cunoști întrucîtva spiritul de solidaritate al ziariștilor. În timpul procesului el s-a dat încă mai învederat pe față.

Au fost, ce-i drept, doi inși, Karnabatt și Grossmann, care nu s-au sfiit a pune-n primejdie soarta celorlalți făcînd mărturisirea că ei au lucrat din convingere și pe deplin încredințați că servesc țara susținînd politica tradițională alăturea cu oamenii de frunte, cum sunt P. P. Carp, Teodor Rosetti, A. Marghiloman și mulți alții.

Arghezi și Dem. Teodorescu, oameni mai subțiri, au prezentat Curții dovezi neîndoioase că dînșii au primit de la generalul Iliescu, deci de la guvernul liberal, bănet, ca să înființeze un ziar și o revistă, în care susțineau — după inspirațiuni primite — tot ceea ce au susținut și-n coloanele *Gazetei Bucureștilor*.

Antim a produs chiar dovadă că a colaborat la *Gazeta Bucureștilor* numai ca agent al poliției secrete române.

Ceilalți, oameni mai mărunți, erau și ei tot francofili, pe care nevoile vremii i-au silit să scrie la *Gazeta Bucureștilor* ca să nu moară de foame. Aceștia au adus martori care vorbeau cu oroare despre criminala infamie a celor intrați în slujba dușmanilor și jurau că cutare ori cutare în adevăr n-ar mai fi avut ce să mănînce dacă nu s-ar fi căpătuit la *Gazeta Bucureștilor*.

Au urmat apărătorii, care, datori a dispune Curtea în favorul clienților lor, recunoașteau că noi cei cîțiva încăpățînați suntem greu vinovați, dar clienții lor n-au să fie socotiți deopotrivă cu noi.

Eu, săracul de mine, mi-am început mărturisirea dîndu-mi pe față mirarea că stau pe banca acuzaților alături cu niște oameni nevinovați. Poate că erau vinovați de fapta pe care au săvîrșit-o fie siliți de împrejurări, fie ademeniți de alții. Eu sunt însă un făcător-de-rele, care de cincizeci de ani acum stărui cu îndărătnicie și am îmbătrînit în rele. Țin s-o spun aceasta pentru ca să nu fiu judecat cu toptanul și ca ceilalți să nu fie socotiți părtași la vina mea.

Așa a înțeles, se vede, și comisarul regal, totdeauna leventul Bolentin, lucrurile, căci a fost de o rușinoasă violență, pot să zic chiar bădărănie, față cu mine. Nu mă mai slăbea Bolentinul din „bătrînule Slavici", îmi spunea că are să-mi fie rușine de faptele mele, mi-a zis „tîmpit", mă amenința că-mi va fi astupată gura cu pămînt, că am să mă sting la Văcărești, știind că de față mi-e soția, dimpreună cu fiul și cu două fiice ale noastre, striga, răcnea și gesticula și-n cele din urmă a „proferat" vorbele „cînd marile interese ale neamului cer, puțin importă dacă o familie își pierde capul".

Am voit să cer cuvîntul, ca să-i spun Curții ce-am pățit în fața Curții cu jurați din Cluj.

Apărătorii au sărit cu toții să mă oprească, rugîndu-mă să nu indispun Curtea.

Nu-și dedeau, așa se vede, seamă că vorba nu era de mine, ci de dignitatea statului român, pe care președintele Curții nu știa s-o apere. Pe mine putea Bolentinul acela să mă înjure și de mamă, cum l-a-njurat pe Karnabatt, aceasta fie la Obor, în „Grădina lui Eliad", fie-n Dealul Spirii, la „Niță Stere" fie la „Femina" ori la „Marița Blonda", unde nu putea să mă găsească, nu însă-n fața unei Curți alcătuite de ofițeri români, unde nu mă dusesem, ci eram dus. Obraz trebuie să ai ca să legi pe un om cot la cot, să-i pui la spate sentinelă cu baioneta-n pușcă și apoi să-l înjuri după plac.

Asta mi-a fost soarta timp de cincisprezece zile, cît s-a tărăgănit procesul: mereu mi se cerea să tac, ca să nu indispun Curtea.

Mi-am luat notiță și despre izbucnirile pătimașe ale comisarului regal, și despre multele prăpăstii pe care le-a spus, și mi-am închipuit un fel de contra-rechizitoriu, pe care eram hotărît să-l desfășur la sfîrșit, după ce mi se va fi pus întrebarea dacă mai am ori nu să adaug ceva la cele spuse de apărători.

S-a întîmplat însă că pledoaria lui Perieţeanu a fost în adevăr foarte strălucită. Mi s-a cerut deci din toate părțile să nu mai vorbesc, căci aș strica efectul produs de acea pledoarie.

Nu m-am învoit. Ar fi fost prea mult din partea mea. M-am învoit însă să suprim din cele ce aveam de gînd să spun tot ceea ce, după părerea apărătorilor, ar fi indispus Curtea, deși eram încredințat că sentența nu atîrnă nici de la bunele, nici de la relele dispozițiuni ale oamenilor însărcinați să deie celor puse la cale aparențele unei judecăți.

Am rostit deci o cuvîntare ciopîrțită, fără cap și fără coadă, lipsită de legătură, un fel de potpuri retoric.

Am păstrat însă atît stenogramele, cît și notițele ce adunasem și am să-ți trimit cuvîntarea drept document istoric, din care urmașii se pot dumiri și ei asupra timpului în care mi-a fost dat să-mi petrec viața.

Sentența a fost, cum mă așteptam să fie, o nouă și mai învederată dovadă că întru fericire pomenitul Rietz vedea bine lucrurile cînd cita din *Infernul* lui Dante vorbele: *„Lasciate ogni speranza !"*

Curtea marțială din București nu a găsit însă cu cale să-și rostească sentința-n fața noastră, a acuzaților, ci ne-a închis într-o sală depărtată, unde eram păziți de sentinele.

Cînd grefierul a venit să ne citească sentența, fiică-mea Lavinia, intrată și ea la mine, a-nceput să plîngă.

— Plîngi, fata mea, plîngi — i-am zis — dar nu pentru că vezi osîndit pe tatăl tău, ci pentru că ai să-ți petreci viața în țara aceasta, care sufere asemenea rușine. Adu-ți aminte de Crăiniceanu și gîndește-te la colonelul Verzea: faţă cu mine, Curtea a fost de o extremă indulgență.

Totdeauna avîntatul Bolentin, care-mi auzise vorbele, stătea la o parte.

Mă ştii că eu n-am fost niciodată nici germanofil, nici maghiarofil, ba nici chiar romånofil: este iubirea de oameni și de pace ceea ce a hotărît faptele mele. Pornind din convingerea că bine din punctul de vedere social nu poate să fie decît ceea ce rezultă din fireasca desfășurare a lucrurilor, eu am fost totdeauna de părerea că războiul e împrotiva firii omenești, o-njosire morală care nu li se poate ierta decît celor nevoiţi a-și apăra viața.

Vei întreba, poate, de ce n-am spus-o aceasta şi în fața Curții marțiale.

Pentru că eram cuminte. Dac-o făceam, eram osîndit la moarte.

ÎNCHEIERE

La întrebarea preşedintelui dacă acuzaţii mai au ori nu ceva de adăugat la cele spuse de apărătorii lor, am răspuns cu „da" numai Karnabatt, Camburopol şi eu.

KARNABATT

Domnule preşedinte,

Acest proces a avut darul de a clarifica atitudinea mea în timpul ocupaţiunii germane. Din dezbateri, din acuzaţiunea d-lui comisar regal, din apărare s-a văzut că în tot ce am scris n-am calomniat Ţara Românească, n-am atacat Coroana, n-am atacat armata. Din contra, în vîltoarea luptelor de la Mărăşeşti am scris articole prin care cîntam virtutea soldatului român şi chemarea istorică a ţăranului şi pămîntului nostru. Dacă acest ziar ar fi pătruns pe front, departe de a produce dezerţiuni, ar fi fost un îndemn de lupte şi de eroism.

De ce am scris în *Gazeta Bucureştilor?*

N-am scris nici din sărăcie, deşi sunt sărac, fiindcă, dacă aveam convingerea că ceea ce fac este rău, nu o făceam. Mai bine mă făceam măturător de stradă. (Vorba comisarului regal.) N-am scris nici din venalitate, fiindcă din registre se vede că aveam o leafă minimă. În timpuri normale aveam leafă împătrită.

N-am scris nici din ordinul comandaturii. Am scris din convingerea care-mi poruncea să scriu așa cu orice rizic, convingere logică și naturală, care m-a condus și în timpul neutralității și la începutul războiului.

Dacă d-voastre, care vă jertifiți pentru patrie și pentru credință, credeți că un om care a scris din convingere merită o pedeapsă, vă rog să hotărîți d-voastre.

CAMBUROPOL

Domnule președinte și onorabilă Curte,

Advocatul meu, d-l Mihail Mora, v-a făcut apărarea mea, dar fiindcă d-l advocat Perieteanu a vorbit aseară și în numele tuturora, am să fac o corectură asupra unei declarațiuni a d-sale, care s-ar putea resfrînge și asupra mea.

Ca unul care am stat în teritoriul ocupat și am cunoscut viața care s-a dus aici, am de protestat împotriva declarațiunii pe care a făcut-o d-l Perieteanu cu privire la purtarea femeilor române, în teritoriul ocupat. Nu admit și n-am admis niciodată generalizarea care s-a făcut.

Cu aceasta întru în apărarea mea și vă declar următoarele:

În cariera mea de ziarist m-am specializat în reportaje și îndeosebi în anchete referitoare la chestiunile importante ale zilei.

Am intrat la *Gazeta Bucureștilor* văzînd din anunțul de la 6 martie 1917 că apare ca ziar românesc, pus în slujba exclusiv a intereselor românești și menit să publice *mai ales* articole pe care nu le puteau publica ziarele germane, ceea ce era pentru mine o dovadă mai mult că voi putea lucra din punct de vedere curat românesc.

Cît am fost la ziar, nu am avut a face cu nici un german, nu am primit bani mai mult peste leafă — care era inferioară celei ce primisem de la celelalte ziare unde colaborasem — și nu am scris decît reportaje, dintre care unele au adus mari servicii populației, cum au fost, de pildă, cele referitoare la familiile mobilizaților.

Mie mi se datorește în mare parte schimbarea dispozițiunii autorităților de a se plăti ajutoare și familiilor demobilizaților grade inferioare.

Dacă aș fi adus aci mărturia multor funcționari din Ministerul de Finanțe, ați fi văzut că-n urma campaniei mele, cîteva mii de femei au întrat în Calea Victoriei într-o bună zi, fără ca să fi fost avizate oficial, avizate numai de mine prin *Gazeta Bucureștilor*, după ce luasem înțelegere la Ministerul de Finanțe, ca să forțăm astfel pe nemți, printr-o mișcare de stradă, să acorde acestor femei ajutoarele care li se cuveneau după Convenția de la Haga. Și atunci, după două manifestații de acestea, care se cunosc în București, nemții au hotărît să dea un fond și pentru ajutorarea acestor familii.

Tot din această activitate a mea pot cita un fapt care vă arată și sîmțămintele mele față de lumea militară.

Murind foarte tînăr căpitanul Radovici, fost adjutant al prințului Ferdinand, își lăsase pensiunea de 27 lei lunar și cu patru copilași și femeia paralitică. Am deschis la ziarul *Minerva* o listă de subscripție pentru această familie și am strîns o sumă de peste patru mii de franci, am apelat la medici, care au dat consultațiunea lor gratuit, și am salvat acea familie. După aceea am îngrijit să se înscrie în Școala militară copilul cel mai mare, care azi este sublocotenent la Iași. Familia Radovici îmi era necunoscută, nu-mi era rudă.

Această femeie astăzi poate părăsi patul în urma îngrijirilor date de mine, în urma apelului către toată ofițerimea din țară, la care s-a răspuns admirabil. Aceasta era preocuparea mea principală în articolele ce le scriam.

Dealtminteri, multe cazuri de această natură pot pleda în favoarea mea. N-am vrut să aduc asemenea martori.

Dovadă că aceasta a fost unica mea preocupare e faptul că d-l comisar regal nu mi-a imputat nici un articol semnat A. Camb. sau A. Camburopol, afară de unul singur, care însă — așa cum se vede din titlu, subtitlu și citațiuni — reproduce fără comentarii un *interview* al d-lui Nenițescu.

D-l comisar regal mi-a atribuit însă articole semnate A. C.

Declar încă o dată că nu eu sunt autorul lor.

1. La interogatorul instrucțiunii am afirmat că semnam articolele mele.

2. Nu mi s-au imputat la instrucție articolele iscălite A. C., căci atunci aș fi cerut expertiză, ca să se dovedească contrarul în lipsa manuscriselor doveditoare.

3. Acuzarea, care trebuie să-și probeze afirmările, n-a adus nici o probă, nici o prezumpție măcar că eu aș fi semnat A.C.

4. Colegul de redacție Sulcină a numit pe autorul acestor articole și vi-a declarat că eu am protestat în redacție contra faptului că se semnau articole cu niște inițiale care ar fi putut produce confuzie.

Din citirea articolelor semnate A.C. s-a văzut că nici stilul, nici ideile, nici tonul nu-mi aparțin, dovadă că acest stil, ton, idei n-au fost găsite de d-l comisar regal în nici un articol semnat de mine. Or, nu s-ar putea susține că la acea dată, cînd, după spusele acuzării, noi am fost siguri de victoria germană și deci nu ne-am fi așteptat la acest proces, aș fi putut păstra atît de bine demarcațiunea între articolele semnate și cele cu A.C. încît printr-unele să fiu inofensiv, iar prin celelalte trădător.

Din toate aceste rezultă că numai prin răsturnarea sistemului de probațiune și printr-o nesocotire a celor mai elementare principii de dreptate și de omenie mi s-ar putea imputa o vină pe care nu o am și aș fi tras la răspundere pentru fapte care — afirm cu toată tăria — nu sunt ale mele.

Rog onorata Curte să nu facă această eroare judițiară și, făcînd dreptate, să constate că nu numai că nu am avut intenția de a lucra contra intereselor românești, dar n-am scris o iotă care s-ar putea considera ca ceva neromânesc.

Am și găsit dealtminteri dezmințirea, pe care am dat-o-n ianuarie 1917 domnului care semna A.C. și și care mă pusese rău cu funcționarii publici prin articole din *Agrarul*. Fiindcă eram în contact zilnic cu funcționarii publici, m-am dus la gazetă și am protestat.

Iată dezmințirea:

„Colegul nostru de redacțiune A. Camburopol face cunoscut că nu d-sa este autorul articolelor publicate în *Agrarul* sub semnătura A.C.“

Sunt dealtminteri și alți gazetari, cum este eminentul umorist d-l G. Ranetti, care, cînd scria la *Epoca* articole politice, semna A.C.

Cu aceste lămuriri, onorată Curte și domnule președinte, vă rog să credeți că am avut totdeauna convingerea că, scriind la această gazetă, scriu la gazetă românească și mi-am făcut datoria așa cum mi-am făcut-o totdeauna ca profesionist cinstit și ca bun român.

SLAVICI

Domnule președinte și onorabilă Curte,

Voind să întervertească șirul în care eram puși sub acuzare, d-l comisar regal m-a pus pe mine în frunte, spunînd că eu am zis că sunt gata să mor. Vorba e foarte grea.

Pentru ca d-voastre să puteți da verdictul, trebuie să știți în care anume împregiurări am zis-o aceasta, căci în adevăr am zis-o.

M-am pomenit odată că am fost arestat și dus la Văcărești. La Văcărești am petrecut cele mai urîte zile ale vieții mele.

Mai întîi și mai întîi, cînd am sosit acolo, eu, om bătrîn, cum zice cu atîta patos d-l comisar regal, a trebuit să dorm pe scînduri.

Nu e destul atît: era o murdărie îngrozitoare!

Eu am citit *Divina Comedie* a lui Dante, am văzut Capela Sixtină, unde Michelangelo a înfățișat iadul, am văzut Camposanto din Pisa, am văzut pe la mănăstirile noastre, așa cum e înfățișat, iadul: toate aceste sunt nimic în comparațiune cu ceea ce am văzut la Văcărești.

Las la o parte mormanele de gunoi de prin curte și murdăria de pe scări. Era însă acolo rîie, și gardianul îmi spunea să nu pun mîna pe balustrada scării, că iau rîia. Mai era febră recurentă, era vărsat, era tifos exantematic, iară eu steteam în mijlocul acestui focar de infecțiune.

Ne aflam 17—19 într-o sală. Cînd mă deşteptam noaptea, îi vedeam pe ceilalţi goi în cel mai curat înţeles al cuvîntului şi spălîndu-şi tot trupul cu petrol, pentru ca păduchii să fugă de la dînşii. Eu nu puteam să fac lucrul acesta şi-mi ziceam: „Vai şi amar de tine, căci toţi păduchii fug de la dînşii şi dau năvală asupra ta!"

Cînd ieşeam pe afară, vedeam pe jos aruncaţi cîte 4—5 morţi cu ochii deschişi, oameni morţi fără lumînare; nimeni nu le-a-nchis pleoapele; nici un preot n-a venit să le citească vreo molitvă. Aşa zăceau goi pe jos, şi cîte doi-trei erau vîrîţi într-un coşciug.

De sine se-nţelege, dar, că colegii mei au făcut o cerere, ca să fie luaţi de la Văcăreşti, unde viaţa le era-n primejdie, ori să fie puşi în libertate provizorie. Au subscris toţi cererea aceasta, apoi au venit la mine s-o subscriu şi eu. Li-am zis: „Oameni buni, degeaba o faceţi aceasta, căci n-o să fiţi puşi în libertate." „Ba nu! mi-au răspuns. Să subscrii şi d-ta, că răuşim." Am subscris dar în modul următor: *„Subscriu şi eu cererea de mai sus, cu rezerva că sunt gata şi să mor aici dacă marile interese ale neamului românesc o cer aceasta"*.

Ce era aceasta?

Eram în adevăr în fiecare clipă ameninţat de moarte şi vă spun d-voastre acum: dacă mă mai trimiteţi pe mine un timp oarecare, două-trei săptămîni, la Văcăreşti, aceasta este pedeapsă cu moarte pentru mine!

Acesta e înţelesul în care am zis că sunt gata să mor.

Dealtminteri, ajuns odată la vîrsta de 72 de ani, omul îşi ştie moartea aproape şi nu se mai sperie de ea. Îi mulţumesc lui Dumnezeu că s-a îndurat să-mi lase viaţa de 72 ani, căci sunt puţini cei ce-au atins vîrsta aceasta şi-o au în starea în care sunt eu. Într-un timp cînd mor milioane de oameni nevinovaţi, ce-o să fie dac-oi muri şi eu? Aşa va fi judecînd şi d-l comisar regal în faţa d-voastre. Ştiind că sunt aici membri ai familiei mele, care de la d-sa au căpătat bilete ca să intre aici, a mai zis: *„Cînd marile interese ale neamului românesc o cer, puţin importă dacă o familie îşi pierde capul"*.

O, Doamne! Dacă vorba e de moarte, cîți oameni mai cumsecade decît mine n-au murit nevinovați!

Mai vine d-l comisar regal și vorbește de *salus reipublicae*: dacă marile interese ale neamului românesc cer ca moartea să fie, fie moarte.

Dați-mi voie să vă încredințez că vorba cu *salus reipublicae* o știu mai bine decît d-l comisar regal. Eu nu sunt numai gazetar, ba nici nu sunt chiar gazetar; am trăit din dăscălie. Dascăl am fost și sunt. Printre picături am făcut și literatură, din care la noi nu poți trăi, și am scris și la gazete, ceea ce pentru mine nu era o meserie. Ca om care a dăscălit mult în viața lui, am să-i răspund dar d-lui comisar regal la vorba cu *salus reipublicae.*

Mai nainte am însă să mai adaug ceva la cuvintele pentru care am zis că sunt gata să mor.

O să le par, poate, multora om ridicol dacă vă spun că am o pensiune de 95 lei, repet 95 lei. Din aceasta nu pot trăi și sunt nevoit să dau lecțiuni particulare. Cînd m-au trimis pe mine la Văcărești, de sine se-nțelege, familia mea, mică, mare, cum este, a rămas în cea mai mare strîmtorare, căci eu mi-am pierdut lecțiunile. Ceilalți poate că erau într-o situație mai bună, căci, cu toate că se aflau la Văcărești, le mergea leafa înainte, dar eu lecțiunile mele le-am pierdut pentru tot timpul cît am stat la Văcărești și aici la hotel, căci persoanele cărora le dădeam lecțiuni particulare nu puteau să mă aștepte, ci trebuiau să meargă înainte. Și acesta era unul dintre cuvintele pentru care ziceam că sunt gata să mor, dacă, repet, *dacă* interesele neamului românesc o cer aceasta. Era treaba acelora care primeau cererea să-și dea seamă că cer ori nu cer marile interese ale neamului românesc ca Ioan Slavici să moară la Văcărești, nici ca la vreme de bătrînețe să i se ia pînea de la gură și să fie înfundat în iadul de la Văcărești ori în cel de la „Modern“.

Să vedem acum care e rostul vorbei cu *salus reipublicae.*

Eu am dat zeci de ani de-a rîndul lecțiuni de istorie, am publicat un manual de istorie și monografii istorice, sunt membru corespondent în secțiunea istorică a

Academiei Române, voi fi ştiind dar cel puțin atîta istorie ca d-l comisar regal.

Salus reipublicae s-a zis la Roma. Cînd însă?

Cînd Roma a purtat cele trei războaie cu samniții, nu s-a făcut nici o schimbare în constituțiunea Romei. Romanii au trei războaie îngrozitare cu cartaginenii: nici o schimbare. Prima dată s-au făcut schimbări în constituțiunea Romei la 133 î. Cr., cînd Tiberiu Grach a vrut să dezlege cestiunea agrară, care ne frămîntă şi pe noi azi.

A fost ales tribun în primul an. Ca să poată executa legea pe care o crease, trebuia să fie tribun şi anul al doilea, dar după constituțiune nu putea nimeni să fie consul, pretor ori tribun mai mult decît un an. Orbit dar de binele ce voia să facă, el a pierdut din vedere că cel mai de căpetenie interes al orişicărui stat e ca legile lui să fie respectate de toți şi-n toate împregiurările şi a stăruit să fie ales şi pentru anul al doilea. Atunci s-a făcut în forul roman prima vărsare de sînge, şi Tiberiu Grach a fost omorît, dimpreună cu 300 din cei de un gînd cu dînsul.

Zece ani de zile-n urmă fratele său Caiu a fost omorît dimpreună cu 4 000 de partizani ai lui.

Atît unul, cît şi altul au spart constituțiunea patriei lor spunînd că *salus reipublicae* o cere aceasta.

Iar vreo zece ani de zile-n urmă, Mariu tot cu *salus reipublicae* a fost consul şapte ani de-a rîndul, apoi a murit ca vai de el.

Cu *salus reipublicae* s-a făcut Sulla dictator pe viață şi-n cele din urmă a-nnebunit.

Pompei cu *salus reipublicae* s-a făcut stăpîn al Romei şi apoi a fost omorît mişeleşte de către fratele Cleopatrei, iară Iuliu Cezar a fost declarat în „interesul patriei" censor pe viață, consul pe viață, pretor pe viață, tribun pe viață, *pontifex maximus* pe viață, pînă ce nu şi-a perdut viața la idele lui Marte.

Iată, domnule preşedinte şi onorabilă Curte, unde ajung oamenii care vorbesc mereu despre *salus reipublicae.*

Aceasta e vorba oamenilor care țin să calce legile cînd le dă mîna şi le vine la socoteală şi nu vor să ştie că cel mai mare interes al orișicărui stat e ca legile lui toate să fie respectate.

D-l comisar regal a stăruit cu toată puterea ca noi să nu fim trimiși în fața Curții cu jurați, zicînd că, fiind trimiși în fața Curții cu jurați, vom fi achitați. Cu alte cuvinte, noi am rămas aici pentru că d-sa e-ncredințat că d-voastre ne veți condamna. De ce? Pentru că așa cer „marile interese“ — *salus reipublicae*. Atunci, ce ne mai judecăm? Eu cred că d-l comisar regal se-nșală și de aceea eram din capul locului hotărît să nu mă apăr. Ziceam:

Judecătorii aceștia vor vedea ei prin ei că eu nu sunt om ca interesele statului român și ale neamului românesc să ceară ca să fiu trimis la Văcărești ori să mi se astupe gura cu pămînt, să peardă familia mea capul ei.

Nici apărător nu mi-am luat, și să vă spun de ce.

Eu am avut o mulțime de procese de presă, și totdeauna cînd am fost dat în judecată, mi s-a spus pentru care anume articol sunt tras în judecată și pentru care anume pasagiu din acel articol. De ce? Pentru ca să-mi pot pregăti apărarea.

Aici m-am pomenit deodată cu o mare grămadă de articole. Surprins! Să te aperi pentru articolele aceste. Ei bine, cum să mă pregătesc eu așa-n pripă? Cum să îndrăznesc să mă adresez la un advocat ca să mă apere, cînd n-am putința de a-i da cuvenitele informațiuni, ca să-mi ieie apărarea?

Ar fi fost un simulacru de proces. Eram deci hotărît ca nici să nu mă apăr, nici apărător să nu-mi iau.

A venit însă familia mea și a stăruit să mă apăr. O fac aceasta cu puterile ce mi-au mai rămas după zilele petrecute la Văcărești și după încordările sufletești prin care am trecut în timpul celor 15 zile de dezbateri și o fac pentru ca să nu puteți zice că *m-ați osîndit fiindcă nu m-am apărat*.

Am să fiu scurt și mă mărginesc a rectifica cîteva lucruri pe care d-l comisar regal le-a spus în avîntul său retoric.

Mai întîi și mai întîi d-sa a spus c-am zis ceea ce n-am zis.

La înterogator am spus că dacă m-am vîndut acum, atunci, eu, care toată viaţa mea, timp de cincizeci de ani încoace, am spus aceleaşi lucruri pe care le spun acum, mereu m-am vîndut. Cum se poate ca să fiu cu toate aceste om sărac, după ce m-am vîndut şi azi, şi ieri, şi alaltăieri? ! Am zis dar, să vie d-l comisar regal şi să arate: m-a văzut pe mine trăind în belşug? m-a văzut la baluri? m-a văzut la teatre? m-a văzut în călătorii? m-a văzut risipind averi? Cum m-am vîndut? Ce s-a făcut preţul vînzării? ! După toate aceste, d-sa vine aici şi vă spune d-voastre: *„Domnia-lui s-a plîns că este sărac lipit pămîntului* şi de aceea a scris!"

D-voastre-mi sunteţi martori că eu nu am zis-o aceasta. A spus un neadevăr ştiind că nu e adevărat ceea ce spune.

Domnule preşedinte şi onorabilă Curte,

Ar fi o ruşine — nu pentru mine, ci pentru societatea în mijlocul căreia am trăit cum am trăit — dacă la bătrîneţe aş fi ajuns într-o stare încît să fiu nevoit a mă face trădător pentru că n-am ce să mănînc! Vă rog, eu nu sunt om care n-are nevoie de nimic. Domnia-sa mi-a zis: „Să te fi dus să mături strada". Foarte frumos! N-am însă nevoie de aşa ceva: totdeauna găsesc lecţiuni particulare, din care pot să trăiesc.

Ţin dar, înainte de toate, să relevez că aceasta a fost o înjurie din partea d-lui comisar regal, şi vă rog pe d-voastre, ca mai nainte de a lua o hotărîre, să-l întrebaţi pe d-sa dacă mai stăruie ori nu asupra acestui lucru.

Al doilea: d-l comisar regal a venit şi vi-a spus că eu am plecat din Transilvania *pentru că fusesem acolo condamnat.*

Va să zică, am fugit de acolo.

Vi-am arătat aici scrisoarea prin care răposatul T. Maiorescu stăruia să viu în Ţară. Aceasta la 1887. Vi-am mai arătat, tot de la 1887, scrisori în care m.-s. regina Elisaveta stăruia să vin profesor la Azilul „Elena Doamna", avînd locuinţă, întreţinere şi leafă de 500 l. eu şi alţi 500 l. soţia mea, ca directoare.

D-l comisar regal trebuia să cerceteze dacă am venit ori nu.

N-am venit.

De ce?

Pentru că dincolo, unul dintre fruntași, părintele dr. V. Lucaci, avea un proces de presă. Mi-am zis dar: nu se poate să pleci acum, tocmai acum. Ar fi o dezerțiune. Am rămas, și întru fericire pomenitul rege Carol I mi-a dat dreptate.

Am mai avut apoi la 1888 un proces de presă în cestiunea generalului Doda, care, ales deputat în Dieta ungară, a zis:

„Eu n-am ce căuta în Camera ungară, unde nu e loc și pentru români!“ Eu am zis în coloanele *Tribunei:* „Bine a zis Traian Doda!“ Pentru articolul în care am zis-o aceasta am fost osîndit la un an de temniță, pe care l-am stat în anul 1888—89. Tocmai la 1890 am venit, dar am venit cu acte-n regulă, cu cheltuieli de drum plătite de cei ce m-au chemat și fiindu-mi mobila scutită de vamă. Corect am fost toată viața mea și nici „Vama-Cucului“ n-am trecut-o, nici pe portița din dos n-am intrat în casa nimănui.

Cum rămîne cu cele spuse de d-l comisar regal? Cum rămîne cu sentimentul public dacă ar fi ca d-voastre să mă condamnați ca pe unul care de nevoie a făcut ceea ce i se impută, ca pe unul care a fugit odată de pedeapsă?!

Iar vă rog, deci, ca mai nainte de a lua o hotărîre, să întrebați pe d-l comisar regal dacă mai stăruie ori nu asupra acestui lucru.

Dealtminteri, dacă doriți, vă pun la dispozițiune scrisorile, ca să le vedeți mai de aproape.

Vin la al treilea punct.

D-l comisar regal vine și vă spune că eu mă *lăfăiam.*

Aceasta e vorbă de tot grea, mai ales din gura unui comisar regal.

Eu sunt scrietor român de cincizeci de ani acum, căci prima scriere mi-a fost publicată în *Convorbiri literare* la 1870. De la 1875, cînd dedeam lecțiuni de limba română la Liceul „Mateiu Basarab“, mai sunt și dascăl în cele românești. Am colaborat cu Eminescu, cu Caragiali și cu Coşbuc. Am publicat o carte de citire împreună cu A. Odobescu. Am lucrat împreună cu I. Manliu. Am publicat *Gramatica limbii române*. Voi fi știind ce va să zică *a lăfăi* cel puțin tot atît de bine ca d-l comisar regal: vorbă aspră, chiar urîtă.

Domnule președinte și onorabilă Curte,

D-l comisar regal avea și are la dispozițiunea sa întreaga poliție a statului român.

Mai nemărginită decît răutatea este numai prostia omenească; n-ar fi deci o minune dacă s-ar găsi oameni care-și închipuiesc fel de fel de prăpăstii și-n ceea ce mă priveşte pe mine.

Aici, în fața d-voastre, nu se trec însă închipuirile. Avînd la dispozițiunea sa întreaga poliție a țării, d-l comisar regal putea să se încredinţeze: în ce fel de casă locuiam eu? cum îmi era mobilată locuința? cîți servitori aveam? de unde-mi cumpăram de ale băcăniei? care croitor îmi făcea hainele?

Haina aceasta de pe mine e făcută mai nainte de a se fi pornit războiul. Nenorocita mea de soție, care a suferit atîte din cauza că-i sunt soț — spună d-l comisar regal — cum se-mbracă, cum trăieşte?

Toate acestea le putea dovedi d-l comisar regal. N-a dovedit nimic, căci nu putea să dovedească. S-a mărginit a rosti vorba.

Chiar aici, în fața d-voastre, a scăpat, în strîmtorare, vorba că nu pentru bani m-am vîndut, ci făcîndu-mi iluziunea că voi ajunge guvernator. Iluziunea unui om de 72 de ani, care nici măcar la rangul de epistat n-a aspirat!! Mă rog, aceasta nu se poate spune despre un om fără ca să se dovedească. Viața mea toată am fost curat, am avut inimă curată, obraz curat, gură curată, mînă curată. Cel ce zice că nu, are să dovedească, mai ales fiind comisar regal, care dispune de întreaga poliție.

Vă rog deci iară și iarăși să întrebați pe d-l comisar regal dacă tot mai stăruie a mă prezenta drept unul care se *„lăfăia"*.

S-a mai folosit d-l comisar regal și de-o altă apucătură retorică.

„Slavici-slav", şi-a zis. De ce vă miraţi? Slavici are-n coadă un „*vici*". Karnabatt e bulgar, Grossmann e evreu. M-a băgat pe mine între ei fiindcă sunt Sla-*vici*. Îmi contestă d-sa romanitatea. Dar Luca Stroici nu era român? Nu era român Şeptilici ori Vîrgolici? Alecsandri, Negruzzi şi mulţi alţii, care au nume ce nu sună a românesc, nu erau români?

D-l comisar regal nu va fi ştiind, dar ştiu eu, că cea dintîi dovadă despre stăruinţa în Carpaţi a românilor este scrisoarea unui călător bizantin, care a trecut Carpaţii. „Am călătorit pînă la Dunăre — zice — şi pretutindeni am găsit oameni cu care mă puteam înţelege, căci ştiau slavoneşte. Am trecut Dunărea şi tot aşa am găsit oamenii pînă la un sat căruia îi zic Slăviteşti, unde am găsit oameni cu care nu puteam să mă-nţeleg, căci vorbeau altă limbă." De aici istoriografii noştri trag concluziunea că pe vremea aceea erau români în Carpaţi.

Satul Slăviteşti există şi azi şi din ei se trag Slăviteştii, care de asemenea există.

Eu, domnule preşedinte, am spus aici în faţa d-voastre că sunt de la Şiria, unde azi se fac vărsările de sînge. Într-un fel vorbesc alţii şi-ntr-altul eu despre Şiria aceasta, unde mi-am petrecut copilăria, unde am rude şi unde sunt mormintele părinţilor mei. Vi-am mai spus că eram acolo martirizaţi de către sîrbi şi am crescut în cultul metropolitului Şaguna, care ne-a scăpat de urgia sîrbească. Vă mai spun acum că în Şiria, unde nu este nici un sîrb, toate inscripţiunile din biserică sunt sîrbeşti, căci supremaţia sîrbească a fost mult mai îngrozitoare decît cea maghiară ori cea nemţească. Avem la Şiria oameni pe care îi cheamă Barbulovici. Nu sunt ei români? Mai sunt Popovici — nu numai acolo, ci şi aici.

Mai ştiu Codreanovici, Morarovici, Munteanovici. Nouă, Slăviteştilor de la Şiria, ni-au zis sîrbii Slavici, ceea ce în nici una dintre limbile slave nu se poate. Trebuiau însă s-o facă aceasta pentru ca un comisar regal oarecare să se lege de codiţa numelui meu şi să mă scoată slav.

Apoi, să zicem că are dreptate. D-l comisar regal nu e om bătrîn ca mine, ci tînăr, levent, plin de vigoare. Nu e cu toate aceste-n stare să ducă-n spinare toate cărţile pe care le-am publicat în româneşte, istorie, ştiinţă, literatură, drame. Nu-i sunt ele destulă dovadă despre românitatea mea? !

Vă rog să binevoiţi a-l întreba dacă „da" ori „nu".

Stărui asupra acestui lucru pentru că el e un semn că d-sa nu are arme contra mea şi e astfel nevoit a se folosi de asemenea mijloace.

Vin acum la cel mai de frunte dintre argumentele d-lui comisar regal.

D-l. A. Marghiloman, şeful Partidului Conservator şi fostul preşedinte de consiliu, fiind citat aici ca martor, a zis, între altele, că în împregiurările date tăcerea era cestiune de prudenţă.

Profitînd de această enunţiaţiune a fruntaşului între fruntaşi, d-l comisar regal îşi ia aere de cenzor şi întreabă: *„Ce-l împedeca pe bătrînul Slavici să tacă? !"* Drept răspuns la întrebarea aceasta, voi arăta ce nu mă ierta să tac, şi vă rog, domnule preşedinte şi onorabilă curte, să binevoiţi a-mi da ascultare.

Tăcerea era cestiune de prudenţă pentru oamenii politici, care au să ţie seamă de interesele speciale ale partidului din care fac parte şi să-şi menajeze situaţiunea.

Eu niciodată politică n-am făcut şi niciodată n-am fost membru al vreunui partid. Sunt de atîta timp cetăţean al statului român dar o singură dată am luat parte la alegeri şi o singură dată am fost jurat.

D-l A. Marghiloman vi-a spus că nu mă cunoaşte personal, deci nu fac parte din partidul condus de d-sa.

D-l P. P. Carp mă cunoaşte bine încă de la 1874, dar partizan nu i-am fost niciodată în timpul războiului.

Am fost apropiat de răposatul D. Sturdza, dar nu m-a socotit niciodată între membrii Partidului Naţional Liberal.

Apropiat am fost şi de răposatul I. C. Brătianu. Fiii lui tot mai trăiesc, pe cît ştiu, ei ştiu care era părerea tatălui lor în ceea ce mă priveşte, au stat la masă cu mine atît la Florica, cît și la București, și ar sări să mă scape dacă li-aș fi partizan.

Sunt om neatîrnat de nimeni, am toată libertatea de a face ce vreau și cred că nu mai am nevoia de a stărui, căci au spus-o și d-l Perieţeanu și ceilalți advocați, cărora le sunt recunoscător pentru că au avut bunăvoința de a pune o vorbă bună și pentru mine. Mă mărginesc a vă-ncredința că ceea ce am făcut am făcut numai din simțemînt de datorie și din iubire către frații mei.

În anul 1875, deci înainte de aceasta cu 44 de ani, eram secretar al comitetului central ce luase asupra sa punerea la cale a unei serbări naționale la mormîntul lui Ștefan cel Mare. În apelul adresat publicului și publicat la 10 iunie în *Românul* am zis:

„Națiunea română voiește cultură, și *cultura ei trebuie să fie una, omogenă* la Prut și la Lomniș, *omogenă* în sînul Carpaților cărunți și pe malurile Dunării bătrîne. Și cultura viitorului, *unitatea spirituală* a viitorului zace în noi, generațiunile prezentului."

Pornind din gîndul acesta, am zis că *„soarele pentru toți românii la București răsare"*.

Știindu-mă stăpînit de gîndul acesta, răposatul T. Maiorescu, ajuns ministru, stăruie în această scrisoare de la 8/20 aprilie 1874 să viu în Țară și-mi zice între altele:

„La ce te crezi capabil? Profesorat? O funcțiune administrativă în ministeriu? Inspector de școale, cu misiunea de a revedea și însufleți învățămîntul din sat în sat și din oraș în oraș?"

Venit în țară, m-am mulțumit să iau asupra mea sarcina de secretar al comisiunii numite de baronul Eudoxie Hurmuzaki pentru publicarea marei colecțiuni de documente istorice adunate de dînsul, comisiune din care făceau parte Mihail Kogălniceanu, Teodor Rosetti, Dimitrie A. Sturdza, B. P. Hajdeu și A. Odobescu.

Au trecut de atunci 44 de ani, dar niciodată la viața politică a statului român n-am luat parte. Chiar și la Azilul „Elena Doamna" am intrat pe timpul cînd așezămîntul acesta era particular, condus de răposatul general Davila, ca efor al spitalelor.

Prudența recomandată de șeful Partidului Conservator mie nu mi se putea impune: eu nu angajam pe nimeni.

Vă rog acum să judecați.

Eu, șirianul de baștină, am stat 6 ani de zile la Arad, unde mi-am început studiile. Am urmat timp de doi ani studiile la Timișoara, mi-am trecut examenul de maturitate la Sătmar, am fost timp de un an secretar consistorial la Oradea-Mare, am petrecut ani de zile la Sibiu ca director al *Tribunei* și-n urmă secretar în comitetul Partidului Național Român și am făcut, ca, poate, nici unul dintre contimporanii mei, călătorii mai ales pe jos prin țările române. Am deci pretutindeni legături și de pretutindeni amintiri.

Cînd am văzut, deci, că izbucnește războiul, altfel simțeam eu soarta românilor de acolo, iar nu ca cei ce numai din auzite îi știu pe români. Altfel văd eu și astăzi lucrurile, mizeria ce se întinde acolo, vărsările de sînge și pustiirile făcute de maghiari. Altora li se va fi părînd interesant lucrul acesta, dar pentru mine e înfiorător, căci știam ce are să se-ntîmple.

Prudența cerea acum nu să taci, ci să înfrunți orișice primejdie, stăruind cu hotărîre bărbătească pentru ca ai tăi să rămîie oameni cu minte. Cel mai de căpetenie interes al nostru era — am zis-o mereu — ca românii să iasă din acest război crîncen ca *un neam de oameni cumpeniți și vrednici de încredere.*

Cercetați d-voastre și vă veți încredința că d-nii Vaida-Voevod, Maniu și alții dintre fruntașii alăturea cu care am luptat au stăruit tot ca mine, au zis același lucru. Fruntașii bucovineni de asemenea.

„Da! — o să zică d-l comisar regal — dar aceia se aflau sub călcîiul maghiarilor."

Parcă noi, aici la București, nu ne aflam sub călcîiul nemților?! Ne era iertat să asmuțăm contra lor? Era în interesul neamului românesc să nu mai zgîndărim focul. Chiar și cei ce tăceau numai în public tăceau, dar în atingerile lor cu germanii vorbeau tot ca noi cei ce ne aflăm aici pe banca acuzaților.

Orișicît de-ngrozitori ar fi fost nemții care au venit aici, d-voastre trebuie să știți și fără ca să vă spun eu că în ajunul venirii nemților s-au pus foarte multe stăruințe ca maghiari, turci și bulgari să nu intre-n București mai nainte de a fi intrat germanii. De ce? Pentru că cei de aici ne temeam de maghiari, de turci și de bulgari și-n acele împregiurări triste îi socoteam pe germani drept un fel de ocrotitori ai noștri contra aliaților lor. N-aveți decît să cercetați pentru ca să vă încredințați că așa și era. Îngrozitoare lucruri au făcut bulgarii prin orașele și prin satele noastre, chiar și la București ce-ar fi făcut dacă nu i-ar fi oprit germanii?

Spunea d-l comisar regal că la „Capșa" bulgarii trebuiau să steie cu perdelele lăsate. Eu vă mai spun că-n cele din urmă n-aveau voie să poarte armă. De ce? Cine-i oprea? Hotărît că nu noi, care n-aveam nici o putere.

Este iubirea de oameni și durerea de neam ceea ce ne-a făcut să vorbim cum am vorbit nu numai pe noi, ci pe toți.

Îndeosebi eu mai aveam și un alt cuvînt încă mai puternic, pe care mai ales d-voastre, oștenii, îl veți înțelege.

În timpul acum nu tocmai scurtei mele vieți am ostenit, m-am expus și am adus jertve și repet ceea ce am zis la înterogatoriu, nu e între contimporanii mei nici unul care a făcut atît ca mine pentru unitatea sufletească a românilor de pretutindeni. În lupta grea și îndelungată am avut tovarăși oameni cu lepădare de sine, care au ostenit și ei, s-au expus și au adus jertve.

S-au stins unul după altul acești vrednici și mie neuitați luptători, tovarășii mei de muncă și de suferințe, și eu am rămas singur aproape. Nu e oare o datorie de pietate să stărui în convingerile noastre și să port în grelele vremuri de azi steagul sub care am luptat? Dacă n-aș face-o, ei s-ar ridica din mormintele lor și-ar striga: „Nemernicule, Dumnezeu ți-a făcut parte de mai îndelungată viață pentru ca de frică să te lepezi de noi și să taci?!"

Nu-mi era iertat să tac, d-le comisar regal, căci eu nu sunt politician lihnit de căpătuire, nici patron nevoit a-şi căpătui clienţii.

Trec acum la cele zise de d-l comisar regal despre convingerile mele.

Să mă ierte d-l comisar regal: eu pot să fiu spînzurat, împuşcat, ars pe rug ori decapitat pentru convingerile mele. Convingerile, pentru care am fost adus aici, nu sunt însă *numai ale mele.*

La interogatoriu vi-am arătat că de la 1871 şi pînă astăzi am susţinut o politică, şi am făcut-o aceasta pentru ca să vedeţi că nu era a mea politica aceasta şi că-mi lipsea intenţiunea rea, care ar face din fapta mea o crimă. Nu poate să fie făcător-de-rele omul care susţine ceea ce făcea regele Carol I, în înţelegere cu cei mai de frunte dintre sfetnicii lui.

Am avut legături cu regele Carol I şi voi fi ştiind mai bine decît d-l comisar regal care îi erau intenţiunile. Politica lui nu era, cum mulţi cred, o politică personală, ci politica fruntaşilor neamului românesc, care, şi mai nainte de a fi venit regele Carol I în ţară, au avut aceleaşi convingeri.

Vi-o spun aceasta pentru ca să vedeţi că e peste putinţă să fie intenţiune duşmănoasă la un om care nu susţine părerile sale, ci convingeri tradiţionale. D-l Perieţeanu vi-a arătat în strălucita sa pledoarie că nu de la 1866, ci încă de la Heliad Rădulescu, de la Cîmpineanu, de la Grigorie Alexandrescu şi de la V. Alecsandri, care a scris *Pohod na Sybir,* politica românilor e aceeaşi.

Eu merg mai departe.

Am publicat, domnule preşedinte şi onorabilă Curte, mii de documente privitoare la istoria românilor cu începere de la 1500, şi din ele ştiu că Petru Rareş a fost alungat din ţară pentru că avea legături ca Ferdinand I. Radu-vodă Paisie, bunicul lui Mihai-vodă Viteazul, a luat parte la războiul purtat de Carol V contra Ligei de Şmalcalda. Petru cel Şchiop, nepotul de fiică al lui Petru Rareş, a fugit din ţară pentru că avea legături cu Rudolf II, şi a murit la Bolzano, ca pensionar al acestuia.

Mihai-vodă Viteazul a intrat în Ardeal în înțelegere cu Rudolf II, ca să alunge pe uzurpatorul Andrei Báthory. Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai-vodă, a trăit la Viena, acolo s-a căsătorit și acolo i-au crescut copiii. Radu-vodă Șerban tot la Viena a murit, Matei-vodă Basarab, care nu avea copii, roagă pe Ferdinand III să-i trimită pe Mihai, nepotul lui Mihai-vodă, ca să și-l facă moștenitor. „Am să ți-l trimit — răspunde acesta — dar interesul lui e să fie crescut la Curtea mea; cînd va fi ajuns om, ți-l voi trimite." A și plecat tînărul, dar a murit de ciumă pe drum. Mai știți apoi că Șerban-vodă Cantacuzino, luînd parte la-ncungiurarea Vienei, și-a cîștigat merite, pentru care și azi o stradă din Viena se numește „Cantacuzino". Constantin-vodă Brîncovanu, în sfîrșit, a suferit moartea de mucenic pentru că dușmanii au dat pe față legăturile lui cu Curtea din Viena.

Mă opresc aici, căci urmează epoca fanarioților, asupra căreia prea multe ar urma să vă spun.

Voiți să puneți în rîndul făcătorilor-ce-rele pe un om care se ține de firul ce trece prin întreaga istorie a românilor? !

„Dar — zice d-l comisar regal — ai fost plătit ca să scrii, ai luat 50 lei de articol."

Domnule președinte și onorabilă Curte, nu știu ce vor fi zicînd urmașii noștri cînd vor afla că Ioan Slavici era pus în rîndul trădătorilor pentru că lua 50 lei de articol scriind numai ceea ce toată viața lui a scris.

E în gîndul eminentului jurisconsult prea mult atît?

Eu aș putea să dovedesc că mi s-au oferit o mie de lei pe lună și foarte plăcute căpătuieli pentru cîte un singur articol pe săptămînă, și n-am primit pentru că vorba era să scriu și ceea ce nu se potrivește cu convingerile mele. E însă de prisos dovada aceasta, căci d-l comisar regal mai știa un lucru pe care nu vi l-a spus d-voastre.

I-am spus adecă d-sale că n-am colaborat la *Gazeta Bucureștilor* decît pînă la apariținuea *Luminii*. I-am spus și de ce.

Cu toate aceste, nu mai departe decît ieri mi-a zis: „Ai luat 50 l de articol!"

Ei bine! judecați, mă rog, rece și limpede dacă preotul, cînd ia taxa de patrafir, cade ori nu în păcatul simoniei.

D-l comisar regal păcătuiește cînd își ia leafa? N-are să trăiască orișicine pe urma muncii sale?

Toți oamenii aceștia nevinovați, cu desăvîrșire nevinovați, luau înainte de război mai mult decît în timpul colaborării lor la *Gazeta Bucureștilor*, iară eu nu luam decît rar cei 50 l.

Știți prea bine că după ce scriam articolul, îl trimiteam la redacțiune, iar redacțiunea îl trimitea la cenzură. Cenzura mi-l suprima ori mi-l ciopîrțea, încît nu-mi mai da mîna să-l public și eram nevoit să scriu altul și iar altul. Luam deci cei 50 l ai d-lui comisar regal adeseori pentru cîte două-trei articole.

Încă mai rău era că redacțiunea publica din cînd în cînd și articole ciopîrțite, din care ieșea cu totul altăceva decît ceea ce scrisesem eu. Asemenea articole ciopîrțite sunt și cele citite de d-l comisar regal în fața d-voastre drept dovezi de trădare. De aceea nici nu mai stau de vorbă în ceea ce le privește.

Era, în sfîrșit, un lucru și mai greu.

D-l comisar regal — zic iar — avea la dispozițiunea sa întreaga poliție și putea să cerceteze: care sunt germanii cu care aveam legături? pe cine a văzut intrînd la mine? la cine m-a văzut ducîndu-mă? unde și cu cine unelteam?

Eu vă spun un lucru. Șeful cenzurii era într-un timp căpitanul Kremnitz, fiul răposatului dr. Kremnitz, un bun prieten al meu și al Mitei Kremnitz, care a tradus cîteva din novelele mele. Am purtat în brațe pe căpitanul Kremnitz cînd era copil, l-am învățat să citească și să scrie românește, dar după ce a venit la București cu oștirile germane, nu ne-am întîlnit niciodată. Pot să dovedesc că mi-a trimis prin alții vorbă că s-ar bucura dacă ne-am întîlni, dar i-am răspuns: „Cîtă vreme e șeful cenzurii, eu n-am a face cu el, e mai bine să nu ne vedem".

Aveam însă legături literare cu alți germani, căci am publicat un dicționar român-german și o gramatică română pentru germani. Acestora le spuneam părerile mele fără de încungiur. Mereu le-am spus: „Voi, nemții, aveți un particular talent de a vă face fără de nici un folos nesuferiți". Le-am mai spus: „Dacă mai stați aici, o să se pună la barierele Berlinului table cu inscripțiunea: « *Cel ce a stat trei luni la București timp de trei ani nu mai are voie să intre în acest oraș* »". Cînd au vrut să introducă calendarul gregorian și-n cele bisericești, le-am zis: „Voi ați cucerit țara, dar nu sufletele noastre!" Cînd au intrat în Teatrul Național, li-am zis: „Ce căutați acolo? Acolo e templul artei române. Nu e în interesul vostru să-i jigniți pe români". Cînd s-au pornit negocierile de pace, li-am zis: „Vreți să încheiați o pace păgubitoare nu numai pentru noi, ci și pentru voi".

Nu mai puteam s-o duc, și astfel, cînd a apărut *Lumina*, m-am lipsit de cei 50 lei ai d-lui comisar regal. I-am mulțumit d-lui Stere că m-a scăpat... „S-o mai poarte și alții — am zis — sarcina cea atît de grea."

De ce nu vi-a spus-o d-l comisar regal și aceasta?!

Mai rămîne o obiecțiune pe care am s-o înlătur, și aici vorbesc nu numai de mine însumi, ci și de toți cei ce am stăruit și mai stăruim în politica tradițională.

S-au schimbat împregiurările și astfel nu mai avem nici noi să ne-ncăpățînăm.

Aceasta nu!

Nu sunt eu, nu e d-l comisar regal, nimeni în lumea aceasta nu e în stare să scrie istoria faptelor nepetrecute. Nu mai cercetez ce s-ar fi întîmplat dacă nu s-ar fi întîmplat cele întîmplate, sunt însă stăpînit și azi de gîndul că bine nu e cum este.

M-am pomenit în lume cu simțămîntul că cel mai nenduplecat și mai primejdios dușman al neamului românesc au fost, sunt și rămîn slavii, care ne-mpresoară din toate părțile, viața mea toată mi-am petrecut-o săvîrșind fapte pornite din sîmțămîntul acesta și nu osîndă mi se cuvine pentru că stărui în convingerea că pe calea cea bună sunt aceia dintre fruntașii neamului nostru care ne spun că din legăturile noastre cu slavii și cu sprijinitori ai slavilor pentru poporul român numai rele pot să purceadă.

Se poate că ei greşesc şi greşesc și eu, dar greşala nu e crimă şi procesul acesta au să-l judece urmaşii noştri, care vor cunoaşte şi urmările faptelor săvîrșite azi de noi.

Mai înainte de a încheia, am, domnule preşedinte şi onorabilă Curte, să întregesc trei dintre articolele ciopîrţite, pe care d-l comisar regal vi le-a citit drept dovezi ale trădării.

Unul e acela în care am zis că cei ce au încurajat dezertările românilor din armata asutro-ungară dezorganizează armata română. În acel articol am zis: *„Băgaţi de seamă că-n armata română sunt și bulgari, maghiari, precum și peste 40 000 de evrei, care nu sunt cetăţeni ai statului român: nu sunt aceştia trădători dacă la vreme de grea cumpănă trec la duşmanii noştri? !“* Cenzura a suprimat aceste vorbe.

A mai suprimat cenzura şi următorul citat din scrierile lui Dimitrie-vodă Cantemir: „Unde este *inima curată,* nici întîi jurămîntul, nici pe urmă vicleșugul *sau călcarea jurămîntului nu încape*“.

Bărbatul adevărat refuză jurămîntul, iar dacă nu l-a refuzat, se ţine de el.

Eu nu din degetul meu am supt convingerea că-n războiul acesta cel mai de căpetenie interes al nostru era să fim socotiţi drept neam de oameni vrednici de încredere.

Altul e articolul în care am zis că vărsările de sînge de la Mărăşeşti erau fie zadarnice, fie de prisos.

Zadarnice au fost, pentru că după ele a urmat pacea pentru noi grea.

De prisos au fost pentru că gloria cea mare o cîştigaseră oştenii români la poalele Bucegilor, la Dragoslave, la Salătruc şi în Valea Oltului, unde, puţini, rău pregătiţi și slab înarmaţi, au ţinut în loc cea mai puternică dintre armatele din zilele noastre, au zădărnicit planurile bine chibzuite ale duşmanului şi au sfărămat cariera lui Falkenhayn, unul din cei mai de frunte generali.

Nici Leonida n-a ieșit învingător la Termopile şi tot a rămas om cu mare mărire. Și Termopile au fost strîmtorile Carpaţilor.

Al treilea articol e acela în care am zis că n-avem noi românii să ne răzemăm pe Franţa, nici pe Anglia, căci ele n-au interese care cer ca poporul român să crească şi să se întărească.

Vă rog, domnule preşedinte, să-mi daţi voie să repet citatul pe care l-am făcut la interogatoriu în privinţa aceasta.

Sir William Witte, un bun prieten al lui Ioan Ghica, timp mai îndelungat consul al Angliei la Bucureşti şi-n urmă ambasador la Constantinopol, îşi publică corespondenţa la *Sutherland Edwars*. La pag. 211 se afla o scrisoare de la 14 aprilie 1879 a ambasadorului *sir* Henri Layard. În aceasta se zice:

„Marea primejdie ce ameninţă Europa despre răsărit este că România şi Ungaria vor fi împresurate şi distruse de către slavi, ceea ce are neapărat să se-ntîmple dacă Rusia va reuşi să împreuneze pe aşa-numiţii slavi din Peninsula Balcanică într-o singură naţionalitate, care va nimici în cele din urmă toate elementele de neatîrnare şi civilizaţiune.“

La pag. 196 se află o altă scrisoare, aceasta de la 14 iulie 1882, în care se zice:

„Acum, după ce a fost declarată stat independent, România va ocupa o importantă şi în acelaşi timp primejdioasă poziţiune în mijlocul raselor care vorbesc slavoneşte şi ale cărora planuri şi tendinţe ambiţioase au fost în mod extraordinar încuragiate prin cele din urmă evenimente.

Acestei ţări şi Ungariei le este rezervat să poarte lupta pentru libertate şi independenţă contra unui popor hrăpăreţ şi lipsit de scrupule.“

Aş putea să mai fac mii de asemenea citate, dar ele sunt de prisos.

Unul singur mai fac.

Cînd cu Divanurile ad-hoc, baronul de Richthoffen, comisarul Prusiei, primeşte de la regele Frederic Wilhelm IV însărcinarea să stăruie pentru unirea ţărilor sub o dinastie străină.

La 6 octombrie 1856 comisarul răspunde şi zice între altele:

„Dacă la reorganizarea celor două Principate vorba ar fi numai de o singură cestiune, adecă de folosul celor două ţări, şi dacă comisarii exmişi de deosebitele puteri ar pleca la reorganizare toţi de la baza aceasta, comisarul m.-voastre ar avea un joc uşor. Că un regim tare, monarhic şi pe cît se poate de bine asigurat, deci ereditar, e ceea ce mai bine se potriveşte cu interesele lor, în privinţa aceasta părerile nu se deosebesc; de adevărul acesta toate puterile sunt atît de pătrunse, încît tocmai de aceea unii dintre cei ce au semnat Pacea de la Paris, alăturat cu majestatea-voastră, nu voiesc această măsură din cauza urmărilor ei.

Căci interesele, folosul, naţionalitatea măsurii pentru Principate ele înşele pentru majoritatea puterilor sunt lucruri cu totul subordonate. Motivul de căpetenie pentru ele e politica proprie; ele vor admite numai ceea ce se potriveşte pentru Principate fără cea mai mică jignire pentru propriile lor interese, chiar şi aceasta numai cu multă nencredere."

Şi de aceste ştiu eu multe. De aceea sunt năpăstuit cînd d-l comisar regal vrea să mă scoată vinovat pentru că li-am spus fraţilor mei care puţine au cetit: „Nu prea puneţi temei pe Franţa, nici pe Anglia, căci pentru ele mai presus de toate sunt propriile lor interese, care nu se potrivesc cu ale noastre. Una zic înainte de război, alta-n timpul războiului şi teamă mi-e că iar alta vor zice după război."

Cu toate aceste, d-l comisar regal cere pentru mine cea mai aspră pedeapsă, căci, în gîndul nu ştiu cui, interesele superioare ale neamului românesc o cer aceasta.

Nu, domnule preşedinte. Adevăratele interese ale neamului românesc cer, din contra, ca oamenii ca mine să nu fie puşi în rîndul făcătorilor-de-rele.

Eu am scris o mulţime de cărţi, care sunt citite azi şi vor fi citite şi-n viitor, mai ales de tinerime. Nu este în interesul neamului românesc ca cei ce le citesc să zică: „Dar cel ce-a scris era un făcător-de-rele!"

Eu am scris nişte broşuri, în care dau poveţe asupra educaţiunii naţionale, asupra celei fizice şi asupra celei morale. Nu e bine ca cititorii lor să zică: „Iată, omul care le-a scris aceste era un ticălos, care, neavînd la vreme de bătrîneţe ce să mănînce, s-a făcut trădător! Avem să-i aruncăm cărţile-n foc!"

În toate cărţile de citire sunt scrieri de ale mele, în toate manualele de istorie literară e trecută biografia mea.

Au să fie ele aruncate-n foc?

De ce?!

Pentru că n-am voit să mă leapăd şi eu cînd s-au lepădat alţii de convingerile în care au stăruit bunii şi părinţii noştri şi pînă ieri am stăruit şi noi cei încă în viaţă.

Îmi aduc aminte în clipa aceasta de o odă a lui Horaţiu, în care se zice:

„Si fractuos illabitur orbis, impavidum feriem ruinae!", ceea ce va să zică: „Dacă sfărămată-n bucăţi s-ar prăbuşi lumea, bărbatul adevărat ar sta nenfricat deasupra dărămăturilor".

Eu am ţinut totdeauna să mă potrivesc cu aceste. Toată lumea strigă: „N-avem caractere!" Iar pe mine să mă osîndiţi pentru că am fost statornic toată viaţa mea?

Ori, cum a zis d-l Perieţeanu, sunt un nebun, şi atunci nu la Văcăreşti, ci la Mărcuţa aveţi să mă trimiteţi; ori m-am ramolit, şi atunci tot nu la Văcăreşti, ci într-un sanatoriu mi-e locul.

Mă ... vedeţi însă că sunt om în toată firea, zdravăn şi trupeşte, şi sufleteşte pentru vîrsta la care am ajuns. De aceea d-l comisar regal îmi cere capul, căci am fost om cumsecade şi-am umblat în aceleaşi drumuri ca fiul lui Ioan Brătianu pînă-n ajunul războiului, dar după ce şi-a schimbat părerile, eu nu m-am lepădat de ale mele.

Urmaşii au să-l judece şi ori să-l ridice-n slava cerului ori să-l osîndească.

Şi pe mine tot numai ei au căderea de a mă judeca.

Domnule preşedinte și onorabilă Curte, vă vorbesc acum ca și cînd n-ar fi vorba de mine, acuzatul Slavici, ci năpăstuitul scrietor Ioan Slavici.

Dacă ţineţi seamă de efectele morale ale verdictului, nu e destul să mă achitaţi: trebuie să-mi daţi satisfacţiune pentru toate nedreptăţile ce mi s-au făcut, pentru modul în care am fost tratat.

Dacă nu puteţi s-o faceţi aceasta, daţi-mi, vă rog, o pedeapsă grea, care nu mă jigneşte, nu mă umileşte.

IAR LA VĂCĂREȘTI

I

Iubite amice,

După ce am fost osîndiți, Karnabatt, Grossmann, cei doi Teodorești și eu, am rămas tot la hotel, „Modern". A venit, ce-i drept, grefierul să ne ducă iar la Văcărești, dar, mulțumită stăruințelor lui Costaforu, tot ne-au mai lăsat acolo. Am rămas și după ce Curtea superioară a confirmat sentența, ba chiar și după ce am făcut recurs la Înalta Curte de casațiune.

Aceasta a fost partea rodnică a timpului petrecut la „Modern". Cunoscînd țara și oamenii, eu eram pe deplin încredințat că nu este în România Curte care e-n stare să ne scape și de aceea mi-am început și continuat în toată liniștea lucrarea, ca și cînd m-aș fi aflat la crama de la Panciu. Advocații, însă, care priveau lucrurile din punctul de vedere al legilor, nu se-ndoiau că Înalta Curte de casațiune, dacă nu chiar Curtea militară superioară, va recunoaște că rău am fost judecați, iară Grossmann și cei doi Teodorești, care aveau chiar între miniștri proptele, își făceau iluziuni.

M-am solidarizat deci cu aceștia și am subscris recursurile, fără însă ca să-mi fi pierdut liniștea omului care-și știe pozițiunea definitiv regulată.

Nu mi-am perdut-o nici după ce regina Maria, în urma stăruințelor lui Costaforu, a intervenit ca de 10 mai să fim grațiați.

N-am fost grațiați, căci, așa se zicea, în curînd urma să fie publicat decretul de amnistie generală.

Deocamdată am fost duși iar la Văcărești.

Am găsit aici altă lume: alt director, alt grefier, alt prim-gardian, alt medic și o curățenie desăvîrșită pînă în cele mai mici amănunte. Ruinele tot ruine erau, dar văruite. Curtea era curată și drumurile fuseseră drese și măturate. Unde mai înainte fuseseră mormanele de gunoi, acum era săpat, greblat și semănat cu lucernă, cu fasole, cu pătlăgele, cu porumb, ba pe la margini aveam și flori. Băile și etuva erau puse-n funcțiune și oamenii, îmbrăcați mai omenește, veneau rînduri-rînduri să se îmbăieze și să-și dezinfecteze la etuvă haine, saltele și pături. Pereții și tavanele erau pretutindenea văruite, podelele erau frecate, uși, paturi și pardoseli dealtfel erau spălate cu petroleu. Văruite erau trunchiurile copacilor, ba pînă chiar și drumurile pe ici, pe colo.

Culmea curățeniei era apoi la celule, unde urma să fim adăpostiți noi.

Am putut deci să-i zic fără de exagerare directorului general al Închisorilor: pînă acum se zicea *„curat ca la mănăstire“*, de aici înainte o să se zică *„curat ca la pușcărie“*.

Mai presus de toate e însă aici la Văcărești aerul totdeauna curat și proaspăt, încît mișcarea făcută prin curtea cea largă e o adevărată binefacere.

Pe lîngă toate aceste, Karnabatt mai adusese cu sine un așa-zis „Sirius“, pe care mi l-a pus la dispozițiune, încît puteam să-mi gătesc ceaiul, cafelele și mîncările după gustul meu și după cum îmi priiesc. Timp aveam destul pentru aceste. În curînd am ajuns deci să mă simt mai bine decît orișicînd în timpul celor din urmă vreo zece ani. Nici astmă, nici semne de diabet nu mă mai supără; poftă de mîncare și somn bun am mereu. După opt ani, în timpul cărora nu am putut să suport fumul de tutun, fumez iar cu plăcere iarba-dracului și lucrez cu multă rîvnă.

Abia acum m-am pătruns cu desăvîrșire de gîndul că în mijlocul murdăriei curăția sufletească nu e cu putință. Nu e însă destul să lipsească murdăria, și la

Bucureşti ar fi un fel de rai pămîntesc dacă n-ar lipsi încă curăția sufletească.

Știindu-te om care-mi citești scrisa numai cînd n-are altă treabă, eu, care de asemenea nu am altă treabă, am să mă-ntind la vorbă, dar de astă dată am să-ți vorbesc numai despre cele bune și frumoase.

Cînd am sosit la Văcărești, gardianul, care ne-a luat în purtarea sa de grijă, ne-a dus, înainte de toate, la etuvă, pentru ca să ni se dezinfecteze hainele și bagagiul. Vorba era să mai fim și tunși, rași și îmbăiați, dar aceste ni s-au iertat.

Ca totdeauna și pretutindeni eu am rămas și la etuve cel din urmă, coada cozii. Cînd am ajuns deci la celule, era prea tîrziu.

Gîndul nostru era să luăm celulele din etaj, din coridorul cărora se deschide o frumoasă vedere asupra grădinilor de la meazăzi. Sunt însă acolo numai zece celule. Primele cinci, despre scara paraclisului, erau ocupate de cinci socialişti, tot oameni tineri; într-a şasea se afla un alt domn, a şaptea a luat-o Dem. Teodorescu, a opta o ocupase cu cîteva ore nainte colonelul Victor Verzea, într-a noua se instalase Grossmannul meu, iar a zecea, o celulă îndoită, deci pentru două persoane, era rezervată pentru Arghezi.

Sunt, iubite amice, nemîngăiat cînd îmi dau seamă că mi-e peste putință să-ți descriu gesturile, atitudinile și mutrele noastre cînd ni-am pus întrebarea care dintre noi intră cu Arghezi.

— D-ta — i-a zis Grossmann lui Dem. Teodorescu — îi ești cel mai bun prieten, deci cel mai indicat.

— Eu?! Doamne ferește! a răspuns acesta.

— Să intre Karnabatt!

— Nu! nu! nu! răspunse Karnabatt dînd din mîni și din picioare.

— Domnule Slavici?

— Eu — am zis — din capul locului eram hotărît să iau una din celulele de jos, care toate sunt goale. Vreau adecă să-mi fac o grădină cu flori în fața celulei și să-mi petrec timpul săpînd, plivind și stropindu-mi grădinița.

Arghezi a rămas singur și s-a instalat boierește, cu toate dichisurile de care un om ca dînsul are trebuință, iară eu am luat prima celulă lîngă scară și am cerut de la director o bucată de loc în fața celulei, cincisprezece pași în lung și doi pași în lat, ca să-mi fac grădiniță.

Rîdea mai unul, mai altul de mine, căci săpam în moloz și eram mereu nevoit să scot bucățile de cărămidă și să le arunc la o parte, iar lucrul acesta puteam să-l las în seama vreunuia dintre pușcăriașii ce se uitau la mine. Mai rîdeau însă și pentru că erau încredințați că n-o să mai fiu eu la Văcărești cînd o să-mi înflorească grădina. Eu îmi căutam însă de treabă după tradițiunile de la Vaț, unde de asemenea aveam grădinița mea. Am săpat și am greblat frumos. Am pus la margine un șir de ceapă și-am mîncat-o apoi, ba au mîncat și alții din ea. Am pus un șir de ardei, care are floare frumoasă. Eu n-am gustat din el, dar s-au înfruptat toată vara alții. Soția mea mi-a adus semințe de salată, care răsare iute și e de un verde-dulce: săptămîni de-a rîndul am mîncat și eu și alții din ea. Am mai pus la capete și la mijloc cîte un fir de floarea-soarelui și mă bucuram cînd, pe lîngă vrăbii, îi mîncau și oamenii semințele. Mi-a mai adus soția mea zece boabe de ricină, o plantă care crește răpede și are frunze foarte frumoase. Acum îi sunt coapte păstăile. Mi-a adus și hrizanteme, care au flori multe și frumoase, verbine care înfrățesc și se întind, petunii care înfloresc toată vara și rezedă care miroase frumos. Părinteasca stăpînire m-a lăsat să mă bucur îndelung de toate.

Cei doi Teodorești, ba chiar și unii dintre socialiști primeau cel puțin de cîte două ori pe săptămînă mari și frumoase smocuri de flori proaspete, pe care și le puneau pe masă ori le scoteau în coridor, ca să se bucure și alții de ele. Soția mea, care se deprinsese acum cu drumul Văcăreștilor, n-avea nevoie să-mi aducă și ea flori, căci grădinița mea era buchet mai mare și mai frumos decît toate smocurile cumpărate din piața Sf. Anton, și ne bucuram amîndoi cînd îi dedeam eu o floricică.

Una din cele mai omenești și mai curate mulțumiri e să urmărești intrarea în ființă a vietăților, fie animate fie plante, și să iei parte la creațiune ajutîndu-le-n creșterea lor. Eram deci cuprins de jale cînd vedeam că numai pe ici, pe colo cîte unul înțelegea plăcerea pe care o simțeam diminețile, cînd vedeam înviorată grădinița cea ieri ofilită, pe care seara trecută o plivisem, o săpasem cu furculița din tacîmul meu și-o stropisem cu ulcica în care-mi găteam mîncarea. De aceea unii mă socoteau maniac cînd eram supărat foc dacă unul ori altul, voind să-și scurteze drumul, călca-n stratul meu și nu credeau că în adevăr îmi pare bine dacă cineva își smulge cîteva fire de salată ori de ceapă, își rumpe o floare ori își ia un ardei. Mie folosul ostănelii îmi era, că fleacul acela de grădiniță mă leagă de pămîntul unde eram nevoit să stau ca să-mi fie mai ușoară siluita rămînere, încît puteam să-mi zic: „Dă-i naibii și nu te supăra, căci știi tu să-ți faci și aici plăcută viața!"

Să nu rîzi, prietene, și tu de această duioșie de diletant în arta grădinăriei, căci ea nu e decît preludiul unei simfonii dureroase.

Nu era, precum ți-am spus, în curtea cea mare numai grădinița mea. Era acolo și-o mai mare întindere de fasole, erau multe pătlăgele roșii, era mult porumb, erau bostani, dovleci, pepeni, ardei grași, ba pînă chiar și un zarzăr, un corcoduș și doi meri.

Eu, nenorocitul de mine, toate le urmăream în creșterea lor, de toate mă bucuram.

Vai de sufletul meu de om rău nărăvit, căruia i s-a înfipt în minte gîndul că cea mai mare dintre mișeliile de tot mari e să nimicești hrana omenească în mijlocul unei lumi pline de flămînzi.

Atîta rînduială, atîta disciplină, o atîta îndrumare morală e în acest penitenciar și casă de corecțiune, încît nu mi-a fost dat să văd și ceva copt, un rod ajuns la deplină desfășurare: toate au dispărut ca prin farmec mai înainte de a fi bune de ceva. Luau hoții mai de frunte, luau ucenicii în ale hoției, luau și alții, fiecare la rîndul lui, parcă așa trebuia să fie.

Eu îmi aveam masa la ușa celulei, unde era aer și lumină și le vedeam toate.

Mai ales în primele două oare după-prînz, cînd gardienii își făceau obligatul pui de somn, hoții se furișau unul cîte unul prin dosul bisericii și începeau să-și facă fiecare partea cuvenită. Din mine țipa dreptatea.

— Ce faci acolo? ! strigam de răsuna curtea.

— Lasă corcodușile să se coacă! strigam apoi.

— Lasă merele să se coacă!

— Nu rumpe, omule, crăcile de la zarzăr!

— Ce faci, mă, tu la pătlăgelele verzi? !

— Nu rumpe porumbul, că nu e încă făcut!

— Nu vezi că e crud pepenele? !

Cei în drept se uitau hoțește la mine.

— Dar pe tine cine te-a pus pîndar aici? ! răspundea cîte unul dintre cei țanțoși.

— Păzește-ți treaba! îmi zicea altul.

În cîteva rînduri p-aici-p-aci să mănînc trînteală, și era un timp cînd nu puteam să umblu prin curtea Văcăreștilor decît cu mare pază, ca pe străzile Bucureștilor.

— Hotărît că-i lipsește moșului o doagă! zicea cîte un gardian, care lua și el fără ca să-i pese dacă-l văd ori nu hoții.

— Da, îi lipsește! ziceau și alții, oameni mai cu minte, care nu se dedeau nici ei la o parte.

Adevărul era că la Văcărești lipsea cel mai de căpetenie lucru pentru orișice pușcărie cumsecade: purtarea de grijă pentru viața sufletească a nenorociților întrați acolo.

Mai era însă un lucru urît, care e cu atît mai dureros cu cît celor mai mulți li se părea ridicol.

Deținuții primesc acum o hrană mai omenească: în fiecare zi cîteva sute de grame de pîne, la prînz și seara cîte o străchiniță de ciorbă, destul ca să nu mai moară de foame. Ei sunt însă oameni mai mult ori mai puțin mîncăcioși și tot vin mereu să ceară o felie, fie chiar și numai o cojiță de pîne.

Eu, prietene, mi-am potrivit lucrurile așa, că niciodată nu mănînc decît jumătate din pînea mea, căci mă mai hrănesc și cu altele. Păstrez pînea de azi pe mîne, cînd mănînc jumătate din ea; poimîne i-o dau cealaltă jumătate unuia dintre flămînzi ori o-mpart între doi.

Ei bine! domnul Negoiță, primul gardian, om aici mai puternic decît toți regii din țările stăpînite de dînșii, a primit, se vede, de la cineva drept peșcheș un ied, pe care nu l-a mîncat, ci l-a lăsat să se răsfețe-n curtea plină de hrană omenească. Pe cînd eu îmi trăgeam pînea de la gură, ca să am mulțumirea de a li-o da altora mai flămînzi decît mine, acea sămînță de drac făcea burtă mistuind în fiecare zi hrana din care s-ar fi putut sătura cel puțin zece oameni.

Să nu te pună păcatul să dai cu socoteală că ți-o spun prea lată. Eu, abia acum la vreme de bătrînețe, am ajuns să mă dumiresc de ce anume la judecata cea din urmă sufletele sunt împărțite, ca la Domnești, în „capre" și „oi". Capra e în adevăr după chipul și asemănarea Necuratului.

Afurisita aceea de lighioană mînca numai floare și rodea, drept un fel de desert, scoarță de copaci și de pomi. Închipuiește-ți, te rog, cîtă floare de fasole încape în acea burtă de rumegător, care crește, mereu crește. La nevoie, cînd nu mai găsea floare, mînca și fasole, dar numai din cea subțirică și de tot fragedă. Fă-ți socoteala și te vei încredința că mai-nainte de a-i fi screscut coarnele și barba, ca la orișicare țap adevărat, a mistuit cel puțin un bun car de fasole.

După ce porumbul a-nceput să-și dea rodul, cîte trei, patru, pe ici, pe colo chiar cinci știuleți pe un tuleu, lighioana dracului mînca numai mătasă. Dacă se-ntîmpla ca știuletele să-i fie prea sus, răsturna întregul tuleu, încît pretutindeni era porumb culcat la pămînt. Alt bun car de hrană omenească nimicită, spre bucuria Necuratului.

Floarea de pătlăgele nu-i plăcea, se vede, căci o lăsa să deie rod, dar răsturna planta întreagă și-o călca-n picioare — așa numai, din răsfățare de pui de țap.

Nici dovleci, bostani ori pepeni nu mînca, dar umbla printre vrejurile întinse pe pămînt și le rumpea, încît se duceau dracului și floare și rod.

„Dar grădinița ta?" vei fi întrebînd tu.

Nu mă mai întreba, căci acesta e unul din cele mai triste capitole în istoria vieții mele de Văcărești.

Dușman nemilos al puiului de țap, mi-am pierdut în timpul celor cîteva luni de mai multe ori sărita și-am sărit să dau cu piciorul și să-l iau la goană.

— Lasă-l, moșule, că e favoritul primului! striga unul.

— Ce păcate?! striga altul. Nu-l vezi cît e de drăguț și de zglobiu?!

Eu nu țineam seamă și-mi vărsam focul.

Urmarea firească a fost că nici el n-a ținut seamă de slăbiciunile mele și a-nceput să mă atingă unde eram mai vulnerabil. Îndată ce simțea c-am plecat undeva, el dădea năvală asupra grădiniței mele. Nici mătasa de porumb, nici floarea de fasole, nici chiar scoarța de copac nu-i plăcea atît de mult ca hrizantemele, pe care în timp de cîteva zile mi le-a curățit, de nici urmă de boboc n-a mai rămas, iar floare de verbină, n-am ajuns să văd, căci încă de mugur-mugurel, mi le-a mîncat toate. Celelalte mi le-a călcat în picioare, de era jale să te uiți la ele.

Așa-și răzbună țapul jignit în drepturile lui de agent al pușcăriei.

Mai rămăseseră cele zece fire de ricin, cu frunza mare și frumoasă. Într-una din zile m-am pomenit că unul dintre cei din celulele de sus, cine anume nu știu, fără îndoială tot un agent al Necuratului, a vărsat peste ele fie apă fiartă, fie altăceva, destul că a opărit pe cele mai frumoase dintre ele, de ți-e silă să le vezi.

Tristă, părăsită și lăsată în părăginire stă în fața celulei mele grădinița odinioară verde și-nfloritoare, o icoană a vremurilor prin care trecem. Iară eu sunt tot aici, și doauă petunii, care înfloresc răzlețe și acum, parcă-mi zic: „Noi nu ne dăm, gata să intrăm cu tine-n iarnă!"

De cînd am săpat cei treizeci de pași pătrați, am subscris atîte cereri de tot felul, încît nici unul dintre Teodorești n-ar fi-n stare să le ducă subțioară. La nici una nu ni s-a dat răspuns. Cu toate aceste, mereu era sigur că dacă nu azi, mîne, poimîne, fără-ndoială peste puține zile avem să fim puși în libertate, căci nu rămîne decît să se facă „formele". Eu nu credeam. Cînd am văzut, însă, că mi se pustieşte grădiniţa, am zis şi eu că acesta e un semn învederat că nu mai am ce să caut la Văcăreşti şi am împachetat.

S-a întîmplat însă-n cele din urmă ceea ce încă de mult ar fi trebuit să se întîmple.

În timpul căldurilor de după-ameazăzi puiul de ţăpşor se punea şi el în rînd cu gardienii şi intra la răcoare azi într-una, mîne într-alta din celule, ca să-şi tragă sub pat puiul de somn. Aceasta i s-ar mai fi trecut, dar el lăsa urme, încît îţi venea să crezi că toată lumea mînîncă măsline păstrate-n untdelemn şi aruncă sîmburii şi varsă untdelemnul pe asfaltul cel curat şi şters cu petroleu. Aceasta nu i se putea ierta la Văcăreşti, unde era atîta curăţenie. Celelalte da; aceasta nu! I s-a pus deci cuţitul la gît.

Cînd am văzut această dreptate nenduplecată, am fost cuprins de sîmţămîntul că tot mai am să stau la Văcăreşti şi am despachetat.

Cu acesta se-ncheie preludiul simfoniei desfăşurate pe tema: „Multă curăţenie, dar nici o curăţie."

II

Iubite amice,

După cele ce ţi-am spus despre puiul de ţap, vei înţelege mai uşor rostul „Academiei" de la Văcăreşti. Schopenhauer le este multora urgisit pentru că e de părerea că omul e rău din fire, fiinţă haină şi pornită spre fărădelegi. În monografia sa premiată de Academia din Svedia, acelaşi Schopenhauer zice însă că fundamentul moralei e compătimirea, deci iubirea de oameni, ba chiar de tot ceea ce are viaţă. Gîndul acesta nu e nou: el e temelia moralei brahmane, a celei budiste, ba chiar şi a celei creştineşti, care tot în iubirea de oameni se razămă. De aceeaşi părere e şi cel mai cu minte dintre oamenii ce au trăit pînă astăzi pe faţa pămîntului, Confuciu, care zice că omeneşte bine e ceea ce se potriveşte cu firea omenească, iar rău e ceea ce e-mpotriva firii; iar iubirea de oameni e fundamentul moralei tocmai pentru că ea este-n firea omenească, de care e dezbrăcat cel ce se iubește numai pe sine, iar nu și pe semenii săi. Un lucru e mai presus de toată îndoiala: că fapte săvîrșite din adevărată iubire de oameni, orișicît de jignitoare ar fi ele pentru unii ori pentru alții, nu pot să fie rele.

Sunt acum în zilele noastre oameni cu multă știință de carte, cum a fost abunăoară vestitul Lombroso, care ne-ncredințează că numai unii dintre oameni sunt răi din fire, haini și porniți spre fărădelegi, deci osîndiți din născare să fie făcători-de-rele, cum m-a socotit abunăoară d-l comisar regal pe mine. Au fost precizate așa-zisele stigmate ale celor de felul acesta, și în timpul petrecut de mine la Văcărești, unul dintre profesorii de la Facultatea de drept și-a adus aici elevii, ca să le arete asemenea oameni stigmatizați, și a ținut în biserică o prelegere asupra stigmatelor.

Eu, care am studiat drepturile, sunt acum cincizeci de ani, cînd știința nu era atît de înaintată, nu mă-ncumăt să pun la-ndoială adevărurile lămurite de pe catedrele de astăzi. Un lucru rămîne însă pentru toți neîndoios: că oamenii stigmatizați sunt făcători-de-rele pentru că le lipsește fireasca iubire de oameni, compătimirea, deci sunt dezbrăcați de firea omenească.

Nu mai puțin neîndoios este că între cei ce se află azi la Văcărești sunt foarte mulți cărora le lipsesc stigmatele și sunt, cu toate aceste, făcători-de-rele în puterea cuvîntului.

Îți spun eu, iubite amice, tocmai somitățile, profesorii înaltei „Academii“ de aici, sunt oameni la care mă uitam ori mă uit încă cu un fel de admirațiune. Nici aceștia n-ar fi făcători-de-rele dacă-n sufletele lor ar mai fi compătimire, deschise pentru fireasca iubire de oameni.

Cum au ajuns ei să se dezbrace de firea omenească? De ce s-au făcut haini? Ce-a fost ca dînșii să fie dușmani ai societății omenești?

O, Doamne! Cum vrei să nu se-nhaineze copilul horopsit, care și azi, și mîne mînîncă bătăi cînd e flămînd? Cum vrei să nu se facă dușman al societății omul care-n greaua luptă cu nevoile vieții în loc de sprijin găsește pretutindeni prigonire și năpăstuire? Orișicît de bun l-ar fi făcut Dumnezeu pe om, el, încetul cu încetul, se strică dacă nu e-ntîmpinat de semenii lui cu fireasca iubire. Făcătorii-de-rele sunt cel puțin în mare parte urmarea firească a lipsei de părintească purtare de grijă și a multelor nedreptăți pe care au să le suferă unii, în vreme ce alții se-mpărtășesc de toate bunătățile, căci iubire numai din iubire poate să purceadă.

Un conte italian și soția sa, numele nu mi-l mai aduc aminte, au înființat sub Vezuv un așezămînt de binefacere, în care cresc copii din părinți osîndiți fie la moarte, fie la alte pedepse grele, făcători-de-rele pe care societatea nu i-a mai suferit în mijlocul ei.

Prin iubire neistovită, prin răbdare-ndelungă și prin neadormită purtare de grijă, au scos din copiii aceia, fie ei stigmatizați ori nu, oameni cumsecade.

E greu, dar cu putință, căci iubirea e pentru suflet ceea ce aerul și lumina e pentru ființa trupească.

În așezămintele de educațiune adevăratul pedagog are o particulară slăbiciune pentru copiii răi nărăviți ori chiar stricați, căci aceștia au mai mare trebuință de iubire și nimic nu dă vieții atîta dulceață ca iubirea către cei ce nu sunt vrednici de a fi iubiți.

Chiar domptatorii de fiare sălbatice s-au încredințat că cu binele fiarele sălbatice se îmblînzesc mai ușor decît cu biciul.

Atît la fiară, cît și la om, lucrul de căpetenie este alimentațiunea rațională, deprinderea cu o rînduială bine chibzuită și bunăvoința neistovită.

Fiind acesta felul meu de a vedea, eu mă simțeam nemîngăiat la Văcărești.

Tu, care trăiești în altă lume, vei înțelege că nu am pentru restul vieții mele dorință mai fierbinte decît să mă ajute bunul Dumnezeu să le fac celor ce m-au trimis aici mai mult bine decît rău au voit să-mi facă ei mie. Inima-mi sîngerează deci cînd văd felul în care sunt tratați mai ales minorii de aici.

Dacă mai sunt între dînșii cîțiva cari au greșit ori au fost chiar năpăstuiți, în timpul petrecut aici se răzvrătesc și să-ndrumează spre viețuire păcătoasă.

Cel ce-a întrat odată aici nu poate ieși decît ca făcător-de-rele, care săvîrșește fapta rea chiar și numai în vederea mulțumirii de a o fi săvîrșit.

Tocmai fiind vorba de oameni stricaţi, ei au să fie ţinuţi sub necurmată priveghere şi continuu ocupaţi, fiecare potrivit cu aptitudinile şi cu înclinările sale, pentru ca să se deprindă cu buna rînduială, pentru ca relele lor îndemnuri să nu se poată da pe faţă, pentru ca să se-ndrumeze a se stăpîni pe sine şi pentru ca seara să cadă obosiţi frînţi în asprul lor culcuş.

Rămaşi de capul lor, ei numai rele pot să facă şi numai spre răutăţi pot să se îndrumeze.

Ai văzut ce fac unii dintre dînşii în timpul cînd gardienii îşi trag puiul de somn. Alţii stau pîlcuri-pîlcuri, fac glume proaste, povestesc fapte săvîrşite fie de dînşii, fie de alţii, se-njură între dînşii, se ceartă şi se-ncaieră de se stîlcesc unii pe alţii, joacă barbut ori cărţi, se dedau la abuzuri sexuale, într-un cuvînt, îşi desăvîrşeşesc educaţiunea profesională.

Mai binecuvîntată nu e însă nici privegherea de care au parte. Ziua-ntreagă răsună curtea de rîcnetele şi de-njurăturile gardienilor şi de vaietele celor bătuţi pînă la sînge. Din cînd în cînd e tîrît cîte unul ori cîte una sub poarta de sub clopotniţa a doua, unde se face bătaia sistematică, în urma căreia mulţi sunt duşi la spital, ca să li se pună oblojeli ori să fie unşi cu alifie. Oameni de fire mai blajină, cari n-au destul de bogat dicţionar de-njurături, n-au voce destul de puternică pentru răcnituri şi nu ştiu să tragă palme, să bată cu vergeaua, să-mbrîncească ori să deie cu piciorul, nu pot să fie gardieni, sunt daţi afară.

Mi s-a întîmplat, nenorocitul de mine, să mă aflu-n cancelaria directorului cînd acesta a luat de scurt pe o femeie, care-n timpul serii aruncase din fereastra de sus un bilet de dragoste soldatului ce sta de sentinelă.

Biata de femeie a fost tratată aşa că s-a scăpat acolo-n faţa noastră.

Nu e o întîmplare acest fel de a corege, ci sistem premeditat: cine-njură, răcneşte şi „maltratează" îşi face datoria.

S-a-ntîmplat că un ocnaş osîndit pe viaţă, un oarecare Balaban, avînd accese de nebunie, a fost adus la Văcăreşti, ca să fie supus observaţiunii medicale. Om frumos, deştept, cu o musculatură de rară frumuseţă, muncitor și chivernisit, el își mai adunase și vreo 60 mii de lei; se dedea cu socoteală că simulează numai nebunia, ca să fie trimis la Mărcuța și apoi să scape.

Într-una din zile el a spart ușa celulei în care era încuiat, a ieșit în coridorul de sus și a-nceput să facă gură. Lumea s-a adunat din toate părțile în fața celulelor, iară gardienii au strîns pe cei mai vînjoși și mai îndrăzneți dintre hoți, cum erau Mealcă, Lache, Jerpelea, Cap-de-fer, Teacă, Găinaru, Cîrnat, Anghel, Papuc și alții, și li-au poruncit să-l prindă și să-l lege.

Balaban a scos zăbreala de la fereastră și-a ridicat-o-n sus.

— Să vie cine cutează! a strigat el, apoi a pornit să coboară scările.

Într-o clipă au tăiat-o toți la fugă.

Unul singur a rămas neclîntit la locul lui: Lache, un om scurt și subțirel, dar țeapăn și sprinten, cu niște ochi mari, care te bagă-n draci, și cu ținută și mișcări care încîntă vederea, adevărat kșatriya din *Mahabharata*.

A făcut omul acesta peste optsprezece ani din douăzeci.

— Ei, ce-o să faci, Lache, după ce vei fi scăpat? l-a întrebat unul dintre socialiști.

— Ce-o să fac?! răspunse el. Ce-a mai rămas după douăzeci de ani din mine?! Aveam sub ascultarea mea douăzeci și trei de oameni, tot unu și unu: ziua munceam la sapă, la secere, la coasă, fiecare pentru trai, iară noaptea treceam șapte sate și ne ațineam în drumul mare. S-au dus acum toate: rămîn un păcătos ca orișicare altul.

Acum el sta gata să țină piept cu Balaban.

Însă-n clipa cînd acesta era să coboară scările, un băiat de vreo zece ani, care se afla în spitalul de pe același coridor, a ieșit să vadă și el cele ce se petrec. Balaban s-a răpezit la el, l-a apucat în mîna stîngă și l-a ridicat deasupra capului său, gata parcă să-l arunce în mulțimea-ngrozită.

— Lasă copilul! a strigat Lache. Nu ți-e rușine?! Tu nu vezi că e copil! Aici, la mine, să vii!

Balaban i-a dat copilului drumul și cu zăbreaua de fier în mînă a coborît scările.

Mi-au rămas pentru totdeauna întipăriți ochii cei mari ai lui Lache, care s-a lăsat pe vine și-a-ntins brațele amîndouă și s-a răpezit de jos în sus la Balaban cel puternic, l-a cuprins de mijloc și l-a ridicat de la pămînt încît se zbătea dînd din mîni și din picioare.

Acum au sărit și Mealcă, Jerpelea și ceilalți, ca să-l lege cu funia pe care o primiseră de la gardienii fugiți. Aceștia s-au întors numai după ce s-au încredințat că e bine legat Balaban și la mîni, și la picioare, iar acum și-au făcut datoria cu vîrf și-ndesat, bătîndu-l pe nenorocitul acela, ca să nu mai fie-n stare de a sparge uși și de a coborî scări.

Iar aceasta, ca să îndulcească firea făcătorilor-de-rele și să-i îndrumeze pe minori spre o mai bună viețuire.

Dar să trecem la o altă variațiune a simfoniei, sfănțuiala atît de strîns legată de multlăudatul obicei al pămîntului.

Ți-am vorbit pînă-acum de lucruri pe care le știu din propria mea intuițiune; am să-ți vorbesc de aici înainte și de lucruri care mi s-au spus și pe care am destule cuvinte de a nu le pune la-ndoială.

Sunt adecă la Văcărești și oameni care se simt aici acasă la ei. Azi iese și peste cîteva luni ori chiar săptămîni iar intră. Știu unul, om încă tînăr, care se fălește c-a petrecut în șapte rînduri cu totul optsprezece ani la Văcărești. Altul a ieșit sîmbătă, luni a dat o lovitură „ca să se înțoleze“, iară joi a fost adus înapoi.

Oamenii de felul acesta cunosc casa și obiceiurile din ea, vin bine aprovizionați și-n cel mai rău caz își vînd hainele, ceasornicul și ce mai au, ca să-și facă „mărunțiș“ pentru netezirea drumurilor. „Ei știu ce au să facă“ pentru ca să fie tratați cu obligata crutare și le fac toate cu multă discrețiune, ca să nu fie dați de gol. Unul ca mine nu poate dar să afle nimic, ci vede numai din aerele ce-și dau, din pasul bine călcat, din vorbele și din purtarea lor că ei sunt adevărații stăpîni ai casei, la care se uită unii cu admirațiune, iar alții cu oarecare teamă.

Cînd noul-venit trece pe sub bolta din clopotnița cea mare, el este înregistrat și are să predeie bani, ceasornic, inele, tot ceea ce e de oarecare valoare.

Cei mai trăiți prin pușcării își coase-n căptușeala hainei, în fundul căciulii ori al pălăriei ori își ascund în încălțăminte „mărunțiș", săracii de ei! De la poartă trec la baie, unde se dezbracă, iar hainele rămîn la etuvă, ca să fie dezinfectate. În vreme ce el își ia baia, unul dintre stăpînii casei, om cu experiență, scotocește cu priceperea cuvenită prin haine și ia banii ascunși în ele, care sunt apoi împărțiți frățește. Dacă-l pune păcatul pe păgubaș să se plîngă, el mîncă o bătaie la poartă ca mincinos și alta la etuvă ca mizerabil calomniator.

Pușcăriașii de baștină nu pat niciodată asemenea rușine! Ei își primesc banii prin mijlocirea vreunuia dintre gardienii care-și cunosc bine meseria.

Omul care are bani ține să fie adăpostit într-o încăpere potrivită cu starea lui, între oameni de seama lui, să aibă un pat mai de dai-Doamne, și să se bucure de fel de fel de ușurări, iar aceste sunt tot lucruri care nu se dau gratuit. Se mai joacă apoi cărți de se pierd și se cîștigă sute de lei, din care gardianul ia partea ce i se cuvine pentru că nu vede și nu aude.

Am văzut minori jucînd barbut în dosul bisericii, în vreme ce gardianul stătea și se uita la dînșii.

— Se poate una ca aceasta?! am exclamat eu.

— Dacă-și are și el partea de cîștig, mi-a răspuns unul dintre socialiști.

Bacșișul, prietene, e un lucru nevinovat cîtă vreme e dat cu măsura cuvenită pentru servicii în adevăr făcute. El devine un fel de mituire cînd dai mai mult decît alții pentru ca să fii servit cu preferință ori ca să ți se facă ceea ce nu este iertat. Sfănțuiala e cînd ești nevoit să dai pentru ca să ți se facă ceea ce ești ori chiar și ceea nu ești în drept de a cere. Aceasta e plaga cea grea a timpului în care mi-a fost dat să-mi petrec viața: cum ar putea să fie scutiți Văcăreștii de ea?!

Un om cu dare de mînă, fiind adus la Văcărești, a fost băgat într-una din sălile pline de fel de fel de făcători-de-rele. care se aflau, ca dînsul, în arest preventiv. El se plîngea că a fost nevoit să deie o mie de lei pentru ca să fie mutat între oameni de seama lui. Cîți dau și nu se mai plîng?! Cine ia? Aceasta nu o spune nici unul, căci vai ar fi de capul lui dac-ar spune.

Să deie cine are de unde, căci de aceea gaură-n cer nu se face. Vorba e însă că cei ce nu vor ori nu pot să deie o simt aceasta, și sufletele se umplu de amărîciune.

Oamenii și mai ales minorii porniți în căile răutății, dar încă nu cu desăvîrșire stricați, se răzvrătesc aici, le exagerează toate și se fac în cele din urmă dușmani neînduplecați ai societății, în care, după părerea lor, numai cel viclean, îndrăzneț și nemilos poate să-și facă drum.

Nu le mai lipsesc decît îndrumările oarecum tehnice pentru ca să se-ntoarcă în societate cu desăvîrșire pregătiți pentru cariera spre care au fost împinși.

Iar îndrumările le primesc cu prisos de la stăpînii casei, adevărații magiștri ai înaltei „Academii".

Îi vezi pe ici, pe colo pe ucenici, adunați împregiurul vreunei celebrități, care le povestește pînă-n cele mai mici amănuntele „loviturilor" date fie de el însuși, fie de vreun alt maestru faimos. Sunt sugestive aceste povestiri pentru orișicine și cu atît mai vîrtos pentru auditorii de la Văcăreștii.

Mai sunt însă și lecțiuni de seară, ca la Universitatea din București, unde profesorii nu prea au în timpul zilei răgaz spre a-și face cursurile bine pregătite.

Îți vei mai fi aducînd aminte de starea cu desăvîrșire tristă în care mi i-a prezentat tovarășul Cristescu pe minorii din așa-zisa sufragerie și de abuzurile ce se făceau pe ici, pe colo de ei.

Ei sunt acum scăpați: au fost trecuți în sălile condamnaților, care îi tratează cu multă bunăvoință, dîndu-le unii loc chiar în paturile lor.

Deoarece mai ales acum închiderea se face pe la șase, serile sunt lungi și încă mai lungi nopțile, încă e destul timp pentru cele mai amănunțite îndrumări părintești.

Fac aici o pauză. Precum știi, însă, pauza e și ea muzică, și cu ea se face trecerea la finala simfoniei, în care prima violină o are d-l A. Bogdan-Piteşti, care cunoaşte mai bine decît orişicine acordurile părţii mai cu perdea ale vieţii de la Văcăreşti.

III

Iubite amice,

Iară şi iarăşi îţi aduc aminte că gîndul meu este să te ajut a te dumiri asupra timpului în care mi-a fost dat să-mi petrec viaţa. N-am deci să-ţi spun decît ceea ce e de neapărată trebuinţă ca să ajungi la această dumirire.

Dac-aş mai avea o viaţă tot atît de lungă ca cea de acum şi aş petrece-o scriind mereu, tot n-aş reuşi să descriu toate faptele cu desăvîrşire interesante ale magiştrilor de la Văcăreşti. E destul însă să-ţi povestesc cîteva dintre „loviturile" lui Cîrnat, unul dintre cei mai blajini, pentru ca să ţi le închipuieşti şi pe celelalte.

Cîrnat e un om încă tînăr, cam de treizeci de ani, scurt, bine legat, sprinten, frumuşel şi vioi, mare maestru într-ale vorbirii şi de-o îndrăzneală în adevăr uimitoare. El a fost un timp oarecare un fel de servitor în redacţiunea ziarului *Minerva.*

Cînd se desfăşura în faţa Curţii marţiale procesul colonelului Victor Verzea, Cîrnat s-a prezentat la doamna Verzea cu o scrisoare, în care d-l Radu Rosetti cerea să i se trimită în toată graba 2 000 de lei, de care avea neapărată trebuinţă pentru înduplecarea cuiva pe care nu-l poate numi. Doamna Verzea a dat banii.

Constatîndu-se în urmă că d-l Radu Rosetti n-a dat nimănuia scrisoare şi nici n-a cerut, nici n-a primit cele 2 000 de lei, s-a pornit urmărirea. Cîrnat a fost prins şi adus la Văcăreşti, unde am avut în mai multe rînduri ocaziunea de a-l admira cînd îşi dădea pe faţă indignaţiunea pentru că e ţinut prea mult în prevenţiune din cauza unui fleac de 2 000 de lei, pe care i-a cheltuit în cîteva zile. La judecată s-a prezentat în uniformă de oştean cu semne c-a fost rănit de cinci ori pe cîmpul de luptă, n-a tăgăduit „lovitura", dar a prezentat-o drept bagatel într-un timp cînd Filotti și alții fac milioane, și a fost osîndit la o lună de zile, o-ntreagă lună de zile, iar colonelul a rămas cu paguba.

În timpul petrecut rîndul acesta la Văcărești, se afla aici și un primar tras de Curtea marțială-n judecată pentru așa-zis comerț cu inamicul. Neputîndu-se dovedi nimic în sarcina lui, el a fost pus în libertate. Cîrnat însă, care-i face marți pe toți comisarii regali, a ispitit și-a știricit cum știe dînsul și s-a încredințat că primarul în adevăr a adunat 60 000 de lei în timpul ocupațiunii. După ce a scăpat deci de la Văcărești, el s-a-mbrăcat în haine de ofițer, s-a aruncat într-un automobil plătit din banii colonelului, a pus pe capră pe un tovarăș în uniformă de soldat și cu baioneta la pușcă, apoi s-a dus la primar, l-a declarat pe acesta arestat din nou — deocamdată la domiciliu — a confiscat cele 60 000 de lei, și p-aci i-a fost drumul. Se zice că e dus în lungă călătorie prin mai călduroase țări de la meazăzi.

Din cele multe încă una frumoasă, care i-a întemeiat renumele.

În ajunul războiului, cînd cu-nverșunatele lupte electorale, Cîrnat s-a-mbrăcat cu o ireproșabilă eleganță și s-a prezentat cu o scrisoare a „Marelui European“ la Caracal, unde acesta avea mulți partizani. Șeful îi vestea pe aceștia că ziua următoare are să vie la Caracal, ca să ție o mare întrunire.

— Trebuie să-i facem o primire vrednică atît de el, cît și de caracaleni, a zis Cîrnat și, luînd asupra sa sarcina de a pune la cale primirea impunătoare, a adunat vreo 3 000 de lei și a spălat putina.

Marele European, n-a venit la Caracal, dar a rămas cu porecla Caracaleanul, ca odinioară Scipion cel tînăr cu porecla Africanul și Numantinul.

Atît îți este, așa cred, destul ca să ți-l închipuiești pe Cîrnat, care nu e decît un fel de agregat, un codaș la înalta Academie de la Văcărești.

Eu ți l-am prezentat cu toate aceste mai cu deosebire pe el pentru că e singurul la al căruia curs am asistat din întîmplare.

Cei aduși aici fie de la Curtea marțială, fie de pe la poliție ori de pe la parchet sunt ținuți peste noapte claie peste grămadă într-o încăpere din imediata apropiere a așa-zisului loc de comoditate, unde azi e păstrată cuvenita curățenie.

Dimineața Cîrnat a venit să-și facă obligata inspecțiune, ca să vadă care dintre ai a lui a mai fost adus la Văcărești. El a dat peste un oarecare Costică, băiat destul de curățel, care șterpelise 5 000 de lei, găsiți de poliție la dînsul.

— Bine măgarule! îl mustră magistrul, scos din sărite. Îmi vine să-ți trag cîteva perechi de palme, ca să-ți vîjîie urechile trei zile de-a rîndul. Eu înțeleg să te prindă. Mare nenorocire nu-i dac-o să stai cîteva luni aici. Banii însă, ticălosule, banii! Nu știi tu cum li se face vînt?! Nu știi cum au să fie trecuți din mînă în mînă, încît nici dracul să nu le mai poată da de urmă? Ptiu! rușine să-ți fie! De ce mai ești șmecher dacă și cea mai proastă dintre caiefe poate să te descoasă?!

Eu eram închis și nu puteam să-i văd. Se vede însă că erau strînși mai mulți împregiurul magistrului, căci îndignațiunea se dete în cîteva voci deosebite pe față.

— Lăsați-mă-n pace! răspunse Costică rău cătrănit. Caiefele n-au să mă descoase pe mine. Nu m-a simțit nici fraierul, dar afurisita de iudă m-a dat de gol. Iudele, măi, iude dacă n-ar fi, toate ar merge bine.

Au urmat apoi vorbe care mie-mi sunau a gol în ureche. Am înțeles numai că vorba e de felul în care se minte și se simulează, în care se ascunde, de statornicia bărbătească în tăgăduire, de viclenia cu care urmează să fie amăgit judecătorul, un fel de colocviu improvizat asupra apucăturilor pungășești.

Am aflat în urmă că *iudă* (plur. *iude*) e iscoada, denunțătorul, agentul secret, *șmecher* e operatorul, *fraier* e hoțul de păgubaș, iar *caiafă* (plur. *caiefe*) e orișicare urgisit paznic al dreptății, de la președintele Înaltei Curți de casațiune pînă la cel din urmă gardian.

Asupra celorlalți termini tehnici ai Academiei n-am ajuns, dar nici n-am ținut să mă dumiresc.

Chiar și dacă i-aș ști și înțelege, însă, nu am nevoie să mai lungesc vorba. E destulă o bucată din coasta unui monstru antediluvian pentru ca zoologul să-și poată reconstrui întregul animal: destul îți este și ție o bucăţică de Cîrnat pentru ca să te dumireşti asupra întregei „Academii" de la Văcăreşti, unde, pe lîngă magiştri stabili, ospitează din cînd în cînd şi mari celebrităţi care trec numai pe aici.

E chemat unul fie ca martor, fie în vreo altă calitate la tribunal ori la vreuna dintre curţi: el e adus la Văcăreşti, unde stă un timp oarecare. E mutat altul de la cutare penitenciar: el trece prin „etapa" Văcăreştilor. Iar altul a evadat şi e prins: el e adus la Văcăreşti. Vin mereu celebrităţile, stau mai mult ori mai puţin şi pleacă, lăsînd aici cele mai sugestive amintiri.

Cîtă senzaţiune! ce viu interes! Cum aleargă ucenicii, însetaţi de învăţătură, ca să-i vadă, să li se uite-n ochi, să-i admire, să aibă mîngîierea de a le atinge poala hainei şi să audă o vorbă rostită din gura lor. Şi se povestesc faptele, li se exaltează bărbăţia, sunt în adevăr ori îi socotesc chiar mai presus de Lache, tovarăşul lui Băbeanu, care băgase spaimă-n lume.

Avem, iubite amice, afară de istoria generală a omenirii, istoria specială a filosofiei, istoria literaturii universale, istoria artelor, istoria picturii şi a artelor plastice în genere, istoria muzicii, fel de fel de istorii avem: cea mai interesantă dintre toate istoriile, istoria făcătorilor-de-rele, nu se scrie, ce-i drept, dar se predă cu multe amănunte aici la Văcăreşti nu numai pentru delectarea, ci şi pentru îndrumarea celor adunaţi aici.

Nu-i la Văcăreşti compătimire, nu-i iubire de oameni şi de aceea nu-i nici curăţie, nici răbdare, nici purtare de grijă pentru viaţa sufletească a nenorociţilor ce trăiesc aici. Teamă mi-e că nu-şi bate nimeni capul cu cele ce nu se văd şi nu se pipăie, căci *In internis non udicat practor*. E destul ca oamenii aceia să nu evadeze, să nu se omoare între dînşii şi nici să nu intre, nici să nu iasă fără ca să li se făcut „formele cuvenite". Ce se va fi petrecînd în sufletele lor, acesta e lucru indiferent într-o ţară care şi-a înscris în constituţiune libertatea conştiinţei. Puţin le pasă ce simt, ce gîndesc şi de ce fel de îndemnuri sunt stăpîniţi păcătoşii de puşcăriaşi: îşi face fiecare datoria aşa cum îi taie capul.

Sunt cu toate aceste ispitit a crede că începutul bun s-a făcut.

Nu e nevoie să cunoşti părerile filosofilor de la Tales pînă la Schopenhauer şi să fii dumirit asupra temeliilor pe care Brahma, Buddha, Confuciu şi Cristos au aşezat societatea omenească, ci e destul să fii om cu bunsimţ pentru ca să-ţi dai în cele din urmă seamă că curăţia e mai presus de curăţenie.

Orişicare Negoiţă, care a tăiat capul ţapului ce n-a ţinut seamă de curăţenia celulelor şi a coridoarelor, mai curînd ori mai tîrziu ajunge să-l taie capul că stăpîneşti puşcăria mai uşor dacă-i ţii pe făcătorii-de-rele sub necurmată priveghere şi-n lucrare întinsă, ca să n-aibă răgaz de a face mişelii, îi deprinzi cu buna rînduială, ţii la o parte caprele rîioase, nu dai tu însuţi pildă rea, dai bună răsplată celor cu purtări bune şi le dai celor îndărătnici pedepse, care le sunt într-un fel ori într-altul binefăcătoare.

Vorba e numai să le laşi oamenilor timp să se deie cu capetele de pereţi şi să se dezmeticească. În timpul în care trăiesc eu, însă, toate se schimbă de azi pe mîne, oamenii sunt mereu mutaţi de ici-colo.

De aceea toate se fac pe apucate, fără de cuvenita pricepere, de mîntuială, şi pretutindeni dai peste oameni destoinici, dar neisprăviţi, care-ncurcă treburile. Şi la Văcăreşti, oameni aduşi aici de ieri, de alaltăieri învaţă bărbierie pe capul nenorociţilor de puşcăriaşi. N-ajung însă să înveţe bine, căci mai curînd ori mai tîrziu o să fie aruncaţi unde nici cu gîndul nu gîndesc.

Nu al celora de aici e păcatul, ci al celor de sus, care, stăpîniţi de alte gînduri, sunt cu desăvîrşire nepăsători şi nici nu ştiu, nici nu vor să ştie ce se petrece aici.

Aleargă poliţia pe gîfăite, ca să-i descoperă şi să-i prindă pe făcătorii-de-rele, procurori, judecători de instrucţie şi curţi de toate instanţele muncesc, pe capete, ca să le dovedească vinovăţia şi să-i trimită aici; se mai gîndeşte cineva şi ce fac ei aici şi cum o să iasă iar în lume!?

La întrebarea aceasta nu sunt în stare să-ţi dau răspuns. O să ţi-l deie alţii.

Iubite amice,

Afară de cei vreo șapte sute de făcători-de-rele așa-ziși comuni, au mai fost și sunt la Văcărești și făcători-de-rele mai de soi, pe care curțile marțiale i-au trimis aici fie ca trădători, fie ca oameni vinovați de a fi avut legături cu dușmanul.

Unii dintre aceștia au stat puțin, ca Dimitrie Nenițescu și Virgil Arion, care, îmbolnăvindu-se, au fost mutați într-un sanatoriu, ori ca tinerul Lupu Costache, Chercea, Patrașcanu, Stere, Nae Coandă, Petre Ciorăneanu și Simionescu-Rîmniceanu, care au fost puși în libertate. Toți aceștia au stat în curtea personalului, unde eu numai rar de tot mă duceam, iară ei numai cu permisiune specială puteau să treacă în curtea noastră. Excepțiune făcea singur Metaxa-Doro, care avea trecere și-ncoace și-n colo.

Eu mi-am petrecut deci viața mai ales cu cei adăpostiți în celule și cu cîțiva care au fost instalați spre poartă, în două încăperi învecinate cu aceea la intrarea căreia și-a ținut Cîrnat colocviul.

Eram cu totul vreo 24 de oameni, între care cîteva figuri cu deosebire interesante.

Era Tenhof, un neamț de la Colonia, tip de german totdeauna în voie bună, care-mi reamintea pe cei de la Domnești. El nu prea știe de ce adecă e ținut la Văcărești. Fusese atașat comercial. După cîteva luni a și fost pus în libertate.

Alt neamț, Martin Badt, comisionar, din Saxonia, era mai melancolic. Și el a fost pus în libertate, precum se zice după ce a cheltuit vreo 30 000 de lei cu advocați.

Sasul Weisrörtel, director la fabrica „Luther", om mai posomorît, a cheltuit și el, dar tot a fost osîndit — nu știu de ce — la cinci ani de muncă silnică.

Trei frați Gross, care au făcut treburi în timpul ocupațiunii, au cheltuit, așa mi se spune, tot cu advocații, peste 300 000 de lei. Au și fost puși în libertate. Unul dintre dînșii a plecat în streinătate, dar altul a fost arestat de a doua, apoi de a treia oară, și acum iar e la Văcărești.

Alt om de afaceri, Rosental de la Tîrgoviște, vecinul meu, a cheltuit și el, se vede însă că nu destul, căci a luat cinci ani.

Încă mai mult a cheltuit Avram Löbel de la Pitești, dar tot în zadar, căci a luat cinci ani de muncă silnică.

Tot cinci ani, dar nu de muncă silnică, ci de recluziune, a luat și Hefter, ziaristul.

Toți aceștia au scăpat ușor, căci avem și trei cu cîte 20 de ani de muncă silnică, advocatul Caramfil de la Galați, ofițer de rezervă, căpitanul St. Nicolau și soldatul M. Stern, aduși toți trei aici de la ocne.

Avem chiar un osîndit pe viață, bineștiutul Mărăcineanu, pe care mareșalul Mackensen l-a grațiat, iar „ai noștri" l-au adus iar aici. Am de gînd să-ți descriu în puține trăsături soarta acestui om în adevăr extraordinar. Deocamdată îți spun numai că el e în gîndul meu cel mai însemnat dintre artiștii români pe care i-am cunoscut pîn-acum.

Mai interesant decît toți e însă Moni Alcalay, cerealist și negoțător de ouă de la Turnu-Măgurele, evreu spaniol din Serbia, un închinător mozaic pe cît de fanatic, pe atît de sincer. Pățaniile lui sunt o adevărată halima, din care se revarsă o viuă lumină asupra timpului de astăzi.

Mă urc la cei de sus, care mi-au opărit cele mai frumoase exemplare de ricin.

Aici sunt cinci socialiști, patru dintre colegii mei și colonelul Victor Verzea, pe care abia am ajuns să-l cunosc mai de aproape.

După ce Curtea militară a confirmat sentența prin care fusese osîndit la moarte, colonelul a făcut recurs în Casațiune. Chiar mai înainte de a se fi pronunțat însă Curtea, regele a comutat pedeapsa la 20 ani muncă silnică. Colonelul a fost apoi degradat, dar a rămas ca deocamdată să-și facă pedeapsa aici.

Colonelul e oștean în puterea cuvîntului, tînăr ieșit din Școala militară de la București, cu deosebire priceput în ale tunăriei, călăreț vestit și fost —ca maior —director al Arsenalului. Neputîndu-se potrivi cu apucăturile camarazilor săi, a trecut în rezervă, și atît ca inginer hotarnic, cît și ca gospodar harnic, priceput și chivernisitor, şi-a agonisit o avere frumoasă. Îndeosebi vinurile pe care le desface la Bucureşti, sunt din cele mai bine îngrijite.

Om de o energie nenfrîntă, neobosit, cap clar şi caracter vrednic de încredere, el s-a distins în timpul guvernului conservator ca director al Poştelor şi al telegrafelor, încît Ionel Brătianu, după încercări făcute cu alţii, în ajunul războiului, iar l-a numit director al Poştelor şi al telegrafelor.

Ca fost director al Poştelor şi telegrafelor, pînă la intrarea în Bucureşti a germanilor, a fost tras în judecată şi osîndit la moarte.

Nu sunt, iubite amice, pe din destul dumirit pentru ca să fac încercarea de a-ţi spune care anume e vina ce i-au găsit. Sunt însă pe deplin încredinţat că vina nu e cea mărturisită.

Victor Verzea e fecior de popă de la Săcele, deci om care a avut totdeauna inimă pentru cele ce se petrec în Ardeal şi cunoaşte bine atît oamenii, cît şi stările din regatul ungar. Săcelenii, chiar mai mult decît alţi români ortodocşi din Ardeal, au fost totdeauna închinători ai lui Şaguna, căci moştenitorul politic al lui Şaguna, Nicolae Popea, era săcelean. Chiar tatăl lui Victor, părintele Verzea, era unul din cei mai devotaţi şi mai zeloşi tribunişti, totdeauna gata de a alerga şi de a aduce jertfa cînd vicarul Popea îi trimitea trei vorbe. După toate aceste, Victor Verzea îi mai fusese multregretatului Aurel Popovici coleg de bancă şi i-a rămas viaţa toată cel mai bun prieten. Din toate aceste se-nvederează felul de a vedea al lui în chestiunea naţională şi în virtutea acestui fel de a vedea a fost ani de-a rîndul om de încredere al regelui Carol I şi mijlocitor de bună-credinţă al guvernului din Bucureşti faţă cu fruntaşii românilor din regatul ungar, deci indirect şi faţă cu guvernul din Budapesta. Ştia deci o mulţime de lucruri, care fruntaşii ce avuseseră legături cu el erau interesaţi să rămîie neştiute.

Aceasta e, aşa cred eu, adevărata vină pentru care trebuie să i se astupe gura, ca mie cu pămînt, prin o condamnare la moarte.

Urma a dovedit că atît regele Carol I, cît şi sfetnicii săi conservatori, Carp, Maiorescu, Marghiloman şi alţii, erau de bună-credinţă şi stăruiau cu inima curată în politica naţională tradiţională; tot de bună-credinţă îi socotea, aşa se vede, colonelul şi pe fruntaşii Partidului Liberal Naţional, căci altfel nu li-ar fi fost şi lor mijlocitor faţă cu fruntaşii românilor din regatul ungar.

Păcatul pe care-l spăşeşte e, aşa mi se pare, că s-a răzămat pe oameni care nu erau vrednici de încredere. El se socotea năpăstuit, iar eu îl socoteam om nevinovat pe care firea nu-l iartă ca în împrejurările date să spună ceea ce-i învedera nevinovăţia.

Eram el şi eu doi oameni care sufereau pentru că făcuseră ceea ce în împregiurările date nu le era iertat să nu facă. Umblaserăm în aceleaşi drumuri fără ca să ţie seamă unul de altul. Nu prea ştia dînsul ce fac eu, şi nu ştiam eu ce face el şi la Văcăreşti ne-am găsit unul pe altul cum se pomenesc faţă-n faţă doi ingineri care sapă un tunel unul despre răsărit, altul despre apus, şi-şi dau mîna după ce a fost spart zidul despărţitor.

Aşa trebuiau să vie lucrurile pentru ca să ne cunoaştem mai de aproape unul pe altul. Le sunt celor ce m-au trimis aici recunoscător pentru că m-au ajutat să-i cunosc pe socialiştii care au multe vederi cu care nu mă pot împăca. Încă mai vîrtos le sunt recunoscător pentru că m-au pus sub acelaşi acoperiş cu colonelul Victor Verzea, cu care mă potrivesc şi-n ceea ce priveşte cele mai intime părţi ale vieţii omeneşti.

Chiar şi dacă n-am fi fost de acelaşi gînd, aici, în această lume strîmtă, trebuia neapărat să ne apropiem sufleteşte unul de altul.

Nu era între cei de aici nici unul care i se putea sămui.

Închipuieşte-ţi un om de statură ceva mai mult decît mijlocie, cu umerii laţi, cu pieptul ieşit, foarte voinic şi chipeş, un oştean care calcă ţeapăn, se ţine drept şi are căutătură îndrăzneaţă, parcă s-a pornit să pună mîna pe cineva care vrea să scape de el. Poticnindu-se odată calul de sub el, a căzut cu dînsul şi l-a lovit cu copita în frunte, încît i s-a spart capul deasupra ochiului de la stînga. A scăpat, dar ochiul i-a rămas mutat din loc, încît le vedea toate îndoit. I s-a făcut la Viena o operaţiune grea spre a-i pune ochiul orizontal cu cellalt, dar tot mai e nevoit să-şi plece puţin capul spre umăr pentru ca să vadă bine.

Mai ales această ţinută a capului îi dă înfăţişarea de om pornit spre fapte hotărîte.

Tot ca oştean e om cu inima deschisă şi bărbat, care-şi dă fără de-ncongiur pe faţă gîndul şi nu e-n stare să jignească fără destul cuvînt pe altul.

Dacă omul acesta ar fi unul dintre cei ce au stăruit să fiu trimis aici, eu m-aş fi făcut că nu ştiu aceasta, şi tot aş fi rîvnit la mulţumirea de a sta în fiecare zi cîte un ceas de vorbă cu el.

Mai erau însă şi altele.

Serile, după cină, vecinii colonelului, Karnabatt şi Grossmann, precum şi eu, eram invitaţi la o cafeluţă. Venea şi Bogdan-Piteşti, care şedea într-o odaie de lîngă spital, deci la capătul coridorului. Dintre socialişti veneau tipograful Konitz, o inteligenţă cumpenită, şi decoratorul Bogdan, un tînăr vioi şi scrietor bine înzestrat. Din cînd în cînd luau parte şi cei doi Teodoreşti. Vorbeam aproape numai despre literatură, artă şi istorie, iar conducerea discuţiunilor o avea Bogdan-Piteşti, un fel de Caragiali, corectat şi adăugat.

De cîte ori mă gîndesc la omul acesta, văd parcă-n faţa mea minunatul palat al Zînei Zorilor căzut în ruine.

Cu adevărat ruina unui om făcut să devie mare e acest tînăr trecut abia de patruzeci de ani, frumos, deşi cam gras, de o rară distincţiune în ţinută şi-n gesturi, mult umblat prin lume; cu multă ştiinţă de carte, cunoscător al artelor şi de o inteligenţă superioară, dar cu desăvîrşire ruinat trupeşte şi, după felul meu, stricat sufleteşte.

Eminescu îi zicea lui Caragiali „cinicul" pentru că el le lua toate-n zeflemea şi nu puteai niciodată să ştii care e adevărata lui părere. Susţinea totdeauna ceea ce-l zgîndărea pe Eminescu să-şi deie pe faţă gîndurile şi ştiinţa. Bogdan-Piteşti, în toate privinţele mai presus, le ia toate în bătaie de joc, îţi ghiceşte gîndurile din o singură vorbă pe care ai scăpat-o şi nu-ţi dă răgaz pînă ce n-ajunge să te vadă înfierbîntat în discuţiune. Iar cînd e vorba de cinism, Caragiali era un om blajin, copil nevinovat.

Bogdan-Pitești să-ți vorbească despre putreziciunea din societatea noastră; el să-ți înșire dovezi că tot așa era și mai nainte; el să-ți spună cum era la Bizanț și-n Franța; el să-ți dezvăluie părțile ascunse din istoria romanilor și din a elinilor; el să-ți spună cum se dedeau la desfrîu fenicienii, babilonenii și egiptenii. Trebuie să fii de tot tare-n vederile tradiționale pentru ca să nu te pătrunzi de convingerea că omul se-njosește trăind — ca celelalte animale — potrivit cu rînduiala firească. Omul nobilizat prin cultură se ridică mai presus de fire și rîvnește la mulțumiri mai rafinate decît cele firești.

Eu cred că toate aceste ni le desfășura pentru ca, răzvrătindu-ne, să ne încordăm toate puterile și să dăm fiecare ceea ce e mai bun în sufletul lui.

Dacă acesta îi va fi fost gîndul, silințele i-au rămas în mare parte zadarnice, căci mai ales doi, ba cîteodată singuri doi se răzvrăteau: colonelul și eu, mocanii, de care nu s-a prins încă poleiala culturii apusene, altoind suportul bizantin.

Erau cu deosebire sugestive serile acelea, în care am învățat multe pîn-atunci mie necunoscute, și adeseori nu discutam, ci ne-ncăieram în luptă crîncenă pentru cinstea casei, pentru curățenia mesei și pentru patul nepătat.

Tovarăși în această luptă pentru bunele obiceiuri moștenite de la părinți și bunii noștri, noi, colonelul și eu, ne prețuiam unul pe altul și prețui-ne-vom cîtă vreme vom mai fi în viață.

Lăudați să fie cei ce, prigonindu-ne, au ajuns fără de voia lor să ne facă binele acesta.

V

Iubite amice,

Te rog să mă ierți că iar îți spun lucruri despre care nu vorbesc bucuros, pe care însă trebuie să le știi dacă e vorba să te dumirești asupra lumii în care-mi petrec viața.

Mai nainte de toate o lămurire.

Obîrşia bunei-cuviinţe e fără doar şi poate fireasca pornire a omului de a le face semenilor săi pe cît se poate de plăcută viaţa. Omul cu inima curată e deci fireşte pornit spre bună-cuviinţă şi nu are decît să se arate cum în adevăr este pentru ca să fie cuviincios în cel mai bun înţeles al cuvîntului. Buna-cuviinţă e pentru dînsul o mulţumire.

Omul stăpînit de rele îndemnuri e, din contra, osîndit să fie făţarnic, să-şi ascundă gîndurile, să umble cu minciuna şi să-nşele pe alţii, dîndu-şi silinţa să pară cum în adevăr nu este. De aceea într-o societate în care mulţi, ba poate chiar cei mai mulţi dintre oameni nu sunt cumsecade, formele bunei-cuviinţe sunt luate drept făţărnicie convenţională şi cei ce ţin să se arate cum în adevăr sunt trec drept nişte bădărani supărători.

Nu mai încape îndoială că cel ce se sîluieşte să pară cum în adevăr nu este aduce un fel de jertvă în vederea unui folos. Lipsind folosul, lipseşte şi jertva, şi de aceea întîlnim atît de adeseori în căile vieţii oameni care sunt foarte cuviincioşi, chiar josnici şi linguşitori faţă cu cei ce pot să le fie de vreun folos, dar se dau de gol şi sunt nişte bădărani brutali faţă cu cei ce nu pot să le fie de nici un folos.

Aceasta însă numai în mijlocul unei societăţi în care se iartă aşa ceva.

Aceiaşi oameni, care de dimineaţa pînă seara o duceau suduind şi brutalizînd în mod revoltător pe nenorociţii de minori, erau slugarnici faţă cu cei ce puteau să le deie ceva, numai însă cîtă vreme li se ierta atît brutalitatea, cît şi slugărnicia. Vorbind deci despre ei, caracterizăm societatea în care felul lor de a fi e cu putinţă.

Tot spre a caracteriza societatea am vorbit şi am şi de astă dată să vorbesc despre unele apucături ale tovarăşilor mei de suferinţe.

Una dintre fiicele mele, Fulvia, se logodise încă pe la 1912, dar de căsătorie nu putea să fie vorba decît după ce amîndoi logodiţii îşi vor fi luat licenţa, ca să se poată căpătui. A urmat însă războiul de la 1913, şi el, sublocotenent de rezervă, a fost nevoit să-şi întrerupă studiile. O mai îndelungată întrerupere a urmat după izbucnirea marelui război. Au trecut deci an după an și el abia după întoarcerea din Moldova a oștirii române a ajuns să-și ieie licența. Eu mă aflam în „pușcărie“ cînd el, acum căpitan, a fost însărcinat să deie lecțiuni la Școala militară și la cea normală și s-a hotărît ziua căsătoriei. Soția mea și eu, cu toată durerea părintească, țineam ca cununia să se facă-n casă, iar nuntă să nu fie, iar fata, țiind seamă de starea în care ne aflam, se-mpăcase și ea cu gîndul acesta.

Mirele ținea însă să-și vadă viitoarea în podoabă de mireasă, iar familia lui era gata să-i facă nuntă mare, cununie la biserica Crețulescu, celebrată de episcopul Dunării-de-Jos, cu asistență mare și nuntă cu lume multă, cu mese-ncărcate și cu două tarafuri de lăutari, unul condus de vestitul Ciolac, el însuși. Li se și cuvenea tinerilor stăruitori în credință.

N-am nevoie să-ți spun că mă aflam în cea mai mare strîmtoare și nu mă puteam ajuta decît puindu-mi în vînzare scrierile, singura mea avere.

După ce fusesem mutați iar la Văcărești, d-l Patrașcanu a mijlocit cumpărarea unei narațiuni, pentru care am luat 2 000 lei.

Am primit banii aceștia într-o zi de duminecă și i-am păstrat la mine ca să-i dau soției mele marți, cînd era vorba să vie. Fiind însă timpul ploios, ea n-a venit nici marți, nici miercuri, nici joi, ci abia vineri, după ce au încetat ploile. Așteptînd-o, păstram cele două mii la mine, înfășurate, cum le primisem, într-o hîrtie de poștă și băgate-n buzunarul de dinlăuntru al vestei, pe care-l îmbumbasem.

Vineri dimineața, cînd era să-i dau, m-am pomenit că nu-i mai am.

Niciodată în viața mea n-am mai simțit deznădăjduirea de care am fost cuprins atunci. Sărac am fost viața mea toată, dar niciodată nu mi-am făcut ca acum mustrări pentru că n-am profitat de împregiurări ca să nu mai fiu sărac. Nu era vorba de 2 000 de lei pierduți, ci de împregiurările în care îi primisem și de scopul în vederea căruia d-nii Coandă și Simionescu-Rîmniceanu mi-i anticipaseră pentru o scriere încă neterminată. Căința și rușinea mă striveau.

Eram, ce-i drept, pe deplin încredințat că nu i-am perdut, ci au fost furați cînd eram dezbrăcat, dar tot îmi făceam mustrări, căci nici furați nu ar fi putut să-mi fie dacă nu ar fi fost la mijloc o lipsă de cuvenită purtare de grijă.

Din întîmplare, însă, soția mea a venit de astă dată însoțită de Fulvia.

— Ei, lasă, mi-a zis aceasta. Inimă rea să nu-ți faci, tată. Atîta rău să ne ajungă. Tot nu mai aveam nevoie de banii aceia. Sunt toate-n regulă. Nu mai rămîne decît să facem ce vom fi făcînd, ca să te avem și pe d-ta la nuntă. Eu am venit să ne dai voie să stăruim să fii pus de ziua nunții pe cîteva ceasuri în libertate.

M-am mai liniștit și le-am făgăduit că mă voi duce la nuntă dacă mi se va da voie.

Abia după aceasta a urmat însă cea mai urîtă pățanie din viața mea.

Bănuiala de a fi găsit ori de a fi furat bani cădea, firește, asupra celor trei minori ce ne serveau și astfel ei au fost luați de scurt. Atît directorul, cît și primul gardian mă asigurau că banii vor fi găsiți, căci o sumă atît de mare, o hîrtie de 1 000 l și două de cîte 500 l, nu se poate cheltui-n penitenciar fără de urmă. Cei trei bănuiți tăgăduiau însă, și atît directorul, cît și gardienii se foloseau de mijloacele obicinuite spre a-i îndupleca să mărturisească. Știind-o aceasta, soția mea a venit iar la Văcărești să-mi spună că cei de acasă mă roagă să-i declar directorului că renunț la banii pe care-i socotesc pierduți, iar nu furați, și să stărui ca să nu mai fie bătuți băieții, care ar putea să nu fie vinovați.

Directorul mi-a răspuns însă că e cestiune de ordine internă să descoperă adevărul și el își face datoria urmărind pe făptuitori. A adus deci pe doi dintre cei trei bănuiți în cancelaria sa și a început să le facă interogatoriul în fața mea.

Văzînd întroducerea interogatoriului, am început să tremur în toate încheieturile și am părăsit în grabă mare cancelaria. Ce s-a întîmplat mai departe, nu știu. Am aflat numai că bănuiții au fost închiși în așa-zisa gherlă.

Cînd m-am întors, am găsit pe ziariști și pe vreo cîțiva dintre socialiști adunați în fața celulei colonelului, discutînd cu multă aprindere. De departe se auzea glasul pătimaș și sfășietor al lui Dem. Teodorescu, care-și pierduse sărita fiindcă unul dintre cei bănuiți îl servea și pe el.

Închipuiește-ți un om de vreo treizeci de ani, de statură mijlocie, totdeauna spelcuit, cu fața prelungă, de obicei cuviincios și simpatic. Cînd e însă supărat, i se ivește-n față un fel de acreală, gura i se strîmbă și buzele se depărtează una de alta, încît îi ies la iveală dinții lungi și lați.

— Bătrînul acela cerșitor — a zis el acum — simulează că i s-a furat banii, pentru ca să mai stoarcă alții.

În urma acestor vorbe se stîrnise furtună.

Cînd am sosit însă eu sus, s-a făcut tăcere.

— E o barbarie scîrboasă — s-a răstit el la mine-n mijlocul acestei tăceri — abominabilă, ca din vina unui om să suferă atît nevinovați.

Am rămas ca trăsnit din senin. Ce-aș fi putut adecă să-i răspund?

Nu era destul c-a gîndit-o, dar mă mai și brutaliza spuindu-mi-o-n față: eram atît de zguduit, încît iar am avut accese de diabet, care m-au chinuit timp de vreo doauă săptămîni.

Vei zice, poate, că exageram lucrurile, dînd prea mare importanță unei izbucniri urmate într-o clipă de supărare explicabilă.

N-ai avea dreptate dac-ai zice-o aceasta...

Nu omul m-a jignit, ci societatea deprinsă a socoti pe toți cum îi știe pe cei mai mulți. În acel tovarăș de suferințe se dedea pe față obștescul fel de a gîndi.

I se-ntîmplă fiecăruia dintre noi că o mîhnire trecătoare îi reamintește toate mîhnirile de același fel pe care le-a avut în viața sa. Ceea ce m-a zguduit era acumularea brutalităților.

Îmi aduceam, între altele, aminte că atunci cînd am intrat în temnița de la Vaț, în coloanele unui ziar din București a fost publicată o notiță în care li se spunea cetitorilor că sunt plătit de guvernul ungar ca să stau în temniță.

Îmi aduceam aminte că unul dintre marii dascăli ai României, scriindu-mi biografia pentru istoria literaturii române, spune c-am trecut din Ardeal în România pentru că fusesem condamnat să stau în temniță.

Îmi aduceam aminte cum plăteam camete de 15—18% pentru ca cu greaua mea familie s-o pot duce gîfăind de azi pe mîne, în vreme ce mi se aruncă în față vorba că m-am îmbogățit prin daraveri neiertate.

Îmi aduceam aminte cum mă zbat la Văcărești, în vreme ce alții, oameni mai cu minte decît mine, se plimbă-n automobile și-și petrec viața-n răsfățări.

Viața omului cumsecade e nesuferită în mijlocul unei societăți care încetul cu încetul a ajuns să nu mai creadă că și viețuirea corectă e cu putință.

Dar săptămîna a treia unul dintre gardieni a surprins pe cîțiva dintre pușcăriași jucînd cărți pe mize mari. Era învederat că sutele de lei ce erau puse-n joc nu erau bani curați.

Cînd directorul penitenciarului a venit cu primul gardian și cu gardianul secțiunii ca să ieie de scurt pe jucătorii de cărți, eu mă aflam din întîmplare în ușa celulei mele și scriam la masă.

Ușa de la curtea secțiunii se afla în fața celulei mele la depărtare de vreo sută de pași, la stînga-n dosul bisericii, unde steteau la umbră cîțiva dintre minori.

După intrarea în curte a celor trei „caiefe", unul dintre pușcăriași s-a furișat afară și i-a dat celui mai apropiat ceva, iar acesta a alergat la scara altarului, unde i-a dat altuia ceea ce primise. Cît dai în palme lucrul primit a trecut prin vreo șapte mîni. Mie nu putea să-mi treacă prin gînd că oamenii aceia ascund banii mei, chiar și dac-aș fi dat însă cu socoteală că banii mei trec din mînă-n mînă, lucrurile se petreceau atîta de iute și cu îndemînătăcie, încît era peste putință să-mi dau seamă cine dă și cine ia, unde se pierde șirul.

Nu i-a fost directorului greu să constate că fusese schimbată o hîrtie de 500 lei și că banii schimbați au fost împărțiți și pierduți în joc de cărți. N-a putut însă niciodată să constate cine anume a schimbat hîrtia și cine a cîștigat banii pierduți la cărți. Toți erau păgubași și nici unul nu știa cum au ajuns banii să fie schimbați și frățește împărțiți.

Tot a ieșit însă-n cele din urmă unul care a pus mîna pe bani. El zicea, ce-i drept, la început, că i-a găsit în curte; cînd a fost însă vorba să spună unde anume i-a găsit, el și-a dat în petec și a spus un loc pe unde eu n-am umblat în timpul zilelor cînd s-a perdut banii. Nu i-a rămas deci în cele din urmă decît să facă mărturisirea că joi dimineața, pe la $7^1/_2$, ieșind eu în grabă, ca să mă urc pe o clipă la celulele de sus, unde fusesem chemat, a intrat în celula mea și a furat banii din vesta pe care o lăsasem pe pat. Silințele de a da de urma restului de 1 500 lei au rămas zadarnice. Hoțul îi perduse, iar cel ce i-a găsit spunea că i-a ascuns într-o gaură de la baie, de unde i-a furat nu știa nimeni cine.

Cîtva timp în urmă unul dintre jucătorii de cărți, scăpînd de la Văcărești, a venit înainte de plecare în toată taina la mine și mi-a spus că hîrtia de 500 lei a fost schimbată de un anumit gardian, care știe ce s-au făcut și celelalte două hîrtii.

Nu mi-am dat niciodată silința să mă-ncredințez dacă avea ori nu dreptate, deși acel gardian a plecat puțin după aceea: îmi era destul că s-a găsit hoțul și a fost dat pe mîna Parchetului.

A fost o adevărată sărbătoare ziua în care directorul a venit să ne spună că hoțul a mărturisit, dînd amănunte verificate de mine în ceea ce privește împregiurările în care a luat banii și hîrtia în care-i înfășurase d-l Patrașcanu.

Și-a dat acum și Dem. Teodorescu seamă că mare nedreptate mi-a făcut și a și mărturisit-o aceasta, pentru ca supărare să nu mai fie.

Mai mult nici că doream. Îi mulțumeam lui Dumnezeu că mi-a limpezit sufletul în ajunul nunței.

Stăruisem ca cei de acasă nici un fel de cerere scrisă să nu facă mai înainte de a-și fi făcut rugămintea cu grai viu.

D-l Ionescu-Marița, directorul general al Penitenciarelor, om totdeauna chiar mai mult decît cuviincios, li-a dat răspunsul că nu are cădere de a mă pune-n libertate ca să iau parte la nuntă.

Una dintre fiicele mele, sora mai mică a miresei, s-a dus la d-l general Rujinski, şeful Corpului II de armată. Acesta, încă mai binevoitor, a dat răspunsul că noi, odată definitiv condamnaţi, nu mai atîrnam de comandamentul său.

Aceeaşi fiică a mea s-a dus dar la ministrul de Justiţie, d-l Buzdugan, nu însă la ministeriu, ci acasă.

L-a găsit urcîndu-se în automobil, gata de a se duce la un important consiliu de miniştri. I-a spus fiicei mele că nu are timp să steie de vorbă cu dînsa şi-a îndrumat-o să vie la ministeriu cu petiţiune în toată regula. Aceasta era peste putinţă, căci cununia urma să fie celebrată ziua următoare, duminecă.

Ei bine! d-l Buzdugan nu era numai ministru, ci totodată şi om: ziua următoare la oara trei după-ameazăzi a venit un agent al Siguranţei şi m-a însoţit pîn-acasă, ca să mă gătesc de nuntă. M-a însoţit apoi şi la biserică şi de acolo la casa unde urma să se ţie nunta, iar ziua următoare, la oara şapte dimineaţa, m-a dus la Văcăreşti şi m-a predat întreg şi nevătămat, cu toate „formele în regulă".

A fost o zi bună şi o noapte frumoasă. Mai rar socru, care-n asemenea împregiurări ştie să-i întreacă pe toţi în veselie şi-şi laudă agentul pentru discreţiunea cu care-şi face datoria, luînd cu toată inima parte la obşteasca voie bună.

VI

Iubite amice,

Din cele ce ţi-am spus pîn-acum despre viaţa de la Văcăreşti îţi vei fi făcut o idee mai mult ori mai puţin lămurită şi despre starea în care se află ţara.

Multe aş mai avea să-ţi spun, dar mă opresc la una singură.

Există încă de mult un regulament al închisorilor, în care se prescrie cum anume au să fie trataţi cei pedepsiţi cu detenţiune, cu recluziune ori cu muncă silnică. Un articol din acel regulament prevede că el nu are să fie aplicat și pentru condamnații politici. Rămînea, deci, ca pentru aceștia să se facă un regulament special.

Au trecut însă zeci și iar zeci de ani fără ca un asemenea regulament special să fi fost făcut. Condamnații politici sunt tratați deocamdată după bunul plac. Al cui? Al gardianului respectiv, cîtă vreme nu intervine puternicul „prim". Al „primului", cîtă vreme nu intervine mai puternicul grefier. Al grefierului, cîtă vreme nu intervine de tot puternicul director. Al directorului, cîtă vreme nu intervine atotputernicul director general. Al directorului acestuia, cîtă vreme nu intervine stăpînul tuturora, ministrul. Al ministrului, cîtă vreme nu intervine cineva care e și mai puternic decît ministrul.

Dacă s-ar fi făcut regulamentul special, toți puternicii, mai puternicii, de tot puternicii, atotputernicii, ba pînă chiar și cei cu putere covîrșitoare aveau mînile legate. Într-o țară care și-a înscris în constituțiune cele mai largi libertăți nu se poate cere ca cei puternici să-și lege ei înșiși mînile.

Condamnații politici sunt deci tratați și azi după-mpregiurări și după fel de fel de considerațiuni neprevăzute în nici un fel de regulament.

Bogdan-Pitești, abunăoară, nu era condamnat politic, avea cu toate aceste lîngă spital o odaie încăpătoare, cu două ferestre, din care se deschidea o frumoasă vedere spre București. El se instalase bine și primea la dînsul pe cei ce veneau să-l vadă. Era fără îndoială bine așa, dar rău era, că condamnații politici n-aveau parte de aceeași lărgime.

Filotti, care e ținut de trei ani aproape în arest preventiv, de asemenea nu era condamnat politic, dar era tratat cel puțin la fel cu Bogdan-Pitești. Și aceasta era bine, și rău era numai că alții, care erau ținuți ca acuzați politici în arest preventiv, erau cu totul altfel tratați.

Eu nu m-am plîns niciodată de aceasta.

Încă din timpul copilăriei m-am deprins să mă potrivesc cu împregiurările în care din întîmplare mă aflu. Între multele regule de viață ale casei mele părintești era mai ales una: *„Supărat să nu te așezi la masă și supărat să nu te culci: e nenorocit cel ce mănîncă supărat* *și încă mai nenorocit cel ce duce supărarea de azi pe mîne.“* Dacă se-ntîmpla deci să fie înainte de prînz supărare-n casă, masa era servită numai după ce se făcea pace, iar dacă seara era supărare, lumina nu se stingea mai nainte de a se fi împăcat cei supărați. Aceasta mi-a rămas pe toată viața. N-am ținut supărare cu nici unul dintre năpăstuitorii mei.

„Lasă-l, săracul, că e un nenorocit!“ îmi ziceam și mă-mpăcam în cugetul meu cu el, încît mă sîmțeam mîngîiat dacă se-ntîmpla să-i pot face vreun bine. Ar fi oare cu putință să fiu supărat pentru că alții sunt tratați mai bine decît mine?!

„În temnițele României, ca-n temnițele României!“ îmi zic și-mi caut de treburi.

Nu așa și cei îndrumați a se socoti mai presus de alții, care anume în țara noastră nu sunt puțini.

Aceștia se simt jigniți cînd nu sunt tratați mai bine decît alții, se supără, duc supărarea de azi pe mîne, mînîncă supărați și-și varsă fierea-n mîncare, dorm supărați și au visuri proaste, încît se scoală dimineața porniți pe gîlceavă.

E învederat că asemenea oameni erau și între cei intrați la Văcărești.

Îi vedeai, înainte de toate, bătîndu-și capul și ispitind acum pe unul și peste puțin pe altul, ca să afle cît îl va fi costînd pe Bogdan-Pitești și cît pe Filotti bunul tratament de care li se făcea parte.

Eu mă opresc la gîndul că nu-i costă nimic și mă mîhnesc numai dîndu-mi seamă despre efectul demoralizator al presupunerii că atît ei, cît și alții sunt nevoiți să deie pentru ca să li se deie cuvenita considerațiune. Chiar și dacă mă voi fi înșelînd, ce pierd? Dă — cine are de unde — pentru ca să poată avea mulțumirea de care sîmte trebuință. Eu nu dau, căci nu numai că nu am de unde să dau, dar mai și sunt mulțumit cu starea în care mă aflu.

Tot din casa părintească am rămas cu regula de viață: *„Dacă vrei să fii bine servit, servește-te tu însuți!“*

Mai ales aici, unde n-aveam altă treabă, îmi așterneam eu însumi patul, îmi curățam hainele, îmi aduceam de la cișmea apă de beut ori pentru stropirea grădiniței mele, îmi găteam mîncarea și-mi spălam vasele și tacîmurile, îmi curățam lampa și turnam petroleu în ea, pliveam și săpam. Aveam, ce-i drept, servitor, dar același minor mai servea și pe alți doi-trei inși, care îi dedeau mult de lucru, încît mie arareori îmi venea rîndul.

Oamenii mai subțiați prin cultură s-ar fi simțit nenorociți dacă ar fi fost nevoiți să-și petreacă viața ca mine, s-ar stinge, ar pieri cu zile, sunt deci nevoiți să le pună toate în mișcare pentru ca să le aibă toate de care nu se pot lipsi. Ei se uitau deci la mine cuprinși de nobilă indignațiune cînd vedeau că-mi înjosesc tagma folosindu-mă de mîna cu care am scris articole încriminate de strașnicul Bolentin ca să curăț cartofi, să tai ceapă ori să-mi lustruiesc ghetele stălcite, ceea ce altminteri numai rar de tot ajungeam să fac.

Îmi aduc aminte de a fi citit undeva că-n moștenirea lăsată de stoicul Seneca se afla și o masă prețuită la șapte sute de mii de sesterți.

— Iată multlăudatul nostru stoic, a strigat un epicurean ruinat prin desfrîu.

— Pentru fostul învățător al cezarului, milionarul Seneca, masa aceasta nu e lux, ci semn al iubirii de artă, i s-a răspuns.

Fiecare potrivit cu starea și pozițiunea sa în societate.

Omul e însă pornit să se socotească mai presus de ceea ce în adevăr este și trebuințele se umflă. S-a pornit deci o adevărată întrecere mai întîi în ceea ce privește așa-zisul „confort“, îmbrăcămintea și mîncarea, apoi și cît pentru celelalte amănunte ale vieții de „pușcărie“.

Dacă unuia îi dedea mîna să-și întindă-n dosul patului un covor de doi metri pătrați, altul făcea ce făcea ca să-și întindă unul de patru și iar altul punea două covoare unul peste altul, unul mai mare și altul mai mic peste el, ca să se vadă că sunt două. Tot așa și pe jos, în fața patului.

Dacă unul și-a adus de acasă o mescioară de nuc, altul și-a adus una de mahon și iar altul una împodobită cu incrustațiuni de metal.

Dacă unul avea un scăunaș împletit fără de răzemătoare, cellalt ținea să aibă și un jeț mare.

Dacă unul avea o saltea de lînă, altul punea doauă, una peste alta.

Dacă unul își întindea din cînd în cînd cearceaful, perinile și plapuma la soare, ca să se aerisească, cellalt își întindea și pijamaua, precum și cămașa, ca să se vadă că e de mătase.

Dacă unul avea pe masă un buchet de flori, altul își punea unul mai mare, ba fie chiar și doauă.

Despre proviziunile de tot felul nu-ți mai vorbesc. Le știi de cînd mai fericitele zile în care a fost găsit cadavrul de păduche.

Din cîte știi îți vei fi făcînd o idee destul de lămurită despre pornirile progresiste ale „intelectualilor“ din zilele noastre, care știu că numai stăruind pe întrecute pot să ajungă oamenii departe. Pînă chiar și unii dintre socialiști luau parte la întrecere, încît mereu eram ispitit de gîndul că, ajunși odată mari și tari, ar fi și ei deopotrivă cu urgisiții de burghezi, dacă nu chiar mai și mai...

E apoi că oamenii se gîlcevesc cînd aleargă pe întrecute. Cei ce apucă înainte se bucură, iar cei ce rămîn în coadă se busumflă și caută cearta cu lumînarea.

Chiar dintru-nceput, în timpul primei noastre petreceri la Văcărești și mai tîrziu, cînd ne aflam la „Modern“, rîdeam într-un colț cînd vedeam cum mai unul, mai altul se cătrănea pentru că cei doi Teodorești știau să li se vîre sub piele Bolentinului și colonelului Vlădescu, comisarul regal, care-i îmbrățișau cu multă dragoste și îi puneau mai presus de ceilalți. Pînă chiar și-n rechizitorul său Bolentinul a făcut o pauză și-o paranteză mai-nainte de a fi trecut la Teodorești și a stăruit cu tot dinadinsul ca nu cumva Curtea să-i pună pe acești luceferi în rînd cu ceilalți păcătoși.

Ce-au făcut, cum au sucit-o și-au învîrtit-o, se întrebau ceilalți, și fiecare știa să spună cîte ceva, se-nțelege, lucruri nu tocmai de laudă. Se supărau pe mine cînd le spuneam că se petrece și la pușcărie ceea ce se petrece pretutindeni în țară: cei mai stăruitori și mai îndemînatici apucă înainte și-și fac treburile. „Defăimarea voastră e laudă, adăugam. De ce nu faceți și voi ca dînșii ? Pentru că nu sunteți în stare.“

Tot mai deștepți decît ceilalți, ei și după a doua venire la Văcărești a noastră au știut să se pună bine cu directorii și cu primii de tot felul, încît ajunseseră un fel de stăpîni ai casei. Regulamentul încă nefăcut pentru dînșii se aplică după cum le vine lor la socoteală.

Încă în timpul cînd ne aflam la „Modern" știuseră ei și-n urma lor și alții să potrivească lucrurile așa, ca printre picături să se ducă pe acasă. Acum făceau ce făceau ca comisarul regal să-i citeze fie ca martori, fie ca informatori la Curtea marțială, unde se duceau însoțiți de un gardian. Acesta, om vrednic de toată încrederea, își făcea datoria stînd undeva la un pahar de vin, în vreme ce „pușcăriașii", puși sub paza lui, se duceau pe acasă.

Gaură-n cer din cauza aceasta nu s-a făcut, și nici noi, ceilalți tovarăși de aceeași tagmă, nu rîvneam să facem ca dînșii, iar colonelul Verzea, vecinul lor, fiind citat la tribunal, s-a dus, însoțit nu numai de gardian, ci și de o sentinelă cu baioneta la pușcă, și s-a-ntors tot pe drumul pe care se dusese.

Mai erau însă pe acolo și socialiști, care le vedeau toate și-i băgau la nevoie-n cofă pe toți Teodoreștii.

— Ei bine! au zis aceștia. Dac-o faceți voi, avem s-o facem și noi, pentru ca să se știe că ceea ce li se iartă unora li se cuvine tuturora.

S-au dus deci și ei la București, însoțiți numai de un gardian vrednic de toată încrederea, și s-au plimbat fiecare pe unde a voit. Nistor, cel mai blajin dintre dînșii, a făcut-o însă lată de tot: s-a dus pe la Clubul socialist, unde a fost primit cu mare tămbălău.

S-a stîrnit acum o adevărată rezmeriță. Zburau automobilele de la București la Văcărești și de aici înapoi ca pe timpul cînd Văcăreștii erau plini de rîie, de păduchi și de fel de fel de germeni de molimă.

Gardianul, se-nțelege, a fost jertfit ca țapul cu pricina. El se descărca însă asupra primului, primul asupra grefierului, grefierul asupra directorului, acesta asupra directorului general, care se descărca și al asupra nenumiților care n-au făcut regulamentul special.

Inspecțiuni peste inspecțiuni, anchete peste anchete, procurori și paraprocurori, garde-ntreite, duminecile și zilele de sărbători batalioane cu mitraliere și aeroplanuri de observațiune, ba într-un rînd ne-am pomenit la Văcărești pînă chiar și cu generalul Rujinski, același general care încredințase pe fiica mea că nu mai atîrnam de comandamentul lui.

Văzînd treburile ajunse la culminațiunea aceasta, socialiștii au început să cînte-n cor bine armonizat *Internaționala.*

Vei fi avînd tu, iubite amice, multă fantazie, dar tot nu ești în stare să-ți închipuiești vocea de stentor indignat cu care generalul, om mărunt, a strigat: „Protestez în numele legii și vă somez să tăceți!"

În fața acestei somațiuni energice, socialiștii au tăcut, și cîțiva dintre dînșii au fost apoi închiși și ținuți în gherla cea-ntunecoasă, la *secret.*

În timpul acestui vîrtej mulți erau încredințați că directorul are să zboare cum a zburat și cellalt. Se vede însă că el făcuse multele și feluritele concesiuni în urma unei îndrumări primite de sus, și l-a scăpat nașul său, președinte al Înaltei Curți de casațiune, ba-n urmă chiar și candidat la președinția Consiliului de Miniștri. Destul că lucrurile încetul cu încetul s-au potolit.

Potolitu-s-au, nu însă fără de urmări, care ne reamintesc zicătoarea românului despre rușinea pe care o poate avea pe urma faptei săvîrșite de capră.

După ce s-a făcut adecă constatarea că unii dintre noi au știut să stoarcă de la direcțiune fel de fel de concesiuni, am fost puși și noi cei nevinovați la același regim ca făcătorii-de-rele.

Nu mai puteam, între altele, să primim vizite decît în zilele cînd primeau pungașii, hoții, escrocii și tîlharii, iar la convorbirile noastre asista și cîte un ofițer, care ne ținea de scurt și ne tăia vorba cu sabia cînd se împlineau cele 15 minute.

La poartă apoi soldații scotoceau prin pachetele aduse pentru noi, ca nu cumva să intre cu ele dinamită, vreo mașină infernală ori poate chiar vreun ziar. Soția mea mi-a adus într-un rînd o bucată de brînză înfășurată într-un exemplar din *Tribuna* de la Sibiu, anul 1887: i s-a dat brînza, dar a fost oprită hîrtia.

Încă mai rău o pățeau cocoanele mai tinere, pe care le pipăiau pentru ca nu cumva să ascundă pe sub corset ori pe sub jupon vreo gazetă.

Mai erau și multe altele, dar mă opresc la cea mai urîtă.

Dintru început fusese luată dispozițiunea ca serile să putem sta de vorbă și numai la $9^1/_2$ să fie încuiat fiecare-n celula sa. Într-una din seri ne-am pomenit cu un căpitan însoțit de o escortă, care ne somă să intrăm fiecare în celula sa, căci are să ne-ncuie.

Eu m-am oprit la depărtare de douăzeci de pași în fața celulei mele.

— Aceasta nu pot s-o fac, i-am răspuns. Sunt abia șapte ceasuri, și după rînduiala stabilită de direcțiune, abia la $9^1/_2$ am să intru. D-l prim-gardian e aici și poate să-ți spună dacă m-am abătut ori nu vreodată cîtuși de puțin de la dispozițiunile luate de direcțiunea penitenciarului.

— Nu — a răspuns primul gardian — niciodată.

— Ei bine! — am stăruit — n-am să mă abat nici acum.

— Eu am ordin, a zis căpitanul.

— Ai chiar mai mult decît ordin — am replicat — cîțiva soldați, care pot să mă ridice și să mă ducă pe sus în celulă.

— Sunt în stare s-o fac și aceasta, grăi căpitanul, fără ca să ție seamă că autoritățile militare n-au nici un amestec în interiorul penitenciarului și că garda militară e pusă la dispozițiunea direcțiunii.

— Vă mulțumesc, d-le căpitan, pentru această mărturisire și constat că numai forței armate m-am supus, i-am răspuns și am intrat în celula mea.

Conflict între puterea militară și cea civilă.

Ziua următoare directorii, și cel mic și cel mare, s-au pus luntre și punte ca armata să ne lase-n pace. Și-au dat acum seamă că tot mai bine ar fi dacă s-ar fi făcut regulamentul special. Rămînînd toate la bunul plac, ei au fost prea binevoitori față cu unii dintre noi și pe urma slăbiciunii lor și-au aprins paie-n cap. Directorul general a intervenit, dar, ca toate să rămîie și-n viitor cum au fost în trecut, ca îndeosebi ofițerii să nu asiste la convorbiri, ca pachetele să nu fie scotocite și ca să nu mai fim băgați cu forța armată în celule.

A mai stăruit directorul să adresăm Ministerului de Justiție o cerere, în care să arătăm cum anume voim să fim tratați, deci să facem noi un proiect pentru regulamentul special, care timp atît de îndelungat nu s-a făcut.

O asemenea cerere, pe cît știu eu, nu s-a făcut. Îndeosebi eu am zis: „Tratați-ne orișicum, dar pe toți la fel, căci vrajbele se stîrnesc numai pentru că se fac hatîruri și li se dă unora un cîrnat și mai lung și mai gros decît altora".

Așa e-n pușcărie, pentru că așa e pretutindeni în țară: doarme fiecare cum știe să-și aștearnă. Unul din marile păcate ale oamenilor din zilele noastre e că cel stăruitor, îndemînatic, îndrăzneț, la nevoie chiar tîrîtor, răzbește înainte dînd la o parte pe alții.

Cînd ți le scriu aceste, e seară, ora $9^1/_2$ trecută, și ușa celulei mele nu e încă încuiată.

Deasupra mea îi aud pe socialiști jucînd table; la ușa colonelului Verzea stau cîțiva de vorbă. Alți cîțiva se plimbă prin curte. Iar alții dintre deținuții politici, între care și cîțiva socialiști, stau încă de pe la șase zăvorîți în celulele lor. Teodoreștii însă tot nu s-au întors din curtea cealaltă, unde s-au dus să cineze cu Filoti.

De ce deosebirea aceasta?

Nu știu și nici nu cercetez.

Toate aceste sunt, la urma urmelor, lucruri de nimic și mai ales la „pușcărie" umplu viața de „peripeții interesante".

Deprinși însă cu gîndul că toate se desfășoară pe bacșiș și pe sfănțuială, pe hatîr și pe păsuire, cu proptele și cu mușamale, cei mai mulți se sîmt încredințați că și aici se lucrează ca pretutindeni, pe sub plapomă, și că pînă chiar și la curțile marțiale advocați și fel de fel de alți mijlocitori învîrt treburi prin care agonisesc în scurt timp averi însemnate, nu zeci, ci sute de mii, ba chiar milioane toți împreună.

Nu mă iartă firea s-o cred aceasta și dau din umeri cînd mi se spune cît a trebuit să cheltuiască mai unul, mai altul, tot ar fi însă mai bine dacă ar fi adevărat fără ca să se știe ori să se creadă. Lucru primejdios și urît, că vorba trece din om în om și sunt mulți cei ce-o zic și o cred.

Nu mai puțin primejdios lucru e că noi, cei cîțiva păcătoși, stăm de atîta timp aici, în vreme ce alții, despre care se spune că-n timpul celor din urmă cîțiva ani au agonisit averi mari, chiar fabuloase, se plimbă în toată libertatea și se-mbuibă-n vederea tuturora.

„Ce-au făcut ei, ca să aibă parte de asemenea cruțare?!" se întreabă mulți, și nici un bine din asemenea nepotriviri nu poate să purceadă.

VII

Iubite amice,

Îți scriu după trecerea mai multor săptămîni de zile și nemaiaflîndu-mă-n celula mea din dosul bisericii.

Guvernul, alcătuit de militari, s-a retras și el, dar fruntașii neamului românesc tot n-au reușit încă să închegheze primul guvern constituțional al României Mari.

De vreo zece zile Bucureștii sunt plini de reprezentanți ai națiunii acum unite, unii din vechiul regat, alții din Basarabia, iar alții din Bucovina ori din fostul regat al Ungariei. Sunt între dînșii foști prieteni din tinerețe ori tovarăși de luptă ai mei, ba chiar și rude ale mele, dar nici unul nu s-a simțit îndemnat a veni să mă vadă ori a trece pe la soția mea, ca să afle ce mai face.

Ți-o spun aceasta pentru ca să-ți dai seamă despre disciplina neînduplecată în care e ținută societatea română.

Cînd ne aflam la Vaț, soția mea și eu primeam mereu vizite. Mulți dintre cei ce treceau prin Budapesta făceau excursiune la Vaț, ca să se poată lăuda c-au îndrăznit să vie pe la noi. E și între cei ce se află acum la București cîte unul care ar fi dorit să ne vadă, nu e însă, precum se vede, nici unul care îndrăzneşte s-o facă.

Colonelul Verzea, mai tînăr decît mine, nu poate să zică acelaşi lucru.

Or fi fără-ndoială lucruri pe care el n-a putut să mi le spună şi mie, şi sunt şi lucruri pe care mi le-a spus, dar nu pot să le spun eu mai departe; ca om de-ncredere al regelui Carol şi al guvernului român, el ştia fără-ndoială şi lucruri pe care unii dintre cei azi mari şi şi tari aveau cuvinte de a dori să nu le mai afle şi alţii. D-na Verzea a fost deci vizitată de unii, care au încredinţat-o despre viile lor simpatii, dar pe la Văcăreşti nici aceştia n-au venit, şi nu o dată mi-a venit să cred că sunt şi oameni care ar vrea să-l scoată de aici ori, vorba bineştiută a Bolentinului, să-i „astupe gura cu pămînt".

Într-o bună zi ne-am pomenit că s-a luat dispoziţiunea ca aceia dintre deţinuţii de la Văcăreşti care sunt osîndiţi la pedepse mai grele să fie trimişi unde se cuvine să-şi facă pedeapsa.

Eu, care am fost osîndit la recluziune, trebuia deci să fiu dus fie la Bucovăţ, fie la Doftana, iară Verzea, fiind osîndit la muncă silnică, trebuia să fie „deportat" la ocnă, ca să taie sare, şi să fie împuşcat dac-ar fi să facă încercarea de a evada.

Lucrurile au rămas însă deocamdată încurcate: era, precum se vede, la mijloc şi cineva care nu voia aşa.

Într-o frumoasă zi de toamnă, unul dintre procurori, d-l Străjanu, fiul profesorului Străjanu, autorul gramaticei, a venit să facă o inspecţiune la penitenciar. Prezentîndu-se cu toată autoritatea la celula colonelului, a întrebat: „*Deţinutul Verzea* are vreo reclamaţie de făcut?"

Verzea s-a uitat cum se cuvine la el.

— Vă mulţumesc pentru titulatură — i-a răspuns — nu am nici o reclamaţiune de făcut.

Făcîndu-şi inspecţiunea mai departe, d-l procuror a trecut pe la celula unuia dintre socialişti, care atîrnase pe uşă un bilet cu avizul: „Lăsaţi-mă-n pace, că vreau să dorm!"

Găsind că e lucru prea-ndrăzneţ atîrnarea pe uşă a unui asemenea bilet, straşnicul inspector l-a obrăznicit pe socialist. Urmarea a fost că „tovarășii“ l-au luat în zeflemea, ca să nu zic cu *hmideo,* nu pe socialist, ci pe obrăznicitorul lui.

Jignit astfel în dignitatea sa, onorabilul reprezentant al statului a reclamat, nu însă pe „tovarășii“ nedisciplinați, ci pe *deținutul* care n-a avut nici o reclamațiune de făcut.

În urma acestei reclamațiuni, a venit „de sus“ o poruncă aspră, ca deținutul Verzea, drept pedeapsă, să fie-nchis timp de cincisprezece zile în *gherla* cea întunecată.

El a refuzat să se ducă, iar mai-marii pușcăriei nu s-au încumătat să cheme garda și să-l ducă pe sus.

Ce s-a mai întîmplat apoi, nu știu, destul că porunca cea aspră a rămas în deșert, ba tocmai atunci am fost mutați din celule în curtea personalului, ceea ce ne-a băgat în multe-ncurcături.

Eu nu am avut, iubite amice, niciodată cuvinte de a mă plînge fie de directorul penitenciarului, fie de vreunul dintre funcționarii de la Văcărești, fie mai ales de directorul general. M-am plîns și mă plîng numai de cei ce m-au trimis în murdăria de la Domnești, în cea de la hotel „Modern“ și-n cea de la Văcărești, unde nu era loc pentru oameni ca mine.

M-am tot rățuit eu că mă simt bine și la Domnești, și la „Luvru“, și la Văcărești, ba pînă chiar și la „Modern“. Eu eram însă obicinuit să fac ici cu elevii, colo cu elevele mele plimbări de cîte 30—40 kilometri pe zi în aer și la lumină și rar trecea ziua fără ca să fac cel puțin 10 kilometri. Cazamatele pline de reveneală în care am stat la Domnești nu erau deci pentru mine și bine nu-mi putea fi nici la „Luvru“, unde n-aveam nici aer, nici lumină, și mișcare nu puteam să fac. Suferearn deci de astmă, de emfizem și de reumatism, cînd am fost dus la Văcărești și n-am putut să mă vindec nici acolo, nici la „Modern“, unde steteam într-un iatac în care niciodată nu pătrundea soarele.

Mai bine ar fi fost să-mi fie după ce am venit de a doua oară la Văcărești, dar celula era strîmtă și timp de mai multe ierni nu fusese-ncălzită, ba mai era și cu intrarea despre apus. Mai ales în timpul zilelor posomorîte ori chiar ploioase mi se-nțepeneau membrele lucrînd la masă și-mi oboseau ochii. Mai spre toamnă, apoi, am început să și tușesc, aveam noaptea înecăciuni și mă cuprindeau din cînd în cînd amețelile. În același timp îmi pierise și pofta de mîncare.

Unul dintre vecinii mei, Mărăcineanu, îmi procura lapte bun și-mi aducea cărămizi calde, ca să le țiu ziua sub picioare, iar noaptea în culcuș.

Directorul general, d-l Ionescu-Marița, mi-a făcut deci propunerea să mă mut în curtea personalului, unde avea de gînd să-mi pună la dispozițiune un iatac luminos, care putea să fie încălzit. Nu am primit și, după cele petrecute, nici nu-mi era iertat să primesc decît atunci cînd vor fi mutați și ceilalți tot în curtea personalului.

S-a făcut și aceasta, dar de turburări tot n-am scăpat.

Curtea personalului e adecă împărțită în două.

La stînga sunt locuințe pentru funcționari, iar la dreapta se află biurourile, bucătăria, brutăria, niște ateliere și cîteva încăperi disponibile.

Deoarece unii dintre deținuți se legaseră, cum se zice, de soțiile funcționarilor, directorul, care era și el de curînd căsătorit, n-a crezut de cuviință să-i mute pe cei din celule decît în partea de la dreapta a curții. Abatere s-a făcut numai pentru mine, care eram mai bătrîior și astfel vecin mai puțin supărător.

Supărare obștească.

Iatacul ce mi s-a pus la dispozițiune se afla-n partea despre meazănoapte a curții, jos pe un coridor cu intrare separată, unde picior de femeie n-avea ce să caute. Pereții erau într-o parte jilavi, soba de teracotă avea coșul înfundat, iar fereastra ce da spre curtea de păsări, în care mai erau și porci puși la îngrășare, nu se-nchidea bine și geamurile din ea nu erau chituite, încît zăngăneau cînd bătea vîntul. Ușa era și ea crăpată, încît trăgea vîntul prin ea.

Mă bucuram cu toate aceste, căci aveam lumină și mai multă lărgime decît în celula mea. Am cheltuit deci cîțiva lei de mi-am văruit pereții și tavanul și mi-am frecat scîndurile, am vorbit cu un meșter să-mi desfunde coșul, mi-am făcut cocă din proviziunea mea de făină și am lipit hîrtie pe unde răsuflau geamurile și ușa și am dormit chiar mai bine de cum dormisem în neuitata mea celulă.

Ziua următoare au început să se mute și ceilalți și s-a stîrnit o adevărată furtună.

Cei doi Teodorești, fiind oameni tineri, urma să treacă în partea despre meazăzi a curții, unde directorul le pusese la dispozițiune o-ncăpere mai largă, cu doauă ferestre apropiate de tavan. Ei țineau să fie mutați în partea despre meazănoapte, unde mă aflam eu.

Deoarece directorul, după cele petrecute, nu îi dedea mîna să le facă hatîrul acesta, mierea s-a făcut fiere și a fost rugat directorul general să iasă la fața locului.

Directorul general se afla-n mare strîmtoare, căci, după cele petrecute, nu-i dedea nici lui mîna să nu le facă celor nemulțumiți hatîrul. Pentru ca pace să fie, am declarat, deci, că sunt gata să le cedez celor doi prieteni iatacul și să trec în încăperea în care ei nu voiau să între, căci doi inși au precădere față cu unul singur.

Cînd colo m-am pomenit că-n iatacul pe care urma să-l părăsesc eu se mută numai Arghezi, iar pentru Dem. Teodorescu se pregătește un iatac de alături, din care a fost scos un funcționar necăsătorit.

Văzînd aceasta, mi-am pus piciorul în prag și am declarat că nu mă mut.

— Aveți gardieni — am zis — aveți sute de pușcăriași, aveți chiar gardă militară: ridicați-mi lucrurile, luați-mă și pe mine pe sus și duceți-mă unde vreți, dar eu de bunăvoie nu mă duc, și să știți că am să reclam la ministeriu că se fac hatîruri.

Pentru ca pace să fie, s-a făcut un încă mai mare hatîr: mi s-a oferit în etaj, lîngă agentul sanitar, care avea soție tineră și frumușică, o odaie de tot bună, luminoasă, uscată, cu sobă de teracotă, al căreia coș nu era-nfundat, cu podelele ceruite și cu vederea spre oraș. M-am dat învins și stau pînă azi aici — bine, de tot bine, mai bine decît orișicînd ca pușcăriaș.

Pace tot nu s-a făcut.

Arghezi nu era mulțumit cu odaia din care mă scosese și a cerut să fie mutat și el în etaj.

Pentru ca pace să fie, iar unul dintre funcţionarii necăsătoriţi a fost mutat aiurea, şi Arghezi a trecut în rîndul bătrînilor şi mi s-a făcut mie vecin, fără-ndoială foarte plăcut.

Pace nici acum nu s-a făcut, ci mai vîrtos s-a adeverit că eu aveam multă dreptate cînd stăruiam ca hatîruri să nu se facă.

Filotti îşi primea vizitele în odaia sa, iar nu în biuroul directorului ori în al grefierului, ca noi, ceilalţi. Tot aşa Bogdan-Piteşti, Neniţescu şi alţii cînd se aflau la Văcăreşti. Nu era deci nimic mai firesc decît ca noi, ceilalţi, să ne simţim jigniţi pentru că nu ni se dă şi nouă voia de a sta în toată liniştea de vorbă cu cei ce vin să ne vadă. Eu îndeosebi nu ţineam să fiu pus în rînd cu cei ce vor în toate împregiurările să fie socotiţi mai presus de alţii, dar nu puteam să nu le dau dreptate celor ce nu erau deopotrivă cu mine şi, stăpîniţi de „o legitimă indignaţiune", au hotărît alungarea din puşcărie a directorului, care nu mai voia ori nu mai putea să meargă înainte pe calea hatîrurilor.

Ocaziunea pentru aceasta nu putea să lipsească.

Dumineca şi joia li se dă puşcăriaşilor voie să primească vizite, cei mulţi la zăbrelele din dormitor, în faţa gardianului de serviciu, iar cîţiva în biuroul grefierului.

Vine dar în aceste zile la Văcăreşti lume multă, fel de fel de oameni şi femei fie mai bătrîne, fie mai tinere, ba chiar şi cîte o fetişcană „nostimă". Deoarece unii dintre deţinuţi, nu pot să-ţi spun care anume, aveau obiceiul de a se împiedeca de aceste, direcţiunea a interzis plimbările prin curtea personalului în timpul vizitelor.

Cîţiva dintre socialişti, precum şi colonelul Verzea şi eu, neştiind-o aceasta, ne plimbam în vreme ce unii dintre vizitatori veneau, iar alţii plecau.

Directorul, văzînd că nu se ţine seamă de dispoziţiunea luată de dînsul, certa-n gura mare pe primul gardian. Colonelul şi eu, neştiind de ce e vorba, rîdeam de zelul excesiv al directorului. Îndată ce ni s-a spus, însă, că sunt oprite plimbările în timpul vizitelor, colonelul s-a retras în odaia sa, iară eu am rămas şi am întrebat pe funcționarul ce venise la noi de ce a fost luată dispozițiunea.

— Pentru că unii dintre d-voastre se poartă necuviincios în timpul vizitelor, a zis el.

— N-aveți să mă pedepsiți și pe mine, care sunt cuviincios, i-am răspuns eu.

— De ! — a-ntîmpinat el — veți fi avînd dreptate, dar nu de direcțiune aveți să vă plîngeți, ci de cei necuviincioși.

I-am dat și eu dreptate și m-am retras și eu în plăcuta mea odaie.

Cînd eu urcam scările, cîțiva dintre ai noștri se certau în gura mare cu directorul, iar vreun ceas în urmă mi s-a făcut propunerea să-mi dau, ca totdeauna în frunte, subscrierea pentru o reclamațiune, prin care arătam lungul șir de abuzuri săvîrșite de director și ceream înlocuirea lui. Unul dintre ziariști făcuse în penitenciar o anchetă, ca să constate de la cine cît a luat.

Eu am răspuns că de la mine n-a luat nimic, că nu știu dacă e ori nu adevărat c-a luat ceva de la alții, că mă supun, ca adevărat pușcăriaș, dispozițiunilor luate de stăpînire și nu am, vorba colonelului, nici o reclamațiune de făcut.

Tot cam așa a răspuns și colonelul și alți cîțiva dintre condamnații politici.

Cu toate aceste, directorul general, ieșind două zile-n urmă la fața locului:

— Iată-mă — mi-a zis — m-ați chemat: ce aveți să-mi spuneți?

— Eu nu v-am chemat — i-am răspuns — și n-am nimic să vă spun.

La fel au fost și răspunsurile date de alții, dar destăinuirile făcute erau atît de grave, încît a rămas să fie înlocuiți fără întîrziere atît directorul, cît și primul gardian. Se vede însă că mai era la mijloc și altcineva, care era de altă părere, căci au rămas atît directorul, cît și primul gardian.

Spuindu-și apoi colonelul Verzea părerea în ceea ce privește reclamațiunea făcută, i s-a dat răspunsul că întreaga înscenare a fost pusă la cale spre a apăra demnitatea lui și a bătrînului Slavici, care fuseseră insultați de director. De aceea venise directorul general să ne întrebe ce avem să-i spunem.

Dîndu-le răspunsul că se simte destul om ca să-și apere însuși demnitatea, colonelul și-a aprins paie-n cap şi ziariştii au pornit o mişcare spre a-l boicota, ca nimeni să nu mai steie de vorbă cu dînsul.

Aceasta era culmea.

Cîteva zile-n urmă era sărbătoarea Sfinților Voivozi Mihail și Gavriil. Pe director nașul său l-a botezat Mihai, ceea ce pe noi nu ne priveşte, căci între puşcăriași și temniceri legături sociale nu pot să existe. Ni s-a părut deci lucru nepotrivit cu împregiurările cînd i-am văzut pe cei ce făcuseră reclamațiunea ducîndu-se *in corpore* ca să-i ureze directorului „la mulţi ani!" în ziua de Sf. Mihai.

Adevărul e că ei se potriveau cu felul de a fi al lumei în mijlocul căreia trăiau.

Nici de astă dată n-au nimerit-o însă, căci tot în lumea cu care se potriveau, toate atîrnă de impulsiuni momentane, şi niciodată nu poţi să prevezi astăzi ce fel de întorsătură au să ieie lucrurile mîne. Mult n-a mai trecut, și directorul tot a pățit-o. Ţinînd seamă de anumite proptele, ministeriul, ce-i drept, nu l-a destituit, ci s-a mărginit a-l muta în timp de iarnă la Doftana, pare- mi-se.

Deocamdată un funcţionar din Ministerul de Justiţie a fost însărcinat să ție loc de director al penitenciarului.

VIII

Iubite amice,

Am să-ţi spun cum au venit lucrurile de eu am scăpat de la Văcărești.

Precum știi, cei doi Teodoreşti mişcau toate pietrele ca să scape. După ce silințele lui Costaforu au rămas zadarnice, s-a pus pe lucru şi Galaction, care avea multe legături, între altele și cu Nicolae Iorga, acum președinte al Camerei şi astfel om cu mare trecere.

Galaction a pornit-o publicînd un articol în care stăruia să fim puşi în libertate eu şi Arghezi, poetul de mare talent. A fost pusă apoi o mişcare între deputații de peste Carpați și între cei din Basarabia, și-n cele din urmă Goldiş a făcut în clubul Partidului Național propunerea ca partidul să stăruie pentru grațiarea mea. Cîteva zile în urmă, Zamfir Arbore a pus o vorbă bună în Senat.

În ajunul zilei de Sf. Nicolae, Teodoreștii, Karnabatt şi Grossmann i-au trimis apoi lui Iorga o depeşă de felicitare. Drept răspuns au fost vestiți că peste cîteva zile vor primi o știre bună. Îndemnați adecă de directorul general, ei făcuseră cerere de grațiare, și vorba era că regele va subscrie decretul. Deoarece însă eu n-am voit să subscriu cererea, lucrurile s-au mai amînat.

Cînd se-ntîmplau aceste, Grossmann s-a îmbolnăvit de hemoptizie şi vărsa sînge, a fost mutat dar şi el lîngă mine, iar eu mă-ncredințam din ce în ce mai mult că la vîrsta mea omul nu prea-și poate permite luxul de a sta la Văcărești.

Nu mai tuşeam, ce-i drept, ca mai nainte, dar nopțile nu puteam să dorm liniştit, aveam sufocări, încît îmi venea să leşin, tot îmi erau înțepenite membrele şi-mi pierdeam răsuflarea cînd urcam scările. Îmi mersese dar vorba că sunt greu bolnav, ceea ce mie nu-mi părea adevărat.

Într-una din zile, dr. Floru a venit să examineze pe Grossmann şi a trecut şi pe la mine. Era şi el de părerea că trebuie să mă caut, ceea ce la Văcăreşti nu e cu putinţă.

Stăruiau deci cu toţii să fac cerere de grațiare.

Lucrul acesta mi se părea peste putință.

Cînd cu discursul rostit de Zamfir Arbore în Senat, nu numai din rîndurile liberalilor s-au ridicat mai multe glasuri împrotiva mea, ci şi Mihail Popovici, o mare secătură, dar ministru, deci om de-ncredere al regelui şi al majorităţii din Parlament, a strigat: „Slavici e om mort!"

Cîteva zile-n urmă, Ștefan Pop de Ciceu, ad-interim la Justiție, viind să facă o inspecțiune la penitenciar, a trecut pe la mine și a stăruit să fac cerere de grațiare. I-am spus și lui că mai ales după cele petrecute-n Senat nu pot s-o fac aceasta, căci, făcînd-o, aș recunoaște că sunt vinovat.

N-am făcut eu cerere cînd mă aflam la Vaț: cum aș fi putut să fac aflîndu-mă la Văcărești?

Urmează lucruri care m-au pus și m-au și lăsat în nedumerire.

Ștefan Pop e unul dintre tinerii care au luat parte la botezul fiicei mele născute la Vaț și mi-a fost într-un rînd oaspe și cînd mă aflam la Măgurele. El cunoaște deci pe soția mea, și mi s-a părut lucru firesc cînd el mi-a spus că va stărui ca dînsa să facă cererea de grațiare. N-am fost și deci nu sunt nici azi în stare să mă dumiresc de ce a cerut intervenirea senatorului Borgovan, care cunoaște și el pe soția mea, și cu toate aceste nu s-a dus s-o vadă, ci a poftit-o la sine spre a o îndemna să facă cerere de grațiare, ceea ce dînsa a refuzat, făcînd numai cerere de amnistie.

Două zile-n urmă, fiind duminecă, Nicolae Iorga a venit să viziteze biserica de la Văcărești, însoțit de o mulțime de deputați și de senatori.

D-l Arsenescu, care ținea loc de director, m-a poftit în sala de lîngă poartă, unde președintele Camerei dorea să vorbească cu mine și cu cei doi Teodorești. Nu știu dacă era ori nu adevărat că și cu mine dorea să vorbească.

Cînd așteptam, părintele Miron Cristea, atunci numit episcop de Caransebeș, s-a întors de la biserică însoțit de mai mulți preoți de dincolo și de alți cîțiva reprezentanți ai națiunii și a exprimat dorința de a mă vedea, ca să-mi zică: „Bună ziua!“

Am stat apoi cîtva timp de vorbă între altele și asupra cuvintelor pentru care nu pot să fac cererea de grațiare, și înalt preasfinția-sa admitea că refuzul meu are rost.

După ce aceștia au plecat, m-am întors iar în odaia mea. Așa s-a-ntîmplat că nu mă mai aflam în sala de lîngă poartă cînd președintele Camerei s-a întors de la biserică și a stat de vorbă cu cei doi Teodorești.

Am mai fost poftit în urmă în sală, unde mă așteptau vreo 20 basarabeni, care m-au primit cu multă căldură, încît am rămas cuprins de sîmțămîntul că e mare deosebire între basarabenii plini de avînt și alți români.

Doauă zile-n urmă, marți, am fost puși apoi în libertate noi cei cinci ziariști osîndiți prin aceeași sentență.

Fusesem trimis la Văcărești în ziua de 19 ianuarie și am scăpat de acolo la 18 decemvrie 1919, după 11 luni de zile împlinite.

Iubite amice,

Îți scriu în vara anului 1921, după trecerea unui an și jumătate, și gîndul meu e să-ți dau putința de a te dumeri cu ce m-am ales pe urma celor suferite prin închisori și cui i-au fost de vreun folos suferințele mele.

Mercuri, a doua zi, după plecarea mea de la Văcărești, seara pe la unsprezece, după ce mă culcasem, iar mi-au venit amețelile, însoțite de înecăciune, și peste puțin am căzut fără de răsuflare, încît ai mei credeau că mă sfîrșesc.

Din întîmplare, peste drum locuiește un tînăr medic, dr. Cociu, care, chemat în grabă, mi-a făcut o injecțiune, în urma căreia m-am simțit mai bine. El mi-a prescris apoi o cură și m-a oprit pe douăzeci de zile în casă.

Aceasta mi-a fost în timpul primelor trei săptămîni libertatea.

După împlinirea celor douăzeci de zile apoi, tot seara, aflîndu-mă în capul de sus al scării, iar am fost cuprins de amețeli și am căzut pe scară la vale, încît mi-am strivit încheietura de la gleznele piciorului din dreapta. Dr. Cociu și-n urmă dr. Leonte au constatat că nu e scrîntită-ncheietura, ci numai sucită, dar mai multe dintre tendoane s-au rupt dimpreună cu ele și bucăți din osul de care erau lipite.

Abia după 86 de zile am ajuns să-mi pot pune piciorul în pămînt. În tot timpul acesta am zăcut și nu-mi înckipuisem niciodată că sunt cu putință dureri ca cele suferite de mine, nici că om în oase și carne poate să rabde asemenea dureri fără ca să moară ori să nebunească.

Ceea ce mă durea nu era decît la început piciorul strivit. În urmă s-au ivit în căldura patului durerile reumatice și cele artritice, care, după spusa medicului, se localizează în *pars minoris resistentiae*. În același timp eram chinuit de emfizem și de astmă.

În curînd apoi durerile au cuprins toate încheieturile și toți mușchii, încît nu-mi mai rămăseseră sănătoase decît capul și organele de digestiune, afară de aceste nu mai era pe trupul meu loc unde pot să pun degetul fără ca să simt dureri sfîșietoare.

Din cînd în cînd îmi era frig, parcă picioarele și mînile mi-ar fi fost sloi de gheață, și mă sîmțeam ca sfășcat de durerile degerării. Toate fricțiunile rămîneau zadarnice. Peste cîtva timp mi se-ncălzeau apoi picioarele și căldura creștea și se-ntindea, încît îmi era nesuferită. Încă mai nesuferite erau nădușelile care mă treceau și cu care se-ncepea paroxismul, în timpul căruia mă zbăteam ca un epileptic și nu mai gemeam, ci răcneam ca un turbat.

Medicamentele pe care le-am încercat au rămas toate zadarnice, și n-ar mai fi rămas decît să mi se facă injecțiuni de morfină, iar aceasta cu nici un preț n-o primeam. Îi înțelegeam acum pe cei ce-și curmă firul vieții nemaiputînd suporta durerile vreunei boli „incurabile“, dar nu mă ierta firea să mă pun în rînd cu dînșii.

Cel puțin timp de două luni n-am putut niciodată să dorm un ceas întruna, ci numai ici cîte douăzeci, colo cîte treizeci de minute, cu totul două, cel mult trei ceasuri din douăzeci și patru. Am avut însă și cîteva săptămîni în care dormeam cîte 5, cel mai mult 10 minute, la un loc nici un ceas pe zi.

Mai suferеam și pentru că suferea și soția mea, care-mi stătea ziua-noaptea la căpătîi și le-ncerca toate ca să-mi aline durerile. Devotamentul femeii adevărate nu are margini.

Să nu-i deie însă Dumnezeu omului tot ceea ce poate să rabde, așa zice românul.

Deși am zăcut timp atît de îndelungat și am ajuns să sufăr de decubit, încît nu mai știam cum să mă culc, niciodată nu mi s-a urît, niciodată n-am pierdut pofta de mîncare, și visurile îmi erau de nespusă dulceață.

Îl înțelegeam acum pe Eminescu, care adeseori zicea că partea cea mai plăcută a vieții a cea petrecută dormind.

Cînd era să ațipesc, nu mai sîmțeam nici o durere, peste puțin însă începea să-mi horcăie pieptul și aveam un acces de înecăciune și tresăream speriat din somn. După ce o pățeam însă în mai multe rînduri așa, tot adormeam în cele din urmă și începeam să visez — totdeauna în legătură cu boala mea.

Îmi dedeam, înainte de toate, așa prin vis seamă că nu mă mai doare nimic și mă plimbam totdeauna prin munți cu mult mai înalți și mai frumoși decît cei ce-mi erau cunoscuți din viața petrecută în aievea și pe la locuri ce mi se păreau de mult cunoscute. Pe ici, pe colo întîlneam în drumul meu, prin adîncimi, lacuri cu apă limpede, peste care treceam în zbor. Starea sufletească-mi era de o seninătate care-n viața petrecută în aievea e peste putință. Cu toate aceste, durerile mă făceau să tresar speriat din somn. În clipa deșteptării nu sîmțeam dureri, dar eram scăldat în sudori, și trupul, mai ales piciorul bolnav, îmi părea îngrozitor de greu.

Tot în timpul acestor zile grele m-am dumirit asupra înțelesului în care Eminescu zicea că Schopenhauer și Kant greșesc cînd spun că timpul și spațiul sunt forme *a priori* ale gîndirii. Adevărul e că-n gîndul omenesc nu e nici timp, nici spațiu: toate sunt în aceeași clipă și în același loc, cele de acum și cele de mai nainte, cele de aici și cele de mai nainte. Numai pentru darea pe față a gîndirii pentru luare-aminte a celor ce ne sunt totdeauna prezente-n gînd, numai cînd ne dăm seamă despre ceea ce gîndim timpul și spațiul sunt forme *a priori*.

Eu steteam, se-nțelege, toată noaptea cu lampa aprinsă și cu ceasornicul în fața mea. Sîmțeam o mare ușurare cînd vedeam că timpul trece și revărsatul zorilor se apropie. Erau nopți cînd nici pe o clipă nu puteam să adorm, și mai ales de la oara a doua după miezul nopții nici nu mai nădăjduiam să pot dormi.

Cînd mi se-ntîmpla să mă răpuie somnul, aveam visuri deslușite, care se prelungeau, încît ar fi trebuit să treacă nu ceasuri, ci zile întregi pentru ca să se petreacă în aievea cele visate ori să le povestesc. Cînd mă deșteptam, eram cuprins de sîmțămîntul c-am dormit timp de cîteva ceasuri, dar mă uitam la ceasornic și mă-ncredințam că n-au trecut decît cinci, cel mult zece minute de cînd am adormit. Era parc-am stat în Vîrful-cu-Dor și-am văzut de acolo într-o singură clipă cele ce nici într-o zi întreagă nu sunt în stare să spun.

Tot așa mi-am reamintit într-o singură clipă acum nu tocmai scurta mea viață și-n timpul celor 87 de zile am avut destul răgaz să-mi dau seamă despre rostul amănuntelor ei.

„Iată cu ce te-ai ales! îmi ziceam cîteodată, muiat de suferințe. Om fără de minte, care n-ai știut să te folosești de darurile cu care te-a înzestrat firea și de bunăvoința celor mai vrednici dintre contimporanii tăi, ai ajuns la zile de bătrînețe o sarcină grea și pentru tine însuți și pentru cei ce te iubesc."

Nu-mi este iertat, iubite amice, să întru în amănunte în ceea ce privește greutățile așa-zise materiale, cu care nevastă-mea și eu ne-am luptat toată viața noastră și mai ales în timpul cît am fost tîrît prin temnițe și am zăcut greu bolnav. Atît aceste greutăți, cît și umilirile ce le voi fi îndurat din cauza lor sunt urmări ale faptelor mele, pe care nu eram în stare să nu le săvîrșesc și de care nu mi se cuvine prin urmare să mă plîng.

Zbătîndu-mă în culcușul meu, îmi vedeam întreaga viață desfășurîndu-se potrivit cu felul deosebit al firii mele. Mă vedeam la Viena și la Putna în lupta cu cei mulți, pe care noi, cei mai puțini, nu eram în stare să-i convingem că silințele noastre au să fie îndreptate, mai nainte de toate, spre unitatea sufletească a poporului român, căci celelalte au să urmeze ele de ele, în vîrtutea desfășurării firești a lucrurilor.

Mînat de gîndul acesta, am trecut în Țară, și tot în vederea acestui gînd, m-am întors la 1884 ca să înființăm *Tribuna*, care atît de mult ne-a apropiat de unitatea sufletească și ne-ar fi apropiat și mai mult dacă n-aș fi fost nevoit să mă întorc iar la București.

Din același gînd am pornit cînd am înființat cu mari jertve *Corespondența română*, cînd am pus cu Socec la cale prima bibliotecă populară din România și cînd am stăruit să se înființeze Liga pentru unitatea culturală a poporului român, sub stăpînirea aceluiași gînd am trăit și trăiesc.

Eram și sunt oarecum osîndit să rămîn în calea pe care am apucat din timpul tinereților mele. Chiar și dacă n-aș fi voit să stărui în calea aceasta, îmi lipsea și-mi lipsește destoinicia de a mă abate din ea, cum s-au abătut alții, care și-au adunat averi ori și-au asigurat pozițiuni.

Nu poți să le ceri orbilor să zugrăvească, nici surzilor să cînte: nu mi se putea cere nici mie să-mi schimb convingerile după cum se schimbă împregiurările. Nu mă ierta firea. N-am deci decît să mă împac cu urmările statorniciei mele în mijlocul unei lumi alcătuite din oameni dintre care cei mai mulți nu au convingeri în adevăratul înțeles, ci numai păreri trecătoare.

Nu mă căiesc deci. Chiar și chinuit de cele mai aspre suferințe și-n luptă cu cele mai otrăvitoare, m-am încredințat totdeauna și mă încredințez și acum că trebuia neapărat să fac ceea ce am făcut, că nu puteam să fac altfel, că viața mea toată mi-aș fi făcut cele mai aspre mustrări dacă m-aș fi abătut ca un mișel din căile în care am umblat alăturea cu cei mai vrednici dintre contimporani.

Nu, pe mine prigonirile celor mulți și lipsiți de cumpătare nu m-au atins, nu m-au muiat, ci m-au lăsat cum am fost.

Zguduit numai trupește am fost.

După ce am ajuns să pun piciorul în pămînt, am făcut cîtva timp mișcări prin casă, apoi și prin curte, și după cîteva săptămîni am început să ies, ca să-mi caut de treburi și să umblu șchiopătînd de ici pînă colo. Unul îmi recomanda o cură, care pentru oamenii ca mine e

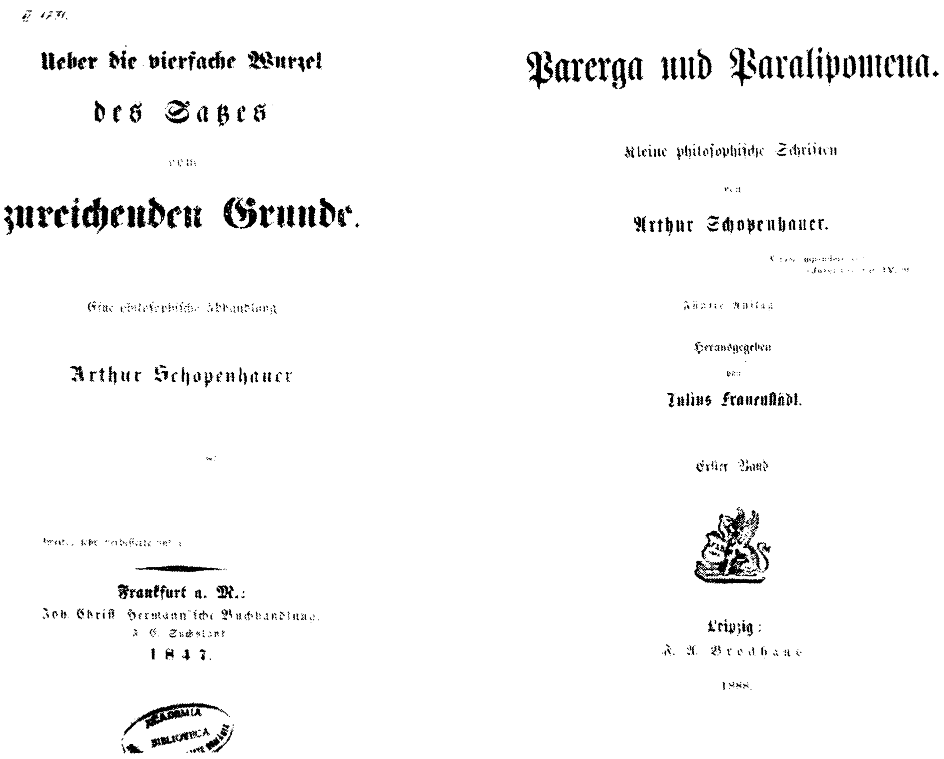

Ueber die vierfache Wurzel
des Satzes
vom
zureichenden Grunde.

[illegible]

Arthur Schopenhauer

[illegible]

Frankfurt a. M.:
Joh. Chriſt. Hermann'ſche Buchhandlung.
F. E. Suchsland
1847.

ACADEMIA BIBLIOTECA

Parerga und Paralipomena.

Kleine philoſophiſche Schriften
von
Arthur Schopenhauer.

[illegible]

Fünfte Auflage

Herausgegeben
von
Julius Frauenſtädt.

Erſter Band

Leipzig:
F. A. Brockhaus
1888.

Lucrări de Arthur Schopenhauer comentate de Ioan Slavici în memorialistică.

Azilul „Elena Doamna" din București, unde funcționează ca profesori Ioan Slavici și soția sa;

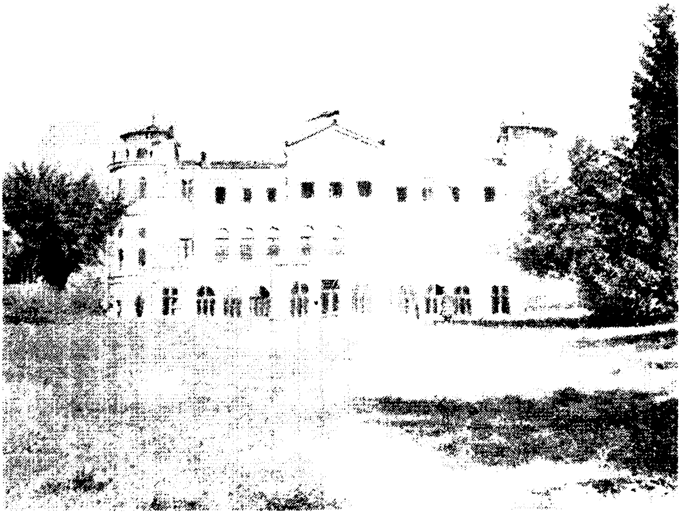

Institutul „Ioan Ottetelișanu" din Măgurele, condus de Ioan Slavici și soția sa.

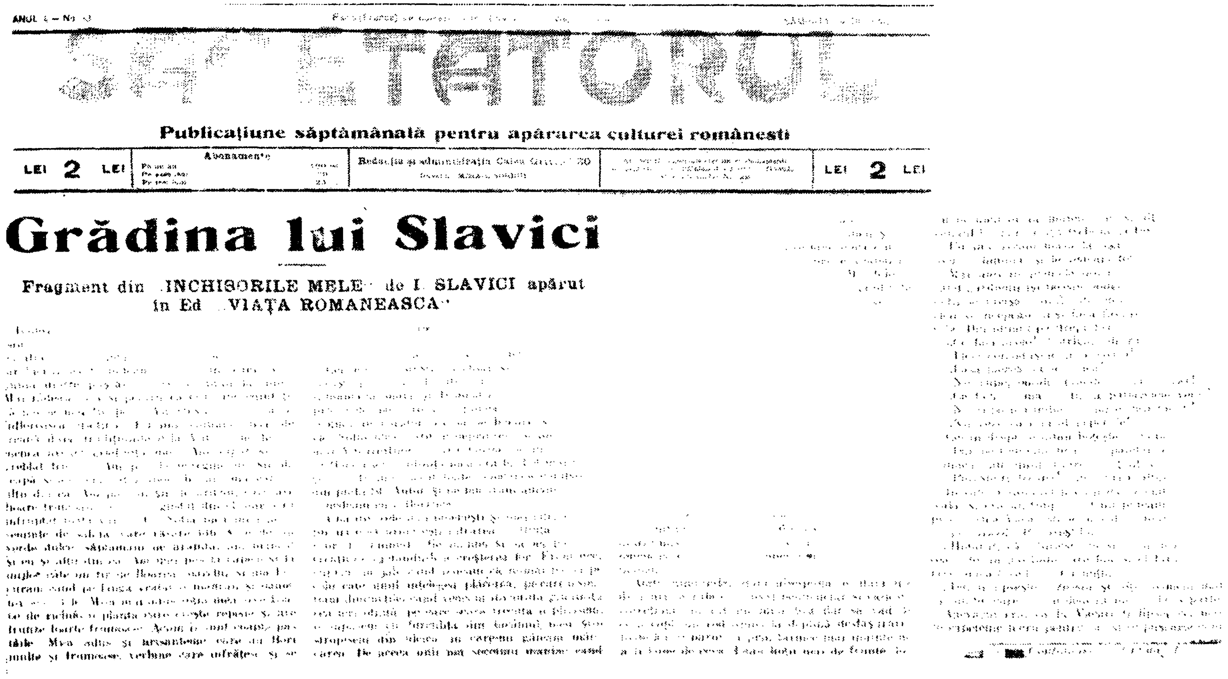

Publicaţiune săptămânală pentru apărarea culturei româneşti

LEI 2 LEI

Abonamente

LEI 2 LEI

Grădina lui Slavici

Fragment din „INCHISORILE MELE“ de I. SLAVICI apărut în Ed. „VIAŢA ROMANEASCA“

Pagină din *Săgetătorul* (nr. 13 din 24 decembrie 1921) cu un fragment din *Închisorile mele*.

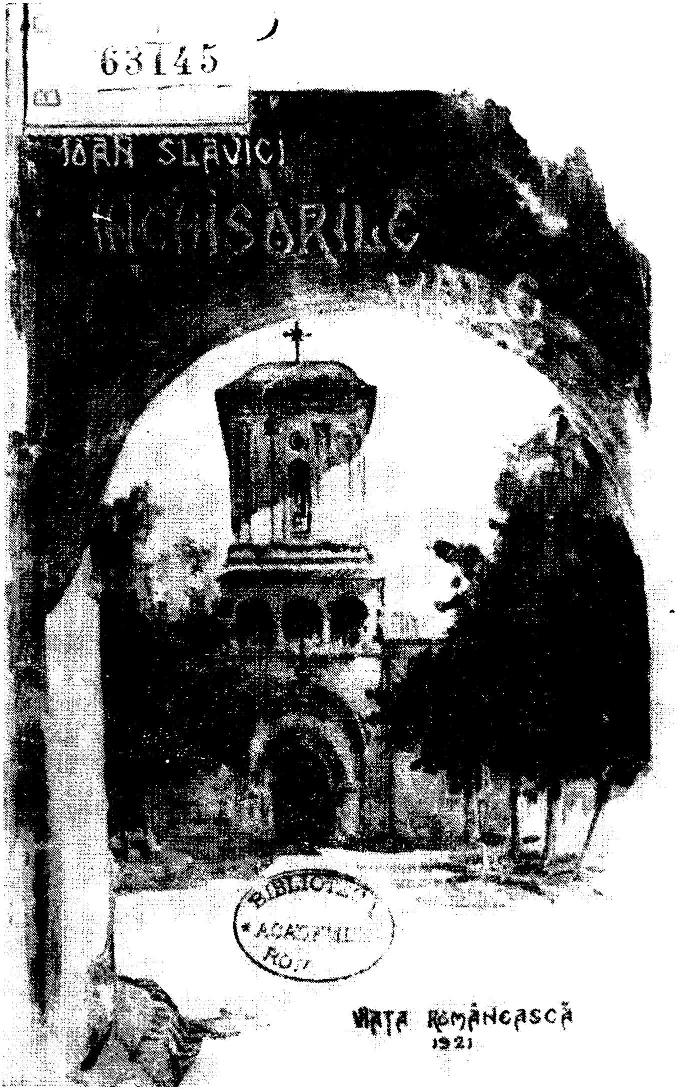
IOAN SLAVICI
ÎNCHISORILE MELE
VIAȚA ROMÂNEASCĂ
1921

Coperta volumului *Închisorile mele,* apărut la Editura revistei *Viața românească,* 1921.

IOAN SLAVICI

AMINTIRI

EMINESCU — CREANGĂ
CARAGIALE — COŞBUC
MAIORESCU

LUMEA PRIN CARE AM TRECUT

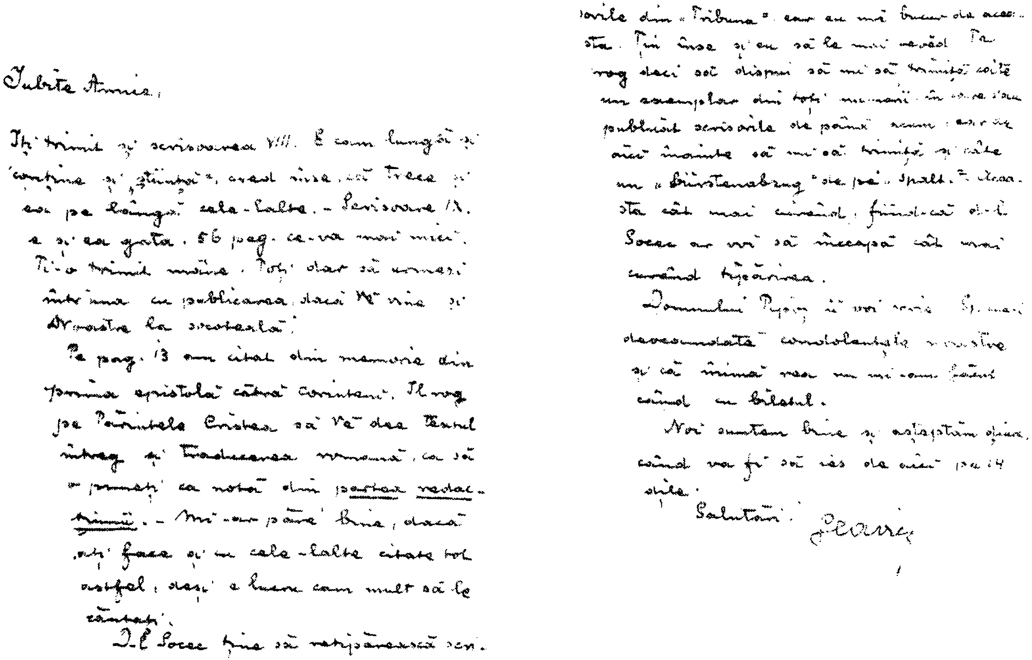

Iubite Amice,

Îţi trimit şi scrisoarea VIII. E cam lungă şi conţine şi „ştiinţă", cred însă, că trece şi ea pe lângă cele-lalte. – Scrisoarea IX. e şi ea gata, 56 pag. ceva mai mică. Ţi-o trimit mâine. Poţi dar să urmezi într'una cu publicarea, dacă nu vine şi Dragostea la socoteală.

Pe pag. 13 am citat din memorie din prima epistolă către Corinteni. Te rog pe Părintele Cristea să-ţi dea textul întreg şi traducerea română, ca să o pui ca notă din partea redacţiunii. – Mi-ar părè bine, dacă ai face şi cu cele-lalte citate tot astfel, deşi e lucru cam mult să le cauţi.

D-l Socec ţine să retipărească scrisorile din „Tribuna", ear eu mă bucur de acea-sta. Ţin însă şi eu să le mai revăd. Te rog dacă ai dispune să mi să trimiţă câte un exemplar din toţi numerii în care s'au publicat scrisorile de până acum; ear de aci înainte să mi să trimiţă şi câte un „Bürstenabzug" de pe „Spalt". Acea-sta cât mai curând, fiind-că d-l Socec ar vrè să înceapă cât mai curând tipărirea.

Domnului Popp îi vei scrie [illegible] mai [illegible] condolenţele noastre şi că inima rea nu mi-am făcut când cu biletul.

Noi suntem bine şi aşteptăm ziua, când va fi să ies de aici pe 14 zile.

Salutări!

Slavici

Scrisoarea lui Ioan Slavici din 11 decembrie 1888 către Septimiu Albini, cu indicaţii privind tipărirea lucrării *Fapta omenească* în *Tribuna* din Sibiu (Ms. B.A.R., S/2 (3)/XXXII (2).

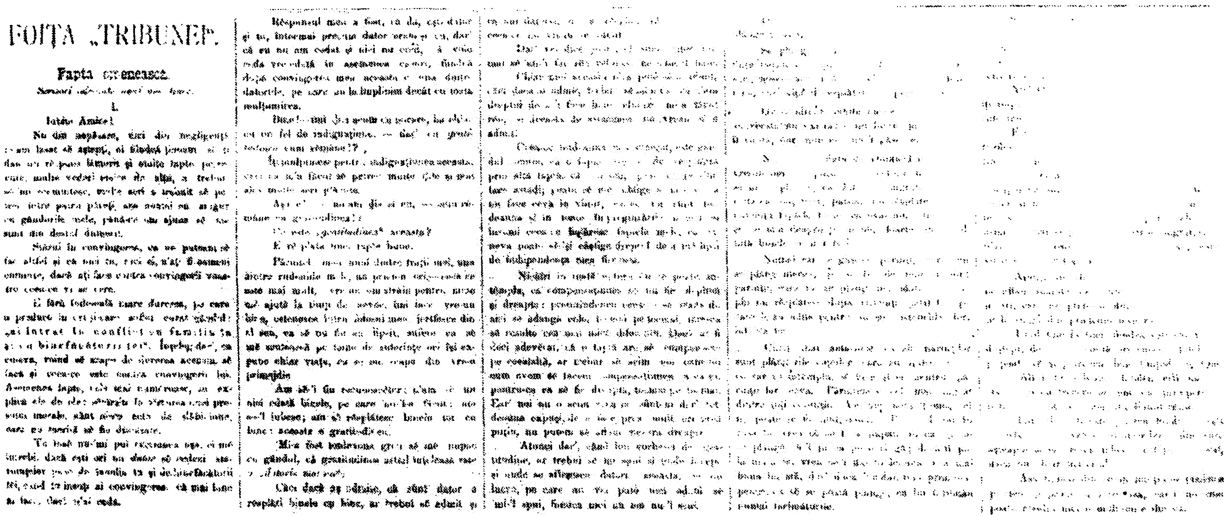

FOIȚA „TRIBUNEI".

Fapta omenească.

I.

Iubite Amice!

Pagină din *Tribuna* (Sibiu), (nr. 243 din 26 octombrie/7 noiembrie 1888), cu începutul lucrării *Fapta omenească*.

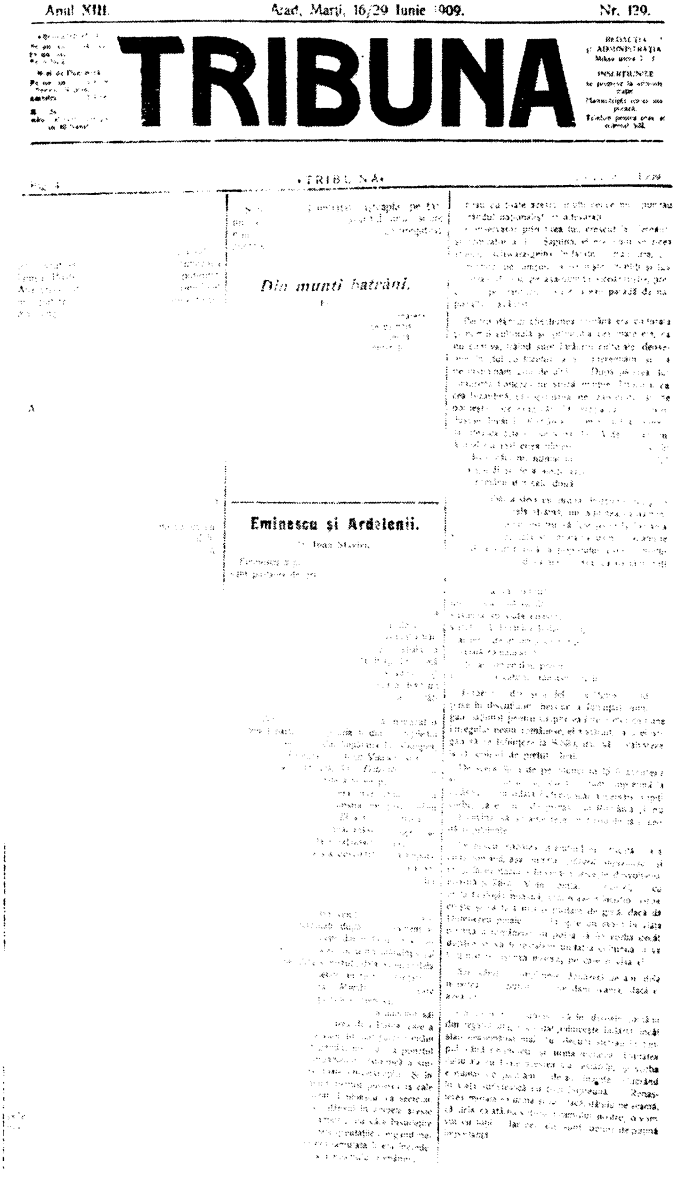

Anul XIII. Arad, Marți, 16/29 Iunie 1909. Nr. 129.

TRIBUNA

Din munți bătrâni.

Eminescu și Ardelenii.

De Ioan Slavici.

Pagină din *Tribuna* (Arad) (nr. 129 din 16/29 iunie 1909), cu începutul articolului *Eminescu și ardelenii.*

prea scumpă, altul mă trimitea la băile unde în zilele de astăzi n-au ce să caute cei ce n-au știut să se folosească de încurcăturile războiului. În cele din urmă m-am dus iar la Panciu, de unde, după culesul viilor, tot șchiopătînd m-am întors.

Încetul cu încetul mi-au scăzut însă durerile și azi nu mai șchiopăt decît după ce am umblat mai mult și cînd se schimbă timpul. Accese astmatice de mult n-am mai avut, dar de emfizem n-am mai scăpat și ochii îmi sunt slăbiți, încît nu mai sunt în stare să scriu ori să citesc timp mai îndelungat.

Cu atît aș putea să zic că m-am ales pe urma zilelor petrecute la Domnești, la „Luvru", la „Modern" și la Văcărești? Ca să nu-mi fac însă inimă rea, dau cu socoteală că și aceste numai bătrînețele mi le-au adus.

II

Iubite amice,

Cui i-au fost de vreun folos suferințele-ndurate de mine-n trecerea mea prin închisori? care e binele ce a purces din excesul de zel prin care Niculescu-Bolentin a pîngărit sfințenia forului judecătoresc?

Rostul firesc al orișicărei pedepse e producerea unei schimbări potrivite cu vederile legiuitorului.

Dacă asemenea schimbare nu se produce nici în sufletul celui osîndit, nici în sîmțămîntul comun, pedeapsa a fost cel puțin zadarnică, iar dacă-n urma ei cel osîndit stăruie cu atît mai vîrtos în felul lui de a fi, ea a fost o lipsă de bun-sîmț.

După cum s-au desfășurat lucrurile, azi orișicărui om cu mintea întreagă trebuie să-i fie-nvederat că cei ce m-au silit să stau timp de un an la Vaț au fost oameni lipsiți de bun-simț. Faptele petrecute au dovedit cu prisos că lucrarea mea era pornită din cea mai curată iubire de oameni și că nu numai pentru români, ci și pentru monarhia habsburgică, pentru statul ungar, ca și pentru poporul maghiar îndeosebi era mai bine dacă stăpînitorii Ungariei țineau seamă de stăruințele celor adunați împregiurul ziarului *Tribuna*.

Pedeapsa nu m-a făcut deci să mă căiesc de a fi făcut ceea ce am făcut, nici mai ales să intru în vederile celor ce m-au prigonit pentru că stăruiam în convingerile mele.

Un lucru e mai presus de orişice îndoială: că erau fie lipsiţi de judecată, fie orbiţi de patimi cei ce mă socoteau duşman al poporului maghiar, şi nici în timpul pe care l-am petrecut la Vaţ, nici după aceea n-am încetat a stărui pentru pacinica vieţuire-mpreună.

Cu atît mai vîrtos au fost fie lipsiţi de judecată, fie orbiţi de patimi cei ce m-au purtat prin închisorile naţionale româneşti, după ce atît am alergat şi ostănit şi atîte jertve am adus pentru restabilirea unităţii în viaţa sufletească a poporului român.

După cele ce-am văzut prin închisori, cel intrat în ele, dacă n-a fost, se face duşman al societăţii omeneşti. Eu am rămas tot cum am fost şi am ieşit în lume cuprins de jale adîncă şi dorindu-mi zile încă multe şi sănătate deplină pentru ca să-mi pot da silinţa de a convinge şi pe alţii că rostul pedepsei nu e să-i facem celui osîndit nesuferită viaţa înjosindu-l, coborîndu-l în rînd cu dobitoacele şi făcîndu-l să-i fie ruşine de a se şti om, ci să-l împăcăm, să-l îndrumăm spre căinţă, spre buna-vieţuire, spre iubire de oameni şi spre vieţuire mai mult sufletească decît trupească.

După cele ce-am văzut apoi în lumea mare, mai vîrtos m-am pătruns de gîndul că pornite din îndemn curat şi bun şi săvîrşite cu înţelepciune au fost faptele pentru care numai oameni uşurateci şi orbiţi de patimi au putut să mă osîndească.

Din clipa în care m-am pomenit om în lume, am fost cuprins de simţămîntul că noi, oamenii, nu putem să răzbim cu bine prin viaţă decît trăind în pace şi-n bună înţelegere şi ajutîndu-se la nevoie unul pe altul. Gîlceava, învrăjbirea, ura nu din firea omenească purced, războaiele sunt cea mai mare ruşine pentru neamul omenesc, şi numai oameni dezbrăcaţi de firea omenească pot să fie stăpîniţi de porniri războinice.

Ştiind, însă, că mai ici, mai colo asemenea oameni se ridică deasupra, mă împăcam cu gîndul că sunt împregiurări în care nu ne rămîne decît să ne războim spre a ne apăra. Duşmani ai neamului omenesc i-am socotit dar totdeauna pe cei ce-mping spre război. Cu atît mai vîrtos îi socotesc duşmani astăzi, cînd îmi dau seama despre suferinţele nemaipomenite prin care au trecut şi tot mai trec popoarele din Europa şi mă gîndesc că vor mai suferi nu numai fiii, ci şi nepoţii celor azi în viaţă... Nu! Mie nu are să-mi pară rău de ceea ce am făcut: zadarnice, dar mai presus de toate bune au fost silinţele mele, şi adîncă milă mă cuprinde cînd îmi aduc aminte de cei ce m-au grăit de rău, m-au prigonit, m-au batjocorit în fel de fel de chipuri.

Iar simţimîntul acesta nu m-a cuprins numai pe mine, ci se-ntinde şi pătrunde din ce în ce în mai multe suflete, căci sunt mulţi oameni care văd cele ce se petrec şi judecă cu mintea lor.

Eram om tînăr cînd prinţul de Wells umbla pe la Pesta şi benchetuia cu magnaţii în Casina naţională. Se zicea atunci că el pregăteşte un război, în care vrea să se folosească de înalta nobilime ungară, totdeauna pornită spre răzvrătire. L-am văzut în urmă pe acelaşi om, acum rege al Angliei, plimbîndu-se prin Boemia şi dădeam cu socoteală că pacinice nu îi sunt gîndurile. Am înţeles deci rosturile agenţilor englezeşti, care cutreierau ţările de la răsărit, şi-ndeosebi a lui Scotus Viator, care atît de mult îi iubea pe românii subjugaţi. Înţeles-am şi rostul ucigaşilor de regi de la Belgrad, care chiar şi dacă nu vor fi fost, au devenit unelte ale Angliei. Le dedeam deci dreptate celor ce spuneau că Anglia profită de toate pornirile duşmănoase, cum sunt pornirea spre revanşă a Franţei, iredentismul italienilor, tendinţa spre Constantinopol a ruşilor, curentul panslavist şi legitimele nemulţumiri ale popoarelor din monarhia habsburgică, pentru ca să pună la cale un război în care alţii să-şi sleiască puterile, iar ea să-şi asigureze pe timp îndelungat stăpînirea nemărginită.

Eu nu spun, iubite amice, că în adevăr aşa era, ci numai că aşa dedeam eu cu socoteală, că aşa mi se părea, că aşa credeam mai-nainte de a fi fost tîrît prin închisori: acum, după cele petrecute, sunt încredinţat şi, citind cele publicate prin ziare, văd că sunt încredinţaţi şi alţii, chiar şi mulţi dintre prigonitorii mei, unii care o spun în gura mare, iar alţii cărora nu le dă încă mîna s-o mărturisească în faţa lumii.

I-am socotit deci înţelepţi pe oamenii de stat, care, ţiind seamă şi de tradiţiunile neamului românesc, au stăruit dimpreună cu regele Carol I să întrăm în legătură strînsă cu cei interesaţi ca Rusia să nu înainteze spre miazăzi şi ca să nu se ridice deasupra slavii ce ne-ncungiură din toate părţile.

S-ar putea ca nici acesta să nu fie decît un gînd al meu. Adevăr cu desăvîrşire neîndoios e însă că românii cei adevăraţi, masele mari ale poporului, aceia care aveau să aducă jertvele cele mari şi să sîngereze pe cîmpul de luptă nu au voit războiul. Îl voia o parte oarecare din „pătura superpusă", mare parte oameni care pot să cîştige, dar nu prea au ce să piardă dintr-o zguduire socială, în care toate se cutremură şi multe se prăbuşesc.

Cînd ţi le scriam, iubite amice, aceste, îmi cade, din întîmplare, în mînă un exemplar din ziarul *Luptătorul* (27 mai 1921), în care citesc:

> „La noi nu sunt înrădăcinate idei, la noi ceea ce este înrădăcinat sunt *patimile* mici politice, sunt *antipatiile* şi *simpatiile* personale, ideile nu.
>
> *C. Argetoianu*"

Aceasta ne-o spune ministrul de Interne al României Mari, trei ani după încheierea păcii.

Îţi vei fi putînd închipui ce-a fost în timpul războiului şi mai nainte de întrarea în luptă: o parte din societatea română, fiind muncită de o grea boală sufletească, se zbătea spasmodic, ca să deie boala mai departe.

Cu toate aceste, dacă prin oraşele şi prin tîrgurile din România ai fi trecut din prăvălie-n prăvălie şi din atelier în atelier, n-ai fi găsit la o sută de oameni nici zece care doresc să intre în război fie cu unii, fie cu alţii, şi încă mai puţini ai fi găsit dacă prin satele din România ai fi trecut din casă-n casă.

Îmbrîncit însă de pe ţărmure-n valurile rîului, omul dă din mîni şi din picioare, ca să scape.

Ştiind-o aceasta oamenii uşuratici, superficiali şi deprinşi a se apuca cu îndrăzneală uimitoare de lucruri pentru care n-au cuvenita pregătire, li-au dat românilor brînci ca să intre în război; întraţi apoi o dată, aceştia au fost nevoiţi să deie din mîni şi din picioare, ca să iasă cu faţa curată. Au şi ieşit, dar au pierdut încrederea lumii în mijlocul căreia trăiesc, şi de aceea pe cei ce-i îmbrînciseră nu i-au iertat, şi încă pe cînd mă aflam la Văcăreşti, aceştia au fost alungaţi cu mare ocară din viaţa publică a României Mari.

Sunt, iubite amice, mulţi cei ce au fost prigoniţi alăturea cu mine, şi unii dintre dînşii vor fi primit poate lovituri mai puţine, dar s-au simţit mai dureros atinşi. Nici unul însă nu s-a rostit contra Angliei şi contra Franţei cu atîta mînie ca cei ce ne-au îmbrîncit în război, nici unul n-a fost faţă cu aceştia atît de aspru ca cei îmbrînciţi în luptă.

Dar, la urma urmelor, România a avut un mare noroc: unirea tuturor românilor într-un singur stat s-a făcut, România Mare a fost înfiinţată.

Pe mine, iubite amice, lucrul acesta — *deocamdată* — nu poate să mă încînte, nici mai ales să mă umple de căinţă pentru că am stăruit ca fraţii mei să nu intre-n luptă alăturea cu Rusia şi cu slavii cei ce din toate părţile se răvarsă puhoi cutropitor asupra neamului românesc.

Mai înainte însă de a-ţi arăta mai în amănunt cuvintele mele, îţi reamintesc cele cuprinse-n scrisoarea ce i-am adresat istoriografului nostru Nicolae Iorga.

Tot în *Luptătorul*, din care am reprodus vorbele ministrului de Interne, e publicată şi o scurtă dare de seamă asupra discuţiunilor urmate-n Cameră cînd cu descoperirile privitoare la oarecare „neregularităţi" de la aşa-zisa „Aprovizionare".

D-l Mihalache, fostul ministru, zice:

> „Suntem în ţara muşamalelor patriotice. Datoria noastră e să rupem muşamaua."

D-l general Averescu, preşedintele Consiliului de Miniştri, răspunde:

Biblioteca Fac. de lb. şi lit. române
SE
LITERA
Bucureşti

„N-avem nici un interes să arătăm că suntem o țară de bandiți."

Era peste putință să nu-mi aduc aminte de numărul de la 12 martie 1921 al *Adevărului*, în care unul dintre cei mai înverșunați războinici scrie:

„Nu vedem decît *grija stomacului*. În toate administrațiile se fură. Zilnic sunt descoperiți înalți funcționari care au prevaricat milioane. *Măriți deodată cu talia nouă a țării, micii borfași au pierit spre a lăsa locul marilor deturnători*. Evoluția zoologică este în ordine."

În coloanele altui ziar, *Ora*, organ guvernamental (13 aprilie 1921), am citit:

„Războiul — în loc să fie un minunat prilej de accentuare a coeziunii morale între elementele armatei — un nesfîrșit șir de nedreptăți a slăbit *unitatea morală*. Înaintările excepționale, în loc de a fi un mijloc de selecție a energiilor, a fost un *mijloc de căpătuială*. Am văzut, și nu o dată, ofițeri de front rămînînd cu același grad cu care intrase în război, deși memoriul lor cuprindea cele mai frumoase mențiuni de capacitate de comandant și curaj ostășesc. Alături de acești uitați la înaintare erau cei *care stătuseră împreajma cartierelor, cei care nu auzise răcnetul morții*, cei *care nu văzuseră războiul* decît în filmele cinematografice. *Frumușeii ofițerași sedentari — anexe la cartierul cine știe cărei cucoane cu influențe oculte* — s-au bucurat de toate binefacerile regimului excepțional. Pentru ei războiul nu a fost o mare școală de educație militară și o verificare a puterii individului de jertfă, ci o *revărsare mănoasă de galoane și decorații* pentru care se ciunteau alții în tranșee."

Mi-a mai căzut în mîni „moțiunea" votată de Partidul Național din Ardeal, care:

„6. Protestează în contra abuzurilor fără seamăn săvîrșite la departamentul Finanțelor, al Industriei și Comerțului și al Aprovizionării și înfierează cu ultima energie imoralitatea publică întronată pînă la băncile ministeriale şi tolerată fără sancţiuni cu evidenta scădere morală a ţării."

Aş putea, iubite amice, să-ţi citez volume întregi de prin coloanele ziarelor de astăzi, tot lucruri scrise de oameni care mă grăiau de rău pentru că ziceam că lucruri mari numai oameni cumsecade pot să scoată la capăt. Nu mă-ndoiesc că vei fi citit şi tu ziarele de azi și mai ales dările de seamă despre adeseaori de tot vioaiele ședințe ale Parlamentului român.

Mă mărginesc dar a te-ncredinţa că ceea ce a zis generalul Averescu au mai zis şi mulţi alţii, între care răposatul D. A. Sturdza în şedinţa de la 14 aprilie 1891 a Academiei Române, cînd vorba era dacă scrierile dramatice ale lui Caragiali au ori nu să fie premiate.

El spunea, între altele, că românii au mulți dușmani, care au pus umăr la umăr ca să denigreze tot ceea ce e românesc, spre a face ca lumea să creadă că tot ceea ce e românesc e depravat, înrăutățit, stricat.

Stăruia, deci, ca Academia să nu încurageze pe Caragiali, care, deși român, face același lucru, cînd ar trebui să se folosească de talentul său în lucruri bune și să învețe a-și respecta națiunea sa, iar nu să-și bată joc de ea.

Au votat apoi pentru premiere *trei* dintre cei 23 de membri prezenți.

Au mai pățit-o tot cu Academia Română și alții, tot pentru păcatul de a fi spus că-n societatea română lucrurile nu se petrec cum ar trebui să se petreacă.

Mie mi-a fost simpatic D. A. Sturdza care pînă în clipa morții sale a stăruit să nu intrăm în luptă alăturea cu Rusia.

Simpatic îmi este şi ministrul de Interne Argetoianu, care a stăruit să rămînem neutrali „pînă-n sfîrșit".

Simpatic îmi este și generalul Averescu, care era în ajunul războiului, precum se zice, de părerea că nu suntem pregătiţi de război.

Mai simpatic decît toţi mi-a fost însă Eminescu, care li s-a făcut multora urgisit spuind prin satire și prin articole tot ceea ce a spus Caragiali, ce-am zis eu, ce era gata să subscrie istoriograful nostru, ceea ce au zis ori mai zic și azi mulți alții.

Eu nici după ce am plecat de la Măgurele, nici în timpul războiului, nici prin temnițele naționale românești, nici după ce am scăpat de la Văcărești, n-am ajuns să mă pot încredința că au străinii nevoie de mărturisirile noastre pentru ca să se dumirească ce prețuim și să mă căiesc de a fi zis ceea ce am zis. Trăgînd pe ici, pe colo cu urechea, m-am încredințat, din, contra, că nu sunt puțini cei ce susțin că în Basarabia în Bucovina, în Ardeal, în Banat și pe Crișuri starea românilor e mai bună decît în fostul regat român.

Mai ales de cînd România s-a făcut mare, exigențele societății române sunt atît de mari, încît oamenii ca mine sunt nevoiți să își petreacă viața în umilita retragere, căci, vorba veche, obrazul subțire cu cheltuială — azi foarte mare — se ține. Ies din cînd în cînd și eu, ca să-mi caut de treburi, și mi-e cîteodată parcă mă cuprinde amețeala-n fața celor ce au să-mi vadă ochii. Trecînd de la Academia Română pînă la „Socec et Comp.", întîlnesc în calea mea mulțime de ofițeri, tot cele mai superioare grade, mare mulțime de fel de fel de civili și încă mai mare mulțime de cocoane și de coconițe, care, după socoteala mea, au cheltuit pentru îmbrăcăminte fiecare mii și mii, împreună milioane. Iar alte și mai multe milioane sunt cheltuite-n fiecare zi pentru trăsurile și pentru automobilele ce trec în goană mare la deal și la vale pe Podul Mogoșoaiei, azi Calea Victoriei. Toți flămînzii țării ar putea să fie săturați pe timp de o lună din ceea ce se cheltuiește aici în timp de o zi.

E prea strîmt capul meu pentru ca să poată încăpea în el gîndul că averi agonisite prin muncă cinstită ostănitoare pot să fie risipite cu asemenea ușurință. Voi fi greșind, dar firea mea păcătoasă mă-mpinge și iar mă-mpinge să mă-ntreb cum au ajuns să aibă cei ce dau atît de ușor.

Nu, iubite amice, pe mine temnița ungurească nu m-a făcut nici să-i urăsc pe maghiari, nici să-i iubesc mai presus de alți oameni. Încă mai puțin au putut temnițele românești să-mi împăingenească ochii pentru ca să nu mai văd prăpastia spre care ne-mping pe noi românii relele noastre îndemnuri.

Stau pe gînduri, mă uit împregiurul meu și nu-ndrăznesc să mă bucur de norocul cel mare, ba cîteodată jale adîncă mă cuprinde-n fața temerii ca nu cumva mîne ori poimîne la Chișinău, la Cernăuți, la Brașov, la Cluj, la Oradea-Mare, la Arad, la Timișoara, ba pînă chiar și la Sibiu să fie cum e azi la București.

Pentru ca să mă pot bucura, ar trebui să văd petrecîndu-se-n România Mare faptele în vederea cărora am scris noi toți cei ce am stăruit pentru refacerea moravurilor în România încă nu mare.

III

Iubite, amice,

După toate celelalte, cum rămîne cu norocul cel mare? !

Nu știu eu, dar nu sunt nici alții-n stare să-mi spună ce s-ar fi întîmplat dacă România ar fi rămas pînă-n sfîrșit neutrală ori ar fi intrat chiar în luptă alăturea cu vechii ei aliați. Un singur lucru este chiar și după puțina mea pricepere neîndoios: că românii ar fi rămas în gîndul tuturora un neam de oameni cumpeniți, statornici și de bună-credință, pe al căror cuvînt să poate pune temei, un factor sigur în combinațiunile politice ale Europei.

Tot astfel nu știu eu și nu sunt nici alții-n stare să-mi spună ce-ntorsătură ar fi luat lucrurile dacă Rusia[1] noaua aliată a României, ar fi ieșit învingătoare. Neîndoios, lucru rar în istoria omenirii, este numai că prăbușirea acestui aliat e socotită drept un mare noroc pentru neamul românesc.

E însă o vorbă veche, în vîrtutea căreia nu e destul să ai noroc, ci trebuie să mai ai pe lîngă noroc și destulă minte ca să te știi folosi de noroc.

Eu, iubite amice, mai ales după cele pățite-n trecerea mea prin închisori și după cele văzute-n urmă, nu pot să nu stau la îndoială în ceea ce privește norocul.

După felul meu de a vedea lucrurile din lumea aceasta, ceea ce altora li se pare noroc nu e decît o sarcină, ce-i drept, foarte frumoasă, dar totodată și foarte grea.

Deoarece nemții, maghiarii și rușii au ținut lumea în continuă emoțiune, făcîndu-le concetățenilor lor de alt neam prin fel de fel de asupriri nesuferită viața, românii s-au îmbărbătat să ieie asupra lor sarcina de a rezolva pe pămîntul căzut sub stăpînirea lor problema pacinicei viețuiri și rodnicii lucrări împreună a deosebitelor neamuri de oameni.

Acesta e idealul orișicărui român în adevăr pătruns de gîndul măririi neamului său.

Experiențe făcute-n timp de mii de ani au dovedit cu prisos că popoarele nu se pot desființa unul pe altul și nu se poate menire mai frumoasă decît să pui capăt urilor dintre cei aruncați de soartă pe aceeași bucată de pămînt. Avem ori nu noi românii atît destoiniciile firești, cît și cuvenita pregătire pentru împlinirea acestei frumoase meniri?

Dacă le avem, norocul e în adevăr noroc, iar dacă nu, o să pățim și noi rușinea pe care au pățit-o nemții, maghiarii și rușii.

Eu îi cunosc pe români cum numai puțini dintre contimporanii mei îi vor fi cunoscînd și-i știu chiar din fire îndrumați spre împlinirea acestei meniri, oameni care au inimile deschise pentru adevărul că viitorul e al celor ce nu iartă nici un fel de asuprire.

Niciodată și nicăieri poporul român nu li-a dat mînă de ajutor celor ce ar fi voit ca-n numele lui să asuprească pe cei de alt neam ori de altă lege.

Cum avem să-l socotim pe cel ce ar voi să despoaie pe părinte de firescul lui drept de a-și crește copilul așa cum el însuși se simte îndemnat?

„Drept un mișel vrednic de cea mai aspră osîndă!" mi-ar răspunde pretutindeni românii cei adevărați dacă li-aș pune întrebarea aceasta.

Mișel e-n gîndul românului cel ce ar vrea să mă siluiască a mă lepăda de legea părinților mei, de obiceiurile și de tradițiunile neamului meu, de limba mamei mele și de legăturile sufletești cu frații mei de sînge.

Atît a fost românul asuprit mai de unii, mai de alții, încît nu numai urgisiți, ci totodată și disprețuiți îi sunt cei ce ar vrea să despoaie pe alții de dreptul de a-și chivernisi ei înșiși treburile comune și de a se folosi de limba lor în biserică, în școală, în administrațiune, în fața instanțelor judecătorești, în genere, în viața comună.

Și în adevăr scîrbă mi-ar fi de mine însumi dacă eu, care viața mea întreagă m-am luptat ca românilor să nu li se facă asemenea nedreptăți, astăzi m-aș împăca cu gîndul ca românii să asuprească în același fel pe alții.

După cele ce-am văzut și văd, însă, nu mă încumăt a spune același lucru și despre așa-zisa „pătură superpusă", care stăpînește România Mare tot cum a stăpînit pe cea mică.

Sunt, ce-i drept, și-n pătura aceasta mulți români de baștină care nu s-au lepădat de iubirea de oameni, pe care au moștenit-o de la părinții, bunii și străbunii lor. Între mulții aceștia sunt însă numai puțini care au și bărbăția de a-și mărturisi gîndul și de a stărui cu toată hotărîrea ca să se ție seamă de firea cea adevărată a poporului român.

Aceasta mă face să dau cu socoteală că și-n România Mare s-au ridicat deasupra oamenii pentru care înființarea României Mari e un mare noroc, fiindcă într-însa e mai larg cîmpul de *„căpătuire"*, și *„cîștigul pe nemuncite"*, despre care vorbea Eminescu, are să fie atît mai ușor, cît și mai mare, și cei ce se pricep la-nvîrteli vor putea să aibă mai multe automobile, mai multe bodegi „bine asortate", mai multe varieteuri cu dansatoare „nostime", mai multe prietene bine gătite, fie prin mahala, fie prin hoteluri de „primul rang", mai multe dovezi de civilizațiune modernă, o mai largă putință de a speria lumea cheltuind într-o singură noapte ceea ce sute de muncitori harnici agonisesc în timp de o săptămînă, toate aceste pentru ca să nu se poată zice că sunt niște calomniatori cei ce înfierează „cu ultima energie imoralitatea întronată pînă la băncile ministeriale și tolerată fără sancțiuni".

Adevăr a grăit istoriograful nostru cînd a zis „în ce *spurcat noroi* și spre ce *strașnică prăpastie* se duce, zbătîndu-se, această țară!"

Dacă însă așa este, nu e destul să porți pe oamenii ca mine prin fel de fel de-nchisori, în toate pivnițele murdare, pentru ca să-i îndupleci a nu mai zice că avem noi românii de azi fireasca îndrumare, dar nu și cuvenita pregătire pentru împlinirea frumoasei meniri a neamului nostru. Sunt azi mai mult decît orișicînd pătruns de sîmțămîntul că am luat asupra noastră o sarcină pe care nu suntem în stare să o purtăm.

Se poate că mă înșel, dar în capul meu — se vede — prea strîmt așa se prezintă lucrurile, și nu-mi rămîne decît slaba nădejde că mîne ori poimîne vor fi dați la o parte atît oamenii ușuratici și superficiali, cît și cei ce nu caută-n viața comună decît *„cîștigul fără muncă"*, și se vor ridica deasupra oamenii mai cumpeniți, care-și dau seamă despre menirea neamului românesc și sunt gata să aducă jertve pentru împlinirea ei.

Cînd voi fi ajuns să o văd și aceasta, mă voi căi, mă voi înviora și voi zice și eu că cu adevărat noroc a fost și e „norocul". Deocamdată nu pot să văd lucrurile decît cum le-am văzut toată viața mea și cum le-au văzut și atîți alți oameni mai vrednici decît mine, fruntași între fruntașii neamului nostru, și să aștept cu inima îndoită ca să văd ivindu-se vreun om care e-n stare să-ndrumeze viața noastră comună potrivit cu grelele-mprejurări în care ne aflăm pe urma propriei noastre ușurințe.

Aș fi, iubite amice, de rea-credință dacă ți-aș spune că mă bucur și eu că monarhia habsburgică s-a prăbușit și în locul ei s-au înființat state slave. Eu nu sunt dintre oamenii care știu, dar nu vor să ție seamă, ce-a fost pentru români disciplina intelectuală, morală și economică germană și nu recunosc că românii, învecinați cu germanii, fie cu șvabi, fie cu sași, sunt cei mai vînjoși și în toate *privințele* mai înaintați în cultură. Sunt azi chiar mai mult decît în trecut de părerea că statele slave ne sunt și ca prieteni o primejdie mai mare de cum monarhia habsburgică ar fi putut să ne fie ca dușman. Nu mai puțin stărui în gîndul că-n luptă cu noii noștri vecini nu putem să ne răzămăm pe America, nici pe Anglia, nici chiar pe Franța, care are pe aici pe la noi interese deosebite de ale noastre.

După ce însă monarhia habsburgică s-a prăbușit odată, nu ni-a rămas decît să luăm din ea partea ce ni se cuvine și să adunăm cele mai bune puteri ale noastre, să dăm ceea ce e mai bun în noi, ca să ne organizăm spre a ține piept cu puhoiul slav, căruia îi suntem urgisiți fiindcă-l tăiem în doauă.

Îndrumare potrivită cu împregiurările nu poate să ne deie decît omul care le-nțelege aceste și-și dă seamă că n-au românii să facă-n România Mare ceea ce nemții au făcut în Austria, rușii-n Rusia, nu mai ales ceea ce maghiarii au făcut în fostul regat ungar. Nu are organizațiunea noului stat să fie făcută după calapodul vechilor state care s-au prăbușit, ci potrivit cu porunca timpului prin care trecem și cu stările de lucruri create de război.

Văzînd cele ce se petrec și ici și colo în urma învrăjbirilor neîncetate, sunt cuprins de sîmțămîntul că lumea nu e încă îndeajuns dumirită-n ceea ce privește viața internă a noului stat, nici asupra menirii românilor și de aceea nu s-a pornit pîn-acum nici o mișcare hotărîtă pentru constituirea noului stat.

Nu-mi aduc aminte să fi citit vreodată undeva că unei țări care a ieșit învingătoare dintr-un război să-i fi fost impuse la-ncheierea păcii condițiuni umilitoare, cum i-au fost impuse României.

Puteau generoșii aliați să pună condițiuni în ceea ce privește Basarabia, Bucovina, Ardealul și celelalte teritorii adăugate la statul român; România însă, care a luat parte la marile jertve, deci și la marea victorie, trebuia să rămîie pînă-n cele mai mici amănunte neatinsă, stat național român și ortodox, cu desăvîrșire stăpîn pe sine însuși, centru al vieții naționale românești și focar cultural pentru întregul neam românesc.

Basarabia n-avea decît să-și păstreze autonomia firească, pe care a avut-o ca parte din împărăția rusească, să se organizeze potrivit cu hotărîrile tractatului de pace, cum cereau împregiurările locale și adevăratele ei interese, și să între în cea mai strînsă legătură cu România și cu celelalte părți ale noului stat.

Tot așa avea Bucovina să-și păstreze autonomia, pe care a avut-o în monarhia habsburgică, și să se organizeze potrivit cu împregiurările ei, care nu sunt la fel cu cele din Basarabia.

Ardealul a fost și el timp de o mie de ani aproape țară autonomă. Maghiarii au renunțat, ce-i drept, la autonomia *„milenară“* pentru ca să-i poată mai ușor asupri pe români, dar românii s-au luptat cu atîta hotărîre și timp atît de îndelungat pentru autonomia țării lor. De ce n-au mai stăruit asupra ei acum, cînd puteau s-o aibă și să se organizeze potrivit cu stările speciale ale Ardealului?

Țară autonomă a fost atîta timp și Banatul Timișorii, unde iar sunt împregiurări nepotrivite cu cele din Ardeal ori de peste Murăș. De ce să nu fie autonom acum, după ce a scăpat de sub jugul secular?

Cel puțin ca stare de tranzițiune e apropiată de mintea omenească organizațiunea federativă, în frunte cu România eliberatoare.

Asta da, cînd ai însă o armată comandată de ofițeri bine plătiți, un budget de miliarde și fel de fel de afaceri mănoase, e și mai comod, și mai ușor să-i bagi pe basarabeni și pe bănățeni, pe bucovineni și pe crișeni în aceeași căldare, să le pui căluș celor ce se plîng, să-i strîngi în chingi pe cei ce nu se supun, să mîngîi pe unii și să asuprești pe alții, să faci *„în numele națiunii“* ceea ce în adevăr îi este urgisit națiunii îndrumate din fire spre cea mai largă toleranță.

Da! Mai comod și mai ușor e fără-ndoială așa ceva, dar drumul acesta a fost umblat și de alții, care au pățit-o rău de tot, între care și maghiarii, care se socoteau tari, căci aveau o aristocrație admirabil organizată și se rezemau nu numai pe tradițiuni „milenare“, ci și pe întreaga putere a monarhiei habsburgice.

N-aveai decît să fii destul de mișel spre a te putea lepăda de părinții și de frații tăi și spre a te face unealtă pentru prigonirea neamului tău pentru ca să fii trecut în rîndul *„patrioților“*, să ți se deschidă toate drumurile și să ți se ierte orișice fărădelege. Iar dacă aveai bărbăția de a le spune să nu se însoțească cu mișeii tuturor popoarelor din regatul ungar, căci asemenea *patrioți* îi fac tuturora urgisiți, deschise ți-erau temnițele, cum mi-a fost mie cea de la Vaț și cum în urmă le-a fost altora dintre ai noștri cea din Seghedin.

Silind mereu pe alții să se folosească de limba maghiară, au ajuns că oamenii lepădați de lege și de neam li s-au urcat în cap, s-au făcut stăpîni chiar și pe viața lor culturală și li-au pocit limba și-ntregul fel de a gîndi, încît au ajuns în cele din urmă să nu se mai cunoască ei înșiși pe sine.

Mi-e cîteodată parcă mă tem ca nu cumva s-o pățim așa și noi românii, care suntem încungiurați de slavi, acum organizați în state ale lor, și nu avem nici aristocrație bine organizată, nici tradițiuni milenare, nici o monarhie habsburgică. Cuprins de temerea aceasta, îmi aduc aminte de Platon, care, după ce grecii, în urma războiului peloponeziac, s-au unit într-o mare confederațiune, a exclamat: „Sfîrșită e acum viața națională elină!" și a părăsit Atena, unde el, părinții, bunii și străbunii lui au fost fruntași între fruntași.

Cei mai haini dușmani ai neamului românesc sunt cei ce ne-ndeamnă să facem cum au făcut maghiarii și să nu le lăsăm cea mai deplină libertate acelora dintre concetățenii noștri care nu sunt români, ci să ne însoțim cu mișeii tuturor popoarelor spre a putea asupri pe cei ce nu vor să se lepede de lege și de neam.

Numai oamenii cu desăvîrșire săraci cu duhul pot să se încăpățineze-n gîndul că cultura de orișice fel nu e națională. În viața omenirii are orișicare popor rostul lui, precum în orchestră orișicare instrument are rostul lui. Are fiecare popor să deie pentru comoara culturală a omenirii nota sa specială și o și dă cîtă vreme își păstrează curăția individualității.

Dacă dă Dumnezeu căldură și ploaie la timpuri potrivite, cresc ierburile de tot felul și acopăr din belșug fața pămîntului.

Tot așa și aici pe acest binecuvîntat pămînt românesc se adună multă lume, fel de fel de oameni cu multe și mari trebuințe, pe care numai prin o cultură înaintată pot să și le satisfacă; poate deci să urmeze și-n România

Mare, cum a urmat în America de Nord, o epocă de înaltă înflorire culturală. Românească însă, o contribuțiune a neamului românesc pentru comoara culturală a omenirii, nu poate să fie acea cultură decît dacă noi cei de azi și cei de mîne vom duce mai departe lucrarea de mult pornită și timp de veacuri continuată de către părinții, bunii și străbunii noștri și nu ne vom face neamul urgisit dîndu-ne silința să înăbușim avînturile culturale ale altora.

Dacă vom face ca maghiarii, tot ca ei o vom și păți, lucru de care adeseori mă tem, căci între cei ce într-un fel ori într-altul iau parte la viața noastră culturală, prea îmi par mulți oameni lipsiți de cuvenita pregătire, care nu sunt încă în stare să înțeleagă că nu este în interesul neamului românesc ca pe pămîntul României Mari numai lucrarea culturală românească să se desfășure-n toată libertatea.

Împreunîndu-le toate într-un singur gînd, mă-ntreb iubite amice, și iar mă-ntreb, cui i-au fost de vreun folos suferințele îndurate de mine?

După priceperea [mea] mie și — cel puțin deocamdată — numai mie și celor ce dimpreună cu mine și-au dat seamă că nedreptățile făcute mie, unuia singur, sunt o amenințare pentru toți.

Rar om întreg la minte care nu e și azi-mîne copleșit de simțămîntul puținătății sale, și o plăcere nu e să trăiești în lumea aceasta; sunt însă multe mulțumirile ce pot să deie farmec vieții. E mai ales iubirea de orișice fel, ceea ce-l face pe om să se bucure de a fi avut parte de viață. De aceea binefăcători ne sunt nu cei ce ne iubesc, ci cei ce ne fac să iubim. În înțelesul acesta sunt binefăcătorii mei cei ce m-au prigonit dîndu-și silința să-mi amărască viața.

Precum ți-am spus adecă, eu, chiar din clipa în care m-am pomenit om în lume, am fost stăpînit de gîndul că noi oamenii numai ajutîndu-ne unul pe altul putem să răzbim cu bine prin viață. Abia acum, în urma prigonirilor suferite la zile de bătrînețe, am ajuns să cunosc dulceața pe care cultul iubirii de oameni o revarsă în suflet.

Suferind eu însumi, am luat parte la suferințele celor închiși împreună cu mine și am înțeles în deplin durerile celor mulți, care se sîmt horopsiți de către cei ce s-au ridicat deasupra în societatea noastră.

Dacă i-aș iubi numai pe acești nenorociți, ale cărora dureri le sîmt, aș lua parte și la legitima lor nemulțumire și sufletul mi-ar fi mereu zbuciumat de amărăciunea, de mînia oarbă, de ura nemblînzită care le mistuie lor viața, împingîndu-i spre luptă. Iubind însă pe toți oamenii, nu mai rămîne-n sufletul meu loc decît fie pentru *milă*, fie pentru *dispreț*, mila pentru cei ce făptuiesc relele crezînd că fac bine și dispreț pentru cei stăpîniți de ură, de pizmă, de gînd rău, cele mai spurcate izvoare de rele îndemnuri.

Am văzut înainte de război urile pătimașe care-i însălbătăceau din ce în ce mai mult pe oameni; am văzut în timpul războiului faptele afară din cale sălbatice în care s-au dat pe față urile; văd învrăjbirile de azi, care sunt neasemănat mai multe și mai întețite decît cele din ajunul războiului; îmi dau seamă că popoarele din Europa încă zeci de ani se vor mai zbate dușmănindu-se-n luptă cu mizeriile rămase pe urma războiului: jale adîncă mă cuprinde întrebîndu-mă cum și cînd are să se-mpace lumea aceasta, dar nici o pornire haină nu-mi turbură liniștea sufletească.

Oameni intrați în puhoiul învrăjbirilor obștești m-au grăit de rău, m-au acoperit de ocări, au asmuțat pe cei lipsiți de judecată asupra mea, m-au făcut tuturora urgisit pentru că mi-am păstrat neatîrnarea, am stăruit în convingerile mele și n-am fost în stare să iau parte la urile lor; iar alții, oameni îmbuibați din averi muncite de cei horopsiți, mi-au luat pînea de la gură purtîndu-mă din temniță în temniță, unde nu mai puteam să dau lecțiunile particulare prin care-mi agoniseam pînea de toate zilele; luatu-mi-au cei fără credință manuscriptele, roadele muncii mele îndelungate și grele, și nici pînă azi, după cinci ani de zile, n-am putut ajunge să pun iar mîna pe ele; mult și-n fel de fel de chipuri a trebuit să sufăr și să rabd atît mai nainte de a fi fost închis, cît și-n timpul petrecut prin închisori și dupa-ceea: multă amărîciune, mare necaz, oarbă mînie, neîmblînzită ură mi-ar fi ținut sufletul în zbuciumări necurmate și mi-ar fi săcat puterile la zile de bătrînețe dacă nu mi-ar fi fost pavăză sfînta iubire de oameni, care numai cu jalea, cu mila, cu iertarea și cu disprețul se împacă.

În lumea prin care trec, sunt mulți oamenii cu gîndul îndreptat spre cele de folos zilnic, și unii dintre aceștia, socotindu-mă lipsit de bun-simț practic, vor fi rîzînd de mine, alții, socotindu-mă excentric, mă vor fi compătimind, și iar alții, oameni „cu minte“, vor fi zicînd că cei ce ca mine fac tot ca mine să și pată; tu, care faci parte din altă lume, mă vei înțelege însă și vei ferici dimpreună cu mine pe deocamdată mai puținii care-n urma nemaipomenitelor grozăvii ale vremilor noastre s-au îndrumat pe calea iubirii de oameni, în care am parte de seninătatea bătrînețelor.

Aceștia și numai aceștia ostănesc în slujba zilelor care vin.

DIN PERIODICE

FAPTA OMENEASCĂ

SCRISORI ADRESATE UNUI OM TINĂR

I

Iubite amice!

Nu din nepăsare, nici din negligență te-am lăsat să aștepți, ci fiindcă țineam să-ți dau un răspuns lămurit, și multe fapte petrecute, multe vederi emise de alții a trebuit să-mi reamintesc, multe seri a trebuit să petrec între patru păreți, așa numai eu singur cu gîndurile mele, pînă ce am ajuns să mă simt din destul dumerit.

Stărui în convingerea că nu puteam să fac altfel și că nici tu, nici el n-ați fi oameni cu minte dacă ați face contra convingerii voastre ceea ce vi se cere.

E fără îndoială mare durerea pe care o produce în orișicare suflet curat gîndul: *„Ai intrat în conflict cu familia ta și cu binefăcătorii tăi“*. Înțeleg dar ca cineva, voind să scape de durerea aceasta, să facă și ceea ce este contra convingerii lui. Asemenea fapte, cele mai număroase, se explică ele de ele: săvîrșite în vîrtutea unei presiuni morale, sînt niște acte de slăbiciune care nu merită să fie discutate.

Tu însă nu-mi pui cestiunea așa, ci mă întrebi dacă ești ori nu *dator* să cedezi stăruințelor puse de familia ta și de binefăcătorii tăi cînd tu însuți ai convingerea că mai bine ai face dacă n-ai ceda.

Răspunsul meu a fost că da, ești dator și tu, întocmai precum dator eram și eu, dar că eu nu am cedat și nici nu cred că voi ceda vreodată în asemenea cazuri, fiindcă, după convingerea mea, aceasta e una dintre datoriile pe care nu le împlinim decît cu toată mulțumirea.

— Bine! — îmi zici acum cu mirare, ba chiar cu un fel de indignațiune — dar cu *gratitudinea* cum rămîne? !

Îți mulțumesc pentru indignațiunea aceasta, căci ea m-a făcut să petrec multe zile și mai ales multe seri plăcute.

Așa e! mi-am zis și eu, cum rămîne cu gratitudinea? !

Ce este „gratitudinea" aceasta?

E răsplata unei fapte bune.

Părintele meu, unul dintre frații mei, una dintre rudeniile mele, un prieten ori — ceea ce este mai mult — vreun om străin pentru mine mă ajută la timp de nevoie, îmi face vreun bine, ostenește întru folosul meu, jertfește din al său ca să nu fiu eu lipsit, sufere ca să mă scutească pe mine de suferințe ori își expune chiar viața ca să mă scape din vreo primejdie.

Am să-i fiu recunoscător; n-am să uit niciodată binele pe care mi l-a făcut; am să-l iubesc; am să răsplătesc binele tot cu bine: aceasta e gratitudinea.

Mi-a fost totdeauna greu să mă împac cu gîndul că gratitudinea astfel înțeleasă este o „datorie morală".

Căci, dacă aș admite că sînt dator a răsplăti binele cu bine, ar trebui să admit și că am datoria de a răsplăti răul cu rău, ceea ce nu vreau să admit.

Dar vei zice poate că sînt dator numai să nu-i fac rău celui ce mi-a făcut bine.

Chiar nici aceasta n-aș putea să o admit, căci dacă o admit, trebuie să admit și că n-am dreptul de a-i face bine celui ce mi-a făcut rău, și aceasta de asemenea nu vreau să o admit.

Ceea ce totdeauna m-a supărat este gîndul comun că o faptă are să fie răsplătită prin altă faptă, că un om prin ceea ce-mi face astăzi, poate să mă oblige a face ori a nu face ceva în viitor, că eu nu sînt totdeauna și în toate împregiurările numai eu însumi, ceea ce hotăresc faptele mele, că cineva poate să-și cîștige dreptul de a mă lipsi de independența mea firească.

Nicăiri în toată natura nu se poate întîmpla ca compensațiunea să nu fie deplină și dreaptă: pretutindenea ceea ce scade de aici se adaugă colo tocmai pe tocmai, fără ca să rezulte cea mai mică diferență. Dacă ar fi deci adevărat că o faptă are să compenseze pe cealaltă, ar trebui să știm noi, oamenii, cum avem să facem compensațiunea aceasta pentru ca ea să fie dreaptă, tocmai pe tocmai. Iar noi nu o știm aceasta, sîntem dar totdeauna expuși de a face prea mult ori prea puțin, nu putem să aflăm măsura dreaptă.

Atunci, dar, cînd îmi vorbești de gratitudine, ar trebui să-mi spui și unde începe și unde se sfîrșește datoria aceasta, un lucru pe care nu vei putea niciodată să mi-l spui, fiindcă nici un om nu-l știe.

Dacă ar putea să-l știe, oamenii nu s-ar plînge mereu că lumea e ingrată.

Se plîng fiindcă firea nu le-a dat putința măsurei drepte și, în lipsa acestei măsuri, fieștecare crede că el însuși face mult bine, iar alții îl răsplătesc cu prea puțin.

Gratitudinea, iubite amice, în lumea cea adevărată nu există: e un lucru pe care toți îl caută, dar nimenea nu-l găsește.

Nu trece zi dată de Dumnezeu fără ca vreun om, cel puțin unul, cel din noi înșine, să ni se plîngă că lumea e ingrată, că societatea, națiunea; patria nu răsplătesc după cuviință faptele bune, că oamenii, pînă chiar și cei mai de aproape ai tăi, foarte în curînd uită binele ce li-l faci.

Numai rar se găsesc părinți care nu se plîng mereu și un fel de minuni sînt părinții care nu se plîng niciodată că copiii nu răsplătesc după cuviință jertfele pe care le-au adus pentru dînșii ostenelile lor, iubirea lor.

Chiar mai amarnice ca ale părinților sînt plîngerile copiilor, care au ajuns, ceea ce rar se întîmplă, să facă și ei pentru părinții lor ceva. Părintele e cel mai ingrat dintre toți ocrotiții. Vecinic nemulțumit, el nu poate să fie mulțumitor. Dacă îl iai în casa ta, vrea să se facă stăpîn în ea și tot se plînge că-l ții ca pe o slugă; dacă îl pui la masa ta, vrea să-i dai totdeauna cea mai bună bucată, dar dacă i-o dai, nu o primește, pentru ca să se poată plînge că lui îi rămîn numai fărîmăturile.

Și dacă ingrați sînt copiii și părinții, n-ai să te aștepți ca frații și surorile ori rudeniile tale să ție minte binele pe care li-l faci și să ți-l răsplătească cel puțin prin o sinceră recunoaștere a bunătății tale.

Nu! Orișice ai face pentru dînșii, tu îți implinești numai o mică parte din datoriile tale.

Ieșind apoi din cercul restrîns al legăturilor de sînge, dăm chiar în propria noastră casă de slugile noastre. Sluga e „hoț plătit“. O adăpostești în casa ta, o hrănești, o iai sub scutul tău; orișicît de binevoitor ai fi, însă, față de dînsa, ea te minte, te înșeală, te defaimă, te fură și în cele din urmă se mai și plînge că ești un ingrat, care n-ai răsplătit ostenelile ei, și un tiran, care voiai să-i storci măduva din oase.

Ajunși, în sfîrșit, în lumea cea mare, ne aflăm înainte de toate în fața prietenilor noștri, care ne prețuiesc după foloasele ce pot să le tragă din prietenia noastră.

Unul ține la tine fiindcă ești om vesel, deștept, de bună-cuviință, ori om de felul lui și poate să-și petreacă bine timpul cu tine.

Altul te iubește fiindcă ești om cu stare, om cu trecere ori om cu pricepere și poți să-l ajuți a-și asigura bunul trai.

Iar altul îți este prieten fiindcă îi ești tovarăș bun în vreo întreprindere, din care așteaptă și el vreun folos, cel puțin moral, dacă nu chiar material.

Așa numai din senin nu-ți este nimenea prieten și prietenia încetează cînd nu mai poate rezulta nici o mulțumire din ea.

Dacă te-ai căsătorit și gîndurile îți sînt mereu la nevastă și la copii, te părăsesc toți prietenii care țineau la tine numai pentru că puteau să-și petreacă bine timpul cu tine.

După ce ai sărăcit, te părăsesc toți prietenii care te iubeau fiindcă erai bogat.

Dacă îți perzi trecerea, să nu-ți faci iluziunea că prietenii tăi vor pune umăr la umăr ca să ți-o cîștige din nou.

Ai căzut bolnav trupește ori sufletește: aceia care te iubeau pentru mintea ta luminată ori pentru caracterul tău bărbătesc au să fie foarte mîhniți fiindcă au suferit o perdere, își vor da, poate, silința de a recîștiga ceea ce au perdut, dar mai mult nu. A încetat în sfîrșit tovărășia, încetează și prietenia cu foștii tovarăși și nu mai rămîne din ea decît o reamintire, adeseori foarte neplăcută și aceasta.

Așa este, iubite amice, în lumea aceasta, iar în alta nu putem trăi cîtă vreme în aceasta ne aflăm.

Prin chiar firea lui, omul este o ființă ingrată, fiindcă nu poate să facă nimic fără motiv, iar motivele lui sînt luate din propria-i sete de viață; ele sînt trebuințele de care e stăpînit în clipa cînd săvîrșește fapta, iar nu mai nainte, nici mai în urmă.

Statuele pe care stă scris „Patria recunoscătoare" nu sînt răsplata faptelor săvîrșite, ci niște încuragiări la fapte viitoare.

Societatea omenească vede numai interesele ei de conservare: ce a fost a trecut, și ochii prezentului sînt îndreptați mereu spre viitor. Și dacă ai ostenit ori ai adus jertfe, pentru societate nu ești decît un om vrednic de a fi imitat și de alții, iar laudele ce ți se vor fi făcînd n-au menirea de a te mîngăia pe tine, ci scopul foarte practic de a te îmbărbăta să ostenești și să jertfești și mai departe și de a momi și pe alții să facă ca tine.

Tot astfel și omul singuratic, care își dă silința de a mă face să simt că nu e ingrat, în mine produce numai sentimentul că așteaptă să-i mai fac vreun bine.

Gratitudinea, în înțelesul bun în care o iai tu, eu nu o găsesc nicăiri în lumea cea adevărată, dar, după frămîntările sufletești prin care am trecut, nici nu o mai caut, fiindcă sînt convins că nu o pot găsi.

Nu o iartă firea.

Sufletul omenesc a făcut așa că totdeauna numai un *pentru ca* poate să hotărască voința și fapta: fac ceva *pentru ca* să-mi cîștig o mulțumire ori *pentru ca* să scap de o greutate oarecare.

Acela care-mi spune că a făcut ceva *pentru că* cine știe ce nu poate să fie decît un prost, care se amăgește pe sine însuși, ori un mișel, care vrea să mă amăgească pe mine.

Un om cu cele mai bune înclinări se avîntă, se zbuciumă, se jertfește pentru binele obștesc fiindcă se simte el însuşi şi voieşte ca şi lumea să-l creadă menit a săvîrşi fapte mari.

Foarte în curînd îl auzim însă plîngîndu-se că societatea, că naţiunea, că patria e ingrată, fiindcă nu-l recunoaşte, nu-l îmbrăţişează, nu-l pune unde el însuşi se crede menit a sta.

Alţii, care-şi petrec viaţa în nelucrare ori ostenesc numai pentru folosul lor, dar sînt slugarnici faţă cu cei mai tari ca dînşii, nişte despoţi faţă cu cei ce atîrnă de dînşii şi mincinoşi, vicleni, de rea-credinţă faţă cu egalii lor, alţii de aceştia agonisesc averi, au trecere în lume şi petrec viaţa în desfătări şi rîzînd de prostia generosului luptător.

Aşa e pretutindenea, cînd aşa este, şi e drept să ne plîngem cu toţii, nu însă de *ingratitudinea*, ci de *prostia* omenească.

Iar dacă generosul luptător mi s-ar plînge şi mie de ingratitudine, eu aş avea în mine destulă răutate ca să-l întreb:

— Ei bine, de ce nu faci şi tu ca acei alţii? Cine te opreşte să nu faci ca dînşii? Te-a silit vreodată cineva să faci ca tine?

— Nu — e răspunsul stereotip — nimenea nu m-a oprit, dar nu mă iartă firea mea; nimenea nu mă sileşte, dar firea mă împinge.

— Apoi atunci, prostule, plînge-te de tine însuţi, de propria ta fire, iar nu de lumea care te lasă să fii precum eşti.

Aceasta e singura întîmpinare cu care eu aş putea primi asemenea plîngeri.

Dar în dosul generosului luptător se iveşte o întreagă ceată de oameni mai mititei şi cu mutre blajine, care dau din capete şi aprobă într-un glas plîngerea cea atît de dreaptă. Căci şi ei au săvîrşit fapte bune, şi ei au ostenit pentru binele obştesc, şi ei au jertfit şi sînt gata de jertfă.

Aceştia sînt mişeii, care săvîrşesc faptele bune *pentru ca* lumea să-i crează buni şi vrednici, să-i îmbrăţişeze, să-i ridice pe umerii ei şi se simt dezamăgiţi că n-au reuşit încă să amăgească din destul pe cei proşti.

Şi fiindcă e şi în mine şi în tine, e în fiecare om, dacă nu o bucăţică de mişel, o bucăţică de prost, în curînd începem cu toţii cîntecul despre ingratitudinea omenească, parcă nu chiar noi înşine am fi aceia de care ne plîngem şi pe care îi ocărîm.

Dar tocmai pentru că noi înşine sîntem cei ocărîţi, plîngerea aceasta nu e numai dreaptă, ci chiar dreptatea pe care noi înşine ni-o facem: căinţa, mustrarea, părerea de rău, durerea exprimată în plîngerea aceasta e răsplata pe cît de aspră, pe atît de dreaptă a întregului şir de fapte făţarnice pe care nu le-am săvîrşit din pornire sinceră, numai ca să avem mulţumirea de a le fi săvîrşit, ci cu inima îndoită, cu un gînd ascuns, în vederea unor scopuri nemărturisite, care nu s-au realizat fiindcă nu era în natura lucrurilor ca ele să se realizeze.

Dacă n-ar fi pedeapsa aceasta, generaţiunile tinere, oamenii care abia de aici înainte vor ajunge să săvîrşească fapte, şi-ar perde toate iluziunile, tot avîntul generos, toată înclinarea spre lăpădarea de sine.

Da! oamenii sînt ingraţi şi n-are nimenea să caute gratitudine în lume: recunoştinţa e un dar de prisos, pe care nu-l primeşte decît acela care nu-l caută.

Fapta, fie bună, fie rea, se răsplăteşte prin ea însaşi şi răsplata sigură, compensaţiunea dreaptă şi adecvată a faptei bune e numai mulţumirea cu care o săvîrşim.

Acela care s-a pătruns odată de acest adevăr mare şi creştinesc nu mai caută nici o răsplată în lumea aceasta, căci el din propriul lui îndemn, nesilit de nimenea şi de nimic, nu face decît ceea ce poate să facă în toată conştiinţa, cu toată inima, în toată sinceritatea, iar mulţumirea de a săvîrşi asemenea fapte e atît de mare şi de curată, încît îi iubim cu atît mai vîrtos pe aceia care ne dau ocaziunea de a le săvîrşi.

Iată de ce am zis că da, eşti dator, însă aceasta e una dintre datoriile pe care nu le împlinim decît cu toată mulţumirea.

Dacă nu iubeşti pe familia ta şi pe binefăcătorii tăi, vor rămîne zadarnice stăruinţele, căci tu vei face cum te trage inima ta ori cum te povăţuiesc interesele tale, deci vei ceda numai dacă ţii cu preţul acesta să-ţi asigurezi şi pe viitor bunăvoinţa de care te-ai bucurat în trecut.

Dacă iubeşti însă cu adevărată iubire, vei face numai ceea ce tu însuţi crezi că este bine să faci, căci numai aceasta poţi să o faci cu toată mulţumirea.

Dar se vor plînge de tine!

Mai bine e ca ei să se plîngă de tine decît ca tu să te plîngi de dînşii, căci cel ce se plînge îşi spune mereu că are şi cuvinte de a nu iubi.

II

Iubite amice!

Sînt multe obiecţiunile pe care mi le faci; eu stărui cu toate acestea în convingerea că şi gratitudinea e una dintre datoriile pe care nu le împlinim decît atunci cînd putem să le împlinim cu toată mulţumirea.

Dar îmi răstorni — zici tu — toate principiile de moralitate cînd mă faci să admit că îmi este iertat şi să nu împlinesc vreuna din datoriile pe care le am, negi că datoria e datorie cînd susţii că nu în toate împregiurările am să o împlinesc, ci numai atunci cînd împlinirea e o mulţumire pentru mine.

Nu pot să-ţi răspund la aceste obiecţiuni decît prin generalizarea principiului pe care îl combaţi.

Nici o faptă nu poate să fie rezonabilă şi, prin urmare, nici bună dacă nu e săvîrşită cu toată mulţumirea.

Şi nimenea nu poate să fie „dator" a săvîrşi vreo faptă care nu e rezonabilă şi, prin urmare, nici bună.

Dacă vrei dar, datoria, aşa cum o înţelegi tu, nu e datorie.

Şi nu mă îndoiesc că o vei admite şi tu aceasta dacă vei înţelege fapta omenească tot aşa cum o înţeleg eu.

Fapta mea e rezultatul voinţei mele şi numai a voinţei mele, pe care o manifestez prin fapta mea şi o execut pe cît mă iartă puterile.

Am merge prea departe dacă am voi să cercetăm ce este voinţa mea şi cum se produce ea în mine;

vei admite însă și tu că poate cineva să mă silească a face ceea ce el voiește.

E indiferent pentru mine dacă sila aceasta e fizică ori morală: rezultatul e același, anihilarea voinței mele.

Unul mai tare ca mine îmi pune cuțitul în pept, altul, tot mai tare, mă amenință că-mi va lua bucata de pîne ori îmi promite că-mi va da o bucată mai mare, pentru ca să nu fac ceea ce voiesc eu însumi, ci ceea ce voiește el.

Tot mai tare ca mine e și mișelul, care prin vorbe viclene mă momește să fac ceea ce el voiește.

Mai tare ca mine e deci și acela care, zicîndu-mi „dacă mă iubești", mă înduplecă să-i fac voia.

Ei bine, ce este datoria?

Este o siluire constantă, o anihilare „legitimă" a voinței mele, o mărginire a libertății mele de a voi.

Ca cetățean sînt dator să fac cuvenitele servicii în oastea țării mele și să plătesc dările ce mi se cer: dacă n-aș împlini datoriile acestea, statul mă silește, mă execută, ba mă și pedepsește.

Ca membru al societății omenești sînt dator să respectez viața, sănătatea, avutul, drepturile, onoarea altor oameni: tot statul a primit și sarcina de a mă trage la răspundere și de a mă pedepsi dacă nu împlinesc datoria aceasta.

M-am împrumutat cu o sumă de bani; am cumpărat ceva și n-am plătit prețul; mi-a făcut cineva vreun serviciu și nu i-am dat răsplata cuvenită: dacă nu-mi împlinesc datoria, creditorul mă trage în judecată, judecătorul mă condamnă și tot statul mă execută.

N-aș fi deci om rezonabil dacă n-aș împlini datoriile de felul acesta cînd știu că am să fiu silit a le împlini dacă nu le voi împlini din propriul meu îndemn.

Cristos a fost cu toate acestea răstignit și mulți au fost răstigniți, multe fapte mari și bune au fost abateri de la asemenea datorii, ceea ce iar dovedește că nu totdeauna are să fie împlinită datoria.

Dar vei zice că sînt datorii și datorii, unele mai domoale, iar altele mai aspre, și că atunci cînd se ivește vreun conflict de datorii, cea mai „mare" și mai „sfîntă" are să fie împlinită.

Care va să zică iar datorii care n-au să fie împlinite decît atunci cînd...

Dacă ar fi așa, iubite amice, firea ar fi trebuit să creeze în sufletul nostru un fel de scară pentru măsurarea datoriilor după sfințenia lor; firea însă n-a făcut lucrul acesta.

Pentru ca să poată trăi împreună, oamenii trebuie să se înfrîneze, renunțînd fiecare la o parte din libertatea lui de a voi: acela care nu renunță e silit ori pedepsit fie de stat, fie de societate, fie de biserică.

Căci, dacă statul mă silește să mă supun la legile lui și mă pedepsește dacă întru în conflict cu ele, societatea mă disprețuiește și mă persecută dacă nu-mi împlinesc datoriile „morale" așa cum le înțelege ea, iar biserica mă amenință cu chinurile iadului dacă lipsesc de la împlinirea datoriilor mele „creștinești".

Orișiunde mă ivesc dar, statul, societatea, biserica, obștea omenească mă siluiesc, pun hotare voirii mele, mă îngrădesc cu datorii pe care și le împlinesc fie *pentru ca* să mă simt ușurat, fie *pentru ca* să scap de consecințele neîmplinirii.

Te întreb însă: ce fac atunci cînd nici împlinirea nu-mi dă ușurare, nici de consecințele neîmplinirii nu-mi pasă?

Mă împlinesc și atunci?

Unde e acel „*pentru ca*" fără de care voința nu se poate hotărî?

Dacă pornirea din mine e mai puternică decît frica de cuțitul pus în peptul meu, mai puternică decît foamea cu care privesc la bucata de pîne, mai puternică decît dorința de a fi iubit de cel ce-mi zice „dacă mă iubești", dacă eu sînt mai tare ca acei ce vor să pună voința lor în locul voinței mele, sînt oare un nemernic, un mișel, un om vrednic de disprețul obștesc?

Încă o dată: Cristos a fost răstignit și mulți au fost răstigniți!

Dacă statul are legile lui, dacă societatea are obiceiurile care sînt legile ei, dacă biserica are și ea legile ei, eu, omul, trebuie să am și eu legile mele, puse chiar de fire, ea însași, în mine.

E legea firii omenești în care stă porunca: faptele tale să fie mulțumirea vieții tale.

Iar firea e mai aspră și decît statul, și decît societatea, și decît biserica: de acela care pretutindenea și toate le știe nu poți scăpa niciodată.

E rău cetățean acela care-și împlinește datoriile cătră țara sa *pentru ca* să nu fie silit a le împlini ori poate chiar pedepsit pentru neîmplinirea lor. Cetățeanul bun e numai acela care le împlinește cu mulțumire.

N-ai decît să mergi într-o duminică la primărie și să privești în fețele oamenilor ce ies din cancelarie cu „libelul“ în care li s-a achitat plata dărilor, pentru ca să vezi care dintre plătitori sînt oameni buni și care sînt răi. Cei mai buni sînt veseli și rămîn toată ziua veseli, fiindcă se simt ușurați de o sarcină atît de grea pentru dînșii; cei răi sînt îndîrjiți, fiindcă ei simt numai că li s-a smuls ceva.

Aici e răsplata împlinirii.

Și dacă n-ar fi așa, n-ar fi sîngerat atîtea milioane de oameni în lupta pentru „patrie“ ori pentru niște „idei“ plăsmuite adeseori în minți nebune.

Au sîngerat fiindcă firea a pus în om pornirea spre avînt, și atunci cînd este avîntat, cînd voiește el însuși, omul dă cu mulțumire pînă chiar și viața lui.

Și nu mă îndoiesc că tu vei putea să-ți închipuiești un rob care-și poartă cu mulțumire lanțurile, ba vei admite dimpreună cu mine că foarte mulți din aceia care și-au petrecut viața în robie erau oameni mai fericiți ca stăpînii lor.

Ce-i făcea fericiți?

Mulțumirea cu care-și purtau lanțurile.

Acela care mă siluiește poate să determine voința mea, dar rezultatul anihilarea voinței mele, e numai aparent. Voiesc ceea ce voiește el, dar tot eu însumi sînt cel ce voiesc și nu execut decît după ce voiesc și eu.

Dacă pot să-i smulg cuțitul din mînă, i-l smulg și înlătur astfel motivul care mă împingea să voiesc ca dînsul.

Dacă nu mă înspăimînt de cuțit, nu-mi e frică de moarte, îi zic: „Nu și nu!“ și-l las să deie, dar nu voiesc și, prin urmare, nu fac ceea ce voiește el.

Înțelegi dar că fapta supunerii mele este rezultatul unui întreg șir de fapte petrecute mai nainte și poate să fie o pregătire pentru alte fapte viitoare.

Cum am ajuns eu să stau sub acel cuțit? De ce nu pot să i-l smulg din mînă? De ce nu-l smulg dacă îl pot smulge? De ce-mi e frică de moarte? De ce mă supun? Care e înțelesul și care e scopul supunerii mele? Care sînt motivele voirii mele?

Răspunde la toate aceste întrebări și vei vedea cum robul poate să-și poarte cu mulțumire lanțurile, în vreme ce binefăcătorul se plînge mereu de ingratitudinea omenească.

Fapta poate să fie bună ori rea cînd o judecăm din punctul de vedere al statului, dintr-al societății ori dintr-al bisericei: din punctul de vedere al omului, însă, numai motivele pot să fie bune ori rele.

Ceea ce azi și aici e dreptate, mîne ori aiurea poate să fie nedreptate; ceea ce azi și aici e moral, mîne ori aiurea poate să fie imoral; ceea ce azi și aici e vîrtute, mîne şi aiurea poate să fie păcat; eu caut măsura firească pentru toate timpurile şi pentru toate locurile unde omul e om, o măsură pe care o găsesc în drept, o găsesc în morală, o găsesc mai ales în învățăturile creştineşti, dar pretutindenea mai mult ori mai puțin alterată de oamenii care sînt în cea mai mare parte proşti ori răi.

Și de cîte ori o caut, văd pe Cristos răstignit pe cruce fiindcă le zisese oamenilor: *„Iubiți-vă unii pe alții!“*

Iubire şi egoism: aceasta e măsura omenească pusă de fire ea însași în noi.

E oare cu putință un om care, luîndu-și copilul în brațe, să nu o fi simțit aceasta, fie chiar și numai în treacăt, cînd firea lui îi zicea: *Și acesta ești tot tu însuți și durerile lui sînt durerile tale, mulțumirile lui sînt mulțumirile tale, viața lui e viața ta*? !

De aceea în fața copilului său chiar și cel mai înrăutățit om are momente de fericire, căci nu este cu putință să nu simți și tu durerile copilului tău și să nu te bucuri cînd se bucură el, nu e cu putință să nu compătimeşti cu dînsul.

Iar compătimirea e izvorul a toată fapta bună, întocmai precum toată fapta rea din egoism izvorește.

Compătimind, pe mine însumi mă scutesc de dureri cînd le sar altora într-ajutor şi mie însumi îmi cîştig mulţumiri cînd fac mulţumirea altora.

Copilul e fericit, aşa zicem. În adevăr însă fericit nu e decît cel ce se simte fericit şi-şi dă seamă despre sentimentul acesta; iar copilul nu-şi dă seamă, cum nu-şi dă nebunul, cum nu ne dăm noi înşine prin vis. Deşi nu ne dăm însă seamă, după ce ne deşteptăm din somn, fără ca să ne mai aducem aminte de visul plăcut, sîntem veseli şi plini de avînt. Tot astfel copilul are în faţa lui, în ochii lui, în zîmbetul lui, în strigătul lui, în toate manifestările vieţii lui sufleteşti fericirea, despre care nu poate încă să-şi deie seamă. Fericiţi în toată puterea cuvîntului sîntem noi cînd vedem cum el, ferit de grijile grele şi de gîndurile urîte pe care le naşte egoismul, se perde pe sine însuşi în jucăriile lui, îşi face din lucruri de nimic cele mai mari bucurii şi trece rîzînd prin lume, fericiţi sîntem noi, care ne dăm seamă de fericirea pe care el o simte numai. Iar fericiţi sîntem fiindcă, îndreptînd ochii spre el, atît de lesne ne uităm pe noi înşine, cu toate zbuciumările vieţii noastre.

Cu atît mai vîrtos ne uităm pe noi înşine cînd sîntem atinşi de durerile lui, şi dacă grea e purtarea de grije pentru copilul tău, e totdeauna dulce reamintirea durerilor pe care le-ai simţit pentru el.

Copilul îţi este scump fiindcă multe bucurii ai avut şi multe mai speri să ai printr-însul, dară mai scump încă îţi este fiindcă mult ai alergat, mult ai ostenit, mult ai jertfit, multe nopţi ai petrecut în nedurmire pentru dînsul: mult ai suferit dimpreună cu dînsul. Atît de scump cum el îţi este ţie, tu nu poţi să-i fii lui niciodată, şi dacă primul născut a fost totdeauna preferit de părinţi, el a fost mai ales pentru că prin el au cunoscut părinţii lui bucuriile şi dulcile dureri, pe care mai tîrziu nu le simt atît de viu.

Am o bucată de pîne şi-i dau copilului meu miezul, iar mie îmi păstrez coaja uscată, ba îi mai şi mestec bucata pe care i-o dau, fiindcă fălcile mele sînt mai tari ca ale lui.

De unde şi pînă unde abnegaţiunea aceasta?

Sînt eu *dator* să fac așa?

Nu! atîta nu cere de la mine nici statul, nici societatea.

Fac dar așa *pentru ca* lumea să mă laude ca pe un bun părinte, care îi dă copilului său chiar mai mult decît ceea ce îi este dator?

Fac așa *pentru ca* copilul meu, atunci cînd va fi ajuns să înțeleagă abnegațiunea mea, să-mi fie cu deosebire recunoscător?

Ori fac așa fiindcă îl iubesc și am în mine trebuința sufletească de a face așa și săvîrșesc fapta *pentru ca* să am mulțumirea de a fi făcut așa?

Fericit acela care numai mulțumirea aceasta o caută, căci el petrece nopți în nedurmire, aleargă și ostenește, trage bucata de la gura lui și se jertfește fără ca să se plîngă vreodată și fără ca vreodată să înceteze a fi mulțumit.

Și dacă copilul nu i-a ieșit așa precum și-l dorise, poate să-l plîngă, dar n-are niciodată să-l acuze.

Ar putea să se acuze pe sine însuși, care are pe sufletul său păcatul de a-l fi zemislit și întrodus în lume; ar putea să acuze lumea în care a crescut și în care trăiește; ar putea să acuze firea omenească pe care o regăsește într-însul: pe el însă, care își poartă nenorocirea, nu poate decît să-l iubească cu atît mai vîrtos și să-l ajute, pentru ca să-și aline propriile sale dureri.

Și *„fiul perdut“* e mai iubit ca ceilalți frați ai săi.

Și de aceea se minte pe sine însuși părintele care, văzîndu-și copilul mort, strigă cuprins de durere covîrșitoare: *„Mai bine de nu mi l-ar fi dat Dumnezeu!“*

Aceasta nu poate să o zică în toată sinceritatea decît omul care își crește copiii cum își crește viței, ca să-i aibă de ajutor.

Chiar și acest om însă, atunci cînd e în adevăr stăpînit de durere, îi mulțumește lui Dumnezeu pentru atît cît a fost.

Căci e mare lucru să fi avut copilul; mare lucru e să fi simțit cel puțin așa cîteodată iubirea părintească; mare lucru e să știi chiar prin tine însuți ce va să zică cea mai deplină lăpădare de sine pe care nu o simți decît murind cu cel iubit de tine: viața îți este mai plină și mai luminată, căci nimic nu trece prin sufletul omenesc, și ceea ce ai simțit o dată în inima ta îți rămîne ca amintire viuă pentru toată viața.

Nimic însă în viața noastră sufletească nu e atît de persistent ca amintirea momentelor în care ochiul nostru nu mai era îndreptat spre noi înșine; și dacă alții uită în curînd faptele tale bune, *tu însuți n-ai să le uiți niciodată, și totdeauna, cînd greul vieții te apasă, reamintirea lor îți este singura mîngăiere.*

Aici e răsplata pe care numai tu însuți ți-o poți da și nimenea nu ți-o poate lua!

Viața sufletească a omului ajuns la adînci bătrînețe se reduce încetul cu încetul la dulcile amintiri din copilăria sa și a copiilor săi: de aceea bătrînețele sînt atît de adeseori senine și nu e nimic mai trist ca copilăria tristă și nimic mai de compătimit ca viața fără de copii.

Ce cu desăvîrșire goale, ce grozav de urîcioase trebuie să fie bătrînețele omului care nici copil n-a fost, nici copii n-a avut, nici pe alții n-a iubit, ci și-a petrecut viața săvîrșind, între marginile puse de „datorii", numai fapte inspirate de propriul lui egoism.

Acela însă care știe să simtă și față cu fratele său, și față cu ruda sa, și față cu de-aproapele său, ba pînă chiar și față cu dușmanul său compătimirea pe care părintele o simte față cu copilul său, acela care nu numai în copilul său ci și în alții se vede tot pe sine însuși acela care a ajuns să înțeleagă că durerea lui nu e decît durerea de pretutindenea și că atunci cînd alină dureri pe sine însuși se mîngăie, acela trece mîngăiat prin întreaga viață și are cele mai senine bătrînețe.

Cred că acum ne vom fi înțeles, iubite amice: împlinește-ți „datoriile", dar împlinește-le cu toată mulțumirea, iar dacă nu le poți să le împlinești așa și nu-ți pasă de consecințele neîmplinirii, fă ceea ce tu însuți crezi că e bine să faci.

Iubite amice!

Departe vrei să mă duci!

Constați cu un fel de mulțumire răutăcioasă că dezic chiar eu însumi ceea ce am zis cînd afirm că numai un „pentru *ca*" poate să hotărască voința omului.

Ceea ce hotărește voința sînt *motivele*, iar motivul — zici tu — nu e un „pentru *ca*", ci un „pentru *că*": voiesc să mănînc pentru *că* sînt flămînd și mănînc pentru *ca* să mă satur.

Ești dar de părerea că foamea e motivul (pentru *că*), iar săturarea e scopul, efectul intenționat (pentru *ca*) al voinței de a mînca.

Eu, iubite amice, sînt de părerea că părerea ta e foarte greșită și că ea niciodată nu va putea să te ducă la înțelegerea voinței.

Lucrurile din lumea aceasta, orișicum ar fi ele, pentru noi sînt cauze și efecte.

Fiecare din ele este efectul unui șir de cauze și una dintre cauzele unui efect oarecare: altfel noi nu putem să le înțelegem. Pretutindenea și totdeauna înțelegem ceea ce este în clipa aceasta numai ca urmare firească din ceea ce a fost în clipa trecută.

Căutăm totdeauna chiar fără ca să voim această legătură cauzală și, atunci cînd nu o putem găsi, rămînem uimiți, adeseori chiar cuprinși de spaimă, fiindcă nu „înțelegem" ceea ce este. *„Înțeles"* va să zică tocmai această legătură între ceea ce a fost și ceea ce este, între cauză și efect.

Umbli dar pe calea cea bătută cînd îmi zici: *Cum s-ar putea ca efectul voinței, acel „pentru ca", să fie totodată și cauza voinței?*

Aceasta, iubite amice, nici nu se poate: vorba e însă că voința e în toată lumea aceasta singurul lucru pe care nu putem să-l înțelegem ca cauză ori efect. Ea este în același timp și cauză, și efect: ea singură e însași cauza ei proprie. Niciodată dar nu putem să o înțelegem dacă o privim din punctul de vedere al cauzalității.

De aceea ți-am și zis că am merge prea departe dacă am voi să cercetăm *„ce este voința mea și cum se produce ea în mine.“*

Tu vrei însă să mergem [mai] departe: ei bine, mă supun, vreau și eu!

După ce ți-ai dat silința de a mă convinge că nu un „pentru *ca*“ ci un „pentru *că*“ are să hotărască voința, vii tot tu și-mi pui în toată naivitatea întrebarea:

— *Dar dacă e rău ceea ce eu cred că e bine și e bine ceea ce alții stăruie să fac?*

Care va să zică: te temi de efectul voirii, de consecințele faptei tale?

Ce-ți pasă de ele? N-au să hotărască voirea ta!

Voiește, că tu ești om liber!

Vorba e însă că nu poți voi cîtă vreme te stăpînește temerea aceasta; voința se hotărește numai în clipa cînd nu te mai temi de consecințe, cînd nu-ți mai pasă de unele din ele și ești tare în credința că celelalte vor fi anume așa cum le voiești.

Ceea ce tu voiești nu e fapta, ci consecința, efectul, rezultatul, care nu se poate produce decît prin mijlocirea faptei tale.

Dacă ai ști că rezultatul voit se produce și el de el, n-ai mai voi fapta; dacă ai ști că rezultatul voit nu se produce, iar n-ai mai voi-o; ceea ce vrei în toate împregiurările e numai rezultatul.

Să vedem deci ce e rezultatul acesta, care pentru tine e numai efect, iar pentru mine și cauză și efect, cum vrei tu.

Într-una din nopțile de primăvară mă întorc de la pădure, unde petrecusem ziua întreagă.

E urît să umbli noaptea prin pădure, fiindcă nu vezi ceea ce-ți stă în cale, nici ceea ce vine în urma ta, nici ceea ce e la dreapta ori la stînga. Înaintezi cu multă băgare de seamă, pentru ca nu cumva să dai în vreo groapă ori să te împedici de vreun curpăn; te uiți mereu împregiurul tău, fiindcă în dosul fiecărui copac poate să fie ceva și din toată tufa poate să sară ceva. Tresari cînd auzi cel mai mic zgomot, fiindcă nu știi care e cauza acelui zgomot și ce are să urmeze după el. Îți faci, în sfîrșit, fel de închipuiri, fiindcă mintea omenească e făcută așa că trebuie neapărat să caute o cauză pentru efectele ce i se ivesc și, dacă nu o poate găsi, și-o închipuiește.

Mai adaugă la toate acestea că eram și obosit de munca zilei, și vei înțelege, cît de ușurat mă simțeam cînd am ieșit din pădure pe o poiană întinsă, unde chiar și prin întunerecul nopții ochii mei străbăteau mai departe. Erau și pe aici gropi, era pe ici, pe colo cîte un copac în dosul căruia s-ar fi putut ascunde ceva, cîte o tufă din care putea să sară ceva, era la oarecare depărtare întunerec nestrăbătut de ochiul meu, dar vedeam cele ce stăteau în calea mea, nu puteam să fiu surprins și puteam să ocolesc gropile și copacii și tufele.

Mai ușurat încă mă simt după ce întru în satul meu, unde trăiesc, unde am crescut, unde nu mai am nevoie să văd, ci pot umbla și cu ochii închiși, fiindcă le știu toate. Nu sînt însă chiar nici aici ferit de frică și trebuie să fiu mereu cu băgare de seamă, fiindcă în sat sînt cîni și oameni. De azi-dimineață de cînd am plecat, multe s-au putut schimba, și mai ales în gîndul oamenilor multe pot să fie pe care eu nu le știu.

Ferit de frică nu sînt decît după ce am întrat în casa mea și am încuiat ușa după mine, ba nici chiar atunci nu totdeauna.

Așa, iubite amice, cum trec eu prin pădure, prin poiana întinsă și prin satul meu ca să ajung a mă odihni în casa mea, așa trece omul cu voința lui prin lumea aceasta.

Cu cît mai bine vede cele ce sînt împregiurul lui, cu atît mai puțin se teme de ceea ce va urma; niciodată însă nu vede tot, nu știe tot, și de aceea totdeauna se teme și numai în el însuși poate găsi odihna tignită, ba chiar nici aici nu totdeauna.

Temerea aceasta e frîul voinței omenești: fac ceea ce fac pentru ca prin fapta mea să înlătur primejdia de care mă tem ori pentru ca prin ea să mijlocesc producerea rezultatului pe care îl voiesc.

Altfel n-am cuvinte de a-mi da osteneala să săvîrșesc fapta.

Nu însă totdeauna fapta mea ea singură e ceea ce înlătură primejdia ori ceea ce produce rezultatul.

Omul ușuratic nu se teme din destul și de aceea dă adeseori în gropi, săvîrșind fapte care nu înlătură, ci aduc răul de care nu se temea; iar omul mărginit și neștiutor se teme prea mult și astfel săvîrșește adeseori fapte care erau de prisos ori zadarnice.

De aceea cumpătul e înțelepciune și înțelepciunea e cumpătare: *stăpînirea de sine a omului care știe și înțelege, deci nu voiește să facă decît ceea ce este în natura lucrurilor să fie.*

Iar așa nu este nici un om în toate momentele vieții sale.

Ajuns în satul meu, merg cu pas grabnic, dar cu băgare de seamă de-a lungul uliței ce duce spre casa mea.

Un zgomot!

Ce este? Sînt pașii unui om care aleargă prin grădina rămasă la dreapta, în dosul meu.

Cine poate să fie acest om care acum, pe la mezul nopții, aleargă prin grădină? Ce caută el? Ce vrea? Ce a făcut? De ce aleargă?

Aici e vreun lucru rău la mijloc!

Mă opresc și mă întorc, dar n-am vreme să mă mai gîndesc, căci iată un cap se ivește deasupra gardului: omul acela voiește tocmai să sară gardul ca să ajungă în uliță.

Mă retrag și mă tupilesc în dosul unui plop din apropierea gardului.

De ce săvîrșesc fapta aceasta?

— *„Pentru că"* îți e frică de omul acela, zici tu. Ești singur, obosit, cu mîna goală; ești chiar din fire om care se ferește de orișice conflict; ai nevastă și copii; nu știi ce poate să urmeze din întîlnirea ta cu acel om: te dai la o parte ca să scapi cu bine și să ajungi cît mai mai curînd a te bucura de odihna multdorită.

— Nu, iubite amice, frica în sine nu hotărește fapta mea: mă ascund pentru ca să mă simt mai sigur, pentru ca să nu-mi mai fie frică.

Dar tot îmi este frică.

Omul acela sare gardul, trece ulița și o ia pe cealaltă parte a uliței drept înainte, în direcțiunea în care am să merg și eu ca să ajung acasă.

Îl cunosc. E Petrea Ciobanului, unul din cei mai primejdioşi oameni, care a săvîrşit multe fapte rele, dar le-a chibzuit totdeauna aşa că nu i s-a putut dovedi vinovăţia. Nu mă mai îndoiesc că şi acum a săvîrşit vreo faptă rea, şi tremur în tot trupul, căci omul acesta e în stare să mă omoare dacă mă vede tupilat în dosul plopului.

Dar el trece cu pas iute înainte şi eu rămîn în urmă. Nu m-a zărit.

Ce fac eu mai departe? Rămîn? Plec în urma lui? Mă întorc înapoi.

Iată-l, a scăpat ceva jos între buruieni. Ce va fi fost? Nu-mi pasă! Însă el s-ar putea întoarce ca să caute ceea ce a scăpat, ar putea să mă zărească.

Mă uit la gardul de lîngă mine: nu e înalt şi, dacă-l sar, ajung preste grădini acasă la mine fără ca el să mă mai poată vedea.

Aşa şi fac.

De ce am făcut aşa?

Pentru ca să nu-mi mai fie frică.

Dar tot îmi e frică.

Sosesc acasă, încui uşa în urma mea, mă aşez la odihnă, dar frica nu mă lasă să dorm.

M-a văzut oare Petrea cînd am sărit gardul? Dacă m-a văzut, nu va afla el oare cine a fost omul care a sărit gardul?

Ce are, Doamne, să urmeze mai departe? Ce trebuie să fac eu?

Dar eu nu sînt numai aşa de capul meu în lumea aceasta: am muncit toată ziua, am făcut drumul cel lung, m-am zbuciumat şi sînt, prin urmare, obosit; îmi e frică, da îmi e şi somn, şi fiindcă somnul îmi e mai mare ca frica, eu adorm.

Dimineaţa, cînd mă deştept din somn, parcă nu mă mai tem atît de rău; am însă sentimentul că am scăpat prin cuminţenia mea de o primejdie.

Căci aflu că preste noapte a fost omorît şi prădat stăpînul grădinii din care l-am văzut pe Petrea ieşind. Nu mă mai îndoiesc dar că atunci, după săvîrşirea faptei, Petrea m-ar fi omorît dacă m-ar fi văzut.

Ce bine am făcut că m-am ascuns?!

Ce bine am făcut că am sărit gardul? !

Am scăpat!

Amăgire! De ce am scăpat! De o primejdie care poate că nici nu exista în adevăr? Petrea poate că s-ar fi spăriat şi el şi, crezînd că nu l-am cunoscut, ar fi fugit ca nici să nu-l pot cunoaşte. Ori poate că l-aş fi prins dacă s-ar fi legat de mine, aş fi strigat şi s-ar fi adunat vecinii. Cine ştie ce s-ar fi întîmplat dacă nu s-ar fi întîmplat ceea ce s-a întîmplat? Nu! Întîmplarea nu e nici urmarea, nici efectul, nici rezultatul faptelor mele: faptele acestea au avut numai rezultatul că mi-au stîmpărat frica.

Dar tot îmi e frică şi tot sînt preocupat de gîndul: *Ce ai tu să faci ca să nu-ţi mai fie frică?*

Deocamdată însă am să fac altceva. E zi frumoasă şi trebuie să mă duc la plug, căci sînt om sărac, am nevastă şi copii şi nu pot şti ce are să fie mîne.

Tot fac însă ceva ca să-mi astîmpăr frica. Oamenii pe care îi întîlnesc, toţi îmi vorbesc despre cele petrecute şi toţi îşi dau silinţa de a-l afla pe ucigaş: eu tac şi tac şi tac.

Tăcerea aceasta e şi ea o faptă, ba chiar o faptă grea, şi în acelaşi timp o călcare de „datorie": tac însă pentru că mai frică mi-ar fi dacă aş scăpa vreo vorbă nesocotită şi tac fiindcă mă îndoiesc că Petrea va scăpa şi de astă dată, tac fiindcă nu e treaba mea să spun ceea ce ştiu.

Dar îmi e greu să tac şi n-aş vrea, Doamne fereşte, să-l întîlnesc pe Petrea Ciobanului.

Seara, cînd mă întorc acasă, nevastă-mea îmi iese plîngînd în cale.

Eu mă cutremur în tot trupul: Ce e?! Ce s-a întîmplat? ! Ce mai urmează? !

Nu e nimic!

Poliţia a prins trei oameni din sat, i-a pus în feare şi i-a dus. Petrea nu e între dînşii, dar e Dinu, feciorul lui Şoric, un flăcău întors de curînd de la oaste, cam uşuratec, dar om cumsecade. Ne e vecin şi om bun! Nu-i vorbă, are să scape, fiindcă nu e vinovat, dar e tocmai timpul lucrului, pot să-l ţie mult, apoi ruşinea aceasta tocmai acum, cînd e să se însoare.

Eu tac, tac şi mă culc, dar mă culc şi nu pot durmi, mă frămînt, mă muncesc, mă zvîrcolesc mereu în pat, am parcă ferbinţeli.

Nu ! Aşa nu mai merge ! Tăcerea aceasta mă omoară ! Da ! Am să spun, dar nu acum, ci atunci cînd voi vedea că-l ţin prea mult pe Dinu şi pe ceilalţi ori că-i încurcă de nu se mai pot descurca ei de ei. Am să spun însă aşa cumva ca să nu se ştie că de la mine vine vorba.

Această hotărîre mă mai linişteşte şi mă ajută să dorm. Îl visez însă pe Petrea Ciobanului, văd sînge cald, văd moarte de om, mă deştept şi iar nu pot durmi.

Ce preţuieşte mărturia mea ? ! Eram singur, şi Petrea, rău şi viclean cum e, e în stare să aducă mărturii care jură că m-au văzut pe mine sărind gardul, căci şi eu am sărit gardul. Iar pe Dinu l-au prins fiindcă nişte oameni l-au văzut sărind prin partea locului un gard şi era foarte strîmtorat cînd l-au întrebat cum şi de ce? N-are să mă creadă nici pe mine nimenea cînd voi spune adevărul dacă nu pot să aduc şi alte dovezi.

Petrea e în stare să mă pîndească şi să ascundă cînd nu sînt acasă cîteva din lucurile răpite aici la casa mea.

Un mişel sînt şi un prost ! Trebuia să ridic satul în capul lui chiar atunci cînd l-am văzut sărind gardul ori să mă duc dimineaţa la primărie şi să spun ceea ce am văzut. Frica însă m-a prostit şi m-a făcut mişel, încît n-am avut nici măcar mintea, nici măcar inima de a mă duce să văd ce a scăpat, ce-a perdut pe cînd se depărta cu paşi iuţi. Ce a scăpat el oare? Nu cumva e vreo dovadă grea? Nu cumva e şi acum acolo unde a căzut, între buruieni?

Da ! Poate că tot nu e prea tîrziu ! Văd locul unde a căzut, mă duc cu ochii închişi pînă acolo.

Haid' !

Mă scol din pat, ies tiptil din casă şi, aşa desculţ, dezbrăcat şi cu capul gol, mă duc şi nu-mi e frig ; deşi e rece, nu-mi e frică, deşi are de ce să-mi fie. Dar dacă acum l-aş găsi pe Petrea căutînd şi el, l-aş apuca de pept, l-aş ţine strîns şi i-aş aduna toţi vecinii în cap.

Găsesc un cuţit lat şi cam de o palmă în lungime, plin de sînge şi atîrnat de o bucată de curea. Cealaltă bucată din cureaua ruptă în lupta de moarte a găsit-o poliția în casa mortului.

Acum e prins Petrea, îl am în ghearele mele, nu mă mai tem de el, căci cuțitul e al lui, îl cunosc eu, tot satul îl cunoaște, și cele două bucăți de curea trebuie neapărat să se potrivească.

Mă întorc acasă, mă culc și dorm pînă dimineața.

Iar dimineața nu știu ce să fac... Mă duc iar la plug, fiindcă trebuie să grăbesc cu sămănăturile... Apoi poate că tot pune poliția și fără de intervenirea mea mîna pe Petrea...

Pe la prînz, nevastă-mea vine să-mi aducă de mîncare și e foarte îngrijată, fiindcă geandarmii au umblat pe la toate casele de lîngă noi și au întrebat cine unde a fost în noaptea cînd s-a săvîrșit omorul și cînd a venit acasă.

Ea, spăriată, le-a răspuns că eu am fost la pădure, dar m-am întors pe înserate.

— Bine, nevastă! — îi zic cuprins de spaimă — dar eu am venit după mezul nopții.

— Nu știe nimenea! îmi răspunde ea. Te punea și pe tine în lanțuri ca pe Dinu dacă le spuneam adevărul.

— Dar tocmai minciuna aceasta poate să mă bage în încurcătură.

Ce fac eu acum? !

Nu mai rămîne nici o îndoială că Petrea m-a văzut sărind gardul, dar nu m-a cunoscut, și el i-a pus prin cineva pe urma mea, ca să afle el însuși cine e cel ce l-a văzut.

Dar era mai cuminte să știricească el însuși.

De ce n-a făcut-o aceasta? Nu cumva vreunul dintre gendarmi îi este tovarăș? Aici e ceva la mijloc și, orișice ar fi, pentru mine nu poate să fie bine.

Fac ce fac ca nevastă-mea să se întoarcă cît mai curînd la copii, pentru ca să rămîn singur, căci nu mă mai pot stăpîni, mă vede că sînt strîmtorat, îmi face mereu întrebări și parcă tot n-ar fi cuminte să-i spun ce am văzut și să-i arăt cuțitul pe care l-am ascuns la mine.

Rămas singur, sînt neastîmpărat, nu pot sămănînc și mă uit mereu în toate părțile, căci ar putea să vie geandarmii, ar putea să vie Petrea.

Scot cuțitul și mă trec fiori cînd văd pe el urmele de sînge.

Acum fără de întîrziere trebuie să mă duc. În timp de patru-cinci ceasuri sînt dus și întors, încît nu știe nimenea unde am fost și ce am făcut. Acum, căci altfel îi las lui Petrea timp și cad eu în prepus fiindcă n-am spus îndată.

Dar cum fac?

Îl rog pe judecător să nu spună că eu i-am dat cuțitul.

Ba nu! Dau cuțitul vreunui om care nu mă cunoaște, ca să i-l ducă el judecătorului.

E treaba judecătorului să cerceteze dacă cele două bucăți de curea se potrivesc ori nu și să afle pe stăpînul cuțitului.

Plec cu inima ușurată.

Pentru ca să nu întîlnesc pe nimenea, părăsesc drumul și nu trec prin satul vecin, ci o iau preste dealul ce se ridică dincoace de sat.

E pe la ameazi; soarele bate în coasta rîpoasă pe care urc: gîfăi din greu și-mi șterg mereu sudorile.

Ajuns în vîrf de deal, văd jos în vale la oarecare depărtare de sat o grădină mare. Nu o cunosc, dar trebuie să fie în ea ori prin apropierea ei vreo fîntînă, vreun lac, vreun izvor, în sfîrșit, apă, căci sînt și straturi de legumi în grădină.

Dar nu! Aș face prea mare ocol dacă m-aș abate pe acolo, apoi grădina e împrejmuită cu gard înalt și acoperit cu spini, drumul pînă acolo e rău de tot, numai rîpe și spini, în grădină nu văd om, dar iată un dulău mare, și poate că nici nu e apă prin apropiere.

Apă! — îmi zice însă trupul meu — apă voiesc eu!

Eu n-aș voi, dar îmi e sete, încît îmi vine să leșin.

Parcă tot aș putea să mă reped pînă acolo. E rău drumul, dar e pe ici, pe colo și mai bun.

Apoi scot un par din gard ca să mă ajut la trecerea gardului și să mă apăr de cîne.

Ei bine! Mă supun: vreau și eu!

Haid', iute la vale, înapoi spre satul meu!

Preste puțin văd și fîntîna într-un colț al grădinii: merg mai iute și mai vesel, căci știu acum că nu în zadar ostenesc, sar gardul și înaintez în luptă cu cînele spre fîntînă.

Dar ce-i asta?! Iată colo în satul meu se ridică fum. E foc! E prin apropierea casei mele! Ba e parcă tocmai casa mea! Da, tocmai pe acolo e!

Ce fac acum?!

Las apă, las judecătorie, las pe Petrea și alerg, sar din nou gardul și iar alerg într-o răsuflare pînă la casa mea, care arde în capul copilașilor, pe care nevasta i-a lăsat închiși în ea.

Mă arunc în foc, sparg ușa și îmi scap copilașii, apoi car apă ca să-mi stîng casa, ceea ce e prea tîrziu.

După ce mi-a ars casa, îi mulțumesc lui Dumnezeu că s-a nimerit așa, îmi sărut copilașii scăpați, scot cuțitul și-i spun satului adunat cum l-am găsit, îmi ușurez inima și apoi beau o dată apă ca să-mi stîmpăr și setea.

Sînt om cu pagubă, dar om mulțumit: scăpat-am cel puțin pe o clipă și de frică și de sete.

Scăparea aceasta ea singură e rezultatul voirii mele: toate celelalte sînt noroc ori nenorocire.

M-ai văzut sărind de trei ori gardul, adecă săvîrșind în trei rînduri aceeași faptă.

Dinu, care umblase pe la fereastra unei neveste al cărei bărbat nu era acasă, sărise și el gardul.

Petrea a sărit și el gardul.

E deci aceeași faptă în cinci rînduri, inspirată de același sentiment de frică în trei rînduri.

Cu toate acestea, săritura lui Petrea e urîtă, prima mea săritură e rușinoasă, săritura lui Dinu e ștrengărească, a doua săritură a mea un lucru indiferent și cea din urmă săritură e ceva frumos.

Dacă-ți vei da apoi seamă, vei afla că în patru rînduri această faptă a fost lucru zadarnic ori poate chiar primejdios.

Petrea, dacă n-ar fi fugit și n-ar fi sărit gardul tocmai în clipa în care eu mă aflam prin apropiere, ar fi scăpat poate.

Eu, dacă n-aș fi sărit gardul, nu m-aș fi muncit în mine timp de două zile.

Dinu, dacă n-ar fi sărit gardul, n-ar fi ajuns în feare și n-ar fi fost silit să-și mărturisească ștrengăria.

Eu, dacă n-aş fi fost cuprins de sete şi nu aş fi fost mai slab ca setea mea, mi-aş fi urmat drumul, nu m-aş fi întors în vale, n-aş fi văzut fumul şi nu mi-aş fi scăpat copilașii.

Dar tot în zadar am sărit gardul, căci a trebuit să-l sar din nou fără ca să fi beut apă.

Această din urmă săritură tot n-a fost însă zadarnică, vei zice tu.

Da ! Nu a fost zadarnică, dar tu înțelegi că numai din întîmplare n-a fost nici zadarnică, nici rea, nici de prisos şi că putea să fie şi ea, ca celelalte, ori una, ori alta.

Dă-ți, în sfîrșit, seamă despre toate faptele săvîrşite de mine şi vei primi pentru fiecare din ele convingerea că erau de prisos, zadarnice ori poate chiar rele dacă n-a intervenit şi vreo întîmplare norocoasă alăturea cu lucrarea mea.

Dacă aici, în succes, în consecințe, în efect, în rezultatul produs în lume, afară de noi, ar trebui să căutăm rațiunea voinței noastre, noi, oamenii, foarte în curînd am fi striviți de sentimentul că sîntem cea mai irațională dintre toate ființele, o adevărată bătaie de joc a firii, care e totdeauna rațională.

Ce fel de pocitură sînt eu, care mă muncesc tăcînd, apoi îmi las lucrul în cîmp şi plec pentru ca să vorbesc, dar după ce am urcat dealul, cobor din nou în vale ca să beau apă, dar tot nu beau, ci mă întorc acasă, şi aici spun ceea ce cu atîta stăruință nu voisem a spune? !

Ce caricatură urîtă !

Firea însă nu zemisleşte caricaturi, ci ființe raționale, între care eu însumi mă cred pe mine cea mai rațională.

Aiurea dar trebuie să caut rațiunea voirii mele, care e totodată şi ultima rațiune a întregei mele ființe.

Îmi e sete şi beau apă; îmi e foame şi mănînc; îmi e somn şi mă culc să dorm; cu ce m-am ales după ce am beut, după ce am mîncat, după ce am durmit?

Cu aceea că nu-mi mai e sete, nu-mi mai e foame, nu-mi mai e somn.

Te întreb dar pe tine: ce voiesc eu cînd voiesc ceva?

Voiesc să nu mai voiesc ceea ce voiesc; suprimarea voirii mele o voiesc; voiesc repausul, nevoirea.

Acesta e „scopul" întregei mele zbuciumări și acesta e totdeauna și rezultatul ei.

Voirea se ivește în conștiința mea totdeauna ca un sentiment care întră în conflict cu alte sentimente ale mele și astfel mă frămîntă mereu, mă mistuie. Voiesc deci în fiecare clipă a vieții mele suprimarea voinței care în clipa aceea se manifestează cu mai multă putere în mine și săvîrșesc fapta care în împregiurările date poate să mijlocească suprimarea ori cel puțin slăbirea acestei voințe.

Orișiunde și orișicînd se ivește, *voința este numai spre a nu fi și de aceea ființa ei e zbuciumare, iar zbuciumarea ei o clipă de repaus*, care în conștiința noastră se ivește ca mulțumire, această singură rațiune a existenței noastre.

Nu este cu putință ca vreodată acest rezultat firesc să nu se producă, fiindcă el nu este numai *„efectul"*, ci totodată (ca intențiune) și *„cauza"* voinței, și dacă nu ne putem închipui o mulțumire fără ca să ne închipuim suprimarea unei voințe, nu ne putem închipui nici o voință care nu este impulsiune spre o mulțumire. Astfel și fapta, care este întruparea voinței, trebuie neapărat să fie și ea pe deplin adecvată cu voința, adecă o mulțumire pentru cele ce o săvîrșesc din propriul lui îndemn, mulțumire mai mică și mai trecătoare dacă zbuciumările au fost mai mici, mulțumire mai mare dacă zbuciumările au fost mai grele și mai îndelungate, dar totdeauna mulțumire.

Nemulțumit cu lumea și cu faptele sale, mereu busumflat și cîrăitor e numai omul care caută rațiunea lucrării sale acolo unde ea nu este, cauza voirii afară de voință și efectul faptelor sale în lumea de afară, unde totul atîrnă de la noroc și, mai ales, de la nenorocire.

Dacă te temi, iubite amice, ca nu cumva să fie rău ceea ce tu crezi că e bine ori ești în amăgire, ori vrei să mă minți pe mine.

Nu este adevărat că tu crezi, căci cel ce crede nu e convins, dar nici nu se îndoiește, iar cel ce se teme se îndoiește, adecă nu crede. Dacă ai crede în adevăr că e bine ceea ce te simți îndemnat a face, nu te-ai mai teme, căci puțin ți-ar păsa de „consecințele“ atît de întîmplătoare ale faptei tale și ai merge cu ochii închiși și cu capul ridicat spre mulțumirea cu care se încheie orișicare faptă sinceră.

Cîtă vreme însă temerea te stăpînește, vei face numai ceea ce poate să înlăture temerea ori să o slăbească cel puțin, vei umbla mereu prin pădurea deasă, prin poiana întinsă, prin satul tău, poate, dar nu vei ajunge în casa ta, nici te vei bucura de repaus.

Foamea, iubite amice, nu se poate stîmpăra decît prin mîncare și, orișicît ai alerga ca să-ți găsești bucata de pîne, mulțumit nu ești decît în timpul mîncării.

Și acesta e păcatul a toată voirea ce ne stăpînește ca trebuință trupească: alergi și te zbuciumi ceasuri, ba adeseori chiar zile și luni întregi, pentru ca să ai o clipă de mulțumire trecătoare.

Viața n-ar merita să fie trăită dacă alergarea n-ar fi și ea mulțumitoare, dacă zbuciumările n-ar fi și ele plăcute, dacă fapta prin care se consumă voința nu s-ar răsplăti ea de ea.

Foamea în sine nu pentru toți oamenii și nu în toate momentele vieții e destul motiv de a mînca. De nenumărate ori omul flămînd dă la o parte mîncarea ce i s-a pus pe masă, fiindcă nu-i pasă în clipa aceea de foamea lui, nu poate voi astîmpărarea ei, vrea să săvîrșească altă faptă, care nu-l satură, dar îl mulțumește.

Nu mă duc mai departe, iubite amice, căci sînt convins că tu vei înțelege și fără ca să-ți mai spun eu că lumea aceasta nu e făcută de dragul nostru și că tot numai noi înșine ne facem și mulțumirea pe care o găsim în lume.

E frumos lucru, nobil e și vrednic de laudă să-ți dai silința de a face și muțumirea altora, dar — prietene! — numai dacă faci în același timp și pe a ta, căci altfel ești un amăgitor, un cămătar fățarnic, care dă cu zîmbet dulce ca să ceară cu sprîncenele încrețite.

Dumnezeu cel prea înțelept, pe care noi îl vedem în firea a toate, deci și în propria noastră fire și în propria noastră voință, care e manifestarea firii noastre, Dumnezeu n-a făcut lumi, ci una și singura lume, care e, pretutindenea, în toate timpurile şi în toate părţile ei, aceeaşi. Aşa ne-au învăţat toţi propovăduitorii adevărului creştinesc şi nu ştiu să se fi ivit cîndva vreun ateist, vreun panteist ori vreun politeist care s-ar fi încumetat a susţine ceva deosebit de aceasta: lumea e una şi singură, şi firea e aceeaşi totdeauna şi pretutindenea.

Sînt acum două-trei ori zece mii de ani, copiii plîngeau, întocmai ca astăzi, cînd îi vedeau pe alţii plîngînd, fără ca să ştie de ce plîng; preste două-trei ori zece mii de ani ei vor rîde, întocmai ca astăzi, cînd îi văd pe alţii rîzînd. Căci copilul, mai nainte de a fi fost zemislit, e ascuns în lumea neştiută şi neştiitoare, înainte de a se fi născut e un parazit fără viaţă de sine stătătoare şi tot parazit şi după naşterea lui; abia foarte tîrziu, cînd aleargă şi sparge ferestri, ajunge să-şi dea seamă că el este el însuşi, un om deosebit de toţi ceilalţi, cu vrerile lui şi cu faptele lui.

Din zi în zi acest sentiment ajunge a fi tot mai covîrşitor în om şi în faţa lui tot mai mult se perde conştiinţa singurei lumi în care e ascuns şi omul.

Cu toate acestea, plîns şi rîs, întristare şi veselie trec pe nesimţite de la om la om, inima deschisă deschide inimile, ochiul încruntat întunecă feţele, şi uimiţi stăm în faţa omului care poate să rămînă neatins cînd toţi plîng, cu groază ne depărtăm de acela care rîde cînd alţii plîng.

Durerea sfinţeşte, iubite amice, pe cel ce o sufere, şi dacă durerea ta e sinceră şi adevărată, ea va străbate în inimi şi le va stăpîni.

Dar nu pe toate!

Ce-ţi pasă de acelea care pot să rămînă reci!

Dar dacă ar fi cele mai multe?!

Ce-ţi pasă de ele cînd te ştii în lumea toată şi avînd în tine toată lumea ta?!

IV

Iubite amice!

Care va să zică, mergem şi mai departe!

Mie nu-mi pasă: să mergem fie orişicît de departe, numai nu mai departe decît pe mine mă iartă puterile.

— Dacă ar fi toate așa precum mi le-ai desfășurat — zici tu — eu n-am o voință în adevăr a mea, ci faptele mele sînt un fel de întrupare a unei voințe care nu din mine izvorește, ci numai prin mine se manifestează: nimenea deci n-ar putea să mă facă răspunzător de faptele mele, nici să mă califice de bun ori rău; nimenea n-ar avea, precum ai zis tu, datoria de a-mi fi recunoscător, dar — ceea ce n-ai zis încă — nici dreptul de a mă osîndi.

Ba am zis-o și aceasta: am zis, dacă e vorba, chiar în prima mea scrisoare tot ceea ce aveam de zis și nu mi-a rămas decît să zic din nou și mai deslușit cele zise în acea scrisoare...

Am să o și fac aceasta; te rog însă cu tot dinadinsul să nu aștepți de la mine lucruri pe care n-am de unde să ți le dau.

Eu nu sînt om cu multă știință de carte și n-am învățat nici tipicul după care oamenii de știință sînt deprinși a-și desfășura înțelepciunea. Am cetit pe ici, pe colo cîte o carte, am trăit și între oameni multștiutori și mi-a plăcut totdeauna să-mi petrec timpul liber eu singur cu gîndurile mele: astfel am ajuns să-mi adun de pretutindenea o sumă oarecare de convingeri, pe care bucuros ți le desfășur, numai să nu ceri ca să o fac aceasta după tipicul aprobat de academii, ci să-mi dai voie de a spune ceea ce am de spus așa cum îmi vine mie.

Vom vedea noi apoi unde avem în cele din urmă să ajungem.

E foarte grea întrebarea pe care mi-o pui, adecă e foarte greu a da un răspuns nou la întrebarea aceasta.

Tu știi că învățăturile creștinești sînt în mare parte concluziuni din răspunsul dat de sfinții părinți la întrebarea despre libertatea voinței.

Filosofii și jurisconsulții au căutat și ei și au și găsit fel de fel de răspunsuri la aceeași întrebare. A dat Kant un răspuns; a dat și Schopenhauer unul.

Înțelegi, iubite amice, că răspunsul pe care pot să ți-l dau eu nu poate să fie nou decît în ceea ce privește formularea.

Tu cauți rațiunea pedepsei.

Eu ți-am arătat-o cînd am zis că numai un *„pentru ca"* poate să hotărască voința.

Pedeapsa dar nu se dă *„pentru că"* s-a săvîrșit o faptă rea, ci trebuie să fie un *„pentru ca"* ceea ce ne face să o dăm.

Care e acest *„pentru ca"?*

Tot o voință, voința societății ori a statului, e și ceea ce se consumă prin executarea pedepsei: pusă deci în lege, pedeapsa trebuie să se execute *pentru ca* să fie împlinită legea. Orișice nedreptate, tocmai fiindcă e voință neîmplinită, pune spiritele în o continuă frămîntare, căreia numai dreptatea poate să-i pună capăt, dreptatea care totdeauna mulțumește adevăratul repaus legal, de care oamenii sînt atît de însetați.

Dar de ce s-a pus pedeapsa în lege?

Pentru ca oamenii înclinați spre fapte rele să mai fie stăpîniți, pre lîngă toate celelalte, și de frica pedepsei.

Așa zic mulți, între care e și Schopenhauer.

Vei admite însă dimpreună cu mine că nici acest *„pentru ca"* nu e *destulă* rațiune pentru mine, care privesc pedeapsa nu din punctul de vedere al societății, și ca faptă omenească.

Jurisconsulții și filosofii mulți s-au certat, în vreme ce oamenii au săvîrșit faptele, fără ca să-și mai și deie seamă care e rațiunea lor. Aceasta pe mine mă întărește în convingerea că este în lumea aceasta ceva ce hotărește faptele omenești și fără de știrea oamenilor. Pedeapsa este; deci ea trebuie să aibă o rațiune de a fi, deși poate că noi nu știm care anume e rațiunea aceasta.

Orișicare ar fi însă rațiunea pedepsei, n-avem să o căutăm numai în societate, ci totodată și în om, în faptă, în voință.

Așa, numai pentru mulțumirea societății ori pentru înspăimîntarea făcătorilor-de-rele, nu poate să fie jertfit un om: cel pedepsit trebuie să se aleagă și el cu ceva pentru ca pedeapsa să aibă destulă rațiune.

El se și alege cu ceva.

Sînt acum vreo două săptămîni — iau dinadins un caz actual — un oarecare făcător-de-rele s-a furișat, așa se crede, în casa unei femei bătrîne din Buda, și noaptea, pe cînd ea durmea, a ieşit din ascunzişul său, s-a apropiat tiptil de culcuşul ei şi a lovit-o cu săcurea în cap.

Lovitura n-a fost bine măsurată, căci, după toate semnele, bătrîna a sărit din pat, a făcut cîteva opintiri să ceară ajutor şi a urmat oarecare luptă între ea şi ucigaş.

Dimineaţa bătrîna a fost găsită întinsă pe jos, cu capul spart, într-o baltă de sînge, dar tot viuă. Dusă apoi la spital, a mai trăit timp de vreo 48 ceasuri fără ca să-şi mai fi venit în fire.

În timp de cîteva ceasuri vestea despre fapta aceasta a pornit în toate părţile şi durerile suferite de acea bătrînă, care acum nu mai putea să-şi deie seamă de propriile ei dureri, s-au reprodus în mii de variaţiuni şi în milioane de suflete. Şi cel mai urît lucru era că n-a fost destul de îndemînatic ucigaşul, n-a omorît-o cum se cade, ci a făcut-o pe ea să sufere şi ne-a făcut şi pe noi să suferim dimpreună cu dînsa chinurile unei lungi agonii.

Adună, iubite amice, toată durerea aceasta aşa cum ea a fost simţită în milioane de suflete şi vei înţelege agitaţiunea ce se produsese în spirite şi stăruinţa cu care se cerea pedepsirea ucigaşului; însă va trebui să şi admiţi că nu este nici o proporţiune între cauză şi efect, că pedeapsa, orişicît de aspră, este ridicolă alăturarea cu durerile sumate.

Dar zilele au trecut una după alta şi durerea s-a stîns şi ea încetul cu încetul: astăzi abia pe ici, pe colo se va mai fi găsind cîte un om care-şi mai aduce aminte de suferinţele babei. Mai au oamenii şi alte dureri, care azi covîrşesc pe cele de ieri.

Un lucru a rămas însă: nimenea pe omul care a săvîrşit fapta nu-l iubeşte, nu-l crede, nu-l compătimeşte, deşi chinurile lui sînt neasemănat mai mari ca cele suferite de baba ucisă.

Ce groaznică, ce diavolească frămîntare trebuie să fie aceea prin care a trecut el pînă ce a ajuns să voiască fapta şi să-şi croiască planul pentru săvîrşirea ei.

Urmărește-l, te rog, pas cu pas și-ți dă seamă la fiecare pas făcut de el dacă-ți e să-l osîndești ori să-l plîngi.

Pleacă, merge, se apropie, ajunge, întră în curte, o ia spre casă, trece pragul, se ascunde și stă aici, pe cînd ea se întoarce, umblă, caută, își face treburile.

Ce chinuri grozave!

În sfîrșit, ea se culcă, stînge lumina și el răsuflă mai ușor, dar tot tremură și tot cu inima încleștată și cu răsuflarea oprită pîndește: un strănut, o tușire, o mișcare mai pripită, și el e perdut!

Urmează fapta, ea însași, căci toate cele de pînă acum n-au fost decît pregătirea ei.

Aș anticipa dacă aș stărui asupra sentimentului ce trebuie neapărat să cuprinză sufletul orișicărui om în clipa cînd merge la patul unei babe care doarme, ridică săcurea și lovește. Stărui numai asupra viforului de sentimente care se produce în clipa cînd cea lovită se ridică, strigă ajutor, vrea să scape și are să fie lovită și iar lovită, în vreme ce sîngele cald țîșnește în ochi și în față.

Ei bine! Omul acesta a scăpat și umblă printre noi. A aflat și el că moarta nu e moartă încă și ar putea să-și mai vină în fire; a văzut și el mînia milioanelor; a auzit și el cum toți din toate părțile îl caută; a aflat, a auzit, a văzut și tot mai umblă fugar și ascuns prin lumea aceasta, în care el nu poate să afle repaus, nu milă, nu iertare!

Căci sufletul lui nu e făcut ca al nostru. El nu știe să se teamă. El nu știe să tremure. Inima lui nu se încleștează. Pe el nu îl trec fiori răci. El n-a fost în toată firea, ci e cuprins de un fel de beție și merge mînat de o oarbă voință orbiș înainte. El nu află repaus, fiindcă nu vrea repausul!

Te întreb: omul acesta nu scapă el de frică în clipa cînd este prins? Nu e oare lucru neomenos să-l lăsăm să umble așa fără de repaus prin lume? Nu se va simți el oare mai ușurat după ce își va fi mărturisit fapta? Nu ajunge el oare prin pedeapsă la repausul sufletesc care atîta timp i-a lipsit?

Dintre două una: ori pedeapsa îi pare dreaptă și blîndă, și atunci e împăcat atît cu sine, cît și cu lumea; ori ea îi pare nedreaptă și prea aspră, și atunci — ceea ce li se întîmplă celor mai mulți osîndiți — din acuzat devine acuzator.

Adu-ți aminte cuvintele cu care am încheiat prima mea scrisoare: cel ce iubește primește mai bucuros pozițiunea de acuzat decît pe cea de acuzator.

Dacă nu ne-am iubi unii pe alții, n-am fi creat legi cu pedeapsă; dacă nu ne-am vedea și în făcătorii-de-rele tot pe noi înșine, n-am risca să ne creăm față cu dînșii pozițiunea de acuzați.

„Dar — îmi vei zice tu — tocmai ura, mînia, răutatea, sălbătăcia îi împinge pe oameni la nedreptate, la cruzimi, la cele mai neomenoase răzbunări."

Fără îndoală! Dar tocmai de aceea aici e rațiunea pedepsei.

Acela care urește vrea să nu mai urască și săvîrșește fapte care îi curmă ura ori i-o micșorează cel puțin.

Ce este ura?

E sete de iubire!

Închide-te între patru păreți și te gîndește așa singur și-ți dă seamă ce oare se petrecea în sufletele străbunilor noștri de la Roma cînd ei se îmbulzeau cuprinși de un fel de furie spre întrările circului ca să vadă cum fearele sălbatice sfâșie femei tinere și frumoase și bărbați voinici și adeseori foarte deștepți și să se desfăteze de priveliștea aceasta pe care noi n-am putea-o suporta?

Oamenii aceștia își trăgeau chiar ei înșiși originea de la o ceată de făcători-de-rele, în fruntea căreia se afla un copil din flori lăptat de o lupoaică, acel Romulus, care pentru un lucru de nimic a ucis pînă chiar și pe fratele său gemen. Nu, iubite amice, oamenii aceștia, care îl preamăreau pe Brutus pentru că a putut să-și ucidă tatăl, nu-știau deloc ce va să zică duioșia, dar tocmai de aceea setea de înduioșare îi apuca adeseori ca un fel de furie și ceea ce îi mîna la circ era setea aceasta.

Dar eu îți *indic* numai acest sentiment grozav și, dacă vrei să-l cuprinzi și să-l înțelegi în toată puterea lui, ai să stai și ai să te frămînți în tine cum eu am stat și m-am frămîntat în mine.

N-ai nevoie să alergi prin lume ca să ajungi la înțelegerea celor ce se petrec într-însa, nici să întrebi mii de oameni pentru ca să știi ce se petrece în sufletul omenesc: dacă te cunoști pe tine, cunoști lumea întreagă, căci tu ești „lumea cea mică“, tu ești omul pe care Dumnezeu l-a „zidit după chipul și asemănarea sa“.

E mare lumea aceasta fără de margini și fără de sfîrșit, dar nu este nici în spațiul fără de margini, nici în timpul nesfîrșit nimic, dar nimic-nimic ce nu este și în tine, nimic ce poți cunoaște fără ca să poți cunoaște și prin tine însuți, nimic ce ai putea să înțelegi fără ca să poți înțelege și prin tine însuți, nimic ce ar fi cu putință afară de tine fără ca să fie și în tine însuți: tu însuți și numai tu singur ești împreunarea a toate!

Vrei să știi cum se petrec schimbările în partea anorganică a lumii, cum ceea ce noi numim „materie“ se preface mereu în vîrtutea legilor nestrămutate ale firii, n-ai să străbați spațiu și timp, căci aceeași materie, care e pretutindenea și totdeauna, o găsești în fieștecare clipă pînă chiar și în cel mai mic fir din geana ochiului tău, prefăcîndu-se după aceleași legi dinamice, chimice și cum le vei mai fi numind.

Vrei să știi cum se desfășură viața în lumea organică de jos, de la mucigai pînă sus la tine, n-ai să faci hecatombe și să îngrămădești prin muzee „jertfele aduse științei“, căci tu însuți ai trecut în dezvoltarea ta prin toate treptele vieții organice și ai în fieștecare clipă a vieții tale toate treptele în tine, de jos, de la ființa microscopică, ce nu e decît un germen de viață, pînă sus la tine, singurul care nu numai vede, ci și înțelege totodată.

Ai ajuns, fără să știi cum, în vîrful piramidei, și acum mă mai și întrebi dacă voința ta e în adevăr a ta?

Răspunde-mi, te rog, tu mie: ai voit tu să te urci acolo? Știi tu de unde te-ai urcat și cum ai ajuns pînă sus?

Atunci cînd erai perdut, unde vei fi fost, ce te-a făcut să ieși în sîngele părintelui tău la iveală ca germen nevăzut, ca cea mai primitivă manifestare a unei voințe de a fi?

Era voința ta ceea ce hotăra firea ta? Voiai tu cu o voință a ta să fii trecînd prin toate fazele de existență? Ai ales tu însuți pe tatăl tău și pe mama ta? Ești tu acela care a luat un bărbat din o parte a lumii și o femeie din altă parte a ei ca să-i faci „un trup și un suflet"?

Ai hotărît tu însuți clipa zemislirii tale, de la care atît de multe atîrnă? Ești tu însuți acela care a voit să fii băiat, iară nu fată, tot un lucru de la care atît de multe atîrnă?

După zemislirea ta, în timpul vieții tale fatale, ai hotărît tu cum are să trăiască mama ta, ce are să mănînce, prin ce fel de stări trupești și sufletești are să treacă și cum are să te nască?

Ai hotărît tu cînd ai să te naști și unde, cum și în ce fel de împregiurări, în atingere cu cine și în luptă cu ce ai să fii din clipa nașterii tale pînă la moartea ta?

Și astăzi vrei tu ca să se petreacă în tine toate schimbările dinamice, chimice, magnetice, electrice și senzitive care hotăresc întregul mers al vieții tale organice, stările tale sufletești, pornirile tale, gîndurile tale, întreagă firea ta?

Eu, iubite amice, cît pentru mine nu-mi aduc aminte să fi voit vreodată ceva din toate acestea: iată-mă, sînt aici așa cum mă vezi, și nu e nici meritul meu, dar nici vina mea dacă sînt anume precum sînt.

Serile, după ce am lucrat timp de mai multe ceasuri în chilioara strîmtă și scundă în care stau închis, deschid, mai nainte de a mă așeza la odihnă, fereastra din fața mesei ca să-mi între aer rece și proaspăt.

— Aceasta tu însuți o voiești! — îmi vei zice tu — și ai putea și să nu o faci.

— Nu, iubite amice, eu nu!

Maică-mea — fie iertată — zicea că „*nu e bine*" să stîngi lumina cînd e supărare în casă, ci trebuie să stîngi mai înainte supărarea și numai apoi lumina. Și orișice s-ar fi întîmplat în casa părinților mei, seara trebuia să fie pace, să ne cerem și să ne dăm unii altora iertare, pentru că „*noaptea sîntem în paza lui Dumnezeu*".

Eu nu pot nici acum să stîng lumina fără ca să mă dau „în paza lui Dumnezeu", şi una din cele mai scumpe mulţumiri ale vieţii mele zilnice este ca serile, cînd mă întorc de la lucru şi-i găsesc pe iubiţii mei durmind, să mă bucur de somnul lor şi să mă plec asupra lor, mărturisindu-mă în conştiinţa mea eu singur vinovat de toate supărările ce vom fi avut în timpul zilei.

Acum nu o mai fac aceasta tot ca alte dăţi, dar deschid fereastra ca cel puţin geamul subţire să nu mai fie şi el între dînşii şi mine, şi chilioara aceasta, plină de aer curat şi proaspăt, îmi e atît de prietenoasă.

Nu, iubite amice, eu, care sînt eu, n-aş putea voi să nu deschid fereastra, căci mama mea voieşte în mine să o deschid mai nainte de a stînge lumina.

Din clipa în care somnul mi-a închis ochii, încetez a mai fi eu însumi şi mă perd din nou în lumea neştiută şi neştiitoare din care am ieşit fără de ştirea mea la iveală şi în care sînt deopotrivă cu muşchiul de pe stîncă, deopotrivă cu picătura de roauă, care este şi ea singură, deopotrivă cu toată apa din lumea aceasta.

De aceea te rog să ne oprim aici, la hotarul preste care mulţi au trecut, dar numai puţini au putut să înainteze fără de a se căi de tot pasul făcut spre ceea ce nu se ştie.

Tu ai fost, ca mine, copil şi ai mers, ca mine, cu mama ta adeseori la biserică. Adu-ţi aminte zilele de Paşti, cu veselia în toate feţele; adu-ţi aminte lumea adunată în biserică; adu-ţi aminte pe preotul ce iese în uşa altarului şi strigă cu mînile ridicate: *„Pace tuturora!"* Apoi ceteşte respicat cea mai sfîntă din toate evangheliile: *„La început era cuvîntul..."*

Mai nainte de toate a fost *„cuvîntul"*, acel vecinic şi atotputernic *„pentru ca să fie"*, a cărui fiinţă e tot ceea ce este trecînd spre nefiinţă.

Mai nainte de a fi tu, fie chiar şi numai ca germenul unui germen de germen, a fost voinţa ca să fii, şi tu întreg nu eşti decît fapta prin care voinţa aceasta se împlineşte, se suprimă, se consumă, ajunge a fi repaus.

Voinţa de *a fi* este în tine, în mine, în orişicare om, în orişicare fiinţă izvorul a toată viaţa şi faptele tale, care sînt viaţa ta, sînt întruparea acestei voinţe.

Altă voință eu nu-mi pot închipui alăturea cu aceasta, și dacă mă întrebi tu: „Ai ori nu o voință a ta?“, eu nu pot să-ți răspund decît că voința *aceasta* e a ta, cu desăvîrșire a ta. Tu însuți ai să o împlinești; tu ai să o duci la repaus; tu însuți și tu singur ești împlinirea ei; fericirea vieții tale este numai și numai împlinirea acestei voințe, cu desăvîrșire aceeași, care se împlinește și în lumea cea mare în care te perzi și tu, după ce somnul ți-a închis ochii.

Priceperea, mintea, înțelegerea, darul de a ști și judeca nu le ai pentru ca să voiești, ci pentru ca prin ele să ajungi la împlinirea voinței. Nu scruta deci niciodată ce ai să voiești, ci numai ce ai să faci ca voința ta să fie împlinită; căci tu ești în lumea aceasta singura ființă care nu numai voiește, dar și *știe* totdeuna ce anume voiește.

Ce-ți pasă de făcătorul-de-rele? Ce-ți pasă de pedeapsă? Tu ai să împlinești voința ta, ai să ajungi însuți la repaus; iar împlinirea voinței tale nu poate să fie decît fapta pe care o săvîrșești cu mulțumire, repausul tău nu poate să fie decît mulțumirea ta.

Căci dacă este adevărat că numai fapta săvîrșită cu mulțumire poate să fie în adevăr bună, e adevărat și că numai fapta bună poate să fie săvîrșită cu mulțumire.

V

Iubite amice!

Te plîngi că, voind să te luminez, am deșteptat cele mai vii nedumeriri în sufletul tău.

Ți-am vorbit, zici, de o voință care e pentru ca să nu fie și a fost mai nainte de tine, cu toate că a ta este; ți-am arătat în o mulțime de variațiuni o frică de care omul nu poate scăpa, fără ca să-ți spun de unde vine frica aceasta; am lăudat mult iubirea, fără ca să-ți spun ce este ea; am voit să te înspăimînt cu o sete de iubire pe care ți-am indicat-o numai: toate acestea mi le ierți, așa zici, dar nu te miri — iară eu sînt mulțumit de mirarea ta — cum pot eu să mă încînt de gîndul că omul e în lumea aceasta numai pentru ca să mulțumească propria sa voință, numai de dragul său, numai pentru propria sa fericire.

Aceasta, adaugi glumind, e tot teoria din predica prin care popa Tanda voia să facă din poporenii săi oameni harnici, o teorie care i-a folosit mai puțin ca coșurile împletite de mîna lui.

Prea pe sus am pornit-o și ți-e *sete* să simți iar pămîntul sub picioarele tale.

Eu te înțeleg, iubite amice, și-ți dau dreptate; mai ales atunci cînd e vorba de *„fapta omenească"*, teoria nu prețuiește nimic dacă nu putem să ne folosim de ea în practica vieții zilnice.

Să ne coborîm, deci!

Nu te-am luminat, zici!

Nici că am rîvnit la mulțumirea de a te fi luminat.

Capul tău n-are pentru mine nici un farmec: singură inima ta am voit și voiesc să o ating.

Dacă aceluia care așează colorile pe pînză pentru ca prin ochiul tău să pătrunză în inima ta nu-i pasă de ochiul tău; dacă aceluia care sună coardele harfei ori cîntă din organele bogate ca prin urechea ta să atingă inima ta nu-i pasă de ochiul tău, nici mie, care prin capul tău voiesc să ajung la inima ta, nu-mi pasă de mintea ta. Căci soarele sufletului omenesc e inima și capul din inimă se luminează: tot ceea ce este adevăr știut de om mai întîi ca sentiment se ivește și numai apoi e cuprins și înțeles dacă se poate de mintea cea rece, fugară și atît de mică, încît abia va fi putînd să încapă deodată două gînduri deosebite.

Nu se poate, zici, ca eu să nu am în lumea aceasta decît menirea de a împlini prin fapte săvîrșite cu mulțumire propria mea voință; nu se poate ca rațiunea vieții mele să fie singură numai propria mea fericire.

Ian să ne coborîm jos, în viața zilnică pentru ca să vedem dacă se poate ori nu.

Voiesc să beau pentru ca să nu mai voiesc a bea; voiesc să mănînc pentru ca să nu mai voiesc a mînca; voiesc să dorm pentru ca să ajung a nu mai voi să dorm; voiesc, în sfîrșit, ceea ce voiesc pentru ca să ajung a nu o mai voi şi fac ceea ce poate să mă ducă la această încetare a voirii mele.

Dacă nu eşti convins despre aceasta, dă-ţi te rog din nou seamă despre faptele tale proprii şi despre ceea ce se petrece în sufletul tău mai nainte de a le fi săvîrşit, în timpul cînd le săvîrşeşti şi după ce le-ai săvîrşit şi, dacă tot nu vei fi convins, împacă-te cu gîndul că nu-ţi este dat să ai o convingere asupra propriei tale voiri.

Dacă însă eşti convins că în adevăr aşa este, că totdeuna faci ceea ce faci ca să ajungi a nu mai voi ceea ce voieşti a face, vei admite dimpreună cu mine că şi *voinţa de a fi* se împlineşte, se consumă, se suprimă, ajunge la repaus numai prin încetarea ei.

Ce vrei tu cînd voieşti să fii?

Vrei să nu o mai voieşti aceasta, şi clipa în care nu o mai voieşti e pentru tine o clipă de mulţumire, de repaus, clipa de fericire.

Dar aceasta e contrazicere, vei striga tu: nu întră în capul meu gîndul că voinţa mea de a fi este o voinţă de a nu fi. Cum pot eu să fiu nemaivoind să fiu?

Du-te, iubite amice, şi întreabă pe miile de oameni, care şi-au împărţit averile între săraci şi s-au retras din lume ca să-şi petreacă viaţa trăind cu rădăcini şi perzîndu-se pe sine în lumea cea mare a lui Dumnezeu; du-te şi întreabă pe aceia care pot să trăiască pe nemuncite şi în desfătări lumeşti, dar se scoală în zori de zi, aleargă şi ostenesc pînă seara tîrzie, se lipsesc de cele mai nevinovate plăceri, îşi trag cea mai bună bucată de la gura lor ca să vadă pretutindenea spor şi înaintare, veselie în feţe şi pace în suflete; du-te şi întreabă pe aceia care, stăpîniţi de inspiraţiuni puternice, stau veghind nopţile, flămînzi fără ca să voiască a mînca, însetaţi fără ca să voiască a-şi stîmpăra setea, săraci fără ca să voiască avere şi muncind fără ca să fie plătiţi; du-te şi-i caută pe aceştia şi-i întreabă dacă pot ori nu să fie fără ca să mai voiască a fi şi dacă în timpul cînd voinţa lor de a fi e în repaus se simt ori nu fericiţi.

— Da! Aceştia — vei fi zicînd tu — aceştia sînt aceştia! Noi ceilalţi însă?!

Noi toți, iubite amice, sîntem același om. Ceea ce lor le e dat în dimensiuni mari ne este, în dimensiuni mai mici, ba, după micimea noastră, chiar în aceleași dimensiuni, dat și nouă, și mie și ție, și ucigașului de la Buda, ba pînă chiar și șerpelui care pune rasa călugărească pentru ca cu atît mai ușor să poată ajunge a trăi în desfătări lumești: *cumpătarea, lăpădarea de sine și înălțarea sufletească,* cele trei mari vîrtuți creștinești[1], sînt zestrea firească a omului.

O zestre foarte inegal împărțită, vrei să zici.

Aici, te rog, iar să nu întrăm. Fii mulțumit a ști că nu este nici un om care nu se simte mulțumit în clipa cînd el însuși se stăpînește pe sine, își pune frîu, nu voiește ceea ce firea lui îl împinge să facă.

Pînă chiar și fățarnicul care pentru ochii lumii ori cu vreun alt gînd ascuns săvîrșește vreun act de abnegațiune e mulțumit în sine de a fi putut face precum a făcut, iar aceasta nu pentru că s-a lăpădat pe o clipă de sine, ci pentru că și-a călcat pe inimă, a avut în el destulă tărie de a se stăpîni, de a face un lucru pe care nu din toată inima îl voiește.

Nu este cu putință un om care nu se simte fericit atunci cînd se stăpînește el însuși pe sine, căci numai atunci se simte și numai atunci și este în adevăr ridicat în vîrful piramidei de unde tu mi-ai pus întrebarea dacă ai ori nu o voință a ta.

Acum nu mă îndoiesc că îți vei găsi tu însuți răspunsul: *Da! Am o voință a mea! E voința de a nu voi,* e frîul pe care îl am în mînile mele, e acel nu, nu și iar nu! cu care mă pun însumi împotriva mea.

De aici acel sentiment de libertate fără de margini care ne cuprinde cînd zicem: *„Dar eu nu voiesc!“*

Ce slab, ce meschin, ce a verme tîrîtor sună *„voiesc!“* alăturea cu acest puternic *„dar* eu *nu!“* Puterea nu este în „voiesc“, ci în adversativa *„dar“* și în negativul *„nu“*; liber și tare te simți deci și atunci cînd zici *„dar voiesc eu!“*

---

[1] Adecă *credința,* care e înălțare sufletească, *iubirea,* care duce la lăpădarea de sine, și *nădejdea,* care e împreunată cu cumpătarea (n.a.).

Dacă îți vei da seamă despre sentimentul de libertate și de tărie pe care stăpînirea de sine îl produce în sufletul omenesc și de starea fericită a sufletului cuprins de acest sentiment, vei înțelege pe aceia care merg în stăpînirea lor de sine pînă la nimicirea de sine și nu numai se stăpînesc, ci se și martirizează pe sine înșiși, taie în carnea lor vie și își chinuiesc sufletul, ba își curmă chiar viața. Cuprins de sentimentul că el numai voind să nu voiască ceea ce voiește își îndeplinește propria voință, că numai negîndu-se pe sine se afirmă el însuși, omul îmbătat de fericire se revoltă contra firii sale, își perde bunul cumpăt și cade într-un fel de desfrîu al stăpînirii de sine, încît pînă chiar și Schopenhauer, îmbătat de fericirea pe care i-o dau inspirațiunile lui în adevăr mari, privește cu un fel de mirare pietoasă la cei ce se martirizează pe sine și nu mai găsește cuvîntul pentru care cel ce și-a curmat el însuși viața e socotit deopotrivă cu cel mort în furci, căci amîndoi au mers unde își știau moartea.

Dacă stăpînirea de sine ea prin ea însăși ne-ar da fericirea, zgîrcitul ar fi unul din cei mai fericiți oameni, căci și el se martirizează pe sine ca să adune pentru alții, ambițiosul ar fi un model de om cu vîrtute, căci și el sîngeră stăpînindu-se, orișicare patimă ar fi o vîrtute, căci toate patimile ne fac stăpîni pe întreaga noastră fire: pînă chiar și bețivul ar fi om fericit, căci el uită tot ca să ajungă a nu mai voi nimic.

Și, iarăși, dacă singură stăpînirea de sine ne-ar da fericirea, cele mai multe din mulțumirile adevărate ale vieții noastre ar fi niște nenorociri pentru noi.

Tu vei fi știind tot atît de bine ca [și] mine că este o mulțumire adevărată să stai în timp de ger, nu zgriburind de frig, ci la gura sobei, și nu tu singur, ci tu cu nevasta ta, care te înțelege pe tine și pe care tu o înțelegi, care îți împărtășește durerile și bucuriile și ale căreia dureri și bucurii tu le împărtășești.

Mare și adevărată e și mulțumirea de a-ți vedea copilul mîncînd ca un pui de lup, durmind ca un pui de urs ori sărind ca un pui de veveriță pe toate scaunele și răsturnîndu-ți toate lucrurile din casă.

Tot o adevărată mulțumire e să fii flămînd și să mănînci o bucată bine gătită, apoi să bei un păhar de vin, unul singur, dar acela să fie curat și focos, încît să simți că n-ai beut drojdii, dar nici apă de izvor.

O adevărată mulțumire este să stai de vorbă cu un prieten, fumînd o țigare de tutun bun și gustînd nițel cîte nițel din ceașca de cafea ori din zama ceaiului plin de aromă.

O mulțumire adevărată e să cuprinzi cu brațul talia unei femei subțiri și ușoare și să te avînți într-un vals ușor legănat.

O mulțumire este să pui doi cai tari și iuți la o trăsură ușoară, să te urci pe capră, să apuci frînele în amîndouă mînile și să mîni stăpînind mersul fugarilor.

Multe sînt în viața ta și în viața mea, în viața orișicăruia om sînt multe mulțumirile adevărate care ne fac să ne bucurăm că sîntem pe lumea aceasta și stîrnesc în noi pornirea de a-i mulțumi cuiva pentru că ne este dat să le avem.

Adevărate nu sînt însă nici chiar aceste mulțumiri decît gustate fiind cu măsură: e ca și cînd adevăratul lor farmec ar consista în aceea că în curînd ne fac să ne zicem: *„Atît și mai mult nu!“*

Ceea ce *„mai mult“* poate să fie după timp și împregiurări o *plăcere*, dar *mulțumire* nu este.

Sînt oameni care nu numai se stăpînesc pe sine, ci din pornire curată, fără nici o părere de rău, numai și numai ca să aibă mulțumirea de a se putea da întregi obștiei omenești, renunță cu desăvîrșire la cele mai multe din mulțumirile de felul acesta. Ei sînt în adevăr fericiți; dar ceea ce fac ei nu e stăpînire, ci lăpădare de sine; iar cel ce se lapădă de sine a pus piciorul în scara sfințeniei.

Și nu tuturora ne este dat să punem piciorul în scara aceasta: mulțumirea și fericirea nu poate să o aibă și acela care renunță, ce-i drept, în adevăr, dar nu din propriul lui îndemn, ci fie silit de împregiurări, fie cu vreun gînd ascuns, căci acela nu poate să fie decît rob al vreunei patimi care îl stăpînește pe el, în vreme ce el se crede stăpînindu-se însuși pe sine.

Orișicît de bună și de frumoasă ar fi ea prin ea, fapta e pătată de fățărnicie dacă nu-ți este dat să o poți săvîrși cu toată mulțumirea, cu inimă curată, fără de gînd ascuns.

Dacă vrei deci să fii totdeauna împăcat cu tine însuți, fă tot ceea ce faci cu toată inima, iar atunci cînd ești împins la vreo faptă pe care numai cu inima îndoită ai putea-o săvîrși, pune-ți frîu, zi *„dar nu voiesc eu!“* Nu voi să amăgești pe alții și nu voi mai ales să te amăgești pe tine însuți.

Astfel nu stăpînirea de sine, ea de ea, nici ea singură numai este ceea ce ne dă sentimentul, ci măsura dreaptă, cumpătarea chibzuită de minte, înțelepciunea în cel mai obicinuit înțeles al cuvîntului.

De mii de ani se zbuciumă omenirea pentru ca prin drepturi și datorii să statorească măsura dreaptă a faptei omenești, și prin recompensă și pedeapsă, prin ademenire și frică să-l înțelepțească pe om. Și totdeauna omul însetat de repaus a stat cu ochii țintiți din miez de noapte spre fapta cea mare, cerul senin, preste care luna trece printre stele fără de număr, această icoană a măsurii drepte, desăvîrșirea cumpătului, întruparea înțelepciunii, vecinicul și nemărginitul repaus.

Faptele omenești, toate cîte sînt mari, sînt mari mai presus de toate ca întrupări ale cumpătului.

Îndreptează-ți privirea spre templele antice, ale căror stîlpi poartă zidirea fără ca să fie apăsați de ea, îndreptează-ți-o spre *Apolon*, spre *Vinerea*, spre *Mercur*, spre *Cristos* al lui Michelangelo, marmora cioplită, care se înalță, dar nu se ridică de pe pămînt, ci stă pe el ca un fulg de zăpadă; deschide urechea ta și ascultă muzica, care nu e decît măsură dreaptă: ceea ce pretutindenea te încîntă e repausul cumpătului.

Și dacă una din cele mai falnice fapte omenești — Imperiul Roman — s-a dărîmat, dreptul roman a rămas în conștiința omenirii însetate de dreptate, iar cea mai mare dintre toate *faptele omenești*, împărăția *mijlocului*, adecă a dreptei măsuri, a bunului cumpăt, care exista pe cînd în Egipt se zideau piramidele, era veche pe cînd Buddha le arăta inzilor calea spre fericire, stă și astăzi a treia parte din omenire ca împetrită în mijlocul omenirii frămîntate de zbuciumări.

Ceea ce cauți tu, ceea ce caut eu, ceea ce noi oamenii toți împreună și fiecare îndeosebi căutăm în lume e măsura dreaptă, cumpătarea.

Pentru că numai ea poate să ne deie mulțumirea de noi înșine, pacea din noi, repausul sufletesc de care vecinic sîntem însetați, fiindcă vecinic voim a fi. Și dacă stăpînirea de noi înșine produce în suflet acel sentiment de libertate și de tărie care îl face pe adevăratul bărbat să umble cu capul ridicat și să vorbească cu inima deschisă, lipsa de cumpătare te face să simți slăbiciunea ta, toată nemernicia ta și să perzi încrederea în tine însuți și în lumea ce te încungiură.

Orișicare faptă necumpătată ne pune în conflict atît cu noi înșine, cît și cu lumea: de aici acel sentiment de frică lipsită oarecum de orișice temei, care ne face să trecem prin lume alergînd ca o feară gonită de vînători, fără de astîmpăr, fără de încredere, fără de repaus, cu inima mereu încleștată. Răzvrătiți contra firii noastre, care e firea a toate, ne e ca și cînd tot ceea ce are ființă, pînă chiar și cel din urmă fir de iarbă, ne-ar dușmăni cu dușmănie neîmpăcată.

Ți-ai făcut datoria, ba ai făcut, poate, chiar mai mult decît ceea ce erai dator să faci, însă ai săvîrșit fapta numai silit de împregiurări ori în vederea unui scop oarecare. Eu nu zic că n-ai făcut bine, dar te plîng pentru părerea de rău ce rămîne în sufletul tău, te plîng pentru temerea cu care aștepți să ajungi la scop, te plîng mai ales pentru sentimentul de slăbiciune de care nu poți scăpa, căci tu însuți știi prea bine și trebuie neapărat să-ți și mărturisești că nu voința ta ai împlinit-o, ci te-ai supus. Mai fericit ca tine e omul care nu-și face datoria, ci își trage seama cu sine, zice: *„Mie nu-mi pasă!“* Ridică cuțitul, dă, apoi se duce să-și ieie pedeapsa. Eu nu zic că bine face; zic numai că omul acesta umblă, deși poate cu inima frîntă, totdeauna cu capul ridicat.

Și dacă tu, care ai făcut datoria ta, rămîi neîmpăcat de fapta săvîrșită fără de mulțumire deplină, acela care își calcă datoria săvîrșind fapte *oprite* fie de stat, fie de societate, fie de biserică se face el pe sine însuși fugar în lume, om osîndit a se ascunde mereu și a săvîrși nouă fapte *oprite*, pentru ca să scape din cînd în cînd de frica pedepsei.

De frica aceasta nu-l scapă decît hotărîrea de a primi toate consecințele faptei sale, făcînd ceea ce face fără de sfială, fără de fățărnicie, în vederea tuturora.

Tu știi, iubite amice, că mai ales în zilele noastre sînt mulți oamenii care fac astfel cînd e vorba de fapte pe care nu statul le oprește. Nu le pasă de societate, nu, mai ales de biserică, căci ei au *principiile* lor proprii și sînt, așa zic, *„în acord cu sine înșiși"*.

Nu te lăsa să fii amăgit de această vorbă frumoasă. *„În acord cu sine însuși"* e orișicare om, și acela care se jertfește pentru binele obștesc, și fățarnicul care postește cînd îl văd alții și face chefuri prin ascuns, și ucigașul de la Buda, deci și berbantul care iese la plimbare cu o curtizană ordinară pe cînd nevasta lui șede acasă și poartă grija copiilor.

Vorba e, cum ești în acord cu tine însuți? Stăpînindu-ți firea ori dîndu-te rob propriilor tale patimi?

Nu numai făcător-de-rele, ci totodată și un fățarnic propagator al călcării de datorii e acela care nu-și ascunde păcatele, ci, ajuns odată rob al slăbiciunilor sale, mai are și obrazul de a se bate cu pumnul în pept și de a striga:

—*Eu am principiile mele: eu însumi voiesc așa!*

Privește-l în față și drept în ochi, pîndește-l cînd se află singur, surprinde-l cînd doarme și, dacă ești om cu fire duioasă, lacrăma ți se va ivi fără de veste pe geană: cuprins de un fel de beție, el pare vesel în neastîmpărul lui, dar cînd se trezește, pe o clipă se rușinează el de sine însuși, iar după ce beția trece, sufletul îi este numai rană vie.

Căci poate cel îndrăzneț să scape fie chiar și fără de „principiu", dar numai de frica pedepsei, de pedeapsă nu scapă nimenea, nici cel ce se ascunde rușinat de propria lui slăbiciune, nici cinicul care strigă că nu-i pasă de ea.

Singură cumpătarea poate să-i deie omului conștiința de tărie și liniștea sufletească, din care iar cumpătare se naște: lipsa de cumpăt lasă în suflet neastîmpărul și neastîmpărul acesta e frica, de care vrei mereu să scapi prin nouă fapte lipsite de cumpăt.

Astfel, acela care a scăpat o dată frîul merge dus ca de un blăstem mai departe și tot mai departe cu desfrîul, și numai norocul lui îl mai poate scăpa, dîndu-i iar frîul în mînă.

— Norocul?! — vei fi strigînd tu — adecă numai de la noroc atîrnă toate?! Altceva nu poate să-mi deie tăria pe care o ceri de la mine?

Numai norocul!

Întreabă-i pe aceia care au rătăcit timp îndelungat prin lume și deodată, ca prin minune, s-au întors în calea cea bună și s-au făcut oameni cumpătați și totdeauna mulțumiți de a-și putea face datoria: ei îți vor spune ce-a fost norocul lor.

Mi te plîngi că nu știi ce să faci.

Plînge-te, iubite amice, cum de atîtea ori m-am plîns și eu, cu lacrimi tăcute, și cum atîtea milioane de oameni s-au plîns, se plîng și plînge-se-vor mereu fiindcă nu pot să-și facă datoria cu mulțumire, ba n-au adeseori în sufletul lor nici măcar tăria de a se stăpîni ca să nu o calce. Tu vezi întocmai ca mine milioanele de fugari care aleargă fără de repaus, gonindu-se unii pe alții și temîndu-se fiecare de celalalt, stafiile acestea care își fac ele înseși spaimă de tot ceea ce li se ivește în cale și bagă spaima lor în toți cei ce le văd: e omul care de atîtea ori a strigat:

— *Durere și jale e viața omului pe pămînt! Traiul acesta nu e vrednic să fie trăit! Lumea aceasta e cea mai rea din toate lumile care sînt cu putință!*

Și, totuși, omul acesta trăiește și vrea să trăiască în lumea aceasta!

Ce-l leagă de lume și de viață?!

Singură iubirea.

Norocul tău sînt aceia care te-au învățat să iubești, părinții tăi, dacă ei te-au învățat, și alții, dacă abia alții te-au făcut să știi ce este iubirea.

Mîntuirea ta este iubirea ta; mîntuirea noastră este iubirea noastră; de aceea acela care ne-a învățat pe toți să iubim e Mîntuitorul nostru.

Iubește, amice, și vei vedea că știi totdeauna ce ai să faci și mîhnirea ta are să fie numai că nu totdeauna poți să faci ceea ce ai voi.

Iubește și vei vedea că datoriile cu care ești îngrădit îți par prea puține și faci cînd poți cu cea mai deplină mulțumire chiar mai mult decît ceea ce ești dator.

Iubește și vei vedea cît de tare te simți tu prin tine însuți, cît de ocrotit te simți și cum nu-ți este frică de nimenea și de nimic, nici chiar de feara sălbatică ce-ți iese în cale: știi că e gata să te sfâșie, dar nu te înspăimînți de ea, cum nu te înspăimînți de stînca pe care o spargi cu ciocanul ca să poți trece înainte.

Iubește și vei vedea că lumea e bună și frumoasă, singura în care mulțumirea sufletească e cu putință. Dar numai pentru omul mîntuit prin iubire.

Acela care nu iubește este el însuși cel mai aprig dușman al său, căci lumea cea mare și lumea cea mică sînt una și nedespărțită, una și nedespărțiți sîntem eu și lumea din care am ieșit și în care trăiesc, și nu este cu putință să mă iubesc pe mine însumi lipsindu-mă de mulțumirile sufletești pe care numai iubirea a toate mi le poate da, nu este cu putință ca într-o lume pe care n-o iubesc să nu mă simt fugar, străin, pribeag fără de căpătîi și dușmănit ca ovreul legendar de tot ceea ce este dimpreună cu mine.

— Dar — vei răspunde tu — tot tu mi-ai zis că dacă iubesc cu adevărată iubire, nu voi face ceea ce iubiții mei cer de la mine, ci numai ceea ce eu însumi cred că e bine să fac.

Foarte firește! Căci numai aceasta poți să o faci cu toată mulțumirea și nu din iubire faci ceea ce nu faci cu toată mulțumirea.

Iubește, amice, cît numai poți să iubești, dar păstrează-ți bunul cumpăt cînd e vorba de manifestarea iubirii tale, căci nu *slăbiciune*, ci *tărie* este iubirea; și dacă iubirea ne face buni și blînzi și îngăduitori, dacă iubirea ne dă tăria de a ierta pe cei ce ne-au făcut rău și de a ne umili noi înșine mai bucuros decît ca să umilim pe alții, tot iubirea ne face și drepți, tot ea ne dă și tăria de a fi aspri, neînduplecați și neîndurați.

Mînia, ura, pornirea pătimașă se pot consuma prin fapte rele; slăbiciunea se poate consuma prin prisosul de fapte bune; iubirea nu se consumă niciodată; căci, întocmai precum prea multă cumpătare nu e cumpătare, prea multă iubire nu este iubire.

Şi n-ai, iubite amice, decît să te închizi între patru păreți și să te gîndești și iar să te gîndești, pentru ca să ajungi și tu la convingerea că iubire și cumpătare sînt, la urma urmelor, același lucru: împlinirea voinței de a fi. Căci, dacă cumpătarea e acel veșnic *„nu, nu și iar nu!"* prin care ne afirmăm pe noi înșine, iubirea este tot abnegațiune, vecinicul *„da, da și iar da, cu toată mulțumirea nu!"*

Dar ...

Nici un „dar" !

VI

Iubite amice!

Ai toată dreptatea: nu e nimenea fără de păcat.

Tocmai însă pentru că nu e nimenea fără de păcat, am și eu toată dreptatea cînd susțin că orișicare om poate să cunoască prin el însuși întregul adevăr în ceea ce privește viața sufletească și că e o mare deșertăciune lumească să-ți închipuiești că numai ție îți este dat să înțelegi ceea ce în toate sufletele se petrece. Nu este nici un om care să nu știe ce se petrece în sufletul omenesc mai nainte de a se fi săvîrșit fapta păcătoasă, în timpul cînd ea se săvîrșește și după ce rămîne în suflet conștiința păcatului săvîrșit.

Nu e deci adevărat că omul din *neștiință* păcătuiește și cu atît mai puțin este adevărat că păcatul n-ar fi cu putință dacă faptele omenești s-ar petrece, cum susțin eu, ca tot ceea ce se petrece în lumea aceasta, în vîrtutea unor legi nestrămutate.

Tu uiți cînd le susții acestea că nu numai sănătatea, ci și boala e lucrul firesc. Şi dacă este adevărat că trupește nu din neștiință ne îmbolnăvim, ci din ușurință, adecă în urma lipsei de cumpătare, nici suferința sufletească, nu neştiinţa, ci tot uşurinţa, slăbiciunea, lipsa de cumpătare ne-o aduce.

Obiecţiunea că în adevăr cei mai mulţi dintre oameni nu sînt deloc dumeriţi asupra vieţei lor sufleteşti, deşi făcută de tine cu multă pătrundere, nu poate să mă abată cîtuşi de puţin din calea în care mă aflu.

Boala trupească e totdeauna mai supărătoare ca neastîmpărul sufletesc. Sînt, cu toate acestea, foarte mulţi oameni care nesocotesc simptoamele mai uşoare ale boalei de care sufer. Ştiu mai bine ca orişicine că nu mai sînt pe deplin sănătoşi, se şi plîng poate cîteodată, dar nu-şi dau silinţa de a se face iar sănătoşi, ci se razimă în nădejdea că *„mama natură“* îşi va face şi ea datoria faţă cu dînşii. Iar *„mama natură“*, care ne iubeşte pe toţi, îşi face datoria pedepsind pe fiul ei uşuratic adeseori cu multă asprime.

N-are deci să te prinză mirarea cînd vezi că cei mai mulţi dintre oameni nu sînt dumeriţi asupra vieţei lor sufleteşti. Cuprinşi în vîrtegiul vieţei, cei mai mulţi nu-şi dau seamă de cele ce se petrec în sufletul lor, deşi simt neastîmpărul şi sînt supăraţi de el. Aceia însă care-şi dau seamă află tot numai ceea ce am aflat şi eu.

Te înşeli deci cînd zici că este în cele desfăşurate de mine şi ceva cu totul nou pentru tine, „dar“ — adaugi apoi cu oarecare răutate — *„ceea ce îmi e nou nu-mi pare destul de deslușit“*.

Eu mă întorc iar la cele zise pe la începutul celei din urmă din scrisorile mele: în inima omenească sînt toate cuprinse!

Nou, iubite amice, nu e nimic, nici pentru tine, nici pentru alţii, ci-ţi pare numai nou ceea ce nu-ţi este destul de deslușit: dă-ţi silinţa de a te lumina tu însuţi din tine şi vei vedea că ceea ce vei fi cîştigat ca ştiinţă deslușită a fost totdeauna ca sentiment încă neînţeles în tine.

Încă o dată dar: eu nu pot să te luminez. Pot numai să-mi dau silinţa de a deştepta în inima ta sentimentele din care ai să te luminezi tu însuţi.

Adu-ţi aminte de copilăria ta şi de sentimentele pe care le aveai atunci, pe la începutul vieţei tale individuale, cînd lumea îţi părea atît de bună şi de frumoasă, fiindcă n-ajunseseşi încă să te desparţi atît de tare ca mai tîrziu de ea. Viaţa ta întreagă era mai firească oarecum, mai asemănată ca a celorlalte fiinţe veţuitoare; faptele tale erau mai sincere şi mai nechibzuite; durerile şi plăcerile tale erau mai neaşteptate şi de aceea totdeauna foarte viuă şi foarte trecătoare: îţi e parcă viaţa ta nu era a ta numai, ci lumea toată veţuia prin tine.

Aşa simt eu cînd îmi reamintesc viaţa mea de copil şi nu mă îndoiesc că tot astfel vei simţi şi tu dacă îţi vei reaminti pe a ta.

Stăi, iubite amice, şi te gîndeşte la cele trecute. Pleacă cu gîndul şi te du departe şi tot mai departe cu el, pînă acolo unde te-ai pomenit deodată şi tu om în lume.

Ce lume frumoasă şi bună!

Aici tata, colo mama, mai departe bunicul şi bunica, apoi fratele tău ori sora ta, o rudenie, un prieten al casei, iar mai departe o lume plină de lucruri cu totul nouă pentru tine, în fieştecare zi alta şi iar alta, dar luminată de acelaşi soare nesămuit, care acum nu mai răsare pentru tine, o lume de care nu te mai poţi sătura.

Mă ştii că sînt om de un temperament vesel şi foarte năvalnic. Mă aprind uşor, vorbesc despre cele mai indiferente lucruri cu o vervă încît parcă viaţa mea toată mă cert, mă supăr, mă indignez, îmi iau avînt, sînt aspru şi răstit.

Iar aceasta acum la vîrsta de patruzeci de ani: închipuieşte-ţi ce eram eu ca copil!

Tatăl meu fusese adoptat de un unchi al său, om bătrîn şi fără de copii, iar eu eram singurul băiat al părinţilor mei.

Mama mea era cea mai mare dintre fiicele unui fruntaş din o familie foarte număroasă, încît rar întîlneam om care nu era nici rudă, nici fin, nici prieten al casei noastre.

Eu însumi, în sfîrşit, eram iute ca piperul, dar slab la faţă şi la trup şi aproape totdeauna chinuit şi de tusă şi de guturai.

Ar fi trebuit să fiu ori scrofulos, ori tîmpit din naştere, pentru ca să pot ajunge ceea ce se numeşte băiat „bun şi cuminte".

Pus în mijlocul acestei lumi în care găseam atîta prisos de iubire, eu nu puteam să știu ce e frica.

„Tata-bătrîn“, fruntea lumii mele de atunci, era tovarășul meu de jucărie, nu ieșea de acasă decît la biserică și la vie, iar aici totdeauna mă lua și pe mine. Mă învăța să cînt și să spun „orății“, îmi arăta buchiile și icoanele din *Psaltirea* cea cu copci, îmi cioplea cărucior, îmi făcea zmeu, îmi împletea bici, iară eu nu-l puteam răsplăti decît cu ștrengării copilărești.

Tatăl meu?

Într-una din zilele de vară, maică-mea era mîhnită fiindcă scăpase în fîntîna din curte degetarul ei, un degetar foarte vechi, cu care atît de bine se deprinsese. Nu-i vorbă, putea să-și cumpere altul mai nou și mai frumos, dar acela era acela!

Tatăl meu a făcut ce a făcut ca mama să plece de acasă, apoi a luat calfele, a mai chemat doi vecini și a scos toată apa din fîntînă ca să caute degetarul, pe care mama l-a și găsit pe masă cînd s-a întors.

Așa era omul care era tatăl meu.

Iar ceilalți făceau haz de ștrengăriile mele și mă îmbărbătau să fac altele mai și mai.

Singură mama mă ținea de scurt, iar de mama mie nu mi-era frică. Nu mi-aduc aminte ca ea să mă fi drăgostit vreodată, să mă fi îmbrățișat ori să mă fi sărutat așa numai pentru că îi eram drag, cum mamele își sărută copiii; nu-mi aduc aminte ca ea să mă fi lăudat vreodată, deși făceam eu și lucruri bune, și eram în copilăria mea ștrengar de ștrengar, dar foarte bun școlar.

— Te drăgostea cînd durmeai și te lăuda cînd nu erai de față! mi-a răspuns tata cînd m-am plîns de asprimea aceasta, pe care numai puțini oameni o vor fi cunoscînd, dar toți pot să o înțeleagă, căci toți au simțit de atîtea ori în viața lor că doare asprimea.

Asprimea aceasta însă n-a produs în mine sentimentul de frică.

Din contră, tocmai ea mă făcea îndrăzneț.

Cînd eram cu tata, trebuia să fiu cuminte, fiindcă tata era mai tare ca mine, mă priveghea și nu mă lăsa să fac ștrengării, iar dacă scăpam de sub ochii lui și făceam prin ascuns cîte ceva, el mă pedepsea, mă punea în colț, mă punea să stau în genunchi, mă închidea în cămară, în pivniță, ba, cînd vina îmi era de tot mare, chiar în coteț, ori mă dezbrăca, îmi dădea o cămașă zdrențuită, îmi punea în spinare o traistă cu cîteva coji de pîne și mă scotea la uliță ca să mă duc, căci lui nu-i mai trebuiesc.

Apoi, dacă era în vîrful unui pom o pară ori un măr, în fundul unei văi o mură ori un cuib de gălbioare, eu n-aveam nevoie să mă urc ori să mă cobor, ci numai să spun că doresc, căci tata, care era mai îndemînatic ca mine, se urca ori se cobora el.

Nu tot astfel și cînd eram cu mama.

Mama nu mă oprea de la nimic, dar nici nu-mi făcea voile.

Dacă mă jucam cu cuțitul ori cu focul, ea-mi spunea să fiu cuminte căci am să mă tai ori să mă ard și numai pe mine mă va durea. O ascultam: bine! Nu o ascultam: tot bine! Rău nu era decît atunci dacă mă tăiam ori mă ardeam.

Atunci fugeam plîngînd la mama, iar ea îmi lega rana, apoi zicea:

— *Du-te! Lasă-mă în pace! Ți-am spus și n-ai voit să mă crezi: tu ți-ai făcut-o; mie nu-mi pasă!*

Tot astfel însă și cînd eram cuminte.

Tata mă lăuda în fața altora cînd mă purtam bine și spunea la toată lumea cînd mă pedepsea: mama nu-i spunea în fața mea nici chiar tatei dacă afla că am făcut vreo ștrengărie, iar cînd mă purtam bine și veneam să-i spun ei ce am făcut, dînsa îmi zicea:

— *Bine, bine! Lasă-mă în pace! Ți-am spus eu că așa e frumos: Toți copii fac așa.*

— Numai cei buni!

— Nu! Toți, chiar și cei răi cîteodată!

Deși femeie, deși iute la fire și aspră, mama nu era cîtuși de puțin „nervoasă“, grăbită, nerăbdătoare.

În fîntîna din care tata scosese degetarul — o fîntînă afundă și zidită cu peatră — niște vrăbii își făcuseră cuiburi. Eu le vedeam cum intră și ies. Auzeam în urmă și ciripirile puilor de prin cuiburi. Oh! cum aș fi voit, Doamne! Cum aș fi voit să pun mîna pe puii aceia! Nu! Nu aceasta aş fi voit-o, căci dacă aceasta mi-ar fi fost pofta, s-ar fi găsit destui oameni gata de a se coborî, cum se mai coborîseră şi alte dăţi, să-mi scoaţă cuibul cu puii. Ceea ce mă ispitea pe mine era pornirea de a mă coborî eu însumi.

Mama lucra la gherghef în umbra unui dud din faţa casei.

— Mamă, eu mă cobor în fîntînă!

— Ce-mi pasă mie? Coboară-te dacă eşti nebun. O să cazi, o să-ţi spargi capul de petri, o să te cufunzi în apă şi o să te scoatem ca pe un căţel plouat, ca să rîză toţi vecinii de tine şi să stai iar cîteva săptămîni în pat, ba ai putea chiar să te îneci. Mie nu-mi pasă: eu nu te opresc!

Îmi era foarte greu să o ascult, dar am ascultat-o. Puii însă ciripeau jos între petri şi ciripirile lor erau din zi în zi mai ispititoare, căci creşteau puii şi nu mai putea să fie departe ziua cînd trebuiau să înceapă şi ei a zbura.

— Zău, mamă, eu mă cobor!

— Coboară-te, ca să scap odată de tine!

Am intrat în fîntînă ca să mă cobor, dar, cînd eu mă coboram din peatră în peatră, mama stătea sus la doage cu găleata în mînă şi nu zicea nimic, afară de cuvîntul:

— Bagă de seamă! Tu ştii ce ţi-am spus!

Eu eram slab, iar petrele erau umede. Simţeam că n-am să pot ajunge pînă la cuiburi şi tremuram în tot trupul, dar îmi era ruşine să mărturisesc că m-am avîntat la o faptă pe care nu sunt destoinic a o săvîrşi. În cele din urmă însă tot am început să plîng.

Mama mi-a lăsat găleata ca să mă ţin de ea şi a chemat pe tata, care era în grădină, ca să mă scoaţă din fîntînă, dar nu l-a lăsat să mă pedepsească, fiindcă vina, zicea dînsa, nu fusese a mea, ci a ei.

Cui ar putea să-i fie frică de o asemenea mamă?!

Era, ce-i drept, aspră, dar ei nu îi păsa de ceea ce fac eu: vorba era numai să nu cad, să nu mă lovesc, să nu mă tai, să nu mă ard, să nu mă fac de ruşine, căci atunci trebuia să alerg la ea ca să-mi lege rana ori să mă mîngăie.

Şi grozav îmi era de greu să o fac aceasta.

Știam că are să-mi lege rana ori să mă mîngăie; știam că n-are să mă certe, n-are mai ales să mă pedepsească; era însă grozav de bună cu mine.

Ea, care totdeauna îmi zicea să o las în pace, că ei nu-i pasă, acum îmi ștergea lacrimile, îmi netezea părul, mă cuprindea cu brațul și mă ținea aproape de dînsa, spunîndu-mi mereu că nu e nimic, că toți copiii o pățesc așa, că durerea are să-mi treacă în curînd ori că aceia care au rîs de mine sînt niște răi și niște netrebnici, de care mie n-are să-mi pese și pe care tata îi va învăța minte.

Pe mine mă îneca plînsul, fiindcă mă simțeam vinovat, adeseori chiar mai vinovat decît voi fi fost în adevăr, și rămîneam un timp oarecare cel mai cuminte din toți copiii. Nu mă mai puteam depărta de mama; priveam totdeauna în ochii ei cînd voiam să fac ceva; eram stăpînit cu desăvîrșire de sentimentul că acolo unde e și mama nu mi se poate întîmpla nici un rău, fiindcă ea știe ce *„nu e bine"* pentru mine.

De aceea și alergam la ea totdeauna cînd făceam fără de știrea ei vreo ștrengărie, și foarte adeseori, întorcîndu-mă acasă, plîngeam timp îndelungat la portiță, fiindcă îmi era grozav de greu să-i spun mamei unde am fost și ce am făcut, și știam că tot am să-i spun.

Eu nu cred, iubite amice, că sînt în lumea aceasta și oameni care nu cunosc sentimentul acesta.

Sînt oameni care s-au pomenit — mare nenorocire! — orfani în lumea aceasta; sînt oameni care — tot mare nenorocire! — au avut mame slabe ori neiubitoare; nu e însă nici un om care în copilăria sa să nu se fi alipit de cineva, fie chiar și numai pe un timp mai scurt, nici unul care să nu fi zis vreodată: *„Aici lîngă tine mă simt bine și ocrotit!"*

Dacă aș ști să așez colorile pe pînză, ți-aș înfățișa o femeie slabă și desculță, văduvă săracă, cu furca în brîu și cu cofa de apă în cap, urcînd de la izvorul din vale spre coliba ei din deal cu copilul ei, care o ține strîns de cătrință, uitîndu-se fricos la bogatul ce trece călare pe același drum: e sentimentul atît de frumos și de covîrșitor pe care marele măestru l-a întrupat în ochii copilului strîns în brațe de *Madonna della Sedia,* care se află în Palazzo Pitti din Florența în original, dar e răspîndită în întreaga lume creștinească în milioane de copii, din care vei fi văzut și tu destule.

Îl avem toți în noi sentimentul acesta, deși nu toți deopotrivă dezvoltat.

În mine el a crescut fiindcă a fost cu dinadins cultivat de cineva pentru care manifestările lui erau cele mai curate mulțumiri.

Și astăzi, cînd pot să judec și eu, știu ce fericită trebuia să fie mama mea cînd veneam la dînsa ca să-mi mărturisesc vinovăția și înțeleg de ce nu eram pedepsit de părinții mei decît atunci cînd le făceam *altora* vreo durere ori cînd mințeam, mă ascundeam, mă fățăream și voiam să înșel pe părinții mei, învinovățind pe alții ori dezvinovățindu-mă pe mine, încît ei trebuiau să afle de la alții adevărul, pe care eu aș fi putut să li-l spun mai bine ca orișicine.

Atunci mama era foarte mîhnită, adeseori plîngea chiar, și se certa cu toți cei din casă, zicînd că ei m-au stricat, iar tata era foarte supărat și mă pedepsea.

Primeam pedeapsa cu nepăsarea celui mai înrăutățit făcător-de-rele, căci îmi părea cel mai firesc lucru că am să stau în cămară ori în pivniță, că am să fiu scos la uliță ca un copil alungat, ca unii să mă compătimească, iar alții să rîdă de mine, ori că timp de cîteva zile n-am să mai stau la masă.

Ceea ce mă durea era numai că mama e mîhnită; nu plîngeam deci, nu mă văieram, pentru ca ea să nu fie și mai mîhnită.

Sentimentul acesta s-a făcut în mine încetul cu încetul atît de puternic, încît nu numai în copilăria mea, nu numai în tinerețele mele, nu numai cînd mama trăia, ci pînă chiar și astăzi, și nu numai în momentele mari și mai rari ale vieței mele, ci totdeauna cînd stau pe gînduri și chibzuiesc vreo faptă, mă întreb și iar mă întreb: *„Mama ce-ar zice? S-ar bucura ea ori s-ar mîhni?“*

Am fost cu toate acestea un copil proverbial de *„rău“*.

Spărgeam ferestrile oamenilor aruncînd cu petri în cuiburile de rîndunele.

Treceam toate gardurile ca să pișc cîte o poamă ori cîte un strugure, deși erau la noi acasă și poame și struguri, deși aceia de la care pișcam foarte bucuros îmi dădeau de cinste.

Mă hîrjoneam cu cînii pe la garduri, încît am fost mușcat în șase rînduri, între care două mușcături grele, ale cărora urme se văd și azi pe trupul meu.

Prindeam caii scoși de oameni la pășune, mă aruncam în spinarea lor și goneam cît era cîmpul, încît adeseori am căzut și în mai multe rînduri am fost adus acasă.

Toamna, cînd iarba de pe sub tufișuri era uscată, îi dădeam foc și stăteam la mijloc între tufișurile aprinse ca să-mi „apăr cetatea" ori furam din tolba tatei praf de pușcă și făceam rachete care luau foc din mînile mele.

Am învățat să înot, aruncîndu-mă așa la noroc alăturea cu cei ce erau buni înotători, unde apa era mai adîncă. Beut-am destul, ajuns-am pe sub plute, fost-am tras de urechi de către cei ce mă scăpau, dar mîne ori poimîne iar mă aruncam unde apa era mare.

Mînile îmi erau mereu rănite, obrajii mereu zgîriați, buzunarele mereu pline de petri și de cuie, haine nouă nu suferea m pe trupul meu și nu putea niciodată să știe nimenea cum și cînd o să mă întorc cînd eram plecat de acasă, căci multe nopți a petrecut tata căutîndu-mi urma pe la rude și pe la fini și adeseori m-a găsit dus cu cine știe cine să stau peste noapte la focul din deal și să ascult poveștile băieților ieșiți cu boii la pășune.

Te întreb acuma, iubite amice: e oare în lumea aceasta cineva care ar putea să-mi spună ce aș mai fi făcut eu și ce s-ar fi ales de mine dacă firea mea atît de năvalnică n-ar fi fost ținută în frîu de acel: „*Bagă de seamă! Ce zice, Doamne! Ce zice mama?!*"

Sînt de tot multe faptele pe care le-am săvîrșit, cu toate că știam că mama va fi mîhnită de ele.

Dar, orișicît de multe ar fi fost faptele acestea, nu este între ele nici una care nu m-a mîhnit și pe mine, nici una pe care am săvîrșit-o cu toată inima, fără de părere de rău, cu deplină mulțumire.

Cine oare, om în toată firea, va putea zice că nu mă înțelege cînd, după toate acestea, îți voi spune că voința mea este mai presus de toate voința mamei mele, care m-a învățat să iubesc?

Eu nu pot să fiu împăcat în mine, nu pot să fiu mulțumit, nu pot să mă simt fericit decît atunci cînd fapta mea este împlinirea voinței mamei mele, pe care o simt totdeauna și o știu fără ca să mă mai gîndesc, și cele mai curate și mai senine momente ale vieței mele sînt acelea în care îmi zic: *„O! cum s-ar bucura mama!“*

Și dacă multe am greșit în viața mea și mult am umblat rătăcit e fiincă prea slab am fost, iar slab am fost fiindcă nu din destul am iubit pe mama mea: dacă eu aș fi iubit-o pe dînsa cum dînsa m-a iubit pe mine, m-aș fi bucurat în lumea aceasta de întreaga fericire de care eu sînt capabil.

Dar — vei zice tu — toate acestea sînt născociri de ale tale, iar nu lucruri petrecute în aievea: tu n-ai avut o asemenea mamă și n-ai fost un asemenea copil.

Ce-ți pasă dacă sînt ori nu născociri?!

Eu nu biografia mea vreau să ți-o fac: e indiferent pentru tine dacă așa ori altfel au fost părinții mei, așa ori altfel a fost lumea în care am crescut, așa ori altfel a fost copilăria mea. Poți, dacă îți vine mai bine, să iai cele zise de mine drept o alegorie, în care *„tata-bătrîn“* sînt bunii și străbunii, *„tata“* e patria, adecă statul, *„familia“* cea număroasă e „națiunea“, iar *„mama“* e biserica ori *„mama natură“*, cum îți vine mai bine la socoteală: fă, în sfîrșit, ce vrei, căci tot nu vei scăpa de sentimentul *că iubirea consumă voința individuală și că acela care iubește nu mai are nevoie să „rezoneze“, fiindcă simte* totdeauna ce are să voiască pentru ca să fie el însuși mulțumit de ceea ce face.

Eu am vorbit de mama mea, care nu mai poate, cel puțin așa credem noi, nici să se bucure, nici să se mîhnească, și cu toate acestea hotărește atît de adeseori faptele mele. Pune tu în locul mamei *„Patria“*, pune *„națiunea“*, pune-l mai ales pe *Cristos*, pune-l chiar pe *Dumnezeu*, și vei simți cum acela care este pătruns de iubire nu numai se simte el însuși, ci și este în adevăr scutit și tare, cum el se stăpînește cu toată mulțumirea și cum iubirea îi luminează căile, încît el simte totdeauna ce are să facă și se chibzuiește numai în ceea ce privește executarea faptei.

Și viața noastră întreagă este o zbuciumare făcută pentru ca să ajungem la această consumare a voinței noastre „individuale", care nu e în adevăr decît o părere deșartă.

După ce m-am născut, stau ca ființă cu viață de sine stătătoare, deci ca individ în lumea aceasta. Cel puțin așa le pare celor ce mă văd dînd din mîni și din picioare și mă aud plîngînd. Dacă îți vei da însă mai cu dinadins seamă, vei primi convingerea că eu nu sînt decît ca firul de iarbă ori stropul de rouă, o părticică din lumea în care toate sînt împreunate. Eu n-am înainte de toate o voință a mea, ci firea ea singură și totdeauna numai ea voiește în mine. Dorm și cresc cînd în mine toate sînt împăcate. Îndată însă ce vreun neastîmpăr se ivește în mine, mă trezesc și încep să plîng și să dau din mîni și din picioare. Voiesc eu să dau ori să plîng? Nu! Mișcările mele și plînsul meu sînt ca strănutul ori ca tusa. Eu nu dispun de mînile, nu de picioarele, nu de ochii mei, nu sînt cîtuși de puțin stăpîn pe mine însumi.

Încetul cu încetul însă aceia care mă încungiură, mama mea, tatăl meu, sora mea, fratele meu, se fac ei stăpîni pe mine și, stăpînindu-mă, mă învață a mă stăpîni și eu pe mine însumi. Astfel, alăturea cu voința firii se ivește în mine un fel de altă voință, care nu este nici ea a mea, ci mi-a fost dată de cei ce mă încungiură și mă stăpînesc fie prin siluire, fie prin iubire.

Abia foarte tîrziu ajung eu să mă fac însumi judecător în faptele mele, să aleg cînd cele două voințe întră în conflict, să rezonez și să zic: *„Dar eu nu voiesc!"*, călcînd pe una din cele două voințe, ca să mă supun celeilalte. Timpul fericirii este acela cînd nu mă făceam judecător, nu alegeam, nu rezonam, ci cedam impulsiunilor mele momentane. Căci durerea, neastîmpărul, nemulțumirea, părerea de rău, mustrarea numai atunci se pot naște cînd ne dăm seamă despre acel conflict și ne facem înșine mărturisirea că nu glasul iubirii l-am ascultat, ci unei slăbiciuni firești ne-am supus.

Pentru acela deci care este pătruns cu desăvîrșire de iubire, „timpul fericirii" nu încetează niciodată, căci niciodată el nu se face judecător, niciodată nu alege, niciodată nu rezonează, ci cedează impulsiunilor sale momentane, merge dus de inima lui și mintea lui întreagă îi rămîne liberă spre a chibzui executarea faptei. Astfel, cu puțină înțelegere și cu puțină știință el face în lumea aceasta mai multă treabă ca acela care are idei mari și multe idei, dar se frămîntă mereu în el, ca să chibzuiască nu executarea, ci însași fapta.

Iubirea întărește inima și eliberează mintea, și cel mai mare binefăcător al tău este acela care mai vîrtos te-a învățat să iubești, cea mai rea dintre toate faptele tale este aceea prin care slăbești iubirea fie în altul, fie mai ales în tine însuți.

Iară iubirea numai abuzul poate să o slăbească în om.

De aceea oamenii pătrunși de iubire, altfel atît de blînzi, de iertători și de umiliți, se fac cei mai aspri și mai neînduraţi cînd văd abuzul de încredere și de iubire, căci iubirea revoltată într-înșii îi duce pînă la cele mai crunte fapte.

Acela care nu iubește nu știe ce mare și dumnezeiesc lucru este iubirea, nu simte cum ea se perde prin abuz și nu înțelege nenorocirile fără de număr care se nasc din perderea ei; el poate deci să fie și acum îngăduitor, poate să vadă și să tacă, poate să auză și să nu știe; acela însă care știe și simte și înțelege nu numai cu capul, ci și cu inima, acela toate le iartă, numai nu abuzul de încredere, numai nu abuzul de iubire.

Asprimea aceasta trebuie să o ai și față cu tine însuți dacă ești pătruns de iubire.

Eu nu fac filosofie, iubite amice, ci îți spun numai cum înțeleg eu azi cu mintea mea de om trecut prin multe zbuciumări ceea ce simțeam odinioară cu inima mea de copil.

Nu știu dacă te-ai gîndit vreodată asupra cuvintelor *„Deus caritas est“*.

Dacă bine îmi aduc aminte, ele sînt ale apostolului Pavel și au fost traduse pe românește așa: „Dumnezeu este iubire“.

Nu fac nici teologie; dacă e însă adevărat că așa înțeleg teologii cuvintele apostolului Pavel, eu nu înțeleg cum s-ar mai putea zice că nădejdea și credința sînt trecătoare și singură iubirea e vecinică.

Nădejdea și credința — vor fi zicînd teologii atît de tari în dogmatică — sînt trecătoare fiindcă sînt *„atribute“* omenești, adecă niște lucruri pe care azi le putem cîștiga și mîne le putem perde; iubirea e însă vecinică, fiindcă e *„atribut“* dumnezeiesc, deci un lucru care a fost, este și va fi în vecii vecilor.

Da! Vecinică este iubirea, numai însă ca *„atribut“* dumnezeiesc, pe care îl văd pretutindenea și totdeauna în fapta lor cea mare a lui Dumnezeu: iubirea mea omenească e însă trecătoare, pot să o cîștig, pot să o perd, pot să o întăresc, pot să o slăbesc.

Altfel ar fi numai viață și moarte, dar fericire și nefericire n-ar fi în lumea aceasta.

Eu cred deci că apostolul Pavel, el însuși, dacă ar fi vorbit românește, ar fi articulat substantivul iubire și ar fi zis: „Dumnezeu este iubirea“.

Căci ce-mi mai rămîne mie omului din Dumnezeu dacă mi-ai luat iubirea?

Nădejdea și credința, orișicît de tari, n-au să mă mîntuiască, nici să curme zbuciumările mele sufletești: ele mă mîntuiesc numai fiindcă prin ele ajung la iubire; iubirea însă ea singură este partea dumnezeiască în mine.

Eu nu cercetez ce este și ce nu este Dumnezeu — asta e treaba teologilor! — ci mă mărginesc a-ți spune că pentru mine, omul, el este numai iubirea de care sînt pătruns și prin care mă dau eu însumi de bunăvoie lumii, din care am ieșit și în care am să mă întorc după trecerea mea prin viața pămîntească.

Ei bine, iubite amice, cum stai tu față cu acela care vrea să abuzeze de această parte dumnezeiască a ființei tale?

Iubirea ta se revoltă cînd cineva desparte pe sora ta de soțul ei, înstrăinează pe fratele tău de copiii lui și de părinții lui ori stîrnește prin uneltiri viclene vrajbă între tine și frații tăi.

Iubirea ta se revoltă cînd vreun mișel abuzează de încrederea fratelui tău și de iubirea lui și-l face să-și zică: „E mai bine să nu ai încredere în nimenea și să nu iubești pe nimenea!“

Iubirea ta se revoltă cînd preotul care — el, din propriul lui îndemn, nesilit de nimenea și de nimic — a primit sarcina de a întări în toate inimile credința și iubirea abuzează de iubirea celor ce cred și astfel slăbește și credința și iubirea.

Nu se revoltă iubirea ta și atunci cînd cineva îți cere drept dovadă de iubire o faptă pe care nu o poți săvîrși cu toată mulțumirea?

Nu ai tu atunci în tine tăria cuprinsă în acel: *„Dar eu nu voiesc!“* prin care te afirmi pe tine însuți?

N-ai tu bărbăția de a face numai pe propria ta răspundere ceea ce faci?

Dacă nu o ai, nu iubești, ci ești om cu slăbiciuni, care ține mai mult *să fie iubit* decît *să iubească* el însuși.

Mă întorc deci la cuvintele cu care am încheiat prima mea scrisoare: e mai bine ca iubiții mei să se plîngă de mine decît ca eu să mă plîng de dînșii.

Mulțumirea vieței tale e să împlinești voința celor iubiți de tine, dar numai împlinind totodată și pe a ta: atunci cînd vreun conflict se produce, tu singur ai să primești vina.

Căci iubirea ta s-ar slăbi, dacă ar trebui să te căiești vreodată pentru că ai ascultat glasul iubirii, dar se întărește cînd îți zici:

— *O! ce bine ar fi fost dacă aș fi iubit mai mult și aș fi făcut ceea ce ziceau iubiții mei!*

Iar iubirea ta este lumina ta, tăria ta, mîntuirea ta, e partea dumnezeiască din firea ta.

VII[1]

Iubite amice,

Îndoieli rămîn totdeauna cînd om vrea să se înțeleagă cu om, fiindcă înțelegerea se face prin semne, iară semnele, fie ele auzite, fie văzute, nu sînt gîndul și nu, mai ales, sentimentul, ci numai indicarea lui; nici mă mir deci, nici mă supăr dacă-mi spui că sînt multe îndoielile care ți-au rămas după cetirea scrisorilor mele.

---

[1] În *Tribuna*, an V (1888), nr. 268 (25 noiembrie/ 7 decembrie), p. 1, numerotat greșit: VI.

Sînt însă între îndoielile tale și cîteva pe care nu trebuie să le mai ai.

Tu mă întrebi cum mai pot eu să mă fac judecător în faptele mele, să aleg și să rezonez dacă este adevărat că sînt în mine două voințe: una cea firească, iar a doua cea luată de la cei ce mă stăpînesc fie prin siluire, fie prin iubire.

Dacă-ți vei reaminti cele zise de mine, te vei încredința că eu am și răspuns la întrebarea aceasta.

Voim, am zis odată, în fiecare clipă a vieței noastre suprimarea voinței, care în clipa aceea se manifestă cu mai multă putere în noi, deci totdeauna numai una voim, o voință avem.

Am mai zis apoi că voirea întră în conștiința noastră ca sentiment care se pune în conflict cu alte sentimente, iară iubirea este și ea un sentiment și poate să ne deie, dacă e cel mai tare dintre toate, unitatea voinței.

Ți-am arătat că acela care mă *siluiește* nu poate să anihileze voința mea, ci numai să mă înduplece a voi și eu ceea ce el voiește, deci, și siluit fiind, tot eu voiesc.

Ți-am mai arătat cum iubirea părintească se ivește atunci cînd omul, privind la copilul său, își zice: *„Și acesta tot tu ești“*, cum deci omul și în copilul său tot pe sine se iubește.

Ți-am arătat, în sfîrșit, cum împlinirea voinței de a fi nu poate să fie decît voința de a nu mai voi să fii, acel puternic: *„Dar nu voiesc eu!“*, adecă *cumpătarea, lăpădarea de sine și înălțarea sufletească.*

În toate împregiurările dar voința mea este una și numai a mea, căci eu voiesc și atunci cînd nu voiesc, ba mai ales atunci voiesc eu.

Mă mai întrebi acum de ce trebuia să le pun toate acestea în legătură cu *Evanghelia* și cu cuvintele rostite de apostolul Pavel.

De ce?

Pentru că așa mi-a venit mie.

Nu am voit și nu voiesc nici acum să te conving, ci numai să ating inima ta; ți-am spus deci lucrurile care pe mine m-au mișcat și ți le-am spus așa cum ele m-au mișcat pe mine.

Eu m-aș simți foarte nenorocit dacă n-aș mai putea să cred că atît evanghelistul, cît și apostolul au fost „inspirați" din aceeași atoateștiință; mă simt dar mîngăiat cînd admit că ei au dreptate și că nu pot să fie în contrazicere unul cu altul.

Tocmai de aceea însă m-aș simți foarte nemîngăiat dacă aș fi eu în contrazicere fie cu unul, fie cu altul dintre dînșii.

Iată de ce am pus cele zise de mine în legătură cu cele zise de dînșii.

Pentru evanghelist nu se poate să fie nimic mai *„la început"* ca Dumnezeu, care e cauza tuturor cauzelor, deci și cauza sa proprie, adică fără de cauză. Atunci dar cînd în *Evanghelia* de Paști ți se spune că la început era *„cuvîntul"*, ți se spune că *„cuvîntul"* acesta era chiar Dumnezeu. Și tu știi prea bine că în adevăr așa și zice evanghelistul: *„La început era cuvîntul și cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era cuvîntul"*.

Altfel eu nu pot să-l înțeleg pe evanghelist; iar evanghelistul a vorbit ca să fie înțeles. *„Cuvîntul"*, după priceperea mea de om simplu, nu poate să fie decît acel *„logos"* din care s-a făcut *„logica"*; și de aceea nu e decît o deosebire de vorbe dacă o dată zic *„cuvînt"*, iar altă dată *„voință"*.

Aceasta mi-o spune și apostolul cînd zice: *„Dumnezeu este iubirea"*.

Căci, dacă mai nainte de a se fi zidit lumea, Dumnezeu era *„cuvîntul"*, iar astăzi Dumnezeu este *„iubirea"*, e numai o deosebire de vorbe dacă o dată zic *„cuvînt"*, iar altă dată *„iubire"*. Dumnezeu, și *„la început"*, și în urmă, și astăzi, și în vecii vecilor, e același, și toate atributele lui sînt atributele iubirii, iară iubirea nu e decît *bunavoire*. Atunci dar cînd mi s-a spus că Dumnezeu este iubirea, mi s-a spus și că el este voința a toate. Și dacă bine-mi aduc aminte, tot apostolul Pavel zice: *„In Deo sumus, vivimus et moremur"*. Deci nimic afară de Dumnezeu și nici un fir de păr nu crește, nu cade, nu se mişcă fără voirea lui, care ea singură *este, vieţuieşte şi lucrează*.

— Cum — întrebi tu — cum pot eu să mă mai fac judecător în faptele mele dacă mai admit chiar şi stăpînirea cea mai desăvîrşită a acestei voinţe a toate?

Mi-ai pus în mai multe rînduri întrebarea aceasta şi ţi-am răspuns şi eu în mai multe rînduri la ea. Îţi voi răspunde şi acum. Dacă e însă vorba să ne şi înţelegem, trebuie înainte de toate să te împaci şi tu, cum m-am împăcat eu, cu gîndul că sînt în lumea aceasta o mulţime de lucruri pe care le putem crede fiindcă le simţim, dar nu le putem înţelege fiindcă n-au pentru noi nici o legătură cauzală.

Chiar Schopenhauer, cugetătorul atît de îndrăzneţ şi de încrezut în agerimea lui, ajungînd să vorbească despre sentimente, îşi perde deodată avîntul şi face mărturisirea anume pentru dînsul atît de frumoasă, că ele sînt ceva ce el nu poate să înţeleagă.

Mie mi-a dat prin mărturisirea aceasta şi explicarea tuturor greşelilor lui.

Dacă el, omul atît de fericit prin mintea lui cea mare şi atît de îndrăzneţ prin fericirea lui, nici nu voia să creadă ceea ce nu putea să înţeleagă, noi, oamenii mai mici, mai umiliţi şi mai stăpîniţi de sentimente, nu putem să ne lipsim de mîngăierea credinţei, căci în lumea aceasta nu e numai viaţă şi moarte, ci este şi nenorocire, e şi nefericire, e şi bucurie neaşteptată.

Am cetit odată undeva într-o carte că Confuciu, pentru mine cel mai cu minte dintre toţi oamenii care le-au dat altora sfaturi, a întîlnit pe unul dintre ucenicii lui, Lao-Tse:

— Unde te duci? îl întrebă înţeleptul.

— Mă duc să-i învăţ pe oamenii din ţara de preste rîu cum au să trăiască pentru ca să fie fericiţi, îi răspunse filosoful.

— Cea mai frumoasă chemare ţi-ai ales-o! Dar, te rog, copiii unde ţi i-ai lăsat?

— Nu am copii.

— Nevasta ta unde este?

— Nu am nici nevastă.

— Nici copii, nici nevastă nu ai? Cum poţi tu atunci să-i înveţi pe alţii a trăi? De unde poţi tu să ştii ce este viaţa, sarcinile ei, mulţumirile ei, fericirea?

Iară cartea în care am cetit acest dialog e scrisă de un misionar iezuit.

Schopenhauer nu era nici misionar, nici iezuit, dar n-avea nici el copii şi nevastă, n-avea pe nimenea care să se bucure dimpreună cu el de mintea lui cea mare.

Noi, care avem ori ţinem cel puţin să avem şi nevastă, şi rude, şi prieteni, noi, care trăim ca oameni între oameni, să lăsăm deci întreg şi neatins ceea ce credinţă este şi numai credinţă poate să fie şi să căutăm răspunsul numai între marginile putinţei noastre de înţelegere.

— Dacă pot şi cum pot — întrebi tu — să mă fac judecător în faptele mele, să aleg, să rezonez?

Mă întorc ca totdeauna la începutul vieţei mele individuale.

Fă şi tu ca mine. Căci dacă bine şi folositor e să te joci cu copiii pentru ca să-ţi dai seamă despre faptele lor, cheia înţelepciunii o găseşti numai în amintirile ce ţi-au rămas din propria ta copilărie.

Eu eram, precum ştii, mare ştrengar în copilăria mea. Nu-mi aduc cu toate acestea aminte ca vreodată în copilăria mea să mă fi încăierat cu vreun alt băiat, să fi lovit pe vreun „duşman" al meu ori să mă fi apărat cînd cineva voia să mă bat.

Tu ştii cum sînt băieţii. La şcoală, pe uliţă, la cîmp, pe deal, pe sub clăile din grădină, pretutindenea unde se nimeresc mai mulţi, ei se iau la trîntă, îşi măsoară puterile în luptă dreaptă, fac claie preste grămadă, şi jocul de cele mai multe ori se încheie cu încăierări.

Eu eram la toate ştrengăriile în frunte, dar la trîntă nu mă dădeam, în luptă nu mă prindeam, în claie nu mă băgam, iară cînd vedeam vreo încăierare, o luam la fugă şi, dacă eram urmărit, mă apăram aruncînd cu petri în cei ce mă urmăreau, un lucru la care mă pricepeam de minune.

Şi ştii prea bine că fricos nu eram.

E însă în mine un fel e oroare constituţională pentru tot ceea ce este o palmă, un pumn, o lovitură, pentru tot ceea ce produce durere trupească, încît în copilăria mea fugeam plîngînd cînd vedeam că cineva bate vreun cal ori vreun bou, iar astăzi, deși nu sînt cîtuși de puțin nervos, răcnesc fără de voie cînd văd pe cineva bătînd fie chiar și numai o pisică, animalul atît de nesuferit pentru mine.

Și totuși.

Aveam în copilăria mea un amic pe care foarte mult îl iubeam eu și poate chiar mai mult îl iubea mama, fiindcă era blînd, înțelept, tăcut, frumușel și orfan. Tatăl lui murise în Revoluțiunea de la 1848 otrăvit, iar muma lui, o rudă depărtată și foarte iubită a mamei, murise și ea cîtva timp în urmă. Astfel, Emil rămăsese copil mic la bunicul său protopopul, „domnul nostru“, cum îi ziceau oamenii, un om de o rară bunătate, care îl iubea cum bunii își iubesc nepoții rămași orfani.

Mai bună societate mama nu putea să-mi dorească, și bună era cu atît mai vîrtos cu cît Emil era cu vreun an mai mare și în toate privințele mai înaintat ca mine, deci un fel de „mentor“ al meu. Apoi un lucru căruia mama îi dădea importanță: el fusese altoit de pe mine.

Emil mă iubea și el și cele mai frumoase reamintiri din copilăria mea, toate, mi-l aduc aminte și pe el. El însă era mai mare ca mine și de o fire, poate, mai duioasă, dar mai puțin năvalnică, mă iubea deci mai puțin decît eu îl iubeam pe dînsul.

Astfel, foarte adeseori se întîmpla că el mă îndemna să fac lucruri pe care nu le-aș fi făcut dacă nu el ar fi fost acela care dorea să le fac. Din contră, eu, care eram și mai mic, și mai neastîmpărat, rezistam cu multă îndărătnicie cînd vorba era să facem vreun lucru pentru care el putea să fie certat.

Într-una din zilele de vară, întorcîndu-mă de la școală, am trecut pe lîngă plebania catolicilor, o casă care avea vreo șepte ferestri, deci o streșină lungă spre uliță. Sub streșină erau totdeauna o mulțime de cuiburi de rîndunele. Nu m-am putut stăpîni nici astă dată să nu arunc cu petri în cuiburi și, din nenorocire, una dintre petrile aruncate de mine a zburat în fereastră și a spart un geam tocmai din fereastra odăii în care plebanul cînta la clavir.

M-am spăriat, dar n-am fugit decît după ce plebanul ieșise la uliță ca să mă tragă de urechi.

Știam că acum e rău de tot, fiindcă plebanul, trecînd așa în plimbare pe lîngă noi, se oprea cîteodată și stătea de vorbă cu tata, îmi netezea părul și mă întreba ce am învățat la școală și cînd am să trec la școala cea nemțească, iară mama îl punea foarte sus pe „popa cel nemțesc".

Am sosit dar plîngînd acasă și i-am spus mamei ce am pățit. Dînsa m-a mîngăiat și m-a încredințat că vina e a celorlalți ștrengari care m-au învățat să arunc cu petri și cu care eu nu trebuie să mă mai însoțesc.

M-am liniștit în cele din urmă.

Mama însă nu era deloc liniștită.

La casa noastră erau totdeauna struguri, căci — așa zicea tata-bătrîn — la o casă cumsecade la culesul viilor trebuie să beai vin din anul trecut, la tăiatul porcilor trebuie să mănînci slănină din iarna trecută, iar cu „pîrgavii" trebuie să duci și un strugure din anul trecut la biserică.

Mama a umplut deci o farfurie cu struguri, lucru rar în timp de vară, și m-a trimis cu ea la părintele pleban ca să-i sărut mîna, să-i cer iertare și să-l rog să primească acei struguri drept despăgubire pentru geamul spart.

Mult a ținut pînă ce m-au putut îndupleca să o fac aceasta, dar am făcut-o, m-am dus, am cerut iertare, am dat strugurii, ba eram acasă cînd părintele pleban a venit să mulțumească pentru surprinderea ce i s-a făcut și m-a lăudat că sînt băiat bun.

Eram cu toate acestea foarte tare hotărît de a nu mai arunca cu petri în cuiburile de rîndunele, căci rîndunеaua, așa zicea mama, e găina lui Dumnezeu și e și păcat să-i faci vreun rău.

Preste cîteva zile însă Emil a venit la noi și înspre seară l-am petrecut acasă, iar drumul nostru trecea prin fața plebaniei.

Am început iar să aruncăm în cuiburi. Îmi era foarte greu să o fac, dar o făceam fiindcă așa voia Emil, așa mă împingea și pe mine firea mea și nu mă mai puteam stăpîni. Aruncam însă cu mare băgare de seamă ca să nu mai sparg geamuri. Am spart un cuib, din care n-a căzut însă decît un singur pui. Ceilalți zburaseră, precum se vede, căci și acesta era mare, deși nu putea încă să zboare decît la distanțe mai mici. Era lucru de sine înțeles că puiul acesta îi rămînea lui Emil. Nu l-aș fi luat eu — Doamne ferește! — dar nici el nu mi l-ar fi dat.

Am aruncat dar mai departe, ca să spargem încă un cuib, pentru mine. Emil însă era preocupat de puiul lui și nu arunca cu același zel ca mai nainte. Era parcă prea puțin îi pasă dacă voi avea ori nu și eu un pui. Aceasta mă mîhnea. Îi ziceam deci mereu să arunce și el, mă aprinsesem, încît îmi venea să plîng, iară el rîdea de mine. În cele din urmă însă tot el a nimerit cuibul, din care a zburat apoi o rîndunea. Eu am început să alerg în direcțiunea în care ea zbura, strigînd mereu: *„Puiul meu! Puiul meu!“* După ce *„puiul meu“* era zburat, încît nu-l mai vedeam, m-am oprit sus pe deal și m-am întors.

Emil rîdea de se prăpădea și eu îl înțeleg acum, căci grozav de hazoasă trebuie să fi fost furia de care eram cuprins.

Atunci însă îmi perdusem cu desăvîrșire sărita.

Cum adecă?! Eu îmi călcasem pe inimă și mai rămăsesem și fără de pui, iar Emil rîdea!?

Aș fi voit să plîng, dar nu puteam.

Împregiurul meu era niște boz: am început să-l scot din rădăcini și să-l arunc în toate părțile.

Emil rîdea.

M-am trîntit de pămînt și am început să-mi smulg părul și să mă bat cu pumnii în cap și cu palmele peste obraz, zicînd mereu: *„Na, prostule! Na, dobitocule! Na, mișelule! Așa îți trebuie!“*

În sfîrșit, după ce m-am frămîntat bine eu însumi pe mine, m-am ridicat și m-am întors acasă: nu-mi mai păsa de Emil și timp îndelungat nu mi-a mai păsat de dînsul.

Lucrul acesta nu-l mai făcusem pînă atunci și nici în urmă nu l-am mai făcut decît tot numai față cu el.

Te rog să-ţi dai tu însuţi seamă dacă poate ori nu să fi vorba de *rezonare* la acel copil înfuriat şi dacă fapta lui nu era cu toate acestea foarte *rezonabilă*.

Ca să înţelegi lucrul mai bine, îţi voi înfăţişa o altă parte din viaţa sufletească a aceluiaşi copil.

Eu nu eram singur la părinţi. Aveam şi o soră cu vreo patru ani mai mare ca mine.

Surorile mai mari au o deosebită slăbiciune pentru fraţii lor mai mici. Şi sora mea mă iubea pe mine, nu voi zice că mai mult ca alte surori pe fraţii lor, dar mult mă iubea.

O iubeam şi eu pe dînsa şi alergam pretutindenea în urma ei, încît mă simţeam foarte nenorocit cînd ea plecase pe un timp mai îndelungat de acasă pentru ca să înveţe nemţeşte. Eram însă fratele ei mai mic şi nu o iubeam cum aş fi iubit pe un frate mai mare ori pe o soră mai mică.

Apoi, pe cînd eu eram neastîmpărat, soră-mea era blîndă, duioasă şi foarte „înţeleaptă“, deci şi foarte drăgostită mai ales de mama. Tocmai de aceea însă, pe cînd eu primeam toate pedepsele cu un fel de nepăsare obraznică, soră-mea, care nu era niciodată pedepsită, stătea busumflată cînd pe mine mă certau şi plîngea deznădăjduită cînd pe mine mă puneau în genunchi ori la arest.

Duioşia aceasta mi-o făcea adeseori nesuferită. Ce-i păsa ei de ceea ce sufeream eu cînd mie nu-mi păsa?

De ce trebuia să o văd plîngînd totdeauna cînd eu făceam — fără de voia celor mai mari — după pofta inimei mele?

Eram copil de tot mic cînd alergam după dînsa la şcoală. Şedeam lîngă dînsa, între fete, în cea dintîi bancă. În urmă, însă, după ce am ajuns la „azbuchi“, am fost mutat în banca a treia, care era prima bancă de băieţi, tot mititei ca mine. Ştrengari însă nu eram decît doi în banca aceasta. Vorbeam, ne jucam, prindeam muşte, ne vîram pe sub bancă pentru ca să spăriem fetele, le trăgeam pe fete de chică ori de cîrpa din cap... iar „jupînul învăţător“ ne pedepsea.

Cea mai aspră dintre toate pedepsele pe care ni le dădea era foarte hăzoasă și născocită anume pentru noi.

Ne scotea pe amîndoi în fața băncilor, ne punea să stăm într-un picior, ne dădea fieștecăruia cîte o nuia în mînă și porunca era ca fiecare să lovească pe celalalt preste picior cînd nu stă cumsecade, ci schimba picioarele.

Vei înțelege că de aici înainte lecția nu mai era cu putință.

Tovarășul meu de păcate mă lovea.

Eu strigam „nu da! nu da! nu da, că dau și eu!" și mutam mereu picioarele, stînd acum în cel drept și acum în cel stîng. În cele din urmă însă mă strîmbam o dată și-l loveam și eu pe el.

Școala rîdea de se prăpădea, iar soră-mea își îneca plînsul și timp îndelungat nu mai putea să-l vază pe învățător cu ochii.

Cînd mi se întîmplau asemenea lucruri, soră-mea se întorcea plîngînd de la școală, iară eu mergeam după ea dîndu-i mereu ghionturi și făcîndu-i mereu în ciudă, tot lucruri care știam că o supăra.

Se și supăra în cele din urmă și nu mai plîngea, ba zicea că bine a făcut învățătorul, iar mie acum îmi era oarecum mai dragă și-mi plăcea să fac tot ceea ce-i place ei pentru ca să o împac.

Dă-ți, te rog, seamă de ce o dată mă brutalizam pe mine însumi, iar altă dată brutalizam pe soră-mea.

Ar fi fost oare cu putință ca eu să-i fac amicului meu ceea ce-i făceam surorei mele? Ar fi fost cu putință să-mi fac mie însumi în fața surorei mele ceea ce-mi făceam în fața amicului meu? Ce ar fi făcut soră-mea dacă m-ar fi văzut bătîndu-mă cu pumnii în cap și cu palmele preste obraz? Ce ar fi făcut amicul meu dacă i-aș fi dat ghionturi?

N-am să-ți dau răspuns la întrebările acestea, căci ceea ce voiesc eu e numai să deștept în inima ta sentimentul că atunci cînd eram copil nu-mi prea dădem seamă despre ceea ce făceam, nu mă făceam judecător în faptele mele, nu alegeam, nu raționam, ci cedam celor mai puternice din impulsurile mele momentane. Cu toate acestea, faptele mele erau cele mai potrivite cu scopurile mele afecționale.

Așa erai și tu, așa erau toți oamenii cînd erau copii și toți așa sîntem și ca oameni mari: deosebirea e numai că oamenii mari sînt mai fățarnici, deci mai expuși pericolului de a se amăgi și pe sine înșiși.

Nu te faci nici astăzi judecător în faptele tale, nu rezonezi cînd ești pătruns de iubire covîrșitoare ori stăpînit de vreo patimă.

Astăzi însă ai în tine mai multe și mai felurite sentimente ca în copilăria ta; ți se întîmplă dar mai adeseori să fii îmbulzit deodată de mai multe sentimente, dintre care nu e nici unul covîrșitor. Începi deci a te chibzui. Îți e parcă măsuri tăria fiecăruia din sentimentele tale și cauți cu dinandins cuvinte de a slăbi pe unele din ele și iar cuvinte spre a întări pe acela care iese în cele din urmă covîrșitor.

Adevărul e însă că lupta aceasta se petrece în tine întocmai precum se face asimilarea alimentelor întrate în stomacul tău: sentimentele ele de ele se deșteaptă și se îmbulzesc, cuvintele ele de ele ți se aduc aminte în vîrtutea legăturii firești pe care învățații o numesc „asociațiune de idei“. Pe cînd însă despre cele ce se petrec în organele tale de nutrițiune nu poți să ai nici un sentiment lămurit, despre cele ce se petrec în sufletul tău poți să-ți dai seamă, ceea ce și faci cîteodată.

Atunci cînd o faci aceasta, îți e parcă te faci judecător și alegi și rezonezi, parcă tu dinandins chibzuiești ceea ce se chibzuiește în tine. Voiești precum îți e firea, dar îți e dat ție omului și numai ție în lumea aceasta să-ți și dai seamă de ce anume voiești și cum rezultă fapta ta din voirea ta. De cele mai multe ori nici că-ți mai dai seamă, ci săvîrșești fapta, și foarte adeseori fapta ta e hotărîtă tocmai de cuvintele despre care nu ți-ai dat seamă decît, poate, mai tîrziu, cînd zici că ai avut o bună ori o rea „inspirațiune“.

Nu în capul tău, iubite amice, *ci în inima ta ești tu cu viața ta,* și pe cînd ochiul tău din cînd în cînd se deșteaptă ca să steie treaz, inima ta vecinic doarme, vecinic visează, vecinic stă perdută în lumea neștiută și neștiitoare din care își primește clipă cu clipă impulsiunile.

Atunci cînd ochiul îți este închis și mintea ta e împăingenită de somn, impulsiunile acestea, despre care nu mai poți să-ți dai seamă, sînt viața ta visată: tot numai ele sînt și viața ta în aievea, cea simțită, ba chiar și știută cîteodată.

Sentimentul strivitor care îl cuprinde pe om cînd își dă seamă că nu numai fapta, ci pînă chiar și gîndul cel mai ascuns îi este precum i s-a dat, e durerea cea mare a omenirii, pe care noi atît de deseori am cuprins-o cetind împreună poeziile lui Eminescu.

Eu nu voiesc, iubite amice, să te conving despre toate acestea.

Ți le spun numai așa cum le înțeleg eu.

Dacă ții să fii convins, te vei convinge tu însuți, căci e destul să-ți acoperi ochii cu mîna și să stai cu mintea trează pentru ca învederat să ți se arete că viața ta întreagă, atît în vis, cît și în aievea, atîrnă numai și numai de la ceea ce simți în inima ta, și că mișelul nici chiar prin vis, ba mai ales prin vis nu poate scăpa de mișelia lui, pe cînd omul bine simțitor vesel veghează și dulce doarme.

Convinge-te despre aceasta și vei înțelege neastîmpărul sufletesc care pe mine, omul crescut în iubire, m-a făcut să alerg rătăcind ani îndelungați, să scrutez, să răsfoiesc cărțile învățaților, să mă frămînt în mine și să mă opresc în cele din urmă, noaptea și eu singur, în pragul bisericei, și căit și măngăiat să zic:

„Tu, Doamne, știi, iară eu cred și, iubind, îi plîng amar pe cei ce nu mai pot să crează!“

Eu am căutat cu multă însetare mîngăierea științei, dar n-am găsit nici în cărțile învățaților, nici în capul meu decît mulțumirea de a-mi fi împăcat gîndurile: mîngăierea sufletească pe care mi-o dăduse iubirea învățată de la mama mea, pacea dintre mintea mea și inima mea n-am găsit-o decît în *arta inspirată* în muzica lui Beethoven, în marmura cioplită de măiestri mari, în pînzele lui Raffaello, în operele scrise de oameni, care au vorbit sub stăpînirea iubirii covîrșitoare, numai atunci am găsit-o cînd am ajuns să înțeleg că iubirea m-a făcut ceea ce sînt și că numai prin iubire mă pot ferici. Singur Dumnezeu însă le iubește toate deopotrivă și singură iubirea lui este fără de margini: eu, omul am să mă mărginesc și în iubire potrivit cu slabele mele putințe.

Lumina mîngăierii nu mi s-a ivit dar decît atunci cînd m-am întrebat:

„Omule! Ce ai tu să iubești mai presus de toate și pînă unde are să meargă iubirea ta, pentru ca mereu vesel, mereu avîntat, mereu mulțumit să treci prin viață?!"

Întrebarea aceasta e punctul de plecare al întregei înțelepciuni omenești, al filosofiei practice, al moralei, fie religioase, fie politice, fie sociale, al esteticei și mai presus de toate al pedagogiei, pentru mine cea mai înaltă și mai de căpetenie dintre toate științele.

Oameni înțelepți și oameni inspirați au răspuns potrivit cu îndoielile și cu împregiurările timpului lor la întrebarea aceasta.

Dacă vreodată în viața mea mă voi bucura în condițiuni mai potrivite de tigna, de liniștea și de libertatea sufletească pe care le am acum, voi căuta să-mi fac mulțumirea de a formula și eu răspunsurile potrivit cu împregiurările, cu îndoielile și cu înțelegerea acelora la care mă adresez eu.

De astă dată mă mărginesc a-ți arăta cum am ajuns și eu să-mi pun întrebarea aceasta, cum întrebarea i se pune ea de ea orișicărui om care a simțit odată în viața lui toată dulceața iubirii, și cum aceia care nu și-au pus întrebarea aceasta, orișicît de mare ar fi fost mintea lor, au trecut prin lumea aceasta luminînd, dar răci și fără de a încălzi pe alții, ca luna plină prin mezul de noapte.

Căci viața adevărată numai în inimă este și lumina caldă și încălzitoare numai din inimă răsare.

Eu, iubite amice, ți-am spus tot ceea ce puteam să-ți spun cînd ți-am zis să faci numai ceea ce-ți este dat a face cu toată mulțumirea și să iubești, dacă ții ca multe să poți face cu mulțumire.

Iubite amice,

E soarte, e dată, e fatalitate, e predestinațiune, e providență — zi-i cum vrei, căci cuvîntul are înțelesul pe care-l legi de el: lucrul de căpetenie e să simți că tu și lumea în mijlocul căreia trăiești sînteți una și nedespărțiți și că faptele tale nu sînt nici ele niște lucruri întîmplătoare, ci stau în cea mai strînsă legătură cauzală cu celelalte iviri din lume.

Eu eram în tinerețele mele preocupat de gîndul de a mă face om al dreptății, mai ales advocat.

Așa dorea și tata, care mergea cu timpul în care trăia.

Mama nu.

— Asta numai Dumnezeu o știe — zicea dînsa — căci numai el știe cum au să vie lucrurile.

Dară, orișice m-aș face, la „mare domnie" să nu rîvnesc, fiindcă mă înstrăinez de ai mei, iar pentru dînsa nu era nimic mai trist decît o viață petrecută între oameni de care nu-ți pasă și cărora nu le pasă de tine și nimic mai urît decît să-ți fie greu a ședea la masă cu rudele tale, cu prietenii tăi din copilărie, cu fratele tău, cu sora ta, ba poate chiar și cu părinții tăi. Ar fi fost deci mulțumită dacă aș fi putut ajunge *„pe aci pe la noi"*: notar ori poate chiar popă.

— Căci — zicea dînsa — e mai bine să fii notar, dar e mai frumos să fii popă.

Apoi nici că-i păream eu om făcut pentru „domnie", prea eram cu inima deschisă, prea îmi plăcea să pun mîna la toate și să mă însoțesc cu orișicine.

— Tu — îmi zicea glumind — ai să mănînci toată viața ta cu degetele, deși de atîtea ori ți-am dat preste ele; și n-are niciodată să-ți priiască mîncarea dacă nu poți să iai cel puțin o dată, pe furiș, și din blid cu ceilalți. Și dacă eu nu te-am putut dezvăța de asta, n-are să te mai dezvețe nimenea.

— O să-l dezvețe nevasta! zicea tata.

— Aș! îi răspundea mama. O să facă și ea ca el!

Altfel nici că avea mama cuvinte de a se teme că voi ajunge „domn mare", fiindcă eu, care în copilăria mea eram foarte bun școlar, perdusem încetul cu încetul deprinderea de a învăța și treceam în cele din urmă oarecum fără de vina mea dintr-o clasă într-alta. În clasa VII am rămas, în sfîrșit, între repetenți și apoi nici că am mai urmat cursul gimnazial, ci m-am plimbat pe acasă, unde îi dădeam lecțiuni unui băiat rămas și el repetent în clasa IV.

Aveam însă prieteni și binevoitori care stăruiau să urmez înainte și au ajuns să mă pună în ambițiune, încît am corectat examenul din clasa VII am făcut examenul din clasa VIII și am trecut în niște împregiurări cu totul excepționale și examenul de maturitate. Astfel am putut să mă înscriu la Facultatea de drept a Universității din Pesta.

Am și plecat la Pesta, dar fără ca părinții mei să-mi fi dat bani de drum și fără ca ei să-mi fi promis că mă vor ajuta.

Mama era deci veselă cînd m-am întors de la Pesta, unde m-am plimbat vreo patru luni, și-am întrat scrietor la un notar „pe aci pe la noi“, într-un sat unde aveam multe rudenii, ba chiar și un fel de al doilea părinte, pe unul dintre preoți, care era prieten din copilărie al tatei și văzut ca un frate la casa noastră.

Ajunsesem însă în anii cătăniei. Ca să nu fiu asentat pe trei ani, am cerut să fiu primit ca voluntar pe un an, cu cheltuiala statului.

Era deci lucru hotărît că în septembrie voi părăsi cancelaria și mă voi duce la Arad, unde voi sta un an de zile.

„Indicele“ meu rămăsese însă undeva în Pesta, de unde unul dintre amicii mei l-a trimis fără de știrea mea unui amic al său din Viena. Căci la Pesta se cetea catalogul și trebuia să fiu „prezent“, iar la Viena, unde nu se cetea catalogul, puteam să fiu înscris și fără ca să mă prezentez.

Pe la sfîrșitul anului școlar, amicul din Viena mi-a trimis apoi „Indicele“ subscris în toată regula de toți profesorii, niște oameni foarte celebri, despre care eu nu auzisem în viața mea nimic.

Auzisem foarte mult vorbindu-se despre Universitatea din Viena și am privit totdeauna cu un fel de pietate la cei ce au trecut pe la Universitatea aceasta; orişicît de zburdalnic aş fi fost însă, nu-mi aduc aminte ca vreodată în tinereţele mele să-mi fi făcut iluziunea că voi ajunge odată şi eu student la Viena.

Iar acum vedeam negru pe alb, lucru subscris de mai multe celebrităţi europene, că eu sînt student la Facultatea de drept a Universităţii din Viena.

M-am aşezat la masa cea mare din cancelaria notarială şi am aşternut pe hîrtie o petiţiune cătră *Ergänzungs-Commando*-ul din cetatea Aradului, cerînd să fiu transferat la vreun regiment din Viena, fiindcă sînt student la Viena şi nimenea în lumea aceasta nu are dreptul de a mă opri de la continuarea studiilor mele.

Am fost certat cu toată asprimea de d-l căpitan pentru tonul impertinent al petiţiunii, căreia el îi zicea *Sturmpetition*, dar dreptul meu era dreptul meu, şi eu am ajuns chiar „prezent" la Universitatea din Viena.

În septemvrie m-am prezentat în cetatea din Arad, iar aici am primit uniforma de „cătană proastă", solda pe cinci zile, cheltuielile de călătorie şi o marşrută pînă în *Transportsammelhaus*-ul din Viena, de unde aveam să fiu predat regimentului la care fusesem transferat.

Tata şi mama m-au însoţit pînă la Arad.

La despărţire, tata era vesel şi mîndru de gîndul că feciorul lui, atunci singurul român din tot comitatul nostru, are să-şi facă studiile la Viena, iar mama, femeia rece şi aspră, era înduioşată şi nu se mai putea despărţi de mine.

Tata o mîngăia.

— Lasă-mă — grăi dînsa — lasă-mă să-l văd, că acum îl văd şi nu-l mai văd şi atîta prunc avem şi noi: are să se întoarcă, dar altul se întoarce, iar pruncul nostru niciodată!

Şi omul, iubite amice, poate să greşească, dar inima de mamă totdeauna numai adevărul îl spune.

Preste un an m-am întors pe patru zile, fiindcă mama voia neapărat să mă vază; dar alt om, cu altă inimă eram atunci: copilul părinţilor mei nu s-a mai întors niciodată.

Primele luni de zile după sosirea mea la Viena le-am petrecut într-un fel de beţie sufletească. Îmi era parcă lumea toată a fost făcută numai pentru ca eu să o pătrund cu ochiul şi să o înţeleg cu mintea şi alergam din cazarmă la Universitate, de la Universitate la bibliotecă, iar de acolo să caut vreun coleg dispus a discuta cu mine asupra pricinilor de drept şi asupra deosebirilor dintre dreptul roman, cel canonic şi cel feudal.

Ca să înţelegi din puţine cuvinte cît de avîntat eram şi cît de plin de cariera la care atît de mult visasem, îţi spun numai că eu, care în primul an parte mă plimbasem, parte fusesem scrietor sătesc, iar acum îmi făceam serviciul în armată, cu toate că preste vară am stat timp de cîteva săptămîni în lagărul de la Bruck şi cu toate că eram de tot slab în limba germană, am trecut între cei dintîi şi cu laudă primul examen de stat, iar două luni de zile în urmă, prezentîndu-mă la examenul de ofiţer, am ieşit al doilea între 36 camarazi, dintre care numai 6 au putut trece examenul.

Şi cu toate acestea n-am ajuns să fiu om al dreptăţii, nu — mai ales — advocat ori „domn mare".

Deodată cu mine venise la Viena şi Eminescu al nostru.

Ne-am întîlnit, ne-am făcut prieteni şi, vrînd-nevrînd, tot pe el îl găseam cînd voiam să discut cu cineva, căci, deşi era mai mic de ani, era cu mult mai mare ca ştiinţă, strivitor ca superioritate intelectuală şi mai presus de toate om cu inima deschisă şi totdeauna plină de căldura sfîntă a celor aleşi, cum trebuia să fie Eminescu cînd scria pe *Mortua est* şi pe *Venere şi Madonă*.

Pe cînd însă eu eram plin de pandecte, de canoane şi de instituţiuni medievale, Eminescu era plin de filosofiile de tot felul şi, dacă eu eram tare în materia mea, Eminescu era tare în argumentaţiune şi rămînea învingător chiar şi atunci cînd discutam asupra dreptului, încît îmi rămînea totdeauna impresiunea că el nu *cunoaşte* dreptul deopotrivă cu mine, dar îl *înţelege* mai bine şi *judecă* şi în materie de drept mai sigur şi mai bine ca mine.

Iar aceasta fiindcă era tare în filosofie; trebuia deci să studiez şi eu filosofia, căci filosofia este un studiu auxiliar pentru jurisprudenţă, întocmai ca istoria, şi Ihering, Puchta, Mommsen, Papinianus şi toţi ceilalţi oameni ai bunului-simţ practic, pe care îi admiram, n-ar fi ajuns nici ei aşa de sus dacă n-ar fi tari şi în filosofie.

Rezonînd astfel, am ajuns să-l ascult cu mult interes pe amicul meu cînd el îmi vorbea despre Platon şi Aristotel, despre Kant şi Schopenhauer. Şi tu vei fi înţelegînd cum vorbea Eminescu cînd voia să mă dumerească asupra ideilor desfăşurate de Kant în *Critica raţiunii pure*, pe care a şi tradus-o în limba românească.

Era un farmec nespus în toate cele ce aflam de la amicul meu, dar inima omului, deşi primeşte impulsiunile din lume, le primeşte aşa cum este ea: pe mine nu mă încîntau ideile lui Kant.

Nu-i vorbă, trebuia să-i dau dreptate filosofului german, dar tocmai aceasta era ceea ce mă supăra, ba cîteodată chiar mă revolta; eu nu voiam să aflu ceea ce el spunea şi nu voiam mai ales să fiu convins de dînsul, iară el mă convingea. Şi, convingîndu-mă, îmi lua ceea ce era mai bun în mine, liniştea mea sufletească, acordul dintre ceea ce ştiam şi ceea ce simţeam. Mintea mea îi dădea dreptate, dar inima mea zicea mereu: *„Nu se poate! Trebuie să mai fie ceva!“*

Trebuia să cetesc eu însumi cartea, pentru ca să caut chiar în vorbele lui Kant temeiul spre a mă încredinţa că el *tot nu are dreptate.*

Eram întins pe *Strohsack*-ul meu din cazarma „Francisc Iosif“, avînd pe trup nişte pantaloni cătăneşti, roşi încă de cei ce îi purtaseră înainte de mine, în picioare nişte „bocanci“, ajunşi un fel de celebritate din cauza petecelor îngrămădite pe ele, pe policioara de la căpătîi, un *prefont* şi cîteva pachete de *Komisstaback*, în gură pipa mea de porţelan, iar în inimă toată fericirea avîntului meu.

Kant îşi desfăşura ideile în nişte fraze lungi şi greoaie şi într-o limbă pe care eu nu o prea înţelegeam. Eu însă ştiusem de mai nainte ce are să-mi spună şi-l înţelegeam destul de bine, dar temeiul pe care îl căutam nu puteam să-l găsesc în cele zise de dînsul. Astfel mă simțeam din ce în ce mai neputincios: îmi era parcă, cetind cartea, mă dezbrac încetul cu încetul de firea mea proprie, îmi răstorn eu însumi toate temeliile vieței mele sufletești.

În cele din urmă am aruncat cartea. Nu puteam să o cetesc. Aveam să-mi fac examenele și mă cuprinsese sentimentul că n-am să mai pot urma cu pregătirile mele pentru examene dacă cetesc mai departe.

Pacea mea sufletească era însă perdută și așteptam cu neastîmpăr timpul examenelor, pentru ca apoi să mă pregătesc spre a ceti mai în ticnă scrierile lui Kant.

Și, dacă e vorba, Kant el însuși nici că s-a gîndit vreodată la îndoiala pe care cartea lui a produs-o în sufletul meu.

Kant zice ceea ce cu aproape două mii de ani mai nainte apostolul Pavel, dacă bine-mi aduc aminte, într-una din epistolele sale către Corinteni, a zis prin cuvintele: *„Nunc videmus per speculum in aenigmate, tunc autem videbimus «sicut est»“*.

Partea a doua nu mi-o mai aduc aminte; ea are însă înțelesul că acum cunoaștem lucrurile *așa cum pe noi înșine ne cunoaștem.*

Deci lumea aceasta, tot ceea ce învățații numesc *„realitate“* și *„adevăr“*, este, precum foarte bine zice românul, numai în *aievea,* o oglindire a lucrurilor tăinuite, enigma privită din oglinda care sîntem noi înșine, închipuirea pe care ne-o facem noi despre cele ce se ivesc în lume și înrîuresc într-un fel ori într-altul asupra noastră. Totul e părere numai și abia după moarte vom ajunge să vedem lucrurile așa cum ele în adevăr sînt, nu prin oglindă, ci față în față.

Apostolul Pavel o zice aceasta, dar nu o dovedește: avem să o credem, să o simțim prin noi înșine.

Kant o dovedește cît pentru *„acum“* și ne duce la convingerea că nici un om nu poate să afle cum sînt lucrurile din lume ele prin ele, *„Das Ding an sich“*, ci numai cum ele ni se arată nouă cînd ni se ivesc.

E pentru viața mea sufletească indiferent dacă o știu aceasta ori o cred numai; vorba e numai să nu mă îndoiesc, căci îndoiala e neastîmpăr și neastîmpărul mistuie.

Eu nu mă îndoiam despre aceasta, ci convingerea că așa este deșteptase în sufletul meu o mulțime de îndoieli pe care nu le avusem pe cînd credeam numai.

Bine, îmi ziceam eu, tot ceea ce văd cu ochii, tot ceea ce pipăi cu mîna, tot ceea ce aud, miros ori gust, pînă chiar și oasele mele, carnea mea și sîngele meu sînt o părere numai ca curcubeul de pe cer: dar ceea ce nu văd, nu pipăi, nu aud, nu miros, nu gust și, cu toate acestea, atît de viu sînt în mine, e oare tot o părere numai?! Durerea mea și plăcerea mea, pornirile mele și voirea mea, stările sufletești care mă fac să fiu ceea ce sînt pot oare să fie și ele numai ca curcubeul de pe cer?!

Dacă întrebările acestea mi s-ar fi pus așa cum eu ți le formulez acum, după aproape douăzeci de ani, aș fi ajuns, poate, în curînd să mă dumeresc: eram însă numai cuprins de neastîmpăr, fără ca să-mi pot da seamă de ce anume sînt neastîmpărat.

Neastîmpărul meu încetul cu încetul s-a închegat oarecum într-un fel de idee fixă.

Un alt amic al meu, unul dintre cei mai simpatici oameni, Hosanu, azi medic al băilor de la Graefenberg, îmi vorbea adeseori despre științele medicale, despre oase și mușchi, despre vine și arterii, despre nervi și creieri, despre funcționarea organelor și despre constatările făcute de profesorul Rokitansky în ceea ce privește lucrarea organelor îmbolnăvite.

Din lămuririle pe care mi le dăduse el așa, cînd stăteam de vorbă la o ceașcă de cafea, îmi rămăsese ca un fel de concluziune simțămîntul că toată viața trupească a omului se mișcă între marginile puse de stările numite *tonic* ori *atonic, hipertrofic* și *atrofic.*

Aceasta era ideea fixă a mea.

Aveam o adevărată manie de a-mi explica toate lucrurile din stări tonice ori atonice, hipertrofice ori atrofice. Astfel, profesorul meu Ihering, care-și făcea lecțiunile cu multă căldură și cu mult avînt, era pentru mine un om tonic și hipertrofic, iar alt profesor al meu, Arndts, care vorbea foarte cuminte, dar atît de monoton încît te adormea cu vorba, era un om atonic și atrofic. Tot astfel era pentru mine și Kant.

De această idee fixă nu puteam scăpa niciodată, și mai ales serile, înainte de a adormi, mă frămîntam mereu în mine ca să-mi explic cum se produce starea tonică și cum ceea ce este tonic devine atonic.

Căci explicările pe care mi le făcuseră alții nu mă mulțumeau și aveam în mine simțămîntul foarte supărător că vorbesc prea adeseori despre un lucru pe care nu-l înțeleg.

În trupul omului, mi se zicea, sînt, ca în trupul orișicărui animal, patru feluri de organe: de nutrițiune, de reproducțiune, de mișcare și de senzațiune.

Aceste organe se împart în două grupe mari: cele de nutrițiune și cele de reproducțiune, pe care le găsim și la plante, fac prin lucrarea lor viața noastră vegetativă; cele de mișcare și cele de senzațiune, pe care nu le au decît animalele, fac viața noastră animalică.

Toate aceste organe au un fel de regulator al lucrării lor, sistemul nervos, niște fire subțirele care străbat ca un păingeniș prin tot trupul.

Sistemul nervos are și el două grupe mari. Nervii care regulează lucrarea organelor vegetative se întîlnesc toți în *nervus vagus*, un fel de țeavă deșartă, care trece preste partea de dinainte a gîtului spre creieri. Nervii care regulează funcționarea organelor animalice se întîlnesc în verigile din spinare, se înnoadă aici și, formînd astfel măduva spinării, întră prin *medulla oblongata* în creieri.

Creierii sînt deci centrul regulator al întregei vieți.

Cît pentru funcționarea organelor vegetative, ea se face fără de știrea noastră, fiindcă e foarte slabă comunicațiunea prin *nervus vagus* între creieri și nervii care regulează lucrarea vegetativă.

Cît însă pentru lucrarea organelor animalice, ea se petrece cu știrea noastră, ba chiar și cu voia noastră, fiindcă nervii care o regulează sînt în cea mai deplină comunicațiune cu creierii.

Nervii aceștia sînt și ei de două feluri: aferenți și eferenți sau centrifugali și centripetali.

Cei centrifugali sau aferenţi, pleacă din creieri şi se termină în muşchii organelor de mişcare.

Cei centripetali sau eferenţi, pleacă de pe suprafaţa corpului şi se întîlnesc în creieri, unde unii întră direct, iar alţii prin şira spinării.

Acestea sînt deci organele prin care creierii primesc impresiunile din lumea de afară, din care face parte şi trupul nostru. Ei se termină în nişte „receptori" foarte impresionabili, cum sînt ochiul, urechea ori noduleţele de pe vîrful degetelor, care nu numai primesc, ci şi măresc totodată înrîuririle lumii din afară.

Astfel se produce în nerv o „perturbaţiune", care înaintează crescînd spre creieri, iar creierii perturbaţi concep senzaţiunea şi o proiectează în lumea din afară, unde s-a ivit înrîurirea care a produs perturbaţiunea.

Nervii aceştia însă sunt în comunicaţiune cu cei eferenţi sau centrifugali, care pun în lucrare organele de mişcare. Astfel perturbaţiunea care s-a produs la vîrful degetului meu, în ochiul meu ori în urechea mea merge crescînd pînă în creieri, iar de aici se revarsă crescută în tot trupul, care se cutremură, se zguduie. Această mişcare convulsivă rezultată din o perturbaţiune produsă în vreun nerv aferent se numeşte *acţiune reflexă.*

Mişcările copiilor mici şi plînsul lor, cele mai multe din mişcările nebunilor, strănutul, tusa şi foarte multe alte mişcări, ba cîteodată chiar şi vorbele pe care le rostim, sînt *acţiuni reflexe.*

Bine! — am întrebat eu şi pe unul şi pe altul — toate acestea sînt bune şi frumoase: eu însă nu înţeleg cum am ajuns eu să opresc propagarea perturbaţiunii în întregul sistem nervos. De ce nu mai sînt mişcările mele, ca în copilăria mea, acţiuni reflexe, ci executate cu dinadins şi potrivit cu intenţiunile mele?

Mi s-a spus că perturbaţiunea ajunsă prin nervul centrifugal în muşchi se propagă în toate fibrele muşchiului, că muşchiul astfel perturbat se află într-o stare *tonică,* adecă încordată, şi că descordarea nu se poate face decît printr-o descărcare de puteri, care e contracţiunea musculară mai mult ori mai puţin violentă, după cum era și încordarea mai mare ori mai mică.

Aceasta o știam și eu; voiam însă să știu care anume e *organul* prin care eu stăpînesc sistemul meu nervos, fac distribuirea perturbațiunilor după placul meu și produc stări tonice numai acolo unde mie-mi vine la socoteală, astfel că nu mă cutremur, nu mă zgudui, ci execut mișcări premeditate și potrivite cu scopurile pe care le am în vedere.

Creierul — mi s-a zis — el e acest organ, fiindcă el e centrul regulator al întregei vețuiri.

Nu-mi rămînea deci decît să văd ce este creierul, cum este el și care e lucrarea lui; așteptam deci cu o îndoită nerăbdare trecerea examenelor, pentru ca să studiez cu tot dinadinsul funcționarea creierului.

Deocamdată mă miram numai că oamenii, cînd zic: *„Pe sufletul meu"*, nu pun mîna pe frunte, ci pe pept, sus de tot, deasupra inimei, pe unde trece *„marele simpatic"*, acel *„nervus vagus"* atît de deșert, ca și cînd acolo, iar nu în creieri ar fi ei cu sufletul lor.

Tot acolo își pun mîna și cînd zic: *„Eu am dreptate !"* ; tot acolo se bat cu pumnul cînd strigă: *„Dar voiesc eu !"* Pe frunte se bat cu palma cînd fac vreo „prostie" ori se ating cu degetul cînd le vine vreo „idee bună". Eu nu vreau să zic, iubite amice, că și aceasta e o *„acțiune reflexă"*, ci doresc numai să deștept în inima ta simțămîntul că totdeauna cînd se opintește să știe și să se convingă, omul ajunge în cele din urmă la îndoieli, fiindcă totdeauna scrutările îl duc la hotarul preste care știrea și convingerea nu mai e cu putință.

Iar îndoiala e stricăciune sufletească, fiindcă cel ce se deprinde cu neastîmpărul pe care îndoielile îl produc în suflet își perde încetul cu încetul tot rostul „moral" și ia în cele din urmă toate lucrurile, ba se ia chiar și pe sine însuși în zeflemea.

De aici superioritatea etică a credinței față cu știința, și eu n-am putut niciodată să-mi închipuiesc o *„morală"* întemeiată pe *idei* și *principii*, iar nu pe credințe nestrămutate, o *„moralitate"* din *convingere*, iar nu din *simțămînt*, și totdeauna oamenii care mi-au vorbit prea adeseori de *ideile* lor și de *principiile* lor mi-au făcut impresiunea că sînt *„inimi reci"*, cum zice Eminescu, și nu mi-au inspirat încredere, căci „ideile" și „principiile" sînt discutabile, deci se pot schimba, și numai simțămîntele sincere sînt ceea ce persistă în caracterul omenesc.

Pornind din ideea mea fixă, eu puteam să răstorn toate principiile stabilite de știință și toate ideile sublime. Căci dacă este adevărat că starea tonică numai prin o descărcare de puteri poate să devină atonică, totul se poate înțelege ca *„acțiune reflexă"*.

Eu voiesc cînd anumite organe ale mele sînt în stare tonică, și ceea ce voiesc e ca ele să ajungă în stare atonică: voirea mea nu e deci decît tendența organelor aflate în stare tonică de a ajunge la starea atonică, iar fapta mea e acțiunea reflexă prin care se produce acest rezultat.

Ce se întîmplă însă cu organele ajunse în starea atonică? Pot ele să rămînă așa? Desigur că nu, fiindcă viața nu e *stare*, ci *schimbare*: ele au deci tendența de a ajunge din nou în starea tonică. Tendența aceasta e și voință pentru mine.

Dar dacă așa este, gîndul omenesc se produce și el prin acțiune reflexă și mie nu-mi este deloc greu să răstorn cu *„tonicul"* meu toate „ideile" și toate „principiile" lui Kant.

Iau, ca cei mai mulți scrutători, drept punct de plecare visurile.

Mai nainte de a fi adurmit era ori în timpul cînd durmeam s-a produs undeva în corpul meu, fie în organele vegetative, fie în cele animalice, o stare tonică. În somn organele animalice se alină, fiindcă sînt obosite, dar cu atît mai vîrtos lucrează cele vegetative. Dacă nu dar din mușchi, nici din nervi, din organele vegetative se pornește neapărat vreo perturbațiune spre creieri, iar de aici se produce o acțiune reflexă asupra ***receptorilor*** de la capetele nervilor *aferenți*, și eu visez, văd cu ochii, aud, pipăi, gust și miros, eu gîndesc și execut fapte întocmai ca și cînd lucrurile s-ar petrece în aievea.

Iar visurile mele nu sînt numai reamintiri și bucăți rupte din viața petrecută în aievea; văd foarte adeseori

Biblioteca Fac. de Lb. și Lit. Română
SECȚIA LITERATURĂ
București

ceea ce n-am mai văzut niciodată, fac ceea ce n-am mai făcut şi pot ceea ce în aievea nu-mi este cu putinţă.

Deşi receptorii sunt aceiaşi şi-mi prezentă lucrurile în acelaşi fel ca în aievea, lumea mea visată e mai bogată şi mai frumoasă, cuprinde şi cantitativ şi calitativ mai mult ca cea văzută în aievea.

De unde iau eu pe acest *mai mult?*

Mi-l alcătuiesc prin analogie din puţinul pe care mi-l dă lumea văzută în aievea.

Aşa zic mulţi dintre scrutători.

Mie nu-mi pasă; să fie şi aşa, deşi unul din scrutătorii în adevăr geniali, Schopenhauer, caută un organ al visării, *Traummorgen,* cum eu căutam odinioară un organ al bunului cumpăt, care mărgineşte perturbaţiunea nervoasă potrivită cu intenţiunile mele. Vorba e că *alcătuirea* se face tot în vîrtutea acţiunii reflexe, iar *analogia* mi-o dau receptorii, care sînt aceiaşi. Acel mai mult din lumea mea visată dovedeşte dar că, atunci cînd dorm şi organismul meu vegetativ lucrează mai liber şi cu mai multă vigoare, se produc în mine mişcări care nu ies la iveală şi atunci cînd sînt treaz şi lumea mea visată e mai bogată şi mai frumoasă, pentru că şi aceste mişcări se reflectează prin acţiune reflexă în receptorii de la capetele nervilor mei.

Nu este şi nu poate fi întreaga mea viaţă visată decît reflectarea mişcărilor petrecute în mine însumi: ceea ce văd eu în visul meu sînt numai eu însumi cu veţuirea mea, şi în lumea mea visată *în adevăr* nu este decît că eu sînt acel care visează. Toate celelalte sînt văzute *per speculum in aenigmate,* nişte oglindiri ale enigmei, care sînt eu însumi.

Acelaşi *per speculum in aenigmate* iese la iveală în toate vedeniile aiurării, fie ele halucinaţiuni, fie *„a doua vedere“*, fie urmări ale stării aşa-numite hipnotice sau magnetice, fie visuri de somnambul, fie „inspiraţiuni“: ceea ce totdeauna văd sînt eu însumi cu viaţa mea, reflectată din receptorii de la capetele nervilor mei.

Cine va putea să-mi dovedească mie că nu tot astfel e şi lumea văzută în aievea?

De unde iau eu elementele spre a mă convinge că Pămîntul de sub picioarele mele, Soarele de pe cer, Luna și milioanele de stele nu sînt și ele numai, *per speculum in aenigmate*, niște reflectări ale mișcărilor din mine prin receptorii de la capetele nervilor mei?

Ceea ce pentru mine este în adevăr sînt numai eu însumi. Aceasta l-a făcut pe Descartes să plece în cercetările lui filosofice din acel mare „*Cogito, ergo sum*", care e singurul adevăr nerăsturnat.

Că sînt, aceasta e lucru neîndoios; dar *cum* sînt, aceasta e enigma, pe care numai reflectată prin receptorii mei o pot vedea. Numai atunci dar cînd nu voi mai avea acești receptori, adecă după moartea mea voi putea să mă văd așa cum în adevăr sînt, „*sicut est*".

Lumea sînt eu văzut de mine însumi și afară de mine nimic nu este, nimic nu are ființă, ci totul este numai oglindirea ființei mele: eu sînt dumnezeul care se vede pe sine însuși și se multiplică în infinit, pentru ca în infinit să se poată vedea însuși pe sine.

Iată, iubite amice, unde poate să ne ducă setea de a ști și de a ne convinge.

Ceea ce ți-am spus aici nu sînt născociri de ale mele, ci idei pe care le-am găsit prin cărți scrise de oameni învățați și adeseori geniali și care m-au încîntat și pe mine, cum pe atîți alți oameni însetați de știință i-au încîntat.

A se perde în asemenea idei este fără îndoială una din cele mai adevărate și mai curate mulțumiri sufletești și fericit este acela căruia îi este dat să-și poată petrece viața în asemenea aiurări.

Nu e, cu toate acestea, mai puțin adevărat că, perdut astfel în idei sublime, omul foarte lesne își perde rostul moral. Căci răsturnînd, fie chiar și numai pentru mine însumi, ideile lui Kant, răstorn și principiile pe care își întemeiază el întreaga lui morală și rump astfel toate legăturile dintre mine și lume.

Tu ai văzut însă prea bine că n-am putut să răstorn nici măcar o *iotă* din enunciațiunea făcută de apostolul Pavel, care nu se adresează la mintea, ci la inima mea.

Cel mai cuminte dintre toţi oamenii, fiind întrebat de un ucenic al lui Lao-Tse care îi sînt vederile despre originea lumii şi despre poziţiunea omului în lume, a stat pe gînduri.

— Pe cine întrebi? — a întrebat apoi — pe om ori pe nizuitorul spre înţelepciune?

— Pe marele învăţător al înţelepciunii, i-a răspuns ucenicul lui Lao-Tse.

— Rău faci — a zis Confuciu — căci nobil şi frumos lucru e cînd omul se ocupă cu întrebările pe care mi le pui, dar nizuitorul spre înţelepciune se ocupă cu întrebări pentru care poate să afle şi răspunsul potrivit cu nevoile vieţei, iar acestea sînt atît de multe, încît nu-i mai rămîne timp şi pentru acea nobilă şi frumoasă ocupaţiune.

E acelaşi lucru pe care ni-l spune şi biserica noastră cînd ne zice: *„Credeţi şi nu scrutaţi"*.

Căci pentru viaţa mea practică e indiferent care-mi sînt ideile şi convingerile, ce ştiu şi ce nu ştiu, cum văd şi cum nu văd lucrurile, dacă numai simţirea mea nu se alterează prin ele.

E frumoasă şi nobilă aiurarea capetelor mari, şi aceia care se perd în asemenea aiurări sînt buni şi fericiţi cîtă vreme sînt perduţi în aiurările lor, cum bun şi fericit e orişicare om cînd doarme liniştit şi visează frumos. Întrebarea e însă: cum este şi cum se simte fieştecare după ce se deşteaptă şi se întoarce în lumea vieţei trăite în aievea. *Aici* bun este şi bine se simte numai acela care nu e nici străin, nici înstrăinat.

Eu străin nu eram încă, dar mă înstrăinasem de tot ceea ce mai nainte îmi era scump şi dădea farmec vieţei mele.

Nu mi se mai întîmplase încă niciodată ca un an întreg să nu-i fi văzut pe ai mei şi cele mai frumoase părţi din viaţa mea erau zilele de revedere.

Mă văd şi acum alergînd înveselit cînd vedeam pe tata, pe mama, pe vreuna dintre rudeniile mele, pe vreun prieten al casei noastre ori pe cineva „de la noi", fie el orişicine, căci pe toţi îi ştiam şi toţi îmi păreau apropiaţi, toţi mă ştiau pe mine şi toţi se bucurau cînd le ieşeam în cale ca să-i mai întreb: „Ce-i pe la noi?“

Dar cînd mă duceam eu pe acasă şi cutrieram toate uliţile şi urcam dealurile şi mă plimbam pe cîmp ca să mai văd o dată locuri pentru toată viaţa neuitate, pe unde ştrengărisem atîta timp?!

Pretutindenea mă revedeam pe mine însumi într-un timp de neasemănată fericire şi pretutindenea îmi ieşeau în cale oameni care de departe îşi arătau bucuria că mă văd şi spre care eu mergeam cu pas mai grăbit.

Fieştecare avea să mă întrebe dacă-mi mai aduc aminte cum atunci şi atunci a fost aşa şi aşa şi fieştecare se bucura cînd vedea că eu îmi aduc aminte chiar mai bine ca dînsul şi că sînt tot cum eram atunci.

Unul îmi fusese tovarăş la şcoală, altul soţ de ştrengării, iar altul mă luase, pe cînd eu eram copil şi el era flăcău, pe cal lîngă dînsul ca să mă ducă la deal ori la cîmp, fiindcă grozav îmi plăcea să stau la foc şi să alerg strigînd cu străşnicie cînd vitele se apropiau de vii ori de sămănături pentru ca să le abat iar la păşune.

Mulţi erau care mă acoperiseră cu haina lor cînd, stăpînit de oboseală, durmeam ca mort; la multe mese mîncasem; în multe case noptasem; la multe nunţi petrecusem: multe au fost, frumoase au fost, şi, cînd veneam pe acasă şi umblam aşa pe uliţe şi pe deal şi pe cîmp, îmi era parcă toate se mai petrec o dată.

Aşa fusese mai înainte: acum, deşi un an trecuse, gîndul de a mă duce pe acasă nu mai avea nici un farmec pentru mine, ba chiar mă şi supăra cîteodată. În mai multe rînduri mi se scrisese că trebuie neapărat să mă întorc, fiindcă mama e mereu bolnavă şi vrea să mă vază; mi se trimiseseră chiar banii de drum şi numai banii de drum: eu nu mă puteam hotărî să plec.

După ce mi-am făcut anul de voluntariat, am rămas fără de îmbrăcăminte, fără de adăpost şi fără de nici un ban în pungă: trăiam din bunăvoinţa amicilor mei; eram cu toate acestea tare hotărît să rămîn în Viena şi-mi părea un lucru de tot sarbăd să dau singurii bănişori pe care pusesem mîna pentru o călătorie lungă, obositoare şi lipsită de orişice folos.

Pentru ce să mă vadă mama?!

Ei! şi cu ce se va alege ea, cu ce mă voi alege eu după ce mă va fi văzut?!

N-am plecat dar decît după ce am fost angajat într-un institut privat ca meditator în limba maghiară, şi am plecat aşa ca în timp de opt zile să fiu iar în Viena.

Doamne! cît de schimbată e lumea!

Uliţile şi dealurile şi cîmpul şi oamenii, toate erau atît de mici şi de sarbede.

Venisem pentru patru zile numai: nu mai puteam să mă duc să-i văd pe toţi şi-mi părea lucru fără de rost că mă duc şi pe la cei puţini. Mă duceam numai fiindcă prea tare s-ar fi mîhnit mama dacă nu m-aş fi dus şi pe la aceştia. Oamenii însă de atîta timp nu mă văzuseră şi unii mă opreau din uliţă ca să întru prin casele lor, alţii veneau ei ca să mă vadă. Eu?! Nu mai înţelegeam ce vreau cu mine, nu mai ştiam ce să le zic şi ce să le răspund: sinceritatea şi bucuria lor mă supărau; iubirea lor îmi părea un lucru săc şi ridicol.

Mama stăruise să viu acasă fiindcă ştia că dînsa, dacă va vorbi cu mine, mă va îndupleca să nu-mi mai urmez studiile, ci să rămîn acasă, în apropierea ei, scriitor la notarul de la noi deocamdată, pînă ce mă voi putea aşeza ca să întru şi eu în rînd cu oamenii.

Au trecut însă cele patru zile fără ca ea să-mi zică ceva.

Simţeam că e în casa noastră o încordare, dar nu-mi păsa de ea.

Soră-mea, acum măritată şi mumă a doi copii, plîngea prin ascuns şi-mi spunea mereu să-i scriu ei cînd voi ajunge în strîmtorare, căci ea îşi va vinde casa şi mă va ajuta. Eu îi spuneam că n-o să am niciodată trebuinţă de ajutorul ei.

Tata, omul duios şi totdeauna vesel, era închis la inimă, răstit cu toată lumea, umbla ca printre cuţite şi nu mai ştia ce să-mi facă şi unde să mă pună. Vedeam că are ceva pe inimă, dar nu-mi păsa.

Iară mama era bună, bună, bună, cum fusese odinioară faţă cu soră-mea şi cum acum numai faţă cu nepoţii ei mai era.

Am ajuns, în sfîrşit, să-mi aşez lucrurile în geamantan.

Soră-mea îmi punea rufăria bucată cu bucată, mama i-o dădea, iar tata privea tăcut și întunecat.

Erau lucruri ieșite din mîna mamei, albituri din cînepa noastră și din in crescut în holda noastră, erau și lucruri primite de cinste fie de la vreo mătușe, fie de la vreo verișoară, fie de la vreo fină, dar erau numai lucruri ieșite din „mînă bună", spălate acasă și călcate de soră-mea.

Mama mi le arăta una cîte una, ca să le văd bine, îmi spunea ce-i și cum cu ele, mă ruga cu tot dinadinsul să bag de seamă ca să nu fie schimbate și nu putea să se împace cu gîndul că vor fi spălate de cine știe cine și dimpreună cu rufele cine știe cui și vor ajunge „spurcate" din bune ce sînt. Căci între străini omul atît de lesne „se strică" și nu e bine să mănînci din blid cu străinul, nici să speli cu el în aceeași albie: se ia nu știu ce și nu mai ești ca mai nainte.

Eu rîdeam în mine de naivitatea ei și abia tîrziu, după ce am cetit cercetările făcute de Jaeger asupra miroaselor, am aflat ce este așa-numitul „senzitivism" și am trecut preste *Welt als Wille* a lui Schopenhauer, am început să simt și eu că era ceva foarte serios în temerile mamei. Și abia după ce m-am „stricat" și iar m-am destricat am înțeles și eu cum „se strică" omul între străini.

Atunci însă nu-mi păsa.

— Bine, grăi tata în cele din urmă, eu te văd că te gătești de plecare; tu însă nici n-ai vorbit cu noi cît ai stat acasă.

— Ce aveam să mai vorbesc?! îi răspunsei, dînd din umeri.

— Lasă-l să plece cu inima întreagă, îi zise apoi mama. Acum e om și el și știe mai bine ca noi unde și cum îl trage inima.

— Să fie cu barba pînă în brîu și să ajungă chiar împărat, grăi tata, eu sînt tot mai mare ca el!

— Ești — zise mama — dar n-ai nevoie să fii; e destul să-i spunem și el face de bunăvoie cum zicem noi. Am avut și eu, urmă apoi întorcîndu-se spre mine, gîndurile mele de femeie neumblată prin lume; văd însă acum că tatăl tău avea dreptate, fă tu cum știi, fiindcă e mai bine să faci și rău decît ca să-ți pară toată viața rău că ai ascultat de noi. Dacă ar fi să te căiești vreodată, o să-ți vii în fire. Du-te, dragul mamei! du-te cu toată inima — zise ea — apoi începu să plîngă. Sînt atît de proastă eu. Mă tem fără ca să știu de ce. Numai dacă tu n-ai crede că ești bun cînd ești slab și te lași ca orișicine să facă ce vrea cu tine. Dar, zise iar întorcîndu-se spre tata, vina e a noastră, căci prea l-am lăsat să fie al tuturora!

Iar mie nu-mi păsa!

Astăzi îmi pasă; astăzi plîng și eu; astăzi îți zic și eu ție cum mama îmi zicea atunci mie; astăzi știu și eu că e mai bună durerea pe care ți-o faci tu însuți decît mîhnirea pe care ți-o fac alții și că lacrima e stoarsă prin o acțiune reflexă pornită dintr-o inimă care poate încă să deie fericire.

Căci curcubeu e tot ceea ce e gînd și cugetare, curcubeu sînt ideile și convingerile, curcubeie sînt teoriile și principiile și numai simțirile sînt raze calde și urzitoare de viață adevărată.

IX

Iubite amice!

Nu scăpa din vedere că sînt dascăl și că nu voiesc să-ți fac biografia mea, ci să-ți arăt cum am ajuns eu să-mi pun întrebarea: *Omule, ce ai tu să iubești mai presus de toate și pînă unde are să meargă iubirea ta,* pentru ca, mereu vesel, mereu avîntat și mereu mulțumit, să treci prin viață.

Îți vorbesc dar de mine însumi, de copilăria mea și de părinții mei numai spre a te face să simți și tu ceea ce eu numai foarte tîrziu am ajuns a simți, că legăturile dintre om și om toate sînt cuprinse în legăturile dintre părinți și copii.

Eu o știam aceasta încă de pe timpul cînd mama mă învăța să spun pe de rost rugăciunea de toate zilele și-mi arăta cum Dumnezeu e „tatăl nostru“ al tuturora și cum noi, oamenii, sîntem fiii lui și, prin urmare, frați între noi.

Mi s-a spus mai tîrziu că și împăratul e părintele tuturor supușilor săi, care iar sînt ca niște fii ai lui și ca frați între dînșii.

Biserica, mi se zicea tot atunci, este mama tuturor credincioșilor, care, ca fii ai ei, sînt frați între dînșii.

Tot mumă ne este, mi se zicea ceva mai tîrziu, și patria și, mai ales, națiunea, iar noi, fiii patriei ori ai națiunii, sîntem ca niște frați între noi.

Am ajuns în urmă să învăț și mai în urmă să studiez istoria omenirii și am văzut cum, pretutindenea și totdeauna unde s-a întemeiat o viață mai dăinuitoare, obiceiurile, legile și așezămintele toate s-au dezvoltat din legăturile dintre părinți și copii.

Mi-am dat, în sfîrșit, silința de a mă dumeri asupra celei mai dăinuitoare dintre toate creațiunile omenești și am rămas încîntat de claritatea cu care Confuciu derivă totul din legăturile firești dintre părinți și copii și am înțeles ce vrea el să ne spună cînd zice că acela care nu e bun fiu nu e nici tată bun, nici soț bun, nici frate bun, nici bun om.

Același adevăr iese la iveală în marile opere de artă, începînd de la *Oedip*, *Niobe* și *Laocoon* pînă la:

„O, mamă, dulce mamă, din negură de vremi
Pe freamătul de frunze la tine tu mă chemi."

Căci nimic nu-l atinge pe om ca pietatea fiiască și nimic nu-l face atît de nemilos ca lipsa de ascultare fiiască.

Hamlet se ridică și se înalță cînd vrea să răzbune pe tatăl său, dar se mistuie el însuși prin sine cînd iese la iveală că jertfa răzbunării e chiar muma lui, și Ofelia, orișicît de bună ar fi, trebuie să vază pe tatăl ei murind și să-și peardă mințile pentru că a iubit pe un om care e osîndit să urască pe muma lui.

Desdemona, femeia dulce și credincioasă și nevinovată, trebuie să moară ucisă de mîna soțului ei atît de mult iubit, fiindcă a fost blestemată de tatăl ei.

Romeo și Iulia? De ce trebuie să moară ei? Pentru că n-au ținut seamă de un capriț al părinților săi, care abia pe mormintele lor uită supărările din trecut și își strîng mîna.

Altfel nu se putea, fiindcă opera nu ne-ar mulțumi dacă ea n-ar jertfi pe fiul neascultător, fie el *altfel* orișicît de bun. Iar aceasta nu pentru că *e vinovat*, căci *vina* și-o ispășește prin suferințele lui, ci pentru că firea nu ne iartă să credem că el va putea să și rămînă destul de bun pentru ca să fie fericit ca soț, ca părinte, ca om între oameni, și astfel moartea lui e singura mîngăiere pe care ne-o poate da opera de artă.

Acela, ne zice firea noastră, care poate să stăruie în călcarea voinței părintești, orișicît de bun ar fi altfel, e numai din întîmplare bun, dar poate, cînd i se dă ocaziunea, să săvîrșească orișice faptă rea.

N-aș fi avut, iubite amice, decît să privesc împregiurul meu pentru ca să mă încredințez că și în viața noastră de toate zilele pretutindenea iese la iveală același adevăr și că totdeauna amarnic s-au amăgit aceia care și-au pus credința în oameni ce nu erau buni fii și, prin urmare, nici buni părinți, nici buni soți. Căci nimenea nu-mi este mie omului mai aproape ca părinții mei, ca copiii mei, ca soția mea; și dacă pînă chiar și pe aceștia am putut să-i nedreptățesc, numai omul lipsit de judecată mai poate să creadă că pe el n-am să-l nedreptățesc dacă se va însoți cu mine.

Dar de ce oare mi-aș mai fi dat silința de a mă încredința cînd le știam toate acestea atît de bine?! Pentru mine, fiul secolului XIX, toate acestea erau mofturi învechite, niște lucruri bune pentru popi, bune pentru mințile întunecate de bigotism, bune pentru chinezii care nu știu ce va să zică progres și lumină: eu, tinărul însetat de știință, de idei și de principii, nizuiam mai sus, eu voiam să aflu cheia pentru înțelegerea tuturor lucrurilor, organul prin care eu îmi stăpînesc nervii, distribui după placul meu perturbațiunile și produc stările tonice acolo și numai acolo unde mie-mi vine la socoteală.

Întorcîndu-mă iar la Viena, mi-am înscris în „Indice“ colegiile obligate la Facultatea de drept, apoi am început să cetesc cărți scrise de filosofi asupra istoriei filosofice și să asist la prelegerile date de prof. Zimmermann de psihologie, la cele date de prof. Lorenz din filosofia practică și mai ales la cursul de anatomie al lui Hyrtl, pentru ca să pot trece mai tîrziu la cursul de fiziologie al lui Brücke şi să-mi cîştig astfel dreptul de a tăia cadavre omeneşti, de a umbla printre bolnavii din spital și de a asista la vivisecțiuni.

Dintre profesorii mei nu mai puteam gusta decît pe Glaser, care desfășura principiile fundamentale ale dreptului penal, și pe Lorenz Stein, care face în cursul lui de economie națională mai multă filosofie decît economie de vorbe.

Astfel am pornit eu spre ştiinţă.

N-am de gînd să-ţi spun cum am umblat şi pe unde am ajuns, căci e foarte larg cercul prin care am rătăcit.

Soţul şi mentorul meu nu era numai poet, ci totodată și un om care s-a adîncit încetul cu încetul — ceea ce eu n-am făcut — în toate ştiinţele omeneşti și a ajuns în cele din urmă cel mai ştiutor dintre oamenii cu care eu am avut în viața mea mulțumirea de a sta de vorbă.

Nici el, nici eu nu studiam pentru ca să ne „calificăm", spre a le împărtăşi altora ceea ce ştim, ci pentru că aceasta era pentru noi cea mai plăcută perdere de timp.

Şi dacă viața mea ar fi fost numai nopțile petrecute discutînd cu el despre toate cîte sînt și cîte nu sînt, cîte stau și cîte nu stau prin cărți, mult mi-e vrednică să fi fost trăită, mult mi-e frumoasă și mult aş vrea să trăiesc ca să-mi aduc aminte de ea.

Era însă o mare deosebire între noi. El iubea ştiinţa și se dădea rob al ei, știa totdeauna care sînt cărțile pe care mai are să le cetească și care sînt cele mai nouă aparițiuni importante în literatura universală. Îndată dar ce-și primea banii de acasă îşi cumpăra cărți, se închidea în casă şi timp de cîteva zile cît îl țineau banii rămaşi, nu-l mai vedea nimenea. Apoi începea să vînză la anticar cărțile cetite dacă nu punea deosebit preţ pe ele.

Eu n-am iubit știința niciodată; de aceea nici n-am jertfit nimic pentru dînsa, nici n-am ostenit vreodată ca să mă adîncesc în ea. Ceteam și întrebam și scrutam, pentru că voiam să mă dumeresc asupra unei întrebări mai mult ori mai puțin lămurite pe care mi-o puneam în fieştecare clipă a vieţei mele. Nu dar studiind, ci căutînd cu neastîmpăr am trecut eu prin literatura universală, nu pas cu pas am înaintat, ci alergînd am rătăcit prin lumea ştiinţei omeneşti.

Eu n-am să-ţi arăt decît punctele prin care am trecut în această rătăcire a mea spre a mă întoarce iar „acasă la noi“.

La început mă zăpăcisem cu desăvîrşire.

Pe cînd capul îmi era plin de *„apriori“* şi *„aposteriori“*, de empirism şi de transcendentalism, de „imperativul categoric“ şi de celelalte idei ale lui Kant pe care nu le înţelegeam încă, mă mai opinteam să înţeleg şi pe *„Eu“* al lui Fichte şi să aprofundez pe Schelling, ba pînă chiar şi pe Hegel.

În acelaşi timp ceteam şi operele economiştilor Stein, Rau şi Roscher, Adam Smith şi Maltus, L. Blanc şi J. B. Say, ba mai scriam şi studiile *Noi şi maghiarii.*

Iar printre toate acestea alergam la cursul lui Hyrtl, omul cinic şi plin de spirit răutăcios, care îşi bătea joc de cei ce cred a fi înţeles ceva din masa numită creier şi stătea evlavios ca preotul în faţa altarului cînd ne lămurea asupra importanţei pe care o are pentru întregul organism găuricea abia văzută din osciorul pe care-l ţinea în mînă.

Acesta e singurul lucru care m-a atins pe mine în întreaga ştiinţă anatomică şi, plecînd din amfiteatrul în care celebrul profesor îşi desfăşura ştiinţa, îmi ziceam totdeauna numai: *„Toate sînt grozav de cuminte alcătuite !“*

Dacă cel mai cuminte dintre toţi oamenii m-ar fi auzit, el mi-ar fi zis: *„Ce vrei mai departe? Nu eşti mulţumit de a şti atît? Omule ! fii cuminte şi caută de treburile tale, căci aici tu n-ai nimic de dres !“*

Eu însă voiam să ştiu tot; am trecut dar şi în sala de secţiuni.

Eu, feciorul mamei, în sala de secţiuni !

Nu se poate în lumea aceasta un lucru mai urît şi mai barbar, nu [e] o privelişte mai neomenoasă ca o sală de secţiuni, cu mesele ei lungi şi pline de cadavre bucătăţite, la care nişte băieţoi lipsiţi de pricepere taie, sub cuvînt de a studia, ca în niște bureți stricați în leșurile fraților săi.

E în natura lucrurilor că pentru mine, omul încă viu, petrecerea în sala aceasta e cel mai greu chin, fiindcă ceea ce miros, văd ori pipăi aici e pentru mine cea mai rea otravă, cea mai urîtă moarte, și firea, care e mai cuminte ca mine, mă alunga mereu și mă mîna la aer curat, la apă limpede și la frunză verde.

Eu am stat cu toate acestea în atmosfera aceasta nesuferită și am tăiat cu cuțitul în cărnurile pline de sucuri otrăvitoare, fiindcă voiam să văd cu ochii mei, să aflu, să știu și să înțeleg.

Am fost o dată, de două ori am fost, am mai privit apoi cum unul studia intestinele răsturnate pe masă, altul creierii din țeasta despicată în două, iar altul inima cu marele simpatic, mușchii din pulpă, arteriile din obraz ori șira spinării: am văzut oase moarte, carne putredă și sînge stricat și am plecat mai departe.

Dar nu în zadar umblasem; un mare folos aveam: *Știam acum că eu de aici nu pot să am nici un folos !*

Am trecut la profesorul Brücke, un neamț conștiincios și iubitor de exactitate, care ne spunea cu mai puțin spirit, dar cu aceeași claritate ca Hyrtl, tot ceea ce se știa pe timpul acela despre funcționarea organelor trupești.

Îndemnat, precum se vede, de vreun filolog neastîmpărat, el ne-a făcut și un curs special asupra limbei și ne-a arătat cum rostirea fieștecărui sunet atîrnă de la existența și tăria unor anumiți mușchi și cum popoare întregi n-au în limba lor vorbită anumite sunete fiindcă lipsesc în organul lor anumiți mușchi ori modifică anumite sunete pentru că mușchii de la care atîrnă rostirea lor sînt la ele mai tari ori mai slabi ca la alte popoare.

De aici parcă înțelegeam ceva.

Plecînd din ideea mea fixă, trăgeam fără de sfială concluziunea că e destul să constat deosebirea sunetelor pentru ca să fiu convins că există și în alcătuirea organului o deosebire. Căci sunetul e și el rezultatul unei acțiuni reflexe, care nu se poate produce dacă nu există mușchiul, iar dacă există mușchiul și e ajuns în stare tonică, trebuie neapărat să se producă și nu poate fi decît așa cum e alcătuirea organului.

Eu n-am deci nevoie să scot limba din gura fratelui meu și să o examinez cu lupa pentru ca să aflu dacă mușchii lui sînt ori nu întocmai ca ai mei. E destul să-l aud vorbind pentru ca să aflu ceea ce voiesc să știu.

Astfel noi românii avem în graiul nostru viu sunete pe care alte popoare nu le au. Atît îmi e destul pentru ca să fiu convins că noi toţi avem aproape aceeași musculatură în organul vorbirii și ne deosebim în ceea ce privește alcătuirea acestui organ de toţi ceialalţi oameni.

Această deosebire nu poate însă să se mărginească la mușchi. Dacă deosebirea există în ceea ce privește mușchii, ea trebuie să existe și în vasele de sînge și mai ales în ţesătura nervilor, care regulează funcţionarea organului, deși noi, cu mijloacele noastre, n-am ajuns încă să constatăm și aceste deosebiri.

Și, iarăși, dacă deosebirile există în ceea ce privește organul vorbirii, ele nu se pot mărgini la acest organ, ci trebuie să existe și în ceea ce privește alte organe cu mult mai importante pentru viaţa omenească, cum este ochiul, urechea, creierul, inima ori marele simpatic, cu tot ceea ce atîrnă de el. Și dacă deosebirile există, mie îmi este destul să văd manifestările vieţei pentru ca să fiu convins despre existenţa lor.

Oameni mari și scrutători conștiincioși au luat însă scalpelul și lupa ca să constate chiar din organ aceste deosebiri. Eu nu zic că nu este firească curiozitatea lor și că nu e nobilă și frumoasă ocupaţiunea cu care își petrec viaţa. Ei trebuie să se simţă foarte fericiţi cînd, după cercetări îndelungate și obositoare, descoper vreun nou mușchi microscopic, vreun nerv pînă acum necunoscut ori vreun nou soi de globuleţe în sînge. Mie însă descoperirea lor nu-mi este de nici un folos. Ea poate să-mi satisfacă curiozitatea, poate să mă mulţumească, fiindcă mă întărește în convingerea pe care o aveam și mai nainte, dar nu poate să mă ducă înainte, nu să-mi spună mai mult decît ceea ce știam mai nainte din manifestările vieţei.

Mie, iubite amice, nu mi-a rămas din cursul celebrului meu profesor decît simțămîntul că alcătuirea trupului meu nu este deopotrivă, ci numai mai mult ori mai puțin asemănată cu alcătuirea altor trupuri omenești. În oasele mele, în carnea mea, în mușchii mei, în nervii mei, în vasele mele de sînge, ba pînă chiar și în sîngele ce curge prin ele e ceva particular, iar despre aceasta mă conving din manifestările vieței mele.

Multe am mai cetit și am mai auzit de atunci și pînă în ziua de astăzi în materia aceasta, dar n-am avut decît folosul de a mă fi întărit în convingerea pe care mi-o făcusem atunci și de a fi înțeles mai bine simțămîntul de care era stăpînită mama cînd mă temea de „străini“.

Unul a constatat că în urechea omului e pentru fiecare sunet, iar în ochiul omului pentru fiecare coloare un deosebit fir de nerv, astfel că acela care nu are firul nu aude sunetul ori nu vede coloarea, ci numai ceva mai mult ori mai puțin asemănat ca sunet ori coloare.

Altul a aprofundat creierii cu celulele dintr-înșii și a constatat că fieștecare celulă reprezentă ceva deosebit și că celulele care reprezentă lucruri de același fel sînt grupate la un loc, astfel că toate aptitudinele sînt localizate, limba aci, profesiunea colo, știința în altă parte și iar în altă parte păcatele unul cîte unul, după felurile și asemănările lor.

Toate acestea sînt lucruri foarte interesante și instructive; ele însă nu mă duc mai departe decît cursul profesorului meu de fiziologie.

Mie îmi pare mai important să știu cum am ajuns eu să am organele mele trupești așa cum le am și dacă pot ori nu să le modific, întărind ceea ce e prea slab și slăbind ceea ce e prea tare în ele.

Iar în fața acestei întrebări cercetările fiziologice sînt parte zadarnice, parte de prisos.

Am lăsat deci și fiziologia, și filosofia, și economia națională și am început să mă ocup cu fizica și cu zoologia, pentru ca să pot apoi ceti cu destulă pregătire scrierile lui Darwin, căci Darwin dă răspuns la întrebarea ce mi-o pusesem eu.

Principiul pe care Darwin își întemeiază întregul sistem fusese însă emis de Schopenhauer: trebuia deci să cetesc înainte de toate scrierile acestuia.

Amicul meu mi-a dat, drept întroducere în filosofia lui Schopenhauer, o cărticică intitulată *Über die vierfache Wurzel des Satzes von zureichenden Grunde.*

Îți vorbesc despre cărticica aceasta pentru că eu prin ea am ajuns să știu ce va să zică a înțelege și a fi convins, prin ea am simțit prima dată în viața mea *mulțumirea convingerii.*

Mi s-a întîmplat cu cărticica aceasta ceea ce mai tîrziu mi s-a întîmplat cu *Santa Cecilia* a lui Raffaello.

Văzusem în timp de cîteva zile o mulțime de opere de artă, între care și *Nunta* lui Paulo Veronese, care mie îmi părea și ca concepțiune, și ca executare cea mai frumoasă dintre toate. Mai ales aceasta îmi plăcuse atît de mult, încît m-am dus de trei ori să o văd. Îmi era cu toate acestea parcă nu înțeleg *de ce* și-a dat măestrul italian osteneala foarte mare de a crea opera aceasta, care îmi încînta vederea, îmi mulțumea mintea, dar nu-mi atingea deloc inima.

Am plecat dar mai departe cu simțămîntul oarecum umilit că nu înțeleg, fiindcă n-am cuvenita pregătire pentru ca să pot înțelege operele de artă.

Două zile în urmă am văzut însă la Bologna pe *Santa Cecilia* și, chiar mai nainte de a-mi da seamă despre ceea ce văd în această operă, ca din senin ochii mi s-au umplut de lacrimi.

Și n-aveam de ce să lăcrimez.

Nu e în *Santa Cecilia* nimic trist, nici o notă dureroasă, nici o umbră întunecată, ci totul e senin și vesel ca în *Sponsalizio* de la Milano.

Îmi era însă parcă măestrul fusese cel mai bun dintre prietenii mei; îmi era parcă-l vedeam lucrînd vesel ca un copil răsfățat și încîntat de ceea ce face; îmi era parcă mă simt și eu tot atît de vesel și de încîntat ca dînsul, și ceea ce mă durea era că și pentru dînsul, și pentru mine veselia aceasta și încîntarea aceasta nu pot să ție în vecii vecilor.

Iar de aici înainte am înțeles multe opere de artă și de multe ori, umblînd așa singur, mi-am zis mie însumi: „Da! bine e să trăiești în lume!“

Tot astfel cetisem o mulțime de cărți care mi-au plăcut, dar nu înțelesesem încă niciodată *de ce* autorii lor și-au dat osteneala de a le scrie.

Abia cetind cărticica lui Schopenhauer am simțit și eu ceea ce acum în atîtea rînduri îți spun ție că adevărul, fie el orișicît de sec, tot din inimă pornește și tot la inimă străbate.

Îmi era parcă-l văd pe omul încă tînăr cum își scrie cartea, fiindcă nu-l iartă firea să păstreze în el cunoștința adevărului și nu are astîmpăr cîtă vreme simte numai el singur nespusa mulțumire de care e cuprins.

Și, totuși, Schopenhauer în cărticica aceasta spune cele mai „seci“ adevăruri: ne arată cum omul își pune față cu toate lucrurile întrebarea *„de ce?“* și caută un *„fiindcă“*, un *„pentru că“*, un *„deoarece“* drept răspuns la întrebarea pusă.

După ce ai cetit însă cartea, ți-e parcă te-ai renăscut. Știi deodată despre ce ești și despre ce nu ești convins, ce poate să-ți deie liniștea sufletească pe care ai perdut-o prin îndoielile tale.

La acel *„de ce?“* ai să cauți răspunsul și, dacă ai găsit odată un *„fiindcă“*, ești împăcat cu tine însuți.

Mă întrebam și eu: *„de ce“* și-a scris Schopenhauer cartea?

Schopenhauer îmi dă el însuși răspunsul în întroducerea pe care o face.

El arată ce este știința și ce este arta, apoi ne spune că filosofia, precum o înțelege el, nu e știință, ci *un fel de artă*, și anume artă în ceea ce privește cuprinsul și știință numai în ceea ce privește expunerea.

Această enunciațiune eu nu puteam atunci și nu pot nici acum să o înțeleg altfel decît că filosoful, întocmai ca artistul, lucrează nu în vederea unui scop „practic“, ci pentru mulțumirea sa proprie, pentru că e stăpînit de trebuința neastîmpărată de a spune mai departe ceea ce vede în el.

Și gîndul acesta și străbate în adevăr prin întreaga filosofie a lui Schopenhauer, care e de o „clasică grobianitate“ cînd vorbește despre oamenii ce scriu în vederea unui scop „practic“.

Tot din enunciațiunea făcută de Schopenhauer eu am tras atunci și trag și acum concluziunea că filosoful nu rezonînd a ajuns la recunoașterea adevărului, ci s-a pomenit deodată, ca poetul, stăpînit de o puternică impulsiune. Întrebarea *„de ce?“* se pune ea de ea în mintea lui și răspunsul se ivește și el ca din senin. Filosoful raționează deci *numai atunci* cînd vorba e să convingă pe alții; el însuși e convins fiindcă e convins și se simte convins așa precum este fiindcă nu poate să vadă lucrurile altfel de cum le vede.

Și, în adevăr, filosofia lui Schopenhauer e una din cele mai încîntătoare poezii. Admiți ori nu ceea ce zice el, ești încîntat atît de ceea ce spune, cît și de forma în care-și desfășură vederile.

El dovedește în felul lui a doua parte din enunciațiunea făcută de apostolul Pavel.

După ce, ajutat de cea mai vastă erudițiune, arată cu o claritate neasemănată că în adevăr totul e în lumea aceasta *„per speculum in aenigmate“*, părere și vis numai, el face un mare pas înainte și ne arată cu aceeași claritate și ajutat de aceeași erudițiune că ceea ce în adevăr este, *„sicut est“* al apostolului Pavel, *„das Ding an sich“* al lui Kant, lucrul în sine, e voința, o voință a toate, care e una și singură, pe care însă noi, așa cum sîntem făcuți, nu o putem vedea decît ca lucruri multe. Lumea e fapta prin care se împlinește voința aceasta, deci o singură faptă, un singur lucru organicește încheiat, și omul, ca parte din acest întreg organic, e organul prin care voința se privește ea însași pe sine. Astfel omul stă în legătură cu tot ceea ce a fost, este și va fi, trecut și viitor nu este în adevăr, ci toate sînt un vecinic prezent, și numai neputințele noastre individuale fac să vedem lucrurile unul după altul, adecă în timp, și unul lîngă altul, adecă în spațiu.

Dacă nu le-am vedea *„per speculum“*, prin carnea noastră, le-am *ști* toate ca un singur lucru vecinic și pretutindenea același. Ba chiar și în viața aceasta se întîmplă cîteodată ca prin vis, halucinînd, în stare hipnotică, cuprinși de somnambulism ori oarecum ca prin minune, să știm ceea ce cu mijloacele noastre știute nu se poate afla, să vedem ceea ce este depărtat în timp ori în spațiu, să înțelegem ceea ce altfel nu ne e de înțeles. După ce vom fi murit dar și ne vom fi dezbrăcat de individualitatea noastră, vom ști totul *„sicut est"* și vom fi atotștiutori și atotputernici, deci în adevăr fericiți: viața *aceasta* e un vis rău, din care abia în clipa morții noastre ne vom deștepta.

Omul căruia îi era dat să-și petreacă viața în asemenea înălțare sufletească nu mai avea trebuință nici de averi mari, nici de mărire lumească, nici de nevastă și copii, nici de frați și prieteni: lui îi era destul să fie sănătos, pentru ca, închis el singur între patru păreți, să se simță fericit.

Așa a și trăit Schopenhauer.

Tocmai de aceea însă jalea și durerea străbat prin toate fericirile lui, și numai închinătorii lui Brahma mai disprețuiesc viața deopotrivă cu Schopenhauer, căruia Dumnezeu îi dăduse atît de mult. În cele mai fericite momente ale vieței sale el nu află că e bine de a trăi în lume, ci numai că e plăcută cîteodată și durerea de a trăi.

Altfel ar fi văzut el lumea dacă inima i-ar fi fost luminată de soarele copilăriei și încălzită de văpaia tinereților, dacă părinți, frați, surori și prieteni s-ar fi împărtășit de fericirea lucrării lui, dacă nevastă și copii s-ar fi răzimat de dînsul, altfel le-ar fi văzut dacă pre lîngă toate celelalte ar mai fi fost și om între oameni, iar nu sihastru ursuz, care numai din auzite cunoaște ceea ce e în adevăr important pentru fericirea omului pe pămînt.

Atunci n-ar fi trebuit să facă în sinceritatea lui mărturisirea că simțămintele sînt ceva ce el nu poate să înțeleagă, căci ar fi simțit și, simțind, ar fi înțeles că omul simte ceea ce nu poate ști și crede ceea ce simte și nu poate să înțeleagă, ar fi simțit și, simțind, ar fi înțeles că nimic în noi nu este atît de real și de hotărîtor ca simțămintele noastre.

Era convins și voia să ne convingă pe noi că singura realitate, *„Das Ding an sich, sicut est"*, e voința a toate. De ce nu s-a întrebat el, cum m-am întrebat eu și cum, desigur, se vor mai fi întrebat și mulți alții: *„Nu cumva voința aceasta intră ca simțămînt în conștiința omului?“*

El e acela care, vorbind despre manifestările voinței în lumea organică, ne spune că fieștecare ființă are organele pe care vrea să le aibă, fiindcă numai avîndu-le poate să reziste în lupta pentru existență. Țapul — zice el în felul lui intuitiv — nu dă cu coarnele fiindcă are coarne, ci are coarnele fiindcă vrea să deie cu ele și iezii se bat în capete mai nainte de a avea coarne.

Dacă așa este — și Darwin a arătat în urmă că așa este — atunci și Schopenhauer n-a făcut filosofie pentru că avea un cap mare, ci avea un cap mare pentru că voise să facă filosofie.

Cap pentru cap: așa, încetul cu încetul, ca și coarnele în capul țapului, s-au produs și creierii cei mari în capul unui Schopenhauer. Și dacă nu e meritul țapului de astăzi că îi sînt mari și vîrtoase coarnele, nu era nici meritul lui Arthur Schopenhauer că îi erau mari și elastici creierii.

„Voința“, așa cum o înțelegeam eu, nu este un caprit individual, ci o tendență oarecum constituțională, care se moștenește din tată în fiu și din fiu în nepot, crescînd mereu și sporind în creșterea ei anumite aptitudini individuale în cei stăpîniți de ea. Astfel se produce în cele din urmă un mare filosof din oameni cu tendențe filosofice, un mare poet din oameni cu tendențe poetice, un mare pictor, un mare muzicant, un mare om de stat, un mare căpitan...

Se produce însă numai *dacă* tendența *persistă* și *crește* mereu.

Iar *persistența* și *creșterea* tendenței nu atîrnă cîtuși de puțin de la acela care, ca rezultat al ei, e „mare“ în felul lui.

Dacă ne-am pune să cercetăm cu scalpelul și cu lupa, ne-am încredința că orișice tendență de felul acesta rezultă dintr-o dezvoltare mai mult ori mai puțin anormală a vreunei părți din organismul trupesc, fie în mușchi, fie în vasele de sînge, fie în țesătura nervoasă și mai ales în celulele creierilor.

Anomalia aceasta, dacă ea consistă în vreo *întărire* particulară, nu s-a putut produce decît sub presiunea împregiurărilor.

Astfel, oamenii care trăiesc pe malul mării și își cîștigă hrana umblînd pe apă trebuie neapărat să-și dezvoalte în mod mai mult ori mai puțin anormal organele care sînt în lucrare cînd vîslesc, înoată și se orientează pe mare, deci brațele, plumînile, ochiul, auzul și părțile corespunzătoare atît din vasele de sînge, cît și din sistemul nervos și mai ales din creieri.

Aceia care nu pot suporta această dezvoltare anormală mor în curînd și dau naștere unei progenituri mai mult ori mai puțin stîrpite. Aceia însă care o supoartă trec anomaliile, deci și tendența și aptitudinile particulare, la copiii lor, care le dezvoaltă mai departe. Căci ei au chiar din naștere ceea ce părintele lor a cîștigat cu muncă grea și fac din trebuință ceea ce părintele lor făcea de nevoie. Astfel tendența trebuie să persiste și să crească mereu dacă împregiurările rămîn aceleași și nu se produce prin vreo încrucișare nenorocită o generațiune stîrpită.

Dacă acum cineva ar voi să meargă cu scalpelul și cu lupa și mai departe, foarte în curînd ar trebui să simță că toți oamenii cu minte au să rîdă de dînsul.

Sînt acum douăzeci și trei de ani, în timpul vacanțelor de toamnă, a murit un prieten de vînătoare al tatălui meu. Eram foarte întristat de moartea lui, fiindcă în copilăria mea îmi spusese multe „întîmplări“ de care rîdeam din toată inima, iar mai tîrziu mă lua și pe mine cu dînsul cînd mergea „la baltă“. Era om înalt și uscat, totdeauna vesel, iute la vorbe și la mișcări și, lucrul care îmi făcea mult haz, cînd se aprindea și vorbea *con animo*, scuipa mereu și își rodea mustața.

Sînt acum vreo șese luni, am întîlnit din întîmplare pe un *nepot* al acestui om, un tînăr de vreo douăzeci și doi de ani: e scurt și gros, e om cam posomorît, dar scuipă mereu cînd vorbește și își mușcă mustața, care abia de curînd a început să-i crească, încît ți-e parcă să zici că omului acestuia îi crește mustața pentru că vrea să o roază.

Nu s-ar face oare de rîsul oamenilor cu minte acela care ar voi să afle cu scalpelul și cu lupa cum s-a produs tendența spre această apucătură și cum și unde s-a mijlocit prin germenul microscopic moștenirea ei?

S-ar face de rîs, fiindcă cu scalpelul și cu lupa lui nu poate să afle nimic, s-ar face însă mai ales pentru că eu nici nu am nevoie să știu care anume și cum sînt organele din care pornește tendența, pentru ca să fiu convins că organele acestea pot să devină din ce în ce mai tari, din ce în ce mai slabe ori să se stîrpească deodată.

Și aceasta e singurul lucru important.

Astfel, văzînd silințele ce oamenii își dau să afle lucruri care nu le sînt de nici un folos, e preste putință să nu ne reamintim cîteodată cuvintele apostolului Pavel: *„Acela care crede că știe ceva nu înțelege încă ce are să știe"*.

Fără de scalpel și fără lupă știm noi oamenii că nimic *în* natură nu poate să fie nemărginit și orișice dezvoltare trebuie să aibă o limită extremă.

Numai așa are înțeles sihăstria lui Schopenhauer. Stăpînit fiind de simțămîntul că în capul lui dezvoltarea cerebrală a ajuns la limita ei extremă, el nu voia să aibă copii, care n-ar fi putut să fie decît niște stîrpituri.

Așa zice el însuși.

Așa să și fie, căci și apostolul Pavel zice: *„E mai bine ca mine, dar mai bine să te căsătorești «decît» să arzi"*.

Și Schopenhauer el însuși știa mai bine ca orișicine dacă *„ardea"* ori nu și el.

Tot apostolul Pavel a mai zis însă că știința e prezumțioasă, pe cînd iubirea zidește, și tot el a mai zis: *„Grăind fie chiar și în limba oamenilor și în a îngerilor, «dacă nu am iubire», sînt ca arama zîngănitoare și ca harfa sunătoare"*.

Eu mă întrebam deci: cum rămîne cu capul cel mare pe care Schopenhauer îl purta cu atîta mîndrie?

De unde vine capul acesta?

A voit Arthur el singur ori mulți oameni de-a rîndul au voit pînă ce el s-a produs?

Apoi, capul acesta nu era numai mare, ci totodată și pus pe un trup bine încheiat și hrănit de un sînge care, ieșit cu îmbelșugare din stomacul cel tare, se curățea trecînd prin niște plumîni puternice.

S-ar fi produs oare capul și trupul, și stomacul, și plumînile dacă toți acei oameni ar fi fost niște desfrînați și dacă ei n-ar fi trăit în mijlocul unui popor cu tendențe filosofice?

Schopenhauer era el ca un fel de meteor ivit numai așa ca din senin, ori era rezultatul unei îndelungate frămîntări petrecute în multe suflete omenești?

Cum rămîne deci cu toți acei oameni care au ostenit cu mai puțină mulțumire ca fericitul purtător al capului?

Eu, nemernicul de mine, omul slab și umilit, în toate clipele de mulțumire ale vieței mele îmi aduc aminte de părinții mei, de rudele mele, de prietenii mei din copilărie, de toți cei ce m-au făcut să fiu ceea ce sînt, căci mai viuă îmi este mulțumirea dacă îmi fac mie însumi mărturisirea că fără de dînșii n-aș ști să simt mulțumirea pe care o am.

Cum este cu putință ca un om care atît de mult a primit de la părinții, de la rudele, de la neamul lui să treacă în filosofia lui practică cu vederea că de la tata și mama pleacă întreaga viață, deci și întreaga filosofie practică?

Ori eu eram cu ochii împăingeniți, ori lui Schopenhauer îi lipsea ceva: ori la mine, ori la el era un defect de educațiune.

Iară defectul, iubite amice, atunci numai la mine putea să fie.

Căci cine eram eu? Eu care în copilăria mea ștrengăream cu toți desculții de pe uliță, ba atît de adeseori îmi aruncam și eu încălțămintele preste gard în grădină ca să fiu ca ceilalți?

Eu cu mintea mea croită la sat și cu ideea mea fixă trăgeam chiar din principiile etice ale lui Schopenhauer concluziunea că în lumea aceasta foarte mult atîrnă de *creștere*, că singura creștere bună e cea *firească* și că creșterea firească nu e cu putință decît sub privegherea părinților, fiindcă aceștia au și ei tendențele ce urmează să fie dezvoltate în copil și astfel ajută oarecum din slăbiciune, dar nu pot niciodată să împedece dezvoltarea aptitudinilor, care mai ales în copilărie se face.

Voiam deci să știu cum judecă în materia aceasta alți oameni mai cu minte ca mine; astfel de la Schopenhauer n-am trecut, precum avusem de gînd, la Darwin, ci la J.-J. Rousseau și la enciclopediștii francezi, apoi, prin Pestalozzi, în pedagogia germană. *„Rațiunea“* pe care Revoluțiunea franceză a pus-o în locul lui Dumnezeu nu era, după priceperea mea, decît *Weltmeister*-ul francmasonilor și *voința* lui Schopenhauer, deci un lucru care pe mine nu putea să mă mulțumească, nu să mă despăgubească pentru Dumnezeul lui Cristos, pe care voiau toți din toate părțile să mi-l ieie.

Nu putea deci să mă mulțumească nici J.-J. Rousseau, care pune, ce-i drept, mult temei pe creșterea firească, dar și-a lăpădat propriul său copil și-și expune vederile asupra educațiunii făcînd educațiunea unui copil care nu e al lui. El însă mai ales în *Confesiunile* lui vorbește atît de clar și de frumos, cu atîta avînt și cu atîta iubire, și spune atît de multe lucruri care pe mine mă încîntau, încît trebuia neapărat să merg cu el și să mă împac încetul cu încetul cu gîndul că eram în mare rătăcire.

Simțămîntul de care eu însumi eram stăpînit nu-l găseam la nici unul dintre autorii pe care îi cetisem, nu la Schopenhauer, pe care-l puneam mai presus de toți, nu, nici la Rousseau, care pentru mine era cel mai ademenitor dintre toți francezii: cum aș fi putut eu să mă încumet a zice că ceea ce aflasem de la mama și de la tata era lucru mai cuminte ca tot ceea ce-mi spuneau acești oameni mari atît prin știință, cît și prin înțelegerea lor?!

Singur Pestalozzi îmi dădea parcă dreptate. Era, ce-i drept, preocupat mai ales de întrebarea cum avem să *instruim* pe copiii altora. Îi iubea însă pe aceștia ca și cînd ar fi fost proprii lor copii.

Dar cine era Pestalozzi?! Un biet de dăscălaș care trăia pe apucate și era atît de neajutorat cînd voia să spună ceea ce poate că atît de bine simțea.

El n-a putut să mă scape de simțămîntul umilitor că sînt preocupat de vederile greșite cu care am plecat de acasă și că toată viața mea am să rămîn preocupat de aceste vederi, un om izolat în mijlocul contimporanilor mei luminați, un fel de om anacronic, care cunoaște adevărul și-l înțelege, dar nu vrea, fiindcă nici nu poate să și-l asimileze.

Astfel era, iubite amice, un timp cînd eu, același om care astăzi îți vorbește, mă plîngeam în mine că părinții mei, care mi-au dat tot ceea ce e bun în mine, au fost nenorocirea mea, fiindcă nu m-au lăsat să cresc ca iarba lui Dumnezeu, ci mi-au umplut capul cu vederi greșite și inima cu simțiri care mă stăpînesc în toate clipele vieței mele și nu mă lasă să fiu ceea ce aș fi fost dacă aș fi crescut orfan și să mă bucur de viață în toată libertatea.

Și părinții mei au murit așa deodată, pe neașteptate, amîndoi într-un timp foarte scurt, mai nainte mama, care era slabă, apoi preste vreo două săptămîni și tata, omul care nu știa ce e boala, care la vîrsta de cincizeci și șase de ani, cînd pentru ultima dată l-am văzut încă viu, era mai rumen ca mine, n-avea peri cărunți și spărgea sîmburii de cireșe cu dinții lui întregi și curați.

Ei! oamenii trăiesc și mor! E lucru dureros, dar o nenorocire nu este a muri cînd lași în urma ta o fată măritată, care are doi copii sănătoși, și un fecior de douăzeci și cinci de ani, pe care toată lumea îl socotește om vrednic de a purta numele tău.

Și iarăși omul care la vîrstă de douăzeci și cinci de ani își perde părinții nu mai are cuvinte de a se plînge că rămîne orfan.

Și, totuși, iubite amice, părintele n-ar voi să moară mai înainte de a-și fi văzut toți copiii așezați, și orfani rămîn toți aceia care, atunci cînd le mor părinții, n-au dacă nu chiar copii, cel puțin nevastă.

Atunci însă nu o știam încă aceasta.

Petrecusem timp de cîteva zile acasă.

Mama, care timp îndelungat fusese mereu bolnavă, era acum sănătoasă, încît am putut să mergem, ca în copilăria mea, împreună la biserică. Mergînd și întorcîndu-ne, la tot pasul ne opream, fiindcă nici dînsa nu ieşise de mult, nici eu nu fusesem de mult acasă, şi oamenii pe care îi întîlneam ne opreau din drum ca să schimbe cîte o vorbă cu noi.

La prînz am avut cîteva rude, iar după-prînz am mers cu tata, toţi trei împreună, ca să vedem pe alte rude de ale mele, căci vorba era să plec de la Arad, unde eram pînă atunci, şi să mă duc mai departe, de unde nu puteam să viu în curînd pe acasă.

Luni dimineaţa am plecat, deocamdată tot numai la Arad, iară miercuri a venit tata să mă ducă iar acasă, fiindcă mama era moartă.

Venise el însuşi, pentru că nu putea să-mi *trimiţă* vestea şi pentru că voia să fie cît mai curînd aproape de mine.

El însă nu mă ştia cum în adevăr eram, ci numai cum mă simţea în inima lui.

Ştirea că mama e moartă n-a fost pentru mine o lovitură atît de grea cum credea el. Căci una e să ştii că a murit cel ce-ţi este mai scump în lume şi să-l vezi mort şi alta e să simţi ce ai perdut în el. Aceasta eu nu o simţeam încă. Nu eram deci nemîngăiat, ba mă simţeam oarecum uşurat, mai liber, mai neatîrnat ca pînă acum.

Da! eu puteam acum să trăiesc şi fără de mama! Dar tata? Ce să făcea el fără de dînsa? El, omul duios şi slab, care de mult perduse deprinderea de a gîndi cu capul lui şi de a voi cu inima lui. Iară el nu plîngea, nu se tînguia, ci era liniştit şi împăcat, aproape vesel, şi mă mîngăia pe mine, certînd pe soră-mea, care era nemîngăiată.

După înmormîntare, ne-am întors acasă şi am întrat numai noi singuri, tata şi eu, în „casa cea mare", în mijlocul căreia stătea vechea masă de stejar poleit la care în atîtea rînduri se adunaseră oameni buni şi vrednici ca să sărbeze „praznicul" casei, pe care cu un ceas mai înainte zăcuse moarta noastră şi care acum era întinsă pentru pomană.

Pe păretele din faţa întrării, între ferestrile despre uliţă, era oglinda, acoperită acum cu văl negru.

Întrînd, tata stătu cîtva timp şi privi din ce în ce mai înduioşat la lucrurile rămase şi la mine, apoi se duse și trase încet vălul de pe oglindă, îl rupse și aruncă bucățile una cîte una pe jos.

— De ce să mai steie aici! zise el. Am îngropat-o! Eu am să mă însor din nou! Am să-mi iau nevastă tînără și să fac un nou rînd de copii! Dar tu! tu ce ai să faci?!

Eu mă apropiai de dînsul și, începînd să-l mîngăi îi spusei că soră-mea și eu ne vom da totdeauna silința să-l mîngăiem, că multe bucurii îl mai așteaptă în viața aceasta.

Tata se uita zîmbind la mine și mă asculta.

— Măgarule! îmi zise în cele din urmă. Tu vrei să mă mîngăi pe mine?! Tu, care ești mai prost decît ca să știi ce ai perdut tu însuți, dar de cum să mă înțelegi pe mine? Spune-mi că are să fie de aici înainte rău și numai rău ca să-mi pară bine că nu o mai doare și pe dînsa; dar să-mi spui că are să fie bine, și să crezi că așa mă mîngăi?! Ce crezi tu? Ce mă doare pe mine?! Du-te, lasă-mă singur, că sînt om slab și aș putea să te iert. Te-am crescut; te-am scos în lume; mi-am făcut datoria și nu-mi ești nimic dator! Plătește-le-o copiilor tăi dacă-i vei avea vreodată!

M-am dus și cîteva zile în urmă am ajuns între oameni cărora nu le murise nimeni. Erau veseli și eu eram ca dînșii, ba, fiu al tatălui meu, cel mai vesel dintre toți: am glumit, am rîs, am jucat, m-am bucurat de viață și de tinerețele mele.

În mijlocul acestor petreceri mi-a venit știrea că tata e pe moarte și nu poate muri de dorul meu.

Am grăbit iar acasă, dar am sosit prea tîrziu...

Acum eram liber și neatîrnat, puteam să fac tot ceea ce-mi plăcea, nu aveam să mă mai tem că voi mîhni pe cineva, căci ce-mi păsa mie de cei rămași! Liber eram și aveam cea mai deplină conștiință a neatîrnării mele, dar tocmai conștiința aceasta era simțămîntul perderii celei mari.

Nu mai eram al nimănui; eram deci al tuturora, al orișicui: eram al tuturora, deci al nimănui și niciodată întreg al meu.

Îți grăiesc în limbă omenească și simt că n-ai să mă înțelegi dacă n-ai simțit și tu vreodată în viața ta ce voiesc să-ți spun cînd zic: *din zi în zi tot mai mult îmi* *păream eu însumi mie ca un lucru aruncat la marginea drumului de țară, pe care poate să-l ridice cine vrea ca să-l întrebuințeze cum vrea.*

Și m-a ridicat cine-a voit și cine cum a voit m-a întrebuințat și apoi m-a aruncat la margine de drum: întreg nimenea n-a voit să mă aibă!

Și numai acela care întreg se dă poate să știe ce este dulceața faptei săvîrșite cu toată mulțumirea.

Acela de care orișicine poate să abuzeze abuzează mereu el însuși de sine și de aceea le face toate cu inima îndoită.

Căci *mulțumirea,* iubite amice, *e conștiința acordului dintre voința mea și altă voință,* iar deplin nu poate fi acordul acesta decît atunci cînd întreg mă dau și mă dau fără mustrare, cum, afară de Dumnezeu, numai părinților mei, nevestei mele și copiilor mei mă pot da.

Alții nici nu mă lasă, nici nu mă primesc întreg.

Singur copiii, care sînt încă apropiați de Dumnezeu, te mai lasă și te mai primesc. Și timp îndelungat singura mîngăiere omenească mi-a fost iubirea copiilor, mulțumirea de a petrece cu dînșii și de a face voile lor.

Îmi era, cînd mă jucam cu dînșii, parcă tot mai e viață în mine și simțeam că tot mai sînt și eu bun de ceva cînd vreunul dintre dînșii se bucura de mine și mi se dădea și el în toată sinceritatea lui.

Și totuși...

Mergînd odată la școală, am văzut la portița uneia dintre casele mai curate din strada Palestinei o copilă de vreo patru ani, frumușică, curățică, sprintenă și cu ochii vii, pe care atît de adeseori îi găsim la ovrei.

Eu nu sunt cosmopolit, dar pot să-i iubesc pe toți oamenii, pe unii mai puțin, pe alții mai mult, dar pe toți pe care îi știu. Singur ovreii sînt aceia pe care nu-i pot suferi și de care mă depărtez, fără ca să-mi mai dau seamă de ce. Însă ovreul cerșitor nu mai e pentru mine ovreu, ci cerșitor, și copilul ovreului îmi e numai copil.

Am cedat deci pornirii mele și m-am dus la copilița cea sprintenă ca să privesc mai de-aproape în ochii ei și să schimb cîteva vorbe cu ea.

Copila, gentilă și binecrescută, îmi spuse cum o cheamă și ce face, apoi mă întrebă:

— *D-ta cine ești și de unde mă cunoști?*

Admiți dimpreună cu mine că copila era mai cu minte ca mine cînd mi-a pus întrebarea aceasta atît de firească.

Cine eram eu pentru dînsa? Ce-i eram eu ei și ce-mi era ea mie? De unde îmi derivam eu dreptul de a o iubi?

Și n-ai, iubite amice, decît să umbli așa răzleț prin lume pentru ca să simți cît de greu e să găsești pe cineva care îți acoardă din cînd în cînd dreptul de a-l iubi, nici acesta însă nu ți-l acoardă cînd ți-e ție, ci cînd îi e lui inima plină.

Astfel stai mereu cu inima îndoită, fiindcă de atîtea ori simți că bunăvoința ta e cel puțin de prisos și că nu-ți rămîne decît să te închizi în casă și să aștepți ca alții să te cheme cînd au trebuință de tine.

Chiar pe mine, omul născut pentru veselie, *„neatîrnarea“* m-a făcut om fățarnic, care rîde și se zburdă cînd se află între oameni, dar se întunecă după ce s-a întors acasă și a închis ușa în urma lui, privește cînd își deschide fereastra în o lume goală ce se întinde sub un „cer de plumb întunecat“ și, zicîndu-și în fieștecare zi *„Doamne! ce bine e că ei nu mai trăiesc!“*, așteaptă cu îndelungă răbdare sfîrșitul acestei vieți, care atît de puțin e vrednică să fie trăită.

Și dacă cineva mi-ar fi spus atunci că vor mai veni și zile cînd voi rîde și mă voi zburda și fiind ei singuri în casa mea, eu i-aș fi rîs în față.

Iară eu n-am perdut decît pe părinții mei, niște oameni muritori, care mi-au dat mai înainte de a fi murit talismanul mîntuitor.

Ce grozav de nenorociți trebuie să fie aceia care îl perd pe Dumnezeu!

Lor nu le mai rămîne nici măcar mîngăierea de a ști cît de fericiți sînt cei ce rămîn totdeauna în acord cu voința lui, care e scrisă, zice apostolul Pavel, în toate inimile, pînă chiar și în ale păgînilor ce nu cred în el.

X

Iubite amice !

Trei, am zis eu, sînt lucrurile prin care omul se fericeşte; cumpătarea, lăpădarea de sine şi înălţarea sufletească. Ţi-am vorbit şi-ţi vorbesc numai despre cel dintîi din aceste trei lucruri; de aceea am susţinut şi susţin cu atîta stăruinţă că ştiinţa omenească nu-mi este de nici un folos.

Ştiinţa şi convingerea pot, întocmai ca credinţa şi emoţiunea produsă de artă, să deştepte, să întărească ori să slăbească anumite simţăminte şi astfel, indirect, să determine voinţa.

Cîtă vreme însă vorba e numai de voinţa mea, de cunoaşterea ei şi de stăpînirea mea asupra faptelor mele, e indiferent pentru mine ce ştiu şi cum sînt convins şi important numai cum simt.

Cu totul altfel mi se prezentă însă ştiinţa cînd vorba e de *executarea* faptei şi iar cu totul altfel cînd o privesc ca înălţare sufletească.

Nu mai încape nici o îndoială că urîtă şi stricăcioasă e opera de artă care lasă îndoieli în sufletul meu, cum sînt numeroasele comedii în care soţul berbant ori femeia adulteră încheie „opera“ cu vreo glumă proastă, lăsîndu-mă să plec cu întrebarea: *Dar mîne ce are să se întîmple?* Nu e, cu toate acestea, mai puţin adevărat că oamenii care îşi petrec timpul săvîrşind asemenea crime estetice cîştigă adeseori prin „operele“ lor şi bani şi renume.

Căci, voind a fi, omul vrea să se uite din cînd în cînd pe sine însuşi şi foarte lesne se perde, căutînd înălţarea sufletească în *desfrîul estetic.*

Tot trebuinţa de a se uita pe sine îl împinge pe om şi spre ştiinţă. *Desfrîul ştiinţific* nu e însă atît de stricăcios ca cel estetic. Căci chiar şi îndoiala pe care o deşteaptă ştiinţa în sufletul meu poate să fie un cîştig pentru mine. Dacă îţi vei da deci seamă cîte porniri rele s-au consumat în cercetări ştiinţifice, cîţi oameni au fost buni fiindcă preocupările ştiinţifice nu le lăsau timp să-şi arate răutatea şi cît de mare e fericirea celor ce se uită pe sine opintindu-se să dezlege enigma cea mare, vei sta la îndoială dacă arta ori ştiinţa ai să o pui mai presus.

Pune ca mine arta, care e totodată şi ştiinţă.

Aceasta însă nu acum, cînd vorba e numai de cumpătare.

Cumpătare, zici tu, și iubire sînt una și aceeași: ce este cumpătarea ca să ştiu ce este iubirea? Ce este iubirea ca să ştiu ce e cumpătarea?

Iubirea, amice, nu e ca curcubeul de pe cer, pe care pot să ţi-l arăt cu degetul, nici ca firele de nervi optici, pe care pot să ţi le prezent sub lupă, nici ca legile cugetării omenești, pe care pot să ţi le exprim în semne: iubirea e în noi și printre noi, pentru unii pretutindenea, pentru alții nicăirea. Acela, care o are în el pretutindenea, o simte, întocmai precum pretutindenea o caută cel ce nu o are.

Eu nu pot deci să o aflu pentru cel ce o caută, ci numai să-i arăt celui ce o simte cum, pretutindenea unde ea se ivește, viața e dulce și sufletul tare și cum, pretutindenea unde ea se perde, viața se întunecă și sufletul se nemernicește.

Acela care a simţit-o odată aceasta destul a simţit pentru ca, scrutîndu-se pe sine însuşi, să afle şi ceea ce eu am trecut cu vederea ori n-am putut să spun de astă dată.

Tu o pați cu iubirea cum eu am pățit-o cu *„conștiința"*: vrei să ştii ce este fiindcă o simţi în fiecare clipă a vieţei tale şi căutînd să te dumireşti asupra ei, afli ceea ce nu căutai.

—*Ce e conştiinţa*? mă întrebam odinioară și eu.

Tocmai aceasta e însă întrebarea pentru care profesorul meu de anatomie îi lua pe psihofiziologi în bătaie de joc. Căci aceştia vor să afle chiar şi *sediul* conştiinţei, organul ei, punctul în care ea e *localizată* în creieri.

Mie însă puțin îmi pasă de sarcasmul lui Hyrtl: aveam, precum știi, ideea mea fixă pentru explicarea tuturor fenomenelor psihofiziologice şi mă interesa tot ceea ce stă în oarecare legătură cu ea.

Frunzărind mereu prin fel de fel de cărţi şi stînd de vorbă cu oameni mai ştiutori ca mine, am dat în cele din urmă de Spencer.

Cartea lui e una din cele mai interesante cercetări psiho-fiziologice, atît ca metod, cît şi mai ales ca sistem de adevărată operă de artă. Deşi n-am cetit decît traducerea franceză, deci o palidă copie de pe originalul englez, eram atît de plin de nervi şi de perturbaţiuni, încît îmi perdusem în cele din urmă somnul şi cînd aţipeam aşa cu capul plin de frămîntări, visam fel de fel de dezlegări pentru problemele ce mi se puneau.

Eruditul englez face cea mai amănunţită analiză asupra sistemului nervos, arătînd cum sînt „construiţi" nervii, care e compoziţiunea materiei nervoase, cum firele de nervi se ramifică în tot trupul, cum sîngele „alimentează" prin vasele capilare sistemul nervos şi cum *perturbaţiunea* produsă într-un punct oarecare al sistemului se propagă cu repeziciune „crescîndă" spre creieri, ba măsoară chiar şi „celeritatea" propagării.

Toate acestea spre a mă face să înţeleg cum *perturbaţiunea* străbătută în creieri e *„percepută"* şi intră ca „senzaţiune" în *„conştiinţă"*.

M-a atins cineva cu un fir de păr. Dacă în punctul în care am fost atins se află capătul unui nerv tactil, se produce în receptor o perturbaţiune, care în cel mai scurt timp se propagă de-a lungul firului pînă în creieri şi eu am „senzaţiunea" atingerii, „conştiinţa" că am fost atins în acel punct. N-am însă conştiinţa senzaţiunii dacă nervul în care s-a produs perturbaţiunea e rupt, e paralizat în genere, dacă perturbaţiunea nu poate să străbată pînă la creieri ori dacă creierii sînt îmbolnăviţi şi nu mai pot să fie perturbaţi în mod normal.

În limba românească nu există cuvîntul *„conştiinţă"*, nu există deci nici în capul românului noţiunea pe care ne-am deprins a o lega de acest cuvînt.

Românul zice că *„simte"* cum a fost atins cu firul de păr, că *„ia aminte"* atingerea. Iar atunci cînd nu mai simte şi nu mai ia aminte, el zice că-şi *„perde simţirile"* şi, dacă iar simte şi ia aminte, *„îşi vine în fire"*, *„îşi vine în simţiri"*.

Iară eu nu pot să judec lucrurile decît cu capul meu de român.

Voind să-mi arete cum trebuie să-mi închipuiesc perturbaţiunile de care-mi vorbeşte, Spencer zice să-mi închipuiesc că ating cu vîrful acului suprafața unei mase de răcituri. Vibrațiunea care se produce în punctul atins se va propaga în întreaga masă elastică, încît într-un timp foarte scurt nici o moleculă nu va mai sta la locul ei de mai înainte. Încetul cu încetul însă starea de mai înainte se va restabili.

Așa am să-mi închipuiesc și perturbațiunea nervoasă. Deosebirea e numai că masa nervoasă e viuă și cu mult mai elastică și astfel schimbarea moleculară se petrece cu o nespusă repeziciune.

Dacă însă perturbațiunea din nervii tactili și cea din nervii acustici mi-o pot închipui ca vibrațiune, deci ca schimbare dinamică, în nervii optici, în cei olfactici și în cei gastrici ea ar putea să fie și chimică, fiindcă razele de lumină, miroasele și gusturile pot să producă în receptor schimbări chimice, care se propagă de-a lungul firului pînă în creieri.

Noi mai avem însă, afară de nervii aceștia, și alții care pornesc din organele noastre și trec prin marele simpatic spre creieri: cum trebuie să ne închipuim perturbațiunea produsă în aceștia?

Să zicem că e electrică, magnetică ori, ceva cu totul particular, senzitivă.

Îmi e indiferent. Căci, fie dinamică, fie chimică, fie electrică, fie orișicum, perturbațiunea e trecătoare, fiindcă sîngele restabilește cît mai curînd *starea de mai nainte*, cea *normală*. Cîtă vreme restabilirea aceasta nu s-a făcut, „*percepțiunea* clară" nu este cu putință, nu simt bine, nu iau bine aminte.

Astfel, după ce stau timp mai îndelungat între cadavre, toate lucrurile îmi miroase a mort, fiindcă mirosul cadavrelor a produs în nervii olfactici o schimbare, și anume în acești nervi starea de mai nainte numai încetul cu încetul se restabilește. Și dacă stau mult în miros greu, mi se fac bube la nas și perd în cele din urmă mirosul.

Tot astfel, după ce am privit în soare, nu mai văd un timp oarecare nimic, ci trebuie, dacă vreau să văd din nou, să-mi închid ochii și să-i odihnesc sub pleoape, pentru ca starea de mai nainte să se poată restabili în toată liniștea. Și dac-aș privi mult în soare ori dacă timp mai îndelungat n-aş clipi, dacă n-ar fi mai ales somnul, foarte în curînd mi-aş perde vederile.

Astfel, în sfîrşit, dacă privesc ţîntă la o bucată de postav *roşu*, apoi îmi îndreptez privirea spre o hîrtie albă, o văd pe aceasta nu albă, ci *verde*, fiindcă *roşul* e încă în ochii mei, nu-l mai pot vedea, şi numai roşu şi verde împreună fac alb.

Urmînd astfel, ne încredinţăm că noi nu luăm aminte, nu simţim, nu „percepem", nu primim „în conştiinţa" noastră nici ceea ce în adevăr este, nici ceea ce în adevăr se arată, ci numai ceea ce ni se arată *nouă*, adecă *diferenţele* dintre perturbaţiunile produse în masa nervoasă din noi. Cu cît sîntem mai *liniştiţi*, cu cît starea masei nervoase din noi e mai normală, cu atît mai clar vedem, mai bine simţim, mai exact percepem, fiindcă cu atît mai lămurit ne ies la iveală diferenţele: pe deplin liniştiţi nu sîntem însă niciodată, fiindcă viaţa care e în noi ţine masa nervoasă în continuă perturbaţiune.

Aceasta e „oglinda" prin care privim enigma: aşa e adevărat că cunoaştem lucrurile, cum pe noi înşine ne cunoaştem.

Chiar şi numai din aceste puţine constatări rezultă cu destulă siguranţă că restabilirea stării normale de la care atîrnă „claritatea percepţiunii" nu în toţi nervii, nu la toţi oamenii şi nu în toate perioadele vieţei se face cu aceeaşi repeziciune.

La copii ea se face mai curînd, iar la moşnegi mai pe încet.

La omul sănătos ea urmează numaidecît, iar la cel bolnav întîrzie.

Unul e copil şi la bătrîneţe, iar altul e moşneag şi bolnav toată viaţa; unul numără spiţele din roate, iar altul nu poate deosebi nici picioarele cailor; unul deci vede mult şi bine, iar celalalt vine de cele mai multe ori prea tîrziu şi nu vede nici atunci lămurit.

Iar deosebirea aceasta nu atîrnă, precum vezi, numai de nervi şi de mărimea capului, ci şi de sîngele care curge prin vine, de cîtăţimea, de căldura şi de compoziţiunea lui, de distribuirea lui, de repeziciunea cu care e aruncat acolo unde are să se restabilească starea normală, deci de aerul pe care-l respir, de apa pe care o beau, de hrana pe care o iau, de pămîntul pe care stau, de oamenii cu care trăiesc, într-un cuvînt, de tot ceea ce numesc „starea mea“.

Dacă așa este, nu-mi este de nici un folos să știu cum sînt nervii și cum am să-mi închipuiesc perturbațiunile produse într-înșii: important pentru mine e numai să știu ce *am să fac pentru ca starea normală de la care atîrnă claritatea percepțiunii să se restabilească totdeauna cît mai curînd în nervii mei.*

Am să țin măsură, am să mă stăpînesc, am să fiu cumpătat întru toate: n-am niciodată să cer de la sîngele meu decît ceea ce el are de-a gata și poate să-mi deie fără de întîrziere.

Și numai ceea ce fac cu mulțumire deplină fac din prisosul pe care-l am.

Tot Spencer stăruie asupra unui adevăr pe care toți îl cunoaștem, dar îl trecem de cele mai multe ori cu vederea.

Tendența unui organ de a funcționa intră în conștiință ca dorință, „désir“ în traducerea franțozească.

Acest *„désir“* e simțămîntul neînțeles de Schopenhauer; el ceea ce apostolul Pavel înțelege cînd zice: *„Iară cred că duhul lui Dumnezeu e în mine“*: e simțămîntul vețuirii tale; e impulsiunea spre manifestare; e voința „scrisă în toate inimile“ în trecerea ei spre faptă.

Căci orișicare *„organ“* e o constantă tendență de a funcționa fiindcă funcționarea e rațiunea lui de a fi; și dacă Schopenhauer arată că voința e totul, Darwin arată că organul a căruia tendență de a funcționa e pentru om o „dorință“ s-a produs voind mereu.

În fiecare clipă a vieței mele se manifestă deci în mine o mulțime de tendențe și se petrec o mulțime de funcționări: eu însă nu simt, nu primesc ca „dorințe“ în conștiința mea, nu *iau aminte* decît tendențele care numai prin *mijlocirea minții* mele pot să devină funcționări.

Firea care e totdeauna înțeleaptă nu turbură mintea mea decît atunci cînd are trebuință de dînsa, și organul care mi se plînge cînd e prea tare încordat tot el mă şi mînă înainte cînd poate mai mult decît ceea ce-i cer, dar mă lasă în pace cînd poate să funcţioneze normal.

Coboară-te, iubite amice, cu lumina ştiinţei înlăuntrul trupului tău, ca să-ţi dai seamă despre cele ce se petrec acolo.

Alergi, asuzi şi osteneşti pentru ca să-ţi cîştigi hrana.

Pe cînd tu odihneşti după ce ţi-ai astîmpărat foamea, un rînd de organe sfărîmă alimentele întrate în stomac, le ferb, le descompun chimiceşte.

Alt rînd scoate pe deosebite căi din trup materiile uzate şi tot ceea ce nu se poate asimila, zgura şi cenuşa focului care eşti tu.

Iar alt rînd soarbe sucurile asimilabile şi le trece în vasele de sînge, care le varsă în camera inimei, de unde ele se străcoară prin altă cameră şi ajung în plumîni, ca să fie arse de focul cel nestîns.

Din plumîni iar trec prin alte camere ale inimii şi se revarsă ca sînge hrănitor în tot trupul, unde dreg tot ceea ce s-a tocit prin munca ta, iar din prisos mai adaugă cîte ceva la organele de care mai mult te-ai folosit pentru ca să le facă mai tari, străcurîndu-se oarecum pe nesimţite pe lîngă acelea de care nu te-ai folosit. Astfel organele pe care le încorzi devin din zi în zi mai tari, iar acelea de care nu te foloseşti slăbesc din zi în zi îşi perd tot mai mult tendenţa de a funcţiona. Căci firea e cumpătată şi nu sufere nici ceea ce e prea puţin, nici ceea ce e de prisos.

Lucrarea aceasta atît de înţeleaptă se petrece în tine fără de ştirea ta. Sînt muşchii aceia care se contractează pe toată clipa în nenumărate puncte şi nervii tăi sînt aceia care regulează prin perturbaţiunile lor toate aceste contractări. E carnea ta, e sîngele tău, sînt oasele tale care vecinic se prefac potrivit cu deprinderile tale, iară tu nu ştii nimic.

De ce nu ştii?

Întreagă lucrarea aceasta nu produce în creierii tăi nici o vibraţiune? Raza de lumină, sunetul coardei ori mirosul portocalei sînt pentru tine mai mult ca această frămîntare internă?

Nu! Dar comunicaţiunea dintre organele mele şi creieri e slabă, marele simpatic nu lasă să străbată orişice perturbaţiune spre centru.

Dacă vreun om din lume mi-ar putea *dovedi* lucrul acesta, eu ţi-aş spune că am aflat ceea ce de atîta timp caut, *organul cumpătului*.

Aşa însă nu-l aflu.

Căci eu nu iau aminte nici aerul în mijlocul căruia îmi petrec viaţa: nu-l văd, nu pot să-l pipăi, nu simt presiunea lui, deşi prin el trăiesc.

Nu iau aminte nici mişcarea pămîntului, deşi ea hotăreşte întregul mers al vieţei mele.

Şi cîte mai sînt în lumea aceasta pe care nu le iau aminte, fiindcă sînt vecinic acelaşi lucru, vecinic neschimbate?

Aş şti eu oare că e lumină dacă vecinic lumină ar fi?

Şi dacă din clipa naşterii mele şi pînă în moarte mi-ar suna în ureche o coardă şi mi-ar suna în acelaşi fel, mie coarda aceea nu mi-ar suna, pentru mine sunetul ei n-ar fi.

Şi de unde ştii tu cîte coarde sună vecinic în armonia universală şi cîte lucruri sînt la vecinica fiinţă? Tu nu vezi, nu auzi, nu pipăi decît ceea ce se schimbă, şi nu ştii ce anume s-a schimbat, ci *numai* că o schimbare s-a petrecut într-un fel oarecare.

Tot astfel nu iai aminte nici coardele care sună înlăuntrul tău, fiindcă ele mereu îţi sună şi fiindcă şi înlăuntrul tău e tot lumea adevărului, în care totul e cumpăt şi armonie.

Iai aminte ceea ce nu e cumpăt şi, prin urmare, nici armonie.

Cîtă vreme organele tale funcţionează în mod normal, ele, împlinind legile fireşti, se află în cel mai deplin acord atît ele în ele, cît şi unele cu altele, şi tu nimic, nimic nu iai aminte, îţi eşti ţie însuţi ca şi cînd n-ai fi.

Închide-ţi dimineaţa, după ce te-ai deşteptat dintr-un somn întăritor, ochii trupeşti şi stăi nemişcat în culcuşul tău: foarte în curînd vei ajunge să nu te mai simţi deloc pe tine însuţi, încît trebuie să faci vreo mişcare pentru ca să-ţi dai seamă cum îţi stau deosebitele părţi ale trupului. Singura parte pe care o simţi e peptul, care mereu se ridică și iară cade, și singura parte pe care o vezi parcă e capul, în care nu se petrece în fiecare clipă aceleași lucruri.

Repausul acesta, care numai ție îți este repaus, încetează în clipa cînd fie de afară, fie dinlăuntrul tău se produce vreun dezacord, vreo schimbare. Un țînțar care zboară spre fereastră,un fulg de peană care cade pe fruntea ta ori o moleculă evaporată, care întră în nasul tău, pot să te cutremure în tot trupul. Tot astfel, dacă vreunul dintre organele tale, fie el orișicît de microscopic, nu mai funcționează în mod normal, se produce dinlăuntrul tău un dezacord, o diferență, pe care o simți și o iai aminte fie ca durere, fie ca dorință, fie ca poftă, fie ca trebuință sufletească, totdeauna însă ca ceva indefinit, ca neastîmpăr, ca impulsiune spre fapte prin mijlocirea cărora se poate restabili armonia.

Eu te întreb acum pe tine: care e rațiunea de a fi a minții tale?

Acopere-ți, te rog, ochii cu mîna și privește așa la cele ce se petrec pe rotogolul pămîntului.

Rîul, lacul, balta, marea, norul, roua dimineței, izvorul vecinic viu, munții de gheață, aburul fierbinte, toate sînt apă, o singură apă, una și aceeași totdeauna și pretutindenea, deși în mii de rîuri ea curge, în mii de lacuri e oglindă curată, în mii de bălți zace, în mările mărginite se zbate, în nori zboară dusă de vînturi, în picăturile de rouă străluce ca diamantul, în izvor tremură, în munții de gheață stă înțepenită, iar în aburul ferbinte e putere desfrînată.

E unul și același lucru, una și aceeași ființă, și ceea ce se schimbă e numai timpul și locul și felul în care ni se arată.

Tot astfel unul este și același focul care acum arde aici și apoi colo, precum unul e aerul care pretutindenea străbate.

Una e și iarba, deși ea ni se arată în fire nenumărate și deosebite, după timpul, locul și felul ivirii lor.

Unul e și omul.

Una sînt toate la un loc: un întreg cumpănit și armonios.

În clipa cînd tu bei apă ca să-ți astîmperi setea, milioane de alte ființe fac, împuse de aceea[și] *„dorință"*, același lucru și alte milioane îl vor face în clipa următoare și iar altele după aceea și astfel în fieștecare clipă a veciniciei; în vecii vecilor și fără de curmare se petrece același lucru, se manifestează aceeași voință și se împlinește aceeași faptă, în care tu cu partea ta nu ești nimic.

Și așa întru toate: cînd mănînci, cînd dormi, cînd te deștepți, cînd te naști, cînd mori, tu iai parte la o lucrare săvîrșită în dimensiuni infinite; și toate pe care le faci se fac vecinic și fără de curmare; în fiecare clipă a vieței tale tu cu partea ta nu ești nimic.

Te-ar încînta pe tine gîndul că te-ai ivit în lumea aceasta ca să fii în mijlocul ei nimic și iar nimic și vecinic nimic?

Te-ai împăca tu cu mine dacă ți-aș spune că ai întrat în lumea aceasta pentru ca să iai parte la fapta cea mare care se săvîrșește și fără de tine?

Ești tu aici ca să *faci* numai ori ca să privești?

Ești tu numai actor, ca aerul, ca focul, ca apa, ca iarba? ori ești totodată și singurul privitor?

Dumnezeu, așa știu eu din copilăria mea, l-a făcut pe om pentru ca să fie cineva care vede și se uimește, înțelege și se închină, simte și-și dă seamă despre propria lui fericire.

Aici în a vedea, în a te uimi, în a înțelege, în a te închina, în a simți vecinica armonie, *aici* e fericirea ta, fiindcă *aici* e și rațiunea de a fi a minții tale.

Și omul vede și se uimește, înțelege și se închină, simte și își dă seamă despre vecinica armonie *numai însă cîtă vreme mintea lui e limpede.*

Cînd dureri vii, dorințe neîmpăcate, pofte nesățioase și trebuințe neastîmpărate turbură mintea, omul se perde în feare ce caută pradă, privitorul întră în infinitul cor al celor ce toți nu sînt nimic.

Și cum se nasc durerile? Dorințele, poftele și trebuințele cum cresc?

Noi simțim și luăm aminte ceea ce luăm aminte din mijlocul zgomotului pe care ni-l facem noi înșine. Iar zgomotul acesta, oglinda prin care vedem poate să fie azi mai mic și mîne mai mare, la tine mai armonios și la mine mai plin de disonanțe.

Mai mare e zgomotul dacă organele sînt mai tari și mai viguroase atît în tendențele, cît și în funcționările lor, și mai armonios este dacă fiecare din ele, funcționînd, e în acord cu celelalte.

Am lucrat timp mai îndelungat cu trupul și cu sufletul, în vreme ce sîngele meu s-a mistuit mereu, restituind starea de mai nainte.

Restituirea aceasta nu mai e în cele din urmă cu putință, fiindcă sîngele nu mai are în el elementele ce i se cer; sînt deci obosit: o mulțime de organe vreau să fie restaurate, iară eu simt această voire a lor ca trebuință de repaus.

În același timp, vasele de sînge, inima și plumînile vor să aibă sucuri asimilabile ca să le prefacă în sînge, iar organele de digestiune vor să aibă materii alimentare ca să scoață din ele sucuri asimilabile: toate aceste voiri eu le voi simți și le voi lua aminte ca foame, o singură poftă, pofta de a mînca ceva, care va pune în lucrare mintea mea și organele mele de mișcare pentru ca să caute mîncarea și să o întroducă în stomac.

Voirile acestea, adecă „tendențele“ lui Spencer, se vor manifesta cu mai multă putere, deci și pofta va fi mai nesățioasă în omul ale cărui organe sînt tari.

Tot astfel mai neîmpăcate sînt și dorințele omului cu organism viguros, mai neastîmpărate trebuințele și mai viu simțite dorințele lui.

Mai mari îi sînt însă și mulțumirile și mai vii plăcerile.

Tocmai de aceea însă el foarte lesne poate să ajungă rob al trupului său, om preocupat în toate clipele vieței sale numai de gîndul cum are să scape de dureri și să trăiască mereu în mulțumiri și plăceri.

Dacă *pofta, dorința* și *trebuința* sînt „tendențe“ ale organelor, așa cum ele întră în „conștiința“ noastră, *durerea* ce este?

Ea nu poate să fie decît simțămîntul pe care îl luăm aminte cînd vreunul dintre organele noastre e împedecat în funcționarea lui normală, tot un simțămînt indefinit ca celelalte.

Şi ce este *plăcerea?*

Ea nu poate să fie decît simţămîntul pe care îl avem cînd vreun organ funcţionează cu oarecare încordare.

Toate dar, durerile şi plăcerile, poftele, dorinţele şi trebuinţele sînt dezacorduri, diferenţe, nişte deosebiri numai: singură *mulţumirea* e acord, simţămîntul pe care îl avem cînd funcţiunea normală se restabileşte.

Fiind deci mari dezacordurile, şi mulţumirile trebuie să fie mari; tocmai de aceea însă ele numai arareori sînt depline.

Şi anume după *plăceri* urmează totdeauna o descordare, pe care o simţim ca *părere de rău,* cu *mustrare,* ca un fel de însărbezire, *Katzenjammer*-ul nemţesc.

Astfel, omul, preocupat de bunăstarea lui trupească, cîtă vreme îşi păstrează bunul cumpăt, îşi va ţine toate organele în continuă lucrare, fără ca să încordeze prea tare pe vreunul din ele. El va păstra deci curăţenia trupului său, se va feri atît de frig, cît şi de căldurile prea mari, se va spăla adeseori cu apă rece, va sta, se va mişca şi va durmi în aer curat, se va hrăni totdeauna bine, mîncînd ceea ce îi priieşte şi atît cît stomacul lui poate mistui şi se va bucura pe deplin de dulceaţa somnului.

Dacă n-a moştenit deci vreun germen de boală ori de slăbiciune şi nu i se întîmplă nici vreo nenorocire, omul acesta are totdeauna *„sănătatea"* şi *„voia bună"* pe care românul ţi le doreşte drept *„bineţe"*.

Însă organele lui, puse mereu în lucrare şi mereu bine hrănite, vor deveni din zi în zi mai tari şi mai viguroase atît în tendenţele, cît şi în funcţionarea lor. Îi va fi deci din ce în ce mai greu să-şi păstreze bunul cumpăt şi, dacă norocul nu-i aduce vreo mîntuire, el cade fără de veste în desfrîu.

Căci mai curînd ori mai tîrziu vreunul dintre organele lui ajunge *„la cea mai extremă limită a dezvoltării"* şi produce un constant dezacordat.

Singurul leac firesc pentru boala aceasta e *abstinenţa, postul.* Omul dedat cu traiul bun numai arareori are însă în el tăria de a posti. Urmează deci piperul în mîncare, păharul de rachiu înainte de masă şi apoi, unul cîte unul, întregul şir de *stimulente,* care n-au, ca păharul de vin pe care ni-l recomandă apostolul Pavel, menirea de a ajuta funcţionarea, ci scopul de a stoarce din organele cu „tendenţe“ slăbite nişte „pofte“ pe cît se poate de nesăţioase.

Dacă stomacul e tare şi organismul „ţine la tăvăleală“ firea totdeauna cumpătată pune ceea ce cade în contul *„stimulentelor“*, drept un fel de rezervă, în grăsimi adunate pe la răspîntii, şi burta creşte, iar fericitul ei purtător umblă gîfăind pînă ce nu se îneacă în grăsimile lui.

Cum pot să vază ochii înfundaţi în grăsime? Cum pot să înţeleagă creierii ce înoată în grăsimi? Cum poate să simţă inima înăduşită de untură?

Singura mîngăiere pe care o avem cînd vedem asemenea oameni e că sînt şi mume care îşi scapă copiii de burta tatălui lor şi copii care postesc ei, dacă n-au postit părinţii lor.

Totdeauna însă, numai prin abstinenţa mai multor generaţiuni, ochiul, creierii şi inima pot să scape de grăsimea în care le îneacă omul dat traiului bun.

Mai tristă încă e soarta acestui om dacă el a moştenit vreun germen de boală ori vreo slăbiciune constituţională, căci boala nu întîrzie şi slăbiciunea e mare.

Dumnezeu a făcut şi vrea să aibă numai oameni sănătoşi, fiindcă numai aceştia pot să-l simţă şi să fie fericiţi. Dacă deci vreun om e stricat prin desfrîu, ceea ce Dumnezeu bine a făcut, copiii, nepoţii şi strănepoţii lui au să se înfrîneze cu atît mai vîrtos, căci numai înfrînîndu-se pot să scape de pedeapsa firească a păcatelor săvîrşite de părintele, bunul ori străbunul lor.

Nespus de grea e durerea părintelui care vede în copilul său urmele păcatelor sale şi greu nedreptăţit e părintele care îşi vede copilul lovit de slăbiciuni fiindcă vreunul dintre buni şi străbuni a păcătuit. E însă şi pentru durerea aceasta, şi pentru nedreptatea aceasta o mîngăiere: n-ai decît să-l iubeşti cu atît mai vîrtos pe cel nenorocit din naştere, să-l înveţi cu atît mai vîrtos a iubi, pentru ca el, iubind, să se înfrîneze şi să treacă, suferind poate, dar puţin suferind şi mereu liniştit, mereu înţelept, mereu împăcat prin lumea aceasta.

Privește, iubite amice, împregiurul tău și vei găsi oameni care trec astfel prin lume: ei sufer, dar inima lor simte bine, ochiul lor vede clar și mintea lor e totdeauna limpede.

Și dacă aceștia așa simt, așa văd și cu mintea limpezită înțeleg, te întreb cum trebuie să simță, să vază și să înțeleagă aceia care sînt sănătoși și, păstrîndu-și sănătatea, încetul cu încetul își *„omoară trupul"* pentru ca cu atît mai vîrtos să iese la iveală sufletul?

Tu însuți simți mai bine și vezi mai clar, tu însuți înțelegi mai limpede după ce ți-ai înfrînat un timp oarecare organele de nutrițiune și mai ales pe cele de reproducțiune: ce trebuie să fie în sufletul omului care duce atrofizarea lor pînă la cea mai extremă limită a dezvoltării?

Știi tu cîte sînt și cum sînt acordurile și diferențele pe care noi le perdem în zgomotul ce înșine ni-l facem, iară el le simte din mijlocul liniștei lui sfinte, le vede și le înțelege cum tu vezi soarele de pe cer și înțelegi că din el se revarsă lumina?

Știi tu cum este lumea acestui om?

Știi tu ce este fericirea lui?

Nu știi nimic, nu înțelegi nimic: el îți spune, dar tu nu-l înțelegi, ci simți numai cîteodată parc-ai fi simțind și tu ceea ce el atît de lămurit vede și crezi în spusele lui.

Crezi însă cîtă vreme ai acel simțămînt ce atît de mult îi seamănă cu o părere indefinită. Îndată însă ce te pui la masă și mănînci și bei și te desfătezi, perzi în zgomotul cel mare și acea părere și nu mai crezi nimic și ești cea mai nefericită dintre toate ființele, fiindcă, împins mereu în sus, tu te cobori mereu în jos.

Dacă adevărat este că voința de a fi se împlinește prin voirea de a nu fi, dezvoltarea „omenească" nu merge, ca cea vegetală, din mai slab în mai tare, „ci din tare în mai slab".

Idealul tuturor idealelor pentru mine, omul, e ființa vețuitoare, care nu mănîncă, nu bea, nu doarme, ci numai simte și vede și înțelege: dezvoltarea mea nu poate să fie firească decît atunci cînd merge spre acest ideal.

Tu vei înțelege deci că adînc și pentru toată viața am fost atins cînd după atîtea rătăciri am aflat în sfîrșit un *„înțelept"* care a zis:

„Omul se dezvoaltă și merge spre perfecțiune stîrpind din sine însuși tot ceea ce e de prisos și povară numai pentru viață."

De aici pleacă Confuciu pentru ca să ajungă la cea mai de căpetenie dintre povețele pe care ni le dă:

„Întărește în copiii tăi ceea ce era bun și slăbește în ei ceea ce era rău în părinții tăi."

Ți le spun acestea numai pentru ca să înțelegi *de ce* l-am pus eu și îl pun și acum pe Confuciu mai presus de toți aceia care le-au dat oamenilor *sfaturi* în ceea ce privește buna vețuire.

N-am deci să stărui mai departe, ci mă întorc, precum am zis, „la noi acasă".

Cetind istoria Chinei, pentru ca mai bine să mă dumeresc asupra vederilor lui Confuciu, care atît de bine se potriveau cu ceea ce învățasem „acasă la noi", am aflat că primii misionari creștini au fost foarte bine primiți în China, ba erau chiar diregători înalți la curtea împărătească.

În urmă, însă, *iezuiții* s-au certat cu *dominicanii* și aceste certe au produs turburări între chinezii botezați. Creștinii au fost dar persecutați ca niște turburători și în urmă ca oameni care strică obiceiurile vechi ale țărei.

Iară cearta s-a iscat fiindcă *dominicanii* erau intoleranți, pe cînd *iezuiții* susțineau că poate cineva să fie creștin fără ca să se lepede de Confuciu, fiindcă confucianismul nu e religiune, iar morala confunciană, deși e mai prejos de cea creștinească, nu stă în contrazicere cu învățăturile Mîntuitorului nostru.

Așa m-am întors iară la *„catehismul"* cu care începusem, la *Cărțile apostolilor* pe care în copilăria mea le ceteam în biserică, la *Acatistul* din care tata scotea cea mai înaltă știință și la *Evangheliile* pe care *tata-*

bătrîn le ştia pe de rost şi mi le explica duminecile şi zilele de sărbători mai nainte de a ne aşeza la masă.

Am cetit, dar nu cum cetesc teologii, nici chiar cum ceteşte creştinul, ci cum ceteşte omul, care nu vrea decît să se împace el însuşi cu sine.

Multe am găsit, pe care poate că nu le-am înţeles bine, multe despre care în îndoială am rămas, dar încetul cu încetul m-am încredinţat că nu e în puţina învăţătură pe care mi-am cîştigat-o alergînd prin lumea ştiinţei nimic ce nu este şi aici, dar multe sînt aici pe care acolo nu le-am putut găsi.

Abia aici şi abia după atîtea frămîntări am ajuns să înţeleg că mulţumirile ele prin ele nu sînt fericire. Căci firea, stăpînită de cea mai desăvîrşită înţelepciune, nu iartă nici lipsa, nici prisosul. Dacă mici sînt dar putinţele tale, ai în tine şi mîngăierea umilinţei; iar dacă vreun prisos simţi în tine şi în ale tale, în prisosul acesta ţi-e dată şi pornirea de a distribui.

Cea mai deplină mulţumire o simţi atunci cînd atingi cea mai extremă limită a putinţelor tale şi sublimul se află la cea mai extremă limită a putinţelor tale *sufleteşti*.

Tocmai de aceea însă *fericit* eşti şi te simţi numai atunci cînd, cuprins de simţămîntul umilinţei, mergi cu sfială şi te opreşti *mai nainte de a fi atins limita extremă a putinţelor tale.*

Aşa, scăzînd mereu tu însuţi din propriile tale mulţumiri, făcînd totdeauna mai puţin decît ceea ce poţi, tu, fiinţa slabă şi nemernică, ajungi a te simţi tare; aşa, umilindu-te, te înalţi şi niciodată părerea de rău şi mustrarea nu rănesc inima ta, căci nu numai cu cea mai deplină mulţumire ai săvîrşit fapta, ci ţi-a mai rămas şi un prisos; din puţin ai dat, dar bogat ai rămas.

Fapta „omenească“ aici este, iară nu ca fapta fiinţelor necuvîntătoare, în deplina mulţumire a trebuinţelor: din prisosul de puteri pe care ţi-l faci tu însuţi, o săvîrşeşti cu inimă veselă, ca să împodobeşti lumea cu ea.

Tu şi numai tu curăţi pămîntul de buruieni şi sădeşti ierburi alese de tine, ca să le faci mai bune, mai frumoase, mai plăcute şi mai folositoare ţie, mai *potrivite* cu tine însuţi.

Tu şi numai tu îmblînzeşti animalele și priveghezi asupra creşterii lor, ca să le faci şi pe ele mai bune, mai frumoase, mai plăcute și mai folositoare ție, mai *potrivite* cu firea ta.

Tu şi numai tu îţi supui vîntul și apa curgătoare, stăpîneşti focul şi puterile tainice, spargi stînca ce-ţi stă în cale și durezi pod preste prăpastie, urci înălțimile munților şi îţi faci drum preste mările despărțitoare.

Tu şi numai tu ai întrat, voind, la învoială cu semenii tăi şi ai croit legi şi aşezăminte pentru păstrarea pacinicei vețuiri.

Tu şi numai tu te frămînţi în tine, cutrieri pămîntul, scrutezi adîncimile mărilor şi pătrunzi cu ochiul înălțimile cerului ca să le afli toate şi să înţelegi potrivirea ta cu ele; tu şi numai tu te „arzi" pe tine însuţi ca să întrupezi durerea ta în opere care n-au decît menirea de a-l încînta pe om prin cumpătul lor.

Toate acestea mînat de trebuințele tale, dar totdeauna numai cu ochiul îndreptat spre viitor și numai din prisosul puterilor tale le săvîrşeşti.

Ce cauți tu deci în lumea aceasta?

Pacea o cauți; acordul vrei să-l stabilești între tine însuți și ceea ce vezi împregiurul tău: de aceea le potrivești toate cu tine şi te potrivești tu însuți cu toate, crești ceea ce apropie și împacă, înlături și stîrpeşti ceea ce e supărător ori de prisos, înfrîni ceea ce desparte și învrăjbeşte.

Aceasta e fapta care numai prin tine poate să fie săvîrșită: *partea „omenească" a faptei celei mari.*

Pe cînd firea zideşte, tu dărîmi, pe cînd ea crește, tu stîrpeşti; pe cînd ea zbuciumă şi învrăjbeşte, tu alini, netezeşti şi împaci.

Începutul îl faci cu tine însuți.

De aceea fericirea ta nu e bucurie, ci o *senină înduioșare.*

Căci dacă plînge organul cînd prea tare îl încorzi, plînge şi atunci cînd nu-l laşi să lucreze, plînge şi sufletul încordat prin lăpădarea de sine.

Plîngerea aceasta, jalea aceasta, senina înduioşare e însă ceea ce te duce la înălţarea sufletească, care aici pe pămînt e cea mai înaltă fericire.

Setoşi de fericirea aceasta, închinătorii lui Brahma se martirizează ei înşişi pe sine, şi acolo, sub soarele ferbinte al Indiilor, pe pămîntul îmbelşugat din văile rîurilor sfinte, unde totul răsare şi creşte cu o nesăţioasă sete de viaţă, acolo de mii de ani viaţa omenească e plîngere numai şi jale, o singură şi necurmată durere. Nu aşa dincolo, preste munţii cei înalţi, în împărăţia bunului cumpăt, unde toate numai sub privigherea omului răsar şi cresc şi unde, afară de om, numai moartea mai stăpîneşte.

Aici înţeleptul putea să zică: *Crede ce vrei, înţelege cum vrei, numai nu te îndoi, nu te certa, nu stîrni vrajba, căci fericirea numai liniştea, pacea şi buna-simţire ne-o pot da.*

Pe cînd închinătorii lui Brahma, căutînd fericirea omului învrăjbit cu lumea, îl scot pe individ din lume şi din omenire, pentru ca el însuşi în sine şi numai pentru sine să-şi afle liniştea, pacea şi buna-simţire, Confuciu, căutînd fericirea obştească, nu-l socoteşte pe omul singuratic decît ca parte din obştea omenească şi ca fază trecătoare în dezvoltarea neamului său. Pe cînd pentru închinătorii lui Brahma fieştecare om este el însuşi omul şi în fieştecare om se naşte, există şi moare o lume, totdeauna acelaşi om şi aceeaşi lume, pentru Confuciu fieştecare om, născîndu-se şi trăind, duce mai departe pe omul care niciodată nu moare, ci mereu se ridică şi se apropie de perfecţiune.

Pe cînd deci în Indii totul e lăpădare de sine şi înălţare sufletească, în China singură cumpătarea e vîrtute şi întreaga viaţă e „proză“ măsurată şi „poezie“ fără de avînt.

De aceea în Indii trăiesc oameni împărţiţi în caste, poate cei mai fericiţi oameni, iar în China trăieşte cel mai fericit şi cel mai trainic dintre toate popoarele.

În legea noastră creştinească le găsim amîndouă, numai însă dacă scoatem reminiscenţele mozaice din ea.

Dumnezeul favorurilor şi al răzbunării, dumnezeul care i-a dat lui Moise şi numai lui Moise legi „tipărite" gata, dumnezeul *acesta* nu se împacă cu nimenea.

Se împacă însă dumnezeul iubirii, care şi-a jertfit el însuşi pe fiul său şi a scris voinţa sa *în inimile tuturor* oamenilor.

S-au certat, aşa se zice, dominicanii şi iezuiţii fiindcă unii au înţeles *„litera"* într-un fel, iar alţii într-altul. Minciună!

S-au certat ca cărturarii şi fariseii şi au învrăjbit şi pe alţii, fiindcă nu era iubire într-înşii.

Dacă iubire ar fi fost în inimile lor, le-ar fi înţeles toate în acelaşi fel, căci iubirea e pace, e armonie, e acord, e bună înţelegere.

Tot astfel nu *„pentru credinţă"* au purtat creştinii atîtea războaie şi au vărsat atîta sînge şi nu pentru că nu înţeleg *„litera"* în acelaşi fel sînt azi dezbinaţi între dînşii: au purtat războaie, au vărsat sînge şi sînt dezbinaţi fiindcă Dumnezeu este, dacă este, în capetele, dar nu şi în inimile lor.

Cetind deci cărţile sfinte, eu, care nu *învăţătura* o voiesc, ci *acordul* dintre cele ce simt şi cred şi ştiu îl caut ca să-mi dau însumi mie *liniştea* sufletească, n-am scrutat ce este Dumnezeu *el prin el însuşi*, nici ce este el *pentru mine*.

Aceasta nu o ştiu, nu pot să o cuprind cu mintea: o cred aşa cum mi-o spun teologii.

M-am întrebat însă: *„Ce este Dumnezeu «în mine»? «Cum îl simt eu» din inima mea?"*

Acesta e singurul lucru pe care pot să-l ştiu şi pot eu însumi mai bine ca orişicine.

Eu îl simt în mine ca *voinţă* firească şi ca *iubire*, ca *bunăvoinţă*, ca *voinţă „mai presus de fire"*.

Eu m-am frămîntat în mine şi am scrutat ştiinţele omeneşti ca să mă dumeresc: toate le-am înţeles cîte se pot înţelege, dar n-am putut cuprinde cu mintea mea cum iubirea aceasta poate să rezulte şi ea din carnea mea şi numai din carnea mea.

De unde mie puterea de a mă umili, de a mă lipsi de mulțumirile firești, de a stîrpi din mine însumi ceea ce dă dulceață vieței, mele, numai și numai ca să-mi rămînă un prisos de puteri și ca, cuprins de jale, să pot lucra alăturea cu firea, îndreptînd, netezind, potrivind și alinînd dureri?

De unde *simpatia* aceasta pe care numai eu o am și numai eu pot să o deștept și în alte ființe?

De unde *compătimirea* mea cu tot ceea ce este și sufere?

Cum pot eu să pun și să dezvolt compătimirea aceasta pînă chiar și în cea mai sălbatică fiară?

De ce tot ceea ce crește și respiră sub privighierea mea?

Sînt eu a doua mînă a Creațiunii, menită a săvîrși ceea ce firea numai prin mine poate să împlinească?

De ce oare, plecînd de la copilul meu, eu mă caut în toate pe mine însumi, mă identific cu tot ceea ce este, mă bucur cu tot ceea ce se bucură și simt durerea a toate?

„Geniul“ pe care-l simt în mine este el numai al meu ori e „geniul“ a toate?

Sînt eu singur și izolat, un privitor numai în lumea aceasta, ori stau în legătură neștiută, dar atît de viu simțită cu tot ceea ce este și intervine ca parte nedespărțită a întregului în desfășurarea faptelor?

Conștiința mea, *compătimirea* mea, *simpatia* mea sînt ele afară de iubirea mea? ori sînt iubirea *știută* și iubirea *simțită?*

Ce mi se întîmplă mie cînd *îmi ies din fire și-mi perd simțirile?*

Cum *îmi vin în fire și în simțiri?*

Ce știu eu cînd am „conștiință“ și ce *simt* cînd *compătimesc?*

Mă știu numai pe mine însumi ori mă știu în legătură cu tot ceea ce este? Numai eu pentru mine însumi pătimesc ori pătimesc cu tot ceea ce este?

Închide-te, iubite amice, în casă și, stînd așa singur cu tine, dă-ți silința de a afla tu însuți pentru tine răspuns la întrebările acestea și te vei pătrunde și tu ca mine de convingerea că fericirea ta numai de la *măsura* și *împărțirea* iubirii tale atîrnă.

Căci *omenească* nu e decît fapta săvîrșită din iubire și numai fapta omenească poate să fie săvîrșită cu deplină mulțumire, fiindcă singură ea este *dar din prisos.*

Iubește dar, *afară de carnea ta*, orișice, fie chiar și o bucată de peatră, și cu iubirea ta va crește și rîvna ta de a-ți omorî trupul, pentru ca din prisosul puterilor tale să nobilitezi ceea ce iubești, iar rîvna aceasta e fericitoare.

Senină însă, dar duioasă, jalnică plîngere numai va fi fericirea ta.

Tu din tine însuți nu poți să fii vesel, nu poți să te bucuri, nu poți să rîzi: veselă, plină de bucurie, rîzătoare nu e fericirea ta, plină de lumină nu e lumea ta decît atunci cînd iubești pe *cineva.*

Ieși în zi de mai afară în poiană și privește împregiurul tău la iarba, care crește, la copacii, care își desfășură mugurii, la izvorul, care curge, la păsările ce cîntă, la mieii ce se zburdă, la cerul senin, la lumea plină de lumină, scrutează-te pe tine însuți: e atîta veselia în lume!

Toate se bucură, toate rîd, toate înoată în lumină: tu singur ești înduioșat, tu singur, jalnic atins, tu singur plîngi.

Căci nu tu ai produs veselia aceasta, nu tu ai făcut să se bucure ceea ce se bucură, nu tu să rîdă ceea ce rîde: iar pe tine numai veselia pe care însuți ai produs-o în alte inimi omenești poate să te înveselească, tu numai îmbucurînd pe alții te poți bucura, tu numai cu alții poți rîde.

Cetește, iubite amice, cărțile sfinte și vei vedea că numai ceea ce am greșit am zis de la mine.

Fă așa cum te povățuiesc ele, totdeauna cu toată inima ceea ce faci, și viața ta va fi plină de veselie, lumea ta plină de lumină.

O SCRISOARE DIN ITALIA, MAI ALES DESPRE *S-TA CECILIA* ŞI DESPRE NEAPOLI

Roma, 10 august 1882

Iubite... !

Sunt aproape 3 săptămîni de cînd umblu de a colinda prin Italia; vei înţelege dar cît de greu îmi este să încep această scrisoare. Am văzut în timpul acesta marea cu valurile şi cu corăbiile purtate de vînt, m-am plimbat cu gondola de-a lungul palaturilor înşirate pe Canale Grande, am petrecut seri senine pe piaţa San Marco, am fost la Lido, Lido, locul desfătării al Veneţiei, oraşul desfătărilor, şi-am stat aici în amurgul serii, pe cînd soarele apunea în dosul munţilor, iar luna răsărea din luciul mării. Am trecut apoi de-a lungul coastei scăldate-n Marea Adriatică, prin Padua, Bologna, Ancona şi Foggia la Neapoli, iar aici m-am perdut zile-ntregi în o lume zgomotoasă şi distrămătă şi-am cutrierat grădina de la Capodimonte şi mi-am luat hrană vederii privind din culmea Vezuviului peste golful încungiurat de dealuri şi peste oraşele de la poalele lor şi-am stat o zi întreagă pintre ruinele dezgropate, la Pompei şi Herculanum. Acum, în sfîrşit, mă aflu în Roma şi mă-ntorc de la o plimbare, pe care am făcut-o, plecînd de la Fontana Trevi peste Corso şi pe sub coloana lui Marc Aurel la Quirinal, de-a lungul stradei Celor patru fîntîni la Santa Maria Maggiore, de aici la San Pietro in Vincoli, unde se află *Moise* a lui Michelangelo, apoi pintre zidurile rămase din Roma veche, pe sub Coloseu şi pe sub palatul cezarilor, peste Forul

Roman și urcînd stînca legendară în Capitol, și iar la vale spre Forul lui Traian, spre Pantheon, tot înainte pînă la biserica San Pietro, unde m-am oprit și-am stat îndelung. Am mai dat o raită prin Vatican și m-am întors în grădina de pe Monte Pincio, de unde Roma se vede, San Pietro se vede, toate se văd din o singură aruncătură de ochi. Multe sunt și feliurite lucrurile ce s-au străcurat pe dinaintea ochilor mei, sunt multe și felurite gîndurile, multe și felurite simțirele ce-au trecut prin sufletul meu, și fiindcă această fierbere sufletească îmi este atît de plăcută în amintirea ei, aș dori s-o pot vedea deșteptată și în sufletul tău.

Citisem în viața mea multe, bune și frumoase, despre Italia, despre poporul italian și despre operele de artă adunate la Veneția, la Neapoli, la Roma și la Florența. Veneam dar cu idei preconcepute și cu iluzii mai mult ori mai puțin formulate.

Sosind la Veneția, mi-am perdut oarecum sărita.

Lucrurile nu se potriveau deloc cu formulele pe care le adusesem cu mine. Unele îmi lipseau, altele îmi păreau mai prejos de iluziunile mele, iar altele nu voiau să intre în icoana, pe care mi-o făcusem despre Veneția cea frumoasă, și numai pe ici, pe colo se ivea cîte ceva ce mi se impunea cu o mai deosebită stăruință. Marea era mare, valurile erau valuri, gondolele alunecau de-a lungul canalelor, corăbiile se legănau pe apă, toate întocmai precum mi le închipuisem, iar palatele zidite pe temelii înfundate-n mare, parcă-mi supărau vederea.

Sosisem pe la amiazăzi și, trecînd de-a lungul Canalului Mare spre piața San Marco, orașul îmi părea pustiu. Pe ici, pe colo se ivea cîte o gondolă ce trecea lin în calea ei, pe treptele palatelor ori prin gondolele legate de stîlpii înfipți de-a lungul malului dormea cîte un om, prin umbra palatelor se scăldau copii, pe la cotiturile canalurilor mai strîmte gondolierii strigau signalul lor obicinuit, care răsuna a gol pintre zidurile înalte: cea dintăi imagine mai vie, ce mi s-a ivit în Veneția era o scenă de înmormîntare, o reamintire dintr-un roman, pe care-l cetisem în tinerețele mele: noapte întunecată, făclii ale căror raze se resfrîng în valurile neastîmpărate, şi gondole negre ce merg drept pe zarea făcliilor înainte. Abia în preajma pieţei San Marco, prin Mercerie şi prin stradele ce se varsă spre ea, abia aici am început să simt că oamenii bîjbîie în acest oraş tăcut.

E multă lume în Veneţia şi multă îndesuială prin stradele ei strimte, cu toate aceste cea dîntăi impresie mi-a rămas cît am stat aici, iar acum reamintindu-mi piaţa San Marco, văd parcă o lume de stafii, ce trec fără de zgomot pe dinaintea mea.

Nedumirirea ce m-a cuprins cînd am intrat în Veneţia n-a încetat nici ea.

Mă socotisem drept un om căruia nu îi lipseşte simţimîntul pentru formele frumoase, iar acu umblam zăpăcit pintre frumuseţile Veneţiei şi nu ştiam ce să văd mai întăi şi la ce să mă uit mai cu dinadins. Biserica San Marco, Palatul Dogilor, marele canal şi galeriile destul de bogate le-am trecut fără ca să mă simt atins: piaţa San Marco cu vechea librărie, o pînză a lui Veronese, *Hristos in casa Levi*, o antică statuă ciuntită şi vederile de la Lido, atît numai mi s-a întipărit mai viu.

Am plecat nemulţumit de la Veneţia cea bogată-n frumuseţi.

În zadar! — nu le este dat tuturora să se bucure de creaţiunile artei. Am stat ani de zile la Viena şi astăzi nu ştiu dacă e ori nu ceva de văzut prin galeriile ei: pentru mine operele de artă adunate acolo n-au existat niciodată. Abia la Bucureşti, unde nu sunt creaţiuni de artă, luarea-aminte mi-a fost îndreptată asupra formelor frumoase, abia aici am început să simt că, afară de lumea pe care o cunoşteam eu, mai este încă una, plăsmuită anume pentru mulţumirea celor ce petrec într-însa. Şi venisem în Italia purtat de dorul acestei lumi. Iar acum, cînd mă aflam în mijlocul ei, mă simţeam străin şi nu puteam s-o înţeleg.

Măsura frumosului este emoţia pe care o produce, îmi zicea adeseori dascălul meu în ale artei; şi uimirea în care te pune, mai adaug eu astăzi de la mine.

Pentru mine nu era nimic frumos, pentru că nimic nu mă punea în uimire, nimic nu mă emoţiona: îmi păreau toate nişte lucruri foarte fireşti, lucruri la care mă aşteptasem. Şi vei înţelege, dragă, că vina era în mare parte a celor ce-mi vorbiseră despre ele şi mi le arătaseră mai frumoase decum puteam să le văd eu însumi.

La Padua, Universitatea cu miile ei de blazoane şi cu statuele şcolarilor ei ajunşi la celebritate, Universitatea, despre care auzisem atît de multe, mi-a părut foarte interesantă.

La Bologna am avut cele dîntăi momente de uimire. E ceva cu totul deosebit acest oraş cuprins. Colonadele lui nesfîrşite, zidirile aşezate pe temelii trainice, lărgimea curţilor lui, catedrala cea mare cu treptele ei cele multe, palatele înalte cu ferestrile lor cele mari şi aşezate pe ici, pe colo, cît de departe unele de altele, toate aceste erau pentru mine lucruri neaşteptate. Şi-n adevăr stilul bolognez este, mai ales în ceea ce priveşte casele, cel mai corect dintre deosebitele stiluri arhitectonice din Italia.

Dar în muzeul de la Bologna se află *S-ta Cecilia*, una dintre capodoperele lui Raffaello.

Ştiam că Raffaello e unul dintre pictorii cei mari, văzusem chiar cîteva copii de pe picturi de ale lui, şi mă duceam la *S-ta Cecilia* oarecum ca la o veche cunoştinţă.

Nu voi încerca să-ţi descriu efectul pe care mi l-a produs această pînză, căci dacă s-ar putea arăta prin cuvinte starea sufletească pe care Raffaello o deşteaptă prin colori, atunci pictura n-ar mai avea nici un înţeles.

Am fost adînc mişcat, zguduit am fost pînă în temelii, ochii mi s-au umplut de lacrămi, şi-acum cînd ţi-o spun aceasta, mă trece încă un fior de încîntare. Nu cercetez şi nici nu vreau să ştiu de ce: mi-e destul că aşa este. Cel ce se simte mîhnit, să se gîndească mai departe, ca să-şi găsească cuvinte de mîngăiere: mulţumirea chiar fără temei, tot mulţumire rămîne.

Am mai văzut de atunci şi alte opere de ale lui Raffaello, la Neapoli *Madonna col amore divino*, aici, în Vatican, *Stanzele*, *Încoronarea Mariei*, *Transfiguraţiunea* şi altele, am văzut aici şi la Neapoli rămăşiţele de sculptură antică şi alăturea cu ele operele lui Michelangelo, multe am văzut şi adeseori am fost mişcat, însă nimic nu mi se poate asemăna cu *S-ta Cecilia*, care mi-a dat înţelegerea formelor frumoase.

E înainte de toate un efect de colori, care la început te face să nici nu vezi icoana înfăţişată prin ele: vederea îţi este oarecum uimită de această armonie veselă şi dulce ca răcoreala dimineţilor de mai ale noastre. Iese apoi la iveală figura Ceciliei îmbrăcată-n o haină brodată cu fir de aur, şi una cîte una se adună celelalte patru figuri împregiurul ei.

Dar puterea e în feţe, în înfăţişarea stărilor sufleteşti.

Eu unul de cîte ori văd o pînză a lui Raffaello, îl văd parcă pe el însuşi şi-mi aduc aminte de vorbele lui Schopenhauer: îmi e ca şi cînd aş fi stînd de vorbă cu dînsul. Îl văd cum lucrează, cu cîtă iubire, cu cîtă bucurie, cu cîtă uitare de sine, şi resimt şi eu nespusa fericire de care trebuie să fi fost cuprins el cînd stetea aşa singur şi lucra. Acest simţimînt trebuie să-l aibă cei mai mulţi dintre oamenii cari privesc operele lui. Numai astfel se poate înţelege un lucru: că mormîntul lui Raffaello şi astăzi, după sute de ani, e încărcat de cununi, dintre care unele încă neveştejite.

Nu e numai frumuseţa ceea ce ne stăpîneşte, ci se stabileşte o relaţie personală între noi şi pictor, şi această relaţie e ceea ce ne înduioşează şi ne face să împletim cununa. Îndeosebi eu, văzînd cea dîntăi pînză a lui, m-am simţit cuprins de bucuria zgomotoasă pe care-o avem cînd găsim un om de mult căutat.

Iar de atunci îmi petrec timpul cu el, căci ceea ce-a zugrăvit Raffaello rămîne şi-ţi este mereu prezent.

E însă o deosebire între unele şi altele din operele lui.

Raffaello, ca toţi oamenii purtaţi de intuiţiuni puternice, e om al amănuntelor. Pe cînd Michelangelo e mare în concepţie, bogat în imagini şi puternic în ceea ce priveşte mişcarea, Raffaello e singurul pictor care ne dă stări sufleteşti exprimate cu deplină claritate, astfel, ca ele să se reproducă şi în noi. Zile întregi ar trebui să stai în Capela Sixtină, ca să-ţi tălmăceşti cele ce-a gîndit Michelangelo cînd a zugrăvit-o; mai ales *Ziua* lui *cea de apoi* e de o bogăţie atît de mare, încît îţi scapără ochii cînd te uiţi la ea. Raffaello e totdeauna simplu în ceea ce priveşte concepţia şi nu-ţi dă idei, ci stări sufletești. Tocmai de aceea el nu are trebuință de aparat mare.

S-ta Cecilia e una din pînzele la care el a lucrat cu foarte multă iubire și din care-am și înțeles numaidecît una dintre tainele concepțiilor lui.

În mijloc este un tip, sfînta Cecilia, iar împregiurul ei sunt patru figuri ce reprezentă patru variațiuni ale aceluiași al doilea tip: două bărbătești și două femeiești. La dreapta e sîntul Petru, la stînga Maria Magdalena, între Cecilia și Maria Magdalena se ivește mai în fund, sîntul Pavel, iar între Cecilia și sîntul Petru, la același nivel ca st. Pavel, e st. Ioan, acesta însă atît de tiner, încît eu l-am luat drept femeie, și este în adevăr al treilea tip femeiesc în icoană. Privind mai cu luare-aminte, numaidecît te izbește asămănarea dintre Maria Magdalena și st. Ioan: sunt parcă surori, deși ea e oacheșă, iar el bălan, ea cu trupul plin, iar el cu fața suptă, ea cu ochii molateci, iar el plin de patimă. Tot astfel Petru și Pavel; ei sunt manifestațiuni virile ale aceluiași tip omenesc și parcă niște frați ai celor două surori, unul oacheș, pus pe gînduri, cu barba stufoasă, cu părul creț și cam aspru, iar altul bălan, cu barba netedă, de felul lui vesel și de o nespusă bunătate. Tot astfel și îmbrăcămintea și coafura sunt mai multe variațiuni ale aceleiași forme.

Fără îndoială aceste sunt școala lui Perugino, în care a crescut Raffaello, însă la Raffaello ele nu sunt premeditate. Este o ființă în aievea, care îl stăpînește, și-ar voi ori nu, variază mereu imaginea acelei ființe, iar la mijloc pune idealizarea ei, o pune așa, cum ar dori s-o aibă și cum nu poate să fie decît în închipuirea lui. Vedem același lucru și-n alte picturi ale lui Raffaello' mai ales în *Încoronarea Mariei* îl vedem și la alți pictori' însă intenția în *Sfînta Cecilia* se simte mai mult decît în altele și nu se dă deloc pe față.

Dar toate aceste nu sunt pentru Raffaello, decît canavaua: vorba e de stările sufletești.

Ceea ce nu-i trebuie lui Raffaello e mișcarea trupească, și acesta e unul dintre lucrurile pe care nu le-a simțit în același mod Michelangelo. Întocmai ca încercarea de a voi să arăți prin cuvinte ceea ce se vede, e zadarnică și încercarea de a înfățișa prin colori ceea ce se mișcă. Michelangelo era sculptor și-n adevăr picturile lui, mai ales cele din Capela Sixtină, seamănă cu niște reliefuri; Raffaello era pictor, și de aceea operele lui cele mari sunt mari cînd ne înfățișează momente de uimire, în care trupul e nemișcat și numai sufletul este viu.

În *Sfînta Cecilia* stau toți încremeniți.

Cecilia cîntase, iar îngerii din cer răspund la cîntarea ei: acesta e momentul pe care-l fixează Raffaello.

Uimită, sfînta Cecilia scapă flauta din mîni și rămîne cu buzele deschise și cu ochii porniți spre cer, cu desăvîrșire perdută-n ascultarea cîntării cerești. St. Petru, un alt fel de om, uimit și el, rămîne cu ochii țintiți la pămînt. Maria Magdalena, iar alt fel de om, privește îndrăzneață în sus și parcă se îndoiește despre adevărul celor auzite. St. Pavel rîde ca un copil răsfățat și privește la st. Ioan ca și cînd ar voi să-i zică: „Auzi, frate, auzi?" Iar acesta parcă-i vine să țipe de dezmierdat ce e. Avem dar cinci variațiuni ale aceleiași stări sufletești, ori, mai bine, o singură stare sufletească oglindită-n patru fețe deosebite și exprimată într-una singură în mod ideal.

Tot astfel e ales momentul în *Stanza* lui Raffaello cînd Apollon cîntă, ori în *Încoronarea Mariei*, unde ni se înfățișează momentul uimirii.

Un lucru foarte instructiv, ca să zic așa, e *Transfigurațiunea*. Aici e multă mișcare, dar Raffaello n-a zugrăvit el însuși decît partea în care nu este mișcare, pe Hristos și pe apostolii ce cad uimiți la pămînt, iar partea din jos a lăsat-o altora.

Mișcare e de asemenea și în *Madonna de la Foligno*, dar cea mai frumoasă parte e îngerul ce stă uimit dedesubt.

Dar la urma urmelor, ce-mi face dacă era ori nu frumoasă *Sfînta Cecilia*, destul că mie mi-a părut frumoasă, mai presus de toată închipuirea, destul că sunt și acum plin de ea, destul că din clipa în care am văzut-o, știam ce trebuie să caut în Italia și unde trebuie să mă opresc, cum și-n ce fel să mă bucur de cele cîteva săptămîni ce-mi erau date pentru aceasta. Şi m-am bucurat şi urmez a mă bucura.

Alăturea cu lumea cea închipuită mai e pe aici prin Italia şi-o lume în aievea, şi mai ales pentru mine are şi aceasta farmecile ei. Italienii ăştia sunt un popor foarte interesant. Lasă că aproape fieştecare orăşel e un deosebit neam de oameni, dar pentru un om cu veleităţile mele etnografice e chiar şi acolo cîte ceva, unde nu-i nimic, dacă te pui să cauţi mai cu dinadins.

Sosind pe pămînt italienesc am început, se înţelege, a căuta pe fraţii noştri în Traian. Mă uitam la feţe, la mişcări, la îmbrăcăminte, mă uitam cu tot dinadinsul şi nu ziceam nimic.

La Veneţia oamenii seamănă foarte mult cu românii. Întocmai ca românii au şi veneţienii nasul în mijlocul obrazului, gura din jos de mustaţă, ochii sub frunte şi capul între urechi. E însă în toate aceste ceva ce nu ni-i reaminteşte cîtuşi de puţin pe fraţii din Carpaţi. Nu-i vorbă, veneţienii sunt oameni gentili (ba veneţienele sunt chiar foarte gentile), calici, stăruitori, chiar cam obraznici, dar în cele din urmă gentili, umblă iute, dar nu fac zgomot. Mai ales veneţianca mlădioasă trece parcă nici n-ar fi atingînd pămîntul, învelindu-se mereu în cîrpa ei neagră şi făcîndu-şi mereu vînt cu evantaiul ei mare. Ziua lucrează toţi la umbră, iară serile se adună cu miile pe piaţa San Marco, ca să asculte muzica, să se arate şi să vază, bîjbîie ca şi albinele-n coşniţă, dar lunecă unii pe lîngă alţii. Oameni de tot gentili, dar nu seamănă cu noi.

La Padua şi la Bologna este un neam de oameni ţepeni şi muncitori, care însă nici ei nu au darul de a putea fi luaţi drept dovezi pentru originea latină a noastră. Iară de aici înainte, cît ţine clina orientală a Apeninilor s-a încuibat un neam de oameni de tot neastîmpăraţi, iuţi în toate mişcările lor, lărmuitori, cu feţele problematice, un element după a mea părere foarte greu de stăpînit. Şi cu cît te cobori spre miazăzi, cu atît mai străin te simţi. Intrînd în Apenini, se ivesc pe ici, pe colo forme ce reamintesc viaţa poporului român: femeile poartă cătrinţă şi ştergar pe cap, bărbaţii sunt încălţaţi cu opinci şi au şerpar la brîu, ori poartă brîu, țesut în mai multe fețe, dar oamenii aceștia sunt chiar mai răstiți, decît cei despre Ancona, în genere scurți și lați în umeri, foarte cacheși ori cu părul roșu și destul de sluți.

Trecînd Apeninii, drumul se coboară spre Caserta, și deodată se vede și Vezuv, și mare, și orașele așezate împregiurul golfului, toată vegetația se schimbă și un miros plăcut umple tot aerul.

Eram încă plin de *Sfînta Cecilia*, pe care o văzusem două zile în urmă, intrînd însă în această vale bogată și nespus de frumoasă, mă cuprinseră alte emoțiuni.

Acu aveam să văd ceva cu totul deosebit, Neapoli, Vezuviul, Pompei. Și le-am văzut în urmă.

Pentru cei mai mulți oameni Neapoli trebuie să fie un oraș supărător. Îmi închipuiesc, abunăoară că o cocoană mai simțitoare n-ar putea să steie trei zile de-a rîndul în hotel „Victoria", unde am stat eu.

Încă la Caserta, cale de trei pătrari de ceas, se simte atmosfera zgomotoasă a celui mai mare oraș din Italia. Italienii, mai ales priviți din punctul de vedere al unui român, sunt în genere oameni lărmuitori: neapolitanii sunt o curată colonie de nebuni.

Intrînd în gară, la Caserta, m-a izbit zgomotul pe care l-am găsit aici. Funcționari, pasageri și public, toți țipau; aici nu vorbea nimeni, toți se certau. La început credeam că astfel e dialectul prin partea locului. Și-n adevăr, neapolitanii vorbesc o italiană răstită, rostind cuvintele din gît și accentuînd foarte des și aproape niciodată fără de a izbi oarecum cuvîntul. De obicei accentul e așa de tare, încît silaba din urmă se perde în accent. În loc de *„madre tua"*, neapolitanul are să zică *„mà ta"*, în loc de *„Capodimonte"*, *„Ca di mon"*, ba chiar *„Ca'd'mo'"*. Însă în curînd m-am încredințat că neapolitanii sunt în adevăr și certăreți, și poate că tocmai de aceea le este și dialectul așa de răstit.

La gara din Neapoli zgomotul era amețitor. Conductori, hamali, birjari și public, toți țipau. Înaintea gării stetea un șir de vreo douăzeci de omnibuze, și la fieștecare omnibuz erau cîte doi-trei oameni, care invitau publicul să tragă la hotelul lor, cam în felul acesta: „ *«Hotel di Vezuvio»! «Hotel Vezuvio»! col* *vedere sul mare, sul Vezuvio, sul castello St. Elmo, stanze eleganti, bagni di mare, di aqua fresca, di aqua ferra, bagni freschi e caldi!* « *Hotel Vezuvio* » etc. ... etc."

Intrînd în oraş, zgomotul creştea din ce în ce, iar în cele din urmă am intrat în strada Molo, care se urcă spre castelul St. Elmo, spre palatul municipal şi spre cel regal. Aici e zi şi noapte ca la Moşii din Bucureşti.

Pe o bucată de loc, cît ţine de la Piaţa Teatrului din Bucureşti, pînă la „Bulevard" sunt vreo şapte teatre, iar la dreapta se deschid două din cele mai populate strade ale oraşului. Şi trebuie să ştii că precupeţul neapolitan nu strigă, ci ţipă ca şi cînd i-ar fi scoţînd cineva una cîte una măselele din gură.

Sosind la hotel, rămaserăm abia trei inşi în omnibuz. Cînd colo, un chelner dichisit ne spune că nu poate să ne deie decît o singură odaie pentru toţi trei. Unul dintre noi, cel mai cuminte, intră în odaie şi declară categoric că nu îi primeşte pe ceilalţi doi, cari îi sunt necunoscuţi. Să fi văzut acum ceartă neapolitană! Ce-or fi zis, ce n-or fi zis, asta n-o ştiu, căci limba neapolitană e un lucru cu desăvîrşire neînţeles: vedeam numai că strigă şi se restesc unul la altul. În cele din urmă s-a ivit un harap, ni-a încărcat calabalîcul şi-a plecat cu noi să ne caute odaie în vreun alt hotel. Am mers la *„Hotel du Globe"*; n-am găsit adăpost. Am mers la pensionatul „Victoria" şi abia aici am fost primit.

Ştiu atîta c-am urcat şi-am tot urcat, iar după ce chelnerul mi-a deschis uşa odăii m-am pomenit faţă cu o grădină. Precum ştii, în Neapoli cele mai multe case n-au înveliş, nici ferestri: în loc de ferestri sunt uşi cu balcoane, iar în loc de înveliş e o pătură de asfalt. Odaia mea-şi primea lumina prin o uşă ce ieşea spre un mare balcon, învelişul altei case, iar balconul era prefăcut în o grădină destul de mare. Din această grădină am privit acum la comedia ce se petrecea sub mine.

Nu voi încerca să-ţi descriu simţimîntul ce mă cuprinsese. Îţi mărturisesc numai că-mi era frică. În mijlocul acestei îndesuieli de oameni răstiţi şi certăreţi, faţă cu acest zgomot infernal, fiind silit a vorbi prin semne şi neînţelegînd nimic din cele ce mi se spuneau, mă simțeam oarecum aruncat în prada valurilor de oameni răi, căci, un lucru, de care m-am încredințat în urmă, neapolitanii sunt răi din născare, și simțimîntul meu era întemeiat. E ceva bestial în vorba, în fața și în mișcările lor; aceasta am simțit-o numaidecît.

Dar ei mă interesau, nu pentru c-ar fi semănînd cu românii, nu, ferească Dumnezeu, ci pentru că sunt un neam de oameni foarte interesanți. Opt zile am stat în Neapoli și mă mir că mai trăiesc. N-a fost zi să mă pot culca înainte de 2—3 după miezul nopții, căci noaptea Neapoli e chiar mai interesant decît ziua.

Ar trebui să scriu ani de zile pentru ca să pot spune tot ceea ce am văzut și gîndit în acest timp scurt. Mă voi mărgini dar a-ți descrie o seară —nu! —amurgul unei seri, timp de 30 minute pe balconul hotelului, în care mă aflam și lucruri petrecute pe o bucată de loc cît ține casa Episcopiei din București pînă spre casa Blaramberg.

Înspre Șosele îți închipuiește Palatul Municipal, înspre Teatru marea cu farul și cu porturile, înspre Cișmigiu e un castel vechi, numit *„Castel nuovo“* în care se află acum arsenalul marinei, iar în locul grădinei e hotelul cu vederea spre amîndouă stradele, ceva mai largi decît cele din București.

Teatrele sunt înșirate pe sub castel, și anume aici sunt mai ales trei, *„Delle varietà“*, *„Delle folie drammatiche“* și *„Napolitano“*, afară de aceasta un circ al lui Suhr, numit *„Circo Nazionale“*. Toate sunt teatre de vară, clădite din scînduri. Sunt acoperite, dar se poate fuma în ele. În fața acestora sunt alte două teatre: *„Del Fondo“* și un teatru de marionete, care amîndouă sunt zidite. Cel din urmă se afla în colțul unde era cofetăria „Giovanni“. Pe sub acesta sunt înșirați precupeții ce vînd fructe, apă și mai ales pepeni, și toată strada încolo spre Herăstrău e plină de precupeți și de fel de fel de prăvălii, unele mai murdare decît altele, încît vine din acea parte un greu miros de pește, de untdelemn și de cărnuri fripte și nefripte, dar mai ales un miros greu de oameni nespălați. În această uliță altfel largă nu se văd trăsuri deoarece îndesuiala e atît de mare, încît comunicaţia nu se poate face, decît pe jos. În strada cea mare e drumul tramvaiului, al omnibuzelor şi îndeobşte al trăsurilor.

Înspre amurgul serii oamenii se întorc de la lucru, şi îndesuiala e cu deosebire mare. Omnibuzele toate sunt tescuite. Prin birjele cu un cal şăd cîte 4—5 oameni. Mai interesante sunt însă căruţele neapolitane. Ele au două roate mari şi sunt trase de un singur cal, însă mai ales de un catîr ori de un măgar. Lungimea unei asemenea căruţe poate să fie de opt pînă la zece palme; am numărat însă pînă la cincisprezece oameni încărcaţi pe ea. Unul e călare, alţi doi şăd de-a călărita pe cele două oişti, nouă se află tescuiţi în căruţă, alţi trei stau în dosul căruţei, cîte unul pe cîte un răzor, iar al treilea pe inimă. Încărcate astfel căruţele şi birjile şi omnibuzele se străcură mereu mai ales la vale, înspre mare, pe unde iese drumul spre Portici şi Torre, pintre căruţe, oameni, unii pe jos, iar alţii călare adeseori cîte doi şi trei inşi pe un biet de *„samarello"*, apoi cărucioare trase ori împinse de băieţi, oameni cu cofele ori cu coşurile în cap... Iar vizitiii strigă şi şuieră mereu, căci e multă lumea şi la tot pasul li se pune cîte un trecător în cale.

La teatre se dau cîte două reprezentaţiuni pe fieştecare seară: una începe la şapte, iar alta după ce s-a sfîrşit cea dîntăi. Începînd dar de pe la şase locul din faţa lor e plin de lume, şi asta ţine pînă pe la zece, cînd începe a doua reprezentaţie.

Pe sub ziduri şi pe treptele caselor sunt întinşi pe ici, pe colo oameni ce dorm, iar pintre dînşii sunt cete de copii vagabonzi, unii pe jumătate, iar alţii de tot goi. Cei mai mulţi dintre dînşii sunt raşi pe cap, precum se vede o măsură luată de poliţia oraşului. Peste zi ei au cerşit, s-au scăldat ca raţele prin port, iar acum după ce s-a mai răcorit timpul, stau grămezi-grămezi pe jos, joacă cărţi şi arşice, se hîrjonesc, se bat ori umblă să pişte pe ici, pe colo cîte ceva. Unul dintre aceşti copii, ca de vreo zece ani, se străcoară pintre oameni pe sub masa unui precupeţ şi fură o pară. O precupeaţă din faţă îl zăreşte, îl urmăreşte, îl îndesuieşte sub o poartă şi-l bate cu un băţ gros pînă ce nu i se urăște, apoi îl trece la precupeț, iar după ce l-a bătut și ăsta, îl ia un măcelar din vecinătate la bătaie și măcelărița, și abia peste vreo zece minute el scapă țipînd și văierîndu-se, ca un cățel cu coada tăiată. În vremea aceasta lumea trece și-și face treaba ca și cînd nu s-ar fi petrecînd nimic, iar ceilalți copii se bucură că precupețul e preocupat cu bătaia și fură din coșul lui ce pot apuca, apoi fug și se perd prin mulțime.

În timpul acesta ceva mai departe, înspre strada cea mare, încetul cu încetul se încheagă un nod de oameni.

Un băietan ca de optsprezece ani, îmbrăcat curățel, s-a oprit aici, a scos din buzunar douăzeci și patru bucăți de hîrtie groasă, lungi ca de o palmă bună și late ca de o schioapă. Pe fieștecare dintre aceste se află cîte o literă din alfabet. El pune bucățile la deopotrivă depărtare împrejurul său, se oprește în mijlocul cercului, apoi începe să facă fel de fel de figuri echilibristice cu bățul și cu pălăria, spuind mereu că el nu e comediant, ci le face toate aceste spre a atrage atenția publicului. După ce s-a adunat apoi destul public împrejurul lui, își scoate marfa la iveală. El are o invenție. Sunt niște bucăți de hîrtie verde, cam ca o [banc]notă de cinci lei. Aceasta e cerneală solidificată. Puind o bucată din această hîrtie într-un pahar de apă, apa se preface în cerneală, cea mai neagră și mai durabilă cerneală, un lucru de recomandat pentru negoțători și pentru toți cei ce umblă în treburi și nu pot purta o călimară cu dînșii. Bucata costă un *soldo*, numai un *soldo*.

Abia a-nceput acest negoțător să-și vînză marfa, ceva mai la deal se adună o altă grupă de oameni. Aici un altul și-a adus cu el o căruță cu patru roate ca de trei palme de înaltă și-a pus o meșcioară pe căruță și stă pe masă, țiindu-i publicului un discurs plin de sentiment asupra mizeriilor vieții omenești. El are o altă invenție. E un blastru, care în timp de 24 de ceasuri închide orișice rană: n-ai decît să sufli peste el, să-l pui pe rană și lecuit ești. Un lucru de recomandat pentru mărinari, muncitori de fabrică și îndeobște pentru cei ce se rănesc și n-au timp să se caute. Bucata nu costă decît un *soldo*.

Peste drum se aude un clopoțel. E curentul electric. Un om și o femeie s-au oprit aici cu o mică baterie, așezată de asemenea pe un cărucior. Cea mai minunată lecuire a tuturor boalelor și pentru un singur *soldo* poți să ții drugii electrici în mînă și să te faci om din neom.

În fața acestora se oprește acum o trăsură cu un cal, cam de forma birjilor noastre. Acesta e marele Rabinache din Neapoli, starețul șarlatanilor din loc[alitate]. Dosul trăsurii e acoperit cu fel de fel de bandaje și instrumente medicale: el nu le vinde; le-a adus numai ca să atragă prin ele atenția publicului. În mijlocul trăsurii e o masă pe care în o clipă se dezvelesc cele mai nouă invențiuni, contra durerii de cap, contra boalelor de stomac, contra frigurilor, contra boalei de mare, și îndeobște contra boalelor interne, preparate parte ca hapuri, parte-n formă de bulinuri. Inventatorul este un om ca de douăzeci și opt de ani, elegeant îmbrăcat, cu jobenul în cap, cu batista ieșită ca la Rică din *Noapte furtunoasă* a lui Caragiali și mai presus de toate o figură destinsă cu deosebire în ceea ce privește gesturile și dicțiunea. Îți mărturisesc că la început am simțit și eu față cu el respectul pe care-l vedeam întipărit în fețele celoralalți dar nu respect de deplin, încît mi-am adus aminte de oamenii noștri de la Șiria, cînd l-au primit pe vlădica. Recomandîndu-și marfa, el spunea mereu, că *„non si ciarla, signori; si ricomandono cosi positivi medicamenti"*, apoi întreba, dacă sunt ori nu de față oameni, care s-au însănătoșat de leacurile lui și mereu se auzea cîte unul strigînd *„sono io"*, *„vi ringrazio, signore"*, iară el număra *„sono gia tre"*, *„sono cinque"*, *sono sei"*, *„basta signori"*, *„basta che sono dieci"*. Și cumpărau oamenii, cumpărau încît bietul doftor se ștergea mereu de sudori și n-avea destule mîni să primească soldul cuvenit. Chichița lucrului n-am înțeles-o decît atunci, cînd am văzut că sunt și de cei însănătoșați, care cumpără chiar în mai multe rînduri și stăruiesc să le vînză și din bandajele întinse, să le facă lor și hatîrul ăsta.

Mai la deal, mai la vale, la dreapta, la stînga, în sfîrșit, alandala, îți mai închipuiește alți negoțători de aceștia, cei mai mulți cu cărucioare, pe care un băiet le mută mereu de la un loc la altul, apoi alții ce vînd fotografii, băieți și femei cu chibrituri, oameni cu apă rece, alții cu *aqua sulfurea*, negoțători de bastoane, de camee, de săpun, de gulere de hîrtie, de inele, de bricege, în sfîrșit, o lume întreagă ce strigă, strigă mereu și se îndesuiește.

Acum sosește timpul să se aprinză felinarele și să se deschiză casele teatrelor, un lucru, care la Neapoli se petrece puțin după șase.

Acest moment solemn se anunță printr-un șir de rachete puternice, de care răsună tot orașul, iar la Circul Național se aprinde lampa electrică, pe care un om o îndreptează mereu cînd spre una, cînd spre alta din cele două uliți. În același timp la Teatrul de marionete se aprinde un foc bengal, sună tobele și trîmbițele și se aude nota caracteristică, glasul sfâșietor al Polichinelului.

De aici înainte toată lumea strigă mai tare decît de obicei, deoarece fieștecare ține că mai ales el să fie auzit. De sus însă, unde mă aflam eu, nu se putea însă destinge decît glasul lui Polichinel și cîntecul văieratic al precupeților. Aceștia fac patru crestături în pepene îl ridică în sus și înfățișîndu-le trecătorilor miezul frumos, cîntă cu un glas văieratic. Sunt de obicei cîte trei la o masă și se părîndă astfeli că strigătul nu încetează niciodată.

După ce s-a întunecat, o iluminație bogată dă întregei scenerii o înfățișare de tot înspăimîntătoare.

Mai ales în strada cu precupeții e parcă s-a aprins orașul.

Afară de felinarele municipale fieștecare precupeț, fieștecare prăvălie, fieștecare negoțător ambulant are de la patru pînă la douăsprezece felinare cu lumină gălbuie de untdelemn, căci altfel n-ar putea să-și vază, să-și arate și mai ales să-și păzească marfa. Casele au cîte cinci-șase etaje, iar pe sus sunt *trattorie*, *alberghi* și prăvălii care de asemenea sunt iluminate, ca să li se vază firma de jos. Locuințele avînd în loc de ferestri balcoane deschise, acestea sunt iluminate. Prin balcoane sunt apoi oameni şi o mulţime de flori, iar între balcoane şi adeseori chiar peste uliţă sunt întinse sfori, pe care neapolitancele-şi usucă rufele. Deasupra celor mai multe dintre case sunt, în sfîrşit, grădini, care de asemenea au iluminaţia lor.

Îţi închipuieşte acum această iluminaţie, verdeaţa de prin balcoane şi de pe case, trenţăria întinsă pe sforile dintre balcoane, îndesuiala din stradă, strigătele şi felinarile ce se mută mereu de la un loc la altul, ţi le închipuieşte numai aceste şi vei înţelege că cele dîntîi seri n-am îndrăznit să ies, ci am stat în balcon, de unde aveam vedere atît asupra acestei bîjbîieli, cît şi asupra golfului plin de corăbii.

Iar ceea ce vezi aici se petrece în două treimi din Neapoli. Pe malul Santa Lucia, unde se vînd *„frutti di mare"*, pe Piaţa Municipală ori pe malul portului mic îndesuiala e tot atît de mare, deşi are cu totul alt caracter, în strada Roma e lumea mai curăţea, pe Piaţa Plebiscitului, cea mai frumoasă parte din Neapoli, e cam ca la San Marco, iar în admirabila grădină de la „Vila Naţională" cîntă muzica; aici e lumea elegantă. Ceea ce are Veneţia, o singură piaţă, în care se adună toată lumea, nici Neapoli nici Roma nu are.

Cîteva zile după sosirea mea am făcut cunoştinţă cu un englez refugiat din Alexandria, care vorbea destul de bine italieneşte şi cunoştea oraşul.

Am început să ieşim serile împreună.

N-ai făcut un pas în afară, şi-ţi este cineva pus în drum, un copil, o femeie tineră, o băbătie, un om, în sfîrşit cineva, care-ţi cere ceva, îţi propune, îţi recomandă, te îndeamnă, în cel mai bun caz un birjar, care te urmăreşte un pătrar de ceas, spuindu-ţi mereu unde are să te ducă, pentru 70 de *centesimi*. Un copil îţi oferă *cerini* (chibrituri) iar dacă-i spui că ai, zice să-i dai un *soldo* şi făr' de a cumpăra; altul vine şi-ţi cere mucul de ţigară, pe care-l ai în gură; în urmă o floristă îţi pune, vrei nu vrei, o floare în butonieră, şi dacă-i dai un ban, te urmăreşte şi mai cere unul şi tot cere, pînă ce nu vine alta să te ieie în primire. Mergînd mai departe, un om îmbrăcat mai curăţel te întreabă, în o franţuzească pocită, ce poruncești, ce dorești, care-ți este pofta momentului, unde vrei să te duci, ce vrei să faci, și dacă-i răspunzi cu *„niente"*, începe să-ți facă propuneri, un șir întreg: vrea să te ducă la teatrul cutare, la vila cutare, unde vederile sunt sara de tot frumoase, la salonul cutare, în strada cutare, la băile cutare, într-un cuvînt nu te slăbește pînă ce nu-i dai un ban, cel puțin un ban. Îndată ce-ai scăpat de el, te întîmpină o băbătie cu *„Buona sera, signori! non si comanda niente?" „Niente!" „Ma signori"* n-ați văzut cutare, n-ați făcut cutare, n-ați asistat la cutare: toate aceste trebuie să le faceți mai nainte de a pleca. Îi dai și ei un ban și mergi mai departe. Dar înaintea unei biserici te oprește un om și-ți propune să-ți arete biserica, acum, noaptea, căci noaptea e ceva cu totul tainic în ea; altul iar vine să-ți comunice în taină că el poate să te ducă în catacombe, care sunt mai frumoase noaptea decît ziua; iarăși altul te invită pentru o liră la tablouri vivante, și iar *cerini,* iar floriste, iar ciceroni, iar babe, așa ține asta pînă la miezul nopții.

După miezul nopții poți ieși fără de a te mai teme că vei fi oprit la tot pasul, iar înspre unu zgomotul și mișcarea mai scad, dar de încetat nu încetează niciodată. Acum, lăsîndu-ți banii, ceasornicul și alte de asemenea lucruri de prisos acasă și țiindu-ți batista la loc sigur, poți să umbli cu oarecare îndrăzneală prin locurile mai largi.

Trecînd ziua de-a lungul malului ori prin ulițele mai dosnice, găsești pretutindenea oameni care fac pe stradă ceea ce altă lume face în casă. Femeile se primenesc, se piaptănă, caută-n capul copiilor, spală rufe, într-un cuvînt fac toată gospodăria internă a casei pe uliță, pe sub porțile caselor ori pe malul mării Alăturea cu ele meșteșugarii, cizmari, croitori, lăcătuși, împletitori, incizori, tîmplari, fete ce-nșiră mărgele, și fel de fel de alți muncitori își urmează lucrul, mănîncă ori dorm.

Toată această lume doarme pe uliță, și în cuvinte nu se poate arăta impresia pe care o produce o asemenea uliță, plină de lume pusă la odihnă. Lucrurile rămîn cam cum au stat ziua: pe ici, pe colo cîte unul stă de pază, iar ceilalți dorm pe mese, pe sub mese, pe trepte, pe sub ziduri, fără de culcuș, fără de căpătâi, așa cum i-a lăsat Dumnezeu.

Precupețul strigă înainte, deși mai rar ca de obicei; felinarele sunt toate aprinse; din cînd în cînd răsună cîte un cîntec trăgănat, care nu se deosebește deloc de doina românului de pe Tîrnava; birturile sunt pline de oameni, dintre care unii dorm, iar alții beau ori își petrec cu joc de cărți. Acum se stîrnește aici o ceartă, și iar se alină, apoi se aude gălăjie din altă parte. Și trec mereu, vin și se duc, marinari, muncitori de fabrică, vagabonzi și altă lume fără de căpătâi, acum în cete mai mici și mai mari, acum iar unul cîte unul, destul că mișcarea și zgomotul nu încetează. Din cînd în cînd cîte un precupeț aprinde un foc bengal ori o rachetă, care se înalță peste case, pocnește și deșteaptă în căderea ei pe cei de dimprejur. Să vezi apoi certuri și gălăjie și rîsete!

Pe la trei zgomotul iar începe să crească; încep a sosi precupeții de la țară. Acest moment se anunță de asemenea tot prin rachete; dar un semn pentru mine mai caracteristic sunt măgarii și ceea ce mi-a rămas mie ca muzică din Neapoli e zbierătul măgarilor, care pe la trei umple toate ulițele. Acesta era pentru mine signalul c-a venit timpul să mă culc.

Astfel am petrecut la Neapoli. Ziua umblam prin biserici și muzee, pe la Capodimonte și Posilippo, seara steteam pe balcon, iar noaptea umblam alandala prin oraș. În cele din urmă m-am dus la Herculanum și la Pompei. Plecasem pe nemîncate, fiindcă mă temeam ca nu cumva să scap trenul. La Herculanum nu prea sunt multe de văzut. Orașul a fost acoperit de lavă și săpăturile se fac anevoie. Afară de aceasta s-a zidit în urmă orașul Resina deasupra Herculanului. Pompei se află în cîmp și-a fost acoperit cu cenușă; aici săpăturile se fac cu multă lesnire, și s-au dezgropat pîn-acum două treimi din orașul măricel, cam cît ține din Bulevard pînă în Lipscanie și strada Scaunelor. N-o să-ți vorbesc eu acum despre cele ce-am văzut aici; îți spun numai c-am stat pe nemîncate pînă la patru pintre zidurile pustii, apoi am plecat călare pe un *samarello* la gura Vezuviului, din care lava fierbinte curgea, curgea mereu la vale... Era pe la unsprezece din noapte cînd m-am întors la Neapoli, frînt și cuprins de fierbințeli, încît mîncarea nu-mi mai priia. Am mai dat o raită prin oraș, apoi mi-am adunat boșcîrțele și-am plecat.

Roma e un fel de lecuire pentru cel ce vine de la Neapoli. Un oraș curat, cu deosebire bogat în apă bună și mai presus de toate oameni așezați și cuviincioși, pînă la birjarul ce rădică degetul drept, semn că e slobod, dar atît și nimic mai departe. Și acești oameni, aceștia în sfîrșit, seamănă cu noi. Plecînd de la Neapoli spre Roma încetul cu încetul se ivește un tip de oameni, care nu se deosebește de acela pe care îl găsim pe Valea Oltului, iar în Roma, cel puțin o a treia parte din populație e de acest tip, e tipul oacheș, despre care vorbesc eu în „darea" mea „de seamă asupra românilor", acei oameni veseli și sprinteni, însă nu iuți și lărmuitori.

E bine la Roma, ar fi chiar foarte bine, dacă n-aș fi sosit de la Neapoli aici. Îmi pusesem de gînd să stau o zi întreagă și să odihnesc, dar de unde să iau puterea sufletească spre a mă stăpîni cînd mă aflu o dată aici. Umblu mereu și nu mai pot sta; abia mă mai țin picioarele; simt că am friguri; toată noaptea visez ruine, și coloseuri, și biserici, și monștri ciopliți în piatră.

Dar, la urma urmelor, ne plîngem mereu noi oamenii că ni-e prea scurtă viața, și-n adevăr, grozav e de scurtă: de ce să nu-i mărim cuprinsul, cînd întinderea nu i-o putem mări?! Așa e, sunt frînt și prăpădit, dar frînt și prăpădit îmi este trupul; cu sufletul am trăit în două săptămîni de zile vieți întregi, vieți bogate și frumoase. Mai presus de toate, mai presus de tot ce-aș fi putut gîndi, mai presus de tot ce-aș fi putut eu simți chiar din mine însumi, a fost clipa, în care am privit pe *S-ta Cecilia*, și cea mai strălucită parte din viața mea sunt zilele în care am fost plin de niște emoțiuni ce nu se pot deștepta decît dintr-un suflet, cum era al lui Raffaello. Și dacă este o nemurire, aceasta e nemurirea: a simțit el o dată, a fixat această simțire pe pînză, și cît se va mai păstra pînza aceasta, simțirea lui, această mai nobilă parte din viața lui sufletească, rămîne, trece de la om la om și se revarsă ca un curent de fericire prin omenire.

Dar unul e Raffaello; n-or fi toate deopotrivă. Așa e!— însă, dacă el te-nalță, alții te ridică, cel puțin, și cît stai pe aici prin Italia, umbli mereu pe sus, iar dacă te-ntorci, nu-ți mai vine să te cobori, ci duci cu tine în țara ta, între amicii tăi, în poporul tău, o dorință, dorința de înălțare și deprinderea de a privi mereu în sus.

PRO AMICO

UN RĂSPUNS D-LUI B. P. HAŞDĂU

> „Cu adevărat deşertăciune sînt toate
> şi viaţa e numai umbră şi vis."

Încep cu aceste vorbe luate din *Prohod* și nici că puteam să încep altfel cînd iau condeiul ca să mă plîng de nedreptatea ce i se face lui M. Eminescu, care mie nu mi-a fost poet, ci amic.

D-l Rudow, un german care a învățat româneşte și cunoaște literatura română, dar n-a ajuns încă să cunoască şi pe contimporanii săi români, a scris şi publicat o carte germană asupra literaturii române.

N-am cetit cartea; nu pot dar să mă pronunţ asupra ei. Cunosc însă pe contimporanii mei români; n-am dar nevoie să mai cunosc și cartea, pentru ca să știu că „Trilogia" reprodusă — nu pot să-mi dau seamă de ce și în foița *Tribunei* — nu e îndreptată contra d-lui Rudow.

D-l Lazăr Şăineanu, autorul primei părţi din „Trilogie" e un om desigur foarte inteligent şi foarte instruit, însă cu mult mai preocupat de propriile sale scrutări ştiinţifice decît ca să scrie, aşa numai din dragoste cătră neamul românesc şi din însufleţire pentru adevăr, şi recenziuni literare pe care noi românii nu putem să le recompensăm, cum ele ar fi recompensate, dacă autorul le-ar fi scris, bunăoară, în limba germană, care îi este, aşa cred, mai uşoară decît cea românească.

D-l Ionescu-Gion, autorul părții a doua, și-a făcut, ce-i drept reputațiunea de recenzent universal care se pronunță cu aceeași competență și cu aceeași ușurință asupra tuturor materiilor. D-sa însă nu prea știe nemțeasca domnului Rudow; trebuie deci să fie la mijloc foarte puternice motive, pentru ca un Gion să ieie asupra sa nesuferita sarcină de a face recenziunea unei cărți pe care numai cu tălmaci poate s-o înțeleagă.

Domnul B. P. Hașdău, în sfîrșit, ca om, ca literat și ca mentor e mult mai presus decît să între în discuțiuni literare cu oameni ca d-l Rudow.

D-l Rudow însă, om fără de experiențe în materie de viață literară românească, a muncit cum a știut, și-a dat silința să fie nepreocupat și a și fost, pe cît a putut, apoi a trimis lucrarea, așa zice d-sa, d-lui Iacob Negruzzi, ca s-o revază. D-l Iacob Negruzzi însă nu e literat german, ci român și astfel om foarte ocupat ; dau deci cu socoteala că a avut foarte multă bunăvoință, dar nu destul timp ca să revază lucrarea d-lui Rudow.

Adevărul e că au rămas în cartea d-lui Rudow cîteva inexactități, cîteva adevăruri jignitoare pentru noi românii și cîteva laude, poate exagerate, la adresa fruntașilor din „Junimea".

E lucru fără îndoială regretabil că au rămas, deoarece interesul nostru național este ca informațiunile ce li se dau germanilor despre literatura română să fie exacte și bine cumpănite.

Nu însă regretele de felul acesta l-au îndemnat pe d-l Hașdău să-i pună pe d-nii Șăineanu și Gion la muncă silnică, ci dorința de a pune la cale o nouă campanie literară contra junimiștilor cu care *iar* s-a certat. Cartea d-lui Rudow nu e dar pentru d-l Hașdău decît știutul ciomag pentru carul cu oale.

Așa-i trebuie d-lui Rudow! Cine l-a pus să-și facă de lucru cu „fruntașii" noștri literari, care se ceartă mereu, ei știu de ce, între dînșii și iar se împacă — tot ei știu de ce? ! Dar d-l Rudow e om tînăr și poate să tragă din această pățanie cel puțin folosul unei bune învățături.

M. Eminescu e însă un om care a murit, și e cestiune de pietate să nu mai fie luat drept ciomag pentru un car de oale — și astfel sparte — cel puțin așa zice d-l Hașdău.

Lăudatu-l-au pe Eminescu mulți, de cînd a murit, defăimîndu-l, și mulți l-au defăimat lăudîndu-l: asta e soartea lui, soarte comună tuturor acelora pe care Dumnezeu nu i-a lăsat să fie oameni de rînd. Era la modă Eminescu, și mulți au fost care căutau să-și facă nume în lume scriind fie în bine, fie în rău despre dînsul, ceea ce trecea prin minte și le venea la socoteală.

D-l B. P. Hașdău însă, deși are o particulară slăbiciune pentru ceea ce nemții numesc, *„Mittelmass“* e unul dintre cei de tot puțini, în tot cazul un om care știe ce va să zică durerea celor rămași în viață, știe că orișicare durere e sfîntă, știe deci că despre oameni de curînd muriți nu se vorbește decît cu multă cumpătare.

Ori nu cumva Eminescu a fost în viața lui atît de părăsit, încît astăzi, cîțiva ani după moartea lui, să nu mai fie în lumea aceasta nimeni care se simte greu rănit cînd despre *omul* Eminescu se vorbește fără de cuvenitul cumpăt? !

N-a iubit el pe nimeni? N-a fost el de nimeni iubit? Nu e în lumea aceasta nimeni care, murind el, a perdut o parte mai mică ori mai mare din farmecul vieții, din dulceața ei? Nu e nimeni care se înduioșează cînd își aduce aminte de el?

Nu vorbesc de durerea mea, care e numai a mea și numai mie are să-mi și rămînă.

Sînt însă în aproape toate țările române mulți oameni, care l-au cunoscut, și era peste putință să cunoști și să nu iubești pe acel om frumos și totdeauna rîzător, care n-avea în el iubire de sine, nu cerea de la nimeni nimic, nu i se punea nimărui în cale, nu rîvnea nici la bunuri, nici la onoruri lumești, visa în toate clipele vieții lui fericirea neamului și te fura cu vorba ca să te poarte prin lumi mai frumoase decît cea văzută în aievea. Era chiar în glasul lui un timbru atît de duios, încît nu se putea să-l fi auzit fără ca să dorești a ți-l mai reaminti, și din gura lui nici ocara nu putea să te mîhnească. De aceea și mai ales de aceea viața lui tristă și încă mai trista lui moarte a produs în societatea noastră o jale adîncă și persistentă.

O ştie d-l B. P. Haşdău aceasta?

Tocmai pentru că o știe, tocmai profitînd de jalea noastră, d-sa vine să facă pe adversarii săi vinovați de soartea cea tristă a răposatului Eminescu.

N-a fost, nu e acest mort plîns de noi pentru d-l Hașdău decît un fel de *corpus delicti*, o victimă a „junimismului“, o dovadă despre nemernicia „mentorilor“ lui, care i-au înveninat sufletul, l-au omorît și-l mai jertfesc și acum după moarte.

Domnul B. P. Haşdău nu e nici măcar original, căci încă de mult zise Eminescu:

„Ori să vie pe-a ta urmă în convoi de-nmormîntare,
Splendid ca o ironie, cu priviri nepăsătoare...
Iar deasupra tuturora va vorbi vrun mititel,
Nu slăvindu-te pe tine... lustruindu-se pe el
Sub a numelui tău umbră. Iată tot ce te *așteaptă*.“

Domnul Haşdău ar fi trebuit să citeze aceste versuri, cum eu citez, după ce am cetit cele scrise de domnul Ionescu-Gion și de d-l Haşdău, ceea ce urmează mai departe în *Satira I*.

„Ba să vezi... posteritatea este încă și mai dreaptă.

Neputînd să te ajungă, crezi c-or vrea să te admire?
Ei vor aplauda desigur biografia subțire
Care s-o-ncerca s-arate că n-ai fost vrun lucru mare,
C-ai fost om *cum sunt dînșii*... Măgulit e fiecare
Că n-ai fost *mai mult ca dînsul*.“

Domnul Haşdău exprimă acest adevăr prin vorbele: „*mult-puținul* ce i se cuvine cu dreptate“.

Dar toate acestea d-l B. P. Haşdău nu le face pentru că se simte măgulit de gîndul că Eminescu n-a fost „*mai mult ca dînsul*“, ci pentru ca să măgulească și să ademinească pe „*mititeii*“ din mijlocul cărora atît de bine îi iese propria mărime la iveală.

Omul care a scris și publicat *Sic cogito* nu poate decît vorbind în zeflemea să spună că Eminescu a fost ceea ce a fost numai fiindcă a căzut pe mînile „Junimii“.

Viaţa mea s-a început în clipa naşterii şi are să se sfîrşească în clipa morţii mele; experienţa mea e însă fără de început şi fără de sfîrşit, şi viaţa nu e decît o fază trecătoare din această vecinică existenţă. Aşa zice d-l Haşdău şi aşa ar zice, cred eu, toţi oamenii dacă şi-ar da bine seamă despre ceea ce simt în inima lor.

Deoarece însă cei mai mulţi oameni n-au deprinderea de a-şi da seamă despre rostul propriei lor vieţi, d-l Haşdău e foarte sigur că va găsi mulţi cetitori care cred că d-sa vorbeşte serios cînd zice: „Voi l-aţi îmbuibat cu pesimism, voi l-aţi stricat, voi l-aţi nenorocit".

Adevărul e că d-l Haşdău, care a ajuns la cunoaşterea marelui adevăr, rîde ca odinioară augurii romani şi-şi reaminteşte versul lui Eminescu:

„Ce a scos din voi Apusul, cînd nimic nu e de scos?"

Sînt în lumea aceasta o mulţime de oameni mai „mititei", din care puţin e de scos şi care o ştiu şi ei aceasta şi de aceea caută să se pună bine cu cîte un om mai mare, pentru ca, în coada lui, să răzbească prin lume. Aceştia sînt, se înţelege, supuşi şi ascultători, aceştia fac ori se căznesc cel puţin să facă ceea ce li se cere.

Noi însă, domnul Haşdău şi eu, ştim tot atît de bine ca multcertaţii „mentori" ai lui Eminescu că nu putea nimeni în lume să aibă talismanul de a scoate din Eminescu vreun asemenea om mititel.

Dacă adevărat e că „umbră numai şi vis" e viaţa, o fază trecătoare din vecinica existenţă, rostul vieţii nu e în împregiurările în care o petrecem, ci în ceea ce sîntem prin noi înşine, în partea dăinuitoare a firii noastre, care este *apriori* şi rămîne, precum zice apostolul Pavel, şi după ce moartea va fi curmat visul.

Secătura e secătură tocmai fiindcă din ea nimic de scos nu este şi de aceea ni se pare potrivit cu împregiurările în care se iveşte: cu cît însă caracterul aşa-numit inteligibil e croit în dimensiuni mai mari, cu atît mai puţin atîrnă caracterul empiric de la împregiurări, căci în lumea aceasta sînt toate şi fiecare caută, vede şi adună ceea ce se potriveşte cu firea lui.

D-l Haşdău e unul dintre oamenii care ştiu că nu poţi să scoţi dintr-un om decît ceea ce e de scos; ţine însă ca alții, care n-o știu aceasta, să creadă că d-sa are ucenici din care a scos ceea ce alții n-ar fi putut să scoată.

Ar fi un bun serviciu făcut nației române, ba chiar și omenirii, dacă s-ar afla, așa incidental, cam în ce fel l-ar fi apucat magistrul pe Eminescu spre a-l face să caute în lume ceea ce caută, bunăoară, d-l Ionescu-Gion, să vadă ceea ce vede, bunăoară, d-l Șăineanu și să adune fie în el, fie la sine, ceea ce va fi adunînd vreun altul dintre ucenicii mai fericiți decît Eminescu.

Student la Viena, Eminescu petrecea mare parte din timpul zilei plimbîndu-se de la librărie la librărie, de la anticar la anticar, ca să vadă ce mai e nou prin vitrine. Noi toți cei ce îl știm din acel timp ni-l aducem aminte stînd în fața unei vitrine și scoțîndu-și cu briceagul fire de păr din barba nu de curînd rasă.

Cum oare l-ar fi apucat magistrul spre a-l face să nu-și mai scoată firele de păr cu briceagul?

Eu l-am rugat prietenește să n-o mai facă aceasta, fiindcă rîde lumea de dînsul.

—Ce prostie! mi-a răspuns el în felul lui. Pe altul nu-l doare, iar mie îmi este o trebuință. Dacă te supără, nu mai umbla cu mine!

E un lucru de nimic acesta, dar d-l Hașdău e unul dintre oamenii care știu că viața omenească e un mozaic alcătuit, cu mai multă ori mai puțină măiestrie, tot din asemenea nimicuri.

Eu, om ca toți oamenii, eram și pe acel timp ceea ce neamțul numește *„Philister"*: țineam să fac fiecare lucru la timpul lui, să mă scol și să mă culc cînd îmi priiește, să stau, dacă sînt ori nu flămînd, la timpul cuvenit la masă, să-mi fac, de voie, de nevoie datoriile, să cheltuiesc numai puținul cît am și mă apucau un fel de răcori, stăteam ca pe spini cînd fie în urma vreunei împregiurări neprevăzute, fie mai ales din slăbiciune omenească, mă abăteam de la propriile mele regule de viață.

Eminescu?! Noi, care am trăit cu dînsul, nu putem să ni-l aducem aminte fără ca să-l vedem stînd de azi pînă poimîne nemîncat și nedurmit, bînd mereu cafele.

El avea cu toate acestea obiceiul de a ne mustra pe noi ceilalți cînd ne abăteam de la propriile noastre regule de viață.

— Dar tu?! i-am zis odată.

— Ce prostie! — mi-a răspuns el. Pe voi, care puteți, vă supără abaterea, fiindcă vă face să simțiți mărginirea puterii voastre; pe mine, care nu pot, mă supără regula.

Li-a mai zis-o el aceasta și altora:

„Dar afară de acestea, vor căta vieții tale
Să-i găsească pete multe, răutăți și mici scandale —
Astea toate te apropie de dînșii... Nu lumina
Ce în lume-ai revărsat-o, ci păcatele și vina,
Oboseala, slăbiciunea, toate relele de sînt
Într-un mod fatal legate de o mînă de pămînt,
Toate micile mizerii unui suflet chinuit
Mult mai mult îi vor atrage decît tot ce ai gîndit."

Și de aceea d-l B. P. Hașdău, care e, mai presus de toate, om cu minte, cunoscîndu-și tot atît de bine ca Eminescu publicul cetitor, trece peste cele ce a gîndit Eminescu și stăruie asupra „micilor mizerii ale sufletului chinuit", pentru ca să le poată arunca altora vorba: „Voi l-ați omorît sufletește și trupește!"

Omul nesățios de a ști și de a se lumina, pururea frămîntatul Eminescu primea de la cineva în lumea aceasta povețe în ceea ce privește cărțile pe care are să le citească? Putea vreun magistru, cheme-se el chiar B. P. Hașdău, să facă pe acest om să primească în el ceea ce e împotriva firii lui și să respingă ceea ce ochiul lui căuta în lume? E cineva în lumea aceasta atît de mărginit ca să creadă că s-ar fi putut pune în frîu acest suflet pururea neastîmpărat, care se simțea chinuit de carnea prin care trebuia să treacă și voia să scape cît mai curînd?!

Durmim cu toții visînd fiecare în felul lui în trecerea noastră prin această viață, dar somnul nu ne este tuturora deopotrivă adînc. Pe cînd unii stau în miez de noapte, alții presimt din cînd în cînd revărsatul zorilor de zi și se zbuciumă mereu în culcușul lor. Tuturora ne răsare soarele, dar nu tuturora le revarsă aceeași lumină: pe cînd unii rămîn ca în amurg, alții tresar uimiți de lumina cea mare.

Eminescu a fost unul dintre oamenii cărora le e dat să le vadă toate în lumină mare, toate în dimensiuni mari, și binele și răul, și nici el, mai altcineva nu este vinovat, dacă el a văzut mai mult rău decît bine. Dacă i-ai fi dat toate bogățiile lumii și ai fi pus în capul lui toate cununile de mărire omenească, el tot ar fi rîs cum felul îi era să rîză și tot ar fi zis:

„Să-i împarți în două cete: în smintiți și în mișei!"

Rostul lui cel trist a fost să treacă anume prin actuala fază a vieții noastre naționale și să vază cu ochii lui scrutători ceea ce l-a făcut să strige:

„Virtutea? e o nărozie! Geniul? o nefericire!"

Dacă i-ar fi fost dat să ajungă și ziua de mîne, în care oamenii se vor fi făcut mai cu minte, ar fi avut și fericirea de a vedea vîrtutea ridicată mai presus de toate.

Fericirea aceasta n-a avut-o: să-l lăsăm dar în pace, dacă nu ne vine la socoteală să-l plîngem.

Eu am păcate, multe păcate; d-l B. P. Hașdău, pînă chiar și d-l B. P. Hașdău are păcate, mai puține, dar le are: fruntașii „Junimii" nu pot nici ei să fie oameni fără de păcate.

Dacă ținem dar să-i certăm, să scoatem la iveală păcatele, pe care în adevăr le au, pe Eminescu însă să nu-l punem în socoteala lor, căci teamă mi-e ca nu cumva păcatul, pentru care noi i-am mustra astăzi, mîne să treacă drept un mare merit.

E de mult acum de cînd a murit, dar am fost, el și eu, buni prieteni și tot mai mi-e încă greu să vorbesc în fața tuturora de el.

„Nu e — zicea el adeseori — nimeni dator să scrie poezii; nu are dar nimeni dreptul de a scrie poezii proaste."

Deși de mult rostite, vorbele aceste îmi sună în ureche cînd mă gîndesc la Eminescu, și nu m-aș încumeta nici acum să scriu despre el dacă nu m-aș simți dator s-o fac aceasta, iar datoria omul și-o face cum poate, bine, rău, cum îl iartă timpul și dispozițiunile momentane.

Prea s-a vorbit mult despre viața și despre puținele lui scrieri, și între cei ce au vorbit prea sînt mulți care ori că nu l-au cunoscut, ori că n-au fost în stare să-l înțeleagă. Astfel am ajuns încetul cu încetul să stăm la îndoială chiar și noi cei ce-l știm și ni-l reamintim după ființa lui cea adevărată și să ne întrebăm dacă nu cumva e greșită imaginea ce ne-am făcut despre el.

Eu, bunăoară, am petrecut cele mai frumoase zile din tinerețele mele stînd de vorbă cu dînsul și nu pot să mi-l reamintesc decît rîzînd cu o seninătate copilărească.

În toamna anului 1869, cînd ne-am întîlnit la Viena, el era tînăr de vreo douăzeci de ani, om plin de vigoare trupească, pornit spre viață avîntată, totdeauna voios și iubit de toți cei ce-l știau, pentru inima lui deschisă și pentru firea lui duioasă. Oameni tineri eram cu toții, dar nici unul dintre noi nu se socotea deopotrivă cu dînsul în ceea ce privește iubirea de oameni și avîntul național și toți ne bucuram cînd puteam să ne petrecem timpul stînd de vorbă cu el.

Era foarte deștept și știa foarte multă carte; eu îndeosebi însă nu l-am iubit nici pentru deșteptăciunea lui, nici pentru știința lui de carte, ci pentru că nu am cunoscut în viața mea om atît de fericit ca dînsul și mă simțeam și eu mai fericit cînd stăteam numai noi doi împreună. Bună, rea, cum o fi lumea în care trăim, oglindită în capul lui Eminescu, era cea mai frumoasă din lumile care sînt cu putință și era peste putință să nu-l iubești pe om cînd îl vedeai ca dînsul și să nu treci cu inima ușoară peste toate mizeriile vieții cînd el îți arăta nimicnicia lor.

Așa era Eminescu atunci și tot așa a rămas pînă în primăvara anului 1884, cînd căile noastre s-au despărțit. Pe el nici vîrsta, nici nevoile vieții, nici mediul social n-au putut să-l schimbe și n-are să-l schimbe nici moartea.

Știrea despre încetarea lui din viață a produs o durere adîncă în toate inimile, fiindcă mulțimea are bun-simț și-și dedea seamă că mult a iubit-o omul a căruia viață s-a stîns și mult s-a zbuciumat biciuind pe cei proști și pe cei mișei.

Nu putea dar să nu fie dăinuitor *cultul* acesta, și pentru noi, prietenii răposatului, era o cestiune de pietate să nu ne pierdem răbdarea cînd vedeam că se ridică pe ici, pe colo cîte un om mititel care-și da silința să dovedească că Eminescu e unul din cei mai urgisiți pesimiști și le dădeau tinerilor sfatul părintesc de a se feri de el, ca nu cumva să le strice mințile și să le înveninеze inimile.

Acum de curînd însă s-a ivit și între oamenii mari unul care a pornit pe calea bătută de cei mici.

Lăieții se-ncaieră adeseori și se-ntîmplă cîteodată-n asemenea încăierări că țiganul, neavînd altăceva la îndămînă, își ia copilul de picioare și lovește cu el.

Cam așa ceva face și d-l G. Panu, binecunoscutul publicist, într-unul din numerii foii *Săptămîna.*

Voind să lovească în junimiștii cu care iar s-a stricat, îl ia pe Eminescu drept armă de atac, pe care și-o ascute după plac.

Îl înțeleg pe d-l G. Panu, căci pot să-l socotesc în rîndul oamenilor cărora li se cuvine să-și aleagă în toată libertatea armele de luptă, azi una, mîne alta, după cum își schimbă adversarii.

Am stat însă pe gînduri cînd am văzut că d-l B. P. Hasdeu calcă în urmele d-lui G. Panu.

Oamenii ca d-l B. P. Hasdeu dispun totdeauna de un arsenal mare, își aleg armele cu multă chibzuială, dau la o parte pe cele tocite și țin să-și păstreze în toate împrejurările decorul originalității.

E învederat că la serbarea de la 13 ianuarie a.c., d-l B. P. Hasdeu n-a putut să rostească discursul festiv și fără ca să scoată la iveală meritele literare ale d-lui T. Maiorescu. Probă e fapta.

Sînt însă de părere că pe Eminescu tot ar fi putut să-l lase mort cu morții.

Îmi întemeiez părerea aceasta pe trei cuvinte deopotrivă de puternice: unul e că, vorbind despre Eminescu, a produs un efect, pe care nu putea să-l intenționeze; altul e că, puind pe Eminescu în rînd cu pesimiștii, s-a pus pe sine însuși în rînd cu cei ce nu sînt în stare să-și deie seamă despre ceea ce zic; al treilea e că, luînd pe Eliad Rădulescu drept *„tată"*, nu putea să-l ieie pe Eminescu decît ca *„fiu"* și nu-i rămînea decît să tacă dacă nu voia s-o facă aceasta.

Nu mă îndoiesc cîtuși de puțin că d-l B. P. Hasdeu se bucură în toată sinceritatea cînd vreo putere nouă se ivește în toiul vieții noastre literare. Simțămîntul acesta nu e individual, ci omenesc. Îl avem cu toții, și deosebirea de la individ la individ, e numai că la unii el e mai activ, iar la alții mai platonic.

S-au bucurat dar și junimiștii cînd Eminescu s-a ivit în toiul vieții noastre literare, iar bucuria aceasta n-a rămas platonică; l-au încurajat pe scrietor, l-au îmbrățișat și l-au sprijinit ca nimeni și ca pe nimeni, fiindcă l-au iubit cum numai dînșii îl iubeau și nimeni nu avea nevoie de atîta sprijinire ca dînsul.

Om care trăiește numai cu sufletul, Eminescu nu știa ce este purtarea de grijă pentru sine însuși. Cînd se așeza la masa lui *„de brad"*, cînd se pierdea în lectură ori cînd se înfigea în vreo discuțiune, el nu mai simțea trebuințele care ne zbuciumă pe noi ceilalți și ne fac robi ai împrejurărilor, sta zile întregi nemîncat și nedormit, scăpat de orișice poftă, ferit de orișice grijă. Așa nu putea să trăiască omul acela și trebuia să fie cineva care primește sarcina purtării de grijă pentru el, iară sarcina aceasta a luat-o de bunăvoie tocmai d-l T. Maiorescu, pe care d-l B. P. Hasdeu voiește să-l știe certat.

Eminescu a fost copilul răsfățat nu numai al junimiștilor, ci al tuturor celor ce-l cunoșteau mai de aproape și e peste putință să nu mă înduioșez cînd îmi aduc aminte de dragostea cu care răposatul Alexandru Știrbei ori bătrînul Lascar Catargiu îl îmbrățișau pe tînărul adeseori jerpelit care nu vorbea nici cu dînșii altfel de cum vorbea cu mine și cum îl distingeau în toate împrejurările.

Om conștiincios, onest, neobosit și multștiutor, Eminescu ar fi putut să ocupe cele mai înalte pozițiuni în viața noastră comună, dar el nu a voit și n-a voit pentru că era conștiincios și se cunoștea însuși pe sine.

Nu pot să-mi închipuiesc nimic ce s-ar fi putut face și nu s-a făcut spre a-i asigura lui Eminescu bunul trai și putința lucrării tignite. Însărcinări publice primea numai dacă ele se potriveau cu înclinările lui și numai cîtă vreme ele nu-l jigneau în libertatea lui. Gîndul vreunei subvențiuni era pentru el o însultă gravă. Dacă azi avea berechet, mîne ori poimîne iar ajungea în strîmtorare; își cumpăra cărți, se pierdea-n citirea lor și apoi le vindea cu prețuri de nimic. Un singur lucru mai rămînea; să-l ieie cineva și să-l ție. Și lucrul acesta s-a făcut; d-l T. Maiorescu l-a primit ca prieten la casa sa, unde i-a dat toată lărgimea și tigna de care avea trebuință. Peste vreo zece zile el a plecat.

Întreb acum: noi românii care trăim azi avem oare să ne plîngem pentru că junimiştii şi-au dat astfel silinţa de a-i asigura lui Eminescu tigna lucrării?

Îndeosebi noi, prietenii şi admiratorii lui, mulţi, puţini cîţi sîntem, nu sîntem oare datori să mărturisim adevărul cînd alţii îl pun la îndoială şi să mulţumim pentru mîngîierea sufletească pe care o avem aducîndu-ne aminte de dragostea cu care el a fost îmbrăţişat?

Vorbind la serbarea de la 13 ianuarie a.c. despre Eminescu, d-l B. P. Hasdeu nu a produs efectul pe care-l intenţiona, căci al nostru al tuturora este Eminescu: nu rău, ci bine şi frumos este să porţi grijă de aceia cari, „pierduţi în gînduri sfinte“, nu sînt în stare să poarte grijă de ei înşişi, şi d-l T. Maiorescu nu s-a coborît, ci s-a ridicat în gîndul auditorilor.

Vor fi avînd şi junimiştii păcate, căci păcate avem cu toţii, dar slăbiciunea lor de a îmbrăţişa puterile tinere şi de a le îndemna la lucrare nu e păcat, şi mulţi îmi vor da dreptate dacă voi zice că bine ar fi să aibă şi alţii slăbiciunea aceasta.

Şi e cestiune de dibăcie dialectică să nu scoţi în adversar la iveală slăbiciuni care foarte uşor pot să fie luate drept virtuţi.

Dar junimiştii au îmbrăţişat pe Eminescu şi l-au răsfăţat pentru ca să poată abuza de talentele lui!

Dacă e adevărat lucrul acesta, d-l B. P. Hasdeu i-a ridicat şi mai sus pe junimişti, căci lucru în adevăr mare e să poţi abuza de un om ca Eminescu şi să faci ceea ce vrei tu din el.

Aş înţelege ca junimiştii, împintenaţi de un exagerat amor propriu, să zică: „Pe Eminescu noi l-am format, noi l-am creat, noi l-am făcut, noi l-am determinat în întreaga lui lucrare; fără de noi el ar fi fost cu totul altul ori s-ar fi pierdut“.

Nu mă îndoiesc că, dacă ei ar vorbi aşa, d-l Hasdeu, marele măestru al dialecticei, le-ar răspunde: „Nu, domnilor mei, atîta superioritate morală şi intelectuală voi nu aveţi. Eminescu a fost unul dintre oamenii cari rămîn în toate împrejurările ei înşişi şi nu atîrnă de așa-numitul «mediu ambiant» al sociologilor; voi nu ați putut nici să-l stricați, nici mai ales să-l dregeți."

Deoarece însă junimiștii nu au pretențiunea de a-l fi creat pe Eminescu, d-l B. P. Hasdeu admite că ei au fost în stare să-l strice și l-au și stricat.

Să ne dăm seamă dacă lucrul acesta e ori nu adevărat.

Cum ar fi putut cineva să abuzeze de Mihai Eminescu?

E un abuz să profiți de strîmtorările unui om cu mari destoinicii spre a-l determina să facă ceea ce el însuși nu vrea ori ceea ce nu se potrivește cu firea lui.

Asemenea abuzuri s-au făcut în trecut și se fac și astăzi.

E învederat că, numai lucrînd cu toată inima și numai făcînd ceea ce se potrivește cu firea lui, omul cu vocațiune determinată poate să deie ceea ce e mai bun în el. Au fost cu toate aceste și sînt și astăzi oameni, altfel bine porniți, care-și închipuiesc că fac un lucru bun determinînd după impulsurile lor momentane lucrarea celor ce numai lăsați în voile lor pot să lucreze.

Tot atît de învederat e însă că numai de nevoie face omul ceva ce nu se potrivește cu firea lui.

Stau dar și mai întreb care sînt strîmtorările de care ar fi putut să profite cineva spre a-l determina pe Eminescu să facă ceea ce el însuși nu voia?

N-avea omul nici nevastă, nici copii, nici casă și masă, nici mumă văduvă pe care era dator s-o ție, nici vreo soră pe care trebuia s-o înzestreze; era el singur și nu ținea deloc nici să mănînce, nici să beie, nici să se îmbrace bine, nici să aibă lărgime și comoditate la el acasă, nici să întreție relațiuni, nici să umble la petreceri, nici să călătorească.

Aș vrea să știu de unde ai fi putut să-l apuci pe omul acesta ca să-l scoți din ale lui și să-l faci să intre și el, cum intrăm noi ceilalți, în jug.

Dar să-l lăsăm pe om și să-i examinăm faptele.

Temelia vieții sufletești a lui Eminescu era sîmțămîntul că Dumnezeu l-a făcut pe om cu desăvîrșire bun și că buni se nasc toți oamenii. Numai nevoile vieții îi fac pe oameni răi; numai lupta pentru existență îi îndîrjește; numai frecîndu-se mereu unii de alții se înhainesc. Fericiți și buni sînt dar copiii și fericită e societatea în copilăria ei, cînd oamenii au puţine trebuinţe, deci şi puţine nevoi, şi astfel pot să-şi petreacă viaţa fără ca să se-ndîrjească, fără ca să se-nhaineze, iubindu-se unii pe alţii după porunca firii omeneşti, care nu ne iartă să nu simţim durerea ivită în inimile altora.

Nu e, poate, adevărat lucrul acesta, dar e mai presus de toată îndoiala că acela care-l crede şi-l mărturiseşte nu poate să fie om rău şi că d-l B. P. Hasdeu nu i-ar defăima pe junimişti dacă le-ar zice: „Voi l-aţi făcut să simtă aşa!"

Îşi închipuia deci Eminescu că odinioară, cînd trăia Mircea cel Bătrîn, Alexandru cel Bun ori Ştefan cel Mare, oamenii, străbunii noştri, aveau puţine trebuinţe şi astfel se iubeau între dînşii şi trăiau în fericită simplitate. De aceea el îşi înfăţişa plin de o ademenitoare lumină trecutul, altfel destul de întunecat, al neamului nostru.

Se poate că n-avea dreptate, dar lucru urît nu e să vezi frumos trecutul neamului tău şi să te simţi mîngîiat cînd priveşti spre el.

Vedea apoi Eminescu că masele mari ale poporului român sînt şi astăzi oameni răbdători, care se mulţumesc fiecare cu puţin, se iubesc între dînşii şi ar putea să fie foarte fericiţi dacă alţii n-ar voi să-i ferícească. De aceea adeseori era ispitit să zică: „Civilizaţiune, corupţiune, mizerie!"

Se-nşela, poate, dar nu e păcat să socoteşti pe alţii mai buni de cum în adevăr sînt şi să iubeşti pe cei ce sufăr şi rabdă îndelungat.

„Multe dureri sînt — a zis el — *şi puţine plăceri."*

Da, sînt multe durerile şi puţine plăcerile pe care omul stăpînit în toate clipele vieţii sale de iubirea de oameni le simte cînd vede cum cei înrăiţi se unesc între dînşii şi pun umăr la umăr ca să le facă celor încă buni nesuferită viaţa şi să-i înrăiască şi pe ei.

Poate că d-l G. Panu să vază în exprimarea acestei dureri „ura" lui Eminescu; oamenilor ca d-l B. P. Hasdeu însă nu le este iertat să vadă în ea decît măsura iubirii lui.

El era oțerit; pe el nu-l durea nimic, căci, simțind durerile celor slabi, nu le mai simțea pe ale sale.

Numai oamenilor de rînd poate să le treacă prin minte gîndul de a căuta în scrierile lui Eminescu oglindirea vieții lui individuale; oameni de seama lui știu că durerile lui erau durerile tuturora și plăcerile lui — plăcerile tuturora.

Și puține sînt, în adevăr, plăcerile de care el a putut să aibă parte în viața lui.

El avea cuvinte să cheme pe Țepeș-vodă și să-l roage ca să facă într-o parte o temniță, iar într-alta o casă de nebuni și să-i îndesuie pe unii ici, pe alții colo.

Nu mă bate gîndul să mă fac judecător al societății în care trăiesc, căci omului nevoieș nu-i rămîne decît să se retragă într-un colț și să tacă; e însă mai presus de toată îndoiala că, atunci cînd trăia dînsul, erau în țara aceasta destui oameni și pentru temniță și pentru casa de nebuni.

Erau atunci mulți oameni care cheltuiau fiecare în cîte un singur chef mai mult decît pot să agonisească sute de alții muncind timp de un an de zile. Erau oameni care mîncau la o singură masă mai mult decît mîncau o mie de alții într-o săptămînă. Erau oameni care risipeau cu cai, cu cîni, cu femei și cu alte lucruri galante mai mult decît era destul spre a hrăni un întreg colț de țară. Erau oameni care-și făceau din nimic averi mari, și oameni care ocupau trei-patru funcțiuni cu belșug retribuite ... Dar acestea sînt *banalități*, pe care toți le știm și mai știm și multe altele care nici că s-ar putea spune în auzul tuturora.

Intrat în asemenea societate, omul sărac nu putea să-și păstreze independența și curățenia inimii, căci prea erau mari exigențele celorlalți, și prin muncă onestă nicăiri nu se poate agonisi atît cît trebuie să risipești pentru ca să nu fii luat în bătaie de joc. Nu îi rămînea deci lui Eminescu decît să facă și el ceea ce vor mai fi făcînd și alții: să trăiască în smerită retragere.

El n-a făcut lucrul acesta, căci el se gîndea mai mult la ceea ce are să fie decît la ceea ce este.

Era peste putință ca cei ce nu agonisesc să risipească mereu fără ca mai curînd ori mai tîrziu să urmeze o criză morală şi economică: el se zbuciuma dar ca să-i deştepte din vreme pe cei buni și să-i întețească la reacțiune.

Se poate că el n-a avut dreptate şi că criza de care se temea el n-are să vie niciodată; silințele de a pregăti lumea pentru înfruntarea unei primejdii pot însă să fie ridicole dacă primejdia e închipuită numai, dar condamnabile nu sînt nici chiar în cazul acesta.

Și poate că tot n-a fost numai închipuită primejdia crizei morale și economice.

Știindu-le aceste, nu mă iartă firea să cred că d-l B. P. Hasdeu îşi spune adevăratul gînd cînd zice că pe Eminescu „junimiştii l-au *comis* și că Eminescu e un pesimist îmbibat de aberațiunile lui Schopenhauer. Durerea de a fi pe care Eminescu o reproduce în multe din scrierile lui nu e nimic mai puțin decît pesimism.

E destul să fii om care nu și-a perdut încă bunul-simț firesc, pentru ca să fii pătruns de durerea aceasta, căci orișiunde te uiți vezi numai lucruri care nu sînt cum ele ar trebui să fie, și dureroasă e pentru om orișice nepotrivire.

Cea mai covîrşitoare din toate durerile e însă aceea care-l cuprinde pe om cînd îşi dă seamă că nu e nici el însuși cum ar trebui să fie și că zădarnice îi sînt silințele de a se desăvîrşi pe sine însuși. E oare între noi vreunul care n-a simțit durerea aceasta niciodată? E vreunul care niciodată n-a fost strivit de conştiința propriei sale nemernicii? Este vreun om viețuitor care nu s-a socotit niciodată pe sine însuşi numai drept un fel de pocitură de om şi n-a voit să se îmbărbăteze ca să se facă om adevărat?

Cu cît mai curată îți este inima şi cît mai mult ți se luminează mintea, cu atît mai deslușit îți dai seama despre rostul propriei tale ființi şi cu atît mai des eşti cuprins de durerea aceasta pe care numai desfrîul poate s-o înăbuşe.

Simțit-am şi noi ceilalți durerea aceasta, dar n-am exprimat-o ca dînsul, pentru că n-am simțit-o ca dînsul și nu aveam în inimile noastre iubirea lui.

„Putrede sînt — zicea el — toate împrejurul meu; toate se destramă; toate au pornit spre peire."

Nu mai era familia ceea ce în gîndul lui trebuia să fie; soțul nu mai era soț adevărat; soția nu mai era soție adevărată; părinții nu mai erau părinți adevărați; copiii își luau părinții în bătaie de joc; frații se mîncau între dînșii; erau zguduite temeliile vieții morale, și pe cînd unii săvîrșeau mișeliile fără ca să se mai rușineze, alții le tolerau, rușinîndu-se că n-au încotro.

Nu vorbesc de cele ce se petrec astăzi, dar atunci așa era.

Le-am văzut și noi toate, dar, oameni mai cu minte decît dînsul, ori ne-am împăcat cu gîndul că altfel nu se poate și ne-am îndulcit pe cît ne-a fost cu putință, ori ne-am tras deznădăjduiți la o parte.

E oare vinovat el, care a recunoscut că putredă e numai coaja subțire, „pătura superpusă", și a dat tot ceea ce era mai bun în sufletul lui ca să deștepte pe cei căzuți în amorțeală, să îmbărbăteze pe cei descurajați și să-și deie partea pentru îndrumarea spre o mai sănătoasă desfășurare a societății noastre?!

Sînt abia cîțiva ani de cînd a murit Eminescu, nu se cuvine încă să vorbim despre dînsul și aș zice să-l lăsăm să se odihnească în pace sub pămîntul plin de bălării.

D-l B. P. Hasdeu a zis la 13 ianuarie a.c. că d-sa e cioclu, dar cioclu care dezgroapă gloriile trecutului nostru.

Așa este, zic și eu, și acesta e singurul cuvînt pentru care trebuia să vorbească și despre Eminescu în ziua cînd Academia Română serba centenarul nașterii lui Eliad Rădulescu.

Tineri amîndoi, Eminescu și eu am petrecut cînd eram la Viena multe zile frumoase împreună.

„*Atunci* — zicea el mai tîrziu — lumea cea gîndită pentru noi avea ființă,
Și, din contra, cea aievea ne părea cu neputință.
Azi abia vedem ce stearpă și ce aspră cale este
Cea ce poate să convie unei inime oneste;
Iar în lumea cea comună *a visa* e un pericul,
Căci de ai cumva iluzii, ești pierdut și ești ridicul.

Şi de aceea de-azi nainte poţi să nu mă mai întrebi
De ce ritmul nu m-abate cu ispita-i de la trebi,
De ce dorm îngrămădite, între galbenele file,
Iambii suitori, troheii, săltăreţele dactile...
De-oi urma să scriu în versuri, teamă mi-e ca nu cumva
Oamenii din ziua de-astăzi să mă-nceapă-a lăuda."

Temerea lui era neîntemeiată, căci oamenii din ziua care atunci era *„astăzi"* nu puteau să-nceapă a-l lăuda.

În viaţa socială nu are nici un rost omul *„din ziua de astăzi"*, care trăieşte numai pentru sine, iar cel ce însuşi nu are nici un rost nu poate să înţeleagă rostul celor ce nu trăiesc numai pentru sine.

Eminescu, zice d-l G. Panu, nu a fost un poet al *timpului nou*; el nu a avut aproape nici o legătură cu contimporanii săi, mai cu seamă cu românii.

Iată-l deci străin în mijlocul neamului pe care atît de mult l-a iubit şi a căruia fire atît de bine a oglindit-o în lucrarea lui.

Şi d-l Panu are, cu toate acestea, dreptate.

N-a avut Eminescu şi nici nu voia să aibă nici o legătură cu „contimporanii lui, mai cu seamă cu românii"; aceasta o mărturiseşte el însuşi.

Problemele sociale, mari şi grele, numai prin o lucrare continuată de mai multe generaţiuni de-a rîndul pot să fie rezolvate, şi acela care se simte chemat a lua parte la această lucrare nu poate să trăiască numai în „ziua de astăzi", ci îmbină în sufletul său trecutul şi viitorul.

Şi martor vrednic de toată încrederea mi-e d-l G. Panu, omul *timpului nou*, că contimporanii lui Eminescu, mai cu seamă românii, pierduseră simţămîntul acestei îmbinări fireşti.

„Timpul nou" al d-lui G. Panu sînt oamenii care s-au dezbrăcat de firea părinţilor săi, s-au înstrăinat prin o cultură falşă de popor, au părăsit tradiţiunile neamului lor, s-au lepădat de obiceiurile cele bune ale bătrînilor şi au păstrat pe cele rele, au rupt firele continuităţii intelectuale şi, cuprinşi de furia prefacerilor, nu mai urmau lucrarea începută de predecesorii lor, asupra

cărora priveau cu dispreț, ci voiau să înființeze o lume nouă pe temelii alese după impulsiunile lor momentane.

Cu acești oameni ai „zilei de astăzi" nu putea să aibă nici o legătură Eminescu, care se hrănea din trecut, privea mereu în viitor și zidea pe temelii așezate de bătrînii pierduți în gînduri sfinte.

El putea să aibă legături numai cu puținii care nu au pierdut simțămîntul dăinuirii noastre naționale și continuau și ei, ca dînsul, lucrarea începută de cei răposați, iar între aceștia e fără îndoială și d-l B. P. Hasdeu, care îi zice „tată" lui Eliad Rădulescu.

Nu e dar un joc de cuvinte, ci un adevăr foarte serios că Eminescu e „fiu" și „frate" dacă Eliad Rădulescu e „tată". E și el unul dintre aceia care au tors mai departe firele năzuințelor noastre naționale într-un timp cînd cei mai mulți erau oameni numai ai „zilei de azi".

Scot la iveală acest adevăr nu pentru ca să-mi împlinesc datoria de pietate către răposatul meu prieten care e mai presus de mine, nici pentru ca să mă pronunț în discuțiunea ivită între doi oameni pe care nu pot decît să-i stimez, ci pentru ca să dau în inimile tuturora tărie simțămîntului că Eminescu este o verigă prețioasă în lanțul vieții noastre literare.

E și el unul dintre aceia a căror lucrare au s-o ducă mai departe cei ce de curînd au intrat ori [cei] ce de aici înainte vor intra în rîndul scriitorilor noștri.

„Stearpă" e și „aspră" calea în care a umblat el și ademenitor nu e gîndul de a duce mai departe lucrarea curmată prin stîngerea vieții lui.

Pe cei tari însă îi încîntă sarcina grea.

Plînge-se-vor adeseori și ei că Dumnezeu i-a certat dîndu-le darul de a recunoaște adevărul și de a-l pune în o formă izbitoare, dar cu cît mai mult te simți cu atît mai multe și mai mari îți sînt datoriile, și nu e nici aici pe pămînt mai mare mîngîiere, nici pentru altă viață o mai bună pregătire decît conștiința de a-ți fi făcut în deplin datoria.

EMINESCU ŞI „JUNIMEA“

Eminescu e „junimist“ de baştină sau „din şcoala lui Maiorescu“, unul dintre cei mai adevăraţi reprezentanţi ai „noii direcţiuni“. Aceasta nu va să zică nici că el a fost creat de „Junimea“, nici că el a hotărît prin lucrarea lui „noua direcţiune“; nu mai încape însă nici o îndoială că el s-a desăvîrşit sub înrîurirea cercului literar de la Iaşi.

D-nii T. Maiorescu, Iacob Negruzzi, Vasile Pogor, Teodor Rosetti, Nicu Burghelea, Petre Carp şi ceilalţi amici ai lor, înfiinţînd cercul literar, nu se mărgineau a-şi căuta distracţiune citind împreună ceea ce se scrisese ori se mai scria în româneşte şi a se folosi de înrîurirea lor spre a da lucrării noastre literare o mai bună îndrumare, ci urmăreau cu toată luarea-aminte mişcarea noastră culturală şi-şi dedeau silinţa să încurajeze şi să îndemne la continuă lucrare pe scriitorii cu oarecare vocaţiune.

Încă la 1869 dar, cînd am făcut cunoştinţă la Viena, Eminescu era „caracudă junimistă“, aşa li se zicea în „Junimea“ aderenţilor mai tineri, şi stetea în corespondenţă cu d-l Iacob Negruzzi, neobositul director al revistei *Convorbiri literare*. Mai ales în urma stăruinţelor lui s-au format grupuri junimiste la Cernăuţi, la Sibiu, la Braşov, la Arad şi la Năsăud.

Orişicît de mare ar fi fost originalitatea şi independenţa lui intelectuală, el ţinea în lucrarea lui seamă de părerile fruntaşilor din „Junimea", care în gîndul lui erau oameni de o competenţă hotărîtoare în materie de lucrare intelectuală, şi-şi dedea silinţă să intre în vederile lor, scria mai ales pentru dînşii. Noi „caracuda" nu numai recunoşteam autoritatea fruntaşilor, ci aveam totdeodată şi simpatii personale pentru dînşii şi astfel suportam fără de mîhnire asprimile criticei pe care ni-o făceau, şi ne simţeam mîngăiaţi în sufletele noastre cînd răuşeam să scriem şi cîte ceva ce dînşii citeau cu plăcere. Ei ne erau deci în cel mai propriu înţeles al cuvîntului părinţi literari, pe care nu-i perdeam niciodată din vedere.

Îndeosebi d-nii T. Maiorescu şi Iacob Negruzzi erau totdeauna cruţători, iară d-nii Teodor Rosetti şi Nicu Burghelea se mulţumeau şi cu puţin, dar Vasilie Pogor şi d-l P. Carp erau aspri şi nemiloşi în critica lor. Eminescu şi eu dar, mai nainte de a duce vreun manuscript la „Junimea", îl citeam între noi şi ne dedeam seamă, dacă poate ori nu să treacă pînă chiar şi în faţa celor mai exigenţi dintre judecători, in faţa cărora ne prezentam. S-au publicat, ce-i drept, în *Convorbiri literare* şi multe, care în „Junimea" n-au prea trecut, dar noi eram sufleteşte mulţumiţi numai cînd reuşeam să scăpăm de cele mai rele dintre gurile din „Junimea".

Astfel, s-a cultivat în „Junimea" iubirea de formă prin care se disting scrietorii, care fie direct, fie indirect stau în legătură cu „noua direcţiune". Deprinşi a publica numai ceea ce s-a citit într-un cerc oarecare şi a se adresa la oameni cu judecată, scriitorii aceştia îşi dau totdeauna seamă despre ceea ce zic şi despre efectul pe care vor să-l producă, şi nu se pripesc în ceea ce priveşte alegerea, întrebuinţarea şi aşezarea vorbelor. Au fără îndoială şi ei defecte de formă, dar acestea nu sunt urmări ale neglijenţei, ci fie ale relei deprinderi, fie ale lipsei de destulă pregătire tehnică.

Noi, tinerii de atunci, nu prea aveam de la cine să învăţăm tehnica scrierii, căci gramatică raţional stabilită nu avem nici pînă astăzi, scriitorii mai vechi, chiar şi V. Alecsandri, nu au ţinut mult la formă, iar între fruntașii „Junimii" nu era nici unul dumerit și-n ceea ce privește amănuntele scrierii românești. Toate erau deci judecate din punctul de vedere al așa-numitului simțămînt de limbă. Eminescu, om de o disciplină intelectuală extraordinară, nu se mulțumea cu atît numai și ținea să se dumirească însuși prin sine asupra amănuntelor limbii românești.

Luînd drept punct de plecare principiile emise de d-nul T. Maiorescu în criticile sale, el lua poporul român în totalitatea lui drept supremă autoritate în materie de limbă românească.

„Diamantele neprețuite ale limbii românești sunt — așa zicea el — vorbele, de care se folosește poporul românesc pretutindeni și pe care le găsim și la cronicari, la scriitorii din zilele noastre și în cărțile bisericești." El consideră deci drept un fel de „cîrpaci" pe scriitorul care nu cunoștea nici poporul, nici cronicarii, nici cărțile bisericești.

Arhaismele și provincialismele el le admitea numai ca mijloace spre a caracteriza mai intuitiv un timp, ori un loc, ori spre a lua în bătaie de joc, iară neologismele erau după părerea lui dovezi de sărăcie, un fel de zdrențe adunate la nevoie de ici și de colo, ca să ne împestrițăm haina gîndirii.

El nu putea suferi arhaismele dinadins căutate ale lui A. Odobescu, dar era încîntat de ale lui Ioan Ghica, precum și de „mahalagismele" lui Caragiali ori de moldovenismele lui Creangă, care i se păreau ca florile risipite pe cîmp.

Tot poporul românesc era pentru dînsul suprema autoritate și în ceea ce privește gramatica limbii românești, și una din cele mai plăcute petreceri erau pentru dînsul discuțiunile gramaticale mai ales cu Caragiali și cu Creangă, care erau după părerea lui cei mai dumeriți asupra sintaxei românești.

După ce eu am început să dau la Școală normală a Societății lecțiuni de limba română, ni-am făcut împreună planul ca să mă mărginesc a face analiză mai întîi logică, apoi etimologică și în cele din urmă sintactică. Deoarece băieții erau adunați din deosebite părți ale țării, eu aveam să întreb cînd pe unul, cînd pe altul dintre dînșii, cum se zice la el acasă, să-mi notez pentru dumerirea noastră toate formele locale și să-i îndrumez a stărui totdeauna asupra celei mai generale dintre forme, care e și cea mai potrivită cu firea românului și cu urechea lui.

Astfel, discutînd mereu și între noi, și cu alții, și analizînd felul de a vorbi ori de-a scrie al altora, am ajuns încetul cu încetul să ne dumerim în ceea ce privește tehnica scrierii românești și să scriem cu mulțumire.

Îndemnul pentru aceste silințe ar fi lipsit însă, dacă nu ar fi fost cercul literar al „Junimii", în care aveam să ne prezentăm cu scrisa noastră ori să ne susținem părerile asupra celor scrise de alții și dacă mai ales d-l T. Maiorescu și d-l Iacob Negruzzi n-ar fi avut obiceiul de a întreba de cîte ori ne întîlneam „Ce mai lucrezi? Cu ce te ocupi?"

Atît la București, cît și la Iași, mai ales seratele literare erau pentru Eminescu un fel de sărbători, de la care el nu putea să lipsească, fiindcă una din marile mulțumiri ale lui era să asculte și să discute, ca să se lumineze.

Se simțea oarecum dator a nu veni niciodată cu mîna goală și lua cu el totdeauna fie chiar și cîte o poezie încă neisprăvită, pe care o scotea cînd se întîmpla să nu fi adus vreun altul ceva.

El nu numai se bucura de multe simpatii, dar avea și autoritate, căci era om, ce-i drept, necruțător, dar cu inima deschisă, lipsit cu desăvîrșire de răutate, obiectiv și deprins a vorbi numai despre lucruri la care să pricepe.

Cînd era vorba să-și spună părerea, el nu ținea seamă nici de vîrstă, nici de pozițiune socială, nici de slăbiciuni individuale, ci întrebuința vorbele în înțelesul lor propriu. Era deci cîteodată jignitor pentru oameni, care luau parte la seratele „Junimii" cu gînduri care nu aveau nici o legătură cu literatura, și chiar nemilos față cu cei ce vorbeau despre lucruri asupra cărora nu erau dumeriți. Altfel era una din cele mai plăcute și mai caracteristice figuri în cercul literar, un om, care le lua toate în serios, le făcea toate cu toată inima și fără de gînd ascuns și fără de care seratele perdeau mult din farmecul lor.

Cu totul altul și fără îndoială mai puțin ar fi fost Eminescu, dacă nu ar fi făcut parte din cercul literar al „Junimii“, care s-a înființat anume din gîndul de a ridica nivelul moral și intelectual al celor ce vin în atingere cu el.

EMINESCU ŞI ARDELENII

Eminescu a petrecut o parte din copilăria lui subt purtarea de grijă a lui Aron Pumnul, care pentru el era unul din cei mai vrednici şi mai liniştiţi oameni. În urmă a trecut la Sibiu, unde avea un frate mai mare, care studia drepturile la atunci germana Academie de drepturi de acolo. După testimoniul şcolar pe care l-am găsit între hîrtiile lui, el a trecut a treia clasă gimnazială la Sibiu, de unde a trecut apoi la Blaj. În urmă fratele său s-a mutat la Timişoara ca advocat şi nu mai încape îndoială că Eminescu a trăit un timp oarecare şi în Banat. Mai tîrziu a stat cîtva timp la Beiuş.

Deşi dar moldovean, Eminescu a petrecut o însemnată parte din copilăria şi din tinereţele lui în mijlocul românilor din împărăţia habsburgică; la dînşii, în *Familia* lui Iosif Vulcan, şi-a început activitatea literară, în *Federaţiunea* lui Roman a publicat primele articole politice, şi între contimporanii lui nu era nici unul care îi cunoştea ca dînsul pe românii de pretutindeni din propria lui intuiţiune. El a fost cel mai adevărat reprezentant şi cel mai zelos propagator al simţămîntului de unitate naţională la noi.

Simţămîntul acesta s-a dezvoltat şi l-a împins la fapte în timpul celor trei ani pe care i-a petrecut la Viena, unde-şi urmau studiile tineri din toate ţările cu poporaţiune română, îndeosebi şi macedoneni.

La 1869, cînd noi am venit la Viena, studenții români erau dezbinați, după temperament și după aspirațiunile rezultate din ei, în două societăți academice. Mai ales în urma stăruinței lui și a amicilor săi de la Cernăuți, de la Sibiu și de la Blaj, aceste două societăți au fost desființate și s-a constituit societatea „România jună", care și l-a ales secretar în primul ei comitet.

Tot în urma stăruințelor lui și a amicilor săi a fost pusă la cale serbarea de la Putna, care a fost prima acțiune la care au luat parte români de pretutindeni, și în gîndul nostru era punctul de plecare pentru o organizare statornică a studențimii române de la toate universitățile. Și în comitetul central, instituit pentru punerea la cale a acestei serbări, a lucrat Eminescu ca secretar.

Lucrînd alăturea cu dînsul în ambele aceste comitete, mi-l aduc aminte cu cîtă însuflețire stăruia să înfruntăm toate greutățile mergînd mereu înainte și cît de nestrămutată îi era încrederea în puterea de viață a neamului românesc.

Erau cu toate aceste mulți cei ce nu-l puneau în rîndul naționaliștilor adevărați.

Conservator prin firea lui, crescut la Cernăuți și admirator al lui Șaguna, el era, cum se zicea atunci „*schwarz-gelb*", îndărătnic, nu-i ura, ci-i disprețuia pe unguri ca pe niște smintiți și lua în bătaie de joc pe așa-numiții „iredentiști", precum și pe franțuziții, care făceau paradă de naționalism avîntat.

Pentru dînsul chestiunea română era culturală și numai culturală și primejdia cea mare era ca nu cumva, trăind subt înrîuriri culturale deosebite, încetul cu încetul să ne diferențiem și să ne înstrăinăm unii de alții. După părerea lui, înrîurirea franceză ne strică mințile întocmai ca cea bizantină, cea germană ne zăpăcește și ne pornește spre exagerări. Diferențiarea se și produsese, încît în România nu mai putea nimeni să citească ceea ce se scria în Ardeal, iar în Ardeal nu mai citea nimeni ceea ce se scria în România, căci nu numai în limbă, ci și în felul de a gîndi și de a simți erau mari deosebirile între românii din cele două părţi ale Carpaţilor.

El combătea deci cu multă îndîrjire orişice înrîurire culturală străină, nu admitea ca oameni străini de neamul nostru să ieie parte la lucrarea noastră intelectuală şi stăruia să luăm inspiraţiune din viaţa sufletească a poporului, care e pretutindeni acelaşi, şi să scriem aşa ca românii toţi să ne înţeleagă.

Admitea că conducerea vieţii noastre culturale nu pot s-o aibă decît românii din România, dar susţinea că viaţa noastră naţională se razămă pe vîrtutea ardelenilor îndărătnici, care au păstrat mai bine decît orişicare alţi fraţi ai lor firea specială românească, felul de a vedea şi de a simţi al românului, precum şi credinţele, obiceiurile şi apucăturile rămase din bătrîni.

Totdeauna dar, şi astfel şi la Putna, cînd se puse în discuţiune chestiunea înfiinţării unui organ naţional pentru susţinerea intereselor comune întregului neam românesc, el a stăruit ca acel organ să se înfiinţeze la Sibiu, dar să colaboreze la el scriitori de pretutindeni.

De aceea încă de pe atunci mulţi îl socoteau ardelean şi, în urmă, cînd lucram împreună la *Timpul*, nu o dată i-au aruncat adversari pripiţi vorba că e un om „de pripas" în România şi nu i se cuvine să se amestece în treburile ţării ce-i dă ospitalitate.

Eminescu socotea pretutindeni stricată clasa cultă română, aşa-numita „pătură superpusă", şi nu-şi făcea iluziuni în ceea ce priveşte dezvoltarea noastră politică.

— Vom înainta — zicea el — cu toată ticăloşia noastră, căci n-avem încotro: iarba creşte şi ea fără nici o purtare de grijă, dacă dă Dumnezeu ploaie.

Despre un avînt în viaţa politică a românilor nu putea să fie vorba decît după ce se va fi restabilit unitatea culturală şi va fi urmat renaşterea morală pe care o visa el.

Azi cînd se împlinesc douăzeci de ani de la moartea lui, putem să ne dăm seamă dacă el avea ori nu dreptate.

Un lucru e neîndoios: că îndeosebi românii din regatul ungar au dat politiceşte îndărăt, încît stau neasemănat mai rău de cum steteau în timpul cînd Eminescu îşi urma lucrarea. Unitatea culturală, cu toate acestea, s-a restabilit, şi vorba e numai s-o păstrăm şi de aici înainte, lucrînd în viaţa sufletească cu toţii împreună. Renaşterea morală va urma şi ea dacă, dîndu-ne seamă că de la ea atîrnă viitorul neamului nostru, o vom voi cu toţii. Iar celelalte sunt lucruri de puţină importanţă.

D-l A. Vlahuță a publicat, sunt acum cîteva săptămîni, un articol, care pornește din gîndul că Eminescu „n-a întrat el de bunăvoie, în războiul politic, ci prietenii și împregiurările l-au tras". Gîndul acesta e un sămn neîndoios că nu l-a cunoscut d-l Vlahuță pe Eminescu cînd trăia și nu și-a dat silința să-l înțeleagă nici după ce a murit. Se vede însă că sunt oameni care pun temei pe spusa d-lui ... Vlahuță, căci *Luceafărul* din Sibiu a crezut de cuviință să reproducă pentru luminarea cititorilor săi articolul d-lui Vlahuță — fără ca să-și deie seamă că-l prezentă pe Eminescu drept un fel de sîmbriaș al condeiului ceea ce nici n-a fost, nici nu putea să fie.

Noi, care nu numai după „metodele manuscriselor lui" îl știm pe Eminescu, ni-l aducem aminte ca om care nu se lăsa să fie „tras" ori" „împins", ci umbla totdeauna de capul lui.

Încă la vîrsta de douăzeci de ani, cînd se afla în primul an la Viena, el scria și îndemna pe alții să scrie articole politice, pe care nu le plătea nimeni, avea convingeri bine întemeiate în toate cestiunile politice, se unea numai cu oameni care-i împărtășeau vederile și nu era dus de nimeni, ci ținea să ducă pe alții.

Așa-l știm noi cei ce am lucrat împreună cu dînsul.

„Fost-a Eminescu partizan al acelor clase vechi, românești *pentru că* a fost naționalist ori a fost naționalist *pentru că* a fost partizan al acelor clase?“ se întreabă un alt scrutător, d-l G. Ibrăileanu.

Așa ori așa, nu mai încape nici o îndoială că el era partizan convins și sincer al „acelor clase vechi“, pe care le-a susținut în coloanele ziarului *Timpul*, nu tras „de prieteni și de împrejurări“, ci din propriul său îndemn. Dac-ar fi fost om cu oarecare dare de mînă, el și-ar fi jertfit averea ca să publice ziare și cărți pentru susținerea „acelor clase vechi“.

Nu era cu toate acestea nici aristocrat, nici naționalist în înțelesul comun al cuvîntului.

La el toate porneau din cea mai curată iubire de oameni.

Îi punea sus în gîndul lui pe nemți, care le dăduseră maselor mari o bună și sănătoasă îndrumare în viața comunală, în cea morală și-n cea economică și scăzuseră prin aceasta suferințele omenești. Îi erau deci urgisiți maghiarii, care, nesățioși, asupreau pe alții și sporeau suferințele omenești. Pentru același cuvînt îi erau urgisiți evreii, „grecoteii cu nas subțire“, „bulgăroii cu ceafa groasă“, dar și cei mai neaoși români, care căutau „traiul bun pe nemuncite“. Avînd inima deschisă pentru suferințele orișicui, el se uita totdeauna cu un fel de groază împregiurul său, căci pretutindenea îi ieșeau în cale oameni nedreptățiți și chinuiți de semenii lor.

Alinarea și mîntuirea nu putea în gîndul lui să vie decît de la „clasele vechi“, care sunt în primul rînd interesate ca lucrurile să meargă bine în țară, au tradițiuni în ceea ce privește purtarea de grijă pentru bunul mers al vieții comune, pot să se pregătească în toată lărgimea pentru împlinirea menirii lor firești și nu au nevoie să-și mistuie puterile în luptă cu greutățile vieții zilnice.

Nu va fi avut, poate, dreptate, dar așa vedea el lucrurile, și „boier“ era pentru dînsul un om care-și petrece viața ostănind pentru binele tuturora. De aceea „trase cu patimă de pe meterezele *Timpului* în rîndurile fraților lui de la *Românul*, dar pentru toate comorile din lumea aceasta n-ar fi tras și de pe meterezele *Românului* în rîndurile fraților de la *Timpul*".

Dar se va zice că nu erau boierii cum după părerea lui trebuiau să fie, și mulți dintre dînșii își petreceau viața în flecării ori în desfrîu, se însoțeau cu evrei, cu „grecotei" ori cu „bulgăroi" și numai puțini mai stăruiau asupra bunelor tradițiuni ale familiilor lor. Eminescu avea și bărbăția de a înfrunta răul, și de pe meterezele *Timpului* el trăgea cu aceeași patimă și-n aceia dintre compartizanii săi, care nu erau vrednici să fie socotiți în rînd cu „boierii", căci el nu cauza unui partid o susținea, ci pentru binele obștesc se lupta și le era recunoscător celor ce-i dedeau putința de a face aceasta.

Dar a săvîrșit și muncă de salahor, și d-l A. Vlahuță citează dintr-o scrisoare vorbele: „Aștept telegramele «Havas », ca să scriu iar, să scriu de meserie, scrie-mi-ar numele pe mormînt și n-aș mai fi ajuns să trăiesc".

Cîți sunt între noi, care-n clipe de amărăciune n-au scris ori n-au rostit, cel puțin, asemenea vorbe!

Iar clipe de amărăciune avea Eminescu în fiecare zi — nu pentru că era muncit de gîndul că în zadar îi este munca.

Ce era adecă *Timpul* acela, în a căruia redacțiune se mistuia Eminescu?

Lucram într-un timp în redacțiune Eminescu, Caragiale, și eu, care aveam și administrațiunea.

Fondațiune nu avea ziarul. Din vînzarea cu numărul ieșea puțin. Abonamentele n-aduceau destul. Ceea ce lipsea se aduna din cotizațiuni. Azi unul, însă, mîne altul dintre cotizatori se sîmțea jignit de vreun articol publicat în ziar și ori venea cu o falcă-n cer cu alta-n pămînt la redacțiune, ori refuza cotizațiunea. Era dar „criză" în fiecare zi, harță necurmată și nu puteam niciodată să știu cînd și cît pot să achit din onorare, nici dacă mai poate ori nu ziarul să meargă înainte.

Mai bine n-a fost nici după ce Caragiale și eu am plecat, și Eminescu, mai stăruitor, a rămas singur.

Ceea ce l-a ţinut la *Timpul* n-au fost niciodată „prietenii şi împregiurările“, ci nestrămutata lui convingere că muncind acolo săvîrşeşte o faptă bună, şi dorinţa de a combate multele rele care se iveau în fiecare clipă împregiurul lui.

N-a fost Eminescu numai poet, ci totodată şi om în cel mai bun înţeles al cuvîntului, un neobosit luptător pentru binele obştesc.

Sunt acum cincizeci de ani, cînd am început să umblu la şcoală, ştiam să scriu şi să citesc, nu însă aşa cum ne-nvăţa „jupînul învăţător".

Şiria e un sat mare, are peste o mie de fumuri, şi se-ntinde pe sub dealurile de la marginea marelui şes unguresc.

Pe dealuri, pînă departe spre culmi, sunt vii cultivate cu multă îngrijire, una din cele mai întinse podgorii în Europa. Din jos de sat, pe şes, e larga „bătătură", unde sătenii-şi scot la păşune porcii, oile, caii, vacile, viţeii şi boii. Dincolo de bătătură sunt pămînturi de arătură ale sătenilor, care atunci erau despărţite în patru hotare deosebite.

Pentru paza vitelor mari primăria învoia stăvari şi văcari. Stăvarii aveau purtarea de grijă pentru armăsarii de prăsilă şi păzeau caii pe care îi luau în primire afară la cîmp. Văcarii aveau purtarea de grijă pentru taurii de prăsilă şi păzeau vacile pe care le adunau dimineţile de pe la case şi le-ntorceau serile înapoi.

Porcari, viţelari, boari şi „păcurari" pentru paza oilor îşi învoiau sătenii de obicei la Sf. Gheorghe.

Porcii şi viţeii ieşeau, ca vacile, dimineţile şi se-ntorceau serile, boii erau luaţi în primire la cîmp, iară oile numai arareori intrau în sat. Tundea fiecare pe ale sale la cîmp, iar pentru muls „se băgau oile în lapte".

Se adunau apoi la începutul sezonului toți proprietarii de oi și „păcurarul" mulgea oile fiecăruia la un loc. O litră de lapte se socotea drept „un lapte" și se constata cîți „lapți" are fiecare. Pentru un „lapte" proprietarul lua tot laptele ce dedeau toate oile la o mulsoare. Cel ce avea mai mulți „lapți" lua dar de mai multe ori tot laptele. Se constata deci care cîți „lapți" are și se-nsemna lucrul acesta în fața tuturora pe răbușul care nu se mai putea schimba.

Părinții mei aveau vie în trei deosebite părți ale hotarului, aveau două „paghini", adecă livezi, unde se cosea fîn, aveau pămînturi cultivate, porci, vaci, vițel, cai și oi. La vie lucrau cu ziua fete, care pliveau și legau, și băieți care săpau. La „paghini" erau învoiți cosași. La cîmp munceau oameni luați fie cu ziua, fie „cu ruptul".

Porcarii, vițelarii, văcarii, stăvarii și „păcurarii" erau plătiți după capete, parte în bani, parte în grîu ori porumb, parte-n îmbrăcăminte.

Despre această gospodărie complicată trebuia să se poarte o socoteală regulată și sigură. Deoarece tata umbla mult în treburi negoțătorești, grija gospodăriei o avea bunicul meu, care, deși cărturar, nu-și făcea însemnările în catastife, ci după obiceiul rămas din bătrîni pe răbușuri, pe care le-nțelegeau și oamenii și puteau să le controleze.

La răbuș nu e cu putință reaua-credință, nici înșelăciunea.

Răbușul e un băț de vreo două-trei palme, pe care-l crapă în două. Cînd vorba e să se treacă ceva la răbuș, se așează cele două bucăți una lîngă alta și se face crestătura acolo unde ele se ating, și așa ca amîndouă să fie la fel crestate. După ce s-a făcut apoi crestătura, o bucată-mi rămîne mie, iar cealaltă o iai tu. Nu e dar cu putință să se mai facă vreo crestătură decît fiind împreunate amîndouă bucățile, cu știrea, cu învoirea și cu conlucrarea amîndorura.

Poate orișicine să-și închipuiască marea mulțime de răbușuri, pe care le avea bunicul meu înșirate pe sfoară. Într-un fel erau cioplite răbușele fetelor, care lucrau la vie, într-altfel ale săpătorilor, ale cosașilor ori ale celor ce făceau muncă la cîmp, iar păstorii își aveau răbușurile fiecare-n felul său. Crestăturile nu erau nici ele la fel, ci făcute în fel de fel de chipuri, nu însă după cum îi tăia capul pe cei ce le făceau, ci potrivit cu obiceiul. La „păcurar" de exemplu, o tăietură dreaptă însemna o oaie, una piezișă, un berbece, două tăieturi împreunate-n unghi cu vîrful în jos, un miel, iar o cruce, un lapte.

Dacă se-ntîmpla să se ivească vreo ceartă, răbușul se rădea și se rupea. „Îți rup răbușul!" va să zică: „Nu te mai primesc la casă, nu-ți mai dau de lucru, nu vreau să mai am a face cu tine."

Noi copiii cunoșteam toate răbușurile, știam fiecare ce rost are, al cui e și citeam ceea ce era însemnat pe ele, încît am fi fost în stare să facem după ele o amănunțită dare de seamă despre cele ce se petrec în gospodărie.

M-am zăpăcit dar rău de tot cînd „jupînul învățător" mi-a arătat la tablă pe *az*, pe *buchi*, pe *vezi* și pe celelalte slove.

Nu puteam să înțeleg, ce va să zică *az*, *buchi* ori *vezi* și de ce trebuie să le zic așa semnelor, pe care mi le arăta. La școală nu-ți rămîne însă decît să înveți și ceea ce nu înțelegi. Am buchinisit dar și am trecut de la tablă la bucfar, apoi la *Ceaslov* și-am ajuns în cele din urmă în rîndul celor de la *Psaltire*. Am învățat în același timp să citesc și să scriu și cu litere latinești, apoi am trecut la școala nemțească, iar de acolo la școlile unguresți, unde am învățat multă carte și multe lucruri, pe care nu le-nțelegeam.

Abia tîrziu cînd mă aflam la universitate, am ajuns să-mi dau seamă că nici la bucfar, nici la abecedar, nici în școala nemțească, nici în cea ungurească n-am învățat, ca din răbușurile bunicului, să scriu și să citesc lucruri bineștiute, ci numai sunetele lipsite de înțeles, din care se alcătuiesc vorbe învățate pe de rost, pe care poți să le scrii și fără ca să ai în capul tău gîndul ce se leagă de ele. De aceea am și luat noi toți în școală deprinderea de a rosti ori de a scrie cu toată liniștea sufletească atît de adeseori vorbe pe care nu le înțelegem.

„Dar nu tot așa sunt — mi-am zis acum — și cifrele așa-numite arabice ori semnele de care ne folosim în aritmetică. Acestea sunt ca crescăturile de pe răbuşurile bunicului și ne dau fie numeri bine hotărîţi, fie operaţiuni, asupra cărora nu mai încape nici o îndoială. Cu acestea nu poţi însemna ceea ce nu ştii şi nu înţelegi în deplin.“

Şi în adevăr rău de tot ar trebui să fie cineva, ca să scrie 73 cînd vrea să spună treizeci şi şapte ori să pună sămnul înmulţirii cînd vorba e de împărţire.

Tot aşa sunt şi aşa-numitele semne de interpunctuaţiune care nu ne arată sunete, ci raporturi dintre gîndiri ori cugetări. Nu sunt un fel de floricele cu cari se poate juca fiecare după bunul său plac, ci semne ideografice, care-și au fiecare rostul deosebit, și foarte zăpăcit trebuie să fie cineva ca să pună virgulă în loc de punct, ori semnul întrebării în loc de exclamaţiune.

Înțelegeam acum hieroglifele egiptenilor, care erau și ele ca răbușurile înșirate pe sfoară, și am început să-i admir pe chinejii care nu scriu nici azi vorbe, ci însemnează gîndiri bine lămurite, pe care nu poți nici să le scrii, nici să le citeşti, dacă nu le înțelegi.

Mai gîndindu-mă, mai citind pe ici, pe colo cîte ceva, am ajuns în cele din urmă la convingerea că toate popoarele au început cu ideografia însemnînd într-un fel ori într-altul — nu vorbe, ci lucruri și gîndiri bine lămurite, asupra cărora nu încape nici o îndoială. Acest fel de a scrie e fără doar și poate mai raţional, mai deslușit și mai sigur, deci și mai ușor și se-nvață fără multă bătaie de cap, oarecum pe nesimțite.

Te miri deci că pedagogii noștri n-au ajuns încă să-şi dea seamă că copiii cu scrierea ideografică ar trebui să-nceapă a învăța să scrie și să citească.

Fără de nici o îndrumare primită de la alţii, copilul ia cărbunele și face pe pereții coşcovi „purceluşul cu coada sfredel“ despre care vorbeşte Eminescu, și prin aceasta începe a scrie în felul lui firesc.

SCRIPTO-LEGIA

CEVA PENTRU EDUCATORI

Eram băiat în a treia clasă gimnazială, și-n casele de la stradă ale curții, în fundul căreia eram în gazdă, locuia stăpîna casei, o doamnă tînără și gentilă. Romàncă, dar măritată după un maghiar, om cu oarecare stare și funcționar la primărie. Ea avea trei copilași și, mumă foarte zeloasă, se ocupa mult cu dînșii, mai ales de cel mai mare, Ivan, un băiat de vreo șase ani, pe care ținea cu orice preț să-l învețe a citi. Îi făcea multă bătaie de cap. Lasă că era un prichindel neastîmpărat pe care-l găseai mereu unde n-avea ce să caute, dar mai era și îndărătnic și nu voia să-nvețe.

Muma se enerva, își pierdea adeseori răbdarea — lucru nu tocmai obișnuit la mamele zeloase — îi dădea ghionturi, îl pedepsea în fel de fel de chipuri și ajunsese în cele din urmă să și-l înstreineze și să și-l ieie drept un tîmpit.

—Nu e, doamnă, i-am zis într-una din zile. Se ține toată ziua în coada mea, și am mereu ocaziunea de a mă convinge că e băiat deștept. Se vede că-l luați prea repede și n-aveți destulă răbdare cu dînsul.

Nu poți să cîștigi simpatiile unei mume mai ușor decît lăudîndu-i copilul. Peste cîteva zile am fost angajat cu trei florini pe lună ca să stau cîte un ceas pe zi cu bunul meu prieten și să-l învăț mai pe-ndelete și mai cu răbdare a citi.

Nu mergea însă prietenia noastră decît pînă la abecedar; cînd am scos abecedarul ca să-l deschid Ivan s-a încruntat la mine, s-a tras înapoi parcă l-aş fi ars cu fierul roşu şi-a început să tremure.

Eram foarte încurcat, dar îi dădeam în fundul inimii mele dreptate.

Nu ştiam, ce-i drept, nimic despre Herbart, nici despre Pestalozzi, Bell şi Lancaster, dar îmi aduceam aminte că n-am învăţat nici eu din abecedar a citi, şi nu îndrăzneam să cer de la Ivan ceea ce eu însumi nu făcusem la vîrsta lui.

Degeaba, însă, nu puteam să iau cei trei florini pe lună.

Pe unul din păreţii şcolii, unde eu învăţasem a citi, erau întinse trei mari tabele. Pe una din tabele erau tipărite literele de tipar, mai întîi cele mici, apoi iniţialele. Pe a doua erau tipărite silabe de cîte două, trei şi patru sunete, vorbe mai mici şi nume începute cu iniţiale. Pe a treia se aflau literile de scris, şi cele mici, şi iniţialele, iar la sfîrşit cifrele arabe pînă la 10.

Noi începătorii, vreo şapte inşi, stăteam smirna în faţa celei dintîi table, iar unul dintre măgădăii mai-ştiutori lua „joarda", ne arăta una cîte una literile, şi trebuia să cîntăm în cor după el: *a-a, be-be, ce-ce, de-de.*

După ce ajungeam să învăţăm astfel toate literile, ca să le putem cînta şi fără ca să cîntăm: *be-a-ba, er-o-ro, ve-a-es-vas, pe-el-u-em-be-plumb.*

Astfel treceau cîteva săptămîni pînă ce ajungeam la tabela a treia şi ni se punea în sfîrşit, în mînă abecedarul.

Cum aş fi putut eu să sar ca lăcusta peste cîteva săptămîni deodată la abecedar?

N-aveam însă tabela.

Asta nu putea să mă zăpăcească.

Dimitrie Voştinar, la care învăţasem eu să citesc, îşi făcea el însuşi tabelele. Am luat dar şi eu o coală de hîrtie, ca să-mi fac o tabelă.

Cititorii mei, oameni şi practici, şi cu minte, n-au nevoie de multe explicaţiuni ca să înţeleagă că m-am bălăbănit, am pierdut o mulţime de timp şi am stricat coala. Voi fi fost eu atunci băiat foarte deştept, şi Ivan, mulţumit c-a scăpat de abecedar, se uita cu gura căscată la mine, dar am rămas de ruşine căci nu eram în stare să fac literile de tipar, nici pe cele mici, nici mai ales iniţialele.

Nu mi-a rămas decît să iau altă coală şi să încep cu tabela a treia, şi nu se cerea decît puţin bun-simţ, ca să n-o iau de la început, ci de la sfîrşit, adică de la cifrele arabice care sunt cele mai uşoare şi cele mai desluşite. „Haida-dee!“ grăi Ivan înviorat cînd scrisei pe 1. „Dar pe acesta pot să-l scriu şi eu!“

Nu-mi venea să-l cred; el însă ţinea cu atît mai vîrtos să-şi arate destoinicia. I-am dat dar pana, i-am arătat cum are s-o ţie şi i-am făcut plăcerea de a-l lăsa să scrie: 1, 1, 1.

„Pe acesta însă tot n-o să ştii să-l scrii“, i-am zis apoi scriind un 0.

El a ţinut să-mi dovedească că da şi a scris 0, 0, 0, apoi 6, 6, 6 şi 9, 9, 9, iar în urmă una cîte una toate cele zece ţifre. În vreme ce mama lui credea că gîfîim şi asudăm muncind la abecedar, noi ne jucam ca nişte ştrengari, Ivan scriind cifre, iar eu stînd ca un mişel la pîndă ca să-i trag peste degete cînd nu ţine pana bine.

N-am mai făcut apoi tabela: era şi pentru el mai cu haz şi pentru mine mai comod să trecem şi literile tot cum trecusem cifrele.

I-am lineat dar hîrtia şi am scris la început numai un *i*.

„Nu se poate nimic mai uşor!“ a rîs el şi a umplut şirul scriind mereu *i*.

Am trecut apoi la *u*, care de asemenea i-a părut uşor, căci e ca de două ori *i*, şi la *o*, care seamănă cu *0*, şi la *a*, care e ca un *o* împreună cu *i*.

Ca să vadă că lucrul are rost, l-am pus să scrie *„ori“*, *„oi“*, *„au“*.

De la *a* treci uşor la *d* şi la *g* şi l-am pus să scrie *„dă“*, *„dau“*, *„doi“*, *„goi“*, ba chiar *„o doagă“*.

Astfel am trecut apoi încetul toate literile puindu-l mereu pe Ivan să scrie — nu silabe fără înțeles, ci vorbe mai scurte, pe care le înțelegea și el.

Ne-am făcut prieteni la toartă. Eu nu mă necăjeam niciodată, iar el aștepta cu oarecare nerăbdare ora de lecțiune pe care și-o petrecea pe plac.

— Bine, tinere — m-a mustrat în cele din urmă muma cea zeloasă — eu te credeam mai cu minte, văd însă că mi te potrivești cu ștrengarul acesta și vă pierdeți timpul stricînd hîrtia, în vreme ce abecedarul zace aruncat într-un colț.

Mă aflam în mare strîmtorare, dar nu eram, la urma urmelor, eu vinovat, dacă nu am găsit la casă tabelele cuvenite.

Ca să mă dezvinovățesc, mi-am dat silința s-o conving că, învățînd să scrie, Ivan a învățat și să citească cele scrise de dînsul, poate dar să citească și cele tipărite de alții în abecedar.

Drept dovadă că eu am dreptate, Ivan s-a ambiționat și a început să silabisească în abecedar parcă el însuși l-ar fi scris.

Altă comedie însă! El rîdea ori se enerva ca un descreierat cînd citea silabe fără de înțeles ori vorbe pe care nu le înțelegea. Nu intra în mintea lui cea strîmtă gîndul că poate cineva să scrie, ba chiar să și tipărească ceea ce nu are înțeles.

— Să-l iertați, doamnă — am zis eu — e încă prost, dar, citind mereu cărțile tipărite, se va deprinde a citi, ba chiar și a învăța și ceea ce nu înțelege.

— Ba să mă ierți — a întîmpinat muma, care ținea la copilul ei — Ivan e, din contra, foarte deștept; prost e cel ce tipărește lucruri care nu au înțeles pentru cel ce are să le citească.

De aici înainte gentila mea protectoare se lăuda tuturora cu Ivan al ei și le spunea tuturor prietenelor și cunoștințelor sale că e foarte bine ca copilul să învețe a citi și a scrie mai înainte de a merge la școală, dar nu din abecedar, ci scriind mai întîi cifre, apoi vorbe mai scurte care au înțeles, și în cele din urmă și vorbe mai lungi, dar totdeauna ceea ce copilul înțelege.

Sunt şi azi mume zeloase, care se chinuiesc chinuindu-şi copiii la abecedar fiindcă nu ştiu că-n zilele noastre scrierea şi citirea se-nvață deodată, după metodul scripto-logic, care e mai rațional şi astfel mai ușor, o plăcută distrațiune pentru copii, dacă conducerea e bine chibzuită.

Le recomand acestora pe Ivan al meu drept povățuitor înțelept.

NIȚĂ AL NOSTRU

„Ioan Russu, fiul lui Iosif, s-au născut în anul 1864, iunie 22, cumătru: Elena Binchiciu soția lui Petru Binchiciu.“

Așa stă scris de mîna mea pe una din foile *Psaltirii* rămase de la tatăl bunicului meu și păstrate cu multă cruțare în acum risipita noastră casă.

Eram băiețan de șaisprezece ani cînd am scris-o aceasta, iar azi, după patruzeci și șase de ani, a căzut, în urma multelor stăruințe asupra mea îndeosebi, pentru mine foarte greauă sarcină de a scrie despre scurta viață a nepotului meu ceea ce numai eu pot să știu.

O fac aceasta în semn de recunoștință către cei ce l-au iubit și și-au dat silința să-i facă plăcută viața, dar mai am, făcînd-o, și alt gînd.

Ioan Russu a fost iubit de cei ce-l cunoșteau mai de aproape pentru că era om cu inima deschisă, totdeauna voios și apropiat sufletește de toți cei ce veneau în atingere cu dînsul, era iubit pentru că nu numai lua parte la durerile și la bucuriile altora, ci era totodată gata să sară pentru orișicine, era iubit pentru că și-n gînd și-n simțire se potrivea cu cei ce se-nsoțeau cu dînsul; cei mai mulți l-au iubit însă pentru că-l știau neobosit, neînduplecat și devotat propagator al culturii române și luptător pentru libertatea de votare a românilor din regatul ungar.

Cei ce l-au văzut alergînd de la Arad la Bucureşti şi de aici la Sibiu şi apoi iar la Arad, cei ce am urmărit lucrarea lui neobosită mai ici, mai colo, cei ce-l ştiu cutreierînd azi satele prin Banat ori prin Ţara Ungurească, mîne prin Ardeal ori prin Sălagiu, cei ce au aflat cum intra în temniţă şi ieşea iar ca să urmeze lucrarea sa tot ca mai înainte, toţi cei ce l-au cunoscut din faptele ce-a săvîrşit ca român vor fi rămas cuprinşi de simţămîntul că el a fost crescut şi îndrumat anume spre o asemenea vieţuire zbuciumată.

Îi fac acum, după moartea lui, dreptate mărturisind că numai el însuşi s-a îndrumat.

El şi-a petrecut primii ani de copilărie la casa părinţilor săi, care se afla mai spre marginea satului, unde locuiau români şi şvabi în cea mai bună înţelegere şi se vorbea numai româneşte. În urmă, cînd a început a umbla la şcoală, s-a mutat la casa părinţilor noştri, care se afla în partea maghiară, unde nu se vorbeşte româneşte, şi el putea să înveţe limba maghiară jucîndu-se cu copiii vecinilor.

La 1872, cînd eu m-am întors de la Viena, el umbla la şcoala românească, dar mama, bunica lui, ţinea să treacă la cea maghiară îndată ce va fi învăţat să vorbească limba maghiară. Niţă al nostru nu voia însă să se joace cu copiii vecinilor şi nu învăţa limba maghiară.

Nu numai în casa noastră, ci şi-n familiile Borleştilor şi Slăviceştilor mama avea autoritate covîrşitoare, în faţa căreia toţi se plecau — nu însă şi Niţă. Am fost dar însărcinat eu, ca om cu multă învăţătură şi venit din ţări depărtate, să-i fac mustrări şi să-l îndrumez a-şi da silinţa să înveţe limba maghiară, pe care trebuie s-o ştie dacă e vorba să se poată înţelege cu vecinii şi cu alţi oameni mai şi mai decît dînşii.

„Cine vrea să se înţeleagă cu mine să înveţe româneşte", mi-a răspuns el, atunci băiat de aproape opt ani.

N-a putut s-o înveţe aceasta nici de la părinţii săi, care erau amîndoi suflete cu deosebire blajine, nici de la noi ceilalţi ai casei, care ne pomeniserăm în lume cu gîndul că ai să zici „Bună ziua!" fiecăruia în limba lui.

A-nvăţat în limba maghiară şi după vreun an n-a mai umblat decît la şcoli maghiare.

Se stîrnise atunci, în ajunul morții lui Șaguna și după moartea lui, între românii din regatul ungar una din cele mai dureroase frămîntări. Oamenii se certau între dînșii și se batjocoreau unii pe alții, încît de la cel mai mare pînă la cel mai mic nu mai rămăsese nici unul cu obrazul curat. În același timp advocații români, ținînd seama de interesele clienților săi, nu mai stăruiau asupra limbei române în fața instanțelor judecătorești, iar consiliile comunale de prin sate curat românești decretau unul după altul introducerea limbei maghiare în administrațiunea comunală. Pas cu pas se retrăgeau românii din pozițiunile ce li se creaseră în timpul așa-numitului „provizoriu", și n-avea între dînșii nimeni destulă autoritate spre a-i ține la un loc.

„Nu mai e de trăit în lumea aceasta!" îmi ziceam dar din ce în ce mai des și mai stăruitor.

Mama ridica mîna și se căia de a mă fi lăsat să umblu la școli depărtate și să învăț carte multă.

— Nu vă risipiți — ne zicea — nu vă înstrăinați, nu vă despărțiți de cei ce au copilărit cu voi, nu vă depărtați de vatra voastră, că n-are să vă primească pămîntul, dacă nu veți purta grijă de mormintele părinților voștri!

În vara anului 1873 ea a murit și puțin timp în urmă a murit și tatăl meu. Eu m-am întors la Viena, iar de acolo am trecut în România. Vorbele răposatei ne răsunau însă mie și surorii mele în ureche și am ținut amîndoi ca Niță al nostru să nu se risipească, să nu să-nstreineze, să nu se despartă de rudele lui și de prietenii din copilărie, ci să rămîie aproape de vatra părinților săi.

El trebuia să fie om modest și neofensiv, cum a și fost toată viața lui, și să se potrivească cu oamenii și cu împrejurările în mijlocul cărora îi era dat să-și petreacă viața. A rămas dar pînă la vîrsta de șaptesprezece ani la Șiria, în casa părintească, unde a fost pregătit în particular de un învățător maghiar pentru școala maghiară. După moartea mamei lui, l-am trimis la Arad, unde a stat timp de trei ani sub purtarea de grijă a părintelui Vasile Mangra, dar nu la Seminarul român, unde acesta era profesor, ci la Școala pedagogică maghiară.

N-am fost niciodată neliniştit de gîndul că, umblînd la şcoli maghiare, el se va înstrăina de neamul nostru. Nici nu s-a înstrăinat. A fost şi el, ca atît de mulţi alţii, dovadă vieţuitoare despre zădărnicia silinţelor de a-i îndruma pe români prin şcoală spre lepădare de neam. Nu pot asemenea silinţe decît să-i pună pe oameni în vrajbă şi să le înăsprească firea făcîndu-i mai vîrtos stăruitori.

După ce şi-a terminat studiile, Ioan Russu n-a căutat să se căpătuiască, nici n-a primit bursa ce i s-a oferit ca să treacă la Pesta, ci a apucat alte căi.

Era timpul cînd eu m-am întors de la Bucureşti la Sibiu, ca să iau parte la lucrarea încă pornită de pe la anul 1874 de amicii mei de acolo, care se grupaseră împrejurul foii *Telegraful român* şi, alungaţi de la foaia aceasta, erau nevoiţi a înfiinţa *Tribuna,* ca să-şi urmeze lucrarea.

În ciuda stăruinţelor mele, Ioan Russu a revenit la Bucureşti. L-am pus sub purtarea de grijă a prietenului meu Barbu Constantinescu, care l-a luat pedagog la Şcoala normală. Tot în urma intervenirei mele a dat lecţiuni la Institutul „Manliu". Deşi însă fireşte pornit şi bine pregătit pentru sarcina de învăţător, iubit de elevi şi preţuit de colegi şi de superiori, el a intrat mai tîrziu în redacţiunea ziarului *Românul* şi în urmă a *Voinţei naţionale* şi s-a îndrumat el însuşi pe sine potrivit cu firea lui de om care se răzvrăteşte în faţa nedreptăţii.

Întorcîndu-mă în toamna anului 1889 de la Vaţ, am găsit la Sibiu o urîtă vrajbă între deosebitele grupuri şi grupuleţe ce se formaseră după confesiuni, după aderenţe personale şi după interese particulare. Vrajba aceasta făcea orişice lucrare cumpănită peste putinţă, iar încercările de a restabili buna înţelegere au rămas zadarnice. Iar am trecut dar în România. Ioan Russu s-a întors iar la Sibiu, unde a lucrat în redacţiunea *Tribunei* şi a înfiinţat cîtva timp în urmă *Foaia poporului,* cel mai însemnat dintre organele de propagandă culturală ale noastre.

S-au dat însă în cele din urmă pe faţă învrăjbirile înăbuşite şi el a fost alungat atît de la *Tribuna,* cît şi din redacţiunea *Foii,* pe care o crease cu rară pricepere, şi iar a trecut la Bucureşti.

Luînd hotărîrea de a continua din Arad lucrarea care la Sibiu nu mai era cu putință, Ioan Russu a primit greaua sarcină de a înființa și de a conduce *Tribuna poporului* și s-a avîntat în luptele în mijlocul cărora i s-a stins viața în împrejurări pentru noi toți afară din cale de dureroase.

Om cu inima totdeauna caldă și plină de avînt, blînd și duios la fire, el nu era în stare să urască, nici să se pătrundă de mînie, ci se supunea totdeauna îndemnului de a-i apropia pe cei învrăjbiți și de a împăca pe cei nevoiți a lucra împreună. Ceea ce-l umplea de neastîmpăr, îl mîna în luptă și-l făcea să alerge și să lucreze fără răgaz era durerea de care era cuprins în fața multelor și marilor nedreptăți, pe care și le făceau concetățenii săi unii altora, ba și frații săi între dînșii.

Jertfă acestei porniri omenești a căzut.

A plecat și de la Arad, ca mai înainte din Sibiu, pentru că nu era în stare nici să ia parte la ura ce se întindea pe înfundate, nici să împace pe frații săi învrăjbiți între dînșii.

Om modest și mulțumit totdeauna cu starea în care se afla, el a fost, ca puțini dintre oameni, numai prin sine însuși mult-puțin ce a fost, n-a jignit pe nimeni prin stăruințele sale, nu i-a stat nimănuia în cale, nu s-a depărtat decît de cei ce sădeau vrajba amăgind lumea.

Acestora li-a fost dat jertfă zadarnică.

Repaosul numai în mormîntul rece l-a putut găsi el și tot numai în mormînt ni-l vom găsi și noi ceilalți.

UN OM MARE

„Cu adevărat deşertăciune sunt toate şi viaţa e numai umbră şi vis!"

Aşa ni se cîntă tuturora după ce am ajuns, în sfîrşit, să ni se facă prohodul; numai de tot puţini dintre noi s-au şi pătruns însă de gîndul acesta deopotrivă cu autorul *Moftului român,* care le vedea toate cum în aievea se petrec.

L-am văzut lucrînd la *Timpul* împreună cu Eminescu, iar la *Vatra* împreună cu Coşbuc.

Eram trei oameni cu desăvîrşire deosebiţi unul de altul, încît ar fi să te miri cum au putut să treacă împreună spinoasele căi ale vieţii. Unul, răzvrătit de cele ce se petreceau împrejurul lui, spunea mereu că nu e viaţa vrednică de a fi trăită. Cellalt, mai potolit, îi răspundea că vieţuirea e o datorie pe care bărbatul are s-o împlinească.

— Proastă datorie! striga Caragiali şi le lua toate în bătaie de joc.

Ei se simţeau cu toate aceste apropiaţi sufleteşte, se întregeau unul pe altul şi se iubeau între dînşii; cele ce-i unea erau cele trei note caracteristice ale fazei de dezvoltare culturală, prin care au trecut în timpul vieţii lor: iubirea de adevăr, inima deschisă şi cultul formei.

Citind scrisa lui Caragiale, suntem cu toții încîntați atît de adevărurile luminoase pe care el ni le spune, cît și de forma desăvîrșită și ademenitoare în care ele ne sunt împărtășite, și-l punem nu numai ca scriitor, ci și ca om de tot sus în gîndul nostru.

Încă mai sus ni-l punem noi cei ce am avut și mulțumirea de a fi stat din cînd în cînd de vorbă cu el și ne reamintim farmecul, acum farmecul pentru vecii vecilor pierdut al întregului său fel de a fi.

Ni-e nu numai dureros, ci și nesuferit gîndul că n-o să mai putem avea parte de mulțumirea aceasta și că el prea curînd și prea fără de veste a plecat din mijlocul nostru.

Tot astfel cei încîntați de scrisa lui sunt cuprinși de simțămîntul dureros că e prea mică partea ce ni-a rămas din ființa lui, că el prea puține a scris și prea în curînd și-a curmat lucrarea.

Nu e însă în cele sufletești niciodată vorba de cît și de cum, și ceea ce Caragiale ni-a dat e comoară mare și neprețuită.

El nu era dintre cei ce scriu pe apucate și aruncă vorbele pe nimerite. Ceea ce l-a pus în fruntea scriitorilor noștri e cumpenirea cu care-și dă pe față gîndirile. Toate sunt în scrisa lui muncite pînă și în cele mai mici amănunte.

Adevărul, orișicare ar fi el, i se impune orișicărui om cu mintea întreagă, și scrisa lui Caragiale ne încîntă pentru că din ea aflăm adevăruri pe care le recunoaștem și noi și le punem mai presus de toată îndoiala. Sunt însă multe adevărurile pe care numai de tot puțini îndrăznesc să le mărturisească. El era dintre puținii aceștia, bărbat în puterea cuvîntului, care nu se înjosește ascunzîndu-și gîndurile, ci spune fără de încunjur ceea ce în adevăr simte și gîndește. Mai ales aceasta e ceea ce ne face să-l punem sus în gîndul nostru și ca om și să-l iubim căci iubirea iubire naște și inima deschisă e cea mai neîndoioasă dovadă de iubire.

Strîns împreună cu această iubire de adevăr era la dînsul și cultul formei.

Artist în puterea cuvîntului, el a scris mai presus de toate pentru mulţumirea sa şi, muncind din greu, a rămas un neîntrecut îndrumător în ceea ce priveşte alegerea, întrebuinţarea şi aşezarea vorbelor în limba românească.

Unul a fost I. L. Caragiale şi singur în felul lui. Se vor mai fi ivind azi ori mîne şi alţii deopotrivă cu dînsul, dar pe el odată l-am avut şi nu-l vom mai avea.

ŞIRIENII

Dumineca trecută a fost dezvelit în faţa bisericii de la Şiria, aproape de Arad, bustul turnat în bronz al prea în curînd răposatului Ioan Russu-Şirianu, primul monument de felul acesta la românii din regatul ungar.

Numai de tot puţini dintre cititorii noştri vor fi putînd să-şi dea seamă cum se face că tocmai la Şiria a fost aşezat acest monument pînă acum singur în felul lui.

Şirienii sunt şi ei singuri în felul lor.

Şiria, în limba maghiară „Világos", e un tîrg aşezat la marginea despre răsărit a marelui şes de la Tisa, în mijlocul vestitelor podgorii ce se întind despre Mureş spre Crişul Alb, are o poporaţiune de vreo opt mii de suflete, dintre care cel puţin şase mii români şi e centru administrativ şi judecătoresc, precum şi reşedinţă a unui protopop românesc. Localitatea e de oarecare însemnătate istorică.

Aici au fost adică la 13 august 1849 nevoiţi cei o sută de mii de revoluţionari maghiari de sub comanda lui Arthur Görgey să depună armele în faţa oştirii ruseşti comandată de Paskievici.

De oarecare însemnătate a fost însă Şiria chiar prin poziţiunea ei în toate timpurile.

În culmea unuia dintre dealurile de la Şiria sunt ruinele încă destul de bine conservate ale unei cetăţi de piatră, care era — ca cea de la Deva — în ființă cînd romanii au luat Dacia sub stăpînirea lor. De atunci a fost mereu loc de streajă de unde ochiul pătrunde pe valea Crişului la deal pînă în Munții Apuseni, iar peste şesul întins pînă-n stinsul zării. După înființarea regatului ungar era castel regal, între altele şi al lui Matei Corvinul, iară după căderea Belgradului a fost dăruit familiei Brancovici, de la care o luau în urmă cînd turcii, cînd voivozii Ardealului.

Mai sunt la Şiria şi alte vechi ziduri din piatră, ruinele unei geamii, un semn neîndoios că aici a fost timp mai îndelungat o aşezare turcească.

După tractatul de la Carlovăț au venit în locul turcilor sîrbi de ai lui Cernovici, a căruia familie a stăpînit în partea locului moşii întinse. Sîrbii aceştia au dispărut şi ei, şi Maria Terezia i-a înlocuit cu moldoveni aduşi în timpul lui Grigorie Ghica din judeţul Neamţului, pe care Iosif II i-a sporit după răscoala lui Horia cu nemeşii scăpătaţi din Țara Haţegului şi cu crişenii scăpaţi de sub robia domnilor de pămînt din Ardeal. De aceea şirienii au ţinut totdeauna la împăratul şi au fost luptători îndîrjiţi împotriva nobilimii.

La 1848 întreaga clasă cultă a românilor din partea locului era dată pe partea răsculaţilor. Chiar din Şiria erau ieşiţi trei oameni cu carte, care, aleşi deputaţi, luau parte la dieta din Dobriţin, care a declarat detronarea Habsburgilor. „Prostimea" din Şiria însă a păstrat tradiţiunile dinastice şi a adunat satele din împrejurime, ca să oprească în înaintarea lui pe faimosul general Bem, care pornise de la Arad cu cîteva mii de oameni asupra moţilor lui Avram Iancu.

Nefiind în stare să dovedească pe fruntaşii mişcării şi pe cei ce descărcaseră focuri asupra oştirii revoluţionare, generalul Bem a *decimat* pe aceia dintre şirieni care au căzut în mîinile lui şi a spînzurat şasesprezece oameni nevinovaţi.

Şirienii care au asistat la capitulaţiunea de la 13 august 1849 au avut cea mai deplină satisfacţiune. Ei însă nu s-au mulţumit cu atît numai, ci au ridicat şi un monument: furcile deasupra movilei sub care zăceau osămintele celor căzuți jertfă.

După încheierea pactului dualist, revoluționarii, ajunși mari și tari, au înlăturat furcile, dar mereu se găseau printre șirieni oameni care peste noapte puneau altele la locul lor, și numai de tot tîrziu a ajuns stăpînirea reg[ală] ungară să scape de acest „monument".

Ioan Russu-Șirianu a crescut în mijlocul oamenilor care și-au petrecut copilăria jucîndu-se sub furcile rămase din „vremea ungurească". De aceea, aflîndu-se în temnița de la Sighidin, a luat dimpreună cu cîțiva dintre prietenii săi din copilărie inițiativa pentru ridicarea unui monument la mormîntul lui Avram Iancu. Gîndul acesta bun nu a putut să fie întrupat, căci guvernul ungar a confiscat banii adunați; văzînd însă bustul lui Russu-Șirianu își aduc aminte și de furcile care nu mai sunt deasupra movilei de la marginea drumului de țară, și de Avram Iancu al căruia monument n-a putut să fie ridicat.

Își mai aduc apoi aminte și de altceva.

Fiind, atît ca număr, cît și ca avere, majoritate covîrșitoare a comunei, ei țineau să fie stăpîni la ei acasă și alegeau primar totdeauna pe unul dintre fruntașii lor, iar maghiarilor și șvabilor le dedeau numai cîțiva consilieri, așa-ziși „jurați", potrivit cu numărul și cu importanța lor. Deoarece aceștia nu erau mulțumiți și se bucurau de protecțiunea stăpînirii, era la „casa orașului" multă gîlceavă. În mai multe rînduri li s-a trimis în cvartir așa-numite companii de pedeapsă, dar în zadar, căci pace nu s-a putut face decît după ce li s-a făcut șirienilor pe poftă înființînd în tîrg două primării deosebite, una pentru români, și numai pentru ei, iar cealaltă pentru ceilalți. Nu știu nici o altă comună în care să se mai fi rezolvat cestiunea naționalităților în felul acesta. Lucru era însă atît de bine chibzuit și de potrivit cu interesele tuturora, încît guvernul constituțional maghiar a păstrat și el timp îndelungat această organizațiune comunală, căci cu șirienii nu putea s-o scoată altfel la capăt.

Sunt multe abuzurile electorale ce se fac în România; agenții noștri electorali nu pot însă să-și facă închipuire despre abuzurile ce se fac în Ungaria unde e colegiu aşa-zis *unic* şi alegătorii au să-şi dea votul pe faţă. Nu s-a întîmplat cu toate aceste niciodată ca la Şiria guvernul ori vreun partid politic să fi ales notar, primar ori deputat pe cineva care nu se bucura de încrederea şirienilor.

Fiind la Şiria centrul cercului electoral, unde alegătorii se adună cu miile, şirienii totdeauna sunt atît de bine organizaţi că reuşita li-e cu desăvîrşire sigură! Astfel în timpul din urmă nici n-a mai îndrăznit nimeni să intre în luptă cu şirienii, care-şi proclamă deputaţii pentru dieta ungară.

E învederat că oamenii aceştia sunt stăruitori şi în ceea ce priveşte biserica şi şcoala, precum şi în viaţa economică. Ei sunt nu numai plugari harnici şi pricepuţi, ci totodată şi podgoreni, cărora li-a mers vestea departe, încît găsim dintre dînşii vieri nu numai în Ardeal şi pe ici, pe colo prin România, ci pînă chiar şi pe la Pressburg, precum şi pe la Vöslau lîngă Viena.

Ar greşi cu toate aceste cel ce-ar crede că şirienii au fost îndrumaţi fie de preoţi şi de învăţători, fie de aşa-zisa „inteligenţă": s-au îndrumat ei înşişi prin sine, stînd mereu strînşi împrejurul fruntaşilor care merg cu pas chibzuit înainte. Sunt un popor care nu se lasă să fie dus, ci merge şi duce pe cei ce-l înţeleg.

Ioan Russu-Şirianu a fost luptător zelos, neşovăitor şi dezinteresat, om vrednic să fie pomenit între cei buni ai noştri; el însă tot n-ar fi avut parte nici de modestul monument ce i s-a ridicat, dacă n-ar fi fost şirian: şirienii sunt aceia cari şi-au ridicat sie monumentul ca să dea dovadă şi cu ocaziunea aceasta că numai puţini sunt ca dînşii şi să arăte calea pe care trebuie să apuce cu toţii.

EMINESCU ȘI BOIERII

Vorbind într-un articol publicat zilele acestea în coloanele *Minervei* despre vederile lui Eminescu în ceea ce privește rostul boierimii în viața poporului român, d-l Zamfir Arbure a trecut cu vederea un lucru, în lipsa căruia Eminescu pare a fi intrat în contrazicere cu el însuși.

Același Eminescu adică, în gîndul căruia boierii erau podoaba neamului românesc, a vorbit despre bine-știutul *„Bal-Mabil“*, despre *„bețișorul de promenadă“*, despre *„borcanul de pomadă“* și despre *„protecția de fuste“*.

Deoarece prieten al lui Eminescu am fost și eu, e pentru mine cestiune de pietate să întregesc cele spuse de d-l Zamfir Arbure.

Am trăit Eminescu și eu împreună nu numai la București și la Iași unde timp îndelungat am lucrat la aceeași masă și ne-am adăpostit sub același acoperămînt, ci și la Viena, unde într-un rînd am pățit o mare rușine tocmai pentru că în congresul de la Putna îndrăzniserăm, între altele, să susținem că conducătorii firești ai poporului român sunt boierii.

Gîndul lui Eminescu era că Mircea-vodă cel Bătrîn, Ștefan cel Mare, Mihai-vodă Viteazul și Matei-vodă Basarab, rezemîndu-se pe boierime s-au ridicat la mare mărire, că mai tîrziu boierii au dus mai departe tradițiunile naționale, că ajutați de boieri au înființat Gheorghe Asachi, în Moldova, și Gheorghe Lazăr, în Muntenia, primele școli românești și că tot boierii, unindu-se cu fruntașii intelectuali ai neamului, au întemeiat și statul român și au urzit societatea română de astăzi. Era lucru firesc ca el din aceasta să tragă concluziunea că tot boierii au să ne ridice și din mizeria morală la care ne-a adus „pătura superpusă“, care, după părerea lui, era alcătuită mai ales din foste slugi boierești și din fel de fel de alți „ciocoi“.

Nu numai în timpul cînd lucrau în aceeași redacțiune, ci și mai tîrziu, Eminescu și Caragiali au petrecut multe zile, ba și multe nopți în harță îndîrjită. Pe cînd Caragiali rîdea încredințîndu-ne că a perit sămînța boierilor pe care îi visează Eminescu și că ticăloși, precum suntem, am fost și avem să și rămînem, Eminescu stăruia cu toată hotărîrea în gîndul că marile virtuți ale boierimii de odinioară s-au transmis prin moștenire la urmașii ei azi în viață, dar nu pot să iasă la iveală, pentru că numai puțini dintre adevărații boieri de astăzi au cuvenita pietate către străbunii lor, ca să-și crească copiii potrivit cu tradițiunile lor familiale și astfel „floarea e înecată de buruieni“, cei buni se perd în mediul ticălos de care nu știu să se separe.

Era cuprins de durere pe cît de adîncă, pe atît de viuă cînd vedea destrăbălarea ce din ce în ce mai mult se întindea în societatea noastră și-și dedea seamă despre nemaiistovitele dureri ce izvorăsc din destrăbălarea aceasta pentru marea mulțime a celor lipsiți de ocrotire.

Dacă n-ar fi avut nădejde de îndreptare, ar fi făcut și el ca mulți alții care scuipă și se retrag în vreun colț apărați de pavăza nepăsării. El era însă tare în convingerea că n-au cei doritori de bine decît să stăruie cu aceeași rîvnă ca dînsul pentru ca oamenii cumsecade să se ridice deasupra, cei stricați să se îndrepteze și viața noastră să fie îndrumată iar potrivit cu tradițiunile cele bune ale neamului. Acesta este rostul sincerei mînii ce se dă pe față atît în articolele publicate de dînsul în coloanele ziarului *Timpul*, cît și în cîteva dintre poeziile lui. Nu e venin, ci cea mai curată iubire de oameni ceea ce-l mîna pe el înainte.

El scăpa adeseori vorba „Carol cel îngăduitor“, căci nu se putea împăca cu gîndul că atît de adeseori oamenii în toate privințele nevrednici se îmbulzesc împrejurul scaunului domnesc și dau pe îmbrîncite la o parte pe cei cu gîndul curat. Cînd era apoi stăpînit de simțimîntul că în împrejurările date altfel nu se poate, el stăruia cu atît mai vîrtos în convingerea că regulatorii morali ai țării și ai neamului românesc au să fie aceia dintre fruntașii boierimii care, avînd cuvenita pietate către străbunii lor, își petrec viața cu toată vrednicia și își cresc copiii potrivit cu rangul lor.

Ca să poată păstra această stăpînire morală asupra societății, fruntașii boierimii trebuiau, după părerea lui, să lucreze în strînsă legătură cu fruntașii vieții noastre intelectuale și să lupte cu toată hotărîrea împotriva „răilor“ și a „famenilor“.

Rîdea Caragiali de dînsul și vor mai fi rîs și alții, dar lucru îndrăzneț ar fi și astăzi să zicem că el nu are dreptate că nu vor fi fruntașii boierimii noastre niciodată în stare să se ridice deasupra mulțimii căzute în destrăbălare și să îndrumeze societatea noastră spre o nouă înflorire culturală. În tot cazul el nu se punea în contrazicere cu sine însuși cînd susținea că o asemenea reacțiune morală numai de la cei cumsecade dintre urmașii boierimii de odinioară poate să pornească, nici cînd se lupta cu toată îndîrjirea contra celor ce prin minciuni și prin uneltiri se ridică deasupra, ca să siluiască pînă cînd și pe domnul țării și să-și asigureze un trai în belșug, pe nemuncite.

Așadar Eminescu în contrazicere cu sine însuși n-a intrat cînd a osîndit cu toată asprimea pe aceia dintre boierii de neam, care n-au cuvenita pietate față de străbunii lor, ca să-și petreacă viața cu toată vrednicia și să-și crească copiii potrivit cu tradițiunile lor familiale.

CUTRIERĂRILE LUI EMINESCU

Unele dintre cele mai interesante amănunte din viața lui Mihai Eminescu sunt cele privitoare la cutrierările lui de-a lungul și de-a latul țărilor românești, și mulți dintre oamenii tineri, ba chiar și unii dintre copii îl fericesc ca pe un copil fugit de la casa părintească și ajuns un fel de Vîntură-Țară, care rătăcește fără de nici un rost de ici pînă colo, umblînd mai singur, de capul lui, mai în coada vreuneia dintre cetele de actori vagabonzi.

Nu e deloc așa.

Eu am ajuns să-l cunosc pe Eminescu abia în toamna anului 1869, cînd el, tînăr de nouăsprezece ani, s-a înscris la Universitatea din Viena.

Nici unul dintre noi, colegii lui, nu puteam să ne socotim români deopotrivă cu dînsul, care era moldovean, își petrecuse copilăria la Cernăuți, în Bucovina, își urmase un timp oarecare studiile la Sibiu și în urmă la Blaj, umblase prin Țara Ungurească și prin Banatul Timișoarii, și trăise zile zbuciumate atît la București, cît și prin alte orașe din Muntenia. Au fost dar hotărîtoare cutrierările acele pentru întreaga lui viață sufletească, și el mi-a fost îndrumător în ceea ce privește mișcarea pentru restabilirea unității în viața culturală a poporului român.

Cu cutrierările lui însă, Eminescu, chiar atunci, tînăr de nouăsprezece ani, ştia mai multă carte decît noi ceilalţi, care, băieţi cuminte, ne căutaserăm de treabă şi ne trecuserăm în toată regula examenele. El nu pierduse timpul petrecut în cutrierări, şi noi ceilalţi eram cuprinşi de uimire cînd ne dedeam seamă cît de multe şi cît de mult a putut el să înveţe afară de şcoală.

Nu erau lipsite de rost cutrierările lui.

El avea, pe cît îmi aduc aminte, patru fraţi, dintre care trei mai mari şi unul mai mic, şi două surori, dintre care una mai mare şi alta mai mică decît dînsul. Avînd simţămîntul familial foarte dezvoltat, el ţinea mult mai ales la muma sa şi la fratele său mai mic, precum şi la sora mai mică, pentru care avea chiar slăbiciune.

Sora mai mare a lui era măritată după un oarecare Drogli, directorul Şcoalei pedagogice din Cernăuţi; aşa a ajuns el să umble la şcoală în Cernăuţi, în apropierea surorii sale mai mari.

În acelaşi timp unul dintre fraţii lui mai mari îşi urma studiile la Academia de drept din Sibiu. Mihai n-a fugit dar de la casa părintească, ci s-a dus la acest frate mai mare al său. La Sibiu a trecut apoi a treia clasă gimnazială, şi-mi aduc aminte că am văzut la dînsul atestatul dat din Sibiu pentru clasa aceasta.

În urma stăruinţelor fratelui său, el a trecut apoi la Blaj şi mai tîrziu la Beiuş, unde-şi urmau pe timpul acela studiile cîţiva bucovineni şi unde avea de gînd să treacă examene ca „privatist“, adică pregătit în particular.

Aşa se face că atît pentru limba latină, cît şi pentru cea elină, precum şi pentru alte studii şi mai ales pentru istorie şi pentru filosofie, Eminescu era pregătit mai bine decît cei mai mulţi dintre noi.

Îmi aduc aminte ca prin vis că Eminescu mi-a arătat odată portretul unui alt frate, acesta ofiţer şi, precum îmi spunea, funcţionar în Ministerul de Război al României.

Fratele din Sibiu, terminîndu-şi studiile, s-a stabilit la Temişoara, unde pe timpul acela limba oficială era cea germană. Așa ajunge Mihai în Banatul Temișoarii, unde dă peste trupa de actori condusă de Matei Millo.

După ce la Temișoara limba maghiară s-a impus din ce în ce mai mult, pozițiunea fratelui lui Eminescu a fost și ea din ce în ce mai grea. El s-a și întors mai tîrziu în Moldova. Chiar dintru început însă el se lupta cu greutăți. Așa-i vine lui Mihai gîndul să se anine de trupa de actori, ca să treacă la fratele său din București.

Tot așa a trecut mai tîrziu de la Universitatea din Viena la cea din Berlin, unde avea iar alt frate, doctor pare-mi-se, în medicină.

Frații aceștia au avut toți trei aceeași soartă ca Mihai: li s-a întunecat sufletul și s-au stins oameni tineri încă.

Îndeosebi fratele pe care Mihai îl căutase la Sibiu și la Temișoara se afla la 1883 în Botoșani. La începutul căldurilor de vară el s-a îmbolnăvit, și pe la sfîrșitul lunii iunie, Mihai adunase bani împrumutîndu-se mai de la unul, mai de la altul, ca să se ducă la Botoșani și să-l aducă la București, unde putea să poarte mai ușor grijă de el. În ajunul zilei hotărîte pentru plecare s-a îmbolnăvit însă și el însuși, iar fratele său și-a curmat, cîtva timp în urmă, cu mîna sa, firul vieții.

A cutrierat Mihai Eminescu țările umblînd după frații săi, dar n-a ajuns să poată trăi cu nici unul dintre dînșii.

Una din cele mai caracteristice slăbiciuni ale lui Eminescu era nesațiul în discuțiuni.

El discuta liniștit și cu multă cumpănire, nu-și pierdea niciodată sărita și nu ținea să convingă ori să înduplece; după ce se înfigea însă în vreo discuțiune, nu mai puteai să scapi de el cîtă vreme n-a ajuns să se dumirească dacă e ori nu adevărat ceea ce spui.

Era în primăvara anului 1870. Ne întorceam de la una din lecțiunile totdeauna foarte sugestive ale profesorului de anatomie dr. Hyrtl, care vorbise despre oasele ce alcătuiesc craniul omenesc.

— Vezi, d-ta — i-am zis eu fără ca să-mi prea fi dat seamă despre ceea ce spun — dacă sunt adevărate cele ce ne-a spus neamțul acela, în lumea organică toate sunt nu *pentru că*, ci *pentru ca*, pînă în cele mai mici amănunte potrivite cu scopul, în vederea căruia intră în ființă.

El s-a oprit în loc și s-a uitat cu un fel de uimire la mine.

— De unde o scoți aceasta? întrebă el. Unde ai citit-o? cine ți-a spus-o?

— Nu-mi aduc aminte să mi-o fi spus cineva — i-am răspuns — așa-mi vine mie să dau cu socoteală. D-ta vezi prea bine că e gaură în craniu pretutindeni unde trebuie să fie gaură, și mi se pare învederat că nu artera pătrunde pe unde e gaură, ci gaura a rămas pe unde în mod firesc are să pătrundă artera la creier.

— Da! a întîmpinat el şi a plecat înainte.

Îmi făceam atunci rîndul în oştirea împărătească şi stăteam în cazarma „Francisc Iosif", depărtare de cîţiva kilometri de la Spitalul central, unde profesorul dr. Hyrtl îşi făcuse lecţiunea.

Partea cea mare din acest drum lung am făcut-o fără ca să mai schimbăm vreo vorbă, eu grăbind pentru ca nu cumva să-mi perd porţiunea de mîncare la cazarmă, iară el împedecîndu-se cînd de unul, cînd de altul dintre trecători, ca omul care, pierdut în gînduri, nu vede şi nu aude nimic din cele ce se petrec împrejurul lui.

— Stăi! — strigă el în cele din urmă — că nu ne-au luat la goană tătarii. Nu e cum zici tu: artera a existat şi mai nainte de a se fi închegat oasele, şi gaura a rămas unde se află tocmai pentru că, trecînd pe acolo artera, n-a putut osul să se închege şi la locul acela.

Lucrul mi se părea destul de lămurit pentru ca să nu-mi mai deie mîna să intru asupra lui în discuţiune cu un om ca Eminescu, a căruia superioritate îmi era din toate punctele de vedere neîndoioasă. Nici nu prea ţineam apoi să mă dumiresc care dintre noi amîndoi are dreptate. El însă, pornit o dată, ţinea să discute şi se simţea oarecum jignit ca să nu-i dau răspuns.

— Ei — stărui deci dînsul peste cîtva timp — e ori nu cum zic eu?

— Mi se pare că da, i-am răspuns dus cu gîndul la „porţia" pe care nu o mai căpătam, dacă soseam la cazarmă după ce caporalul a făcut împărţeala.

— Cum ţi se pare?! întîmpină el. Ori eşti ori nu eşti convins despre ceea ce zici: dacă nu eşti convins, îţi dai pe faţă îndoielile, iar dacă eşti convins, ai şi temeiurile tale şi trebuie să le dai pe faţă pe aceste.

Simţeam că m-am încărcat cu „Doamne-ajută".

— Eu ţi-am spus — i-am zis dar, ca să scap — că aşa dedeam cu socoteala, că aşa mi se pare: văd acum că ai d-ta dreptate.

— Ce vezi?! Nu vezi nimic! strigă el. Nici că e vorba cine are şi cine n-are dreptate, ci care este adevărul, iar aceasta n-o ştiu nici eu.

— Lucrul acesta nici c-o să-l putem noi descurca acum, căci eu trebuie să fiu prezent la apelul nominal, iar după-prînz am să fac exerciții cu compania.

A rămas să ne-ntîlnim pe la cinci, cînd eu puteam să scap.

Pe la unu și jumătate, cînd eu am ieșit cu compania în cîmpul de exerciții, Eminescu se plimba prin fața cazărmii ca de obicei, cu pași rari și cu capul plecat, și plimbîndu-se așa l-am găsit și cînd m-am întors pe la cinci la cazarmă — obosit și cam flămînd.

— Îți vei fi perdut răbdarea așteptîndu-mă, i-am zis cînd am ajuns, în sfîrșit, să scap și să ies la el.

El s-a uitat mirat la mine.

— Dar eu nu te-am așteptat — a răspuns el — știam că ai să vii tîrziu și am petrecut foarte bine. Nu poți să-ți închipuiești ce lucruri frumoase învață omul uitîndu-se la mutrele trecătorilor.

El a început apoi să-mi înșire argumentele pro și contra, pe care avem să le discutăm unul cîte unul, și cărțile, pe care am să le citesc pentru ca să mă pot dumiri dacă e ori nu adevărat că-n lumea organică toate sunt potrivite cu rostul intrării în ființă.

Nu țineam nici acum cu orice preț ca să mă dumiresc, dar discuțiunea îmi părea interesantă și instructivă, căci el spunea multe pe care eu nu le știam. Deocamdată însă trebuia să-mi potolesc foamea — fie chiar și numai cu un *Kaisersemmel.*

— Iar mîncare?! — m-a mustrat el — nu vezi că-ți dai în petec cu asemenea apucături de om de rînd?! Să mănînci, să bei, să te-mbraci, să alergi după fuste, să faci copii, să sperii lumea strîmbîndu-te fel și chip, ca să pari mai mult decît ceea ce ești: acesta vi-e scopul în vederea căruia intră omul în ființă. Nu-i așa, domnule, nu-i!

Ne-am plimbat pe nemîncate pînă pe la nouă, cînd la cazarmă a sunat de retragere și eu trebuia să intru, dar tot n-am ajuns să ne dumirim. Zile multe de-a rîndul s-au urmat discuțiunile mai întîi asupra principiilor generale, apoi asupra cărților, pe care a trebuit să le citesc, și în cele din urmă asupra lucrării, pe care în urma stăruințelor lui a trebuit să o scriu despre rostul intrării în ființă: nu odată am petrecut noaptea la masa din colțul vreunei cafenele și ne-au prins zorile zilei primblîndu-ne prin vreo uliță mai dosnică.

Așa o pățeau toți cei ce intrau în legătură mai strînsă cu el. Îi clasifica pe oameni potrivit vederilor lor, după părerea lui caracteristică și mi s-a întîmplat și mie ani de zile-n urmă că-mi aducea cărți, în care erau fie susținute, fie combătute părerile mele, ori că mă-ntîmpina, cînd mă-ntîlneam cu vorbele: „Cum mai stai cu rostul intrării în ființă?“

Uitam cîteodată cele petrecute și-i spuneam ceea ce i-am mai spus.

El zîmbea și-mi reamintea, cînd, unde și în ce fel de împrejurări i-am mai spus ceea ce îi spun.

Nu uita nici ceea ce a citit, nici ceea ce a gîndit, nici ceea ce i s-a spus vreodată și nu era nici cestiune care nu-l interesa, nici om cu care nu stătea bucuros de vorbă dacă-și susținea în sinceritate părerile. Partea cea mai mare a vieții și-a petrecut-o stînd de vorbă mai cu unul, mai cu altul, cîteodată chiar cu oameni după părerea lui cu desăvîrșire stricați.

— Ce știi tu? ! îmi zicea el cînd mă miram de aceasta. E mare lucru să-ți dai seamă cum se prezentă lucrurile-n capul unei canalii.

Această dorință de a se dumiri asupra celor ce se petrec în sufletele altora era ceea ce atît de adeseori îl făcea să se peardă pe sine însuși citind, cum zicea el, în mutrele trecătorilor, ori stînd de vorbă cu cei ce aveau păreri deosebite de ale lui.

I. D. IONESCU LA MĂCĂU

E vorba de oameni care nu mai sunt şi de timpuri trecute, pe care dintre cei din vremurile de azi numai puţini le ştiu, şi dintre aceştia mulţi le-au dat uitării.

Era-n vara anului 1872. I. D. Ionescu, atunci vestitul cupletist făcea un „turneu“ prin Ardeal, de unde Millo și Pascaly mai înainte stîrniseră cu trupele lor multă vîlvă.

Era-nsoţit de „consoarta“ sa Fani, o bănăţeancă, şi de Romanescu, soţul mai tîrziu vestitei Aristiţe, şi-şi delecta publicul prin bucăţi ca *Cucoana Chiriţa, Mama Anghelușa, Paraponisitul, Sandu Napoilă, Von Kalikenberg, Barbu Lăutarul* ori *Herşcu Boccegiul,* precum şi cu doine ori romanţe cîntate, ca *Ciobanul de la munte.*

N-avea, ce-i drept, pregătire profesională, dar era-nzestrat cu multe mijloace, înainte de toate om chipeş, bine făcut şi cu obrajii îmbujoraţi, „copil de lele“, cum îşi zicea[1] el însuşi, încît era destul să se ivească pe scena improvizată pentru ca ochii tuturora să se oprească asupra lui şi pînă chiar şi cel mai posac om să-l asculte cu dragă inimă. Avea apoi o voce de bariton cu deosebire limpede şi plină şi ştia să se folosească de ea, căci fusese psalt sau cîntăreţ de strană. Mai avea şi mască, încît ca evreu putea să fie pus în rînd cu Liciu, iar ca *Cucoana Chirița* era mai presus de Millo.

---

[1] În textul de bază: *risca.*

Astfel în iarna anului 1873 l-am găsit la Viena, unde a dat în sala „Orfeum" pe *Cucoana Chirița* săptămîni de zile de-a rîndul în fiecare seară și vienezii alergau să-l vadă și să-i asculte cupletele.

Doi ani în urmă l-am găsit la București, unde-și aduna public la „Union". I-am vorbit lui M. Kogălniceanu despre succesele de la Viena ale cîntărețului nostru, și ne-am dus într-una din seri cu T. Maiorescu și cu V. Alecsandri să-l ascultăm.

Atît Kogălniceanu, cît și V. Alecsandri, ei înșiși au recunoscut că în *Cucoana Chirița* și în *Herșcu Boccegiul*, I. D. Ionescu era mai presus de M. Millo.

În turneul de la 1872, el trecuse prin Munții Apuseni, de la Abrud în Valea Crișului Alb, și dăduse reprezentațiuni la Brad, la Baia-de-Criș, la Hălmaj și la Buteni, de unde-i venise vestea la Arad. Lumea îl aștepta cu nerăbdare. Prima reprezentațiune a dat-o la școala de la catedrală. Îndesuiala era însă atît de mare, încît pentru alte trei reprezentațiuni a trebuit să se mute în sala mai încăpătoare a unui restaurant.

Fiind vorba să le îndulcească viața și celor de prin alte centre, am luat asupra mea sarcina de a-l însoți, ca să-l pun în legătură cu fruntașii din partea locului. Am fost la Lipova, lîngă Mureș, la Șiria și la Pîncota în Podgorie, precum și la Chișinău în Luncă. Pretutindeni lumea se îngrămădea, și însuflețirea era mare.

Am luat deci hotărîrea de a ne duce și la Ghiula, unde la o poporațiune de vreo 20 000 suflete, erau atunci și vreo 6 000 de români. E limita despre Tisa a pămîntului cu poporațiune românească, dar ghiulanii țin la românitatea lor și vorbesc peste tot destul de bine românește.

N-am fost primiți nicăiri cu atîta năvălnicie ca aici, unde o sală de tot mare a fost trei zile de-a rîndul plină, căci au venit și oameni de prin satele românești de prin apropiere.

Seara a treia s-a prezentat la casă un om îmbrăcat în portul plugarilor maghiari din partea locului și a întrebat dacă n-ar fi cu putinţă ca *teatraliştii* să dea şi la Măcău o reprezentaţiune.

Măcăul era un oraş înfloritor, cu o poporaţiune de peste 30 000 locuitori, între care sunt, ce e drept, şi români, cei mai mulţi înstăriţi, unii ortodocşi, alţii greco-catolici, dar nu mai vorbesc româneşte, decît pe ici, pe colo cîte o babă, mai rar cîte un moşneag. Un asemenea român care şi-a uitat limba era şi cel ce se prezentase la casă. Am fost dar rugat să-l fac pe tălmaciu.

I-am spus că sunt la mijloc cheltuielile de drum şi cele de întreţinere, şi e de temut că la Măcău, unde oamenii nu vorbesc româneşte, sala o să fie goală.

El a dat din cap şi m-a încredinţat că măcăuanii, deşi nu vorbesc româneşte, ţin mult la *legea* lor, şi au să alerge cu toţii la reprezentaţiune, ba o să aducă şi pe alţii ca să le arate că au şi românii teatru, care e chiar mai frumos.

Văzînd că stau la îndoială, el a întrebat cît a intrat aici pe seară la casă.

După ce i-am răspuns că vreo două sute de fiorini, el a scos foarte liniştit portofelul din buzunar.

— Uite — urmă apoi — acolo n-o să daţi decît o singură reprezentaţiune şi n-o să vă fie destul numai 200 fl. Eu pun aici pe masă trei sute de florini. Dacă ar fi să încasaţi mai puţin, vă despăgubiţi de aici, dar eu vă spun c-o să luaţi cu mult mai mult.

I. D. Ionescu a început să se strîmbe şi să dea din cap cînd i-am spus ce vrea măcăuanul.

Nu-i era lui de casă; i se părea însă lucru prea de tot greu să joace-n faţa unui public care nu-i în stare să-nţeleagă ceea ce el spune.

— Eh! — zise el în cele din urmă — dăi încolo şi pe ceilalţi! Parcă ei te-nţeleg totdeauna?! Te strîmbi, te schimonoseşti te-nholbi, torni mutre, dai din mîni şi din picioare ca la pantomimă, şi-ţi merg toate-n plin. E greu însă, de tot greu, cînd mă gîndesc c-o să fie acolo şi alţii, care vreau să te ia-n bătaie de joc, şi că bieţii aceia de oameni ar putea să-şi peardă iluziunile. De! pentru aşa ceva îmi trebuie timp, ca să-mi stabilesc un program şi să mă pregătesc.

Era mercuri seara, și a rămas ca tocmai duminecă seara să-și desfășure la Măcău destoiniciile.

Încă de sîmbătă însă el era cuprins de un fel de friguri, căci nu se mulțumea să fie *bine*, ci ținea să facă furori și tocmai de aceea o nevoise și pe Fani să se prezinte pe scenă, ceea ce mai nainte nu făcuse niciodată.

Începutul trebuia să-l facă Romanescu într-o improvizațiune a lui de țăran care vine la București cu o cioaclă de lemne și se-ncurcă-n fața unei case mari cu *tramvagonul*, care nu vrea cu nici un preț să deie la o parte.

Urma I. D. Ionescu el însuși ca Mama Anghelușa, apoi ca Herșcu Boccegiul.

Pentru variațiune venea iar Romanescu făcînd pe Paraponisitul și Ionescu ca Barbu Lăutarul.

Pentru încheiere el și-a făcut o improvizațiune: Ciobanul, care și-a perdut turma și căutînd-o dă mai întîi peste Pascu, baciul, și apoi peste Ileana, Floarea-Florilor din poiană.

Totul se sfîrșește cu *Hora Unirii*, pe care o joacă toți trei cîntînd împreună.

Așa era în timpul acela, cînd bătrînii își îndulceau viața amăgindu-se cu gînduri plăcute, și teamă mi-e că astăzi cînd tinerii sunt mai îmbătrîniți cu mintea decît noi, cei atunci tineri, puțini numai vor fi înțelegînd cele petrecute în urmă în sala de la Măcău.

Nu prea știau cei din sală ce va să zică *tramvagon*, și nu înțelegeau glumele spuse de Romanescu, dar acesta era îmbrăcat țărănește, purta căciulă mocănească și vorbea într-o românească nestricată, iar atît era destul pentru ca cei adunați în fața lui să se bucure că-l pot asculta.

Un fel de furtună s-a stîrnit cînd s-a ivit Ionescu ca Mama Anghelușa, și nu-i venea nimănui să creadă că tot el e și cel ce-l face pe Herșcu, și în nenumărate rînduri a fost nevoit să repete strofa încheiată cu versurile:

„O dau ieftin, zic și zău!
Ca să scap de ea și eu."

Nici că-mi aduc însă aminte să-l mai fi văzut pe Ionescu jucînd cu atîta vervă ca atunci.

Paraponisitul lui Romanescu a fost deci un fel de umplutură lipsită de farmec, pe care numai de tot puţini o înţelegeau, o adevărată pauză pentru ca cu atît mai vîrtos să iasă la iveală *Barbu Lăutarul.*

Ca Barbu Lăutarul, Ionescu era un bătrîn de o rară frumuseţe care cînta cum numai un bun psalt e în stare să cînte. Nu era om care nu se înduioşa cînd el începea să cînte jalea vremurilor trecute, iar de astă dată era şi el însuşi cuprins de adîncă înduioşare, încît mulţi ochi s-au umplut de lacrămi.

Pentru ca lumea să-şi peardă sărita şi să-l scoată pe actor din rolul lui, nu mai lipsea decît ciobanul cel frumos şi îmbrăcat frumos, care mai şi vorbea frumos şi cînta încă şi mai frumos.

Lasă că cei mai mulţi erau uimiţi cum tot acest om a fost şi moş bătrîn, şi babă sfregită şi evreu perciunat, dar nimeni nu se mai sătura să-i asculte cîntecele. După ce a sfîrşit *Doina ciobanului,* lumea a început să strige „Încă una!“, apoi *Sus la munte ninge, plouă,* apoi *Scumpă ţară şi frumoasă, ah Moldovo draga mea!* apoi iar alta şi iar alta.

Era trecut de mult miezul nopţii cînd Ileana a ajuns să cînte-n dosul scenei:

„Hai bădiţă la izvor,
Că te-aştept cu-atîta dor!“

Un adevărat scandal s-a produs cînd ea s-a ivit îmbrăcată cu altiţe cusute-n fir, cu opreg bănăţenesc şi cu o salbă la gît, iar cu alta în păr.

A venit dup-aceea-n mijlocul gălăgiei şi baciul şi s-a pornit hora care s-ar fi urmat pînă-n revărsatul zorilor de zi, dacă n-ar fi fost la mijloc şi poliţia, care i-a trimis pe oameni acasă, căci ziua următoare era luni şi trebuia să caute fiecare de treburile sale.

CASTELUL SINGURATEC

„Stă castelul singuratec oglindindu-se în lacuri,
Iar în fundul apei clare doarme umbra lui de veacuri;

……………………………………………

Luna... luna iese-ntreagă, se înalț-așa bălaie
Și din țărm în țărm durează o cărare de văpaie;
Ce pe-o repede-nmiire de mici unde o așterne
Ea, copila cea de aur, visul negurei eterne;
Și cu cît lumina-i dulce tot mai mult se lămurește,
Cu-atît valurile apei, cu-atît țărmul parcă crește...

……………………………………………

Fantazie, fantazie — cînd suntem numai noi singuri,
Ce ades mă porți pe lacuri și pe mare și prin crînguri!
Unde ai văzut vrodată aste țări necunoscute?
Cînd se petrecură-aceste? La o mie patru sute?
Azi n-ai chip în toată voia în privirea-i să te pierzi,
Cum îți vine, cum îți place pe copilă s-o dezmierzi...

……………………………………………

Ce? Cînd luna se strecoară printre nouri, prin pustii,
Tu cu lumea ta de gînduri după ea să te ații?
Să aluneci pe poleiul de pe ulițele ninse,
Să privești prin lucii geamuri la luminile aprinse
Și s-o vezi înconjurată de un roi de pierde-vară,
Cum zîmbește tuturora cu gîndirea ei ușoară?
S-auzi zornetul de pinteni și foșnirile de rochii,
Pe cînd ei sucesc musteața, iară ele fac cu ochii?

Cînd încheie c-o privire amoroasele-nţelegeri,
Cu ridicula-ţi simţire tu la poarta ei să degeri?

....

De la creştet la picioare s-o admiri şi s-o dezmierzi
Ca pe-o marmură de Paros, sau pe-o pînză de Correggio
Cînd ea-i rece şi cochetă? Eşti ridicul. Înţelege-o..."

Aşa cînta Eminescu în timpul celor dîntîi ani după Războiul de neatîrnare, cînd făcea plimbări prin împregiurimile Bucureştilor.

T. Maiorescu şi T. Rosetti aveau adecă slăbiciunea de a petrece din cînd în cînd cîte-o o zi la verdeaţă, la aer curat şi la apă limpede, mai la Cernica, la Pasărea ori în pădurea de la Tunari, mai la Căldăruşani, la Snagov ori la Ţigăneşti. Luau parte la aceste plimbări pe lîngă doamna Maiorescu şi doamna Rosetti, doamna Mite Kremnitz, cumnata doamnei Maiorescu, Nicu Burghelea, cîte o dată Griesebach, consul al Germaniei şi poet german bine apreciat, mai rar dr. Kremnitz, şi ne luau cu dînşii şi pe noi, pe Eminescu şi pe mine. Mai făceam cîteodată plimbări pe jos la Herăstrău, la Băneasa, în valea încîntătoare a Dîmboviţei, la Dudeşti şi la Măgurele, atunci vestitul loc de petrecere al bucureştenilor.

Îndeosebi la Măgurele nu ne duceam însă decît pe timp frumos cînd era lună plină.

Întinsul parc de la Măgurele se află parte-n lunca Sabarului, parte pe deal, iar castelul a fost zidit pe coastă, în mijlocul parcului, şi particularitatea locului sunt multele izvoare din care apa limpede şi rece se varsă cu-mbelşugare. Otteteleşanu a captat acele izvoare şi le-a condus în parc, unde ele se vărsau ici ca fîntîni ţîşnitoare, colo ca un fel de cascade, iar apoi se adunau în lacul de sub coaste.

Deşi castelul de pe deal se află la depărtare de cîteva sute de paşi, panta terenului e astfel croită încît întregul castel se oglindeşte-n lac.

Acesta e castelul singuratec, care se oglindeşte-n lacuri, şi acesta e lacul, despre care zicea Eminescu:

„Trece lebăda pe apă
Între trestii să se culce."

și despre grădina aceea zicea dînsul:

„Peste-a nopții feerie
se ridică mîndra lună,
Totu-i vis şi armonie..."

E nespus de-ncîntător parcul de la Măgurele în nopțile luminate de lună, și de aceea plecam de la Bucureşti după-ameazăzi, ca să sosim acolo cînd „Somnoroasele păsărele pe la cuiburi se adună/ Şi se ascund în rămurele". Steteam apoi acolo pînă pe la miezul nopții, cînd dr. Kremnitz venea cu trăsurile ca să ne întoarcem la Bucureşti.

Măgurelele a fost apoi moșie de zestre a Stanchii-doamnei, soției lui Mihai-vodă Viteazul și aici a ținut Mihai-vodă consiliu de război mai nainte de a fi plecat în fruntea micei sale oştiri la Călugăreni, iar Eminescu cunoștea Măgurelele ca loc de petreceri, după părerea lui, nu bine reputat. *Satira IV* ne spune ce-a fost odată și ce e azi un castel.

În castelul de la Măgurele a fost în urmă instalat Institutul „Ioan Otteteleșanu", iar azi se află o școală normală pentru învățătoare.

UN RĂSPUNS

Prin scrisoarea d-voastre de la 12 februarie a.c. îmi cereți să vă dau, ca „prim-președinte al celei mai vechi organizațiuni studențești române“, o contribuțiune pentru volumul comemorativ ce aveți de gînd să publicați cînd cu împlinirea primilor cincizeci de ani de la înființarea societății al căreia președinte sunteți.

Socotesc că cel mai potrivit lucru e să spun care anume erau îndemnurile, în urma cărora am stăruit pentru înființarea societății „România jună“ și în vederea căror scopuri am lucrat noi studenții români de atunci și ni-am dat silința să îndrumăm pe cei ce aveau să-și urmeze după noi studiile universitare.

O fac aceasta cu atît mai vîrtos, cu cît d-voastră mai spuneți în aceeași scrisoare că volumul comemorativ are „să servească în același timp ca povățuitor al studențimii viitoare“, și sunt puțini oamenii, care, după cincizeci de ani trecuți, pot să-și dea seamă dacă era ori nu în firea lucrurilor ceea ce voiau în timpul tinereților sale.

Ni-am ales noi cei de atunci drept deviză versul lui Murășanu *„Uniți-vă în cuget, uniți-vă-n simțiri“* pentru ca să se învedereze că gîndul din care purcede lucrarea noastră nu e numai al nostru, ci al tuturor românilor ce-și aveau privirea îndreptată spre viitor.

Ne-ntîlniserăm atunci la Viena — unii bucovineni ori basarabeni, alții ardeleni, bănățeni ori ungureni, iar alții moldoveni, munteni ori olteni, ba chiar și cîțiva macedoneni, și cel mai covîrșitor dintre simțămintele de care am fost cuprinși a fost că deosebirile în ceea ce privește ființa sufletească sunt între noi atît de multe și de mari, încît ni se părea peste putință să lucrăm împreună.

Dacă vorba era să ne apropiem sufletește, ca să putem lucra împreună trebuia să trăim mereu împreună, pentru ca să ne deprindem încetul cu încetul unii cu alții și să ajungem în cele din urmă la același fel de a vedea lucrurile, la aceleași apucături, la aceeași bună rînduială în ale viețuirii.

De simțămîntul acesta erau cuprinși toți cei ce rîvneau la o viață națională românească.

În puținele ceasuri ce petreceam împreună cînd cu rarele ședințe ale societății nu puteam să ajungem la această apropiere sufletească. Societatea era numai punctul de-ntîlnire în care intram în legătură unii cu alții pentru ca să ne-ndrumăm a trăi împreună. Idealul nostru era să înființăm pe lîngă societate un „cămin" cu bibliotecă și o „cantină" pentru tinerimea română din Viena. Deocamdată stăruiam ca nici unul dintr-ai noștri să nu se răzlățească însoțindu-se cu tineri de alt neam la locuință, la masă, la plimbări, la petreceri de orișice fel.

Departe era de noi orișice gînd de așa-zisă „xenofobie" ori de „șovinism". Puneam, din contră, mai presus de toate iubirea de oameni în înțelesul creștinesc al cuvîntului, ne era urgisită orișice asuprire pornită din simțămînt național, dar eram pătrunși de gîndul că neamul românesc are să deie în viața culturală a omenirii nota firii sale individuale. De aceea românii azi în viață au să ducă mai departe lucrarea pornită de cei trecuți acum în altă lume, iar pentru aceasta toți trebuie să se-ntoarcă spre trecutul de unde am pornit în lucrarea noastră culturală, și să-și ieie inspirațiunea din viața poporului, care și-a păstrat unitatea sufletească, obîrșia vieții naționale. Înrîurirea culturală a popoarelor mai înaintate avem s-o primim numai cu toții împreună și numai întrucît ea nu ne depărtează nici de părinții noștri, nici de popor. O stăruitoare atingere individuală cu cei străini de neamul nostru poate să ne facă incapabili de a lua parte la viața culturală în adevăr românească.

Primul secretar general al „României june", Mihai Eminescu, care atît de mult a ostănit pentru înființarea societății și pentru organizarea ei, începe una din poeziile sale cu versurile:

> **„De la Nistru pîn'la Tisa**
> **Tot românul plînsu-mi-s-a,**
> **Că nu mai poate străbate**
> **De-atîta străinătate."**

Nu dar de străini, ci de *străinătate* se plînge românul și poetului îi sunt urgisiți cei ce au „îndrăgit străinii", înstrăinații, care fac peste putință lucrarea culturală în adevăr național românească.

Dacă lumină și căldură se revarsă din soare, și ploi dau pămîntului umezeală, iarba în virtutea desfășurării firești încolțește, răsare, crește, înflorește și dă rod, ca fața pămîntului să se acoperă de verdeață deasă. Tot astfel oamenii adunați pe pămîntul României, stimulați de multele lor trebuințe, își petrec viața în muncă întinsă, iar pămîntul mănos le răsplătește din belșug munca, țara poate deci să ajungă încetul cu încetul la înaltă înflorire culturală. Întrebarea e însă dacă cultura aceasta e ori nu e românească, o contribuțiune a neamului românesc pentru comoara culturală a omenirii, o brazdă trasă de români în viața neamului omenesc. Aceasta ea nu poate să fie decît dacă e purceasă din conștiința românească și rezultat al lucrării culturale urmate timp de veacuri în mijlocul poporului român.

Avea deci societatea să dezvolte-n suflete îndemnul de a lucra împreună luînd inspirațiune din viața în adevăr românească, precum și cultul părinților și al străbunilor, pietatea către cei ce-au croit drumurile în care avem să umblăm.

Cel mai apropiat gînd era atunci restabilirea unității în ceea ce privește limba literară.

Doi tîlhari de codru, vorbind între dînşii în faţa altora, se folosesc de vorbe şi de întorsături de fraze, pe care numai ei amîndoi le înţeleg. Oamenii cu inima curată însă, adresîndu-se la toţi românii, numai fiind lipsiţi de bun-simţ pot să se lepede de vorbe şi de forme gramaticale, de care românii pretutindeni se folosesc, pentru ca să-şi deie pe faţă gîndurile prin vorbe şi forme gramaticale adunate pe apucate de ici, de colo.

Neiertată lipsă nu numai de bun-simţ, ci şi de pietate e să te lepezi de vorbe, de care părinţii, bunii şi străbunii noştri s-au folosit ca să-şi deie pe faţă cugetările şi simţămintele, să-şi însemneze faptele şi să se roage lui Dumnezeu.

Mulţi cădeau cu toate acestea în asemenea păcate, şi limba noastră era pocită şi împestriţată într-un fel în România, într-alt fel în Bucovina ori în Basarabia şi iar într-alt fel peste Carpaţi, încît eram din ce în ce mai mult ameninţaţi cu primejdia că prin cultură vom ajunge încetul cu încetul să fim dezbinaţi în mai multe popoare.

Încă mai mare era primejdia aceasta pentru că nu eram *„uniţi în cugete şi-n simţiri"*.

Aici, pe pămîntul pe care locuiesc azi românii, au trăit odată popoare mari şi puternice, care-n urmă au perit pentru că şi-au perdut buna rînduială morală. Românii, deşi popor în acele timpuri mic şi slab, au crescut şi s-au întărit pentru că au stăruit în bunele moravuri. Masele mari ale poporului stăruie şi azi, dar clasa aşa-zisă cultă a-nceput să se lepede de ele şi să se-nstrăineze de adevăratul popor, ici într-un fel, colo într-altul. Dacă nu ne veneam cît mai curînd în fire, ajungeam la o adevărată babilonie în ceea ce priveşte viaţa familială şi cea comună, legăturile dintre părinţi şi copii, dintre soţ şi soţie, dintre bărbat şi femeie, dintre rude şi prieteni şi mai ales cît pentru datoriile fiecăruia către societate şi către statul din care face parte.

În timpul îndelungatelor veacuri de grea urgie am ştiut ca numai puţine popoare să ne păstrăm fiinţa românească pe care acum era s-o perdem în urma propagandei pacinice făcute prin şcoli şi prin alte mijloace de înrîurire culturală.

De primejdia aceasta nu puteam să scăpăm decît apropiindu-ne cît mai mult de popor şi întorcîndu-ne spre trecutul neamului noastru, în care găsim atît de multe îndrumări bune.

Pătrunşi de aceste convingeri, membrii societăţii stăruiau după intrarea lor în viaţa comună fiecare-n cercul său de activitate potrivit cu îndrumările primite în tinereţele sale, şi aceste stăruinţe trebuiau neapărat să fie hotărîtoare pentru desfăşurarea vieţii noastre naţionale, dacă asemenea societăţi se-nfiinţau pretutindeni, unde tinerii români îşi urmează studiile, şi dacă-n fiecare an se întrunea un congres naţional al studenţilor români.

La aceasta ne gîndeam cînd în „Apelul“ adresat în iunie 1871 publicului pentru serbarea de la Putna am zis: „Viitorul, cultura viitorului, unitatea spirituală a viitorului zace în noi, în generaţiile prezentului“. Nu mi se cuvine să cercetez ce s-a făcut şi ce nu s-a făcut în timp de cincizeci de ani pentru restabilirea unităţii culturale a poporului românesc, nici mai ales să-mi dau părerea dacă azi suntem ori nu îndeajuns pregătiţi pentru o viaţă naţională românească.

Voi, tinerilor, care vă pregătiţi azi pentru viaţă, aveţi să vă daţi înşivă seama dacă noi, românii, în starea în care ne aflăm, putem ori nu să împlinim menirea istorică pentru care ne socotim rînduiţi.

Popoarele, fiind alcătuite din oamenii vii, nu mor perzîndu-şi răsuflarea, ci lăpădîndu-se de lege, de credinţe, de obiceiuri, de deprinderi rămase din bătrîni, de rînduiala morală, prin care au fost plămădite, de tot ceea ce li-a fost sfînt părinţilor, bunilor şi străbunilor. Lăpădîndu-se de aceste, românii rămîn un fel de latini, europeni, oameni şi ceea ce nu sunt în stare să scoată la capăt ca români, ducînd mai departe lucrarea pornită-n timpul lui Mihai-vodă Basarab, urmată-n timpul lui Şerban-vodă Cantacuzino şi al lui Dimitrie Cantimir şi desfăşurată de fruntaşii veacului XIX, ca C. Negruzzi, N. Bălcescu, A. Odobescu, Vasilie Alecsandri şi ceilalţi tovarăşi de lucrare ai lor, ceea ce nu li-e a sta dat ca popor bine închegat, s-ar putea să le fie dat a realiza ca *oameni* care ştiu să-şi chivernisească treburile.

Nu ar putea să fie pus la-ndoială *patriotismul* omului de stat, care ar zice că *puţin îi pasă dacă cultura României va fi ori nu românească: cultură să fie.* Noi întemeietorii societăţii „România jună" şi organizatorii ei eram dintre cei ce stăruie din toată inima ca viaţa de pe pămîntul atîta timp românesc să nu fie scoasă din brazda pe care ni-au tras-o cei ce-n curgerea veacurilor au ostănit pentru desfăşurarea ei potrivit cu firea cea adevărată a neamului românesc.

Tinerii de azi şi cei de mîne, fiind stăpîniţi de acelaşi gînd, au şi ei să-şi dea silinţa de a cunoaşte faptele săvîrşite de români în trecut şi adevăratele porniri ale poporului român pentru ca-n propria lor lucrare să ţie totdeauna seamă de ele.

FRAGMENTE DIN *JURNALUL INTIM* ÎN FORMĂ EPISTOLARĂ

Iubite amice,

A fost odată la București o lume frumoasă, pe care nici eu n-o cunosc decît din spusele celor mai bătrîni și din rămășițele pe ici, pe colo încă păstrate ale ei.

Orașul se-ntinde-n lunca Dîmboviței, care aici curge cam despre meazănoapte spre meazăzi.

La stînga rîului terenul se ridică încetul cu încetul, iar la dreapta sunt patru dealuri, al Cotrocenilor, al Spirii, al Filaretului și al Văcăreștilor.

Pe la 1875, cînd am venit eu la București, albia Dîmboviței era rău podmolită și astfel revărsările erau dese și partea din dreapta rîului se mlăștinise, încît pînă pe sub coastele dealurilor era o băltărie plină de stuh, în care se făcea vînătoare de rațe sălbatice. În trecut nu va fi fost tot așa, căci aici, pe sub Dealul Mitropoliei, se aflau ruinele marelui palat al Brîncovenilor, ale Curții-Vechi și ale altor palate domnești.

Orașul se-ntindea dar mai ales pe țărmurul stîng, de la Podul Mogoșoaiei și de la Podul Beilicului spre Herăstrău, spre Tei, spre Obor și spre Vitan — pînă spre mlaștinile Colentinei.

Pe dealuri, pretutindeni de la mînăstirea Cotrocenilor pînă dincolo de Văcărești, erau grădini cu vii și cu pomături și aici se petrecea viața veselă a Bucureștilor.

În mai, în timpul căldurilor de vară și pînă-n toamna tîrzie, lumea ieșea la mustării și la „Leul și cîrnatul", unde chefuia cu lăutarii la grătarul cu fleici, cu vrăbioare, cu trandafiri și cu mititei. Oamenii mai înstăriți, fie boieri, fie negustători, aveau în deal case pentru acele timpuri frumoase, pe la viile și grădinile lor, unde-și petreceau timpul liber ospătîndu-se cu prietenii lor — totdeauna mulți și voioși.

Tu, care te afli-n altă lume, vei înțelege jalea de care am fost cuprins eu cînd am văzut părăginirea la care au ajuns aceste grădini, de care pentru mulți se legau cele mai plăcute amintiri.

Un slovac din Ungaria, Hrtschka, a deschis în centru orașului, pentru elită, odinioară vestită, grădina „Rașca", unde primea lumea cu vecinicul „S-avem norocire!"

Alții au deschis grădini pentru gloată, ca „Grădina-cu-Caii", „Maidanul Dulapului" ori „Hanul-Verde" și altele. S-au pornit teatrele, concertele, circurile și „șantanurile", s-au deschis drumurile spre Zajzon, spre Elöpatak, spre Tușnad și spre Mehadia, s-a pornit curentul spre Valea Prahovei, s-au ieftinit călătoriile și-au început „voiajurile" și n-a mai purtat nimeni grijă pentru păstrarea celor făcute mai nainte, cu atîta osteneală, cu atîtea cheltuieli și cu atîta dragoste, căci și multă dragoste pune cel ce zidește case, sădește vii și alege soiuri pentru pomet, ca să-și petreacă dimpreună cu iubiții săi oarele libere.

M-am plimbat adeseori mai singur, mai împreună cu Eminescu ori cu Dionisie Miron printre ruinele acestei lumi părăsite și uitate, case frumoase și trainic durate, care stau pustii, pomi de cele mai bune soiuri, care tînjesc înecați de bălării, mîncați ani de zile de-a rîndul de omizi și plini de mușchi și de uscături, vii buruienite, culcate la pămînt și istovite de peranosporă, puțuri cu apă înnegrită și împrejmuiri culcate de vînt ori răsturnate de bivolițele ce pasc pretutindeni în draga lor voie.

Aceeași părăginire am găsit-o pe la mînăstiri, pe la schituri și pe la metoace, precum și pe la vechile conacuri de pe moșiile boierilor.

Am umblat și eu prin lume, dar n-am văzut nicăiri atîta lipsă de pietate și de spirit conservator, și adîncă jale m-a cuprins gîndindu-mă la călduroasa purtare de grijă cu care bătrînii au creat ceea ce azi nimeni nu se mai gîndește să păstreze, să utilizeze și să potrivească cu nevoile timpului de azi.

Aici iese la iveală nota distinctivă a noului rînd de oameni care a dezbrăcat hainele, a părăsit obiceiurile și s-a lepădat de tradițiunile părinților și a început un nou fel de a viețui — parc-ar fi niște copii găsiți, care nu știu cine le-au fost părinții.

E greu afară din cale, să trăiești în mijlocul unei lumi alcătuite din asemenea oameni.

Dacă ții seamă de sfaturile binevoitorilor tăi și taci, te mustră cugetul și-ți amărăști tu însuți viața, iar dacă spui adevărul, li te faci tuturora urgisit și sar cete asupra ta, ca să te „desființeze" și să te lipsească pînă chiar și de lumina zilei și de aerul pe care numai lor li se cuvine să-l respire.

Te-ai da după păr și te-ai potrivi cu dînșii, dar îți dai în petec, căci firea nu te iartă să nu pui prezentul în legătură cu trecutul și să nu ai în vedere viitorul, iară ei nici nu se mulțumesc să taci, ci țin să faci ca dînșii, ca să fii întru toate deopotrivă cu ei.

Dacă vrei să te salți, hulește trecutul și jură că n-a fost nimic bun în el, cîntă cu toată însuflețirea lauda prezentului, închide ochii, ca să nu vezi nici una din mișeliile lui, amăgește și pe alții, ca să nu vadă nici ei suferințele obștești și obșteasca decădere, ridică în slava cerului pe cei ce încurajează netrebnicia și prigonesc buna silință — fii om al timpului, în care ți-a fost dat să trăiești și poți să te răsfeți în rînd cu cei ce fac ca tine.

Așa faci, dacă poți, iar dacă nu poți, ai să te-mpaci cu gîndul că n-o să te poți însoți decît cu „proști" ca tine, care-ți dau dreptate și te-ar și ajuta, dacă n-ar fi puțini și tot atît de nevoiași ca tine.

Am stat adeseori pe gînduri ori am discutat mai cu unul, mai cu altul, ca să mă dumiresc în mine însumi, dacă nu cumva sunt cap sucit eu, care nu înțeleg, că era lucru firesc, ca toate să vie cum au venit și că nu puteam noi românii să pornim spre progres decît lepădîndu-ne de toate tradiţiunile noastre orientale. Am ajuns încetul cu încetul la convingerea, că în adevăr lipsa spiritului de conservare şi a simţămîntului de pietate nici nu e cauză, ci efect.

Iubite amice,

Grădinile de petrecere din Dealul Filaretului se-ntind departe spre valea Sabarului, iară boierii, care aveau prin împregiurimile Bucureştilor moşii, îşi zidiseră pe la aceste,-n mijlocul unor grădini întinse, conace încăpătoare, unde se ospătau din cînd în cînd în felul timpului de atunci cu cei de seama lor.

Cea mai apropiată din grădinile de la Filaret şi totodată şi mai vestită dintre aceste grădini boiereşti era cea de la Măgurelele lui Ottetelişanu, care era deschisă pentru bucureşteni.

Petreceam şi eu adeseori, pe la 1880, în grădina aceasta, un adevărat loc de desfătare, unde găseam şi umbră, şi răcoare, şi miros de flori, şi aer curat, şi cîntec de păsări, şi apă limpede şi rece, care curgea-n cascade ori se sălta din izvoare ţîşnitoare, apoi se aduna-ntr-un lac cu oglindă lucie.

Mă duceam acolo de cele mai multe ori cu Eminescu, mai ales după-ameazăzi şi stăteam pînă spre miezul nopţii, căci plină de farmec era grădina mai ales serile cînd luna-şi revărsa lumina peste lac şi peste luminişuri, încît era parcă te afli pe cellalt tărîm, între zmei, zîne şi Feţi-Frumoşi.

Aici „stă castelul singuratic oglindindu-se în lacuri“, aici e terasa cu liane, aici erau „somnoroasele păsărele“, care „la cuiburi se adună“, aici „luna iese-ntreagă şi se-naltă aşa bălaie“, dar tot aici era şi „teatrul de păpuşi“ şi „izvorul de vorbe omeneşti“.

Măgurelele au fost moşie de zestre a Stanchii-doamnei şi se-ntindea din Dîmboviţa pînă-n Argeş. Mihai-vodă Viteazul avea aici loc de şedere, unde a ţinut în ajunul bătăliei de la Călugăreni consiliu de război, şi bătrînii arată şi azi unde se afla cula lui, din care n-a mai rămas decît o pivniţă.

Domnița Ilinca, fiica lui Nicolae-vodă Pătrașcu, mort la Viena a fost adusă de Matei-vodă Basarab în țară, unde ea s-a măritat după un Cantacuzin, prin care moșia a trecut la Cantacuziniști, care au împărțit-o. Una din părți a ajuns pe la începutul veacului trecut la un Vrana, de la care a cumpărat-o Ioan Otteteleșanu.

Castelul și grădina ce se-ntinde împrejurul lui sunt creațiunea lui Ioan Otteteleșanu.

Eu nu l-am cunoscut pe Ioan Otteteleșanu. L-am văzut, ce-i drept, așa-n treacăt, o dată, de două ori, și mi-l aduc aminte ca un om voinic, spîn și bălan, o figură ce nu mi s-a părut distinsă.

Judecînd însă după faptele lui și după cele ce am aflat de la alții, el era și ca individualitate, și ca pozițiune socială om de frunte și-i judeca pe contimporanii săi tot cam ca noi.

El a luat în căsătorie pe fiica lui Cîmpineanu, de care s-a despărțit fiindcă li-a rămas stearpă căsnicia. N-a avut însă moștenitor nici din a doua căsnicie — cu o Filipească.

El însuși boier de frunte din Oltenia și intrat prin cele două căsătorii în legătură cu cele dintîi familii boierești din țară, Ioan Otteteleșanu mai era și om cu rost, care știa să-și chivernisească avutul.

Pe cînd dar alții și-au risipit averile, el a sporit pe a sa și avea-n mijlocul Bucureștilor casă deschisă, unde lumea aleasă se aduna la mese, la baluri și la soarèle, ba putea să-și permită și luxul unui castel de petrecere în apropierea Bucureștilor.

Otteteleșanu petrecea parte din an la Măgurele și chiar și-n timpul cînd stătea la București era lucru puțin să facă o mică plimbare, pînă la moșia sa, unde le avea toate de-a gata. Prietenii săi dar și prietenii acestora, cînd voiau să iasă la aer, făceau și ei plimbarea și erau primiți cu dragostea timpului de atunci. Unii făceau vînătoare prin zăvoaiele din luncă, alții se plimbau cu barca pe lac, iar alții dansau, își încercau îndemînătăcia la biliard ori jucau cărți.

Era tocmai pe timpul cînd se făcea trecerea despre Răsărit spre Apus, cînd bătrînii țineau încă la anteriu, iar tinerii puneau frac, cînd cocoanele erau unele într-un fel, iar altele-ntr-altul, și-n toiul vieții de la Măgurele se vor fi petrecut și aventuri ca la „teatrul de păpuși", din care lumea a scos vorba că Otteteleșanu a cîștigat castelul dimpreună cu moșia în joc de cărți și că pe fațada castelului se afla un mare „birlic".

Adevărul e că atît castelul, cît și grădina sunt fapte ale lui Ioan Otteteleșanu.

Eminescu și eu nu cunoșteam decît din auzite viața din castel.

Cîteodată, mai ales duminecile și zilele de sărbători găseam în grădină lume care se plimba în umbra deasă ori cu barca pe lac, odihnea pe la izvoarele cu apă rece ori chefuia cu lăutarii pe iarba verde. Pe-nserate rămîneam însă noi singuri și ne plimbam încîntați de toate și de fiecare amănunt îndeosebi fără ca să ne dăm seamă cîtă bătaie de cap, cîtă stăruință, cîtă pricepere și prevedere, cîte jertfe și cîtă osteneală s-au cerut spre a le înființa toate așa cum le vedeam.

Cînd te plimbi numai așa, pentru plăcerea ta, admiri natura darnică și rar ți se-ntîmplă să te gîndești și la omul, care, stăpînit de iubire, le-a plăsmuit toate văzînd în gîndul lui copaci mari puieții, pe care îi sădea.

Sătenii spun că Otteteleșanu era om de o fire dulce și liniștită, pornit spre dărnicie și voios cînd îi vedea pe alții veseli, dar cu deosebire aspru în ale gospodăriei și batjocoritor față cu cei ușurateci ori deprinși a-și pierde timpul degeaba.

Îi plăcea, așa zic ei, să steie pe terasă și să privească în zilele cînd bucureștenii se veseleau în vale, dar se supăra cînd vedea pe cineva stînd fără de nici o treabă.

Cam așa ni-l închipuiam și noi pe Ioan Otteteleșanu, un om, care numai făcînd ceva se simte bine, căci altfel n-ar fi făcut atît de multe.

Iubite amice,

La 1893, cînd umblam pe la Măgurele, ca să mă dumiresc asupra împrejurărilor, eram la *Vatra* tovarăș cu G. Coșbuc, care a publicat atunci poezia *Noi vrem pămînt!* Știam dar că nu au sătenii trai bun cu arîndașii, cu proprietarii și, în genere, cu „albăstrimea". căreia în partea locului i se mai zice și *„acritură"*, Stabilindu-ne la Măgurele, eram puşi şi noi în rînd cu „acritura" şi nici că s-ar fi putut altfel.

Trăiam bine cu arendaşul morii. I-am cununat o fată, i-am botezat o nepoată, şi am rămas prieteni şi după ce a părăsit moara hodorogită.

Bine trăiam şi cu arendăşiţa moşiei, care a avut în urmă o fată în Institut, şi încă mai bine cu arendaşul, care a venit în urmă. Soţia lui, absolventă a şcolii profesionale, mi-a fost timp mai îndelungat măiastră de croitorie.

Tot bine trăiam şi cu alţi arendaşi ori proprietari de prin apropiere, de la care cumpăram grîu, porumb, nutreţ ori lemne. Cînd nu erau mulţumiţi cu preţurile şi-mi aruncau vorba „Parcă de la d-ta dai!" scăpam descărcîndu-mă asupra intendentului, care era nevoit să scadă cîte ceva din preţurile de la Obor.

Abia tîrziu au început dar sătenii să ne deosebească de altă „acritură" şi să se mai apropie de mine — nu însă cu inima deschisă. Ei îşi dau seamă despre împrejurări, judecă drept, dar n-au încredere nici unii într-alţii şi sunt totdeauna de rea-credinţă.

Cînd arendaşul a luat moşia în primire, au venit la mine cîţiva dintre cei mai isteţi şi mi-au spus că li se pun condiţiuni de tot grele pentru învoială. Gîndul lor era să intervin la Academie ca să i se impună arendaşului o învoială mai omenească.

Arendaşul nu era agricultor, ci exploatator al muncii sătenilor. El n-avea nici boi, nici plug, nici grapă, ci le dădea sătenilor pămînt cu preţuri urcate ca să muncească şi partea ce-şi rezerva şi să-i mai deie şi zile de lucru, muşchi de porc, păsări şi altele. Plătea o arendă de 24 000 lei şi oamenii mi-au făcut socoteala că ia peste 80 000 lei dacă-i merg toate în plin.

— Bine — li-am zis — dar cam aşa e pretutindeni. Nimeni nu vă face silă să vă învoiţi, şi dacă condiţiunile vă sunt prea grele, n-aveţi decît să nu le primiţi.

— Aşa e, să trăiţi! — mi-au răspuns ei — şi aşa ne-am gîndit şi noi. Să vedem ce face cu moşia, dacă nu i-o muncim noi. E vremea să se mai schimbe lucrurile!

Dacă avea însă arendașul nevoie de brațele lor, aveau și ei nevoie de pămînt, și peste cîteva zile ei s-au învoit cu condițiunile puse de arendaș, care a venit apoi să-mi mulțumească pentru că li-am băgat oamenilor mintea-n cap.

Au venit însă la mine și săteni care mi-au spus că au primit, ce-i drept, condițiunile, dar n-au să se ție de ele.

Peste vreo doi ani sătenii au început să mi se plîngă că arendașul îi înșeală.

Lasă că pentru pogoanele din luncă, unde se cultivau zarzavaturi, lua pînă la 140 lei pe an, dar mai și schimba pogoanele de pe un an pe altul.

— Am curățat pogoanele de buruiană — îmi zicea unul — și am cărat gunoiul pe ele, iar acum, după ce am dres pămîntul, le-a luat și le-a dat altuia.

— Da! am zis. Ce să facă Academia dacă oamenii se bat pe pămînt și-i urcă prețul?!

Era însă și un lucru care nu trebuia trecut cu vederea. Măsurătoarea nu era cinstită: pogoanele date sătenilor erau, așa mi se spunea, prea mici, iar acele, pre care aveau să le muncească pentru arendaș erau prea mari.

Ca să mă încredințez dacă e ori nu adevărat lucrul acesta, am însărcinat pe intendent să facă o măsurătoare de probă într-o zi cînd nu se află nici arendașul, nici primarul pe moșie.

S-a constatat că în adevăr nu e cinstită măsurătoarea.

— Dacă e adevărat că nu e cinstită măsurătoarea — li-am zis acum sătenilor — duceți-vă la primar, ieșiți cu el la fața locului și faceți cu el o măsurătoare dreaptă.

Așa s-a și făcut, dar primarul a constat că măsurătoarea nu e necinstită.

Atunci am văzut, iubite amice, întîia oară, cît de bine cunoaște G. Coșbuc inima românului, dar m-am și încredințat despre marea virtute a sătenilor noștri.

Erau să-l sfîșie pe primar în bucăți — pentru că, avînd de la arendaș cîteva pogoane de dăruială, se dăduse-n partea lui.

— Cine l-a ales?! li-am zis însă eu. Tot voi! Potoliți-vă dar, aveți răbdare și alegeți-vă, dacă sunteți oameni, la iarnă drept primar un om vrednic, de încredere, care face dreptate.

Ei s-au potolit şi au aşteptat, iară iarna a fost o luptă crîncenă.

Nu mai era vorba de un primar dintr-o comună săracă, ci de un principiu, şi proprietarii şi arendaşii din partea locului au pus umăr la umăr, au alergat, au cheltuit şi au stăruit, ca nu cumva prin alegerea de la Măgurele să se facă spărtură.

Eu nu aveam să mă amestec şi nici nu m-am amestecat în lupta aceasta: am stăruit însă ca alegerea să se facă în linişte şi cu bună rînduială, ca oamenii să sufere, să rabde şi să nu răspundă nici la înjurături, nici la lovituri.

Aşa s-a şi făcut, şi omul de încredere al sătenilor, un om harnic de la Dumitrana, a fost ales.

Ceea ce n-a fost însă cu putinţă la Măgurele s-a făcut la Bucureşti: alesul nu a fost confirmat.

Acum mînia sătenilor era şi mai oarbă.

— Potoliţi-vă! le-am zis iar. Tot nu pot să pună primar decît pe cel ales de voi. Are să se facă o nouă alegere, şi dacă oameni sunteţi, tot pe omul vostru îl alegeţi.

Sătenii iar s-au potolit, iar au răbdat şi iar au ales în linişte şi cu bună rînduială pe omul lor, dar acesta nici acum nu a fost confirmat.

Mai înainte de a se fi făcut a treia alegere a căzut guvernul şi noul guvern văzînd că alesul în două rînduri n-a fost confirmat, l-a luat drept partizan al său şi l-a confirmat.

Astfel au ajuns sătenii de la Măgurele, după o îndelungată şi îndîrjită stăruinţă, să aibă drept primar pe un om vrednic de încrederea lor.

Acestea s-au petrecut în ajunul răscoalei de la 1907, fără ca oamenii să-şi dea seamă despre înţelesul lor.

Noul primar a intrat în „slujba“ lui şi n-a mai venit nimeni pe la mine. Era parcă n-ar fi fost niciodată vrajbă între săteni şi arendaş, şi oamenii-şi căutau fiecare de treburile sale ca mai nainte de a se fi constatat că nu e cinstită măsurătoarea.

Vara însă, cînd lanurile de grîu copt se legănau bătute de vînt, primarul, consilierii şi sătenii au ieşit în cîmp ca să facă măsurătoarea pogoanelor.

Făcîndu-se constatarea că sătenii au fost înşelaţi, aceştia au declarat că ei nu seceră, nici nu cară la arie, nici nu treieră, şi arendaşul n-are decît să-i execute, dacă-i dă mîna s-o facă.

N-a făcut arendaşul încercarea de a-i executa, ci şi-a adunat secerători cum a putut, mai ţigani, mai golani, dar nici n-a mai ţinut moşia după ce i-a expirat contractul.

S-a publicat prin toate ziarele licitaţiune pentru darea în arendă a moşiei, dar nu s-a mai încumetat nimeni să intre în harţă cu sătenii de la Măgurele. Nu i-a rămas deci Academiei decît ca să exploateze moşia în regie, dacă nu voieşte să li-o deie sătenilor pogon cu pogon în arendă.

Ea a preferat s-o facă aceasta.

A ieşit dar la faţa locului inginerul, a măsurat moşia, a împărţit pogoanele cinstit, iară eu am sădit la capătul pogoanelor cîte un copac pentru ca linia să nu mai poată fi mutată.

După înţelegerea luată între săteni, fiecare lua pentru atîtea pogoane din deal şi cîte un pogon din luncă, acesta cu preţ urcat, iar arenda era fixă. Ştia săteanul că-i rămîne pămîntul şi nu i se urcă arenda cîtă vreme munceşte şi plăteşte regulat.

După socoteala făcută, Academia lua, dacă lucrurile mergeau bine, în loc de 24 000, aproape 40 000 lei pe an.

N-avem, iubite amice, să cercetăm tu şi eu, dacă era bine ori rău aşa. Ni-e destul că după răscoala din 1907 aşa a trebuit să se facă, ba Academia a fost nevoită să le deie sătenilor şi pămînt de islaz.

Lucrurile s-au petrecut însă înainte de răscoală şi-n urma unei lupte purtate în linişte şi cu bună rînduială. Arendaşii şi proprietarii erau deci îngrijoraţi ca nu cumva sătenii de pe moşiile lor să facă şi ei ca cei de la Măgurele.

Iar s-a pornit dar la Academie vorba că-mi ridic lumea-n cap umblînd după „fantaziile“ mele şi încurajez pe cei cu porniri primejdioase.

După cele petrecute la 1907 şi de atunci încoace aş avea, iubite amice, destule cuvinte de a mă făli că eu le-am pus toate la cale. Aş fi însă de rea-credinţă, dac-aş zice-o aceasta.

Nu puteam eu nici să-i pornesc pe săteni, nici să-i înduplec a nu secera, nici să fac peste putinţă darea în arendă a moşiei, nici mai ales să fac împărţirea între săteni.

S-a făcut cu toate aceste atîta zarvă, încît Academia iar a dat moşia în arendă, tot cu 24 000 lei pe an; dar cu condiţiunea ca împărţirea o dată făcută să rămînă neschimbată şi sătenilor să le rămîie pogoanele luate o dată în primire.

Noul arendaş era deci un fel de antreprenor cu garanţie, care încasa de la săteni cît putea şi-i dădea Academiei 24 000 din sumele încasate.

Azi nu mai există nici acest mijlocitor între Academie şi săteni, dar nici nu mai zice nimeni că eu sunt vinovat de a fi făcut peste putinţă darea în arendă a moşiei.

Iubite amice,

Sunt, precum ştii, om crescut în mijlocul poporului, îi cunosc bine pe ţăranii noştri şi ştiu să vorbesc cu dînşii şi să le deschid inimile.

— Bine, omule, — i-am zis într-una din zile lui Naie, care era de felul lui cam sfătos — dar ce aveţi cu arendaşul morii?

— De! — mi-a răspuns el uitîndu-se cam printre gene la mine — ce să avem?! El e cogeamite arendaş, iară noi suntem nişte bieţi de mojici pîrliţi, care-i măcinăm la moară cîte o baniţă, cîte două, care cum poate. Ne ia cinstit uimul, una la nouă, cum e obiceiul, ba ne mai şi ajută cînd n-avem ce să măcinăm. De aci înainte, el cu ale lui şi cu ai lui, iar noi cu ale noastre şi cu ai noştri.

— O fi, cum zici, Naie, — am întîmpinat eu — dar dă ce ziceai atunci că n-o să mînaţi apa la moara lui?

— Ei, vorbe de om nevoiaş, a zis el. Cînd n-ai porumb şi-ţi stau copiii şi rebegiţi, şi flămînzi la vatră, eşti necăjit, şi multe vorbeşte omul la năcaz. Ce-ai face adecă dacă pe lîngă arendaşul moşiei n-ar mai fi şi arendaşul morii?! Cînd te-ai încărcat de datorii la unul, te duci la cellalt şi te ajută. Baniţa e cu doi lei, care el ţi-o dă numai cu patru şi nici nu-ţi cere bani, ci scapi muncindu-i ziua cu 80 de parale. Ce mai vrei?! Aşa suntem însă noi ţăranii, oameni îndîrjiţi, care nu se mulţumesc cu nimic.

Mi-am făcut în gîndul meu socoteala că patru pentru doi pînă la primăvară, peste trei luni fac o camătă de patru sute la sută. Pentru patru lei omul avea însă să facă cinci zile de muncă, care ziuă de muncă se plătea cu 1,50 lei, cîteodată chiar cu doi lei. Omul meu nu plătea dar nici patru sute, ci cu mult mai mult la sută.

— Ştii ce, Naie! i-am zis. Cînd se va întîmpla să nu mai ai porumb, să nu te duci la moară, ci să vii la mine că-ţi dau eu cîte doi lei de baniţă, ca să cumperi cu bani gata, şi-o să-mi dai la primăvară aici la curte pentru 1,50 lei ziua.

Mărturisesc că nu i-am făcut această propunere din generozitate demagogică, ci ca să-mi asigurez braţe de muncă. Am şi cerut şi primit de la Academie o anticipaţiune de vreo două mii în vederea acestui scop.

Să nu crezi, însă, că Naie a mai dat pe la mine. El se ducea tot la moară cînd n-avea porumb.

Propunerea ce-i făcusem nu i se părea lucru curat, căci nu se putea dumiri ce interes am eu să socotesc ziua cu 1,50 şi s-o plătesc cu toate aceste, chiar acum, cu luni de zile mai nainte.

Ceva şmecherie trebuia să fie la mijloc. Mai era apoi şi temerea de a se pune în conflict cu arendaşii, care socoteau ziua cu 80 bani. La urma urmelor el nu avea să-şi trăiască traiul cu mine, care am venit abia ieri şi puteam să plec mîne, ci cu arendaşii ce nu umblau cu şmecherii, ci vorbeau pe şleau.

Abia doar după vreo două luni, cînd n-a mai găsit nici la moară porumb, a venit iar pe la mine, dar nu singur, ci însoţit de Ilie, naşul, şi de Vasilie, vărul său.

După ce i-am dumirit că sunt interesat să găsesc totdeauna brațe cînd am nevoie de ele, s-au muiat și au primit de la mine bani fie pentru zile de lucru, fie ca împrumut.

Iar de aici înainte au mai venit și alții, din ce în ce mai mulți, încît în timp de cîțiva ani li-am dat mii și iar mii de lei. Rar de tot s-a întîmplat să am cuvinte de a mă căi. Se executau ei între ei, și unii se achitau în zile de lucru, iar alții îmi înapoiau banii ori se socoteau cu mine în grîu ori în alte producte.

Arendașul a părăsit însă moara, iar alt arendaș nu s-a mai găsit, căci a mers vestea că eu fac exploatarea morii peste putință, și n-a rămas decît ca exploatarea să fie făcută deocamdată în regie.

Tu care nu știi ce va să zică „lumina“, scocul, fusul, prisnelul, coșul și iazul morii, n-ai luat uim și n-ai cîrpit zăgazuri, nici n-ai avut să dai socoteală despre toate, nu vei fi putînd să-ți dai seamă despre îngrijorarea de care am fost curpins cînd a trebuit să iau asupra mea și sarcina purtării de grijă pentru moară.

Mă neliniștea, înainte de toate, gîndul că morarul va face matrapazlîcuri.

Am luat, ce-i drept, dispozițiunea ca măcinișul să nu mai poată fi plătit în bani și ca uimul să fie vărsat în podul morii, ale căruia chei le păstram eu. Atît nu era însă destul, ci trebuia să fac mereu, ziua și noaptea, inspecțiuni și să măsor cît mai des uimul intrat, ba să mai am și oameni de încredere, care ispitesc pe măcinători.

La o moară trebuie apoi să stai mereu cu barda și ciocanul, căci apa nu numai că învîrtește roatele, ci le și hodorogește.

Știind cu luni de zile mai nainte, arîndașul nu mai făcuse reparațiuni [1] nici la moară, nici la zăgazuri, și din cinci perechi de roate nu mai măcinau decît două, iar zăgazurile erau ici putrede, colo sparte.

Era însă ceva ce mă-mbărbăta: nu mai eram singur.

Sătenii au perdut încetul cu încetul obiceiul de a zice „moara arendașului“, și ziceau „moara noastră“.

---

[1] În textul de bază: *raporturi*.

Abia de aici înainte am ajuns să-i cunosc şi să-mi dau seamă de ce aici, pe Dîmbovița, pe Argeş şi pe Ialomiţa e şi trebuie să fie centrul vieţii româneşti.

Trăit între românii din ţările Coroanei ungare, îmi făcusem gîndul că aceștia sunt oameni mai potoliți, mai cu rost și mai cu vîrtute decît frații lor din România, care sunt mai vioi și mai iscusiți, dar și vicleni și lipsiți de bărbăție. În curînd m-am convins, însă, că ei sunt în toate privinţile superiori, oameni pe care te poți răzema, cu care înfrunți orișice primejdie, și e o mare mulţumire să stai de vorbă ori să lucrezi împreună cu dînșii, după ce li-ai deschis odată inima.

Nu o dată mi s-a întîmplat c-am fost ridicat noaptea din pat ca să alerg la rîu, că s-au pornit sloiurile ori vine apa mare şi le mătură toate din calea ei. Îi găseam acolo pe aceiaşi oameni care mai înainte se codeau, și niciodată nu mă-ntreba nimeni dacă plătesc ori nu, dacă dau ori nu cinste.

Nici că se face pentru plată ceea ce făceau ei cînd înfruntau furia valurilor aruncîndu-se de pe ţărmuri pe sloiuri, ca să le spargă cu toporul și să le treacă prin stăvilare, ori intrînd în apa adîncă de doi ori trei metri, ca să așeze o fașină în spărtură.

Era un război purtat cu toată inima și răsplătiți cu prisos ne simțeam cu toții cînd ne-ntorceam biruitori acasă.

DIN MANUSCRISE

ZIARISTUL EMINESCU

În timpul cînd trăia Eminescu nu existau ziare în înțelesul de azi al cuvîntului și, prin urmare, nici ziariști de profesiune; ziarele erau mijloace de propagandă culturală și un fel de arme de luptă politică, iară sarcina de ziariști o purtau scrietorii porniți spre jertvă de sine ori oamenii politici care țineau să-și propage ideile ori să combată curentele greșite ori chiar primejdioase după a lor părere.

În înțelesul acesta era Eminescu ziarist.

Cînd ne aflam la Viena, colaboram la *Federațiunea* din Pesta și la *Telegraful român* din Sibiu.

Admirator al trecutului, pentru el plin de farmec, el stăruia ca cei în viață să continue cu pietate lucrarea pornită de predecesorii lor, păstrînd cu sfințenie tot ceea ce e vechi, dar încă neînvechit, și ferindu-se de orișice înnoire pripită.

Vechea împărăție austriacă, cu împărații ei care se războiau cu turcii, era dar pentru el centrul vieții europene și Salm, Starhemberg, Ludovic de Baden, prințul Eugen de Savoia ori Carol de Lotaringia steteau în gîndul lui alăturea cu Ștefan-vodă, cu Mihai Viteazul și cu Matei Basarab. Îi erau deci nesuferiți totdeauna răzvrătitorii maghiari care și la 1848, și la 1859, și la 1866 se unisără cu dușmanii și profitaseră de strîmtorările patriei lor ca să dezbine prin pactul dualist monarhia spre a continua asupririle în forme moderne. Idealul nostru era o monarhie habsburgică unitară, organizată ca confederațiune de popoare care rezolvă după principiile tractatului de Westfalia cestiunea pacinicei viețuiri împreună a popoarelor deosebite unele de altele în ceea ce privește limba, legea, obiceiurile și temperamentul.

Pătruns de asemenea convingeri, el nu putea să lucreze decît alăturea cu Alexandru Roman și cu metropolitul Andrei, care propagau aceleași vederi și era democrat în înțelesul că orișicărui om trebuie să i se asigure libertatea de dezvoltare potrivit cu firea lui.

Tot democrat în înțelesul acesta a rămas și după ce s-a întors în țară, dar el nu putea să lucreze alăturea cu democrații de aici, pe care îi punea în rînd cu maghiarii. Firea i se răzvrătea cînd își dedea seamă cum s-au rupt și se mai rupeau toate legăturile cu trecutul și cu masele mari ale poporului, cum clasa cultă, „pătura superpusă“, se leapădă de legea părinților, de obiceiurile și de deprinderile lor, schimonosește frumoasa limbă românească și nimicește toate comorile adunate în trecut, ca să creeze o lume nouă, în care totul e „spoială“ și „minciună“. El nu putea dar să lucreze decît alăturea cu cei ce din sîmțămînt familial, cel puțin, aveau încă oarecare pietate față cu trecutul și țineau ca „progresul“ și „civilizațiunea“ să nu înainteze pe săltate, ci cu moderațiunea cuvenită.

Era deci conservator îndîrjit.

Citind cronicile, el își formase convingerea că izvorul nesăcat al vieții noastre naționale a fost poporul, dar purtătorii ei erau boierii, fruntașii aleși prin vredniciile lor ai neamului, sfetnicii și soții de luptă ai domnilor și conducătorii în pace și la război ai țării. Ei au creat epoca lui Matei Basarab, ei au păstrat tradițiunile naționale în timpul fanarioților, de la ei a pornit renașterea națională. El punea mult temei pe împregiurarea că între popoarele de la răsărit singuri românii și-au păstrat clasa domnitoare și era mare gîndul pe care și-l făcea el în ceea ce privește menirea în prezent și în viitor a boierimii, care chiar și numai din pietate familială era pornită a priveghea ca țara să nu-şi strîce rostul prin înnoiri pripite, ci să-şi păstreze în dezvoltarea ei sănătatea.

Una din marile dureri ale vieţii lui era că mulţi dintre urmaşii boierilor de neam nu-şi dedeau seamă despre această menire a lor şi nu erau destul de conservatori, se lăsau să fie stăpîniţi de slugile lor ori să fie duşi de curentul modern, se însoţeau cu parveniţii timpului şi ori se-nstrăinaseră, rumpînd tradiţiunile părinţilor săi, ori îşi petreceau viaţa cu minciuni.

În ajunul războiului dar, cînd i-am făcut propunerea să vie la Bucureşti ca să lucrăm împreună la *Timpul*, el a primit cu multă bucurie, căci avea multe de spus.

Sunt totdeauna şi pretutindeni puţini ziariştii cu pregătirea pe care o avea dînsul cînd a început să lucreze la *Timpul*.

El era un fel de bibliotecă ambulantă, încît nu era cu putinţă să se pună la ordinea zilei vreo cestiune asupra căreia nu era orientat şi nu era-n stare să-şi dea părerea mai nainte de a se fi dumirit în toate amănuntele. Înzestrat cu o memorie uimitoare, el nu uita niciodată ceea ce ştia şi se folosea cu uşurătate de ştiinţa lui în ceea ce priveşte faptele şi oamenii.

Poeţii sunt, în genere, slabi prozatori, fiindcă, scriind în proză, nu au cuvenita băgare de seamă în ceea ce priveşte alegerea, întrebuinţarea şi aşezarea vorbelor. Eminescu era un prozator pînă-n ziua de azi încă neîntrecut la noi.

Deşi scria răpede, îşi măsura vorbele cu multă grijă şi numai la mare zor publica ceea ce a scris fără ca să fi citit cuiva manuscriptul, niciodată fără ca să-l fi recitit el însuşi.

Eram în redacţiune — el, Caragiali şi eu — şi o duceam în necurmate discuţiuni gramaticale, în care Eminescu era totdeauna foarte sîmţitor.

— Nu scriem — ne zicea el — nici pentru bucureşteni, nici pentru munteni şi moldoveni, ci pentru toţi românii şi nu numai pentru cei de azi, ci şi pentru cei viitori.

Ţinea dar să ne alegem, întrebuinţăm şi aşezăm vorbele aşa cum românii sunt pretutindenea deprinşi a le alege, întrebuinţa şi aşeza, căci deprinderea cea mai generală e aceea care se va păstra. Urmarea firească era că eu scriam puțin, iară Caragiali făcea mereu corecturi în manuscriptul său și ajungea să publice puțin, încît Eminescu le făcea adeseori el singur toate.

Om foarte muncitor și conștiincios, el era totdeauna la locul lui. Deși perdut mereu în gînduri ori adîncit în studii, încît uita să mînînce ori se lipsea de tigna somnului, el nu-și perdea niciodată din vedere datoriile și, chiar bolnav dac-ar fi fost, venea regulat la redacțiune, se interesa de toate și ținea să fie totdeauna în curent.

Așa-numitele articole de fond numai la mare zor le scria la biroul redacțiunii. Era pentru dînsul cestiune de dignitate literară și de respect față de publicul la care se adresa să scrie în toată liniștea și să citim împreună ceea ce a scris mai nainte de a fi dat manuscriptul la tipar. De aceea ținea mult la slova citeață, frumoasă și bine îngrijită și manuscriptul neîngrijit era pentru el o dovadă că cel ce-l dă nu e scrietor ori nu-și iubește „meseria“.

Ziarist în puterea cuvîntului era Eminescu mai ales în ceea ce privește temperamentul. El toate le făcea cu toată inima, lui toate i se prezentau în dimensiuni mari; pe el toate-l mișcau în întreaga lui ființă; la el toate porneau din convingerea adîncă și clar formulată; era însă cu desăvîrșire intelectual și obiectiv și nu se simțea niciodată personal atins, nu-și perdea bunul cumpăt și nu-mi aduc aminte ca el să se fi supărat pe cineva vreodată ori să fi fost violent. Era necruțător și de o asprime adeseori nemiloasă cînd vorba era să spună adevărul, dar în relațiunile lui personale-l știm numai om blajin, care nu e-n stare să însulte și primește orișice însultă cu un zîmbet de compătimire.

El nu combătea guvernul pentru că era redactor la un ziar opozițional, ci întrase la acel ziar opozițional pentru că ardea de dorința de a lovi fără de crutare în cei ce după părerea lui dezorganizau societatea română.

El avea, încă pe timpul cînd ne aflam la Viena, multe simpatii pentru I. C. Brătianu și pentru M. Kogălniceanu, dar, cunoscînd oamenii și țara, era de părerea că ei se-nsoțesc cu elemente primejdioase, care nu caută în viața politică decît „traiul bun cu muncă puțină“, ori cu sectari ca C. A. Rosetti, care iau aparențele civilizațiunii, „spoiala apuseană", drept progres real și sunt osîndiți să-i îndrumeze pe români a se istovi dezbrăcîndu-se de firea lor. Se-nspăimînta cînd vedea cum slăbește sîmțămîntul religios, cum se perde rînduíala morală și-n familie, și-n viața comună, cum se pervertesc caracterele, cum vrednicia adevărată e dată la o parte și-n frămîntarea obștească „drojdiile societății" nu ajung să se așeze la fund, ci se ridică la suprafață. Îi întrase-n minte gîndul că liberalii vor să creeze cu orice preț o nouă clasă conducătoare, alăturea cu cea istorică, și e destul să le fii „aderent devotat" pentru ca să ți se asigureze pozițiune și să ți se deie putința de a te îmbogăți. Nulitate să fii, mișel să fii, de cele mai rușinoase mijloace, fie chiar și de „protecție de fuste" să te folosești, ți se treceau cu vederea toate dacă erai „partizan credincíos", dar dac-ai fi fost cu stea-n frunte rămîneai om de nimic ca adversar ori ca privitor imparțial.

Fiindcă așa vedea lucrurile, lovea cu întreaga lui vîrtute nu în oameni, ci-n apucăturile lor rele.

I se părea cîteodată că aceste apucături nu sunt o notă specială numai la adversarii politici, ci se ivesc și în mijlocul partidului reprezentat de *Timpul:* el lovea atunci și în ai săi cu încă mai multă lipsă de cruțare. Era foarte multă lumea nemulțumită cu felul în care susținea el cauza partidului pe care-l servea. Bătrînul Lascăr Catargiu însă, „boierul adevărat", cum îi zicea Eminescu, zîmbea cu mulțumire și nu lăsa pe nimeni să se atingă de „băietul" pentru care avea multă slăbiciune, el și Manolachi Costachi.

Ca coleg, Eminescu era o adevărată grădină de frumusețe, totdeauna și pentru toți apropiat, voios și cu inima deschisă. Deosebirile de inteligență, de cultură, de pozițiune socială, de naștere ori de avere nu existau pentru el. Oamenii toți îi erau deopotrivă și fiecare-n felul lui plăcut, interesant ori folositor. Singuri cei închipuiți și înfumurați, care nu-și dau seamă despre nimicnicia lor și se uită peste umăr la alții, îi erau nesuferiți și totdeauna vrednici de-a fi luați și ei peste umăr.

Într-una din zile Eminescu ședea la o cafenea. Un coleg de la alt ziar, „băiet sărac“, care tot sărac e și azi, îi prezentă pe unul dintre colegii săi de redacțiune, „tînăr distins“, care a și făcut carieră.

— Ei! — îi zice Eminescu rîzînd în felul lui — și tu ești atît de prost încît îți închipuiești că eu nu cunosc pe cel mai mare scrietor din zilele noastre, care s-ar socoti umilit dacă ar fi nevoit să strîngă mîna mea plină de cerneală?!

Se-nțelege că distinsul tinăr s-a dus mai departe.

— Bine, Eminescule, se poate să mi-o faci mie aceata? i-a zis colegul.

— E datorie de colegialitate — i-a răspuns Eminescu — să-l ajuți a se judeca drept pe sine însuși.

El avea fără îndoială dreptate, dar numai întrucît vorba era să aibă el însuși conștiința că și-a făcut datoria. Pe acel biet de om însă l-a jignit fără ca să-l fi putut îndruma pe calea cea bună și l-a lăsat cum era, pornit a se face de rîsul lumii prin exagerata importanță pe care și-o dă el însuși.

Așa au fost toate silințele lui Eminescu.

El s-a zbătut și a jignit pe mulți, li s-a făcut multora nesuferit pentru ca să fie însuși împăcat cu gîndul că a făcut ceea ce după părerea sa era dator a face. Atît a cîștigat, dar și numai atît, căci lumea a rămas tot cum o găsise el și și-a urmat drumul potrivit cu firea ei înainte. Un om nu poate el singur să schimbe rostul societății în mijlocul căreia-și petrece viața. Nu sunt puțini cei ce prin apucăturile înfierate de Eminescu și-au creat pozițiuni și-au îngrămădit bogății mari, nu sunt puțini nici cei vrednici care au fost împinși să steie în umilită retragere și nu e puțină drojdia ridicată la suprafață.

Ar fi cu toate acestea mare greșală să zicem că în zadar s-a zbuciumat Eminescu și că n-au să mai facă și alții ca el.

El, care și-a petrecut viața în umilință și luptîndu-se cu toate mizeriile vieții, a rămas în amintirea noastră a tuturora ca suflet curat, bun și stăpînit în toate împregiurările numai de iubirea către lumea în mijlocul căreia-și înșira suferințele, adeseori foarte grele. Azi dar, abia douăzeci de ani după moartea lui, ne întrebăm cu toţii:

— Ia să vedem ce zicea el cînd trăia?

Nu li-a fost, nu, contimporanilor lui de nici un folos lucrarea săvîrşită de dînsul; are însă să le fie de mare folos celor ce vin după noi şi ascultă glasul lui ce le răsună ca viind din altă lume.

E scurtă, dar de tot adîncă brazda pe care a tras-o el în viaţa neamului românesc.

[EMINESCU ŞI IOAN BECHNITZ]

……………………………………

Sîmţindu-mă lipsit de-nvăţătură şi neajutorat sufleteşte, aveam chiar dintru-nceput un adevărat cult pentru dînşii şi cea mai mare mulţumire a vieţii mele era să mă luminez trăgînd cu urechea cînd ei steteau de vorbă.

Doi oameni cu desăvîrşire deosebiţi şi cu toate aceste foarte înrudiţi sufleteşte.

Pe Eminescu-l ştim.

Ioan Bechnitz era fiul unui negoţător care-n timpul Eteriei trecuse de la Bucureşti la Sibiu, unde-şi agonisese o avere mai însămnată. Fratele său urma să ducă negoţătoria mai departe, iară el fusese crescut ca băiet de bani gata, dar sub purtarea de grijă a lui Şaguna, prietenul tatălui său, în moravurile aspre ale burghezimii sibiene şi-n buna rînduială a şcolilor germane.

Eminescu, deşi nu-mplinise încă vîrsta de doauăzeci de ani şi nu-şi trecuse-n regulă examenele liceale, ştia multă carte şi cunoştea bine literatura germană, mai ales cea filosofică. El era însă-n toate privinţele mai prejos de Bechnitz, care era cu vreo doi ani mai în vîrstă; îşi făcuse studiile secundare în cele mai bune condiţiuni şi urmase patru semestre cursuri universitare — nu spre a se pregăti pentru vreo carieră, ci din slăbiciune pentru ştiinţă şi pentru artă.

Era însă și-un lucru în privința căruia Eminescu și eu puteam să-l socotim pe Bechnitz mai prejos de noi.

Eminescu, moldovean, își petrecuse copilăria în Bucovina, trăise timp mai îndelungat la Iași și la București, cutrierase-n timpul tinereților sale toate țările cu poporațiune română. Eu, podgorean de la Șiria, îmi făcusem studiile liceale la Arad și la Timișoara, trecusem examenul de maturitate la Sătmar și făcusem în mai multe rînduri lungi călătorii pe jos atît pe Crișuri și prin Sălagiu, cît și prin Maramurăș, prin Ardeal și prin Banat. Noi amîndoi dar, Eminescu și eu, cunoșteam poporul nostru din propria noastră intuițiune, și lui Bechnitz îi plăcea să spună că ține să ne exploateze.

Era însă între mine și Eminescu o foarte însămnată deosebire.

— Un popor român în adevăratul înțeles nu există — zicea el în felul lui paradoxal — există însă elemente pline de viață din care prin o muncă stăruitoare și bine chibzuită, se poate închega un popor.

Eu nu-i dedeam dreptate.

Mă pomenisem om în mijlocul poporului român, petrecusem o-nsămnată parte din tinerețele mele împreună cu prietenii mei din copilărie, venisem și-n călătoriile mele în atingere aproape numai cu poporul, iară trecînd prin școala secundară învățasem prea puține pentru ca să mă-nstrăinez de-ai mei. Știam deci ce va să zică român și mă-ncredințasem că la Șiria, pe cîmpia Țării Ungurești, în luncile Crișurilor, în Banat, în Sălagiu, în Maramureș, prin Ardeal, pretutindenea pe unde umblasem, românii au aceleași apucături și aceleași obiceiuri, trăiesc, sîmt și gîndesc la fel, se potrivesc la vorbă, sunt același soi de oameni pe cît de asemănați între dînșii, pe atît de deosebiți de maghiari, de nemți, de sîrbi, de ruteni și de orișicare alți vecini ai lor. Mari erau deosebirile numai în ceea ce privește limba scrisă și clasa cultă, „pătura superpusă", cum Eminescu îi zicea mai tîrziu. Îți venea de tot greu să zici că sunt același neam de oameni colegii noștri din Bucovina și cei din Banat, din Ardeal ori cei ieșiți din școli maghiare ca mine.

Îndeosebi mie îmi păreau oameni cu desăvîrşire străini colegii noştri din România, care dealmintrelea nici nu prea întrau în vorbă cu noi.

În curînd am ajuns deci să ne dumirim că ceea ce-l fărămițează pe poporul român sunt deosebirile de-nrîurire culturală, în urma cărora unii sunt mai mult germani, alții mai mult francezi, iar alții mai mult slavoni ori mai mult maghiari decît români, oameni dezbrăcați într-un fel ori într-altul de firea cea românească.

Bechnitz şi Eminescu stăruiau, fireşte, că unitatea culturală nu se va putea restabili decît supuindu-se toți românii numai la înrîurirea germană, care lor li se părea cea mai puțin primejdioasă, iar gîndul meu era că lucrul de căpetenie e să păstrăm cu sfințenie şi să dezvoltăm cu tot dinadinsul ceea ce e comun în felul de a fi al românilor de pretutindeni.

— Da ! fără-ndoială ! zicea Eminescu. Nu e însă destul atît, ci trebuie să ducem mai departe lucrarea pornită de cronicari şi de marii scrietori ai renaşterii noastre naționale.

— Şi de scrietorii bisericeşti ! adăuga ucenicul lui Şaguna, care cunoaştea atît de bine frumusețile limbii noastre bisericeşti. Nenorocirea noastră sunt scrietorii care-şi închipuiesc că cu dînşii se-ncepe viața literară românească şi nu-şi dau silința să cunoască nici lucrările celor ce au trăit înainte de dînşii, nici viața sufletească a poporului din care au să se inspire.

Bechnitz a plecat peste cîtva timp în Germania, dar aceste vederi privitoare la asimilarea culturală au ajuns încetul cu încetul să fie împărtăşite de toți cei ce luau lucrurile-n serios, şi noaua societate propusă de Eminescu era privită drept un fel de organizațiune pentru restabilirea unității culturale în viața tinerimii române.

Era timpul cînd Eminescu a scris *Epigonii* şi povestea *Făt-Frumos din cetini*[1]. Zelos afară din cale, el alerga mereu din om în om şi stăruia.

Înduplecat de el am scris şi eu comedia *Fata de birău* şi povestea *Zîna Zorilor,* pe care el le-a revăzut şi le-a transcris ca să le trimită la *Convorbiri literare.*

---

[1] În realitate: *Făt-Frumos din lacrimă.*

Mai ales în urma acestei zeloase lucrări a lui a fost înfiinţată-n cele din urmă societatea „România jună“, care la constituirea ei ne-a ales pe Eminescu secretar, pe Sterie Ciurcu casier, pe Vasilie Morarul bibliotecar şi pe mine preşedinte.

Erau fără-ndoială şi oameni care stăruiau în gîndul că unitatea culturală nu e cu putinţă decît într-un stat care cuprinde-n el pe toţi românii. Cu bucovinenii însă, cu ardeleni de la Sibiu şi de la Braşov ori cu grănicerii de la Năsăud ori de la Caransebeş nu se puteau discuta asemenea cestiuni. Aceia dar care aveau în vedere unitatea politică n-aveau ce să caute-n „România jună“ şi nici n-au întrat în ea. Societatea a fost însă spriginită de cei cu desăvîrşire mulţi şi şedinţele ei erau totdeauna bine cercetate şi pline de viaţă, încît au contribuit mult la apropierea sufletească a tinerilor români din Viena. E-nvederat că cele doauă societăţi de mai nainte nu mai aveau nici un rost.

Se-mplinesc azi-mîne cincizeci de ani de cînd s-a-nfiinţat „România jună“, şi noi cei ce am luat parte la-nfiinţarea ei putem să ne mîngîiem cu gîndul că mulţi tineri români au fost porniţi printr-însa pe calea cea bună şi că Eminescu avea mare dreptate cînd zicea că sunt smintiţi cei ce nu vor să se folosească de-mpregiurările priincioase spre a lucra pentru restabilirea unităţii în viaţa culturală a poporului românesc.

VARIA

VARIA

BUCLUC LITERAR

ICOANE ZUGRĂVITE CU DEGETUL DE TANDA

(în stil modern-clasic de Bucureşti)

În sfîrşit, şi Bucureştii au farmecul lor: o „Cloşcă cu pui", un Bulevard cu două chioşcuri, un Cişmigiu — iarna patine, vara luntriţe — Şosele cu crînguri tăinuite, mahalale, fete blonde, birjari purtători de taine, „Hugues", „Fialcowschi", congrese de cîni oriunde te vezi, poliţie ce-şi aşează lemnele pe Pod, „meşter lăcătuş", „lămîi, portocale," bal mascat, *café chantant*, „Mazar-paşa", bucluc literar.

Înţeleg buclucul literar dupe Bulevard. Îl înţeleg în cele două chioşcuri. Apoi de! Aci se îngrămădeşte substractul *esentia supremae vitae bucurestiensis*. Toate cîte s-au gîndit şi întocmai precum puteau şi trebuiau să fie gîndite, tot ce s-a putut rodi în această atmosferă, este aici adunat, deci, întregul bucluc literar. Înţeleg tot în cele două chioşcuri.

Aici se vinde *Telegraful*... Adecă nu! Bătrîneţele au drept la întîietate, şi arta pretinde cel dintîi loc. Amintire se face despre acel product, nu literar, prin cari...[1] şi prin vii chipuri ni se arată cum tînărul cutezător străbate, neatîrnat decît de o fune, prin Senat în muzeu, răpind comoara naţiunei, care e întocmai înfăţişată. Înfăţişată pe „cadra" ce este lipită pe păreţii chioşcurilor. Ele se vînd. Se mai vînd şi altele. *Bucur ciobanul*, cu oi cu tot... în sfîrșit multe, tot lucruri frumoase, marfă de București.

---

[1] Text lacunar în ziarul *Timpul*.

Iară *Telegraful* se vinde numai cu zece bani și iese totdeauna încă de astăzi pentru ziua de mîne, adecă totdeauna înainte, sau poate fără din vreme? *Românul* nu știu dacă iese la vreme, dar se vinde cu 20 bani, adecă prețuiește cu un ban mai mult decît *Telegraful*. Cel puțin el pretinde! Pagubă de *Olt* c-a secat. *Reforma* se vinde și ea, dar fondul lipsește și forma e întocmai. *Trompeta*, dacă mai sună multă vreme tot atît de-a rupta, va trebui „cîrpită", deoarece crapă și ea de la o vreme. *Timpul* e puișor încă; nu știu dacă va fi bun de prăsilă; poate nu-i priiește vremea, poate el nu-i este vremii priincios.

Cu toate aceste, elementul zilnic nu ne privește. Este în magazinul chioșcurilor un alt element care nu știe de vreme: lucrări rodite în acea atmosferă ca niște *„memento"*, nu însă *„mori"*, ci *„nec mori"*. Sunt poezii visate pîn mahalale, drame pățite prin cafenele pasvînturate, nuvele petrecute pe Bulevard, romanuri țesute pe gheață la Șosele, prin Băneasa, Herăstrău, în sfîrșit, lucruri frumoase, făcute ca să fie. Astfel *Scarlat*, roman, *Doi ovrei și un neamț*, altăceva, *O batistă albă*, *Liturghia*, *Congresul de Paris*, *Revista junimei*, *Revista științifică și literară*, adecă nu! se vinde și aceasta, dar încă nu aici. Voiam să zic *Iancu Jianul*, nuvelă originală, originală, într-adevăr originală, și fiindcă „originală" e și acea „revistă", mi-a venit aminte, așa e legea aducerii-aminte: lucrurile care-și seamănă totdeauna se aduc aminte. Și e o mare asemănare nu numai între *Iancu Jianu* și „revista" aceea, ci și între ele și chioșcuri: sunt pui clociți de aceeași găină.

Are lumea noastră literară o curioasă însușire. Să vedeți! Sunt o mulțime de cărți foarte bine scrise, dar nu știu cine le-a scris deoarece autorul nu se numește. Să nu credeți însă că aceste cărți au fost scrise în vremea noastră. Ferească! Astăzi, chiar și cine a grămădit cele mai mari herezii logice ori estetice într-o carte se face a crede că a făcut bun lucru și cinstit, și numaidecît sus, pe scoarță, pune înainte de toate numele său.

Aceasta e lucrul de căpetenie: celelalte sunt nimicuri. Nu zic glumă: îndeobşte sunt în adevăr nimicuri.

Acest nume pus acolo îndeobşte indică „opere complete“, lucru care se face după ce, murind Rousseau, Rousseau a devenit nemuritor. Lumea noastră însă nu mai are răbdare. Ea numaidecît începe cu opere complete: pune temelia nemurirei încă în viaţă. A devenit obicei; cu toate aceste, obiceiul acesta miroase à jidovie. Omul care şi-a tipărit numele tocmai sus, în cap, ne zice:

„Vedeţi voi, aceasta e una; dar mai sunt încă şi altele, ori cel puţin aveţi să vă aşteptaţi la ele. *Inter parenthesim*: pentru că, în sfîrşit, eu sunt eu!“

Aş cuteza să-mi dau truda a constata că înainte de toate jidanii au început astfel. Noi, europenii, suntem mai modeşti.

Dar d-nul N. D. Popescu, care e autorul acelei nuvele „originale“, nu-şi pune numele în frunte. Îl pune unde se cuvine, la încheiarea titlului; lucru care va să zică în termeni modeşti:

„Şi răspunzător pentru celea ce se zice în carte e N. D. Popescu.“ Foarte bine! Dar d-nul autor pune în capul scoarţei altceva. Acolo sus se zice „Bibliotecă populară“. Nu cred că aceasta va să zică că această carte e „populară“; destulă lipsă de modestie e însă aceea cînd cineva vine şi ne spune că cartea lui e începutul unei biblioteci. Pentru ca apoi opera să fie completă, cealaltă scoarţă ne prezentează următoarea „afişă de reclam“:

„Din «Biblioteca populară» *vor apare* în curînd mai multe alte nuvele originale.“

Va să zică: Nu vă temeţi, români, c-acum e bine! Ferice de voi! şi apoi să ne mai plîngem de secetă? Poftim! d-nul N. D. Popescu are o întreagă bibliotecă „populară“.

Un alt autor român, acela e d-l Vasilie Gramen Pop, scrie un conspect al literaţilor români şi are deocamdată nobila abnegaţiune de a nu se înşira şi pe sine între dînşii. D-sa înşiră însă altceva. Pe scoarţa din dos ne spune că tot d-sa a mai scris încă şi altceva, anume: a) *Publicate,* şapte deosebite lucrări, poezii novele, morală, creştere, virtute; şi b) *Nepublicate,* alte zece, între care *Teoria artei*, *Dicționarul cuvintelor latine*, novele, istorii și *mai multe* încercări teatrale *(Aspasia, Păstorul, Umbra lui Ștefan cel Mare* etc.*)*. Ei bine! Vedeți! Toate aceste are să le facă domnu V. Gr. Pop etc. Sunt încă și altele pe care nu mai crede de trebuință a i le spune. Dar să fim mulțămiți că jos e tipărită cu *petite* mîngăierea: „**N.B.** După timp și circumstanțe, se vor publica *treptat* cîte una din acestea". O! tu, popor fericit, care te hrănești cu această mîngăiere Da! Și domnul V. Gr. Pop are o bibliotecă!

Sequens: d-l B. P. Hasdeu!

Întîiul număr al acelei „reviste" tot pe scoarța din dos ne înfățișează o afișă de reclamă, care zice:

Operele d-lui B. P. Hasdeu

Sunt cu totul șasesprezece. D-sa e mai modest decît învățăceii săi: despre cele nepublicate vorbește ori scrie în treacăt. Aici a înșirat numai pe cele publicate, dintre cari cinci ne spune că sunt *„épuisées"*, va să zică ni le înșiră numai pentru ca să știm că le-a scris și oamenii le-au găsit atît de bune încît, grozăvie! toate s-au vîndut. Da! Sunt șasesprezece studii filosofice, literare, istorice, filologice, umoristice, *Talmud*, poezii, nuvele, politico-economice. În sfîrșit, nu e glumă! Cap, nu bostan! Avem să ne așteptăm, ca să nu mai rămîie materie „neepuizată!"

Dar aici, în față cu d-l Hasdeu, nu mai glumim. Lucrul e serios! Vedem risipindu-se un talent în deplină putere a cuvîntului, îl vedem risipindu-se bucăți, fărămături îl vedem și-l vedem risipindu-se însuși și stricînd și pe alții.

Sequens! Nunc veniamus ad fortissimum virum, care nu poate fi altul decît el însuși, Vasile Alexandrescu-Urechiă.

(Ilaritate generală!)

În numărul al doilea al acelei „reviste", tot pe scoarța din dos ne sunt înșirate:

Operile d-lui V. Alexandrescu-Urechiă
(Publicate)

Adică să știți voi, romînilor, că mai sunt și altele pe care autorul nu le-a publicat, deoarece voiește a vă pedepsi pentru desconsiderațiunea cu care-l întîmpinați.

D. V. Alexandrescu-Urechiă e om mare, mai mare decît toţi ceilalţi semeni neasemănaţi ai săi. D-sa are 37 *(treizeci şi şapte)* opere *publicate*. Adecă d. Hasdeu e pisicoi pe lîngă el! Eu însă, ca om conştiincios, voi constata că d-sa are mai mult de 1000 (zi una mie) opere.

Cea dintîi operă a d-lui Urechiă este *Corespondinţe şi articole*, 1855—1859, în *Constitutionel*, *Siècle*, *Patrie* şi *Pays*. Punct! Adică nu urmează *etc*. „Corespondinţe" însă şi „articole" nu sunt o operă, ci sunt mai multe opere. În patru ani să fi scris dar numai cîte cinci articole şi cîte cinci corespondenţe la cele patru foi, d. Urechiă *a îmbogăţit* literatura franceză cu *optzeci* de *„opere"*.

Prin aceasta e constatat totodată că lucrarea literară a d-lui Urechiă s-a ridicat peste restrînsa sferă a poporului român: d-sa este un om european.

„12. *Corespondinţe, articole şi foiletoane* din Iaşi, Viena, Paris, Madrid, publicate de la 1859—1863 în *Românul*, cele mai multe subscrise S."

Cîtă conştiinţiozitate! Vedeţi?! vedeţi voi, ticăloşilor de români, acele articole „subscrise S." au fost scrise de d. Urechiă. Grăbiţi acum, căutaţi *Românul* de pîn' de pe unde se va fi găsind, şi vă adunaţi operele d-lui Urechiă!

„27. *Despre echilibrul raselor latine, slave şi germane*, publicat în jurnalul spaniol *Iberia* în 1858."

Aţi auzit acum? Spanioleşte! Aci încetă totul: noi suntem noi!

„19. *Instrucţiuni pentru şcoalele primare din Iaşi*" de asemenea e una dintre operile marelui literat al lumei latine.

Dar, în sfîrşit, astfel trece şirul din materie în materie pînă la 37. Vedeţi prea bine că în aceste 37 numere sunt sute de opere. Afară de acestea, însă, d-l V. A. Urechiă are un frate, o soră, un prieten, un văr, un nepot, o slugă: acestora le-a scris nişte răvaşuri. Opere! Într-o zi şi-a trimis servitoarea ca să-i cumpere ceva, i-a dat o însemnare, fiindcă era cam prostuţă. Operă! Toate aceste opere împreună compun *buclucul literar* al d-lui Vasilie Alexandrescu-Urechiă.

În sfîrşit, şi Bucureştii au farmecul lor: o „Cloşcă cu pui", un Bulevard cu două chioşcuri, un Cişmigiu, — iarna patine, vara luntriţe — Şosele cu crînguri tăinuite, mahalale, fete blonde, birjari purtători de taine, „Hugues", Fialcowschi", congrese de cîni oriunde te vezi, poliţie ce-şi aşază lemnele pe Pod, „meşter lăcătuş", „lămîi, portocale", bal mascat, *café chantant*, „Mazarpaşa", bucluc literar!

Înţeleg buclucul literar de pretutindenea!

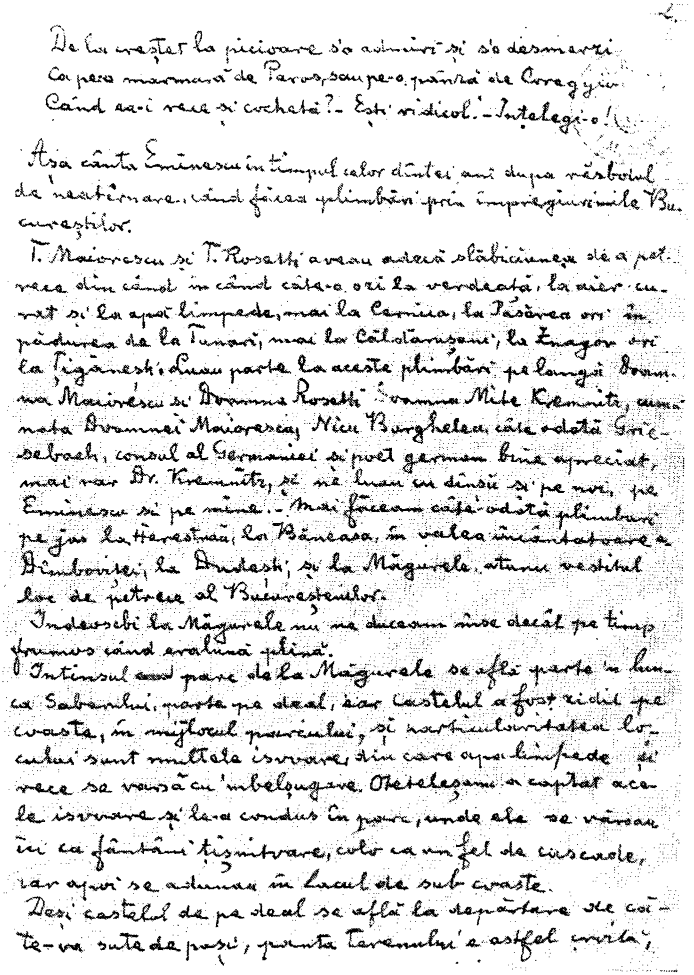

2.

De la creștet la picioare s'o admiri și s'o desmierzi
Ca pe-o marmură de Paros, sau pe-o pânză de Coreggio
Când ea-i rece și cochetă? — Ești ridicol! — Înțelege-o!

Așa cânta Eminescu în timpul celor dintâi ani după răsboiul de neatârnare, când făceam plimbări prin împrejurimile Bucureștilor.

T. Maiorescu și T. Rosetti aveau adecă slăbiciunea de a petrece din când în când câte-o zi la verdeață, la aier curat și la apă limpede, mai la Cernica, la Păsărea ori în pădurea de la Tunari, mai la Căldărușani, la Snagov ori la Țigănești. Luau parte la aceste plimbări pe lângă Doamna Maiorescu și Doamna Rosetti, Doamna Mite Kremnitz, cumnata Doamnei Maiorescu, Nicu Burghelea, câte odată Griesebach, consul al Germaniei și poet german bine apreciat, mai rar Dr. Kremnitz, și ne luau cu dânșii și pe noi, pe Eminescu și pe mine. — Mai făceam câte odată plimbări pe jos la Herestrău, la Băneasa, în valea încântătoare a Dâmboviței, la Dudești, și la Măgurele, atunci vestitul loc de petrece al Bucureștenilor.

Îndeosebi la Măgurele nu ne duceam însă decât pe timp frumos când era lună plină.

Întinsul parc de la Măgurele se află parte în lunca Sabarului, parte pe deal, iar castelul a fost zidit pe coasta, în mijlocul parcului, și particularitatea locului sunt multele isvoare, din care apa limpede și rece se varsă cu 'mbelșugare. Oteteleșanu a captat acele isvoare și le-a condus în parc, unde ele se vărsau ici ca fântâni țâșnitoare, colo ca un fel de cascade, iar apoi se adunau în lacul de sub coaste.

Deși castelul de pe deal se află la depărtare de câteva sute de pași, panta terenului e astfel croită,

Pagină de manuscris din *Castelul singuratic* (Ms. Arhivele Statului București).

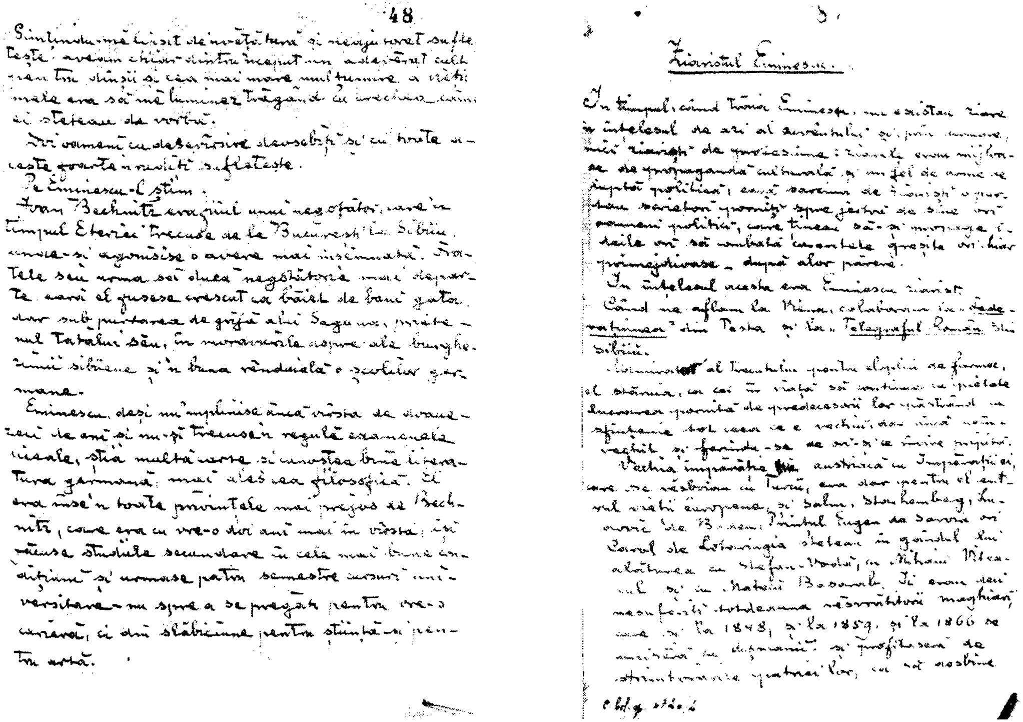

48

Simțindu-mă lipsit de învățătură și neajutorat sufletește, aveam chiar dintru început un adevărat cult pentru dânșii și cea mai mare mulțumire a vieții mele era să mă luminez trăgând cu urechea când ei stăteau de vorbă.

Doi oameni cu desăvârșire deosebiți și cu toate aceste foarte înrudiți sufletește.

Pe Eminescu-l știm.

Ioan Bechnitz era fiul unui negoțător, care în timpul Eteriei trecuse de la București la Sibiu, unde-și agonisise o avere mai însemnată. Fratele său urma să ducă negoțătoria mai departe, iară el fusese crescut ca băiat de bani gata, dar sub purtarea de grijă a lui Șaguna, prietenul tatălui său, în moravurile aspre ale burgheziei sibiene și 'n buna rânduială a școalelor germane.

Eminescu, deși nu împlinise încă vârsta de douăzeci de ani și nu-și trecuse în regulă examenele liceale, știa multă carte și cunoștea bine literatura germană, mai ales cea filosofică. El era însă 'n toate privințele mai prejos de Bechnitz, care era cu vreo doi ani mai în vârstă, își trecuse studiile secundare în cele mai bune condițiuni și urmase patru semestre cursuri universitare nu spre a se pregăti pentru vreo carieră, ci din slăbiciune pentru știință și pentru artă.

5

Ziaristul Eminescu.

În timpul, când trăia Eminescu, nu existau ziare în înțelesul de azi al cuvântului și prin urmare nici ziariști de profesiune: ziarele erau mijloace de propagandă culturală și un fel de arme de luptă politică, care aveau de ziariști o parte de scriitori porniți spre [illegible] de sine ori oameni politici, care țineau să-și propage ideile ori să combată curentele greșite ori chiar primejdioase — după a lor părere.

În înțelesul acesta era Eminescu ziarist.

Când ne aflam la Viena, colabora la „Federațiunea" din Pesta și la „Telegraful Român" din Sibiu.

Românismul al trecutului pentru el [illegible] ca formă, el stăruia, ca cei în viață să continue cu [illegible] lucrarea pornită de predecesorii lor, păstrând cu sfințenie tot ceea ce e vechi, dar [illegible] vechiul și ferindu-se de a-și [illegible].

Vechea împărăție austriacă cu Împărații ei, care se războiau cu Turcii, era doar pentru el [illegible] vieții europene, și Salm, Stahremberg, [illegible] de Baden, Prințul Eugen de Savoia ori Carol de Lotaringia stăteau în gândul lui alăturea cu Ștefan-Vodă, cu Mihai Viteazul și cu Matei Basarab. Îi erau deci [illegible] totdeauna răsvrătitorii maghiari, care și la 1848, și la 1859, și la 1866 se [illegible] cu dușmanii și profitaseră de strâmtorările patriei lor, ca să [illegible]

Pagini de manuscris în care Slavici evocă prietenia dintre Eminescu și Ioan Bechnitz și activitatea de ziarist a lui M. Eminescu.

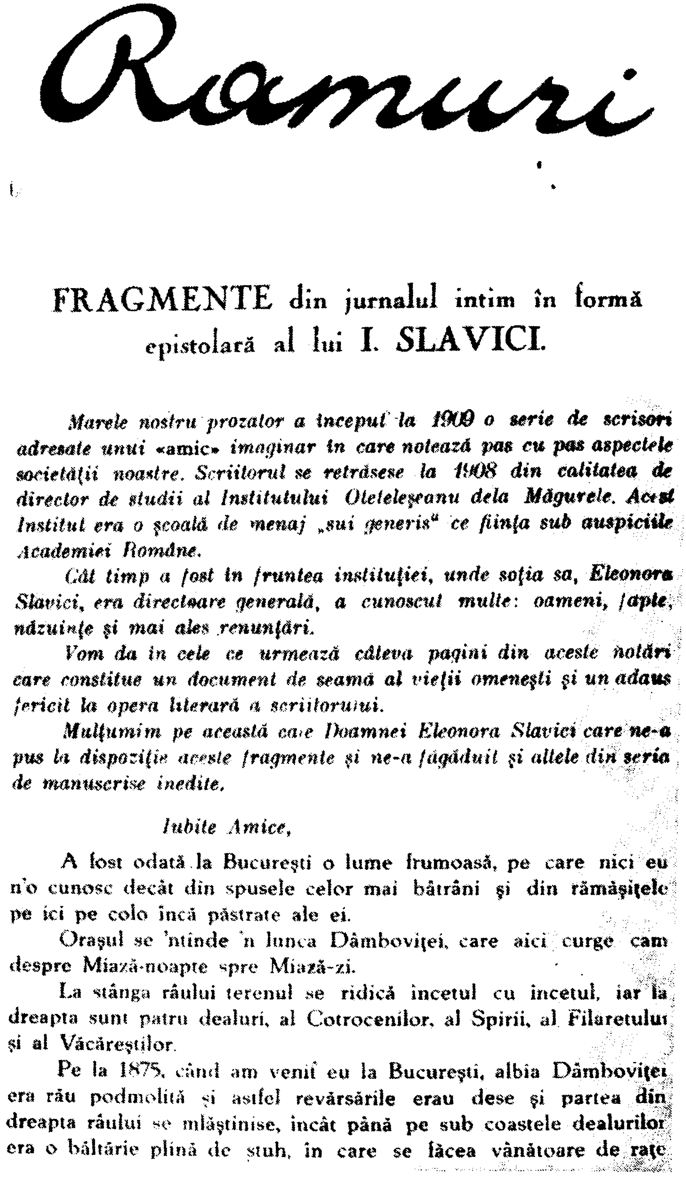

Ramuri

FRAGMENTE din jurnalul intim în formă epistolară al lui I. SLAVICI.

Marele nostru prozator a inceput la 1909 o serie de scrisori adresate unui «amic» imaginar în care notează pas cu pas aspectele societăţii noastre. Scriitorul se retrăsese la 1908 din calitatea de director de studii al Institutului Oteteleşeanu dela Măgurele. Acest Institut era o şcoală de menaj „sui generis" ce fiinţa sub auspiciile Academiei Române.

Cât timp a fost în fruntea instituţiei, unde soţia sa, Eleonora Slavici, era directoare generală, a cunoscut multe: oameni, fapte, năzuinţe şi mai ales renunţări.

Vom da în cele ce urmează câteva pagini din aceste notări care constitue un document de seamă al vieţii omeneşti şi un adaus fericit la opera literară a scriitorului.

Mulţumim pe această cale Doamnei Eleonora Slavici care ne-a pus la dispoziţie aceste fragmente şi ne-a făgăduit şi altele din seria de manuscrise inedite.

Iubite Amice,

A fost odată la Bucureşti o lume frumoasă, pe care nici eu n'o cunosc decât din spusele celor mai bătrâni şi din rămăşiţele pe ici pe colo încă păstrate ale ei.

Oraşul se 'ntinde 'n lunca Dâmboviţei, care aici curge cam despre Miază-noapte spre Miază-zi.

La stânga râului terenul se ridică incetul cu incetul, iar la dreapta sunt patru dealuri, al Cotrocenilor, al Spirii, al Filaretului şi al Văcăreştilor.

Pe la 1875, când am venit eu la Bucureşti, albia Dâmboviţei era rău podmolită şi astfel revărsările erau dese şi partea din dreapta râului se mlăştinise, incât până pe sub coastele dealurilor era o băltărie plină de stuh, în care se făcea vânătoare de raţe

Pagină din *Ramuri* (ianuarie 1937) cu primul fragment din *Jurnalul intim* al lui Ioan Slavici.

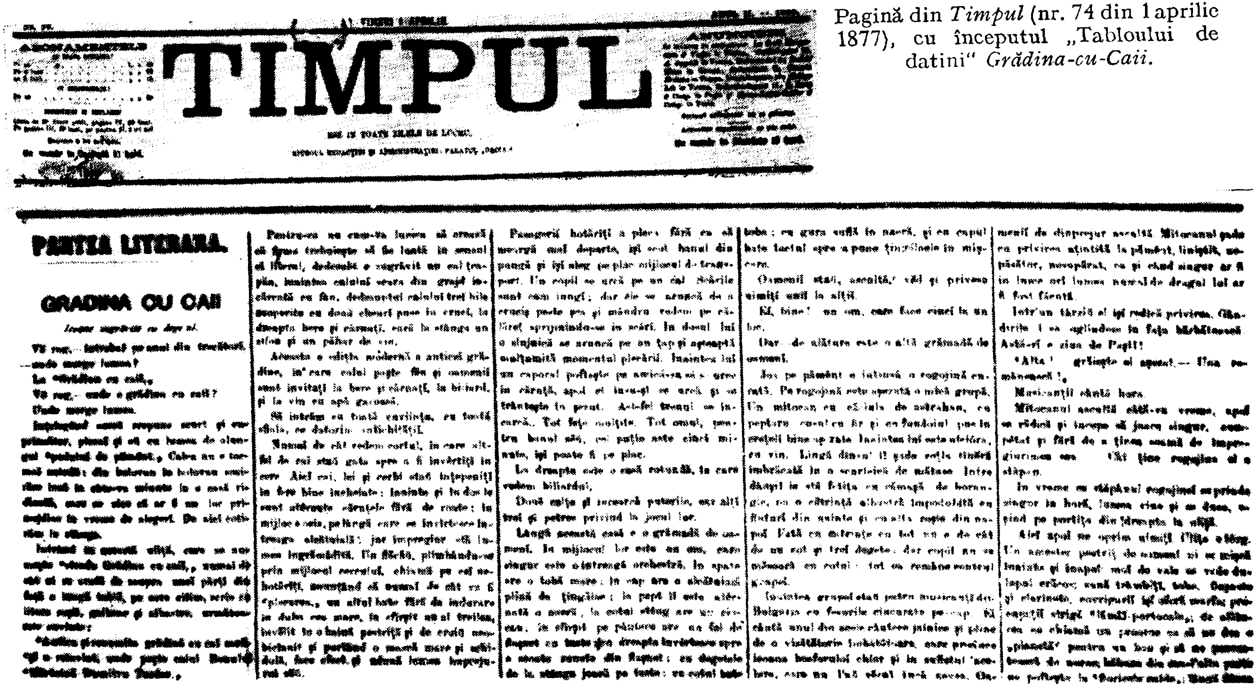

TIMPUL

PARTEA LITERARĂ

GRADINA CU CAII

Pagină din *Timpul* (nr. 74 din 1 aprilie 1877), cu începutul „Tabloului de datini“ *Grădina-cu-Caii*.

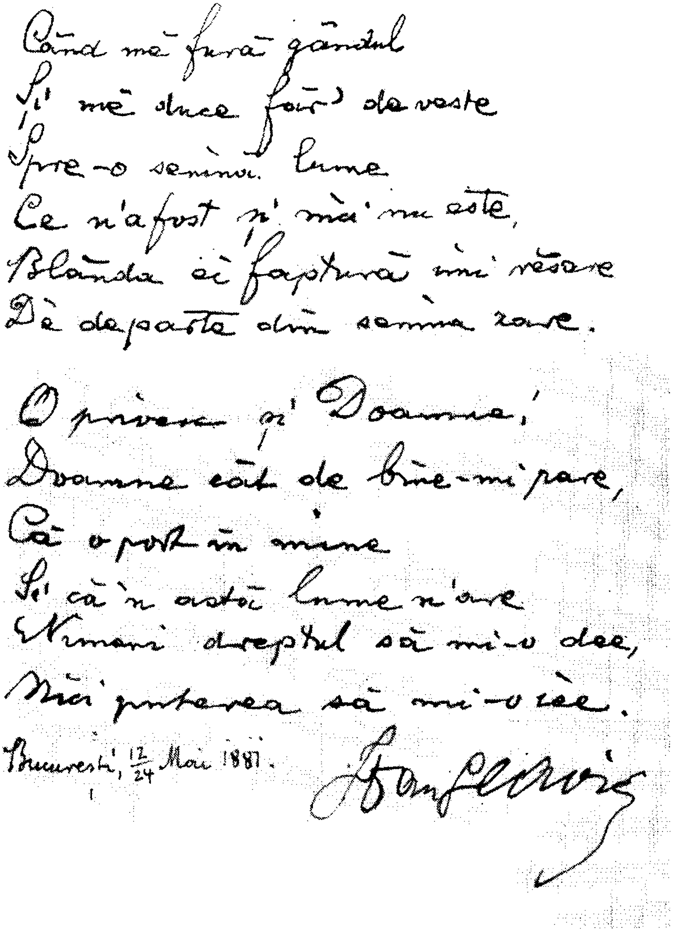

Când mĕ fură gândul
Şi mĕ duce făr' de veste
Spre-o senină lume
Ce n'a fost şi nici nu este,
Blânda ei făptură îmi rĕsare
Dè departe din senina zare.

O privesc şi Doamne,
Doamne cât de bine-mi pare,
Că o port în mine
Şi că 'n astă lume n'are
Nimeni dreptul să mi-o dee,
Nici puterea să mi-o ièe.

Bucureşti, 12/24 Mai 1881.
Ioan Slavici

Versuri semnate de Ioan Slavici în *Albumul „Junimii"* (datate 12/14 mai 1881).

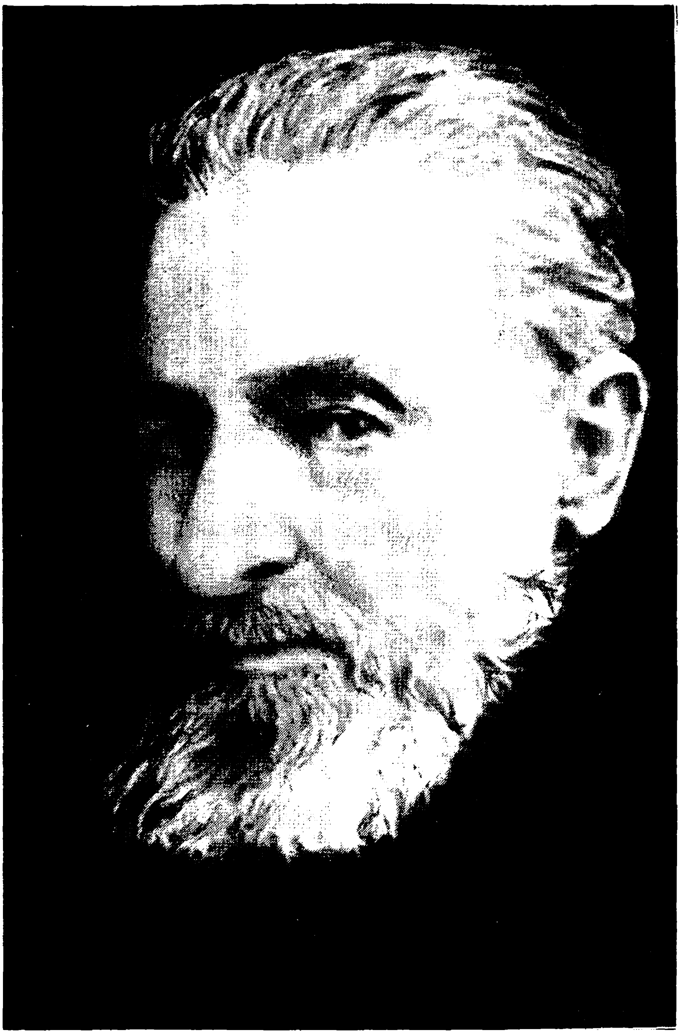

Ioan Slavici în ultimii ani ai vieții.

Casa din Panciu aparţinînd fiicei sale Lavinia, unde Slavici şi-a trăit ultimele clipe ale vieţii.

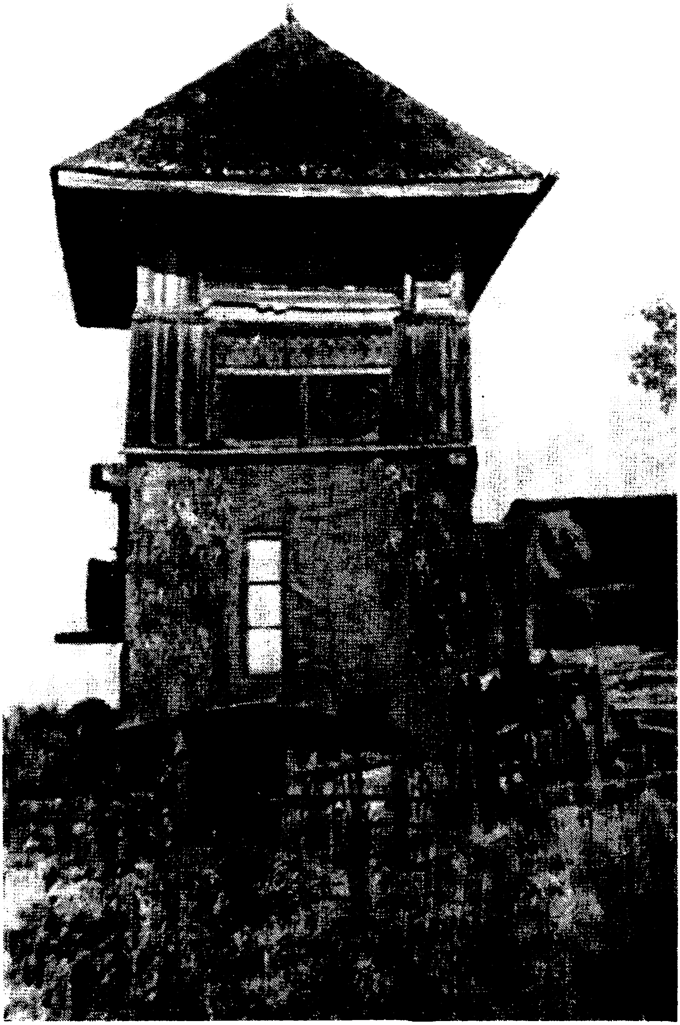

Foişorul casei din Panciu în care şi-a scris Slavici ultimele lucrări.

PAŞTELE

TABLOU DE DATINE

Paştile, sfintele Paşti —zile binecuvîntate —zile lăsate de la Dumnezeu pentru a tuturor bucurie!

Nu pentru că popa zice, ci pentru că astfel este. Cine voieşte însă a fi părtaş de această bucurie să părăsească toietul oraşelor şi să plece la ţară, să se lepede pe cîteva zile de lumea măiestrită şi să caute adăpost între oamenii de fire, precum i-a lăsat Dumnezeu.

E Săptămîna cea Mare. Şase săptămîni oamenii au urmat a strîngui mereu plăcere şi bucurie pentru o singură zi, și încă o săptămînă este în care ei trebuiesc să fie îndoit de agonisitori. Postul e aspru: cumpăt în mîncare, cumpăt în băutură, cumpăt în veselie. Chiar și o glumă nevinovată, zisă în aceste zile e păcat. Oamenii trebuiesc să renunţe la toate cele plăcute, pentru ca în ziua mîntuirii plăcerile cu atît mai hrănitoare să fie.

Şi dacă totuşi mai este vrun suflet pe care conştiinţa unei greşeli ori a unei nedreptăți făcute dinadins îl mustră şi nu-l lasă a se bucura îndeplin de această zi îndelung aşteptată, sfînta biserică doreşte ca în asemenea zile viaţa să fie senină şi mîngîie pe omul turburat cu căinţă. „Vino —zice ea —crede, mărturisește, te căiește și ștearsă să fie din sufletul tău mustrarea, căci o dată trăieşti numai, şi în această o viaţă doresc ca şi păcătosul să fie fericit.“

Şi apoi —oare nu mîntuit este care se *crede* mîntuit? — oare nu fericit, care se simte?

Casa şi masa de asemenea se gătesc de Paşti. Stăpîna casei, muma soacră, e femeie bătrînă; ea, dimpreună cu „bătrînul", astă săptămînă nu mai pun mîna pe lucru. Încă de pe sîmbătă s-a fost însărcinat o văduvă bătrînă să facă prescuri din făină bine cernută. Căci prescuri numai văduva bătrînă şi fata în păr poate frămînta. Dar mai primite sunt cele făcute de văduvă. Ea le-a făcut dară şi încă pe cînd se crepeţea de zori le-a adus, calde, precum erau.

Bătrînul şi bătrîna se îmbracă în vesmînt de sărbătoare şi-şi pun prescurile în ştergar.

Nora iese grăbită afară, se spală pe mîni, îşi scutură catrinţa şi poalele, îşi netezeşte părul şi rămîne stînd sfiită şi îngrijită la ieşire. Parcă s-ar teme şi parcă s-ar bucura de ceva; parcă ar voi să stea şi a pleca parcă ar voi. Ar avea să zică ceva şi nu ştie cum.

Iese bătrînul, socrul, om aspru şi binevoitor.

Nora voieşte a-i apuca mîna, o sărută şi o atinge cu fruntea, semnul adîncului respect. Bătrînul nu zice decît „Bine, bine, fătul meu!" apoi merge mai departe, simţindu-se că dînsul a zis, deoarece ştie că dînsul a gîndit.

Iese bătrîna soacră, femeie gureşă şi bucuroasă la porunci.

Nora se opreşte înaintea ei, stă puţin turburată, apoi fricoasă şi tremurînd apucă mîna soacrei, o sărută şi o atinge cu fruntea. Soacra nu zice nimic, dar coprinde şi ea sfiită cu cellalt braţ pe noră şi o sărută o dată, de două ori, o sărută de trei ori. Apoi, cu faţa înseninată, nora iarăşi îi apucă mîna şi o sărută, intră înspăimîntată în tindă şi-şi şterge ochii cu mînica albă a cămăşii. După aceea şi numai după aceea iarăşi se arată la ieşire şi priveşte în urma lor.

Soţul său, voinic, înalt şi spătos, iese din grajd, îşi aruncă pălăria, îşi dă cu amîndouă mînele părul de pe frunte şi merge grăbit ca să întîmpine la portiţă pe părinţi. Astfel face şi frate-său, flăcău, care se coboară din pod, scuturîndu-se de florile de fîn şi aruncînd furca încărcată la o parte. Grăbesc nepoţaşii de prin grădină, unde au fost strîns verdeaţă pentru capre.

Bătrînii au mers încet, fiindcă se aşteptau să fie cuprinşi la portiţă. Toţi sărută mîna, toţi o ating cu fruntea. Doi cîni flocani sar mişcîndu-şi coadele împregiurul lor. „Bine, bine, fătul meu!" zise bătrînul şi iese; iară bătrîna plecă în urma lui, fără să zică ceva, deoarece cînd el a vorbit ea nimic nu mai poate avea de zis.

După ce ei s-au dus, ceilalţi îşi văd de lucru.

Voi, care credeţi a vă fi rădicat peste viaţa zilnică, ştiţi voi ce s-a petrecut aici? Nu ştiţi! Acestea nu se ştiu; se simt numai. Şi cînd ele pătrund sufletul, o lacrămă alinătoare se strecură din ochi. Vedem ştergîndu-se prin un singur act nepretenţios toate supărările unui întreg an, sufletele le vedem pregătite pentru o zi de bucurie.

Apoi întreaga săptămînă nora e cu mînicele suflecate, cu poale ridicate în clinuri şi cu faţa aprinsă. Unii se întrec în hărnicie cu alţii.

Casa se deşartă şi curtea se umple de scaune, nişte paturi, icoane şi altele. Nevasta dă păreţii albi ca ghiocelul; soţul mută din cale ori drege celea ce se clătină, iar copiii îngrijesc curtea, ca viţeii şi gîştele să nu facă stricăciune.

Şi iarăşi se deşartă curtea şi lucrurile se rînduiesc prin casă, prin cuhnie, prin tindă — fiecare la locul lor, fiecare bine aşezat, fiecare curat ca ziua de Paşti. Cînd apoi lucrul e gata, nora se aşează obosită şi aşteaptă cu nerăbdare pe muma soacră, nu pentru ca să-i arate ce a făcut, ci pentru ca să vadă din faţa ei ce zice cînd le vede.

Se rînesc apoi grajdurile, se mătură curtea şi se rînduiesc lucrurile. O surcea nu poate sta unde nu se potriveşte. Cît poate vedea ochiul nimic supărător nu poate rămînea. Crîngile uscate ce ar fi pe vrun copac trebuiesc înlăturate. Pe dinaintea casei şi împregiurul portiţei locul trebuieşte măturat. Dacă sunt burieni, ele trebuiesc curăţite. Laviţa de la portiţă trebuieşte chitită chiar şi dacă ar fi ipenă. Iară după ce nimic nu a mai rămas precum nu se cade oamenii tot își mai zic necăjiți: „Știu că mai este ceva, dar nu-mi aduc aminte".

Bătrînii petrec jumătate din zi la biserică, iar cealaltă jumătate văzîndu-se cu rude, fini și prieteni, ori priveghind cu ochi grijitor asupra celor ce se fac la casă ori se pregătesc pentru masă. Bătrîna își dă seama de lucrul nurorei; caută dacă rufele sunt îndestul de albe, dacă păreții sunt dopotrivă văruiți, dacă rînduiala e întocmai în casă, în curte și pretutindenea, și în taină se bucură că-și găsește toate pe plac și precum e obiceiul casei. Bătrînul umblă prin grajd, mai întreabă, mai dă sfaturi, mai vede dacă carul și plugul nu sunt așezate la loc descoperit, apoi ia cuțitul și intră în grădină ca să plivească lăstarii de pe altoi.

Sosește Joia Mare. Acu se cerne făină, se adună oule proaspete de prin cuiburi, se sparg nuci, se scurge miere, se pisează scorțișoara, se fierb roșelele, mieii se aduc de la cîmp: Paștele bat la ușă; copiii stau în călcîiul mumei, nestîmpărați, nerăbdători și neobosiți în întrebări.

Seara toate sunt îndemînă, toate pregătite pentru ziua de mîne și poimîne. Se întunecă... Se aude toaca... Casele se deșartă. Astă-noapte se cetesc cele douăsprezece *Evanghelii* și să cîntă „Mărire îndelung răbdării tale, Doamne!" Satul întreg ia lumînarea de ceară și pleacă la denie.

Sus pe deal, de departe se vede biserica luminată. Copiii saltă de bucurie și fug înainte, ca cei dîntîi să-și aprindă turtelușele. Nevestele merg grăbit. Vrîstnicii înaintează așezați. O dată sosesc toți.

În biserica luminată oamenii se îndesuiesc. Cap lîngă cap, fieștecare lumînîndu-și fața cu lumînarea ce ține în mînă, căci astăzi nici unul nu se sfiește a o arăta lumii.

În urmă șirele se răresc. Copiii mai ies pe afară și se îmbulzesc la toacă. Fieștecare voiește a da cel puțin o dată cu ciocanul în ea, fieștecare să laudă că el o bate mai bine și rîde de alții. Dar vine unul. Acesta e meșter. Toți ascultă uimiți. El bate, și toaca sună:

„Cale popă, cale popă, cale-cale-cale popă".

Şi aceasta e adevărata cadenţă a toacei. Cei de faţă pînă la bătrîneţele lor vor ţinea minte că cutare şi cutare bătea bine toaca; iară el însuşi totdauna se va bucura aducîndu-şi aminte cum bătea toaca în tinereţe.

Ziua de mîne e Vinerea Mare, cea mai sfîntă zi. Astăzi nu se lucrează nimic. Chiar nici foc în vatră nu se face. Babele, bătrînii şi fetele de măritat toată ziua nu mănîncă nimic. Oamenii petrec la biserică, văzîndu-se unii pe alţii ieşind la ţarină, ca să vază holdele ori culegînd iederă şi flori de primăvară.

Biserica e plină pînă tîrziu după-amiazăzi. Altarul se încarcă de prescuri, sfeşnicele se încarcă de lumînări de ceară, punga popii se umple de bani mărunţei. Dascălul mereu cîntă: „Cu trupul lui Dumnezeu vă cuminicaţi". La uşa altarului stă preotul cu sfîntul potir în mînă; oamenii tot doi, cîte doi se aleg şi să înşiră, pas de pas înaintează, se închină la icoane, îşi fac mătănii, se împărtăşesc, sărută potirul, mîna preotului, primesc nafora şi se depărtează aşezaţi. Cîntecul repetat, înşirarea oamenilor, tactul înaintării lor, repetarea aceloraşi forme de către fieştecare, toate împreună ne înfăţişează icoana lipsei de sfîrşit, spre care năzuieşte.

Oamenii se răresc, preotul rămîne singur, biserica se deşartă, rămîne numai mirosul de tămîie în tăinuita linişte a sfîntului locaş.

Seara e priveghere... Biserica e deschisă şi luminată, pe jumătate însă, numai încît lumină şi întuneric se întîlnesc. În mijlocul bisericii e „sfîntul mormînt". Lîngă biserică flăcăii adunaţi ca străjeri au făcut foc mare şi sunt toţi aşezaţi împregiurul lui. Fiecare a adus cu sine un sac de minciuni. Unul spune o poveste, altul urmează mai departe şi iarăşi al treilea începe una nouă. Feţi-Frumoşi, balauri, fete de împărat, pădurile de aur, toate nălucirile basmelor trec prin flăcările nealinate, ce în faţa privighetorilor ling văzduhul cu limbele lor ascuţite. Cîţiva copii ascultă duşi minunăţiile pline de farmec şi ascultă pînă ce adorm cu sufletul încărcat pe pămîntul umezit în răcoarea nopţii.

Sîmbătă e ziua nevestelor, ajunul Paştilor. Ele nu-şi mai văd capul de lucru. Pe cînd cocoşii cîntă dîntîi, ele au și ars cuptorul. Pe cînd răsare luceafărul de zori, ele au și pus colacii în cuptor. Pe cînd cocoșii cîntă de zi, ele au așezat colăceii pe jos. Un miros plăcut de cuișoare și scorțișoare se răspîndește cu aburii ieșiți din pînea caldă în casă, și copiii treziți din somn, cu părere de rău iau aminte că nu sunt decît în ajun.

Urmează lungul și încărcatul șir de pregătiri. Pentru ziua de mîne aproape toate mîncările se fac de pe astăzi. Sarmale, fripturi, copturi, ouă roșii se înșiră mereu pe lîngă colăcei. Copiii intră în casă și iarăși ies îngroziți afară.

Acu stăpîna casei ia din toate cîte o bucățică și pune bucățele pe un tăleraș, apoi le acopere cu un ștergar curat. Numaidecît copilașul pleacă apoi cu tălerașul la cumătra, la vecina, la o rudă, la o prietină. Astfel, una după alta. Ziua întreagă oamenii se împărtășesc unii pe alții din cele pregătite pentru ziua de mîne. Oamenii își dau de știre că se gîndesc unii la alții și mai bine le priiește bucata dacă să știu a o fi împărtășit cu alții. Dar nu cu oricine! S-a gîndit stăpîna casei adeseori săptămîni întregi pînă a compune lista. „Dă — zice ea în sfîrșit — cutărei ori cutărei îi voi trimite, deoarece am avut vorbă slabă cu ea, ori mi-a făcut un bine!" Astfel ziua hotărește anul.

Cînd ziua se învăluie cu noaptea, copiii grăbesc a se culca. Parcă crăpatul de zori va sosi mai degrabă, dacă se vor culca în amurgul serii. Nevestele rămîn însă pînă tîrziu. Îmbrăcămintele trebuiesc scoase și puse îndemînă, pentru ca mîne, „la înviere", fieștecare să poată „sări din pod în ele".

Și apoi, după toate acestea, duminica, ziua de Paște.

*

Iarbă din țărînă și floare din iarbă! Veselă și sănină primăvară! Vîntul adie molcom și o baie răcoritoare atinge obrajii; sus, pe cerul senin, cîte un chituș alb de nour cutreieră tîrziatic prin văzduhul deschis; din cîmpul aburos ciocîrlia se rădică fluturată înspre soare, lumina zilei parcă e jumătate întunerec, viața parcă e vis.

De pe deal, printre holdele ce se leagănă undoiate, Florica se coboară zburdalnică înspre biserică, fluturîndu-și cîrpa în vînt. Înaintea ei fug copiii; în urma ei vin bătrînii. De jos, de la poalele dealului, în rărită cadență răsună clopotul cel mare, părîndu-se în valea întinsă. Înaintea bisericii copiii își ciocnesc ouăle, flăcăii ocolesc fetele, bătrînii stau de vorbă, nevestele grăbesc a-și întîmpina vechile cunoscute și prietene cu care nu se văd decît „din Paști în Paști". Plin e locul, plin ca stupul. Unii stau, alții s-au așezat pe iarbă fragetă, cei mai mulți umblă căutîndu-și omul, și copiii, toți copiii se mișcă nestîmpărați ca și furnicele în apropierea cuibarului.

Îndată pornesc clopotele. Mulțimea, ca stăpînită de vrajă, în aceeași clipă face aceeași mișcare. Toți își iau pălăriile din cap, care au șezut, se rădică și o dată toți fac semnul crucei. Apoi unul cîte unul întră în biserică. Fieștecare caută locul ce i se cuvine, bătrînii și oamenii de frunte se așează în scaune, ceilalți, unul lîngă altul, pe lîngă și... mai departe ... mai departe ... pînă ce nu mai rămîne loc în biserică.

Clopotele pornesc de a treia oară. Mișcarea în biserică încetă din ce în ce. Încetă și clopotele. Clopotul cel mare mai sună singur, se rumpe odă... iarăși sună... limba se bate o dată... de două ori... apoi e liniște... Acu se deschid ușele altarului. Preotul, în vestmînt de podoabă sărbătorească, se ivește în fața obștiei, rădică mînile și cu glas rădicat zice:

„Binecuvîntată să fie împărăția Domnului acu și de-a pururea!"

Poporul, într-un, glas răspunde:

„Cristos a înviat din morți!"

Sunt sute, sute de glasuri împreunate armonios, tocmai pentru că sunt sute; sute de suflete se împreună în o singură răsuflare. Și biserica se desparte de pămînt, se rădică, se înalță în slavă purtată de această împreunare a sufletelor. Nu mai e plăcere, e dezmierdare fioroasă, simțimîntul ce coprinde în cea dintîi clipă pe omul care se vede răpit de mulțimea ce-l încungiură. Și nu religios e simțimîntul: e un simțimînt firesc care aruncă masele în foc, care răpeşte mintea celor înţelepţi şi scapără scîntei strălucitore din capete netocite.

Slujba dumnezeiască e un şir de izbucniri ale acestui simţimînt. Cînd oamenii primesc „Paştile" din mîna preotului, ei pleacă spre casă cu sufletul alinat de oboseală întăritoare. Merg vorbind împreună şi se despart la crucişarea căilor poftindu-şi „Praznic bun!"

După-prînz bătrînele stau acasă, bătrînii merg la vecernie, fetele şi flăcăii se adună înaintea bisericii şi-şi schimbă oule roşii, iară copiii sunt nicăiri şi pretutindenea. Dar nevestele? Nora se îmbracă, se chiteşte, încarcă colăcei, ouă şi alte semne de Paşti în ştergar, sărută mîna soacrei şi pleacă „la ai noştri"; Bătrîna îi aduce aminte să nu uite a rămînea prea mult, apoi se aşează pe laiţa de la portiţă. Astăzi ea nu se cuvine să se depărteze de acasă; întocmai precum nora nu se cuvine să stea acasă. În Dumineca Paştilor cei mai mici sunt datori să meargă a vedea pe cei mai mari; luni apoi bătrînele merg la fete şi nurori. Cine nu are însă noră şi fiică, mumă şi soacră, cine nu are cumătră ori fină se cuvine să stea acasă. Astfel numai puţini omeni se văd umblînd pe uliţi: se văd însă stînd grămezi-grămezi, vecini cu vecini, fiecare aproape de casă, ca să fie îndemînă dacă ar veni cineva să-l caute.

Astfel se petrece vremea pînă ce înspre seară încep a intra cu toţii în casă pentru a se culca devreme, ca să culeagă puteri pentru ziua de mîne, căci mîne, mîne e „spartul tîrgului", mîne — ziua de zgomot, mîne se vor gusta plăcerile cu „lingura cea mare".

Lunea, satul iese „cu crucea". Dacă sunt vii în apropierea satului, agheasma se face la una dintre crucile care sunt între vii, rămîind ca la Rusalii ea să se facă între holde. Unul dintre sătenii mai bogaţi a izbutit ca onoarea zilei să o aibă el. Dis-de-dimineaţă încarcă masa, scaune şi ciubere în car şi pleacă fălos la locul hotărît. Slugile curăţesc locul de la capul viei. Mesele se aşează cum se pare mai potrivit. Nevasta le acopere cu „măsăriţe" curate, ţesute şi brodate jur în prejur, de mîna ei. Cîteva bocale rotunde şi smălţuite cu flori, cîteva legături de busuioc şi cîteva sfeşnice cu lumînări de ceară se aşează pe masă, împregiurul ciubărului cu apă.

Înspre miazăzi se aud clopotele din îndepărtare. Sunetul e rupturos; din cînd în cînd vîntul îl taie ori rumpe o bucată din el şi o aduce mai plină. Stăpînul îşi netezeşte părul, se scutură pe vestminte, se spală pe mîni, se şterge cu ştergarul, pe care îl dă nevasta, apoi îşi pune pălăria în cap, ia băţul în mînă şi pleacă în „calea lor" mergînd cu capul rădicat şi cu paşi măsuraţi.

Se aude cîntare. Se văd praporii legănîndu-se în vînt. Acu nevasta se scutură, se găteşte şi pleacă. Întîmpinînd pe preot, ea îi sărută mîna, apoi sfiită se retrage. Faţa îi este deschisă, ochii îi strălucesc: e mîndră, e mulţumită, e fericită. Întîmpină apoi pe rude, cunoscuţi şi prietini.

Toţi îi zic: „Dumnezeu să primească!"

Vine copilul cu paşi mari, întîmpinînd poruncitor pe semenii săi. Astăzi el a avut zi mare. În biserică a citit *Apostolul*; de la biserică pînă aici, îmbrăcat în stihar alb, a adus ripida cea mare. Îl trec sudorile; dar acu, aici, la via lor, nu mai ştie de oboseală. El este acasă, stăpîn este, şi ceilalţi îl privesc cu respect.

Astfel se petrece vremea. Abia mai este vrun om care să nu meargă să dea mîna cu stăpînul şi abia o femeie care să nu se sărute cu nevasta. Fiecare îi este văr, cumnat, cuscru, fin, în sfîrşit om apropiat de el, fiecare doreşte a împărtăşi onoarea şi bucuria lui de astăzi.

După ce s-a sfîrşit agheasma, omenii iarăşi se reîntoarnă la biserică. După biserică e praznic, e masă mare. Oamenii de frunte, oamenii bisericani, rudele mai apropiate şi prietinii buni sunt poftiţi la „un scaun de odihnă şi la un prînz de mîncare". Aici apoi vremea se petrece mai la vorbă înţeleaptă, mai la glumă, şăguială şi tăndălitură.

Dar se aude clopotul cel mare. Popa trebuieşte să plece la biserică. Toţi se ridică şi îşi poftesc „Să fie de bine"; poftesc stăpînului „La mulţi ani praznicul!" apoi îşi iau pălăriile, beţele şi pleacă la biserică.

Nevestele mai petrec cîtăva vreme cu treancote-fleancote, apoi să resfiră şi ele.

Locul dinaintea bisericii iarăşi e plin ca stupul. Dar acu mişcarea e mai vie. Dacă dumineca jocul e oprit, lunea el e datorie. Şi chiar dacă nu ar fi loc potrivit înaintea bisericii, într-un sat cinstit, cel dintîi joc aici trebuieşte să se ţie.

Flăcăii şi fetele joacă. Lăutarul se mişcă în mijlocul lor. Copiii se fac claie, se dau morişcă pe iarbă verde. Nevestele stau privitoare. Babele s-au aşezat la umbră şi privesc tăcute. Bărbaţii s-au pus la umbra unui copaci abia înverzit, aşezîndu-se în cerc mare. Unul ştie una; altul ştie alta; toţi împreună sunt un izvor născut. Acu spune unul că, ieri, cînd au sunat ora clopolor la Înviere, a văzut scăpărînd o comoară. „Se rădicau — zice el — flacări din pămînt, flacări abia văzute, care negreşit erau banii pe care Dumnezeu îi doreşte scoşi la lumină." Toţi sunt încredinţaţi că la acel loc e ascunsă o comoară. Dar unul mai păţit decît ceilalţi le spune că nu e folos de acea comoră. Negreşit este una dintre comorile, care „se mută". Cînd omul sapă şi ajunge la vas comoara îşi schimbă locul. Toţi sunt încredinţaţi că astfel este. Unul zise, care e şi mai păţit, se rădică şi le spune în taină că totuşi este un chip cu care se pot rădica şi asemenea comori. În miez de noapte trebuiesc să fie trei, cinci ori şapte care lucrează la dezgropare. Toţi însă dezbrăcaţi, precum au fost născuţi, şi nici unuia nu-[i] este iertat să vorbească, deoarece îndată ce s-a grăit un cuvînt „nu e bine". Unul nu lucrează nimic. El stă numai aşteptînd să primească pe Bată-l-crucea, care vine cu căciuliţă roşie. Toţi adeveresc că astfel trebuieşte să fie. Apoi se găseşte unul care ştie să spuie o poveste despre o comoară. Din această vorbă vine la vremele de războiuri, la împăraţi, la trebile ţării, la necazurile vieţii. Dar ce să zic mai departe? Cînd am ajuns la aceste nu mai sunt Paşti.

„GRĂDINA-CU-CAII"

ICOANE ZUGRĂVITE CU DEGETUL

— Vă rog — întrebai pe unul din trecători — unde merge lumea?

— La „Grădina-cu-Caii".

— Vă rog, unde e „Grădina-cu-Caii"?

— Unde merge lumea.

Înţelegînd acest răspuns scurt şi cuprinzător, plecai şi eu cu lumea de-a lungul „Podului-de-Pămînt". Calea nu e tocmai netedă; din bolovan în bolovan sosirăm însă în cîteva minute la o casă ridicată, care se zice că ar fi un loc primejdios în vreme de alegeri. De aici cotirăm la stînga.

Intrînd în această uliţă, care se numeşte strada Grădina-cu-Caii, numaidecît ni se arată deasupra unei părţi din faţă o lungă tablă pe care citim, scris cu litere roşii, galbene şi albastre, următoarele cuvinte:

„Antica şi renumita « Grădină-cu-Cai » iarăşi a reînviat, unde paşte calul banului Mărăcină, Dumitru Teodor."

Pentru ca nu cumva lumea să crează că firma trebuieşte să fie luată în sensul ei literal, dedesubt e zugrăvit un cal ţeapăn, înaintea calului scara din grajd, încărcată cu fîn, dedesubtul calului trei bile acoperite cu două cheuri puse în cruci, la dreapta bere şi cîrnaţi, iară la stînga un sifon şi un păhar de vin.

Aceasta e ediția modernă a anticei grădine, în care calul paște fîn și oamenii sunt invitați la bere și cîrnați, la biliard și la vin cu apă gazoasă.

Să intrăm cu toată cuviința, cu toată sfiala ce datorim antichității.

Numaidecît vedem cortul în care altfel de cai stau gata spre a fi învîrtiți în cerc. Aici cai, lei și cerbi stau înțepeniți în feare bine încheiate; înainte și în dos le sunt atîrnate cărutele fără de roate; în mijloc e osia, pe lîngă care se învîrtește întreaga alcătuială; jur împregiur stă lumea îngrămădită. Un flăcău, plimbîndu-se prin mijlocul cercului, cheamă pe cei nehotărîți, anunțînd că numaidecît va fi „plecarea", un altul bate fără de îndurare în duba cea mare, în sfîrșit un al treilea, învălit în o haină pestriță și de croi neobicinuit și purtînd o mască mare și schidoală, face efect și adună lumea împrejurul său.

Pasagerii hotărîți a pleca fără ca să meargă mai departe își scot banul din pungă și își aleg pe plac mijlocul de transport. Un copil se urcă pe un cal. Scările sunt cam lungi, dar el se aruncă de-a curmeziș peste șa și, mîndru, vedem pe călăreț sprijinindu-se în scări. În dosul lui, o slujnică se aruncă pe un țap și așteaptă, mulțumită, momentul plecării. Înaintea lui, un caporal poftește pe amică-sa să se urce în căruță, apoi el însuși se urcă și se trîntește în șezut. Astfel, trenul se încarcă... Tot fețe mulțumite. Tot omul, pentru banul său, cel puțin aste cinci minute, își poate fi pe plac.

La dreapta este o casă rotundă, în care vedem biliardul.

Două calfe-și încearcă puterile, iar alți trei își petrec privind la jocul lor.

Lîngă această casă e o grămadă de oameni. În mijlocul lor este un om care singur este o întreagă orchestră. În spate are o tobă mare; în cap are o alcătuială plină de țingălaie; la pept îi este atîrnată o naeră; la cotul stîng are un ciocan; în sfîrșit, pe pîntece are un fel de flașnet cu taste. Cu dreapta învîrtește spre a scoate sunete din flașnet; cu degetele de la stînga joacă pe taste; cu cotul bate toba; cu gura suflă în naeră şi cu capul bate tactul spre a pune ţingălaiele în mişcare.

Oamenii stau, ascultă, văd şi privesc uimiţi unii la alţii.

Ei bine! un om care face cinci la un loc.

Dar de! alăture este o altă grămadă de oameni.

Jos pe pămînt e întinsă o rogojină curată. Pe rogojină este aşezată o mică grupă. Un mitocan cu căciula de astrahan, cu peptarul cusut cu fir şi cu fundoiul pus în creţeli bine aşezate. Înaintea lui este ulcioara cu vin. Lîngă dînsul îi şade soţia tînără, îmbrăcată în o scurteică de mătase. Între dînşii le stă fetiţa, cu cămaşă de borangic, cu o cătrinţă albastră împodobită cu fluturi dinainte şi cu alta roşie dinapoi. Fată cu catrinţe cu tot nu e decît de un cot şi trei degete; dar copiii nu se măsoară cu cotul: tot ea rămane centrul grupei.

Înaintea grupei stau patru muzicanţi din Bulgaria, cu fesurile ciucurate pe cap. Ei cîntă unul din acele cîntece jalnice şi pline de o visătorie îmbătătoare care produce icoana Bosforului chiar şi în sufletul acelora care nu l-au văzut încă aievea. Oamenii de din prejur ascultă. Mitocanul şade cu privirea aţintită la pămînt, liniştit, nepăsător, nesupărat, ca şi cînd singur ar fi în lume ori lumea numai de dragul lui ar fi fost făcută.

Într-un tîrziu el îşi rădică privirea. Gîndurile i se oglindesc în faţa bărbătească. Astăzi e ziua de Paşti!

„Alta! grăieşte el aşezat. Una românească!"

Muzicanţii cîntă hora.

Mitocanul ascultă cîtăva vreme, apoi se rădică şi începe să joace singur, cumpătat şi fără de a ţinea seamă de împregiurimea sa. Cît ţine rogojina el e stăpîn.

În vreme ce stăpînul rogojinei se prinde singur în horă, lumea vine şi se duce, ieşind pe portiţa din dreapta la uliţă.

Aici apoi ne oprim uimiţi. Uliţa e tîrg. Un amestec pestriţ de oameni ni se mişcă înainte şi înapoi; mai devale se vede dulapul cracos; sună trîmbiţi, tobe, flaşnete şi clarinete; covrigarii îşi oferă marfa; precupeţii strigă „lămîi, portocale"; de alăturea ne cheamă un prooroc ca să ne dea o „planetă" pentru un ban și să ne prevestească de noroc; băbuca din cealaltă parte ne poftește la „floricele calde“; lîngă dînsa e băiatul cu mezelicuri; mai departe se frige fleica și cîrnățeii; într-o curte din stînga e altă ediție a cailor înțepeniți în fiare; în dosul cortului, un alt cort, înaintea căruia cîțiva oameni îmbrăcați în tricot învită pe public să intre; la dreapta, în sfîrșit, e grădina cea mare, plină de corturi; aici lumea se îndesuiește zgomotos și pintre rîsetele și vorbele împreunate în valuri de grai omenesc străbat tobele mari, clarinetele, scîrțîitura cadențată a dulapului, și tocmai din fund, tarafurile de lăutari, cimpoile, vioarele și cîte un fluier păstoresc. Pretutindenea lume, dar lume, încît nu mai vezi oamenii de lume.

În mijlocul acestui zgomot neastîmpărat înainte de toate ni se arată chipul liniștei depline: un șir de oameni care zac întinși pe iarbă în neorînduială întîmplătoare și dorm un somn adînc și împrospătător.

Numaidecît în apropiarea lor sunt mese lungi, alcătuite din cîte două scînduri de brad înțepenite pe niște pari bătuți în pămînt. Împregiurul meselor e plin de soldați, mitocani și olteni, care gustează fleica și cîrnățeii; pe sub mese e plin de ghioci de ouă roșii. Mesenii, cumpătați și cuviincioși, grăbesc spre a putea lua iarăși parte la veselie.

Dincolo de mese sunt rogojinile cu grupe de familii cărora astăzi, în lunea Paștelor, nu le-a priit prînzul acasă. Gospodina așează ștergarul pe iarbă, îi deznoadă cele patru colțuri și bucatele bine așezate ies la iveală. E aici friptură rece, cozonaci frămîntați din făină albă, ouă roșii și de tot felul de mezelicuri ce adimenesc privirea. Copiii se adună împregiurul mumei; iară tatăl se rădică și privește împregiur spre a-și căuta prietenii.

Dar mulțimea este în mijloc. Aici e hora, aici sunt horele.

Un cimpoieș începe să cînte. Cîțiva flăcăi teferi se apucă de brîu și încep să frămînte pămîntul. La tot pasul un nou voinic se prinde în horă, și pînă ce ai număra o sută, hora se întinde cît ograda. Acum jocul e cumpătat, căci cu sutele se numără jucăușii. Colo, în faţă, îşi bate pintenii un scînduroi de geandarm, încît dacă l-ai tăia în patru, tot n-ai scoate pitici. Înşiraţi pe lîngă dînsul sunt alţi geandarmi, pompieri pieptoşi, vînători sprinteni, roşiori scoşi din cutie şi toţi ceilalţi osteni. Printre dînşii se iveşte pe ici, pe colo cîte o femeie izolată, ce îşi urmează jocul fără de a privi în lături. Dar aceştia nu sunt decît un petec: hora este a oltenilor. Flăcău lîngă flăcău, unul ca altul, ei se înşiră de brîu şi dau sprinteni înainte. Căciulile de miel sunt rădicate în creştet şi vedem un şir de frunţi late, înalte şi ieşite peste faţa obrazului, vedem un şir de feţe perdute în senină veselie. Unul se frămîntă neastîmpărat, altul se răsuflă în chiote, al treilea se mişcă încet, cu zîmbetul mulţumirei pe buze, în sfîrşit, toţi sunt perduţi în horă.

De alăturea, un vînător apucă fluierul şi numaidecît se încinge o a doua horă împregiurul lui. Apoi o a treia împregiurul unui flăcău, ce cîntă din vioară; o a patra şi aşa mai departe. Una se desface, alta se încheie: şirul nu se întrerupe.

Două neveste tinere, cu ştergare subţiri şi aruncate alene pe cap, cu altiţe cusute în negru şi albăstrui şi cu cătrinţe bătute cu fir peste poalele albe, se plimbă pintre horele încheiate.

— Nu te prinzi, soro, la horă? le întreabă un flăcău.

— Suntem de dincolo, de pe la Sibii, răspunde una dintre ele. Noi avem alte jocuri.

Înapoia lor vin trei ardeleni, în portul lor atît de lins. Pălăria rotundă cu o floare de dinainte, peptarul strimt şi alipit de trup, mînecele largi ale cămăşii căzute în jos, cămaşa scurtă legată cu brîul îngust, încreţituri dese şi cioaricii albi şi strimţi, încît se întind pe pulpile rotunde.

Vin apoi doi băieţi, precum se vede, fraţi, fiind îmbrăcaţi în haine nouă de acelaşi croi şi de aceeaşi pănură. Ei străbat cu îngrijire printre mulţime, ca nu cumva hainele să li se păteze şi să sufere ocară după ce se vor fi întors acasă.

Un băcan a venit cu soţia şi cu fiica sa; un alt domn, ce seamănă a funcţionar, trece singur. Astfel se urmează apoi lungul șir de oameni, care au venit spre a-și petrece privind și a se bucura de veselia altora.

Soarele sfințește: lumea se rărește; în amurgul serii grădina se deșeartă. Numai pe ici, pe colo mai rămîne întîrziat cîte un suflet rătăcit.

Apoi oamenii se așează la odihnă, dorm și își petrec noaptea în visurile haotice pe care ziua le-a lăsat în sufletul lor, iară altă zi își urmează lucrarea obicinuită, rumegînd la petrecerile zilei trecute.

Noi, care ne credem rădicați cu o treaptă mai sus decît aceste suflete nepretențioase, cum am petrecut noi sfînta zi de Paști?!

ST. GEORGE

ICOANE ZUGRĂVITE CU DEGETUL

Ce proastă petrecere! Oștiri ce se luptă cu noroiul, bombe ce se descarcă de dragul zgomotului, certuri, ocări, sudălmi, mizerie politică! Apoi plătește chirie dacă ți-a mai rămas un fir de para, părăsește-ți locașul, te mută în altul, sparge oglinzi, te ceartă și te necăjește, căci e St. Gheorghe!

Da! proastă petrecere!

Dar — lăudat să fie numele Domnului! — nu e tot așa.

La țară, la sat, ziua e mare, o zi de veselă sărbătoare.

Încă în după-amează ziua ajunului, fetele, flăcăii și copiii ies în țarină ori se duc la pădure și se întorc acasă încărcați cu iederă și cu crengi de rug. Din iederă se împletesc cunune verzi, iară crengile de rug se pun în cruci pe la portițe, pe la ferestri, pe deasupra ușilor și cu deosebire pe la grajdul în care se adăpostesc caii și vitele. Așa „e bine“, altfel intră ielele și strigele, fură laptele de la vaci, fură somnul copiilor, visul fetelor și norocul flăcăilor.

Acolo unde intrarea e închisă prin rugii înghimpați nici iele, nici strigi nu intră, pentru că văd semnul peste care nu au putere de a trece, și vacile dau lapte, copiii dorm duși, fetele se perd în visuri plăcute, iară flăcăii rămîn harnici și norocoși. Altfel, toate casele, toate curțile se încarcă de podoaba primăverii.

Biblioteca Fac. de I...

În amurgul serii, copii, fete și flăcăi umblă pîndiș prin curte. Fiecare își ține mînile la spate și caută să „apuce golul“ celuilalt, căci acum e vremea urzicei... Și iată-l c-o apucă! Stănuț atinge cu urzica brațul dezvelit al Măriuchei. Măriuca țipă speriată, apoi se întoarce și îl atinge cu urzica peste gît ... Apoi goană, apoi hohote, apoi țipete giur împregiurul curții, afară la uliță, de-a lungul uliței, pe la fini, pe la vecini, și prin casă, și pe-afară, mic și mare, satul întreg se pune în goană, căci cum se începe primăvara, vremea de lucru, și cel mai sprinten e cel mai vrednic.

Obosiți, în sfîrșit, cu toții se apropie de adăpost. Fieștecare se laudă că a nimerit pe cutare și pe cutare de atîte și de atîte ori și că însuși nu a fost nimerit decît în urma cutărei ori cutărei întîmplări neprevăzute, chiar numai de atîte și atîte ori. Spune apoi pe cine a nimerit și l-a nimerit în anul trecut și în anul mai nainte de cel trecut; tatăl și muma își spun din tinerețe; bunul și bunica ascultă și îi cheamă pe toți la din vreme odihnă, căci mîne, pe cînd ziua se dezvăluie din noapte, cel mai harnic și cea mai harnică fură smîntîna de pe izvorul din crîng.

Vestea luminei abia se ivește la răsărit, cînd fetele, în găteală sărbătorească, care mai de care grăbesc cu ulcioarele curățele la izvorul cu apa ceea bună. La izvor se întîlnesc, schimbă vorbe, își fac de lucru și stau neastîmpărate. Ar pleca, dar nu le duce gîndul, ar mai sta, dar nu li se cuvine.

„Aide, soro! — zice una — căci ne apucă flăcăii și ne stropește cu apă din izvor.“

„Aide, soro!“ zice alta.

„Aide, soro!“ zice a treia.

„Aide, soro!“ zic toate, dar nici una nu pleacă.

Flăcăii ascunși prin crîngul de dimpregiur deodată năvălesc asupra lor. Fetele țipă speriate, uimite și dezmierdate și ca o ceată de prepelițe fug care încotro; dar sprinteni sunt voinicii și iuți la pas ... Unul cîte una: ia ulciorul și varsă din el în fața rumenă, căci așa e bine, așa este obiceiul, așa se împroaspătă sîngele și ca pe un prisnel învîrtește trupul.

Dar scurtă e petrecerea, căci cu toții au de lucru; fetele grăbesc la rînduiala casei, iară flăcăii dau pas, ca să aducă vitele de la pășune.

Simina, pe cît de harnică și de sprintenă în mijlocul gospodăriei, pe atît de nepăţită și de neîndemînatică în faţă cu flăcăii, rămîne cea din urmă, Ea stă supărată, cuprinsă de spaimă și nehotărîtă în cale, pe lîngă izvor. Obrajii calzi, părul luciu, salba sclipitoare și mînecile încrețite îi sunt pline de stropi rotunji, iară ulciorul răsturnat zace deșert la picioarele ei. Ar plînge, ar rîde, ar pleca și ar mai sta.

Toader stă turburat lîngă dînsa. El își scutură pletele.

— Auzi, Simină, — grăiește el — nu te supăra, așa-i obiceiul. N-am voit, zău n-am voit.

Apoi îi pune stînga pe umăr, iară cu mîneca de la dreapta îi șterge stropii de pe faţă, de pe păr și de pe salbă.

— Vezi, așa! urmează el. Să vede că ești o copilă. Uită! mă duc să-ţi umplu ulciorul.

Și îl ia, se duce la izvor, îl umple și se întoarce cu el la Simina, ce stă dîcoasă la locul de mai nainte.

Ea primește ulciorul, își netezește vestmîntul și e gata să plece.

— Vezi, așa! îi zice Toader. Dară astăzi vii la joc?

Simina rădică ochii, îi privește în faţă și mișcă din buze, dar grai nu scoate.

— Cum ai zis?

— Nu știu! grăiește mai tare. Dacă m-a lăsa mama.

Grăind aceasta, pleacă și se duce cu ochii în pămînt. Peste puţin, însă, faţa i se însenineazǎ. Iarăși surîde în veselie copilărească, și, fricoasă, își întoarce privirea îndărăt și, speriată, merge mai departe cînd vede pe Toader privind de pe colnic în urma ei.

„Oare pentru ce tocmai pe mine m-a stropit cu apă din izvor?! se întreabă ea. Și cum m-a șters cu mîneca, și cum mi-a umplut ulciorul, și cum a zis să viu la joc ...“

Ea grăbește, grăbește acasă, iară intrînd în curte, întîmpină pe mumă-sa cu cuvintele:

— Mamă ! au venit flăcăii și ne-au stropit cu apă din izvor. Uită! ce-a făcut Toader cu mine! Toader al Martei lui Boboc.

— Ce zici, chiar așa ? ! Sărmana de tine ! grăiește muma zîmbind, apoi îi netezește părul, îi ia din mînă ulciorul și îi sărută fruntea. Așa sunt flăcăii, sunt șireți !

Tatăl, stăpînul casei, șade la o parte pe un polobocel așezat cu fundul în sus. Pe cap nu are nimic ; pe trup nu își are decît cămașa albă ; cum șade, se razămă ținînd palmele pe genuchi. Înainte îi stau trei oameni : un flăcău zdravăn, un băiețan și un om mai în vîrstă ; unul slugă, altul porcar, iară al treilea, cioban. Astăzi se încheie un an și se începe altul, astăzi se hotărăște simbria și să reînnoiește învoiala cu stăpînul.

Cînd fata intră, tatăl își poartă privirea la dînsa și ascultă cuvintele ei.

Da ! își zice el printre buze. Boboc este « om din oameni »“ și se tîrguiește mai departe.

Se hotărăsc datoriile ; stăpînul își spune slăbiciunile, părți bune și părți rele ; se statornicește simbria, atîția bani, atîtea opinci, atîtea rînduri de cămeși, sumanul obicinuit, cojocul pentru vremea de iarnă. În sfîrșit, stăpînul se ridică încet și cumpătat, mișcă din ochi, mișcă din cap și grăiește :

— Auzi, nevastă ! adă-ne cîteva picături de rachiu !

Stăpîna casei numaidecît se arată cu șipșorul și cu păhărelul puse din vreme îndemînă, își netezește cătrința, își suge buzele și poftește de bine pe cei de față. Acum se umple paharul, se închină în sănătate și noroc : stăpînul și stăpîna dau mîna cu noii casnici ori cu vechii oameni ai casei, iară copiii stau în dosul lor și iau parte ca privitori la această sărbătoare.

Se închină și iarăși se închină : Să dea bunul Dumnezeu bine la casă și bine la masă, rod în cîmp și rod în deal, noroc și sănătate, să dea bucuria copiilor și veselia bătrînețelor.

Deodată răsunetul clopotelor străbate prin vale.

Urmează o altă parte a zilei.

Mic și mare se îmbracă de sărbătoare, și peste puțin ulițele pornesc în pas cumpătat spre sfînta biserică.

Astăzi e slujbă mare. Preotul îmbracă cele mai alese faloane; şapte băieţi îmbrăcaţi în stihare curate poartă ripidele şi sfeşnicele în faţa altarului; toţi cărturarii satului se adună să judece lumea, iară bărbaţii ies la cîmp, la stînă. Astăzi se înţarcă mieii şi oile se „bagă în lapte".

Isăilă, ciobanul, dă de lucru la trei ciobănei. E mare turma şi bine hrănită. Cinci sute şi atîtea de oi de la atîţi şi atîţi stăpîni sunt la un loc. Pe cînd însă stăpînii se adună, mieii sunt desfăcuţi de lăptare, sterpele şi berbecii sunt aleşi la o parte, şi oile de muls sunt vîrîte în stînă. Dulăii pîndeşi stau împrejur, culcaţi pe labe şi căutînd cu ochii porunca stăpînului lor.

După ce oamenii s-au adunat, ciobanul ia legătura de răbuşuri şi înşiră de pe acest catastif al său care cîte şi de ce fel are. El cunoaşte toată caia de pe păr, de pe umblet, de pe muget, de pe nărav, şi unul singur dintre stăpîni nu se plînge, căci ştie că Isăilă nu greşeşte.

Acum începe a se mulge. Stan are numai cinci oi lăptare: el începe. Le mulge pe toate cinci şi scoate jumătate de oca. Acesta e un „lapte". Altul are douăsprezece oi şi scoate o întreagă oca. El are doi „lapţi". Iarăşi altul are doi, doi şi jumătate, trei, ba Petrea Ciocan chiar zece la un loc. Şi apoi acela care are un lapte mulge o dată toate oile, care are doi lapţi le mulge de două ori, iară Petrea Ciocan zece zile e stăpîn pe întreaga turmă.

Oamenii glumesc, rîd, se necăjesc unii pe alţii. Iată colo unul, slab şi grăbit la mişcare, e om bogat, dar zgîrcit: el mulge încît ar scoate sînge din uger. Toţi rîd, dar lui nu îi pasă, căci voieşte să scoaţă cu un lapte mai mult.

Altul, bine hrănit, vesel şi cumpătat, îşi împlineşte lapţii, apoi mulge mai departe şi toarnă în laptele neîmplinit al finului său. Iarăşi rîd oamenii; dar lui nu îi pasă, căci voieşte să arate că „are de unde"! Petrea Ciocan e cel din urmă. El stă zîmbind cu mînele încleştate pe burtă. Îi plac glumele oamenilor, îi place veselia, ar dori ca tot ziua de St. George să fie.

— Isăilă ! — grăieşte el — mulge tu, căci eu nu mă pot apleca ! Ha-ha-ha ! Şi rîde încît îl trec lacrimile de gluma pe care a făcut-o.

Isăilă mulge, însemnă lapţii pe răbuşuri, şi cînd ziua se învăluie din noapte, cu toţii se întorc acasă.

. . . .

Iară noi ? ! Citim actele relative la darea în judecată a foştilor miniştri, buletinele de război, somaţiunile proprietarilor de case şi ne cîntărim păcatele negre sub salcia verde. Proastă petrecere !

Da ! sarbădă e viaţa, sarbădă pentru cei cu inima deşeartă şi cu capul sec !

MOŞII

MULTE ŞI MĂRUNTE

Apoi da, Moşii !... mai ales acum, Moşii ! numaidecît, Moșii !

Acum cîteva săptămîni stam în uliță și priveam la roșiorii, la călărașii, la tunarii, priveam adică la oştenii români ce plecau la Dunăre ca să dea piept cu turcii şi să apere hotarele țării. Cineva, nu știu cine, un trecător, îmi privi cu ochii aprinși în față.

— Uite ! — îmi zise el — parcă se duc la Moşi !

Şi era destul să privim la fețele oştenilor și la mulțimea viu mişcată, pentru ca să ne putem face o închipuire lămurită despre aceea ce bucureşteanul înțelege cînd zice „Moşi": oameni perduți în veselia clipitelor trecătoare.

În adevăr, Moşii sunt un fel de sărbătoare olimpică, la care se adună românii din raza topografică a Bucureştilor; muntenii, oltenii și ardelenii se întîlnesc spre a se cunoaşte unii pe alții, spre a-şi arăta fiecare hărnicia, spre a-şi schimba între dînșii roadele muncii și spre a petrece împreună cîteva zile de veselie. Este un tîrg de țară, o expoziție națională şi o mare ospeție poporală.

Vro două săptămîni de zile oamenii mereu sosesc, stau și pleacă. E însă o zi în care mişcarea culminează: joia înainte de sfintele Rusalii; și aceasta e ziua bucureştenilor. După un frumos obicei, care s-a păstrat pînă în zilele noastre, în această zi chiar şi Domnul şi Doamna ies la Moşi, unde le este pregătit un anume cort. Astfel, aceasta e frumoasa zi în care domn şi popor petrec împreună şi cu bucurie se întîmpină. Bucureşteanul atît de dispus la veselie în această zi se leapădă de toate necazurile vieţii, îmbracă cel mai frumos vestmînt al său, ia cîştigul zilelor trecute şi pleacă la Moşi: a merge în această zi la Moşi, a cumpăra ceva, a fi vesel şi a ura pe Domnul şi pe Doamna este un vechi şi sfînt obicei, o datorie pe care nimeni nu o poate călca fără de mustrare.

Dar acum?... Acum, cînd fiii ţării aşteaptă lovitura turcilor la ţărmurii Dunării, cînd ţara este împăienginată d-o oştire streină şi ameninţată poate de a fi împăienginată de o duşmană oştire, acum, după ce ne-am declarat ca fiind în război cu turcii, în aceste vremi grele ce vor să mai zică Moşii? ! mai sunt oameni dispuşi a se aduna? mai pot fi ei veseli?

Apoi da, dacă sunt români! Românul şi la luptă merge ca la Moşi: cum adică în ziua Moşilor să nu uite că vremile sunt grele?

Uită? nu uită? aceasta-i întrebarea care dă zilei o însemnătate istorică.

Viaţa noastră e atît de deosebită de viaţa altor popoare, românul de la fire are o individualitate atît de pronunţată, încît e foarte greu a nu judeca rău despre cele ce se petrec în această ţară. Adeseori suntem mîhniţi de nedreptatea cu care judecă streinii despre noi, şi dacă ne dăm bine seamă, aflăm că îndeobşte şi noi avem o rea părere despre noi înşine, cauza e că streinii nu ne cunosc şi că noi înşine numai arareori ne dăm seamă despre cele ce facem.

Mai ales la 10 mai tot omul cugetător a trebuit să se convingă despre aceasta.

A fost aceasta o mare zi în viaţa poporului român. Înainte de toate, ea ne aduce aminte începutul unei epoce binecuvîntate şi apoi este ziua în care România a dat expresie formală unei dorinţe care de atîta vreme înalţă sufletele tuturor românilor şi s-a hotărît a pune în cumpăna vieţii viaţă şi avere pentru o idee, ce s-a strecurat prin veacuri îndelungate pînă astăzi.

În această zi însemnată, Bucureştii erau în haină sărbătorească, dar tăcuţi şi cumpătaţi, inima ţării bătea mai domol decît cu un an în urmă.

Streinul, deprins cu dispoziţiunile ţării sale sau cu ale popoarelor pe care le cunoaşte, stă uimit şi nu ştie ce să zică, ori voind să zică ceva, judecă nedrept; românul, făcînd cum face, urmează pornirea firească a sufletului său şi nu mai se întreabă pentru ce adică face tocmai precum face, ori întrebîndu-se, îndeobşte se crede mai rău decît ce este.

Astfel vedem că în ziua următoare unele dintre ziarele din Bucureşti dau ştire despre manifestarea entuziastică ce nu a fost, iară altele, şi anume unul, jignit că nu a fost, aruncă vina asupra străinilor care sunt în capitală.

Cum?! Străinii în Bucureşti? Ori acest oraş nu e românesc din creştet pînă în călcîi?! Cînd fiorul trece prin vinele Bucureştilor, mai este cu putinţă ca cineva în acest oraş să nu fie purtat de valurile ce se ridică? Cînd una sută optzeci de mii de suflete române sunt purtate de o mişcare viforoasă, alte cîteva mii de suflete streine, dintre care cele mai multe lipite de această ţară, vor putea să puie stavilă mişcării?! Niciodată! Românul e cumpătat, îndelung răbdător şi de o rară linişte sufletească; tocmai pentru aceea, însă, cînd el se aprinde, apoi este aprins şi numai faptele îi potolesc văpaia.

În această zi el nu s-a aprins şi aceasta dovedeşte că este mult bun-simţ într-însul şi puţin într-aceia care sunt dispuşi a-l osîndi pentru aceasta.

Ziua de 10 mai 1877 este ziua unei mari hotărîri; şi omul teafăr, după ce a luat o hotărîre, nu mai are nimic de zis: el *tace* şi *face* ... Nu! nu noi suntem poporul care-şi laudă ziua înainte de apusul soarelui.

....

Vă închipuiţi, dragilor mei cititori că trecîndu-mi prin gînd aceste multe şi mărunte, era peste putinţă ca să nu mă apuce un viu dor de Moşi. La Moşi, acum, trebuia să fie ceva deosebit, ceva nemaipomenit, o comoară nesecată pentru „icoanele zugrăvite cu degetul“, ba chiar unele întîmplări care foarte lesne vor putea să fie elemente de lămurire atît pentru noi, cît și pentru aceia care vor scrie istoria timpului în care trăim.

M-am hotărît dar a pleca la Moși și a spune posterității tot ce am văzut, am simțit și am gîndit, a mă face adecă nemuritor prin cîteva trăsături de condei.

Dar bine, să ne înțelegem.

Închipuiți-vă că eu sunt un burete, iară Bucureștii și Moșii sunt o mare plină de feluri de stridii mititele; vă închipuiți apoi că eu, ca burete, mă arunc din iatacul meu în mare și înot precum mă duc valurile și mă umplu de stridiile ce cad în cercul meu de atracțiune; în sfîrșit, vă închipuiți că mă întorc acasă, iau cîteva bucăți de hîrtie și descarc pe ele micile vietăți cu care m-am îndopat.

Așadară, burete, mare și mii de feluri de stridii mititele: nimic izvorît din mine însumi, ci toate reflecții la lumea prin care am trecut.

Să începem:

S-a întîmplat că tocmai cînd am sosit la poliție ieșea pe poarta de din dos o companie de geandarmi pedestri. Înainte erau doi corniști și doi dobași: unul dintre corniști sufla un marș; dobașii băteau tactul; compania înainta în patru despărțeminte; doi sergenți mergeau în coada companiei, iară eu apucai pasul și mă luai după dînșii.

Intrarăm în Lipscănie. În dreapta și stînga se varsă lumea; în mijloc gonesc birjarii; la ușile prăvăliilor cască neguțătorii; dar toate aceste sunt infuzorii care nu intră în burete. Am plecat odată cu compania, apoi cu compania să mergem, căci nu este lucru mai plăcut decît a ținea pasul.

Așadară, compania. Pasul e ușurel, ținuta e ca vărsată; oamenii se mișcă încît parcă n-ar umbla pe pămînt; făpturile bine potrivite, stat mijlociu, spetele încovoiate, umerii depărtați, pieptul rădicat și cliciurile legănate, uniforma curată și lipită pe trup; mănușile albe; aceasta e compania. Ea înaintează de-a lungul Lipscăniei, trece peste piața St. Gheorghe și intră în Calea Moșilor, iară oamenii, auzind trîmbița și dobele, ies de prin prăvălii, ori se adună pe la cotituri și o privesc, intrînd cu toptanul în găurile buretului.

Calea Moșilor e lungă și compania se învechește, dar dobele sună și trebuiește să ținem pasul. La dreapta și stînga sunt casele și prăvăliile; ușile sunt pline de privitori; pe la ferestrele deschise se îndesuiește lumea. Astăzi tot omul e mîndru de a locui pe Calea Moșilor, își adună rudele și amicii și le zice:

— Am să vă dau o zi pe care o veți ținea minte; luați loc la fereastră; vedeți birji, vedeți trăsuri boierești, vedeți lumea pestriță; iată o companie de soldați; mai au să vie geandarmi călări, ofițeri și, în sfîrșit, o să vedeți! Dar cînd trece Domnul și Doamna, să-mi faceți și mie loc la fereastră.

Așa grăiesc oamenii pe la ferestre. Dar cineva îmi pune mîna pe umăr. Este un cunoscut? e vreun prieten? Nu! e un unchiaș ca de cincizeci și cîțiva de ani, scurt și îndesat, cu o pălărie lătăreață în cap, cu un cojoc scurt și fără de mîneci pe trup, cu cămașa lungă strînsă la brîu, cu cioarecii strimți și cu opincile turtite la talpele picioarelor. Îi privesc în față. E ras, dar nu de curînd; mustața lungă și lată îi cade peste încheieturile buzelor; dungile feții lui arată de anii petrecuți; ochii îi sunt aprinși, privindu-mă asemenea unui om care are ceva pe inimă și trebuie să grăiască oricui, dar trebuie să spuie.

— Ei! îmi zise el, ca și cînd de mult și-ar fi dat silință a mă convinge și acum a dat de o dovadă neîndoioasă. Ei! nu sunt floricele?! Uită-te la oameni trupeși! uite ce curățel! uite cum se duc! Ai văzut rușii?

— I-am văzut.

— Atunci, i-ai văzut, grăi el mulțămit, apoi îmi apucă brațul. Și eu am un fecior la oaste; e dus la Calafat; sergent-major. Voinic făcut... așa ca și mine, dar mai nalt, colea piept. Sunt trei ani de cînd l-au luat; dar acum e sergent-major!

Și apoi bătrînul începu să intre în burete. El îmi spuse că e de la Cîmpulung, că are patru feciori, tot unu ca unu, că dintre patru cel mai mic umblă la școală, cel de al doilea e aici în București la negoțătorie, cel de al treilea e sergent-major, dus acum la Calafat, iar cel mai în vîrstă e perceptor, perceptor în oraș. Acesta s-a căsătorit cu fiica unui preot, care are un fiu ofițer tot la Calafat și unul aici în București, scrietor la tribunal.

Îi spusei că și eu am fost la Cîmpulung.

— Ai fost? zise el îmbucurat. Ai văzut? Ai văzut oraş curăţel? case bine făcute, oameni vîrtoși, neveste frumoase, ştii, ca la munte.

Și iarăşi urmă unchiașul să îmi spuie că el n-a învăţat carte pentru că în vremea lui nu era decît dascălul cu panahida, niște tăblițe de lemn; dar acuma este „la noi în oraş" şcoală; bună şcoală! și unul dintre feciori îi este sergent-major, dus acum la Calafat, iară cellalt e perceptor la oraş.

— Dar să-mi vezi băiatul! urmă el, oprindu-se și privind îndărăt.

În urma noastră venea un tînăr ca de șaptesprezece ani, îmbrăcat în haine nu scumpe, dar curate, cuviincios și cu fața deschisă.

— Ăsta e! îmi grăi bătrînul. Mergem la Moși.

— Apoi da! — îi zisei — astăzi e ziua Moşilor. Ştiţi că vine și Domnul și Doamna.

Aici buretele e sec.

— Dumnezeu să-i țină mulți ani! grăi bătrînul.

Dar cum a grăit, aceea se poate auzi, se poate vedea, s-ar putea doară spune, dar scrie nu se poate.

— Da — zise bătrînul după o pauză — să-i țină Dumnezeu! Au fost și la noi la Cîmpulung și tocmai ziceam băiatului: „Aide să mergem la Moși, ca să-i mai vedem o dată!"

Nu ştiu cum şi nu ştiu pentru ce, de aici înainte unchiașul parcă nu mai avea să-mi spuie nimic. Am mers alăturea, ţiind pasul companiei, pînă la capul Podului, și aici ne-am despărțit, mergînd el cu fiul său la stînga, iară eu la dreapta.

Intrarăm în Moși. Mai nainte să stăm însă puțin locului și să răsuflăm.

Doi ochi are omul și două urechi numai; chiar însă nici cu aceste două perechi nu poate culege decît foarte puține arătări din lume, căci legea firei este, ca omul o dată, numai un singur lucru să poată lua aminte, numai o singură gîndire să îşi poată înfăţişa. Mai mult dar decît în toate, în lucrarea sufletească trebuie să ţinem pasul şi bine să băgăm seamă ca nu cumva, intrînd în Moşi, să nu mai vedem nimic şi să fim siliţi a întreba pe alţii ce va să zică „Moşi".

Aşadar, să privim Moşii din depărtare.

Un furnicar?!... Aşa ceva, dar nu tocmai... Într-un furnicar toată furnica îşi caută de treabă şi ştie ce face; la Moşi, toţi oamenii caută ce găsesc şi nici unul nu prea îşi dă silinţă de a se lămuri despre ceea ce face.

Un pustiu nisipos?! Apoi da! vîntul bate şi valuri-valuri goneşte păturile de nisip. Cam aşa-i şi la Moşi. Pune-te în mijlocul drumului şi te ceartă cu vecinul tău: deodată valurile se pun în mişcare şi mulţimea se adună ca un vîrtej împrejurul tău. E ceva, dar nu întocmai.

Un stup în care tînăra generaţiune tocmai se pregăteşte spre a părăsi dulcele adăpost al fagurilor, aşteptînd în zgomotos neastîmpăr ca matca să-şi întinză aripele şi să se avînte din coşniţă.

Aşa ceva! O mulţime pestriţă şi îndesată, încît parcă n-ar fi greu să străbateţi cu un cal sirep peste capetele oamenilor, o ceată fără de margini hotărîte, mişcată după pornirile întîmplătoare şi fără de nici un ţel vădit, un zgomot de mii şi mii de feluri de sunete împreunate astfel încît nu se mai alege din ele decît o trîmbiţă răguşită şi o tobă zbîrnăitoare, ce pare a fi tactul de pulsaţiune al acestei mări de vietăţi... steaguri, fum, strigătele birjarilor, biciurile vizitiilor, cîte o pălărie cu rozetă, o trăsură, cîţiva oameni ce se îmbulzesc, un flăcău cu un coş pe umăr, o femeie cu rochia roşie, un copil ce plînge, un ofiţer călare, două femei frumoase într-o birjă, o ţigancă cu ghiocei de mare, un cazac beat, un şir de turtelari „dulce cu migdale", miros de fleică şi cîrnaţi, lăutari, pulbere; staţi puţin! să culegem bucată cu bucată.

La dreapta, de-a lungul şoselei, vedem roate, osii, care întregi, scări, doage, obezi, ceapă, usturoi, căciuli de miel, pălării lătăreţe, pei argăsite, opinci, cojoace împodobite cu flori, fel de fel de pînzeturi, tort boit, cîte o babă cu buruieni de leac, cîte una cu gogoşi calde, cîte un vrav de nuci, de poame uscate, de alune, noi, în sfîrșit, vedem o mulțime de lucruri puse în vederea trecătorilor. Cui îi place poate să cumpere. Dar mult e de vîndut şi puţin de cumpărat. Cei cu negoțul stau şi aşteaptă, iară cei cu punga trec şi se duc.

Sunt cam mulţi oamenii, dar din puţine părți și cu puţină treabă. Aici încă de departe se simte că timpul hîrtiei-monedă se apropie.

Dar sunt două lucruri care în cumpăna vieții apasă mai mult decît toate comorile lumeşti şi totuși în țara noastră se cîştigă cu cel mai mic preț: sănătate şi voie bună. Aceasta e comoara sufletească pe care tot românul bine plămădit o aduce cu sine în lume ca paravan pentru necazurile vieţei. Dacă-i bine, românul e vesel; dacă-i rău, numai în ciudă e vesel; dacă are noroc, nu se astîmpără pînă ce nu poate face și pe alții părtași de dînsul; dacă păgubeşte, își face har de pagubă, căci „s-a brodit o dată ce s-a brodit şi prost e care vrea să facă din făcută nefăcută", și românul nu „stă cu țiganul la pagubă". „Mintea românului cea de pe urmă" te dezvinovățește chiar şi de cea mai grosolană greșeală numai să nu te necăjeşti, căci, în sfîrșit, „necazul îl rabdă baba care n-are dinţi să îl mestece, ci îl înghite întreg, încît îi rămîne nod pe inimă".

Războl, turci, moscali, criză de bani, hîrtie-monedă, toate sunt mofturi: e ziua Moșilor. Azi, sănătate și voie bună; mîne, vom vedea de celelalte.

Să ţinem dar pasul și să mergem înainte.

Numaidecît, la dreapta, e un mare cort cu două steaguri puse pe prăjine lungi și cu o pînză ceruită plină de figuri bizare în faţă. Lîngă cort, un alt cort, mai jos o baratcă, apoi iarăși un cort deschis, unul mai mare lîngă dînsul, şi astfel un şir întreg. Acestea sunt aşezămintele de artă, menite a da publicului cîteva momente de repaos sufletesc.

La stînga, în faţă cu acest şir, e altul: sunt „bazaruri" unde „nobilii comitenți" își pot compăra turtele „dulci cu migdale", păpuși, cai cu coada pană, fluiere, trîmbițe, zbîrnăitoare, elegante brăţare, marfă de Constantinopol, juvaericale, în sfîrșit, fieșcare după pungă și poftă.

La dreapta și stînga toate sunt mai după vreme, loc și întîmplare; dar aceasta nu supără lumea. Nu-i ca în alți ani; dar sănătate să dea Dumnezeu și voie bună! atîta pagubă! Pe la mijloc lucrurile rămîn tot ca în alți ani.

Baloanele străvezii se leagănă prin văzduh, mulțimea se îndesuiește făcînd gură, trăsurile la tot pasul se încurcă, geandarmii mănțin ori cel puțin își dau silința de a mănținea ordinea, pe ici, pe colo cîte un cîrd se strecoară din dreapta la stînga, din stînga la dreapta, printre birji, pe sub botul cailor, țipete, hohote și cotituri.

Dar stați! O trîmbiță sună! Ochii mulțimei se îndreptează spre izvorul acestui sunet. Înaintea celui dîntîi cort se vede sus o fetiță ca de cincisprezece ani, durdulie, cu capul căpiță, îmbrăcată în tricot bărbătesc, cam murdar: iată țelul momentan al pornirii valurilor. La picioarele ei, un bărbat cu fața suptă și încrețită, cu mustața ca și sădită cu acul, cu privirea scrutătoare și cu un zîmbet sarbed pe buze, de asemenea în tricot cam murdar, rădică o scară necioplită și o ține în sus. Un copil ca de opt ani, obosit de munca zilei, plin de colb pe părul scîlțiat, tot în tricot cam murdar, se urcă încet din zap în zap pînă la capătul de din sus al scărei; aici apoi se face broască, se dă peste cap, se ține în brațe, face adecă multe și mărunte. Lumea se adună, capătă gust și începe a privi cînd la băiat, cînd la fata durdulie cu trîmbița ei verzie, cînd la figurile din față. Aici ni se arată numaidecît un cap mare cu o gură de doi coți și cu dinții de o palmă: în gură, între dinți, ni se înfățișează un om întreg, ce tocmai urmează a fi înghițit, cu frac cu tot. Dedesubt este o frumoasă femeie ce joacă pe funie. La dreapta, o altă femeie frumoasă, cu degetul de la picior pe spinarea unui cal gonit în săltate și țiind pe palmă un băiat care, de asemenea, nu se razămă decît cu un deget, pe un deget țiind însuși în mîna ridicată capătul unei ghirlande de flori, al cărei cellalt capăt este în mîna altui băiat, ce se află în aceeași situațiune: caii dau în săltate, fetele și băieții nu cad însă, nu se mișcă, și ghirlanda rămîne întreagă. Ceva mai la o parte este o colosală piramidă alcătuită din cincisprezece oameni, pe care îi poartă unul singur, fără ca să pară cîtuși de puțin obosit... apoi unul care face o săritură de *salto mortale*, încît se vede că are să se dea de douăsprezece ori peste cap, altul care zboară prin aer, un măgar multștiutor, un cîne prooroc, o dihanie fără de chip hotărît, toate cu colori vii și bine potrivite... Lumea începe a se pipăi pe la buzunări. Un băiet de cizmărie scoate punga de piele, o slujnică își deznoadă colțul de la basma. Acum, un alt om în tricot, cu barbișonul lat și cu mustața lungă se ridică pe un scaun și anunță pe public în gura mare că numaidecît va începe reprezentațiunea. „Un ban intrarea ! Un ban intrarea !"

În momentul acesta, înaintea baratcei de alături se stîrnește un viscol. Toba cea mare sună și zbîrnăie, trîmbița se izbește în zgomotul obștesc și vro șapte comedianți, cu mare, cu mic, cu femei și bărbați, dinpreună cu o maimuță hazlie dau năvală asupra publicului. Aceștia nu au scară cu copil, nu au nici pînză cu figuri bizare, dar cu toții sunt boiți pe față, se strîmbă, se rînjesc, țipă, sar și se tăvălesc pe jos. Mulțimea rîde, se îndesuiește și se varsă ca un val spre dînșii.

Priviți acum la fețile băieților, de comedianți dezamăgiți: ei aruncă cîte o privire amarnică la șarlatanii de alături, cîte una disprețuitoare la publicul prost, apoi se retrag în cortul lor spre a se certa, a se învinovăți unii pe alții și cu deosebire spre a se înțelege asupra atitudinei ce vor trebui să ia față cu noua situațiune.

Ceilalți aruncă o privire de desconsiderare asupra nenorociților de alături, apoi, în deplină conștiință de demnitate și proprie vrednicie, anunță pe public că numaidecît se începe reprezentațiunea: „Un ban intrarea !"

Politica dracului ! Chiar nici la Moși nu poți intra fără ca să ți se puie în cale !

Dar de alături e mare galerie de figuri de ceară și peste drum „panorama" lui Lifca. De-o parte sunt în vederea publicului cîteva figuri de ceară, între care, o femeie veselă, un clovn cu toba cea mare, un ostaș rănit și o soră de caritate, iară de cealaltă parte lumea priveşte la o bătaie între turci şi sîrbi. Sîngele curge, fumul se ridică, casele ard, iară intrarea e „cu cadou". Aici oamenii mereu intră şi ies, îndemnîndu-se unii pe alţii să intre. Reprezentaţiunea nu are început: fieştecare o începe unde îi place.

Mai jos sunt corturile cu „bere şi cîrnaţi", „fleici şi cîrnaţi", „ţuică şi pelin", totodată aşezăminte de „soarèle muzicale". Mesele sunt cam deşerte, dar scaunele toate sunt pline şi chelnerii nu fac mai puţină gură decît în alţi ani. În fund, la un loc mai ridicat, sunt „orchestrele", cîţiva muzicanţi adunaţi după întîmplare, cu trîmbiţe, clarinete, fagoturi şi tobe mari. Ei cîntă o „uvertură" şi cîntă fiecare în felul său, încît numai d-un drag să-i asculţi.

Apoi căile se crucişază. La dreapta se văd piramidele, de lemnărie, vravurile de rogojini şi coşuri, ferării, căldări, cazane, tingiri, cîteva care de sălişteni cu şerpare, curele, iască, tămîie şi fluiere împodobite. La stînga sunt corturile-birturi, cu mesele lungi, cu laiţele înguste, cu gratia plină de cărnuri aburitoare şi cu oameni veseli. Ici trei mitocani se sfrămîntă naintea unui cimpoieş, colo cîţiva ţigani s-au apucat de brîu, mai jos un ungur beat îşi calcă jocul în cizmele-i mari, apoi un sîrb şi un bulgar, cîţiva ardeleni. Pretutindenea oamenii se îndesuiesc, se mişcă, fac zgomot.

Peste drum e un şir mai pacinic. Cîţiva săceleni vînd ţuică din butoaiele aşezate pe sanie, un turc vinde papuci, ciubucuri, rîşniţe de cafea şi alte măruntişuri, o babă vinde linguri de lemn, un moşneag îndeamnă pe oameni să-şi cumpere fluiere. Pretutindenea oamenii stau în grupe mai mari, alegîndu-şi marfa, cumpărînd ori făcînd ca şi cînd ar voi să cumpere.

Tocmai în fund se văd piramidele olarilor pe un cîmp întins.

Noi însă mergem înainte pe şosea.

În dreapta şi stînga se deschide cîmpul. La dreapta stau carele în neorînduială întîmplătoare, iară la stînga, tocmai în fund, se vede cortul domnesc în mijlocul unei grădeli de verdeaţă. Cortul nu mai e, ca în alţi ani, o hală pompoasă, grădeala nu mai e un şir de tricolori împreună cu ghirlande de flori, intrarea nu mai e un arc de triumf, iluminarea nu mai e splendidă: e un simplu cort de pînză și grădeala nu e decît de nume; dar mulțimea adunată prin pregiur ridică cortul și dă tărie grădelei. E încă devreme; cu toate acestea, pe locul larg dintre cortul domnesc și șirurile de corturi din cealaltă parte, trăsurile încep a se încurca, mulțimea se varsă din toate părțile.

Deodată, în mijlocul acestui larg, lumea se îndeasă zgomotos și parcă se îngrămădește o claie de oameni tăvălindu-se înainte spre cortul domnesc. De sus, de jos, dinainte, dindărăt, din dreapta, din stînga, din față, din fund, bărbați, femei, copii, fete, tot ce are picioare fuge spre acel nod tăvălit, tot ce are grai strigă și țipă; pînă ce numeri una, două, trei, cîteva mii de oameni sunt adunați la un loc împregiurul unui singur punct ce mereu se mișcă. În mijloc se vede un ofițer călare, ce și-a apucat teaca săbiii și dă din toată puterea în dreapta și stînga, lovind pe cei de la picioarele sale. Ce-i acolo? Nu se știe. Chiar dacă ți-ai lua viața în dinți, nu poți străbate pînă în mijloc. Peste puțin, însă, mulțimea se împrăștie speriată și țipînd în toate părțile, ca și cînd ar fi căzut un obuz românesc în mijlocul ei, și acum să văd mai mulți soldați luptîndu-se între dînșii. Doi geandarmi pedestri duc pe un pompier scurt și vîrtos, mai mulți alții le sunt într-agiutor, un alt pompier cu capul gol și cu fața aprinsă gonește lumea, ofițerul de pe cal dă cu teaca, iară un om de înfățișare cam problematică, îmbrăcat în haine civile, mereu se izbește asupra pompierului prins, voind „să-l mănînce de viu“. Dar pompierul nu se lasă: el se smîcește la dreapta, se smîcește la stînga, se dă îndărăt, se trîntește la pămînt și mereu răcnește: „Îl ucid! Mă ucid! Sabia mea!“ Cu toate acestea, mulți biruiesc pe unul, ori chiar pe amîndoi, și cu încetul nodul se tăvălește pînă dincolo de cortul domnesc, intră în o curte și se oprește înaintea unei case, care e „despărțămîntul“ de poliție. Pompierul, obosit, cu „oasele rupte, cu mușchii dăbălați“, plin de colb și de sudori, se trîntește la pămînt. El nu mai se poate mișca.

Sute şi mii de curioşi stau împregiur. Poliţia goneşte şi dă ghionturi: lumea fuge, dar iarăşi se întoarce... Ce-a fost? Cum? ce? pentru ce? care? cine?

— A scos sabia! zice unul.

— Dar civilistul e vinovat grăieşte altul.

— Dă-mi pace, frate! îl ştiu! e de la poliţie. Mai odinioară făcu la capul Podului un alt scandal.

— Apoi, uite cum face gură!

— Bietul de pompier!

— Voia să-i ia sabia şi zice că soldaţilor nu le este iertat să-şi dea sabia.

— Auzi?! zice să-l ucită!

— Dar ce-i frate?

— Auzi, pompierul era cam beat şi ăla de colo s-a prins la ceartă şi a voit să-i ia sabia, iară pompierul nu voia să i-o dea, apoi au venit geandarmii. Uite! uite! uite!

— Vai, săracul de mine!

— Nu lăsaţi, că-l ucide!

— Îl omoară ca pe un cîne!

— Apoi nu-i iertat să-l bată decît căpitanul lui.

— Ba nici căpitanul lui. În ţara noastră nu-i iertat să baţi pe nimeni.

— Vai, săracu!

— Suntem în ţara turcească!

— Acum, pe vreme de război.

— Să vezi că pe ofiţerul ăsta numaidecît îl destituiesc.

— Aş! Ai nimerit-o! Bietul soldat a găsi dreptate!

— Nu! ai să vezi!

Aşa vorbeau oamenii una peste alta. Dar ce era? Tocmai pe cînd lumea începu a se resfira, se apropie un alt ofiţer călare, intră în curte, descalecă cu biciul în mînă, apoi, fără ca să zică „cîrc“! merge drept la pompierul tăvălit la pămînt şi dă cu biciul în el, dă cît îl ţine răsuflarea... Mulţimea amuţeşte, îşi opreşte răsuflarea... şi nu se mai aude decît lovitura lătăreaţă a biciului pe carnea vie şi geamătul înăduşit al pompierului. Dar înaintea căpitanului se vede cellalt pompier, galben ca ceara, cu ochii aprinşi, cu buzele tremurărătoare, cu vinele încordate, un om gata de a se surpa ori a plesni.

Brațul căpitanului lîncezește și bătaia încetă. Cîțiva soldați iau pe pompier și îl duc din vederea mulțimei, iară civilistul urmează a face gură.

Oamenii vorbesc ce le place; unii clatină din cap, alții înjură, iarăși alții sunt triști, cîteva femei plîng, iară copiii fug dinaintea geandarmilor. Peste puțin încalecă și căpitanul și se duce.

Trece cîtăva vreme și doi pompieri scot pe un al treilea afară. Este un caporal, băiat de bună înfățișare. Cînd se vede în față cu mulțimea, face un pas îndărăt și își astupă obrajii cu amîndouă mînile... Un soldat biciuit la Moși chiar de un ofițer! Anul 1877, trei zile după ce România s-a declarat ca fiind în războl cu turcii ... Dar nu a fost decît un căpitan! Sergentul-major tremură de emoțiune, își scoate batista și șterge pe camaradul său de colb, îi șterge stropii de lacrămi de pe obraji, îl mîngăie, îl roagă, aruncă o privire fulgerătoare împregiur și provoacă pe privitori să se depărteze, ori dacă nu! nu e bine! Se aduce un ulcior de apă; caporalul bea, se spală pe gură, face un pas înainte și iarăși își astupă fața cu amîndouă mînele.

Astfel trec peste Moși: un camarad la dreapta, altul la stînga, el în mijloc, astupîndu-și mereu obrajii, un cîrd de copii și tineri în urma lor, iară privitorul stă și își zice cu Shakespeare:

„E ceva putred în statul Danemarcei!"

Ei se duc însă și Moșii rămîn.

Sus pe șosea se vede escadronul de geandarmi ce peste puțin se întinde pe întreaga linie; cîte un ofițer trece călare printre dînșii; largul dinaintea cortului domnesc să umple de trăsuri; cu încetul, orice mișcare devine peste putință. La cel mai mic sunet de trîmbiță trece o răsuflare prin miile de suflete, și mic și mare, bătrîn și tînăr se îmbulzește spre șosea, calcă pe scările și chiar pe roatele trăsurilor, își oprește răsuflarea și așteaptă cu privirea ațintită spre oraș ... Dar n-a fost decît trîmbița comedianților ... Lumea iarăși se resfiră dezamăgită, dar fieșcare își caută loc, își face cuib și rămîne neastîmpărat.

Înspre amurgul serii se aude adevărata trîmbiță, și Moșii zgomotoși deodată tac. Numai din cînd în cînd se aude cîte un cor de „ura!" De alături, oamenii dau năvală înainte. Unii, care au văzut, fug la răspîntie, să mai vază încă o dată.

Prefectul de poliţie ... mareşalul Curţii, trăsura domnească: în fund şade Doamna, în vestmînt naţional, şi marele duce Nicolae; în faţă şade Domnul, în uniformă. La dreapta şi stînga feţele se deschid, pălăriile se rădică şi ochii se umplu de tăcută bucurie. La o parte este un car încărcat. În vîrful carului stă un ţăran şi o ţărancă lîngă dînsul. Ţăranul arată cu degetul la un loc:

— Vezi, acela! vezi, aceea! Trăsura trece şi el rămîne cu mîna ca înţepenită. Ai văzut cît e de veselă?! zice el.

— Da, e veselă! răspunde ea.

Acum de jos se aude un vuiet prelungit de „ura!", dar nu mai se vede nimic. Ţăranul tresare, îşi rădică căciula în vînt şi strigă: „Ura! ura!", apoi sare din car şi porneşte cu mulţimea spre cortul domnesc, ca să vază căluşarii şi hora, dacă va putea străbate cu cotul prin mulţime. Nu, nu mai e însă chip. Aici nu mai e loc pentru vrun suflet creştinesc. Un noian de trăsuri încărcate cu bărbaţi, femei şi copii rădicaţi în aer, pintre ele, înaintea lor, în dosul lor tot om lîngă om. Unii se vîră chiar pe sub foalele cailor şi tot nu străbat înainte.

Aceia care se vor făli de a fi văzut şi-au luat locurile cu cîteva ceasuri mai nainte şi cu una, cu două nu le dau altor mai tîrziatici.

Să vii însă la Moşi şi să nu-ţi cumperi balon, fluier, turtă dulce cu migdale, zbîrnăitoare, să vii la Moşi şi să nu vezi căluşarii, nu! asta nu s-a mai pomenit! Chiar nici la anul 1877 nu se poate pomeni.

Pe cînd ai crede că ieşi din Moşi şi intri în vun lagăr muscălesc, iată că deodată te trezeşti că, vorbind drept, nici n-ai văzut încă miezul Moşilor.

Mai nainte se văd nişte ziduri părăsite.

— Vă rog, ce ziduri sunt acele?

Întrebatul te priveşte cu uimire, apoi cu oareşicare desconsiderare; e însă bucureştean şi răspunde cuviincios:

— Îmi pare rău! răspunde el. Pesemne nu ești bucureștean de nu știi nici de Grădina lui Eliad.

— Grădina lui Eliad?! Ei! apoi nu mai ținem pasul.

Pe pajiștea dinaintea zidurilor părăsite sunt trei hore una lîngă alta. Aici adecă e hora?! Stai și privește. Dacă vrei să știi, caută mai aproape la „Grădina-cu-Caii".

Hora rămîne horă în toate vremile. După formă și fond se vede că este un joc voinicesc, care trebuiește să fi rămas de pe vremile de vitejie. Și dacă astăzi vom merge la țărmurii Dunării, să nu ne uimim văzînd că obuzele turcești cad în mijlocul horelor. Azi, cu deosebire astăzi e vremea horei.

Lumea însă intră și iese. La mijlocul zidurilor părăsite este o poartă largă. Aceste ziduri înalte, lăsate în prada vremii, pe ici, pe colo surpate ori înnegrite de fum, rămășițele casei poetului Eliad Rădulescu, parcă ne aduc aminte vremile din care ne-a rămas hora; ele contrastează însă atît de mult cu lumea zgomotoasă și veselă dimpregiurul lor, încît rămînem încremeniți și nu știu cum, dar parcă nu mai vedem o lume ce este, ci numai un vis stîrnit într-un cap mare.

Pe sub bolta întunecoasă a porții, lumea se mișcă încet, făcînd un zgomot ce seamănă a șopot de uriași, în dos se aud trîmbițele, tobele mari și strigătele din Moși; înainte, în grădina deasă și stufoasă, se vede o alee lungă plină de oameni și se aude un zgomot dezmierdător, care te adoarme, te îmbată ori te dispune la desfrînare. Ai intrat și nu mai vezi nimic, nimic nu mai auzi. Te apucă un fel de beție nebunatică, încît începi să țipi, să dai un chiot și să sai desfătat.

Pe jos, pe sub copacii frumoși, pe iarba verde, pe rogojinile întinse pe la mesele improvizate, vezi femei, bărbați și copii; unii șed, alții stau ori joacă și iarăși alții se tăvălesc pe pămînt; roiuri-roiuri se adună și cîntă și rîd în hohot, se prind în horă, își gustează bucatele așternute pe ștergar. Pretutindenea tarafe de lăutari, cimpoieși, cîte un flăcău, cu fluierul, cîte o harfonistă: nimeni nu mai știe ce cîntă muzicanții; nimeni nu își mai aude graiul; cînd joacă, nimeni nu mai știe cine-i cîntă; să pui urechea pe cobză pentru ca să apuci tactul, să-ţi ţii soţul de pulpană pentru ca să nu te perzi de dînsul; să te ţii de poalele nevestei pentru ca să nu rămîi văduv astăzi.

Îţi perzi vederea, capul ţi se îngreunează şi te pipăi ca să vezi dacă eşti ori nu eşti. Walhala germanilor ori paradisul lui Mohamed nu au fost închipuite cum Grădina lui Eliad este.

Dar sunt aceste bacanale? e aici un cotrog de desfrînări? e un cuibar de risipă? Ce vor aceşti oameni? ce fac? care este înţelesul acestei răsfăţate şi zburdalnice veselii? pentru ce sună cobza? ce zice cîntecul? ce stîrneşte chiotele? ce a aprins sîngele la jocul neastîmpărat? Ori ieri a fost o zi mare? ori astăzi e una de bucurie? ori mîne e ziua judecăţii?

Nimic! O zi ca toate zilele, ori chiar mai rea decît cele bune; dar românul vrea să fie vesel şi este vesel; lumea fie cum îi place; el rămîne cum este.

Nu sunt aici adunături; nu sunt oameni fără de căpătîi; nu sunt suflete perdute, care îşi îneacă amarul în cupa cu vin. Nu! Sunt numai grupe de familii, rudenii, prieteni, fini şi naşi, tot oameni bine şi curat îmbrăcaţi, tot femei care grijesc să nu îşi păteze rochiile, tot copii cu ochii aţintiţi la feţele părinţilor. Chiar şi prin această zburdalnică veselie străbate bunul cumpăt şi buna-cuviinţă, care deosebeşte pe român de vecinii săi. O ceartă nu vezi, un cuvînt necuviincios nu auzi, un om beat nu te supără şi nici o femeie nu te sileşte să-ţi astupi faţa cu mînele: oamenii sunt veseli, dar în veselia lor nu uită că sunt la Moşi, unde toată lumea îi vede. Mîncare cei mai mulţi şi-au adus de acasă. Care n-au putut, îşi cumpără cîrnaţei, fleică şi gogoşi, tocmai atîta ca să nu rămîie flămînzi. Apoi toată grupa are cîte una, două, ori trei ulcioare cu vin sau pelin: pentru ca să fie, pentru că astfel e obiceiul. Oamenii n-au venit să bea şi să mănînce, ci să petreacă împreună şi să vază pe alţii petrecînd.

Iată colo un respectabil băcan cu soţia, cu trei fete, doi feciori, un ginere şi cîţiva prieteni: ei au rogojină a lor şi un taraf de lăutari tot al lor. Soacra, ginerele, fetele şi tatăl să prind în horă şi joacă cumpătaţi.

Alăturea cu dînşii e un braşovan cu ai săi. Şed la masa întinsă şi mereu bagă de seamă ca să nu supere pe cei cu hora, voind mai bucuros să mănînce din picioare decît să se aşeze pe laviţa despre băcan. Şi ei au un taraf, care le cîntă una de cele cu „of!” şi „vai!”

În faţă cu aceştia, vro douăzeci de persoane şed pe iarba verde. În mijlocul lor e un ţigan cu vioara. Înaintea ţiganului e o tinichea rotundă. Deasupra tinichelei este o păpuşă de lemn îmbrăcată mitocăneşte. Ţiganul cîntă hora, mitocanul de pe cutie joacă pe tact, iară cei de dimpregiur ascultă şi privesc.

Mai jos, vro zece calfe au prins la horă fetele stăpînilor. Copiii sar şi ţipă în mijlocul horei.

Tocmai lîngă gard, în sfîrşit, şed cîţiva tineri aprinşi la o masă mică şi cîntă cu taraful de ţigani.

Astfel, şir pe şir, în dreapta şi stînga, pînă în fundul grădinei, unde se deschide un loc mai larg. Grupele de privitori se strecoară pintre mese, rogojini şi hore, stau puţin şi merg mai departe. Un tînăr asudat şi cu capul gol grăbeşte cu pas iute de la masă la masă. La o masă se opreşte şi cere să i se permiţă a duce lăutarii cu sine. Nu se poate. Merge mai departe. Nici aici. Astfel umblă desperat. În sfîrşit, prinde un ţigan orb şi unul şchiop şi se întoarce mîndru cu dînşii la ai săi.

Pe aleea din mijloc deodată se aude un zgomot asurzitor: fluiere, zbîrnăitoare, nu una, nu două, ci o sută sună deodată fără nici un rost. Vin diavolii, vin dracii împeliţaţi, o ceată de vreo optzeci, o sută de studenţi şi altfel de băieţi, avînd fiecare cel puţin cîte un instrument, de care face mereu întrebuinţare. Oamenii grăbesc din [toate] părţile spre dînşii. Ei merg însă, aşezaţi şi nepăsători, tot înainte şi, ajungînd la locul larg din fundul grădinei, se opresc, formînd un cerc mare. Acum se văd steagurile şi se aud vioarele şi zurgălaiele căluşarilor ce veneau în urma lor.

Da, sunt căluşarii! Douăzeci şi trei de flăcăi îmbrăcaţi ardeleneşte, cu cordele la pălării, cu alte cordele mai late peste piept, cu basmale cu cliciuri, cu zurgălaiele din jos de genuchi şi cu ciomegele în mînă.

Ei se pun unul lîngă altul, vătăşeii se pun înaintea lor, flăcăii cu viorile încep să cînte şi împregiur se face oareşicare linişte, încît zurgălaiele bătute pe tact se aud destul de bine. Dar oamenii se îndesuiesc, voind să vază, căci auzul adimineşte ochii. Flăcăii încep cumpătat, cu încetul se aprind, o dau mai măruntel, în sfîrşit mîni şi picioare se mişcă, încît par că sunt purtate pe sfoară.

Cînd căluşării sfîrşesc, luna luminează noaptea şi umbrele se arată întinse pe iarbă. Mic şi mare se găteşte de plecare. Mai îndesat şi tot mai îndesat, apoi din ce în ce tot mai răriţi ies oamenii pe subt bolta din zidurile părăsite. Pe şosea se aud vuietele de „hura!“ ce se stîrnesc în urma trăsurei domneşti; pe la corturile din Moşi luminează felinarele aprinse; pe Calea Moşilor „tranvagoane“ tescuite, birji încurcate, cîntece, fluiere, trîmbiţele, zbîrnăitoare, strigătele vizitiilor, ţipete, hohote, ferestre deschise şi băieţii cu *Timpu*, *Românu*, *Telegrafu* şi *Pressa*.

Cînd soseşti în Lipscănie şi de aici în Podul Mogoşoaii, parcă ai ieşit în o pustietate; te opreşti, te ştergi la ochi, priveşti îndărăt şi îţi zici ca trezit dintr-un vis:

„Binecuvîntat fel de oameni, care ai în tine destul spre a te despăgubi pentru cele ce nu ţi se dau!”

CRĂCIUNUL

O BUCATĂ DIN VIAŢA ROMÂNILOR DIN ŢARA UNGUREASCĂ

Cîmpia netedă se întinde, şi departe, tot mai departe se lăţeşte; cît coprinde zarea ochiului omenesc şi pînă unde cerul se împreună cu faţa pămîntului, nimic nu se pune în calea vederii; numai pe ici, pe colo se ridică de pe cîmpul amorţit cîte un ulm singuratic, cîte o cumpănă de fîntînă, cîte o „hodaie" părăsită, ori cîte un turn ţuguiat.

La o parte, cu totul în fund, se zăresc cele din urmă valuri ale Carpaţilor, abia ieşite din albăstria depărtării, nemişcate şi parcă străvezii, asemenea unui şireag de neguri înţepenite. De aici, înspre amurgul serii, se pornesc stolurile, întregi seminţii de cioare, corbi şi croncani şi se strecoară în cete zgomotoase pe subt norii cenuşii spre cîmpia hrănitoare. Din cînd în cînd, cîte un vultur străbate în zbor cumpătat în urma lor şi se aşează posomorît pe cumpăna unei fîntîni, cîte o ceată de stigleţi, de gălbioare ori de piţigoi se stîrneşte şi caută în zgomotoasă nedumirire un adăpost, cîte un iepure îşi iese din culcuş, face cîţiva paşi tacticoşi, apoi se ridică în două labe, ciuleşte şi-şi dă seamă despre împrejurime şi primejdiile ei.

Seara vine, şi albii fulgi de zăpadă încep să cază unul cîte unul, alene şi legănîndu-se prin văzduh, apoi tot mai deşi şi tot mai a greu; pe cînd se întunecă, un văl subţire şi de o gingaşă albeaţă acopere cîmpia tăcută.

Şi cade zăpada, mereu se cerne din înălţimile cereşti. În sat cînii latră, vitele mugesc, iară oamenii stau împrejurul cuptorului încălzit cu paie şi-şi spun poveşti despre minunăţiile lumilor gîndite.

Astăzi lumea se înfăţişează în o curată haină de sărbătoare. Privind peste cîmpie, omul vede minunea nemărginirei, albul omăt întins-întins pînă unde nu se mai ştie. Ieşind subt cerul lui Dumnezeu, o răceală împrospătătoare-i pune tot sîngele în sprintenă mişcare, iară sufletul i se înveseleşte de vederea luminei izvorîte din albeaţa omătului. Copiii ţipă tăvălindu-se prin zăpadă, paserile-şi scutură aripele, cînii se joacă, vitele se înţelepţesc, toată firea e străbătută de o veselă pornire.

Crăciunul vine pe cal alb! strigă creştinii! Crăciunul, sfînta sărbătoare frumoasă a Naşterii Domnului.

Încă de mult se făceau pregătirile pentru bucuria acestei zile.

Pe cînd porumbul se aduna, tot omul îşi făcea, iară la ziua de St. Ignat tot omul îşi încheia socoteala sa cu purcelul de Crăciun, căci omul nu e om, dacă nu are de Crăciun slănină, costiţe afumate, muşchi muraţi, „cîrnaţi cu cimbru şi cartaboşi de cei mai groşi", precum zice colinda lui „Moş Crăciun". Bogăţia se măsură după numărul slăninelor şi a părechilor de cîrnaţi, pe care fieştecare om le poate înşira în ugeagul său; dar, fie cît de sărac, slănină şi cîrnaţi omul trebuie să aibă de Crăciun, altfel se zice că este un om ca vai de el, care „nu are chiar nici porcul Crăciunului".

Pentru aceea cinstea „Crăciunului" e purcelul mic, bun pentru frigare, întocmai precum cinstea Anului nou este iepurele, cinstea zilei de Bobotează — curcanu şi cinstea Paştilor — mielul.

Numaidecît în dimineaţa Ajunului, gospodinele îşi numără perechile de cîrnaţi şi de cartaboşi, aleg cele mai frumoase bucăţi de „pecie" (muşchi) şi de costiţe şi trimit din toate cîte o bucată caselor înrudite or înprietenite, cu deosebire însă naşului.

Acesta e însă un dar care se face în schimb şi astfel totdeauna cel ce primeşte din ale altuia, are datoria de bună-cuviință să dea din ale sale, pentru că, precum zice vorba, din aceeași masă să guste la Crăciun.

Purcelul e însă o „cinste“, iară nu un dar făcut în schimb, nu se dă decît din partea celor „mai mici“ celor „mai mari“, și nu se cuvine nici o răsplată pentru dînsul. „Mi-a făcut cinstea de l-a primit“, zice unul și „mi-a făcut cinstea de mi l-a dat“, zice altul.

Este un lucru pe care amîndoi trebuie să-l „ție minte“.

Astfel finul dă un purcel de Crăciun chiar nașului, care are mai mulți decît dînsul, omul „cu prinsoare“ dă unul preotului, învățătorului ori notarului; niciodată însă un om nu dă „cinstea Crăciunului“ decît acelora pe care îi pune mai presus de sine. Altor oameni li se dăruiește purcelul înainte de Ajun.

După „porcul Crăciunului“ urmează „colacul Crăciunului“. Nu este om cumsecade acela care nu își face colacul de Crăciun din „moara postului“. Făina trebuie să fie albă, căci colacul de cuișoare se face cu lapte și e rușine, dacă „nu îl prinde gălbenușul oului“. Iar acela care nu face colacul de Crăciun din grîul său este un om ca vai de el, care „nu are chiar nici grîu pentru Crăciun“.

În dimineața Ajunului gospodina scoate dar colacii aburind din cuptor, îi înșiră pe jos, îi unge cu gălbenuș de ou și după ce s-au stîmpărat, alege pe cei mai „fățoși“ și îi trimite celor ce se cuvine.

Pe la amiazăzi fieștecare își are masa de Crăciun adunată de pe la rude și prieteni și gospodina își însemnează bine fiecare bucată de la cine a venit, pentru ca să poată lăuda hărnicia celor ce i-au făcut parte din masa lor.

După-amiazăzi se aștern paie de grîu prin casă și pe masă, pentru ca să se știe că la noapte se va naște Cristos și oamenii să-și aducă aminte cel dintîi loc de adăpost al Mîntuitorului.

Înspre amurgul serii tot omul așezat se retrage la casa sa și se pornesc „pițărăii“, băieți de la cinci pînă la patrusprezece ani, care merg de-a lungul ulițelor strigînd mereu: „Bună seara-seara lui Crăciun!“ Cînii satului se stîrnesc cîrduri-cîrduri în urma lor, dar ei străbat cu bărbăție prin zăpadă, se apără pe cît pot, se opresc la fiecare portiță, zic „Bună seara-seara lui Crăciun!“ și pleacă mai departe. Din cînd în cînd însă deschid cîte o portiță, intră în curte, în vreme ce altă ceată, venind din altă parte, trece strigînd mai nainte. Căci se cuvine ca băieții să zică „Bună seara lui Crăciun!“ la casele casei lor, iar nu la altele, și numai copiii săraci iau casele de-a rîndul. Astfel cîte cincizeci băieți pleacă împreună și merg cu toții la casele fiecăruia dintre dînșii. Fieștecare dintre pițărăi trebuie să aibă cîte o traistă, fiindcă gospodinele caselor, pe la care se duc, trebuie să le dea nuci și colăcei făcuți anume pentru dînșii. Astfel se întîmplă că un băiat merge cu ceilalți și la casa părinților săi, și atunci primește însă nuci și un colăcel, pentru că așa e obiceiul. Cîte unul mai deștept rostește apoi o scurtă *Orație* în versuri și după aceea pițărăii merg mai departe.

Pe cînd se aprind luminile, pleacă colindătorii în cete, cîte de cinci ori șase inși, flăcăi și oameni mai săraci, nu prea bătrîni. Patru dintre dînșii sunt oamenii colindei, unul e „cu sacul“, iară al șaselea, cu măciuca, se numește în glumă „vătaful cînilor“.

Deodată cu colindătorii pleacă și „Steaua“, patru școlari îmbrăcați în stihare, cu comănace de hîrtie lustruită, cei trei „Crai de la răsărit“ cu toiege, iară „Irod-împărat“ cu sabie. Și dînșii au un om „cu sacul“, care poartă totodată și măciuca.

Ceva mai tîrziu, pleacă „Hertepul“ sau „Vitleemul“, cu o ceată de cel puțin opt băieți mai mari ori flăcăi. Irod-împărat, trei crai de la răsărit, doi păstori cu blănile întoarse pe dos și cu măciuci groase în mînă, un om care joacă păpușile și omul cu sacul.

După „Vitleem“ pleacă „Brezaia“ și trece zgomotoasă de-a lungul ulițelor.

Colindătorii încep cu „casele mai bune“. După ce au cîntat la fereastră *Colinda lui Moș Crăciun*, cu „Florile-s dalbe! Bună seara lui Crăciun“, stăpînul îi poftește în casă. Nu intră însă decît cei patru; omul cu sacul rămîne în tindă, iară omul cu măciucă stă la portiță ori la ușa tindei și îngrijește ca să nu vie „alt rînd“ peste cei din casă.

După ce au cîntat „colindele casei", colindătorii primesc darurile, beau cîte un pahar de vin și pleacă mai departe.

Băeții cu steaua așteaptă la portiță și acum intră de-a dreptul în casă cîntînd *Naşterea ta Cristoase*. Sfîrşind apoi această cîntare, urmează *Fecioară astăzi*, apoi Irod-împăratul întreabă pe cei trei crai: „De unde sunteți?" și urmează tetralogul cunoscut. Se sfîrşeşte cu aceea că Irod bate cu piciorul în pămînt și arată că grozavă îi este puterea. Băieții cîntă apoi „Mărire Celui-de-Sus", unul rostește *Orația*, își iau darurile și pleacă mai departe.

„Vitleemul" nu se cuvine să intre decît acolo unde s-au părîndat colindătorii și „Steaua"; astfel, după ce au ieșit băieții cu „Steaua", încă de departe se aude clopoțelul, care prevestește apropiarea „Vitleemului", copiii saltă de bucurie și se retrag prin unghiurile casei, stăpîna face loc, stăpînul iese la prag.

Întocmai ca „Steaua", „Vitleemul" intră cîntînd: *Naşterea ta Cristoase;* după ce s-a așezat însă „hertepul" pe scaune, urmează numaidecît *Mărire Celui-de-Sus* și apoi tetralogul. După tetralog urmează o cîntare în versuri, *Rafilă nu plînge!*, o cîntare bisericească și *Orația*, pe care o rostește unul dintre păstorii cu blana întoarsă pe dos. Pentru jocul „Păpușilor" este un tipic hotărît: la început se închină îngerii; vin apoi oamenii veseli, cei trei crai cu Irod, păstorii și Rafila cu copilul în brațe. Ar fi o nemaipomenită lipsă de bună-cuviință ca cineva să cuteze a se abate de la obiceiurile rămase din bătrîni.

„Brezaia" ar trebui să umble ziua și cu deosebire a doua zi de Crăciun; pentru aceea în seara de Ajun ea nu pleacă decît foarte tîrziu, pe la zece-unsprezece ceasuri și îndeobște nu intră decît acolo unde este poftită.

O ceată de nouă ori cinsprezece flăcăi trece cu cimpoaile și zornăind mereu în zurgălaie de-a lungul uliței, se oprește la cîte o portiță, stă puțin și, dacă nimeni nu iese, ca să o poftească în casă, merge iarăși mai departe.

Poftită fiind, ceata intră. În frunte merge Brezaia, bătînd mereu botul acoperit cu pele de iepure ori de vulpe; după ea merg cei doi cîntăreți și cimpoiașu cîntînd o colindă veselă ori un cîntec lumesc; în sfîrșit vin „jucăușii", șase ori doisprezece flăcăi, dacă se poate cu zurgălăi la picioare.

Brezaia glumește și joacă și este bună, dacă știe multe lucruri nouă.

Cam deodată cu „Brezaia" pleacă și oamenii așezaț la colindare. Un prieten se duce la altul și astfel se adună cîte cincizeci și merg împreună pe la rudenii și prieteni, intră, fac zgomot și astfel încheie ziua de Ajun. Acestora nu li să dă nimic căci unii merg la alții numai și numai pentru bucuria zilei.

Întîia zi de Crăciun oamenii merg la biserică, fac „masă lungă", se odihnesc și petrec toată ziua acasă; a doua zi însă, masa e scurtă, am putea zice numai de nume și încă înainte de amiazăzi, omul pune caii la sanie, își încarcă nevasta și copiii și pleacă să vază pe cel mai apropiat dintre ai săi.

După ce au stat aici puțină vreme, gazda își pune și el caii la sanie, încarcă nevastă și copii, apoi amîndouă săniile pleacă împreună la o a treia casă.

Astfel merg unii la alții, săniile încărcate se înmulțesc, chiotele tot mai mult se aud pînă ce, în sfîrșit, un șir cîte de zece-douăzeci de sănii gonesc de-a lungul ulițelor, ies din sat și dau pe cîmpul întins spre unul din satele vecine. Mai sunt și acolo prieteni și rudenii, cărora trebuiește să li se zică „noroc bun".

Din cînd în cînd cîte o sanie se răstoarnă și femeile se tăvălesc țipînd prin zăpadă, copiii plîng; oamenii rîd cu veselie, căci așa este datina, nu are noroc cine a trecut nerăsturnat prin sărbătoarea Crăciunului.

Cîmpia acoperită cu omăt se întinde și departe, tot mai departe, se lățește cît coprinde zarea ochiului omenesc și pînă unde cerul se împreună cu fața pămîntului nimic nu se pune în calea vederii: numai pe ici, pe colo se vede gonind de-a lungul cîmpului troienit cîte un șir de sănii vesele, flăcăii rădică biciul, fetele își flutură cîrpele în vînt, copiii sar dezmerdați. Crăciunul s-a dus în alte țări.

AFORISME

(COMPUSE ÎNTR-UN CERC LITERAR DIN BUCUREŞTI)

Viața este o sarcină; o porţi mai lesne, dacă o ușurezi pentru alții.

Lumea e cum o vezi, însă oamenii sunt cum sunt.

Lumea e frumoasă pentru cel ce ştie să o privească; lumea e darnică pentru cel ce n-așteaptă nimic de la dînsa.

SFATURILE PĂRINTELUI SERAFIM

Era un om trecut acum de optzeci de ani, cînd l-am întîlnit la mănăstirea Stînișoara din Munții Coziei; deși însă părul începuse a-i îngălbeni, mersul lui era țeapăn, ochii lui erau ageri și obrajii lui galbeni ca boaba de tămîioasă erau plini și cuprinși mereu de o viuă mișcare.

Umblam așa prin lume ca să-mi petrec timpul și venisem la Stînișoara mai ales pentru ca să mă bucur de frumusețele locului, căci știam că multe nu prea sînt de văzut la această mănăstire, care mai nainte fusese un schit al Coziei și numai acum de vreo zece-douăzeci de ani, a ajuns prin pozițiunea ei izolată la un fel de renume.

Și în adevăr, după ce mă plimbasem timp de vreun ceas prin biserică, pe la bolniță, pe la părintele stareț și prin chiliile sărăcăcioase ale călugărilor, puteam să plec, căci călugărul tinăr, care luase asupra lui sarcina de a-mi arăta tot ceea ce putea să mă intereseze, se opri strîmtorat în fața mea, ca și cînd ar voi să-mi spună că atît a fost.

— Dacă doriți — zise el în cele din urmă cam cu jumătate de gură — să mergem la părintele Serafim.

— Cine e părintele Serafim?

— Schimnicul îi zicem noi, fiindcă a stat timp îndelungat într-un schit din Sfîntul Munte. Abia acum de vreun an s-a întors. Zice că vrea să moară aici. E om sfînt, foarte învățat și foarte înțelept. Nu e departe de aici, numai aci, la marginea poienii, nu ține nici jumătate de ceas pînă acolo.

Am mers cu el, mai mult însă ca să nu-l jignesc decît fiindcă aș fi avut vreo deosebită dorință de a da față cu sfîntul din Muntele Coziei.

— Uite, — îmi zise preste puțin călugărul — e om cam posomorît și nu prea îi place să steie de vorbă cu alții. Noi să ne facem drum pe acolo, ca și cînd n-am veni anume la el, și să mergem mai departe, dacă vedem că nu ne vede bucuros.

Acum doream să-l văd, mi-l închipuiam așa ursuz și posomorît și cît ținu drumul pînă la sihăstrie mă gîndii mereu cum să-l fac să steie de vorbă cu mine.

Nu era însă deloc așa cum mi-l închipuisem eu.

Ne zăpsise, precum se vede, încă de departe, căci ne aștepta în ușa colibei sale: un om cam înalt, cu umerii lați și cu cap, care apăsa parcă greu asupra trupului. În viața mea atîta liniște și atîta veselie ca în fața lui nu am văzut.

Călugărul tinăr făcu o mătanie înaintea lui, iară eu mă plecai să-i sărut mîna.

— După cum e obiceiul din bătrîni, zise el și îmi sărută fruntea.

Mai bine de jumătate de ceas am stat de vorbă, fără ca el să fi zis ceva: mă întreba numai și mă lăsa să vorbesc, să-i spun cum se petrec lucrurile în lume și să-mi mărturisesc judecata mea asupra lor.

— Dar vă rog să mă iertați — îi zisei în cele din urmă, aducîndu-mi aminte de vorbele călăuzei mele — eu vă țin poate prea mult cu nimicurile mele.

— Eu te țin — îmi răspunse el zîmbind — și să nu-ți pară rău că te țin, căci nu este în viața aceasta mulțumire mai curată decît aceea, cînd om se întîlnește cu alt om și stînd de vorbă se găsește pe sine însuși.

— Cum o înțelegeți aceasta? îl întrebai.

— Noi ne înțelegem foarte bine — îmi zise el — și dacă ar fi să mai stai pe aici, o să petrecem bine împreună. Rar se potrivește om cu om, rar se găsesc aceleași păcate la doi inși, și noi le avem.

Am stat trei zile la Stînişoara, şi bucuros aş fi stat de multe ori cîte trei, dacă nevoile vieţii nu m-ar fi silit să plec. Dacă m-ar întreba însă cineva ce am făcut aceste trei zile, n-aş fi în stare să-i răspund lămurit. Ştiu numai că, plecînd, cunoşteam o viaţă mult zguduită şi nu mai eram tot cel ce fusesem mai nainte.

— Ca să-ţi aduci aminte de mine, îmi zise părintele Serafim la plecare şi-mi dete o carte.

Era o *Evanghelie* scrisă de mîna lui şi plină pe la margini de învăţături adunate de el în valurile vieţii şi puse în cuvinte în oarele singurătăţii.

Peste un an m-am întors iar la Stînişoara. Părintele Serafim încetase din viaţă.

Mi-am pus de gînd să-i descriu viaţa şi să dau publicităţii învăţăturile adunate de el. Nevoile vieţii şi boala de care sufăr m-au lipsit de această mîngăiere. Dă-mi tu, iubite prietene, cel puţin mîngăierea că vei face tu ceea ce mie nu mi-a fost dat să fac. Îţi las ţie *Evanghelia* primită de la părintele Serafim dimpreună cu însemnările pe care mi le-am făcut despre viaţa lui.

……………………………………………

Au trecut ani de zile de cînd multregretatul meu amic, unul dintre cei mai simpatici oameni, mi-a trimis *Evangheliarul* părintelui Serafim dimpreună cu scrisoarea din care am scos rîndurile de mai sus. Am petrecut şi singur, şi împreună cu prieteni de ai mei adeseori oare plăcute, cetind şi discutînd învăţăturile scrise pe filele îngălbenite, şi totdeauna am luat din nou hotărîrea că le voi pune cît mai curînd într-un şir oarecare şi le voi da publicităţii.

Au trecut însă anii şi n-am avut nici eu mîngăierea de a fi putut pune în lucrare această hotărîre a mea.

Le dau acum cetitorilor acestui călindar cîteva din ele, fără de nici un şir, aşa cum le-am găsit scrise pe foile *Evangheliarului*, ca să-şi aleagă fieştecare din ele ce se va fi potrivind cu firea lui. Sînt tot lucruri ştiute de toată lumea, ca toate adevărurile mari, dar nebăgate în seamă de cei mai mulţi oameni.

*

Toată nefericirea din trup își are începătura; trupul naște poftele care te împing la păcat, din el se pornesc dorințele care-ți umplu sufletul de neastîmpăr, în el e scaunul a toată durerea. De aceea, mai presus de toate să-ți fie paza trupului tău, căci mai bine este a fi vierme călcat în picioare, decît om plăpînd, care nu are în el nici destulă tărie, ca să poarte durerile, nici destulă vîrtute, ca să ție frîu poftelor sale, nici destulă tihnă, ca să se bucure de frumusețele lumei acesteia. Măririle lumești, bogățiile, învățătura, mintea luminată, sufletul curat, toate împreună nu-ți folosesc nimic, dacă însuși trupul tău îți este dușman.

Deșteptîndu-te dar din somn, înainte de toate la trupul tău te gîndește, săvîrșind lucrarea ta zilnică, bagă mereu de seamă să nu te strici cu trupul tău, și așezîndu-te la odihnă, trage-ți seamă cu tine dacă te-ai împăcat ori nu cu cel mai neîndurat dușman al tău, de care nici în visurile tale nu poți scăpa.

O știu aceasta toți oamenii, căci altfel nu și-ar dori sănătate bună cînd se despart unul de altul.

*

Omul începe a trăi cînd își ia nevastă, și ajunge om deplin cînd începe să poarte grije de copiii săi; omul răzleț și muierea stearpă trec prin viață fără ca să cunoască greutățile și dulcețele ei.

Și asta o știu toți oamenii, și de aceea zic că fata și-a găsit norocul cînd se mărită, și că a căzut noroc la casă cînd se naște un copil.

*

Sărac, nemernic și păcătos tot acolo vine.

*

Dacă ai doi bani, nu arunca unul din ei, fiindcă mîne o să ai trebuință de trei.

*

Cînd ai tu însuți, îți dau și alții, iară cînd n-ai, ți-e și rușine să ceri.

*

Fata bătrînă și omul ce a făcut peri cărunți fără ca să fi făcut și avere lasă-i să treacă pe lîngă tine și fă-te că nu-i vezi.

*

Ai noroc, faci bani; ai minte, faci bani; ai spor la lucru, faci bani: de aceea cu banul toate se pot cumpeni și cel ce are bani nu mai are nevoie nici să caute norocul, nici să-și frămînte mintea, nici să-și încordeze puterile la lucru.

*

Cinstea nu se poate cumpăra cu bani, dar bani să fie și cinstea n-ai decît s-o cauți, pentru ca s-o găsești.

*

Sărac e cel ce n-are destul, dar sărman e cel ce nu știe ce să facă cu ceea ce are.

*

Trebuie să fii flămînd, ca să te poți sătura; sete să-ți fie, că apa o găsești, dacă știi s-o cauți.

*

La pofta bună caută totdeauna cea mai bună bucată, și cînd ți-e sete, rabdă mai bucuros, decît ca să-ți omori setea cu apă de baltă.

*

Bucură-te, cînd ți-e de a te bucura, căci nu știi dacă o să-ți mai vie pofta pe care o ai.

*

E mai bine o dată și din toată inima, decît de multe ori și fără de nici o noimă.

*

Dormi puțin, că ți-e somnul mai dulce.

*

Postul îi dă mîncării gustul cel plăcut.

*

Împacă-te cu gîndul că oamenii sînt răi și nu te aștepta la nici un bine din partea lor, că-i vei găsi mai buni de cum îi crezi și te vei bucura cu atît mai vîrtos de ei.

*

Cinstea nu e părerea bună pe care oamenii o au, ci pe care, de voie, de nevoie, o arată despre tine: omul vorbește mai bucuros tot rău despre alții și trebuie să-l silești, dacă vrei să vorbească bine de tine.

*

Nu e silă mai mare ca iubirea: fă-i pe oameni să te iubească, și-ți iartă toate păcatele.

*

Oamenii se împart pe bunătățile lumii acesteia, și se zice că e mai bun cel ce-și poate lua o parte mai mare, dar își ia una mai mică, dar mai cuminte cel ce ia cît poate; ia cît ți se cuvine, nici mai mult, dar nici mai puțin.

*

Om cu om trăiește, om cu om s-ajută.

*

Să nu-ți fie frică, dacă n-ai de ce să te temi.

*

Dacă e să muncești în ogorul altuia, nu te duce departe, ci te oprește la fratele tău, ca să te cheme și la seceriș.

*

Pune-te umăr la umăr cu fratele tău, adunați mereu înainte și nu vă mai întrebați nimic, că se vor găsi cei ce împrăștie.

*

Nu da restăul de la jug celui ce n-are dreptul să ți-l ceară, că o să-ți ieie în urmă și jugul, și boii, cu car cu tot, pe necerute.

*

Bate-ți joc de fratele tău, dacă e vrednic să fie luat în bătaie de joc, dar sari cu parul cînd își bate altul joc de el, că și de tine își bate joc.

*

Păzește dreptul fratelui tău, că ție are să ți se plîngă, dacă va fi nedreptățit; păzește-i avutul, căci de la tine are să ceară cînd n-o să mai aibă nimic, și-ți va fi greu să nu-i dai.

*

Rabdă, cînd n-ai încotro, dar poartă de grije ca răbdarea să nu țină mult.

[IDEILE SÎNT CA PULBEREA DE FLORI]

Ideile sînt ca pulberea de flori, și întocmai precum cele mai multe flori se scutură sterpe, dacă pulberea din anumite alte flori nu străbate la ele, ca să le facă roditoare, pulberea de floare ce zboară risipită prin aer nu în calicele orișicărei flori se prinde, nu pentru orișicare floare e germen de viață roditoare: se caută numai care pe care se-nțelege.

VEDERI DIN CARPAŢI

I ROSTUL EXCURSIUNILOR

Astă-vară cîţiva dintre prietenii mei au luat hotărîrea să facă împreună o preumblare pe la Răcoasa şi pe la Cîmpuri la Soveja şi de acolo prin Munţii Vrancei spre obîrşiile Putnei.

Aducîndu-mi aminte de cele scrise de A. Odobescu despre Vizantea şi Soveja şi însufleţirea cu care-mi vorbea despre frumuseţele Vrancei, i-am rugat pe acei prieteni să mă ia şi pe mine cu dînşii.

Am prins încă din timpul copilăriei mele slăbiciune pentru asemenea preumblări făcute numai în vederea mulţumirii de a le fi făcut, şi atît în timpul tinereţelor mele, cît şi mai tîrziu am făcut multe aşa-zise excursiuni de plăcere, la început singur, iar mai tîrziu în tovărăşia vreunui prieten, cu familia mea, cu elevii ori cu elevele mele, şi zilele petrecute în asemenea cutreierări sunt cea mai plăcută parte a vieţii mele. Lasă că e viuă şi cu deosebire senină mulţumirea ce te cuprinde cînd stai uimit în faţa frumuseţelor naturii, dar mulţumirile de felul acesta sunt totodată comoară dăinuitoare a vieţii, căci ele ţi se reivesc în suflet şi-ţi înseninează lumea de cîte ori ţi le aduci aminte. Niciodată însă mulţumirile de felul acesta n-au fost în sufletul meu atît de vii ca acum, la bătrîneţe, în faţa vederilor din Munţii Vrancei şi, bucurîndu-mă de cele ce se desfăşurau sub ochii mei, eram cuprins de înduioșare și-i plîngeam la tot pasul pe cei ce n-au parte de asemenea mulțumiri.

Cu deosebire neuitate sunt mai ales preumblările făcute în timpul copilăriei și în al tinerețelor, căci pe urma lor se revarsă asupra întregei vieți o lumină dulce, și de aceea așa-zisele excursiuni școlare, fiind făcute cu priceperea cuvenită, sunt una din cele mai mari binefaceri.

Judecă greșit cei ce se gîndesc, cînd e vorba de asemenea excursiuni, la foloase practice, la cunoștințele de tot felul, pe care le cîștigă excursioniștii, ori la înrîurirea priincioasă în ceea ce privește dezvoltarea trupească a excursioniștilor. Bine e fără îndoială să vezi multe și să cunoști natura din propria ta intuițiune. Nu mai puțin bine e să faci mișcare în aer liber, să ostenești urcînd și coborînd, să mănînci cu poftă și să dormi dus după ce te-a răpus osteneala.

Acestea nu sunt însă decît un fel de accesorii ale excursiunilor, foloase de mîna a doua, pe care poți să le ai și preumblîndu-te de ici pînă colo prin împrejurimile binecunoscute ale satului ori ale orașului, în care-ți petreci viața.

Excursiunile făcute în timpul copilăriei și-n al tinerețelor au în vedere mai presus de toate formarea caracterului.

Umblînd de ici pînă colo fără să urmărească vreun folos practic, viitorul om se deprinde a voi cu tot dinadinsul și se oțelește ostenind, încordîndu-și puterile, înfruntînd fel de fel de primejdii, învingînd greutăți, răbdînd la foame, la sete, și fie la arșiță, fie la frig, toate aceste numai în vederea mulțumirilor senine și cu desăvîrșire impersonale, de care-și face parte umblînd cu ochii deschiși prin lumea lui Dumnezeu.

Pentru cel nedeprins cu asemenea mulțumiri lumea e pustie și urîtă, iar lepădarea de sine e prostie; nesuferită își face viața cel osîndit a-și căuta mulțumiri numai mîncînd și bînd, satisfăcîndu-și poftele totdeauna neistovit și alergînd după plăceri trupești. Rob al slăbiciunilor sale e cel ce trăiește numai cu trupul, și om liber, stăpîn pe sine însuși se face numai cel îndrumat spre cele sufletești, care sunt totdeauna împreunate cu lepădarea de sine. Iar îndrumarea aceasta ni-o dăm noi înşine stînd cuprinşi de uimire în faţa nemăsuratelor comori de frumuseţe ale naturei.

Dar excursiunile şcolare au fost introduse, sunt acum o sută de ani, în Elveţia ca cel mai firesc mijloc pentru cultivarea simţămîntului patriotic.

E cuprins fiecare de înduioşare cînd îşi aduce aminte de locul său natal, numai însă dacă şi-a petrecut zilele copilăriei bucurîndu-se de viaţă. Ceea ce ne înduioşează e dulceaţa pe care ni-o revarsă în suflet reamintirea bucuriilor pe care le-am avut odată. Iubim locurile unde am trăit ceasuri plăcute, şi scumpi ne sunt toţi oamenii care într-un fel ori într-altul ni-au îndulcit viaţa. Locurile în care n-am trăit ne sunt indiferente, iar acelea în care am avut suferinţe, ne sunt urgisite, încît reamintirea lor ne umple inima de amărîciune.

Dacă voim deci să dezvoltăm în inima viitorului cetăţean iubirea de ţară şi de neam, avem să-l preumblăm de ici pînă colo şi să purtăm de grijă ca el să aibă de pretutindeni pentru toată viaţa reamintiri plăcute. Numai aşa pot să-i fie dragi, atît locurile, cît şi oamenii din ţara lui. Declamaţiunile, cîntecele şi serbările patriotice ori exagerările istorice sunt mofturi seci pentru cei ce nu-şi cunosc ţara şi neamul din propria intuiţiune. Aceştia ţin la ţara lor numai dacă pot să trăiască pe nemuncite în mijlocul ei.

Fiind aşa, excursiunile au să fie făcute a-ndelete şi cu plăcere, numai la nevoie în trăsură, mai rar călare şi cel mai bine pe jos.

Excursiuni făcute pe calea ferată, în automobile, ori poate chiar cu aeroplanul sunt întreprinderi excentrice. Cu atît mai vîrtos sunt excentrice excursiunile făcute peste hotarele ţării, bunăoară, prin Grecia, prin Boemia, prin Polonia, prin Italia ori chiar la Paris. Nu doar că n-ar fi plăcute şi instructive şi acestea. Din contra! Cea mai adîncă dintre durerile bătrîneţelor mele e că împrejurările nu mă iartă să mai văd Veneţia, Neapolul, Milanul, Roma şi Florenţa, unde am avut atîte mulţumiri sufleteşti. E însă lucru anapoda să alergi prin ţări străine cîtă vreme nu te-ai învrednicit să-ţi cunoşti ţara şi poporul din care faci parte.

Putem să ne cunoaștem țara și din descrieri făcute de alții, din ilustrațiuni și mai ales din reproduceri cinematografice. Vorba e însă că numai cele trăite azi ici, mîne colo, pot să dea tăria simțimîntului patriotic. Din gîndul acesta a pornit în mine îndemnul de a descrie pe scurt excursiunile pe care le-am făcut prin Carpații noștri pentru ca să-i fac și pe alții doritori de a umbla în căile în care am umblat eu.

Țin, mai înainte de toate, să încredințez pe părinți că nu pot să le facă copiilor săi un mai mare bine decît purtîndu-i ori îndemnîndu-i să umble de ici pînă colo, fiecare în cercuri cît se poate de largi prin împrejurimile locului unde trăiește.

Vorba e că ei să prindă slăbiciune pentru asemenea cutrierări și să se dezvolte în sufletul lor trebuința de a se dumiri din ce în ce mai îndeplin asupra lumii, în mijlocul căreia își petrec viața, și de a-și îndulci viața prin mulțumiri senine.

Eu încă pe la vîrsta de doisprezece ani am început să fac plimbări mai lungi și le făceam mai ales singur pentru că nu-mi găseam tovarăș. Singurătatea îmi era plăcută fiindcă singur nu mi se ura niciodată, nu mă plictisea nimeni, mă opream cînd voiam, mă abăteam după placul meu din drum, făceam ce voiam, nu atîrnam de nimeni, Una din cele mai plăcute părți ale vieții mele e o călătorie de vreo șase săptămîni pe care am făcut-o singur pe jos. Azi, la vîrsta în care mă aflu, nu sfătuiesc cu toate aceste pe nimeni să facă ceea ce am făcut eu. Îmi dau seamă că prea am fost îndrăzneț și mă prinde adeseori mirarea că nu mi s-a întîmplat nimic.

Preumblîndu-mă apoi cu alții, m-am încredințat că cel ce-și face preumblările cu alții vede cu mai mulți ochi și judecă cu mai multe minți, și rău nu e nici să te deprinzi a te potrivi cu alții.

Mai e, pe lîngă aceste, și că e dureros să te bucuri singur și că bucuriile împărtășite cresc, încît drumeții sunt mai voioși cînd sunt mai mulți.

N-avem însă să perdem din vedere îndrumarea ce ni-o dă românul.

Românul nu pleacă adecă singur la drum mai lung, ci se întovărășește cu alții, oameni de seama lui, iar cei plecați împreună se ajută la nevoie între dînșii. Cînd dau bunăoară de vreun pripor, atît la *mînec*, adică la *urcuș*, cît și la *clin*, adică la *coborîș*, pun umăr la umăr. Nu însă cu orișicine intră românul în asemenea întovărășiri. De aici vorba: *„N-am a face cu el nici în clin, nici în mînec“*, adecă nici la deal, nici la vale. Cînd pleci dar la drum ai să te însoțești numai cu oameni de seama ta, cu care te poți nărăvi în toate împrejurările, nu însă și cu de aceia cu care nu poți să ai a face „nici în clin“, „nici în mînec“.

De aceea excursiunile făcute de școlari sunt bune chiar și dacă nu sunt făcute sub conducerea vreunuia dintre învățători. Pe lîngă toate celelalte îi mai și apropie sufletește pe cei ce iau parte la ele.

[II] STRÎMTORI

Între cititorii celor scrise de N. Ganea despre Toance sunt fără îndoială de tot puțini cei ce n-au fost cuprinși de dorința de a face o preumblare prin Valea Bistriței din Moldova.

Trecînd strîmtorile, prin care multe dintre rîurile noastre răzbesc pe spumegate spre lărgimile luminoase, drumețul e cuprins de uimire oarecum fioroasă. Zgomotul apei ce se varsă peste bolovanii din albia spălată-n peatră și înaltele ziduri de stîncă ce i se ridică la dreapta și la stînga îl umplu de sfială religioasă. Îi este parcă în fața lui se dau pe față nemărginitele puteri ale firii.

În mijlocul acestei sălbăticii, în același timp e încîntat de vederile ce i se deschid la fiecare cotitură, altele și iar altele, toate nouă și frumoase, cele mai multe mărețe, încît nu te mai saturi de ele.

Asemenea strîmtori sunt în Carpații Răsăriteni multe. Eu mă mărginesc a vorbi în cîteva trăsături scurte despre acelea prin care am trecut și le voi lua despre apus spre răsărit.

Cel mai despre apus dintre rîurile din Ardeal, Someşul, iese peste Sălagiu spre Tisa de-a lungul unei văi mai largi. „Notarius Belae Regis" ne spune cu toate acestea că cetele maghiare de sub conducerea lui Tuhutum nu pe acest drum larg, ci prin strîmtoarea Mezeşului au intrat în Ardeal. Tot pe acolo s-a întors în Ardeal Mihai-vodă Viteazul, după ce a înfrînt la Gorăslău oştirea lui Sigismund Báthory. E strîmtoarea de la Ciucea, prin care iese din Ardeal unul din cele trei Crişuri, cel Repede, şi prin care trece azi calea ferată de la Cluj la Oradea-Mare. Oamenii tineri, care ţin să se bucure de viaţă admirînd frumuseţile ţării, au însă să facă pe jos drumul între Huedin şi Oradea-Mare. Strîmtoarea e dintre cele mai puţin sălbatice, dar vederile ce se deschid din ea sunt multe, felurite şi încîntătoare.

Îndeosebi pentru tinerii de la Cluj, de la Oradea-Mare şi de la Beiuş e cea mai apropiată şi oarecum obligată excursiune — mai ales toamna, cînd frunzişul pădurilor e pişcat de brumă.

Mai strîmtă şi mai sălbatecă decît valea Crişului Repede e valea prin care Arieşul se varsă din Munţii Apuseni spre Turda. Mai ales plecînd de la Turda spre Ofenbaia şi de acolo peste Lupşa spre Roşia vederile sunt sălbatice, pe ici, pe colo chiar măreţe. În acelaşi timp sunt în drum cîteva poziţiuni însemnate ca schitul Lupşa şi minele de la Ofenbaia şi de la Roşia cu instalaţiunile lor. Îndeosebi la Roşia sunt interesante rămăşiţele minelor din timpul stăpînirii romane şi nu departe de aceste stînca denumită *Detunata.*

Excursiunea aceasta de asemenea mai ales toamna are să fie făcută.

Mai puţin largă decît valea Someşului, dar tot destul de largă e valea prin care Murăşul iese pe la Zam din Ardeal şi desparte Banatul Timişoariide Ţara aşa-zisă Ungurească.

Părţi, sălbatice nu are trecătoarea aceasta, dar sunt de-a lungul ei vederi largi şi atît pe rîu, cît şi pe ţărmurii lui e multă viaţă.

De la Deva, unde sunt rămăşiţele unei cetăţui din timpul romanilor, şi mai ales de la Zam înainte şi pînă la Radna, drumul trece pe țărmul de la dreapta printr-un șir de sate înfloritoare, iar pe Murăș coboară mereu fie plute, fie luntri încărcate unele cu lemne ori cu piatră, altele cu bolovani de sare, cu poame de tot felul, cu fasole ori cu alte producte din Ardeal. E învederat că și de-a lungul acestei văi excursiunea e mai plăcută toamna.

Mult mai presus de aceasta e strîmtoarea prin care iese din Ardeal Oltul și drumul de la Boița peste Cîineni și peste Robești și Golotreni pînă la mînăstirea Cozia e o adevărată grădină de frumusețe.

La Rîul-Vadului, din jos de Turnu-Roșu, valea se strîmtă, dar nu e și sălbatică, iar de la Cîineni ea se lărgește și pînă la gura Lotrului ca un fel de rai pămîntesc, mai ales în timpul zilelor de primăvară, după ce pădurile au înfrunzit, pomii s-au acoperit cu flori și păsările de tot felul au început să cînte.

De la gura Lotrului înainte valea se strîmtează încît pe țărmul Oltului numai pe ici, pe colo mai rămîne loc pentru drum. Împăratul Traian și-a durat drumul de-a lungul țărmului de la stînga, unde mai e pe alocurea pe sub Munții Coziei oarecare lărgime.

Drumul de astăzi a fost însă croit de Carol al VI-lea tatăl Mariei Tereziei, care n-avea sub stăpînirea lui decît țărmul de la dreapta, unde a fost nevoit ici să spargă stînci, colo să zidească drumul la albia rîului, aici îngustă și cu căderi dese, peste care apa limpede se varsă zgomotos și spumegînd. Zidurile de stîncă se ridică mai ales la dreapta rîului pînă la sute, pe alocurea chiar la o mie de metri, încît ți se pare cîteodată că ți se împreună deasupra capului. Locurile aceste cu vederile ce se deschid la cotiturile de tot dese nu mai sunt sălbatice, ci mărețe.

Cel ce a făcut o dată drumul acesta nu-l mai uită nici trăind multe vieți omenești de-a rîndul și ori și de cîte ori cît ai fi umblat tot îl mai dorești.

Eu am trecut prin strîmtoarea aceasta în mai multe rînduri, cînd la vale, cînd la deal, uneori primăvara, alte dăți vara ori toamna. Într-un rînd mi s-a întîmplat că am fost prins de o furtună între Cozia și gura Lotrului. Răsunetul tunetelor întrece toată închipuirea omenească și puhoaiele ce se varsă peste stîncile de la dreapta fac un zgomot de ți se părea că se surpă munții. Pe ici, pe colo și pornesc la vale stînci ori grohotișuri care acopăr drumul încît nu-i rămîne drumețului decît să se oprească la un loc mai larg și să aștepte în bătaia ploii trecerea furtunii.

Mai puțin sălbatică, dar neasemănat mai măreață, poate cea mai măreață în Europa, e strîmtoarea prin care se varsă Dunărea de la Baziaș pînă la Cladova. Apele rîului adînc și lat, prăvălindu-se în liniște și greoi, spală poalele munților ce se ridică la dreapta și la stînga, încît ochii călătorului dus de luntre la vale se opresc asupra coastelor acoperite de păduri și numai pe ici, pe colo, pe la gurile cîte unui rîu mare ori mai mic se deschide vedere mai largă. Cotiturile sunt scurte și dese, și astfel privitorul e în fiecare clipă surprins și uimit de bogăția formelor de pe cei doi țărmi ai marelui rîu.

Eu am făcut drumul acesta pe vapor în timpul verii și cred că numai așa se și poate face.

Strîmtori mai mici, unele încîntătoare, iar altele sălbatice sunt pe la izvoarele ori pe la ieșirea din munți a celor mai multe dintre rîuri. Aceste însă nu pot să fie socotite decît ca părți ale unor excursiuni mai mari. Astfel sunt plăcuta vale a Sadului și încîntătoarea vale a Țibinului la Gura-Rîului pentru cei ce fac excursiune în Munții Sibiului, mai ales în culmea Cindrelului.

Încă mai frumoasă e Valea Cernei, în care se află Băile-Herculane.

Cu deosebire multe sunt însă strîmtorile în partea muntoasă a Olteniei.

De la Baia-de-Aramă pînă la Rîmnicul-Vîlcii, peste plaiul Novacilor și pe la mînăstirile Polovraci, Horez și Bistrița e preumblarea fără îndoială cea mai plăcută de pe pămîntul României.

În drumul de la Baia-de-Aramă pînă la Tismana e una din cele mai largi vederi asupra șirului de munți, care desparte Ardealul de Oltenia: Tismana iese din strîmtorile munților printre păduri de castani, și pe sub vechea mînăstire Tismana, iar de la Tismana pînă la Tîrgul-Jiului și de acolo înainte, mai ales peste plaiul

Novacilor, se deschid mereu vederi spre munţi şi spre satele de la poalele lor.

Mînăstirea Polovraci se află la gura rîului Olteţul, care iese prin strîmtori sălbatice şi pe sub gura marei peşteri a Polovracilor.

La gura altui rîu, Horezul, se află mînăstirea Horez, una din cele mai mari. Strîmtoarea rîului e încîntătoare, dar numai pe ici, pe colo sălbatică.

Cu desăvîrşire sălbatică e însă strîmtoarea rîuleţului Bistriţa, la gura căruia se află mînăstirea Bistriţa, tot mare şi aceasta. Şi în apropierea acestei mînăstiri se află o peşteră, iar sus, pe dealul de la stînga rîului se află mînăstirea Arnota, unde e înmormîntat Matei-vodă Basarab şi de unde ochiul pătrunde la mari depărtări. Prin strîmtori mai mult ori mai puţin sălbatice ies din înfundăturile văilor Lotru, Dîmbovicioara şi Ialomiţa. Drumul spre Peştera Dîmbovicioarei e unul din cele mai sălbatice, iar strîmtoarea, prin care se varsă Ialomiţa de la peşteră la vale e încă mai sălbatică. Toate aceste sunt drumuri bătute numai de puţini şi numai în timpul căldurilor de vară.

Vrei, bunăoară, să vezi peştera plină de stalactite a Dîmbovicioarei, pleci dimineaţa de la Rucăr, urci Muntele Craiului şi te cobori peste poiene, la peşteră, de unde cobori prin albia rîului la vale şi eşti pe înserate la Rucăr.

Tot astfel pleci dimineaţa de la Sinaia, urci în Vîrful-cu-Dor şi cobori de acolo la Peştera Ialomiţei, unde găseşti adăpost ca să mîi. Dimineaţa zilei următoare pleci apoi pe rîu la vale şi seara eşti la Moroieni, ba chiar şi la Pucioasa. Dacă ţii însă să te întorci de unde ai plecat, nu mai cobori prin strîmtoare, ci urci fie în culmea Omului, fie în poienele Caraimanului şi de acolo cobori la Buşteni ori prin Poiana-Regelui la Sinaia. Cînd vorba e de excursiuni în adevăratul înţeles, regula e să nu te întorci tot pe unde ai venit, ci să apuci un drum nou. Singure strîmtorile Oltului şi ale Dunării sunt drum nou şi încîntător atît la dus, cît şi la întors, chiar şi în mai multe rînduri.

[III] TRECĂTORI

Trecătorile sunt locuri mai mult sau mai puțin ridicate, prin care trece drumul dintr-o vale în alta.

Cea mai despre apus dintre trecătorile din Carpații noștri e cea de pe Muntele Rotunda, care se ridică la mijloc între Ardeal, Maramurăș, Sălagiu și așa-zisa Țară Ungurească.

Pornind de la Baia-Mare, drumul trece pe la Baia-Sprie la Capnic și de acolo urcă-n serpentină cu cotituri lungi, trece peste Rotunda și coboară la Strîmbu, unde de asemenea sunt mine.

Pînă la Capnic, vegetațiunea e bogată și vederile sunt încîntătoare, dar nu largi, iar de la Capnic înainte se deschid cînd spre dreapta, cînd spre stînga, după cum se schimbă cotiturile, vederi din ce în ce mai largi și mai bogate în amănunte. Cu deosebire încîntătoare, chiar pline de măreție sunt vederile spre Țara Oașului din Maramurăș: munți acoperiți de păduri, printre care se-ntind ici poieni păscute de turme ori fînațe, colo porumbiști ori lanuri, și în cealaltă parte străbate prin frunzișul pomilor de prin grădini albul caselor cîte unui sat adăposit la poala muntelui.

Eu am trecut Rotunda singur, pe jos, și în primele zile ale lunii lui august. Plecasem din Capnic pe la ora zece înainte de ameazăzi și noaptea m-a prins tot urcînd. Fiind răsărită luna plină, mi-am urmat drumul în răcoarea plăcută a serii.

Departe, spre valea Tisei, nu era încă stinsă zarea luminoasă a soarelui acum asfințit, și-n Țara Oașului se iveau mai ici, mai colo focurile aprinse de către păstorii de pe poieni și de către pîndarii de pe valea porumbiștii și din cînd în cînd răsunau de-a lungul văilor puștile descărcate spre a speria urșii flămînzi.

Timp îndelungat trecuse de cînd am întîlnit coborînd la vale cel din urmă car și drumul era pustiu; tocmai de aceea însă nu-mi rămînea decît să merg înainte, căci înapoi nu mă mai puteam întoarce.

Cînd se lumina de ziuă vederile se deschideau spre văile din Ardeal și e nespusă bucuria de care am fost cuprins cînd am început să aud departe-n adîncul văii lătratul cîinilor și cîntatul cocoșilor, semne învederate că trăiesc și mai prin apropiere oameni.

Între tinerii care le citesc aceste vor fi fără îndoială și unii care vor fi dorind să aibă și ei parte de asemenea bucurii. Să aibă, dar eu le dau sfatul să plece de la Capnic, tot pe jos, dar nu singuri și nu pe la ora zece înainte de ameazăzi, ci pe la cîntatul de zori al cocoșilor.

De la Strîmbu mai e încă drum de o jumătate de zi pînă la Mogoaje, unde se află o altă serpentină cu vederi mai puțin largi, dar tot încîntătoare.

Drumul poate să fie făcut și de la Mogoaje peste Rotunda la Baia-Mare și cred că e mai plăcut toamna decît vara.

Cea mai apropiată trecătoare e din Sălagiu peste Mezeș în Ardeal. Plecînd dimineața din Șimleu, drumețul sosește pe-nserate la Ciucea-n valea Crișului Repede. Drumețul urcă încetul cu încetul, oarecum pe nesimțite, printre păduri umbroase și are vederi mai ales spre Sălagiu apoi coboară deodată în valea cea strîmtă a Crișului.

Mai lung și mai bogat în vederi largi și încîntătoare e trecătoarea care pleacă din Ardeal, pe la Abrud în valea Crișului Alb, la Brad și de acolo peste Baia-de-Criș la Hălmagiu. Drumețul trece pe la băile de Vața și de la Țebea, unde se află gorunul lui Horia și mormîntul lui Avram Iancu și are mereu în fața sa Muntele Găina, în culmea căruia se țin așa-zisele tîrguri de fete.

Cea mai însemnată dintre trecătorile din Ardeal e însă așa-numita Poartă-de-Fier. Plecînd de la Hațeg, călătorul urcă la Grădiște, sub Rătezatu, unde se află rămășițele orașului Ulpia Traiană sau Sarmisegetuza, apoi coboară spre Caransebeș.

Mai puțin însemnată, dar mai prăpăstioasă și astfel mai interesantă, e trecătoarea de la Bran între Rucărul din Valea Dîmboviței și Branul din Țara Bîrsei.

Cea mai umblată dintre toate trecătorile din Carpații Meridionali [1] e cea de la Predeal, prin care abia-n timpul mai nou s-a deschis drum.

---

[1] În textul de bază: *Orientali.*

Ea are să fie socotită de la Comarnic la Braşov, un drum umblat de atît de mulţi, dintre care numai de tot puţini îl cunosc în toate amănuntele lui. Despre drumul acesta şi despre excursiunile ce se pot face la dreapta şi la stînga lui se poate scrie o carte mare fără ca ea să cuprindă tot ceea ce se poate zice...

De tot puţini sunt cei ce trec drumul acesta în goană mare, ci ţin să umble pe el a-ndelete pentru ca să se bucure la tot pasul de cîte ceva. Umblă unii dintre dînşii — nu numai vara, toamna şi primăvara, cînd munţii sunt acoperiţi pe mari întinderi de fel de fel flori. Ştiu oameni, care, în timpul sărbătorilor de iarnă, au trecut de la Sinaia peste Bucegii acoperiţi de troieni în Ţara Bîrsei.

Ardealul fiind brăzdat de munţi care despart unii bazinul Oltului de al Mureşului, iar alţii bazinul Mureşului de al Someşului, trecători mai mult ori mai puţin însemnate sunt şi înlăuntrul Ardealului.

E între aceste una care le întrece pe toate; trecătoarea de la izvoarele Oltului la ale Murăşului.

Plecînd dimineaţa de la Csik Szt. Domokos, călătorul urcă încetul cu încetul, la început prin păduri, apoi prin rarişti de brad şi în cele din urmă peste poiene luminoase, avînd mereu vederi spre Munţii Ciucului, apoi coboară spre izvoarele Mureşului avînd alte vederi spre Giurgiu, iar pe înserate soseşte la Sînmiclăuş. Ceea ce mîngîie vederea în drumul acesta nu sunt numai vederile bogate în amănunte, ci şi iarba verde, deasă şi proaspătă, precum şi lumina cea multă.

Tot acolo mai e şi altă trecătoare ceva mai scurtă, dar tot bogată în vederi: drumul de la Ditro, care urcă printre păduri de brad şi coboară la Borsec.

Aceste sunt fără îndoială cele mai frumoase dintre trecătorile dinlăuntrul Ardealului.

Trecători frumoase mai sunt şi în Muntenia.

Una dintre aceste pleacă din valea Oltului, de la Cîineni, urcă pe la Titeşti pe sub Munţii Coziei, trece pe la Clocotici şi coboară în valea Topologului.

Alta pleacă de la Curtea-de-Argeş, trece peste Musceli şi coboară la Cîmpulung. În tot drumul nu sunt păduri. Călătorul trece peste dealuri acoperite de iarbă îmbelşugată.

Excursiunea aceasta are să fie făcută pe la sfîrşitul primăverii, mai înainte de a fi fost cosite fîneţele, cînd toate sunt în plină floare.

Iar alta e trecătoarea din valea Dîmboviţei în valea Ialomiţei, de la Capu-Coastei la Pucioasa.

Cu deosebire, încîntătoare este trecătoarea din valea Ialomiţei în valea Prahovei, de la Moroieni la Sinaia, pe sub Muntele Păduchiosul.

Tot un fel de trecătoare e şi drumul de la Cîmpulung pe la Nămăieşti, peste Mateiaş şi pe deasupra Dragoslavelor la Rucăr.

Cele mai mărețe dintre trecătorile prin care am umblat sunt însă în Moldova.

Una dintre aceste, în aparenţă neînsemnată, e drumul de la Paşcani în valea Moldovei, la Cîrsteşti şi de acolo la Tîrgu-Neamţului. De la Paşcani drumul urcă prin o pădure ca toate pădurile dar, sosit în culme, călătorul rămâne într-un fel de extaz.

Am umblat mult prin Carpaţi, şi prin strîmtori, şi prin trecători şi în culmi, dar niciodată şi nicăiri n-am fost atît de adînc impresionat ca aici, unde dintr-o căutătură am cuprins valea Moldovei, la dreapta pe rîu la deal pînă la Rarăul perdut în ceaţa albăstruie, iar înainte pînă în şirul de munţi ce desparte Moldova de Ardeal — cu Ceahlăul în frunte.

Cealaltă e trecătoarea din valea Şuşiţei în valea Putnei şi de acolo prin Munţii Vrancei peste Poiana-Mărului la Breţcu în Ardeal.

Sunt două drumuri: unul de la Soveja prin pădurile de brad pe la Lepşa şi pe la Tulnici la obîrşiile Putnei, iar altul, care pleacă din jos de Soveja, de-a lungul căii ferate a societăţii „Tişiţa“, pe Şuşiţa la deal şi trece prin Munţii Vrancei tot la obîrşiile Putnei.

Mai ales din acest al doilea drum se deschid vederi care sunt mai presus de tot ceea ce mi-a fost dat să văd în cutreierările mele din Carpaţi.

În tot drumul călătorul e încîntat de vegetaţiunea bogată şi proaspătă, rarişti de brad, de mesteacăn şi de fag şi cu fîneţe de o îmbelşugare nemaipomenită, cu mai puțină floare, dară iarbă mai deasă și mai înaltă decît pe Musceli. Se zice apoi că nu e pădure fără de uscături. Aici uscături nu sunt. Sunt însă la tot pasul izvoare de apă rece, limpede și curată.

Sosit apoi în plaiul dintre Șușița și Putna, călătorul rămîne cuprins de adîncă uimire. O așa-zisă căldare muntoasă se întinde în fața lui, cea mai mare din toate cîte se pot vedea în Carpați. În fundul căldării sunt satele Tulnici și Negrilești, iar de acolo înainte se ridică două, trei, patru, într-o parte chiar cinci șiruri de munți. Nici de pe Rotunda spre Țara Oașului, nici din vîrful Muntelui Găina spre valea Arieșului, nici din culmea Negoiului spre Țara Făgărașului, nici din culmile Bucegilor spre Țara Bîrsei, nici de la izvoarele Oltului și de la ale Mureșului, ochiul nu cuprinde dintr-o singură căutătură întinderi atît de mari ca aici.

Urmînd drumul pe Tișița la deal, călătorul intră în niște strîmtori mai înguste, mai prăpăstioase și mai sălbatice chiar și decît cele de pe valea Oltului ori cele de pe Dîmbovicioară. Aici însă inima e cuprinsă de jale: mai ici, mai colo, fie la dreapta, fie la stânga, sunt mari grămezi de uscături, păduri culcate de vîntoase ori mistuite de foc — mari bogății lăsate să putrezească.

IV CULMI ȘI PLAIURI

Excursiunile făcute în culmile mai înalte ori de-a lungul poienelor sunt fără îndoială cele mai plăcute, iar aceasta nu numai pentru că excursiunile se bucură de vederi largi, variate și bogate în amănunte, ci și pentru că, făcîndu-le, el trece prin strîmtori mai mult ori mai puțin sălbatice, fie dintr-o vale în alta. Pe culmile munților vegetațiunea se deosebește apoi de cea din văi și florile nu numai au culori mai vii, ci se deosebesc de cele din vale și printr-un miros mai penetrant. Ne mai încîntă și lumina din culmile munților, lărgimea cea mare și aerul curat, pe care-l respirăm cu un fel de nesațiu și-n care viețuirea ni-e cu deosebire plăcută încît facem mișcări multe și grele fără ca să obosim ca prin adîncimile văilor pe şes. Întregul organism se-nvioară, încît se adevereşte zicătoarea că o ascensiunea bine făcută lungeşte cu cîţiva ani viaţa.

În timpul unei epidemii de tusă măgărească, de care mureau mulţi copii la Bucureşti, am plecat cu unul dintre copiii mei, o fetiţă de-abia doi ani şi jumătate, la Sinaia şi de acolo am urcat în Vîrful-cu-Dor şi-am coborît la Peştera Ialomiţei, unde am stat o zi, apoi am coborît spre Moroieni. Cînd era să trecem din poienile luminoase în pădurea de brad, copilul a început să plîngă văitîndu-se că vrea să rămîie la munte, şi numai după multe ademeniri am reuşit cu mare greutate să-l ducem mai departe.

Îmi închipuiam că copilul stăruie să rămîie la munte pentru că-n timpul celor trei zile petrecute în poieni scăpase de chinuitoarea tusă măgărească. Cîţiva ani în urmă am făcut însă de la Buşteni o excursiune, în care luasem cu mine un copil de vreo patru ani. Cînd am sosit la marginea poienilor largi şi luminoase copilul a căzut într-un fel de extaz şi n-am putut să ne întoarcem decît după ce i-am făgăduit că mîine dimineaţă vom veni iar şi vom petrece ziua întreagă acolo. Am şi făcut-o aceasta şi copilul, o fetiţă, a făcut urcînd şi coborînd un drum de peste zece ceasuri fără ca să obosească.

Mi s-a întîmplat însă şi că un om de vreo patruzeci şi cinci de ani, pe care l-am întîlnit pe la Babele din poiana Caraimanului, a fost coborît pe targă la Buşteni.

Pentru ca să urci în culmile munţilor nu e destul numai să fii bun de picioare, ci trebuie să mai ai şi inimă, precum şi plămîni ce ţin la tăvăleală. Destoinicia aceasta se cîştigă prin deprindere mai mult ori mai puţin stăruitoare.

În culmile munţilor excursiunile se fac mai ales în timpul verii. Cele mai potrivite sunt însă cele făcute în luna iunie cînd plantele de munte sunt în floare.

Cea mai despre apus dintre culmile mai înalte ale Carpaţilor de la Răsărit se află în munţii aşa-zişi Apuseni sau Aurari. E Bihorul sau Muntele Mare, din care izvorăsc Crişurile, Someşul Mic şi Arieşul. Eu am plecat dimineaţa de la Hălmagiu, am urcat pe drumul pe care trec moții cu ciuberele încărcate pe cai, și am sosit în curînd după-amiazăzi în culmea Muntelui Găina, care stă-n legătură cu Bihorul cam ca Omul cu Caraimanul.

Poienele de pe Găina nu sunt largi, dar de pe ele se deschid vederi atît spre valea Arieșului și spre Munții Abrudului, cît și peste văile Crișurilor, mai ales spre a celui Alb, pînă spre șesul cel mare al Țării Ungurești.

La întoarcere am luat alt drum, pe care seara, după oara zece, am sosit la Acina, din jos de Hălmagiu.

Culme fără îndoială mai înaltă e Cindrelul în Munții Sibiului, din care izvorăște de o parte Țibinul, iar de alta Lotrul. În culmea Cindrelului se află un așa-zis „iezăr" cu apă limpede, adînc și destul de întins. Poienele sunt largi și acoperite de iarbă deasă.

În culmea Cindrelului pleacă de la Gura-Rîului trei deosebite drumuri, toate trei cu deosebire încîntătoare.

Unul din aceste drumuri pleacă din sat și urcă printre livezi, fînețe și pășuni pe rîu la deal. Coastele de la dreapta și de la stînga sunt acoperite cu păduri, în care e din ce în ce mai mult brad. Abia mai spre fundul văii, unde e numai brădet, locul se strîmtorează și drumul urcă repede prin valea din ce în ce mai sălbatică.

Al doilea drum e croit deasupra plaiului de la dreapta rîului, e bine întreținut și urcă încetul cu încetul la început printre rariști și fînețe, iar în urmă printre păduri de brad îngrijite parc-ar fi parc de lux. Luînd drumul acesta, am sosit tocmai pe înserat la marginea despre poieni, a pădurii, unde ne-am căutat un loc mai adăpostit, în care am petrecut noaptea.

Ziua următoare am văzut răsărirea soarelui din culme, ne-am plimbat pe poieni și împrejurul iezerului, ne-am bucurat de vederile largi, dar nu atît de mărețe ca cele din Munții Vrancei, apoi ne-am întors pe drumul de pe plaiul de la stînga rîului. În acest încă mai plăcut drum, deși era în luna lui august, am găsit, ca în Munții Apuseni, întinse lanuri de grîu încă nesecerate, în mijlocul pădurilor de brad.

Aceasta e cea mai puțin obositoare dintre excursiunile ce-am făcut în munți; ar putea să fie făcută chiar și în cupea cu geamuri.

Mai obositoare și mai puțin bogată-n variațiuni e excursiunea făcută de la Racovița spre culmea Muntelui Suru, de unde se deschid vederi peste valea Oltului și spre Munții Sibiului. Eu am făcut excursiunea tot în două zile. Știu însă și oameni care au urcat și au coborît în aceeași zi. Mi se pare însă excursiunea prea obositoare. În același timp cel grăbit perde multe — cum perde cel ce vizitează o expozițiune în grabă mare.

Din culmea Surului pleacă de-a lungul plaiului un drum spre Negoiul și de acolo pînă în trecătoarea Branului, iar de acolo peste culmile Bucegilor. N-am ajuns să fac drumul acesta. Oameni care l-au făcut îmi spun însă că el e mai presus de toate cele ce pot să fie văzute în Carpații noștri.

Nicăieri însă în Carpații aceștia nu pot să fie și nici nu sunt făcute excursiuni atît de multe și în același timp și plăcute ca în Bucegi.

Cele mai însemnate dintre culmile Bucegilor sunt Furnica, Vîrful-cu-Dor, Peatra-Arsă, Jepii, Caraimanul și Omul. Fiecare din aceste culmi are farmecele sale deosebite.

Tot așa drumurile care duc în culmi au și ele fiecare farmecele sale.

Din Sinaia urcă un drum peste Furnica și Vîrful-cu-Dor, iar altul peste Stîna regală, unde urcă și din Poiana-Țapului un drum. Iar alt drum urcă din Poiana-Țapului pe la Urlătoare, unde e drum și din Bușteni.

Din Bușteni mai urcă două drumuri, unul pe valea Jepii, dintre Jepi și Caraiman, iar altul peste Poiana-Coștilei pe valea Corbului, amîndouă bogate-n frumusețe, cel de pe valea Jepii însă pe ici, pe colo și primejdios.

Plecînd des-de-dimineață pe timp frumos pe orișicare din aceste drumuri, urcarea și coborîrea în aceeași zi e cu putință și dacă la întoarcere luăm alt drum. De două zile e nevoie numai dacă excursiunea se-ntinde pînă la Peștera Ialomiței ori de-a lungul plaiului spre trecătoarea Branului.

Din culmile Bucegilor se deschid vederi largi atît spre valea Prahoviței, cît și spre valea Ialomiței, spre

Țara Bîrsei, spre Țara Oltului și peste munții de la stînga Prahovei. Cînd aerul e limpede, vederea străbate pînă la București. Cele mai încîntătoare sunt vederile spre Țara Bîrsei, nici aceste nu sunt însă deopotrivă cu cele de pe valea Moldovii ori din Munții Vrancei.

Excursiuni mai puțin obositoare și tot plăcute pot să fie făcute fie de la Comarnic pe plai la deal, de la Zamora, de [la] Bușteni pe valea Fetei, de la Azuga și de la Predeal în poienile largi și cu deosebire limpezi ale munților de la stînga Prahovei.

E-nvederat că oameni și mai ales tineri mai plăpînzi n-au să facă excursiuni în munți decît în timpul lunilor călduroase, fiind pe deplin sănătoși și după ce au făcut pregătirile cuvenite prin excursiuni mai ușoare prin strîmtori și trecători.

Îndeosebi excursiunile școlare prin împrejurimi au să fie făcute la începutul anului școlar. Făcîndu-le, școlarii se apropie sufletește atît unii de alții, cît și cu toții de învățătorul lor, care în timpul preumblărilor nu e mai presus de dînșii, ci tovarășul lor.

În timpul excursiunilor școlare învățătorul își cunoaște elevii mai ușor și mai bine decît în orișice alte împrejurări.

Școlarii mai mari, care sunt deprinși cu drumuri mai lungi și mai grele, pot dar să facă și la începutul anului școlar excursiuni mai întinse.

Cei de la București, bunăoară, au să înceapă făcînd preumblări pe la mărginile orașului, care celor mai mulți dintre absolvenții liceelor din București le sunt necunoscute.

Adunîndu-se la fabrica de tutun de la Belvedere, excursioniștii fac o plimbare pe străzile locuințelor ieftine clădite pentru muncitorii de la fabrică, apoi pleacă spre Cotroceni, trec de acolo peste Calea Rahovei la gara Filaret și mai departe la cimitirul Belu, de unde se întorc spre Parcul „Carol" acasă.

A doua plimbare cu mult mai interesantă o încep la cimitirul Belu, merg spre Văcărești, trec de-a lungul șoselei la Popești, iar de acolo se coboară în lunca Dîmboviței și se întorc pe la Dudești în oraș.

Pentru a treia plimbare se adună la Şosele, de unde ies la Băneasa, iar de acolo se duc la Tei unde vizitează mormintele Ghiculeştilor, apoi se întorc pe la cîmpul Moşilor acasă.

A patra excursiune o încep la capul Căii Moşilor, trec pe strada Colentinei la mănăstirea Plumbuita şi de acolo apuc spre Mărcuţa, de unde se întorc pe şoseaua Mihai-vodă Viteazul în dreptul Dudeştilor.

Cei ce au făcut preumblările aceste sunt pregătiţi spre a face excursiuni la mînăstirea Cernica, la Pasărea, la Ciorogîrla, la Jilava şi de acolo la Copăcenii de pe Argeş, la Bragadiru ori la Chitila.

Munţii n-au însă să-i urce decît cei ce au făcut şi excursiuni pe la poalele munţilor.

Chiar şi cei de la Cluj, de la Brad, de la Sibiu ori de la Braşov au să facă excursiuni mai prin apropiere mai înainte de a se avînta spre culmile munţilor.

[CÎND MĂ FURĂ GÎNDUL]

Cînd mă fură gîndul
Şi mă duce făr' de veste
Spre-o senină lume
Ce n-a fost și nici nu este,
Blînda ei făptură îmi răsare
De departe, din senina zare.

O privesc și, Doamne!
Doamne, cît de bine-mi pare,
Că o port în mine
Şi că,-n astă lume, n-are
Nimeni dreptul să mi-o deie,
Nici puterea să mi-o ieie.

București, 12/14 mai 1881

ADDENDA

O BELEA

Se adună nevoile și se îngrămădesc pe capul omului. O ducea cam pe gîfîite prietenul meu Belciug cu leafa lui de patru sute și treizeci de lei și ar fi dus-o și mai bine, dacă n-ar mai fi fost și cei trei copii, care creșteau și cereau și ei de mîncare, îmbrăcăminte, oarecare lărgime și cîte și mai cîte. Fără de slugă nu putea să stea. La copii le trebuia o fetișcană. În trei odăi nu puteai să-i îndesui pe toți: îți trebuiau cel puțin patru, dacă nu chiar cinci. De unde să iei și chirie, și lemne, și hrană, și îmbrăcăminte și simbrii? Ce-ți mai rămâne pentru distracțiuni? Ce făceai cînd se mai ivea și cîte o boală?

Toate ar fi mers cum ar fi mers, dar cînd sosea termenul pentru chirie, mai ales toamna, cînd avea să-și facă și proviziuni de lemne și de zarzavaturi, nu mai știa omul cum s-o cîrmească. Se împrumuta ce-i drept, de la „societate", dar de aici înainte nu-și mai lua leafa întreagă, căci i se făceau reținerile cuvenite.

Deodată i-a mai căzut și altă belea în spinare: murind nenea Bardac, soțul cucoanei Tiței, care era sora mai mică a mamei cucoanei Smarandei, soția prietenului meu, trebuia neapărat să se facă cheltuielile obligate pentru îmbrăcămintea de doliu și pentru o cunună potrivită cu starea familiei. Mai mult! Ce făceai cu cucoana Tița, mătușă adevărată, care rămăsese cu o pensiune de optzeci de lei?

— S-o luăm — zise cucoana Smaranda — la noi; încape și ea pe lîngă ceilalți. E bună femeia bătrînă la casă. N-am mai ține, poate, și fetița la copii. Aduce apoi și ea optzeci de lei pe lună.

Prietenul meu Belciug ce-ar fi putut să răspundă? În asemenea împrejurări nu se discută. Trecută acum de cincizeci de ani, cucoana Tița nu mai era tînără, dar nici babă nu puteai să-i zici și mulți ani mai putea să trăiască. Bine nu-i părea c-o face, dară s-ar fi căit dacă n-ar fi făcut-o.

Și-a și luat soacră-n casă, vai de sufletul lui, dar și de al cucoanei Smarandei.

O zi, două, trei a stat și s-a uitat bine la toate, apoi a și dat-o afară, dar nu pe fetiță, ci pe cealaltă care îi era murdară, leneșă, dezordonată și-o risipitoare, care nu știe să păstreze și să cruțe lucrurile, o lepădătură ca să-ți fie rușine obrazului cînd lumea te știe suferind-o în casa ta.

„Curățenie — bombănea dînsa — și bună rînduială are să fie, înainte de toate, și în casă, și în bucătărie, și în preajma casei. Asta-i casă?! Coteț e și magazie de vechituri! Nici un lucru nu e la locul lui; toate sunt aruncate una peste alta; nimic nu se păstrează; pretutindeni e praf și gunoi și jeg. Să-i dai de mîncare și să-i plătești și simbrie unei slugi care-ți ține casa-n asemenea hal. Sluga are să fie ținută de scurt! Pune acum tu însuți mîna!“

Cucoana Smaranda ce-ar fi putut să facă? A pus mîna și muncea mai rău decît sluga ei, copiii steteau tremurînd prin colțuri, iar prietenul meu Belciug a scăpat la birou. Seara apoi, cînd s-a întors, s-a șters bine pe picioare mai înainte de a intra în casă și nu și-a mai aruncat pardesiul nici pe canapea, nici pe scaun, nici mai ales în pat ca de obicei, ci a deschis dulapul, ca să-l atîrne la locul lui.

— Nu se pune haina plină de praf în dulap! strigă bătrîna. Dă-i-o fetei să ți-o scuture și s-o perie și numai apoi în dulap cu ea.

Belciug înghiți un nod.

„Mare pacoste!" și-a zis apoi, avînd fata altă treabă. Și-a scuturat și periat el însuși haina, a îngrijit-o și a dus iar peria la locul ei.

Era acum în casă, fără îndoială, mai multă lărgime, mai puțină îmbîcseală și aer mai curat, dar le venea greu să bage în fiecare clipă de seamă de unde ia lucrul, cum are să umble cu el și unde trebuie să-l pună.

„Da! — bombănea bătrîna — se învață și asta. Lucru mare nu e să faci curățenie și rînduială, ci să le păstrezi. Mama bogăției e cruțarea. Eu aveam pe lună o sută patruzeci de lei, abia în timpul din urmă — o sută optzeci de lei. M-aș fi înecat în datorii, dacă-și fi hîrșit, tocit, tăvălit, stricat, ori spart lucrurile ca voi."

Ca să scape dar de gura ei, umblau cu toții în vîrful degetelor și cocoana Smaranda își ținea copiii de scurt, le lua seara hainele, le scutura și le împătura frumușel, iar diminețele nu-i lăsa să umble forfota prin casă.

Mai aveau însă să învețe și altele, căci cucoana Tița ținea să nu mănînce degeaba și nu se mai oprea cînd se pornea o dată pe bombănite.

Ca să-și scoată partea, ea număra bucățelile de zahăr și tăia feliile de carne mai mici.

— Apoi n-ai de unde să le scoți mai mari! grăi dînsa cînd văzu că Belciug se cam strîmbă. Ce ai, mă rog, pe lună? — Patru sute treizeci de lei, ceea ce face mai puțin de 15 lei pe zi. Plătești chirie de o mie cinci sute pe an. Mai pune lemnele, luminatul, gunoiul și apa și-ți ies cel puțin 1800 pe an, adică 5 lei pe zi pentru locuință. Din cei 9 lei ce-ți mai rămâne are să-ți iasă mîncarea, îmbrăcămintea, spălatul, întreținerea lucrurilor, simbria și toate celelalte nevoi mărunte. Ce faci dacă se ivește vreo boală-n casă?

— Ei! dacă ai face așa socoteala! întîmpină Belciug.

— Apoi așa se face, dacă e vorba să nu te încurci! îl întrerupse ea. Ce-o să iai pentru mîncare? Tot cinci lei pe zi. Ce sunt azi cinci lei? Ia fă-ți socoteala pieței: cît merge la coșniță? Trebuie să-ți cauți locuință mai ieftină. Un om cu leafă de 430 lei nu poate plăti mai mult de 70, cel mult 80 de lei pe lună pentru locuință.

— Dar nu găsesc, țață Tiță, întîmpină el.

— Mai la mahala — stărui dânsa — în curte cu alții, tavan mai jos, ferestre mai mici și numai trei odăi, una iatac pentru voi, alta iatac pentru copii, iar a treia în care stați, primiți și mîncați. Curată să fie și merge! Salonul, sufrageria și odaia pentru servitori nu sunt pentru oameni care au trei copii și trebuie să iasă din 430 lei pe lună și să mai și pună cîte ceva la o parte, căci copiii cresc, se mai pot spori, și-n fiecare zi se poate ivi vreo boală ori vreo altă nevoie neașteptată.

Asta era culmea culmilor.

O primise-n casa lui și acum voia dînsa să-l scoată mai la mahala, în trei chichinețe cu tavanul jos și cu ferestrele mici și-n curte cu cine știe cine.

— De! zicea dînsa. Nu mai merge ca mai nainte cînd erați numai voi amîndoi. Cine are copii se strîmtorează și-și trage de la gură, ca să le facă și lor parte.

Toate le știa dînsa parcă le-ar fi citind din carte, dar despre cei 80 lei nu voia să vorbească. Îi păstra pentru dînsa, și-i aduna, îi ținea legați cu șapte noduri, căci, de! nu știa nimeni ce poate să vie.

— Troncănească ea cît vrea, că eu tot nu fac decît ceea ce-mi place mie! își zicea Belciug, care-și avea punga la dînsul.

N-avea însă bătrîna nevoie de pungă, ca să-i facă socoteala.

Într-o seară prietenul meu a luat pe cucoana Smaranda și pe cei doi copii mai măricei, ca să se ducă la cinematograf, și a poftit-o și pe țața Tița. Luase leafa și nu era lucru mare să deie acolo cîțiva lei, ca să petreacă o seară plăcută.

— Ba eu nu! răspunse bătrîna morocănoasă. Asemenea lucruri îți priiesc numai dac-ai făcut, pișcînd mai de ici, mai de colo, destule economii, ca să dai și să-ți mai și rămîie. Mie nu-mi priiește ziua în care n-am pus cîțiva gologani la o parte, ca să pot avea dumineca o masă mai bună și, dacă [se] poate, și-o mică distracțiune. Voi, dac-ați pune la o parte chiar un leu în fiecare zi, n-aveți de unde s-o scoateți ca să vă mai și rămîie, ba să dați și pentru mine.

Belciug cu toate acestea s-a dus și-a petrecut bine, dar i-a stricat cheful cucoana Smaranda, care nu era mulțumită cu nimic. I se părea prea scumpă petrecerea. El și-a luat un păhar de bere. Ea spunea că nu-i place berea. El a luat pentru ea și pentru copii prăjituri. Ea spunea că sunt proaste și prea scumpe.

Luase și ea apucături cicălitoare, încît nu mai era de trăit cu ea. Mereu se plîngea că toate sunt scumpe, că se cere multă osteneală și perdere de vreme să ții curățenia și buna rînduială într-o harabaie de casă ca a lor, că-i lipsește mai una, mai alta, ba că copiii sunt prea neastîmpărați și fac o mulțime de stricăciuni, ba că el cheltuește prea mult pentru țigări, pentru aperitive și pentru vin la masă. Din femeie drăguță ce fusese Smaranda lui s-a stricat de era nesuferită.

— Săraca de viața mea! se tîngui dînsul. Cine m-a pus să-mi iau spaimă-n casă!

Îl vedeam mereu posomorît, pus pe gînduri, tăcut, și gata de a se hotărî într-un fel. Îl apuca un fel de parapon cînd se ducea acasă, era pornit pe ceartă și se uita cu ochii muiați în lacrămi la bieții lui de copii, pe care-i mustruluia mereu cînd mama lor, cînd soacra lui cea mașteră.

De dragul lor și numai de dragul lor s-a plecat în cele din urmă, și-a vîrît capul în jug și le-a primit toate, ca să poată trăi și el pe lîngă ceilalți. S-a mutat la mahala,-n casă cu ferestre mici, mînca ceea ce i se punea pe masă, nu mai lua la băcănie țuică și aperitive, își număra țigările, își cruța îmbrăcămintea — un om care-și făcea pe tăcute treaba la biurou și nu se-ncurca cu nimeni.

După vreo trei ani de zile l-am întîlnit la tribunal, alergînd cu fața radioasă prin sala „pașilor perduți".

— Dar tu ce cauți aici? îl întrebai.

— Uite — îmi răspunse el — mi-am cumpărat o căscioară pusă la Credit. Am adunat încetul cu încetul ceva, m-am mai împrumutat, fără de camete, de la o mătușă a soției mele, care șade cu noi, și am plătit patru mii și cinci sute de lei. Nu e lucru mare, dar stau în casa mea, plătesc la Credit patru sute de lei pe an și cînd îmi vor fi copiii mari sunt stăpîn deplin pe avutul meu.

— S-o stăpînești sănătos! îi urai eu.

NOTE

Memorialistica ocupă un loc important în activitatea literară a lui Ioan Slavici şi este, alături de nuvelele dedicate satului transilvănean şi romanul *Mara*, partea cea mai cunoscută a operei sale. Multă lume este încredinţată că „amintirile" aparţin ultimilor ani ai vieţii scriitorului. Se ia în considerare faptul că *Închisorile mele* apar în 1921, *Amintiri* în 1924, iar *Lumea prin care am trecut* se tipăreşte postum. *Amintirile* reunesc însă articole publicate, în mare parte, cu un deceniu mai înainte şi atît aici, cît şi în *Închisorile mele* şi *Lumea prin care am trecut* se varsă şi „aluviuni" din corespondenţă, din publicistica social-politică şi chiar din romane şi nuvele. Această peregrinare a „amintirilor" formează, fără îndoială, unul din aspectele interesante ale memorialisticii sale.

Slavici evocă întîmplări din viaţa sa încă în 1871, în primele scrieri pe care le publică. În *Studii asupra maghiarilor (Convorbiri literare*, nr. 19, 1 decembrie 1871) găsim o descriere a unor întîmplări petrecute în 1865–1867, la Societatea de lectură de la gimnaziul din Timişoara. Memorialistul le reia în *Lumea prin care am trecut*, după mai bine de o jumătate de secol. În *Crişenii noştri*, studiu publicat în 1876 în *Revista contemporană* (nr. 6, 1 iunie, nr. 8, 1 august) insistă asupra muncii sale, ca arhivar la Oradea-Mare, iar în articolul *Un nou adept*, apărut în 1886, în *Tribuna* (nr. 232, 9/21 octombrie) se opreşte la începuturile sale literare. Întîlnim aceleaşi întîmplări în *Lumea prin care am trecut* şi nu este lipsit de interes să ilustrăm metamorfoza prin care trec „amintirile" în peregrinarea lor. „De! îmi zise prietenul meu – scrie Slavici în articolul din 1886 în legătură cu sfaturile ce i le dă Eminescu – tu ştii româneşte, numai că nu ştii ce ştii. Mai întîi şi mai întîi ia hotărîrea bărbătească, că nici vei mai scrie, nici vei mai citi timp de un an ungureşte, ci te vei pune pe studiul autorilor români. Iar dacă ai chiar acum ceva de spus, pune-te şi scrie aşa, cum se vorbeşte la voi, la Şiria. Eu, care sunt moldovean, mi-am făcut studiile prin Bucovina şi prin Ardeal, am trăit mult timp la Bucureşti şi cunosc bine literatura românească, şi cea veche şi cea nouă, îţi voi spune apoi ce este literariceşte admisibil în limba voastră şirienească, fiindcă bine e scris aşa cum pretutindenea se zice şi precum au mai scris şi alţi autori de oarecare valoare.

Aşa am făcut — şi prima mea lucrare a fost admisă de « Junimea » şi publicată — ce lucru mare! — în fruntea unui număr din *Convorbiri literare*."

În *Lumea prin care am trecut* întîmplările sînt expuse ca într-un proces-verbal.

„În urma stăruinţelor lui [Eminescu] am început să citesc româneşte, m-am deprins încetul cu încetul cu rostirea literară a vorbelor şi am scris, cum zicea el, în şirieneasca mea, mai întîi comedioara *Fata de birău*, apoi povestea *Zîna Zorilor*." Slavici *rezumă* şi faptul acesta se explică prin „*uitarea*" detaliului.

Slavici utilizează „amintirile" şi în articolele politice, ca să le reia, apoi, în scrierile memorialistice. În cuvîntul de apărare în procesul de presă al *Tribunei*, judecat la Sibiu în februarie 1885, evocă Şiria, comuna natală şi viaţa sa, ca militar, în cazarma din Viena, cu buna înţelegere dintre naţionalităţi (*Tribuna*, nr. 19, 24 ianuarie/5 februarie 1885). Cîteva luni mai tîrziu, se opreşte, într-un editorial din *Tribuna* (nr. 132, 12/24 iunie 1885), la începuturile studiilor sale la Liceul maghiar din Arad. „Amintirile" din copilărie şi de mai tîrziu sînt invocate în procesul de presă şi în articolele din cotidianul sibian, spre a demonstra că s-a format în spiritul înţelegerii dintre naţionalităţi şi că nu putea fi învinuit de agitaţie împotriva acestora. Memorialistul reia întîmplările în *Lumea prin care am trecut* şi le plasează în alt context. „Amintirile" îşi perd sensul iniţial şi sînt investite cu alte semnificaţii.

Multe întîmplări, îndeosebi din copilărie şi tinereţe, intră ca materie în romane şi nuvele. Sînt amintite mai des *Popa Tanda*, *Budulea Taichii*, *Moara cu noroc* şi *Mara*, însă se pot aduce în discuţie şi alte scrieri literare. Unele dintre ele pot fi grupate în funcţie de succesiunea întîmplărilor descrise, formînd capitole din biografia memorialistului. În *Sărbători fericite* sînt evocate petrecerile la Crăciun în Podgorie şi în Cîmpia arădană, în *Ideografia*, *Scripto-legia*, « *Purceluş cu coada sfredel* », se înfăţişeză aspecte din anii şcolarităţii scriitorului, în Şiria, la Arad şi Timişoara; în *O noapte fioroasă* şi *Vederi din Carpaţi* se descriu cîteva din călătoriile sale prin ţară; în *Bumbu ţiganul*, *Joimăriţa*, *Pepenaş*, *Leu-Paraleu* şi *Sepi* evocă întîmplări din Cumlăuş, unde funcţionă în 1869 ca „scrietor notarial". Multe din întîmplările istorisite în aceste proze sînt reluate în scrierile memorialistice și în *Lumea prin care am trecut*, ele stau la baza evocării ținutului natal.

În centrul memorialisticii lui Slavici stă evocarea personalității lui Eminescu și *Amintiri* este, în această privință, scrierea sa memorialistică reprezentativă. Slavici reunește aici articole publicate cu prilejul serbării de la Putna, din 1904, comemorării, în 1909, a morții poetului și aniversării, în 1921, a semicentenarului întemeierii „României june", societatea studenților români din Viena. Memorialistul schițează însă portretul moral al poetului, cu trei decenii mai înainte. „Dar să cunoști pre Eminescu — îi scrie Slavici lui I. Negruzzi în 18 septembrie 1874 — și vei afla un om de felul în care natura nu produce decît în momentele sale de preocupațiune. Parcă n-a știut ce face, cînd a făcut, și părîndu-i rău, mai apoi, începe a strica fapta sa. Eminescu este dintre acei puțini oameni care nu sunt meniți a viețui în societate, pentru că nu-și află semeni. Îndeobște el este nesuferit pentru că știe cine este el, știe cine sunt alții, nu-i pasă de-o lume pe care trebuie s-o disprețuiască și stă ca și-o carte deschisă înaintea tuturora. Toate sufletele alese sunt nerezervate și tocmai pentru oamenii comuni lipsa de rezerve a unui s flet ales este nesuferită. Nu ne place să vedem că suntem mai proști decît alții, pentru aceea nu ne întovărășim bucuros cu cei mai cuminți decît noi. Cu atît mai prețioasă arătare este Eminescu pentru noi, care nu suntem dintre oamenii cu desăvîrșire comuni. Îl cercăm tocmai pentru comorile ce ni se desfășoară în sufletul său. El este o literatură vie, galerie în care [în] tot momentul se produc nouă întrupări a gîndirii frumoase. Îmi aduc aminte de Rousseau, cînd exclamă în confesiunile sale: « O! ce frumoase lumi s-au ivit și-au dispărut în sufletul meu ». Așa este și la Eminescu și cel puțin eu priveam bucuros această viață internă" (I.E. Torouțiu. *Studii și documente literare*. II, București, 1932, p. 270—271). Slavici caracterizează personalitatea lui Eminescu cu aproape două decenii înaintea lui Maiorescu și același portret moral al poetului îl întîlnim în toate scrierile sale memorialistice.

Slavici este condamnat la un an de temniță în procesul de presă al *Tribunei* din aprilie 1888 și din temnița de la Vaț trimite ziarului sibian, în octombrie-decembrie 1888, *Fapta omenească*, o suită de zece scrisori adresate unui „om tînăr", care ar putea fi considerate prima scriere memorialistică a sa. Descrie aici climatul cultural din Viena anilor 1869—1872 și Eminescu este un Vergiliu care îl călăuzește în studiul filozofiei și în munca literară. Deși „era mai mic de ani — scrie Slavici — era mult mai mare ca știință, strivitor ca superioritate intelectuală și mai presus de toate om cu inima deschisă și plină totdeauna de căldura sfîntă a celor aleși". Slavici scrie și despre „Eminescu al nostru" și caracterizarea merită să rețină atenția. Eminescu își trăia ultimul an al calvarului său și imaginii din anii studenției i se alătură și cea a poetului, în suferință, însă a cărui operă a intrat definitiv în conștiința publică.

Întîlnim în articolele consacrate evocării personalității lui Eminescu, scrise cu prilejul celor trei sărbătoriri, pomenite mai sus, cîteva trăsături comune. Memorialistul acordă un spațiu larg „vremii" în care a trăit Eminescu, și în acest context încadrează viața poetului. Mai caracteristică este *Serbarea de la Putna,* expunere amplă asupra manifestației organizată în 1871 de studenții români din Viena. Eminescu nu ocupă un loc central în expunere, însă memorialistul pune în lumină rolul său în cîteva momente de răscruce. Slavici caută să ilustreze că *acțiunea* stă la baza concepției politice a poetului, încă din 1871, de la primele manifestări pe tărîmul luptei naționale. În suita de articole din 1909, *Eminescu-omul, Eminescu și limba românească, Poporanismul lui Eminescu, Eminescu și ardelenii, Eminescu și „Junimea", Eminescu în politică,* personalitatea poetului este evocată din perspectiva luptei pentru unitatea culturală. Memorialistul revine în unele articole din 1921, *Eminescu la Viena, Clopotnița Mănăstirii Putna, Alecsandri și Eminescu,* la anii studiilor la Viena și la serbarea de la Putna, însă tot acum scrie și cele două articole *Eminescu și Caragiali și Eminescu și Caragiali. Felul lor de a concepe viața.* Întîlnim aici pagini de mare forță evocatoare, ca cele în care învie atmosfera din redacția ziarului *Timpul.* Se cuvine amintit și *Eminescu la București,* publicat în 1922, cu care se încheie seria de articole consacrate evocării personalității lui Eminescu.

Cînd Slavici caută să demonstreze că la baza concepției politice a lui Eminescu stătea *acțiunea,* polemizează cu aceia care îl învinuiau pe poet de pesimism. Consideră o datorie de conștiință să apere memoria prietenului său și încă în 1892 ia atitudine împotriva lui B. P. Hasdeu, care îl prezintă pe Eminescu ca un produs al „Junimii", cu puține merite în literatură *(Revista nouă,* nr. 6—7, 15 septembrie — 15 octombrie 1892). „Eminescu a fost unul dintre oamenii — scrie Slavici în articolul *Pro amico* — cărora le e dat să le vadă toate în lumină mare, toate în dimensiuni mari, și binele și răul" *(Tribuna,* nr. 269, 2/14 decembrie 1892). Slavici prezintă ca trăsătură dominantă a personalității poetului *titanismul,* prin care îl situează deasupra tuturor contemporanilor. Argumentele detractorilor, ca dezordinea din viața poetului și altele de acest fel sînt întoarse împotriva lor. Căci dacă Eminescu se ignorează pe sine o face pentru a participa la suferințele omenirii.

Memorialistul se înfățișează, în două situații mai caracteristice. Atunci cînd evocă personalitatea lui Eminescu, se descrie, cu o sinceritate cuceritoare, „învățăcel" al poetului și nu pierde nici un prilej să arate cît îi datora în formarea sa intelectuală și în îndrumarea în munca literară. Nu întîmplător plasează în fruntea *Amintirilor* articolul *Eminescu-omul* care se deschide cu o asemenea confesiune: „Mie nu mi-a fost Mihail Eminescu poet — scrie

Slavici — nici, în genere, scriitor, ci om sufletește apropiat pe urma căruia am avut multe zile de mulțumire senină și povățuitor în cele literare." Confesiunea este completată cu noi mărturii, și reluată în mai multe rînduri, putînd fi considerată un laitmotiv al memorialisticii sale. Slavici își diminuează meritele și atunci cînd evocă personalitatea altor contemporani ai săi. Atmosfera din redacția *Timpului* este evocată în articolul *I. L. Caragiale* prin discuțiile purtate între „eroi" — Eminescu, Caragiale și Slavici — pe chestiuni de limbă. Memorialistul trece repede peste participarea sa la discuții și insistă asupra intervențiilor lui Eminescu și Caragiale, pentru a ne putea forma o imagine asupra orizontului lor intelectual și asupra muncii în redacție, „ocnă în care se pisa sare amară". Slavici este îndrumătorul de prestigiu al lui Coșbuc și tot el îl impune în literatură. Memorialistul evită să-l prezinte ca o „creație" a sa și insistă asupra mediului intelectual sibian. Și mai suprinzătoare este mărturisirea că poetul „s-ar fi ridicat în toate împrejurările deasupra contemporanilor săi". Slavici nu este un memorialist orgolios și însoțindu-și marii contemporani îi lasă întotdeauna să treacă înaintea sa.

Viziunea memorialistului se modifică în *Închisorile mele* și *Lumea prin care am trecut* și în primul plan trece istorisirea vieții sale. Explicația stă în faptul că aceste „amintiri" scrise după 1918, parte în închisoare, sînt concepute ca pledoarii în favoarea luptei sale politice. În *Închisorile mele*, Maiorescu, Eminescu, Iorga și alți contemporani ai memorialistului sînt în postura de martori și fac depoziții în favoarea sa. La baza edificiului pe care îl înalță memorialistul stă interpretarea tendențioasă a unor realități social-politice. Demonstrația sa se sprijină pe comparația dintre clasele dominante din România și țărănimea transilvăneană și aprecierile pe care le face sînt, în general, întemeiate. Dar și țărănimea din România era purtătoarea virtuților poporului nostru, după cum „conducătorii" transilvăneni se făceau vinovați, asemeni claselor dominante din România, de relele din țară.

Închisorile mele este un discurs de apărare a unei orientări politice contrazisă în punctul final de desfășurarea evenimentelor istorice. Memorialistul nu-și recunoaște altă vină decît aceea de a fi mers pe drumul din tinerețe și la adînci bătrînețe. Slavici este un însingurat și în expunerea discursului *pro domo* se crede asistat de marii săi contemporani, care trecuseră, de multă vreme, hotarele acestei lumi.

Slavici reia în *Lumea prin care am trecut* întîmplări din scrierile anterioare, într-o expunere sistematică. Este o ultimă privire și un ultim cuvînt asupra drumului străbătut de-a lungul a aproape opt decenii de viață și mai bine de cinci decenii de activitate literară și publicistică.

Memorialistica lui Slavici are un caracter informativ și fără ea nu sînt de conceput cercetările în legătură cu activitatea sa, a lui Eminescu, Caragiale, Creangă, Coșbuc și a altor personalități din viața culturală și politică a țării dintre anii 1850—1925. Informațiile nu pot fi însă utilizate *tale quale*. Nu o dată se dovedește că chiar cele exacte sub raport documentar, se îndepărtează de realitate prin interpretarea care li se dă. Nu putem primi ca întemeiate nici afirmațiile lui Slavici din *Lumea prin care am trecut* și potrivit cărora memorialistica sa se bazează pe memorie. „N-am adunat însemnări—scrie Slavici — asupra faptelor de oarecare însemnătate, la săvîrșirea cărora am luat parte, nici n-am ținut să păstrez fie documente, fie scrisori primite de la oameni cu rost hotărîtor în viața comună. Scriu deci despre oameni și fapte numai un fel de impresiuni de călătorie." Slavici contrazice propriile afirmații și în aceeași lucrare dă extrase din presă și reproduce una din scrisorile primite de la Maiorescu. Memorialistul a păstrat cu grijă corespondența și s-au putut constitui, pe baza ei, fonduri importante în cîteva biblioteci din țară. „Documentarea" apare evidentă și în *Închisorile mele*, unde se reproduc, de asemenea, scrisori precum și pasaje din articole apărute în presa vremii, se citează din apelurile din 1871 pentru organizarea serbării de la Putna și se dau tabele statistice pentru cheltuielile de la Institutul „Ioan Otteteleșanu" din Măgurele. Romanțarea ne întîmpină și în paginile acestei memorialistici aparent atît de obiectivă. Slavici evocă, într-o scrisoare către I. Negruzzi din 1/13 februarie 1874, împrejurările în care îi mor părinții: „Mi se ivește chipul tatălui meu. După moartea mumei mele el era mai mult tăcut decît trist. Într-o zi de duminecă, patru zile după moartea soției sale, el mă provoacă să-i scriu testamentul, deși se afla în deplină sănătate. În zadar au fost toate încercările mele de a-l mîngîia. « Dă-mi pace! îmi zise el începînd a plînge. Nu mi-e frică de alta decît d-aceea, că voi ajunge zile de bucurie, pe care ea nu le-a putut ajunge! » Acum, acum îl pricep! Acuma știu pentru ce el n-a putut trăi decît zece zile după moartea soției sale. Împreună cu dînsa a răbdat suferințele și a murit de frică, că va ajunge a gusta recompensa fără dînsa" (I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, II, București, 1932, p. 228). Stăm, cum s-ar părea, în fața unei mărturii de devotament ieșită din comun. Numai că tot ce spune memoralistul este inexact, în afară de succesiunea morții părinților săi. Din registrele de stare civilă ale comunei Șiria se vede că mama sa moare în 28 iunie 1873, iar tatăl său în 20 iulie 1873. În registre se specifică și cauza morții celui din urmă: „coleră" (holeră). Slavici evocă întîmplări din viața părinților săi și în *Fapta omenească*, scrisă în 1888, făcînd și de astă dată din tatăl său un personaj romantic, poate și cu intenția de a sublinia mai bine spiritul practic al mamei sale. Se impune să fie reținut și un alt aspect. Memorialistul imaginează, adesea, scene și întîmplări spre a da o bază „documentară" tezelor sale etice și moralizatoare.

Atitudinea memorialistului în prezentarea oamenilor și întîmplărilor merită, de asemenea, să rețină atenția. În *Amintiri* și în *Lumea prin care am trecut* se întîlnesc pagini memorabile, închinate lui Eminescu, Creangă, Caragiale, Coșbuc, precum și portrete ale unor luptători pe tărîm cultural și politic. Slavici își prezintă tovarășii de luptă în culorile cele mai frumoase cu putință. I. Bechnitz este creatorul *Tribunei*, și omul cu cele mai întinse cunoștințe dintre intelectualii transilvăneni; Diamandi Manole este patriotul luminat, plin de inițiative și susținătorul cel mai entuziast al mișcării culturale pornită peste munți de „tineri". Exagerarea este evidentă. *Tribuna* este creația lui Slavici, în primul rînd, și numai după aceea și a celorlalți redactori; înaintea lui Diamandi Manole, negustorul brașovean, trece Partenie Cosma, directorul băncii „Albina", una din cele mai importante instituții ale românilor transilvăneni. Partenie Cosma este o personalitate cu mare prestigiu în viața românilor transilvăneni și participă la aceleași evenimente la care iau parte și tribuniștii. Directorul „Albinei" este însă cel mai temut adversar al tribuniștilor și memorialistul nu vrea să-și amintească de unii din „dușmanii" săi politici. Se explică de ce nu-și aduce aminte nici de Oct. Goga, A. C. Popovici și mulți alții, deși poartă cu ei, în cursul anilor, polemici în paginile ziarelor și în studiile social-politice. Memorialistul exaltă meritele tovarășilor săi de luptă, diminuează pe cele ale adversarilor săi, iar pe unii îi scoate de pe arena evenimentelor istorice.

Există momente de răscruce în activitatea lui Slavici și constatăm, cu surprindere, că și în asemenea cazuri informațiile din memorialistică nu se verifică documentar. Slavici colaborează, pînă în 1883, la *Telegraful român*, cînd mitropolitul Miron Romanul îl înlătură pe N. Cristea de la conducerea ziarului sibian. Memorialistul scrie în *Lumea prin care am trecut* că măsura mitropolitului a fost determinată de un articol al său, *Lapsus calami*. Un articol cu acest titlu publică, în adevăr, în ziarul sibian, însă nu în 1883, ci în 27 iulie 1876, prin urmare cu șapte ani mai înainte. N. Cristea este înlăturat de la conducerea *Telegrafului român* pentru articolul *Răsplata?* care apare în 18 octombrie 1883 și nu avem dovezi, pînă acum, că ar fi scris de Slavici. Se întîlnesc în memorialistică multe informații care nu se verifică documentar. Sînt totuși preluate de istoricii literari și li se dă o largă utilizare în cercetările științifice.

Memorialistica lui Slavici ocupă în peisajul literaturii noastre un loc distinct. „Amintirile" sale au la bază ideea de mesianism, un mesianism ce diferă însă de cel vizionar al scriitorilor pașoptiști, care visau mari răsturnări sociale. Slavici este un *Aufklärer* și vede mesianismul generației sale în „luminarea" maselor și pregătirea conștiinței lor politice. Asemenea „luminatori" sînt Eminescu, Caragiale, Creangă, Coşbuc, atît prin opera lor literară, cît şi prin activitatea din alte domenii. Întîmplările din „lumea prin care trece" sînt guvernate de un determinism implacabil şi memorialistul este un damnat. Drama sa de conştiinţă stă în încercarea de a-şi convinge contemporanii că în „lumea prin care trece" nu putea acţiona altfel şi-şi face un merit din a fi mers, neşovăielnic, pe drumul său. Nicăieri nu ni se dezvăluie mai bine, ca în *Închisorile mele*, damnatul, cu un sentiment puternic al martiriului. Atunci cînd se întoarce „între ai săi", uită umilirile şi suferinţele şi scrie pagini luminoase de evocare a ţinutului natal.

Amintiri. Eminescu—Creangă—Caragiale—Coşbuc—Maiorescu. Bucureşti, Cultura naţională, 1924, 185 p.

Cartea reuneşte 19 articole scrise şi publicate, cum arată Slavici în *Prefaţă*, „în deosebite timpuri, la deosebite ocaziuni şi-n urma unor deosebite îndemnuri". I. Vulcan adresează, în iulie 1899, un apel, în care cere celor ce l-au cunoscut pe Eminescu să-şi scrie amintirile. „Oare d-l Slavici — se întreabă redactorul revistei orădene — să nu aibă nimic de spus despre amicul său, lucruri ce ar interesa deosebit pentru literatură?" *(Scrieţi amintiri,* în *Familia,* nr. 26, 27 iunie/9 iulie 1899). Slavici are în vedere, cînd se referă la „deosebite timpuri şi ocaziuni", serbarea de la Putna, din 1904, comemorarea în 1909, a morţii lui Eminescu şi aniversarea, în 1921, a semicentenarului întemeierii „României june", societatea studenţilor români din Viena. Din cele 19 articole, numai două, *Ioan Creangă* şi *I. L. Caragiali* sînt scrise, cum vom arăta mai departe, cu alte prilejuri. Aniversarea întemeierii „României june" este, fără îndoială, evenimentul care îi reţine atenţia mai stăruitor. Nu este o întîmplare că în 1921—1922 publică mai bine de jumătate din articolele incluse în volum. Scriitorul evocă, în cele trei „ocaziuni" personalitatea lui Eminescu sub cele mai variate aspecte şi a unor contemporani, ca Alecsandri, Maiorescu şi Caragiale. Şi activitatea lui Coşbuc este prezentată din perspectiva lui Eminescu. Căci poetul transilvănean se înscrie în „vederile" înaintaşului său prin strădaniile în perfecţionarea tehnicii poetice şi prin lupta pe tărîm social şi naţional.

Cartea este primită cu interes de critica noastră. „Anii din urmă — scrie Al. Bădăuţă — trăseseră în jurul celui mai bătrîn dintre scriitorii noştri un cerc larg de plină şi voită nepăsare: vina de a fi gîndit într-un anume chip într-o vreme cînd toți gîndeau altfel, cădea strivitoare peste umerii lui. Dar, cu toată hula, scrisul i-a stăruit curat și întreg ca o rădăcină vînjoasă care răzbătea fără piedică pămînt și timpuri aspre. El încheia — deasupra oricăror resentimente — punți trainice între noi și scriitor: amintirea popei Tanda, a Sărăcenilor și a altor nopți irosite pe marginea cărților lui, scrise cu suflet și românește, se înfiripa din trecut ca un porumb minunat — trecînd peste apele vrăjmășiei de acum — și așezîndu-ne în suflete ramurile de măslin ale împăcării" *(Cuvîntul literar și artistic,* nr. 6, 8 februarie 1925). G. Bogdan-Duică apreciază lucrarea din perspectiva istoricului literar. „Cartea lui Slavici — scrie el — este un izvor literar de-ntîiul rang. Junețea cuprinsului străbate victorioasă prin chibzuirea bătrînului [...]. Cartea aceasta se va citi mult" *(Societatea de mîine,* nr. 4—5, 25 ianuarie — 1 februarie 1925). Să mai reținem și comparația, interesantă și sugestivă a *Amintirilor* cu un Pantheon. „Cartea aceasta — scrie T. Teodorescu-Braniște — este Pantheonul nostru. Marile umbre ale trecutului sunt aici. Vreți să le cunoașteți, vreți să vă înfiorați în preajma lor, intrați: meșterul neîntrecut Ioan Slavici a ridicat o clădire mare, a șlefuit colcane' superbe și între ele a orînduit urnele funerare ale marilor săi prieteni" *(Cuvîntul liber,* nr. 2, 10 ianuarie 1925).

Critica formulează și rezerve față de *Amintiri* și ele se referă, în principal, la felul cum este evocată personalitatea lui Eminescu. „Pentru d-l Slavici Eminescu n-a fost o problemă psihologică — arată G. Ibrăileanu — ci o problemă morală. D-sa nu analizează sufletul lui Eminescu. D-sa caută să probeze că Eminescu a fost un om superior din punct de vedere moral. D-l Slavici nu poate suferi, de pildă, pesimismul, și atunci d-sa caută să ne convingă că Eminescu, ca om, a fost un optimist. Pesimismul, pentru d-l Slavici, este ceva rușinos, ca alcoolismul ori escrocheria. Și-l *apără* pe Eminescu de această imoralitate.

D-l Slavici e nuvelist, creator, așadar ar fi putut să ni-l prezinte concret pe Eminescu, să-l *creeze* — prin amănunte anecdotice. Dar n-a făcut-o pentru că — încă o dată — a preferat să fie teoretic și să argumenteze o concepție morală despre Eminescu.

Poate că nici n-ar fi putut să-l creeze, căci d-l Slavici n-a creat niciodată tipuri complicate de intelectuali.

De aici nu urmează că amintirile d-lui Slavici despre Eminescu sînt inutile. Au o utilitate — relativă — prin faptul că d-l Slavici n-a putut să nu ne dea oarecare *informații* despre Eminescu — menite să-i justifice punctul de vedere moral — dar, în sfîrșit, informații utile.

În preajma lui Eminescu au fost puțini oameni care să-l priceapă. Și acești puțini ne-au lăsat puține știri și informațiuni. Ei sînt trei — trei intelectuali de rasă — Maiorescu, Panu și Caragiale. Maiorescu l-a înțeles, dar nu ne-a lăsat decît cîteva formule despre el. « Înalt visătorul Eminescu » e cea mai frumoasă şi mai cuprinzătoare. Le cuprinde pe toate: şi idealismul lui, şi dezinteresarea lui, şi orgoliul lui şi amorul lui « transcendental ».

Caragiale a intrat mai profund în sufletul lui Eminescu şi a tradus în formule fericite şi pregnante impresionabilitatea şi neegalitatea temperamentului acestui mare scriitor, temperament « fericit pentru artist, nenorocit pentru om ».

Raţionalistul Panu era refractar la poezia romantică a lui Eminescu [...]. Dar chiar acest contrast l-a făcut să înţeleagă subiectivismul total al lui Eminescu. Eminescu — zice el — era impenetrabil la orice idee contrară naturii sale; subiectivismul lui Eminescu era atît de absorbant, încît cele mai puternice argumente împotriva felului lui de a gîndi el le transforma în argument pentru gîndirea lui.

Lipsa materialului de informaţie şi observaţie asupra sufletului lui Eminescu este un defect însemnat pentru *explicarea* operei poetului [...]. Pentru biografia — nu pentru anatomia şi fiziologia sufletului lui Eminescu — omul — « amintirile » d-lui Slavici sînt o contribuţie, fără îndoială. Puteau fi o contribuţie şi mai mare, dacă d-l Slavici lăsa să-i curgă din condei tot ceea ce ştie, şi nu numai faptele care să-i ilustreze tezele morale" (*Ateneu*, nr. 8, august 1970).

Constatări asemănătoare face şi Tudor Vianu, fără să cunoască articolul lui G. Ibrăileanu, publicat postum. Sînt cu atît mai semnificative coincidenţele între punctul de vedere al criticului şi cel al esteticianului. „Amintirile de curînd apărute, ale d-lui I. Slavici — scrie T. Vianu — aduc, printre altele, o interesantă contribuţie pentru cunoaşterea deprinderilor şi personalităţii lui Mihai Eminescu. Cum d-l Slavici reţine mai mult esenţialul decît întîmplătorul şi cum jocul amintirii sale se întregeşte printr-o uşoară pornire de a generaliza, despre portretul lui Eminescu, desemnat cu acest prilej, se poate spune că are valoarea unei plăsmuiri tipice. E un portret rînduit printre modelele clasice. Artistul a lăsat deoparte accidentul fizionomiei şi penelul său n-a fost călăuzit decît de dorinţa de a pune în lumină latura general omenească a personagiului pe care-l avea în faţă. Nici o clipă nu se iveşte astfel, în această sobră descriere, urma vreunui sentiment de omenească dragoste sau de emoţionantă îngăduinţă pentru slăbiciunile eroului, dar nici condamnare nu se rosteşte vreodată, ci singură pasiunea intelectuală pentru *ideea* pe care modelul o întrupează [...]. Un critic poate cu toate acestea să-şi exprime regretul că viaţa şi personalitatea lui Mihail Eminescu, în genere atît de puţin şi de rău cunoscută, n-a fost nici de data aceasta obiectul uneia din acele copioase descrieri prin care circulă suflul vieţii paradoxale şi contradictorii, material viu şi cu neputinţă de a fi sistematizat, din care generaţiile succesive, ale altor popoare, scot elementele fizionomiei în devenire a scriitorilor lor naţionali. Caragiale, la care d-l Slavici observă înclinaţia pe care şi-o recunoaşte şi sie « să se uite la cei ce îi trec prin faţă ori stau în preajma vederii lui, să scruteze umbre, să prindă gesturi şi atitudini », Caragiale, incomparabilul caracterizator, ar fi devenit poate autorul povestirii pe care o dorim, deşi atunci cînd a avut ocazia de a o face, el ne-a dat numai convenţionalul portret din *Nirvana*.

Tocmai ideea, incontestabilă, că Eminescu a fost un om genial a împiedicat pînă acum caracterizarea poetului prin elementele relative ale vieţii lui, Evccîndu-l pe Eminescu, Caragiale ne prezenta de fapt portretul unui tînăr genial, cu predispoziţiile tipice pe care i le atribuia romantismul, un fel de Chaterton, trăind în închipuire, cu o pronunţată inaptitudine pentru viaţă, suferind de mania circulară, cînd exuberant şi cînd abătut de moarte. În acelaşi fel d-l I. Slavici pare a alege printre amintirile sale numai acelea care îi confirmă vederile despre firea omului superior, în aşa fel încît amintirile pe care ni le înfăţişează alcătuiesc mai degrabă o teorie a geniului, decît prezentarea unui om viu. Şi d-l Slavici ne-a dat aşadar un portret tipic, numai că modelul care i-a plutit în faţa ochilor n-a fost acela pitoresc al romantismului, ci unul împrumutat înţelegerii idealiste a însuşirii geniale şi pe care îl foloseşte deopotrivă cu Titu Maiorescu. Ne-a fost cu neputinţă, cetind cartea d-lui I. Slavici, să nu ne amintim de articolul pe care Maiorescu îl scria cu treizeci şi cinci de ani înainte. Cele două scrieri ne-au făcut impresia că se întregesc, una, aceea a lui Maiorescu, reducîndu-se la generalităţi, cealaltă adăugînd puţine amănunte concrete" *(Mişcarea literară*, nr. 9, 19 ianuarie 1925).

Opinii asemănătoare formulează şi Camil Petrescu cîteva luni mai tîrziu şi extinde discuţia la întreaga memorialistică consacrată poetului: „A apărut o nouă carte cuprinzînd amintiri despre Eminescu. O nouă nădejde că vom avea dinaintea ochilor, viu, pe cel care a creat sensibilitatea românească modernă. O nădejde şi de astă dată zădarnică. Autorul *Luceafărului* rămîne mai departe în mister. A trăit acum 35 de ani şi în jurul vieţii lui sunt atîtea împrejurări nelămurite, de parcă ar fi o figură mitologică. Nu se ştiu exact nici anul, nici locul naşterii lui. Ca să fixeze un moment din anii de vagabondaj cu trupa Pascaly, eruditul critic, d-l Bogdan-Duică, e nevoit să cerceteze arhive poliţieneşti şi să publice în *Viaţa românească* numeroase pagini *Multe şi mărunte despre Eminescu*, ca să poată publica şi o vagă dare de seamă în care, am zice, din greşeala vreunui gazetar, prezenţa poetului e semnalată prin citarea numelui între alte zece nume de actori din trupă.

Dar poate mai misterioase decît datele vieţii lui Eminescu sînt valurile care îi ascund firea de om. Avem destule încercări de « amintiri » despre el. Toate înspăimîntător de convenţionale.

Sînt simple însemnări banale, după moda timpului care cerea ca un poet să fie: « modest, tăcut, palid, melancolic, visător, prost îmbrăcat, dezordonat, cast » [...]. După ce citeşti volumul de amintiri al d-lui Slavici, rămîi cu vaga impresie că Eminescu puţin mai ordonat să fi fost şi ar fi izbutit să scrie povestea unui alt Popa Tanda. Căci acesta-i adevărul: nici unul dintre contemporanii lui Eminescu nu s-au ridicat pînă la el, toţi au înţeles şi au admirat din el cam cît ajungea propria statură" (*Mişcarea literară*, nr. 23—24, 19—25 aprilie 1925).

G. Ibrăileanu considera, cum am văzut, că dintre contemporanii lui Eminescu, numai Maiorescu, Caragiale şi Panu, inteligenţe superioare, l-au înţeles, însă care, din motive diferite, nu au lăsat acele „amintiri", ce se aşteptau de la ei. T. Vianu şi Camil Petrescu nu fac menţiune despre Panu, ci se opresc la Maiorescu şi Caragiale. T. Vianu îl învinuieşte pe Caragiale că, deşi i s-a oferit ocazia, nu a fixat portretul lui Eminescu şi caută să justifice atitudinea lui Maiorescu faţă de poet prin concepţia criticului cu privire la geniu. Camil Petrescu manifestă simpatie faţă de Caragiale şi-l absolvă de învinuiri întrucît nu gusta poezia lirică. Critică însă concepţia lui Maiorescu despre geniu şi pronunţă poate cea mai severă condamnare a atitudinii criticului faţă de Eminescu-omul. „Trebuie să fii profesor de istoria filozofiei metafizice — scrie Camil Petrescu — ca să scrii cu seninătate că Eminescu-omul n-a fost nefericit. De fapt Maiorescu fugea de răspundere. Înţelesese că luptase pentru izbînda poeziei eminesciene, dar el, om bogat, fost ministru de Instrucţie, nu făcuse mai nimic pentru cel care din suferinţele fără seamăn ale unei vieţi crease o operă menită să înfrunte toate timpurile."

Cînd *Amintirile* se aflau la tipar, în septembrie 1924, Panait Istrati publică în *Adevărul literar şi artistic* un articol, *Între neam şi umanitate*, în care susţine că Eminescu nu i-a înţeles pe „propovăduitorii ideii de dezrobire internaţională", deşi a fost contemporan cu ei şi a făurit „arme otrăvite de care s-au servit toţi demagogii naţionali" (nr. 198, 21 septembrie 1924). Slavici consideră că era o datorie morală să deschidă cartea cu o *Prefaţă*, în care să respingă acuzaţiile lui Panait Istrati. Memorialistul procedează la o delimitare între naţionalism, prin care înţelege patriotismul poetului şi şovinism, aşa cum îl practicau politicienii vremii. „Eminescu avea-n vedere — scrie Slavici — numai pe cei ce într-un fel ori într-altul ne-mpiedicau în dezvoltarea potrivită cu firea poporului român şi cu tradiţiunile lui culturale ori prin felul lor de a veţui coborau nivelul moral şi cel intelectual în mijlocul poporului român". Slavici stabileşte, arată *Adevărul*, trăsăturile fundamentale ale „naţionalismului" lui Eminescu, „diametral opus şovinismului" (nr. 12.582, 6 ianuarie 1925). Panait Istrati recunoaşte într-o scrisoare deschisă, pe care o publică în *Omul liber*, că Slavici îi vorbește „cu omenie" și-l contrazice „cu bună-credință" (nr. 3—4, ianuarie-februarie 1925, p. 26).

Merită să rețină atenția și felul cum sînt grupate articolele în volum. Memorialistul ignorează cronologia apariției lor și caută să marcheze, prin cuprins, momentele mai importante din viața poetului. Ocupă locul central, cum am văzut, anii studenției la Viena, cu serbarea de la Putna și activitatea de la *Timpul*. Să mai notăm, în sfîrșit, că Slavici are în vedere succesiunea momentelor din viața lui Eminescu și atunci cînd încadrează „amintirile" despre Alecsandri, Maiorescu, Creangă, Caragiale și Coșbuc.

Amintirile se înscriu printre textele fundamentale — chiar dacă nu reprezintă ceea ce așteptau G. Ibrăileanu, T. Vianu și Camil Petrescu — atît pentru cunoașterea vieții poetului, cît și a climatului cultural și politic al vremii.

EMINESCU-OMUL

A apărut în *Omagiu lui Mihail Eminescu, cu prilejul a 20 de ani de la moartea sa*. Comitetul comemorării. Delegatul comitetului: Corn. Botez, București, Atelierele grafice Socec & Co., 1909, p. 5—25.

Se reproduce în *Sămănătorul*, VIII (1909), nr. 24 (14 iunie), p. 493—502; *Luceafărul*, VIII (1909), nr. 13 (1 iulie), p. 300—302. Se reproduce partea a III-a a lucrării: *Unirea*, XIX (1909), nr. 26 (3 iulie), p. 226—227; nr. 27 (10 iulie), p. 234—235; nr. 28 (17 iulie), p. 242—244. O notă a redacției arată că „acest frumos articol" se reproduce din *Omagiu lui Mihail Eminescu*.

Se reproduce în *Amintiri*, București, 1924, p. 11—33.

Comitetul din Galați al comemorării lui Eminescu, de la a cărui moarte se împlineau în 1909 două decenii, publică *Omagiu lui Mihail Eminescu*, volum comemorativ, care marchează o dată importantă în cunoașterea vieții și operei poetului. Contribuții documentare, ca cea a lui Corneliu Botez, *Viața poetului Mihail Eminescu* (p. 29—73), nu pot fi ocolite de cercetători. Comitetul include în sumar lucrări în legătură cu Eminescu semnate de T. Maiorescu, C. Dobrogeanu-Gherea, I. L. Caragiale, A. Vlahuță, precum și contribuții documentare de N. A. Bogdan, Gr. Păucescu, G. Panu, Gr. Forțu, Ilarie Chendi, Matei Eminescu. Interesantă este și încercarea lui Jean Bart, C. Calmuschi și G. Orleanu, care prezintă *Sărmanul Dionis* sub forma unui poem „scenic".

Eminescu-omul inaugurează seria contribuțiilor privind viața și opera lui Eminescu. Memorialistul evocă viața poetului prin întîmplări, aparent neînsemnate, dar ele, mai mult decît în celelalte „amintiri", ne dezvăluie — „omul". Se indică și acum, ca trăsătură dominantă a personalității poetului, izolarea sa în societatea vremii. „Aceasta este însușirea — scrie T. Vianu — pe care și Maiorescu și d-l Slavici au observat-o la Eminescu. O trăsătură întîlnită la orice om care își închină viața studiului și meditației" (*Mișcarea literară*, nr. 9, 10 ianuarie 1925). Slavici creează, pentru a pune în lumină această trăsătură a personalității poetului, tablouri de epocă, cu bogate referiri la întîmplări atestate și documentar. Biografii lui Eminescu preiau portretul poetului din anii studenției la Viena, precum și scene din viața sa.

Eminescu-omul este, în mare măsură, și o „autobiografie", cu întîmplări din afara cadrului prieteniei celor doi scriitori, nu mai puțin importante. Se impun atenției evocarea copilăriei, în casa părintească, portretul „tatei-bătrîn", carbonarul, al părinților și surorii sale. Portretul celui dintîi este printre cele mai sugestive din întreaga sa memorialistică.

„POPORANISMUL" LUI EMINESCU

A apărut în *Sămănătorul*, VIII (1909), nr. 24 (14 iunie), p. 491–492.
Se reproduce în *Amintiri*, București, 1924, p. 34–36.

Slavici dă termenului „poporanism" înțelesul pe care îl are și în *Vorba de acasă*, articolul programatic din primul număr al revistei *Vatra*, pe care îl semnează și Caragiale și Coșbuc. „Poporanism" înseamnă după el tratarea de subiecte din viața poporului și într-o formă care să facă opera literară accesibilă maselor populare. Surprindem doar o schimbare în terminologie în sensul că ceea ce însemna pînă la 1894, cînd apare *Vatra*, *realism poporal*, devine, după această dată, *poporanism*. Noțiunea depășește acum granițele culturii și este extinsă și la aspectele politice. Scriitorul poporal era un luminător și punea accentul pe ridicarea economică și culturală; scriitorului poporanist i se cere mai mult: să pregătească și conștiința politică a maselor populare.

Slavici considera că Eminescu caută poporul dintr-o nevoie internă a personalității sale artistice, a cărei trăsătură dominantă o formează *titanismul*. „Eminescu avea multe dureri și puține bucurii — scrie Slavici — dar și unele și altele erau mari. Cui să le împărtășească? Acelora pe care-i iubea și care puteau să-l înțeleagă [...]: poporul românesc."

Memorialistul reia ideile din acest articol în aprilie 1910 în răspunsul la ancheta literară a *Luceafărului* cu privire la poporanism (nr. 8, 16 aprilie 1910). Stabilește aici și raporturile dintre poporal și național.

EMINESCU ȘI LIMBA ROMÂNEASCĂ

A apărut în *Convorbiri literare*, XLIII (1909), nr. 6 (iunie), p. 622–628.
Se reproduce în *Amintiri*, București, 1924, p. 37–43.

Slavici crede că studiile lui Eminescu la Viena joacă un rol important în cunoașterea limbii române. Lucrul poate fi adevărat. Se întîlneau în capitala Imperiului Austro-Ungar, la studii, tineri din toate provinciile româneşti şi poetul, spirit iscoditor, are posibilitatea să noteze „vorbele rebele". Informaţiile cu privire la dicţionarul de rime al lui Eminescu nu mai constituie o noutate pentru istoricii literari, dar exemplificările cu privire la „vorbele rebele" ar putea interesa pe lingvişti. Concepţia poetului despre limbă este prezentată mai sugestiv în *Eminescu şi Junimea.*

Graniţele ariei geografice, unde se vorbeşte cea mai frumoasă limbă românească, aşa cum le fixează Slavici, sînt discutabile. Avea însă nevoie de ele să-l poată încadra pe Eminescu.

Lucrarea lui Slavici reţine atenţia, încă de la apariţie. „I. Slavici publică un foarte interesant articol, întitulat *Eminescu şi limba românească* — scrie *Viaţa românească* — din care se vede cît de mult se preocupa genialul nostru scriitor de etimologia, sintaxa şi lexicologia limbii române" (nr. 6, iunie 1909, p. 500). *Viaţa românească* dă extrase din articolul lui Slavici, prin care se ilustrează interesul poetului pentru problemele de limbă.

Nr 103

SERBAREA DE LA PUTNA

A apărut în *Convorbiri literare*, XXXVII (1903), nr. 10 (1 octombrie), p. 923—938; nr. 11 (1 noiembrie), p. 1006—1015; XXXVIII (1904), nr. 1 (1 ianuarie), p. 29—48.

Se reproduce în *Tribuna*, VIII (1904), nr. 103 (1/14 iunie), p. 1; nr. 104 (2/15 iunie), p. 1; nr. 105 (3/16 iunie), p. 1; nr. 107 (6/19 iunie), p. 2; nr. 108 (8/21 iunie), p. 2; nr. 109 (9/22 iunie), p. 1; nr. 110 (10/23 iunie), p. 1; nr. 112 (13/26 iunie), p. 1; nr. 113 (15/28 iunie), p. 1—2; nr. 114 (16/29 iunie), p. 1—2; nr. 115 (17/30 iunie), p. 1—2; nr. 117 (20 iunie/3 iulie), p. 2; nr. 118 (22 iunie/5 iulie), p. 1; nr. 119 (23 iunie/6 iulie), p. 2—3; nr. 120 (24 iunie/7 iulie), p. 1—2; nr. 122 (27 iunie/10 iulie), p. 1; nr. 123 (29 iunie/12 iulie), p. 2.

Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 44—83.

Slavici porneşte de la un articol al lui I. A. Rădulescu-Pogoneanu, *Cîteva pagini din tinereţea lui Eminescu* (*Convorbiri literare*, nr. 4, 1 aprilie 1903, p. 297—328), cu intenţia de a da explicaţii privind pregătirile şi ţinerea serbării de la Putna din august 1871. Preşedinte al societăţii „România jună" şi al Comitetului pentru serbarea întru memoria lui Ştefan cel Mare era singurul în măsură să ofere o privire cuprinzătoare asupra pregătirilor şi desfăşurării serbării, fără îndoială, cea mai importantă manifestaţie politică a studenţimii române din Viena. Memorialistul pune la contribuţie şi corespondenţele lui G. Dem. Teodorescu, *Serbarea de la Putna*, publicate în *Românul* (20—29 august 1871) şi darea de seamă a lui Gr. Tocilescu, *Serbarea de la Putna — 15 şi 16 august 1871*, apărută în *Telegraful* (nr. 124, 2 septembrie; nr. 125, 3 septembrie; nr. 139, 22 septembrie; nr. 140, 23 septembrie; nr. 145, 28 septembrie 1871).

Cercetările întreprinse în anii din urmă fixează pe bază de documente cadrul pregătirilor şi desfăşurării serbării de la Putna şi pun într-o lumină nouă unele aspecte politice. Pregătirile pentru organizarea serbării de la Putna încep în 1869 şi ea urma să se ţină în vara anului 1870. Eminescu şi Slavici participă la aceste pregătiri nu şi la serbarea de la Putna, din august 1870, ţinută într-un cadru restrîns din cauza izbucnirii războiului franco-german. Slavici evocă împrejurările în care se pregăteşte şi se ţine cea de-a doua serbare de la Putna, din august 1871, şi stăruie asupra rolului jucat de Eminescu în această acţiune a studenţimii române din Viena. Memorialistul are prilejul să-l prezinte pe Eminescu om de acţiune, stăruitor şi însufleţit de idealul luptei pentru unitatea naţională a poporului român.

Congresul studenţesc de la Putna, din 1871, se ţine la iniţiativa lui Eminescu şi tot el este şi cel mai activ susţinător al acestei acţiuni. Studenţii din Viena alcătuiesc un program în mai multe puncte: „1. Prin ce [s-]ar putea întreaga junime română academică dezvolta omogen? 2. Prin ce ar putea generaţiunea prezentă contribui la generalizarea culturii? 3. În ce direcţie să proceadă junimea română spre a putea crea condiţiunile unei dezvoltări sigure şi permanente? 4. Care ram al dezvoltării trebuie să atragă mai cu deosebire atenţiunea junimii? 5. Cînd şi unde să fie viitorul congres?" (I. Gramadă, *Societatea Academică socială-literară „România jună" din Viena (1871—1911).* Monografie istorică, Arad, 1912, p. 64—65.) Într-o şedinţă secretă se dă răspuns la fiecare punct: înfiinţarea unui „organ literar-ştiinţific al junilor români academici" (1); formarea de comitete locale şi în fiecare provincie românească cîte un comitet central (2); combaterea cosmopolitismului şi lupta pentru drepturi naţionale (3); dezvoltarea economică, cu întărirea de „clase pozitive", ca cea a meseriaşilor (4); viitorul congres să se ţină la Turda (5). Se propune Turda pentru viitorul congres întrucît în aceste locuri fusese ucis Mihai Viteazul, acela care înfăptuise, deşi pentru scurtă vreme, unirea.

Discuţiile în legătură cu programul congresului îi duc pe studenţii români din Viena la concluzia că la baza acţiunilor lor trebuia să stea cunoaşterea vieţii poporului şi cer „să se studieze înclinările, datinile, obiceiurile etc. poporului român în genere şi în special". Problema comportă două laturi: orientare spre popor şi acţiuni pentru ridicarea lui economică şi culturală. „Să deşteptăm în popor conştiinţa despre trebuinţele sale latente — cer studenţii — arătîndu-i calea spre a le îndestuli. Să ne însuşim *cugetarea originală românească, de la popor — în loc de a ne cugeta după calapod străin*" (I. Gramadă, *op. cit.*, p. 65).

Orientarea spre popor şi crearea unei literaturi pentru popor, stă la baza „realismului poporal" promovat, mai tîrziu, de *Tribuna* sibiană. Apelurile întocmite de studenţi proclamă, pe de altă parte, lupta pentru

„unitatea culturală", una din formele sub care se va desfăşura activitatea politică a „tinerilor" pentru desăvîrşirea unităţii statului naţional român. Slavici găseşte nimerit, ca unul care a purtat răspunderea pentru organizarea serbării, să aducă laude autorităţilor administrative austriece. Memorialistul nu merge însă mai departe să caute explicaţia pentru atitudinea înţelegătoare a acestora faţă de manifestaţia studenţilor români. Stăpînirea austriacă aprecia că serbarea de la Putna nu reprezenta o primejdie de vreme ce se desfăşura într-un sat izolat, de munte, la marginea imperiului. Stăpînirea austriacă urmărea, pe de altă parte, ca prin atitudinea binevoitoare faţă de unele manifestaţii ale naţionalităţilor să menţină încrederea acestora în politica sa.

ALECSANDRI ŞI EMINESCU

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 30 (19 iunie), p. 2.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 84—89.

Slavici evocă, cu prilejul împlinirii unui secol de la naşterea bardului de la Mirceşti, bunele raporturi dintre Alecsandri şi Eminescu şi insistă asupra unor întîmplări, poate unele şi imaginate, din care să rezulte că între cei doi poeţi nu a existat nici o rivalitate, contrar a ceea ce se credea în cercuri destul de largi. Slavici răspunde tuturor acelora care împărtăşeau această opinie şi nu trebuie pierdut din vedere aspectul polemic şi nici modul cum se duce polemica.

Memorialistul ştia foarte bine că Eminescu avea rezerve faţă de opera lui Alecsandri, deşi o elogiază în poezia *Epigonii*, publicată în *Convorbiri literare*, în 15 august 1870. Slavici face cîteva luni mai tîrziu remarci care merită să reţină atenţia. „Nu ştiu, cunoşti pre Eminescu — îi scrie Slavici lui Gherasim Serb în 26 februarie 1871 — ori ba? El e unul din cei mai talentaţi juni, cari îi cunosc eu. Numai o slăbiciune are: e pesimist literar. Pentru el nu produce nimeni bine: chiar cu Alecsandri nu e îndestulit, (G. Bogdan-Duică, *I. Slavici către Gherasim Sîrbu (O scrisoare inedită despre Eminescu)*, în *Mihai Eminescu*, nr. 1, 1930). Nu stăm, evident, în faţa unor rivalităţi, ci a aspiraţiei geniului spre perfecţiune în opera de artă.

Merită să relevăm şi ideea memorialistului potrivit căreia fiecare epocă istorică îşi formează oamenii de care are nevoie. Se vede că „nu naşterea omului e hotărîtoare — scrie Slavici — în ceea ce priveşte rostul omului în trecerea lui prin lumea aceasta, ci societatea îşi scoate din cei născuţi oamenii de care în împrejurările date are trebuinţă". Se insistă, dintr-o perspectivă foarte actuală, asupra interdependenţei dintre personalitate şi societate.

Ideea a surprins, deşi nu era nouă. *Almanahul ziarelor „Adevărul" şi „Dimineaţa" pe anul 1923* (p. 127) reproduce cuvintele lui Slavici, sub formă de maximă, alături de altele, extrase din operele scriitorilor români şi străini.

LA „BALAMUC"

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 29 (12 iunie), p. 1.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 90—92.

Slavici evocă, în numai cîteva pagini, popasul său ieşean (octombrie-decembrie 1874), îndată după trecerea în „ţară" şi informaţiile sînt preţioase nu numai pentru biografia scriitorului, ci şi pentru cunoaşterea preocupărilor sale literare. Se desprinde din aceste însemnări că „Junimea" nu era singurul cerc literar din Iaşi unde Eminescu, Slavici, S. Bodnărescu, M. Pompiliu şi alţii îşi citeau lucrările literare. Slavici vorbeşte şi de o şedinţă a „Junimii" la care participă şi Maiorescu. Memorialistul se referă la cea de a XI-a aniversare a „Junimii", din noiembrie 1874. Maiorescu, ministru al Cultelor şi Instrucţiunii Publice, din 7 aprilie 1874, este primit la Iaşi sărbătoreşte şi aniversarea „Junimii," care trecea în cel de-al doilea deceniu de existenţă, se desfăşoară cu mult fast (I. Negruzzi, *Amintiri de la „Junimea"*, Bucureşti, f. a., p. 181 şi urm.). Se hotărăşte, acum, ca Slavici să fie numit secretar al Comisiei documentelor Hurmuzaki. Numirea se face în 17 noiembrie 1874, cu data de 15 noiembrie şi este semnată de Teodor Nica, „capul diviziunii", fost coleg de studii cu Eminescu şi Slavici la Viena (D. Vatamaniuc, *Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut*, Bucureşti, 1968, p. 182—183, 508). Slavici nu se grăbeşte să plece la Bucureşti, să-şi ia postul în primire. T. Maiorescu îi scrie lui I. Negruzzi în 29 noiembrie 1874, cerînd explicaţii pentru această întîrziere (I. E. Torouţiu şi Gh. Cardaş; *Studii şi documente literare*, I, Bucureşti, 1931, p. 2). Slavici se simţea bine la Iaşi, în gazdă la Trei Sfetite, în tovărăşia lui Eminescu, S. Bodnărescu şi M. Pompiliu şi modul lor de viaţă nu se deosebea prea mult de cel din anii studenţiei vieneze. Se explică deci finalul, prea sentimental.

EMINESCU ŞI CONSERVATORII

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 21 (17 aprilie), p. 1.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 93—98.

Cuvintele lui Slavici potrivit cărora *Timpul* s-a înfiinţat „sub direcţiunea lui Titu Maiorescu" trebuiesc interpretate în sensul de îndrumare şi nu de participare la conducerea ziarului. Adunarea deputaților discută, în martie 1876, situația financiară a țării și în sînul Partidului Conservator, de sub conducerea lui Lascăr Catargiu, se declară o dezidență. V. Boerescu, Gr. Cantacuzino, D. Ghica și alți fruntași se retrag din guvern pe motiv că acesta nu mai reprezenta Partidul Conservator, ci „noua direcțiune din Iași". V. Boerescu pleacă și cu ziarul *Pressa*, care susținuse interesele Partidului Conservator. Gruparea junimistă din Partidul Conservator scoate din 15 martie 1876 ziarul *Timpul* și Slavici începe să publice, încă din primul număr, nuvela *La crucea din sat.* Maiorescu ia efectiv conducerea ziarului în ianuarie 1877, și tot acum intră în redacție și Slavici care își asumă răspunderea pentru partea literară și politica externă. Maiorescu rămîne la conducerea *Timpului* pînă în aprilie 1877. „De la sfîrșitul lui ianuarie — scrie criticul în jurnalul său — pînă la ultima aprilie (3 luni) am redactat *Timpul*, mai toate articolele de fond ale mele, din acest interval" *(Însemnări zilnice*, I, București, f.a., p. 276). Redactarea ziarului rămîne în sarcina lui Slavici și a lui Gr. H. Grandea, care în iulie 1877 se retrage din redacție și întemeiază *Războiul*, cotidian cu ilustrații. Slavici redactează ziarul, aproape singur, pînă în octombrie 1877, cînd intră în redacție Eminescu, chemat de memorialist de la Iași. Cîteva luni mai tîrziu, poate în iunie-august 1878, li se alătură și Caragiale. *Timpul* are privilegiul, rar întîlnit, să fie susținut de cei mai mari scriitori ai vremii și tot ei decid și asupra orientării sale politice, spre marea supărare a unor fruntași ai Partidului Conservator.

Conflictul între redactori și membrii Partidului Conservator are la bază atitudinea diferită față de țărănime. Conservatorii priveau țărănimea ca moșieri, pe cîtă vreme Eminescu se identifică cu ea și lovește, fără alegere, în toți cei care nu manifestau suficient interes față de suferințele ei.

Conflictul lui Eminescu cu Al. Lahovary formează obiectul unei convorbiri a lui Slavici cu G. T. Kirileanu, care are loc în 30 decembrie 1920, cînd acesta îi aduce colecția ziarului *Timpul* spre a identifica, împreună, articolele poetului *(Arhiva G. T. Kirileanu, VII, Varia 2*, B.A.R.). Mai tîrziu se revine la acest conflict, fără însă să se aducă prea multe date noi (C. Săteanu. *Un conflict între Al. Lahovary și M. Eminescu. Cum l-a tranșat Lascăr Catargiu*, în *Adevărul*, nr. 14.463, 21 februarie 1931).

Slavici insistă numai asupra conflictului cu Al. Lahovary nu și asupra celui cu I. Negruzzi, P. P. Carp și chiar cu T. Maiorescu. Conflictul cu cei din urmă ia forme violente în 1879, cu prilejul modificării constituției, în favoarea purtătorilor de capital străin. P. P. Carp și T. Maiorescu dau publicității scrisori deschise (*Timpul*, nr. 137, 22 iunie 1879 și nr. 157, 17 iulie 1879) în care fac vinovați redactorii pentru orientarea politică pe care o dăduseră ziarului conservator.

Memorialistul nu stăruie şi asupra conflictului cu P. P. Carp şi T. Maiorescu, mai important decît cel cu Al. Lahovary, prin aspectul politic. Nu i se poate face totuşi o vină de vreme ce declară că lăsa altora „sarcina de a lămuri această parte din istoria noastră".

EMINESCU LA VIENA

A apărut în *Viaţa românească*, XIII (1921), nr. 3 (martie), p. 355—361.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 99—108.

Cînd în toamna anului 1869 Eminescu şi Slavici sosesc la Viena, tinerimea română studioasă din capitala imperiului avea două societăţi studenţeşti. Societatea literarie-ştiinţifică română din Viena se înfiinţase în decembrie 1864, şi la şedinţele ei se prezintau disertaţii pe diferite teme, poveşti, poezii originale şi traduceri. Vasile Bumbac citeşte la şedinţele societăţii părţi din epopeea sa, *Dragoşiada*, iar Samson Bodnărescu, viitorul junimist, drama *Cola di Rienzi*. Românii de sub stăpînirea austro-ungară adoptă în 1867 două tactici: pasivismul (Transilvania) şi activismul (Banat, Crişana), ineficiente, în egală măsură, în lupta politică. Studenţimea română din Viena se diviză şi ea în activişti şi pasivişti şi asistăm la polemici în presă şi conflicte violente. Activiştii din Societatea literarie-ştiinţifică, susţinătorii participării românilor din imperiu la viaţa politică, părăsesc societatea la începutul anului 1868 şi înfiinţează Societatea literarie-sociale „România". Noua societate acordă atenţie literaturii, istoriei, ştiinţei şi chestiunilor de limbă. Activează în cadrul ei I. Pop Florentin, M. Străjanu, C. Aronovici, N. Oncu, Ieronim G. Bariţ, pomeniţi de Slavici şi cu alte prilejuri, în memorialistica sa. Codrat Grigorovici ţine, în cadrul societăţii, cu puţin timp înainte de venirea lui Eminescu şi Slavici la Viena, o disertaţie despre originea omului, fiind printre cei dintîi intelectuali de la noi care se preocupă de darwinism.

Curtea din Viena putea fi mulţumită de divizarea românilor în pasivişti şi activişti întrucît la baza politicii sale faţă de naţionalităţi stătea principiul *divide et impera*. Eminescu consideră, încă de pe acum, că numai solidaritatea naţională putea face să triumfe dreptatea poporului român. Acţiunile pe care le întreprinde pentru unificarea celor două societăţi studenţeşti se încadrează în acest context politic. Eminescu se înscrie în Societatea literarie-sociale „România" în 20 octombrie 1869 şi Slavici îl urmează. Cîteva zile mai tîrziu, în 23 octombrie 1869 şi Societatea literarie-ştiinţifică îi primeşte, cu mult fast, membri definitivi. Eminescu şi Slavici se întîlnesc, de pe acum, pe un teren comun de luptă şi ea stă la baza prieteniei lor, printre cele mai pilduitoare din cultura română. Eminescu ia atitudine în şedinţa din 9 decembrie 1869 a Societății literarie-sociale „România" împotriva acelora care țineau la formele exterioare și cere unirea necondiționată a societăților studențești. „Noi vrem să-i croim tot acestei societăți — spune Eminescu — o haină mai largă în care să-ncapă toată lumea românească din Viena" (B.A.R., Mss nr. 2257, f. 67). Activitatea susținută desfășurată de gruparea unionistă, în frunte cu Eminescu și Slavici, este încununată de succes. Societățile studenților români din Viena fuzionează și în 8 aprilie 1871 se constituie Societatea academică socială-literară „România jună" din Viena. Slavici este ales președinte, cu cel mai mare număr de voturi, iar Eminescu bibliotecar. I. Slavici ca președinte al „României june" și D. Popovici-Barcianu, ca secretar, dau publicității, în 11 aprilie 1871, un *Raport*, în care stăruie asupra dezbinărilor de mai înainte și arată că noua societate întrunea toată studențimea română din Viena. Se confirmă documentar și afirmațiile lui Slavici, potrivit cărora „România jună" a fost o școală de educație națională pentru studenții veniți în capitala imperiului din toate provinciile românești de sub stăpînirea austro-ungară. „Junii români din Viena — se arată în *Raport* — au trebuit să creeze o viață română spre a nu fi răpiți de valurile vieții germane vieneze" (*Albina*, nr. 30, 10/22 aprilie 1871). „România jună" avea menirea, se mai spune în *Raport*, să facă „din membrii juni ai săi, bărbați, care să poată fi odată membri demni ai « României bărbate»". Studenții români din Viena dau societății lor un nume mazzinian și-și orientează activitatea în direcția înfăptuirii unității statului național român.

Slavici pomenește și de excursiile organizate de „România jună", în 3/15 mai. Studenții români din Viena aniversau în această zi evenimentele din 1848. Se celebra un serviciu religios în biserica Sfînta Barbara, cînd se cînta și *Deșteaptă-te române*, iar în după-amiaza aceleiași zile studenții se întîlneau în afara Vienei. La serbarea zilei de 3/15 mai din 1871, Slavici ține, ca președinte al „României june", o cuvîntare și participă la excursia din afara Vienei și studenți români de la Universitatea din Budapesta și din Italia.

Memorialistul arată că Eminescu se înscrie la Facultatea de filozofie fără intenția de a se pregăti pentru o anumită carieră. Frecventează cursurile de la facultatea sa, dar și unele cursuri de la Facultatea de drept și de la Facultatea de medicină. Slavici evocă anii studenției lui Eminescu la Viena, în *Fapta omenească*, publicată în *Tribuna* în 1888 și în lucrările de mai tîrziu reia istorisirea acelorași întîmplări. Eminescu asistă și la experiențele de fizică ale lui Nicolae Teclu (1839—1916) și la exercițiile de gimnastică, conduse tot de fizicianul și chimistul român din Viena.

Memorialistul face şi observaţia că Eminescu participă regulat la şedinţele „României june", la experienţele de fizică şi la exerciţiile de gimnastică. Întîlnea aici societatea românească.

CLOPOTNIŢA MĂNĂSTIRII PUTNA

A apărut în *Viaţa românească*, XIII (1921), nr. 9 (septembrie), p. 366–372
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 109–118.

Slavici porneşte de la un articol al lui A. Dumbrăveanu, *Fapte şi documente din trecut* (*Adevărul literar şi artistic*, nr. 28, 5 iunie 1921) şi delimitează, destul de exact, rolul jucat de Eminescu, atît în organizarea serbării de la Putna, cît şi a congresului studenţesc din 1871. Contribuţia importantă, pentru acea dată, consta în distincţia care se face între comitetul „României june" şi comitetul pentru organizarea serbării de la Putna. Slavici menţine totuşi ideea că la Putna s-ar fi stabilit şi planul luptei pentru unitatea culturală. Ştim astăzi, pe bază de documente, că el a fost întocmit mai înainte, şi la Putna s-a discutat despre modalităţile de punere a lui în aplicare.

Aici îşi au punctul de plecare şi divergenţele din timpul congresului. Studenţii din ţara liberă susţin prioritatea luptei politice — şi pe bună dreptate. Ei nu ţineau însă seama de condiţiile în care se ducea lupta politică în provinciile româneşti de sub stăpîniri străine. Acţiunile pentru unitatea culturală se înscriau, pe de altă parte, tot în linia luptei politice.

Programul congresului studenţesc de la Putna înregistrează o primă realizare importantă în 1884, odată cu înfiinţarea la Sibiu, a ziarului *Tribuna*. Slavici promovează, în paginile foii sibiene, „realismul poporal" şi ridică la rangul de principiu politic „lupta pentru unitatea culturală".

Informaţiile cu privire la Diamandi Manole concordă în mare măsură cu cele din documente. Avem în vedere îndeosebi corespondenţa sa (B.A.R. nr. S 30 (1–11)/XXXII). Preşedintele celor mai importante instituţii braşovene nu a fost numai un filantrop, care stă în umbra binefacerilor sale, ci şi un luptător, alături de „tineri", în acţiunile întreprinse de aceştia pe tărîm economic şi cultural. Sînt trăsături care stau şi la baza portretului pe care i-l face memorialistul.

Slavici îi atribuie lui Eminescu din anii studiilor la Viena şi idei de mai tîrziu, cînd lucrează în redacţia ziarului *Timpul*. Acum vorbeşte de „babilonia" din România şi nu cunoaştem documente din care să rezulte că ar fi susţinut acest lucru şi cu două decenii mai înainte. Memorialistul avea însă nevoie de asemenea „mărturii" să-şi justifice orientarea din anii primului război mondial.

EMINESCU LA BUCUREŞTI

A apărut în *Viaţa românească*, XIV (1922), nr. 7 (iulie), p. 5–18. Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 119–137.

Slavici evocă viaţa lui Eminescu la Bucureşti între 1877 şi 1883 şi dă informaţii preţioase privind locuinţele în care a stat, modul său de trai, prietenii apropiaţi. Memorialistul polemizează cu cei care pretindeau că aveau o bună cunoaştere a vieţii lui Eminescu şi aduce informaţii preţioase privind prezenţa poetului în cercul Mitei Kremnitz, precum şi explicaţiile referitoare la îmbolnăvirea sa. Şi acum memorialistul situează personalitatea lui Eminescu mai presus de cea a contemporanilor, de unde şi viziunea poetului, la dimensiunile sale, asupra lumii.

Eminescu petrece la Floreşti, în Oltenia, la moşia lui N. Mandrea în vara anului 1878, unde traduce volumul I din lucrarea lui Eudoxiu Hurmuzaki, *Fragmente zur Geschichte der Rumänen*. Slavici îl vizitează la Floreşti, desigur, tot în legătură cu traducerea acestei lucrări. *Fragmente din istoria românilor* se tipăreşte în anul următor, sub supravegherea lui Slavici. Memorialistul traduce volumele II şi III, care apar însă abia în 1900.

Dintre prietenii bucureşteni ai lui Eminescu memorialistul îl menţionează pe Dionisie Miron, originar din Banat, traducător de balade sîrbeşti într-o „românească plăcută". Dionisie Miron traduce, la îndemnul lui Eminescu, o suită de balade sîrbeşti din colecţia lui Vuk Stefanović Karadžić şi ele se publică în *Timpul* sub supravegherea poetului, în cursul anilor 1880–1882, în vreo 52 de numere ale ziarului. Este una din cele mai masive transpuneri în grai românesc din creaţia popoarelor vecine.

Distincţia pe care o face Eminescu între „Junimea" *ieşeană* şi „Junimea" *bucureşteană* porneşte de la constatarea că cea din urmă era frecventată de prea mulţi oameni, fără nici o legătură cu literatura şi care tindeau s-o transforme, dintr-o societate literară, în club politic. Maiorescu notează în *Însemnări zilnice* prezenţa lui Eminescu la şedinţele „Junimii" bucureştene şi menţionează şi lecturile care se fac. În şedinţa din 26 mai 1878, Vasile Alecsandri este sărbătorit pentru premiul obţinut cu poezia sa *Ginta latină*, la Concursul de la Montpellier (*Însemnări zilnice*, I, Bucureşti, f.a., p. 294). În aceeaşi şedinţă citeşte şi Eminescu „frumoase poezii". Maiorescu caracterizează şedinţa: „Splendidă seară!" Memorialistul nu exagerează cînd susţine că prezenţa lui V. Alecsandri la „Junimea" bucureşteană constituia o adevărată sărbătoare. Alecsandri şi Eminescu sînt prezenţi şi la şedinţa din 5/17 martie 1882, cînd Al. Macedonski citeşte *Noapte de decembrie*. Maiorescu scrie că Macedonski citeşte „teatral şi arogant", însă nu notează exact titlul poeziei (*Însemnări zilnice*, II, Bucureşti, f.a., p. 46).

În şedinţa din 17 aprilie 1882 se citeşte *Luceafărul (op. cit.,* II, p. 58*)* şi cum participă puţină lume, lectura poeziei este reluată la şedinţa din 24 aprilie (*op. cit.*, II, p. 61). Maiorescu nu se va fi mărginit ca aprecierile elogioase să le consemneze doar în caietul său de însemnări zilnice. Slavici participă la şedinţa din 24 aprilie 1882 şi la altele în care se „şlefuiesc", atît *Luceafărul,* cît şi lucrarea sa *O scrisoare din Italia,* în vederea publicării lor în *Almanahul Societăţii academice social-literare „România jună"* tipărit în anul următor de tinerimea română studioasă din Viena.

Slavici nu era un „găzdoi", cum se susţine în unele cercetări consacrate lui Eminescu, interesat să nu fie tulburat în viaţa de familie şi să încaseze chiria de la vechiul său prieten. Prozatorul se căsătoreşte cu Ecaterina Szőke Magyarosy în 1875, ca urmare, cum am arătat *(Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut,* Bucureşti, 1968, p. 199 şi urm.*)*, a unui şantaj al acesteia şi căsnicia merge rău. Soţia lui Slavici, proprietară de case, cu acţiuni la exploatările miniere şi cu iniţiative şi în alte afaceri de acest gen, îşi administrează singură „cîştigurile" şi tot ea pune stăpînire şi pe veniturile scriitorului. Slavici suportă greu această situaţie şi, în vara anului 1882, părăseşte casa „găzdoaiei", soţia sa. Desfacerea căsătoriei, cerută de scriitor, o îngrijorează prin micşorarea veniturilor şi stăruie ca acesta să se reîntoarcă acasă. Slavici îl aduce în gazdă şi pe Eminescu, spre a avea un prieten apropiat. Gospodărirea soţiei sale nu-l interesase nici mai înainte şi-l putea interesa cu atît mai puţin după reîntoarcerea acasă. Eminescu se afla, pe de altă parte, în lunile de delir dinainte de prăbuşirea intelectuală. Găzdoaia evita să facă gesturi ce-l puteau determina pe Slavici să părăsească din nou casa şi-şi descarcă mînia pe servitoare. Slavici suferea de o boală care îl umpluse de gînduri negre şi se hotărăşte să plece la Viena să se arate unor doctori. Îi scrie lui Maiorescu în dimineaţa zilei de 25 iunie 1883, că boala îl apucase cu „vehemenţă" şi că nu-şi mai putea amîna plecarea *(Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut,* p. 264*)*. Slavici, îngrijorat de starea lui Eminescu, îi dă scrisoarea să o ducă personal lui Maiorescu, dar acesta face în jurnalul său cuvenita însemnare de primire *(op. cit.*, II, p. 189—190) şi nu ia măsuri de supraveghere a poetului. Cîteva zile mai tîrziu, în 28 iunie, Eminescu se prăbuşeşte. Soţia lui Slavici îl înştiinţează pe Maiorescu, printr-o carte de vizită, că Eminescu înnebunise. „Vă rog să faceţi ceva — scrie ea — să mă scap de el, că foarte reu" (*op. cit.*, II, p. 190). Slavici şi Eminescu sînt toleraţi în casa „găzdoaiei" şi memorialistul nu poate fi suspectat că nu a luat apărarea prietenului său.

Slavici inventează în această lucrare, cu pronunţat caracter polemic şi „mărturii" prin care caută să înlăture interpretările „tendenţioase".

Documentele, destul de puține, nu permit să tragem granițe sigure între „amintiri" și nu vom ști niciodată, probabil, pînă unde se întind cele reale și de unde încep cele imaginate de memorialist să apere memoria poetului•

IOAN CREANGĂ

A apărut în *Minerva*, II (1910), nr. 377 (1 ianuarie), p. 1.
Se reproduce în *Amintiri*, București, 1924, p. 138—140.

Slavici evocă, la două decenii de la moartea lui Creangă, discuțiile purtate la București în legătură cu *Budulea Taichii*, nuvela sa, publicată în *Convorbiri literare* în iunie-iulie 1880. Memorialistul îi cere părerea asupra lui Huțu, eroul său și Creangă l-ar fi găsit „prea spilcuit". Povestitorul ar fi scris, la îndemnul prietenilor săi, *Amintiri din copilărie*, pe care le citește la cîteva zile după aceste discuții. Nu încape îndoială că Ion Creangă își putea *vorbi* „amintirile" peste cîteva zile, nu și *scrie*. Dar își datează prima parte a *Amintirilor din copilărie*, la publicarea în *Convorbiri literare* (nr. 10, 1 ianuarie 1881): *București, 1880, septembrie*. Creangă trimite un exemplar din revista ieșeană și prietenilor săi, făcînd și îndreptări spre a i se reproduce *Amintirile* și în *Timpul* (I. Creangă, *Opere complete*, ediția a V-a, București, 1916, p. 7—8). Eminescu și Slavici le reproduc în ziarul bucureștean (nr. 7, 12/23 ianuarie — nr. 10, 15/27 ianuarie 1881), cum face și *Telegraful român* din Sibiu (nr. 19, 14 februarie — nr. 22, 21 februarie 1881). Creangă scrie, îndată după asta, a doua parte a *Amintirilor*, care se publică în *Convorbiri literare* (nr. 1, 1 aprilie 1881), fără datare și le reproduce și *Timpul* (nr. 94, 1 mai — nr. 100, 9 mai 1881). Creangă scrie, desigur, a treia parte a *Amintirilor* după ce se întoarce de la cea de a doua sesiune a Consiliului general al instrucțiunii din septembrie 1881. *Amintirile* și le datează: *București, 1881, septembrie*. Astfel, de drumurile povestitorului la București se leagă nu numai culegerea, în Spitalul Brîncovenesc, a celor cîteva poezii populare, ci, mai presus de toate, scrierea uneia din capodoperele literaturii române.

CREANGĂ LA BUCUREȘTI

A apărut în *Amintiri*, București, 1924, p. 141—142.

Creangă participă la lucrările Consiliului general al instrucțiunii, în septembrie 1880, septembrie 1881 și septembrie 1882, ca delegat al învățămîntului primar. Programa pentru școlile de fete, care prevedea introducerea limbii latine încă din clasa a II-a, precum și cîțiva ani de greacă, este prezentată Consiliului general al instrucțiunii în sesiunea din septembrie 1880. Creangă nu participă la discuții, cum se vede din documente, însă votează împotriva adoptării programei și se pronunță și împotriva introducerii gimnasticii în școlile de fete. Povestitorul este mult mai activ în sesiunea din septembrie 1882. Se alătură lui B. P. Hasdeu și cere să se introducă și în școlile reale limbile moderne — germana și franceza și facultativ italiana. Propune ca școlile pedagogice să termine cursurile mai repede spre a se mări durata practicii pedagogice. Stăruie ca examinarea manualelor școlare să fie încredințată unor comisii formate din „oameni speciali", adică specialiști. Creangă este ales în această comisie cu cel mai mare număr de voturi. Portretul lui Creangă, schițat de Slavici, se impune să fie împlinit cu informațiile din documente. Povestitorul este perfect edificat în materie de educație și învățămînt și în Consiliul general al instrucțiunii ia cuvîntul în prezența lui Vasile Conta, ministru al Cultelor și Instrucțiunii în 1880 și a lui P. S. Aurelian, ministru la același departament în 1882. Povestitorul participă la dezbateri, fapt nu mai puțin important, alături de B. P. Hasdeu, A. D. Xenopol, D. A. Laurian, personalități proeminente ale învățămîntului și culturii românești.

Creangă frecventează în timpul sesiunilor Consiliului general al instrucțiunii și ședințele „Junimii" bucureștene. Maiorescu consemnează în jurnalul său prezența povestitorului la ședințe în 1882 și chiar ca invitat la masă cînd povestește, cu mult haz, isprăvi ale banditului Chietraru *(Însemnări zilnice*, II, București, f.a., p. 114). În ședința „Junimii" bucureștene din 9/21 septembrie 1882 se face lectura nuvelei Mitei Kremnitz, *Margarethe*, care face o bună impresie asupra lui Eminescu și Slavici. În ședința din 22 septembrie/4 octombrie 1882, M. Gaster citește începutul studiului său *Literatura poporană* și Maiorescu notează: „A fost de față și Creangă" (*op. cit.*, p. 123).

Memorialistul se oprește, în final, și asupra faptului că a fost corespondent al lui Constantin Creangă, fiul povestitorului, elev la Școala militară din București. Într-o scrisoare din 21 octombrie 1878, Creangă se interesa dacă fiul său „învață ori se lasă pe-o ureche" și stăruia să-l „povățuiască" (I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, III, București, 1932, p. 120). Eminescu mijlocește în conflictul dintre Creangă și fiul său și, în 25 decembrie 1878 îi scrie povestitorului să treacă cu vederea nemulțumirile ce le are și să-i trimită bani pentru „trebuințele extraordinare" *(Făt-Frumos*, nr. 2, martie-aprilie 1940). Intervenția lui Eminescu nu rămîne, se pare, fără urmări în restabilirea bunelor raporturi dintre tată și fiu. Se găsesc și în jurnalul lui Maiorescu unele informații cu privire la fiul povestitorului *(Însemnări zilnice*, II, București, f.a., p. 114). Constantin Creangă are merite care sînt trecute, adesea, cu vederea. Fiul povestitorului se înrolează, în 1877, ca voluntar şi participă, în primul război mondial, cu gradul de maior, la luptele de la Flămînda şi Nehoiaşi împotriva cotropitorilor germani. Moare în spital, în martie 1918 şi este înmormîntat în cimitirul eroilor din Iaşi. Dacă marele povestitor îmbogăţeşte literatura română cu opere nepieritoare, fiul său luptă, cu arma, pentru independenţă şi desăvîrşirea unităţii statului naţional român.

COŞBUC LA *TRIBUNA*

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 7 (7 ianuarie), p. 5.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 143—148.

Slavici îi atribuie lui Coşbuc cîteva trăsături ce ne îndrumă spre imaginea geniului, întîlnită la romantici. Poetul se iveşte, ca un miracol, din necunoscut, este, în redacţie, un răsfăţat şi discuţiile despre limbă îl pasionează într-atîta, încît se înfundă în cine ştie ce orăşel şi uită cu desăvîrşire de „lume". Stă la baza portretului contrastul, ca la romantici, dintre ideal şi realitate. Memorialistul îmbracă întîmplările în culori foarte ispititoare, nu însă şi adevărate.

Tribuna începe să apară în 14/26 aprilie 1884 şi este, cum se ştie, unul din cele mai importante ziare româneşti din secolul trecut. Coşbuc publică în cotidianul sibian prima poezie, *Filozofii şi plugarii*, în 5/17 decembrie şi ea este trimisă din Cluj şi semnată C. Boşcu. Numele este o anagramă şi cu el îşi semnează şi lucrările din *Familia* (nr. 47, 18/20 noiembrie 1884). Poetul făcea parte din comitetul de conducere al societăţii „Iulia", ca „membru de încredere" (*Tribuna*, nr. 131, 26 septembrie/8 octombrie 1884) şi cum societatea studenţilor din Cluj fusese pusă sub anchetă de autorităţile administrative maghiare, se explică şi colaborarea, sub pseudonim, la publicaţiile româneşti. Orientarea *Tribunei* spre buna înţelegere dintre popoare formează un punct principal în programul politic al cotidianului sibian. Tribuniştii îi încredinţează lui Coşbuc traducerea poemului *Zlatna*, de Martin Opitz (1597—1639), în care se prezintă descendenţa romană a poporului român şi se insistă asupra unor aspecte din viaţa sa (îndeletniciri, obiceiuri, îmbrăcăminte, joc). Poemul poetului silezian se publică în *Tribuna*, în traducerea lui Coşbuc, în mai-iunie 1885 şi era chemat să servească drept mărturie pentru stima reciprocă dintre popoare, în toiul unor agitaţii şovine ale administraţiei maghiare. Îndată după publicarea poemului *Zlatna*, coloanele ziarului sibian se deschid generos colaborării lui Coşbuc şi el publică în 1885 trei poezii: *Blăstem de mamă* (8 august), *Pe pămîntul turcului* (8 noiembrie), *Angelina* (22 decembrie). În 1886 publică alte poezii: *Atque nos*, *Fata craiului din cetini*, *Cîntec*, *Draga mamei*, *Dragoste păcurărească*. Ziarul sibian îi publică, în prima parte a anului 1887, *Fulger*, *Brîul Cosinzenei*, *Izvor de apă vie*, *Paul de Nola* şi *Armingeni*. Povestea versificată *Filozofii şi plugarii* putea reţine atenţia tribuniştilor, cum arată memorialistul, însă nu ea îi determină să-l aducă în redacţie, ci colaborarea intensă la ziar, în cursul anilor 1884—1887. Slavici însuşi întreţine corespondenţă cu G. Coşbuc şi cînd merge la Cluj, pentru procesul de presă, avea suficiente informaţii despre el, ca să mai fie nevoie de investigaţii pentru identificarea poetului. Slavici îi scrie lui Coşbuc în 22 martie 1886, la Cluj, şi-l informează că primise poeziile trimise (D. Vatamaniuc, *G. Coşbuc*, Bucureşti, 1967, p. 54 şi urm.). Îl vesteşte, în aceeaşi scrisoare, că venind la Cluj, pentru un proces de presă, vor vorbi „mai mult". I. Slavici răspundea unei scrisori a lui Coşbuc, din 17 martie 1886, în care cerea un ajutor şi se obliga să dea pentru foiţa ziarului „regulat şi ades, atît proză cît şi poezie". În 23 iulie 1887, Coşbuc îi scrie din nou lui Slavici şi arată că părinţii voiau să-l facă popă, peste voinţa sa, şi prefera să fie „pandur la temniţă". Tribuniştii repurtară mari succese politice în 1887 şi la conferinţa naţională a Partidului Naţional Român din mai, ţinută la Sibiu, I. Slavici este ales secretar, iar E. Brote, N. Oncu şi G. Popa intră în comitetul central. Atribuţiile politice ale lui Slavici sporesc în urma alegerii ca secretar al Partidului Naţional Român şi tribuniştii hotărăsc să-l aducă în redacţie, pe Coşbuc şi să-i încredinţeze un post de redactor. „Ei m-au chemat pe mine la Sibiu — îi scrie Coşbuc tatălui său în 30 noiembrie 1887 — cu 900 fl. dar cu condiţia *sine qua non*, ca eu să fiu redactor responsabil. Aşa credeau ei că eu pot fi redactor. Dar nu s-a putut, căci legea de presă cere ca redactorul responsabil să aibă 24 de ani împliniţi, sau în cazuri extraordinare să fie declarat cu totul majoran şi să aibă documente de om cu persoană independentă. Eu dacă am venit la Sibiu nu am putut fi aşa cum cereau ei; am fost prea tînăr şi nu puteam lua răspunderea ziarului" (D. Smântânescu, *George Coşbuc la Sibiu*. Mărturiile unor scrisori inedite, în *Tribuna*, nr. 37, 15 septembrie 1966). Coşbuc exagera, cînd spunea că numai vîrsta îl împiedicase să i se încredinţeze postul de redactor responsabil spre a-şi îmbuna părintele că nu i-a urmat sfatul să se înscrie la teologie. Coşbuc răspunde în cadrul redacţiei, încă de la început, de „Cronică", rubrică importantă a ziarului, care nu este totuna cu lista de preţuri. Poetul avea obligaţia să umple, zilnic, 3—4 coloane cu informaţii din cele mai diverse domenii, pe care le lua din presa românească şi din cea străină. După cîteva luni de „acomodare", Coşbuc primeşte însărcinări politice şi călătoreşte prin diferite oraşe transilvănene cu „nişte treburi" ale *Tribunei*. În iulie 1888, Coşbuc îi scrie tatălui său, că în urma întemniţării lui Slavici la Vaţ şi a luării lui Septimiu Albini, „la deprindere de arme", ducea întreaga muncă în redacţie. În 20 decembrie

1888, Septimiu Albini, redactorul responsabil al ziarului, îi scrie lui Slavici, la Vaţ, că G. Coşbuc răspundea, ca şi mai înainte, de partea literară. Să mai notăm, în sfîrşit, că între 27 martie şi 3 aprilie 1889, Coşbuc girează pentru apariţia ziarului şi semnează ca „redactor responsabil". Poetul îşi asumă răspunderea în faţa autorităţilor şi putea fi aruncat la temniţă, asemeni celorlalţi redactori ai ziarului.

Coşbuc găseşte în redacţia *Tribunei* un climat favorabil muncii literare şi publică în coloanele ziarului cîteva din cele mai de seamă din poeziile sale: *Rada*, *Nebuna*, *Mînioasa*, *Numai una*, *Nu te-ai priceput*, *Nunta Zamfirei*. Dar afirmaţia lui Slavici că Maiorescu, citind aceste poezii, l-ar fi chemat pe Coşbuc la Bucureşti, este inexactă. Condamnările *Tribunei* la mari amenzi băneşti, într-un şir de procese de presă, nu rămîn fără urmări. În vara anului 1889, cînd Slavici se întoarce în redacţie, după ispăşirea anului de temniţă la Vaţ, ziarul lucra cu un mare deficit. Se hotărî ca redactorii să nu mai primească onorarii şi se fac reduceri şi de personal. Se desfiinţă şi postul lui Coşbuc. Slavici îi scrie lui Maiorescu, la 1 decembrie 1889, insistînd să intervină pentru Coşbuc, ca să-i găsească un rost în „ţară". „Am, în sfîrşit, o rugăminte — scrie Slavici — ajutaţi-mă să-l trimit pe Coşbuc la Bucureşti ca să-l vedeţi. Eu sînt sigur că e destul să-l vedeţi, ca să fiţi de acord cu mine că trebuie să facem tot ce ne stă în putinţă ca talentul acesta să ajungă la deplina lui desfăşurare" (B.A.R. Ms. S 60 (26/XVII). Coşbuc vine la Bucureşti nu *chemat* de Maiorescu, ci *trimis* de Slavici, ca să i se deschidă „drum în lume", spre a putea să ajungă la „deplina desfăşurare" a talentului său.

Activitatea lui Coşbuc la *Tribuna* apare, cum se desprinde din documente, în altă lumină decît cea propusă de memorialist.

COŞBUC ŞI *VATRA*

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 11 (6 februarie), p. 1—2. Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 149—153.

Iniţiativa întemeierii revistei *Vatra* îi revine lui Caragiale care plănuise, de mai multă vreme, să scoată o foaie literară ilustrată. Caută să şi-i asocieze pe Vlahuţă şi Delavrancea, dar aceştia nu acceptă. Vlahuţă se înţelege cu cu dr. A. Urechiă şi, avînd şi sprijinul lui Delavrancea, înfiinţează în noiembrie 1893 săptămînalul *Vieaţa*. Caragiale se adresează librarului Sfetea şi lui Coşbuc şi-i scrie, în 27 octombrie 1893 şi lui Slavici (I. L. Caragiale, *Opere. VII. Corespondenţă*, Bucureşti, 1942, p. 409). Pregătirile durează mult şi primul număr din *Vatra* apare abia la jumătatea lui ianuarie 1894. El se deschide cu un articol programatic, *Vorba de acasă*, scris de Slavici şi semnat şi de Caragiale şi Coşbuc, şi în care se cere ca scriitorii să se orienteze spre popor şi să creeze opere de „valoare universală", „sinteză a dezvoltării culturii naţionale". Slavici, Caragiale şi Coşbuc urmăreau să facă din *Vatra* un organ literar pentru „propagarea aceluiaşi gust şi aceluiaşi fel de a simţi şi de a gîndi în toate părţile poporului românesc". Se urmărea ca *Vatra* să devină în plan literar, ceea ce era *Tribuna* sibiană în plan politic.

Coşbuc publică în *Vatra* poeziile: *Ziua-nvierii, Mama, Noi vrem pămînt!, Ştefăniţă-vodă, Voichiţa lui Ştefan, Lupta vieţii, Paştile, In opressores, Paşa Hassan, Doina, Sub patrafir, Scara, Unul ca o sută, Bradul, Dragoste-nvrăjbită, Fata mamei, Pe deal.* Sînt de amintit şi *Popa Cojoc,* povestire istorică şi traducerile din literaturile orientale.

Recunoaştem între poezii cîteva dintre capodoperele poetului.

Concepută ca o revistă „pentru familie", *Vatra* aducea şi un bogat material informativ. Secţiunea „Fel de fel", la care se referă Slavici, cu numeroase rubrici, ocupă un sfert din fiecare număr al revistei. Se publică aici informaţii literare, ştiinţifice şi artistice, ştiri personale, cronică, anecdote, varietăţi. Coşbuc face şi „bucătăria" revistei şi dacă nu toate bucăţile publicate în aceste rubrici sînt scrise de el, trec prin mîna sa. Coşbuc dă revistei „fizionomia" personalităţii sale nu numai prin creaţiile majore, pe care le publică în paginile ei, ci şi prin însemnările de la rubricile mărunte. Slavici putea susţine, pe bună dreptate, că *Vatra* este „creaţiunea" poetului. Activitatea la această revistă îi aduce lui Coşbuc consacrarea definitivă ca mare poet al literaturii române.

COŞBUC ŞI T. MAIORESCU

A apărut în *Adevărul literar şi artistic,* II (1921), nr. 13 (20 februarie), p. 1—2.
Se reproduce în *Amintiri,* Bucureşti, 1924, p. 154—158.

Cîteva informaţii cuprinse în acest articol, ca cea a atitudinii lui Maiorescu faţă de *Vatra,* sînt des citate în studiile de istorie literară. Coşbuc făcea parte din grupul tribuniştilor, care susţineau acţiunea memorandistă, ce nu convenea politicii Partidului Conservator, interesat de bunele raporturi cu guvernele austro-ungare. Maiorescu insistă pe lîngă tribunişti, ca membru al acestui partid, să-şi schimbe orientarea politică, însă nu izbuteşte. Acum publică şi Coşbuc poezia *Noi vrem pămînt!,* pe care criticul o interpretează ca un manifest politic al tribuniştilor.

Mărturii documentare cu privire la raporturile lui Maiorescu cu tribuniştii în anii 1893—1894, epocă la care se referă Slavici, se găsesc în corespondenţa criticului cu Duiliu Zamfirescu *(Duiliu Zamfirescu şi Titu Maiorescu în scrisori (1884—1913).* Cu un cuvînt de introducere şi

Biblioteca Fac. de lb. şi Lit. Române
Bucureşti

însemnări de Emanoil Bucuţa. Bucureşti, 1944, p. 379, 388). Informaţii privind raporturile lui Maiorescu cu tribuniştii găsim şi în răspunsul criticului la discursul de recepţie al lui A. Naum, ţinut la Academia Română în aprilie 1894 (A. Naum. *Cuvînt de primire...*, rostit în şedinţa de la 2/14 aprilie 1894... cu *Răspunsul d-lui T. Maiorescu*, Bucureşti, 1894, p. 35).

Slavici trece peste conflictul de natură politică dintre Maiorescu şi tribunişti şi atitudinea criticului este înfăţişată doar ca un gest nepotrivit. Memorialistul nu-şi dezminte generozitatea.

GHEORGHE COŞBUC: MĂESTRUL

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 26 (22 mai), p. 1.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 159–162.

Slavici îl consideră pe Coşbuc un *măiestru* atît prin cunoaşterea desăvîrşită a limbii, cît şi prin stăpînirea tehnicii literare. Poetul vine dintr-o zonă geografică cu puternice tradiţii folclorice şi unde se vorbeşte, cum arată Slavici cu alt prilej, o foarte frumoasă limbă românească. Coşbuc studiază, pe de altă parte, încă din anii liceului, literatura latină şi greacă. Formarea la „şcoala clasicităţii eline şi romane" îl îndrumă spre genul epic şi joacă un rol decisiv şi în însuşirea tehnicii literare. Coşbuc frecventează apoi opera scriitorilor italieni — Dante, Petrarca, Ariosto, Tasso — cu o pasiune ce nu o întîlnim la nici un alt poet român. Slavici avea cunoştinţă şi de lucrarea lui Coşbuc, *Comentariu la „Divina Comedie"*, care, publicată în anii din urmă, a stîrnit un viu interes. Să nu pierdem din vedere că şi scriitorii italieni, la care se referă Slavici, se formează la şcoala „clasicităţii eline şi romane".

I. L. CARAGIALI

A apărut în *Calendarul „Minervei" pe 1913*, XV [1912]; p. 81–90.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 163–172.

Cercetătorul găseşte aici cea mai sugestivă evocare din literatura noastră a atmosferei din redacţia *Timpului* din vremea cînd Eminescu, Slavici şi Caragiale redactau ziarul conservator. „Colaborarea lui Caragiale la *Timpul* — scrie Ş. Cioculescu — s-a prelungit din primăvara anului 1878 şi pînă pe la mijlocul anului 1881, cînd a trebuit să părăsească redacţia, silit de motive ce ne-au rămas nelămurite. De bună seamă că Eminescu nu a jucat nici un rol în această plecare, pe care o va fi regretat cel mai mult, cu toate că prietenul său nu era un redactor stăruitor. Acolo însă, în redacția *Timpului*, se cimentase prietenia lor" (Ș. Cioculescu, *Viața lui I. L. Caragiale*, București, 1940, p. 248–249). Cîteva amănunte cu privire la atmosfera din redacția *Timpului* se găsesc și în T. V. Ștefanelli. „Ne duserăm la hotelul « Dacia » — scrie el — unde se afla atunci redacțiunea *Timpului*. În sala întîia aflarăm pe un domn, pe un fel de cal de lemn care-i ținea locul de scaun; el scria pe o masă înaltă și ne spuse că Eminescu se află în sala de alăturea" (*Amintiri despre Eminescu*, București, 1914, p. 156). Domnul era Caragiale.

Slavici insistă asupra modului cum se purtau discuțiile în redacție în legătură cu materialele care urmau să se publice în *Timpul*. Luăm cunoștință și de faptul că cei trei scriitori plănuiseră să scoată o gramatică a limbii române. Din acest plan numai Slavici realizează partea ce-i revenea, însă mult mai tîrziu.

Munca în redacția *Timpului*, cu preocupări comune, mergînd atît de departe, pune, ca foarte importantă, problema stabilirii paternității articolelor celor trei scriitori. T. V. Stefanelli consemnează, fapt cu deosebire important, că Eminescu, însoțindu-l în oraș, îl lăsa pe Caragiale să-i continue articolul (*Amintiri despre Eminescu*, p. 157). Metoda statistică, cu inventarierea expresiilor, nu duce la rezultate concludente, în împrejurări ca acestea, cînd redactorii își trec unul altuia articolele pe parcursul redactării. Nu este de mirare că un articol de fond, apărut în *Timpul* din 18 decembrie 1879, îl citim, cu titlul dat de editor, *Guvern al angajamentelor cu străinii*, într-o ediție a operelor lui Caragiale (I. L. Caragiale. *Opere*, *V*, București, 1938, p. 390 și urm.), iar cu alt titlu, *La guvern și în opoziție aceeași*, împrumutat tot de editor și într-o ediție a operei lui Eminescu (M. Eminescu. *Opera politică*, I, București, 1941, p. 574 și urm.). Nu duce la rezultate satisfăcătoare nici analiza ideilor. Problema identificării articolelor rămîne deschisă și înainte de rezolvarea ei nu putem cunoaște, cu exactitate, aportul celor trei scriitori în susținerea ziarului bucureștean.

EMINESCU ȘI CARAGIALI

A apărut în *Adevărul literar și artistic*, II (1921), nr. 17 (20 martie), p. 1–2.
Se reproduce în *Amintiri*, București, 1924, p. 173–178.

Caragiale este înfățișat de memorialist, cu predilecție, în peregrinările sale citadine, în vreme ce Eminescu prin evadările din lumea orașului. Personalitatea lui Eminescu și Caragiale este evocată și sub un al doilea aspect. Eminescu, geniu romantic, este prezentat, ca om, cu disciplină interioară severă. Memorialistului îi place să-l dea, în această privință și altora, ca exemplu de urmat. Caragiale, în schimb, scrutătorul mecanismului sufletesc al oamenilor în mijlocul cărora trăieşte, nu se cunoaşte pe sine şi nu este capabil de disciplină interioară. Memorialistul caută explicaţia în concepţia de viaţă a dramaturgului.

Slavici a crezut necesar să insiste şi asupra unei trăsături care îi uneşte pe cei doi scriitori. Are în vedere, anume, cultul formei, ce caracterizează arta lor literară.

EMINESCU ŞI CARAGIALI

Felul lor de a concepe viaţa

A apărut în *Adevărul literar şi artistic*, II (1921), nr. 19 (3 aprilie), p. 1–2.
Se reproduce în *Amintiri*, Bucureşti, 1924, p. 179–184.

Caragiale este în viziunea lui Slavici un scriitor generos şi cinstit, care urmăreşte prin critica din operele sale să asaneze moravurile societăţii. Memorialistul consideră că E. Lovinescu nu a înţeles lucrul esenţial din opera lui Caragiale cînd susţine că marele dramaturg răscoleşte rănile societăţii din „plăcerea de a le răscoli“ şi că eroii săi sînt lipsiţi „de idealism, de generozitate“ (*Critice*, I, Bucureşti, f.a., p. 22). Slavici apelează la un procedeu folosit şi cu alte prilejuri şi reproduce din presa de după 1918 pasaje în care societatea românească este criticată în termeni şi mai severi decît cei folosiţi de Caragiale şi Eminescu în scrierile lor. Slavici apreciază însă că atît critica marilor săi contemporani cît şi cea din presa de după 1918 era îndreptăţită şi că ea oferea o imagine a două momente din evoluţia societăţii româneşti. Merită să reţină atenţia şi atitudinea celor trei scriitori faţă de evoluţia societăţii româneşti. Eminescu, luptătorul politic, spera în îndreptarea relelor din societatea românească; Caragiale manifesta scepticism, iar Slavici înclina să-i dea dreptate celui din urmă. Memorialistul se desparte de Eminescu şi recunoaşte, cu părere de rău, că lupta sa nu a fost încununată de succes în triumful adevărului şi dreptăţii sociale.

Slavici susţine acum mai bine de o jumătate de secol, că satirele lui Eminescu şi comediile lui Caragiale, deşi atît de deosebite ca formă, au o bază socială comună şi exprimă aceeaşi atitudine faţă de problemele vieţii.

A apărut, postum, un fragment, *Gîndul meu. Drumul în care am umblat*, în *Mişcarea literară*, II (1925), nr. 42–43 (29 august–5 septembrie), p. 1 şi cuprinde: *În Podgoria Aradului* şi *Vilagăşul*. Se reproduce cu acelaşi titlu în *Calendarul naţional al ziarului „America“ pe anul 1926*, XV, Cleveland (Ohio), f.a., p. 93–97.

Se publică integral şi sub titlul *Lumea prin care am trecut* în *Convorbiri literare*, LXII (1929), p. 3–24, LXIII (1930), nr. 1 (ianuarie), p. 3–21; nr. 2 (februarie), p. 28–49; nr. 3 (martie), p. 249–269; nr. 4 (aprilie), p. 379–401. Se reproduc fragmente în *Adevărul literar şi artistic*, IX (1930), nr. 485 (23 martie), p. 7; *Dreptatea*, IV (1930), nr. 856 (20 august), p. 1–2.

Se tipăreşte postum: Ion Slavici, *Lumea prin care am trecut*. Extras din *Convorbiri literare*, Bucureşti, Atelierele Grafice Socec & Co. S.A., 1930, 107 p.

Manuscrisul se află la B.A.R. (Manuscrise româneşti, 4983).

Reproducem textul după manuscris.

Lumea prin care am trecut se intitula, iniţial, *Gîndul meu*, cum se vede din manuscrise. Titlul sub care se tipăreşte aparţine *Convorbirilor literare* şi imită, după cîte se pare, pe cel al lucrării lui I. Urban Jarnik, *Drumul pe care am mers*, publicată în 1909, în aceeaşi revistă. Redacţia dă lucrării un titlu mai sugestiv decît cel al scriitorului.

Slavici începe să scrie *Gîndul meu* în mai 1922, la vîrsta de 75 de ani, cu intenţia vizibilă de a compune o „autobiografie", cum face, dealtfel şi I. Urban Jarnik. Este evidentă preocuparea de sistematizare, dar nu toate epocile din activitatea scriitorului beneficiază de-o expunere la fel de cuprinzătoare şi nici capacitatea sa evocatoare nu este peste tot la aceeaşi înălţime. Evocarea Şiriei, comuna sa natală, a familiei şi a şcolilor prin care trece, este făcută pe îndelete, ca apoi să asistăm la o înşiruire de întîmplări şi salturi peste epoci întregi din viaţa sa.

Slavici înlocuieşte în descrierea activităţii sale de după 1874 prezentarea cronologică a întîmplărilor cu una tematică. Descrierii activităţii sale la *Tribuna* i se substituie portretul lui Diamandi Manole și cel al lui Ioan Bechnitz. Nu este, evident, spre paguba lucrării. Datele care intră în portretul lui Diamandi Manole, sînt o reluare a celor întîlnite, cu mulți ani înainte, în *Tipuri contimporane* (*Tribuna*, nr. 47, 28 februarie/12 martie 1887).

Memorialistul dă informații mai bogate în unele convorbiri cu contemporanii săi decît cele pe care le consemnează în această lucrare. G. T. Kirileanu notează în convorbirea ce o are cu Slavici în 17 februarie 1924 o serie de amănunte, cu privire la activitatea memorialistului ca profesor la Liceul „Matei Basarab" din București. „Stăm de vorbă — scrie G. T. Kirileanu — aproape două ceasuri despre limbă. « N-avem dicționar, n-avem gramatica limbii române și nici istoria țării noastre. Studiul limbii române în școli l-a introdus Maiorescu, îndatorînd pe profesorii cu mai puține ore (cei de filosofie) să predea și l. română. Laurian a primit. Răceanu n-a primit. Atunci m-a însărcinat pe mine cu cate[dra] de l[imba] rom[ână] și fil[osofie] la Liceul [„Matei Basarab"]. I-am zis însă lui Maiorescu:

— Eu n-am învățat gramatică, și cum o să-mi iau o asemenea sarcină?

— Fă d-ta o gramatică, îmi răspunse. Și de atunci m-am apucat de strîns material ani și ani. Mă înțelesesem cu Eminescu să facă etimologia, Caragiale sintaxa, iar eu rînduirea cuvintelor — lucru care nu se făcuse deloc pînă atunci. Aveam gata în manuscris (peste 400 de pagini) sintaxa și mi-a luat-o poliția, cînd m-a arestat în 1916»" (B.A.R., Arhiva G. T. Kirileanu, VII, Varia 2). Însemnările lui G. T. Kirileanu sînt contemporane cu momentul redactării capitolului *Dascălirea mea*, din această lucrare, și pot servi ca termen de comparație.

Expunerea sistematică, cu preocuparea de exactitate, oferă istoricului literar mari înlesniri în culegerea informațiilor. Memorialistul se trădează însă adesea șovăitor, încurcă numele și răstoarnă succesiunea întîmplărilor. Învățătorul de la școala din Șiria pe care o frecventează Slavici este numit Avram Voștinari. În 1910, cînd publică *Scripto-legia*, știa că se numea Dimitrie Voștinari. Slavici susține că demiterea lui N. Cristea de la conducerea *Telegrafului român*, în 1883, s-a datorat articolului său, *Lapsus calami*, publicat în foaia sibiană. Memorialistul publică un articol cu acest titlu în *Telegraful român*, însă în 1876, prin urmare cu aproape un deceniu mai devreme. Memorialistul se consideră descendent, prin mama sa, al unor familii venite în Șiria din Oltenia, odată cu retragerea austriecilor și apoi și a unor familii din județul Neamțului, care ar fi părăsit aceste locuri în timpul lui Grigore Ghica-vodă și s-ar fi stabilit în ținuturile arădane. Documentele nu confirmă opiniile memorialistului și Slaviceștii și Borleștii se întîlnesc în Șiria înainte de pretinsele imigrări de dincoace de Carpați spre Transilvania.

Lumea prin care am trecut cuprinde informaţii preţioase, dar utilizarea lor fără spirit critic implică unele primejdii: este la mijloc inadvertenţa unor date, dar prezintă mare însemnătate, ca şi în *Fapta omenească* şi *Închisorile mele*, însăşi optica memorialistului în evocarea lumii prin care a trecut. Întîmplările la care a participat capătă sub pana sa dimensiuni nebănuite, deşi nu o dată ele se dovedesc a fi fost de-o mai mică însemnătate decît altele. Acţiunile adversarilor sînt micşorate ori de cîte ori este vorba de merite, pînă la dispariţie. Se dau proporţii, în schimb, erorilor lor politice. Slavici nu este atît de obiectiv, cum pare la prima vedere şi documentele infirmă, nu o dată, relatările sale.

Lumea prin care am trecut este des citată ca sursă de informaţii, dar nu se vorbeşte despre ea şi ca lucrare literară, decît cu totul întîmplător. Evocarea anilor de şcoală la Arad şi Timişoara, a studiilor la Budapesta şi Viena, a lunilor de slujbă la Cumlăuş şi la Oradea, este plină de interes, deşi memorialistul reia întîmplări înfăţişate în *Fapta omenească*, *Închisorile mele* şi în alte lucrări ale sale. Memorabilă este descrierea ţinutului natal, de unde îşi scoate materia pentru cele mai bune scrieri ale sale. „Descrierea regiunii în care a văzut lumina — arată N. Iorga — e făcută cu o fidelitate de memorie şi cu o stăpînire de formă uimitoare la această vîrstă. Se arată legat prin mamă şi cu alte ţinuturi decît acelea de lîngă Arad. Întîia şcoală e cea românească din satul lui. Amintiri crunte din 1848 îi înconjoară primii ani, dar o vreme de paşnică viaţă între neamuri urmase cutremurului. Se înseamnă cuminţile, omenoasele sfaturi ale mamei, şi figura lui « tatabătrîn », vitregul părintelui, se ridică impresionantă prin demnitate şi evlavie. Toată partea aceasta, legăturile cu biserica, cu mediul de datini, atingerea cu cartea veche e nu numai pitorească, dar şi de un profund sentiment de duioşie" (N. Iorga. *Istoria literaturii româneşti contemporane. I. Crearea formei.* Bucureşti, 1934, p. 181).

N. Iorga are în vedere, vorbind de „curtremur", revoluţia din 1848.

ÎNCHISORILE MELE

SCRISORI ADRESATE UNUI PRIETEN DIN ALTĂ LUME

Închisorile mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume, București, Editura „Viața românească", 1921, 363 p.

Se reproduce un fragment, sub titlul *Grădina lui Slavici,* în *Săgetătorul* (1921), nr. 12 (24 decembrie), p. 1—2 și alte cîteva, sub titlul *Infernul de la Văcărești,* în *Aurora,* II (1922), nr. 70 (15 ianuarie), p. 4. Se reproduce după *Aurora* și în ziarul *America,* XVII (1922), nr. 54 (6 martie), p. 1, 3.

Cea mai veche mențiune în legătură cu *Închisorile mele* o întîlnim într-o scrisoare a lui D. D. Patrașcanu din 29 februarie 1920 către G. Ibrăileanu. D. D. Patrașcanu, care răspundea în București pentru *Viața românească,* îi face o vizită lui Slavici, și acesta îi oferă spre tipărire mai multe lucrări. Memorialistul avea gata, îl informează D. D. Patrașcanu pe G. Ibrăileanu: „*Întemnițările mele,* volum de mare senzație. În această chestie el mai are un volumaș — întemnițările lui din Ungaria — publicat mi se pare cu bucata, prin niște reviste din Ardeal" *(Scrisori către G. Ibrăileanu* în *Studii și documente,* București, 1966, p. 173*).* D. D. Patrașcanu convine cu Slavici, cum rezultă din aceeași scrisoare, asupra publicării volumelor *Întemnițările mele* și *Cel din urmă Armaș* și-i cere lui G. Ibrăileanu să-și dea consimțămîntul. „Eu i-am spus — scrie D. D. Patrașcanu — că luăm noi în editură aceste lucrări. Tu ce zici? Cred că primul se va citi mult, cu oarecare introduceri."

Cunoaștem de aici împrejurările în care Slavici ajunge să-și tipărească lucrarea în editura *Vieții românești.* Se menționează și o altă lucrare a memorialistului pe aceeași temă și am putea crede că este vorba de *Fapta omenească* care se publică „cu bucata" în *Tribuna. Fapta omenească* este scrisă, cum vom vedea, în închisoare. Slavici își intitulează lucrarea inițial, fapt vrednic de reținut, *Întemnițările mele*. Putem susține, pornind tot de la această scrisoare, că Slavici compune *Închisorile mele* înainte de 18 decembrie 1919, în închisoarea de la Văcărești și nu în ianuarie-februarie 1920, cînd, bolnav, se zbate între viață și moarte.

Memorialistul intenționa să tipărească, după cîte se pare, două lucrări despre „întemnițările" sale. Ar fi prezentat, în una, anul de temniță la Vaț, iar în cea de a doua, trecerea sa prin „temnițele naționale". Cercul *Vieții românești* ducea o luptă susținută împotriva politicii Brătienilor, aceia care îl aruncară și pe Slavici la temniță. Se explică de ce manifestă interes pentru cea de a doua lucrare. Ea se deschidea, după cîte ne dăm seama, cu capitolul *La Domnești* și continua cu capitolele *La „Luvru"*, *La Văcărești*, *La „Hotel Modern"*, *Procesul ziariștilor* și se încheia cu capitolul *Iar la Văcărești*. „Fusesem trimis la Văcărești — scrie Slavici în capitolul din urmă — în ziua de 19 ianuarie și am scăpat de acolo în 18 decemvrie 1919, după 11 luni de zile împlinite" (p. 507). Lucrarea cerea, spre a da întîmplărilor istorisite finalitate, o prezentare, fie și sumară, a trecerii sale prin temnița de la Vaț. Capitolul era cu atît mai necesar cu cît Slavici își propune să demonstreze consecvența sa în lupta pe tărîm național. Capitolul *La Vaț*, pus în frunte, pare să rezume „volumașul" menționat în scrisoarea lui D. D. Patrașcanu către G. Ibrăileanu. Se insistă aici asupra orientării politice a *Tribunei*, ziarul sibian, și se dau apoi cîteva informații, ce se verifică și documentar asupra timpului petrecut în închisoarea de la Vaț (1888—1889). D. D. Patrașcanu vorbește în scrisoarea sa și de „oarecari introduceri". Slavici compune, în adevăr, două scrisori introductive în care înfățișează, pe scurt, cîteva evenimente politice, la care participă după 1870 și insistă ceva mai pe larg asupra timpului petrecut la Măgurele (1894—1908). Capitolul introductiv este scris, nu încape îndoială, după ieșirea scriitorului din temniță. Stau mărturie materialele documentare — statisticile, extrasele din presă, scrisorile pe care le reproduce, citatele din scrieri ca cea a lui G. Pauthier despre China, cu indicarea și a paginii. Material documentar de asemenea natură nu putea avea la închisoare. Slavici adaugă *Întemnițărilor mele* și un capitol final, *Om între oameni*, scris, cum mărturisește, „în vara anului 1921" (p. 508). Memorialistul reproduce în acest capitol și pasaje din articole apărute în presă, în martie-aprilie 1921. Se desprinde și de aici că *Închisorile mele* este întocmită prin „adăugiri" la *Întemnițările mele*, lucrarea inițială. Dar construcția se salvează prin prezentarea materialului faptic sub formă de scrisori.

Slavici realizează în *Închisorile mele* o operă memorialistică singulară în literatura română. „Amintirile" sale se impun atenției, în primul rînd, prin caracterul lor explicativ și polemic. Slavici își propune să ofere o imagine retrospectivă asupra luptei sale pe tărîm național și să-și justifice unele atitudini din această luptă desfășurată pe întinderea a o jumătate de secol. Memorialistul creează, pe de altă parte, o galerie de portrete de-o uimitoare varietate. Sînt evocate personalitățile de seamă politice și culturale din secolul trecut, tovarășii de luptă și adversarii memorialistului, luptătorii socialiști întemnițați în 1918, între care îi vedem și pe unii întemeietori, de mai tîrziu, ai Partidului Comunist Român. Să mai arătăm, în sfîrșit, că viața în închisoare sau în „infern", cum îi spune Slavici, este zugrăvită cu o viziune realistă ce amintește de cele mai bune proze ale sale. Multe din aceste pagini ar putea figura în cea mai pretențioasă antologie pe tema vieții în închisoare.

Slavici își scrie „amintirile" în temniță într-un moment cînd unele evenimente istorice au luat un curs pe care nu-l prevăzuse și însemnările sale reflectă, ca nici o altă scriere memorialistică din literatura noastră, drama de conștiință a unui mare scriitor, care caută să-și apere convingerile politice, deși sînt infirmate, în cea mai mare parte, de mersul istoriei.

Dealtfel Slavici însuși la un moment dat mărturisește direct, chiar în paginile acestei scrieri, eroarea săvîrșită:

„Îmi aduceam aminte de cîte ori am grăit de rău oștirea română, spuind că ea nu e pregătită din ajuns pentru război. Am grăit de rău fruntașii țării spuind că ei, care au adus la stare de părăginire statul român, nu sunt în stare să organizeze o Românie Mare și s-o consolideze. Grăit-am de rău chiar poporul român stăruind cu-ncăpățînare în gîndul că el nu e încă sufletește pregătit pentru realizarea « visului secular ». Încă mai greu am păcătuit spuind că rușii și sîrbii, bunii aliați ai țării, sunt cei mai primejdioși dintre dușmanii neamului românesc, iar pe Franța și pe Anglia n-aveam să ne răzămăm, căci ele au în vedere numai propriile lor interese și au să ne sacrifice dacă așa cer aceste" (p. 377).

Prăbușirea Imperiului Austro-Ungar și constituirea statelor naționale formează, fără îndoială, realitatea istorică pentru care memorialistul manifestă o evidentă neînțelegere. Aici găsim explicația și pentru unele teze politice, infirmate de istorie, pe marginea cărora face considerații teoretice, cu care nu putem fi de acord și pe care le contrazice însăși activitatea sa practică pe tărîmul luptei naționale, desfășurată în cursul a mai multe decenii.

Slavici este printre acei intelectuali ai naționalităților oprimate din Imperiul austro-ungar care vedeau în acesta un factor de echilibru în politica europeană a vremii. Organizarea federativă a monarhiei habsburgice ar fi oferit, credeau ei, condiții favorabile de dezvoltare naționalităților din granițele sale. Teoreticianul acestei orientări politice este Aurel C. Popovici, care expune în cartea sa, *Die Vereinigten Staaten von Gross-Östrreich*

(Leipzig, 1906) principiile federalizării Imperiului Austro-Ungar. Asistăm, în ajunul prăbușirii monarhiei austro-ungare, la o „avalanșă de « planuri », « proiecte », « propuneri », « reforme » federaliste, trialiste, central-europene, pangermaniste etc., neputincioase să rezolve problema [națională], pentru că toate porneau de la premisa menținerii imperiului în granițele existente și se opuneau însăși dezvoltării realității obiective, care tindea spre dezvoltarea statelor naționale" *(Destrămarea monarhiei austro-ungare 1900—1918*, București, 1964, p. 109). Va recunoaște acest lucru și Aurel C. Popovici, teoreticianul federalizării care arată, în ultima sa carte, *La question roumaine en Transylvanie et en Hongrie* (Lausanne-Paris, 1918, p. 222), că Imperiul austro-ungar nu avea nici o rațiune să existe (« *Il n'y a plus aucun raison qu'il existe* »).

Considerațiile teoretice ale lui Slavici cu privire la federalizarea Imperiului austro-ungar și crearea statelor naționale se încadrează în această dezbatere generală din ajunul prăbușirii monarhiei habsburgice. Aspectul cel mai izbitor îl constituie faptul că aceste teze politice — și cum vom vedea și altele — sînt contrazise de activitatea sa pe tărîmul luptei naționale. Susținător al federalizării Imperiului austro-ungar, în linia concepției unor contemporani ai săi, Slavici este prin activitatea sa practică un luptător pentru înfăptuirea idealului de unitate națională. Memorialistul proclamă în apelurile pentru organizarea serbării de la Putna, încă în 1871, lupta pentru unitatea culturală a poporului român, și-și desfășoară activitatea, apoi, la *Tribuna* din Sibiu, *Corespondența română* din București, *Tribuna* din Arad și la alte publicații sub lozinca „Soarele pentru toți românii la București răsare". Slavici a adus prin această activitate a sa o contribuție dintre cele mai importante în pregătirea conștiinței naționale a românilor de sub stăpînirea austro-ungară. Deși aderă la ideea federalizării Imperiului austro-ungar, Slavici recunoaște că acesta s-a prăbușit prin politica de asuprire națională, care nu corespundea „cu porunca timpului" (p. 525).

Memorialistul pune în discuție problema raporturilor românilor cu Rusia țaristă și popoarele slave. Slavici are în vedere, în primul rînd, unele întîmplări istorice. Amintirea evenimentelor din 1848—1849 este vie în memoria românilor transilvăneni și ei nu pot uita că armatele țariste, conduse de generalul Ivan Paskievici, cunoscut prin reprimarea răscoalei poloneze din 1830—1831, zdrobesc trupele revoluționare (p. 325). Actul capitulării se încheie în 13 august 1849 în Șiria, comuna sa natală și Slavici însuși cunoaște, încă din copilărie, represaliile sîngeroase împotriva populației din această parte a țării (p. 189).

Memorialistul se oprește în mai multe rînduri la politica Rusiei țariste și vorbește de „primejdia panslavistă". Problema aceasta stă și în atenția lui V.I. Lenin, care arată în ce măsură reprezintă o stare reală de lucruri.

„Naţionalismul, neoslavismul şi celelalte tendinţe — scrie el în mai 1910 — s-au caracterizat printr-un conţinut de clasă burghez, îngust, egoist şi printr-o sforăitoare frazeologie liberală. Frazele au rămas simple fraze, iar conţinutul a *făcut un serviciu* politicii de ură faţă de om a absolutismului" *(Opere complete*, vol. 19, Bucureşti, 1963, p. 236). Ameninţarea „slavă" era folosită şi ca un mijloc de propagandă, îndeosebi în cercurile prusace. „Cancelarul german îl sperie pe filistinul german, printre altele, cu *pericolul slav* — scrie V.I. Lenin în 1913 —, victoriile naţiunilor balcanice ar fi întărit « slavismul », care este ostil întregii « lumi germane »!! Panslavismul, ideea unirii tuturor slavilor împotriva germanilor, iată primejdia — caută să-i convingă cancelarul pe iuncheri" *(Opere complete*, vol. 23, Bucureşti, 1964, p. 194).

Slavici avea motive să invoce în însemnările sale memorialistice scrise în închisoare „pericolul slav" şi să revină la această chestiune cu o insistenţă ce ar putea surprinde. Desfăşoară în anii primului război mondial, cum am arătat *(Ioan Slavici şi lumea prin care a trecut*, Bucureşti, 1968, p. 450—482), o activitate neconformă cu interesele poporului român. Colaborează în anii neutralităţii (1914—1916) la ziarul *Ziua*, scos de cercurile germane din România, iar în anii ocupaţiei germane (1916—1918) la *Gazeta Bucureştilor* şi este condamnat pentru toată această activitate ziaristică la cinci ani de temniţă. Memorialistul invocă „primejdia slavă" ca cel mai important argument, prin care caută să-şi convingă contemporanii de justeţea orientării sale politice şi de nedreptatea care i se face prin condamnarea şi întemţarea sa. Slavici merge aşa de departe încît prezintă ca o primejdie naţională pînă şi vecinătatea cu popoarele slave. Consideră nimerit să pună în discuţie această problemă şi pentru faptul că cehii, sîrbii, slovacii, polonezii se făceau vinovaţi, în opinia sa, pentru rolul jucat în dezmembrarea Imperiului austro-ungar. Slavici are cunoştinţă şi de faptul că la Praga se afla unul din centrele „panslavismului", la care „diplomaţia ţaristă a recurs de atîtea ori — cum arăta V.I. Lenin — pentru a înscena mistificări politice în stil mare" *(Opere complete*, vol. 26, Bucureşti, 1964, p. 332). Atunci cînd vorbeşte de sîrbi, Slavici are în vedere şi subordonarea bisericii ortodoxe transilvănene celei sîrbeşti şi conflictele generate în cursul anilor privind interese economice şi ocuparea unor funcţii în ierarhia bisericească. Slavici invocă şi ameninţarea, eventuală, a unor „iredente slave", ca urmare a creării statelor naţionale polonez, cehoslovac, iugoslav, bulgar. Istoria a infirmat această teză. Lupta dusă în comun împotriva asupririi austro-ungare stă la baza bunelor raporturi care s-au stabilit între poporul român şi popoarele slave, ce şi-au cucerit în 1918 independenţa naţională.

Slavici este în activitatea sa dinainte de 1910, unul din sprijinitorii luptei comune a românilor transilvăneni şi a popoarelor slave din Imperiul austro-ungar pentru cucerirea de drepturi şi libertate naţională. Acţiunea memorandistă, în pregătirea și susținerea căreia are un rol de frunte, este sprijinită și de popoarele slave din Imperiul austro-ungar și în procesul memorandiștilor, din 1894, figurează printre apărători și intelectuali sîrbi și slovaci. Românii de sub stăpînirea austro-ungară organizează, împreună cu popoarele slave, congrese ale naționalităților în care își fixează programe comune de luptă. Slavici sprijină aceste acțiuni și încadrează lupta românilor din Imperiul austro-ungar în marile bătălii de clasă care se duceau în Europa. Memorialistul condamnă în articolul *Rase ori clase?*, publicat în 12 decembrie 1893 în *Corespondența română*, oamenii politici din Imperiul austro-ungar, care căutau să dea alt curs luptei popoarelor asuprite din granițele sale. „Ei vor, fără îndoială — scrie Slavici —, să provoace lupta de rase, fiindcă puțin le pasă ce va urma mai departe: noi însă, cărora ne pasă, trebuie să ne dăm silința ca lupta să rămîie ceea ce într-adevăr este, o parte din marea luptă ce se petrece în Europa între exploatatori și exploatați". Slavici este printre cei dintîi scriitori români care salută Revoluția din 1917 — și chiar în coloanele *Gazetei Bucureștilor*. „Noi românii — scrie el în 4 aprilie 1917 în articolul *Rusia cea nouă* — n-am fost niciodată și nici că putem să fim dușmani ai poporului rus, supus unei stăpîniri, după părerea noastră, aspre și nedrepte. Cu atît mai puțin putem să fim dușmani ai celor ce-și dau silința să pună capăt acestei stăpîniri și să asigure libertatea de dezvoltare pentru multele popoare de sub atît de întinsa stăpînire rusească". Slavici face o demarcație netă între stăpînirea țaristă și poporul rus și se găsea pe un drum just, cum avea să confirme și dezvoltarea ulterioară a evenimentelor istorice.

Memorialistul reia în aceste însemnări din închisoare criticile la adresa imperialismului englez, pe care îl caracterizează în articolele sale „sac fără fund" (*Anglia — sac fără fund*, în *Gazeta Bucureștilor*, nr. 91, 1 aprilie 1917). Critica sa este pe deplin îndreptățită, însă unilaterală. „Germania și-a pierdut aproape toate coloniile — scrie V.I. Lenin în 1917 —, dar a dobîndit în schimb teritorii mult mai prețioase în Europa, ocupînd Belgia, Serbia, România, o parte din Franța, o parte din Rusia etc. Acum este vorba de împărțirea prăzii. «Căpeteniile» celor două bande de tîlhari, adică Anglia și Germania, trebuie să-și răsplătească într-o anumită măsură aliații" (*Opere complete*, vol. 30, București, 1964, p. 246). Slavici se limitează la denunțarea imperialismului englez și pune la îndoială garanțiile oferite de Franța și de alte state. Nu face însă același lucru și în privința imperialismului german, deși armatele prusace și ale aliaților lor ocupară o mare parte a țării. Memorialistul își formează o imagine despre Germania imperialistă în dependență de cunoașterea populației germane din orașele și satele transilvănene. Românii emulează, în adevăr, cu această populație, însă nu atît pe tărîm cultural, cum susține (p. 524), cît mai ales economic.

Slavici este contrazis în imaginea ce și-o formase despre poporul german și atribuie viciile ocupanților contactului cu clasele dominante din România. Ofițerimea germană aparținea însă claselor dominante prusace, cu faimă în privința vieții libertine. Omul „cîrcotaș“, „prietenul supărător“, cum se autocaracterizează Slavici, ni se dezvăluie și în raporturile cu autoritățile de ocupație. Germania impune României în 1918, cum se știe, condiții grele de pace și memorialistul învinuiește diplomația prusacă de „miopie politică“. Denunță cenzura germană de ocupație care îi desfigurează articolele pentru *Gazeta Bucureștilor* și interzice publicarea unora dintre ele. Dealtfel, aceste îngrădiri, prin care cenzura prusacă îl împiedică să-și exprime liber opiniile, îl determina să-și sisteze colaborarea la ziarul scos sub ocupația germană.

Slavici insistă și asupra colaborării sale la *Buletinul armatei și marinei* în 1913 și arată că România nu trebuia să intre în cel de-al doilea război balcanic (p. 352). Slavici are dreptate în aprecierile sale întrucît al doilea război balcanic a fost un război nedrept pentru toate statele participante. Nu are însă dreptate cînd susține că germanii ocupă Bucureștiul și alte localități, să pună la adăpost populația de samavolniciile aliaților lor. Germanii își căutau încartiruiri cît mai bune și puțin le păsa de aliații lor și de felul cum se purtau cu populația țării. Memorialistul nu pierde nici un prilej să laude bunele intenții ale germanilor, spre a justifica orientarea sa politică.

Amintirile din închisoare cuprind pagini ilustrative privind poziția monarhiei și a partidelor politice din România față de situația românilor de sub stăpîniri străine. În acest context se definește și mai bine „austriacismul“ scriitorului. Orientarea României spre Anglia, Franța și Rusia țaristă era susținută de Partidul Liberal și Slavici consideră că țările din urmă stăteau sub influența imperialismului englez. Orientarea României spre Imperiul austro-ungar și Germania o promova monarhia și Partidul Conservator. Slavici pomenește de Carol I în mai multe rînduri și merită să rețină atenția informațiile pe care le dă cu privire la legăturile monarhiei cu Curtea din Viena și cu unele familii domnitoare germane din țările apusene. Sînt importante și informațiile cu privire la sprijinul acordat de monarhie și de partidele politice purtătorilor de capital străin: germani, evrei și de alte naționalități (p. 310, 361—363, 372—373). Întîlnim și o numire improprie: „români“ (p. 363) pentru purtătorii de capital străin veniți în țară cu scopul să se îmbogățească. Slavici face distincție, îndeosebi după ce Curtea din Viena refuză să primească *Memorandul* (mai 1892), între „camarilă“, care acaparase conducerea imperiului și „împăratul“ care simboliza pentru el autoritatea supremă în stat. K. Marx arată că cercurile conducătoare maghiare făcuseră din cauza poporului maghiar cauza unei caste („*D. Magyars machten aus ihrer cause celle d'une caste*“) și că românii căutau să se pună sub scutul împăratului spre a se apăra împotriva acestei caste (*„... um sich unter d. Schutz d. Kaisers ggen d. Mag. zu stellen"*) (*Însemnări despre români*, Bucureşti, 1964, p. 71—72, 81). Slavici invocă autoritatea „împăratului" ca o ameninţare la adresa cercurilor conducătoare maghiare. Curtea din Viena nu ţine seama de asemenea ameninţări, care veneau şi din partea luptătorilor altor naţionalităţi oprimate din imperiu. Austria nu s-a gîndit niciodată, cum arată K. Marx, să-i răsplătească pe români (*„Oestrreich gab d. Roumanien nicht zum Lohn"*, p. 81) şi invocarea „împăratului" putea constitui, cu atît mai puţin, o ameninţare pentru „castele" maghiare, cu care încheie în 1867, pactul dualist, prin care îşi împart puterea în imperiu. Slavici ştie că „împăratul" nu avea interes să intervină în favoarea românilor şi scrie în ajunul întocmirii *Memorandului*, că „nu popoarele au să ţină seamă de dorinţele monarhilor, ci monarhii, dacă sînt înţelepţi, ţin seama de dorinţele popoarelor" (*Maghiarii şi regele lor*, în *Românul*, 21 februarie/5 martie 1891). Slavici avea şi motive personale pentru care se credea dator să arate „împăratului" recunoştinţă. Nu va uita niciodată că, fiu al unor oameni cu posibilităţi materiale restrînse, este îmbrăcat „catană" şi ţinut la Viena, pe socoteala statului, să facă studii universitare. Stăpînirea austro-ungară pregătea însă aceşti ofiţeri să-i trimită în război şi Slavici putea împărtăşi soarta colegilor săi de cazarmă care nu se mai întorc de pe fronturile de luptă. Slavici are norocul să-l întîlnească la Viena pe Eminescu, care îi deschide drum în literatură. Nu este o întîmplare că în amintirile sale numele lui Eminescu revine des, deşi poetul trecuse de mulţi ani hotarul existenţei sale pămînteşti.

Slavici face distincţie între cercurile conducătoare maghiare şi poporul maghiar. „E adevărat că lupta — scrie în 1906 într-un articol pe care şi-l intitulează *Politica românească* — nu între maghiari şi între ceilalţi concetăţeni ai lor se dă, ci între exploataţi şi exploatatori" (*Tribuna*, nr. 102, 30 mai/12 iunie 1906). Să mai notăm, tot aici, că Slavici este, alături de G. Bariţ, între cei mai necruţători critici ai dualismului austro-ungar. Merită să reţină atenţia şi caracterizarea ce i-o face: „cea mai hibridă formă de stat ce s-a putut inventa". Caracterizarea se află într-un articol, *Schimbări viitoare în Ungaria*, publicat în 1909 (*Minerva*, nr. 163, 30 mai 1909) în care dualismul este prezentat ca o boală incurabilă de care suferea Imperiul austro-ungar.

Marile puteri din cadrul Antantei au folosit situaţia lor de ţări învingătoare în primul război mondial şi au admis la conferinţa de pace statele mici aliate numai ca ţări „cu interese speciale". Slavici arată, pe bună dreptate, că prin această procedură s-au impus României, ţară învingătoare, condiţii umilitoare (p. 525). Marile puteri au fost nevoite să recunoască „realitatea marcată în special de prăbuşirea Imperiului habsburgic şi alcătuirea statelor naționale" (Miron Constantinescu, Constantin Daicoviciu, Ştefan Pascu ş.a. *Istoria României.* Compendiu, Bucureşti, 1969, p. 453).

Amintirile din închisoare pun în discuţie şi problema inegalităţii în dezvoltarea provinciilor româneşti, fapt care se explică prin condiţii istorice. Slavici dorea ca „ţara" să fie în toate privinţele un exemplu de urmat şi pentru românii din provinciile de sub stăpîniri străine. Se explică, pornind de aici, critica sa la adresa claselor exploatatoare din România, a politicianismului, a atitudinii ostile a unor cercuri culturale faţă de „transilvăneni" (p. 299). Constată că România făcuse pe tărîm cultural, cum era şi firesc, progrese mai mari decît provinciile româneşti de sub stăpîniri străine. Memorialistului îi place să vorbească despre nivelul de viaţă din aceste provincii, dar se mărgineşte la simple constatări. Aparatul administrativ din Imperiul austro-ungar, la care se referă Slavici, se caracteriza, în adevăr, printr-o bună funcţionare, dar nu putem pierde din vedere sarcinile ce le îndeplinea. Aparatul administrativ constituia, alături de armată şi poliţie, forţa principală pe care se sprijinea Curtea din Viena. Se explică extinderea aparatului administrativ şi organizarea sa cvasimilitară, cum se întîlnea în puţine ţări europene. Aparatul administrativ avea la spate, pe de altă parte, judecătoriile de tot felul şi temniţe, ca cea din Vaţ şi Seghedin, cu o tristă faimă. Transilvania vine la desăvîrşirea unităţii statului naţional român, cu zone cu un nivel ridicat de viaţă, dar şi cu altele, ca Maramureşul, Munţii Apuseni, părţile răsăritene ale provinciei, cu cel mai scăzut nivel de viaţă din România acelor ani. Comparaţia între corupţia claselor exploatatoare din România şi „moralitatea" din aceste provincii nu este nici ea în spiritul adevărului. Românii din provinciile de sub stăpînirea austro-ungară nu aveau o aristocraţie feudală şi nici mare burghezie şi comparaţia t ebuie făcută cu clasele exploatatoare ale naţionalităţilor dominante, la fel de corupte ca şi cele din România. Amintirile din închisoare oferă sub acest aspect o imagine parţială şi chiar deformată a societăţii româneşti.

Existenţa unor inegalităţi în dezvoltarea provinciilor româneşti, ca urmare a unor vicisitudini istorice şi judecarea lor fără perspectiva istorică, fac ca Slavici să emită opinii fără nici o bază ştiinţifică şi în privinţa modului cum s-a desăvîrşit unitatea statului naţional român. Slavici găseşte că ar fi fost necesar ca provinciile româneşti să păstreze autonomia administrativă pînă ce se realiza omogenizarea deplină a vieţii sociale. Emite opinia că pentru o epocă de tranziţie ar fi fost necesară „organizaţiunea federativă" (p. 526). Slavici pierde din vedere faptul esenţial şi anume că diferenţele dintre provinciile româneşti erau de natură socială, ca urmare a vicisitudinilor istorice la care ne-am referit şi nu naţionale. Slavici critică aici Partidul Liberal, la conducerea ţării după război, şi pe Brătieni, pe care îi face răspunzători pentru întemniţarea sa. Memorialistul adoptă o poziţie conservatoare şi susține punctul de vedere al cercurilor conducătoare, interesate să-şi mențină, prin asemenea *autonomii*, măcar o parte din vechile privilegii. Masele populare nu au ținut însă seama de interesele acestor cercuri şi au realizat, prin voința lor, desăvîrşirea unității statului național. „Legitățile dezvoltării istorice impuneau cu stringență încheierea procesului de formare a statelor naționale aflate sub dominația marilor imperii din Europa. În mişcarea popoarelor europene pentru autodeterminare națională şi scuturarea dominației străine se încadrează şi lupta maselor populare din România şi din celelalte teritorii româneşti aflate sub dominație străină, pentru formarea statului național român unitar. Realizarea acestui deziderat istoric vital a fost rodul luptei maselor largi populare, a muncitorimii, țărănimii, intelectualității, a cercurilor înaintate ale burgheziei, a principalelor clase şi pături ale societății, opera întregului popor, a întregii națiuni. Istoria demonstrează că formarea statului național unitar român nu a fost rezultatul unui eveniment întîmplător, de conjunctură, al înțelegerilor intervenite la masa tratativelor; tratatul de pace n-a făcut decît să consfințească o situație de fapt, creată de lupta maselor populare" (*Programul Partidului Comunist Român de făurire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Bucureşti, 1975, p. 37—38).

Multe din tezele politice puse în discuție de Slavici sînt afirmații fără acoperire istorică într-o pledoarie *pro domo*, care nu puteau convinge pe contemporanii săi. Slavici însuşi nu era convins de justețea tezelor sale politice şi lasă posterității să-l judece după activitatea sa. „Se poate că ei greşesc şi greşesc şi eu — declară memorialistul în fața instanței judecătoreşti — dar greşala nu e crimă şi procesul acesta au să-l judece urmaşii noştri, care vor cunoaşte şi urmările faptelor săvîrşite azi de noi" (p. 450). Istoria a infirmat cea mai mare parte a tezelor sale politice şi posteritatea îi prețuieşte activitatea desfăşurată pe tărîmul luptei naționale.

Slavici expune concepția sa de viață şi idealurile pentru care a luptat spre a pune sub ochii cititorului cît mai multe „documente", prin care să-l convingă de justețea fiecărui pas ce l-a făcut în cursul a mai bine de o jumătate de veac de activitate literară şi publicistică. Invocă numele lui I. Heliade-Rădulescu, M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, A. Odobescu, T. Maiorescu, Eminescu, Caragiale şi mulți alții spre a demonstra că a mers pe un drum care a fost şi al acestora şi că nu a voit să se lepede, „cînd s-au lepădat alții de convingerile în care au stăruit bunii şi părinții noştri" (p. 453). Istoria oferă numeroase exemple din care se vede că orientarea politică a unor mari personalități nu a fost confirmată de mersul evenimentelor. Credința şi sinceritatea în ideile pe care le-au apărat, dar şi recunoaşterea că s-au înşelat, îi absolvă de oprobiul opiniei publice. Memorialistul se încăpățînează însă să nu recunoască faptul că mersul evenimentelor nu a confirmat orientarea sa politică de după 1910. Slavici se pune în situația, rar întîlnită, de a condamna însăși dezvoltarea evenimentelor istorice, deoarece au luat alt curs decît cel pe care îl prevăzuse el. Invocarea unor personalități din trecut nu este convingătoare. Ar trebui să vedem și atitudinea lor față de desfășurarea evenimentelor. Cea mai mare parte a personalităților la care se referă nu participă însă la evenimentele de după 1910.

Întîmplările din afara închisorii, petrecute într-un timp mai îndepărtat sau mai apropiat se suprapun cu întîmplările din închisoare ce se desfășoară sub ochii scriitorului. Întîmplările din afara închisorii interesează în mai mică măsură. Activitatea sa la *Tribuna* o descrie în zeci de articole, în cîteva studii și în „amintiri". Institutului „Ioan Otteteleșanu" i-a consacrat, cu mulți ani înainte, chiar o monografie. Situația este asemănătoare și cînd vine vorba de legăturile sale cu Azilul „Elena Doamna", căruia i-a consacrat, de asemenea, o monografie încă în 1884. Înfățișarea vieții din închisoare se înscrie, în schimb, ca un aspect nou în activitatea sa literară.

„Amintirile" oferă două imagini contrastante ale temniței și ele se încadrează în viziunea memorialistului asupra societății din vremea sa. Descrierea închisorii din Vaț pune în lumină buna administrație, disciplina și ordinea și facem cunoștință și cu un director cu multă învățătură și chiar cu interes pentru știință. Închisorile din Imperiul austro-ungar se încadrau, cum am arătat, în sistemul administrativ, prin mijlocirea căruia se urmărea ținerea popoarelor oprimate în „respectul față de legi". Este de înțeles că în fruntea unor instituții cu rol atît de important în viața statului nu putea sta oricine. Condamnările și întemnițările urmăreau să-i compromită pe fruntașii naționalităților în ochii popoarelor din care făceau parte, să-i uzeze atît fizic cît și moralicește în mecanismul complicat al administrației (anchete, procese, temniță) și să-i scoată din luptă. Este ceea ce i se întîmplă și lui Slavici. După ieșirea din temniță, memorialistul părăsește redacția *Tribunei* și vine la București, să-și continue activitatea publicistică în țara liberă.

Memorialistul descrie închisorile din România în timp de război și starea excepțională îi oferă posibilitatea să evoce întîmplări de-o mare varietate, să aducă pe scenă eroi din cele mai diverse categorii sociale, profesiuni, naționalități și orientări politice. Viziunea asupra închisorilor este a unui infern și memorialistul își ia un Vergiliu, care să-l călăuzească de la un „cerc" la altul. Scriitorul prezintă încă în *Fapta omenească* sălile de disecție, descriind ființe umane căzute pe treapta cea mai de jos a degradării fizice și morale. Slavici manifestă o anume predilecție în descrierea anatomiei umane, pe care o punem în legătură cu lecțiile de anatomie și disecțiile la care participă în anii studiilor la Viena. G. Călinescu remarcă vorbind de interesul lui Eminescu pentru disecție „o satisfacție rece, quasi-profesională"

(Viața lui Eminescu. Ediția a IV-a, București, 1964, p. 134*)*. Atitudinea această cvasi-profesională o întîlnim și la Slavici cînd descrie anatomia umană.

Atenția scriitorului se îndreaptă, în egală măsură, și spre surprinderea „anatomiei morale" a lumii din închisoare. Memorialistul se arată sceptic în privința punerii apropiate în libertate. Conștiința nu-i este tulburată, deoarece se consideră nevinovat și nu se îndoiește că va veni o vreme cînd cei care l-au aruncat în temniță se vor rușina de fapta lor. Cere loc în fața celulei „cincisprezece pași în lung și doi pași în lat" și-și face „grădinița", în care cultivă ceapă, ardei, salată. Plivește, prășește cu furculița și udă cu ulcica în care își prepară mîncarea. Ziariștii ceilalți, mult mai tineri, se agită, vociferează împotriva întemnițării lor. Memorialistul stă în fața celulei, păzește straturile și scrie. Altfel el circulă între lumea „boierilor" și cea a condamnaților de drept comun. Contemporanii descriu o confruntare a memorialistului cu Ion Nebunul, spaima închisorii. „Ușa celulei se deschise — scrie A. Hefter — și un bătrîn își îndreptă pașii, liniștit, spre mijlocul curții.

Nebunul ieși în calea celui ce cutezase să iasă din celulă pentru a încălca imperiul furiilor sale.

Bătrînul nu șovăi. Calm, el privi lung în ochii halucinatului. Îi spuse cîteva cuvinte și nebunul așeză mortul la pămînt, pentru ca în aceeași clipă, învins, să cadă lungit lîngă cadavru, doborît de neputință.

Bătrînul care a înfruntat cu seninătate și curaj pericolul și amenințările dezlănțuite sub aspectele crimei și ale nebuniei trebuie să fi avut în glasul și cuvîntul lui melodii care vrăjesc, o bunătate care înduplecă, o convingere care supune și înalță.

Bătrînul se numea Ion Slavici" *(Lumea*, nr. 36, 23 august 1925*)*.

Slavici descrie „anatomia morală" a „boierilor" prin amănunte, mai caracteristice sau nu, pe care le aglomerează, treptat, cum procedează și în nuvele și romane. Un portret interesant este, fără îndoială, cel al lui Al. Bogdan-Pitești, față de care Slavici arată multă simpatie (p. 480—481). Al. Bogdan-Pitești, inteligent și cu cultură artistică (K.H. Zambaccian, *Alexandru Bogdan-Pitești*, în *Revista Fundațiilor regale*, nr. 8, august 1946) a reprezentat o orientare dizolvantă, îndeosebi în lumea tinerilor intelectuali. Interpretarea lui Slavici în privința intențiilor criticii lui Al. Bogdan-Pitești nu poate fi acceptată. Dar se ține minte „anatomia" spiritului său, pentru care cultura artistică și literară nu constituia atît o înnobilare, cît mai ales o sporire a capacității destructive.

Memorabil este și portretul lui T. Arghezi, în care poetul este evocat prin „dichisurile" omului care știe să-și facă viața confortabilă și în închisoare (p. 421—422). „Arghezi are [în *Închisorile mele*] — scrie un comentator

— un portret în mărime naturală" (Romulus Dianu, *Cu d. T. Arghezi despre el și despre alții*, în *Rampa*, nr. 3436, 8 iulie 1929). Portretul lui Slavici nu pare să-i fi displăcut lui Arghezi şi-l găsim reprodus în interviul pe care-l dă *Rampei* şi în care se mai arată că poetul rămăsese neschimbat „și astăzi".

Închisorile mele aduc un material prețios şi cu privire la raporturile memorialistului cu socialiştii. Ele sînt mai vechi şi nu o dată Slavici s-a situat pe aceleaşi poziții în lunga sa activitate publicistică. Acum asistăm însă şi la o fraternizare în fața nedreptății şi suferinței. Nu este o întîmplare, desigur, că „Virgiliu al meu", acela care îl călăuzeşte prin infernul de la Văcăreşti este un socialist. Socialiştii îl invită la masa lor comună și memorialistul evocă, cu emoție, solemnitatea momentului, neuitînd să arate că nu s-a simțit aşa de înălțat nici cînd a stat la masă cu cei mai de seamă oameni politici ai țării (p. 413). Admirația lui Slavici merge spre I.C. Frimu, al cărui portret este printre cele mai vii din cîte ne-au lăsat contemporanii luptătorului socialist (p. 397).

Amintirile din închisoare cuprind pagini unice în scrisul lui Slavici în care ironia şi autoironia sînt folosite pentru caracterizarea propriei sale vieți. Memorialistul ironizează clasele conducătoare cînd arată că socialiştii erau, în comparație cu ele, oameni din „topor" şi nu apucaseră să se diferențieze „în mai subțiri şi mai grosolani" (p. 410). Se autoironizează cînd se prezintă accesibil pentru tot felul de trădări, face bilanțul activității sale (p. 386—387) şi se compătimeşte că, om sărac, fără merite recunoscute, se vede silit de împrejurări să-și potrivească modul de viață cu al celor din alte clase sociale (p. 358—359).

Există mari deosebiri între felul cum prezintă Slavici materialul faptic în *Închisorile mele* şi felul cum prezintă acelaşi material faptic T. Arghezi în *Poarta neagră*. Evocarea lui Slavici este orizontală, tinzînd la consemnarea, ca într-o cronică, a întîmplărilor. Arghezi recurge la „secvențe" şi face explorări verticale. Bucățile sale, predominant portretistice, au deplină independență între ele. Slavici este preocupat de exactitate, în vreme ce pentru Arghezi întîmplările sînt pretexte pentru surprinderea trăsăturilor fizice sau morale. „Suntem cinci afirmă ochii celorlalți patru — scrie Arghezi — suntem ziariştii! Vorbele lor sunt aceleaşi, convorbirile sunt aceleaşi, materia dialogurilor e identică permanent... Dacă unuia din cei cinci i-ar veni porunca punerii în libertate, ceilalți patru s-ar năpusti asupră-i și l-ar sugruma, ca să nu se ştirbească unitatea de cinci." Imaginea este, pe cît de frumoasă, pe atît de neadevărată. Conducerea închisorii stăruie ca ziariştii să facă cereri de grațiere și patru din cei cinci ziarişti se supun. Slavici refuză şi nici nu se repede să-i sfîşie pe ceilalți patru. *Socialismul* nu acuză ziariştii, pentru hotărîrea lor. „Dar iarăşi îngăduit să ne fie — scrie ziarul —

a ne descoperi capetele în fața protestului sublim al scriitorului ilustru" (nr. 289, 24 decembrie 1919).

Cercetătorul găsește în *Închisorile mele* mărturii prețioase care ilustrează stima lui Slavici pentru colegii săi mai tineri de temniță. Nu este însă de trecut cu vederea nici faptul că și aceștia îi arată aceeași stimă. Arghezi va vorbi despre Slavici nu numai în *Poarta neagră*, ci și mai tîrziu, dîndu-l pe bătrînul scriitor pildă de onestitate, cinste și muncă stăruitoare (V. Netea, *7 nopți de vorbă cu Tudor Arghezi*, în *Vremea*, nr. 692, 28 martie 1943; T. Arghezi, *O amintire*, în *Contemporanul*, nr. 30, 29 iulie 1955).

Memorialistul vorbește în mai multe rînduri de manuscrisele sale — romanul *Musculița* și *Sintaxa* —, lucrări încheiate, pe care i le confiscă Siguranța statului și pe care nu le poate recupera, cu toate demersurile insistente pe lîngă autorități. Între manuscrisele pierdute, Slavici trece și drama *Bogdan-Vodă* (p. 387), pe care i-o dă lui Scarlat Struțeanu, ginerele său, să o citească, și care o pierde, crede memorialistul, în luptele de la Turtucaia. Manuscrisele confiscate de Siguranța statului rămîn în posesia lui Romulus Voinescu și sînt, pînă astăzi, de negăsit. Eleonora Slavici, soția memorialistului, evocă în 1930 personalitatea acestuia, *Un portret al lui Slavici. 17 august 1925—17 august 1930* (*Curentul*, nr. 846, 2 iunie 1930, p. 3) și înșiră titlurile manuscriselor confiscate în timpul războiului. Ele sînt: 1. *Sintaxa limbii române* (400 p.), 2. *Musculița*, roman (peste 200 p.), 3. *Educația intelectuală* (200 p.), 4. *Fragment filozofic*. Slavici ținea mai mult, cum se vede din demersurile sale, la primele două lucrări. Romulus Dianu deschide cu articolul său, *Hoții manuscriselor lui Slavici* (*Curentul*, nr. 862, 18 iunie 1930, p. 1) campania de presă pentru recuperarea manuscriselor, cu mare răsunet în presa vremii. *Curentul* publică, cu comentarii, scrisorile lui G.G. *Furtul manuscriselor lui Slavici* (nr. 863, 19 iunie 1930, p. 2), Vasile Savel, *În chestia manuscriselor furate lui Ion Slavici* (nr. 864, 20 iunie 1930, p. 2), C. Constante, *Manuscrisele lui Slavici* (nr. 866, 22 iunie 1930, p. 2) și reproduce din *Dreptatea* articolul *Manuscrisele lui Slavici* (nr. 865, 21 iunie 1930, p. 2), în care se propune o recompensă pentru cel ce le va înapoia. Mai mulți participanți la campania de presă fac aluzii la Romulus Voinescu, iar unii dintre ei îl fac răspunzător pentru sechestrarea lor. Romulus Voinescu răspunde în articolul *În chestia manuscriselor lui Slavici* (*Curentul*, nr. 867, 23 iunie 1930, p. 2) arătînd că nu are cunoștință de „nici un manuscris ce s-ar fi luat lui Ion Slavici". Dintre manuscrisele pierdute s-a descoperit în ultimii ani numai drama *Bogdan-Vodă*, tipărită în volumul VI al ediției de față.

Opiniile critice cu privire la *Închisorile mele* sînt împărțite. „Este în *Închisorile mele* un admirabil material documentar — scrie *Gîndirea* — și sunt pe alocurea pagini de adevărată literatură. Poate d. Slavici nu a voit să facă literatură, căci desigur zilele de închisoare ar fi fost un minunat prilej de a metamorfoza materialul brut al observațiilor în artă. D-l Ion Slavici se mulțumește să rămînă la simpla însemnare gazetărească și volumul trebuie luat ca atare. Cartea pe care o scrie contemporanul lui Eminescu, oricîte judecăți greșite ar cuprinde nu poate fi decît binevenită" (nr. 17, 1 ianuarie 1922).

C. Mille consacră volumului o prezentare amplă, *Închisorile d-lui Slavici (Lupta,* nr. 79, 23 martie 1922*)* în care condamnă atitudinea memorialistului în timpul războiului mondial, cum mai făcuse și în alte rînduri, dar recunoaște meritele incontestabile ale lucrării. „E cea mai bună fotografie — scrie C. Mille — a temnițelor noastre, cu toate ignominiile lor contra cărora orice om civilizat protestează. În special închisoarea Văcărești, autorul o descrie în diferite puncte de vedere. Găsim acolo murdăria materială și morală, bătaia fiind rațiunea cea dintîi și cea de pe urmă. Moravurile pușcăriașilor sînt descrise cu de-amănuntul. Acolo, ca și în afară, în lumea liberă, banul este atotputernic".

N. Iorga critică deopotrivă *Poarta neagră* a lui T. Arghezi și *Închisorile mele.* Slavici „își răzbună — scrie istoricul — prin publicarea unei dezgustătoare, dar și dureroase cărți, care s-ar cuveni uitată" *(Istoria literaturii românești contemporane, II. În căutarea fondului,* București, 1934, p. 296). G. Călinescu condamnă *Închisorile mele,* dar elogiază *Poarta neagră (Trei cărți documentare* în *Adevărul literar și artistic,* nr. 596, 8 mai 1932*).* Și N. Iorga și G. Călinescu regretă a fi găsit în *Închisorile mele* altceva decît în *Le mie prigioni,* cartea lui Silvio Pellico.

DIN PERIODICE

FAPTA OMENEASCĂ

SCRISORI ADRESATE UNUI OM TINĂR

A apărut în *Tribuna*, V (1888), nr. 243 (26 octomvrie/7 noiemvrie), p. 969–970; nr. 244 (27 octomvrie/8 noiemvrie), p. 973–974; nr. 248 (1/13 noiemvrie), p. 989–990; nr. 249 (2/14 noiemvrie), p. 993–995; nr. 252 (5/17 noiemvrie), p. 1005–1006; nr. 253 (6/18 noiemvrie), p. 1009–1010; nr. 257 (11/23 noiemvrie), p. 1025; nr. 258 (12/24 noiemvrie), p. 1029–1030; nr. 259 (13/25 noiemvrie), p. 1033–1034; nr. 262 (17/29 noiemvrie), p. 1045; nr. 263 (18/30 noiemvrie), p. 1049–1050; nr. 264 (19 noiemvrie/1 decemvrie), p. 1053; nr. 265 (20 noiemvrie/2 decemvrie), p. 1057–1058; nr. 268 (25 noiemvrie/7 decemvrie), p. 1069–1070; nr. 269 (26 noiemvrie/8 decemvrie), p. 1073–1074; nr. 270 (27 noiemvrie/9 decemvrie), p. 1077–1078; nr. 276 (4/16 decemvrie), p. 1101–1102; nr. 277 (6/18 decemvrie), p. 1105–1106; nr. 278 (8/20 decemvrie), p. 1109–1110; nr. 282 (13/25 decemvrie), p. 1125; nr. 283 (14/26 decemvrie), p. 1129–1130; nr. 284 (15/27 decemvrie), p. 1133–1134; nr. 285 (16/28 decemvrie), p. 1137–1138; nr. 286 (17/29 decemvrie), p. 1141–1142; nr. 287 (18/30 decemvrie), p. 1145–1146; nr. 288 (20 decemvrie/1 ianuarie 1889), p. 1149; nr. 289 (21 decemvrie/2 ianuarie 1889), p. 1153–1154.

Se publică, după manuscris, *Scrisoarea a IX-a* sub titlul *Fragmente din jurnalul intim în formă epistolară* în *Vatra*, III (1937), nr. 3 (decembrie), p. 3; *Scrisoarea I* și *Scrisoarea a II-a*, sub titlul *Fapta omenească*. Scrisori adresate unui om tinăr, în *Ramuri*, XXX (1938), nr. 8–10 (august-octombrie), p. 233–234; *Scrisoarea a IV-a* în *Vatra*, V (1939), nr. 16 (19 august, p. 6–7; *Scrisoarea a V-a*, nr. 19 (9 septembrie), p. 2, 4. *Vatra* publică în nr. 16 o notă redacțională din care rezultă că nu știa de apariția *Scrisorilor* în ziarul sibian. „O întîmplare fericită ne îngăduie – se spune în nota redacției – să tipărim în această revistă închinată ridicării satului o seamă de pagini inedite ale marelui nostru scriitor clasic. De dincolo de moarte, autorul lui *Popa Tanda* – care va rămîne totdeauna cea mai frumoasă pildă literară pentru cei ce ostenesc în a ajuta obștea – devine în chipul acesta colaboratorul *Vetrei* noastre; iar împrejurarea nu este numai cinstitoare pentru noi, ci va fi desigur de mare folos sufletesc pentru cititor". *Vatra* precizează și în nr. 19: „Din lucrările inedite ale lui Slavici".

Slavici compune cele 10 scrisori adresate „unui om tinăr" în octombrie-decembrie 1888, în închisoarea din Vaț și le dă, încă de la început un titlu comun. Memorialistul este condamnat în procesul de presă judecat la Cluj în 25 aprilie 1888, la un an de temniță pentru „delict de agitație" (*Tribuna*, nr. 85, 14/26 aprilie 1888). Condamnarea în sine nu l-ar fi îndemnat, probabil, să mediteze la „fapta omenească". Slavici duce însă în coloanele *Tribunei*, ziarul sibian, începînd din 1884, o luptă susținută împotriva șovinismului și militează cu o energie încă neîntîlnită în presa transilvăneană pentru înfrățirea dintre naționalități.

Slavici pornește cu gîndul să compună un eseu filosofic și aruncat în temniță pentru „vina" că ducea lupta împotriva urii de rasă, discută, nu întîmplător, încă din prima scrisoare, despre gratitudine. Constatările sale sînt pline de amărăciune — să nu spunem altfel — și cu această stare de spirit dezbate pe întinderea a încă cinci scrisori problema libertății de voință a omului în societate. Slavici ajunge să susțină că supremele virtuți sînt stăpînirea de sine și iubirea de oameni. Cunoscînd condițiile în care face această mărturisire de credință putem înțelege mai bine și semnificația ei. Căci Slavici nu dă sfaturi altora, ci expune normele după care se călăuzește în activitatea sa.

Memorialistul evocă în *Fapta omenească* întîmplări dintre anii 1850 și 1873 și am distinge două momente mai importante. Un prim moment, al formării intelectuale, s-ar circumscrie între anii 1850—1869; al doilea, al lărgirii orizontului intelectual, între 1869—1873, anii studiilor la Universitatea din Viena. Întîmplările dintre 1850 — septembrie 1869 sînt evocate în *Scrisorile* I—VII, și se referă la familia sa, comuna natală, anii de școală în sat și la liceu. Slavici reia o parte din întîmplările istorisite aici în lucrările memorialistice ulterioare. Se impune să fie menționată *Lumea prin care am trecut*, cu acea descriere a ținutului natal. Întîmplările din *Fapta omenească* prin care evocă comuna natală nu pot fi verificate documentar, decît în foarte mică măsură. Părinții memorialistului, „tata-bătrîn", oamenii ținutului natal sînt investiți cu trăsături de personaje literare.

Prezentarea climatului cultural din Viena între 1869—1873, cînd Slavici își face studiile în capitala Imperiului aduce informații prețioase pentru cunoașterea atît a vieții sale, cît și a lui Eminescu, coleg de studii la aceeași universitate. Orizontul intelectual al memorialistului se lărgește prin participarea la cursurile unor profesori cu faimă europeană. Rudolf Ihering (1812—1892), profesorul de drept roman de la Facultatea de drept, era un pedagog eminent și făcea lecții interesante și din cea mai aridă materie. Eminescu se înscrie la unul din cursurile sale, *Institutionen und Geschichte des römische Rechts*, iar Slavici frecventează vreo patru cursuri ale sale. Rudolf Ihering era și un savant cu renume. Dintre lucrările sale se bucură de o largă răspîndire *Der Kampf ums Rechts*, prin faptul că oferea argumente în lupta popoarelor de sub stăpînirea austro-ungară pentru drepturi naționale. Robert Zimmermann (1824—1898) ținea cursuri de filozofie practică (*Praktische Philosophie*) și de istoria filozofiei *(Geschichte der Philosophie)* atît la Facultatea de drept, cît și la Facultatea de filozofie. Robert Zimmermann era un herbartian și întemeiază așa-numita estetică de formă, opusă celei de conținut a școlii hegeliene. Dintre lucrările lui Zimmermann, *Estetica* cunoaște o mare răspîndire. Se cuvine reținută informația lui Slavici potrivit căreia Eminescu manifestă interes pentru Zimmermann numai pînă în momentul cînd constată că herbartismul acestuia îl îndepărta de filozofia lui Kant. Lorenz Stein (1815—1890), profesorul de economie politică, se face cunoscut prin tratatele de specialitate și prin o serie de lucrări privind mișcarea de idei din Europa înainte de 1850. Dintre cursurile audiate de Eminescu și Slavici rețin atenția cel de filozofia dreptului *(Rechtsphilosophie)* și economie națională *(Nationalökonomie)*. Lorenz Stein exercită o influență hotărîtoare în formarea intelectuală a memorialistului. Joseph Hyrtl (1810—1894) ținea cursuri de anatomie descriptivă și studenții care le frecventează asistă la consultații și iau parte la disecții. Ernst Brücke (1819—1892), profesorul de fiziologie și anatomie microscopică se făcuse cunoscut prin lucrări închinate cercetării bazelor fiziologice ale vorbirii și publică și o lucrare despre bazele fiziologice ale artei versificației în limba literară *(Die physiologische Grundlagen der neuhochdeutschen Verskunst)*, care nu se putea să nu-l intereseze pe Eminescu. Brücke ține cursul despre bazele fiziologice ale graiului *(Stimme und Sprache)*, la care se referă memorialistul în semestrul de vară 1871. Slavici îl amintește și pe Iulius Glaser (1831—1885), profesorul de drept penal și ministru de Justiție, în 1871, cînd se ține serbarea de la Putna.

La Universitatea din Viena baza studiilor o constituiau filozofia și evocarea lui Slavici oferă o imagine destul de cuprinzătoare asupra climatului intelectual din capitala imperiului. Slavici insistă, cum face și cu alte prilejuri, asupra rolului pe care îl are Eminescu în orientarea sa spre filozofia germană. Dintre filozofii germani, Slavici se oprește, în primul rînd, la Arthur Schopenhauer (1788—1860) și discută două din lucrările sale, *Welt als Wille und Vorstellung* și *Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde*. Ultima lucrare cuprinde o parte teoretică și o parte de istoria filozofiei în care sînt prezentați Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff, Hume, Kant și școala sa. Filozofia lui Schopenhauer îl întărește pe Slavici în convingerea că societatea omenească este rău organizată, dar nu-l urmează în concluziile sale. Consideră, spre deosebire de filozoful german, că-i revine fiecărui om datoria să contribuie, spre a o face mai bună. Mai tîrziu, cînd ia apărarea lui Eminescu, învinuit de pesimism, memorialistul pornește de aici și argumentează că poetul nu poate fi trecut în această categorie, cîtă vreme dezvăluie relele societății tocmai spre a fi înlăturate.

Prin filozofia lui Schopenhauer, memorialistul ajunge la cea a lui Immanuel Kant (1724—1804). Înainte de a studia *Kritik der reinen Vernunft* şi *Kritik der praktischen Vernuft*, lucrările fundamentale ale acestuia, memorialistul se familiarizează cu filozofia sa prin intermediul lui Schopenhauer.

Slavici reţine, dintre principiile fundamentale ale filozofiei lui Kant, „imperativul categoric", care îi oferă argumente pentru raţiunea pedepsei. Memorialistul vorbeşte de Kant în termeni nu tocmai laudativi. Rezervele pe care le are privesc nu atît filozofia sa, cît mai ales expunerea aridă.

Există cîţiva filozofi care formează obiectul unei admiraţii permanente a memorialistului. Între aceştia se numără Platon, ale cărui *Dialoguri* le comentează împreună cu Eminescu, Descartes cu *Discours de la méthode*, al cărui principiu *Cogito, ergo sum* „e singurul adevăr nestrămutat" şi H. Spencer, cu „psihofiziologia". Slavici are în vedere, cînd prezintă cercetările celui din urmă, *First Principle*, în ediţia franceză din 1871.

Cursurile de la universitate şi orientarea spre filozofie sînt hotărîtoare pentru lărgirea orizontului intelectual al memorialistului. Slavici studiază scrierile unor economişti cunoscuţi ca Thomas Robert Malthus, Adam Smith şi J. B. Say. Sînt menţionaţi însă şi Wilhelm Rocher, Karl Heinrich Rau şi M. Chevalier. Memorialistul se întîlneşte cu cel din urmă în condiţionarea progresului societăţii de moralitate. Interesante sînt observaţiile lui Slavici cu privire la Darwin, a cărui operă crede că nu putea fi înţeleasă fără o bună pregătire filozofică.

Problemele etice şi morale, care formează o preocupare dominantă a activităţii lui Slavici, sînt dezbătute şi în această lucrare memorialistică. O primă constatare care se impune să fie făcută constă în faptul că nu sîntem îndrumaţi spre o etică şi morală religioasă, ci spre una raţionalistă. Sînt comentaţi Spinoza, despre care găsea informaţii în Schopenhauer, Pestalozzi care îl introduce în pedagogia germană şi J. J. Rousseau, care stabileşte în *Emile* principiile ce stau la baza tuturor sistemelor pedagogice.

Memorialistul descoperă cultura chineză prin intermediul profesorilor săi şi manifestă interes pentru ea toată viaţa (I. Breazu, *Slavici şi Confuciu*, în *Studii literare*, Cluj, 1948, p. 58—82). Rudolf Ihering se ocupă de cultura popoarelor orientale şi într-o lucrare, *Vorgeschichte der Indoeuropäer*. Prezentarea din *Fapta omenească* este precedată de articolul *China şi chinezii*, publicat în *Tribuna* în 1885 (nr. 24, 30 ianuarie/11 februarie; nr. 25, 1/13 februarie; nr. 27, 5/17 februarie). Slavici îşi scoate informaţiile despre China din lucrarea lui G. Pauthier, *Chine ou description historique géographique et littéraire de ce vaste empire d'après des documents chinois*, publicată la Paris în 1837. Memorialistul insistă asupra acestei lucrări şi în *Închisorile mele* (p. 7). Slavici găseşte în confucianism, cum găseau şi alţi intelectuali români şi ai naţionalităţilor oprimate din Imperiul austro-ungar, o justificare în plan filozofic a luptei pe care o duceau pentru ridicarea economică şi culturală a poporului.

Fapta omenească nu este o operă de informare, ca *Închisorile mele* şi *Lumea prin care am trecut*, celelalte două lucrări memorialistice ale scriitorului, ci de *evocare*, în care se lasă imaginaţiei cîmp larg de desfăşurare. Avem suficiente motive să nu acceptăm, fără spirit critic, informaţiile memorialistului. Se desprind însă din *Scrisori* tablouri de-o uimitoare forţă evocatoare, în care nume de filozofi, ca Schopenhauer, Kant, ori Spencer se integrează în modul cel mai firesc cu putinţă. Memorabile sînt îndeosebi tablourile în care se înfăţişează, cu umor, desăvîrşindu-şi cultura filozofică în cazarma cezaro-crăiască din Viena. Reţine atenţia şi viziunea memorialistului asupra lui Eminescu, prietenul său apropiat. Maiorescu nu-şi publicase studiul *Eminescu şi poeziile lui* şi Slavici nu vede în poet întruchiparea geniului, prin abstragerea din lumea în care trăieşte. Eminescu fuge de viaţa solitară, cultivă cu ardoare prietenia şi discuţiile pe teme filozofice formează pasiunea dominantă a poetului în anii studiilor la Viena.

Slavici face numeroase referiri la filozofi, economişti şi pedagogi, intercalează în cursul conversaţiei imaginare citate, îndeosebi din *Biblie* şi cărţile orientale. Am sta, după cîte s-ar părea, în faţa şi a unei lucrări în care se utilizează izvoare, ce nu pot fi ignorate. Slavici citează însă din memorie şi nu se poate pune prea mare temei pe trimiterile sale la izvoare. „Îţi trimit — îi scrie Slavici lui S. Albini în 11 decembrie 1888 — şi scrisoarea VIII. E cam lungă şi conţine şi « ştiinţă »; cred însă că trece şi ea pe lîngă celelalte. Scrisoarea IX e şi ea gata, 56 pag. ceva mai mici. Ţi-o trimit mîine. Poţi dar să urmezi întruna cu publicarea, dacă vă vine şi d-voastră la socoteală.

La pag. 13 am citat din memorie din prima *Epistolă către Corinteni*. Îl rog pe părintele Cristea să vă dea textul întreg şi traducerea română, ca să o puneţi ca notă din *partea redacţiunii*. Mi-ar părea bine dacă aţi face şi cu celelalte citate tot astfel, deşi e lucru cam mult să le căutaţi" (B.A.R. Ms. nr. 27427). Se vede de aici cît temei putem pune pe exactitatea unor date din lucrare. S. Albini îl însărcinează pe G. Coşbuc, care răspundea de partea literară, să supravegheze tipărirea textului, să verifice exactitatea citatelor şi să facă completările cerute de memorialist. „Foarte mult regret — se scuză S. Albini în scrisoarea către Slavici din 20 decembrie 1888 — că am devenit în poziţiunea de a-ţi cere scuzele mele pentru un lucru care s-a întîmplat în contra voinţei d-tale, dar şi în contra voinţei mele. Înţelegi treaba cu citatele din *Epistola* apostolului Pavel. Pe cînd mi-ai trimis scrisoarea d-tale a VIII-a, d-l Piposiu era la Cluj unde a stat vreo 11 zile din incidentul morţii socrului său. Eram prin urmare tare ocupat cu partea politică a foaiei şi silit a lăsa trebile foiţei în grigea lui Coşbuc, care şi dealtmintrelea numai cu ea se ocupă. I-am spus lui să meargă la părintele Cristea după citatul respectiv, i-am arătat scrisoarea să vadă ce doreşti şi m-am lăsat în nădejdea lui. El însă şi-a uitat, a publicat manuscriptul aşa cum a fost, n-a umblat după nici un citat, iar eu numai după ce s-a publicat, seara acasă, am observat ce s-a întîmplat. Te rog după toate aceste să mă scuzi şi promit că pe viitor voi fi mai scrupulos cînd îmi vei mai da vreo însărcinare şi nu mă voi mai bizui pe nimenea" (B.A.R., Ms. S. 3/(1)/XXXII). Hotărîrea pe care o ia S. Albini, directorul ziarului sibian, era mult prea tardivă. Memorialistul mai trimite doar două scrisori, a IX-a şi a X-a.

Încurcături se iscă nu numai în redacţie, ci şi în primirea la redacţie a manuscrisului. „Cu scrisoarea IX — se plînge S. Albini lui Slavici — s-a întîmplat năcaz. Am primit foiţele cu *sfîrşitul* dar *începutul* nu. Am întrebat la poştă şi nu s-a găsit nimica. Te rog să reclamezi d-ta, dacă ai trimis-o recomandată, iar dacă nu ai trimis-o recomandată e rău, căci [e] perdut cum se vede." Avem motive serioase să nu acordăm o prea mare încredere exactităţii informaţiilor din această lucrare.

Fapta omenească stîrneşte, la apariţie, mult interes, atît dincolo, cît şi dincoace de Carpaţi. S. Albini îl informează pe Slavici, în răspunsul său din 20 decembrie 1888, la care ne-am referit mai sus, că scrisorile „sunt foarte mult gustate". Editura Socec hotărăşte să le scoată în volum. „Am citit şi eu « scrisorile către un tînăr » din *Tribuna*, îi scrie B. Constantinescu în 26 decembrie 1888. Îmi pare rău că mi-au scăpat vreo cîteva numere. Am auzit, că Socec are să le publice, de care lucru mă bucur văzînd că scrieri serioase au trecere în publicul nostru cititor" (B.A.R., Ms. S 21/XXXII). Slavici se gîndea, în adevăr, să tipărească *Fapta omenească*, în volum, îndată după publicarea ei în ziarul sibian. O menţiune în acest sens întîlnim în scrisoarea lui Slavici, către D. Teclu, coasociatul lui I. Socec, scrisoare trimisă în 10 decembrie 1888 din închisoarea din Vaţ (Constantin Craiovitza, *O scrisoare a lui Slavici*, în *Adevărul literar şi artistic*, nr. 652, 4 iunie 1933). „D-l Socec ţine să retipărească scrisorile din *Tribuna* — îi comunică Slavici şi lui S. Albini în 11 decembrie 1888 — iar eu mă bucur de aceasta. Ţiu însă şi eu să le mai revăd. Te rog deci să dispui să mi se trimită cîte un exemplar din toţi numerii, în care s-au publicat scrisorile de pînă acum, iar de aici înainte să mi se trimită şi cîte un « *bürstenabzug* » de pe « şpalt ». Aceasta cît mai curînd, fiindcă d-l Socec ar voi să înceapă cît mai curînd tipărirea." S. Albini îl informează în 20 decembrie 1888, că a dispus să i se trimită „cîte 2 exemplare din toţi numerii în care au apărut scrisorile". *Fapta omenească* nu se publică totuşi în volum. Explicaţia stă în scăderea entuziasmului scriitorului pentru lucrare, mai ales că şi unii tribunişti pun la îndoială principiile expuse de scriitor cu privire la normele de conduită în viaţă. S. Albini ii comunică în scrisoarea din 20 decembrie 1888 că era de altă părere chiar şi in privinţa „principiului fundamental al eticii".

Fapta omenească a stat în atenția cercetătorilor și O. Boitoș se oprește la ea în unul din studiile sale, *Activitatea lui Slavici la „Tribuna" din Sibiu* (Cluj, 1927). „Aceste scrisori au o importanță deosebită — arată O. Boitoș — pentru amănuntele biografice ce le cuprind, cu privire la tinerețea lui Slavici și cu privire la viața lui Eminescu, bunul lui prieten, dar valoarea lor esențială stă în faptul că din ele apare *personalitatea morală* a lui Slavici" (p. 64). O. Boitoș se gîndea, cum rezultă dintr-o scrisoare a sa din 27 mai 1927 către Eleonora Slavici, soția scriitorului, să publice lucrarea în volum (Muzeul județean Arad, Ms. nr. 423). Discuția în legătură cu *Fapta omenească* este reluată, un deceniu mai tîrziu, de I. Breazu, care face cea dintîi prezentare amănunțită a lucrării (*Literatura „Tribunei" «1884—1885». Partea I: Proza*, București, 1936, p. 56—62). I. Breazu stăruie asupra *Faptei omenești*, ca lucrare independentă, cît și asupra datelor care conduc la explicarea altor scrieri ale memorialistului. „Scopul lui [Slavici] este — scrie I. Breazu — să ajungă la explicarea faptei, care înnobilează pe om și îi dă un sens înalt vieții lui interioare și sociale. Pentru a-l atinge, pornește înainte de toate de la el, de la întîmplările și aventurile lui spirituale. De aceea *Fapta omenească* este o adevărată mină de informații și sugestii pentru cel ce vrea să cunoască evoluția sufletească a lui Ioan Slavici. E adevărat că unele din amintirile povestite în ea au fost reluate, pe un ton calm, bătrînesc, în *Lumea prin care am trecut* și în *Amintiri*. Aici însă ele au o culoare mai bogată, un accent mai dramatic. Amintirilor se alătură apoi sugestiile din lecturi ale căror ecouri vor putea fi surprinse în opera povestitorului ardelean" (p. 56).

Slavici renunță la planul din 1888 de a publica lucrarea în volum, de îndată ce reia unele întîmplări, mai tîrziu, în celelalte scrieri memorialistice ale sale.

O SCRISOARE DIN ITALIA, MAI ALES DESPRE *S-TA CECILIA* ȘI DESPRE NEAPOLI

A apărut în *Almanahul Societății academice social-literare „România jună"*, Viena, 1883, p. 165—189.

Se reproduce în *Convorbiri literare*, XVII (1883), nr. 6 (1 septembrie), p. 216—228; fragmentar cu titlul *Scrisoare de d. I. Slavici despre Neapoli*, în A. Viciu, *Legendariu romănesc*, Blaj, 1884, p. 218—227; cu titlul *„S-ta Cecilia" de Raffaello* în I. Manliu, *Crestomația romană. Modeluri literare din autorii secolului al XIX-lea cu notițe biografice și aprecieri critice. A. Proza*, București, 1891, p. 286—288; un fragment cu titlul *Veneția* în *Albina*, II (1899), nr. 37 (13 iunie), p. 1154—1155; cu titlul *Călătorie în Italia* și cu cîteva omisiuni, în *Amicul tinerimii*, II (1904), nr. 3 (martie), p. 45—48, nr. 4 (aprilie), p. 60—62, nr. 5 (mai), p. 78—81...

Congresul studențesc de la Putna, din 1871, ia hotărîrea ca „tinerii" să scoată o revistă literară prin care să promoveze literatura realistă. *Almanahul...* se înscrie în linia acestor preocupări.

Colaborează la acest prim almanah al studenților români din Viena V. Alecsandri, N. Gane, I. Negruzzi, I. Creangă, I. Nenițescu, I. Vulcan, pentru partea literară, și T. Maiorescu, P. S. Aurelian, I. Popescu, I. Sbiera, N. Teclu, A. D. Xenopol pentru partea științifică. Dar valoarea excepțională a acestui almanah stă în publicarea *Luceafărului*, capodopera lui Eminescu.

Lucrările care apar în *Almanahul „României june"* — avem în vedere *Luceafărul* și *O scrisoare din Italia* — se citesc mai întîi în cercul „Junimii" bucureștene (T. Maiorescu, *Însemnări zilnice*, II, București, f.a., p. 115 și urm.). Reproducem din jurnalul lui T. Maiorescu însemnările respective pentru importanța lor documentară cu privire la procesul de elaborare a lucrării memorialistului, precum și a *Luceafărului*. „Impresii de călătorie — notează Maiorescu în 17 septembrie 1882 — în Italia, ale lui Slavici" (p. 115). „O frumoasă nuvelă a lui Gane — scrie Maiorescu în 9 noiembrie 1882 — pentru *Almanahul* studenților din Viena, 4 poezii drăguțe de Nenițescu, o scrisoare a lui Slavici din Italia, frumosul *Luceafăr* al lui Eminescu șlefuit" (p. 133).

O scrisoare din Italia nu este o lucrare nouă, ci o „prelucrare literară" a scrisorii pe care i-o trimite Slavici lui Maiorescu din Roma, în 10 august 1882 (I.E. Torouțiu, *Studii și documente literare*. V. București, 1934, p. 82—102). Slavici înlătură referirile la persoana criticului și grupează în așa fel materialul, încît să stea în primul plan descrierea artei italiene. G. Călinescu scrie despre impresiile de călătorie ale lui Slavici în Italia că „ochiul ingenuu de țăran văzu mai mult decît estetul Maiorescu" *(Istoria literaturii române*, București, 1941, p. 448).

PRO AMICO

UN RĂSPUNS D-LUI B. P. HAȘDĂU

A apărut în *Tribuna*, IX (1892), nr. 268 (1/13 decemvrie), p. 1069; nr. 269 (2/14 decemvrie), p. 1073—1074.

Cartea lui W. Rudow, *Geschichte des rumänischen Schriftums bis zur Gegenwart*, publicată la Weringerode în 1892, cu specificarea că fusese „revăzută și întregită" *(gesehen und ergänzt)* de I. Negruzzi și G. Bogdan-Duică stîrnește o vie polemică în presa română. Erorile de informație se întîlnesc, în adevăr, la tot pasul și cititorul află că M. Millo a publicat vreo 6 volume de teatru, că Mirceștii se află pe Prut și că Gr. Alexandrescu a murit la Londra (p. 102, 68, 63). Cercetătorul german săvîrșește erori și în stabilirea ierarhiei valorilor și I. Vulcan este „un Heine și un Petőfi romănesc" (p. 150-151), iar Maiorescu este comparat în critică cu Lessing și în activitatea politică cu Napoleon (p. 138). B. P. Hasdeu publică în *Revista nouă*, nr. 6—7, (15 septembrie — 15 octombrie 1892), sub titlul *„Eine Trilogie"*, o dare de seamă a lui L. Şăineanu, *O istorie a literaturii române în limba germană*, un articol al lui G. Ionescu-Gion, *Păcat de-atîta muncă!!* şi un articol al său, de concluzii, *O restauraţiune. Post scriptum la articolii d-lor Şăineanu şi Gion*. *„Eine Trilogie"* se reproduce în *Voinţa naţională* (nr. 2399, 29 octombrie/10 noiembrie 1892 şi urm.) şi în *Tribuna* (nr. 255, 14/26 noiembrie 1892 şi urm.).

Critica lui Lazăr Şăineanu şi cea a lui G. Ionescu-Gion este îndreptată împotriva cărţii lui W. Rudow; B. P. Hasdeu îndreaptă atacurile sale împotriva „Junimii" şi consideră că venise vremea să se spună „adevărul" şi despre Eminescu. Poetul este prezentat, în acest context, ca un supus docil al „Junimii", care a făcut din el tot ce a voit.

Memorialistul răspunde la aceste învinuiri şi stăruie asupra *titanismului*, trăsătura dominantă a personalităţii poetului. Judecată din această perspectivă, învinuirea de subordonare intereselor „Junimii" nu avea nici un temei.

Pro amico marchează în activitatea lui Slavici trecerea de le evocarea personalităţii lui Eminescu, la apărarea poetului împotriva detractorilor săi.

PESIMISMUL LUI EMINESCU

A apărut în *Convorbiri literare*, XXXVI (1902), nr. 4 (1 aprilie), p. 308—320.

Slavici polemizează cu B. P. Hasdeu şi cu Gh. Panu, care caută să pună la îndoială meritele lui Eminescu în promovarea literaturii române. B. P. Hasdeu se ocupă, într-un discurs la Academia Română, ţinut în 13 ianuarie 1902, de contribuţia lui I. Heliade Rădulescu pe tărîm cultural şi literar, şi-i rezervă lui Eminescu locul unui epigon. Tot acum publică şi Gh. Panu în *Săptămîna*, revista sa, o descriere a şedinţei ţinută la „Junimea" în 1 septembrie 1872, în care Eminescu citeşte *Sărmanul Dionis*. Nuvela poetului este considerată de junimişti, arată G. Panu, „o extravaganţă". G. Panu publică amintirile sale şi în volum în 1908, reproducînd textul din *Săptămîna (Amintiri de la „Junimea" din Iaşi*. I. Bucureşti, 1908, p. 76—83).

Slavici răspunde la aceste încercări de a micşora meritele lui Eminescu şi consideră opera sa un moment important în dezvoltarea literaturii române.

EMINESCU ŞI „JUNIMEA"

A apărut în *Ramuri*, IV (1909), nr. 11 (1 iunie), p. 487—491.

Revista craioveană deschide numărul consacrat lui Eminescu, cu un articol de N. Iorga, *Ce-a fost Eminescu*, în care se prezintă personalitatea poetului. Revista publică, în continuare, mai multe articole, prin care ilustrează diferite aspecte din activitatea poetului: *Eminescu pedagog* (I. Borca), *Eminescu și muzica* (O. Pursch), *Un ziarist ideal* (D. Tomescu). Slavici deschide seria acestor articole tematice.

Problema raporturilor lui Eminescu cu societatea ieșeană formează în istoriile noastre literare unul din capitolele cele mai dezvoltate din biografia poetului.

Cultul pentru „Junimea", motivat prin introducerea spiritului critic în literatura noastră, a dus la prezentarea lui Eminescu ca o creație a societății ieșene. Tot așa de departe de realitate este însă și cealaltă orientare din istoria noastră literară potrivit căreia frecventarea „Junimii" nu are însemnătate pentru opera sa. Slavici dă în acest articol, încă din 1909, o bună interpretare a raporturilor poetului cu societatea ieșeană.

EMINESCU ȘI ARDELENII

A apărut în *Tribuna*, XIII (1909), nr. 129 (16/29 iunie), p. 4.

Ziarul arădan deschide acest număr comemorativ cu un articol al lui N. Iorga în care se arată că Eminescu nu este un poet al unei provincii, ci al poporului român. „Eminescu se deosebește de toți scriitorii vremii sale — arată N. Iorga — și prin aceea că opera lui întreagă n-are nici în cea mai slabă măsură și sub nici un raport caracterul local, provincial, ci numai caracterul general românesc. E cel dintîi scriitor român care scrie către toți românii într-un grai pe care românii de oriunde îl pot recunoaște ca al lor." Ziarul arădan reproduce *În Nirvana* de I. L. Caragiale, *Poeziile postume ale lui Eminescu*, articolul lui A. Vlahuță și *Lui Eminescu*, poezie de Cincinat Pavelescu.

Slavici prezintă legăturile lui Eminescu cu „ardelenii", dar nu le interpretează nici el în sensul unei izolări în „provincialism", ci ca un aspect al luptei dusă de poet pentru unitatea națională.

EMINESCU ÎN POLITICĂ

A apărut în *Minerva* II (1909), nr. 362 (15 decemvrie), p. 1.

Slavici pornește de la un articol al lui A. Vlahuță, *Eminescu în politică* (*Luceafărul*, nr. 23, 1 decembrie 1909), în care activitatea ziaristică a poetului, îndeosebi la *Timpul*, este înfățișată ca a unui „salahor". Memorialistul consideră că imaginea lui Eminescu-luptător politic este deformată. Poetul stă în redacția *Timpului*, arată Slavici, nu din neputința de a găsi altă ocupație, ci din convingerea că numai prin mijlocirea ziarului putea duce lupta împotriva relelor de care suferea societatea românească.

IDEOGRAFIA

A apărut în *Minerva literară ilustrată*, I (1910), nr. 13 (7 februarie), p. 3–4.

Slavici descrie destul de amănunțit viața „economică" a Șiriei, comuna sa natală și informațiile sînt de cel mai mare interes. Avem prilejul să cunoaștem vechile rînduieli ale satului, înfățișate de scriitor și în nuvelele sale. Viața zilnică a Șiriei, cum este descrisă aici, nu o întîlnim în alte scrieri ale sale.

Memorialistul evocă și întîmplări din familia sa, gospodari de frunte în lumea satului. Slavici vorbește cu multă simpatie de „bunicul" său, pe care însă nu avea cum să-l cunoască. Ilie Slavici moare în 13 martie 1829, prin urmare cu aproape un deceniu înaintea nașterii scriitorului. „Bunicul" înfățișat aici este Mihai Fercu, a cărui figură o evocă și în *Fapta omenească* și în *Lumea prin care am trecut*.

SCRIPTO-LEGIA

CEVA PENTRU EDUCATORI

A apărut în *Minerva literară ilustrată*, I (1910), nr. 22 (11 aprilie), p. 4–5.

Descrierea întîmplărilor din anii școlarității lui Slavici și a sistemului de predare prezintă interes documentar. Pestalozzi și Herbart sînt pedagogi asupra cărora stăruie în mai multe rînduri. Nu același lucru se poate spune despre Joseph Lancaster (1778–1838) și îndeosebi despre Andrew Bell (1753–1832), pomenit numai în unele enciclopedii și tratate de specialitate.

Creangă, Sadoveanu și alți scriitori români au lăsat amintiri frumoase despre învățătorii lor. Caragiale și Delavrancea îi satirizează. Slavici se apropie în prezentarea lui Dimitrie Voștinari, învățătorul său, de cei din urmă. „Jupînul învățător" din Șiria este criticat și în presă. „Metodul bătului" — scrie *Gazeta Transilvaniei* — nu dădea rezultate și „pruncuții în afară de citi și scrie rău, nimica alta nu mai învățau" (nr. 29, 12 aprilie 1858).

Există o concordanță deplină între imaginea învățătorului, așa cum se desprinde din documente, și cea din evocarea memorialistului.

NIȚĂ AL NOSTRU

A apărut în *Ioan Russu-Șirianu*. Foaie comemorativă, redactată de Comitetul național român pentru comemorarea martirilor neamului nostru, 12 decemvrie 1910, p. 1–2. Se republică în *Ioan Russu-Șirianu*. Foaie comemorativă, redactată de Comitetul național român pentru comemorarea martirilor neamului nostru, 15 iunie 1930, p. 2.

Slavici evocă personalitatea lui I. Russu-Șirianu (1864–1909), nepotul său, nu atît ca scriitor, cît mai ales ca ziarist și luptător politic. Memorialistul a manifestat multă grijă pentru pregătirea intelectuală a nepotului său (I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*, V, București, 1934, p. 111), sperînd să-l vadă dedicîndu-se literaturii, nu activității politice. I. Russu-Șirianu are unele merite literare în cadrul mișcării de la *Tribuna* (I. Breazu, *Literatura „Tribunei" (1884–1895) Partea I: Proza*, București, 1936, p. 95–98). I. Russu-Șirianu este autorul unui volum de proză, *Moara din vale* (Sibiu, 1890), pe care îl dedică lui Slavici. Titlul volumului amintește de *Moara cu noroc*.

UN OM MARE

A apărut în *Minerva literară ilustrată*, III (1912), nr. 137 (24 iunie), p. 2.

Slavici scrie acest articol la moartea lui I. L. Caragiale și evocă întîmplări din vremea cînd redactau, împreună cu Eminescu, *Timpul*, ziarul bucureștean.

Memorialistul insistă, așa cum făcuse și Caragiale la moartea lui Eminescu asupra *artistului*.

ȘIRIENII

A apărut în *Minerva*, VI (1914), nr. 1921 (24 aprilie), p. 1.

Slavici descrie comuna sa natală cu prilejul dezvelirii, aici, a bustului lui Ioan Russu-Șirianu (1864–1909), nepotul său, luptător, cum am văzut, pe tărîm politic și cultural pentru desăvîrșirea unității statului național român.

Memorialistul descrie realități social-politice care formează, în mare măsură, materia „novelelor". Multe întîmplări se întîlnesc și în *Lumea prin care am trecut* și în alte scrieri memorialistice ale sale.

EMINESCU ŞI BOIERII

A apărut în *Minerva*, VI (1914), nr. 1941 (13 mai), p. 1.

Eminescu consideră, în lumina învățămintelor istoriei, că boierimea a jucat un rol important în dezvoltarea societății, însă o „reînviere" a „claselor vechi" nu era posibilă. Cuvintele poetului sînt categorice în această privință. „Orice încercare de-a reînvia clasele vechi — scrie Eminescu în *Timpul* în 5 ianuarie 1879 — e astăzi zădarnică dintr-o cauză simplă. Alte împrejurări au dat naştere boierimii vechi, împrejurări care nu se repetă nicicînd de două ori în lume". Slavici porneşte de la această concepție a lui Eminescu şi combate opiniile lui Zamfir C. Arbore, dintr-un articol, *Boierii şi poporul* (*Minerva*, nr. 2934, 7 mai 1914) cu privire la atitudinea poetului față de boierime. Memorialistul interpretează indignarea lui Eminescu împotriva relelor din societate ca o dovadă de ataşament la tradițiile de luptă ale poporului român.

CUTRIERĂRILE LUI EMINESCU

A apărut în *Revista copiilor şi a tinerimei*, I (1914), nr. 24 (14 iunie), p. 60—61.

Cercetările întreprinse pînă acum nu au dus la descoperirea de documente din care să rezulte că poetul a făcut studii liceale la Sibiu, Blaj şi Beiuş. Certificatul şcolar pentru clasa a III-a pe care l-ar fi văzut, ar putea fi al lui Ilie Eminovici, fratele poetului, care promovează în 1860 clasa a III-a la Gimnaziul catolic din Sibiu (D. Vatamaniuc, *Ilie Eminovici*, în *Caietele Eminescu*, II, Bucureşti, 1974, p. 184).

Slavici dă cîteva informații şi despre frații lui Eminescu: Şerban, medic în Germania, Gheorghe, ofițer, detaşat la Ministerul de Război, Nicolae, slujbaş, un timp, la Timişoara. Memorialistul greşeşte însă cînd susține că Eminescu frecventează în anii şcolarității la Cernăuți casa surorii sale. Aglaia, sora la care se referă Slavici, se naşte în 1852 şi nu putea fi căsătorită la vîrsta de 8—10 ani. Ea se mărită cu Ioan Drogli, director, o vreme, al Şcolii normale din Cernăuți, în ianuarie 1871, cînd poetul se afla la studii la Viena.

DIN SLĂBICIUNILE LUI EMINESCU

A apărut în *Flacăra*, III (1914), nr. 35 (14 iunie), p. 281—282; *Viața nouă*, III (1914), nr. 134 (2 august), p. 2—3.

Discuțiile determinate de audierea cursurilor lui Joseph Hyrtl trebuie fixate în 1871 şi nu în 1870, cum arată memorialistul. Slavici se înscrie la cursul lui Joseph Hyrtl de anatomie descriptivă *(Descriptive Anatomie)* în semestrul de iarnă 1870—1871. Șterge însă din carnetul de student acest curs, ca să-l introducă din nou în semestrul de vară 1871. Acum frecventează cursul de anatomie descriptivă cîte 5 ore pe săptămînă.

I. D. IONESCU LA MĂCĂU

A apărut în *Scena*, II (1918), nr. 191 (21 iulie), p. 3.

I. D. Ionescu, artistul de la „Iunion", luat în derîdere de I. L. Caragiale în *O noapte furtunoasă* (I. Massoff, *I. D. Ionescu de la „Iunion"*. București, 1965), este criticat și de Slavici în mai multe rînduri pentru reprezentațiile sale din București. Memorialistul își schimbă însă atitudinea îndată ce trece la evocarea reprezentațiilor ce le dă peste munți *(Românii din Ardeal*, București, [f.a], p. 64). Ele stau și în atenția unor istorici literari (G. Bogdan-Duică, *Un actor brașovean. I. D. Ionescu*, în *Țara Bîrsei*, nr. 4, noiembrie-decembrie 1929).

Slavici descrie reprezentațiile date de I. D. Ionescu în decembrie 1872, în legătură cu care găsim informații și în presă *(Gura satului*, nr. 50, 12/24 decembrie, nr. 51, 19/31 decembrie 1872).

Reprezentațiile date de I. D. Ionescu la Viena au loc în 1874 și nu în 1873. „Te vei mira — îi scrie Slavici lui I. Negruzzi în 31 decembrie 1873 — dacă-ți voi face cunoscut că un anumit I. D. Ionescu, artist comic din Galați, amic al meu, mîine va da aici reprezentațiune în « Dianassal ». Are șansonete bune. Sunt curios de efectul ce-l va produce" (I. E. Torouțiu, *Studii și documente literare*. II. București, 1932, p. 226). I. D. Ionescu interpretează la Viena *Munteanul, Pandurul cerșetor, Grecul amorezat, Herșcu Boccegiul, Herr Stroussberg, Ciobanul, Von Kalikenberg, Cucoana Chirița la Paris*. Publicul vienez face artistului român o primire entuziastă și *Von Kalikenberg* de Ioan Ianov se reprezintă de 20 de ori, iar *Cucoana Chirița la Paris* cunoaște vreo 100 de reprezentații, „pururea între aplauze" *(Federațiunea*, nr. 41, 30 mai/11 iunie 1874). Vienezii au fost atrași, nu atît de piesa lui Alecsandri, cît mai ales de faptul că I. D. Ionescu interpreta un rol principal de femeie. Jocul actorului fu atît de desăvîrșit, încît publicul îi aruncă flori, ca primadonelor. Se atrase atenția în program că interpretul nu era femeie, însă juca *„als dame"*. La reprezentațiile lui I. D. Ionescu asistă și Ernesto Rossi, celebrul artist italian, care are cuvinte de laudă pentru actorul român.

Slavici asistă la reprezentațiile lui I. D. Ionescu date în București, desigur, în 1876. „Teatrul? — îi scrie lui I. Negruzzi în 6 iulie 1876 — urlă lupii într-însul! Iară Ionescu în curînd are să-și cumpere o casă pe Podul Mogoșoaii și o moșie la bariera capitalei. Pînă cînd tot așa?! Nu se știe" (I.E. Torouțiu, *op. cit.*, p. 279). Interesantă este și mărturia lui Slavici, potrivit căreia atît Maiorescu, cît și Alecsandri recunosc în I. D. Ionescu un bun interpret al Chiriței, superior lui Matei Millo, care își cucerise în acest rol o mare faimă.

Slavici evocă reprezentațiile lui I.D. Ionescu din 1872, în cîmpia arădană, cu o emoție abia stăpînită, cum se întîmplă ori de cîte ori descrie oamenii și peisajul ținutului natal.

CASTELUL SINGURATIC

A apărut în *Adevărul literar și artistic*, IV (1923), nr. 155 (25 noiembrie), p. 3.
Manuscrisul se păstrează la Arhivele Statului, București.

Slavici descrie castelul de la Măgurele, în care a funcționat, începînd din 1894, Institutul „Ioan Otteteleșanu"al Academiei Române și pe care îl conduce pînă în 1908. Memorialistul susține că a vizitat adesea aceste locuri și înainte de 1881, împreună cu Eminescu și că în *Scrisoarea IV* ar prezenta castelul de la Măgurele. Dar înainte de 1881, atît castelul, cît și parcul, se aflau în ruină. În poezia lui Eminescu intră, pe de altă parte, „aluviuni" care sînt anterioare venirii poetului la București (M. Eminescu, *Opere*, vol. II, București, 1943, p. 324—326). Tabloul cu descrierea castelului și a lacului este din 1879—1880 și în compunerea lui intră, încă de la această dată, și elemente de peisaj carpatin.

Descrierea lui Slavici este invocată și în unele cercetări de istorie literară (Al. Verdeș, *Eminescu la „Măgurele"*, în *Preocupări literare*, nr. 2, februarie 1940) ca mărturie documentară.

UN RĂSPUNS

A apărut în *România jună. MDCCCLXXI—MCMXXI.* Cartea semicentenarului. București, 1925, p. 152—156.
Se reproduce în *Adevărul literar și artistic*, IV (1925), nr. 224 (22 martie), p. 7.

Cartea semicentenarului, cel de al treilea almanah al „României june", plănuit pentru 1921, apare abia în 1925. Semnează lucrări, alături de Slavici, cei mai de seamă scriitori ai vremii.

După desăvîrșirea unității statului național român, societatea studenților români din Viena, „România jună" părea că și-a încheiat misiunea și încercările de reînviere a „vremurilor de glorie" nu sînt încununate de succes.

Slavici ia atitudine împotriva defăimătorilor „României june", care-și desfășurase activitatea timp de cincizeci de ani. Studenții români din Viena, susține el pe bună dreptate, au fost însuflețiți întotdeauna de credința în „masele mari ale poporului".

Un răspuns este printre ultimele lucrări pe care le publică Slavici. Cîteva luni mai tîrziu, în august 1925, se stinge la Panciu.

FRAGMENTE DIN *JURNALUL INTIM* ÎN FORMĂ EPISTOLARĂ

A apărut postum în *Ramuri*, XXIX (1937), nr. 1 (ianuarie), p. 12–14; nr. 4 (aprilie), p. 203–205; nr. 8 (octomvrie), p. 443–447; nr. 9–10 (noiembrie-decembrie), p. 514–516.

Jurnalul intim este o lucrare independentă de *Fapta omenească*, din care revista craioveană publică fragmente (vezi p. 939). Credem că tocmai aceasta a făcut să fie trecut cu vederea, putînd fi socotit ca o parte a lucrării din urmă. O prezentare a *Jurnalului intim*, făcută în numele redacției, probabil de Scarlat Struțeanu, ginerele memorialistului, dă cîteva informații prețioase cu privire la geneza lucrării. „Marele nostru prozator a început în 1909 — arată revista craioveană — o serie de scrisori adresate unui « amic » imaginar în care notează pas cu pas aspectele societății noastre. Scriitorul se retrăsese la 1908 din calitatea de director de studii al Institutului « Ottetelișanu » de la Măgurele. Acest institut era o școală de menaj « sui generis » ce ființa sub auspiciile Academiei Române.

Cît timp a fost în fruntea instituției, unde soția sa, Eleonora Slavici, era directoare generală, a cunoscut multe: oameni, fapte, năzuințe și mai ales renunțări."

Jurnalul intim este compus, ca și *Fapta omenească* și *Închisorile mele*, sub formă de scrisori și prezintă întîmplări de pe la 1875, ca să descrie, mai pe larg, viața la Măgurele. Eleonora Slavici întocmește și ea un *Jurnal* în care insistă asupra timpului petrecut la Măgurele și unele informații sînt importante pentru cunoașterea unei epoci destul de lungi din viața memorialistului (Eleonora Slavici. *Jurnal*. Text îngrijit de Iosif Pervain și Virgil Vintilescu. Considerații introductive de Iosif Pervain. [Timișoara], Comitetul de Cultură și Artă al Municipiului Timișoara, 1969, p. 70–74).

Slavici folosește documentarea pentru Institutul „Ioan Ottetelișanu" în monografia *Institutul „Ioan Ottetelișanu"*, București, 1906, pe care o scrisese cu cîțiva ani mai înainte și nu se grăbește să publice *Jurnalul intim*. Descrierea Bucureștiului intră ca materie, pe de altă parte, în romanul *Cel din urmă Armaș* (1923).

DIN MANUSCRISE

ZIARISTUL EMINESCU

A apărut în *Eminescu comemorativ. Album artistic literar*, întocmit de Octav Minar, Iași [1909], p. 12–14.

Manuscrisul se păstrează la B.A.R. (Manuscrise românești, 3345, p. 87–95).

Reproducem textul după manuscris.

Slavici scrie acest articol pentru aniversarea din 1909 a lui Eminescu și îl prezintă ziarist nu numai prin formație, îndeosebi culturală, cum se susținea, ci și prin temperament. Se pune în lumină și de astă dată *titanismul*, trăsătura dominantă a personalității poetului.

[EMINESCU ȘI IOAN BECHNITZ]

Se tipărește postum în I. Slavici. *Amintiri.* București, Editura pentru literatură, 1967, p. 599–602.

Manuscrisul se păstrează la B.A.R. (Manuscrise românești, 5992, p. 48–53).

Reproducem textul după manuscris.

Există în acest articol o mențiune cu privire la împlinirea „azi-mîne" a cincizeci de ani de la înființarea „României june" și care permite să fixăm ca dată a elaborării lui anii 1920–1921. Articolul aparține, prin urmare, scrierilor comemorative, consacrate aniversării din 1921 a „României june".

Memorialistul evocă personalitatea lui I. Bechnitz și în *Lumea prin care am trecut*, unde îi prezintă activitatea în redacția ziarului *Tribuna* din Sibiu. În acest articol, prezintă personalitatea sa din perspectiva pregătirii științifice. Se aștepta ca redactorul de la *Tribuna* să întocmească lucrări fundamentale însă a lăsat doar cîteva articole de istorie și filologie.

BUCLUC LITERAR
ICOANE ZUGRĂVITE CU DEGETUL DE TANDA
(în stil modern-clasic de București)

A apărut în *Timpul*, I (1876), nr. 7 (25 martie), p. 1–2.

Bucluc literar deschide seria de lucrări *Icoane zugrăvite cu degetul* şi semnate: „Tanda". Spre deosebire de celelalte „*Icoane...*", ea poartă şi un al doilea subtitlu: *În stil modern-clasic de București*. A fost compusă între iulie 1875 şi martie 1876. Luăm ca punct de plecare menţiunea privind *Oltul*, în legătură cu care se spune „c-a secat". Ziarul lui Macedonski îşi sistează apariţia în iulie 1875.

Bucluc literar este şi un răspuns la atacurile împotriva lui Eminescu şi a lui Slavici, puse la cale în cercurile antijunimiste şi găzduite în coloanele *Telegrafului*, *Românului*, *Oltului*, *Revistei junimii*. Între publicaţiile anti-junimiste se numără și *Revista literară și științifică* (1876), scoasă de B. P. Hasdeu şi D. Brândză. Nu întîmplător îi persiflează pe B. P. Hasdeu şi V. A. Urechiă pentru seria de lucrări anunţată pe coperta acestei reviste. Este luată în derídere şi activitatea literară a lui N. D. Popescu, cunoscut prin istorisirile sale cu haiduci şi Vasile Gramen Pop pentru compendiul său *Conspect asupra literaturii române și literaților ei de la început și pînă astăzi în ordine cronologică* (I, 1875, II, 1876). V. Gr. Pop îi face însă lui Eminescu o prezentare în linia lui Maiorescu (II, p. 112–215) şi Slavici însuşi este caracterizat „talent original şi o judecată profundă" (II, p. 213).

Bucluc literar oferă o privire panoramică asupra Bucureştilor din anii 1874–1876, cu aspect oriental, însă cu pretenţii de metropolă civilizată.

PAŞTELE
TABLOU DE DATINE

A apărut în *Timpul*, I (1876), nr. 12 (3 aprilie), p. 3—4.

Obiceiuri din ţinutul natal al memorialistului, cu aspecte de viaţă întîlnite şi în proza sa. Credinţa sătenilor în comori anticipează, cu două decenii, *Comoara*, cunoscuta nuvelă. „Datinile“ prezintă interes şi pentru cunoaşterea unei zone folclorice importante din ţara noastră.

„GRĂDINA-CU-CAII“
ICOANE ZUGRĂVITE CU DEGETUL

A apărut în *Timpul*, II (1877), nr. 74 (1 aprilie), p. 1—2. Semnat: „Tanda“.

Este a doua lucrare din ciclul *Icoane zugrăvite cu degetul* şi data compunerii ei se situează între 29 şi 31 martie 1877.

Petrecerile şi obiceiurile orăşenilor din Bucureştiul deceniului al optulea al secolului trecut nu se deosebesc prea mult de cele ale sătenilor.

Lucrarea oferă informaţii interesante atît pentru istoricii literari, cît şi pentru etnografi.

ST. GEORGE
ICOANE ZUGRĂVITE CU DEGETUL

A apărut în *Timpul*, II (1877), nr. 94 (24 aprilie), p. 1—2. Semnat: „Tanda“.

Se reproduce cu titlul *St. Gheorghe în oraş şi la ţară* în *Curierul de Iaşi*, X (1877), nr. 99 (14 septembrie), p. 1—2. Se tipăreşte, cu acelaşi titlu, în: Mihail Eminescu, *Nuvele*, Iaşi, Şaraga, [1893], p. 137—143; se reproduce după această ediţie în *Gazeta Bucovinei*, IV (1894), nr. 100 (18/30 decembrie), p. 1—3; se retipăreşte în: M. Eminescu, *Scrieri politice şi literare, I (1870—1877)*, Bucureşti, Editura „Minerva“, 1905, p. 316—321; se reproduce cu titlul *Sfîntul Gheorghie. În oraş şi la ţară*, în *Românul din America*, II (1910), nr. 30 (30 iulie), p. 8; nr. 31 (6 august), p. 4; *St. Gheorghe în oraş şi la ţară*. Icoane zugrăvite cu degetul, în *Cosinzeana*, IV (1914), nr. 26 (5 iulie), p. 390—391; *Sfîntul George*. Icoane zugrăvite cu degetul. În: *Foaia poporului* (Cleveland, Ohio), V (1916), nr. 50 (2 mai), p. 1—3.

Bucata este compusă între martie 1876 şi aprilie 1877 şi face parte din ciclul *Icoane zugrăvite cu degetul* şi semnate: „Tanda“. Ea a plăcut mai mult decît celelalte „icoane“ şi, reprodusă de Eminescu în *Curierul de Iaşi*, fără semnătură, a fost atribuită poetului şi inclusă în volumele sale de scrieri. Slavici nu pare să aibă cunoştinţă de acest lucru, deşi era în relaţii strînse cu I. Scurtu, editorul volumului *Scrieri politice şi literare* şi poartă chiar discuţii cu el în legătură cu unele aspecte ale operei poetului.

Slavici schiţează o idilă, şi eroi ca Toader şi Simina, întîlnim şi în nuvela *La crucea din sat*, publicată tot în *Timpul* cu un an mai înainte.

Eroina idilei poartă un nume (Simina) pe care îl vom reîntîlni în *Pădureanca*.

Scriitorul deschide şi încheie lucrarea cu întîmplări din viaţa orăşenilor, nu tocmai vesele, care contrastează cu obiceiurile de la ţară. Se face menţiune, în final, şi de darea în judecată a foştilor miniştri. Slavici fusese şi el destituit din învăţămînt de guvernul liberal şi era considerat ca demis şi de la Comisia documentelor istorice. Iată de ce notează ironic în final că îşi cîntărea „păcatele negre sub salcia verde".

St. George face parte din seria de lucrări, destul de numeroase, în care Slavici înfăţişează obiceiuri la diferite sărbători.

MOŞII

MULTE ŞI MĂRUNTE

A apărut în *Timpul*, II (1877), nr. 114 (19 mai), p. 1—3; nr. 115 (20 mai), p. 1—2; nr. 116, (21 mai), p. 1; nr. 117 (24 mai), p. 1; nr. 118 (25 mai), p. 1—2. Nesemnat.

Moşii este subintitulată *Multe şi mărunte* şi apare fără semnătură. Lucrarea trebuie privită cu toate acestea, ca făcînd parte din ciclul *Icoane zugrăvite cu degetul*, despre care se şi face menţiune în text. Am putea-o considera chiar ca o încheiere a acestui ciclu. Menţiunea din text că „România declară război turcilor" permite să stabilim ca dată a compunerii ei între 12 şi 25 mai. Lucrarea nu era terminată la începerea publicării ei.

„Moşii", tîrgul de vară, devenit în viaţa Bucureştiului o serbare tradiţională, are origini foarte îndepărtate, care urcă, după unii cercetători, pînă în vremea lui Mircea cel Bătrîn (Const. C. Giurescu, *Istoria Bucureştilor din cele mai vechi timpuri pînă în zilele noastre*, Bucureşti, 1967, p. 379—381).

O descriere a originii tîrgului găsim în *Curier românesc* (*Originea tîrgului Moşi*, nr. 41, 31 mai 1843). Cărturarii români de la jumătatea secolului trecut aşteptau ca tîrgul să fie o expresie a vieţii poporului nostru în „productele lui spirituale şi materiale" (D. Pop Marţian, *Pentru înţelegerea moştenirii din trecut şi a trebuinţelor prezentului*, în *Annale economice*, nr. 2, 1860). I .M. Bujoreanu se plînge, un an mai tîrziu, că tîrgul continua să aibă înfăţişare cosmopolită (*Serbarea Moşilor*, în *Annale economice*, nr. 5—8, 1861).

Tîrgul de vară a reţinut şi atenţia scriitorilor noştri şi se invocă numele lui Caragiale. Se pot menţiona şi alţi scriitori. Tîrgul este descris şi de Ioan Russu-Şirianu, nepotul lui Slavici, în schiţa *Mărin Căluşerul*, publicată în *România liberă* (nr. 2649, 6/18 iunie 1886) şi reprodusă în *Tribuna* din Sibiu (nr. 131, 10/22 iunie, nr. 132, 11/23 iunie 1886), atunci sub conducerea memorialistului. O descriere a tîrgului, în germană, *„Moşii". Ein rumä-*

nischer Jahrmarkt, semnată de A. Bandau găsim în *Das Literarische Rumänien* (nr. 6, iunie 1889).

Lucrarea cuprinde informații interesante pentru cine vrea să cunoască unele aspecte din viața Bucureștiului de acum un secol. Sînt de reținut și informațiile privind însuflețirea care a domnit în București, îndată după 9 mai 1877, cînd s-a declarat independența țării.

CRĂCIUNUL
O BUCATĂ DIN VIAȚA ROMÂNILOR DIN ȚARA UNGUREASCĂ

A apărut în *Timpul*, II (1877), nr. 291 (25 decembrie), p. 2–3. Nesemnat.

Slavici evocă ținutul natal din anii copilăriei și lucrarea este un document biografic important pentru cunoașterea unei epoci din viața scriitorului pentru care nu avem prea multe informații. Unele obiceiuri par să fie specifice acestei zone folclorice.

Descrierea cîmpiei arădane acoperită de zăpadă, imens pustiu înghețat, este remarcabilă.

AFORISME
(compuse într-un cerc literar din București)

Au apărut în *Convorbiri literare*, XIV (1880), nr. 1 (1 aprilie), p. 21; nr. 4 (1 iulie), p. 136. Semnate: „I. Sl.".

Slavici publică numai aceste aforisme sub forma unor scrieri independente. Prozatorul era convins, după cîte se pare, că ele își aveau rostul în cuprinsul unei narațiuni. Prozele sale cuprind, ca ale oricărui *Aufklärer*, un număr considerabil de „aforisme", prin care caută să transmită „învățături", cu scopul de a lumina poporul. Multe din aceste „aforisme" sînt creații proprii, cum întîlnim și în scrierile lui Auerbach, realizate însă după tipare din literatura populară.

SFATURILE PĂRINTELUI SERAFIM

A apărut în *Călindariul poporului pe anul comun 1886*, I, Sibiu, 1886, p. 37–44.

Sfaturile părintelui Serafim anticipează *Fapta omenească*, avînd același „fond etic" (I. Breazu. *Literatura „Tribunei" (1884–1895). Partea I: Proza.* București, 1936, p. 62). Aici însă întîlnim și cel mai mare număr de „cugetări" pe care scriitorul pretinde că le reproduce după un *Evangheliar*, lăsat de Serafim, călugăr cu „obrajii galbeni ca boaba de tămîioasă". Slavici recurge la un procedeu întîlnit și la alți scriitori. „Cugetările" prezintă interes pentru „biografia" morală a scriitorului.

[IDEILE SÎNT CA PULBEREA DE FLORI]

A apărut în *Familia*, XXVI (1890), nr. 23 (10/22 iunie), p. 271.

Sărbătorirea celei de a XXV-a aniversări de la întemeierea revistei orădane îl determină pe I. Vulcan, directorul ei, să întocmească un număr „jubiliar", cu colaborări cît mai numeroase. Numărul se deschide cu un articol al lui G. Bariț, în care se discută despre însemnătatea literaturii culte. Întîlnim apoi numele lui V. Alecsandri, T. Maiorescu, B. P. Hasdeu, D. Zamfirescu, A. D. Xenopol și mulți alții. I. Vulcan se putea mîndri că în paginile revistei sale își dădură întîlnire cărturarii și scriitorii din toate provinciile românești.

VEDERI DIN CARPAȚI

A apărut în *Adevărul literar și artistic*, IV (1923): I. *Rostul excursiunilor*, nr. 149 (14 octombrie), p. 3; [II] *Strîmtori*, nr. 150 (21 octombrie), p. 3, [III] *Trecători*, nr. 151 (28 octombrie), p. 5; [IV] *Culmi și plaiuri*, nr. 152 (4 noiembrie), p. 2.

Călătoriile formează una din preocupările statornice ale lui Slavici și în *Românii din Ardeal* (București, [1910], p. 3—5) descrie ținuturile românești pe care le-a străbătut, și enumeră localitățile prin care a trecut.

Peisajul carpatin este descris din perspectiva ținutului natal, învecinat cu Munții Apuseni și nu uită să amintească de călătoria întreprinsă în 1868, după bacalaureat, peste Muntele Rotunda și pe Valea Someșului. Alte zone geografice din perspectiva cărora descrie peisajul carpatin sînt Sibiul, Valea Prahovei și părțile Panciului. La Sibiu stă, ca director al *Tribunei*, aproape un deceniu; în Valea Prahovei, la Bușteni, își petrece vacanțele, înainte de 1912, iar la Panciu, după această dată, pînă la sfîrșitul vieții.

Descrierea peisajului este însoțită, adesea, de evocarea întîmplărilor istorice mai importante legate de locurile respective. Procedeul se întîlnește și la A. Vlahuță. Slavici nu intenționează însă să ofere o *Românie pitorească*, ci urmărește scopuri educative. Se impune să fie judecată în acest context și opinia lui Slavici potrivit căreia călătoriile în străinătate se recomandă să fie precedate de cunoașterea frumuseților țării.

[CÎND MĂ FURĂ GÎNDUL]

A apărut postum în *Revista de istorie şi teorie literară*, XV (1967), nr. 4, p. 604. Manuscrisul se păstrează la B.A.R (Manuscrise româneşti, nr. 1489, f. 30 v.). Reproducem textul după manuscris.

Poezie ocazională scrisă de Slavici în [*Albumul „Junimii“*] şi datată de Eminescu, *Bucureşti 12/24 mai 1881.* Este o poezie de „aspiraţii evazive“ surprinzătoare la Slavici (I. Oprişan, *Albumul „Junimii“* în *Revista de istorie şi teorie literară,* nr. 4, 1967, p. 593.)

ADDENDA

O BELEA

A apărut în *Seara*, I (1910), nr. 65 (16 martie), p. 1–2.

Colaborarea lui Slavici la *Seara* se explică prin legăturile strînse dintre *Minerva*, ziar condus, o vreme, de memorialist și *Seara*. Se întîlnea aici cu D. Karnabatt, I. Scurtu, N. Pora și alții, care erau colaboratori și la *Minerva*. *Seara* face loc în coloanele sale și scrisorilor lui Slavici în care critică funcționarii Academiei Române, cu care intrase în conflict.

Nuvela apare la rubrica *Foileton literar* și se înrudește cu *Spiru Călin*, publicată mai înainte. A fost identificată după apariția volumelor din seria de *Opere* în care am inclus *Nuvelele*.

INDICI

I. INDICE DE NUME[1]

A

Abdul-Hamid al II-lea: 358.
Abeles: 358.
Adrian, Gheorghe: 56.
Albini, Septimiu: 139, 274, *915, 916, 943, 944*.
Albini, Tit Liviu: 274.
Albu, Ştefan: 321.
Alcalay, Leon: 125.
Alcalay, Moni: 477.
Alecsandri, Vasile: 39, 59, 69, 71, 80, 85–90, 128, 133, 145, 147, 153, 154, 271, 292, 294, 377, 441, 446, 708, 752, 763, *895, 900, 904, 910, 933, 946, 952, 953, 960*.
Alexandrescu, Grigore: 446, *946*.
Alexandru cel Bun: 24, 701.
Ali Murad: 333, 356.
Andrievici-Morariu (Andreevici-Moraru), Silvestru: 62.
Anghel: 467.
Angheleanu, Gheorghe: 343, 347, 406, 416.
Antim, Şt.: 425.
Arbore (Arbure), Zamfir C.: 505, 741, *951*.
Ardeleanu, Pavel: 190.
Argetoianu, Constantin: 516, 519.
Arghezi, Tudor: 421, 422, 425, 455, 457, 458, 462, 492, 493, 496, 501, 502, 504, 505, 506, *935–938*.
Arion, Virgil: 404, 476.
Ariosto, Ludovico: 154, *918*.
Aristotel: 217, 611.
Aristoteles (*vezi* Slavici, Ioan).
Arkosy: 199.
Arndts, Ludwig: 613.
Aronovici, Constantin: 51, *907*.
Arsenescu, Şt.: 506.
Asachi, Gheorghe: 742.
Auner, Carol: 344.
Aurelian, P. S.: *913, 946*.
Averescu, Alexandru: 517, 519.
Avram: 208, 209.

---

[1] Cuprinde numele din textul lui Slavici şi din comentarii şi note. Sînt înregistrate în forma consacrată, iar cele care apar în alte forme le trecem în paranteză şi facem, cînd este nevoie, trimiteri. Cifrele culese cursiv trimit la comentarii şi note.

B

Babacu (*vezi* Brătianu, I. C.).
Babeș, Vincențiu: 219, 229, 296.
Bach, Alexander: 233.
Badt, Martin: 476.
Balaban: 466–468.
Balassan (Bălăşan), Th.: 280.
Bandau, A.: *959*.
Barbulovici, familie: 441.
Barcianu, Daniil (*vezi* Popovici-Barcianu, Daniil).
Bariț (Barițiu), G.: 296, 299, 313, *931*, *960*.
Bariț, Ieronim G.: *907*.
Bart, Jean: *900*.
Bartha: 187.
Báthory: 24.
Báthory, Andrei: 447.
Báthory, Sigismund: 862.
Baudius-Wilbrandt, Augusta: 103.
Baumann: 103.
Băbeanu: 474.
Bădăuță, Al.: *895*.
Bădescu, Scipione I.: 121.
Bălan, Ioan: 345.
Bălcescu, Nicolae: 39, 284, 763.
Bălineanu, Mihail: 398.
Bărnuțiu (Bărnuț), Simion: 243.
Bechnitz, Ioan: 21, 51, 111, 139–141, 145, 264, 268, 272–279, 788–790, *893*, *922*, *955*.
Beethoven, Ludwig van: 605.
Befel (*vezi* Bechnitz, Ioan).
Bell, Andrew: 725, *949*.
Bem, Iosif: 188, 189, 199, 738.
Bernhard de Weimar: 331.
Bethlen, familie: 24.
Bezdec: 238.
Bianu, Ioan: 315.
Bicska, Tapio: 232.
Bilca: 238, 240.
Binchiciu, Elena: 729.
Binchiciu, Petru: 729.
Blanc, Louis: 242, 628.
Bobancu, Ștefan: 321.
Bobulescu, Iosif: 71.
Bodnărescu, Samson: 28, 90, 91, 253, 265, 280, *905*, *907*.
Boerescu, Vasile: *906*.
Bogdan: 480.
Bogdan, N.A.: 900.
Bogdan-Duică, G.: *896*, *898*, *904*, *946*, *952*.
Bogdan-Piteşti, Alexandru: 402, 404, 471, 480, 481, 489, 490, 502, *935*.
Bohuș, Antonia: 224, 225.
Bohuș, Ioan: 182, 200, 201, 218.
Bohuș, Ștefan: 224, 225.
Bohuș, Vladislav: 224.
Boitoş Olimpiu: *945*.
Bolintinul (*vezi* Niculescu-Bolintin, Gh.).
Bonnaz (Bonas), Alexandru: 222.
Borca, I.: *948*.
Borgovan: 506.
Borlea, familie: 185, 186, 730, *922*.
Borlea, Sigismund: 188, 206, 229.
Boroş: 201.
Boşcu (*vezi* Coşbuc, G.).
Bota, Moise: 82, 206.
Boteanu, Gheorghe: 69.
Botez, Corneliu: *900*.
Brahma: 475, 635, 663.
Bran, Petru: 225.
Brancovici, familie: 184, 738.
Brancovici, Sava: 184.
Brandză, Dimitrie: *956*.

Braunsdörfer, Johann: 345, 346, 348, 359.
Brătescu, Ioan (Iancu): 67, 114.
Brătianu, familie: 56, *925*, *932*.
Brătianu, I. C.: 111, 268, 271, 272, 294, 295, 302, 317, 442, 453, 472, 784.
Brătianu, Ion (Ionel) I. C.: 230, 308, 343, 352, 353, 354, 415, 478.
Brătianu, Vintilă: 357, 358, 409.
Brâncoveanu, familie: 765.
Brâncoveanu, Constantin: 447.
Breazu, Ion: *942*, *945*, *950*, *959*.
Brote, Aurel: 138, 275, 276, 278, 279.
Brote, Eugen: 111, 138, 268, 272, 275, 276, 279, 295, 353, *915*.
Brücke, Ernst: 25, 102, 125, 627, 629, *941*.
Brutus, Marcus Iunius: 566.
Bucălan: 187.
Bucevschi (Bucescu), Epaminonda: 53, 64.
Bucuța, Emanoil: *918*.
Buddha: 24, 25, 105, 475, 576.
Bujoreanu, I. M.: *958*.
Buliowski: 189.
Bumbac, Ion (Ioniță): 21, 48, 49, 50, 81, 108.
Bumbac, Vasile: 50, 57, 58, 113, *907*.
Burău: 201.
Burghelea, Nicolae (Nicu): 707, 708, 757.
Burian, Atanasie: 227.
Burlă, Matilda (*vezi* Cugler, Matilda).
Burlă, Vasile: 90, 280.
Buzdugan, Gheorghe: 404, 488.

C

Caius Marius (Mariu): 436.
Calmuschi, C.: *900*.
Camburopol, Anton: 430—433.
Cantacuzino, familie: 769.
Cantacuzino, Gr.: *906*.
Cantacuzino, Şerban: 447, 763.
Cantemir, Dimitrie: 450, 763.
Caragiani, Ioan: 51, 243.
Caragiale (Cargiali), I. L.: 15, 43, 89, 90, 93—97, 121, 128, 133, 141—143, 148, 150, 152, 156—168, 170—175, 300, 364, 387, 440, 480, 481, 519, 680, 709, 718, 734—736, 742, 743, 783, 784, *890—901*, *906*, *916—920*, *922*, *933*, *948—950*, *958*.
Caramfil: 477.
Cardaş, Gh.: *905*.
Carmen Sylva (*vezi* Elisabeta).
Carol de Lotaringia: 781.
Carol I: 161, 284, 286, 302, 308, 328—331, 361, 413, 446, 478, 479, 498, 516, 743, 824, 827, 828, 837, *930*.
Carol V.: 446.
Carol VI: 863.
Carp, P. P.: 271, 295, 425, 442, 479, 707, 708, *906*, *907*.
Catargiu, Alecu: 95.
Catargiu, Lascăr: 29, 95, 698, 785, *906*.
Caudella, Eduard: 59.

Călinescu, G.: *934*, *938*, *946*.
Cerchez, Chr.: 69.
Cernovici, Petre: 738.
Cezar (Caius Iulius Caesar): 436, 491.
Chendi Ilarie: *900*.
Chercea : 404, 476.
Chevalier, Michel: *942*.
Chibici-Revneanu (Rîvneanu), Alexandru: 35, 103, 132.
Chietraru: *913*.
Chirilescu, familie: 220.
Ciamurov, Iacob: 345.
Cicero (Cicerone), Marcus Tullius: 137.
Ciobanu, Petru: 190.
Ciocan, Ioan: 51.
Cioculescu, Şerban: *918*, *919*.
Ciolac, Cristache: 483.
Ciorăneanu, Petru: 476.
Ciorogariu, Roman (Romul): 262.
Cipariu (Ţipariu), Timotei: 42, 274, 386.
Circa, Ieremie: 169, 387.
Ciupercovici, Arcadie: 63, 257.
Ciurcu, Stere (Sterie) N.: 791.
Cîmpeanu, familie: 769.
Cîmpeanu, Petre M.: 169, 386.
Cîmpineanu, Ion: 446.
Cîrnat: 467, 471—474, 476.
Cleopatra VI: 436.
Coandă, Gr. T.: 476, 483.
Cocea, N. D.: 425.
Cocinschi, Ioan: 62.
Cocioba: 199.
Cociu, Alexandru: 508.
Codreanovici, familie: 441.
Comşa, Dimitrie: 141, 275.
Confucius (Confuciu): 24, 25, 105, 242, 294, 463, 475, 597, 620, 625, 660, *942*.
Constante, C. *937*.
Constantinescu, Barbu: 386, 732, *944*.
Constantinescu, Miron: *932*.
Constantini: 199.
Constantini, Dimitrie: 199.
Conta, Vasile: *913*.
Corbescu, George: 368, 375, 376, 378.
Cordina: 187.
Correggio (Antonio Allegri zis): 757.
Coroianu, Iuliu: 140.
Cornea: 199.
Cosma, Partenie: *893*.
Costachi: 129.
Costache (Costachi) — Epurcanu, Manolache: 29, 95, 785.
Costaforu, Constantin G.: 425, 455, 504.
Costinescu, Emil: 14, 119, 161.
Coşbuc, George: 15, 45, 138—155, 274, 275, 278, 387, 440, 734, 770, 772, *891—895*, *900*, *901*, *914—918*, *943*.
Crăciunescu, George: 220.
Crăiniceanu, Aneta: 348, 350, 352, 355, 356.
Crăiniceanu, Constantin: 350, 352—354, 357, 377, 406, 427.
Crăiniceanu, Grigore C.: 349, 350.
Craiovitza, Constantin: *944*.
Creangă, Constantin: 138, *913*.
Creangă, Ion: 39, 126, 134—138, 709, *892—895*, *900*, *912*, *913*, *946*, *949*.
Cristea, Miron: 269, 506.
Cristea, Nicolae: 83, 111, 138, 262, 268, 271, 275, *893*, *922*, *943*.

Cristescu, Gheorghe: 397–399, 405, 411, 470.

Crişanu, Ioan: 138, 141, 275.

Cunţan, Dimitrie: 138.

Cunţan, Maria: 138.

Cugler, Matilda: 28, 90, 92, 265.

Cuza, Al. Ioan: 221.

Cuza, Elena: 86.

D

Daicoviciu, Constantin: *932*.

Dan, Dimitrie: 63.

Dan, Pamfil (Pamfilie): 59, 61–63, 68, 76–78, 81, 113.

Dante Alighieri: 154, 398, 400, 410, 427, 433, *918*.

Davila, Carol: 271, 285, 294, 328, 444.

Darwin, Charles Robert: 632, 636, 640, 651, *942*.

Deák, Ferenc: 228, 229.

Decebal: 57.

Delavrancea, Barbu Ştefănescu: 148, *916*, *949*.

Descartes, René: 619, *941*, *942*.

Deutsch, I : 209.

Dianu, Romulus: *936*, *937*.

Dimitriu, Constantin D.: 357, 358, 379, 389.

Dinicu, Dimitrie: 120.

Diogene (Diogen): 168.

Dionisie, Miron: 129, 766, *910*.

Dobrescu, Aurel: 118.

Dobrogeanu-Gherea, Constantin: *900*.

Doda, Traian: 319, 327, 439.

Doicău: 201.

Drogli, Aglaea: 745, *951*.

Drogli, Ioan: 745, *951*.

Drumaru (*vezi* Moldovan, V. E.).

Dumba, Nicolae: 101.

Dumbrăveanu, Aurel: 107, 108, 116, *909*.

Dunca: 114.

Dunca, prefect: 376.

E

Elisabeta, regină (Carmen Sylva): 86, 129, 271, 302, 329, 330, 438, 824, 827, 828, 837.

Eminescu, Matei: *900*.

Eminescu, Mihai: 11–18, 20–21, 23, 25–34, 38–60, 64, 66–68, 70, 71, 75, 77–79, 81–85, 88–101, 103–110, 112–131, 133, 136, 139–142, 147, 149–151, 153, 154, 156–173, 175, 239, 241, 243, 244, 253, 264–266, 280, 284, 285, 288, 292, 294, 301, 310, 350, 361, 363, 387, 388, 397, 411, 439, 480, 510, 519, 605, 610, 611, 617, 687, 689–712, 714–719, 723, 734, 741–749, 757, 758, 761, 766, 768, 770, 781, 784–786, 788–791, *887–911*, *918–920*, *931*, *934*, *935*, *940*,

941, *943*, *946–948*, *950*, *951*, *953*, *955–957*, *961*.
Eminovici, Aglaea (*vezi* Drogli, Aglaea).
Eminovici, Gheorghe: 32, 33.
Eminovici, Gheorghe (Iorgu): 32, 745, *951*.
Eminovici, Henrieta: 745.
Eminovici, Ilie: *951*.
Eminovici, Nicolae: 32, 745, *951*.
Eminovici, Raluca: 22, 745.
Eminovici, Şerban: 32, 746, *951*.
Eminger, W.: 345–347.
Engelbrechten: 368, 379, 402.
Engelbrechten, fraţii: 361.
Engelbrechten, August: 346.
Eötvös, József: 82.
Esarcu, Constantin: 283.
Ettinger, Leo: 360, 364, 368.
Eugeniu (Eugen) de Savoia: 781.

F

Falkenhayn, Erich von: 450.
Feraru: 26.
Fercu, Mihai: 18, 19, 193, 584, 600, 660, 661, *949*.
Ferdinand I de Habsburg: 446.
Ferdinand I de Hohenzollern: 431.
Ferdinand III: 447.
Fichte, Johann Gottlieb: 24, 104, 628.
Filipescu, familie: 769.
Filotti, V.: 404, 472, 489, 490.
Flechtenmacher, Alexandru: 59.
Florescu, Ioan Em: 95.
Florescu, Ion (Jean) Th.: 357, 367.
Floru, Teodor: 505.
Forţu, Gr.: *900*.
France, Anatole: 15.
Francisc I: 192.
Franco: 358.
Franz Joseph I (Francisc Iosif I) de Habsburg: 199, 329, 413.
Frimu, I. C.: 397, 405, 411, *936*.

G

Gabilon, Ludovic: 103.
Gall (Gallu), Iosif: 206.
Galaction, Gala: 504, 505.
Gane (Ganea), N.: 861, *946*.
Garibaldi, Giuseppe: 212.
Gaster, M.: *913*.
Gavra, Alexandru: 199.
Găinaru: 467.
George V (Gheorghe), Frederic-Ernest-Albert: 361.
Georgescu: 348, 350.
Georgescu, Aneta (*vezi* Crăiniceanu Aneta).
Ghica, D.: 906.
Ghica, Grigore III: 185, 738, *922*.
Ghica, Ion: 39, 451, 709.
Ghiculeşti, familie: 875.
Giurescu, Const. C.: *958*.
Glaser, Iulius: 627, *941*.
Goga, Octavian: 153, *893*.
Gojdu, Emanoil: 228.

Goldiş, Ioan: 262.
Goldiş, Vasile: 505.
Golescu, familie: 56.
Görgey, familie: 224.
Görgey, Arthur: 182, 737.
Gorun, Ion (*vezi* Hodoş, Alexandru).
Gracchus, Caius Sempronius: 436.
Gracchus, Tiberius Sempronius: 436.
Grama: 201.
Grandea, Grigore H.: 121, *906*.
Grădişteanu, Ionel (Ionaş): 380—382, 384, 389.
Grămadă, Ion: *903*.
Gribovschi, Visarion: 62.
Griesebach, Eduard: 757.
Grigorovici, Codrat: *907*.
Grigoroviţa (Grigoroviţă), Vasile: 50.
Gross, fraţi: 476.
Grossmann, Saniel: 406, 418—420, 422, 423, 425, 441, 455, 457, 480.
Grozescu, Iulian: 206.
Gurban, Constantin: 83, 262.

H

Habsburg, familie: 214, 215, 738.
Hacman, Eugen: 62, 71.
Haralambie, Nicolae: 53.
Hartel: 359, 360, 368, 370, 371, 374, 376.
Hasdeu (Haşdeu, Haşdău, Hâjdău), B. P.: 281, 283, 320, 443, 687—694, 697—701, 703, 704, 706, 798, 799, *890*, *913*, *946*, *947*, *956*, *960*.
Haug: 345.
Hefter, Alfred: 477, *935*.
Hegedüs, Alexandru: 227.
Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: 104, 628.
Heine, Heinrich: *946*.
Heliade (Heliad, Eliad) Rădulescu, I.: 446, 697, 704, 706, 838, *933*, *947*.
Hemmen, Francis: 221, 222.
Herbart, Johann Friedrich: 725, *949*.
Hertz, A. de: 422.
Hildebrand: 371, 373, 377.
Hîrjeu, Constantin: 352, 354.
Hodoş, Alexandru: 143, 443.
Hodoş, Constanţa: 223.
Hodoş, Iosif: 206.
Hofer, Andreas (*vezi* Popea, Nicolae).
Hoffmann (Hofmann), Pál: 227, 231.
Hohenwarth, Carl Sigismund: 56.
Hopkins, Bob: 346, 347.
Horatius (Horaţiu), Quintus Flaccus: 453.
Horea (Horia): 24, 184, 185, 738, 867.
Horváth, Georgius Arpad: 365.
Hosanu (Hozanu), Ioan: 21, 51, 240, 264, 330, 613.
Hrtschka: 766.
Hume, David: *941*.
Hurmuzaki, Alexandru (Alecu): 61.
Hurmuzaki, Eudoxiu: 122—123, 279, 281—285, 293, 320, 328, 443, *905*, *910*.

Hurmuzaki, George: 61, 71.
Hübsch, Eduard: 394, 407.
Hyrtl, Joseph: 25, 102, 125, 239, 626, 628, 629, 647, 747, 748, *941, 951, 952.*

I

Iancu, Avram: 24, 188, 189, 223, 738, 739, 867.
Ianov, Ioan: *952.*
Ibrăileanu, G.: 717, *896, 897, 899, 900, 924, 925.*
Ignat, Mircea: 368.
Ihering, Rudolf von: 20, 53, 102, 239–241, 611, 613, *940, 942.*
Ilie: 776.
Iliescu, Dumitru: 425.
Ilinca (fiica lui Pătrașcu, Nicolae): 769.
Ioan, Ștefan: 356.
Ionescu, Fani: 751, 754.
Ionescu, I. D.: 751–755, *952, 953.*
Ionescu, Dumitru (Tache): 313.
Ionescu-Gion, George: 688, 690, 692, *947.*
Ionescu-Marița: 404, 487, 500.
Iorga, Nicolae: 309, 313, 351, 389, 394, 504–506, 517, *891, 923, 938, 947, 948.*
Iorgovici: 197.
Iosif II: 738.
Ispirescu, Petru: 39.
Istrati, Constantin I.: 68, **114.**
Istrati, Panait: 11–14, 16, *899.*
Iusth, Gyula: 227.
Ivacicovici, Procopie: 193, 196, 213, 255, 256, 262, 680.
Ivan: 724–728.

J

Jaeger, Gustav: 623.
Jarnik, Jan Urban: 238, *921.*
Jerpelea: 467, 468.
Jeszenszky, Alexandru: 317.
Jianu, Iancu: 806.
Jókay, Mór: 82.
Jürgens: 221.

K

Kalinderu, Ioan (Iancu): 302–308, 313–315.
Kállay: 224.
Kant, Immanuel: 24, 104, 105, 172, 510, 562, 611, 612, 614, 617, 619, 628, 634, *941–943.*
Karadžić, Vuk Stefanović: *910.*
Karnabatt, D.: 417, 421, 422, 424, 425, 426, 429, 441, 455–457, 480, 505, *962.*
Kautz, Gyula: 227.
Keresztényi, P.: 95.

Kirchen, F.: 345.
Kirileanu, G. T.: *906, 922*.
Kisfaludy, Sándor: 82.
Kogălniceanu (Kogîlniceanu), Mihail: 29, 56, 69, 71, 72, 80, 90, 271, 281, 284, 292–294, 302, 316, 320, 321, 443, 752, 784, *933*.
Kohan, inginer: 189.
Koinok: 187.
Königseg: 187.
Konitz, Jacques: 480.
Kossuth, Lajos (Ludovic): 212, 214, 228, 229, 269.
Kostaky (Costache), Lupu Nicolae: 404.
Kovách (Kovács), Ernö: 324, 325.
Krebs: 209.
Kremnitz, Mite: 29, 30, 129, 131, 448, 757, *910, 913*.
Kremnitz, Wilhelm: 29, 122, 129, 448, 757, 758.
Kremnitz, Georg-Titus: 448.
Kúnfy: 187, 209.

L

Lache: 467, 468, 474.
Lahovary, Al.: 94, 95, *906, 907*.
Lancaster, Joseph: 725, *949*.
Lao-Ţzî (Lao-Tse): 597, 620.
Laurian, D. A.: *913, 922*.
Layard, Austen Henry: 451.
Lazăr, Gheorghe: 300, 742.
Lăzărescu-Leconte (Lecanta), D.: 277.
Leibniz, Gottfried Wilhelm: *941*.
Lenin, V. I.: *927–929*.
Leonida, regele Spartei: 450.
Leonte, Constantin: 394, 508.
Leopold II: 413.
Lessing, Gotthold Ephraim: *946*.
Lewinski, Joseph: 103.
Lichtental, B.: 346.
Liciu, Petre 752.
Linde, Marius: 345, 359, 360, 371, 376, 379.
Liuba, Gruia: 227.
Löbel: 187, 209.
Löbel, Avram: 477.
Lombroso, Cesare: 463.
Lordul Palmerston (*vezi* Brote, Eugen).
Lovinescu, E.: 174, *920*.
Lucaci, Vasile: 51, 439.
Ludovic de Baden: 781.
Lugoşanu, I. C.: 300, 302.
Lungul, Roman Gheorghe: 234.
Luţă, Elie (Ilie, Ion): 58, 62, 68, 81, 113.

M

Macedonski, Al.: 240, *910, 956*.
Mackensen, August von: 477.
Magheru, familie: 53.
Maier, Nicolae: 51, 239.
Maior: 138.
Maior, Gheorghe: 385.
Maiorescu, Clara: 757.
Maiorescu, Titu: 30, 33, 59, 71, 78, 90, 93, 94, 104, 111, 119, 123, 128, 129, 137, 142, 148,

152, 160, 169, 243, 262, 264, 265, 267, 268, 271, 279–281, 285, 288, 292, 293, 298, 301, 302, 315, 316, 334, 438, 443, 479, 698, 699, 707, 708–710, 752, 757, *891*, *892*, *895*, *896*, *898–900*, 905–907, 910, 911, 913, 916–918, 922, 933, 943, 946, 953, 956, 960.
Maltus, Thomas Robert: 628, *942*.
Mandrea, Nicolae: 122, *910*.
Mangra, Vasile (Vichentie): 83, 262, 353, 731.
Maniu, I.: 140, 444.
Manliu, Elisa: 349.
Manliu, Ioan: 169, 286, 387, 440, *945*.
Manole, Diamandi: 110–112, 261, 262, 265–272, 279, *893*, *909*, *922*.
Manolescu, Aristița: 301.
Manolescu, Gr.: 300, 301.
Manu, Gheorghe: 95.
Marchizul de Villamarina (*vezi* Popp, George B.).
Marghiloman, Alexandru: 387, 425, 442, 479.
Maria, regină: 455.
Maria Terezia: 738. 863.
Marian, Simion (Simeon) Florea: 45.
Maroneanu, Vespasian: 68, 129.
Massoff, I.: *952*.
Marx, Karl: *930*, *931*.
Matei Basarab: 24, 447, 741, 763, 769, 781, 782, 865.
Matei Corvin: 24, 184, 738.
Mavrogheni, Petru: 95.
Mărăcine, Dumitru Teodor: 811.
Mărăcineanu: 477, 500.
Mărgărit, Apostol: 94.
Mărgineanu, Simeon: 274.
Mealcă: 467, 468.
Meixner, Karl Wilhelm: 103.
Meșotă, Ioan: 261.
Metaxa-Doro, George: 404, 476.
Mețianu, Ioan: 255, 256, 260.
Micescu, Dimitrie N.: 425.
Michelangelo, Buonarroti: 398, 433, 576, 667, 670–673.
Micle, Ștefan: 92.
Micle, Veronica: 28, 31, 92, 107, 123, 124, 129, 130, 265, 280.
Miculescu (Meculescu), Gheorghe: 227, 235.
Mihalache, I.: 517.
Mihai, nepot al lui Mihai Viteazul: 447.
Mihai Viteazul: 24, 70, 446, 447, 741, 758, 768, 781, 862, 875, *903*.
Mihályi (Mihali) de Apșa, Victor: 260.
Mille, Constantin: *938*.
Millo, Matei: 299, 746, 751, 752, *946*, *953*.
Millo, Petre: 95, 122.
Minar, Octav: *955*.
Mircea cel Bătrîn: 24, 701, 741, *958*.
Miron, Dionisie: 129, 766, *910*.
Misir: 404, 409, 410.
Mocioni, familie: 229, 296.
Mocioni, Anton: 200, 202.
Mohamed: 839.
Moldovan, Ion Micu: 274.
Moldovan (Drumaru), V. E.: 365.
Moldoványi: 187.
Moldoveanu, Leonte: 371, 373.
Mommsen, Theodor: 611.

Mora, Mihail G.: 425, 430.
Mora, Virgil G.: 425.
Morariu (Moraru, Morarul), Vasile (Vasilică): 62, 63, 68, 76—78, 81, 113, 277, 791.
Morarovici (familie): 441.
Moritz, familie: 240.
Morţun, Vasile G.: 357, 358, 379.
Moscovici, Ilie: 411.
Motzoi (Moţoiu), Ion: 361.
Munteanu: 303.
Munteanu, Gavril: 386.
Munteanovici, familie: 441.
Mureşanu, Andrei: 51, 759.
Mureşanu (Murăşanu), J: 101, 106, 109, 111, 266.
Mureşianu, Aurel: 271, 272, 274.
Muscă, Petru: 234.

N

Napoleon I Bonaparte: 18, *946*.
Naum, A.: *918*.
Neculae: 370.
Naie: 775, 776.
Neagoe (Neagoie), Ioan: 51, 272, 274.
Neagoe, Ştefan: 386.
Negoiţă: 461, 475.
Negreanu, N.: 425.
Negruzzi, C.: 39, 441, 763.
Negruzzi, Iacob: 59, 71, 78, 84, 94, 128, 241, 255, 263, 265, 292, 293, 302, 303, 688, 707, 708, 710, *889*, *892*, *905*, *906*, *946*, *952*.
Neniţescu, Dimitrie: 404, 431, 476, 502.
Neniţescu, Ion: *946*.
Netea, Vasile: *937*.
Nica, Theodor (Toader): 21, 51, 68, 126, 132, *905*.
Nicoară, Moise: 192, 413.
Nicolae II Pătraşcu: 447, 769.
Nicolau, Şt.: 477.
Niculescu-Bolintin (Bolentin), Gh.: 345, 348, 389, 390, 391, 394, 402, 409, 416, 418, 419, 421, 422, 424, 426, 428, 491, 492, 498, 513.
Nistor: 493.
Nistor (medic): 201.
Nistor, Iosif: 201.
Nosdrovitzki: 190.
Nottara, Constantin: 301.
Novitzki: 190.

O

Odobescu, Al.: 39, 90, 281, 284, 286, 300, 302, 320, 387, 440, 443, 709, 763, 857, *933*.
Ollănescu, Dimitrie (Mitică): 298, 299, 300.
Onciul, Dimitrie: 394.
Oncu, Nicolae: 51, *907*, *915*.
Opitz, Martin: *914*.
Oprişan, I.: *961*.
Orăscu, Al.: 283.
Orleanu, G.: *900*.
Ottetelişanu (Otteteleşanu), Ioan: 302, 757, 768—770.

P

Panu, Gheorghe: 697, 701, 705, *896*, *897*, *899*, *900*, *947*.
Papinianus, Aemilius: 611.
Papiu-Ilarian, Alexandru: 82, 206.
Papuc: 467.
Pascaly, Mihail: 299, 751, *898*.
Pascu, Ştefan: *932*.
Paskievici, Ivan Fiodor: 182, 325, 737, *927*.
Pater Ambrosius (*vezi* Cristea, Nicolae).
Patraşcanu, D. D.: 476, 483, 487, *924*, *925*.
Pauler, Teodor: 250.
Pauthier, Guillaume: 294, *925*, *942*.
Pavelescu, Cincinat: *948*.
Păucescu, Grigore: 95, 128, *900*.
Pârvu, familie: 187.
Pellico, Silvio: *938*.
Perieţeanu, I. Gr.: 425, 427, 430, 443, 446, 453.
Perlea: 101.
Perugino, Pietro Vannucci zis: 672.
Pervain, Iosif: *954*.
Pestalozzi, Johann Heinrich: 640, 725, *942*, *949*.
Petcovici: 194.
Petőfi, Sándor: 82, 214, 215, 222, *946*.
Petrarca, Francesco: 154, *918*.
Petrescu, Camil: *898*–*900*.
Petrino, Dimitrie: 104.
Petru cel Mare: 353.
Petru cel Şchiop: 446.
Petru Rareş: 446.
Philips, Georg: 239.
Pipoş, Pompiliu: 139, *943*.
Platon: 24, 25, 217, 527, 611, 712, *942*.
Pogor, Vasile: 59, 71, 78, 707, 708.
Pompei, Cneius Pompeius Magnus: 436.
Pompiliu, Miron: 28, 90, 253, 265, 280, *905*.
Pop: 189.
Pop, Emil: 189, 599–601.
Pop, Emil (medic): 303.
Pop, Gheorghe: 189.
Pop, Ghiţă (*vezi* Popp, George B.).
Pop, Iuliu: 345, 388.
Pop Ciceo (Ciceu), Ștefan: 506.
Pop de Băseşti, Gh.: 214.
Pop Florentin, Ion: *907*.
Pop, Gramen V.: 797, 798, *956*.
Pop Marţian, C.: *958*.
Pop Păcurar, Corneliu: 139, 274, 318.
Popa, G.: 915.
Popa, Gheorghe: 188, 199, 208, 212.
Popasu (Popazu), Ioan: 255, 262, 267.
Popea, Nicolae: 111, 138, 255, 262, 268, 275, 478.
Popescu, I.: *946*.
Popescu, Ilie: 305.
Popescu, N. D.: 797, *956*.
Popescu, Simeon: 138, 275.
Popescu-Nasta, Liviu: 365.
Popilian, N.: 277.
Popovici, familie: 441.
Popovici (avocat): 358, 371.
Popovici (pantofar): 411.
Popovici, A. C.: 406, 478, *893*, *926*, *927*.

Popovici, B. G.: 101.
Popovici, Mihai: 505.
Popovici, Sigismund: 188, 189.
Popovici-Barcianu, Daniil: 51, 138, 141, 275, *908*.
Popp, George B.: 111, 268, 272.
Pora, N.: *962*.
Pranger, A.: 346.
Priessnitz, V.: 330.
Puchta, Georg Friedrich: 611.
Pursch, O.: *948*.
Pumnul, Aron: 42, 83, 147, 712.

R

Rabinache: 680.
Racoviță, Felicia: 297.
Radovici, familie: 431.
Radu Paisie: 446.
Radu Șerban: 447.
Rafael (Raffaello Sanzio): 149, 222, 605, 632, 670—673, 685, 686.
Rafail: 348, 370.
Rákóczi, Francisc: 24.
Ranetti, George: 433.
Rau, Karl Friedrich: 628, *942*.
Rădulescu-Pogoneanu, I. A.: 47, 48, 84, 98, 104, 108, 109, 117, *902*.
Răceanu, C.: 285, *922*.
Renney (Renei), Oreste: 66, 68, 72, 73, 79.
Reinhold, Hugo: 349.
Reschowsky, Carol: 361.
Richthoffen, Emil Karl Heinrich von: 451.
Rietz, Gustav: 363—365, 368, 370, 410, 427.
Rietz, Gustav, fiul: 363.
Rocher, Wilhelm: 628, *942*.
Roico, Andrei: 321.
Rokitansky, Carol baron de: 613.
Roman, Al.: 229, 712, 782.
Roman, Ronetti: 95, 121.
Romanescu, Aristizza: 751.
Romanescu, I. A.: 751, 754, 755.
Romanov, Nicolae II: 837.
Romanul (Roman), Miron: 253, 255, 256, 259, 260, *893*.
Romulus: 566.
Rosental: 477.
Rosetti, C. A.: 56, 383, 785.
Rosetti, Radu: 425, 471.
Rosetti, Teodor: 123, 128, 129, 271, 281, 293, 302, 320, 321, 425, 443, 707, 708, 757.
Rossi, Ernesto: *952*.
Rousseau, Jean-Jacques: 640, 797, *889*, *942*.
Rudolf II: 446, 447.
Rudow, Wilhelm: 687, 688, *946*, *947*.
Rujinski, Nicolae: 488, 494.
Rusu, Ioan: 199.
Rusu, Iosif: 729.
Rusu-Șirianu, Ioan (Niță): 139, 729—733, 737—739, 740, *950*, *958*.

S

Sadoveanu, Mihail: *949*.
Salm-Reifferscheidt, Nicolaus: 781
Savel, Vasile: *937*.
Say, J. B.: 628, *942*.

Săteanu, C.: *906*.
Sbiera, I. G.: *946*.
Scaevola, Caius Mucius: 57.
Schäffle, Albert: 239.
Schelling, Friedrich Wilhelm: 104, 628.
Schopenhauer, Arthur: 24—26, 91, 104, 105, 242, 294, 407, 463, 475, 510, 562, 563, 574, 597, 598, 611, 618, 623, 632—636, 638—640, 651, 671, 703, *941—943*.
Scipio (Scipione), Publius Cornelius Scipio Aemilianus Africanus minor: 472.
Scotus Viator (*vezi* Seton-Watson, Robert William).
Scriban, Filaret: 71.
Scurtu, Ion: *957*, *962*.
Seneca, Lucius Annaeus: 491.
Serb, frații: 210.
Serb, Ema: 230.
Serb, Gheorghe: 83, 215—217, 223, 228, 230, 235.
Serb, Gherasim (Sima): 210, 211, 215, 262, *904*.
Serb, Nica: 210, 223.
Serb, Teodor: 208.
Sergies, R.: 338—345, 348, 359, 369.
Seton-Watson, Robert William (Scotus Viator): 353, 515.
Sfetea, C.: 143, *916*.
Shakespeare, William: 836.
Sima, Grigore al lui Ioan: 39.
Simionescu-Râmniceanu, Marin: 476, 483.
Simtion, Constantin: 35.
Sipsomo, Constantin M.: 371.
Sirbu, Gherasim (*vezi* Serb, Gherasim).
Slavicesti, Slavitești: 441, 730, *922*.
Slavici, Elena: 19, 26, 186, 191—193, 209, 224, 332, 568, 583—591, 600, 607, 608, 621—623, 642, 643, 721, 731.
Slavici, Eleonora: 296, 297, 314, 324, 333—335, 340, 418, 419, 440, 458, 484, 494, 506, *937*, *945*, *954*.
Slavici, Fulvia: 356, 357, 482, 484.
Slavici, Ilie: *949*.
Slavici, Ioan: 58, 98, 111, 217, 268, 284, 296, 298—301, 312, 315, 339, 349, 357, 364, 410, 424, 426, 433, 435, 441, 442, 447, 454, 457, 503, 505, *956*, *957*.
Slavici, Lavinia: 349, 355—358, 367, 379, 380, 389, 427.
Slavici, Livia: 488.
Slavici, Maria: 18, 19, 591, 602, 622, 623, 642.
Slavici, Savu: 19, 198, 211, 239, 332, 583, 584, 585, 591, 607, 623, 642, 643, 721.
Slavici, Titus: 296, 390, 402.
Smântânescu, Dan: *915*.
Smith, Adam: 628, *942*.
Socec, Ioan V.: 282, 512, *944*.
Socor, Emanuel: 425.
Soliman II (Suleiman): 184.
Spencer, Herbert: 647, 648, 651, 656, *942*, *943*.
Spinoza, Baruch: 24, *941*.
Stamati, Neculai C.: 50, 243.
Stanca, soția lui Mihai Viteazul: 758, 768.

Starhemberg, Ernst Rüdiger: 781.
Stănescu, Mircea B.: 206, 245.
Stefanelli, T. V.: 63, *919*.
Stein, Lorenz: 20, 53, 102, 239, 242, 626–628, *941*.
Stere, Constantin: 389, 476.
Steriadi: 425.
Stern, M.: 477.
Stoicescu, Constantin I.: 277.
Stoicescu, George I.: 277.
Strajanu: 498.
Strajanu, Mihail: 169, 498, *907*.
Stroici, Luca: 441.
Struțeanu, Scarlat: 482, 483, *937*, *954*.
Sturdza, Dimitrie (Mitiță) A.: 271, 281–283, 294, 297, 302–305, 307, 308, 313, 320, 321, 353, 361, 442, 443, 519.
Sulcină, Adrian: 432.
Sulla, Lucius Cornelius: 436.
Széchenyi, István: 215.
Szilágyi: 184.
Szögyenyi, familie: 224.
Szöke Magyarosy, Ecaterina: *911*.
Szugyányi: 224.

Ş

Şaguna, Andrei: 83, 111, 191, 193, 213, 215, 228, 254, 255, 259–262, 268–271, 273, 292, 295, 329, 397, 441, 478, 713, 731, 788.
Şăineanu, Lazăr: 687, 688, 692, *947*.
Şandor, Alexandru: 199.
Şandor, Iosif: 213, 214, 229.
Şeptilici, Ilie: 441.
Şontorogul, Nică: 225.
Ştefan cel Mare: 24, 32, 52, 57, 66, 88, 131, 443, 701, 741, 781, 798, 808.
Ştirbei, Alexandru B.: 29, 698.
Şumitzki: 190.
Şurculescu-Cernăuțeanu, I.: 390–392.

T

Tabajdy, Károly: 245, 246, 250–253.
Tagore, Rabindranath: 13.
Tales: 475.
Tancu, Paul: 51.
Tanțilichi (*vezi* Crăiniceanu, Constantin).
Tasso, Torquato: 154, *918*.
Tătaru: 335.
Tălăşescu, Alexandru: 223.
Tăutu (*vezi* Grossmann, S.).
Teacă: 467.
Teclu, D.: 282, *944*.
Teclu, Nicolae: 55, 102, 109, 111, 125, 266, *908*, *946*.
Tenhof: 476.
Teodorescu, G. Dem: 67, 70, 72, 74, 114, *902*.
Teodorescu, Gheorghe: 398, 411.
Teodorescu-Arghezi (*vezi* Arghezi, Tudor).
Teodorescu-Branişte, T.: *896*.
Teodorescu, Dem.: 422, 425, 455, 457, 458, 462, 480, 485, 487, 492, 493, 496, 501, 504–506.

Thiel: 96, 156.
Tisza, Koloman: 228, 229, 258, 326, 331.
Tocilescu, Grigore: 67, 68, 114, *902*.
Thökölyi, Emeric: 24.
Tököly, Sava: 193.
Toma: 52, 79.
Tomescu, D.: *948*.
Torouţiu, I. E.: *889*, *892*, *905*, *913*, *946*, *950*, *952*, *953*.
Traian, Marcus Ulpius: 57, 385, 668, 674, 863.
Trefort, August: 222.
Tschopp, Pelagie: 224.
Tuhutum: 862.
Türr, Ştefan: 212.

U

Ungurianu, Emanoil: 227.
Urbany: 220.
Urechiă: 383, 384.
Urechiă, Alceu: 383.
Urechiă, Vasile Alecsandrescu: 298, 299, 302, 798, 799, *956*.

V

Vaida-Voevod, Al.: 444.
Valerian: 187.
Vancea, Ioan: 260, 274.
Vasilescu-Vasia (Vasilescu), Gheorghe: 398, 411.
Vasilie: 776.
Vatamaniuc, D.: *905*, *911*, *915*, *928*, *951*.
Vârgolici, Ştefan: 441.
Ventura: 358.
Verdeş, Al.: *953*.
Vergiliu (Virgiliu): 400, *889*, *934*, *936*.
Veronese, Paolo Caliari: 632, 669.
Verordung (*vezi* Bechnitz, Ioan).
Verzea, familie: 471, 477, 478.
Verzea, Victor: 404, 406, 416, 428, 457, 471, 477–479, 493, 496, 498, 499, 502, 503.
Vianu, Tudor: *897*, *899*, *900*.
Viciu, A.: *945*.
Vintilescu, Virgil: *954*.
Vlad Ţepeş: 24, 702.
Vlahuţă (Vlăhuţă), A.: 148, 150, 152, 716, 718, *900*, *916*, *948*, *960*.
Vlădescu, Nicolae: 409, 492.
Voinescu, Romulus: 355, 357, 371, 374, 380, 381, 383, 387, *937*.
Voinovici: 187.
Vörösmarty, Mihály: 82.
Voştinari, Dimitrie (Voştinar, Avram): 203, 206, 725, *922*, *949*.
Vrana: 769.
Vrînceanu: 355.
Vuchetich: 221.
Vulcan, Iosif: 298, 812, *895*, *946*, *959*, *960*.

W

Wagner, Iosef: 103.
Weiss: 96, 156.
Weisrörtel, H.: 476.
Wells: 515.
Welner, Amelia: 300, 301.
Wentzel, Gustav: 227.
Wilhelm II: 331.
Wilhelm IV, Friederich: 451.
Witte, William A.: 451.
Wolff, Christian: *941*.
Wolter, Charlotte: 103.

X

Xenopol, A. D.: 68, 71, 114, *913*, *946*, *960*.

Z

Zambaccian, K. H.: *935*.
Zamfirescu, Duiliu: *917*, *960*.
Zápolya, Ioan: 24.
Zimmermann, Robert: 626, *940*, *941*.
Zografi: 346.
Zorand: 51, 187, 190.

II. INDICE DE NUMIRI GEOGRAFICE ȘI ISTORICE

A

Abrud: 186, 196, 226, 752, 867.
Acina: 872.
Africa: 13.
Agrij: 182.
Alexandria (Egipt): 362, 682.
America: 13, 106, 109, 234, 266, 362, 373, 415, 525, 528.
Ancona: 667, 675.
Anglia: 308, 354, 362, 377, 415, 451, 452, 515, 517, 525.
Apenini: 674, 675.
Arad: 45, 82, 83, 94, 181, 184, 186, 188–190, 193, 195, 197, 199, 206, 208–210, 213, 218–220, 222–227, 233–236, 245, 246, 249, 252, 256, 262, 264, 273, 277, 288, 292, 350, 353, 413, 444, 521, 608, 609, 707, 730, 731, 733, 737, 738, 752, 789.
Arăniag: 182.
Ardeal: 94, 105, 110, 116, 169, 185, 192, 200, 213, 215, 219, 229, 254, 255, 261, 264, 265, 268–270, 272–274, 293, 295, 310, 317, 329, 343, 351, 363, 447, 478, 486, 518, 520, 525, 526, 713, 730, 738, 740, 751, 789, 862–864, 866–869.
Argeș: 768, 778, 875.
Arieș: 862, 871.
Arnota: 865.
Asia Mică: 13, 224, 361, 362, 384.
Atena: 174, 354, 527.
Athos (Sfîntul Munte): 849.
Austria: 26, 56, 213, 228, 255, 296, 362, 525.
Austro-Ungaria: 297, 310, 353, 524, 712, 782.
Azuga: 874.

B

Babele: 871.
Bagdad: 362.
Bahlui: 91, 166.
Baia-de-Aramă: 864.
Baia-de-Arieș (Ofenbaia): 226, 862.

Baia-de-Criş: 186, 223, 752, 867.
Baia-Mare: 226, 866, 867.
Baia-Sprie: 226, 866.
Balcani: 87.
Banat: 94, 100, 105, 192, 196, 218, 229, 237, 254, 310, 520, 526, 712, 730, 744, 746, 789, 862.
Bánhegy: 184.
Basarabia: 51, 60, 497, 505, 520, 525, 526, 762.
Baziaş: 864.
Băile-Herculane: 864.
Băneasa: 303, 757, 796, 875.
Beiuş: 18, 50, 83, 184, 712, 745, 862.
Belgrad: 515, 738.
Berlin: 52, 71, 104, 114, 362, 386, 449, 746.
Bihor: 223, 871, 872.
Biserica-Albă: 218.
Bistriţa (Muntenia): 864, 865.
Bizanţ: 481.
Blaj: 18, 22, 50, 51, 83, 109, 143, 260, 274, 413, 712, 713, 744, 745.
Bodrog: 197, 198, 212.
Boemia: 273, 859.
Boiţa: 863.
Bologna: 632, 667, 670, 674.
Bolzano: 446.
Borleşti: 185.
Borsec: 868.
Bosfor: 813.
Botoşani: 51, 132, 358, 746.
Brad: 186, 223, 752, 867, 875.
Bragadiru: 875.
Bran: 867, 873.
Braşov: 51, 83, 100, 110, 111, 112, 255, 261, 262, 266–269, 272, 273, 277, 278, 299, 521, 707, 791, 868.
Brăila: 112, 146, 266, 301.
Breţcu: 869.
Brindisi: 362.
Bruck an der Leita: 26, 238, 610.
Brühl (Hinter-Brühl): 264, 265.
Bucegi: 450, 868, 870, 873.
Buciumi: 226.
Bucovăţ: 498.
Bucovina: 22, 50, 56, 59–62, 64–66, 71, 78, 80, 83, 94, 100, 105, 113, 116, 169, 277, 282, 284, 310, 497, 520, 525, 526, 744, 762, 789.
Budapesta: 19, 20, 52, 202, 224, 226–232, 236, 240, 241, 269, 277, 321, 326, 327, 329, 331 478, 497, 515, 563, 573, 578, 608, 732, 781.
Bucureşti: 22, 29, 46, 50, 52, 53, 67, 85, 88, 93, 112, 114, 117, 118, 120, 123, 126–129, 132, 137, 138, 142, 148, 156, 230, 260, 266, 267, 271, 272, 274, 277, 281, 284, 285–287, 292, 293, 295, 298, 301, 303, 309, 311, 319, 321, 328, 329, 331, 334, 336, 349–352, 358, 361, 362, 367, 369, 385–388, 391, 404, 421, 423, 427, 431, 443–445, 448, 449, 451, 457, 460, 470, 477, 478, 485, 489, 493, 497, 512, 515, 521, 608, 669, 676, 677, 710, 730–732, 741, 744, 746, 752, 754, 757, 758, 765, 768, 769, 773, 781, 783,

788, 789, 795, 796, 800, 825–828, 871, 874.
Bucureşti (comună): 186.
Bulgaria: 352, 384, 415, 813.
Buşteni: 166, 359, 865, 871, 873, 874.
Buteni: 186, 752.
Buzău: 371, 376.

C

Cairo (Cair): 352, 532.
Calafat: 827, 828.
Camposanto: 398, 433.
Capnic: 226, 866.
Capodimonte: 667, 675, 684.
Capu-Coastei: 869.
Caracal: 472.
Caraiman: 865, 871–873.
Caransebeş: 94, 184, 218, 255, 256, 262, 273, 277, 506, 791, 867.
Caraş: 253.
Carei: 225.
Carlowitz (Carlovăţ): 193, 256, 353, 738.
Carpaţi: 51, 87, 106, 181, 291, 331, 350, 351, 353, 441, 450, 505, 674, 714, 762, 842, 866, 867, 869, 870, 873.
Carpaţii Apuseni: 210, 273.
Carpaţii Meridionali: 867.
Carpaţii Răsăriteni: 861, 871.
Cartagina: 362.
Caserta: 675.
Căldăruşani: 757.
Călugăreni: 57, 758, 768.
Cărpiniş: 44.
Ceahlău: 869.
Cehoslovacia: 415.
Cermei: 182.
Cernavodă: 361, 362.
Cernăuţi: 50, 53, 59, 61–64, 71, 88, 94, 521, 707, 713, 744, 745.
Cernica: 757, 875.
China: 105, 294, 660, 663.
Chişinău: 521.
Chişinău Criş: 752.
Chitila: 875.
Ciaba: 182, 210.
Ciacova: 221.
Cibin (Ţibin): 139, 864, 872.
Cîcărau: 182.
Cindrel: 139, 864, 872.
Ciorogîrla: 875.
Cişmigiu (Cişmegiu): 122, 677, 795, 800.
Ciucea: 862, 867.
Cîineni: 863, 868.
Cîmpia arădană (Cîmpia): 186, 196.
Cîmpina: 398.
Cîmpul Libertăţii (Blaj): 57.
Cîmpulung: 827, 828, 868, 869.
Cîmpulung Moldovenesc: 45.
Cîmpuri: 857.
Cîrsteşti: 869.
Cladova: 182, 234, 282, 864.
Clocotici: 868.
Cluj: 139, 140, 226, 284, 299, 317–319, 521, 862, 875.
Colentina: 380, 405, 875.
Colonia: 476.
Comarnic: 868, 874, 875.
Constantinopol: 358, 451, 515, 830.
Constanţa: 361, 362.

Copăceni: 875.
Coposul: 183, 184.
Copou: 91, 166.
Copșa: 143.
Cotroceni: 337, 338, 765, 874.
Covăsinț: 182.
Cozia: 863.
Craiova: 112, 146, 266.
Criș, Crișuri: 181, 182, 185, 186, 196, 520, 752, 789, 862, 871, 872.
Crișul Alb: 181, 182, 185, 226, 737, 752, 867, 872.
Crișul Negru: 182, 185.
Crișul Repede: 862, 867.
Croația: 237, 273.
Crucea-de-Jos: 333.
Crucea-de-Sus: 333.
Csik Szt. Domokos (*vezi* Sîndominic).
Cumlăuș: 232–236, 239, 240, 244.
Curtea-de-Argeș: 868.
Cuvin: 182, 208.

D

Dacia: 184, 738.
Dalmația: 237.
Danemarca: 836.
Dealul Filaretului: 765, 768.
Dealul Mitropoliei: 765.
Dealul Spirii: 765.
Debrețin (Dobrițin): 118, 188, 225, 738.
Dej: 226.
Detunata: 226, 862.
Deva: 738, 862.
Ditrău (Ditro): 868.
Dîmbovicioara: 865, 870.
Dîmbovița (județul): 765, 768, 778, 874.
Dobrogea: 353, 361.
Doftana: 498, 504.
Domnești: 291, 303, 315, 332, 333, 337, 340, 343–346, 348, 350, 355, 357–360, 367, 368, 371, 375, 376, 379, 392–394, 402, 406, 408, 461, 476, 499, 513.
Dornești (Hadikfalva): 63, 68, 71, 88.
Dragoslavele: 450, 869.
Drauș: 182.
Dudești: 386, 757, 874, 875.
Dumitrana: 773.
Dunărea: 51, 94, 106, 181, 236, 291, 322, 323, 326, 367, 387, 443, 824, 864, 865.
Dunărea-de-Jos: 483.
Dund: 182.

E

Egipt: 224, 358, 361, 576.
Elöpatak (*vezi* Vîlcele).
Elveția: 351, 510, 519, 859.
Epir: 277.
Europa: 13, 106, 173, 215, 297, 362, 451, 515, 521, 529, 720, 864.

F

Făget: 184.
Fericeni: 234.
Filaret: 768, 874.
Florenţa: 35, 149, 174, 588, 668, 859.
Floreşti: 122, 123.
Florica: 367, 442.
Foggia: 667.
Franţa: 69, 352, 362, 377, 415, 451, 452, 481, 515, 517, 525.
Furnica: 873.

G

Galaţi: 99, 112, 146, 266, 358, 477.
Galiţia: 329.
Galşa: 182, 210.
Germania: 90, 113, 241, 273, 275, 353, 757, 790.
Gherla: 226.
Ghioroc: 182.
Ghiula: 752.
Giurgiu: 361.
Giurgiu (*vezi* Gurghiu).
Golotreni: 863.
Gorăslău: 862.
Graefenberg: 330, 613.
Graz: 52, 224.
Grădina-cu-Caii: 766, 811.
Grădişte: 867.
Grecia: 14, 859.
Gura-Rîului: 872.
Gurghiu (Giurgiu): 868.

H

Hadikfalva (*vezi* Dorneşti).
Haga: 431.
Hamburg: 362.
Hanovra: 361.
Haţeg: 185, 867.
Hălmagiu (Hălmaj): 186, 223, 752, 867, 871, 872.
Herăstrău: 385, 677, 765, 796.
Herculaneum (Herculanum): 667, 684.
Hodiş: 210.
Hohenheim: 372.
Hordou (Hordău): 140.
Horez: 864, 865.
Horlea: 184.
Huedin: 862.
Hust: 184.
Huşi: 365.

I

Ialomiţa: 345, 365, 375, 376, 778, 865, 869, 873.
Iaşi: 28, 52, 69, 79, 82, 84, 88, 90, 93, 107, 108, 112, 114,

117, 121, 126, 130, 131, 158, 166, 168, 253, 263, 265, 266, 280, 281, 287, 293, 316, 431, 710, 741, 789, 799, 809.
Imperiul Roman: 576.
India: 362, 663.
Ineu: 184.
Innsbruck: 329.
Italia: 113, 132, 134, 154, 362, 667–670, 673, 674, 675, 809, 859.
Iţcani: 63.

J

Jepii: 873.
Jilava: 344, 406, 416, 875.

K

Karlsbad: 146.
Kiskut: 184.
Kisilrmac: 362.
Kopasz (*vezi* Coposul).

L

Lăpuş: 226.
Lepşa: 869.
Liège: 53.
Lipova: 184, 206, 752.
Lipsca: 52, 261.
Liverpool: 362.
Lombardia: 82, 211.
Lomniş: 106, 291, 443.
Lotru: 863, 865, 872.
Lucaci: 45.
Lugoj: 184, 218.
Luminoasa (*vezi* Şiria).
Lupşa: 862.

M

Macedonia: 51, 94, 277.
Madrid: 799.
Maramureş: 789, 866.
Marea Adriatică: 667.
Marea Mediterană: 362.
Mateiaş: 869.
Măcău: 751, 753, 754.
Măderat: 181, 182, 327.
Măgurele: 284, 288, 302–305, 307, 309, 312, 314, 315, 349, 351, 506, 520, 757, 758, 768–771, 773, 774.
Mărăşeşti: 334, 429, 450.
Mehadia: 766.
Mesopotamia: 361.
Mezeş: 862, 867.
Milano (Milanul): 632, 859.
Miniş: 181, 182, 327.
Mişca: 182.
Mocca: 27.

Mccrea: 181, 182.
Mogoaje: 226, 867.
Moldova: 22, 32, 50, 64, 65, 68, 69, 70, 71, 72, 78, 86, 169, 185, 746, 861.
Moravia: 273.
Moroieni: 865, 869, 871.
Moscova: 354, 388.
München: 145—147, 373.
Muntele Craiului: 865.
Muntele Găina: 184, 223, 867, 870, 872.
Muntele Mare: 871.
Muntele Păduchiosul: 869.
Monte Pincio: 668.
Muntele Rotunda: 866.
Muntele Suru: 873.
Muntenia: 105, 169, 274, 742, 744, 868.
Munţii Abrudului: 872.
Munţii Apuseni: 52, 738, 752, 862, 871, 872.
Munţii Ciucului: 868.
Munţii Coziei: 849, 863, 868.
Munţii Rodnei: 140.
Munţii Sibiului: 864, 872, 873.
Munţii Vrancei: 869, 872, 874.
Mureş (Murăş): 51, 181, 193, 196, 197, 198, 212, 219, 526, 737, 752, 862, 863, 868, 870.
Muscel (Musceli): 868, 870.

N

Nagy-Körös: 218.
Nămăieşti: 869.
Năsăud: 45, 51, 83, 94, 100, 142, 143, 147, 148, 262, 273, 277, 299, 318, 707, 791.
Neamţ: 185, 738.
Neapole (Neapoli): 667, 668, 670, 675—677, 680, 681, 682, 684, 685, 859.
Negoiu: 870, 873.
Negrileşti: 870.
Nistru: 131, 353.
Novaci: 864, 865.
Nyerges: 184.
Nyiregyháza: 225.

O

Oceania: 13.
Ofenbaia (*vezi* Baia-de-Arieş).
Olt: 184, 863, 865, 868, 870.
Oltenia: 53, 185, 769, 864.
Olteţ: 865.
Oradea-Mare: 92, 184, 253, 255—257, 263, 264, 288, 292, 293, 299, 521, 862.
Orczidorf: 219.
Omul: 865, 872, 873.
Orient: 368.
Oul: 184.

P

Padova (Padua): 667, 670, 674.
Panciova: 87, 218.
Panciu: 333, 334, 336, 374, 387, 455, 513.
Paris: 52, 86, 300, 452, 799, 859.
Paros: 757.
Pasărea: 757, 875.
Paşcani: 869.
Păltiniş: 139.
Păuliş: 246, 251.
Pecica: 186, 197.
Peninsula Balcanică: 451.
Pesta (*vezi* Budapesta).
Peştera Dîmbovicioarei: 865.
Peştera Ialomiţei: 865, 871, 873.
Peştera Polovraci: 865.
Petersburg: 354.
Petroşeni: 347.
Piatra-Arsă: 873.
Pisa: 398, 433.
Piteşti: 477.
Pîncota: 182, 186, 195, 198, 207, 209, 752.
Ploieşti: 112, 266.
Plumbuita: 386, 875.
Poarta-de-Fier: 867.
Podgoria: 45, 181, 188, 208, 234, 246, 752.
Poiana-Coştilei: 873.
Poiana-Mărului: 869.
Poiana-Regelui: 865.
Poiana-Ţapului: 873.
Polonia: 859.
Polovraci: 864, 865.
Pompei: 667, 675, 684.
Popeşti: 874.
Port Said: 362.
Portici: 678.
Praga: 354, 408.
Prahova: 874.
Prahoviţa: 873.
Predeal: 867, 874.
Pressburg: 740.
Prusia: 451.
Prut: 51, 106, 291, 352, 443.
Pucioasa: 865, 869.
Putna (Suceava): 47, 49—53, 58—60, 63—69, 71, 72, 74, 77, 78, 80, 81, 84, 85, 88, 98, 101, 103, 105, 107—110, 112, 113, 115—117, 119, 132, 241, 244, 257, 261, 262, 264, 266, 291, 294, 295, 315, 316, 511, 713, 714, 741, 763.
Putna (Vrancea): 857, 870.

R

Racoviţa: 873.
Radna: 182, 196, 197, 207, 209, 863.
Rarău: 807, 869.
Răcoasa: 857.
Rădăuţi: 63, 64, 66, 78.
Răşinari: 112, 266.
Rătezat: 867.
Războieni: 57.
Resina: 684.
Rîmnicu-Vîlcea: 864.
Rîul-Vadului: 863.
Robeşti: 863.
Roma: 57, 206, 362, 436, 566, 667, 668, 682, 685, 859.
Româneşti: 234.
România: 14, 15, 49, 56, 58, 60, 72, 83, 85, 90, 94, 112, 114,

115, 127, 173, 174, 213, 214, 252, 257, 264, 265, 273, 274, 277, 279, 285, 286, 292, 309–312, 313, 334, 340, 351–353, 354, 368, 371–373, 377, 398, 415, 429, 451, 452, 455, 486, 490, 497, 512, 516, 517, 520, 521, 523, 525–528, 713, 714, 731, 732, 739, 740, 745, 761, 762, 764, 790, 791, 824, 836, 864.
Roșia: 226, 862.
Rotunda: 226, 866, 867, 870.
Rovine: 57.
Rucăr: 865, 867, 869.
Rusia: 352–354, 372, 373, 451, 516, 517, 521, 525.

S

Sabar: 757.
Sad: 864.
Saint-Moritz: 352.
Salătruc: 450.
Salonic: 362.
Sarmisegetuza: 867.
Satu-Mare (Sătmar): 51, 225, 226, 444, 789.
Saxonia: 476.
Săcele: 478.
Sălaj (Sălagiu): 45, 730, 789, 862, 866, 867.
Săliște (Seliște): 138, 184, 185, 239.
Seghedin: 218, 527, 739.
Semmering: 352.
Serbia (Sîrbia): 415, 416, 477.
Siberia: 87.
Sibiu: 18, 22, 32, 35, 50, 51, 82, 83, 100, 112, 119, 132, 138, 140, 142, 143, 148, 193, 205, 214, 255, 260–262, 264–266, 271–275, 278, 283–285, 287, 294–296, 299, 318, 321, 322, 328–330, 347, 350, 354, 387, 397, 444, 494, 521, 707, 712–714, 716, 730, 732, 733, 744–746, 781, 788, 791, 875.
Silinghia: 182.
Sinaia: 296, 297, 328, 329, 331, 361, 865, 868, 869, 871, 873.
Sinope: 362.
Siret: 63, 384.
Sîndominic (Csik Szt. Domokos): 868.
Sînmiclăuș: 868.
Sîntana: 233.
Slavonia: 273.
Slăvitești: 441.
Smirna: 360.
Snagov: 757.
Socola: 91, 166.
Someș: 51, 862, 868.
Someșul Mic: 871.
Soveja: 857, 869.
Spania: 362.
Stîna regală: 873.
Stinișoara: 849.
Stoiceni: 226.
Străoani: 333.
Strîmbu: 226, 866, 867.
Suceava: 45, 70, 94.
Suedia (Svedia): 354, 463.

Ş

Şimleu-Silvaniei (Şimleu): 184, 867.
Şiria: 22, 84, 157, 181–184, 186, 188–191, 193, 197–202, 207–210, 212, 218, 224–226, 232–235, 325, 389, 397, 441, 680, 720, 731, 737, 738, 740, 752, 789.
Şiriuţa: 184.
Şuşiţa: 870.

T

Tei: 765, 875.
Teiuş: 185.
Termopile: 450.
Timişoara: 32, 50, 132, 193, 217–223, 225, 227, 353, 444, 521, 526, 712, 744–746, 789, 862.
Tisa: 131, 181, 737, 752, 862.
Tismana: 864.
Tişiţa: 870.
Titeşti: 868.
Tîrgovişte: 352, 477.
Tîrgu-Jiu: 864.
Tîrgu-Neamţ: 869.
Tîrnava: 684.
Toance: 861.
Topolog: 868.
Torre: 678.
Transilvania: 299, 438.
Trei Sfetite: 28, 30, 90–92, 265.
Tulnici: 869, 870.
Tunari: 757.
Turcia: 358.
Turda: 226, 862.
Turnu-Măgurele: 477.
Turnu-Roşu: 863.
Turtucaia: 347, 387.
Tuşnad: 766.

Ţ

Ţara Bîrsei: 868, 870, 874.
Ţara Făgăraşului: 870.
Ţara Haţegului: 738.
Ţara Moţilor: 186.
Ţara Oltului: 874.
Ţara Oaşului: 866, 870.
Ţara Românească: 267, 429.
Ţebea: 867.
Ţigăneşti: 757.

U

Ulpia Traiană: 867.
Ungaria: 60, 100, 105, 192, 200, 213–215, 224, 227–229, 241, 254, 255, 269, 270, 309, 310, 318, 319, 415, 451, 479, 497, 730, 740, 744, 766, 778, 789, 862, 866, 872.
Urlătoare: 873.

V

Vácz (Vaț): 284, 291, 298, 316, 319–321, 324, 326, 327, 330, 367, 392, 393, 403, 458, 485, 497, 506, 513, 514, 527, 732.
Valea Arieşului: 226, 872.
Valea Bistriței (Moldova): 861.
Valea Cernei: 864.
Valea Corbului: 873.
Valea Crișului: 182, 188, 738.
Valea Dîmboviței: 867, 869.
Valea Fetei: 874.
Valea Gilortului: 122.
Valea Hațegului: 329.
Valea Moldovei: 869, 874.
Valea Oltului: 347, 450, 685, 868, 875.
Valea Prahovei: 766, 869.
Valea Putnei (Vrancea): 869.
Valea Sabarului: 396, 768.
Valea Şuşiței: 333, 869.
Valea Tisei: 866.
„Vama-Cucului": 439.
Vatican: 149, 668, 670.
Vața: 223.
Văcărești: 291, 303, 315, 350, 373, 376, 379, 380, 388, 390, 391, 394, 395, 398, 400, 401, 403–405, 407, 409, 410, 411, 414–419, 421, 422, 424, 426, 433, 434, 435, 437, 453, 455–458, 460, 462–466, 468–476, 479, 483, 484, 486–488, 490, 492–494, 498, 499, 502, 504–508, 513, 520, 765, 874.
Veneția: 47, 211, 667–669, 674, 682, 859.
Vezuviu: 465, 667, 675, 676, 685.
Vicov: 63, 68.
Viena: 18, 20, 21, 26, 27, 29, 32, 35, 36, 43, 45, 47, 48, 50, 52, 53, 58, 59, 63, 76, 78, 79, 82, 85, 91, 93, 99–104, 107–109, 111, 113, 116, 125, 126, 132, 139, 148, 156, 157, 190, 199, 200, 213, 215, 229, 235, 236, 238–241, 243, 245, 256, 261–264, 266, 273, 275, 277, 279, 280, 285, 287, 292, 295, 329, 330, 331, 349, 447, 479, 511, 608–610, 622, 626, 669, 692, 695, 704, 707, 712, 713, 716, 730, 731, 740, 741, 744, 746, 760, 769, 781, 784, 791, 799.
Világos (Vilagăș) *vezi* Șiria.
Vîlcele (Elõpatak): 766.
Vîrful-cu-Dor: 511, 865, 871, 873.
Vizantea: 857.
Vitan: 765.
Vîrșet: 193, 218.
Vöslau: 740.

W

Westfalia: 782.
Würtenberg: 372.

Z

Zajzon (*vezi* Zizin).
Zam: 862.
Zamora: 874.
Zărand (Zarand): 51.
Zimbru: 223.
Zizin (Zajzon): 766.

III. INDICE DE SCRIERI LITERARE, ISTORICE ŞI FILOZOFICE, REVISTE ŞI ZIARE, SOCIETĂŢI CULTURALE, LITERARE ŞI ARTISTICE, INSTITUŢII, ORGANIZAŢII ŞI PARTIDE POLITICE [1]

A

Academia comercială, Viena: 102.
Academia de agronomie, Hohenheim: 372.
Academia germană de drept, Sibiu: 712, 745.
Academia Română: 143, 283—284, 286, 302—309, 314, 349, 359, 389, 436, 519, 520, 704, 771, 772, 774—776.
Adevărul: 118, 175, 213, 214, 518.
Adevărul literar şi artistic: 11, 107.
Agrarul: 432, 433.
Albina: 82, 229.
Alexandria: 19, 82, 205.
„Allgemeine Krankenhaus": 279, 292.
Amintiri din copilărie (I. Creangă): 136.
Arghir şi Elena: 205.
Asociaţiunea transilvană pentru literatura şi cultura poporului român (Astra): 226.
Azilul „Elena Doamna": 31, 132, 143, 285, 286, 293, 297, 302, 328, 346, 438, 443.

B

Balcanul şi Carpatul (V. Alecsandri): 87.
Barbu Lăutarul (V. Alecsandri): 751, 754, 755.
Bărbatul cu trei neveste: 300.
Biserica şi şcoala: 83, 262.
Bogdan-vodă (I. Slavici): 387.
Budulea Taichii (I. Slavici): 136.
Bucur ciobanul: 795.
Bukarester Tageblatt (*vezi* şi *Gazeta Bucureştilor*): 346, 388.
Buletinul armatei şi al marinei: 352.

---

[1] Cuprinde numirile şi titlurile din textul lui Slavici. În paranteze dăm formele care diferă de cele consacrate, precum şi numele autorilor operelor literare şi de altă natură.

C

Căile morților (I. Slavici): 423.
Călindar: 205.
Chine moderne cu description historique-géographique et littéraire de ce vaste empire (G. Pauthier) *(Orient pittoresque)*: 25, 294.
Clubul socialist: 493.
Confesiuni (J.-J. Rousseau): 640.
Convorbiri literare: 25, 42, 44, 47, 48, 52, 80, 84, 92, 94, 98, 104, 109, 136, 241, 263, 284, 292, 439, 707, 708, 790.
Corespondența română: 512.
Critice (E. Lovinescu): 174.
Ciobanul de la munte: 751.
Critica rațiunii pure (I. Kant): 611.
Cucoana Chirița (V. Alecsandri): 751, 752.
Curierul: 280.
Curtea marțială: 389, 390, 424, 427, 428, 432, 446, 447, 450, 454, 471, 472, 476, 477, 492, 493.
Czernowitzer Zeitung: 66, 78.

D

D-ale carnavalului (I. L. Caragiale): 174.
Dan căpitan de plai (V. Alecsandri): 87.
Dialoguri (Platon): 25.
Divina Comedie (Dante): 154, 155, 433.
Documentele Hurmuzaki: 279, 283, 284.
Doina (M. Eminescu): 32, 131, 134.
Doina ciobanului: 755.
Dumbrava Roșie (V. Alecsandri): 87.

E

El Zorab (G. Coșbuc): 154.
Eminescu-omul (I. Slavici): 99.
Eneida (Vergiliu): 154, 155.
Esopia (Isopia): 19, 82, 205.
Epigonii (M. Eminescu): 88, 90, 790.
Epoca: 88, 90, 433.

F

Familia: 712.
Fata de birău (I. Slavici): 25, 790.
Făt-Frumos din lacrimă (M. Eminescu): 790.
Federațiunea: 104, 229, 712, 781.
Foaia poporului: 295, 317, 732.
Fragmente privitoare la istoria românilor (E. Hurmuzaki): 123, 281, 284.

G

Gaspar Graţiani (I. Slavici): 298–301.
Gazeta Bucovinei: 85, 271, 272, 279, 321.
Gazeta Bucureştilor: 388–390, 406, 425, 429, 430, 431, 447, 448.
Gazeta Transilvaniei: 82, 271, 272, 279, 321.
Gerusaleme liberata (Torquato Tasso): 154.
Gîndirea: 214.
Graiul român (*Graiul românesc*, Moise Bota): 205.
Gramatica limbii române. Sintaxa (I. Slavici): 333, 374, 440.

H

Herşcu Boccegiul (V. Alecsandri): 751, 752, 754.
Hora Unirii (V. Alecsandri): 754.

I

Iancu Jianu: 796.
Iberia: 799.
Iliada (Homer): 132.
Infernul (Dante): 398, 410, 427.
Institutul „Ioan Ottetelişanu" din Măgurele: 143, 284–286, 303, 308, 758.
Institutul „Manliu": 31, 286, 732.
Institutul tipografic, Sibiu: 269, 278, 279.
Internaţionala: 397, 412, 494.
Isopia (Esopia): 19, 82, 205.
Împărat şi proletar (M. Eminescu): 151, 411.
Înalta Curte de casaţiune: 245, 319, 415, 416, 455, 473, 477, 494.

J

„Junimea": 29, 39, 46, 48, 50, 79, 82, 83, 88, 89, 92, 93, 108, 127, 128, 159, 169, 243, 244, 256, 261, 263, 265, 268, 273, 279, 280, 281, 293, 688, 690, 694, 707–711.

L

La ce vîrstă au murit scriitorii noştri? (G. Coşbuc): 145.
Lapsus calami (I. Slavici): 259.
Lepturariu românesc (Lăpturariul): 147.
Liceul „Matei Basarab": 285, 439.

„Liga pentru unitatea culturală a tuturor românilor" („Liga pentru unitatea culturală a poporului român"): 512.
Luceafărul: 716.
Lumea prin care am trecut (I. Slavici): 284.
Lumina: 447, 449.
Luptătorul: 516, 517.
„Luvru": 291, 303, 315, 345, 355, 358, 365, 369, 370, 375, 376, 378, 379, 383, 392–394, 408, 419, 499, 513.

M

Mahabharata: 154, 467.
Mama (G. Coşbuc): 150.
Mama Anghelușa (V. Alecsandri): 751, 754.
Mamei (Al. Vlahuță): 150.
Marșul lui Mihai Viteazul: 70.
Minerva: 136, 287, 338, 388, 431, 471, 741.
Ministerul de Culte și Instrucțiune Publică: 93, 263, 283, 292, 297.
Ministerul de Interne: 124, 404.
Ministerul de Război: 745.
„Modern": 291, 303, 315, 406, 409, 415–419, 422, 424, 435, 455, 492, 493, 499, 513.
Moftul român: 97, 734.
Mortua est! (M. Eminescu): 610.
Muguri (Mugurul): 82, 206.
Musculiță (I. Slavici): 374.

N

Neamul românesc: 309.
Noi și maghiarii (I. Slavici): 25, 628.
Noi vrem pămînt! (G. Coşbuc): 148, 152, 770.

O

O a doua provocare (I. L. Caragiale): 152.
O, mamă (M. Eminescu): 149.
O noapte furtunoasă (I. L. Caragiale): 164, 680.
O scrisoare pierdută (I. L. Caragiale): 163, 164.
Oltul: 796.
Ora: 518.
Orlando Furioso (Ludovico Ariosto): 154.

P

Paraponisitul (V. Alecsandri): 751, 755.
Parerga und Paralipomena (Schopenhauer): 105, 605.

Partidul Național Conservator: 93, 94, 96, 442, 444.
Partidul Național Liberal: 118, 313, 353, 415, 442, 479.
Partidul Național Român: 214, 228, 278, 505, 518.
Pohod na Sybir (V. Alecsandri): 87, 446.
Popa Tanda (I. Slavici): 92, 253.
Pressa: 841.
Prințesa (I. Slavici): 423.
Pro amico (I. Slavici): 687.

R

Radu (Ranetti Roman): 121.
Ramayana: 154.
Războiul: 121.
Reforma: 796.
Revista junimei: 796.
Revista literară: 299.
Revista științifică și literară: 796.
„România jună": 47—52, 57, 58, 60, 78, 80, 93, 98, 100—102, 108, 109, 117, 240, 243, 244, 713, 759, 761, 764, 791.
Românii supt Mihai Voievod Viteazul (*Istoria românilor în timpul lui Mihai-Vodă Viteazul*, N. Bălcescu): 284, 387.
Românul: 47, 50, 66—68, 119, 291, 443, 718, 732, 796, 799, 841.
Rumänische Revue: 321.

S

Sandu Napoilă (V. Alecsandri): 751.
Săptămîna: 625, 697.
Scarlat (I. C. Fundescu): 796.
Scrisoarea I (Satira I, M. Eminescu): 690.
Scrisoarea IV (*Satira IV*, M. Eminescu): 758.
Scrisoarea I—V (*Satirele*, M. Eminescu): 363, 411.
Semne bune de dincolo (N. Iorga): 309.
Sentinela romană (V. Alecsandri): 86, 88.
Sergentul (V. Alecsandri): 87.
Sic cogito (B. P. Hasdeu): 690.
Siguranța Statului: 124, 335, 371, 381, 383, 387, 488.
„Socec și Teclu" (Socec et Comp.) (tipografie): 282, 321, 325.
Societatea dramatică română: 299.
Societatea „Emke": 317.
Societatea literarie-științifică („Societatea literară"): 99.
Societatea „Petru Maior": 227.
Societatea Scriitorilor Români: 358.
Somnoroase păsărele (M. Eminescu): 758.
Speranția (Speranța): 83.
Supplex Libellus Valachorum: 413.
Sutherland Edwas: 451.

Ș

Școala evanghelică: 344, 345, 356, 363, 386.
Școala militară, București: 138, 431, 477, 483.

Şcoala normală, Bucureşti: 483.
Şcoala normală a Societăţii pentru învăţătura şi cultura poporului român: 31, 132, 169, 285, 286, 293, 386, 709, 732.
Şcoala normală „Vasile Lupu", Iaşi: 28, 90, 91, 280.
Şcoala pedagogică, Arad: 413.
Şcoala pedagogică, Cernăuţi: 745.
Şcoala pedagogică, Sibiu: 275.
Şmalcalda (Liga de): 446.

T

Teatrul Naţional, Bucureşti: 298, 449, 677.
Telegraful: 795, 796, 841.
Telegraful român: 83, 259, 261, 262, 268, 271—273, 292, 732, 781.
Timpul: 85, 93—96, 98, 117—118, 121, 125, 133, 156, 160, 169—171, 293, 386, 387, 411, 714, 717—719, 734, 742, 783, 785, 795, 796, 841.
Toane sau Vorba de clacă (I Slavici): 92.
„Transilvania" (bancă, societate de asigurare): 138, 275.
Tribuna: 85, 110, 138—141, 268—270, 275—279, 287, 293, 295, 297, 298, 300 302, 316, 317, 320, 324, 325, 329, 350, 413, 439, 444, 494, 512, 513, 687, 732.
Tribuna poporului: 733.
Trompeta: 796.

U

Über die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichende Grunde (Despre rădăcina patrată a principiului raţiunii suficiente, Schopenhauer): 25, 104, 632.
Un răsunet: 51, 759.
Universul: 134.

V

Vatra: 143—145, 148, 150—152, 734, 770.
Venere şi Madonă (M. Eminescu): 610.
Viaţa românească: 108.
Viitorul: 415.
Voinţa naţională: 732.
Von Kalikenberg (Ion Ianov): 751.
Vox populi (I. Slavici): 378.

W

Welt als Wille und Vorstellung (A. Schopenhauer): 623.

Z

Zîna Zorilor (I. Slavici): 25, 84, 790.
Ziua: 338, 365, 378.

TABLA ILUSTRAȚIILOR

Ioan Slavici în epoca în care începe să scrie amintirile despre contemporanii săi 96–97
Eleonora Slavici (n. Tănăsescu), soția scriitorului 96–97
Familia scriitorului 96–97
Titus Slavici la 5 ani 96–97
Mănăstirea Putna unde se țin în 1871 serbarea și congresul studențesc; Clopotnița mănăstirii Putna 96–97
Urna cu pămînt funerar adus din toate provinciile românești, depusă în 1871 pe mormîntul lui Ștefan cel Mare de către organizatorii serbării de la Putna 96–97
Scrisoarea lui Ioan Slavici și M. Eminescu din 12/24 ianuarie 1871 către Arcadie Ciupercovici, arhimandritul mănăstirii Putna, prin care îi încredințează păstrarea darurilor oferite de studenții români 96–97
Pagină din *Convorbiri literare* (nr. 10 din 1 octombrie 1903), cu începutul capitolului *Serbarea de la Putna* 96–97
Pagină din *Viața românească* (nr. 9, septembrie 1921), cu începutul articolului *Clopotnița mănăstirii Putna* 96–97
A. D. Xenopol, evocator al personalității lui Ștefan cel Mare în discursul comemorativ pe care îl rostește la Putna 96–97
Pamfil Dan și Elie Luția, membrii în Comitetul de organizare al serbării de la Putna 96–97
Contemporani ai lui Ioan Slavici evocați în memorialistică (Eudoxiu Hurmuzaki, M. Kogălniceanu) 96–97
Pagină de manuscris din *Amintiri*, cu începutul capitolului *La „Balamuc“* (Ms. Arhivele Statului, București) 256–257

Pagină din *Minerva* (nr. 377 din 1 noiembrie 1910), cu începutul amintirilor despre Ion Creangă 256–257
Pagină din *Adevărul literar și artistic* (nr. 7 din 7 ianuarie 1921), cu începutul capitolului *Coșbuc la „Tribuna"* 256–257
Contemporani ai lui Ioan Slavici evocați în memorialistică (V. Alecsandri, T. Maiorescu, Iacob Negruzzi) 256–257
Contemporani ai lui Ioan Slavici evocați în memorialistică (M. Eminescu, Ion Creangă, I. L. Caragiale) 256–257
Pagini de manuscris din lucrarea *Lumea prin care am trecut*: începutul capitolelor *Podgoria Aradului* și *La Arad* (Ms. B.A.R., nr. 4983) 256–257
Pagini de manuscris din lucrarea *Lumea prin care am trecut*: începutul capitolelor *Lupta pentru limbă* și *Dăscălirea mea* (Ms. B.A.R., nr. 4983, 5992) 256–257
Pagină din *Mișcarea literară* (nr. 42–43 din 29 august–5 septembrie 1925), cu începutul scrierii *Lumea prin care am trecut* 256–257
Lucrări de Arthur Schopenhauer comentate de Ioan Slavici în memorialistică 512–513
Azilul „Elena Doamna" din București, unde funcționează ca profesori Ioan Slavici și soția sa 512–513
Institutul „Ioan Otteteleșanu" din Măgurele, condus de Ioan Slavici și soția sa 512–513
Pagină din *Săgetătorul* (nr. 13 din 24 decembrie 1921) cu un fragment din *Închisorile mele* 512–513
Coperta volumului *Închisorile mele*, apărut la Editura revistei *Viața românească*, 1921 512–513
Coperțile lucrărilor de memorialistică *Amintiri* (1924) și *Lumea prin care am trecut* (1930) 512–513
Scrisoarea lui Ioan Slavici din 11 decembrie 1888 către Septimiu Albini, cu indicații privind tipărirea lucrării *Fapta omenească* în *Tribuna* din Sibiu (Ms. B.A.R., S/3 (3)/XXXII (2) 512–513
Pagină din *Tribuna* (Sibiu), (nr. 243 din 26 octombrie/7 noiembrie 1888), cu începutul lucrării *Fapta omenească* 512–513
Pagină din *Tribuna* (Arad) (nr. 129 din 16/29 iunie 1909), cu începutul articolului *Eminescu și ardelenii* 512–513
Pagină de manuscris din *Castelul singuratic* (Ms. Arhivele Statului, București) 800–801

Pagini de manuscris în care Slavici evocă prietenia dintre Eminescu şi Ioan Bechnitz şi activitatea de ziarist a lui M. Eminescu 800–801
Pagină din *Ramuri* (ianuarie 1937), cu primul fragment din *Jurnalul intim* al lui Ioan Slavici 800–801
Pagină din *Timpul* (nr. 74 din 1 aprilie 1877), cu începutul „Tabloului de datini“ *Grădina-cu-Caii* 800–801
Versuri semnate de Ioan Slavici în *Albumul „Junimii“* (datate 12/14 mai 1881) 800–801
Ioan Slavici în ultimii ani ai vieţii 800–801
Casa din Panciu aparţinînd fiicei sale Lavinia, unde Slavici şi-a trăit ultimele clipe ale vieţii 800–801
Foişorul casei din Panciu în care şi-a scris Slavici ultimele lucrări 800–801

CUPRINS

DIN VOLUME

AMINTIRI

Prefață 11

Eminescu-omul 17
„Poporanismul" lui Eminescu 39
Eminescu și limba românească 41
Serbarea de la Putna 47
- I La Viena 50
- II În Bucovina 61
- III La Putna 63
- IV Masa festivă 69
- V Congresul 73
- VI Descurcarea 76
- VII Încheiere 81

Alecsandri și Eminescu 85
La „Balamuc" 90
Eminescu și conservatorii 93
Eminescu la Viena 98
Clopotnița mănăstirii Putna 107
Eminescu la București 116
- I Acasă la el 120
- II În lume 127
- III Îmbolnăvirea lui 130

Ioan Creangă 134
Creangă la București 137
Coșbuc la *Tribuna* 138
Coșbuc și *Vatra* 143
Coșbuc și T. Maiorescu 148
Gheorghe Coșbuc: Măestrul 153
I. L. Caragiali 156
Eminescu și Caragiali 165
Eminescu și Caragiali. Felul lor de a concepe viața 170

LUMEA PRIN CARE AM TRECUT

Gîndul meu 179

I Drumul în care am umblat

Podgoria Aradului 181
Vilagăşul 183
Lumea de atunci 185
Cînd cu răzmeriţa 188
Pace şi bună înţelegere 189
O mare sărbătoare 192
La mănăstire 196
Lume noauă 199

II Pe la şcoli

La noi acasă 203
La Arad 208
La Timişoara 217
Zile frumoase şi bune 222
La Pesta 226
La Cumlăuş 232
La Viena 236

III În lumea largă

Lupta pentru limbă 245
De la Oradea-Mare 256
Propaganda culturală 261
La Sibiu 265
Ioan Bechnitz 272
Documentele Hurmuzaki 279
Dăscălirea mea 285
Scrietor 286

ÎNCHISORILE MELE

SCRISORI ADRESATE UNUI PRIETEN DIN ALTĂ LUME.... 289

La Vaţ 316
La Domneşti 332
La „Luvru" 355
La Văcăreşti 380
La hotel „Modern" 415
Procesul ziariştilor. Încheiere 429
Iar la Văcăreşti 455
Om între oameni 508

DIN PERIODICE

FAPTĂ OMENEASCĂ

SCRISORI ADRESATE UNUI OM TINĂR 533

O scrisoare din Italia, mai ales despre *S-ta Cecilia* şi despre Neapoli 667
Pro amico. Un răspuns d-lui B. P. Haşdău 687
Pesimismul lui Eminescu 695

Eminescu și „Junimea" 707
Eminescu și ardelenii 712
Eminescu în politică 716
Ideografia 720
Scripto-legia. Ceva pentru educatori 724
Niță al nostru 729
Un om mare 734
Șirienii 737
Eminescu și boierii 741
Cutrierările lui Eminescu 744
Din slăbiciunile lui Eminescu 747
I. D. Ionescu la Măcău 751
Castelul singuratic 756
Un răspuns 759
Fragmente din *Jurnalul intim* în formă epistolară.... 765

DIN MANUSCRISE

Ziaristul Eminescu 781
[Eminescu și Ioan Bechnitz] 788

VARIA

Bucluc literar. Icoane zugrăvite cu degetul de Tanda (în stil modern-clasic de București) 795
Paștele. Tablou de datine 801
„Grădina-cu-Caii". Icoane zugrăvite cu degetul...... 811
St. George. Icoane zugrăvite cu degetul 817
Moșii. Multe și mărunte 823
Crăciunul. O bucată din viața românilor din Țara Ungurească 842
Aforisme (compuse într-un cerc literar din București) 848
Sfaturile părintelui Serafim 849
[Ideile sînt ca pulberea de flori] 856

Vederi din Carpați
    I Rostul excursiilor.......................... 857
    [II] Strîmtori 861
    III Trecători 866
    IV Culmi și plaiuri 870
[Cînd mă fură gîndul] 876

ADDENDA

O belea 879

NOTE

Din volume

Amintiri

Eminescu-omul 900
„Poporanismul" lui Eminescu 901

Eminescu şi limba românească 901
Serbarea de la Putna 902
Alecsandri şi Eminescu 904
La „Balamuc" 905
Eminescu şi conservatorii 905
Eminescu la Viena 907
Clopotniţa mănăstirii Putna 909
Eminescu la Bucureşti 910
Ioan Creangă 912
Creangă la Bucureşti 912
Coşbuc la *Tribuna* 914
Coşbuc şi *Vatra* 916
Coşbuc şi T. Maiorescu 917
Gheorghe Coşbuc: Măestrul 918
I. L. Caragiali 918
Eminescu şi Caragiali 919
Eminescu şi Caragiali. Felul lor de a concepe viaţa 920

Lumea prin care am trecut 921

Închisorile mele

Scrisori adresate unui prieten din altă lume 924

Din periodice

Fapta omenească

Scrisori adresate unui om tinăr 939

O scrisoare din Italia, mai ales despre *S-ta Cecilia* și despre Neapoli 945
Pro amico. Un răspuns d-lui B. P. Hașdău 946
Pesimismul lui Eminescu 947
Eminescu şi „Junimea" 947
Eminescu şi ardelenii 948
Eminescu în politică 948
Ideografia 949
Scripto-legia. Ceva pentru educatori 949
Niţă al nostru 950
Un om mare 950
Șirienii 950
Eminescu şi boierii 951
Cutrierările lui Eminescu 951
Din slăbiciunile lui Eminescu 951
I. D. Ionescu la Măcău 952
Castelul singuratic 953
Un răspuns 953
Fragmente din *Jurnal intim* în formă epistolară.... 954

Din manuscrise

Ziaristul Eminescu 955
[Eminescu şi Ioan Bechnitz] 955

Varia

Bucluc literar. Icoane zugrăvite cu degetul de Tanda (în stil modern-clasic de București) 956
Paștele. Tablou de datine 957
„Grădina-cu-Caii". Icoane zugrăvite cu degetul...... 957
St. George. Icoane zugrăvite cu degetul............ 957
Moșii. Multe și mărunte 958
Crăciunul. O bucată din viața românilor din Țara Ungurească 959
Aforisme (compuse într-un cerc literar din București) 959
Sfaturile părintelui Serafim 959
[Ideile sînt ca pulberea de flori] 959
Vederi din Carpați 960
[Cînd mă fură gîndul]............................ 960

Addenda

O belea 962

Indici 963

Tabla ilustrațiilor 999

Biblioteca Fac. de Lb. şi Li
SECŢIA
LITERATURĂ
Bucureşti

Lector: DACIANA VLĂDOIU
Tehnoredactor: AURELIA ANTON

Bun de tipar 25.II.1978. Tiraj 3440 ex. legate 1/1.
Coli ed. 54,32. Coli tipar 63. Planşe tipo 16.

Tiparul executat sub comanda
nr. 1/1336 la
Întreprinderea poligrafică
„13 Decembrie 1918“
str. Grigore Alexandrescu nr. 89—97
Bucureşti
Republica Socialistă România